

Eugen Cizek

ISTORIA ROMEI

EUGEN CIZEK

ISTORIA ROMEI

De același autor (membru de onoare al Academiei franceze de Științe, Litere și Arte din Lyon, înființată în 1700, membru corespondent al Academiei Regale de Litere din Barcelona):

- *Evoluția romanului antic*, București, Editura Univers, 1970
- *L' Époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, Brill, 1972
- *Seneca*, București, Editura Albatros, 1972
- *Tacit*, București, Editura Univers, 1972
- *Istoria literaturii latine. Imperiul*, 2 vol., Tipografia Universității București, vol. I, 1975; vol. II, 1976
- *Structures et idéologie dans les Vies des douze Césars de Suétone*, București-Paris, Editura Academiei Române – Les Belles Lettres, 1977
- *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980 = *L' Époque de Trajan. Circonstances historiques et problèmes idéologiques*, București-Paris, Editura Științifică și Enciclopedică – Les Belles Lettres, 1983
- *Néron*, Paris, Fayard, primul tiraj, 1982, al doilea tiraj, Marabout, 1988, al treilea tiraj, 1992, al patrulea tiraj, 1996 = *La Roma di Nerone*, trad. italiană, Milano, Garzanti, primul tiraj, 1984, al doilea tiraj, 1986 = *Secvență romană*, trad. românească (cenzurată), București, Editura Politică, 1986 (lucrare încununată cu Premiul European al Asociației Scriitorilor de Limbă Franceză și cu Premiul Timotei Cipariu al Academiei Române)
- *Mentalités et institutions politiques romaines*, Paris, Fayard, 1990, al doilea tiraj, 1996 = *Mentalități și instituții politice romane*, trad. românească, București, Editura Globus, 1997
- *L' empereur Aurélien et son temps*, Paris, Les Belles Lettres, 1994
- *Istoria literaturii latine*, 2 vol., ed. I, București, Editura Adevărul S.A., 1994
- *Histoire et historiens à Rome dans l'antiquité*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 1995
- *Istoria în Roma antică. Teoria și poetica genului*, București, Editura Teora, 1998
- *Essai sur une théorie de l'histoire*, București, Editura Universității București, 1998
- *Claudiu*, București, Editura Teora, 2000.

4

Redactor: Irina Ilie

© Editura Paideia, 2002
701341, București, România
Str. Tudor Arghezi nr. 15, sector 2
tel.: (00401) 211.58.04; 212.03.47
fax: (00401) 212.03.48

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CIZEK, EUGEN

Istoria Romei / Eugen Cizek. - București : Paideia, 2002
p. 680; 23,5 cm. - (Colecția cărților de referință. Seria Istorii).
ISBN 973-596-049-4

CUPRINS

Cuvânt înainte / 9

I. ROMA ETERNĂ / 11

Roma aeterna / 11; Unitatea spirituală greco-romană / 11; Mentalitățile romane / 15; Cetatea și anticetatea / 19; *Grauitas* și *sal italicus* / 22; Note / 23

II. FUNDAREA ROMEI ȘI REGALITATEA / 24

Înainte de Roma / 24; „Întemeierea” Romei / 28; Roma regală / 30; Instituțiile Romei regale / 34; Viața cotidiană și privată sub regalitate / 38; Cauzele „căderii” regalității / 40; Revoluția din 510-509 î.C. / 41; Note / 42

III. REPUBLICA ROMANĂ: VIAȚA INTERNĂ (SECOLUL AL V-LEA – 133 î.C.) / 45

Urmările abolirii regalității / 45; Problema plebei / 47; Legea celor Douăsprezece Tabule și consecințele sale / 50; Sistemul instituțional roman / 52; Subsistemul magistraturilor / 53; Subsistemul adunărilor populare / 59; Subsistemul puterilor senatoriale / 62; Viața cotidiană și privată / 66; Colegiile și primul cerc cultural-politic / 71; Dezvoltarea economică / 73; Religia / 76; Calendarul, sacerdoții și riturile / 78; Artele și literatura / 82; Atotputernicia oligarhiei: *nobilitas* / 84; Îndatoririle nobililor / 87; Sfârșitul echilibrului intern / 87; Note / 88

IV. REPUBLICA ROMANĂ: CUCERIRI ȘI EXPANSIUNE (SECOLUL AL V-LEA – 201 î.C.) / 91

Roma asediată / 91; Primejdia gallică / 92; Reluarea expansiunii / 93; Primul război punic / 96; Cel de al doilea război punic / 99; Zama și urmările sale / 101; Armata romană / 103; Note / 105

V. FĂURIREA IMPERIULUI REPUBLICII ROMANE (201 - 133 î.C.) / 106

„Imperialismul” roman / 106; Expansiunea în Grecia / 108; Lumea elenistică și Hispania / 109; Anexarea Macedoniei și a Greciei / 111; Al treilea război punic / 113; Triumful hegemoniei romane / 114; Note / 114

VI. CRIZA REPUBLICII ROMANE (133 î.C. - 70 î.C.) / 116

Cauzele crizei / 116; Dezvoltarea economică / 117; Tensiuni social-politice violente și Gracchii / 119; Răscoale ale sclavilor și anexarea Pergamului / 125; Categoriile

sociale ale oamenilor liberi / 128; Provinciile / 130; Viața politică după Gracchi / 131; Marius, campaniile sale militare și tulburările de la Roma / 133; Evoluția perturbărilor politice și războiul cu aliații / 138; Sulla, războaiele civile și conflictul cu Mitridate / 142; Reformele lui Sulla / 149; După Sulla / 151; Revolta sclavilor și Spartacus / 153; Consulatul lui Pompei și al lui Crassus / 155; Mentalități, viața cotidiană și privată / 156; Arhitectura, cultura, literatura / 157; Note / 160

VII. SFÂRȘITUL CRIZEI REPUBLICII ROMANE (69 - 27 î.C.) / 164

După consulatul din 70 î.C. / 164; „Conjurația lui Catilina“ și Cicero / 166; Primul triumvirat / 168; Cucerirea Galliei libere / 171; Revolta generală a lui Vercingetorix: Gallia *comata*, provincie romană / 175; Agitația politică la Roma după 59 î.C. / 177; Sfârșitul primului triumvirat / 182; Preliminariile războiului civil / 183; Războiul civil și victoria lui Caesar / 185; Puterea absolută a lui Caesar / 192; Reformele lui Caesar / 195; Caesar *rex*? Un tiran implacabil / 201; Idele lui martie și sfârșitul lui Caesar / 204; După idele lui martie / 205; Al doilea triumvirat / 208; Philippi și împărțirea lumii romane / 210; După Philippi / 211; După Brundisium / 212; Antonius în Orient: dispariția triumviratului / 214; Ruptura finală / 216; Actium: urmările sale / 219; După Actium / 221; Economia. Mutațiile sociale profunde / 222; Viața cotidiană și privată / 226; Mentalitățile / 228; Religia, filosofia, literatura / 229 ; Note / 232

VIII. „SECOLUL“ LUI AUGUST: INSTAURAREA PRINCIPATULUI (27 î.C. – 14 d.C.) / 237

De ce „secolul“ lui August? / 237; Instaurarea Principatului / 238; Caracterul Principatului / 239; Ianuarie 27 î.C.: *Augustus* / 241; Originile și arhetipurile Principatului / 243; Părghiile Principatului / 244; Alte atribuții ale lui August / 247; *Auctoritas* și ambiguitățile / 248; Anii de criză: 23-19 î.C. / 250; Gestionarea Imperiului / 252; Armata / 257; Alte reforme / 259; Urbanismul lui August / 261; Politica externă / 263; Propagandă, mistică imperială, religie / 267; Personalitatea lui August / 272; Mentalitățile, viață cotidiană și privată, reforme moralizatoare / 273; Economia Principatului / 276; Demografia / 279; Categoriile sociale / 281; Cultura și mecanismele sale / 285; Succesiunea lui August / 289; Note / 291

IX. IULIO-CLAUDIENII ȘI FLAVIENII / 299

Problemele Principatului creat de August / 299; Tiberiu (14-37 d.C.) / 301; Gaius-Caligula (37-41 d.C.) / 304; Claudiu (41-54 d.C.) / 306; Nero (54-68 d.C.) / 310; Împărații anilor 68-69 d.C.: Galba, Otho, Vitellius / 317; Vespasian (69-79 d.C.) / 322; Titus (79-81 d.C.) / 326; Domițian (81-96 d.C.) / 327; Dezvoltarea gestionării Imperiului / 331; Politica externă / 339; Armata și ideea de frontieră / 343; Economia secolului I d.C. / 347; Demografia / 351; Ierarhia socială / 352; Viața cotidiană / 359; Viața privată / 365; Mentalitățile / 368; Spre o nouă cultură / 369; Filosofia și literatura / 372; Religia și cultul imperial / 374; Note / 377

X. ANTONINII, SEVERII ȘI SFÂRȘITUL PRINCIPATULUI (96 - 285 d.C.) / 387

Apogeul antichității și sfârșitul Principatului / 387; Nerva (96-98 d.C.) / 389; Traian (98-117 d.C.) / 393; Hadrian (117-138 d.C.) / 400; Antoninus Pius (138-161 d.C.) / 406; Marcus Aurelius (161-180 d.C.) / 408; Commodus (180-192 d.C.) / 413; Împărații crizei (193-197 d.C.) / 416; Septimius Severus (193-211 d.C.) / 419; Caracalla (211-217 d.C.) / 421; Macrinus (217-218 d.C.) / 424; Elagabal sau Heliogabal (218-222 d.C.) / 426; Severus Alexander (222-235 d.C.) / 427; Maximinus Thrax și succesorii săi (235-253 d.C.) / 429; Valerian și Gallienus (253-268 d.C.) / 433; Împărații illyro-romani și Aurelian (268-284 d.C.) / 439; Dezvoltare sistematică și criză / 448; Economia Imperiului / 452; Probleme sociale / 456; Absolutismul imperial / 461.; Problemele iudeilor / 464; Așa-numita părăsire a Daciei / 465; Politica externă sub Traian și urmașii lui / 468; Politica externă sub Marcus Aurelius, Severi și împărații militari / 473; Mentalitățile / 479; Religia și ascensiunea creștinismului / 481; Artele plastice, muzica și arhitectura / 492; Dezvoltarea învățământului și a culturii / 499; Literatura, *circuli*, curentele stilistice / 504; Note / 508

XI. DOMINATUL ȘI „CĂDEREA” IMPERIULUI ROMAN OCCIDENTAL (284 - 529 d.C.) / 524

O nouă stare de lucruri / 524; Dioclețian și tetrarhia / 525; Constantin / 531; Urmășii lui Constantin. Constanțiu / 539; Aventura lui Iulian / 542; Urmășii lui Iulian. Valentinienii / 548; Theodosius / 554; Honorius și Arcadius. Jefuirea Romei / 558; „Ultimii împărați” / 565; Doctrina Dominatului și mistica imperială / 571; Administrația centrală și provincială / 577; Economia, moneda / 583; Societatea / 588; Armata și conflictele militare / 597; Viața cotidiană și privată / 600; Eșecul păgânismului / 605; Triumful creștinismului / 611; Evoluția mentalităților / 622; Arhitectura și artele plastice / 626; Renașterea constantino-theodosiană. Cultura, școala / 630; Renașterea constantino-theodosiană. Literatura / 633; Cauzele și efectele „căderii” Imperiului roman / 638; Note / 642

XII. ROMA MEDIEVALĂ ȘI MODERNĂ. EPILOG/ 658

Roma medievală / 658; Roma modernă / 660; Roma, Roma / 661; Note / 662

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ / 663

TABLE DES MATIÈRES / 671

CUVÂNT ÎNAINTE

Într-un fel, cartea care urmează constituie o premieră în peisajul editorial românesc. Într-adevăr, după știința noastră, apare acum pentru prima oară o sinteză asupra istoriei Romei, de asemenea proporții, alcătuită de un autor român și publicată în românește. Există, desigur, traduceri ale istoriilor romane datorate unor autori străini sau manuale, mici sinteze românești consacrate evoluției Romei antice. Menționăm astfel excelența carte a fostului nostru student Horia Matei, hărăzită istoriei Romei în date.

Am stăruit, fără îndoială, asupra Romei antice și statului ei, dar am rezervat un capitol-epilog și Romei postantice. Ne-am străduit să nu neglijăm dimensiunea evenimentelor, prea adesea neglijată. Evenimentele oferă repere stabile, fără de care nu se poate înțelege nimic din istoria unui popor. Cu siguranță însă că ne-au preocupat substanțial instituțiile, structurile politice, sociale, economice și culturale, ca și viața cotidiană și privată. Nu în ultimul rând am acordat atenție mentalităților. Am explicat în bibliografia foarte selectivă cum am abreviat mărturiile antice. Notele cuprind referințe la exegeza modernă, pe care am considerat-o mai relevantă, și unele remarci mai puțin importante. Documentarea noastră, desigur esențializată, s-a încheiat în februarie 2000. Lucrările moderne apărute după această dată nu au putut fi consultate în timp util. Din rațiuni economice, dar și pentru a reliefa pasajele cele mai importante ale cărții, am tipărit în caractere mici („petite“, în limbajul imprimeriilor) destul de numeroase segmente din text.

Mulțumim călduros Editurii Paideia de a-și fi asumat misiunea publicării cărții noastre. Urmează ca ea să fie judecată de cititori.

I. ROMA ETERNĂ

Roma aeterna

Numeroși scriitori latini au proclamat cu mândrie ostentativă eternitatea Romei: Vergiliu și Horațiu, dar și mulți alții, inclusiv din vremea crepusculului Imperiului roman, precum Claudian, Amian, Rutilius Namatianus, chiar poetul creștin Prudentius. Într-adevăr, Roma numără trei milenii de existență. După ce în primele secole ale Imperiului a funcționat ca o gigantică metropolă, pentru standardele antichității, fiind populată de aproape un milion de locuitori, Roma și-a restrâns populația și complexa activitate politică, economică și culturală, spre sfârșitul antichității. Chiar dacă și-a păstrat un prestigiu incontestabil, cel puțin până în secolul al VII-lea d.C. După o relativă eclipsă, marcată însă de strălucirea Romei medievale și renaștentiste, ea a beneficiat de o fascinantă existență plurivalentă, în care farmecul monumentelor antice și ale orașului medieval și postmedieval se îmbină cu frumusețile unei mărețe capitale moderne. Vraja captivantă alternează cu hibe și vicii, în felul lor de asemenea fascinante. De aceea un savant milanez spunea că Roma este un oraș periculos! Farmecul exercitat de activitățile febrile, dar și al unei anumite toleranțe, care uneori implică indolență, asigură Romei o capacitate de seducție unică în lume, imortalizată de exemplu în magnificul film al celui definit ca „il maestro“, regretatul Federico Fellini, consacrat orașului Roma. Desigur, în cele ce urmează ne vom concentra îndeosebi asupra Romei antice și uriașului imperiu, pe care și l-a făurit în virtutea unui adevărat miracol.

Cu alte prilejuri, l-am desemnat ca miracolul roman. Fără îndoială, un miracol, care poate fi explicat.

Unitatea spirituală greco-romană

Dezvoltarea Romei, cel puțin în antichitate, a fost strâns corelată lumii grecești, Greciei însăși și întregului spațiu lingvistic și cultural elenofon. Horațiu nu a fost singurul autor latin care să afirme că Grecia cucerită și-ar fi cucerit învingătorul. În realitate, complexe raporturi țesute între Roma și lumea ei, pe de o parte, și spațiul elenofon pe de alta reliefează similitudini, fie ele și parțiale, între meleagurile latine și cele grecești. Contactele între Grecia și Roma au sfârșit prin a determina *bilingvism* și *biculturalism*. Foarte mulți romani vorbeau limba greacă și un număr destul de important de elenofoni a putut să se exprime și în latinește. Se pot propune analogii între acest statut al societăților antice și situații ivite în timpuri mai apropiate de al nostru. Astfel, franceza reprezenta limba de cultură în care se exprimau flamanzii din Flandra veacurilor anterioare secolului XX. Mărturiile aflate în mănăstirile din Bruges sunt elocvente în acest sens. Iar în Norvegia secolului al XIX-lea, daneza a constituit multă vreme limba

de cultură prin excelență. Chiar în România aceluiași veac, intelectualii au fost bilingvi: uneori se exprimau mai ușor în franceză decât în română. Fără îndoială, orice comparație șchioapătă. De altfel, Horațiu se înșela. Cultura și civilizația romane nu au receptat mecanic și pasiv zestrea culturii elenice. Receptorul a reacționat activ, specific, particularizant, la mesajul emițătorului grec.

Dar problema originalității culturii romane este adesea fals pusă. Ca să nu ne mai referim la particularitatea istoriei romane, atât de diferită de cea a istoriei lumii elenofone. Reacția caracteristică romană, ca și afinitățile între Grecia și Roma, s-au întemeiat pe o autentică *unitate spirituală*, mentală, culturală, chiar politică, a civilizației mediteraneene greco-romane. Căci nu putem implica întreaga zonă a Mediteranei, unde au fluitat mai multe civilizații specifice, cum ar fi cele iberică, feniciano-cartagineză, egipteană, mai cu seamă celtică. Aceasta din urmă s-a întins din Marea Nordului până în Asia Mică și a prezentat de asemenea filiații cu civilizația Romei. Ne referim, desigur, la unitatea lingvistică italo-celtică, însă și la instituții similare, cum ar fi cele pendinte de sistemul „clientelei”, la care, în cazul gallo-celților, se referea Caesar în *Războiul gallic*.

Totuși, în ce privește romanii și grecii, se pot constata mărci, trăsături comune, de importanță cardinală, care au caracterizat utilajul mental și chiar dezvoltarea unui anumit tip de civilizație. Acest tip de civilizație s-a bazat, în sensibilă măsură, pe *sistemul orașului-stat*: *pólis*, la greci (inițial, chiar *ptólis*), și *ciuitas*, la romani. Desigur, *pólis* și *ciuitas* nu au fost perfect echivalente, izomorfe, cum se spune. Dar diferențele dintre ele nu s-au reliefat ca foarte relevante. Deși, firește, grecii au fost mai individualiști decât romanii. Se afla în cauză un oraș-stat pentru care fuseseră „croite” instituții specifice. Satele nu constituiau decât un *hinderland*, dominat de orașul de care depindeau. Instituțiile Romei au fost create pentru un asemenea oraș-stat. Criza Republicii și, ulterior, chiar cea a Imperiului, au fost generate parțial tocmai de incapacitatea instituțiilor orașului-stat de a se adapta la dimensiunile și necesitățile teritoriului imens stăpânit de Roma. În vreme ce, în Orient, orașele fuseseră integrate unui ansamblu de mari dimensiuni, unde prelua un despot atotputernic. Pe când în Occidentul preroman nu au luat naștere decât centre opidane, sate importante relativ solid fortificate. Din instituțiile orașului-stat decurgea și cultul libertăților cetățenești. Deși adesea cetățenii au fost minoritari în propriul oraș-stat. Ei erau însă animați de un *puternic patriotism*. În definiție *atât romanii, cât și grecii au constituit adevărate națiuni*, atașate de centrul lor politic. Doar iudeii și, poate, egiptenii, eventual perșii, începând din secolul al III-lea d.C., ar fi putut revendica calitatea de națiuni, în exteriorul teritoriilor romanilor și grecilor. În timp ce în Orient îndeobște oamenii erau atașați numai monarhului-despot local.

Pe de altă parte, atât grecii, cât și romanii atestau un anumit *antropocentrism*. Omul reprezenta măsura tuturor lucrurilor la greci, ca și la Roma. De unde deriva o atitudine demnă față de zei. Cum a arătat cândva Nicolae Iorga, în Orient situația raporturilor dintre oameni și zeități se prezenta diferit. Întrucât omul era sclavul umil al divinităților. În general, unitatea spirituală greco-romană presupunea cultul demnității umane. Ca și *simțul măsurii*, chiar al *simetriei* și al ordinii lucide. În zonele greco-romane s-a acordat un preț deosebit educației, *paideia*, cum o denuceau grecii. Desigur, la greci, această educație a fost mai sportivă, mai dezinteresată, cu toate că, la Sparta, ea implicase o

componentă cetățenească pregnantă. La romani, educația s-a înverdat inițial exclusiv civică, „interesată“ și deloc sportivă. Ea nu a devenit sportivă decât sub influența grecilor¹. Totuși foarte relevante s-a înverdat dezvoltarea armonioasă, fizică și psihică, *Kalokagathía*, cum o defineau grecii. Iar romanii preconizau „o minte sănătoasă într-un trup sănătos“, *mens sana in corpore sano*. *Morala și moralizarea* decurgeau de asemenea dintr-un astfel de tip de utilaj mental. Incontestabil, la Roma, ele s-au manifestat mai stăruitor decât în spațiul cultural-politic elenic. Religiiile orientale au respins în general morala cumpătată, ponderată. Dimpotrivă, la greci și la romani a tins să se ilustreze repulsia față de cruzimea excesivă, ca și ostilitatea față de dezechilibrarea, disproporția manifestate în relațiile interumane și în legăturile cu zeii. Cel puțin până în momentul expansiunii cultelor religioase orientale și a atitudinilor dependente de acestea. Totodată, atât la greci, cât și la romani, s-a manifestat, în vocabularul limbilor vorbite și scrise de ei, o relativă aversiune față de noțiunile și de vocabulele abstracte. Fenomenul abstractizării și alcătuirii metalimbajelor, a categoriilor de lexic specializate, se va dezvolta la sfârșitul antichității și mai ales ulterior.

În privința *comportării față de „celălalt“*, de străin, unitatea spirituală greco-romană a funcționat mai puțin coerent. Termenul care îl indica era același, de altfel de origine greacă: „bărbăr“, *bárbaros*, la eleni, *barbarus*, la romani. Pentru eleni, un „barbar“ era un ins care se exprima într-un idiom îninteligibil, eventual ca un bâlbâit. De altfel, însuși Plaut consideră că a traduce în latinește echivalează cu a tâlmăci într-un limbaj „barbar“, *barbare* (Asin., v. 11). Iar Cato cel Bătrân, mândru, reliefează că grecii afirmă cu tărie despre „noi“, adică despre romani, că „suntem barbari“, *nos dictitant barbaros esse*. Încât grecii declarau ritos „cine nu este elen este barbar“, *pas me hélien bárbaros estí*. Ulterior au trebuit să adauge „cine nu este grec și roman (*kai romaíos*) este barbar“. Încât delimitarea de barbar, de străin, a ajuns să circumscrie comunitatea greco-romană. Totuși, la greci, „barbar“ a statuat îndeobște o atitudine sau cel puțin o conotație disprețuitoare. Dimpotrivă, romanii s-au străduit să-i integreze în comunitatea lor pe „ceilalți“, pe „barbari“. Diferența dintre conduita de respingere a „celuilalt“ a grecilor și comportarea integratoare a romanilor a fost clar subliniată de împăratul Claudiu și de către Tacit (An., 11, 24, 2-5). În vremea Imperiului, romanii manifestă curiozitate, interes impregnat de gustul exoticii sau exotismului pentru „celălalt“, pentru „barbar“. De altfel, în perioada triumfului creștinismului, pentru adeptul Dreptei Credințe „celălalt“, străinul, devine păgânul. „Barbarul“, dacă se creștina, nu mai era străin. Iar păgânii, care se autodefineau ca „helenii“, *hoi Hellenes*, considerau străini pe creștini. Oricum, disocierea de „barbar“ a constituit, până în secolul al IV-lea d.C., o marcă definitorie a unității spirituale greco-romane.

De aceea, mai cu seamă după ce Roma a devenit cea mai mare putere politică în Italia, diverse genealogii, legende și scrieri literare, elenice și latine, acreditează ideea că grecii și romanii se înrudeau între ei, că aveau același sânge, că erau cel puțin veri. Același Cato cel Bătrân care blama pe greci pentru că îi considerau pe romani ca „barbari“ consemnează ipoteza că sabinii, adică strămoșii acestui scriitor, ar descinde din grecii spartani (Orig., fragmente 6; 50-51). De fapt, Cato se opunea doar Greciei elenistico-orientalizante, și nu vechii Elade clasice. În sfârșit, grecii arcadieni ai lui Evandru au fost treptat proclamați ca străbuni ai romanilor, alături de latini, troieni, sabini și etrusci. De altfel, începând din secolul al III-lea î.C., contactele între culturile,

limbile și civilizațiile elenică și romană s-au intensificat considerabil. Inițial religia romană nu avusese un caracter antropomorf. Sub incidența acestor contacte și a interacțiunilor pendinte de acestea religia romană a asumat caracterul antropomorf. A rezultat o mitologie mixtă, greco-romană, favorizată și de faptul că romanii nici nu posedaseră o mitologie proprie, ci doar o *mitistorie*, mitizare parțială a percepției pe care ei și-o făuriseră despre începuturile, „primordiile“, *primordia*, istoriei sau mai degrabă protoistoriei lor. Se pare că Etruria servise ca punct de plecare al acestui amestec de credințe greco-romane, preluat și difuzat în peninsula de italoți. În orice caz au devenit perfect echivalenți Iupiter și Zeus, Iunona și Hera, Neptun și Poseidon. În schimb, Marte era un zeu roman mai complex decât crudul Ares al grecilor. De altminteri, istoriografia latină a debutat cu opere literare scrise în grecește. Nu numai din pricina caracterului rudimentar al limbii prozei latine, ci și din cauza năzuinței primilor istorici romani de a acționa asupra ideilor publicului mediteranean, prin excelență elenofon, de a combate propaganda procartagineză întreprinsă de anumiți istoriografi greci din Sicilia. În orice caz s-au intensificat relațiile cu civilizațiile elenistice, organic sintetizante, dar fondate pe mărcile comune spiritualității greco-romane, mai sus menționate. Procesul de intensificare a raporturilor dintre Grecia și Roma coincidea, de altminteri, cu expansiunea a ceea ce s-a definit drept „creșterea organică a Romei“, în fond, cu accelerarea cuceririi meleagurilor Mediteranei de către puterea romană. După opinia noastră, la sursa acestui fenomen de expansiune intensă, accelerată, a puterii romane se aflau două cauze fundamentale: 1) *integrarea abilă*, cu adevărat iscusită, a altor popoare, semnalată în textul lui Tacit, mai sus consemnat (romanii nu au obligat pe învinșii lor, pe alte popoare în general, să le devină aliați și subordonați, ca ulterior să se romanizeze ori să se încorporeze imperiului construit de ei; dar toleranța acordată lor după ce îi biruiseră, avantajele conferite lor, îndeosebi elitelor locale, după izbândă, i-a atras și i-a determinat să devină romani, să accepte supremația Romei, obiceiurile, mentalitatea, comportamentul pe care îl promova ea; s-a procedat astfel cu plebeii, apoi cu latinii, italicii și, în cele din urmă, cu provincialii); 2) *tenacitatea obstinată, indestructibilă*, de care romanii au dat dovadă în conflictele militare și îndeosebi în politica lor externă. Adesea armatele romane au fost grav înfrânte în bătălii și în războaie purtate împotriva altor seminții. I-au învins, practic i-au zdrobit, gallii senoni, sabinii, samniții și cartaginezii. Iar Orientul elenistic s-a aflat de mai multe ori în pragul unei victorii răsunătoare de reputat asupra romanilor. Însă romanii, după înfrângeri, și-au strâns rândurile, s-au repliat asupra resurselor lor, pe care le-au mobilizat fără să cruțe nici un efort, și și-au luat revanșa. Au sfârșit prin a reperta o victorie finală, decisivă, asupra vrăjmașilor. Desigur, factorul demografic a cântărit totdeauna greu: romanii și aliații lor erau nu numai tenaci, obstinați, ci și numeroși.

În secolul I î.C., aproape toți orașenii Romei vorbeau grecește, iar în veacul următor a survenit o masivă emigrație greco-orientală în capitala Imperiului. Istoricii greci scriu frecvent despre istoria Romei, încât, pentru cunoașterea civilizației romane, izvoarele elenice se învederează tot atât de importante ca sursele latine. Ei abordează toate aspectele vieții romane. Dar s-a produs și fenomenul invers: scriitorii latinofoni se referă adesea la greci, la istoria instituțiilor și culturii acestora. Noi cunoaștem filosofia greacă antică în parte datorită unor texte, prin excelență fragmentare, dar redactate în limba latină. Practic, Imperiul Romei a fost bicefal. Și nu numai din punct de vedere

cultural-lingvistic. Romanii i-au investit pe greci ca stăpâni ai jumătății estice a Imperiului. De altfel au eșuat tentativele de romanizare întreprinse, prin intermediul implantării unor colonii latinofone, în Macedonia și chiar în Asia Mică. Deși au lăsat anumite urme în zonele respective. Începând de la Balcani spre sud și spre est, Imperiul roman a fost ferm elenofon. În cele din urmă, în 395 d.C., pe baza unor precedente semnificative, Imperiul roman s-a scindat.

Trebuie menționat că împărați romani ca Marcus Aurelius și Iulian au scris în grecește, în vreme ce scriitori de obârșie elenofonă, ca Amian și Claudian, au alcătuit valoroase opere literare în limba latină. Încât unitatea spirituală greco-romană a continuat să funcționeze până la sfârșitul secolului al V-lea d.C. și de fapt până la începutul veacului al VII-lea. Adică dincolo de 529 d.C., data convențională a sfârșitului antichității. Ceea ce nu înseamnă că nu se pot constata particularități relevante ale romanilor și ale grecilor în interiorul acestei unități. Parțial le-am semnalat mai sus. Mărcile specifice civilizației romane vor rezulta însă, nădăjduim, și din subcapitolul următor.

Mentalitățile romane

Incontestabil, Roma antică și romanii au dispus de un mental colectiv specific, parțial întemeiat pe unitatea spirituală mai sus înfățișată. La Roma, ca pretutinderi, mentalitatea presupune în primul rând un ansamblu de reprezentări comune grupului etnic în cauză, un dat comun al acestuia. După opinia noastră, o mentalitate, ca dat colectiv, implică o tramă, o țesătură de referințe implicite, chiar un fel de nebuloasă, mai degrabă decât un sistem. S-a susținut, cu judiciozitate, că istoria mentalităților echivalează față de istoria ideilor cu tot ceea ce constituie istoria culturii materiale față de istoria economică. Mentalitățile presupun deci un domeniu mai vast și mai puțin structurat decât ideile, doctrinele și istoria lor. În ultimă instanță, mentalitatea operează ca un succedaneu popular a ceea ce germanii definesc ca „Weltanschauung”. Mentalitatea se modifică foarte lent. Notabil de stabil se reliefează ceea ce adesea se definește ca *utilaj mental* sau ca mănunchi de *obiecte nodale* mentale, în care se încorporează esența modalităților de gândire și a cadrelor logice, a elementelor cheie ale viziunii asupra lumii, ilustrate de către vocabularul și sintaxa limbii, de percepția spațiului și timpului, a naturii, societății, divinității, nevoilor oamenilor, de miturile și clișeele de gândire, de imaginarea vieții, a morții și a dragostei. Firește, anumite elemente ale utilajului mental au evoluat în cursul istoriei Romei antice. De altfel, mentalitățile se exprimă în conglomeratul de valori, îndeosebi în valorile-cheie sau în ceea ce noi am definit, în mai multe rânduri, ca metavalori².

La Roma, ca și la alte popoare și civilizații, mentalitățile au purtat asupra a două nivele. Ne referim la un nivel oarecum de suprafață, supus, prin urmare, mai bine mutațiilor, și la un nivel de profunzime, tradus în parte de utilajul mental și pendinte de subconștientul colectiv, deși romanii sfârșeau prin a-i conștientiza adesea mărcile, trăsăturile caracteristice. Am putea oare defini aceste mărci ca mentaleme? După modelul oferit de foneme, morfeme, semanteme, stileme, poeteme? În orice caz aceste trăsături stabile, adânc implantate în subconștientul colectiv al romanilor și susceptibile de a le direcționa comportamentul, perceperea lumii și a propriei acțiuni, în ultimă instanță valorile, sunt destul de numeroase. Ele schițează un ansamblu relațional (în care se inserează

indivizii Romei), mobilizator al unor restricții, a căror înrăurire este frecvent nonconștientă, însă foarte eficace. În acest mod a luat naștere ceea ce teoreticianul francez Alex Mucchielli califica drept „personalitatea de bază”, alcătuită din credințe comune grupului uman în cauză, adică, din punctul nostru de vedere, cel al romanilor. Se configura astfel ceea ce noi am denumi ca infrastructură mentală.

Ne referim, în primul rând, la *pragmatism*, la spiritul practic roman, la tendința latifononilor de a evalua totul în virtutea eficienței, rezultatelor palpabile, dobândite în existența cotidiană, dar și în viața politico-socială și culturală³. Acest pragmatism a fost atât de pregnant dezvoltat în Roma antică, încât Cicero deplângea manifestarea lui. Grecii, arată marele umanist român, au dezvoltat geometria, matematicile în general, pe când romanii osteneau să măsoare suprafețe de teren și să elaboreze tot felul de calcule practice. Chiar și arta oratorică a romanilor comportase, la debuturile sale, vocații pragmatice. În ce privește viața politică și în funcție de pragmatism, romanii excelau în făurirea unor noi instituții (*Tusc.*, 1, 2-5).

Într-adevăr pragmatismul a determinat interesul vădit de către romani față de instituții, în aceeași măsură ca și alte două mărci ale subconștientului lor colectiv, adică *formalismul* și *constructivismul*. Întrucât romanii au venerat formele. Ei au trudit întotdeauna să construiască forme noi, arhitecturale, politice și chiar instituționale. Cele patru forme de adunări ale poporului s-au adăugat una alteia, în cursul istoriei lor, spre a exprima voința mulțimii. Acumularea acestor adunări, care funcționau în paralel, a demonstrat elocvent modul de acțiune al formalismului. Încât Roma antică nu a suprimat vechile instituții când a făurit altele noi, ci le-a păstrat, chiar atunci când ele pierduseră orice însemnătate autentică, alături de structurile recent statuate. Desființarea formală a dictaturii în 43 î.C. a constituit, practic, o excepție în istoria Romei antice. Totodată romanii au fost un popor de constructori destoinici, în materie de arhitectură și drept, dar și în alte domenii. Mărturiile antice demonstrează faptul că romanii conștientizau constructivismul lor, de care erau foarte mândri.

Concomitent, romanii îndrăgeau riturile. Respectau fervent riturile atât în viața cotidiană, cât și în cea religioasă. *Ritualismul* prelua nu doar în viața religioasă a romanilor, ci și în cea politico-instituțională, și marca în profunzime resorturile lor mentale. Pe de altă parte religia romană necreștină se învedera a fi contractuală, am spune mai degrabă contractualistă. Deoarece în reprezentarea zeilor tradiționali și în relațiile stabilite cu ei romanii aplicau principiul „dau ca să-mi dai”, *do ut des*. De aceea romanii se dovedeau a fi în același timp un popor religios și nonreligios. Orice act uman implica o compozantă sacră. Dar, cel puțin până în momentul expansiunii masive a cultelor orientale și al triumfului creștinismului, nu se exprima fervoare mistică, o adevărată comuniune cu divinitatea. În Roma antică, multă vreme nu s-a pus în operă identificarea cu zeii. Se privilegia un contract între om și zeitate, care prescria autonomia acestor două entități, fiecare acționând de sine stătător și omologând contactul dintre ele numai în cadrul acestui contract. Dacă zeul nu acorda omului ceea ce el îi solicita, dacă așadar el nu își respecta contractul, omul îl părăsea și, eventual, se adresa altei divinități. Deci romanii practicau *contractualismul*.

De aici decurgea, în chip firesc, și *antropocentrismul*, pe care romanii îl aveau în comun cu grecii. Astfel cum am arătat în subcapitolul anterior. Sprijinul zeilor, reclamat adesea de oameni, precum am semnalat mai sus, se realiza prin intermediul modificador,

responsabil, în fond decisiv, al muritorilor. Această trăsătură esențială a mentalului colectiv roman nu a pierdut teren la Roma nici chiar în vremea când misticismul oriental a pătruns destul de adânc în mentalitatea romanilor.

Toate aceste infrastructuri mentale (ori mentaleme?), pragmatismul, formalismul, constructivismul, ritualismul, contractualismul și antropocentrismul, s-au susținut reciproc. Chiar dacă, de pildă, între pragmatism și ritualism s-au manifestat anumite tensiuni, o relativă incompatibilitate, fertile însă în efecte bogate, în multiple reverberații.

Sensibil mai mobile, mai supuse mutațiilor revelatoare, au fost valorile-cheie sau metavalorile. La începuturile Romei, când ea era un „pre-oraș”, *prae-urbs*, sau un „oraș”, o *urbs* gentilică, s-au constituit succesiv două structuri mentale de „pre-Cetate”, *prae-ciuitas*. În cadrul acestor structuri mentale, percepția lumii, a Cetății și a altor popoare, ca și a anumitor detalii referitoare la viața cotidiană, s-au orânduit progresiv în autentice macrosisteme supuse evoluției. Aceste macrosisteme erau focalizate și se exprimau în „lealitate” sau „bună credință”, *fides*, și în „pietate”, *pietas*. *Fides* a sfârșit prin a omologa îndatoririle conștiincios puse în operă în timp de pace și de război, lealitatea față de prieteni și de patrie, pe când *pietas* determina îndeplinirea obligațiilor religioase, dar și a celor familiare, patriotice, adoptate față de alți romani. Istoricul Titus Livius ilustrează formarea lentă a mentalului roman arhaic și faptul că regalitatea și constrângerile impuse de ea fuseseră inerente, de fapt inevitabile. Dar ulterior el observă (2, 1, 4-6) că Roma devenise o „Cetate”, *ciuitas*, marcată de o identitate specifică. S-au dezvoltat dragostea, *caritas*, și prețuirea solului patriei și a familiei, care gradual au unit strâns între ele sufletele cetățenilor. După alungarea regilor etrusci, Roma s-a comportat ca un „oraș”, *urbs*, a ginților. Însă, după 367-366 î.C., când au fost destabilizate tiparele gentilice și plebea a obținut accesul la consulat, Roma s-a convertit într-o *urbs* timocratică, prin urmare axată pe o aristocrație de avere, și nu atât de sânge. Diverselor forme de *urbs* le corespunde ca structură politică *res publica*, adică „lucrul public” ori „lucrul care aparține poporului”, în definitiv organizarea poporului, statul închipuit ca bun public. „Lucrul public este lucrul poporului”, *res publica est res populi*, va exclama Cicero (*Rep.*, 1, 41). Altfel formulat, după 509 și mai cu seamă după 451 î.C., acest stat era o republică, „un stat liber”, *libera res publica*.

Valorile-cheie sau metavalorile au continuat să fie *fides* și *pietas*, dar li s-a adăugat „libertatea”, *libertas*. Această ultimă metavaloare încorporează oroarea față de puterea personală, care ar fi putut conduce la restaurarea regalității, dar și posibilitatea acordată cetățeanului de a se exprima fără îngrădiri. Îndeosebi *libertas* presupunea garanția acordată cetățenilor de a fi egali între ei în fața legii, prin excelență în materie de drept privat, și puțința conferită lor de a face apel la hotărârile adunărilor populare, ca supremă instanță de apel, când justiția i-ar fi condamnat la pedepse grele, inclusiv la cea capitală. De altfel, Salustiu a propus o veritabilă interdependență între *ciuitas* și *libertas* (C., 7, 3). Macrosistemul axiologic generat de această interacțiune cuprindea valori ca „spiritul econom”, *parcimoniam*, „decența”, *pudicitiam*, „ordinea clară”, chiar „cristalină”, *lucidus ordo*, „emulația”, spiritul competitiv, am spune concurențial, *certamen*, și *disciplina*. Ulterior s-a adăugat „demnitatea”, *dignitas*, valoare a tuturor cetățenilor, dar mai ales a fruntașilor republicii, care aspirau să-și apere prestigiul, poziția socială, deci imaginea, în confruntarea cu rivalii și inamicii lor personali. Și „prietenia”, *amicitia*, a devenit o valoare importantă. Cel puțin până la Cicero și la Seneca, *amicitia* nu a desemnat comu-

niune spirituală, afecțiune spirituală, ci a conotat acord socio-politic, alianță între unii cetățeni, întemeiată pe un interes comun. Sau colaborare cu ocazia desfășurărilor politice sau a unor procese, a unor împrejurări sociale. „Prietenii“, *amici*, erau colaboratori, pe termen limitat, aliați. Astfel s-a configurat un depozit axiologic sacru, un patrimoniu comun de valori. *Astfel a luat naștere cu adevărat națiunea romană.*

Totuși structurile mentale și valorile au evoluat destul de spectaculos. Din punct de vedere teritorial, statul roman a devenit un „imperiu“, *imperium*, încă din secolul al II-lea î.C. (Cic., *Cat.*, 2, 19; 3, 26 etc.). Inițial *imperium* denota exclusiv puterea specială, îndeosebi militară, dar conotând și o relație specială cu zei, exercitată de consuli, pretori, dictatorii republicani și foștii consuli sau pretori, care guvernau provinciile, teritoriile cucerite de Roma. Adică *imperium* a ilustrat toate melegurile unde funcționa puterea magistraților romani și a foștilor demnitari. De la sensul instituțional s-a ajuns la cel geografic. Dar, după profunda criză care a afectat, în secolul I î.C., mecanismele politice și mentale, *imperium* s-a convertit și în structură socială, căreia i-a corespuns pe plan politic, din 27 î.C., „principatul“, *principatus*. Teoretic, din punct de vedere strict juridic, până în secolul al V-lea d.C. statul roman a rămas o republică, dar, în realitate, multă vreme el a fost cărmuit de un „principe“, *princeps*, personaj providențial, căruia poporul și senatul romanilor îi transferau cele mai multe puteri ale lor. *De facto*, „principele se comporta ca un monarh absolut și ca un fel de dictator, camuflat în cetățean roman. Desigur, mentalitățile evoluează mai încet decât structurile politice. Primii principii, în special Augúst și Tiberiu, au încercat să mențină și chiar să potențeze vechile valori, cu toate că poporul roman își pierduse libertatea. Totuși, între Principatele lui Nero (54-68 d.C.) și Hadrian (117 d.C. -138 d.C.) s-a impus o nouă structură mentală, anticetatea, *anticiuitas*, s-au transformat în valori-cheie sau metavalori „rolul“, *persona*, și „demnitatea“, *dignitas*. *Persona* a desemnat, mai ales la origine, „mască“ și prin excelență rolul bine împlinit în activitatea profesională și în viața socio-politică (Tac., *D.*, 10, 6; Arr., Epict., *Diss.*, 1, 2; 25-28 etc.). *Dignitas* a constatat în special în salvagardarea propriului „statut“ sau „stare“, *status*. Libertatea se limita deci la prezervarea aceluiași *status*, a vieții cetățenilor și, cel mult, la motivație, la înțelegerea rolului atribuit cetățenilor de un principe investit cu *auctoritas* superioară. Altfel enunțat, cu „o capacitate de a crește și de a face să crească“, cu „influență“, „prestigiu“.

După 285 d.C., șeful statului, împăratul, se va afla în fruntea unei birocratii stufoase. El devine sacrosanct, este oficial proclamat „stăpân“, *dominus*. Anumite inscripții înlocuiesc, în titulatura imperială, „împărat cezar“, *imperator Caesar*, cu „stăpânul nostru Flavian“, *dominus noster Flavius*. Sau asociază în formula imperială ambele sintagme. Pentru că, la Roma, „domnește“ o dinastie, care se proclama a doua familie flaviană. *Imperium*-ului îi corespunde așadar, ca structură politică, „dominatul“, *dominatus*. Până spre 378 d.C., se impun ca noi valori-cheie sau metavalori „respectul“, *obsequium*, față de ordinea socială, acum încremenită, și față de *dominus*, în definitiv, supunerea totală, și „sfîntenia“, *sanctitudo*, caracterul sacru. Totul este sacru în jurul împăratului – *dominus*: palatul (*sacrum palatium*), dormitorul (*sacrum cubiculum*), consiliul sau consistoriul autocratului (*sacrum consistorium*). Chiar împărații creștini sunt învestiți cu o „maiestate secundă“, *maiestas secunda*, cea dintâi fiind cea acordată lui Dumnezeu.

Cetatea și anticetatea

„Cetatea“, *ciuitas*, conota apartenența la un oraș-stat, patria și familia comună a tuturor cetățenilor, solidari între ei. Istoricul Salustiu, ca să dea seama de evoluția Romei inițiale, de *primordia*, delimitează patru faze de evoluție, atestate de patru termeni: „mulțimea“, *multitudo*, înaintea făuririi zidului de incintă al Romei, de fapt în vremea lui Romulus și poate chiar a emigranților veniți din Troia (C., 6, 2), „comunitatea“ sau „lucrul“, *res*, mai târziu, sub regii latino-sabini (C., 6, 3), „lucrul public“, adică statul, *res publica* (*ibid.*), în timpul regalității etrusce (C., 6, 7), și, în ultimă instanță, „cetatea“, *ciuitas*, ilustrativă pentru secvența istorică a Republicii. Practic niciodată Salustiu nu va utiliza cuvântul *ciuitas* pentru regalitate: îl rezervă exclusiv pentru republică. „Cetatea“, *ciuitas*, a funcționat ca structură mentală și limită intelectuală și morală. În ultimă analiză, Cetatea era Roma și coloniile sale, noile Rome din Italia și din provincii. Chiar și taberele militare, castrale, reprezentau fragmente de *ciuitas*. Desigur, *ciuitas* nu alcătua exclusiv o concentrare de temple și de locuințe, ci și o fâșie de pământ sacru. În spatele incintei cetății se afla *pomerium*, zonă unde nu se construiau case. Pentru a conota ulterior ansamblul meleagurilor ocupate de *ciuitas*, perceput ca o entitate religioasă. Iar un termen ca *templum* (care însemna mult mai mult decât un simplu templu) cu alte cuvinte caracterul sacru al spațiului rezervat întemeierii unui oraș sau unei tabere militare, echivala cu un fragment de *ciuitas*, de civitate, pe care soldații cetățeni puteau să-l poarte cu ei în alte locuri. *Ciuitas* ca ansamblu de „cetățeni“, *ciues*, pare să fi conotat, la obârșie, legături de rudenie. La greci, „concentrarea cetățenilor“, *he politeia*, precum și cetățeanul, *ho politeis*, descindeau din „citadelă“, clădită pe înălțimi (*he polis* sau *he ptolis*, cum am arătat mai sus). În concluzie, pentru eleni „cetățeanul“ echivala cu „locuitorul“. În contrapartidă, *ciuis* prezenta filiații cu termeni indoeuropeni, care traduceau ideea de familie, de oaspete primit ca prieten. Cuvântul *ciuis* implica probabil imaginea asocierii și însemna mai degrabă „concetățean“ decât „cetățean“. Sau „cetățean împreună cu alți cetățeni de lângă el“. În orice caz *ciuitas* exprima, în Roma antică republicană, o solidaritate, o coeziune mentală revelatoare, decisivă. Mentalitatea, atitudinile și comportamentele cetățenilor se focalizau în jurul Cetății, apartenenței la *ciuitas*. Nimic nu avea sens dacă nu implica *ciuitas*, mecanismele și interesele ei. Se configura astfel un complex de reprezentări în care se traduceau utilajul mental, valorile și aspirațiile cetățenilor.

Indubitabil *ciuitas* nu era numai o structură mentală, ci și o instituție, cu siguranță orientată, controlată, de mentalitatea cetății. *Ciuitas* îngloba temeliile moralei, administrației și vieții juridice a Romei. Orice roman se considera civilizat, dat fiind că aparținea unei cetăți. Cetății îi datorau romanii existența lor, prerogativele lor juridice, puțința de a-și exercita drepturile politice. Este interesant de semnalat că Iulius Caesar, în nararea războiului său cu gallii, nu recurgea la cuvântul „trib“, *tribus*, ca să ilustreze populațiile, formațiunile tribale ale celților, ci la lexemul *ciuitas*. El s-a gândit probabil că structurarea triburilor gallice nu avea nimic comun cu tribul roman. Însă amintea, chiar vag, de organizarea unei *ciuitas*. Acest fapt reliefează cât de relevantă era *ciuitas* pentru existența, instituțiile și mentalitățile romane.

Fundarea unei cetăți omologa rituri foarte stricte. Se începea prin delimitarea pe cer a unui spațiu calificat tocmai ca *templum*. Conturul acestui spațiu revenea personajului înzestrat cu funcția de *augur*, prin urmare, de om sortit înțelegerii intențiilor zeilor. El „însemna“ pe cer un patruleter, marcat de cele patru puncte cardinale. În interiorul acestei zone celeste se luau auspiciile indispensabile „întemeierii“ cetății. În ce privește Roma, operația mai sus prezentată fusese atribuită de legenda fraților gemeni Romulus și Remus. Câștigase Romulus, întrucât ar fi văzut pe cer doisprezece vulturi, dublu decât observase Remus (Liv., 1, 7, 1). Semnul favorabil nu ilustra numai faptul că zeii erau de acord cu „întemeierea“ cetății, ci garanta o harismă performantă, de înregistrat pe sol. Cato cel Bătrân ne demonstrează, cel puțin parțial, cum se opera această înregistrare. El arată că se folosea un plug (*Orig.*, 1, fr. 18 a, 1) și adaugă: „căci întemeietorii Cetății înjugau la dreapta un taur și, în partea interioară, o vacă. Încingi după ritul gabin, adică având creștetul capului acoperit cu o parte din togă, care era sumeasă, ei țineau coarnele plugului îndoite astfel încât toți bulgării de pământ să cadă spre interior. În acest fel, trăgând o brazdă, însemnau locurile zidurilor. Ridicau în sus plugul în locurile unde urmau să fie porțile“, *conditores enim ciuitatis taurum in dextram, uaccam intrinsecus iungebant, et incincti ritu Gabino, id est togae parte caput uelati, parte succincti, tenebant stiuiam incuruam, ut glebae omnes intrinsecus caderent, et ita sulco ducto loca murorum designabant, aratrum suspendentes circa loca portarum* (*Orig.*, 1, fr. 18 a, 2). Mai succint, Cato reia descripția acestei întreprinderi: „cel care va întemeia un oraș nou va ara cu un taur și o vacă; unde va fi arat, va face zidul de incintă; unde vrea să fie poarta, va ridica în sus plugul și îl va purta pe brațe și va numi acest loc poartă“, *qui urbem nouam condet, tauro et uacca aret; ubi arauerit, murum faciat; ubi portam uult esse, aratrum sustollat et portet, et portam uocet* (*Orig.*, 1, fr. 18 b). De fapt, pământul aruncat în interior simboliza zidul de incintă, pe când brazda trebuia să devină șanț de apărare. Desigur, la început, incinta era un taluz de pământ bătătorit, ulterior substituit de un zid de piatră.

Ceea ce nu relevă însă Cato cel Bătrân este faptul că spațiul Cetății era sacru și inviolabil. Dat fiind că Remus a persiflat lucrarea fratelui său, Romulus l-a omorât: în acest fel a asigurat inviolabilitatea Cetății și a incintei sale (Liv., 1, 7, 2). Tabăra militară, expresie a Cetății, ca și aceasta din urmă însăși, comporta două axe sacre: nord-sud, asigurată de *cardo*, și est-vest, cheazăuită de către *decumanus*. Diverse operații prilejuiau o purificare a „spațiului augural“ al Cetății de acțiunile nefaste ale unor zeități agitate, necunoscute, care l-ar fi putut popula. Viitorii cetățeni erau de asemenea purificați. Fiecare dintre ei azvârlea într-o groapă circulară un pumn de pământ, adus cu sine de pe tărâmurile natale. Această groapă circulară, *mundus*, comunica cu lumea subterană. În *mundus* se arunca tot ce era necesar existenței: grâu, vin, comute mici. *Mundus* era acoperit cu o lespede pătrată tocmai spre a se tăia relația cu forțele subterane. Pe lespede, era plasat un altar, unde ardea focul sacru. Spațiul Cetății era orientat plecând de la *mundus*. Riturile „întemeierii“ Cetății erau de origine indoeuropeană. Fuseseră, probabil, asumate de italici, inclusiv de latini. Trebuie precizat că Roma însăși probabil nu a beneficiat niciodată de ritul „întemeierii“. Acesta a fost utilizat îndeosebi pentru alte cetăți romane și colonii.

Zona pomerială a Cetății era supusă la diverse interdicții, care urmau să-i salvgardeze puritatea și să evite profanarea sa. Se interziceau, cu foarte puține excepții, înmormântările în spațiul launtric al Cetății (*Leg. XII Tab.*; Cic., *Leg.*, 2, 23, 58). Numai

copiii nou născuți, decedați imediat după naștere, sau eroii de prim rang puteau fi înmormântați în zona intrapomerială. Chiar în primele culturi „lațiale“, anterioare emergenței Romei, existau cimitire separate de zonele locuite. Pe de altă parte, militarilor li se interzicea accesul în interiorul pomeriului. Căci soldatul era considerat ca purtător al morții, legată prin urmare ineluctabil de prezența armatei. Dacă totuși armata trebuia să intre în Cetate, ea se purifica în prealabil. Cununile de laur pe care le purtau generalii și oștenii biruitori conotau inițial purificarea, înainte de a simboliza victoria unei armate care își sărbătorea triumful pe străzile Romei. Totodată spațiul pomerial era în principiu închis zeilor străini. Templele lor se înălțau în exteriorul zonei pomeriale, pe Aventin ori în Câmpul lui Marte.

Înima spațiului pomerial, vatra Romei, se afla în *Forum*, în templul zeiței Vesta, unde ardea un foc veșnic. Acest foc omologa continuitatea, permanența Cetății⁴. Încât Cetatea devenea un uriaș cămin, o vatră sacră, sinteză a focurilor domestice.

De fapt, Cetatea, *ciuitas*, sub Imperiu a încetat să funcționeze doar ca structură mentală. Aceasta din urmă intrase în criză încă din secolul al II-lea î.C., când *imperium* dobândise o accepție geografic-teritorială. Claude Nicolet a notat că, încă în cursul secolului I î.C., prinseseră contur un nou limbaj, noi tehnici de comunicare, în ultimă analiză, ceea ce el califică drept o contra-Cetate. Dialogului între popor și magistrații săi aleși i s-a substituit, după instaurarea Principatului, cel dintre împărat și plebea urbană. De altfel, dreptul „sacru“ al cetățeanului roman de apel la popor, ca supremă curte de justiție, a fost înlocuit de cel al apelului la împărat. Chiar dacă glorificau Roma, „căpetenia Imperiului“, *caput imperii*, cetățenii romani ai Imperiului nu mai vedeau, cel puțin cu ochii minții, hotarele Cetății lor, adică Roma sau orașele lor natale, că se aflau în Italia ori în provincii. De fapt, pierdeau sentimentul de solidaritate cu Cetatea și locuitorii ei, simțindu-se dimpotrivă parte integrantă a unei populații implantate pe un teritoriu vast, adică al așa numitei anticetate, *anticuietas*, sau chiar anticivitate. Dislocarea Cetății ca structură mentală a impus, pe planul mentalității, anticetatea. Aelius Aristide, sofist elenofon din secolul al II-lea d.C., a consemnat, în scrierile sale, expansiunea anticetății în cadrul mentalului colectiv. Adresându-se romanilor în greacă, le arată că, după cum alte cetăți au frontiere și teritorii proprii, Roma are ca granițe și spațiu vital lumea locuită (Arstd., 59-61).

Dar cetatea nu a dispărut, ci *a contrario* a prosperat ca structură instituțională. În definitiv, anticetatea se compunea dintr-o rețea de centre urbane, de cetăți de pe întreg Imperiul. Urbanizarea acestuia a determinat multiplicarea intensivă a numărului cetăților. Dar, în cetățile lor, locuitorii Imperiului, care, după 212 d.C., devin toți sau aproape toți cetățeni romani, preferă să-și faurească noi solidarități locale, să se simtă integrați în microunități specifice, în care se asociau cu plăcere. Asemenea microunități sau microsodalități, eventual microsolarități, devin foarte numeroase. Pe de altă parte, mentalitatea romană avea tendința de a echivala anticetatea cu *oikouménē*, lumea locuită. Numai părții și ulterior perșii mai făceau parte din această lume locuită, deci civilizată. Ei erau închipuiți ca „rivali“, *antípaloi*, ai Imperiului roman. De unde eforturile reiterate ale romanilor de a-i subordona, de a-i distruge, poate chiar de a-i anexa. Printre cauzele cuceririi Galliei libere s-a aflat și tendința locuitorilor acesteia de a pătrunde în lumea locuită și de a-și instaura un stat unificat (Caes., *G.*, 1, 2-3). Cucerirea Daciei a fost de asemenea prilejuită în parte de aspirația lui Decebal de a-și făuri un stat

centralizat, de tip elenistic, sortit aproape automat a se integra în *oikouménē*. De altfel, Decebal a încercat să se alieze cu părții. Perceperea anticetății ca esență a lumii locuite nuanța imaginea celuilalt, a străinului, indiferent dacă făcea sau nu parte din lumea locuită, dacă trebuia sau nu să fie cucerit.

Grauitas și sal italicus

Romanii au prețuit totdeauna austeritatea și „seriozitatea“, *grauitas*. Chiar și în anticetate, *grauitas* era considerată ca o valoare importantă, revelatoare pentru spiritualitatea romanilor. Strămoșii cetățenilor Romei, trăitori în timpul „primordiilor“, ar fi excelat, după părerea romanilor, prin *grauitas*, prin austeritate, tenacitate și seriozitate. „Maiestatea“, *maiestas*, a poporului roman ar fi decurs, în foarte mare măsură, din *grauitas*. O întreagă galerie de personaje legendare sau cvasilegendare, ca Romulus, Numa Pompilius, Brutus, dușmanul regilor, Mucius Scaevola, ar fi reunit calități pilduitoare, ilustrative pentru *grauitas*. Dar idealul uman sau modelul colectiv al romanilor, sub Republică ori chiar sub Imperiu, purtătorul privilegiat al acestei *grauitas*, a fost întrupat de Lucius Quinctius Cincinnatus, consul în 460 î.C., *dictator* republican în 458 și în 439 î.C. Cei care i-au dus știrea desemnării ca *dictator* l-au aflat încovoiați asupra plugului, în curs de a-și lucra bucata de ogor. Cincinnatus și-a șters sudoarea de pe față și a îmbrăcat *toga praetexta*, cea a magistraților Republicii (Liv., 3, 26, 7-12; Eutr., 1, 17). El a salvat Roma, amenințată de vecinii ei, și-a îndeplinit mandatul încredințat și apoi s-a întors la coarcele plugului. Cincinnatus traduce astfel percepția soldatului viteaz și a generalului eficace, dar și a cetățeanului modest, auster, trudit, disciplinat. Un set de însușiri deriva din practicarea acestei *grauitas*: austeritatea, sobrietatea, modestia, disciplina, fidelitatea față de instituțiile Cetății, spiritul de economie, rigoarea, cultul muncii bine efectuate, simțul echilibrului și al măsurii, chiar al unei anumite moderații, gustul cumpănirii atente a hotărârilor care urmau să fie adoptate. *Grauitas* condamna laxismul moral, dezordinea, chiar lenea.

Exista însă, sub Republică și ulterior, o compensație, o contrapartidă, un pendant al gravității, aflat în manifest contrast cu ea. Totuși într-un contrast fertil în efecte plurivalente asupra mentalului roman. Ne referim la pasiunea pentru comic, pentru râs, pentru glumă, pentru destindere și amuzament, pentru „sarea italică“, *sal italicus*, uneori definită și ca „oțetul italic“, *italum acetum*. Persiflarea, sarcasmul, dar și comicul gras, suculent și savuros, câteodată chiar trivial, au deținut în Roma republicană, înainte și după apariția literaturii culte, un statut privilegiat. Romanilor le-a plăcut să se destindă, să râdă din plin, să practice o autentică zeflemisire a tuturor, inclusiv a generalilor victorioși, chiar dacă de fapt îi venerau. Nu întâmplător un ins șoptea generalului victorios, în timpul triumfului: „ferește-te să nu cazi“, *caue ne cadas*. Nu întâmplător, de asemenea, specia literară privilegiată a literaturii latine arhaice a fost comedia. Iar inscripțiile, inclusiv și mai ales cele scrijelate pe zidurile locuințelor, dau seama de un comic dezlănțuit, până la obscenitate. Pe de altă parte, încă sub Republică și mai cu seamă sub Imperiu, distracțiile Orașului au dobândit proporții deosebit de semnificative în existența cetățenilor. Jocurile și întrecerile sportive, chiar luptele crude, sângeroase, între gladiatori, concursurile „hipice“ (de care) captau preferințele lor. Precum fotbalul în vremea noastră. Se adăugau reprezentațiile dramatice și procesele judiciare, de regulă

convertite în adevărate spectacole. Relaxarea moravurilor, distracțiile au ajuns să umple aproape esențialul vieții cotidiene a cetățenilor. De unde și un laxism moral accentuat, înlesnit de crizele mentalităților, de contactele sporite cu Grecia elenistică, favorizate de unitatea spirituală greco-romană. Eforturile de a le combate, inclusiv pe plan legislativ, predica pentru *gravitas* nu au dat rezultate concrete, substanțiale, în special pe termen lung. S-a ajuns cel mult la un „balans“, la un fel de echilibru, mai degrabă instabil, între *gravitas* și acest laxism, care aluneca inevitabil spre ceea ce italienii califică prin sintagma „dolce far niente“. Inactivitatea, viziunea „oțioasă“ asupra lumii s-au propagat rapid. S-a deschis astfel calea spre făurirea unor noi mentalități în Roma antică imperială, dar și medievală și postmedievală.

NOTE

¹ Cum a arătat Theodor Mommsen, *Istoria romană*, trad. românească de Joachim Nicolaus, I, București, 1987, pp. 141; 263-278.

² Pentru mentalități în general, a se vedea mai ales Jacques Le Goff, „Les mentalités. Une histoire ambiguë“, *Faire de l'histoire. Nouveaux problèmes* (lucrare de echipă coordonată de Jacques Le Goff – Pierre Nora), 3 vol., Paris, 1974, III, pp. 76-94; Alexandru Dușu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, 1982, *passim*; Alex Mucchielli, *Les mentalités*, Paris, 1985, pp. 5-116; Eugen Cizek, *Essai sur une théorie de l'histoire*, București, 1998, pp. 134-141; privitor la mentalitățile romane, vezi *id.*, *Istoria literaturii latine*, București, 1994, pp. 26-34 (la ultima p. schema raporturilor între mentalități și alte structuri); *id.*, *Mentalități și instituții romane*, trad. românească, sub conducerea autorului, de Ilieș Câmpeanu, București, 1998, pp. 16-42.

³ Cumplitul tiran care a fost Iosif Visarionovici Djugașvili, care își spunea și Stalin, în ultimul capitol din *Problemele leninismului*, capitol niciodată indicat și studiat în orele de marxism, de tristă amintire, nota că lipsește rușilor sovietici ceea ce el însuși desemna ca „spiritul practic american“. De unde și îndemnul la asumarea acestui spirit practic american de către sovietici. Totuși nu a trebuit să se aștepte secolele XVIII-XIX (și Tocqueville îl semnalase la vremea sa) ca acest spirit practic, atribuit exclusiv și eronat americanilor, să-și facă apariția.

⁴ S-a sugerat o filiație între focul sacru al zeiței Vesta și cel ce ardea în casele Indiei Vedice. Despre riturile „întemeierii“ și semnificațiile lor, vezi Albert Grenier, *Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art*, Paris, 1925, pp. 1-21; mai ales Michel Meslin, *L'homme romain. Des origines au I-er siècle de notre ère. Essai d'anthropologie*, Paris, 1976, pp. 35-38; L. Duret - Jean Pierre Néraudau, *Urbanisme et métamorphoses de la Rome antique*, Paris, 1983, pp. 19-29; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 52-57. Pentru criza mentalității Cetății, a se vedea Claude Nicolet, *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Paris, 1976, pp. 59-460; 492-493.

II. FUNDAREA ROMEI ȘI REGALITATEA

Înainte de Roma

Legende, ceea ce am definit ca mitistorie, situează „întemeierea“ Romei în 754 ori 753 î.C. Procesul constituirii Romei a fost însă precedat de numeroase fenomene relevante, care s-au desfășurat în peninsula italică.

Diverse izvoare literare corelează „fundarea“ Romei și precedentele ei de „căderea“ Troiei, situată a se fi produs, după Eratostene, în 1184 î.C., și chiar de o împrejurare specifică, plasată cu cincizeci de ani înainte de venirea troienilor în Italia, când un grup de greci arcadieni, condus de Evandru, *Euander*, s-ar fi instalat pe colina Palatinului, declarat ca cel mai vechi sălaș al Romei. Având în vedere faptul că anticii situau la obârșia Romei un sinecism, un amalgam de seminții, alcătuit nu din trei componente, cum se afirmă frecvent, ci din cinci elemente: latinii (cei mai importanți strămoși, care au dăruit „cetăți eterne“ chiar limba ei), sabinii și etruscii (toți locuitori ai Italiei), dar și troienii lui Enea, sosiți în Lajiu după distrugerea Troiei, și, chiar înaintea acestora, grecii arcadieni ai lui Evandru. Ne-am referit mai sus la acest straniu fenomen, relevant în multiple privințe. În acest fel s-ar fi constituit în Lajiu un prim sinecism latino-troian, ca urmare a debarcării în zona respectivă a unui grup de supraviețuitori ai „căderii Troiei“ și a unirii lor cu „aborigenii“, *aborigines*, ai regelui local *Latinus*, care ar fi conferit noii populații denumirea ei oficială: *latini*. Ca, mai târziu, să ia naștere o comunitate implantată nu numai pe Palatin, ci și pe alte șase, dintre cele șapte coline ale Romei: Capitoliu, Aventin, Quirinal, Viminal, Esquilin și Caelius. Progresiv, legendele referitoare la originea Romei s-au transformat într-o structură coerentă, într-o vulgata privitoare la *primordia* Romei și Italiei, încă din secolul al IV-lea î.C. Datele din vulgata au fost reproduse, cu mici variații, de izvoarele literar-istorice și de altă natură. Unele dintre ele au încercat să sugereze și soluții critice ale anumitor evenimente legendare, multă vreme contestate de asemenea de către știința modernă. Totuși, săpăturile arheologice întreprinse în Lajul inițial, prin excelență începând din 1960 încoace, par să dovedească faptul că, cel puțin parțial, anumite informații din vulgata conțin un nucleu real, susceptibil, în linii mari, să dea seama de adevăruri istorice. Migrațiile provenite din Orient, menționate de vulgata, corespund efectiv unor deplasări de populație, purcese din Mediterana orientală. S-au descoperit vestigii de ceramică miceniană pe coastele Mării Tyrrheniene, până în Sardinia. Aceste vestigii nî se par, în acest sens, relevante. Încât legendele lui Enea și lui Evandru, conducătorul unei seminții grecești care nu participase la asediul și la cucerirea Troiei, nu țin de domeniul basmului. Fenomene importante au survenit efectiv, în peninsula italică, în secolele al XII-lea, al VIII-lea, al VI-lea și al V-lea î.C., ca momente nodale, semnalate de vulgata relativă la *primordia*. Migrațiile din Orient, îndeosebi din spațiul microasiatic, au produs cu adevărat mari mișcări de populații, în parte ca efect al unor infiltrări de imigranți purceși din Mediterana răsăriteană.

Regionalizarea peninsulei italiice era înlesnită de relieful ei. Cu excepția anumitor zone limitate, solul nu era foarte prielnic dezvoltării agriculturii. În schimb, el favoriza creșterea vitelor. Pădurile, considerabil mai abundente decât în prezent, și zăcămintele minerale depășeau sensibil nevoile locuitorilor. Din Asia centrală indoeuropenii se răspândiseră în largi zone din Asia și din Europa. Tehnica bronzului, difuzată între 2000 și 1500 î.C. i-a adus pe indoeuropeni în peninsula italică în valuri succesive. Sosiți de pe podișul helvetic și din Europa centrală, ei au străbătut trecătorile Alpilor, au coborât în câmpia Padului, actualul Po, și s-au răspândit în restul peninsulei. Doar ligurii nu aparțineau probabil semințiilor indoeuropene instalate în Italia și cunoscute sub denumirea de italici ori italioți. Aceștia au subjugat populațiile preindoeuropene, așa numiți *siculi*, cărora le-au impus limbile și cultura lor. Preindoeuropenii, de origine mediteraneană, erau inhumaniți, adică își îngropau morții. Alexandre Grandazzi reliefează totuși că trebuie relativizată antiteza rasială între cuceritorii indoeuropeni și populațiile mediteraneene. El arată că sfârșitul erei bronzului ar trebui situat pe la 1000-900 î.C. După care ar fi urmat etape ale celei a fierului; fazele inițiale s-ar situa mai ales între 900 și 730 î.C. Același Grandazzi notează că nici latinii nu alcătuiau un grup etnic foarte coerent. Pentru timpuri mai vechi este greu să se vorbească de latini. Cel mult putem să ne referim la protolatini. Indoeuropenizarea s-a realizat însă pretutindeni în Europa, ca unul dintre cele mai brutale și mai radicale genocide cunoscute în istoria umanității. Primele valuri de indoeuropeni s-au implantat în câmpiile și în zonele deluroase, cele mai fertile, ale peninsulei italiice. Ei au coborât în Italia în era bronzului, când se pot constata două tipuri de civilizație în peninsulă; cel al terramarelor, definită și ca terramaricolă, atestat în nordul Italiei, și cel al apeninelor, constatat în sudul Etruriei. La sfârșitul mileniului al II-lea î.C. a coborât în Italia un nou val de indoeuropeni. Aceștia s-au stabilit în zonele montane ale Italiei, nepopulate ori foarte puțin locuite anterior. Din acest val au făcut parte umbrii, sabinii și samniții, trăitori în zone unde au luat naștere idiomurile osco-umbriene și populațiile sabellice. Acești munteni au exercitat o îndelungată presiune asupra populațiilor din câmpie, inclusiv asupra latinilor. Această ultimă invadare indoeuropeană a Italiei este legată, într-un fel sau altul, de răspândirea civilizației fierului, temeinic studiată în situl de la Villanova, din sudul Emiliei, de lângă Bologna. Villanovienii practicau incinerarea. Își ardeau morții ca și terramaricolii și îi închideau în urne conice, acoperite de un vas de asemenea conic. Villanovienii utilizau tehnica fierului. Au sfârșit prin a acoperi o zonă mult mai vastă decât predecesorii lor. Inițial, triburile indoeuropene duceau o viață pastorală și cunoșteau mai degrabă cerealele sălbatice. Dar în Italia s-a răspândit relativ iute agricultura, întemeiată pe cultivarea grâului și a viței de vie. Cele mai vechi cereale ale indoeuropenilor par să fi fost meiul, orzul și alacul.

Harta Italiei la sfârșitul mileniului al II-lea î.C. și în prima parte a celui următor era așadar variată, eteroclită. În nord locuiau ligurii și veneții (seminție indoeuropeană aparte). După mijlocul primului mileniu î.C., au pătruns în peninsulă celții, care au creat în arealul Padului Gallia Cisalpină. În 387 î.C. au ajuns chiar la Roma. În centrul Italiei se aflau umbrienii și etruscii, iar în sud, pe lângă samniți și osci, s-au instalat imigranți greci. Între secolele ale VIII-lea și al V-lea î.C. grecii au făurit numeroase așezări urbane. Aceste colonii se întindeau, în zona de coastă, între Cumae, cea mai septentrională și mai prestigioasă, până la Rhegion (azi Reggio, din Calabria).

Peloponezienii greci (mai ales spartani) au fondat Tarentul, Sybaris și Crotona. La rândul lor, grecii din Cumae au întemeiat Neapolis (azi Napoli), iar cei din Sybaris au creat Posidonia-Paestum. Coloniile de vocație agrară au refutat către interior autohtonii italici, pe când cele „comerciale” s-au străduit să mențină raporturi bune cu ei. Coloniile elenice formau un focar, care genera și răspândea activ în Italia cultura greacă. Această vatră de cultură elenică a fost numită de Polibiul (2, 39, 19) „Grecia mare”, *magna Graecia* (cum îi spuneau romanii), dar formula în cauză trebuie să fi emers în secolul al VI-lea î.C. Populațiile indigene au sfârșit prin a coexista și chiar a coopera cu imigranții elenici. Ele au fost intens marcate de fenomenul aculturației. Înfrăurirea greacă a atins și Roma. S-a pus întrebarea dacă nu există corelații între data tradițională a întemeierii Romei (754-753 î.C.) și instalarea aheenilor la Sybaris (750), ca și între abolirea regalității în „cetatea eternă” și căderea aceluiași oraș Sybaris (510 î.C.)¹. Pe baza unității spirituale greco-romane, alături de etrusci, grecii din sudul Italiei și din Hellada continentală au exercitat o puternică înfrăurire asupra culturii romane, în curs de a se forma, asupra dreptului, instituțiilor, artelor, literaturii, religiei „cetății eterne”. Legenda atribuie lui Pitagora calitatea de mentor și dascăl al regelui roman Numa Pompilius. În orice caz, pitagorismul a marcat în profunzime, preț de multe veacuri, gândirea romană.

Problemele suscitade de etrusci sunt complicate. Originea lor alcătuiește, încă din antichitate, obiect de aprige controverse. Dacă Herodot afirma că etruscii ar fi imigrat în Italia din Lydia anatoliană, microasiatică, Dionis din Halicarnas îi considera autohtoni ai Italiei. De fapt, civilizația etruscă încorporează o manifestă patină orientalizantă. Încât și savanții moderni sunt divizați între partizanii unei imigrări a microasiaticilor și cei care preconizează o dezvoltare originală, aproape surprinzătoare, a indigenilor Italiei. Chiar limba folosită de etrusci comportă mistere. Au subsistat cam opt mii de texte în etruscă, aproape toate scurte și tardive. S-a afirmat că această limbă nu ar fi indoeuropeană, dar ea conține elemente care o apropie de idiomurile indoeuropene. Iată un exemplu de text etrusc: „acesta este sarcofagul lui Kutu Velu”, *eka mutana Kutus Velus*. Încât aceste ipoteze opuse ni se par complementare. După părerea noastră, la obârșie trebuie să se fi aflat o limitată imigrație microasiatică a „popoarelor Mării”, care să se fi suprapus unor seminții italice, villanoviene și preindoeuropene, atrase în orbita unei civilizații superioare. Oricum, solul și subsolul Etruriei, care, în linii mari, corespundea Toscanei actuale, erau bogate în resurse naturale: lemn, din care se realizau construcții navale performante, mine de plumb argentifer, staniu, cupru și fier.

Îndeosebi etruscii au prilejuit o civilizație urbană înfloritoare, revelată de numeroase monumente: morminte ornate cu fresce, vase, reliefuri. Etruscii au creat orașe opulente, în care au introdus, sistematizat și codificat practici grecești. În cele 150 de hectare pe care le comporta orașul Caere se concentrau, poate, 25.000 de locuitori. În secolul al VII-lea î.C., civilizația etruscă a cunoscut o expansiune fără precedent. Între secolele al VII-lea și al V-lea î.C. a funcționat o confederație etruscă, menită a promova interesele așezărilor urbane etrusce, între Bologna și Capua actuale. Ceea ce nu înseamnă că în interiorul acestei confederații nu s-ar fi produs contradicții, litigii și chiar conflicte militare, în vederea dobândirii prevalenței. Până la sfârșitul secolului al VI-lea î.C., orașele etrusce au fost conduse de un cârmuitor monarhic, *lauchme* în etruscă, *lucumo* în latină, de fapt lucumon, înzestrat cu drept de comandament militar și de coerciție asupra supușilor săi, drept simbolizat de securea și de nuiielele purtate de trabanții

lui, lictorii. Desigur, acest lucumon posedă și puteri religioase, care se transmiteau pe linie dinastică. Lucumonul era asistat de un consiliu oligarhic ori aristocratic, care a sfârșit prin a-l înlătura, cu excepția cetății Veii, unde el s-a menținut până la cucerirea romană. În orice caz societatea etruscă era caracterizată de o structură oligarhică. „Seniorii” dominau cu o mână de fier slujitorii lor, care osteneau pe ogoare, în orașe, în ateliere industriale sau în mine. La etrusci nu au existat niciodată adunări populare. Femeile dețineau o funcție relevantă în viața politică, dar și în cea privată a etruscilor. Familia etruscă se putea împărți în mai multe ramuri, deosebite prin supranume specifice, pe când fiecare individ din aceste subdiviziuni era dotat cu un prenume personal. Etruscii erau foarte religioși. Ei credeau că zeii intervin fără încetare în viața oamenilor. De aceea prezicători specializați, haruspicii, încercau să deslușească sensul intervențiilor divine, prin excelență în descifrarea semnelor zeești exprimate de ficatul victimelor animale sacrificate. Panteonul etrusc era populat de numeroși zei, care se deosebeau de la un oraș la altul. Influențele grecești asupra acestui panteon sunt evidente. Astfel, etruscii au adoptat cultul lui Herakles grec, numit de romani Hercule. Oricum etruscii credeau în Tinia (Iupiter la romani), Uni (Iunona), Menerva (Minerva), Nethuns (Neptun), Turan (Venus), Maris (Marte) etc. Cele douăsprezece cetăți ale confederației etrusce dispuneau de un sanctuar comun, plasat la Voltumna (Volsinii, în latină). Cu siguranță, ideile eshatologice ocupau un statut privilegiat în credințele etrusce. De aceea etruscii ridicau cavouri bogate și variat decorate, în special dacă era vorba de mormintele aristocraților. Vinul libațiilor și sângele animalelor sacrificate determinau defuncții să nu se mai întoarcă printre muritori.

Etruscii nu s-au mărginit la exploatarea Toscanei actuale, vatra civilizației lor. Ei aveau la dispoziție numeroase porturi, iar corăbiile și negustorii lor străbăteau întreaga Mediterană. Confederația etruscă, deși agitată de contradicții interioare, a ajuns să cucerească valea Padului la nord, Lațul și o parte din Campania la sud, inclusiv Capua. Alianța dintre etrusci și cartaginezi nu a înregistrat succese pe termen lung. Dacă etruscii și-au întins expansiunea până la Pompei și Herculaneum, ei n-au putut să înfrângă Cumae. Aici au fost învinși, într-o bătălie navală decisivă, care s-a desfășurat chiar în fața acestei cetăți grecești (474 î.C.). Capua a încăput pe mâna samniților (432 î.C.). În cele din urmă latinii, samniții și grecii au stopat și lichidat expansiunea meridională a etruscilor. De altfel, samniții și alte seminții italice au blocat expansiunea grecilor. Numai Etruria septentrională a beneficiat de o prosperitate intensivă: porturile situate pe aceste meleaguri au realizat un comerț activ cu Grecia continentală, în special cu Atena.

Incontestabil, etruscii au dobândit un statut important în cadrul sintezei ori sinecismului manifestat la originile civilizației Romei. Cu toate acestea elementul privilegiat al acestui sinecism a revenit latinilor. Și nu numai din punct de vedere lingvistic. În câmpia și în aria premontană a Lațului, cercetătorii moderni au diferențiat, între secolele al XII-lea, practic din momentul căderii legendare a Troiei, și secolul al VI-lea î.C. patru „culturi” și civilizații definite ca lațiale, toate de tip villanovian. Prima „cultură” lațială coincide cu sfârșitul erei bronzului și începutul celei a fierului (1000-900 î.C.). A doua, identificată între 900 și 830 î.C., implică relații complexe cu Etruria meridională. Emerg comunități fortificate de tip protourban. A treia fază s-a desfășurat între 830 și 720 î.C. Include două faze, A, între 830 și 770 î.C., și B, între 770 și 720 î.C. Apar acum influențe ale sabinilor, coborâți din munți și ajunși până la Roma, și se

conturează diferențieri sociale. A patra fază lațială cuprinde două segmente, primul între 720 și 640, iar al doilea între 640 și 580 î.C. Ea presupune o relativă urbanizare, ca și difuzarea scrierii, relevantă de fibula de la Praeneste, și manifestări de cultură orientalizantă, de inspirație etruscă. Încă din faza a doua și mai ales din cea de a treia, pe malurile Tibrului proliferază comunități rustice, un fel de „cantoane”, *pagi*.

Aceste „cantoane” erau așezări mai ales pe înălțimi. Comunitățile „rurale” latine sunt autonome și sunt numite și *populi*. Termenul era de origine etruscă. Se află în cauză sate deschise, ulterior fortificate. Îndeosebi „citadela”, *oppidum*, este fortificată. *Populi* au creat confederații bazate pe culte și sanctuare religioase comune. Pliniu cel Bătrân (3, 9, 69) înregistrează lista celor treizeci de „popoare albane”, *populi Albanenses*, admise să participe la banchetul ritual organizat la „sărbătorile latine”, *feriae Latinae*. Iar Varro, referindu-se la asemenea comunități, le consideră populate de „vechii latini”, *Prisci Latini* (L., 7, 28). Ei locuiau mai cu seamă pe masivul alban. Alături de satul latin principal, locuit încă din vremea erei bronzului, s-au dezvoltat așezări rustice satelit. Zonele intermediare dintre sate și teritoriile periferice sunt rezervate pășunilor, grădinaritului și arboriculturii. Inițial, cum de fapt am arătat mai sus, s-a practicat prin excelență creșterea vitelor. Latinii și sabinii au fost, mult timp, îndeosebi crescători de vite. Totuși au sfârșit prin a dezvolta agricultura, artizanatul și chiar comerțul. Inima Lațiului s-a aflat la Alba Longa, dar ulterior s-a mutat la Aricia și în Lanuvium. Săpăturile arheologice întreprinse la Alba Longa au reliefat că această așezare s-a dezvoltat înainte de cea a Romei. Potrivit arheologilor, această expansiune a avut loc cu cel puțin cincizeci de ani înainte de întemeierea Romei. Dar Titus Livius atribuie acestei așezări o vechime de mai multe secole înainte de „întemeierea” Romei (1, 3, 4-11). Inițial, locuitorii Lațiului, de fapt protolatini, par să se fi numit, mai cu seamă cei de pe țărmul mării, „laurenți”, *Laurentes*, și „rutuli”, *Rutuli*. Denumirea de *Latini* a apărut ulterior. Legenda lui Enea și a debarcării unor imigranți troieni a fost puternic implantată în Lațiu. Ceea ce atestă că, mai mult decât probabil, un grup de microasiatici trebuie să se fi instalat în *Latium*, la un moment dat. Am semnalat mai sus acest fapt. Descoperirile arheologice efectuate în Lațiu la Prattia di Mare, adică pe locurile unde tradiția situa întemeierea așezării Lavinium de către Enea, *Aeneas* (Liv., 1, 1, 10; se folosește chiar termenul de *oppidum*), au scos la lumină patrusprezece altare monumentale, un mormânt sacru, atribuit eroului troian, și inscripții votive, dintre care una se referă probabil la „Iarul Enea”, *Lar Aeneas*. O altă cuprinde o dedicație arhaică destinată gemenilor Castor și Pollux, venerați cu fervoare în „Grecia mare”. Se adaugă o serie abundentă de statuete hărăzite Minervei, într-un stil orientalizant. Toate acestea sunt împodobite abundant cu bijuterii și pot fi datate în secolele VI-V î.C. De aceea amintirea legendară a lui Enea se dovedește strâns legată, încă din această vreme, de dezvoltarea Lațiului. Regiunea așezării Lavinium era un centru religios semnificativ, care a marcat sensibil religia romană arhaică².

„Întemeierea” Romei

Locurile unde s-a „întemeiat” Roma dețineau o poziție strategică, de primă importanță, în Lațiu, în Italia centrală. Situl Romei a fost locuit încă din vremuri imemorabile. Se afla la încrucișarea unor diverse căi, adică fluviul Tibru el însuși, care înlesnea operații comerciale, exporturi și importuri și altele. Tibrul era navigabil. El se afla în

apropierea unor importante saline, încât situl Romei servea ca un însemnat punct de tranzit al sării. Alexandre Grandazzi ne reliefează că acest sit conjuga numeroase condiții favorizante: Tibrul navigabil, un port natural pe acest fluviu, un vad ori un loc unde râul putea fi ușor traversat, coline care erau lesne fortificabile. De asemenea Roma sau viitoarea Romă se situa pe drumul care lega nordul de sudul Italiei, Etruria de „Grecia mare“. Pe cele șapte coline fortificabile, „munți“, *montes*, cum le caracterizau romanii, existau sate autonome, care la mijlocul secolului al VIII-lea s-au federalizat. S-a constatat atunci, de către cercetătorii moderni, o considerabilă concentrare de forțe materiale. *Nu s-a realizat atunci, la 21 aprilie 754 sau 753 d.C., nici un fel de întemeiere de cetate, după ritualurile descrise în capitolul anterior. S-a efectuat numai o federație a satelor situate pe cele șapte coline*, care și-au desemnat o căpetenie unică și sărbători comune. Se pare că inițial colinele Capitoliu, *Capitolium*, și Viminal, *Viminalis*, au fost excluse din federația satelor, fiind înlocuite de Fagutal, Germal și Oppius. Însuși Quirinalul, pentru foarte scurtă vreme, ar fi putut să nu facă parte din federație. Palatinul era, cum am mai arătat, nucleul viitoarei Rome. În jurul acestei coline se întindea ceea ce ulterior s-a definit ca „Roma pătrată“, *Roma quadrata*, denumire rezultată de la forma patrulateră a Palatinului. Se pare totuși că, la origine, această sintagmă *Roma quadrata*, ar fi putut indica un pătrat din piatră, o terasă augurală, pe care urca regele-augur, pentru a desemna limitele sacre ale fundării unei așezări. Mitistoria convertea Roma inițială în „fiică“ a Albei Longa latine și „nepoată de fiică“ a așezării troiano-latine de la Lavinium. În orice caz s-a profitat de presiunea exercitată de către sabini și de declinul comunităților latine. Federația s-a deschis totuși și altor latini. Pe de altă parte, federația, mai ales, a sfârșit prin a se baza pe alianța dintre latinii de pe Palatin, *Palatium*, și sabinii care se instalaseră pe Quirinal, *Quirinalis*. Astfel ar fi luat naștere federația celor șapte „munți“, *Septimontium* (Varr., *L.*, 5, 33). Ea a fost repede dominată de crescătorii de vite, destul de înstăriți, din rândurile cărora se va forma viitorul patriciat. Cum a arătat Alexandre Grandazzi, înainte de a fi un centru urban, Roma a fost o ligă de sate. El opina că *Septimontium* nu ar fi constituit o primă manifestare a Cetății, ci numai celebrarea încheierii înșămănțărilor agricole, desfășurate anual în luna decembrie.

Progresiv, zonele horticole și sepulcrale dintre sate au fost eliminate și s-a ajuns la o coagulare a diferiților *pagi*. În orice caz „Roma“ latino-sabină nu a alcătuit o adevărată cetate, *ciuitas*, și cu atât mai puțin un centru urban. Numai etruscii, care au ocupat „Roma“ în jurul anului 600 î.C., au înconjurat federația rurală de o incintă fortificată și au transformat-o în oraș. Ipotezele lui Andrea Carandini, care a descoperit fortificații primitive pe Palatin, unde, după părerea acestui savant, s-ar fi creat un fel de cetate, au fost judicios contestate. Romanii înșiși apreciau că denumirea de *Roma* ar fi derivat de la cea a fondatorului, *Romulus*. S-a considerat adesea că termenul *Roma* ar fi de origine etruscă. În realitate, se pare că denumirea de *Roma* constituie un cuvânt latin, corelat vocabulului *ruma* sau *rumon*, care desemna mamelele unui animal. Se făcea astfel aluzie la colinele Romei, care semănau cu niște mamele. De altfel, la Roma exista smochinul *Ruminal*, iar Tibrul însuși s-a numit inițial *Rumon*, tot în legătură cu aceste coline. Etruscii au preluat de la latini numele de Roma. Mai degrabă numele de Romulus derivă de la Roma. Căci un federator trebuie să fi existat. Desigur, nu este imposibil că numele federatorului satelor Romei protourbane să fi fost relativ apropiat

de cel de Romulus, îndeosebi ca sonoritate. Federația a fost condusă de căpetenii, desemnate de romani ca „regi”, *reges*. Termenul *rex* este de origine indoeuropeană. În sanscrită se reperează *raja*, iar în idiomurile gallice exista *rix*. Irlandezii folosesc *rig*. Termenul *rex* provine din același radical cu verbul *rego*-, *ere*, care evocă mișcarea pe linie dreaptă. Concomitent, *rex* se înrudește cu „drept”, *rectus*, și cu *regula*. Rădăcina *reg*- sugerează și o filiație cu *leg*-, care indica legea.

Roma regală

În conformitate cu vulgata privitoare la „primordiile” Romei, până la abolirea regalității ar fi asumat funcția de „rege”, *rex*, al Romei, șapte personaje, dintre care doi ar fi fost latini, doi sabini și trei etrusci. Aceștia ar fi fost: Romulus, latin (753-717 î.C., coleg cu „șeful” sabin Titus Tatius), Numa Pompilius, sabin (717-673), Tullus Hostilius, latin (672-641), și Ancus Marcius sau Martius, sabin (641-616). Latinii și sabinii și-ar fi împărțit deci „regalitatea” Romei. Această legendă ilustrează presiunea masivă a sabinilor, coborâți din munți, atât în secolul al VIII-lea, cât și ulterior, în secolul al VI-lea î.C. Legenda răpirii sabinelor, datorată imigranților latini, care nu aveau femei, ilustrează infiltrarea sabină în Roma. Ar fi urmat trei „regi”, de fapt lucumoni etrusci: Tarquinius I *Priscus* (616-579), Servius Tullius (578-535) și Tarquinius al II-lea, supranumit „cel trufaș”, *Superbus* (534-509). În realitate, aceste domnii și cifre sunt mai mult decât suspecte. Este practic imposibil ca acești regi să fi domnit fiecare 25-30 de ani. Ei au fost contabilizați ca șapte, prin analogie cu cele șapte coline ale Romei. De fapt, trebuie să fi asumat funcția regală sensibil mai multe căpetenii. Printre acești regi, neconsemnați de vulgata, trebuie să se fi numărat Mezentius, așezat de vulgata la originea troiană a Romei (Liv., 1, 2, 3). El pare să fi provenit din cetatea etruscă numită Caere și să fi fost fidel aliat al latinilor (DH, 1, 65, 5). De asemenea, nu au fost doi Tarquinii, ci cel puțin patru, printre care trebuie să se fi numărat Arruns Tarquinius și un anumit Gnaeus Tarquinius. Fără îndoială, și regii latino-sabini trebuie să fi fost mai mulți. De asemenea, regii etrusci proveniți din Vulci au fost mai numeroși³.

Îndeosebi regii latino-sabini au întrupat una dintre funcțiile indoeuropene conferite de Georges Dumézil cărmuitorilor epocilor protoistorice. Astfel, Romulus ar fi ilustrat prima funcție indoeuropeană, cea a regelui, pe când Numa Pompilius a simbolizat cea de a treia funcție, cea de preot-organizator. Iar Tullus Hostilius a întrupat funcția de războinic, de fapt a doua din această triadă. Ancus Marcius a fost parțial imaginat ca reprezentant al celei de a treia funcții, anterior atestată de Numa Pompilius. Această interpretare duméziliană a fost adesea contestată. Dar, cum relevă Alexandre Grandazzi, ea demonstrează necesitatea unei lecturi foarte critice a primordiilor și obligația de a trata tradiția în lunga ei durată.

Lui Romulus tradiția relativă la începuturile Romei i-a atribuit practic articularea Romei regale, care în realitate a fost mai ales opera regilor etrusci. De fapt, fiecare episod din viața federatorului-întemeietor a fost conexas unui rit indigen. Se pare că totuși el a creat o adunare a poporului (DH, 2, 6, 1), un început de senat, sub forma unui „consiliu regal”, *consilium regium*, alcătuit din 100 de „părinți”, *patres*, adică din șefii ginților. Tot din vremea federatorului sau din cea a urmașilor lui imediați ar data și emergența celor trei triburi gentilice, *Tities*, *Ramnes* și *Luceres*. Numa Pompilius, căruia legenda i-a atribuit ca sfătuitoare pe nimfa Egeria, ar fi fost un

conducător pios și pașnic. El ar fi organizat religia romană, sacerdoțiul vestalelor, calendarul etc. Am constatat mai sus că i s-au atribuit legături cu pitagorismul. Mai războinic decât însuși Romulus (Liv., 1, 22,2), Tullus Hostilius ar fi nimicit din temelii așezarea latină Alba Longa și ar fi deportat populația ei la Roma. Legenda luptei dintre Horați și Curiati ar conota acest eveniment. Datele referitoare la domnia lui Ancus Marcius comportă elemente istorice autentice, mai numeroase decât în cazul regilor care îl precedaseră. El ar fi întins stăpânirea Romei până la mare, unde ar fi întemeiat Ostia, ca port ce asigură expansiunea maritimă. O anumită dezvoltare economică și demografică s-ar fi produs în cadrul comunității romane. Probabil că Ancus Marcius a încheiat o alianță cu unele căpetenii etrusce, favorizând astfel infiltrarea lor în Roma.

Într-adevăr, etruscii au format a treia componentă a sinecismului, a sintezei reliefate de tradiție ca situată la originea Romei. De altfel, etruscii pătrunseseră în Latium încă din secolul al VII-lea î.C., când ajunseseră la Praeneste, în marșul lor spre sud, în special spre Campania. Firește, la Roma, ei au întâmpinat rezistențe, traduse în legenda împotrivirii gintei sabine a lui Ancus Marcius. Aceeași legendă afirmă că Tarquinius I, soful imperioasei Tanaquil, ar fi fost tutore al copiilor lui Ancus Marcius, chiar asociat la domnia acestui rege sabin, căruia i-ar fi succedat. Totuși etruscii au fost repede asimilați de majoritatea latină a populației Romei, care n-a întrevăzut în ei pe „celălalt”, străinul, ci un participant activ al dezvoltării propriiei comunități. Am semnalat mai sus că etruscii nu au creat, ci popularizat numele Romei. Romanii latini nu au fost etruscizați, ci, invers, etruscii s-au latinizat. Tarquinius I cel Bătrân, *Priscus*, ar fi fost sprijinit de cetatea sa de origine. El ar fi fost un aventurier etrusc, care ar fi sosit la Roma în fruntea unei cete de însoțitori înarmați, clienți și oameni de casă (DH, 3, 47, 1). Desigur, tradiția i-a atribuit o sumă de fapte de arme, săvârșite în fapt de alți Tarquini. Acest condotier și lucumon etrusc s-ar fi învederat un performant reformator și constructor: Tarquinius ar fi consolidat puterea regală (Liv. 1, 8, 3; Flor., *Tabella*, 1, 1, 5), ar fi inițiat ample lucrări edilitare, asanarea mlaștinilor, construirea Marelui Circ, *Circus Maximus*, și mărirea numărului senatorilor la 300. Sub Tullus Hostilius se ajunseseră la 200 de senatori (Cic., *Rep.*, 2, 35; Liv., 1, 30, 2; 35, 6; 2, 1, 10; DH, 3, 67, 1). Dar Roma a devenit miza rivalităților dintre cetățile etrusce, în pofida confederării lor: Tarquini (de unde au provenit cei mai mulți lucumoni ai Romei), Caere, Vulci, Veii, Clusium. Lucumonii etrusci ai Romei care în nici un caz nu au aderat la confederația etruscă s-au aflat adesea în conflict cu frații lor de obârșie din nord. Dar lucumonii proveniți din Tarquini au fost temporar substituiți și alungați din Roma de etruscii din Vulci.

În legătură cu cel de al șaselea rege legendar al Romei, Servius Tullius, conceput ca un al doilea Romulus-fondator, s-au vehiculat, încă de la începuturile antichității romane, două tradiții. Una dintre ele, de sorginte latină, îl înfățișă ca fost sclav și însoțitor al lui Tarquinius I, în reședința căruia ar fi crescut, sub ocrotirea reginei Tanaquil, care l-a ajutat să-i succedă primului rege-lucumon etrusc, după asasinarea acestuia de către rudele lui Ancus Marcius (Liv., 1, 39-41). O altă tradiție, de proveniență etruscă și evocată de frescele mormântului François, descoperit în 1857, la Vulci, în Etruria, îl prezintă ca vulcianul *Macstrna*, în latină Mastarna, deci ca însoțitor și vasal a doi condotieri originari tot din Vulci. Se pare de altfel că *macstrna* oglindea mai degrabă misiunea îndeplinită de el pe lângă cei doi șefi militari vulcieni. Aceștia ar fi

fost frații Aule și Caile Vipinas, în latinește Aulus și Caelius Vibenna. Ei ar fi cucerit Veii și ulterior Roma însăși. Pe aceleași fresce figurează și numele lui Tarchunies Rumach, adică Tarquinius al Romei. De altfel, în secolul al VI-lea î.C. și etruscii din Caere au controlat drumul spre Campania și ar fi ocupat Roma și Ardea. Mezentius provenea din Caere (DH, 1, 65, 5). Percepția lui Servius Tullius a putut fi zămislită după standardele celei de a treia funcții indoeuropene. Oricum, i s-au pus în seamă reforme esențiale. Datele privitoare la aceste reforme comportă exagerări și anacronisme vădite, dar și un nucleu de realitate.

Astfel, i se atribuie lui Servius Tullius, pe lângă ridicarea primei incinte fortificate a Romei, pe care practic a convertit-o într-un oraș, *urbs* (Liv., 1, 44, 3-5), și înălțarea unui sanctuar al latinilor pe Aventin, subminarea sistemului socio-politic gentilic, la care ne vom referi în subcapitolul următor. El ar fi introdus de asemenea la Roma o monedă, care să faciliteze comerțul, în definitiv o unitate metalică de greutate fixă, așa numitul *aes signatum* (Plin., 23, 41-43). Ar fi intervenit de asemenea în drepturile juridice ale ginșilor, numind judecători regali, care să se ocupe de dreptul privat (DH, 4, 25, 2). Se pare de asemenea că el i-a împărțit pe romani, în funcție de veniturile lor, în două categorii.

Cetățenii, care făceau parte din prima categorie, au format infanteria - organizată ca hopliți ai Romei. În acest fel se înlocuiau și la Roma luptele individuale și haotice, survenite pe câmpul de bătălie și atestate cândva de Homer, cu înfruntări riguros structurate, între unități disciplinate, alcătuite după modelul luptătorilor hopliți din Grecia. Soldații centuriilor, mai jos menționate, au ajuns să constituie un cadru de mobilizare și o adunare populară de tip nou. Toate măsurile promovate de către Servius Tullius urmăreau, în chip clar, destabilizarea structurilor gentilice arhaice, rural-pastorale, și făurirea, la Roma, a unei comunități urbane de tip timocratic. Paradoxal, structura socio-politică serviană a determinat reacții intense, abil concertate, ale spațiului rural al Romei, locuit de proprietari de pământ și îndeosebi de crescători de vite.

În conformitate cu legenda referitoare la evenimentele produse în Roma regală, în urma unui sângeros complot, Servius Tullius ar fi fost lichidat și înlocuit cu ginerele său, Tarquinius al II-lea, ultimul rege al Romei. În realitate, se pare că etruscii din Tarquinii și partizanii lor, numeroși în noul oraș al Romei, ar fi alungat și exclus din *Urbs* pe etruscii vulcieni și, eventual, pe cei din Caere.

Etruscii, chiar cei latinizați din Tarquinii, erau în mod cert susținuți de latinosabinii autentici. Ei au beneficiat de asemenea de sprijinul acordat de cetățile etrusce Veii și Tusculum. Tarquinius al II-lea s-a comportat ca un tiran elenistic. Este revelator faptul că îndepărtarea sa de la putere a coincis cu prăbușirea regimurilor politice repressive ale Pisistratizilor din Atena și cu o concretizare a portretului-robot al tiranului, astfel cum rezultă din textele lui Platon (*Gorg.*, 510 b, 9-c.5). Tarquinius al II-lea și, eventual, alți Tarquinii, a căror amintire s-a estompat, au instaurat la Roma un stat etrusco-latin, care bloca drumul năvălirilor triburilor indoeuropene coborâte din munți și urmărea să redeschidă etruscilor accesul spre Campania, acces relativ închis în vremea episoadelor vulciene și caeriene. Tarquinius al II-lea a combătut cu succes muntenii italici, sabini și volschi (Liv., 1, 53, 2-3; DH, 4, 49-50). A cucerit Gabii și și-a impus hegemonia asupra întregului Latium, pregătită de antecesorii săi, tarquini și vulcieni. S-a gândit, poate, și la

o politică de expansiune maritimă a Romei. El s-a instalat în fruntea ligii celor treizeci de *populi* latini, nu ca lucumon al Romei, ci în calitate de comandant al armatei federale a ligii latine, calitate dobândită cu titlu personal.

În orice caz, Roma a obținut în Lațiu un statut privilegiat, pe care nu îl va recâștiga decât în 338 î.C. De altfel, unele așezări latine îi vor rămâne fidele lui Tarquinius, după ce a fost alungat din Roma. Tarquinius al II-lea a fost un constructor eficace, deoarece a continuat opera de urbanizare a Romei lansată de predecesorii săi. Cu ajutorul unor muncitori sosiți din Veii a ridicat templul, mareș pentru vremea respectivă, închinat lui Iupiter Capitolinul. De asemenea, a isprăvit sistemul de canalizare al Romei, prin făurirea unei mari conducte de colectare a apelor reziduale, *cloaca maxima* (Liv., 1, 55-56). Tarquinius Superbus s-a străduit constant să disloce în continuare vechile structuri gentilece și să potențeze justiția regală, în detrimentul celei a fruntașilor ginților. Crescătorii de vite latino-sabini nu au aprobat politica externă ambițioasă a acestui „rege” și au respins opera lui de politică internă. Toți romanii erau prea obosiți de lungile sale campanii militare și de munca obligatorie impusă de construcțiile inițiate de el. Izvoarele antice vor insista asupra brutalității și crimelor săvârșite de acest rege-lucumon (Liv., 1, 56, 7; DH, 4, 42, 1). Tarquinius al II-lea se afla în rele raporturi cu senatul și nu consulta adunarea poporului, atunci când iniția o campanie militară (Liv. 1, 49, 3). În concluzie, el s-a vădit un tiran de tip grecesc, în toate accepțiile unui asemenea termen.

Demersul întreprins de către regi-lucumoni etrusci s-a reliefat așadar deosebit de relevant, bogat în multiple reverberații. El nu s-a limitat la politica de expansiune în Lațiu. „Fundarea” etruscă a Romei a implicat o autentică urbanizare și o subminare constantă, aproape sistematică, a relațiilor gentilece, în vederea implantării unor structuri timocratice. Urbanizarea a fost pretutindeni, în Lațiu, încurajată de etrusci. Nu numai la Roma, ci și la Satricum, se elimină ultimele rezervații horticole și sepulcrale de pe teritoriul noilor orașe și se sistematizează spațiile publice. Parțial sunt înlocuite bordeiele primitive cu locuințe din piatră, înzestrate cu puțuri. La Roma sunt asanate mlaștinile din zona Forului, care este pietruit. Se ridică *Regia*, „palat” al regilor-lucumoni etrusci, se dezvoltă agricultura. Se introduc viticultura și olivicultura. În Lațiu se creează o rețea de canale, deși asanarea mlaștinilor nu se va desăvârși decât în prima jumătate a secolului XX. Neîndoielnic fundamentale au fost lărgirea spațiului urban și construirea unei incinte fortificate a Romei. Structurile militare au fost riguros articulate. Infanteria a fost organizată într-o legiune, *legio*. De fapt, lui Romulus, probabil în temeiul unui anacronism, i se atribuie crearea a trei centuri de cavalerie, care formau cei 300 de „rapizi”, *celeres*, unitate de gardă regală și vârf de lance al armatei romane (Liv., 1, 13, 8; DH, 2, 13). Tarquinius I a mai creat încă trei centurii de cavalerie, iar Servius Tullius a mărit de asemenea numărul acestor subunități, încât *celeres* au ajuns să grupeze 1.800 de militari. *Mai ales s-a născut statul roman, care a măcinat, în chip deliberat, orânduirile gentilece. Totuși, lucumonii etrusci au rămas străini de mentalitatea focalizată pe solidaritatea cetățenească a romanilor. Aceasta prescria atitudini caracteristice, semne de vechi ritualuri, reacții mentale implantate în psihologia colectivă a romanilor, inclusiv a etruscilor latinizați, contururi ale etnostilului Romei antice.*

Instituțiile Romei regale

Progresiv, în comunitatea federală a satelor și, ulterior, mai cu seamă în orașul care i-a luat locul s-a făurit un sistem instituțional relativ bine structurat. În fruntea acestui sistem se afla „regele”, la origine căpetenie latino-sabină, mai târziu lucumon etrusc. Acest rege nu a fost niciodată un agent al comunității preurbane și urbane, un magistrat unic. El era un fel de moștenitor al șefului de cete primitive, învestit cu atribuții numeroase, care se întemeiau însă pe „puterea legitimă” (*potestas*), și nu pe „forța dominatoare” (*dominium*), deținută de tirani. Regele era „purătorul de *mana*”, omul care poseda capacitatea să acționeze asupra grupului social cărmuit de el. Se afla în raporturi strânse cu zeii, dobândea o incontestabilă harismă. Astfel, el asigura fertilitatea solului și era învestit cu tehnica augurală, ca un adevărat *rex augur*. Era aproape singurul care observa și interpreta semnele emise de zeități. Totodată, regele poseda *imperium*, comanda supremă militară, corelată relației sale speciale cu zeii.

De aici decurgeau funcțiile regelui, mai modeste sub regii latino-sabini, dar potențate în vremea lucumonilor etrusci, aspiranți la plămădirea unei monarhii absolute. Trei au fost funcțiile fundamentale ale regelui: religioasă, militar-politică și judiciară. Ele corespundeau, într-o anumită măsură, funcțiilor care reveneau regilor Spartei, astfel cum le înfățișează Aristotel (*Pol.*, 3, 9). Regele roman era o ființă sacră, intermediare între zei și oameni, omolog al lui „Iupiter regele”, *Iuppiter Rex*. Competențe magice îl legau de natură; cheazăuiau o simbioză între el și forțele cosmice. În fiecare an, la 24 martie, regele însoțit de sacerdoți deschidea campaniile militare. El prezida auspiciile, dicta calendarul, despărțea zilele faste de cele nefaste, putea introduce culte religioase noi, răspunea de sacerdoți și de sanctuare. Era căpetenia vestalelor, pe care le desemna, adică a preoteselor care vegheau asupra focului sacru, permanent aprins, al zeiței Vesta. Aceste preotese își aveau sediul lângă *Regia*, care, încă din vremea regalității, devenise locaș de cult religios mai degrabă decât „palat monarhic”. Riturile focului sacru atestă o situație foarte veche, când pierderea focului și decesul căpeteniei primejduiau deopotrivă existența grupului uman în cauză. Sub ultimii lucumoni etrusci funcția religioasă s-a estompat odată cu infiltrarea modelului tiraniei grecești. Emergea tendința spre laicizare, spre o harismă regală diminuată.

Funcția militar-politică era desigur cea mai relevantă. Ca deținător de *imperium*, regele era comandantul suprem al armatei romane, *dux*. Regele nu putea transfera altei persoane comandamentul suprem, *imperium*, decât în situații excepționale. Regele era singurul om acreditat să declare război altor populații, după ce consulta nu senatul, ci doar adunarea populară. De asemenea, el încheia pacea (DH, 1, 65, 5). Pe de altă parte, regele dirija și politica internă. În materie de politică internă, regele nu era obligat să consulte senatul. Dacă totuși efectua o asemenea consultare, era moralmente constrâns să țină seama de avizul senatorilor.

În sfârșit, regele era principalul judecător al Romei. Procesul aceluia Horațiu care și-a ucis sora atestă revelatoarele capacități judiciare ale regelui. Nu exista apel la hotărârile judiciare ale regelui. Competențele judecătorești ale regelui purtau în primul rând asupra domeniului religios. Ele priveau în special judecarea vestalelor care își încălcau jurământul de castitate. Vestalele rămăneau fecioare și vegheau fără încetare asupra focului sacru până la terminarea mandatului lor, care se producea după ce

depășiseră vârsta de patruzeci de ani, când puteau să se căsătorească. De asemenea, regele făcea dreptate în procesele politice importante, care nu depindeau de puternica justiție a ginților. Regele acționa îndeosebi în cazurile de înaltă trădare, cum erau procesele de *parricidium*, la origine atentat împotriva persoanei sale. Dar și în cele de *perduellio*, crimă de înaltă trădare. În ambele tipuri de procese, dacă se dovedea că acuzatul era culpabil, se prevedeau pedepse crude, înzestrate cu un caracter expiatoriu și arhaic. Vinovatul, legat într-un sac de piele, era aruncat în Tibru. Ori era spânzurat de un arbore consacrat zeităților Infernului. Totodată, regele posedea dreptul de apel față de sentințele ginților. Intervenea când apăreau litigii între ginți ori când era vorba de contracte private încheiate sub prestare de jurământ, care implicau așadar o componentă religioasă. Regii etrusci trebuie să fi pus în operă un sistem de drept. În general, lucumonii etrusci au amplificat funcția juridică. Ei au tins spre diminuarea însemnătății conferite actului de justiție elaborat de ginți și au consolidat competențele de arbitru care le reveneau și, în general, dreptatea împărțită de ei.

Însemnele puterii regale reliefau cele trei funcții mai sus prezentate. Ele au fost împrumutate din Etruria (Liv., 1, 8, 3). Regele era însoțit de doisprezece paznici, „bodigarzi”, cum se spune acum, așa numiți lictori, care purtau cu ei o desagă în care se aflau nuiele și o secure, de utilizat la ordinele suveranului. Pe deasupra, regele avea drept la un taburet pliabil de fildeș, așa numita *sella curulis*. Ca și la toga de ceremonie, tivită cu purpură, *praetexta*. Cu prilejul ceremoniei triumfului, introdusă tot de etrusci, regele purta un sceptru, de asemenea confecționat din fildeș. Avea dreptul la o coroană de aur și la o cvadrigă pătrată, pe care defila. În sfârșit, de la latini, regele a preluat lancea regală.

La 24 februarie, în fiecare an, se desfășura ceremonia numită „fuga regală”, *regifugium*. Regele prezida un sacrificiu și apoi fugea. Într-o epocă străveche, căpetenia primitivă, arhetipul regelui, după o iarnă care îi slăbise forțele, concura cu alți competitori, pe care trebuia să-i învingă. În acest fel, el își reînnoia forțele. Izvoarele antice contrapun regalitatea romană electivă celei ereditare și agnatice, care funcționa la latinii albași și la alți italici. Dar cum se transmitea în practică succesiunea regală, dat fiind că „puterea legală”, *potestas*, a regelui, era personală și netransmisibilă? În realitate, regele roman își desemna din vreme urmașul, pe baza legăturilor de sânge cu femeile din familia sa. De aceea în Roma regală a funcționat nu o ereditate de tip agnatic, ci una, *de facto*, exogamă uterină⁴. Astfel, Numa Pompilius era soțul Tatiei, fiica lui Titus Tatius, rege sabin și aliatul lui Romulus. Tullus Hostilius a fost fiul Hersilie, care, la un moment dat, fusese căsătorită cu Romulus. Iar Ancus Marcius era fiul fiicei lui Numa Pompilius. Servius Tullius, ocrotit de Tanaquil, ar fi fost ginerele lui Tarquinius I. Tarquinius al II-lea, care îl răsturnase pe Servius Tullius, era soțul Tulliei Minor, fiica acestui Servius Tullius. Ultimul Tarquinius a vrut să introducă ereditatea agnatică. Spre nemulțumirea lui Brutus, care era și el pretendent la regalitate, în virtutea aceleiași eredități exogame uterine. Ceea ce a contribuit la răscoala din 510-509 î.C.

„Alegerea”, *electio*, a regelui constituia o formalitate, care conota formalismul și ritualismul romanilor. Teoretic, după moartea regelui anterior, puterea era preluată de către senat, care desemna un „interrege”, *interrex*, pentru cinci zile, prin tragere la sorți. Putea urma apoi un alt interrege. Până la urmă un interrege reclama senatului un candidat la regalitate. Senatorii îl desemnau prin așa numita *designatio*. Dacă zeii erau favorabili, se trecea la alegeri, de fapt la

creatio, înfăptuită de adunarea populară curiată. Aceasta aclama candidatul senatului prin *suffragium*, (de la „zgomot“, *fragor*, făcut prin aclamații). Adunarea „crea“ astfel regele printr-o „lege curiată despre imperium“, *lex curiata de imperio*, în fond investitură a suveranului (Cic., *Rep.*, 2, 13; 17-18, 20-21). Apoi regele „creat“ lua auspiciile, adică proceda la *inauguratio*. Toate aceste faze „electorale“ mascau de fapt investirea candidatului anterior indicat de regele defunct ori a unui descendent pe linie feminină al familiei regale. A existat totdeauna un singur candidat la regalitate.

Dar edificiul instituțional a devenit treptat mult mai complex. El s-a bazat mult timp pe un sistem gentilic. Am constatat că șefii ginților formau un consiliu regal, un senat, care sfătuia pe rege mai ales în materie de politică internă. Cele trei triburi inițiale erau fiecare alcătuite din zece curii. Încât au existat, într-o primă etapă, treizeci de curii. Dar ce era o curie? De fapt, la origine, o asociație de bărbați care luptau împreună. Termenul *curia* provenea de la indoeuropeanul *kowiriya. Curiile erau alcătuite din celule de bază, care erau gințile, în număr de 100 sub Romulus, cum am remarcat mai sus. Efectiv, poporul roman era divizat în ginți și în „familii“, *familiae*.

Ginta, *gens*, la plural *gentes*, constituia un fel de familie deosebit de amplă, care concentra pe toți coborâtori dintr-un strămoș mitic, eponim, adică susceptibil să dea numele ginții. Un membru al ginții avea trei nume: „prenume“, *praenomen* (la Roma existau puține „prenume“, *praenomina*), un „nume gentilic“, *nomen gentile* ori *gentilicium*, cel care desemna ginta respectivă, și un „supranume“, mai degrabă decât o „poreclă“, *cognomen*. Fiecare cetățean roman poseda deci aceste trei nume și se numea, de pildă, Gaius Iulius Caesar. Unele *cognomina* indicau o ramură importantă a ginții, cum erau Scipionii, branșă a ginții *Cornelia*. Încât uneori ființau mai multe cognomine, care eventual aveau o semnificație precisă. Astfel, *scipio* însemna „baston“ sau chiar „ciomag“, iar *cicero* ilustra „bobul“ (de năut, chiar „leguma“. Fiecare gintă era înzestrată cu specifice culte religioase, morminte, obiceiuri proprii. Descendenților consanguini ai străbunului mitic li se adăugau, în interiorul ginții, clienții lor (liberți, adică sclavi eliberați, străini ocrotiți de gintă, oameni de condiție și obârșie modestă). Cum am notat mai sus, legăturile clientelare, între „client“, *cliens*, și protectorul, „patronul“ acestuia, *patronus*, erau deosebit de importante la Roma. Adesea, la Roma, un patron putea fi clientul altui patron mai important. Încât rețeaua relațiilor clientelare străbătea întreaga societate romană. Uneori o gintă, *gens*, putea număra sute sau chiar mii de persoane. *Familia* reprezenta un grup restrâns, al oamenilor care aveau un străbun comun. *Familia* se afla plasată sub autoritatea unui „tată“ al său, *pater familias*. Este greu de spus dacă familiile, *familiae*, au rezultat dintr-un proces al dislocării ginților sau dacă, dimpotrivă, gințile au reușit din reunirea familiilor.

În orice caz, curiile s-au grupat în cea mai veche adunare a poporului, care reunea practic întreaga populație a federației preurbane din timpul regilor latino-sabini. Această adunare a format inițial „comițiile calate“, *comitia calata*, adică de fapt „chemate“ de rege. Verbul *calari* semnifica tocmai „a fi chemat de către rege“, întrucât forma de diateză activă *calare* însemna „a chema“. Concomitent, pristavul, crainicul, care la kalende și la none, zile decisive ale lunii romane, convoca poporul roman, se numea *calator*. El aduna curiile spre a asculta deciziile regale privitoare la calendar (Varr., *L.*, 6, 27; Gai., *Inst.*, 2, 101; Gell., 15, 27; Macr., *Sat.* 1, 15, 9-11). Ulterior, sub

președinția marelui pontif, *pontifex maximus*, aceste comiții s-au reunit pentru a stabili zile de sărbătoare, de „târg” și de împărțire a justiției, acte religioase și juridice, consacrarea sacerdoților oficiali, renegarea cultului unei familii, când se intra în alta, ratificarea testamentelor (Gell., 15, 27, 1-3). Astfel „comițiile calate” au devenit „comiții curiate”, *comitia curiata*. Ele constituiau cea mai veche adunare populară a Romei, dar s-au convertit iute într-un „martor”, *testis*, pasiv al regelui. Nu aveau sau nu mai aveau inițiativă legislativă. Se mulțumeau să aprobe, prin aclamații, propunerile de legi enunțate de rege. Ele îl „ungeau”, dar, practic, nu puteau nici să-l aleagă și nici să-l respingă. Când declara război, regele obținea consensul adunării curiate, adică un „ordin al poporului”, *iussus populi*. Ulterior, această adunare a fost cantonată la domeniul sacru-lui, al organizării ginților, al problemelor referitoare la dreptul privat, la testamente etc. În secolul I î.C., romanii nici nu mai știau din ce curie făceau parte (Ov., *F.*, 2, v. 531). Dar, chiar devenite caduce, desuete, comițiile curiate nu au fost desființate. Formalismul și ritualismul, venerarea tradițiilor ar fi interzis suprimarea lor oficială. Sub regi, fiecare dintre curii avea conducătorii săi, propriile culte religioase.

Dar, cum am observat mai sus, în timpul regilor-lucumoni etrusci, structurile gentilece, puternice sub căpeteniile latino-sabine, au slăbit în mod simțitor. S-a degajat, în întregul Latium, o pătură socială de mari crescători de vite și chiar de proprietari funciari. Ea este atestată de mormintele Bernardini și Barberini, ca și de săpăturile arheologice întreprinse la Praeneste. A luat naștere și o categorie de proprietari mijlocii de pământ, care serveau în armată: așa-numiții *adsidui*. Sub ei se situau imigranții, deportații la Roma, care depindeau de regi și de patroni din ginți. *O lovitură de grație ar fi fost administrată sistemului gentilic și adunării curiate de către Servius Tullius*. Acest lucumon a creat, în paralel cu adunarea curiată, un sistem centuriat, bazat pe centurii, unități militare la origine, în principiu alcătuite din 100 de soldați, dar, în realitate, întrunind un număr variabil de cetățeni. *Centuriile au format un cadru de mobilizare, din care a rezultat adunarea centuriată, „comițiile centuriate”, comitia centuriata*. Sub Republică, această adunare devine cea mai venerabilă adunare populară. Vulgata i-a atribuit chiar lui Servius Tullius organizarea comițiilor centuriate în funcție de cens, *census*. Inițial, censul statua locul omului în societate, rapid determinat de avere, și nu de origine, sânge, curio, gintă. Astfel era grav subminat sistemul gentilic, întemeiat pe legături de sânge. Legende îi atribuie aceluiași Servius Tullius organizarea centuriilor în funcție de cinci clase censitare. Dar se pare că sub Servius Tullius nu ar fi ființat decât două clase censitare: „clasa” propriu zisă, *classis*, baza sistemului, și categoria celor săraci, așezați sub *adsidui*, adică cei care se aflau „sub clasă”, *infra classem*. Termenul *classis* se înrudea, probabil, cu verbul *calo*,-are, mai sus consemnat ca desemnând „a chema”, „a convoca”. Oricum, armata cetățenească, înființată de către Servius Tullius, suprima, în practică, pe cea gentilică. *Totodată, Servius Tullius a substituit celor trei triburi gentilece altele topografice, grupate în zona pomerială*. Ne referim la cele patru triburi urbane teritoriale, nongentilece, chiar antigentilece: *Suburana, Collina, Esquilina și Palatina*.

Pe de altă parte, regii Romei au început să fie asistați de auxiliari. Primii auxiliari, eventual creați de către Numa Pompilius, ar fi fost sacerdoții. Însă, sub regii-lucumoni etrusci, au emers doi adjuncți deosebit de importanți ai așa numitului *rex*. Competențele acestor auxiliari ai regelui au

sporit pe măsură ce funcțiile regalității creșteau în detrimentul influenței exercitate de ginți. I se atribuie chiar lui Romulus crearea funcției de „prefect al Orașului”, *praefectus Urbi*. În realitate, această funcție trebuie să fi fost înființată mult mai târziu, sub regalitatea etruscă. Prefectul Orașului gestiona Roma când regele părăsea Orașul, ca să poarte undeva război. Chiar sub Republică, această funcție a existat temporar, spre a deveni permanentă în timpul Imperiului, când prefectul Orașului a ajuns un fel de primar al Romei. Ca auxiliar regal trebuie menționat și „marele” sau „cel mai mare pontif”, *pontifex maximus*, care îl seconda pe rege în domeniul religios. Sub Republică, *pontifex maximus* va sfârși prin a deveni conducătorul religiei romane. Regii etrusci i-au încredințat chiar însărcinări militare. Important auxiliar s-a învederat a fi comandantul cavaleriei și al unităților de elită ale armatei, „magistrul călăreților”, *magister equitum*, sau mai degrabă „tribunul celor rapizi”, *tribunus celerum*. Acești secondanți vor contribui la abolirea regalității, tot mai intens simțită ca străină de interesele comunității romane.

Viața cotidiană și privată sub regalitate

Viața cotidiană a romanilor din vremea regalității se desfășura între limitele stricte ale unei austerități de altfel obligate. Desfătările Orașului nu cunoșteau decât începuturi foarte modeste, în pofida unei anumite dezvoltări economice și sociale realizate sub regii etrusci, mai sus semnalate. Fără îndoială, comerțul și artizanatul influențează existența locuitorilor Romei. Dar, în general, romanul își lucra conștiincios ogorul sau își creștea vitele în zona extrapomerială a Orașului. Adesea el își petrecea vara în bălăile care aveau loc în Lațiu, uneori chiar la porțile Romei.

Între granițele contractualismului roman, cetățenii orașului de pe malurile Tibrului se comportau ca deosebit de pioși. Am constatat cât de importantă era legătura cu zona subterestră, care se realiza prin *mundus*. Un asemenea *mundus* exista și la Roma, chiar dacă aici nu au fost niciodată efectuate riturile fundării. Am remarcat că *mundus* era închis, spre a se bloca accesul pământean, printre muritori, al manilor, *manes* (sau *Dii manes*), sufletele, de fapt zeii străbunilor. Într-adevăr, la Roma au existat trei tipuri de zei mărunți, „familiari” sau „casnici”: manii, larii, *lares*, și penajii, *penates*. Toate aceste divinități erauenerate de romani cel puțin în aceeași măsură ca marii zei: Iupiter, Iunona, Marte, Minerva etc. De trei ori pe an, *mundus* era deschis, pentru a se relua legătura cu zeii Infernului și cu manii. Datele anuale ale acestei deschideri erau 24 august, în ajunul secerișului, 5 octombrie și 2 noiembrie, când aveau loc semănături de toamnă. Manii trebuiau să protejeze aceste operații. Ei veneau în Roma tocmai cu un asemenea scop. Zilele respective erau sacre, întrucât atunci, cu excepții foarte rare, nu se efectuau operații militare și nici chiar nunți. Între manii și recolte se statuau legături puternice; de altminteri, la Roma, *mundus* se afla lângă templul zeiței Ceres. Tot aici se aflau și edificiile unde se adunau toate curiile, fiecare la vatra proprie, în vederea evenimentelor religioase sau cu alte treburi. Totuși, în aceste trei zile sfinte aveau loc numeroase sacrificii în cinstea manilor, ca ei să nu vină prea numeroși pe pământ și să perturbe pe muritori. Morții erau incinerati în exteriorul zonei pomeriale, cum am reliefat mai sus. Cenușa lor, depozitată într-o urnă, era, în cazul celor înstăriți, închisă în primele morminte mai opulente. Dar săracii așezau urnele direct pe pământul bătorit. Cu prilejul aniversărilor și comemorărilor morților li se aduceau ca prinos flori, hrană, vin. În definitiv, tocmai cultul străbunilor obliga pe romani să aibă copii ori să-i adopte. Pentru ca

defuncții neglijaji de familie să nu-i persecute pe muritori, calendarul prevedea felurite ceremonii, în luna februarie, în cadrul cărora capul familiei trebuia să practice rituri magice. Decedații aveau nevoie să fie menajați: de unde mobilierul din morminte și ofrandele. Morților vestiți li se asigurau înlesniri relevante, prin organizarea întrecerilor între gladiatori, împrumutate din Etruria.

Larii, la origine duhuri ale Infernului, erau zeii exteriorului casei și ocroteau orice bucată de pământ unde se lucra și se trăia: ogoare, drumuri străbătute, răspântii, cartierele urbane, dar și „ogorol roman“, *ager Romanus*. La țară, la hotarele proprietăților și la răspântii, se aflau capele în care erau venerați larii. În aceste capele, arhetipuri ale troițelor noastre, se desfășurau sărbători ale răspântilor, *compitalia*, la care participau nu numai oamenii liberi, ci și sclavi. Penații erau zeii originii, obârșiei, ca și ai interiorului locuinței, pe care o protejau în mod nemijlocit. Ei vegheau asupra aprovizionării locuințelor romane.

Chiar dacă sub regalitatea etruscă s-au ridicat la Roma unele case de piatră, destul de spațioase, locuințele primilor romani erau de regulă foarte modeste. Ei au trăit multă vreme în colibe, fabricate din lut și din trestie, din chirpici și cu armătură din lemn, cum au demonstrat descoperirile arheologice întreprinse în 1907 și în 1949 pe Palatin, unde imaginarul roman situa așa numita casă a lui Romulus. În exterior exista un șanț de scurgere a apelor reziduale ale locuinței. Aceste colibe atestau o formă dreptunghiulară sau eliptică. Inițial, asemenea colibe nu comportau decât o singură încăpere, devenită ulterior principala cameră a locuinței romane. Ne referim la atriu, *atrium*. Acoperișul, inițial confecționat din paie, adesea înclinat spre interior și susținut de o simplă șarpantă, prezenta o deschidere, numită *compluvium*, pe unde apa de ploaie se scurgea într-un bazin (*impluvium*), situat sub această spărtură, tocmai în vederea colectării ei. Ulterior s-a adăugat așa numitul *tablinum*, convertit în centrul vieții de familie. Denumirea sa releva că inițial această încăpere era o baracă de scânduri, alăturată probabil odăii unice. Căci *tablinum* derivă de la „scândură“, *tabula*. Acest *tablinum* servea îndeosebi ca dormitor al stăpânilor casei. Aici au fost mutate din atriu capela zeilor penați, un altar și s-au păstrat, în locuințele aristocratice, măștile strămoșilor, cărțile de conturi și amintirile de preț. Încăperea unică ori centrală se deschidea spre o curte de pământ bătătorit (înconjurată de ziduri), la care se ajungea printr-un portal. La țară, locuința se prelungea într-o grădină de zarzavat, aflată în spatele așa numitului *tablinum*. Treptat s-a creat și aici o curte interioară, legată de curtea exterioară printr-un culoar, care mergea de-a lungul tablinului. Mici chilii, sprijinite de zidul curții, slujeau ca locuințe sclavilor și servitorilor ori ca staule de vite. Pentru slujitori s-au putut improviza și barăci de scânduri. Sub pivnițele caselor Republicii s-au descoperit, relativ recent, vestigiile unor destul de elegante locuințe, care datează din 530-520 î.C. Aceste locuințe sunt contemporane cu reamenajarea „căii sacre“, *uia sacra*, a Romei.

În aceste locuințe și în atenanțele lor, cum am remarcat mai sus, locuia *familia*, dirijată de bărbatul liber, emancipat prin decesul tatălui său, împreună cu o soție, deoarece îi lega ceremonia consumării în comun a prăjiturii sacre, asemănătoare colivei noastre (*confarreatio*). Ei stăpâneau apa și focul, pe fiii lor, împreună cu copiii acestora, fiicele necăsătorite. Femeia romană, spre deosebire de cea greacă, nu este supusă unei inferiorități umilitoare. Ea moștenește proprietăți și bani. Mama moștenește aceeași parte ca și copiii ei, iar fiicele au aceleași drepturi succesoriale ca și frații lor. La Roma,

cețăeanul nu „are“ un fiu, ci îl asumă, îl „ridică“ (*tollere*). Dacă, după naștere, îl ridică de jos, implicit îl recunoaște. Dacă nu îl ridică, pruncul era expus la intrarea casei sau în jurul unei gropi de gunoi, unde de obicei murea. Rar se întâmpla să îl crească altcineva. *Pater familias* exercita o autoritate incontestabilă asupra familiei. De la început romanii au practicat monogomia. Morala civică se baza, în măsură sensibilă, pe morala cuplului. Procrearea, îndeosebi în această secvență istorică, zămisirea de copii, era considerată ca o îndatorire fundamentală a cuplului. De altfel, creșterea organică a Romei s-a întemeiat, în mare parte, cum am mai arătat, pe dezvoltare demografică, pe o populație abundentă.

Mesele primilor romani erau de regulă frugale: banchetele au apărut mai târziu. Cel mult, în mediile aristocrației etrusce, au putut să se desfășoare anumite ospete.

Cultul muncii utile s-a reliefat ca foarte vechi. De asemenea, în special sub dominația etruscă, a apărut și a câștigat repede teren gustul câștigului, al profitului, chiar al înavușirii. Supuse însă unei etici promotoare de virtute și de cinste. Deși, fără îndoială, încă din această fază istorică, s-au manifestat tentative de corupție și de realizare a unor profituri și avantaje politice ori socio-politice ilicite, care au mers până la comitere de crime în vederea menținerii sau conservării puterii⁵.

Cauzele „căderii“ regalității

Am semnalat mai sus că lucumonul-rege era resimțit ca un corp străin de comunitatea romană și prin excelență de secundanții care prefigurau magistrații Republicii. Ei considerau regele ca o forță politică inutilă, suprapusă lor în mod artificial. Se știe că mizeria socială nu are limite. O revoluție izbucnește numai când apare o gravă criză chiar în sânul al clasei politice, al castei diriguitoare. Se adăuga și nemulțumirea lui Brutus, prilejuită de eliminarea eredității exogame uterine și de tendința spre o succesiune dinastică de model agnatic.

Însă au existat și alți factori care au pricinuit revoluția din 510-509 î.C. Nemulțumirea auxiliarilor regelui și a lui Brutus i-a determinat pe aceștia mai degrabă să îmbrățișeze cauza revoluției decât să o determine. Reformele serviene zămisliseră la Roma o adevărată „clasă politică“, pregătită anterior prin emergența unui nucleu patrician în interiorul senatului regilor latino-sabini. Făceau parte din această „clasă politică“ noii „aristocrați“ etrusci latinizați, însă și crescătorii de vite și anumiți proprietari de pământ din spațiul rustic al Romei, stimulăți de reformele lui Servius Tullius, dar care nu se arătau favorabili expansiunii în Latium, fiind atașați specificului național roman în curs de constituire. Această coalizare a aristocraților etrusci latinizați cu proprietarii de turme latino-sabini a configurat forța motrice a revoluției din 510-509 î.C., situată în spatele principalilor artizani ai expulzării regilor. Până la anumit punct, Theodor Mommsen a avut dreptate să considere că revoluția din 510-509 a dobândit un caracter aristocratic și conservator.

Izvoarele literare antice dau seama de faptul că revoluția din 510-509 î.C. ar fi fost declanșată din pricina violării și morții tinerei mătoane patriciene Lucreția (Liv., I, 57-59). Chiar dacă această legendă ar comporta un fapt autentic, și nu o anecdotă inventată de republicani, episodul în cauză nu ar fi putut prileji, el singur, o răsturnare de sistem politic destul de complex. În afară de eternul „cherchez la femme“, aici trebuie identificate ecouri ale legendei Elenei din Troia. În contrapartidă, este sigur că auxiliarii regelui, Lucius Iunius Brutus, comandantul cavaleriei și al unității de elită, *tribunus*

celerum, ca și Spurius Lucretius, prefectul Romei, s-au ridicat împotriva lui Tarquinius al II-lea și l-au răsturnat de la putere. Dar acțiunea lor nu s-a încadrat între parametrii unei „revoluții” de palat. Senatul, în ansamblul său, era nemulțumit profund. „Clasa politică” era contrariată de politica externă a lui Tarquinius *Superbus*, comandant al ligii latine, care ignora interesele specifice ale Romei, nu consulta senatul, lua măsuri anti-gentilice și augumenta justiția regală. Aceasta din urmă promovase condamnări capitale, execuții sumare și confiscări de bunuri materiale (Liv., 1, 49; DH, 4, 42; 46, 4). Urbanizarea accelerată deranja patricienii latino-sabini. Nici chiar noii senatori, introduși în curie de ultimii lucumoni-regi, *patres* de sorginte etruscă, nu erau de acord cu modelul politic al tiraniei grecești propulsat de Tarquinius al II-lea. Marile familii etrusco-latine nu aprobau transformarea familiei lui Tarquinius într-o dinastie ereditară. Iar căpeteniile plebei, *proceres*, aliați cu negustori etrusci bogați, încercau zadarnic să accedă la senat, unde regele nu practica „alegerea”, *lectio*, de noi senatori decât dacă aceasta îi aducea un folos personal (Liv., 1, 49, 6; DH, 4, 42, 4-5). Prin urmare, *proceres* s-au alăturat revoluției.

Proceres au fost urmați de majoritatea plebei și de proprietarii funciari mici și mijlocii. Plebea nu era tulburată doar de corvezile impuse de inițiativele edilitare ale Tarquiniilor. După o bunăstare destul de răspândită și de palpabilă, izbucnise spre sfârșitul domniei lui Tarquinius al II-lea, o amplă criză economică. În plus, meșteșugarii Romei, inclusiv cei de origine etruscă, însă latinizați și stabiliți de mult timp în Roma, erau concuși – și deci nemulțumiți – de artizanii recent importați în Oraș din Etruria, din pricina ambițiosului program edilitar-urbanistic al ultimului rege-lucumon (Liv., 1, 56, 1). Anumite elemente romane din armata federală a lui Tarquinius al II-lea erau istovite de lungile campanii militare ale regelui, în special de asediul îndelungat și van al Ardeei (Liv., 1, 57, 4-5). Așadar, *răsturnarea ultimului rege-lucumon și abolirea regalității au constituit fructul unei deosebit de întinse concentrări de forțe socio-politice*. Fenomenul respectiv corespundea de altfel producerii, în Italia, a două evenimente relevante: a) suprimarea generalizată a regalității la italicei și la etrusci; b) slăbirea puterii și influenței politico-militare a etruscilor, care va conduce la înfrângerea lor de către greci, la încheierea secolului al VI-lea î.C. și, ulterior, în 474 î.C. Pe de altă parte, unele informații furnizate de sursele literare par a oglindi un fapt istoric incontestabil. Ne referim la vanitatea, la trufia și cruzimea brutală crescândă a lui Tarquinius *Superbus* și a familiei lui, cel puțin în arealul roman propriu-zis, rural și chiar urban. *Detășamentul de șoc al revoluției, vârful ei de lance, l-a constituit garda regală de cavalerie, alcătuită din celeres*. Acești *celeres* erau militari de elită, organizați după modelul efebiei grecești. Erau utilizați atât pentru lupte de cavalerie, cât și pentru cele de infanterie. Interveneau iute în momentele decisive ale unei bătălii. *Celeres* căpătaseră un rol politic relevant.

Revoluția din 510-509 î.C.

Răsturnarea ultimului rege este situată de vulgata relativă la începuturile Romei în 510-509 î.C. În realitate, data este convențională și coincide cu inaugurarea templului zeului Iupiter Capitolinul, ridicat de Tarquinius al II-lea. Dar această revoluție trebuie să fi survenit la o dată foarte apropiată de cea preconizată de tradiție.

Legenda privitoare la primordii susține că, după sinuciderea Lucreției, consecutivă violării ei de către Sextus Tarquinius, fiul lui Tarquinius al II-lea (Liv. 1, 58), comandantul așa-numiților

celeres, adică Brutus, a determinat senatul și, ulterior, adunarea populară a curiilor să-l destituie oficial pe Tarquinius al II-lea (Liv., 1, 59, 3-11; DH, 4, 70-93). Spurius Lucretius, tatăl victimei lui Sextus Tarquinius, este confirmat prefect al Orașului, pe când Brutus aleargă la Ardea, unde convinge armata să se revolte împotriva regelui. Tarquinius al II-lea merge la Roma, dar află porțile Orașului închise. Insurecția cuprinde întreaga oștire (1, 60, 1-2). Regalitatea este abolită: Tarquinius al II-lea, soția și copiii săi sunt exilați (Liv., 1, 59, 11). Sextus Tarquinius se retrage la Gabii, unde este ucis (Liv. 1, 60, 2). Simbolurile puterii suverane sunt transferate unor magistrați republicani; atribuțiile religioase sunt conferite unui „rege al celor sacre“, *rex sacrorum*, controlat de *pontifex maximus* (Liv. 2, 1-2; DH, 5, 5, 4). De altfel, curând *pontifex maximus* va prelua esențialul competențelor acestui *rex sacrorum*. Tradiția republicană va afirma că regele a fost imediat înlocuit de doi consuli, Lucius Iunius Brutus și Lucius Tarquinius Collatinus, soțul nefericitei Lucreția (Liv., 1, 60, 4; DH, 4, 76, 1-2)⁶.

De fapt, se afla în cauză un produs al imaginarului colectiv roman. Se afirma în acest fel ideea că tranziția s-ar fi efectuat repede și fără violențe exagerate. Republica și consulatul ar fi emers îndată după abolirea regalității. Mentalul roman simțea nevoia de a plasa începuturile Republicii în 510-509 î.C.; este vorba însă de un mit. Efectiv romanii aveau oroare de vid. S-a ajuns chiar la fabricarea unei liste false a primilor consuli și la inventarea altor „date“, care să demonstreze instaurarea rapidă a unei republici care să continue opera regilor și să dezvolte elemente instituționale preexistente. În realitate, este absolut sigur că republica nu a fost statuată într-o singură zi, într-o lună ori chiar într-un an. Republica a fost efectul unui lung proces istoric, care s-a prelungit cel puțin până în 498-493 î.C. Generarea instituțională a republicii s-a efectuat treptat, pe baza unei evoluții sinuoase și adesea dureroase.

Dar evenimentele plasate în 510-509 î.C. nu au dat seama mai degrabă de o contrarevoluție decât de o revoluție? Răspunsul nostru este categoric negativ. Este adevărat că evenimentele din 510-509 î.C. au încorporat o dimensiune relativ conservatoare. S-a produs o temporară diminuare a deschiderii timocratice, înfăptuite de lucumonii etrusci ai Romei, o efemeră revigorare a structurilor gentilice – demers, firește, sortit eșecului pe termen lung –, o autentică stopare a expansiunii Romei în Latium și în Italia. Dar esențialul trebuie căutat în altă parte: *Evenimentele din 510-509 î.C. au deschis calea unui lung proces istoric, în cadrul căruia romanii au dobândit cel mai prețios bun al speciei umane: libertatea!* De asemenea, s-a lansat alcătuirea unui sistem instituțional complex, dar deosebit de performant, care va chezașui ceea ce am definit ca miracolul roman, ca una dintre temelile expansiunii Romei, în interiorul și în exteriorul frontierelor dobândite de ea. De aceea *abolirea regalității a constituit efectiv o adevărată revoluție.*

NOTE

¹ Aceste întrebări sunt puse de Marcel Le Glay, *Rome. Grandeur et déclin de la République*, Paris, 1990, p. 41; pentru alte considerații asupra perioadei anterioare Romei, *ibid.*, pp. 39-50; a se vedea și Th. Mommsen, *op. cit.*, pp. 20-40; Michel Christol-Daniel Nony, *Rome et son empire, Des origines aux invasions barbares*, Paris, 1990, pp. 29-35 (inclusiv despre etrusci). Pentru

această protoistorie a Italiei, a se vedea Einar Gjerstad, *Early Rome*, Lund, 1953-1973; H. Müller-Karpe, *Vom Aufgang Roms*, Heidelberg, 1959; *id.*, *Zur Stadtwerdung Roms*, Heidelberg, 1962; Raymond Bloch, *Tite-Live et les premiers siècles de Rome*, Paris, 1955; Giovanni Colonna, *Preistoria e protoistoria di Roma e del Lazio*, seria *Popoli e civiltà dell' Italia antica*, II, Roma, 1974; *id.*, „Latini e gli altri popoli del Lazio“, *Italia omnium terrarum alumna*, Milano, 1988, pp. 411-528; L. Quilici, *Roma primitiva e le origini della civiltà laziale*, Roma, 1979; Dominique Briquel, *Les Pélasges en Italie*, Paris, 1984; A.P. Anzidei – A.M. Bietti-Sestieri – A. de Santis, *Roma ed il Lazio dell' età della pietra alla formazione della città*, Roma, 1985; Alexandre Grandazzi, *La fondation de Rome. Réflexion sur l' histoire*, Paris, 1991, pp. 17-194.

² A se vedea Georges Dumézil, *La religion romaine archaïque*, Paris, 1966, *passim*; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 45-46.

³ Pentru contabilizarea autentică a regilor etrusci, vezi Léon Homo, *L' Italie primitive et les débuts de l' impérialisme romain*, Paris, 1953, p. 138; T.N. Gantz, „The Tarquin Dynasty“, *Historia*, 24, 1975, pp. 539-544; Paul-Marius Martin, *L' idée de royauté à Rome. De la Rome royale au consensus républicain*, Clermont-Ferrand, 1982, pp. 201-284; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 46-47. În ce privește „întemeierea“ Romei, originea termenului în cauză, figura lui Romulus, vezi Jacques Pucet, *Les origines de Rome. Tradition et histoire*, Paris, 1985; A. Grandazzi, *op. cit.*, pp. 195-235; 224-249. Grandazzi afirmă clar că Roma s-a născut, aproximativ în a doua jumătate a secolului al VIII-lea î.C., pe colina Palatinului (*ibid.* p. 235). Crede că triumfă teza apărută de H. Müller-Karpe a formării Romei, începând de la un nucleu originar, asupra celei susținute de Einar Gjerstad a sinecismului, a coagulării mai multor situri primitive. Dar același Alexandre Grandazzi, *op. cit.*, pp. 200-201, constată că vestigiile descoperite pe colina Capitoliului și în câmpia Forului sunt anterioare (la distanță de câteva secole) celor reperate pe Palatin. Totodată, același savant observă, cu sagacitate și în mai multe rânduri, că legenda întemeierii Romei de către Romulus a fost prea frecvent vehiculată, în antichitate, pentru a nu conține o substanță de autenticitate.

⁴ Cum arată P.-M. MARTIN, *op. cit.*, pp. 7-40; 100 (care relevă că reginele Romei nu erau titulare, ci depozitarele regalității, datorită pântecelui lor). Funcțiile duméziliene cheazăuiau Suveranitatea, Forța și Fecunditatea. Cea dintâi asigura direcționarea magică și juridică a comunității. Cea de a doua prezida atacul și apărarea acestei comunități. Iar cea de a treia, dotată cu specificări numeroase, purta asupra reproducerii ființelor vii, sănătății și vindecării lor, hrânirii și îmbogățirii acestora: vezi Georges Dumézil, *L' héritage indo-européen à Rome*, Paris, 1949, pp. 65-178; A. Grandazzi, *op. cit.*, p. 55.

⁵ Relativ la viața cotidiană și privată a primarilor romani, vezi Pierre Grimal, *Civilizația română*, trad. românească de Eugen Cizek, București, 1973, pp. 39-129; 257-293; 350-359; Th. Mommsen, *op. cit.*, pp. 48-51; Andrea Carandini, *Schiavi in Italia*, Roma, 1988, pp. 359-387; A. Grandazzi, *op. cit.*, p. 203; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 42-45; Paul Veyne, „Imperiul roman“, *Istoria vieții private. De la Imperiul roman la anul o mie*, (Coordonatori Philippe Ariès-Georges Duby), trad. românească de Ion Herdan, București, 1994, pp. 19-162. În privința manilor, larilor etc., vezi M. Meslin, *op. cit.*, pp. 45-48; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 55-57; în ce privește începuturile regale ale Romei, vezi Andras Alföldi, *Das frühe Rom und die Lateiner*, trad. germană adaptată de Franz Kule, 1977. Relativ la hermeneutica duméziliană a primilor regi romani, vezi Georges Dumézil, *L' héritage*, p. 67; *id.*, *Mythe et épopée*, Paris, 1968, *passim*.

⁶ Referitor la cauzele și producerea revoluției din 510-509 î.C., a se vedea Arnaldo Momigliano, „Cavalry and Patriciate“, *Historia*, 18, 1969, pp. 385-388; *id.*, „Le origini della Repubblica romana“, *Rivista Storica Italiana*, 81, 1960, pp. 5-43; Jean Gagé, *Enquête sur les structures sociales et religieuses de la Rome primitive*, Bruxelles, 1977, pp. 70 și urm.; Jean-Claude Richard, *Les origines de la plèbe romaine. Essai sur la formation du dualisme patricio-plébéien*, Roma, 1978, pp. 425-427; P.-M. Martin, *op. cit.*, pp. 65-67; 131-133; 213-216; 282-286; 309; Th. Mommsen, *op. cit.*, pp. 148-153; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 91-93.

III. REPUBLICA ROMANĂ: VIAȚA INTERNĂ

(SECOLUL AL V-LEA – 133 î.C.)

Urmările abolirii regalității

Cum am semnalat în capitolul anterior, Republica nu a fost instaurată în 510-509 î.C. Vom arăta mai jos că însuși Titus Livius se contrazice în privința implantării consulatului. Alte izvoare relevă de asemenea că primii consuli nu au apărut îndată după revolta antiregalistă. Brutus a fost înfrumusețat de tradiția republicană ca liberatorul generos al Romei. În realitate, el a exercitat la Roma, după expulzarea lui Tarquinius al II-lea, o putere cvasimonarhică, deși desacralizată.

Spre a-l transforma în consul republican, vulgata relativă la „primordiile” Romei i-a scurtat viața. Brutus ar fi murit eroic, pe câmpul de bătălie de la Arisia, unde romanii ar fi respins forțele asociate ale cetăților Veii și, desigur, Tarquiniilor, care ar fi încercat să-l restaureze la Roma pe Tarquinius al II-lea (Liv., 2, 3, 5-11; Cic., *Tusc.*, 3, 12, 27; DH, 5, 14). Pe când, până în 508 și chiar ulterior, Brutus a exercitat, la Roma, o guvernare „tiranică”, în calitate de *zilath*, pretor viager. Brutus a conservat anumite competențe monarhice, exercitate cu prudență (Liv., 2, 1-5), dar a transferat pe cele religioase celui *rex sacrorum*, menționat în capitolul precedent. Cel dintâi *rex sacrorum* ar fi fost Manius Papirius (DH, 5, 5, 4). Un alt consul, după 510-509, ar fi fost Publius Valerius, supranumit Publicola, în virtutea afecțiunii nutrite de el față de poporul Romei (Liv., 2, 8, 1; Plut., *Popl.*, 16, 3; 27, 3-6). Publicola, închipuit de vulgata ca un Numa Pompilius al Republicii, a fost un personaj istoric autentic, cum atestă o inscripție descoperită la Satricum, datată de la începutul secolului al V-lea î.C., care îl consemnează ca *Poplios Valesios*. Publicola aparținea gintei Valeriilor, care se împotrivise întotdeauna Tarquiniilor, din a căror *gens* făcuse parte și Brutus. El i-a succedat acestuia la o cărmuire semimonarhică a Romei; a fost bănuie că aspirase la preluarea puterii regale (Liv., 2, 7, 5-12). Supranumele său ar putea reprezenta o variantă semiargotică pentru conducătorul sau „maestrul poporului”, *magister populi*. Se pare că, după ce fusese un subordonat al lui Brutus, el a preluat puterea la Roma, eventual ca principalul reprezentant sau vasal al lui Porsenna¹.

Într-adevăr, statul intermediar între regalitate și republică, plăsmuit de Brutus, a trecut, nu multă vreme după 508 î.C., sub protecția constrângătoare aplicată Romei de Porsenna, căpetenia etruscilor din Clusium, care, foarte probabil, nu aveau nici un interes să-i readucă la cârma Orașului pe Tarquini. Este adevărat că legendele Republicii îl înfățișau ca pe un asediator al Romei, hotărât să-i restaureze pe Tarquini, convins însă să renunțe la intențiile sale de rezistență eroică a locuitorilor ei (Liv. 2, 9, 1-5). Rezistența oglindită de legende celebre, precum cele ale lui Mucius Scaevola, Horatius Cocles și Clelia. Porsenna era la Clusium *lars* sau *larth*, adică tiran local sau comandant militar. Chiar numele său ar putea deriva de la termenul etrusc pentru „șef”, *purthne*.

Într-adevăr, Porsenna a tras profit din slăbirea Oraşului, subsecventă revoluţiei, pentru a-şi impune aici un protectorat, întâi refuzat de romani şi apoi acceptat.

Porsenna a apărat Roma împotriva unor latini favorabili Tarquinilor şi, ca protector, a impus dispoziţii evocate de sursele literar-istorice drept severe la început şi mărinimoase ulterior (Liv., 2, 10-15; DH, 5, 35-36; Plin., 34, 139; Tac., *H.*, 3, 72, 1). Protectoratul lui Porsenna a alcătuit ultimul episod al presiunii etrusce asupra Romei şi a durat cel puţin până în 498 î.C. Porsenna a fost reprezentat la Roma şi de alţi adjuncţi în afară de Publicola. Porsenna a fost cel care a instalat la Roma magistraţi anuali, pentru că se temea ca nu cumva ei, dacă ar fi dispus de un mandat mai îndelungat, să îi conteste autoritatea. Porsenna a instaurat norma colegialităţii cărmuitorilor nemijlociţi ai Oraşului. După înlăturarea protectoratului acestui *lars*, liga latină, dirijată, după 510-509 î.C., de către oraşul Tusculum şi de Octavius Manilius, şi-a mobilizat forţele împotriva Romei (Liv., 2, 18, 1-3; DH, 5, 59-77). Totuşi Tarquinius al II-lea a murit prin 495-493 î.C., iar latinii au fost înfrânţi (Liv. 2, 19). Latinii au trebuit să încheie un tratat, *foedus*, cu romanii. Tratatul, promovat din partea romanilor de către Spurius Cassius, asigura autonomia Romei, în raporturile ei cu liga latină, dar nu şi preponderenţa ei definitivă în Latiu. Încât, între 498 şi 493 î.C., faza tranzitorie a instituţiilor „primordilor” s-a încheiat. Influenţa etruscă, deşi diminuată, a dispărut de asemenea în 480 ori 470 î.C., când s-a impus definitiv la Roma o facţiune, o „partidă” naţională romană.

În orice caz magistraţii romani anuali nu au mai depins de nimeni şi Republica a fost definitiv instaurată. Ca şi *ciuitas*, ca structură mentală şi chiar instituţională. Magistraţi republicani, investiţi la sfârşitul perioadei de tranziţie, au posedat o autoritate cu totul diferită de competenţele absolutiste ale regilor etrusci şi chiar faţă de cea îngădită, exercitată de Brutus, Publicola şi de alţi adjuncţi ori „legai” ai lui Porsenna. Aceşti primi magistraţi republicani au putut să se intituleze „pretori”, *praetores*, ori „şefi”, „conducători” sau „preşedinţi”, *praesules*. Chiar Titus Livius, uitând parcă faptul că îi intitulase consuli, îi califică drept *praetores* (Liv., 3, 55, 13; 7, 3, 5 şi urm.). Pe de altă parte, alte izvoare afirmă clar că titulatura de consul ar fi fost ulterioară Legii celor Douăsprezece Tabule, deci subsecventă anului 450 î.C. (Zonaras, 7, 19). Sub aspect tehnic, competenţele primilor magistraţi republicani sunt asemănătoare celor cândva asumate de adjuncţii regelui. Cu toate acestea semnificaţia profundă a autorităţii lor era cu totul nouă, deoarece codul instituţional se schimbasese radical.

Cum am mai arătat, s-a înregistrat o stagnare în procesul tranziţiei către o urbe timocratică. Au fost recuperate structuri arhaice, încât, în perioada de tranziţie de la regalitate la Republică, puterea reală a revenit îndeosebi ginţilor patriciene, care dispuneau de venituri semnificative şi de numeroşi clienţi. Numai patricienii luau auspiciile, numai ei tălmăceau voinţa zeilor şi, în definitiv, deţineau puterea politică. Creşterea economică a Romei regale, care se şubrezise în ultimii ani ai domniei lui Tarquinius al II-lea, dispăre pentru câteva decenii. Această descreştere – sau creştere negativă, cum se mai spune – a strâbătut o curbă ezitantă, sinuoasă, care a inclus şi momente de redresare. Dar declinul economic a atins spaţiul urban, devenit mai restrâns, ca şi zona rurală a Romei secolului al V-lea î.C. Patriciatul şi alţii, de altfel, au militat pentru valorile pendinte de noul ansamblu de reprezentări, de structurile mentale ale „civităţii” în formare. S-au lansat anateme (*sacratio*) şi condamnări împotriva tuturor oamenilor politici, inclusiv patricieni, care obţinuseră la Roma popularitate şi prestigiu deosebit, în temeiul unei legi puse pe seama lui Publicola, care prevedea condamnarea tentativelor de restaurare a regalităţii, sub orice formă

s-ar fi ascuns acestea. Spurius Cassius, unul dintre primii cărmuitori ai Romei, ar fi dorit, în 486 î.C., să blocheze tendința patricienilor de a acapara pământuri recent cucerite. A fost pedepsit crud, ca și Coriolan, patrician fanatic, inamic al plebei, la un moment dat aliat al volsclilor, care au asediat Roma din 491 până în 486 î.C.

Problema plebei

Cărmuirea Romei, îndeosebi în perioada de tranziție dintre regalitate și o republică autentică, a fost exercitată de către gințile patriciene. Într-adevăr, Roma „primordiilor”, în perioada tranziției, sub Republică și chiar înainte, adică în vremea regalității, a încorporat două categorii de „romani”, ulterior deveniți cetățeni. Ne referim la patricieni și la plebei. Ni se pare limpede că patricienii erau descendenți ai fondatorilor federației de sate din 754-753 î.C., ai nucleului demografic primitiv al Romei regale. Un „patrician”, *patricius*, nu constituia atât „fiul de tată”, *pater*, deci al șefului de gintă, devenit senator, cât un „coborător dintr-un tată de vișă nobilă”. Izvoarele literare antice ne evocă pe patricieni ca aparținând la o aristocrație tot atât de veche ca însăși Roma (Cic., *Rep.*, 2, 14; 23; Liv., 1, 8, 7; DH, 2, 8, 1-3 etc.). Se pare că patricienii s-ar fi învederat a fi mai ales descendenții celor care vizau să dețină un loc în senat, din tată în fiu, să confişte sacerdoțiile, să formeze cea dintâi cavalerie romană și să posede cât mai numeroși clienți. Opinem că gințile patriciene ajunseseră să configureze o aristocrație ereditară încă din timpul regilor latino-sabini. Când diferențierile sociale s-au amplificat, s-au adăugat alți factori, politici și etnici, generatorii unui patriciat alcătuit ca o castă închisă. Iar Titus Livius și, parțial, chiar Dionis din Halicarnas au definit plebea ca un conglomerat al cetățenilor, care nu erau patricieni. Această definiție „negativă” este reluată, dezvoltată de către Jean-Claude Richard, într-o amplă carte de sinteză, remarcabilă în multe privințe. Cu toate acestea, o asemenea definiție pur negativă nu ne poate satisface. Date fiind anumite bariere riguroase, inclusiv cele care statuau interdicția căsătoriei dintre plebei și patricieni, suntem de părere că *trebuie luată în considerare și o componentă etnică specifică* în procesul de constituire a plebei. În orice caz, *plebea nu a alcătuit niciodată o adevărată clasă socială*, eventual a celor săraci, măcar defavorizați din punctul de vedere al averii. Au existat totdeauna plebei săraci și plebei bogați, uneori mai opulenți decât patricienii. *Plebea a reprezentat o altă categorie de cetățeni romani, multă vreme de un nivel inferior*. Deci a celor care făceau parte din curii și, cu atât mai mult, din centurii, dar nu aveau acces la magistraturi, la sacerdoții, la cunoașterea și practicarea dreptului. Potrivit unor surse literare antice, plebeii ar fi format, sub Romulus, o categorie de „cetățeni” normali, care ar fi votat în curii: nu s-ar fi transformat într-o forță autonomă decât cu prilejul secesiunilor din secolul al V-lea î.C. (Cic., *Rep.*, 2, 26; 30; Sest., 137 etc.). În epoca regală a putut să se contureze un corp politic relativ unitar, dar patricienii și-au impus destul de iute prevalența și au stabilit monopol pe pârghiile de comandă, politică, juridică, militară și sacerdotală. Regii-lucumoni etrusci s-au străduit, cum am reliefat mai sus, să reacționeze și să diminueze preeminența patriciatului prin inserarea unor tipare instituționale străine, eventual ostile acestuia. Răsturnarea lor a prilejuit schimbarea raporturilor de forțe între patricieni și plebei.

Dar care este, în definitiv, originea plebei? Obârșia termenilor latini consacrați plebei, *plebs*, *plebes*, a suscitât aprige controverse între lingviști, dintre care unii s-au gândit la o origine neindoeuropeană. Alții au apropiat *plebs* de „mai mult“, *plus*, de „a umple“, *im-plere*, de „plin“, *pletus*, sau de cuvântul grec care înseamnă „mulțime“ ori „gloată“, *pléthos*. Pe când Jean-Claude Richard a propus arhetipuri ca **pledhu* sau **pletu*. La începutul secolului al XIX-lea, B.G. Niebuhr și adepții săi au considerat că plebea ar fi provenit din rândurile semințiilor înfrânte și anexate de Roma. Theodor Mommsen estima că plebea ar fi rezultat din vechii clienți ai ginților patriciene, rămași fără *patroni*. Alți cercetători, precum Boni și Oberziner etc., au apreciat că plebea ar fi izvorât din rândurile populațiilor preindoeuropene supuse de latini și de sabini. S-ar afla în cauză seminții diferite, etnic și rasial, de patricienii de sorginte indoeuropeană. Ele ar fi reprezentat o populație mediteraneană, trăitoare în Lațiu încă din neolitic. André Piganiol a enunțat o ipoteză din care reieșea că plebeii proveneau din agricultori sabini care s-ar fi opus latinilor păstori. Pondere sabinilor la Roma ar fi crescut simțitor cu prilejul unei infiltrări sabine, survenite în plin secol al V-lea î.C. Paul-Marius Martin afirma că, în parte, originea plebei ar trebui identificată în multitudinea de clienți și de oameni de casă ai regilor etrusci, rămași fără *patroni* și stăpâni după abolirea regalității. Am observat însă că plebea data din secvențe istorice simțitor anterioare evenimentelor atribuite anilor 510-509 î.C. La vremea sa, Gustave Bloch a formulat o ipoteză mai complexă cu privire la originea plebei. Încât plebeii ar fi provenit îndeosebi din rândurile unor latini care ar fi fost învinși de Roma și, în parte, deportați în ceea ce va deveni Orașul. În Lațiu nu s-ar fi aflat teritorii ulterior relativ pustii, ci numeroase mici așezări, destul de abundent populate. S-ar fi adăugat acestora, în zămislirea plebei, clienți ai unor ginți dispărute, prin urmare rămași fără stăpân. Ca și imigranți nelatini ajunși la Roma, în special pe căi comerciale sau politice, din Campania, Etruria, chiar de pe meleagurile locuite de greci.

Suntem de părere că toate aceste ipoteze nu se exclud, ci sunt complementare. În conglomeratul plebei au intrat atât reziduuri ale semințiilor indigene din Italia, anterioare instalării în Lațiu a protolatinilor și latinilor, dar și sabini și etrusci, așadar o populație de agricultori, de comercianți și artizani, neintegrată total în structurile făurite de latini. Desigur, căpeteniile sabinilor au devenit patricieni, dar masa populației lor, coborâtă în Lațiu, în diverse momente istorice, a fost înglobată plebei. Prin urmare, repetăm, factorul etnic nu se cuvine a fi neglijat. Din plebe au făcut parte numeroși imigranți, sosiți din diverse ținuturi ale Italiei centrale, în calitate de locuitori ai Romei și ai Lațiului. Clienții rămași fără *patroni* s-au afiliat de asemenea plebei. Cei ce nu erau latini, cuceritori de Roma și aduși doar pe malurile Tibrului, s-au latinizat și romanizat repede. În orice caz, antiteza patricieni/plebei este cu mult anterioară secolului al V-lea î.C. Dar este adevărat că particularismul politic plebeu s-a manifestat destul de pregnant în secolele al V-lea, al IV-lea și al III-lea î.C.

S-a ajuns astfel la *dualismul patriciano-plebeu*. Pe de o parte, plebea victorioasă în cadrul înfruntării cu patricienii a ținut să se integreze sau reintegreze în „poporul roman“, *populus romanus*, a cărui mentalitate a preluat-o, cu unele mici nuanțe, îndeosebi în condițiile dispariției dominației romane în Lațiu. Pe de altă parte, din punct de vedere exclusiv politic, plebea a ținut să-și afirme particularitatea, originalitatea, tradusă în formula consacrată preț de mai multe secole: „poporul și plebea“, *populus plebsque*. Se contesta astfel vechiul statut de inferioritate în care fusese cantonată plebea

după 510-509 î.C. Într-adevăr, după alungarea regilor etrusci, patriciatul s-a manifestat ca o castă închisă, împiedicând segregacionismul. Se produsese fenomenul definit de Gaetano De Sanctis ca „la serrata del patriziato“. Chiar după prima secesiune a plebei, din 494-493 î.C., patricienii tind să confişte puterea, magistratura supremă şi sacerdoşii. De la care sunt excluşi plebeii şi cei de origine etruscă. Aventinul funcţiona de altminteri ca o colină sacră a plebei, unde „trona“ triada divină Ceres, Libera şi Liber, opusă celei capitoline, de sorginte patriciană. Vom remarca faptul că, aici, plebea şi-a făurit o comunitate proprie.

Ca să-şi depăşească statutul de inferioritate, plebeii, care serveau şi în armată, deopotrivă cu patricienii, au ameninţat cu scindarea statului roman. Astfel ei au recurs la arma ameninţării cu secesiunea şi au obţinut, progresiv, anularea segregării la care erau supuşi. În realitate, au survenit mai multe secesiuni, începând din 494-493 î.C. Cu prilejul primei secesiuni, plebea, îndeosebi soldaţii plebei, şi-au amenajat pe Aventin propriul centru, aproape propria cetate. Plebeii, mai cu seamă meşteşugarii şi comercianţii lor, s-au unit şi au jurat să se ocrotească unii pe alţii, printr-o aşa-numită *lex sacrata*. Chiar după prima secesiune, plebeii şi-au menţinut un timp propria comunitate de pe Aventin. Patricienii au trebuit să cedeze treptat puterea asumată şi să abandoneze segregacionismul. În urma primei secesiuni, plebea a obţinut recunoaşterea unor competenţe excepţionale pentru reprezentanţii săi, autentici contramagistraţi, „tribunii plebei“, *tribuni plebis*, iniţial doi, ulterior mai mulţi. Aceşti tribuni erau sacrosancti, încât nimeni nu putea să se atingă de ei. Ei posedau dreptul de intercesiune, *ius intercessionis*, datorită căruia puteau bloca prin veto hotărârea oricărui magistrat al „poporului“ şi a senatului. Puteau chiar interzice formularea, propunerea unei măsuri legislative estimate de ei ca dăunătoare plebei. Locuinţele lor erau deschise, ziua şi noaptea, oricărui plebeu ameninţat de cineva: posedau „dreptul de ajutorare“ (a plebeilor), *ius auxilii*. Pe de altă parte, la iniţiativa tribunului plebei, Canuleius, în 445 î.C. s-au admis căsătoriile mixte între patricieni şi plebei, deci „legea canuleiană cu privire la căsătoria patricienilor şi a plebei“, *lex Canuleia de conubio patrum et plebis*. Anterior şi ulterior, plebea a dobândit şi alte drepturi.

Fără îndoială, patricienii au rezistat îndelung eforturilor plebei de a dobândi egalitatea cu ei. Patricienii reproşau plebeilor că nu posedă adevărate „ginţi“. În 439 î.C., Spurius Maelius, un patrician care distribuise grâu plebei într-un moment de penurie alimentară, a fost învinuit de „aspiraţie la regalitate“, *adfectatio regni* – acuzaţie gravă în ochii romanilor – şi lapidat (Liv., 4, 12-16; DH, 12, 1 şi urm.). În sfârşit, Marcus Manlius Capitolinus, care salvase Capitolul de primejdia cuceririi lui de gallii senoni, pentru că sugerase măsuri favorabile plebei a fost executat (Liv., 5-6). Este adevărat că acuzaţia de *adfectatio regni* putea lovi şi pe adversarii plebei. Vestitul Camillus, cuceritorul cetăţii etrusce Veii şi iniţiatorul unui fel de „principat patrician“, a fost exilat, după victoria raportată împotriva etruscilor, tocmai din pricina acuzaţiei de a năzuia la dobândirea regalităţii. Oricum, în 287-286 î.C., în plin conflict militar cu samniţii şi celţii, ca şi în mijlocul expansiunii accelerate a Romei în Italia, plebea a întreprins ultima sa secesiune. Din nou patricienii au fost obligaţi să cedeze. Plebea îşi avea propria adunare, care nu constituia „comiţi“, ci „concilii“, de fapt *concilia plebis*. *Concilium* alcătuia o „adunare“ mare, spre deosebire de *consilium*, care desemna o „adunare“ redusă numeric, în realitate constituită din sfatul a câtorva persoane. Conciliul plebei

alegea magistrații ei și vota măsuri legislative, cunoscute ca „plebiscite“, *plebiscita* (adică „ceea ce știa plebea“). O lege Valeria Horatia, din 449 î.C., supusese orice operație întreprinsă de conciliul plebei ratificării subsecvente a senatului. O altă lege, din 339 î.C., transformase ratificarea în aprobare prealabilă. Nu este mai puțin adevărat că un plebiscit era valid nu numai pentru plebe, ci și pentru întreg corpul cetățenesc, inclusiv pentru patricieni, iar, ca o consecință a secesiunii din 286-287, obligația acestei aprobări prealabile a fost suprimată printr-una din legile „hortensiene“, *Hortensienses* sau *lex Hortensia*. Practic, de acum înainte orice plebiscit echivala cu o „lege“, *lex*. Pe de altă parte, după legile hortensiene, s-au înmulțit considerabil „legile“, *leges*, votate de adunarea tribută, în dauna celor adoptate de adunarea centuriată. Anumite plebiscite au mai fost în prealabil discutate și aprobate de senat. În orice caz, după ultima secesiune, plebea a obținut practic drepturi echivalente celor deținute de patricieni. Acestora din urmă nu le-au mai rămas în exclusivitate decât dreptul de a ocupa locuri în unele colegii sacerdotale și de a-și duce vitele gratuit la păscut pe pământurile publice. Litigii de importanță scăzută au mai izbucnit între patricieni și plebei, în timpul celui de al doilea război punic. Totuși, mult anterior, la mijlocul secolului al V-lea î.C., plebea impusese adoptarea faimoase Legi a celor Douăsprezece Tabule².

Legea celor Douăsprezece Tabule și consecințele sale

Într-adevăr, patricienii monopolizau nu numai religia și auspiciile, ci și practicarea justiției, a dreptului și legile, de altfel corelate religiei. Ele erau secrete și alcătuiau domeniul strict al magistraților și pontifilor patricieni. Se manifestă aici o reminiscență a cuceririi indoeuropene a Europei și a unei părți din Asia. În India veche, ca și la galli, o castă sacerdotală, în principiu formată din descendenții cuceritorilor indoeuropeni, deținea monopolul religiei și al dreptului, pe care trebuia să le ignore mulțimea, provenită, la origine, din coborătorii semințiilor preindoeuropene. Cel puțin parțial, același fenomen s-a petrecut în Roma „primordiilor“. În condițiile dezvoltării, fie și lente, a Cetății, această situație a ajuns de nesuportat pentru plebei și pentru anumiți patricieni.

În acest fel, în 451 î.C., a fost creată o comisie de zece senatori, patricieni, în vederea făuririi unui cod scris de lege. Ei se numeau decemviri sau, mai precis, *decemviri legibus scribundis*. Această comisie a fost prezidată de către Appius Claudius. La sfârșitul anului, pentru cel următor, adică 450 î.C., a fost aleasă o nouă comisie de decemviri, din care ar fi făcut parte și trei plebei (DH, 10, 58, 4). A doua comisie a definitivat un cod de prescripții juridice și l-a gravat pe douăsprezece table de bronz, calificate ulterior ca „Legea celor Douăsprezece Tabule“, *lex Duodecim Tabularum*. Decemvirii asumaseră diriguirea Cetății, în locul magistraților obișnuiți și tribunilor plebei. După gravarea tablelor, mandatul lor a încetat să opereze. De altfel, decemvirii au fost învinuiți de „trufie regală“, *regia superbia* (Liv. 4, 15, 4) și supranumiți, „cei zece Tarquini“. Am consemnat mai sus cât de sensibili erau romanii la așa-numita *adfectatio regni*. În legătură cu abdicarea lor s-a făurit o legendă similară celei a Lucreției. Unul dintre decemviri ar fi vrut să transforme în sclavă o fecioară liberă, Virginia, ca s-o violeze. Tatăl fecioarei a preferat însă s-o ucidă cu mâna lui. Ceea ce a generat o nouă secesiune a soldaților plebei, pe Aventin. Decemvirii au trebuit să abdice. După opinia cercetătorilor moderni, episodul Virginiei traduce tensiunile

prilejuate de aservirea unor cetățeni din pricina datoriilor, contractate de ei și nerambursate, și de aspirația plebeilor în vederea ocrotirii cetățenilor. Pe de altă parte, acordul încheiat între plebe și patriciat în 449 î.C. ilustrează zămislirea dualismului patriciano-plebeian și prepararea integrării sau reintegrării plebei în „poporul roman”, *populus Romanus*.

În orice caz codul decemviral înregistra dreptul cutumiar și ilustra situația economico-socială a Romei de atunci, când societatea gentilică se afla în plină criză și procesul configurării Orașului timocratic reîncepuse, progresând vizibil. Acest cod decemviral va forma temeliile dreptului roman public și privat din secvențele istorice următoare. S-au conservat pasaje din acest cod în citatele juriștilor, istoricilor și gramaticilor veacurilor subsecvente, cu toate că relativ adaptate din punct de vedere lingvistic.

S-a susținut că, în ultimă instanță, codul decemviral ar fi exprimat o nouă închidere a patriciatului. Incontestabil el ilustra încă o *forma mentis* de sorginte patriciană și comporta vestigii ale societății gentile. Astfel, codul decemviral statua legea talionului, dreptul tatălui de a-și vinde copiii ca sclavi, severitatea în general. De asemenea, se omologa diferența între patricieni și plebei, prin interzicerea căsătoriilor mixte (Cic., *Rep.*, 2, 63). Dar am constatat că, la puțină vreme după adoptarea acestui cod legislativ, această interdicție a fost anulată. Pe de altă parte, *Legea celor Douăsprezece Tabule* lovea din plin structurile gentile. Se enunța, cu toate că nu se punea în practică, egalitatea cetățenilor în fața legii, cel puțin în materie de drept privat. Familia era favorizată în detrimentul ginții. *Esențială era chiar înregistrarea în scris a legislației*. De altminteri, promovarea codului decemviral a avut consecințe importante, din care au rezultat lichidarea structurilor gentile, triumful definitiv al unei Cetăți timocrate, întemeiate pe ban și pe rentabilitate, pe întreprinderea liberei inițiative, așa-numita economie de piață, și reducerea diferențierilor dintre patricieni și plebei, mai sus menționată.

Fără îndoială, am reliefat că rezistența patriciatului a fost aprigă. Am constatat cum au fost cumplit penalizați nu numai Spurius Maelius și Marcus Manlius Capitolinus, ca suporter ai plebei, ci însuși Marcus Furius Camillus, de cinci ori dictator și de patru ori consul. El introdusese la Roma ceremonia triumfului sau, în orice caz, cvadriga trasă de cai albi, pe care defila învingătorul. Incriminat de *adfectatio regni*, a fost exilat, dar a fost rechemat din surghiun, ca să-și convingă cetățenii să nu părăsească Roma, devastată de galli, pentru a se muta la Veii, cum propunea plebea (Liv., 5, 25-29; Plut., *Cam.*, 7, 11). În continuare, el va învinge pe galli, pe volschi și va combate aspirațiile plebei, care reclama accesul la consulat. În imaginarul roman, Camillus va rămâne o „căpetenie predestinată”, *fatalis dux* (Liv., 5, 19, 2), un alt fondator al Romei, un nou Romulus (Liv., 5, 49, 7; 7, 1, 10; Plut., *Cam.*, 1, 1 etc.). Într-adevăr, bătălia plebei în vederea accesului la consulat a fost îndelungată și foarte dură. Asaltul plebei asupra consulatului s-a intensificat îndeosebi după 376 î.C. Preț de mai mulți ani, nu au mai fost aleși la Roma consuli, substituți de tribuni militari cu putere consulară (Liv., 6, 35, 4-10). Patricienii refuzau să acorde consulatul unui plebeu, deoarece magistratura supremă comporta *imperium* și deci luarea auspiciilor. Or un plebeu nu a putut mult timp să ia auspiciile. Problema era pusă în termenii unor parametri religioși.

În cele din urmă plebea a obținut ceea ce a dorit. În 367 sau în 366 î.C., tribunii plebei, Gaius Licinius și Lucius Sextius, au determinat adoptarea unui plebiscit, imediat

după aceea confirmat printr-o lege, așa-numita lege liciniană ori liciniano-sextiană, care stabilea că unul dintre consuli putea fi plebeu (Liv., 6, 42, 9-14; 7, 1, 1-2). Cei doi tribuni au constrâns patricienii să accepte accesul plebei la consulat. Este adevărat că, între 355 și 343, se regăsesc în listele de consuli, așa-numitele Faste consulare, în special cupluri de consuli patricieni. Totuși, în 342 î.C., un plebiscit preconizat de Lucius Genucius, confirmat ulterior printr-o lege votată de comițiile centuriate, reliefa că unul dintre cei doi consuli trebuia să fie, în mod obligatoriu, plebeu (Liv., 7, 42, 1-7). Au urmat, cum am remarcat mai sus, ultima secesiune a plebei și legile horten-siene, cu efectele deja subliniate. În acest mod s-a ajuns la o situație nouă, la ceea ce un savant italian a tradus prin formula „ordine nuovo”, care a implicat configurarea unei noi categorii politice prevalente, patriciano-plebeiene³. Inițial, consulii au fost desemnați de predecesorii lor, poporul confirmând sau respingând inițiativa lor. Ulterior, consulii au fost aleși de către comițiile centuriate. Fragilizarea ineluctabilă a patriciatului a fost efectul mutațiilor economice și politice. Personalul politic diriguitor al Cetății devenea tot mai numeros. Interesele economice și comerciale dobândeau o pondere sporită. Roma trebuia să se deschidă tuturor cetățenilor, indispensabili susținerii eforturilor crescânde reclamate de războaie. Începând din 300 î.C. a fost abolit unul dintre ultimele privilegii relevante ale patriciatului, deoarece plebeii au obținut accesul la anumite funcții sacerdotale, cum erau cea a augurilor și a pontifilor, care, datorită capacității de a tălmăci semnele trimise de zei, permiteau gestionarea religiei Cetății. Un libert, Gnaeus Flavius, edil în 304 î.C., întreprinsese publicarea modalităților și formulelor de drept civil, devenit astfel accesibil tuturor. El a afișat și calendarul, care înștiința pe cetățeni în care zile se împărțea dreptatea.

Concomitent, după 367-366 î.C., au apărut alți magistrați, inferiori consulilor, pretorii. S-a deschis astfel calea alcătuirii unui subsistem de magistraturi, complex, însă capabil să stimuleze articularea Cetății în funcție de aplicarea în practică a mărcilor fundamentale ale etnostilului roman: pragmatismul, ritualismul, formalismul, constructivismul, antropocentrismul. Efectele exercitate asupra expansiunii Romei au fost deosebit de revelatoare și au explicat, în proporții dificil calculabile, amploarea acesteia.

Sistemul instituțional roman

Acest sistem s-a dezvoltat progresiv, într-un ritm tenace, în special după 367-366 î.C. El s-a dovedit remarcabil de eficace, bine rodat, capabil să depășească toate momentele dificile prin care a trecut Republica romană. Deși numeroase, instanțele a ceea ce a devenit, relativ iute, un autentic sistem nu și-au încurcat atribuțiile și au știut să-și delimiteze competențele. S-a ajuns la un *consens republican*, în stare să asigure aplicarea judicioasă a legalității. Încât s-a promovat „secolul de aur al Republicii”, la care ne vom referi în alt subcapitol. Toți cetățenii au aderat la mentalitatea republicană, cea care prilejuise îndepărtarea de la Roma sau chiar lichidarea fizică a personalităților susceptibile să impună o putere personală.

Ciuitas nu desemna, în limba latină, numai „cetatea”, ci și „cetățenia”. Un vocabul precum „cetățean”, *ciuis*, provenit din indoeuropeanul *keiws, conota legături de înrudire spirituală, consemnate într-un capitol anterior. Desigur, la Roma nu trăiau numai cetățeni, ci și sclavi și străini. Unii dintre aceștia din urmă erau *peregrini*, însă

alpii, deținători ai unui statut privilegiat față de peregrini, au fost *Latini* sau „aliați“, *socii*, ai romanilor. În vremea Republicii se diferențiau între ele, la Roma, patru categorii juridice de oameni liberi.

Încă din „primordii“, în For exista un șanț care îi despărțea pe „cetățeni“, numiți și *quirites*, de latini. Întrucât Roma se considera separată de restul Lăzii și se mândrea cu un sinecism care implicase mai multe seminții nelatine. De aceea latinii nu dispuneau la Roma de o cetățenie completă. Calitatea de „latin“, *Latinus*, a fost, cu vremea, conferită și altor italici, ori chiar nonitalici. Toți acești *Latini*, indiferent de originea lor, posedau drept de vot la Roma, dacă locuiau în Cetate, dar nu puteau fi aleși magistrați. Le reveneau de asemenea dreptul de a deține proprietăți, pe teritoriul Romei, *ius commercii*, și de a se căsători cu cetățene romane, *ius conubii*. În cele din urmă s-a creat și o „cetățenie de drept diminuat“, *ciuitas minuto iure*, sau „fără drept de vot“, *sine suffragio*. Această cetățenie parțială a dispărut în secolul al II-lea î.C. Romanii nu s-au vădit niciodată foarte avari în privința acordării cetățeniei lor. Cetățenia se putea acorda individual ori în bloc, unui anumit grup de oameni, care binemeritaseră de la Roma. Foștii sclavi, *liberti*, ai cetățenilor romani căpătau automat cetățenie cu ocazia eliberării lor. În această privință ei se învedeau privilegiați față de peregrini. Fără îndoială, cetățenii romani aveau îndatoriri față de Roma, în principiu politico-civice, dar mai ales militare și fiscale. În contrapartidă, le reveneau și anumite drepturi. În primul rând, dreptul la cele trei „nume“, mai sus semnalate. Totuși, pe lângă dreptul la proprietate în Roma și la căsătorie cu femeile cetățene – care conotau și vânzare-cumpărare de bunuri, intentarea unor procese cetățenilor romani, moștenire, depunere de mărturie în procesele din Oraș –, posedau și dreptul de a vota și de a candida la o magistratură (deși se pare că în acest ultim caz era necesar un anumit cens). Se adăugau dreptul de a solicita „intercesiunea“, *intercessio*, a tribunilor plebei sau a magistraților, dreptul la o judecată în procesele criminale, numai la Roma. Neîndoielnic important era și dreptul de a face apel la popor, *ius prouocationis*, mai sus consemnat, adevărat *habeas corpus* al antichității. Dominația romană asupra Italiei s-a exercitat în special sub forma alianței cu celelalte populații, adesea oneroase pentru ele. Pentru că aliații Italiei aveau obligații militare față de Roma, căreia trebuiau să-i asigure importante contingente de soldați; precum și achitarea impozitului direct, *tributum*, chiar după ce cetățenii acesteia nu au mai trebuit să-l achite.

Subsistemul magistraturilor

În interiorul acestui sistem instituțional se distinge subsistemul magistraturilor, care implica, la Roma, exercitarea unui fel de putere executivă. În pofida numeroaselor categorii de magistrați, dezvoltate după 367-366 î.C., toți magistrații dispuneau de „puterea legală“, *potestas*. Numai consulii, pretorii și dictatorii republicani erau învestiți cu *imperium*, termen elucidat de noi anterior. *Imperium* presupunea în primul rând luarea auspiciilor importante. În acest drept se găsea temelia celorlalte prerogative ale *imperium*-ului, inclusiv comandamentul militar, la care ne-am referit cu un alt prilej. *Imperium* presupunea și acordul popular, aclamarea celui care îl asumase pe câmpul de luptă, *salutatio*. Soldații, adică cetățenii, Cetatea în cadrele sale militare, îl acordau

generalului victorios. Proclamarea comandantului ca *imperator* putea să pară superflua, pentru că acesta era deja desemnat de factorii „legislativi” cu atribuțiile conducerii armatei. Dar gratuitatea însăși a unei asemenea cutume cheazășuește vechimea sa. Încât *salutatio* era o reminiscență a unei vremi când „vocea poporului” reprezenta o prevestire, un *omen*, care ilustra voința divină. *Imperium* se conferea la începutul mandatului, printr-o lege votată de adunarea curiată, o „lege curiată”, *lex curiata*. *Imperium* subînțindea nu numai comandamentul militar, ci și dreptul de a convoca senatul și comițiile, ca și adoptarea unor sentințe judiciare însemnate. După ce romanii au făurit pe teritoriile cucerite de ei provincii, *imperium* a revenit și guvernatorilor acestora, foștii magistrați, pe scurt promagistrați.

Putem constata mai multe mărci, trăsături comune tuturor magistraților. În primul rând trebuie remarcată *colegialitatea*. Cu o singură excepție, magistraturile erau asumate de mai mulți demnitari, care își împărțeau competențele între ei sau recurgeau la principiul rotației – deținerea puterii de unul singur dintre ei, pentru o scurtă perioadă de timp, după care ea era preluată de un altul. În al doilea rând se reliefează *anualitatea*. Cu puține excepții, magistraturile erau ocupate de anumiți demnitari numai un singur an. Desigur, *anualitatea*, impusă de Porsenna, avea ca țință evitarea obținerii puterii personale. În al treilea rând se observă *gratuitatea*. Magistrații nu erau salariați, ca la Atena, ci doar li se rambursau anumite cheltuieli, efectuate de ei în exercițiul demnității. În al patrulea rând, magistrații exprimau *voința Cetății*. Ei dispuneau de autoritate judiciară, de capacitatea de a lua hotărâri obligatorii, în funcție de dreptul de a edicta (*ius edicendi*) și de a reprima, dreptul de coerciție, *coercitio*. În al cincilea rând, un magistrat putea bloca hotărârile adoptate de magistrații inferiori, având dreptul la *intercesie*, *ius intercessionis*. În sfârșit, orice magistrat era învestit cu „onoare” sau „demnitate” ieșită din comun, *honor*.

Desemnarea magistraților de către predecesori, însoțită obligatoriu de aclamație populară, a fost substituită, la începutul secolului al III-lea î.C., de către alegerea lor în adunările poporului. Termenul utilizat a fost însă nu „alegere”, *electio*, ci „creare”, *creatio*, a magistraților. Această operație presupunea un adevărat ceremonial, pe temeiul căruia un magistrat era *creat*. Multă vreme scrutinul s-a desfășurat printr-un vot deschis și oral. De altfel, un timp, consulii au putut respinge anumiți candidați la succesiunea lor și amâna alegerile. Abia la sfârșitul secolului al II-lea î.C., după intense dezbateri, s-a trecut la votul secret, introdus în urne, ca simbol al libertății (Cic., *Sest.* 103; *Agr.*, 2, 4). O lege din 180 î.C., *lex Villia Annalis*, a statomicit o carieră standardizată, ierarhizată, a magistraților, un „curs al onorurilor”, *cursus honorum*, o „ordine” a magistraturilor, *ordo* sau *gradus magistratuum*. Se preconiza o vârstă minimă la care se putea postula o magistratură: 26 de ani pentru quaestori, 35 de ani pentru pretori, 38 de ani pentru consuli. Între asumarea a două magistraturi succesive ființa un interval minim de doi ani. Se pare că multă vreme consulii și-au început mandatul pe 15 martie, în fiecare an, odată cu venirea primăverii. Totuși, cel târziu prin 154-153 î.C., anul civil și anul consular au debutat la 1 ianuarie. Se asigura astfel consulului puțința de a se ocupa de problemele interne ale Cetății și de a pregăti temeinic campania militară de vară. Quaestorii intrau în funcțiune la 5 decembrie, iar tribunii plebei la 10 decembrie. Alegerile, crearea magistraților desemnați, *designati*, pentru anul următor aveau loc toamna și ulterior vara.

Este, după părerea noastră, relevant faptul că în limba latină același termen, adică *magistratus*, indica atât funcția, cât și persoana care o asuma. *Magistratus* desemna magistratura sau, mai exact, demnitatea, dar și magistratul ori demnitarul. Pentru romanii Republicii importantă era magistratura, demnitatea. Cel care o asuma nu era decât un simplu cetățean, mandatar al poporului și al magistraturii. Încât numele, persoana sa contau prea puțin. El se „lipsea” de funcția asumată. În opera sa, *Origines*, Cato cel Bătrân, în plin secol al II-lea î.C., nu menționează nici un nume de general roman. Generalii erau delegații Cetății: corpul cetățenesc în ansamblul său era adevăratul erou al romanilor. Am constatat cât de ostili erau romanii Republicii personalizării puterii. Ritualismul roman intervenea în momentele de creare, *creatio*, a magistratilor. Pragmatismul însă acționa în procesul de funcționare a magistraturilor. Auspiciile, în special cele majore, generau o harismă a magistraturilor mai degrabă decât a magistratilor. Oricum, harisma, efemer preluată de un ins și transmisă de la magistrat la magistrat, îl transforma pe deținătorul magistraturii într-un efemer ales al lui Iupiter. Luarea auspiciilor precedea ritul de *creatio* a magistratilor, intrarea lor în funcțiune, plecarea în campania militară, începutul unei bătălii. Magistraturile includeau *fides* și *pietas*. Magistratii erau loiali Cetății și misiunilor de împlinit în complexul subsistem al magistraturilor. Iar pietatea asigura respectul tradițiilor, preservarea și cultivarea „cutumei strămoșilor”, *mos maiorum*, atât de dragă romanilor⁴.

În fruntea subsistemului magistraturilor se aflau consulii. Ei se situau la vârful ierarhiei magistratilor. Toți ceilalți magistrați le erau subordonați: în principiu, ei „comandau” Cetatea, unde îndeplineau rolul puterii supreme. Până la Iulius Caesar nu au fost decât doi consuli anuali, „eponimi”. Căci romanii nu marcau cifric un anumit an, ci înregistrau numele celor doi consuli. Se utiliza un ablativ absolut, spunându-se „fiind consuli (*consulibus*)...” cutare și cutare într-un anumit an. Consulii dețineau nu numai comanda supremă a armatei și competențe religioase (oferind zeilor rugăciuni și jertfe, cercetându-le voința, înainte de a întreprinde acte publice), ci și puteri administrative și juridice. Au fost vreodată delimitate cu precizie atribuțiile consulilor? Răspunsul nu poate fi decât negativ. Adeseori consulii, care se neutralizau reciproc, își împărțeau competențele: unul comanda armata, pe când celălalt se hărăzea administrației și justiției. Sau unul deținea puterea o zi ori o scurtă perioadă de timp, pentru a o încredința celuilalt în secvența temporală următoare. Ei nu au moștenit hlamida regală de purpură, bucurându-se doar de un tiv de purpură, cusut fie pe togă, fie pe tunică, și nu se deplasau în Roma într-un car, ci pe jos, ca orice cetățean. Totuși au preluat câteva însemne, *insignia*, ale puterii regale. Aveau dreptul la taburetul de fildeș, scaunul curul, *sella curulis*, și la o gardă alcătuită din doisprezece lictori, înarmați cu nuiele, *fascēs*, și cu secure, ascunsă între fascii, în zona intrapomerială, unde consulii împărțeau dreptatea. Consulii efectuau recrutările de soldați, sub controlul senatului, și posedau drept de coerciție asupra militarilor romani și inamicilor. Ca soldați, cetățenii pierdeau dreptul de a face apel la adunările populare. Consulii le convocau și le prezidau, ca și pe senatori. Propuneau comițiilor legile. Progresiv, ei au transferat pretorilor o mare parte din atribuțiile judiciare. În legătură cu parametrii colegialității lor, merită să semnalăm relevanța titulaturii consulilor. Prefixul *con-*, de fapt ulterior prepoziția *cum-*, ilustra colegialitatea: cineva era consul „împreună”, *cum*, cu altcineva. În vreme ce elementul de

compunere *prae-*, anterior regăsit în *praesul* sau în *praetor*, traducea doar faptul de a fi în frunte, înaintea altora.

Într-adevăr pretorii, *praetores*, existenți poate ca magistrați supremi după 510-509 și înainte de 451 î.C., reapar după 367-366 î.C. ca exponenții celei de a doua trepte a magistraturilor. Cercetătorii moderni consideră că termenul *praetor* ar fi provenit de la vocabulul etrusc *purthne*. Romanii își aveau însă explicația lor. Cicero corela *praetor* cu *praeire*, adică „a merge înainte“, „a o lua înainte“ (*Leg.*, 3, 3, 8). După smulgerea accesului plebei la consulat, pretorul apare ori reapare ca o contrapondere, deoarece el era patrician (*Liv.*, 6, 42, 11). Ulterior, încă din 241 î.C., constatăm doi sau chiar mai mulți pretori. Plebea a dobândit și accesul la pretură, magistratură înzestrată cu un *imperium* inferior celui al consulilor. Quintus Publilius Philo a fost, în 336 î.C., primul pretor plebeu.

S-a întâmplat ca pretorii să dețină, în secolele al IV-lea și al III-lea î.C., competențe militare: îndeosebi defensive, pentru că îndeobște ei comandau forțele care apărau Roma, pe când consulii comandau acțiunile militare ofensive (*Liv.*, 7, 23, 4; 25, 12; 10, 31, 3; 22, 57, 8; 41, 5, 7). Pretorii erau și ei însoțiți de câțiva lictori și aveau dreptul la taburetul de fildeș, *sella curulis*. Progresiv, pretorii se specializau în competențe judiciare. Astfel, pretorul urban instrumenta procesele dintre cetățeni. La intrarea în funcțiune, pretorii emiteau un „edict“, *edictum*, în care își precizau intențiile referitoare la procedurile judecătorești. Pretorii puteau înființa tribunale extraordinare, care să judece în procesele criminale, dar ei acționau mai ales în procesele care țineau de dreptul civil. În absența consulilor, pretorii prezidau senatul și se puteau ocupa de orice problemă de stat. În 230 î.C. existau patru pretori. Numărul lor va ajunge la șase, în 80, crescând ulterior până la șaisprezece, în 44 î.C. Ca și consulii și censorii, pretorii sunt aleși de adunarea centuriilor. Pe treapta imediat inferioară a carierei magistraților se situau tribunii plebei și edilii. Inițial, tribunii plebei nu au fost magistrați ai „poporului“ roman. Ei erau numai exponenți ai plebei, în funcție de o obârșie revoluționară și secesionistă. Ei nu dețineau o *potestas* normală, nu aveau drept să ia auspiciile și nu posedau *imperium*. Cu toate acestea competențele lor, foarte ample, asumau conotații magice și religioase, similare celor pendinte de *imperium*. În 457 î.C. ei sunt în număr de zece (*Liv.*, 2, 33, 1-3; 58, 1; 3, 30, 7). Cum am mai arătat, tribunatul plebei fusese generat ca un organ de apărare a acesteia împotriva patriciatului.

Am consemnat competențele tribunilor plebei. Din ele decurgea și dreptul de a aresta pe oricare cetățean roman, *ius prensionis*. Puteau condamna la amenzi, la închisoare și chiar la moarte. Tribunii plebei convocau și prezidau conciliul plebei, unde propuneau plebiscite, ajunse până la urmă obligatorii pentru întreg poporul roman. La început puteau doar asista la dezbaterile senatului, așezați undeva la intrarea în sala unde deliberau membrii acestuia. Dar, chiar înainte de a putea deveni senatori, hotărâre adoptată în a doua jumătate a secolului al II-lea î.C., ei dobândiseră dreptul de a convoca și prezida senatul. Încât tribunii s-au transformat în autentici magistrați ai poporului roman. Au obținut și dreptul de a cerceta mesajele expediate de zei și de a anula orice măsură considerată de ei ca refuzată de divinități. Competențele lor legislative se opreau la limita zonei pomeriale. Tribunii nu au putut niciodată să fie aleși de conciliul plebei decât dintre tineri care aparțineau plebei. Desigur, cel puțin până în 133 î.C., tribunii plebei nu au abuzat de capacitatea lor de a spune oricând veto și deci de a „gripa“

mecanismul instituțional roman. Mai puțin importanți, dar la egalitate cu ei, în ierarhia magistraturilor erau edilii.

Edilii, *aediles*, au fost inițial adjuncți ai tribunilor plebei. Ei au apărut înainte de 471 î.C., sub forma unui cuplu de magistrați ai plebei, legați de templul zeiței Ceres (Liv., 2, 56, 2; DH, 6, 90). Aleși de către conciliul plebei, ca și tribunii, ei au fost mai târziu „creați” de către adunarea tribută, la care ne vom referi în subcapitolul următor. Începând din 367-366 î.C., ei au fost dublați de un alt cuplu de edili, *aediles curules*, la origine exclusiv patricieni. Toți edilii au devenit cu vremea magistrați ai poporului. Denumirea de edil, *aedilis*, amintește de *aedes*, la obârșie templu, mai târziu cameră. Fiindcă edililor le era încredințată gestionarea templului zeiței Ceres. De aici decurgeau competențele lor, investite cu o conotație religioasă. Ei organizau jocuri, *ludi*, în cinstea zeităților din temple. Edilii curuli gestionau jocurile cele mai prestigioase. Totodată, edilii supravegheau spectacolele organizate de particulari. În legătură cu zeița Ceres și cerealele, edilii controlau piețele de mărfuri, operațiile de cumpărare-vânzare, desfășurate aici, cântarele, aprovizionarea Romei în general, gestiunea Orașului, băile, apeductele, canalizările, clădirile publice etc. Jurisdicția lor penaliza prin amenzi contravenienții.

Quaestorii și quaestura reprezentau eșalonul cel mai modest al carierei magistraților. Aceste denumiri trebuie puse în relație cu verbul latin care desemna „cercetarea”, „ancheta”. Întrucât quaestorii practicau unele anchete de importanță redusă. Deși apăruți anterior, au devenit magistrați în secolul al III-lea î.C. Gestionau în parte, sub controlul riguros al senatului, trezoreria publică, așa-numitul *aerarium Saturni*. Le reveneau de asemenea controlul arhivelor, supravegherea flotelor, a vâmiilor, a încasării impozitelor, a finanțelor.

Unii quaestori își aveau sediul în orașele italice, siciliene ori chiar provinciale. Erau aleși de către adunarea tribută. Se constată zece quaestori în secolul al II-lea î.C., pentru ca ei să fie douăzeci sub Sulla și patruzeci în timpul lui Iulius Caesar. Ca magistraturi speciale, înzestrate cu particularități pregnante, trebuie degajate dictatura (republicană) și censura.

Dictatorii republicani, *dictatores*, erau investiți numai în caz de calamitate naturală sau de criză politică gravă, manifestată pe plan intern și mai ales pe plan extern, când soarta Romei era serios primejduită. De asemenea, și pentru îndeplinirea unor acte rituale deosebit de solemne, cum ar fi fost baterea unui cui în zidul Capitoliului sau prezidarea unor adunări electorale prevăzute a se desfășura în condiții delicate. Încât sorginta acestei magistraturi trebuie să fi comportat o semnificație magică. Dictatorul era un magistrat unic, secondat de toți magistrații normali și de un „magistru” sau comandant „al cavalerilor”, *magister equitum*. Un dictator beneficia de un *imperium maximum*, ca veritabil administrator al legii marțiale. După terminarea mandatului său, care subîntindea întreaga gestiune a Cetății, nu putea fi urmărit în justiție pentru deciziile adoptate de el în exercițiul funcțiunii, inclusiv în domeniul finanțelor. Spre a dobândi instrumentele financiare necesare îndeplinirii misiunii sale, dictatorul trebuia totuși să facă apel la senat. În secolul al V-lea î.C., dictatorii au fost cu toții patricieni. Gaius Marcus Rutilus a fost primul plebeu care a asumat dictatura, în 356 î.C. Dictator plebeu a fost și Quintus Publilius Philo, mai sus amintit ca pretor.

Autoritatea aproape regală a unui dictator era simbolizată de cortegiul de douăzeci și patru de licitori care îl însoțea. Totuși, mandatul unui dictator nu putea depăși cifra de șase luni; adesea el era

exercitat chiar într-un interval de timp mult mai scurt. „Crearea” unui dictator se desfășura între parametrii excepționalității. Senatul invita pe consuli „să numească”, „să creeze” ori „să aleagă” un dictator: *dicere, creare, legere dictatorem*. Adunările populare nu erau îndeobște implicate în actul de „creare” a dictatorului. Consultându-se cu senatul, consulii numeau dictatorul noaptea, pentru a evita luarea auspiciilor, care ar fi putut stânjeni desemnarea acestuia. Imediat mandatul consulilor înceta. Deciziile dictatorului nu puteau fi blocate de nimeni, poate nici măcar de tribunii plebei. Ultimul dictator republican a fost Servilius, în 202 î.C. Dictatura va reapărea în secolul I î.C., dar cu atribuții similare celor ale dictatorilor moderni.

Censorii, *censores*, totdeauna doi la număr, erau de asemenea magistrați de excepție, foarte importanți. Nu erau înzestrați cu *imperium*, dar aveau dreptul să ia auspiciile majore, *auspicia maiora*. Ei clasau și notau cetățenii care furnizau soldați Cetății. Tradiția privitoare la „primordii” susține că censorii ar fi apărut în 443 î.C. (Liv., 4, 8, 2-5). După opinia noastră, censorii și censura trebuie să fi emers cel mai devreme odată cu înființarea sau reînființarea preturii. După 265 î.C., s-a interzis exercitarea censurii de două ori de către aceeași persoană. Iar în 339 î.C., o anumită lege stipula că măcar unul dintre censori trebuia să fie plebeu. De altfel, Gaius Marcius Rutilus, mai sus menționat, era un plebeu; fusese censor în 351 î.C. Încă din 312 î.C., mandatul censorilor a durat optsprezece luni, și nu un an. Iar, din 209 î.C., censura a ajuns cea mai importantă magistratură. Încât există o relație limpede între dezvoltarea censurii și expansiunea timocrației, a „economiei de piață”. Censorii erau de altfel desemnați și ulterior aleși de către adunarea centuriată dintre foștii consuli. Când intrau în funcțiune, censorii dobândeau imediat și pe deplin toate puterile. Colegialitatea este mai profundă în cazul censorilor decât în cel al altor magistrați. Nici un alt magistrat, cu excepția tribunilor plebei, nu poate să se opună puterii censorilor. Censorul este demnitarul a cărui misiune rezidă în a cere socoteală cetățenilor. Așadar, nu putea da socoteală nimănui (Val. Max., 7, 2, 6). Censorii sunt aleși pentru mandatul lor o dată la cinci ani. De altfel, censorii puteau să-și prelungească magistratura dincolo de cele optsprezece luni mai sus consemnate. Desigur, titulatura lor evocă lexemul *censere*, care înseamnă „a face o prejucă”, „a emite un aviz”, „a hotărî”. Evident, se impune o legătură cu termenul „cens”, *census*. În cadrul censului, organizat o dată la cinci ani, se evaluau averile cetățenilor, dar și meritele și comportarea lor. Censorii vegheau asupra moralității cetățenilor.

Oricum, esența censului se afla în recensământul tuturor cetățenilor, inclusiv al celor săraci și al liberților. În scopul efectuării recensământului, cetățenii erau convocați pe Câmpul lui Marte. Printre altele, aici censorii supuneau cetățenii unui examen moral, în cadrul unei discuții purtate cu ei. Delegații ai lor se deplasau în provincii și la armate, spre a efectua acolo recensământul. Censorii înscrisau cetățenii noi, reprobau pe cei imorali printr-un blam specific, *nota censoria*, însoțit câteodată de amenzi. Ei puteau să mute unul sau mai mulți cetățeni dintr-un trib în altul. De asemenea, puteau să schimbe clasa centuriată din care făceau parte cetățenii. Sancțiunile se acordau în special pentru actele de indisciplină militară, conduită politică reprobabilă și moravuri disolute. Censorii puteau exclude pe unii cavaleri din categoria lor politico-militar-socială. De altminteri, cu prilejul recensământului, se realiza și o trecere în revistă a cavalerilor. De asemenea, censorii stabileau lista senatorilor (*lectio senatus*), din care puteau exclude pe cei

estimați nedemni de către ei⁵. Ei recunoșteau calitatea de senator a unui fost magistrat ori comandant militar. Censorii verificau documentele publice, arendau așa-numiților *publicani* (antreprenori de impozite) taxele indirecte *uectigalia*, minele și construcțiile publice (Pol., 6, 17, 2-4). Statorniceau și impozitele directe, *tributa*. Fără îndoială, în virtutea „supravegherii moravurilor”, *cura morum*, censorii reprimau. În timpul censurii lor din 184 î.C., Cato cel Bătrân și colegul său au supraevaluat de zece ori valoarea declarată a bunurilor de lux: bijuterii, vehicule, sclavi foarte scumpi. Au pus un impozit de 3% asupra acestor bunuri.

Astfel se conturau mecanismele subsistemului magistraturilor, puse practic toate în operă tocmai în secvența temporală ce ne interesează. Cum am mai arătat, ele ilustrează perfect evoluția mentalităților romane.

Subsistemul adunărilor populare

Am consemnat mai sus surprinzătorul fapt, la prima vedere, că la Roma nu exista o singură adunare a poporului. S-au constituit patru asemenea adunări, tocmai în vremea care ne interesează aici. Pragmatismul roman a prilejuit capacitatea romanilor de a se descurca printr-aceste adunări, de a evita concurența neloială între ele și confuzia competențelor. Acestor adunări le-au revenit largi competențe legislative și mai cu seamă electorale. De fapt, numai trei dintre aceste adunări, adică adunările curiate, centuriate și tribute, erau ale întregului popor roman și deci puteau adopta „legi”, *leges*. Cea de a patra, adunarea ori conciliul plebei, nu promova decât plebiscite. Când a fost introdus scrutinul individual, nu s-au contabilizat voturile cetățenilor luați ca persoane. Se vota pe mari unități, centurii sau triburi. Întreaga unitate se chema că vota, cu un singur vot, pentru ceea ce decidea majoritatea membrilor săi. Apoi se decidea în funcție de majoritatea voturilor exprimate de unități. De pildă, votul a 18 triburi, dintre cele 35 câte au existat, reprezenta majoritatea absolută. Se afla în cauză o articulare a sufragiilor oarecum similară sistemului marilor electori, care aleg președintele Statelor Unite. Americanii nu votează direct un candidat sau altul, ci marii electori favorabili unuia dintre postulanții președinției. Încât s-a întâmplat și se întâmplă ca majoritatea degajată din voturile marilor electori, care a decis persoana președintelui, să nu coincidă cu majoritatea voturilor individuale ale americanilor! (Designur, Statele Unite sunt înzestrate cu o „democrație originală.”) Același fenomen se petrecea în adunările populare ale romanilor. Pe de altă parte, adunările populare nu aveau inițiativa legilor. Aceasta aparținea în exclusivitate magistraților care le prezidau. De aceea adunările votau fie în favoarea, fie împotriva propunerilor avansate de magistrați.

Am constatat în ce măsură căzuse în desuetudine cea mai veche adunare populară romană, cea curiată, *comitia curiata*, de sorginte gentilică. Ea a fost menținută datorită tradiționalismului romanilor, pe baza ritualismului și a formalismului lor, metavalorilor de *fides* și *pietas*. Avea mai ales o funcție simbolică. O prezida *pontifex maximus*. Învestea însă în funcțiune consuli și pretorii printr-o lege curiată despre imperiu.

În schimb, s-a potențat considerabil autoritatea adunării centuriate, *comitia centuriata*. Din cadru de mobilizare a cetățenilor, aceste comiții devin cea mai venerabilă adunare legislativă și electorală a Romei. Sau, altfel enunțat, „cea mai mare adunare”, *maximus comitatus* (Cic., *Leg.*, 3, 11; 44), definită de Theodor Mommsen ca baza reală

a suveranității populare⁶. Comițiile centuriate sunt „cele mai legitime“, „cele mai sacre“, *sanctissimae* (Cic., *Red.*, 27). Am remarcat că se pune pe seama lui Servius Tullius înființarea adunării centuriate pe bază censitară. El ar fi creat cinci clase censitare. În realitate, cum am semnalat, lucumonul etrusc nu crease decât o clasă și categoria celor aflați sub clasă. Structurarea censitară a comițiilor centuriate a fost operată sub Republică, probabil pe la 450-440 î.C., când s-au statuat cinci clase censitare, întemeiate deci pe cens. Corpul cetățenesc includea 193 de centurii, divizate între cele cinci clase. Fiecare clasă, inițial structură militară, era împărțită în centurii de „mai tineri“, *iuniores* (care luptau în afara teritoriului roman și în prima linie de atac), și în centurii de „mai bătrâni“, *seniores* (trupele de rezervă). Vocației militare originare, de cadru de recrutare a soldaților, i se adăuga cea fiscală, conotată de perceperea impozitului funciar, bazat pe pământurile și turmele deținute de cetățeni. Prima clasă cuprindea 80 de centurii, 40 de *iuniores* și 40 de *seniores*. Clasele a doua, a treia și a patra includeau fiecare câte 20 de centurii, 10 de *iuniores* și 10 de *seniores*. Numai clasa a cincea încorpora 30 de centurii, 15 de *iuniores* și 15 de *seniores*. Se suprapuneau claselor censitare 18 centurii de „cavaleri“, *equites* (oamenii cei mai înstăriți, inclusiv senatorii), și sub clase figurau două centurii de geniști și două centurii de muzicanți, care alcătuiau fanfara. Ei ar fi putut vota după clasa a cincea. Toți sărăcii Romei, care nu aveau cens, de fapt nu aveau ca avere decât capul, așa-numiți *capite censi*, erau scutiți de serviciul militar și nu formau decât o singură centurie (Liv., 1, 43, 1-10). Prima clasă era constituită de infanteria grea, la origine, și ulterior din proprietarii funciari mici și mijlocii. Cavalerii și cetățenii din prima clasă îndeplineau poverile militare cele mai apăsătoare, dar alcătuiau majoritate electorală. Reamintim că o centurie echivala cu un vot. Cavalerii și cetățenii din prima clasă votau primii. De altfel, când se atinge majoritatea voturilor – adică 97 – scrutinul se oprea. Încât chiar a doua clasă vota destul de rar, iar a cincea și centuriile subiacente, practic niciodată (Cic., *Rep.*, 2, 39; Liv., 1, 43, 10-11; DH, 4, 20. 3). Prin tragere la sorți, se alegea prima centurie care vota, cea prerogativă. Dat fiind că opțiunea sa putea influența pe celelalte. La începutul secolului al II-lea î.C., prima clasă censitară a avut dreptul la doar 70 de centurii (Liv., 1, 43, 2; 40, 51, 9). Astfel a trebuit să fie chemate la vot și centurii din a doua clasă. Pentru alegerile consulare din 44 î.C., a votat integral această a doua clasă (Cic., *Rep.*, 2, 40; *Phil.*, 2, 82).

Centuriile erau conduse de un centurion, *centurio*, și de un responsabil al scrutinului, *rogator* (Cic., *De or.*, 2, 200; *C.I.L.*, 6, 33 994 = *I.L.S.*, 6049). În orice caz, „sistemul“ centuriat era timocratic, și nu gentilic. El a generat însă o adunare populară oligarhică și conservatoare. După ce funcțiile militare, îndeosebi de cadru de mobilizare și de recrutare, s-au estompat, iar cele juridice au diminuat, adunarea centuriată și-a conservat și dezvoltat funcțiile electorale și legislative. Centuriile erau convocate în afara incintei sacre a Romei, unde militarii nu puteau pătrunde, adică pe Câmpul lui Marte, zeul războiului, cu ajutorul unei goarne, *classicum*. Riturile convocării îmbrăcau totdeauna o conotație militară. Pe Capitoliu se ridica un *signum*, un steag roșu, ca simbol al sângelui și al războiului. Încă din vremea Revoluției franceze, steagul roșu a fost restabilit și purtat de unele forțe de extremă stângă, mai degrabă ca simbol al unor așa-zise forțe populare decât al războiului. Unele adunări aveau un caracter preliminar, alcătuit *contio(nes)*; după care se trecea la cele în care se luau decizii sau se alegeau magistrații. Din atribuțiile judiciare, adunarea centuriată a conservat judecarea cazurilor grave de *parricidium* și, în special,

de înaltă trădare, de *perduellio*. Totodată, comițiile centuriate puteau retracea cui va cetățenia romană și funcționau îndeosebi ca o curte supremă de apel (cum am arătat mai sus). Procedura de apel la adunările populare a fost definitiv reglementată printr-o lege Valeria din 300 î.C.

Prin excelență, comițiile centuriate alegeau consuli, censorii și pretorii. De asemenea, ele votau legile cele mai prestigioase, „sănătoase în cel mai înalt grad“, *maxime salubres*, ale Republicii.

O concurență loială și, în general, eficient realizată, au făcut-o comițiilor centuriate cele tribune, *comitia tributa*. În opoziție cu adunarea centuriată, ele reprezentau poporul civil al Romei. În timp ce adunarea centuriată se reunea „în afara pomeriului“, *extra pomerium*, adunarea tribută se întrunea „în interiorul pomeriului“, *intra pomerium*, adică între limitele incintei Romei. Mai puțin dependente de structurile gentilice, inițial comițiile tribune asamblau cetățenii în funcție de domiciliile lor, adică grupați pe triburile teritoriale înființate de Servius Tullius. Unii cercetători apreciază că adunarea tribută a emers înaintea de secolul al V-lea î.C. Totuși, se pare că ea și-a făcut apariția în 471 î.C. (Liv., 2, 55, 10; DH, 43-49). Adunarea tribută nu este sigur atestată decât după decemvirat, în 446 î.C. (Liv., 3, 71, 3). Vulgata relativă la „primordiile“ Romei nu îi atribuia nici un întemeietor. Cu toate că adunarea centuriată vota legile cele mai respectabile, *progresiv, comițiile tribune au devenit principalul organ legislativ și electoral al Romei*.

Pe timpul lui Servius Tullius au existat numai patru triburi teritoriale și urbane, mai sus menționate. Ulterior s-au adăugat triburile din hinterlandul agrar. În 491 î.C., se constată douăzeci și unu de triburi, dintre care șaptesprezece erau rustice (Liv., 2, 21, 7; DH, 7, 64, 6). Șaisprezece își luaseră numele de la principalele ginți care posedau proprietăți în zonele teritoriale unde se aflau triburile (Camillia, Claudia, Aemilia, Cornelia, Fabia etc.). Numai unul singur avea un nume geografic. Ne referim la Crustumina, trib plasat între Tibru și Anio. S-ar spune că gințile crescătorilor de vite latino-sabini au făurit aceste triburi ca să-și mențină influența politică. Mai târziu, cum am notat mai sus, un trib a însemnat un vot. Ulterior însă noile triburi și-au luat denumirea de la locul unde erau așezate: orașe, cursuri de apă etc. În 241 î.C. s-a ajuns la treizeci și cinci de triburi, cifră ce nu a mai fost depășită. S-a ignorat repartizarea pur teritorială și noii cetățeni au fost înscrși în rândurile triburilor existente.

Neîndoielnic, adunarea tribută se delimitează net de cea a centuriilor, oligarhică și censitară. Ea este mai „democratică“, chiar dacă există sensibile diferențe între triburile urbane, intens populate, și cele rustice, unde se înregistrau mai puțini votanți. De altfel, censorii Quintus Fabius și Publius Decius i-au înscris în masă pe toți liberiții, proclamați de ei ca turbulenți, în cele patru triburi urbane (Liv., 9, 46, 14). Iar în 168 î.C., censorii i-au cantonat pe cei mai mulți liberiți în tribul urban Esquilina, foarte populat (Liv., 45, 15, 4-5). De asemenea, unii cetățeni proveniți din Italia și din provincii au fost înregistrați, în majoritatea lor, în tribul urban Collina.

Atribuțiile electorale ale comițiilor tribune rezidau îndeosebi în alegerea magistratilor inferiori (quaestori, edili curuli etc.) și a altor demnitari temporari, cum erau triumvirii și decemvirii însărcinați cu probleme agrare. Însă atribuțiile legislative ale comițiilor tribune s-au învederat ca deosebit de relevante. Legile votate de ele, *leges tributae*, au devenit mai numeroase decât cele votate de către comițiile centuriate.

Mai mobile, mai dinamice decât cele centuriate, comițiile tribute se reuniau mai ușor. În pofida diferențelor dintre triburi, sufragiul oamenilor de condiție modestă deținea o pondere sensibil mai mare în comițiile tribute decât în cele centuriate. Treptat, legislația romană avea tendința să se mute în adunarea tribută. Încât, după cum arată Claude Nicolet, comițiile tribute aveau tendința de a lua locul, ca organ esențial al suveranității populare, adunării centuriate⁷. Incumbă însă comițiilor tribute și competențe judiciare, ca organisme ale justiției populare, mai ales pentru infracțiunile mai puțin grave. Cele grave, cum am arătat mai sus, erau instrumentate de comițiile centuriate. Nu existau reguli precise, care să oblige un cetățean să se adreseze uneia sau alteia dintre cele două adunări. Întrucât el putea, într-un caz de condamnare penală, să-și introducă apelul, în virtutea dreptului la *prouocatio*, în adunarea tribută. Dar, de cele mai multe ori, adunarea tribută, ca instanță de apel, hotăra în cazurile de acuzație de crime publice, a căror pedeapsă nu era execuția condamnatului, ci doar o amendă. În acest mod, majoritatea proceselor judecate în apel se desfășura în adunarea tribută. Firește, nu numai în comițiile centuriate, ci și în adunarea tribută, numeroși cetățeni romani, care locuiau în Italia, însă în exteriorul Romei și Latiului, ori chiar în provincii, nu votau, pentru că nu se deplasau în Oraș. Nu exista sufragiul local sau prin corespondență. Rar, pentru adunări electorale, se realiza o mare afluență de cetățeni veniți din depărtare.

Am notat mai sus că rolul împlinit de *concilium* sau *concilia plebis* nu a făcut decât să crească. Pentru adoptarea legislației plebeiene și pentru alegerile tribunilor și edililor plebei, participanții la reuniunile respective, de la care, după opinia noastră, erau excluși patricienii, votau tot pe triburi. Căci am constatat că plebeii erau înscrși în triburi. Unii savanți moderni au considerat chiar că, după 287-286 î.C., conciliul plebei ar fi fuzionat cu adunarea tribută. Francesco de Martino a demonstrat clar că o asemenea ipoteză trebuie exclusă⁸. În 220 î.C., distincția între conciliu și comițiile tribute era foarte pregnantă (Liv., 27, 5, 16). Nu numai că efectivele votanților nu erau chiar identice, dar conciliul își avea proprii președinți – tribunii și edilii plebei – și rituri religioase specifice. De cele mai multe ori nici nu se luau auspicii cu prilejul întrunirii conciliului. Se recurgea rar la consultarea semnelor trimise de zei.

Funcționarea adunărilor poporului și a conciliului plebei relevă o complexitate remarcabilă și ilustrativă pentru structurile mentale romane. Voința populară se exprima pe diferite căi. Cum va preconiza, pentru America latină, Simon Bolivar, care era înzestrat cu o solidă cultură clasică. Însă esențialul puterii reale, legislative și chiar executive sau judiciare, se afla în altă parte, și nu în mâinile adunărilor populare ori ale magistraților. Căci, în Roma antică, în pofida unor aserțiuni foarte hazardate, emise de către unii, nu a funcționat niciodată principiul separării puterilor în stat. De altfel, funcționează el cu rigoare în vremea noastră, nu numai la noi, ci și în marile democrații occidentale? Organul suprem al puterilor, al tuturor puterilor, a fost, sub Republică, senatul.

Subsistemul puterilor senatoriale

Este clar că puterile reale ale senatului, foarte întinse, depășesc cu mult competențele strict legale, delimitate instituțional, care îi revin. Sau cel puțin astfel percepeau oamenii secolelor ce ne interesează acum forța reală a senatului Republicii. Ei

considerau senatul ca adevăratul cârmuitor sau cârmaci al Republicii. Cum vom vedea în capitolul următor, la începutul secolului al III-lea î.C., Pyrrhus, regele Epirului, a invadat Italia. În 280 î.C., el a trimis la Roma o ambasadă condusă de filosoful grec Kineas. La întoarcere, suveranul Epirului l-a întrebat pe Kineas cine este rege la Roma. Kineas i-a răspuns că la Roma nu domnește un basileu, ci se află trei sute de regi. Acești trei sute de regi erau, desigur, senatorii (Plut., *Pyrrh.*, 19). Iată pentru ce Claude Nicolet definește senatul drept consiliul permanent al Cetății romane sau „consiliul public” al statului. Senatul sau curia, cum mai era numit, este axa vieții politice în tot cursul evoluției Republicii⁹. Imensa forță reală a senatului nu se baza pe un *imperium*, ci pe „influență”, „capacitatea de a crește și de a face să crească”, *auctoritas*, care nu era instituționalizată. Senatul este garantul și gardianul Cetății. Ca și al structurii oligarhice a acesteia.

Poporul, *populus*, cuprinde toți cetățenii romani, mai ales pe cei de vârstă adultă, în antiteză cu bătrânii. Această situație se oglindește în celebra formulă: „senatul și poporul roman”, *senatus populusque Romanus*, abreviată prin sigla *SPQR*. Această formulă a constituit și constituie simbolul Romei. Al Romei antice și al Romei contemporane nouă. Ea apare pretutindeni la Roma, inclusiv pe capacele din trotoare, care acoperă canalizările! Această formulă îmbracă și o altă semnificație. Ea ilustrează prevalența absolută a senatului, prioritatea lui față de popor, orânduit în comiții, ca și față de magistratii acestuia. Senatul asumă prin urmare o mai sensibilă relevanță decât poporul roman. Oricum, el se detașează ca organism independent față de popor ori față de ceea ce rămâne din el, după ce sunt extrași senatorii. *Auctoritas* exercitată de senatori primește o aură sacră. Apogeul senatului a fost atins tocmai înainte de 133 î.C.

Temelia temeliilor, ca să ne exprimăm astfel, a unui senat suveran în felurite domenii de activitate îl constituie *controlul, stăpânirea absolută a resurselor financiare ale statului, care îi revine* (Pol., 6, 14). Fără aprobarea senatului armata nu primește nici hrană, nici uniforme sau îmbrăcăminte, nici soldă. Nici chiar dictatorul republican nu se putea atinge de trezoreria publică decât cu aprobarea senatului. Gestionarii visteriei erau subordonați senatului, care decidea nu numai bugetul, ci și perceperea impozitelor. Magistratii, comandanții militari depind de hotărârea senatului de a le accepta sau respinge solicitările de fonduri bănești. La expirarea mandatului anual pe care îl dețineau generalii, numai senatul putea decide prelungirea acestuia ori trimiterea unui înlocuitor. Totodată, senatul hotăra dacă succesele militare ale comandanților militari trebuiau fie celebrate, fie minimalizate (Pol., 6, 15). De regulă, magistratii executau ordinele senatului. De cele mai multe ori, ei supuneau senatului orice propunere care urma să fie prezentată comițiilor. Preponderența absolută a senatului față de magistrati se datora și faptului că demnitarii nu își exercitau mandatul decât preț de un an, în vreme ce senatorii își îndeplineau misiunea toată viața, cu extrem de rare excepții. De altfel, după terminarea însărcinării lor, magistratii deveneau îndeobște senatori. Cetățenii care încheiau contracte publice cu statul depindeau și ei de senat. Senatorii beneficiau de o notabilă influență economică. Dar, printr-o lege Claudia, le-a fost interzis orice „profit” evident și orice activitate lucrativă (comerț, industrie, artizanat, operații de „inginerie financiară” etc.: Cic., *Verr.*, 5, 45; Liv., 21, 63, 2). Ei nu puteau decât să posede și să cultive mari proprietăți de pământ. Cu siguranță, în cazul promovării acestei legi, interveneau nostalgia romană pentru viața rustică și năzuința de a stânjeni corupția. Încât senatorii erau proprietari financiari trăind din veniturile aduse

de domeniile lor și influențând viața economică din spațiul rural, producția și negoșul cu grâne. Ceea ce nu a împiedicat anumiți senatori să ocolească prevederile legale și, prin diverse mijloace, inclusiv grație anumitor intermediari, să împrumute bani cu dobândă, să recurgă la camătă.

Termenii „senat” și „senatori”, *senatus* și *senatores*, au apărut relativ recent, incontestabil în legătură cu „bătrân”, *senex* ori *senior*. Am remarcat mai sus că, la origine, senatul a fost un consiliu regal compus din căpeteniile ginșilor. Puterea reală a acestui consiliu fusese limitată. Tarquinius I trebuie să fi cooptat în consiliul regal îndeosebi șefii etrusci, trabanții săi (Liv., 1, 35, 6). Brutus a completat de asemenea rândurile senatorilor, introducând anumiți plebei. În orice caz, *consiliul regal se transforma în senat*. Interesant este să explicăm de ce, sub Republică și Imperiu, senatorii erau numiți „părinți înscriși”, *patres conscripti*. Cu siguranță, primul lexem desemna patricienii ginșilor tradiționale, pe când cel de al doilea cuvânt îi indica pe plebeii inserați în senat de către Brutus (Liv., 2, 1, 11). De aceea *patres conscripti* echivalează cu un cuplu realizat prin asindeton¹⁰. Sub Republică, îndeosebi după 367-366 î.C., numeroși plebei au pătruns în senat. Numai progresiv senatul a echivalat cu adunarea aproape ereditară a foștilor magistrați sau promagistrați.

În timpul Republicii, recrutarea senatorilor – sub rege, apanaj al lor –, incumbă consulilor și, ulterior, censorilor. Reînnoirea senatului se desfășura, în principiu, o dată la cinci ani. Censorii întocmeau lista, *album*, a senatorilor, adăugând noi nume sau eliminându-i pe cei considerați nedemni de calitatea de senator. De fapt, censorii au operat rar excluderea din senat. Misiunea censorului fusese fixată printr-o lege Ovinia care ar fi fost adoptată în secolul al IV-lea î.C. Teoretic, censorii erau ținuti să aleagă pentru senat pe cei mai buni cetățeni. În realitate, censorii alegeau noii senatori dintre foștii edili curuli, pretori și consuli. Probabil că recrutau în senat și anumiți sacerdoți, cum ar fi flamenul lui Iupiter (Liv., 38, 8). Ediliile plebei și tribunii plebei au accedat la senat în cursul secolului al II-lea î.C., iar quaestorii abia la începutul secolului I î.C. *Senatul s-a transformat așadar într-un club închis al foștilor magistrați*. Posibilitățile de opțiune ale censorilor au fost practic anihilate. Numai în plin război punic, când 180 de senatori au fost uciși în bătălia de la Cannae, a fost ales dintre foștii censori un dictator, Marcus Fabius Buteo, în scopul de a organiza o „alegere”, *lectio*, a senatului, având ca țintă introducerea în senat a foștilor magistrați și quaestorilor, ca și a oamenilor de valoare din toate categoriile de cetățeni (Liv., 23, 23, 4-6).

Senatul nu se reunea din proprie inițiativă, ci era convocat de un consul, pretor, ulterior și de un tribun al plebei, care stabilea data și locul viitoarei reuniuni a senatului și o prezida. Nu era obligatoriu ca senatul să se întrunească în localul Curiei din for. Se putea reuni și într-un templu, de pildă al lui Iupiter, eventual chiar într-o zonă extrapomerială. Nu exista o ordine de zi clară și se putea delibera liber înaintea votului. Orice senator putea lua cuvântul, avansa propuneri, prevedea un text și reclama intervențiile colegilor săi în problema dezbătută. Unele reuniuni erau rezervate audienței magistraților, a anumitor petiționari sau a unor ambasadori străini sau a solilor trimiși de provincii.

Senatorii își exprimau opiniile în ordinea statornicită de *album*, începând cu senatorul cel dintâi înscris pe listă, *princeps senatus*. Consultarea și votul aveau loc pe categorii de senatori: foștii censori, *censorii*, și foștii dictatori, foștii consuli, foștii pretori, *praetorii*, foștii edili, *aedilicii*, foștii tribuni ai plebei, *tribunicii* etc. Fiecare senator deținea un loc anume, o poziție specifică, un *locus*, în ordinea de apel și în sala de

ședințe. Senatorii romani votau „cu picioarele“, căci se ridicau de la locul lor și se așezau în spatele celui care enunțase un punct de vedere pe care îl susțineau. Senatorii nu votau legi, precum comițiile, ci păreri, *senatus consulta*, care au căpătat repede o valoare legislativă, mai constrângătoare, mai relevantă decât *leges* ori *plebiscita*. Ele purtau asupra tuturor problemelor publice, îndeosebi asupra activităților politice și administrative, asupra bugetului, repartizării provinciilor spre gestionare, misiunilor magistraților și promagistraților. Practic, legile și, înainte de 287-286 î.C., plebiscitele trebuiau fie avizate în prealabil, fie ratificate de către senatori.

Am relevat mai sus că, de fapt, capacitățile reale ale senatului erau nelimitate. Ele țineau în special *funcții religioase*, dat fiind că senatul este protectorul credinței străbune, încât el se află în contact permanent cu sacerdoții. Senatul hotărăște acceptarea sau respingerea cultelor religioase. Dacă în 204 î.C. admite cultul Marii Mame frigiene sau Cybele, în 186 î.C. reacționează printr-un *senatus consultum* împotriva bacchanalelor. Senatul consultă Cărțile Sibylline, când se produce o calamitate, decide datele unor sărbători și consacră templele și locașurile sacre. Îi revin de asemenea însemnate *funcții financiare*, ca gestionar al banilor publici, „nervul lucrurilor“, *neruus rerum gerendarum*. Gestionează trezoreria publică a Republicii, în vederea purtării campaniilor militare și unor construcții necesare Cetății. Magistrații inferiori, aflați în fruntea visteriei publice, adică a lui Saturn, *aerarium Saturni*, depind integral de senat. Senatul fixează cota de impozit direct, *tributum*. Diverse *senatus consulta* orânduiesc exploatarea minelor și a pădurilor. Senatul gestionează și „pământul public“, *ager publicus*, cel confiscat populațiilor învinse de Roma. El îl distribuie anumitor persoane apreciate ca demne să-l administreze. Senatul decide în cazul contractelor publice și al veniturilor realizate din perceperea unor impozite indirecte, acordată publicanilor. Senatul controlează riguros *poliția externă și campaniile militare*. El reprezintă Roma în raporturile cu alte popoare cucerite sau aliate. Senatul nu declară război – misiune rezervată adunărilor populare – dar hotărăște de fapt cum să se încheie un tratat de pace (Sall., *J.*, 39, 3). Fixează generalilor teatrul lor de luptă, primește ambasadele străine ori ale supușilor Romei, îndeobște în luna februarie. Ratifică înțelegerile efectuate de promagistrați cu alte popoare. Trimite de la Roma ambasade sau comisii menite reglementării situațiilor generate de marile campanii militare (Pol., 18, 42; Liv., 33, 24; 45, 17 etc.). Totodată, senatul controlează riguros recrutarea soldaților, *dilectus*, efectuată de către magistrați. Senatul emite anual un *senatus consultum* referitor la armate. Senatul asumă și *funcții judiciare*. Senatorii sunt judecători în cele mai multe procese importante, fie publice, fie private. Se pronunță în procesele criminale (conjurații, revolte locale etc.) și statuează normele juridice și administrative ale Italiei și provinciilor.

La sfârșitul secolului al III-lea î.C., puterea legislativă a senatului se consolidează. El își asumă și putere executivă, întrucât îi controlează în mod constant pe magistrați, care sunt ținuți să i se adreseze și să i se supună. „Majestatea“ sau „măreția“ senatului, *maiestas senatus*, este cel puțin tot atât de importantă ca măreția poporului. Senatul pune în mișcare acea „constituție“ mixtă, concomitent monarhică, aristocratică și democratică, evocată de către Polibiul.

Sistemul instituțional, în epoca la care ne referim, asigură libertățile romanilor, dar nu este în nici un fel democratic. El este mai degrabă oligarhic. Dirijează, în mare

parte, viața cotidiană și privată a romanilor, fiind totodată profund marcat de caracteristicile acestora.

Viața cotidiană și privată

Atât viața cotidiană, cât și viața privată ale romanilor comportă substanțiale evoluții. Ele sunt marcate de o pronunțată dezvoltare economică, dar și de o amplificare a diferențierilor sociale. Moravurile cunosc mutații revelatoare. Se desfășoară o puternică bătălie, a cărei pîntă era salvagardarea austeriei cutume a strămoșilor, *mos maiorum*. Dar sobrietatea vieții cotidiene și private ajunge să fie subminată de schimbările generate de consecințele politicii imperiale a Romei. Desigur, grelele războaie purtate de Roma, întâi în Italia și ulterior în afara acesteia, influențează profund existența cetățenilor.

Multă vreme, în secolele al V-lea și al IV-lea î.C., ba chiar în cel al III-lea, cetățenii romani, indiferent de condiția social-economică, au trebuit să muncească susținut, fie pe proprietățile lor rurale, fie la Roma. Cei înstăriți trebuiau să se angajeze în dificile campanii militare sau să trudească pe propriile ogoare. Pe deasupra, privilegiile electorale erau compensate de plata unor impozite destul de usturătoare. Însă campaniile militare din a doua jumătate a secolului al III-lea î.C. și mai cu seamă cele întreprinse în Orient, în veacul următor, au modificat foarte simțitor modul de trai și de gândire al romanilor. Ele au adus un flux de bogății nesperate anterior și un climat mental transformat. Încă din secolul al III-lea î.C. se poate constata o anumită răzmeriță a tinerilor împotriva bătrânilor capi de familie. Fără îndoială, „contestarea tatălui” a existat și va exista totdeauna. Dar dacă până în secolul al II-lea î.C. se reprimase satisfăcător orice tentativă de revoltă, ulterior nu a mai fost înăbușită nemulțumirea celor tineri. Metodele represive exercitate în interiorul unei *familia* s-au reliefat mai puțin eficiente. Contestarea autorității absolute exercitate în cadrul unei *familia* a asumat noi conotații. În contact cu lumea elenistico-orientală, datorită cuceririi Orientului, tinerii – și nu numai ei – au început să militeze pentru noi moravuri, mai puțin austere, mai „modernizate”, de instaurat la Roma. Viața cetățenilor romani devine treptat mai complexă. Ea începe să depășească un cadru limitat la îndeplinirea obligațiilor cetățenești – alegeri, dezbateri în adunările populare și în senat – și militare, progresiv acaparatoare, deoarece impuneau prezența cetățenilor pe câmpuri de luptă situate departe de Roma. Cetățenii au fost obligați să combată adversarii Republicii pe meleaguri din ce în ce mai îndepărtate de Oraș. Ei au trebuit, practic, să depășească mici plăceri și tribulații ale vieții din familia romană. Cum am mai arătat, constrângerile acesteia erau condamnate la o relaxare. Pe de altă parte, dezbaterile și alegerile cu pîntă politică s-au convertit în adevărate spectacole. S-au adăugat plăcerile, distracțiile Orașului. Întrecerile între gladiatori, alte concursuri artistice și sportive au tins să ocupe un rol însemnat în viața unor oameni care nu se mai mărgineau la truda aspră. Teatrul oral, „popular” – ulterior cel cult, pendinte de comedia literară – dobândește un loc din ce în ce mai însemnat în viața romanilor, care nu mai sunt obsedați de apărarea existenței Cetății sau de rezolvarea litigiilor dintre patricieni și plebei. Zilele de sărbătoare, când nu se mai ostenea la o activitate oarecare, se înmulțesc, și desfătările Orașului pun stăpânire pe spiritul romanilor.

Afluxul de avuții câștigate în Orient și de noi tipare de viața cotidiană exercită un puternic impact asupra existenței cotidiene a romanilor. Romanii simt nevoia unei desținderi relevante: se plimbă și discută în for, se străduiesc să-și asigure, în locuințele lor, un mod de viață mai confortabil. Comicul lor înăscut, nevoia defulării determină trecerea de la schimbul de glume țărănești, dar și urbane, la spectacole complexe, care seduc participanții. Totul devine mai complicat. Deși romanii nu abandonează încă temeliile axiologice ale vieții lor cotidiene și politice. Făurirea republicii determinase reacții mentale care nu pot fi lesne abandonate. Totuși, salvagardării Cetății îi urmează aspirația spre un mod de viață mai demn de cuceritorii spațiului mediteranean. Romanii obosiseră: era vremea să se destindă, să se bucure de viață, să nu mai ostenească atât de mult în familie, Cetate și pe câmpurile de bătălie. Chiar între bornele statuate de instituții politico-socio-morale străvechi. Ei se străduiau să evite o criză a mentalului lor consacrat. Cu toate acestea mutațiile, chiar erodarea vechiului mod de trai și de a gândi se vedeau inevitabile. Deși deocamdată totul se afla sub control și noile mentalități incipiente erau obligate să se muleze pe vechile tipare. Romanul încă muncea din greu, în cele mai multe zile ale anului. Totuși, puțin câte puțin, câștigă teren un alt mod de existență, valorizat prin excelență în zilele nelucrătoare: cetățeanul se scoală devreme, își salută patronul, după care exercită diverse activități, se plimbă și discută cu prietenii și cunoscuții în for, se distrează cu diferite prilejuri, își exercită îndatoririle civice și petrece seara în familie ori în exteriorul acesteia. Se spune că românilor timpurilor noastre le place să „facă politică” îndeosebi prin parcuri. Dar și în vremea Republicii romane cetățenii preferau „să facă politică” în discuțiile din for mai mult decât cu prilejul adunărilor electorale, unde, din cauza structurării oligarhice a societății lor, numeroși electori nici nu apucau să voteze.

În condițiile în care recrutarea în forțele militare era teoretic obligatorie, cei mai înstăriți cetățeni trebuiau să ducă greul războaielor. Pe deasupra, tot ei, ca un fel de pandant la drepturile politice prevalente, achitau cele mai împovărătoare impozite. Dar războaiele Romei au adus aici și în Italia un aflux de sclavi, a căror muncă a ușurat progresiv existența cetățenilor. Ei fuseseră puțin numeroși în vremea regalității. Un sclav nu era un deținut de drept comun, nici un ocnaș. El era o ființă care se afla în proprietatea unui om liber. Chiar dacă unii romani considerau sclavii simple unelte vorbitoare. Sclavii proveneau de pe cele mai diverse meleaguri, dar cei originari din Orient erau cei mai căutați. Încât se dădeau nume grecești și unor sclavi a căror obârșie nu se afla în zone elenofone. Sclavii domestici, care trăiau în locuința stăpânului, puteau exercita o puternică influență asupra vieții de familie și activităților acesteia din urmă. Sclavii eliberați, *liberti*, nu sunt eligibili. Totuși s-a întâmplat, deși nu tocmai frecvent, ca un fiu de libert, un *libertinus*, să exercite magistraturi și să pătrundă în senat. Diverși liberiți, angrenați în comerț, se îmbogățesc încă în această vreme. Generozitatea în acordarea cetățeniei izvorăște din necesitățile purtării unor aspre campanii militare, ca și dintr-un sentiment de inferioritate față de vecinii italici din Etruria și Campania. Cu încetul prinde contur simțământul apartenenței la aceeași comunitate, cea a Italiei. Însă, la începutul secolului al III-lea î.C., ansamblul cetățesc roman era alcătuit dintr-o considerabilă majoritate de mici și mijlocii proprietari de pământ, mândri de faptul că erau *cives Romani* și puțin preocupați să deschidă foarte larg porțile cetățeniei.

Celula familială este dominată în continuare de „tatăl familiei”, *pater familias*, chiar dacă el a sfârșit prin a pierde dreptul de viață și de moarte asupra soției și copiilor.

Soția, „matroana“, *matrona*, gestiona gospodăria; era respectată și se mișca liber. Totuși, dacă rămânea văduvă, trecea sub tutela fie a fiului său cel mai vârstnic, fie a unei rude apropiate a defunctului. Căsătoria solemnă, *confarreatio*, mai sus menționată, oficiată de *pontifex maximus*, este rezervată familiilor celor mai venerabile. Emerg noi forme, mai simple, de a contracta o căsătorie. Mortalitatea infantilă era foarte ridicată. Majoritatea legală se obținea la vârsta de 16-17 ani și implica abandonarea togei de copil și a capsulei, *bullă*, purtată până atunci la gât în vederea apărării de boli și de un deochi. Tânărul cetățean putea fi recrutat în armată.

Se pare că romanii acestei secvențe istorice erau destul de vegetarieni. Cum dantura lor era îndeobște deficitară, consumau multă varză, *brassica* (celebrată de Cato cel Bătrân ca remediu pentru toate maladiile posibile), brânză de capră și de oaie, mici pâini rotunde și uscate, diverse fierturi, uneori și puțină carne de porc. Beau apă ori vin amestecat cu apă și chiar rachiu. Cu toate că existau destul de mari diferențe de avere, luxul a rămas mult timp o excepție. Am constatat că, în timpul censurii, Cato cel Bătrân a încercat să-l reprime. Firește, prada de război și moravurile importate din lumea elenistică au modificat profund parametrii vieții cotidiene a romanilor. Dar, la începutul secolului al III-lea î.C., nu exista decât un singur serviciu de veselă de argint. Cel puțin astfel pretindea una dintre anecdotele timpului. Vasele în care se mânca erau de regulă confecționate din pământ ars. Veșmintele erau mai cu seamă țesute în casă. Chiar mult mai târziu, Livia se va lăuda că țesea în casă, împreună cu sclavele sale, togele lui August.

Practic, până în timpul Imperiului, locuințele private ale romanilor au rămas modeste. Totuși, așa-numitul *tablinum* se dezvoltă. El se deschide spre o grădină interioară. Ca și atrium de altfel. Casa romană tradițională, *domus*, se închide spre ea însăși. Se pătrunde în ea printr-o ușă principală și un culoar, *fauces*, care dă direct spre atrium. Vestibulul putea și el să dea spre o altă intrare acoperită, care îl separa de atrium, pentru ca indiscreții să nu privească în casă, atunci când ușa principală era deschisă. Se evita un curent puternic între atrium și grădină cu ajutorul unor obloane mobile ori al unor draperii sau paravane, eventual unui perete glisant. Alături de *tablinum* se dezvoltă diverse încăperi mai mici, slujind ca dormitoare, sufragerii ori saloane. Bucătăria se afla îndeobște alături de *tablinum*, frecvent în vecinătatea latrinelor. De o parte și de alta a intrării în casă se află două încăperi, care puteau servi ca prăvălii; sunt separate de interiorul locuinței și comunică direct cu exteriorul. Apar și etaje, inexistente anterior. Aici locuiesc diverși membri ai familiei și slujitori. Camerele de la etaj se deschid spre atrium, dar și spre stradă. Uneori erau prelungite de balcoane exterioare. Chiar în secolul al III-lea î.C. sunt atestate la Roma case dotate cu trei sau patru etaje. Încep să fie clădite primele *insulae*. O *insula* era altfel structurată decât o *domus* și seamănă oarecum cu un bloc modern de confort redus: adesea încăperile nu mai au o destinație specială și dau una într-alta.

Roma primitivă, federația satelor, creată în secolul al VIII-lea î.C., fusese o așezare mlaștinooasă. Întregul centru al viitorului Oraș, între Capitoliu și mica movilă Velia, fusese o mlaștină pe jumătate inundată frecvent de Tibru. În Câmpul lui Marte, format din aluviunile Tibrului, stagneră apele unor pârauri coborâte de pe coline. Însă am constatat că încă regii etrusci se străduiseră să paveze părțile joase ale Romei, să asaneze mlaștini și să închidă Tibrul între maluri stabile. În mod paradoxal, apa potabilă lipsise multă vreme la Roma. Încă sub regalitatea etruscă,

s-au montat cisterne cu apă potabilă, până când, la mijlocul secolului al III-lea î.C., s-a început construcția apeductelor, care, prin tuburi de mari dimensiuni, transportau în Roma apă proaspătă din munți. Schematic, Roma se definea prin trei centre esențiale: Capitoliul, Forul și comițul, *Comitium*, locul de întruniri al adunării tribute. În Oraș abundau templele și sanctuarele. Planul Romei a fost parțial reprodus de cel al numeroaselor colonii, înființate în restul Italiei și în afara acesteia.

Nucleul politic de bază al Romei se afla plasat în principiu la picioarele Capitoliului. Deosebit de venerabilă este Curia, unde de multe ori se întrunea senatul. Tradiția atribuia clădirea ei regelui Tullus Hostilius. De aceea se numește *Curia Hostilia*. În fața Curiei se află *Comitium*, conceput ca un locaș sacru. În 145 î.C., la propunerea tribunului plebei Gaius Licinius Stolo, s-a hotărât mutarea reuniunilor adunării tribute în For. Nu numai că astfel comițiile deveneau libere din punct de vedere religios-politic, pentru că nu mai depindeau de un magistrat înzestrat cu dreptul de a lua auspiciile, dar poporul se putea aduna într-un număr sporit. Întrucât *Comitium*, dreptunghi lung de aproximativ 40 de metri și larg de 20, nu putea adăposti decât 5-6000 de oameni, adică o mică parte din plebea romană, care putea să se întrunească integral în Forul mult mai încăpător. Numai desuețele comiții curiate s-au mai reunit în *Comitium*. Totuși, în *Comitium* se află un pom sacru, „smochinul Ruminal“ *Rumina ficus*, în umbra căruia viitura Tibrului ar fi depus coșul în care se găsiseră pruncii Romulus și Remus. Tot în *Comitium* se află un mormânt misterios, după legendă fie al lui Romulus, fie al lui Hostus Hostilius, tatăl regelui Tullus Hostilius, fie al păstorului Faustulus, care ar fi crescut cei doi gemeni fondatori ai Romei. *Comitium* era mărginit de vestita tribună a cuvântărilor politice, numită „Rostra“, dat fiind că era ornată cu provele navelor capturate în 338 î.C., cu prilejul războiului purtat împotriva latinilor și corăbiilor orașului Antium. Oratorul, în funcție de partea unde se află, poate vorbi fie unor cetățeni adunați în *Comitium*, fie unei mulțimi masate în For. Tribuna este o platformă ridicată la trei metri deasupra Forului. Are o lungime de 24 de metri și o lățime de 12 metri. Oratorul vorbește înconjurat de prieteni și de suporteri. Căci în viața publică individul izolat este suspectat de a aspira la tiranie. Ca un vorbitor să se facă ascultat, trebuie să fie asistat de susținători. În acest fel el nu vorbește în numele său, ci în cel al unui grup, care oferă chezașia solidarității civice.

Cu toate acestea, focarul autentic al vieții cotidiene, al activităților oficiale, al vieții politico-sociale și economice, se afla în Forul roman, *Forum Romanum*. La începuturile Romei, el fusese podit cu pământ bătătorit, ulterior înlocuit cu dale din piatră. Se întinde pe două hectare. Fiind și centru comercial, este mărginit la nord și la sud de un șir lung de prăvălii, construite în lemn. Ele sunt proprietăți ale statului roman, care le închiriază comercianților și măcelarilor. Aceste „prăvălii vechi“, *tabernae ueteres*, datează din timpul dominației etrusce. La o dată incertă, magazinele măcelarilor au fost mutate la nord de For, unde au apărut „prăvăliile noi“, *tabernae novae*, pe când cele vechi au fost atribuite agenților de schimb, care realizau și operații bancare. La sfârșitul secolului al III-lea î.C., Plaut le menționează în comedii sale. În secolul al II-lea î.C., și măcelarii au fost deplasați sensibil în afara Forului, unde ei și negustorii de pește au instalat un târg mare, un *macellum*. Negustorii de legume își au propria piață, *Forum Holitorium*, situat în exteriorul incintei serviene. Pe malul Tibrului, de asemenea în afara incintei, se află un iarmaroc, întins pe câteva sute de hectare: *Forum Boarium*. Aici se adună negustorii de vite și țărani veniți să le cumpere. Activitățile sătenilor ajung până la porțile

Romei. Negustorii de vite și cei de legume nu dispun de instalații proprii. Ei vând în aer liber, așezați în picioare, alături de zarzavaturi sau de animale. Forul propriu-zis este străbătut, pe toată lungimea sa, de „Calea sacră“, *uia sacra*, urmată de procesiuni, spre a se ajunge pe „panta Capitoliului“, *clivus Capitolinus*, care conduce la templul lui Iupiter, de pe colină. Această arteră urbană se numea sacră, deoarece legendele atribuiău inițierea sa lui Romulus și căpeteniei sabine Titus Tatius, care ar fi străbătut-o împreună după încheierea unui pact de alianță, subsecvent războiului dintre latini și sabini, pricinuit de răpirea femeilor sabine de către însoțitorii primului „rege“ roman. În fiecare lună se oficiau ceremonii religioase și sacrificii pe această cale. *Via sacra* pătrunde în For printre două sanctuare străvechi ale Orașului: templul Vestei și *Regia*. La origine, sanctuarul Vestei fusese o colibă rotundă din lemn, care adăpostise vatra simbolică a Romei. Acoperișul fusese confecționat din paie. Ulterior, acest edificiu a fost elegant amenajat. În acest templu se află și penații poporului roman, pe care nimeni nu putea să-i vadă, cu excepția vestalelor și lui *pontifex maximus*. Conform legendei, fuseseră aduși în Lațiu de către Enea. Soarta Romei depinde de aceste sacre comori. Însă, alături de templul Vestei, se situează Casa vestalelor, așa-numitul *atrium Vestae*, compus dintr-o curte mare, înconjurată de locuințele vestalelor și de încăperi de serviciu. Cândva, la origine, templul Vestei fusese împrejmuț de un crâng în care locuiseră vestalele și supraveghetorul lor, *pontifex maximus*. Templul Vestei a fost mai târziu pardosit cu marmoră. Acoperișul conic era secționat astfel ca să iasă în aer liber fumul focului sacru, permanent întreținut de vestale. La marginea Forului se înalță alte două temple, al lui Saturn și cel al fraților Castor și Pollux. Templul lui Saturn este consacrat unei divinități care „gestionează“ fecunditatea solului. De altfel, la sfârșitul lui decembrie, aproximativ în perioada celebrării Crăciunului nostru, au loc Saturnalele, sărbătorile acestei zeități. Ele determinau o libertate totală, carnavalească. Abundau distracțiile, care mergeau până la dezordine, până la dezlănțuirea instinctelor, probabil în vederea stimulării naturii să-și recupereze creativitatea.

Sclavii deveneau liberi, putând spune orice stăpânului – desigur, gândindu-se la reacțiile lui după încheierea sărbătorii. Se ofereau lui Saturn manechine de răchită, aruncate în Tibru anual, la 16 mai, în cursul unei procesiuni. Templul lui Saturn a fost inaugurat, potrivit legendei, în 498-497 î.C., dar a fost restaurat total în 42 î.C. În fața templului se afla o clădire în care era conservată trezoreria Republicii, „visteria lui Saturn“, *aerarium Saturni*, sau „visteria poporului roman“, *aerarium populi Romani*. La o oarecare distanță de acest templu se afla o zonă sacră, unde se celebra cultul lui Vulcan, zeul focului. În centrul acestei zone, în care nu a fost niciodată ridicat un templu, era amplasat un altar. Probabil, la origine, cultul lui Vulcan depinsese de cel al lui Saturn. Templul Dioscurilor, al lui Castor și Pollux, după lucrări intense, a fost inaugurat, conform tradiției, la 27 ianuarie 484. A fost ulterior restaurat de mai multe ori. Fațada dădea spre For și comporta nouăsprezece coloane. În interiorul templului, unde câteodată se întrunea senatul, erau verificate măsurile și greutatea. La picioarele templului erau plasate magazine ale bancherilor, agenților de schimb și bărbierilor. Divinitățile exaltate în templu sunt asimilate Dioscurilor greci, fiii lui Zeus-Iupiter și ai Ledei și frații Elenei din Troia. Această asimilare fusese înlesnită de emergența, în vecinătatea templului, a unui izvor hărăzit zeiței apelor, Iuturna, probabil importată din Etruria. Asimilarea succedase cultului unui „demon“ cavalier și al unei

zeițe. Ulterior, templul Dioscurilor devine sanctuarul cavalerilor, *equites*; aici se păstrează arhivele lor și se discută problemele ce îi interesează. Este depusă în templu, gravat pe bronz, un act care acordă cetățenia romană, începând din 340 î.C., călăreților din Campania.

Fiecare edificiu din For conservă amprenta originii sale, pentru a chezași perenitatea unei instituții ori a unui rit. Concomitent, în For s-au organizat, multă vreme, jocurile funerare și luptele de gladiatori. Spectatorii se cățarau pe acoperișurile prăvăliilor și pe terasele caselor învecinate, ca să le urmărească. La începutul secolului al II-lea î.C., s-au introdus și ulterior generalizat, la Roma, porticurile, galeriile (acoperite și protejate) de coloane, de sorginte elenică.

În cartierul portului Romei, în anul 193 î.C., cei doi edili curuli, Marcus Aemilius Lepidus și Lucius Aemilius Paulus, care aparțineau unei ginte filoelenistice, au amenajat pe Tibru un port comercial, similar celor din orașele greco-orientale, unde au emers primele porticuri. Ulterior, numărul porticurilor a sporit considerabil. Câțiva ani mai târziu, censorul Cato va construi în For prima basilică. Numele unei asemenea clădiri provenea de la un adjectiv grec, *basiliké*, care desemna, prin abreviere, un portic regesc. Basilica este formată dintr-un hol acoperit și o vastă incintă, înzestrată cu un acoperiș susținut de o linie centrală de coloane, ca și de colonade laterale. Basilica este un edificiu laic și civil, cu funcții administrative și, mai târziu, judiciare. Basilica lui Cato, *Basilica Porcia*, nu s-a conservat. În schimb, s-au păstrat vestigiile unei basilici *Aemilia*, pe un loc unde existaseră case particulare, achiziționate și demolate de censorii anului 179 î.C., Marcus Fulvius Nobilior și Marcus Aemilius Lepidus. Basilica *Aemilia* va fi restaurată de mai multe ori. Fațada este constituită dintr-un portic elegant. În spatele porticului se aflau prăvălii prin care se ajungea la sala centrală.

Astfel, dintr-o veche piață aproape rurală, Forul devine aproape un fel de *agoră*, de centru civico-religios elenistic. Între 179 și 169 î.C., censorii au început să-i imprime forma unui patralater. Desigur, nu dispar trăsături ale vechiului For. Am semnalat mai sus că basilicile sunt mărginite de prăvălii, iar vestigiile sacre, cum remarcă regretatul Pierre Grimal, amintesc în măsură mai sensibilă de acropola de la Atena decât de o *agora* elenistică, rațional și relativ rece croită¹¹. Foarte numeroase tradiții se implantaseră în solul Forului, sacru prin excelență, impregnat de amintirea eroilor „primordiilor” și de impactul exercitat de către zei. Dar întreaga Romă era presărată cu piețe pardosite cu dale, care se deschideau spre străzi înguste. La întâmplare se ridicau edificii publice și nenumărate temple. Sistemizarea urbană, de tip elenistic, nu exista.

Colegiile și primul cerc cultural-politic

Am reliefat, în alt subcapitol, cât de importantă era colegialitatea în sistemul instituțional roman. De fapt, romanii spuneau adesea: „trei fac un colegiu”, *tres faciunt collegium*. Incontestabil, se refereau la trei persoane. Deși „colegiile”, *collegia*, reuneau de regulă mult mai multe persoane decât trei. Pe măsura transformării Cetății într-un imperiu, romanii, cum am semnalat în primul capitol al acestei cărți, simțeau nevoia regroupării lor în noi forme de solidaritate, în adevărate microunități sociale. S-a dezvoltat astfel fenomenul asociativ al așa-numiților „sodalicii”, *sodalicia*. Chiar sub Republică, emerg tot felul de asociații, ca de pildă ale celor care locuiau în același cartier

de locuințe (C.I.L., 4, 171; 193, 204 etc.). Totuși cele mai importante asociații sau sodalicii se manifestau sub chipul unor corporații sau colegii. Cele mai vechi colegii sunt confreriile sacerdotale, ale diverselor categorii de preoți. Dar, în 207 î.C., apare ca un colegiu profesional cel al poezilor, *collegium poetarum*. Într-adevăr, *orice colegiu avea în principiu un caracter religios*. Însă se difuzează obiceiul solidarizării romanilor în colegii constituite din oameni care aveau aceeași meserie. Se alcătuiesc de asemenea colegii ale tinerilor, ale sportivilor, ale răspântiilor, *collegia compitalia*, și chiar ale celor ce se asociau în vederea întrajutorării cu prilejul înmormântărilor, *collegia funeraticia*. La Roma și în alte orașe iau ființă colegii ale brutarilor, ale negustorilor de grâne, de ulei, de vin, ale cioplitorilor în lemn etc. Vechi sunt colegiile scribilor, fierarilor, sculptorilor. Anumite colegii puteau reuni sute de membri. *Colegiile erau minufios organizate*. Își aveau propria divinitate protectoare, intens venerată de membrii lor, așa-numiții *sodales*. Colegiile dispuneau de efective fixe de *sodales*, care țineau adunări generale, posedau săli proprii și o visterie, alimentată de cotizările membrilor, se întruneau cu ocazia sărbătorilor religioase specifice lor și aveau conducători aleși prin vot. *Sodales* din colegiile profesionale aveau condiție material-socială foarte diversificată. Printre ei se numărau oameni înstăriți, negustori bogați, dar și *sodales* de condiție modestă și, în cazul anumitor colegii, chiar și sclavi. Colegiile se întruneau nu numai cu prilejul sărbătorilor lor, ci și pentru banchete comune, îndeobște sobre. Își alegeau patroni dintre cetățenii opulenți, influenți, care le subvenționau în schimbul suportului acordat de ele cu prilejul alegerilor.

Mult mai liber sunt structurate cercurile cultural-politice. Un asemenea cerc, *circulus*, este alcătuit dintr-un grup restrâns de intelectuali și de oameni politici, concentrați în jurul unuia sau a doi protagoniști. Nu au efective stabile și se reunesc mai ales cu ocazia unor oșpețe, în cadrul cărora se desfășoară discuții pe teme politice, morale și culturale. *În secolul al II-lea î.C. apare de fapt primul cerc cultural-politic, cel al Scipionilor*. El generează o autentică mișcare culturală, articulată ca un focar de idei noi, de sorginte elenizantă. Adepții acestui *circulus* se străduiesc să corecteze, să modereze viziunea tradițională, deosebit de austeră, a vechilor romani, apărută de Cato cel Bătrân și de către alții. Acest cerc promovează infiltrarea la Roma a filosofiei grecești, gustul echilibrului și al moderației. Cercul Scipionilor militează îndeosebi pentru un nou ideal educativ, întemeiat pe simțul măsurii, pe temperarea contrastelor morale, pentru dialogul între generații, pe indulgență, pe deschiderea față de noi moravuri, pe umanism. Cel mai important „leader” al cercului a fost Scipio Aemilianus. Îl asistau, ca ideologi ai cercului, istoricul grec Polibiu și filosoful Panaetius, care își propunea să nuanzeze rigorismul primilor corifei ai stoicismului. Scriitori ca Ennius și Terențiu au frecventat acest cerc, care le-a încurajat activitatea prin toate mijloacele. Feluriți aristocrați, precum Fulvius Nobilior, toți Scipionii, Paulus Aemilius, Cornelia, mama Gracchilor, încurajează o cultură focalizată pe împrumutul gândirii elenice și pe rafinarea vieții cotidiene a romanilor.

Atât colegiile, cât și primul cerc cultural-politic, au marcat în profunzime viața Romei. Colegiile au influențat viața cotidiană și privată a romanilor. Ele s-au multiplicat tocmai în perioada modificării mentalităților Romei¹².

Dezvoltarea economică

Premisele unei recesiuni economice fuseseră puse la Roma încă din ultimii ani ai lui Tarquinius al II-lea. Sub presiunea frământărilor politico-sociale interne, a închiderii Romei între limitele ei, asediate practic de vecinii ei, s-a produs o adevărată criză, tradusă în sărăcirea romanilor, accentuată după 475 î.C., cum demonstrează investigațiile arheologice. Dar această criză nu a durat decât câteva decenii. Controlarea unor noi teritorii, asediarea cetății etrusce Veii și rapida reconstrucție a Romei, după pustiirea ei de către galli, atestă recuperarea și potențarea vitalității economice. Nu se înzestrează oare Roma, în 378 î.C., cu cea mai amplă incintă urbană?

Cum am remarcat în alt capitol, primii romani fuseseră prin excelență crescători de vite și agricultori. Totuși, încă din vremea regalității s-au dezvoltat comerțul și artizanatul. Ființau la Roma nu numai măcelari și producători-comercianți de legume, ci și fabricanți, în mici ateliere, de ceramică și chiar de bijuterii. Existau fierării, cărbunării etc. Pentru a susține un comerț devenit activ, la începutul secolului al III-lea î.C., Roma începe să emită monede. Desigur, economia monetară era mult mai veche, dar se baza pe monede importate. Am constatat că, încă din secolul al IV-lea î.C., apar în For pravălii ale agenților de schimb. Primele monede bătute la Roma sunt confecționate din argint și din bronz. Sunt înfățișați demnitarilor specifici, „triumvirii monetari”, *triumviri monetales*, în 289 î.C. Cele dintâi monede de argint îngemănau capul unui Marte italic cu bustul calului cartaginez, în legătură cu anumite contacte cu punii. Moneda romană ilustrează expansiunea economică și efortul militar reclamat de războiul întreprins împotriva lui Pyrrhus. Imaginile de pe monede dau seama de un anumit orgoliu roman, căci reproduc gemenii fondatori, bustul Romei divinizate, Victoria, de asemenea zeificată. Aceste emisii monetare exprimă transformarea Romei într-o mare putere mediteraneană, ca și convertirea ei dintr-o așezare preponderent agricolă, deși devenită timocratică, într-un oraș capitalist, receptiv la iradierea curentelor economice elenistice.

Marile cuceriri mediteraneene impulsionează masiv expansiunea economică. Roma cuceritoare – și situată practic în fruntea unui teritoriu imens, veritabil imperiu – dispune de un milion de oameni mobilizabili, dintre care trei sute de mii sunt cetățeni, restul fiind alcătuit din „latini” și italici, *socii*. Am constatat de altfel mai sus că unul dintre secretele miracolului roman a rezidat în expansiunea demografică, în marea număr de oameni și de luptători aflați la dispoziția Cetății. Cuceririle aduc Romei un profit economic incalculabil. Roma nu se simte stingherită să prade nemilos teritoriile cucerite. Ea își elimină competitorii economici. Nu a fost aproape ruinat Rhodosul prin crearea unui Delos foarte prosper, ca și Cartagina și Corintul, prin distrugerea lor? Noi tehnici administrative și bugetare se impun. Lichiditățile monetare și o mână de lucru gratuită sau ieftină, aurul și produsele agricole și industriale asigură o prosperitate rapidă a Romei în secolul al II-lea î.C. 150.000 de sclavi sunt aduși în Italia, după înfrângerea macedonienilor și a grecilor. În timp ce 50.000 sunt transportați în peninsula după distrugerea Cartaginei. Vămile interioare ale „imperiului”, în special cele ale Italiei, de la Puteoli, Ostia, Capua etc., și minele de aur și de argint, mai ales din Hispania, oferă Romei surse exorbitante de profit. În Hispania, „noua Cartagina”, *Carthago noua*, datorită celor 40.000 de lucrători ai ei asigură un imens profit în fiecare zi. De altminteri, teritoriile anexate plătesc Romei considerabile impozite directe.

Statul roman dispune astfel de o masă monetară substanțială, care îi depășește simțitor cheltuielile. Trezoreria Romei emite puține monede de aur, *aurei*. Acest aur, calculat ca reprezentând de douăsprezece ori valoarea argintului, este fie stocat ca rezervă de stat, fie vândut în schimbul argintului. Începând din 214 î.C., când a fost introdus denarul de argint, paritatea argint-bronz a fost fixată la 10 ași pentru un denar. Baza circulației monetare anterioare fusese piesa de bronz, asul (de fapt, cuvântul *aes* însemna monedă). În timpul celui de al doilea război punic, asul a trebuit să fie întrucâtva devalorizat, pe când denarul și-a menținut valoarea. În 145 î.C., denarul valora 16 ași. În Orient apare un multiplu, cistoforul, emis de un aliat al Romei, regele Pergamului.

Câtăva vreme prețul cerealelor a rămas constant; dar afluxul masiv de monedă și de cereale a determinat ulterior devalorizarea argintului și un proces inflaționist evident. Costul mărfurilor, cu excepția cerealelor, s-a dublat, afectând îndeosebi produsele de lux. *Însă moneda romană, stimulată de o enormă mișcare a capitalului, tinde să se erijeze, în secolul al II-lea î.C., în monedă universală.*

Cresc nu numai prețurile mărfurilor, ci și salariile. În primele decenii ale secolului al II-lea î.C., salariul mediu al unui lucrător nespecializat echivala cu jumătate de denar pe zi. În deceniile următoare această retribuție medie atingea un denar pe zi. Ceea ce echivala cu un salariu mediu anual situat între 220 și 250 denari. Însă spre a satisface exigențele indispensabile ale existenței, care însumau ceea ce trebuie plătit pentru îmbrăcăminte și hrană (grâu, ulei, fructe, legume, brânză, sare, puțină carne și vin), o familie compusă din trei persoane trebuia să cheltuiască un maximum de 180-200 denari pe an. Rămănea deci puțin pentru a acoperi închirierea unei locuințe la Roma, unde concentrarea masivă a ruralilor, stabiliți în Cetate, genera dificultăți în procurarea unui mic apartament. În pofida afluenței de sclavi, oamenii liberi trebuiau să muncească intens. Nivelul de viață al cetățenilor și italicilor săraci era numai cu puțin superior celui al sclavilor. Concomitent, șomajul își face apariția. Augmentarea simptome a costului existenței dădea naștere la precaritatea vieții duse de romanii de condiție modestă, pe când abundența mărfurilor de lux prilejuia modificarea stilului de viață al celor opulenți.

Economia romană continuă să fie dominată de agricultură. Până în secolul al III-lea î.C., agricultura italică furnizase o producție foarte diferită de la un an la altul. Fapt care, în condițiile creșterii demografice constante, generase penurii alimentare foarte primejdioase. Războaiele, care agitaseră aproape neconținut peninsula, ruinaseră ținuturi întinse. Zonele rurale duseseră greul campaniilor militare romane. Nesiguranța astfel pricinuită, serviciul militar prelungit, emigrația prilejuită de descoperirea unor soluri mai bogate, precum cele din câmpia Padului și cea hispanică, au favorizat emigrarea în afara Italiei, în timp ce meleaguri mai bogate au tendința să-și exporte surplusurile alimentare la Roma.

Mai cu seamă al doilea război punic reclamase de la cetățeni și de la aliații italici rămași fideli eforturi fără precedent. În fiecare an se recrutau, în condiții normale, patru legiuni. Or, o legiune număra un efectiv care varia între 4.500 și 5.000 de soldați. În vremea celui de al doilea război punic și a campaniei lansate în Italia de către Hannibal au trebuit să fie recrutate douăzeci și cinci de legiuni, din care au făcut parte peste 100.000 de militari. Bătăliile au fost deosebit de sângeroase: dacă putem să-l credem pe Titus Livius (22, 49), 47.000 de soldați, cetățeni și aliați, au pierit în lupta de la Cannae. Trebuie oare să uităm că acest al doilea război punic a durat

șaptesprezece ani, între 218 și 201 î.C.? Dar și campaniile militare romane întreprinse în exteriorul Italiei au „costat” mult comunitățile rurale, cu toate că au fost mai puțin sângeroase. Cum am mai reliefat, când războaiele se desfășuraseră în Italia, după sosirea toamnei, legionarii, adică oștenii legiunilor, se întorceau acasă, unde puteau să se ocupe de proprietățile lor. Dar, când teatrul de operații militare s-a mutat pe meleaguri îndepărtate de Italia, soldații au rămas mobilizați multă vreme. Încât proprietățile se ruinau și posesorii lor contractau datorii, pe care nu puteau să le onoreze. Pe deasupra, s-au multiplicat dezertările. În 171 î.C., când Roma a trebuit să ridice o armată împotriva regelui Macedoniei, a fost nevoie să fie încorporați centurioni care aveau mai mult de cincizeci de ani (Liv., 42, 33-36). Pe de altă parte, armata care lupta departe de Italia avea nevoie de cereale, de ulei și de vin. După război, armata livra ceea ce nu consumase, pricinuind notabile variații ale prețurilor. Pâinea și-a făcut apariția la Roma, unde importante brutării au emers în 171 î.C. (Plin., 18, 107-108). De mai multă vreme Roma importa cereale din Sicilia și din Sardinia, în timp ce ulterior s-a adus grâu din Hispania și din Africa. De aceea producția italică de cereale nu mai era rentabilă. Veteranul, înglodat în datorii, prefera uneori să-și vândă ogrorul. Astfel a survenit o proletarizare a populației romane care se instala la Roma, unde nu găsea de lucru. De multe ori agricultorii erau constrânși să abandoneze culturile cerealiere și să se orienteze spre costisitoarele cultivări ale viței de vie și ale măslinilor sau – în vecinătatea marilor orașe – ale zarzavaturilor. Criza satelor italice a afectat în special Latium și Etruria. Aici au fost neglijate sistemele de drenare ale mlaștinilor, înlesnind astfel recrudescența malariei.

A fost necesar ca agricultura Italiei (constrânsă a-și valoriza producția și a scădea prețurile) să se orienteze spre soluții latifundiare și speculative, mai cu seamă acolo unde îi îngăduiau circuitele comerciale, prin excelență pe țărmurile mărilor și fluviilor. Statutul proprietăților mari și mijlocii impune acapararea a noi soluri, aport de capitaluri, o mână de lucru performantă (sclavi, muncitori liberi sezonieri) și o formare efecace a gestionarilor, în legătură cu dezvoltarea comerțului. De altfel, domeniul opulent nu se mărginește la o singură suprafață de teren, ci rezidă într-o iuxtaținere de suprafețe agrare, sortite arboriculturii, cerealiculturii, pășunilor și viței de vie. Cato cel Bătrân pledează pentru proprietăți care să comporte 60 de hectare de măslini, 25 de hectare de viță de vie, o sută de oi și patru perechi de boi. Constituirea unor asemenea proprietăți a fost generată de confiscările pământurilor deținute de populațiile italice învinse și în special de cele ale aliaților ce trădaseră Roma în timpul celui de al doilea război punic. Dar și de loturile agricole vândute de micii proprietari romani ruinați. Desigur, subsistă totuși numeroase proprietăți mici sau oricum mai reduse decât cele preconizate de Cato. Toate proprietățile sunt orientate spre profit, spre o rentabilitate de inspirație precapitalistă ori chiar capitalistă. Ele urmăreau să exporte vinul și uleiul. Cum am mai arătat, prosperă comerțul și o producție preindustrială. Se extind instalațiile portuare de la Roma și Ostia, unde emerg porticuri, prăvălii și docuri. Se dezvoltă infrastructura rutieră, destinată circulației mărfurilor, dar și a turmelor de vite. Se promovează măsuri de poliție economică: în 189 î.C., edili iau aspre măsuri împotriva celor care stocau grâne, în scopul speculării lor. Numeroși comercianți, în special greci, *negotiatores*, însoțesc armatele romane. Unii dintre ei se instalează la Delos. Navigatorii greci și cartaginezi – înainte de 146 î.C. – aprovizionează Roma. Monarhiile elenistice furnizează modelul unei gestiuni economice a statelor centralizate. În Sicilia, romanii

moștenesc și dezvoltă gestionarea economică practică de Hieron al II-lea, regele Siracuzei. În ce privește comerțul, Roma asumă sistemul economiei grecești. *Economia, focalizată pe schimbul de mărfuri, se impune în chip pregnant*¹³.

Religia

Izomorfismul religiei romane cu antropomorfismul celei grecești continuă să progreseze. Triada capitolină, de sorginte etruscă, formată din Iupiter, Iunona și Minerva, substituie total pe cea indoeuropeană primitivă, constituită din Iupiter, Marte și Quirinus. Deși Quirinus, zeu al fertilității, cum am mai arătat, legat de a treia funcție indoeuropeană duméziliană, reglementa raporturile juridice între cetățeni, *Quirites*. Romulus fusese asimilat lui Quirinus. Încât triada mai recentă devine o poliadă națională. Foarte iute, Venus, Vulcan, Mercur, Neptun, Hercule, Dioscurii – la care ne-am referit mai sus –, Apollo și Esculap au fost implantați de etrusci și de grecii campanieni la Roma, unde s-au alăturat zeilor latini Vesta, Ianus, zeităților italice Ceres, Liber, Libera. Au fost divinizate abstracțiuni ca Soarta (*Fortuna*), *Victoria*, Abundența (*Ops*), Virtutea (*Virtus*), Libertatea (*Libertas*), Pietatea (*Pietas*), Loialitatea (*Fides*) etc. Au continuat să fie exaltați zeii străvechi ca *Anna Perenna*, care marca reînnoirea anului, *Robigus*, ce apăra cerealele de degradare, *Consus*, menit să păstreze grânele în silozuri. Anumite zeități mărunte vegheau asupra vieții private și, cum am semnalat în fraza precedentă, asupra ostanelilor rurale.

Ele guvernau nașterea, hrănirea și școlaritatea copilului. *Vitumnus* și *Sentinus* îi dădeau viață și sensibilitate, *Opis* îl culegea de pe pământ, *Vaticanus* îi deschidea gura pentru cele dintâi sunete, *Leuana* îl ridica de pe sol, *Cunina* îl îngrijea în leagăn, *Potina* și *Educa* îi dădeau să mănânce și să bea, *Paentina* îl ferea de spaime. Când mergea la școală îl ocroteau *Aheona* și *Adeona*. Alte entități divine specializate patronau noaptea nunții. *Domiducus* conducea mireasa în locuința mirelui, unde o vegheau *Domitius*, *Manturna*, *Virginensis* și *Subigus*. Existau 24 de mici zeități agrare, *Seia*, pentru însămânțări, *Segetia*, pentru culegerea recoltelor, *Tutilina*, *Proserpina*, *Nodutus*, *Volutina*, *Patelana*, *Hostilina*, *Flora*, *Lacturnus*, *Matura*, *Runcina*, toate pentru operațiile dezvoltării plantelor. În legătură cu riturile sacrificiilor hărăzite zeiței *Ceres* și „Pământului“, *Tellus*, se remarcă mici zei ai operațiilor pendinte de lucrarea ogoarelor, ca *Veruactor*, *Redarator*, *Imporcitor*, *Insitor*, *Obarator*, *Occator*, *Sarritor*, *Subruncinator*, *Messor*, *Conuector*, *Conditor*, *Promitor*. Unii zei au fost laici și au devenit personaje istorice: tâlharul Cacus, eroul Horatius Cocles, pe când Romulus s-a identificat, cum am remarcat mai sus, cu zeul Quirinus. Fluviul Tibru a fost de asemenea divinizat. În fruntea zeităților se afla, desigur, Iupiter, adorat în diverse ipostaze: drept Cel mai Bun și Cel mai Mare, *Optimus Maximus*, ca zeu al reglării ploilor, Iupiter *Elicius*, ca acela ce oprea soldații romani să fugă de pe câmpul de luptă, Iupiter *Stator*, ca acel ce cheazăia tratatele cu alte popoare, Iupiter *Lapis*. Unii zei au fost importați în Roma, la date precise și din locuri cunoscute. Prima divinitate de import a fost Diana, zeița latină din Aricia, la origine divinitate a luminii nocturne. A fost adus în Ce.ate, pentru a combate maladiile și febra, în 293 î.C., Asklepios, sub numele de *Aesculapius* ori Esculap. În 180 î.C., s-a format triada divină a sănătății publice: Apollo, Esculap și Hygiea. Au fost importați zei greci ai comerțului. Cu prilejul unor operații militare, s-a recurs uneori la confiscarea zeiții inamicului,

spre a-l defavoriza pe acesta. Astfel au fost transportate la Roma Iunona, *Iuno*, de la Veii, și *Vertumnus*, de la Volsinii. Sanctuarele anumitor divinități abstracte aminteau câteodată de o împrejurare istorică precisă. S-a înălțat, de către Camillus, un templu al Concordiei, în plină discordie între romani. Romanii nu s-au îndeletnicit cu o structură teologică coerentă. Ei se deosebeau de vecinii lor etrusci. Considerau că abundența zeităților nu era dăunătoare. Voiau să nu uite pe niciuna.

Proliferau puterile divine, *numina*. În spatele fiecărui tufiș sau izvor de ape romanii întrevădeau un *numen*. Fiecare om dispunea de o forță supraumană personală, un „geniu“, *genius*, propice. Zeii rustici și casnici erau foarte numeroși. Am menționat numai pe cei mai importanți. Noi culte și noi credințe s-au infiltrat, la Roma, unde au aflat o receptivitate notabilă. Am remarcat mai sus sosirea zeiței Cybele. Dar încep să apară adepți ai zeilor orientali, de pildă cei ai lui Serapis. Acest zeu egiptean era închipuit ca un Zeus-Iupiter bărbos. Asigura fertilitatea solului și vindecarea bolilor. Era asociat zeiței egiptene tradiționale Isis. Pătrund de asemenea pitagorismul și orfismul. Pitagoricienii, la care ne-am referit anterior, contestau mitologia tradițională, interpretată de ei în sens simbolic și moral. Preconizau un mod de viață auster, riguros structurat, sub conducerea unor maeștri, și credeau în metempsihoză. Orfismul asimila corpul omenesc unei închisori și pleda pentru purificarea lui, în vederea nașterilor succesive. Propovăduia o existență ascetică. Unele idei agnostice se infiltrează în mediile intelectuale elenizante, precum în cel al cercului Scipionilor. Dar adepții agnosticismului sunt încă foarte puțin numeroși. Pitagorismul fusese la mare cinste în Tarent, unde se spunea că ar fi locuit Pitagora. În 181 î.C., a fost descoperit (se afirma că întâmplător) la picioarele colinei Ianiculum mormântul lui Numa Pompilius. Aici se aflau, într-un sipet, pe lângă lucrări latine de drept pontifical, scrieri grecești pitagoriciene. Pretorul urban Quintus Petilius a obținut de la senat arderea în public a acestor texte. Orfismul se exprima în versuri sacre și în oracole puse pe seama lui Orfeu. Ca și prin formule de rugăciune înscrise pe tăblițe, de fapt pe „lamele“ de aur, extrase din morminte, precum cel descoperit la Thurii, în Grecia Mare, în 1974. Ele ilustrau dragostea pentru Euridice, pe care Orfeu ar fi readus-o din Infern. Se impunea o relație cu zeițele salvării de la Eleusis, Demetra și fiica ei Persefona, smulsă lui Pluton, și cu Dionysos-Bacchus, coborât și el în Infern, ca să readucă pe pământ pe propria mamă.

Propagarea misticismului orfico-pitagorician a declanșat la Roma o reacție națională. Cu atât mai mult cu cât el era înrudit cu bacchismul. Celebru a fost scandalul bacchanalelor, amintit în alt subcapitol. Acest scandal pare surprinzător, cu atât mai mult cu cât s-a declanșat într-o Romă receptivă la acceptarea unor noi culte religioase și, în general, a aporturilor altor popoare, adesea mai cultivate decât tânără națiune romană. Bacchismul a survenit, este adevărat, după treizeci de ani de grele războaie, generatoare de reacții atât de contradictorii printre cetățeni, divizați între receptarea unui nou mod de viață și apărarea obstinată a austerității tradiționale, a faimosului *mos maiorum*. Acest scandal a prilejuit, în 186 î.C., cel puțin în aparență, o ripostă națională și pontificală.

Total a purces de la un fapt banal de viață. (Liv., 39, 8-19). O curtezană liberă, Hispala Fecenia, se considera părăsită de tânărul său amant, Aebutius, un cavaler, orfan de tată. Acesta îi mărturisise frumoasei frivole că trebuie să n-o mai frecventeze zece zile și nopți, deoarece este obligat

să se inițieze în misterele bacchice, desfășurate de regulă pe întuneric. Hispala, care se credea abandonată în favoarea unei rivale oarecare, înfățișează tânărului misterele bacchice în cele mai întunecate culori. Pretindea că fusese și ea cândva inițiată în aceste mistere. Complet perturbat, Aebutius își previne mama și tatăl vitreg că renunță la inițiere. Cei doi, mândri, îl alungă din casă. Însă tânărul, sfătuit de mătușa sa, care îi oferise adăpost, povestește tot ce auzise consulului. Acesta din urmă convoacă pe Hispala, care șovăie să-i relateze tot ce știa despre misterele secrete, pentru a nu stârni mânia inițiaților, care ar fi putut s-o rupă în bucăți cu mâinile lor, ca denunțatoare. În cele din urmă cedează și îi dezvăluie cum se desfășurau misterele bacchice. Consulul Postumius întocmește un raport, pe care îl prezintă senatului.

A urmat o hotărâre vestită a senatului, „senatusconsult despre bacchanale“, *senatus consultum de Bacchanalibus*, al cărui text a fost descoperit, gravat pe bronz, în Calabria, în 1640. Cultul lui Dionysos-Bacchus n-a fost interzis, dar practicile sale au fost minuoș reglementate. În schimb, s-au adoptat crunte măsuri represive împotriva celulelor secrete, lojilor adepților. Au fost lovite șapte mii de persoane, bărbați și femei. Mai mult de șase mii de inși au fost înțemnițați sau condamnați la moarte. Represiunea nu a purtat doar asupra Romei, ci a lovit și restul Italiei, în special sudul ei, dar și Volsinii, oraș etrusc. De altfel, Titus Livius (39, 14, 3) ne informează că bacchismul se propagase masiv în Etruria¹⁴. Ferocitatea represiunii nu comporta numai conotații religioase. Amestecul sexelor și persoanelor, cetățeni, peregrini, sclavi, adulți și „minori“, misterul întrunirilor bacchice, caracterul lor prea liber, aproape indecent, sfidau morala romană și sugerau primejdia unui complot. Componenta politică a represiunii pare prevalentă. Structurarea bacchanalelor în loje secrete, numeroase și închise, scăpa de sub controlul statului și îngrijora senatul. Cum am remarcat într-un subcapitol anterior.

Calendarul, sacerdoții și riturile

Calendarul corespundea preocupării romanilor de a organiza viața lor și activitățile religioase. Alcătuirea sa era atribuită regelui Numa Pompilius, dar elaborarea sa a reclamat mai multe veacuri și s-a datorat în mare parte etruscilor, care au transformat calendarul roman primitiv într-un sistem lunaro-solar, cu o lună suplimentară o dată la doi ani.

Unele sărbători nu poartă numele unui zeu. Numeroase sunt cele care se reclamă de la zeități complet uitate în secolul al II-lea î.C. Ianus deschide anul, Iupiter fixează reperele lunilor anului la așa-numitele ide, Marte ocrotește începutul sezonului activ și lansarea primăverii, după ce Februus, sosit din zona sabină, prezidase purificările. Aprilis, venit din Etruria, împărtășește cu Maius, de sorginte latină, momentul fertilității. Luna iunie conotează prezența Iunonei, în persoana căreia se amalgamează elemente latine, etrusce și general mediteraneene. Ciclurile agrare și ciclurile militare se combină strâns între ele, lăsând anumite luni fără sărbători: septembrie, octombrie și îndeosebi ianuarie. De altfel și astăzi, în aceste luni, există puține sărbători religioase. Reperele fiecărei luni, în funcție de care se determină celelalte zile, sunt nonele, în zilele de 5 și 7, idele, în zilele de 13 și 15 (7 și 15 în martie, mai, iulie și octombrie) și calende la sfârșitul lunii în cauză. În total, odată cu multiplicarea sărbătorilor, se înregistrează 111 zile nefaste ori sacre și 243 de zile faste, dintre care 192 sunt hărăzite activităților publice,

ca zile comițiale. Calendele, nonele și idele erau „zile religioase”, *dies religiosi*, improprii pentru celebrarea căsătoriilor; zilele consacrate „sărbătorilor publice”, *feriae publicae*, erau de patru tipuri: fixe, *feriae stativae*, mobile, *feriae conceptivae*, extraordinare, *feriae imperativae* (prescrise de către pretori și consuli), și, poate, zilele de târg, *nundinae*. În zilele de sărbătoare aveau loc sacrificii oferite zeilor, jocuri celebrate în onoarea lor, banchete sacre. Colegiile sacerdotale au proliferat sensibil sub Republică. Sistemul străvechi, dirigit de rege, a fost dezmembrat. A rămas un rex al sacralității, câva timp conducător al religiei romane. Cum am mai remarcat în capitoul anterior, totuși în „casa” sa, *Regia*, au rămas birourile conducerii religiei romane și locul sacrificiilor aduse lui Ianus, lui Iupiter, lui Marte, Iunonei și zeiței abundenței recoltelor, *Ops*. A fost înlocuit, în postura de șef suprem, de către *pontifex maximus*, fără ca acest rex să dispară cu desăvârșire. Funcționează de asemenea cincisprezece „flamini”, *flamines*, dintre care trei sunt considerați majori (ai lui Iupiter, Marte și Quirinus). Flaminii sunt strict reglementați și poartă pe cap o căciuliță ascuțită la vârf, *apex*. Există doisprezece flaminii minori. Cuvântul *flamen* se înrudește cu indianul *brahman*. Importanța flaminilor a scăzut în favoarea pontifilor, *pontifices*, ajunși la numărul de șaisprezece. Le incumbă supravegherea calendarului, a sărbătorilor, alegerea altor sacerdoți, controlul disciplinei sacerdotale, al religiei casnice, cultul morților. Cuvântul *pontifex* se înrudește cu „punte” sau „pod”, *pons*: ar fi deci „făcător de pod”. Pontifii cunosc în profunzime dreptul sacru și veghează asupra anumitor arhive, în care se află „analele”, *annales*, adică listele evenimentelor apreciate ca relevante, petrecute în decursul fiecărui an, ca și hotărârile sortite a făuri jurisprudență. Am menționat mai sus colegiul celor șase vestale, responsabile de întreținerea focului sacru. În secolul al IV-lea î.C. se numără șapte vestale. Își începeau activitatea când erau încă fetițe, când aveau între șase și zece ani. Această activitate este prelungită preț de treizeci de ani. Erau legate, la origine, de rex. În fruntea lor se afla „cea mai mare vestală”, *uestalis maxima*. Vestalele se bucură de un prestigiu deosebit. Puteau să grațieze un condamnat la moarte, aflat în drumul lor. Se atribuie o putere miraculoasă rugăciunilor lor. Cei nouă auguri, ajunși la șaisprezece în secolul I î.C., luau auspiciile ori asistau magistrații civili care efectuau o asemenea operație, cu prilejuri importante: desfășurarea lucrărilor unei adunări populare, a unei bătălii, a întemeierii unui oraș, eventual a unei colonii, a consacrării unui templu, a debutului unei anumite magistraturi. Augurii tâlmăceau zhorul păsărilor. Răspunsul dat de ei trebuia, în principiu, respectat cu strictețe. În orice caz, augurii erau învestiți cu o pondere politică notabilă.

Desigur, există numeroase alte colegii sacerdotale. Ele sunt foarte vechi sau se reclamă de la o înființare care se pierde în negura timpurilor. Anumite confrerii sacerdotale sunt însă recente, precum cea a celor șapte preoți având ca misiune banchetele sacre, *septemviri epulones*, creat începând cu 196 î.C. Deosebit de relevantă este solidaritatea celor zece sacerdoți, ulterior cincisprezece, însărcinați cu gestionarea sacrificiilor, *quindecemviri sacris faciundis*. Ei constituiau un grup preoțesc care gestiona jertfele aduse zeilor, procurarea de prodigii, introducerea unor noi culte religioase și consultarea așa-numitelor Cărți Sibylline. Se afla în cauză o culegere de răspunsuri ambigue, ajunse la Roma din Cumae ori din Etruria și achiziționate de Tarquini. Incontestabil, aceste Cărți comportau răspunsuri interpretabile în orice mod. Erau atribuite unei profete inspirate de zei, Sibylla, care s-ar fi aflat într-o peșteră din vecinătatea localității Cumae. Era omoloaga profetei elenice de la Delphi, faimoasa Pythia. Erau consultate în împrejurări grave, pe care trebuia să le înfrunte Roma: războaie eșuate, ploi de sânge, nașteri de monștri etc. Sub influență greacă, începând din 199 î.C., s-au introdus *lectisternia* – ospete religioase, unde

se ofereau prinoase zeilor. Reiterăm observația că oracolele, cărțile Sibylline erau interpretabile, fie în două, fie în mai multe sensuri. Nu s-a recurs la alte tălmăciri ale semnelor cerești? Am consemnat, în alt capitol, existența funcțiilor ce reveneau haruspiciilor. În general, s-au dezvoltat masiv tehnicile ghicirii viitorului, ale divinației, consultării zeilor, în vederea acțiunilor viitoare. Multe dintre ele erau împrumutate de la alte populații. Cum am mai arătat, active erau și sodalitățile, care se reclamau de la obârșii foarte vechi, puțin cunoscute, cum ar fi cea a „Fraților Arvali“, *Aruales Fratres*, legați de riturile fecundității, rituri celebrate anual în luna mai și înregistrate de „Actele“ lor. Sau cea a „Fețialilor“, *Fetiales*. Aceștia erau investiți cu o anumită magie, utilizată cu ocazia declarării războiului și a încheierii tratatelor de pace. Fețialii asigurau Romei ocrotirea zeilor în raporturile cu alte popoare. Ofereau senatului și consulilor consultații de drept internațional. Delegatul lor, *pater patratus*, veghea asupra formalităților rituale considerate indispensabile realizării unui tratat de pace sau începerii războiului. Existau și două confrerii de „Salieni“, *Salii*, „dansatori“ ai zeului Marte, cel al războiului, și ai lui Quirinus, printre altele divinitate a păcii atent supravegheate. Se manifestau prin două echipe, formate din doisprezece sacerdoți, în fiecare an, la 10 martie și la 19 octombrie. Aceste două sărbători, la obârșiile Romei, încadrau sezonul campaniilor militare. Cu aceste prilejuri, Salienii exercitau dansuri frenetice și cântau în cinstea zeilor texte incompreensibile chiar pentru romanii vremurilor cu adevărat istorice. Salienii dispuneau de localul, arhivele și conducătorul lor (*magister*). „Lupercii“, *Luperci*, celebrau sărbătoarea crudă a Lupului, *Lupercalia*, desfășurată anual la 17 februarie, când trebuiau să înceapă o vânătoare, indispensabilă cândva, la începuturile Italiei indoeuropene, nutririi populației.

Am constatat în mai multe rânduri cât de importante sunt riturile pentru romani. Ele subîntindeau necesitățile etnostilului roman fundamental, „Volkgeist“. Slujeau ritualismului, dar și constructivismului, antropocentrismului, chiar pragmatismului romanilor. Riturile au încorporat un ansamblu de reglementări minuțios plătuite. Riturile postulau tehnicile divinației, mai sus menționate, dar și invocații adresate zeilor, rugăciuni purcese de la puritatea prealabilă a celui care le formula divinităților. Implorărilor ajutorului solicitat de la zeitate se adăugau, firește, ofrande, riguros reglementate, având ca țintă întărirea forțelor zeului solicitat de muritor. Aceste ofrande puteau fi scaldate în sânge. Cândva, la origini, chiar de sânge omenesc, ulterior, de animale. Anumite ofrande însumau totuși numai prăjituri, slănină, vin etc. Erau migălos fixate locul sacrificiului, sfințit fie temporar, fie permanent, vârsta și sexul victimelor sacrificate, culoarea, blana lor, greutatea animalelor. Erau anunțate din vreme „identitatea“ victimei, în cazul unui sacrificiu sângeros, mijloacele prin care animalul era ucis. Altarele jertfelor erau circulare ori dreptunghiulare, eventual ridicate de la sol, dacă erau ale zeităților cerului. Ori, dimpotrivă, îngropate, pentru zeii subteranului. Ca în cazul templelor calviniste ale epocii noastre, locașurile sacre romane erau îndeobște închise „oamenilor din popor“, desigur cu excepția zilelor de sărbătoare religioasă. În temple nu aveau loc jertfiri sângeroase. Adesea ceremoniile religioase publice includeau *ludi*, jocurile sportiv-artistice la care ne-am referit mai sus. Edilii curuli supervizau „jocurile romane“, *ludi Romani*, organizate în cinstea lui Iupiter. Ele au avut loc cu regularitate, în congruență cu tradiția, după 380 î.C., adică după data retragerii gallilor senoni din Roma; s-au desfășurat mai ales după 369 î.C. Aceiași edili se îndeletniceau cu alte jocuri, progresiv introduse la Roma. Ne referim la „jocurile megalense“,

ludi megalenses, inserate după 191 î.C. în cinstea zeiței Cybele, marea mamă a zeilor, al cărei cult, cum am mai semnalat, fusese implantat la Roma când delegația senatului îl adusese din Asia Mică, adică din Frigia, pentru a ajuta Cetatea în războiul purtat împotriva lui Hannibal. Considerau romanii că această Cybele îi ajutase să-l învingă pe Hannibal? Răspunsul nu poate fi decât afirmativ. Se adăugau, din 173 î.C., „jocurile florale”, *ludi florales*, în onoarea Florei, veche zeitate agrară. Aveau loc și jocuri hărăzite lui Apollo, *ludi Apollinares*, cu începere din 208 î.C. Edilii plebei supravegheau „jocurile plebeiene”, *ludi plebei*, înființate în 216 î.C., de asemenea în cinstea lui Iupiter și sub presiunea înfrângerii de la Cannae. Tot edilii plebei se ocupau de „jocurile ceriale”, *ludi Ceriales*, începând din 202 î.C., sortite preaslăvirii zeiței Ceres, protectoarea plebei. O dată la 110 ani – ulterior, chiar la 100 de ani – se desfășurau magnificele jocuri seculare, *saeculares ludi*, destinate celebrării întemeierii legendare a Romei. La începutul secolului al II-lea î.C., se desfășurau la Roma, cu regularitate, cel puțin șase mari jocuri artistico-sportive, ospețe hărăzite zeilor, rugăciuni și implorări adresate divinităților. Cetățenii dornici să reclame ajutorul zeilor frecventau, cu sârguință, altarele zeilor.

Neîndoielnic foarte solide și profund răspândite sunt cultele religioase ale zeităților relativ mărunte, pastorale și agrare, mai sus menționate. Ne referim la „Pământ”, *Tellus*, ocrotitorul solului hrănitor, sărbătorit în fiecare an la 15 aprilie, la *Pales*, zeița roditoare, celebrată la 21 aprilie. Indubitabil coincidența cu exaltarea fundării Romei nu este incidentală. Atunci aveau loc ceremoniile definite ca *Parilia*. Aveam în vedere și pe *Consus* – de la „a întemeia”, *condo*, *-ere* în latină – și pe *Ops*, mai sus consemnată, în onoarea cărora se derulau sărbători agrare, îndeosebi ale secerișului, la 21 august și la 15 decembrie. Se proslăveau și hambarele pline cu produse ale câmpului, la 19 decembrie, data așa-numitelor *Opalia*. Romanii nu mai serveau masa pe bănci de lemn, ci culcați pe sofale, paturi de masă, de formă curbă, spre a proteja capul mese- nilor. Se înmulțesc monumentele strămoșilor și statuile din Forul roman. Panteonul grec, mitologia elenică penetrează activ religia romană.

După opinia noastră, *religio* presupune o axiologie, o conduită religioasă și cotidiană deosebit de complexă, un ansamblu de raporturi nu numai cu zeii, ci și cu ceilalți oameni, cu viața în general. S-a relevat că, la sorgintea sa, *religio* încorporează o atitudine, o abordare încărcată de venerare față de ceea ce este sacru. În ultimă instanță, contractualismul roman a acționat masiv, imprimând acestei *religio* o vocație specifică: zeul trebuie să accepte rugăciunile adresate lui, precum și ofrandele. Dacă i se promite o ofrandă care nu îi este oferită până la urmă zeul se răzbună. Cum se explică această *religio* a romanilor? Nu opinăm, ca regretatul Georges Dumézil, că a fost atacat un fond religios primitiv, indoeuropean: ceea ce ar fi determinat degradarea unei bogate mitologii primitive. Astfel s-ar fi pierdut un înțeles cosmic inițial și s-ar fi parvenit la o multiplicare a zeităților, sortite numai să ocrotească individul¹⁵. Credem, dimpotrivă, că a intervenit aici puternicul element preindoeuropean, creativ și în cazul zămislirii plebei, care a exclus orice speculație imaginativă, orice mitologie sofisticată, pentru a cantona romanul într-o relație pragmatică și contractualistă cu unul dintre numeroșii zei ai panteonului Republicii.

Artele și literatura

Romanii au dezvoltat îndeosebi arhitectura, domeniu în care i-au depășit simțitor pe greci. Constructivismul lor s-a tradus în primul rând în arta construcțiilor, în arhitectură. Incontestabil, construcțiile purtau asupra edificiilor publice, prin excelență sacre. Casa privată romană, cum am mai arătat în mai multe rânduri, rămânea modestă, sobră. Totuși, cum am reliefat în alt subcapitol, în secolele III-II î.C. apar bazinele interioare ale grădinilor romane, înglobate în locuință. Ele sunt alimentate de apeducte. Se diferențiază clar atrium de curte, *cauum aedium*, de grădina interioară, dotată cu niște colonade, *peristylum*. Pretutindeni sunt larg utilizate porticurile. Materialul de construcții rămânea în general modest. Eforturi se întreprindeau mai cu seamă pentru temple. Zidurile primelor temple fuseseră din cărămidă nearsă, iar părțile înalte ale edificiului fuseseră alcătuite din lemn. Interiorul templelor fusese ornat cu reliefuri pictate în culori vii.

Dar, în plină perioadă a unui „boom” exprimat în toate domeniile civilizației și vieții politice romane, adică la începutul secolului al II-lea î.C., intervine o inovație fundamentală în materie de arhitectură. Dacă grecii construiau numai utilizând mase de piatră suprapuse sau iuxtapuse, *romanii au inventat tehnica blocajului, care va avea consecințe incalculabile în materie de arhitectură antică și modernă*. Se fabrica un cofraj, în care se introduceau materiale felurite, îndeosebi de recuperare și înecate în mortar. Tocmai acest nou procedeu arhitectonic a stimulat masiv expansiunea arhitecturii romane. Neîndoielnic, un zid bazat pe cofraje putea să apară destul de grosolan. Ca să i se mascheze deficiențele, s-au confecționat paramente exterioare, din piatră sau marmoră. Totuși intervin și alte inovații arhitectonice, deosebit de relevante, la care în parte ne-am referit mai sus: basilica, porticul. Astfel, romanii adoptă tehnicile arcadei și ale boltei. Era recentă sau străveche tehnica boltei? În orice caz, dacă acoperișurile clădirilor din vremea regalității fuseseră mai ales plate, datorită boltei se ajunge, sub Republică, la un acoperământ piramidal. Ridicarea porților de orașe și de locuințe, de poduri și apeducte exploatează pe o scară majoră folosirea boltei. Este asumată și tehnica cupolei. Templele romane, precum cel al zeiței Vesta, au o formă circulară și un acoperiș-boltă. Cărămizile și mortarul impulsionează, în chip evident, expansiunea arhitecturii romane. S-au dezvoltat, fără îndoială, și artele plastice, sculptura și pictura. Deși înflorirea lor nu poate fi în nici un chip comparabilă cu cea înregistrată de arhitectură.

Primele statui, din străvechile temple, erau confecționate în atelierele etrusce. Sculptura monumentală fusese mult timp arhaică. Opere din bronz, fabricate probabil la Veii și în restul Etruriei, circulară la Praeneste și foarte probabil în întregul Lăpui. Statuia Dianei, din templul federal de pe Aventin, poate cea mai veche statuie a unei zeițe romane, evoca opere de artă elenice. Din vremuri imemorabile arta romană a fost pregnant înrăuită de arta greacă. De altfel, Theodor Mommsen afirmă că meșteșugul producerii statuiilor din lut pictate a fost importat de la artiștii greci. Acest meșteșug a fost adus de la greci sau de la etrusci? De fapt, etruscii au preluat arta greacă, adaptând-o mai mult sau mai puțin. Artă sau meserie? Totdeauna în antichitate „artiștii” plastici au fost considerați ca simpli meșteșugari. În veacurile Republicii s-a dezvoltat, în chip manifest, arta murală. Chiar sub Imperiu, frescele arhaice suscitau entuziasm. S-a propagat de asemenea gravura pe metal. Pe baza arhitecturii noi, în care prevalează bolta, s-a făurit o nouă pictură. A înflorit arta portretului și s-a conservat un bronz, databil din jurul anului 300 î.C.,

poate operă a unui artist etrusc, în care erau celebrați eroii „primordiilor” Romei, ca Horatius Cocles, Clelia, Brutus, Camillus. În imagistica hărăzită acestor personaje se amalgamează „realismul”, tendința spre o reproducere migăloasă a figurilor, cu idealizarea, pentru a ilustra devotamentul față de Cetate. În paralel cu o artă de vocație oficială, impregnată de gustul elenic pentru respectarea proporțiilor, s-a afirmat o artă mai „populară”, de sorginte italică, manifestare a unui expresionism local, nefavorabil respectării proporțiilor și doritor să illustreze, în limbajul simbolizărilor, elemente apreciate ca esențiale. Fără îndoială, a existat și o pictură „de șevalet”, ca să ne exprimăm astfel. Pictura de șevalet nu a fost inventată după Renaștere, cum cred unii artiști plastici ai vremurilor noastre. În această pictură, realizată pe mici suprafețe, s-a dezvoltat considerabil arta portretului. Victoriile generalilor Republicii au prilejuit picturi sortite celebrării faptelor lor de arme. Dar generalii romani, învingători în Orient, au prădat masiv lumea elenofonă, edificiile și templele ei, și au adus la Roma nenumărate opere de artă elenică.

Pe Esquilin s-au reperat fragmente dintr-o frescă unde se redă, în trei tablouri suprapuse și într-o manieră expresionistă, predarea unei cetăți samnite romanilor. De altfel, secolul al II-lea î.C. comportă emergența celui dintâi dintre cele patru „stiluri” ale picturii romane. Artiștii acestui stil nu ascund structura zidului aflat sub frescă. Dimpotrivă, o reliefează.

Apariția și dezvoltarea literaturii au inclus un proces mult mai complex. Cu atât mai mult cu cât romanii au fost mult timp ostili literaturii scrise. De altfel, nici folclorul lor nu s-a distins printr-o creativitate remarcabilă. Literatura orală, destul de veche, s-a focalizat pe schimbul de glume, pe manifestări persiflante. S-a ajuns astfel la o interesantă farsă orală, din care a rezultat, ca o specie literară, inițial orală, apoi scrisă, *satura*. Ea a fost specifică Romei (Quint., 10, 1, 93). *Satura* incipientă echivala cu un potpourri amuzant, înzestrat cu un conținut variat, bogat în numeroase teme, exprimate cu ajutorul unei structuri compoziționale laxă, intențional „descusute”. *Satura* se realiza într-un stil de asemenea variat. Ritmurile muzicale și părțile cântate alternau cu cele vorbite. *Satura* includea un spectacol teatral popular similar unei piese de teatru coregrafic. Întrucât comicul dezlănțuit, adesea persiflant, domină cu autoritate folclorul roman. Au fost importate farse populare mai complexe, ca atellana și mimul. Au existat însă și altfel de manifestări de literatură orală. Ne referim mai ales la „cântecele de ospăț”, *carmina conuiualia*. În ce rezidau ele? Cu prilejul banchetelor, comesenii ori niște „copii”, *pueri*, însoțiți de cântăreți din flaut exaltau gloria unor bărbați vestiți. Erau celebrate înfăptuirile lui Romulus și Remus, ale lui Servius Tullius, ale Horațiilor și Curițiilor etc. Încât ne aflăm în prezența unor poeme eroice dramatizate, de vocație biografică. Cum am mai arătat de fapt, romanii nu au avut o mitologie proprie. Cel mult au împrumutat-o pe cea a grecilor.

Desigur, romanii cunoșteau scrierea, dar nu o utilizau pentru alcătuirea de ficțiuni literare. Alfabetul latin derivă din cel grecesc, la rândul lui de obârșie feniciană. Alfabetul elenic a fost introdus la Roma de etrusci, care îl preluseră de la grecii din Italia meridională. Romanii nu foloseau decât majusculele și nu despărțeau cuvintele între ele. Pe la mijlocul secolului al III-lea î.C., litera C indica atât velara surdă, cât și pe cea sonoră, prin urmare atât pe C, cât și pe G. Și ulterior C s-a păstrat la ortografierea anumitor nume proprii. De aceea s-a scris *Caius* și *Cnaeus* pentru prenume care erau de fapt Gaius și Gnaeus.

Dacă lăsăm de o parte inscripții arhaice, fără caracter literar, o adevărată literatură, care se voia artistică, emerge abia la 240 î.C., ca operă a unui grec din Tarent, fost sclav la Roma. Adică a lui Livius Andronicus. Fără îndoială, acest poet a scris diverse poeme și a tradus *Odissea* homeică în latinește, dar activitatea sa literară s-a centrat pe teatru. Într-adevăr, începuturile literaturii latine culte au fost dominate cu autoritate de teatru. Acest fenomen ni se pare firesc dacă luăm în

considerare faptul că romanii pragmatici, dar și ritualiști, preferau să vadă cu ochii lor desfășurarea ficțiunii, și nu să și-o imagineze în urma lecturii unor opere literare. Din vremea războiului purtat împotriva lui Hannibal până la mijlocul secolului al II-lea î.C., comedia latină cultă înregistrează apogeul său, „veacul său de aur”. Autori ca Plaut, Caecilius Statius și alții au scris și pus în scenă comedii palliate. Termenul *palliata* trimite direct la mantaua grecească, *pallium*, în opoziție cu *toga* latină. Libretele textelor erau împrumutate unor comedioграфи greci din epoca elenistică, însă subiectele comportau de fapt un univers mixt, greco-roman, care circumscria o autentică țară a comediei. Autorii romani de comedie au făcut un teatru complex, muzical-coregrafic în mare măsură, care implica și un contact direct cu spectatorii, invitați să participe la desfășurarea intrigii pieselor. Se profilează astfel un veritabil metateatru de cea mai bună calitate. Brusc literatura latină, abia născută, a generat adevărate capodopere, precum *Pseudolus*, celebra comedie a lui Plaut. Incontestabil, există diferențe între comicul total, îmbibat de farsesc dezlănțuit, al lui Plaut și comicul ponderat, tribut ar umanismului scipionic, al lui Terențiu. Nu există teatre permanente. Se improvizează teatre temporare, unde se desfășoară spectacolele. Desigur, s-au scris și tragedii ori mai ales epopei, precum cele ale lui Naevius și Ennius.

Proza romanilor a „demarat” mult mai greu. De altfel, primii istoriografi romani, ca Fabius Pictor, cel dintâi istoric al Romei, au scris în grecește. Am scos în evidență, în alt capitol, pricinile acestei opțiuni inițiale pentru limba greacă. Primii istorici au scris îndeosebi analistic. Or, „analele”, *Annales*, își aveau ca arhetip-model acele liste de evenimente petrecute în fiecare an, pe care le afixau marii pontifi romani. Dar Cato cel Bătrân nu numai că a creat monografia ca specie istoriografică, dar și-a scris opera istorică în limba latină. Istoricii care i-au succedat au privilegiat de asemenea redactarea lucrărilor lor în latinește. Pe de altă parte, Cato cel Bătrân a alcătuit și un tratat consacrat gospodăririi proprietăților agricole, unde a pledat cu fervoare cauza rentabilității, a obținerii unui profit maxim și a modernizării mijloacelor de a practica agricultura.

Desigur, romanii vremii gustau literatura. Am menționat, într-un subcapitol anterior, cercul Scipionilor, deschis elenismului, noilor moravuri și idei, receptiv față de cuceririle literaturii și ale filosofiei grecești. Criza vechilor mentalități romane, cu atâtă strășnicie apărute de Cato, se apropie cu pași repezi. Totuși, chiar în secolul al II-lea î.C., romanii preferă întrecerile sportive, desfășurate cu prilejul sărbătorilor. Preț de o singură zi, inițial, au loc întreceri, curse de care. În zilele următoare, spectatorii se mulțumesc cu reprezentatii susținute de muzicanți, dansatori, acrobați, scamatori etc. În jurul anului 364 î.C., sărbătorile au fost prelungite. În locul unde se desfășoară cursa de care se ridică o tribună de lemn. Cum remarcă încă Theodor Mommsen, la Roma se născuse o scenă publică, în cele din urmă deschisă și poeziilor dramatice. Influența greacă este indiscutabilă. Chiar vocabulul „scenă”, *scaena*, provine din termenul grecesc *skēnē*¹⁶.

Atotputernicia oligarhiei: nobilitas

Stingerea sau diminuarea considerabilă a conflictului dintre patricieni și plebei nu au determinat anihilarea ori măcar estomparea caracterului oligarhic al instituțiilor Republicii. Dimpotrivă, ele au impus potențarea structurilor oligarhice. Cetățenii erau egali în multe privințe, dar nu și în domeniul politicii, al gestionării statului. Fără îndoială, aveau garanția că li se aplică în mod riguros legile. Însă acestea nu erau practic aceleași pentru toți. Cetățenii dispuneau de libertăți, dar *la Roma nu a existat niciodată o adevărată democrație*. Nici în sens grecesc, prin excelență atenian, nici în sens modern.

Censura era rezervată foștilor consuli, îndeosebi dacă aceștia nu dădeau de bănuț că ar putea milita pentru inițiative destabilizatoare față de privilegiile „clasei politice”. Acest fapt a survenit mai ales după censura celebră a lui Appius Claudius, supranumit ulterior „Orbul”, *Caecus*, din 312 î.C. Acest censor a controlat cu strictețe cheltuielile publice, a inițiat lucrări de notabilă amploare, ca ridicarea primului apeduct roman și, probabil, deschiderea unei vestite șosele spre Neapolis, așa-numita *uia Appia*. A cumpărat de la particulari cultul lui Hercule și îndeosebi a înscris pe lista senatorilor, *album*, fii de liberți. A autorizat liberții să se înregistreze în oricare trib. În acest mod s-au extins, sensibil, clientelele ginții patriciene, dar de origine etruscă, a Claudiilor. Censura subsecventă a revenit însă la principiul cantonării noilor cetățeni, de obârșie modestă, în cele patru triburi urbane. Înscrierea într-un trib rural ilustra apartenența la o familie de oameni născuți liberi.

Până la urmă personalul politic al Romei, cel al gestionarilor ei, s-a recrutat aproape exclusiv printre patricieni și printre plebeii bogați și influenți. S-a ajuns astfel la constituirea *de facto* a unei categorii privilegiate, așa-numita „nobilime”, *nobilitas*. Un „nobil”, *nobilis*, este un cetățean cunoscut datorită meritelor sale, ca și originii familiale. Teoretic, sorgintea puterii nobililor consistă în exercitarea magistraturilor, ca efect al scrutinului desfășurat în adunările populare. Acestea sunt îndeosebi censitare. Încât, începând din secolul al III-lea î.C., competențele politice sunt monopolizate de către *nobilitas*. Un „om nou”, *homo nouus*, este cel ce dobândește primul din familia sa o magistratură, în special un consulat. Precum Cato cel Bătrân. Dar *nobiles* au grijă ca foarte puțini oameni noi să se infiltreze în rândurile lor. Ia ființă un grup de adevărați „dinaști”, moștenitori a numeroase consulat. Desigur, *nobiles* luptă între ei pentru a obține magistraturi, dar acestea sunt practic confiscate de un fel de castă. Dacă oameni noi puteau eventual accede la magistraturile inferioare, dotate cu mai multe posturi, consulii nu au fost decât doi la număr, cel puțin până în vremea lui Iulius Caesar. Prin urmare, îndeosebi consulatul devine o afacere de familie. Sau de câteva familii. Puțini „oameni noi” au asumat consulatul. Dar și aceștia au tras profit din situații de criză, cum a fost cea creată de victoriile lui Hannibal în cel de al doilea război punic. Dacă, între 284 și 224 î.C., au ajuns la consulat cincisprezece „oameni noi”, nu au mai avut acces la magistratura supremă decât patru între 200 și 146 î.C. Din 233 până în 133 î.C., 58 de familii au asumat 200 de consulat, dintre care 113 au fost deținute de 13 ginți. În frunte se situează Cornelii, cu 28 de consulat, dintre care 12 ocupate de ramura Scipionilor, urmași de Aemilii, cu 12 consulat, de Fulvii, cu 11, de Postumii și Claudii Marcellii, cu 9 consulat. În total 63 de consulat au revenit la 5 familii. Claudii au dat Romei 22 de consuli, 5 dictatori și 7 censori. Mulți asemenea consuli provin din rândurile plebei. Dacă anumiți patricieni nici nu au acces la magistraturile superioare, ginți plebeiene le acaparează. Cum am mai semnalat, aceste familii plebeiene sunt adesea mai opulente și mai conservatoare decât cele patriciene. Este cazul puternicei ginte a Metellilor, dar și al Sempronilor. Tiberius Sempronius Gracchus (214-154 î.C.), nepot și fiu de consuli, s-a distins pe câmpurile de bătălie ale Republicii. Ca tribun al plebei, a apărut cauza lui Scipio Africanul, a cărui fiică o va lua mai târziu în căsătorie. Orgolios, generos, integru, în calitate de censor, în 169 î.C., a blocat liberții săraci într-un singur trib.

Anumite semne exterioare îi caracterizează pe *nobiles*. După ce devin senatori, ei poartă pe togă ori pe tunică o bandă lată de purpură, laticlavul, *laticlavus*, și încălțări

speciale. Le sunt rezervate locuri de onoare, când asistă la spectacole. Teoretic, *nobiles* continuă să facă parte din centuriile de cavaleri; în realitate ei tind să se diferențieze de ceea ce tot mai mult constituie ordinul equestru. Nașterea formează, în ultimă instanță, un avantaj esențial în realizarea unei notabile cariere politico-militare. Patricienilor nu li se mai rezervă decât puține privilegii, cum ar fi flaminatul lui Iupiter. În contrapartidă, nu pot exercita tribunatul plebei și nici o parte dintre edilități. Desigur, nu pot vota în cadrul conciliilor plebei. Marile familii nobile, atât de patricieni cât și de plebei, împart, pe picior de egalitate, drepturi și îndatoriri relevante. Astfel au dreptul de a-și păstra în locuințe imaginile strămoșilor, scoase de acolo numai cu prilejul unor înmormântări, ca și la elogiile gravate și la funeraliile publice. S-a remarcat că memoria colectivă a Romei este în primul rând cea a marilor familii nobile. Lealitatea față de *mos maiorum*, conotațiile valorilor cheie, precum *fides* și *pietas*, convertesc aceste familii în posesoare ale unui fel de jurisprudențe în raport cu inițiativele instituționale, în deținătoare ale unei pregnante autorități morale, exprimate în For și în senat. De altfel, ele se amestecă între ele, își căsătoresc moștenitorii în mediul lor, practic închis. Acest fenomen va conduce la căsătorii consanguine. Se recurge și la adopțiuni. Scipio Aemilianus nu era Scipio decât prin adopție. Apar și unele divorțuri. Averea este tot atât de importantă ca și nașterea. Suntem departe de proverbiala sărăcie a lui Cincinnatus. Nu trebuie uitat că exercitarea magistraturilor nu este retribuită, că orice campanie electorală este costisitoare, că patronii trebuie să fie generoși cu aceia care le sunt clienți, că se impune un „standing” de prestigiu, că marile familii au nevoie de un numeros personal, format din scribi, arhiviști, casieri etc. Amintim că un plebiscit din 218 î.C. interzice senatorilor averea de natură comercială sau industrială, operațiile financiare. Senatorii au numai dreptul să înființeze cărămidării pe domeniile lor. Dat fiind că materialul fabricat de ele, cărămizile, sunt confecționate din argilă; averea lor era legată de pământ. Guvernarea provinciilor devine o sursă fundamentală de îmbogățire, datorită prăzilor de război acumulate, diverselor forme de venalitate. Fără îndoială, marea proprietate funciară este indispensabilă înscrierii în centuriile de cavaleri și în prima clasă censitară.

Legăturile clientelare constituie una dintre temeliele puterii deținute de *nobiles*. Expansiunea în Italia și ulterior în exteriorul acesteia a sporit însemnătatea sistemului clientelare. Generalii romani puteau să acorde avantaje anumitor localnici, astfel transformați în clienți, în ființe dependente de ei. Raporturile clientelare implică asistență în justiție, la procese, de fapt în ambele sensuri: clienții îl ajută pe patron la nevoie și acesta procedează identic când ei se află în cauză. Patronul acordă clientului bani și hrană. Sprijinul patronului apără pe client împotriva unor abuzuri la care ar fi putut să fie supus. La rândul lor, clienții îl susțin în campaniile electorale și îi asigură un stat major competent de „prieteni”, *amici*, în timpul exercitării mandatului de magistrat ori de promagistrat. Multiplicarea războaielor a putut impune prelungirea unor mandate de consuli și de pretori, dar prorogarea nu poate depăși trei ani. Promagistrații sunt asistați de locuitori, de „delegați” ai statului, *legati*, care pot comanda legiuni. Pentru că mandatele demnitarilor sunt limitate în timp, se favorizează o categorie de funcționari de carieră, angajați pentru intervale de timp mult mai mari.

Îndatoririle nobililor

Privilegiile au fost multă vreme compensate de îndatoriri numeroase. Nobilii plătesc impozite mari, sunt supuși unui serviciu militar împovărat. Ei se află în slujba statului. Senatul îi controlează cu strictețe. Sunt create jurii alcătuite din senatori; ele se pronunță în diverse litigii publice și private. Spre mijlocul secolului al II-lea î.C., o lege Calpurnia statuează un juriu permanent, sortit să judece și să pedepsească extorcarile de fonduri bănești și jefuirea provinciilor. Ne referim la așa-numita *quaestio de repetundis*. Nobilul roman este ținut să dovedească romanilor din vremea sa și posterității o „virtute“, *uirtus*, pusă permanent în serviciul comunității cetățenești. Primește uneori un supranume, un *cognomen*, care amintește de victoriile repurtate asupra africanilor, asiaticilor, hispanilor sau allobrogilor: *Africanus*, *Asiaticus*, *Hispanus*, *Allobrogicus*. Dă nume unor șosele (*Appia*, *Aurelia*, *Aemilia*, *Flaminia* etc.) sau orașelor întemeiate de el. Construiește temple, basilici, opere de artă plasate în piețe. Luptă din greu pentru asigurarea concordiei între cetățeni. De aceea este îndeobște obligat să-și limiteze ambițiile, să elimine dezechilibrele. Desigur, casta nobiliară atestă unele tare. Rivalitățile politice pot genera conflicte, chiar sângeroase, în sânul aceleiași familii. Mai târziu, Tiberius Gracchus va trebui să se confrunte violent cu veri săi Cornelii. Unii magistrați nu ezită să ignore legile, să se așeze deasupra lor, în special când se află departe de Roma. În 189 î.C., Manlius Vulso a atacat fără rost pe galați și a obținut triumful. Se înmulțesc ceremoniile, precum „triumful“, *triumphus*, la origine *triumpus*, care dădea dreptul generalului învingător să străbată *uia sacra*, pe un car pătrat, însoțit de soldați și de prizonierii lui. Ceremonia triumfului fusese importată din Etruria. De altminteri, obârșia etruscă lăsase urme. Practic triumfătorul, care urca spre Capitoliu, urmat de trupele sale, era divinizat. El avea chipul badijonat cu miniu, ca și statuia zeului (Iupiter), pe care se pregătea să-l onoreze. Deriziunea învingătorului, utilizată de oștenii lui, constituia de asemenea o practică neromană, care inițial urmărise să-l protejeze, din punct de vedere magic, împotriva riscurilor inerente unei asemenea forme de apoteoză. Exista și ovația, *ouatio*, în cadrul căreia un biruitor străbătea pe jos aceeași cale sacră, sub aclamațiile mulțimii. Senatul are în general tendința să modereze politica externă expansionistă. Totuși generalii, împinși de nevoia de a-și spori bogățiile și de legăturile clientelare din afara Italiei, provoacă intervenții militare pe scară largă.

Cu toate acestea, între 286 și 133 î.C. nu mai survine nici un contencios major în interiorul Cetății. Este epoca de aur a acesteia, epocă impregnată de *concordia*, de neutralizarea reciprocă a facțiunilor politice, de echilibru între drepturi și îndatoriri. Pe deasupra, nu numai *nobiles* profită de înăbușirile faurite de expansiunea externă. Cel puțin pentru o vreme, mulți cetățeni romani și-au văzut ameliorată condiția materială. În plus, până la cucerirea Cartaginei, teama de dușman îndemna la o solidarizare a corpului cetățenesc. Totuși, începând din 167 î.C., acest echilibru a fost fragilizat și menit destrămării, producerii de convulsii socio-politice grave.

Sfârșitul echilibrului intern

Ce s-a petrecut în 167 î.C.? A fost practic suprimat *tributum*? Acest *tributum*, impozitul direct pe venituri, îndeosebi pe proprietățile agrare, fusese instituit, după

tradiție, cu prilejul lungului asediu al cetății etrusce Veii, între 406 și 398 î.C., când fusese introdusă și solda acordată celor ce efectuau serviciul militar (Liv., 4, 59, 11-60). Acest *tributum* fusese conceput ca o contribuție extraordinară, sortită finanțării campaniilor militare, învederându-se mai degrabă similar prestațiilor grecești decât impozitelor moderne. Era fixat proporțional cu averea, încât cei mai săraci cetățeni nu îl achitau. Partea care revenea fiecărui contribuabil varia în funcție de suma totală ce trebuia percepută și de necesitățile statului. Această parte putea echivala cu 1% din averea personală, dar uneori era mai mare. În acest fel, *nobiles* dispuneau de substanțiale privilegii politice, dar erau obligați să plătească pentru menținerea acestora. Însă, în 167 î.C., trezoreria Romei a dispus de resurse suficiente, datorită lichidităților intrate la Roma în urma victoriei lui Paulus Aemilius asupra Macedoniei. Încât, fără să fi fost vreodată oficial desființat, *tributum* nu a mai fost perceput de la cetățenii romani din Italia până în 43 î.C., când a fost temporar restabilit. Numai necetățenii Italiei îl mai achitau. Fapt care a creat, în mințile lor, o adevărată frustrare. Cu siguranță, au subsistat impozitele indirecte și vămile. Pentru mărfurile intrate în Italia, pentru obținerea monopolurilor publice (exploatarea minelor și pădurilor), pentru eliberările de sclavi etc.

În orice caz opulenții Italiei au fost favorizați. Pe de altă parte, *nobiles* sunt din ce în ce mai puțin interesați de efectuarea serviciului militar. Sau mai curând interesați să-l presteze ca izvor de îmbogățire. Pe de altă parte, fie ruinarea unor mici și mijlocii proprietari de pământ, fie teama răspândită printre ei că vor fi siliți să-și părăsească casele, ogoarele și familiile, în vederea angajării în războaie îndepărtate de Italia și îndelungate, au creat mari dificultăți recrutării în principiu obligatorii în rândurile infanteriei grele romane.

Toate aceste fenomene nu puteau rămâne fără urmări grave. Ele au condus spre ruperea echilibrului socio-politic intern, spre dispariția acelei *concordia* a cetățenilor, la care ne-am referit mai sus¹⁷.

NOTE

¹ Privitor la cărmuirea exercitată de către Brutus, Publicola și Porsenna, vezi Massimo Pallotino, „Lo sviluppo socio-istituzionale di Roma arcaica alla luce di nuovi documenti epigrafici“, *Studi Romani*, 27, 1979, pp. 1-14; P.-M. Martin, *op. cit.*, pp. 311-322; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 94-95.

² Pentru etimologia vocabulelor care indicau plebea, a se vedea A. Walde – J.B. Hoffmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, ed. a 3-a, Heidelberg, 1956, pp. 320-321; M. Scovazzi, *Le origini del diritto germanico*, Milano, 1956 (care propune etimologie indoeuropeană și raporturi între *plebs* și termeni care, în idiomi germanice, desemnau oameni de condiție modestă). Alfred Emout-Antoine Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. a 5-a, Paris, 1967 și Giacomo Devoto, *Storia della lingua di Roma*, ed. a 2-a, Bologna, 1969, pp. 50-51 sugerează etimologii neindoeuropene (împrumutate de năvălitori populațiilor mediteraneene din Lațiu). Relativ la un alt punct de vedere, vezi J.-C. Richard, *op. cit.*, pp. 104-105. Cu privire la originea plebei, la dualismul patriciano-plebeian, la luptele între plebe și patricieni, inclusiv la secesiune, a se vedea Berthold Georg Niebuhr, *Histoire romaine*, trad. fr. de P.A. de Golbéry, 7 vol., Paris, 1830-1840, mai ales II, pp. 143-171; G. Boni, „Foro romano“, *Atti del Congresso*

Internazionale di Scienze Storiche, Roma, 1904, V, pp. 493-584; G. Oberziner, *Origine della plebe romana*, Leipzig-Genova, 1901; *id.*, *Patriziato e plebe nello svolgimento delle origini romane*, Milano, 1912, *passim*; André Piganiol, *Essai sur les origines de Rome*, Paris, 1916, *passim* (punct de vedere ulterior nuanțat); Gustave Bloch, *La République romaine*, ed. a 2-a, Paris, 1919, pp. 8-50; 120-134; J.-C. Richard, *op. cit.*, pp. XIX; 78-334; 409; Th. Mommsen, *op. cit.*, I, pp. 159-183; P.-M. Martin, *op. cit.*, p. 273; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 41-42; *id.*, *Mentalități*, pp. 57-61; 164-165; 207-209. Referitor la tribunii plebei, ale căror competențe se opuneau puterii magistraților, la esența lor religioasă, căci ei erau puși sub protecția zeiței Ceres, vezi P. Grimal, *op. cit.*, pp. 155-157 (care exclamă, la p. 156, ca să circumscrie aceste competențe: „parcă s-ar fi ivit din adâncul vremurilor un vrăjitor înaintea căruia fiecare dădea înapoi”), dar și M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 43-45.

³ Ne referim la A. Guarino, *La rivoluzione della plebe*, Roma, 1975 (tot capitolul al șaselea); a se vedea și J.-C. Richard, *op. cit.*, pp. 114-117; P.-M. Martin, *op. cit.*, pp. 336-337; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 45; 48; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, p. 42; *id.*, *Mentalități*, pp. 99; 190.

⁴ Pentru magistraturi și magistrați, vezi Jean Gaudemet, *Institutions de l'Antiquité*, Paris, 1967, pp. 329-336; P. Grimal, *op. cit.*, pp. 149-162; Claude Nicolet, *Rome et la conquête du monde méditerranéen*, I, *Les structures de l'Italie romaine*, Paris, 1977, pp. 396-403; P.-M. Martin, *op. cit.*, pp. 300-305; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 158-160; 172-218.

⁵ Censul se încheia printr-o ceremonie religioasă, desfășurată pe Câmpul lui Marte. Toți cetățenii, călăreți sau infanteriști, defilau aici, pe centurii. Se efectua o slujbă de purificare a lor, prin sacrificarea a trei animale: un porc, o oaie, un taur (*suovetaurilium*). Această ceremonie era numită *lustrum* (Liv., I, 44, 1-2).

⁶ A se vedea Th. Mommsen, *op. cit.*, I, pp. 184-186; 465-469; și J. Gaudemet, *op. cit.*, pp. 314-316; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, p. 117. Pentru clasificarea censitară, vezi André Piganiol, „Un document d'histoire sociale: la classification servienne”, *Annales d'Histoire Economique et Sociale*, 1933, pp. 113-124. Privitor la toate problemele adunării centuriate, vezi E. Cizek, *Mentalități*, pp. 151-164.

⁷ Vezi Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 305; 307. Dar întrucâtva și Th. Mommsen, *op. cit.*, I, pp. 183-186; 465-469; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 165-170.

⁸ A se vedea Francesco De Martino, *Storia della costituzione romana*, 7 vol., ed. a 2-a, Napoli, 1960-1964, II, pp. 154-155; J. Gaudemet, *op. cit.*, pp. 325-326; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 164-165.

⁹ A se vedea Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, p. 15; *id.*, *Les structures*, p. 373; și J. Gaudemet, *op. cit.*, pp. 354-356; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 109-111.

¹⁰ Vezi, în această privință, J.-C. Richard, *op. cit.*, pp. 478-484; P.-M. Martin, *op. cit.*, p. 215.

¹¹ Vestigiile sacre arhaice sunt mult mai numeroase în For. Astfel zeul Ianus avea un sanctuar în For, mai degrabă un arc în formă de boltă decât templu. Statuia acestui zeu, a cărui semnificație originară dispăruse, se afla lângă arc, într-o capelă descoperită. Zeul era figurat cu două fețe, purtând numele de *Ianus bifrons*. Porțile capelei erau deschise când Roma se afla în stare de război, pentru a se închide când domnea o pace absolută în relațiile cu alte popoare. În conformitate cu legenda, când se declanșase războiul pricinuit de răpirea sabinelor, Ianus făcuse să țâșnească un izvor de apă fierbinte, în scopul de a tăia calea invadatorilor sabini. Pentru viața cotidiană și privată din această epocă, pentru For și altele, a se vedea mai ales P. Grimal, *op. cit.*,

pp. 7-99; 302-331; 356-359; și M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 58-60; P. Veyne, *op. cit.*, pp. 79-100.

¹² Pentru fenomenul asociativ, colegii și circuli, inclusiv cel al Scipionilor, vezi F.M. De Robertis, *Il fenomeno associativo nel mondo romano, dai collegi della Repubblica alle corporazioni del Basso Impero*, Napoli, 1955; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 264-399; 415-417; Eugen Cizek, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972, pp. 55-57; *id.*, *Néron*, Paris, 1982, pp. 217-246; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 45; 96-97; *id.*, *Mentalități*, pp. 27-31.

¹³ Pentru economia acestei secvențe istorice, a se vedea M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 109-139; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 45; 60; 74-77. Între 210 și 209, Roma a capturat 50.600 de aliași ai lui Hannibal, transformați în sclavi. S-au adăugat 30.000 de locuitori ai Tarentului (în 209), 35.000 de cartaginezi (în 201), 155.000 de macedoneni și greci, în secolul următor, 26.700 capturiți în Corsica și în Sardinia (în 177).

¹⁴ În legătură cu acest senatusconsult, cu bacchismul și reprimarea lui, a se vedea A.J. Festugière, „Ce que Tite-Live nous apprend sur les mystères de Dionysos”, *Mélanges de l'École Française de Rome et d'Athènes*, 1954, pp. 79-99; J.-M. Pailler, „La spirale de l'interprétation: les Bacchanales”, *Annales. Economie, Société, Civilisation*, 1982, pp. 929-952; *id.*, „Les pots cassés des Bacchanales”, *Mélanges de l'École Française...*, 95, 1983, pp. 7-54; *id.*, *Bacchanalia. La répression de 186 av. J.-C. à Rome et en Italie*, Roma, 1988; J.-L. Voisin, „Tite-Live, Capoue et les Bacchanales”, *Mélanges de l'École Française...*, 96, 1984, pp. 601-653; dar și Marie-Laure Freyburger – Gérard Freyburger – J.-C. Tautail, *Sectes religieuses en Grèce et à Rome dans l'Antiquité païenne*, Paris, 1986, pp. 61-70; 185-197; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 170-172; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 77; Gérard Freyburger, „Mystères dionysiaques et promesses de survie. Les baccants de Rome”, *La Vie et la Mort dans l'Antiquité. Actes du Colloque Organisé en janvier 1990 par l'Association Guillaume Budé de Dijon*, Dijon, 1991, pp. 109-132; Yves Lehmann – Dominique Briquel – Gérard Freyburger – Mireille Hadas-Lebel – Vinciane Pirenne-Delforge – Charles-Marie Ternes, *Religions de l'Antiquité*, Paris, 1999, pp. 256-290. În legătură cu religia Republicii, cu penetrația cultelor orientale, vezi și A. Grandazzi, *op. cit.*, p. 264; Robert Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1989, pp. 35-127; Y. Lehmann și colaboratorii, *op. cit.*, pp. 291-320.

¹⁵ Datorăm, în foarte mare parte, considerațiile relative la religio romană a Republicii lui M. Christol – D. Nony, *op. cit.*, pp. 51-55. A se vedea și Th. Mommsen, *op. cit.*, I, pp. 104-117; 262-265; 493-504; însă și Y. Lehmann și colaboratorii, *op. cit.*, pp. 189-211. Pentru rolul edililor în orânduirea jocurilor, vezi J. Gaudemet, *op. cit.*, pp. 347-348. În ce privește dezvoltarea arhitecturii și artelor plastice, mai jos tratată, vezi Th. Mommsen, *op. cit.*, I, pp. 143-146; 274-278; 536-537. A se consulta și P. Grimal, *op. cit.*, pp. 243-249; J. Néraudeau, „L'art romain”, *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 277-280.

¹⁶ Vezi Th. Mommsen, *op. cit.*, I, p. 266. Pentru dezvoltarea literaturii, a se vedea E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 45-128; Fabio Cupaiuolo, *Storia della letteratura latina*, Napoli, 1994, pp. 7-82; Pierre Grimal, *Literatura latină*, trad. românească de Mariana și Liviu Franga, București, 1997, pp. 53-130.

¹⁷ Pentru *nobilitas*, echilibrul intern și pentru pricinile ruperii lui, a se vedea mai ales M. Christol – D. Nony, *op. cit.*, pp. 48; 77-82; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 69-70; 105-106; 184; 192; dar și G. Bloch, *op. cit.*, pp. 145-201; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 200-228; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 81-156; 185-190; în ce privește triumful, vezi Y. Lehmann, *op. cit.*, p. 202.

IV. REPUBLICA ROMANĂ: CUCERIRI ȘI EXPANSIUNE (SECOLUL AL V-LEA – 201 î.C.)

Roma asediată

Cândva, probabil în 496 î.C., romanii, comandați de *dictator*-ul Postumius Albus, au biruit liga latină (Liv., 2, 19), în bătălia de la lacul Regillus (loc încă neidentificat). În condițiile presiunii exercitate de triburile muntenilor asupra Lațiului, cum am arătat mai sus, s-a încheiat, după legendă, în 493 î.C., un tratat, așa-numitul *foedus Cassianum*. Acest „tratată”, *foedus*, fusese inițiat de către Spurius Cassius. Reiterăm observația că acest *foedus* asigură autonomia Romei față de liga latină, din care făcea totuși parte. De fapt, atât latinii, cât și grecii din Cumae militaseră pentru restaurarea Tarquinilor, deoarece se temeau de alte influențe etrusce, infiltrate în Roma. Pe de altă parte, Roma a profitat de concurența pentru supremația în interiorul confederației latine, desfășurată între Ardea, Lavinium, Aricia și Tusculum. Deși liga latină își avea un sanctuar federal în crângul sacru al Dianei, de la Aricia, pe malurile lacului Nemi. Cum am mai arătat, o facțiune politică națională a lichidat definitiv înrăurirea etruscă până în 480 sau 470 î.C. Cu toate acestea, Roma, închisă între limitele incintei sale și ale hinterlandului său (adică „ogorul roman”, *ager romanus*, întins până la câteva mii de Oraș) a fos supusă preț de multe decenii unui asediu aproape permanent, exercitat de vecinii săi.

Nu au dispărut litigiile cu latinii. Miza era controlul așezării Ardea, situată la 42 de kilometri de Roma. Dar atât Roma, cât și restul Lațiului, au fost confruntate cu o puternică presiune din partea diferitelor seminții sabellice, coborâte din munții săraci, unde apăruse un manifest excedent demografic. Muntenii voiau să se instaleze în Lațiu, astfel cum vecinii lor, samniții, se stabiliseră în Campania. Volscii, sabinii, equii, hernicii invadau Lațiu. De altfel, multe din cuceririle și luptele atribuite de vulgata Romei primordiale au fost de fapt opera ligii latine. Numeroase colonii puse pe seama Romei erau, în realitate, colonii ale ligii latine, în secolul al V-lea și în prima parte a veacului următor. Uneori Roma a trebuit să accepte, în interiorul său, invadatori. Este cazul celor 5.000 de sabini, conduși de Appius Claudius. Alți sabini au ocupat regiunea etruscizată de pe valea mijlocie a Tibrului, închizând astfel accesul Romei spre Campania. Către 460 î.C., sabinii pătrund chiar în Roma, sub comanda lui Herdonius. Îi sprijineau sabinii din interiorul Orașului; însă, în cele din urmă, au fost respinși (Liv., 3, 17-18). În această încleștare, Roma a fost susținută de Tusculum. Războiul cu sabinii s-a sfârșit. S-au supus latinilor hernicii, iar, din 448 î.C., sabinii nu au mai prezentat nici o primejdie. În schimb, volscii și equii au continuat să hărțuiască pe latini și Roma până la sfârșitul secolului al V-lea î.C. Dar romanii au cucerit două poziții importante, adică Tibur (azi Tivoli) și Praeneste.

Considerăm că Roma a fost constrânsă la o stare neconținută de asediu, la o penibilă defensivă în tot cursul secolului al V-lea î.C. Nici raporturile cu etruscii nu erau excelente. Veii, la granița Etruriei, de fapt la 17 km de Roma, pe malul drept al Tibrului, bloca comerțul cu sare și pădurile de pe acest țărm. Datorită posesiunii așezării

Fidenae, situată la 8 km. în amonte de Roma, Veii controla întregul Tibru și una dintre căile de acces spre Campania. Totuși romanii au combătut această cetate etruscă, prin diverse mijloace. Legende se referă la cei trei sute de membri și clienți ai gintei Fabia, care au purtat numai ei un război pe aceste meleaguri. Însă în 426 î.C., romanii au pus stăpânire pe Fidenae și, după un război prelungit preț de zece ani, până în 396, chiar pe Veii (dacă nu cumva legenda a prelungit artificial durata războiului, prin analogie cu cel troian!). Zadarnic veienii au trimis soli în restul Etruriei; ei se laudau cu faptul că în trecut învinseseră trei generali romani, într-o singură bătălie (Liv., 4, 31). Camillus a cucerit Veii, a distrus orașul din temelii și a vândut locuitorii ca sclavi. Cercetătorii moderni se întreabă de ce orașele etrusce nu s-au aliat cu Veii. Etruscii din Caere (azi Cerveteri), aflați la 40 de km de Roma, s-au aliat cu forțele lui Camillus și au primit chiar o cetățenie romană limitată, *ciuitas sine suffragio*. Oare întrucât alți etrusci detestau regimul politic al lucumonilor încă în vigoare la Veii? Îi îngrijora ofensiva gallică, desfășurată în plină Italie? Opinăm că au contat mai ales rivalitățile organice dintre cetățile etrusce. Oricum creșterea demografică asigura Romei un prestigiu notabil: în 393 î.C. ea putea să se bazeze pe 152.000 de cetățeni mobilizabili.

Primejdia gallică

Dar invazia gallilor senoni, așa-numitul *tumultus gallicus*, a creat în curând probleme extrem de grave. Accidentul tragic astfel prilejuit Orașului îi va marca pentru totdeauna memoria colectivă. El îi va deprinde pe romani cu prudență și tenacitate sporită. Gallii senoni începuseră prin a ruina așezările etrusce din valea Padului. Astfel lua naștere ceea ce se va numi Gallia cisalpină. Îndemnate de emisarii Syracuzei, în război cu cetatea etruscă Caere, numeroase cete de galli s-au răspândit în Italia centrală și meridională. Una dintre aceste bande celtice, poate cea mai puternică, sub comanda lui Brennus, la 18 iulie 387 sau 386 î.C., pe micul râu Allia, adică la 15 km de Roma, a zdrobit forțele militare romane și a ocupat Orașul, cu excepția Capitoliului, unde s-au retras ultimii apărători ai Cetății. Romanii au trebuit să-și răscumpere eliberarea și să decidă astfel pe galli să se retragă, după ce asediaseră zadarnic Capitoliul timp de șapte luni. Retragera gallilor senoni a costat 1.000 de libre de aur.

La Veii și la Ardea, Camillus a reconstituit armata romană. Din nou, cetatea etruscă Caere a susținut cu fervoare cauza Romei: i-a primit temporar zeii, sacerdoții, obiectele sacre și i-a furnizat un ajutor militar substanțial, care i-a permis să înfrângă pe galli. Alte raiduri celtice au fost respinse. După 380 î.C., Roma a fost reconstruită. I s-a ridicat o nouă incintă și a primit un perimetru de 430 de hectare. Republica romană a continuat, o vreme, alianța cu etruscii din Caere, sprijinind expedițiile maritime ale acestora. S-a încercat încheierea unei coalizări cu cetatea greacă a Massiliei (azi Marseille) și Roma, ajunsă unul dintre cele mai importante orașe de către galli slăbise Etruria și Lațul. S-a pus capăt ultimei amenințări gallice abia în 332-329 î.C. În 358-354, Roma impune latinilor pacea între așezările lor și exercită un fel de protectorat asupra Etruriei. În 348 î.C., se încheie un tratat cu îndepărtata Cartagină, care ilustra capacitățile mediteraneene ale romanilor.

Reluarea expansiunii

Într-adevăr, Roma reia și accelerează expansiunea în toate direcțiile. Armata romană, capabilă să concentreze zece legiuni, intervine în conflictele dintre muntenii samniți și agricultorii campanieni. Roma începe prin a se alia cu samniții, împotriva cărora luptau latinii. Aceștia din urmă sunt înfrânți de legiunile romane. Liga latină este desființată și întreg Latium este anexat. Se ajunge la un acord cu puternica și populata Capua. Acest oraș era principalul rival al romanilor la dobândirea supremației în Italia. Totuși Capua este treptat subordonată Romei, ca și Neapolis (azi Napoli), trecut sub protectorat roman.

În realitate, cetățile grecești din sud solicită frecvent sprijinul romanilor spre a-și rezolva divergențele interne. De altminteri, diverse familii nobile romane, felurite grupuri de interese acționează în Campania și în Italia meridională. Se țin numeroase legături, inclusiv alianțe familiale, între aceste meleaguri și Roma. Inevitabilul a trebuit să se producă. Ciocnirea cu federația samniților a fost cumplită. Romanii stânjenesc transhumanța samniților spre pășunile de pe litoral. Samniții erau săraci, dar numeroși și foarte buni războinici. Pe de altă parte, ei au atras de partea lor alte populații italice. Anii 348-338 î.C. ilustrează un moment crucial în prevalența peninsulară a Romei și în expansiunea ei maritimă. Intrarea Romei într-o politică mediteraneană s-a datorat și deosebitelor sale raporturi cu orașul etrusc Caere. Această cetate se întindea pe un spațiu foarte amplu pentru antichitate, pendulând, în cursul istoriei sale, între 150 și 420 de hectare. Caere dispunea de o flotă numeroasă, care, unită cu cea a punilor, se opusese în 535 î.C. veleităților colonizatoare ale phoceenilor stabiliți la Massilia. Descoperirile arheologice efectuate în Pyrgi, portul cetății Caere, atestă strânsele legături dintre orașul etrusc și Cartagina, puse în operă încă din secolul al VI-lea î.C. Aproape de o inscripție etruscă în cinstea zeiței Uni, echivalent al Junonei, s-au găsit mărturii scrise în limba cartagineză. Magistrat etrusc, Thefarie Velianas, din Caere, introdusese în sanctuarul zeiței Uni divinitatea punică Astarte.

Patru războaie au fost necesare romanilor ca să-i învingă pe samniți și pe aliații lor. Ele s-au desfășurat între 343 și 272 î.C. Miza era dominarea Italiei. Victoria finală asupra samniților a ilustrat preponderența absolută a Romei în peninsulă. Romanii au început prin a tăia accesul samniților spre cele două țărmuri maritime. Au încercat să-i atace din spate, adică din Apulia. Însă, în 321 î.C., când armata romană s-a străduit să se strecoare în inima zonei samnite, adică între Capua și Benevent, s-a produs catastrofa. Trupele romane, comandate de consulii Veturius și Postumius, au fost atrase într-o cursă, întinsă în trecătoarea Caudium de samnitul Gavius Pontius. Romanii au fost obligați să capituleze și să treacă dezarmați sub jugul alcătuit de lăncile învingătorilor. Acestea au fost celebrele „furci caudine”. Celebre prin faptul că au impus Romei una dintre cele mai umilitoare eșecuri din istoria ei militară. Iar, în 315 î.C., samniții i-au biruit din nou pe romani la Lautulae, un fel de Termopile al Italiei centrale. Foarte numeroase semănții și orașe italice au fost captate într-o mare coalțiție antiromană, din care făceau parte etrusci, munteni sabellieni, galli etc. Soarta conflictului a început să încline în favoarea Romei abia începând din 314 î.C. Între 318 și 312 î.C., Capua a fost anexată de romani, care au instalat colonii în Campania. În 304 î.C. s-a ajuns la o pace

favorabilă romanilor; însă intervenția lor în Lucania a determinat reluarea ostilităților și victoria clară a legiunilor la Sentinum, în 295 î.C., asupra unei mari armate gallo-samnito-etrusce. Samniții au fost practic alungați de pe teritoriile lor tradiționale și împinși spre Etruria. Roma câștigase de fapt controlul asupra Italiei, deși samniții au mai încercat să reziste. Abia în 272 î.C., ei au fost definitiv învinși și supuși Romei. Unii dintre ei nu au iertat romanilor subjugarea finală nici în secolul I î.C. Totuși luase naștere un prestigios stat romano-campanian.

Între timp legiunile lichidaseră, mai ales după 291 î.C., toate focarele de rezistență antiromană din Italia centrală. Romanii erau conștienți de primejdia constituită de marea coaliție pusă la cale de samniți. Se aflase în joc nu numai supremația în Italia, ci și soarta Romei însăși, cel puțin tot atât de serios amenințată ca în 387-386 î.C. Romanii au „curățat” rapid Italia centrală și au anexat teritoriile sabelline. O scurtă revoltă a Sabiniei centrale a fost zdrobită în 290 î.C. Sabinia a fost anexată.

Dacă ginți precum cele ale Corneliilor, Claudiilor, Deciilor vizau mai ales expansiune în Campania, Fabii erau preocupați îndeosebi de o extindere a puterii Republicii spre nord, în Etruria. Ca totdeauna, cetățile etrusce nu se înțelegeau între ele. Unele au refuzat alianța cu samniții și au rămas fidele Romei. Altele nu se hotărâu cum să procedeze. Etruscii din Volsinii au preferat cooperarea cu samniții și au angajat ca mercenari cete de galli. Cu rare excepții, cetățile etrusce au fost anexate. Romanii au pus stăpânire și pe teritoriul gallo-senon, plasat între Ancona și Rimini actuale, unde au implantat o colonie. Arealul roman cuprindea 15.000 de kilometri pătrați.

Un pericol major s-a conturat însă în sud. Bogata și influenta cetate grecească din sudul Italiei, care era Tarentul, nu acceptase lesne distrugerea samniților. Nici alianța dintre Roma și Catargina, care, în 306 î.C., își delimitaseră zonele lor de influență, respectiv în Italia și în Sicilia. Sprijinită de aliații săi osci și campanieni, Roma a lansat o nefericită demonstrație militară în golful Tarentului. În această situație, tarentinii au solicitat și obținut ajutorul militar substanțial al unui reputat condotier elenistic. Ne referim la Pyrrhus, regele Epirului, stat de munteni săraci. El devenise basileu al Epirului în 296 î.C., la vârsta de douăzeci și trei de ani. Pyrrhus, alungat din Macedonia, a debarcat în Italia în fruntea unei discipline și bine antrenate armate elenistice. Dispunea chiar de elefanți de luptă, pe care romanii nici nu-i mai văzuseră vreodată. Pyrrhus se bizaia pe 25.000 de soldați și pe 25 de elefanți. Înfruntarea lui de către legiuni, în 280 î.C., la Herakleia, a însemnat un dezastru pentru ele. Falanga, ca formațiune de luptă, îi derutase pe romani. Elefanții de luptă îi speriaseră teribil pe soldații romani, care au pierdut până la o treime din efectivele lor angajate în luptă. Pyrrhus lansează un marș triumfal asupra Romei, care se încheie la 60 de km de Oraș. Senatul, îndemnat de bătrânul Appius Claudius, nu acceptă însă condițiile de pace propuse. În 279 î.C., Pyrrhus repurtează o victorie foarte înclinată asupra romanilor în Apulia, la Ausculum, rămasă cunoscută în istorie sub forma sintagmei „victorie a la Pyrrhus”. Romanii au pierdut 6.000 de soldați dintre cei 40.000 angajați în bătălie, dar și Pyrrhus lăsează 3.000 de morți pe câmpul de luptă. Pyrrhus trece în Sicilia, unde, timp de doi ani, luptă împotriva cartaginezilor și chiar a grecilor, răsculați împotriva sa. Reîntors în Italia, este înfrânt, în 275 î.C., de romani la localitatea Maleventum, care, după victorie, va fi rebotezată Beneventum (Benevent). Dezamăgit, basileul aventurier grec se reîntoarce în Grecia. În orice caz el prilejuise romanilor o nouă primejdie copleșitoare.

Dar aventura lui Pyrrhus pusese capăt oricărei tentative de expansiune elenistică în Italia. Romanii învățaseră ceva din acest război: să lupte mai organizat, să ridice tabere fortificate, adevărate castre. Nu au urmat decât operații de „curățire“. În 272 î.C., Tarentul capitulează și este supus unei jefuiri totale. Aici romanii au cunoscut cu adevărat vesela de lux a grecilor și sculpturile lor magistrale.

Roma a devenit astfel stăpâna incontestabilă a Italiei. *De la Rubicon* – dar romanii bătuseră și forțe militare din Gallia cisalpină – până la strâmtoarea Messina, Italia era stăpânită, controlată de Roma și de aliații ei. În 265 î.C., sub presiunea aristocrațiilor locale, Volsinii și Vulci, ultimele cetăți etrusce independente, trec sub dominația Romei. Politica Romei față de învinși și de aliații săi, adesea obligați la o asemenea condiție, a fost complexă, nuanțată, dură la nevoie, foarte flexibilă în unele cazuri. În o sută de ani, după anexarea cetății Veii și până la bătălia de la Sentinum, Roma și-a impus prevalența în Italia. În douăzeci de ani a fost stopată aventura expansionistă a lumii elenistice în Italia, pare-se visată încă de Alexandru. Reechilibrarea factorilor politici interni din Cetate a susținut deosebit de substanțial strategia defensiv-ofensivă a Romei în peninsula.

În general s-au privilegiat soluțiile pragmatice. Pentru a supune alte populații italice, Roma a recurs la celebra soluție „divizează și poruncește“, *diuide et impera*. „Plaja“ cuceririlor romane s-a vădit foarte variat alcătuită. S-a pendulat între nimicirea totală, până la temelii, a așezărilor ostile și primirea în rândurile fie ale cetățeniei romane, fie ale aliaților, *socii*, a noilor supuși, fără a exclude amputarea teritoriilor ce le aparțineau, năruirea incintelor fortificate, obligații oneroase, în funcție de soldații furnizați Romei, de felurite poveri, ca provizii (livrate romanilor), dar și alianțe cu Cetatea etc. S-au implantat pretutindeni colonii romane, investite cu o vocație militară evidentă. Au fost populate cu soldați, lăsați la vatră, puțin numeroși (până la două sute de inși), așezați în punctele strategice ale Italiei, de pe țărmurile Lajului și ale Campaniei, până în Italia meridională și pe coasta Mării Adriatice. Spre mijlocul secolului al III-lea î.C., aceste colonii, închipuite ca porțiuni ale Cetății, au fost implantate în Italia centrală și chiar la nord de Pad. În diverse zone s-au dezvoltat și colonii „latine“, ale aliaților, mult mai numeroși, până la câteva mii de oameni, în diverse zone. Cuceririle romane sunt așadar „jalonate“ de tot felul de colonii, ochii și urechile Cetății. Multor cetăți subjugate li se acorda o largă autonomie locală, inclusiv în domeniul instituțiilor. Alianța cu Roma se baza pe cooperarea între oligarhiile locale și *nobilitas* romană, care le determinase în mare parte să accepte preeminența Cetății. Să nu oitem faptul, mai sus consemnat, că aceste elite indigene erau dependente de *nobilitas* prin complexe legături de ospitalitate, de clientelă, prin obligații reciproce și, uneori, chiar prin înrudiri. Romanii și-au reprezentat totdeauna cucerirea Italiei ca fructul unei defensive permanente. În fond, prada de război, ambițiile expansioniste au cântărit foarte mult. Clienții nobililor, destul de des negustori activi, aveau nevoie de supunerea altor populații, care de multe ori le aducea profituri apreciabile.

Desigur, nici în Italia și nici în exteriorul ei, Roma nu s-a străduit să latinizeze pe cineva cu forța. Aculturația nu a fost obligată, ci acceptată, câteodată voită de aliați, *socii*. Cucerii au adoptat rapid limba, moravurile, chiar instituțiile cuceritorilor. Cu dificultate, inclusiv în sudul Italiei, în „marea Grece“, *Magna Graecia*, se va impune limba latină. Cele câteva sate din extremul sud-est al Italiei, așa-zisa Terra d'Otranto, unde teoretic se mai vorbește și acum o greacă aproape antică, constituie o excepție. Iar etruscii și-au pierdut complet limba, în prima jumătate a secolului I d.C.

Roma a devenit astfel o veritabilă supraputere mediteraneană. De ea depindeau multe orașe maritime și comerciale, ale căror interese nu puteau fi ignorate. Confruntarea cu punii Cartaginei devenea inevitabilă. Cum s-a afirmat, între Roma, ajunsă „căpetenia Italiei“, *caput Italiae*, și o Cartagină în plină expansiune, conflictul devenea ineluctabil, în pofida vechilor înțelegeri încheiate între ele. Sicilia era prea bogată și prea importantă din punct de vedere strategic, ca să opereze ca un tampon între cele două cetăți de vocație general mediteraneană.

Primul război punic

Într-adevăr, în pofida primejdiilor mortale, înfruntate de Roma cu prilejul invaziei gallilor, războaielor samnitice și aventurii funambulești a lui Pyrrhus, *principalul episod al politicii externe a Republicii a fost conflictul cu punii*. De data aceasta, nu se mai afla în joc destinul Italiei, ci soarta întregului bazin al Mediteranei și, implicit, a Romei însăși. Suntem în momentul în care nu numai Roma și Cartagina, ci și Seleucizii elenistici aspirau la o supremație absolută. Întreaga zonă „avea nevoie“ de un factor unificator și preponderent. Roma ori Cartagina sau altcineva? Rezultatul acestei coliziuni gigantice, măcar pentru antichitate, a rezidat în expansiunea puterii Romei în afara Italiei, mai ales în vestul Mediteranei și ulterior și în estul ei. S-a pus în operă o asemenea extindere imperială după cele trei războaie punice, care s-au prelungit mai mult de o sută de ani: 264-146 î.C.

Am constatat că Roma și Cartagina fuseseră aliate fidele între ele. Vulgata referitoare la „primordii“ consemnează tratate de alianță încă din 509 î.C. Dar ulterior, mai cu seamă în 348 și în 278 î.C., ele au fost efectiv parafate. Desigur conflictul a purces de la unul sau mai multe incidente minore. Oare primul război mondial nu a pornit de la un absurd atentat mortal al unui sârb fanatic (nu se știe de cine și de ce manipulat) împotriva unui arhiduce dornic să reformeze un imperiu sclerosat și poate întreaga Europă? La care s-a adăugat panslavismul unor ruși, pregătiți pentru orice, în afară de susținerea unui război modern. În timp ce al doilea război mondial nu a purces de la un fals atac al unor germani, îmbrăcați în uniforme poloneze, în contra câtorva poziții militare, lipsite de importanță, ale Reich-ului? Roma, în 264 î.C., avea un tratat de alianță cu grecii din Rhodos, dar nu concepușe încă o strategie orientală. Acordurile statuate cu punii, *Poenii* cartaginezi, îi interziceau comerțul cu Sardinia și Africa, dar îi îngăduiau accesul în Sicilia. Tocmai aici a survenit „mărul discordiei“, care a pus capăt vechii coluziuni romano-cartagineze.

Regatul grec al Siracuzei fusese salvat de amenințările cartagineze de către Pyrrhus și în special de basileul său, abilul Hieron II. Dar mamertinii, mercenari campanieni-osci, inițial în slujba Siracuzei, au pus stăpânire pe Messana (azi Messina) și au jefuit Sicilia orientală. Cartagina, deținătoare a unor baze politico-militare în Sicilia, le-a impus protectoratul său tocmai când Hieron era pe punctul să-i calmeze. Adică în 269 î.C., moment când Roma „avea de furcă“ cu alți mercenari campanieni la Rhegium și în Calabria actuală. Până la urmă, mamertinii s-au pus sub protecția unei Rome preocupate tocmai de lichidarea ultimelor rezistențe etrusce. Comițiile centuriate, împotriva ezitărilor senatului, acceptă colaborarea cu mamertinii și apărarea Messanei împotriva agresiunii Cartaginei.

Romanii aveau de altfel o anumită slăbiciune pentru osci. Trupele romane alungă din Messana garnizoana cartagineză, abia instalată, și, în 263 î.C., încheie pace cu Syracuza, care plătește 100 de talanți ca despăgubiri de război și se aliază ferm cu Roma împotriva Cartaginei. Forțele militare angajate în conflict erau practic egale, dar confruntate, ambele, cu greutăți financiare, în propriile lor cetăți. Sprijiniți de syracuzani, în 262 î.C., romanii cuceresc Akragas sau Agrigentum și vând locuitorii acestei cetăți ca sclavi. Dar războiul a durat foarte mult. În 260 î.C., romanii au trebuit să fabrice o flotă militară, sortită ocrotirii bazelor proprii și blocării celor ale punilor. Cu această flotă, consulul Duilius smulge cartaginezilor o importantă victorie navală la Mylae, în nordul Siciliei. Această biruință este fastuos sărbătorită la Roma. De aceea, în 256 î.C., consulul Marcus Atilius Regulus, „dopat“ (*sit uenia uerbo*) de o nouă victorie navală, lansează o ofensivă chiar în Africa punică. Această operație eșuează însă lamentabil, încât corpul expediționar este silit să capituleze. După câteva victorii inițiale, Regulus fusese învins de Xantippos, general spartan, mercenar aflat în serviciul Cartaginei. Xantippos reorganizase performant forțele militare de care dispunea Cartagina, Xantippos l-a zdrobit pe Regulus în bătălia desfășurată la Tunes (actualmente Tunis). Consulul, luat prizonier, este trimis la Roma pentru a negocia o pace pe care el, acolo, o disuadează. Reîntors în prizonierat, pe baza cuvântului de onoare, dat în clipa eliberării provizorii, este lichidat. Generalul cartaginez Hamilcar Barcas repurtează victorii în Sicilia. În 249 î.C., flota romană, comandată de consulul Publius Claudius Pulcher, care disprețuise presagiile defavorabile, este înfrântă la Drepanum (azi Trapani), în nord-vestul Siciliei. Romanii, tenaci, cum le era firea, fac un mare efort financiar și pun pe picioare o nouă flotă performantă. În 241, flota romană, comandată de Gaius Lutatius Catulus, zdrobește într-o bătălie hotărâtoare desfășurată la insulele Aegates principala forță navală cartagineză. Pe de altă parte, Hamilcar Barcas, supranumit „Fulgerul“, nu este suficient susținut în Cartagina însăși. Încât în toamna anului 241 î.C. Cartagina cere pace. Romanii pierduseră totuși 300.000 de oameni, adică o cincime din efectivul militar cetățenesc.

Punii plătesc o substanțială despăgubire de război (3.200 de talanți de argint), eșalonată pe zece ani. Ei abandonează Sicilia. Cu excepția regatului siracuzan al lui Hieron II, Sicilia devine romană. Cum însă promagistrații provinciilor nu existau, guvernarea insulei revine unui quaestor naval, *classicus*, dublat de un pretor, în 227 î.C., care îi este superior. Sicilia este astfel convertită într-un grănar al unei Rome erijate în principala putere mediteraneană occidentală, la egalitate cu marile regate elenistice.

Înfrânta Cartagină a trebuit să înfrunte noi dificultăți, profitabile pentru romani. Mercenarii cartaginezilor, care nu fuseseră retribuiți – datorită greutăților financiare ale punilor, ca și avariției lor – se răscoală. Reîntorși din Sicilia și ajutați de triburile libiene și chiar de orașe punice, ca Utica, nemulțumite de supremația împovărătoare a Cartaginei, mercenarii se răscoală, sub conducerea lui Matho și a grecului Spendios. Cu mare dificultate forțele militare nativ cartagineze, dirijate de Hanno și de Hamilcar Barcas, îi zdrobesc în 238 î.C. Ceea ce va oferi lui Flaubert tema frumosului său roman, intitulat *Salambô*. Dar romanii ocupă Sardinia, unde mercenarii le oferiseră insula. Sardinia a fost anexată în 236 î.C.. Mai mult decât atât, Cartagina, aflată în plină derută, a trebuit să achite Romei o nouă compensație de război. Trupele romane

au ocupat și Corsica. Cartaginezii, frustrați, chiar traumatizați, nu au putut decât să urască Roma și să se pregătească de revanșă.

Oricum, Roma și-a continuat avansarea spre nord. Practic, între 238 și 218 î.C., romanii au cucerit Gallia cisalpină. Marea Tyrrheniană devenise un lac roman, căci ligurii erau atent supravegheați de flota romană. Pe de altă parte romanii, aflați sub contestarea internă, destul de răspândită, a structurilor oligarhice, aveau nevoie de o expansiune septentrională. Animatorul acestor „pusee” spre nord a fost Gaius Flaminius, tribun al plebei în 232, consul în 223 și 217, censor în 220 î.C. Pe lângă propunerile de legi agrare, prielnice unei plebe care avea nevoie de pământ, inclusiv de solul gallilor cisalpini, el a construit *via Flaminia*, care deschidea expansiunea spre nord. În plus, Flaminius s-a aflat la originea plebiscitului care, în 218 î.C., a interzis senatorilor romani să posede corăbii comerciale. Ceea ce nu a plăcut excesiv oligarhiei romane. Pirații illyrieni au fost eficient combatuți. Romanii au inițiat un război illyr, împotriva așa-zisei regine Tenta, care amenința coasta Italiei în 229 și 228. Până la urmă s-a statormicit un protectorat roman asupra așezărilor de pe țărmul Adriaticii. În 219 î.C., coasta Adriaticii a fost anexată: s-a realizat astfel deschiderea Romei spre Grecia propriu-zisă. Anterior, cum am mai arătat, romanii interveniseră dincolo de Pad. Fără îndoială, reacția gallilor nu se lăsase așteptată. Coalizați, gallii invadaseră Etruria, până la Vulci; teroarea gallică, deloc uitată, precumpănea la Roma (226-225 î.C.). Totuși coalizarea a două oștiri consulare a determinat pulverizarea acestei hoarde celtice, la capul Telamon, și o masivă campanie împotriva Galliei cisalpine, vinovate nu doar că pusese la cale, în trecut, ocuparea Romei, ci și pentru susținerea rezistențelor samnite și etrusce. Forțele romane au nimicit cetele gallilor senoni și „boi” sau boieni la Clastidium. Roma a anexat Gallia cisalpină, unde a implantat colonii romane (219 î.C.).

Din nefericire, al doilea război „mondial” al antichității se configura limpede (fiindcă primul asemenea război „mondial” fusese întreprins de Alexandru în Asia; în orice caz, revanșa cartagineză, ca, în secolul XX, faimoasa revanșă hitleriano-fascistă, se profila clar). Chiar la Roma, confruntarea finală era dorită: o promovau Gaius Flaminius, împins de mediile de afaceri ale Romei, dar și de vechi familii, cum era cea a Fabiilor. Nu se putea accepta un „imperiu” cartaginez în Hispania, unde economiștii romani nutreau propriile ambiții.

Pentru că familia Barcas, combătută și suspectată, în Cartagina însăși, de veleități monarhico-personalizante de tip elenistic, pusese în mișcare zămisirea unui imperiu cartaginez în Hispania. Hamilcar Barcas avea de luptat cu Hanno, căpetenia marilor latifundieri, decizi să limiteze ambițiile punice la Africa. Hamilcar și-a căsătorit fiica cu Hasdrubal, omul revanșei „populare”, aspirant la cucerirea Hispaniei, unde mercenarii și toți frustrații primului război punic căutau o bază, prielnică revanșei, de înfăptuit pe o cale terestră, care ar fi trebuit să conducă spre Italia. Hispania oferea consistente facilități din multe puncte de vedere. Ea era apreciată, în unele medii politice punice, ca un fel de Eldorado, merit să înlesnească redresarea finanțelor cartagineze și să întrețină o forță militară permanentă. În pofida împotrivirii oligarhiei cartagineze, Hamilcar Barcas întreprinde opera de cucerire a Hispaniei. Ocupă întâi actuala Andaluzie și întreprinde operații militare pe țărmul mediteranean, până când este ucis în 229 î.C.. Își adusese fiul, adică pe Hannibal, în Hispania, unde, după ce îl pusese să jure ură de moarte împotriva romanilor, îl crescuse printre militari, fără însă a-i neglija o anumită formație culturală elenică. Operațiile militar-politice ale cartaginezilor din Hispania sunt continuate de Hasdrubal, ginerele lui Hamilcar.

El învinge triburile locale, pe care totuși sfârșește prin a le atrage de partea sa, și întemeiază *Carthago Noua* (azi Cartagena). În 226 î.C., Hasdrubal încheie cu Roma o înțelegere ce limita expansiunea cartagineză la albia actualului Ebru (dincolo de care începea zona de influență romană). Dar, în 221 î.C., Hasdrubal este înlocuit la comanda forțelor cartagineze de către Hannibal, pe care îl obseda posibilitatea revanșei asupra Romei. În 219 î.C., Hannibal cucerește Saguntul, aliat al Romei. Nu putea urma decât redeschiderea ostilităților dintre romani și cartaginezi. Așa-zisul senat al Cartaginei, consiliul ei oligarhic, nu a putut decât să aprobe declanșarea conflagrației militare la care aspirau Barcizii. Iar renașterea Cartaginei neliniștea considerabil pe romani.

Cel de al doilea război punic

Acest război s-a desfășurat între 218 și 201 î.C. A fost deosebit de sângeros și a provocat distrugerii masive, în Italia însăși și pe alte meleaguri ale Occidentului Mediteranei. Roma putea conta pe un efectiv de 273.000 de cetățeni mobilizați (inclusiv 23.000 de călăreți), situați între 17 și 60 de ani, dar și pe 40.000 de *iuniores*, printre aliații săi. Încă în 225 î.C., ea izbutise să mobilizeze 210.000 de oameni. Hannibal nu putea să se bizuie decât pe efectul surprizei. Cartagina nu mai avea cum să mobilizeze forțe atât de numeroase. Stăpânirea mărilor aparținea Romei, a cărei flotă militară domina Mediterana. Dar Hannibal se mai baza și pe faptul că ocuparea Italiei de către romani era încă un fenomen recent. Multe seminții se supuseseră Romei, dar ar fi fost bucuroase să scape de sub controlul ei. Îndeosebi după Cannae, s-au produs numeroase defecțiuni printre aliații Romei. Desigur, mulți i-au rămas fideli, dar s-au alăturat lui Hannibal bruttienii, lucanienii și, firește, samniții. Prin excelență sudul peninsulei a încercat să înlăture dominația romană. În pofida „statului” romano-campanian, Capua, ce nu „digerase” – *sit uenia uerbo* – niciodată întâietatea Romei, căreia i-ar fi preferat propria prevalență în Italia, a trecut ostentativ de partea lui Hannibal. A încheiat cu acesta, în 215 î.C., un tratat care prevedea împărțirea Italiei între Capua și Cartagina, după lichidarea puterii romane. În 214, s-a înfiripat un proiect de făurire a unui stat al Italiei meridionale. Sicilia se revoltase și răscoale au izbucnit și în Sardinia. În multe așezări italice, consiliile municipale, „senatele” indigene, se situau de partea Romei, în vreme ce forțe populare militau pentru cartaginezi. Titus Livius (24, 2, 8-9) ne spune că o cumplită maladie politică bântuia în Italia. În plus, Hannibal a putut să se sprijine pe forțe ale gallilor cisalpini și ale ligurilor. Prin urmare, planul lui Hannibal nu era de a zdrobi Roma pe propriul teritoriu (și nu în Sicilia ori Africa, precum în războiul precedent)?

Hannibal a purces așadar împotriva Italiei. O armată consulară îl aștepta pe Hannibal la nord de Massilia, iar alta se concentra în Sicilia în vederea unei noi și decisive ofensive întreprinse în Africa. Totuși excepționalul strateg militar, care s-a învederat a fi Hannibal, a știut să dejoace planurile romanilor. El a străbătut sudul Franței actuale, după ce trecuse prin Pirinei cu o forță militară compusă din 50.000 de infanteriști, 9.000 de călăreți și 37 de elefanți de luptă. În cincisprezece zile, extrem de dificile, el a traversat culmile înzăpezite ale Alpilor și a ajuns în Gallia cisalpină și în câmpia Padului, numai cu 20.000 de infanteriști și 6.000 de călăreți. A dobândit însă

rapid suportul oferit de către celti și de liguri, care i-au oferit, cum am semnalat în treacăt mai sus, efective militare proaspete. Încă de la început, Hannibal s-a erijat în eliberatorul Italiei. Romanii au încercat să-l oprească în câmpia Padului, pe când un alt corp expediționar roman a fost expedit în Hispania, spre a-l combate pe Hasdrubal, fratele lui Hannibal. Însă, în două mari bătălii, desfășurate la Ticinus și la Trebia, cartaginezii și aliații lor au înfrânt armatele consulare romane, comandate de consulii Publius Cornelius Scipio și Titus Sempronius Longus. Hannibal și-a pregătit minuțios campania din anul 217 î.C. A trecut Padul și a invadat Etruria, unde îl așteptau patru legiuni și forțe auxiliare, cam 30.000 de militari ai Romei, aflate sub comanda consulului Gaius Flaminius. La 22 iunie 217, Hannibal a surprins trupele acestui consul la lacul Trasimenus, unde a pierit chiar comandantul lor. Prudent, Hannibal a ocolit Roma și s-a instalat în Italia meridională. Aici se purtasera tratative cu semințiile antiromane. Pe de altă parte, Hannibal nu dispunea de forțe suficiente pentru a ataca Roma însăși. La Roma, comițiile centuriate au impus desemnarea lui Quintus Fabius Maximus ca *dictator*. El a refuzat confruntarea decisivă cu forțele militare ale punilor și a dus un război de uzură, de hărțuire și slăbire progresivă a trupelor lui Hannibal. De aceea a fost supranumit „Temporizatorul“, *Cunctator*. Între timp, în Hispania, romanii obțin, în 217-215 î.C., victorii asupra lui Hasdrubal. Aliații Romei din sud sufereau din pricina devastărilor acestui război de temporizare. Poate pentru ultima oară în istoria Romei, se ivesc divergențe între plebe și patriciat. Dacă patricienii sunt preocupați mai ales de salvagardarea Romei însăși, plebea militează pentru cauza Italiei, unde spera să obțină noi pământuri. În cele din urmă, după expirarea mandatului exercitat de către Fabius *Cunctator*, Roma trimite în sud o armată numeroasă. Consulul patrician recomandă prudență, îndeosebi pentru că trupele lui Hannibal erau obosite și înfometate, dar cel plebeu insistă pentru un atac masiv.

În Apulia, la Cannae, pe 2 august 216 î.C., consulii Lucius Aemilius Paulus (patrician) și Gaius Terentius Varro (plebeu) atacă forțele lui Hannibal. Aripile trupelor lui Hannibal se închid asupra romanilor, care le străpunseseră centrul apărării și, datorită cavaleriei cartagineze, zdrobesc pe romani. Aceștia înregistrează cel puțin 45.000 de morți, printre care se află un consul, și 20.000 de soldați, luați prizonieri (Pol., 3, 113). Este cel mai răsunător dezastru din istoria militară a Romei. Hannibal șovăie însă să pornească asupra Romei. El refuză propunerea la Maharbal, comandantul cavaleriei sale, de a-l lăsa să întreprindă un marș fulgerător asupra Orașului și de a-l ocupa. Când totuși se decide să amorseze această ofensivă, Maharbal îi declară: „Hannibal știi să învingi, dar nu știi să profiți de victorie“, *vincere scis, Hannibal; uictoria uti nescis* (Liv. 22, 51, 3-4; dar și Cat., *Orig.*, 4, fr. 13-14; Flor., *Tabel.*, 1, 22, 19; Amm., 28, 5-6). De fapt, Hannibal știa că incinta Romei nu putea fi străpunsă de trupele sale, puțin antrenate să realizeze, cu succes, un asediu. De altfel el nu voia să distrugă iute Roma, ci s-o izoleze de bazele ei italice. Ceea ce, în parte, a și izbutit. Samniții, Capua și cei mai mulți aliați meridionali, cu excepția cetăților grecești de pe litoral, ca Neapolis și Cumae, au trecut de partea cartaginezilor. Aceștia s-au instalat la Capua. Roma însăși a fost salvată de zidurile sale de incintă, de fidelitatea aliaților din Italia centrală și de coloniile sale, de superioritatea navală și de uniunea sacră, operată în Cetate, în jurul senatului.

Pe de altă parte, Cartagina, care nu prea putea să expedieze întăriri în Italia, face eforturi substanțiale în Hispania. Dar soarta războiului s-a schimbat, începând din 215. Romanii au practicat din nou războiul de uzură, care nu putea să le fie decât prielnic, pe termen lung. Efectivele Romei ajung la douăzeci și cinci de legiuni, utilizate îndeosebi să apere cetățile de pe litoral și din interior, să-l supravegheze pe Filip V al Macedoniei, care ar fi putut să aducă trupe de sprijin lui Hannibal, aliatul lui, să împiedice sosirea unor noi forțe cartagineze din Hispania. Cartaginezii au mai reputat temporar unele succese. Au debarcat în Sardinia și în special în Sicilia, unde Syracuza a renunțat la alianța cu o Romă care o subjuga treptat, inevitabil. Punii ocupă Tarentul și înfrâng trupe romane din Hispania. Conflictul între Roma și macedonenii durează între 215 și 205 î.C., dar nu are consecințe relevante. În 212 î.C., romanii ocupă Capua, căreia i se impun condiții de pace teribile. Totodată, după un asediu care a durat un an, Marcus Claudius Marcellus cucerește și pradă Syracuza. Un soldat roman ucide, aproape întâmplător, pe Arhimede. Syracuza va deveni capitala provinciei romane a Siciliei. În 209 î.C., romanii ocupă Tarentul și Cartagina hispanică (preluând controlul asupra arsenalului acestui oraș și minelor de argint din apropierea lui). Hannibal sperase să izoleze Roma de restul Italiei, pe când, în realitate, el s-a văzut relativ izolat în peninsulă, mai ales în Bruttium. În 211 î.C., el ajunsese, dar fără folos, la porțile Romei, când se strigase în Cetate: „Hannibal este în preajma porților (Orașului)“, *Hannibal ad portas*. În 210, tânărul Publius Cornelius Scipio, în vârstă de numai douăzeci și cinci de ani, primește un *imperium* proconsular și comandamentul forțelor romane din Hispania, deși nu fusese niciodată magistrat roman. Hasdrubal a adus din Hispania o armată de ajutor, care însă nu a putut să facă joncțiune cu trupele lui Hannibal. Cu prețul unui substanțial efort, consulul Livius Salinator a nimicit corpul expediționar al lui Hasdrubal, în 207 î.C., pe fluviul Metaurus. Soarta războiului era de fapt hotărâtă. În 206-205 î.C., Scipio lichidează complet rezistența punică din Hispania. În condiții dificile, în 204 î.C., Scipio debarcă în Africa punică în fruntea a 35.000 de soldați. Avea însă sprijinul numizilor, răsculați împotriva Cartaginei. Pe de altă parte, după părerea noastră, Scipio trăseze foloase din lecția eșecului înregistrat cândva de către Regulus. În 203 î.C., Cartagina obligase pe Magon, care opera în Liguria, să se întoarcă în Africa. Hannibal nu fusese niciodată învins, dar era uzat și dezamăgit. Campania sa italică eșuase.

Zama și urmările sale

Întors în Africa, împreună cu o parte din efectivele pe care le comandase în Italia, Hannibal primește ajutoare, recrutează noi soldați și pornește împotriva trupelor lui Scipio, după ce acesta refuzase încheierea unei păci de compromis, un fel de „*paix des braves*“. La 29 octombrie 202 î.C., el înfruntă pe Scipio și pe Masinissa, căpetenia numizilor dormici de a-și câștiga independența față de Cartagina.

Înainte de luptă, fiecare dintre comandanți rostește cuvântări de îmbărbătare a propriilor militari, prezentate de izvoarele antice ca încorporând idei similare. Confruntarea va semnifica o bătălie supremă, *supremum certamen*. Ea va decide cine va face legea în Mediterana: fie Roma, fie Cartagina. Răsplata victoriei nu vor fi Africa sau Italia, ci „întreg globul pământesc“, *neque enim Africam aut Italiam, sed orbem terrarum uictoriae praemium fore* (Liv., 30, 32). Hannibal organizează o linie de bătaie în care se amestecau mercenarii, soldați aduși din Italia, o elită formată din cartaginezi de baștină

și 80 de elefanți. Scipio deviază elefanții spre flancuri, unde destabilizează o cavalerie punică relativ slabă. După o sângeroasă ciocnire între cele două infanterii, Scipio atacă pe centru și pe flancuri. În cele din urmă, șarja cavaleriei romano-numide, comandate de Laelius și de Masinissa, hotărăște soarta bătăliei: armata lui Hannibal este crunt măcelărită (Liv., 30, 34-35).

În 201 î.C., sfătuiți chiar de Hannibal, cartaginezii sunt siliți să accepte o pace umilitoare. Ei pierd Hispania și toate posesiunile exterioare Africii, predau flota Romei, cu excepția a zece vase, plătesc o împovărată indemnizație de război (10.000 de talanți în zece ani), trebuie să aibă acordul Romei pentru orice inițiativă diplomatică sau militară, nu mai au permisiunea de a recruta mercenari, acceptă o supraveghere, chiar în Africa, exercitată de un stat numid clientelar Cetății și independent de Cartagina. Soldați și mai cu seamă căpetenii ale italicilor, care trecuseră de partea cartaginezilor, sunt executați. Întinse pământuri italice sunt confiscate de romani. Este constituit „ogorul campanian“, *ager campanus*, format din 60.000 de hectare, foarte fertile. Foștii colaboratori ai lui Hannibal au trebuit să achite amenzi substanțiale, să suporte garnizoane romane și colonii pe teritoriile lor. Viața lor internă a fost riguros supravegheată. De pildă, bruttienii și lucanienii nu au mai fost recrutați în legiuni, iar solul lor a fost acaparat de colonii romane. Capua a fost astfel tratată, încât nu s-a mai refăcut niciodată. Și-a pierdut autonomia și a devenit „un locaș al plugarilor“, *sedes aratorum*, deci simplu centru agricol, gestionat de prefecți romani. Pe de altă parte, aliații Romei, fideli ei în tot cursul războiului, nu au fost recompensați. Ceea ce a creat un sentiment de frustrare în rândurile lor.

Roma însăși întreprinsese un imens efort de război, foarte costisitor. Totuși prada de război a fost foarte bogată, generând în Cetate averi considerabile. Romanii au început să emită denarul de argint, *denarius*. În Hispania, au fost constituite provinciile Baetica, ori *Hispania ulterior*, și *Hispania citerior*. Încă înainte de declanșarea celui de al doilea război punic, s-a luat hotărârea de a încredința guvernarea teritoriilor extraitalice, anexate de romani, anumitor foști magistrați ori promagistrați, cărora li se acorda o misiune, *prouincia*. Termenul a acoperit repede denumirea zonelor unde se exercita *prouincia*. Roma pusese practic stăpânire pe viața economică și comercială a Mediteranei vestice.

Senatul a ieșit întărit din cele două războaie punice. Prin *auctoritas*, senatul a devenit, mai mult ca oricând, tutorele, apărătorul, ocrotitorul statului, iar magistrații au servit mai ales ca emisari, ca slujitori ai curiei (Cic., *Sest.*, 117). După dezastrul de la Cannae, unde pierduseră 80 de senatori, a survenit, cum am reliefat în capitolul precedent, o ultimă perturbare în mecanismul recrutării și funcționării sale. A fost completat printr-o „alegere a senatului“, *lectio senatus*, operată de Marcus Fabius Buteo. El a introdus în senat și exponenți ai aristocrației campaniene, fidele Romei. Începând de acum s-a ivit o ierarhizare a senatorilor. Din 209 î.C., senatul a desemnat promagistrații-guvernatori de provincii și prefecți în orașele italice unde se efectuase o defecțiune în favoarea lui Hannibal. Concomitent, cel de al doilea război punic a prilejuit detașarea, din corpul cetățenesc, a unor personalități politico-militare de prestigiu remarcabil. Precum Titus Otacilius Crassus, care se distinse în Sicilia, și îndeosebi Publius Cornelius Scipio, înzestrat cu supranumele de „Africanul“, *Africanus*. O nouă eră politică astfel se deschidea. Scipio se sprijinea pe mari familii, precum cele ale Aemiliilor și ale Aciliilor.

Stranii s-au configurat personalitățile învingătorului de la Cannae și învinsului de la Zama. Ne referim desigur la Hannibal. Aventurier iscusit sau strateg militar de geniu? Nu cumva scriitorii antici i-au exagerat meritele militare (Pol., 18, 28) tocmai spre a augmenta gloria romanilor, biruitori ai unui mare general? În orice caz el a fost temeinic instruit ca militar încă din copilărie. Ca să nu ne mai referim la faptul că fusese format în ură cumplită, nutrită față de Roma (Liv., 21, 4). Pulsunile sale puternice, chiar violente, erosul său răscolit și răscolitor s-au orientat tocmai în direcția combaterii hegemoniei romane. Direcția pe care n-a abandonat-o nici după ce, în urma păcii din 201 î.C., a părăsit o Cartagină abia cunoscută de el în fragedă copilărie și s-a exilat în Orient. A strigat el oare, în surghiun: „Zama, o, Zama?”.

Armata romană

Sfidarea pricinuită de cele două războaie punico a putut fi înfruntată cu succes pentru că armata romană era astfel alcătuită și călătită în războaie anterioare, încât se dovedise capabilă să suporte, în bune condiții, orice șoc major. Inițial, cum am notat mai sus, nu existase decât o singură unitate de infanterie, legiunea, *legio*, sprijinită de călăreți, acei *celeres*, de asemenea mai sus consemnați, și de auxiliari de pedestrimă ușoară. Cum am arătat anterior, obligațiile militare fuseseră strâns corelate drepturilor politice. Până la sfârșitul secolului al II-lea î.C., orice cetățean roman putea fi recrutat în oștire. Totuși, de regulă, această recrutare era o „alegere”, *dilectus*, deoarece erau mobilizați ca soldați cetățenii până la un număr de oameni care să corespundă necesităților războiului purtat de Roma în momentul respectiv. Într-o epocă foarte îndepărtată, militarul roman nu primea de la stat decât o rație de „sare”, *sal*, indispensabilă hrănirii sale și uneori greu de procurat. De aici provine vocabulul „salariu”, *salarium*. Ulterior s-au înmănat bani soldaților, ca să-și cumpere sare. Începând cu anul 406 î.C., a fost instituită solda, *stipendium* (de la „lingou”, *stips*, căci, un timp, soldații nu primeau bani, ci numai lingouri de metal de valoare). Am reliefat că impozitul direct a fost creat tocmai spre a nutri acest *stipendium* (Liv., 4, 59-60). Soldații își procurau hrana din soldă sau din prada de război, eventual acordată de comandanții lor. Echipamentul militar era obținut în mod similar. Statul s-a însărcinat, ulterior, să-l procure, costul lui fiind reținut din soldă. Până la urmă, Republica a procurat gratuit armamentul de bază. Numai costul armelor „suplimentare” a fost scăzut din soldă (Pol., 6, 39, 15). Abia în 123 î.C., o lege impusă de către Gaius Gracchus a constrâns statul să furnizeze militarului uniformă, *uestis militaris* (Plut., C. Gracch., 5, 1). Polibiu (18, 32) reliefează că fiecare soldat roman trebuie să fie în stare să lupte în orice loc și timp, fie în cadrul unităților din care făcea parte, fie singur, corp la corp.

La origine, legiunea era compusă din 3.000 de oameni, adică din cele 30 de curii, ce includeau fiecare, în principiu, câte o sută de combatanți. În secolul al IV-lea o legiune încorporase 4.200 de luptători. Mai târziu, cum am semnalat mai sus, efectivul legiunii a putut atinge 5.000 de soldați. Anul militar, când soldații erau mobilizați, începe primăvara, în luna martie, ca să se încheie în octombrie, odată cu demobilizarea. Cum de fapt am relevat anterior, atunci când teatrul de luptă s-a îndepărtat de Roma, de Lațiu și chiar de coloniile peninsulare, demobilizarea nu s-a mai efectuat în toamna aceluiași an. La începutul secolului al III-lea î.C., Cetatea menținuse pe picior de război între două și patru legiuni. Fiecare legiune îngloba 3.000 de oșteni din infanteria grea,

distribuiți în o mie două sute de „sulițași“, *hastati*, care formau prima linie de luptă, urmași, în a doua linie, de „frunțași“, *principes*, de asemenea în număr de o mie două sute (la origini combătuseră în prima linie), și, în a treia linie, tot de o mie două sute de soldați, „cei din al treilea rând“ *triarii*, un fel de rezervă a formației militare, de subunitate a veteranilor. Infanteriei grele a legiunii i se adăugau încă o mie două sute de pedestrași ușor înarmați, veliți, *uelites*. Legiunea era sprijinită de trei sute de călăreți. Ea era împărțită în manipule, subunități de luptă. Aliații Romei furnizau destul de numeroase trupe auxiliare. Înainte de 218 î.C., Cetatea menținea pe picior de război între șase și opt legiuni, adică între 25.000 și 33.000 de militari. Între 217 și 203, Roma, cum am remarcat într-un subcapitol precedent, a mobilizat până la 25-28 de legiuni. Se adăugau flota și forțele auxiliare. După Cannae, ca și în 208-207 î.C., când a trebuit combătută armata cartagineză de ajutor al lui Hasdrubal, romanii au fost nevoiți să recruteze chiar sclavi, ce s-au oferit voluntari.

Reiterăm observația că *mobilizările afectau numai pe proprietarii de pământ. Se considera că aceștia erau motivați, deoarece își apărau bunurile lor*. Chiar aliații, care furnizau substanțiale contingente militare, își apărau pământurile lor, legate de interesele Romei, prin diverse tratate. Romanii nu recrutau mercenari, a căror motivație nu putea implica sentimente patriotice. *Tocmai în caracterul național și nonprofesionist al armatei lor trebuie căutat unul dintre secretele revelatoare ale victoriei finale repurtate asupra trupelor eterogene ale punilor, unde cartaginezii nu constituiau decât puține unități de elită.*

Consulii încorporau în principalele unități combatante mobilizabilii *iuniores*, care aveau între 17 și 46 de ani. *Seniores*, adică soldați vârstnici, erau îndeobște meniți apărării citadelor și, în cazuri excepționale, a Romei însăși. Un jurământ, *sacramentum*, lega soldații de comandanții lor și de Republică. Numeroasele rituri ale militarilor traduceau, desigur, conotațiile ritualismului roman. Victoria ilustra protecția zeilor. Am semnalat că generalul învingător, consul, pretor, promagistrat, era salutat *imperator* de către soldații săi și răsplătit nu numai prin rugăciuni, ci și prin intrarea solemnă în Roma, cu prilejul ovației sau triumfului. Fastele, calendarul roman, consemnau nu doar zilele de muncă (faste) și pe cele de sărbătoare (nefaste), ca și listele magistraților, dar și triumfurile. Generalul care dobânda un triumf își onora în mod deosebit familia.

Armele defensive ale infanteristului roman sunt casca de metal, platoșa din piele, dublată de mici plăci de metal, scutul. Armele ofensive sunt sulița ușoară, de aruncat în adversar, sabia și uneori lancea. Îndeobște veliți atacau primii și azvârleau sulițele. Urma infanteria grea, care, în ordine hoplitică, practica lupta corp la corp, după ce soldații săi își aruncau de asemenea sulițele. *Triarii*, înarmați cu lănci grele, nu interveneau decât în momentele dificile ale luptei. Formația de luptă a legiunii era mult mai suplă decât cea a falangei macedonene, care nu i-a înspăimântat pe romani decât în vremea lui Pyrrhus. Infanteria era principala forță a armatei romane. Structurarea soldaților în manipule, articulate în careuri de luptă, îngăduia fiecărei linii de combatanți să-și refacă dispozitivul, în spatele altelei, dacă era dislocată de inamic. Cavaleria slujea operațiilor de recunoaștere, de hărțuire a adversarului sau de exploatare a victoriei. Totuși, în anumite bătălii, precum cea de la Zama, cavaleria a constituit un factor decisiv al victoriei. Desigur, și flota militară romană s-a vădit ca deosebit de performantă.

Armata a constituit un element de primă importanță în procesul cuceririi romane, al expansiunii Cetății. Ea va oferi unei Rome care nu se mulțumea cu preeminența în Occident și ținea expansiune în Orient un instrument de însemnătate majoră. În acest mod s-a zămislit imperiul Republicii romane și ceea ce adesea se definește ca imperialismul Cetății.¹

NOTE

¹Pentru apărarea Romei, expansiunea în Italia și în afara ei, armata romană etc., vezi mai ales Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 122-166; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 60-76; M. Christol - D. Nony, *op. cit.*, pp. 39-41; 45-48; 62-69.

V. FĂURIREA IMPERIULUI REPUBLICII ROMANE (201-133 î.C.)

„Imperialismul“ roman

S-a reliefat că expansiunea Romei fusese considerată de istoricii greci ca o „aventură fabuloasă“. Într-adevăr, cucerirea romană a fost intens accelerată după cel de al doilea război punic, care a deschis căile extinderii puterii Cetății nu numai în Occident, ci și în Orient. Efectiv, romanii înșiși au apreciat victoria asupra punilor ca o încercare decisivă, transgresată datorită virtuții lor.

De fapt, numeroși cercetători moderni consideră că, după cel de al doilea război punic, a fost fie lansat, fie relansat imperialismul roman. Un termen ca „imperialism“, încărcat în epoca noastră cu unele conotații evocatoare de triste amintiri, nu ni se pare pertinent ca să definească masiva și rapidă expansiune romană. Cu toate acestea este incontestabil faptul că Republica romană și-a creat un imens imperiu mediteranean. Am constatat, în alt capitol, cum termenul „imperiu“, *imperium*, a dobândit un sens geografic, spre a ilustra un spațiu amplu, pe care se exercita o putere politică constrângătoare. Pe de altă parte, acest imperiu teritorial constituia un fenomen insolit. Cucerirea parturului Mediteranei nu a reprezentat opera unei monarhii, a unor basilei, de tip greco-elenistic, precum fuseseră prestațiile lui Alexandru și ale continuatorilor lui. Ea a fost pusă în operă de o Cetate-republică, situată în fruntea unor alianțe și ligi complexe.

Istoricii, scriitorii romani, în cor, au afirmat totdeauna ritos că romanii ar fi purtat numai războaie defensive, de apărare a independenței lor și cel mult a unor interese, de altfel pendinte de prezervarea autonomiei Cetății. Însă, din cele mai vechi timpuri, în caz de război, căpetenia feșialilor, acel *pater patratus* mai sus consemnat, înainta pe teritoriul inamic și arunca o lance, confecționată din lemn și având culoarea roșie, cea a sângelui. Acest act marca, în chip evident, o revendicare teritorială. Prin ritul în cauză *pater patratus* convergea zona dușmană în teren oportun acțiunii militare romane. În momentul în care teritoriile vrăjmașilor s-au aflat prea departe de Roma, pentru a permite deplasarea lui *pater patratus*, s-a declarat zonă inamică o bucată de pământ din apropierea templului zeiței Bellona, cea a războiului. Acest sector terestru, devenit simbolic, fusese cumpărat pe un bănuș de un prizonier de război. Încât ritualul respectiv revela că, în straturile profunde ale utilajului mental roman, orice conflict militar era închipuit ca atât defensiv, cât și ofensiv. *Pater patratus* reclama nu numai izbândă, ci și anexarea teritoriului inamic. De altfel, acest rit trebuie pus în relație cu imaginea creșterii organice a Romei, atât de glorificată de istoricii latini. Chiar dacă romanii atacau ca să se apere, în ultimă instanță, proiectul ofensiv se dezvoltă cu vigoare în interiorul demersului războinic. În afară de aceasta, Roma a fost totdeauna mândră de „maiestatea“ sa, *maiestas populi Romani*, mai sus amintită. Ea parcă impunea formarea unui „imperiu“, pe scurt *imperium populi Romani*. Pe deasupra, scriitorii romani vor invoca credința în drepturile legitime ale poporului lor „învingător și stăpân peste

toate semințiile", *uictor dominusque omnium gentium* (Cic., *Phil.*, 6, 12), ocrotit de zei, întrucât era compus „din cei mai religioși muritori“, *religiosissimi mortales* (Sall., *C.*, 12, 3). O asemenea națiune nu putea să se reliefeze decât ca un „popor dominant“, *praeualens populus* (Liv., *praef.*, 4), de fapt „poporul conducător“, *princeps populus*. Sau „poporul împărat“, cum îl caracterizează Tacit (*An.*, 3, 6, 1: *imperatorii populo*). Scriitorii greci se exprimau încă mai clar în această privință. Ca și în altele de altminteri. Admirător fervent al Romei, Polibiu consemnează imperiul Romei ca al patrulea, după cel persan, cel spartan și cel macedonean. Acest imperiu al Romei ar fi dobândit o dominație universală, care ar fi cuprins aproape toată lumea locuită, aproape întreg universul (Pol., 1, 2). El s-ar înfățișa pe desăvârșitul echilibrului instituțional, pe o armată superioară celorlalte și pe concepții religioase performante (Pol., 6, 18-42; 8, 56). Aceste idei vor fi ulterior îmbrățișate de Posidonius, Diodor din Sicilia și Strabon. Imperiul Romei ar fi rodul unei ofensive meșteșugite.

Cercetătorii moderni sunt foarte divizați între ei în privința acestui imperiu. Ar fi fost el efectul unei defensive care a obligat Roma să-și amplifice teritoriile? Un asemenea punct de vedere a fost preconizat de Theodor Mommsen, M. Holleaux, E. Badian, Paul Veyne. Dimpotrivă, au opinat că „imperialismul“ roman ar fi fost voluntar, premeditat, focalizat pe planuri expansioniste, Bossuet, Montesquieu, Gaetano De Sanctis, W.V. Harris. Alții nu se pronunță deloc ori ezită, ca Marcel Le Glay¹. Regretatul savant francez opina că, până în timpul celui de al doilea război punic, Roma a purtat numai războaie de apărare: nu ar fi existat o dorință de hegemonie. Ideea unei politici imperialiste ar fi emers atunci, în mințile anumitor senatori, sub impactul prezenței și acțiunii lui Hannibal chiar pe solul italic, unde amenința Roma însăși. Primejdia coaliizării Macedoniei și Cartaginei ar fi determinat pe unii să militeze pentru ținte transmarine. Dar, până în 169, „imperialismul“ roman ar fi subsistat ca eminentamente defensiv. În realitate, romanii nu ar fi anexat decât târziu state și teritorii de multă vreme înfrânte de ei.

În realitate, Cetatea nu totdeauna a anexat imediat teritoriile învinșilor, pentru că nu considera oportună cucerirea directă, în absența unor mijloace care s-o asigure ca solidă, inatacabilă. Am reliefat că romanii erau pragmatici. Fără îndoială, în secolul al V-lea î.C., când, asediată, a trebuit prin excelență să respingă atacurile exterioare, Roma a practicat mai ales defensivă. Veleitățile de cucerire fuseseră dictate de necesitatea salvagărdării teritoriului propriu. Strategia defensivă a rămas precumpănitoare și în veacul subsecvent. Totuși, expansiunea în sudul Italiei și lichidarea independenței unor cetăți etrusce a tradus, în secolul al III-lea î.C., o aspirație, destul de clară, de a dobândi hegemonia în Italia. Iar războaiele punice au purces din voința de a impune Roma ca unica supraputere în vestul Mediteranei. Neîndoielnic, au contat și anumite considerente defensive. Dar, chiar dacă unor senatori le repugna o cucerire intensivă, alții, inclusiv generali, soldații romani, negustorii, marii latifundiați năzuiau să cheazău gloria Republicii, să-i sporească prestigiul, să-i asigure câștiguri substanțiale de noi pământuri, ca și de alte mijloace materiale, ai căror beneficiari erau în primul rând ei. Expansiunea în Orient răspundea și mai limpede intențiilor hegemoniste. Chiar dacă exista teama de consolidarea unor state elenistice, de asemenea expansioniste. S-a înaintat prudent, dar tenace, abil calculat, spre obținerea controlului asupra lumii locuite sau civilizate, *oikouméne*, unde abundau cetăți înfloritoare, se puteau percepe impozite, se acaparau bunuri materiale, ca și spirituale. O *forma mentis* expansionistă s-a constituit ca una

dintre cele mai relevante structuri ale conștiinței colective romane. Această *forma mentis* nu excludea punerea în mișcare a pragmatismului și a ritualismului. Pe de altă parte, echilibrul intern al Republicii putea subsista mai lesne în condițiile unei ofensive externe majore. Se adaugă faptul, semnalat în capitolul anterior, că întreaga zonă mediteraneană resimțea nevoia unui unificator, care să-i accelereze dezvoltarea spirituală, să lichideze conflicte mărunte, numeroase, între seminții și cetăți, generatoare de eroziune ineluctabilă, să propage economia liberei întreprinderi și a pieței. De ce n-ar fi fost Roma acest unificator? De altfel, anumite state și orașe elenistice au solicitat chiar ele intervenția Romei împotriva dușmanilor locali.

Expansiunea în Grecia

Grecia propriu-zisă era mai divizată și mai sfâșiată ca oricând de conflicte între cetăți. Nu existau ca armate naționale decât cele ale ligilor etoliană și aheană. Corintul prospera, însă Atena funcționa în special ca o capitală intelectuală, întreținută de regii elenistici. În Sparta, Nabis se străduia să pună în operă reforme profunde, intențional democratizante, care îi atrăseseră ura aheenilor.

De fapt, regele Macedoniei, Filip V, care, în principiu, domina Grecia, se aliase cândva cu Hannibal. El amenințase astfel să deschidă un al doilea front împotriva romanilor. Ceea ce aceștia nu i-au putut ierta niciodată. Filip V pusese stăpânire pe o parte din Illyria și ajunsese la Adriatică în momentul în care Hannibal ocupase Tarentul. Riposta militară romană a fost slabă, rezumându-se la supravegherea Mării Adriatice și la îndepărtarea lui Filip de Italia. Însă cea diplomatică se reliefa ca mai energică. O întâlnire între romanul Laevinus și reprezentanții ligii etoliene determinase alianța Republicii cu această ligă. Precum și cu bogatul regat microasiatic al Pergamului. Attalos, regele acestuia, intervenise în Grecia împotriva lui Filip V. Attalos era îngrijorat de primejdia pe care o reprezenta o Macedonie prea puternică. Senatul însă se grăbise să încheie cu macedonenii o pace separată, în 205 î.C., la Phoiniké, lăsând astfel pe Hannibal fără un aliat prețios. Filip avea alte interese de urmărit în Balcani decât o riscantă expediție în Italia. Totuși Laevinus a condus o ambasadă în Pergam. Roma devenise implicată în viesparul greco-oriental. De altminteri, în 210-209 î.C. o flotă romană operase în Marea Egee. Filip menținea câteva garnizoane macedonene în Grecia, dar îndeosebi acționa în Creta, cu scopul de a-și deschide o cale spre infiltrarea în bogata Cyrenaică, stăpânită de Lagizi. El a lansat de asemenea o puternică expediție în regiunea Mării Negre, spre a bloca invaziile barbare și a controla aici o importantă cale comercială. Grecii au reclamat intervenția Romei împotriva lui Filip. Ne referim în special la Rhodos, dar și la Atena, care a decis pe romani să intervină în Hellada.

Senatul a fost de acord, dar comișile centuriate au început prin a refuza să declare război lui Filip. Pe lângă demersul atenienilor, Roma a trebuit să reacționeze față de avertismentul adresat de către rhodieni. Ei preveniseră, în 201 î.C., senatul că se încheiase un pact de alianță între două puternice state elenistice: regatul macedonean și cel, în plină expansiune, al seleucidului Antiochos III. Pe de altă parte, senatul știa că expediția în Grecia nu îl va costa mult, întrucât primise un sprijin financiar substanțial din partea cetăților grecești ostile lui Filip. Încât, în 200 î.C., comișile centuriate au declarat război Macedoniei. Corpul expediționar roman a acționat

inițial, adică în 199 î.C., în Albania actuală, cu sprijinul ligii etoliene. În anul următor, forțele consulului Titus Quinctius Flamininus au pătruns în Grecia, unde, pe lângă ajutorul acordat de Pergam, rhodienii, etolienii etc., a obținut și aderarea ligii aheene la coaliția romano-greacă antimacedoneană. Se pare că Flamininus s-a întâlnit cu Filip V, căruia i-a propus un tratat de pace, în condițiile retragerii garnizoanelor macedonene din Grecia și ale renunțării la tutela exercitată de el asupra Helladei. Cum Filip a refuzat aceste condiții, romanii au anunțat că întreprind războiul împotriva macedonenilor și în favoarea grecilor (Plut., *Flam.*, 5, 8). O confruntare decisivă era inevitabilă.

Această coliziune s-a desfășurat în iunie 197 î.C. la Kynoskephalai, adică, în grecește, „Capetele câinelui”. În istoria politică și militară a antichității bătălia în cauză a asumat o importanță cardinală. Într-adevăr, ea a marcat victoria legiunii romane asupra falangei macedonene. Căci, la Kynoskephalai, trupele romane au înfruntat și învins celebra formație de luptă a lui Alexandru și a macedonenilor, care zdrobise cândva mulțimile medopersilor. De data aceasta falanga fusese structurată după toate regulile tacticii militare macedonene. Dar, mai suplă, formația de luptă a legiunii a triumfat. De aceea s-a afirmat că înfruntarea de la Kynoskephalai atestă o „Iena” (locul unde Napoleon va zdrobi armata prusiană, moștenită de la Frederic II) a falangei și a macedonenilor. Kynoskephalai are relevanță și din alt motiv. Ilustrează intruziunea, pătrunderea în forță a Romei, în lumea elenistică. Filip V cere pace și se obligă să abandoneze posesiunile sale din Grecia și din Asia, să achite o substanțială indemnizație de război, să renunțe la flota sa, estimată ca primejdioasă de către romani, ca și la elefanții de luptă, și să nu mai inițieze nici un război, dacă nu ar fi avut acordul romanilor. Practic, Macedonia devenea un stat vasal Romei. Puțin după Kynoskephalai, în primăvara anului 196 î.C., cu prilejul jocurilor istmice de la Corint, într-o atmosferă generală de entuziasm delirant, Flamininus va proclama solemn libertatea Greciei².

Lumea elenistică și Hispania

Flamininus a orânduit temeinic problemele suscitade în Thessalia și a obținut de la un congres panelenic declanșarea unui război împotriva Spartei, în urma căruia Nabis, înfrânt, a abandonat orice activitate militară. În 194, trupele romane au evacuat complet Grecia. Însă au trebuit să se întoarcă în curând aici. Echilibrul de forțe se modificase în chip pregnant în lumea elenică. Roma încuraja principalii săi aliați, adică republica rhodiană și regatul Pergamului. Rhodienii performau în materie de comerț înfloritor și de flotă, pe când Attalos I al Pergamului, învingător al galatilor din Asia Mică, năzuia să-și dezvolte statul plasat la capătul drumurilor caravanier, ce porneau din Asia Centrală și din Mesopotamia. Pe de altă parte, aceste două state aveau litigii cu puternicul regat al Seleucizilor, cândva aliatul lui Filip V, peste care domnea Antiochos III, supranumit „cel Mare”, *hō mégas*. Acesta restaura influența Seleucizilor. Deși, de pe la aproximativ 250 î.C., Arsakes condusesse o rebeliune a triburilor iraniene împotriva Seleucizilor și făurise statul part. Antiochos III, datorită unor campanii militare victorioase, între 209 și 205 î.C., restaurase în parte puterea seleucidă. Având ca țintă eliminarea unui vid pricinuit de înfrângerea aliaților săi macedoneni, Antiochos instalase garnizoane seleucide pe ambele țărmuri ale strâmtorilor (Dardanele, Bosfor). Amenința pe rhodienii și pe Eumenes I, noul rege al Pergamului. Antiochos III debarcă în Grecia în toamna anului 192 și proclamă intenția de a-i susține pe

etolieni și o independență elenică autentică. Încât Republica intervine din nou, bizuindu-se nu numai pe rhodieni și pe Pergam, ci și pe liga aheană și chiar pe Filip V al Macedoniei. În iunie 191 î.C., corpul expediționar roman și aliații săi înfrâng pe Antiochos III la Termopile și îl alungă din Grecia. În anul următor, rhodienii i-au zdrobit flota în Marea Egee. Iar forțele romane debarcă în Asia Mică. Concomitent, în Grecia, liga etoliană pierde controlul exercitat asupra orașului sanctuar de la Delphi și al insulelor din Marea Ioniană.

Trupele romane erau comandate de Lucius Cornelius Scipio, care va fi supranumit „Asiaticul”, *Asiaticus*, asistat de fratele lui, celebrul învingător al lui Hannibal. Cei 80.000 de soldați din armata celor doi frați au biruit cu strălucire cei 70.000 de militari ai Seleucizilor, în decembrie 190 î.C., la Magnesia, din Lydia. Antiochos III obține o pace care stipula abandonarea teritoriilor sale din Asia Mică, a grosului flotei sale și a elefanților de luptă, ca și achitarea unei indemnizații de război. Astfel se deschidea calea hegemoniei romane în Asia și în Orient. În plus, eșua proiectul unei mari coaliții elenistice antiromane, la care visau unii istorici greci³. Hannibal, care acționa în Asia Mică împotriva intereselor Romei, s-a sinucis în 183 î.C. Din nou romanii și-au rechemat forțele din lumea elenistică, executând o parțială repliere tactică. Numai consulul Gnaeus Manlius Vulso întreprinsese operații militare împotriva Galatiei, la cererea lui Eumenes I, regele Pergamului, fără a avea aprobarea senatului. Acesta l-a blamat sever. Când a luat cuvântul în senat, Manlius Vulso a rostit prima cuvântare, unde se profila un program limpede, ostentativ proclamat, în favoarea hegemonismului, a așa-numitului „imperialism”, în senat (în 188 î.C.). Manlius Vulso a insistat asupra necesității de a garanta pacea pe pământ și pe mare și de a supraveghea riguros Orientul.

Trebuie precizat că expedițiile transadriatice ale Republicii nu solicitaseră decât efective moderate, reduse, alcătuite din puține legiuni, dar ferm sprijinite, este adevărat, de aliații Romei. Interesele imediate ale soldaților și generalilor romani fuseseră din plin satisfăcute de o copioasă pradă de război. Luaseră naștere numeroase legături personale de clientelă, menite a înlesni deplasările în lumea elenistică ale nobililor romani. Primul patronat al unei cetăți elenice fusese exercitat încă din 212 î.C. asupra Syracuzei de către Marcus Claudius Marcellus.

Dar replierea temporară a romanilor din Grecia și din Orientul elenistic era scrisă și de alte considerente. Romanii se mulțumeau cu impunerea deliberată, după opinia noastră, a unei sfere de influențe, a unui fel de protectorat, și deoarece ei nutreau un autentic respect pentru Grecia și cultura elenistică, superioară celei latine. Ei datorau Helladei multe bunuri spirituale și materiale. Acest respect a devenit tot mai pregnant, în ciuda împotrivirii lui Cato cel Bătrân. Tutela romană se realiza deci după un model anterior experimentat în Sicilia. Aici toate orașele grecești, cu excepția Messinei, fuseseră proclamate „cetăți libere”, *ciuitates liberae*, adică degrevate de poveri militare și fiscale, ca și de întreținerea unor garnizoane romane. Libertatea conferită grecilor obliga mai ales la fidelitate morală față de Roma. Statele clientelare totuși constituiau aici un prim pas spre cucerirea romană. Deocamdată ele erau doar supuse unei tutele, așa-zisa „patronare a lumii grecești” (*patrocinium orbis graeci*), asumată de către Republică în 196, când Flamininus proclamase libertatea Greciei. Prin urmare, grecii nu plăteau impozite Romei, nu erau spravegheați de garnizoane romane și își păstrau structurile instituționale tradiționale.

Au intervenit însă și alte rațiuni, care să explice retragerea temporară a Romei din lumea elenistică în schimbul unui protectorat. Forțele militare și resursele Republicii erau intens solicitate în Occident, unde întâmpinau adesea rezistența anumitor populații mai puțin civilizate. A trebuit să se desăvârșească anexarea insulelor, a Sardiniei și Corsicii, să fie complet supuse seminiile din nordul peninsulei italiice și din Gallia cisalpină, care îl susținuseră pe Hannibal: insubrii, cenomani, boienii, ligurii și venetii. Între 190 și 180 a fost pacificată Gallia cisalpină: s-au implantat colonii romane în mai multe locuri. În deceniul următor au avut loc dure campanii militare în Liguria. Între Alpi și Adriatică a fost creat avanpostul roman de la Aquileia, rămasă încă izolată până spre finalul secolului I î.C. În orice caz, Roma a izbutit să despartă câmpia Padului de Barbarii din masivul alpin și să lichideze pirateria maritimă. Îndeosebi Hispania a solicitat cu pregnanță eforturile Romei. Aici o exploatare directă a teritoriilor era necesară, într-o arie geografică bogată în pământuri fertile și în mine, care atrăgeau coloni și oameni de afaceri romani. Operațiile militare au fost îndreptate împotriva unor triburi războinice, deosebit de obstinate în refuzul pierderii independenței lor. Cato cel Bătrân a asigurat controlul total al bazinului Ebrului și al Cataloniei. El a făcut joncțiunea între cele două provincii romane prin bogata regiune minieră de la Castulo, înainte de a opera o demonstrație militară pe platoul central al Hispaniei. În sud, adică în bazinul actualului Guadalquivir, s-a efectuat stoparea presiunii exercitate de lusitani, care amenințau Baetica. Calmul a domnit în această regiune, între 180 și 155 î.C.; însă Roma a fost nevoită să mențină aici importante efective militare. Cu toate acestea prosperitatea crescândă a celor două provincii romane hispanice a stimulat pe lusitani să atace Baetica în 154 î.C., iar pe celtiberi să agreseze Hispania Citerior. În sud, trupele romane au suferit eșecuri în 154-151; reprimarea brutală a lusitanilor a provocat răscoala condusă de Viriathus, care a fost complet lichidată abia spre 139 î.C. În zona actualului Aragon, operațiile militare s-au concentrat în jurul așezării Numantia. Aici celtiberii au opus o dârză rezistență; în 151 î.C., Quintus Fulvius Nobilior evocă grelele pierderi suferite de romani (Pol., 35, 1, 4). Scipio Aemilianus a fost obligat să recruteze un fel de armată privată spre a pune capăt asediului Numantie, pe care a ocupat-o. În pofida maselor de coloni instalate în Hispania, în special în sudul acesteia, romanizarea s-a realizat oarecum lent.

Anexarea Macedoniei și a Greciei

După 170 î.C. strategia politico-militară a Romei față de Macedonia și de Grecia s-a modificat. Romanii considerau că au așteptat suficient o integrare progresivă și pașnică a Helladei în imperiul lor. Până atunci, Republica se străduise să conserve echilibrul de forțe între statele elenistice. Ea favorizase întrucâtva monarhiile, Pergamul, Macedonia, Siria seleucidă, Egiptul, căci se mefia de cele două ligi, aheană și etoliană. În Macedonia, simțitor slăbită după Kynoskephala, domnea încă din 179 fiul lui Filip V, adică Perseus, care își consolidase regatul devenit prosper. Perseus ținuse cu mîgăla relații politice și familiale, sortite a-i potența demersul orientat spre înlăturarea tutelei romane. Devenise, prin căsătorie, ginerele lui Seleucos IV și cumnat al lui Prusias II, regele Bithyniei. S-ar spune că îl obseda visul lui Antisthenes din Rhodos. Voia să evite pentru moment războiul cu Roma, însă încheiase un tratat de alianță cu Beotia. Or un asemenea tratat încălca grav o condiție a păcii acceptate de către

Filip V cu Republica, adică neamestecul în problemele Greciei. În afară de acestea, urzelile lui Perseus printre vecinii Pergamului l-au nelineștit pe Eumenes, care a cerut intervenția Romei. Senatul a trimis în Grecia pe consulul Marcius Philippus. Războiul a durat patru ani (172-168). La Pydna, în 168 î.C., armata romană comandată de Lucius Paulus Aemilius, fiul consulului mort la Cannae, a biruit cu greu pe Perseus. A urmat dezmembrarea Macedoniei.

Dând curs sfatului dat de Cato, senatul nu a anexat Macedonia, ci a abolit regalitatea și a divizat-o în patru republici. A fost dezmembrată și Illyria. Liga aheană, care a trimis la Roma 1.000 de ostateci, și Rhodosul au fost slăbite. „Clasa politică” grecească a fost epurată. Tutela părintească a Romei se transforma inexorabil într-o suzeranitate foarte constrângătoare. Astfel, un senatus-consult somează pe Antiochos IV, regele seleucid, în 168, să se retragă din Egipt. Injoncțiunile senatului îi sunt aduse regelui de către generalul Gaius Popilius Laenas. Acesta citește tăblițele care reproduceau ordinul senatului, dar regele seleucid ezită să răspundă. Atunci Laenas schițează pe sol un cerc în jurul lui Antiochos și îl somează să nu plece înainte de a da un răspuns (Pol., 29, 27). Tactica romană era uneori foarte brutală. Regatul seleucid s-a limitat practic numai la Siria. Intervenționismul roman în Orient a prilejuit o întreagă rețea de suzeranități ale Republicii, ostentativ zămislite ca atare. Totodată, în Grecia, orașul insular Delos devine un port liber, un portofranco, concurând cu succes Rhodosul și îmbogățind pe comercianții romani. Dispăruse euforia difuzată printre greci în 196 î.C., când Flamininus proclamase solemn libertatea Helladei.

A urmat o nouă etapă a expansiunii romane în lumea elenistică, ilustrată de anexarea directă a numeroase teritorii. După ce înăbușă rebeliunea macedonenilor, raliați lui Andriskos, un pretins fiu al lui Perseus, în 148 î.C., Macedonia este transformată în provincie romană. Liga aheană atacase Sparta în 147 î.C. Senatul sprijinea însă pe spartani. Concomitent, spiritul de revoltă antiromană se propagase pretutindeni în Grecia. În 147-146 î.C., profitând de faptul că grosul armatei romane era blocat de operațiile din Hispania și din Africa, strategul ahean Critolaos agită întregul Peloponez, făgăduind săracilor iertarea datoriilor. El se aliază cu beoțienii și înaintează până la Termopile. Mai multe solii romane sunt rău primite și chiar insultate în Corint. Senatul trimite în Grecia două legiuni, comandate de către Lucius Mummius, secondat de trupele din Macedonia. Critolaos este bătut și ucis. Noul strateg ahean, în septembrie 146 î.C., se străduiește să reziste romanilor în bătălia de la Leucopetra, adică la porțile Corintului. Grecii consideră această bătălie ca luptă decisivă pentru „eliberarea” Helladei. Dar ei sunt învinși și Mummius ocupă Corintul fără efort. Cum însă avea ordin de la senat să-l distrugă, lasă soldații săi să jefuiască orașul cu o înspăimântătoare cruzime. Locuitorii sunt fie masacrați, fie vânduți ca sclavi, și cetatea este incendiată din temelii. Deși cercetările arheologice au demonstrat că distrugerea Corintului nu a fost totală. Ea asumă valoarea unui simbol, destinat anihilării complete a turbulenței manifestate adesea în Grecia. Ligile sunt desființate și Grecia este anexată ca provincie romană, sub numele de Achaia. În Hellada nu subsistă decât mici orașe dotate cu instituții oligarhice. Tot Orientul elenistic se află la picioarele Romei. *Pe deasupra, 146 î.C. comportă și un alt eveniment revelator pentru expansiunea hegemoniei Romei în întreaga Mediterană.*

Al treilea război punic

Într-adevăr, câteva luni anterior, adică în aprilie 146 î.C., fusese distrusă Cartagina. Faimoasa cetate punică, în pofida anumitor tulburări politice interne, reușise o redresare impresionantă după înfrângerea de la Zama. Ea dezvoltase intensiv o agricultură bazată pe irigații. Își refăcuse flota, care brăzda din nou mările. Fără îndoială, Cartagina era atent supravegheată de vechiul aliat al romanilor, regele Masinissa (203-148 î.C.). Acesta dezvoltase, la rândul său, agricultura pe un sol anterior steril (Pol., 36, 16). Trecuse și la sedentarizarea nomazilor. Numidia se transformase astfel într-un stat elenistic prosper – Masinissa năzuia chiar să anexeze Cartagina. În 151, numizii au învins armata cartagineză. Totuși romanii nu aveau de gând să-l lase pe Masinissa să făurească un foarte puternic stat numido-punic. Pe de altă parte, în 151 î.C., Cartagina efectuase ultima livrare din indemnizația de război impusă în 201 î.C. Încât s-a trecut rapid la o reînarmare substanțială a statului punic sub conducerea unei facțiuni antiromane și antinumide, care preluase puterea în cetate. Un contraatac cartaginez, lansat, în 150, împotriva numizilor, a slujit romanilor ca pretext să declare război Cartaginei. S-a invocat încălcarea păcii din 201 î.C. Încă din 153 î.C., mulți senatori se pronunțau în favoarea unui nou război punic, destinat să lichideze statul cartaginez. Cato, care vizitase Cartagina, în cadrul unei ambasade, și constatase redresarea spectaculoasă a acestui oraș, își termina orice cuvântare, indiferent de tema abordată, prin renumitul enunț: „și, în cele din urmă, socotesc că trebuie distrusă Cartagina”, *et ceterum censeo Carthaginem delendam esse*. Operațiile militare, amorțite în 149 î.C., au fost dirijate, începând din 147 î.C., de către însuși Scipio Aemilianus. Când începe asediul cetății punice, conducerea acesteia se hotărăște să capituleze. Dar condițiile impuse de Scipio Aemilianus erau cumplite: orașul trebuia distrus, iar locuitorii ar fi urmat să fie mutați într-o nouă așezare, situată la zece mile distanță de mare. Cartaginezii se răscoală, nu acceptă ultimatumul roman și încearcă să reziste unui asediu care a durat multe luni. În cele din urmă Cartagina este luată cu asalt. Cartaginezii s-au apărat însă cu dârzenie surprinzătoare. Luptele de stradă, adesea angajate pentru o singură casă, au durat aproape opt zile. În funcție de dispozițiile primite de la senat, 50.000 de locuitori au fost vânduți ca sclavi. Orașul a fost brutal incendiat, pe când solul său a devenit blestemat, *sacer*, de fapt tabu, închinat zeilor romani. Totuși săpăturile arheologice atestă vestigii de locuințe ce nu au căzut pradă demolării. Pe teritoriul punic, echivalând cu nord-estul Tunisiei actuale, a fost implantată provincia romană Africa, având drept capitală vechiul oraș punico-fenician Utica.

Frontiera cu Numidia a fost clar delimitată printr-un șanț. De altfel, regatul numid este slăbit și împărțit între succesorii lui Masinissa. Abia în 129 î.C., Micipsa a reunit regatul. Căderea Cartaginei a format obiect de numeroase opere de ficțiune, inclusiv al unei lamentabile supraproducții cinematografice, intitulată „Cartagina în flăcări”. Disparația orașului punic nu a determinat și pe cea a civilizației lui. După debarcarea romanilor în Africa, numeroase orașe și așezări punice au trecut de partea Republicii. Aceste vestigii au menținut o civilizație punică (manifestată inclusiv pe plan lingvistic), capabilă să marcheze pe libieni, pe numizi și pe diverse populații preberbere.

Încă din vremea lui Polibiu s-a încercat să se explice pricinile intransigenței romane. Voiau oare romanii să-i impresioneze pe grecii prea turbulenți? Se străduiau ei să-i favorizeze pe oamenii lor de afaceri, *negotiatores*, concurați de comerțul și industria Cartaginei? Răspunsul trebuie căutat în altă parte. Senatul știa că niciodată Cartagina, redresată din multe puncte de vedere, nu va accepta dominația mediteraneană a Romei, statutul de unică supraputere a acesteia. Pe de altă parte, distrugerea Cartaginei a fost totdeauna estimată la Roma ca simbolul triumfului complet al hegemoniei romane. *Odată nimicită Cartagina, Republica nu mai avea nici un concurent cu adevărat primejdios*. De altfel, Salustiu și alți scriitori romani vor diviza istoria internă, ca și pe cea externă, a Romei în două mari secvențe: perioada anterioară distrugerii Cartaginei și cea care i-a succedat lichidării cetății punitice (Sall., J., 41, 2).

Triumful hegemoniei romane

Efectiv, ca urmare a lichidării statului cartaginez, nimeni nu mai părea a contesta supremația absolută a Romei în zona Mediteranei. Or această mare va rămâne, până în secolul al XVI-lea d.C., principalul centru, cel mai relevant focar al civilizației făurite în Europa, Orientul apropiat și mijlociu, nordul continentului african. Teritoriile din jurul acestei mări erau fie gestionate direct de Roma, care le anexase, fie administrate de state vasale ca: Tracia, regatele microasiatice, Siria, Egiptul, Cipru, Creta, Numidia și Mauretania. Însă aceste state se aflau permanent la dispoziția Romei, care le controla cu strâcnicie. Ele nu mai aveau mijloace să se lanseze într-o inițiativă majoră. Deciziile relevante, care le priveau, se luau la Roma. Totodată o politică mercantilă, focalizată pe progresele comerțului și industriei, pe interesele negustorilor și bancherilor, tindea să se schițeze în interiorul imperiului Romei⁴.

Armonia, echilibrul intern al Republicii începeau totuși să fie grav amenințate. Extinderea enormă a imperiului, criza mentalităților, apărute după Pydna, distorsiunile socio-politice, prilejuiau tensiuni ineluctabil agravate. Ele vor izbucni la suprafața vieții politice începând din 133 î.C.

NOTE

¹ Pentru vocația eminamente defensivă se declară, între alții, E. Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic*, Oxford, 1968, *passim*; Paul Veyne, „Y a-t-il un impérialisme romain?“, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 87, 1975, pp. 793-855; o opinie contrară, a unui „imperialism“ intențional, a fost preconizată foarte limpede de W.V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome, 327-70 B.C.*, Oxford, 1979. Ezitățile apar la M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 81-100. Nu par a se pronunța M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 62. Noi am arătat că ritualul practicat de *pater patratus* implica atât o componentă ofensivă, cât și una defensivă: *Mentalități*, pp. 54-55. În legătură cu apariția unei ținte imperialiste, în vremea celui de al doilea război punic, vezi Jérôme Carcopino, *Étapes de l'impérialisme romain*, ed. a 2-a, Paris, 1961, *passim*.

² Grecii au cântat, în cinstea romanilor, un cântec de elogiu, în care glorificau Buna Credință sau Loialitatea romanilor, atât de fideli jurămintelor lor. Adăugau: „cântați fecioare pe marele Zeus, Roma și pe Titus [Flaminius] și Loialitatea romanilor. O, Pean! O, Titus salva-

torule!“ (Plut., *Flam.*, 16, 7). Pentru bătălia de la Kynoskephala, zdrobirea Macedoniei și apoi a regatului Seleucizilor, a se vedea M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 91-94; M. Christol-D. Nony, pp. 69-71.

³ Ne referim la Antisthenes din Rhodos, care, încurajat de o mică victorie navală a Bithyniei asupra Pergamului proroman, victorie orchestrată de către Hannibal, aspira la o mare coalitie militară, care să distrugă pe romani și pe un general al lor, numit Poublis, adică, firește, Publius Cornelius Scipio Africanul. Cel puțin aceasta rezultă dintr-unul din fragmentele conservate din opera acestui scriitor. Pentru Antisthenes, a se vedea Santo Mazzarino, *Il pensiero storico classico*, 2 vol., 3 tomuri, Roma-Bari, 1973, II, 1, pp. 154-160.

⁴ Pentru războaiele și evenimentele din lumea elenistică, din vestul imperiului și din Africa, vezi M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 78-98; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 69-71; 82-87. Relativ la o așa-zisă politică mercantilă, vezi J. Hatzfeld, *Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénique*, Paris, 1919, *passim*; dar și G. Bloch, *op. cit.*, pp. 184-188.

VI. CRIZA REPUBLICII ROMANE

(133 î.C. -70 î.C.)

Cauzele crizei

Într-adevăr, începând din 133 î.C., edificiul instituțional roman – construit cu atâta migală și inspirat de *fides* și de *pietas*, ca și de pragmatismul, ritualismul, formalismul, constructivismul și antropocentrismul națiunii Republicii – intră într-o criză deschisă, ostentativ exprimată și generatoare de sfâșietoare perturbări politice și sociale. Veacul de aur al Republicii se încheiase. Economia, viața spirituală și cotidiană a romanilor, mentalul lor, suferiseră mutații fundamentale, care se cereau a fi traduse în noi mecanisme de reglare a lor.

O cauză fundamentală a crizei trebuie căutată într-o transformare de care atâția romani erau mândri. Căci se trecuse progresiv de la Roma cetate-oraș la Roma capitală a unui imperiu teritorial de mari proporții. *Imperiul teritorial a erodat și ulterior a distrus Republica*. Instituțiile Romei fuseseră făurite tocmai pentru o cetate și nu pentru un imperiu. Mentalitățile, viața spirituală (auster și riguros construită), moravurile sobre, economia de subsistență a Cetății primitive nu mai puteau funcționa între noile cadre de dezvoltare. Imperiul ecumenic al Romei avea presantă nevoie de noi structuri. Ca o adevărată antistructură, în profunzimile mentalului cetățenilor, germeii, încă foarte tineri, ai unei anticetăți, a unei *anticivitas*, încercau să destabilizeze structura Cetății, *ciuitas*. Tot ce ținea de Cetatea-oraș devenise incompatibil cu imperiul teritorial ecumenic. „Clasa politică“ oligarhică nu mai putea gestiona acest imperiu în noile circumstanțe istorice. În interiorul acestei „clase“, unele familii de *nobiles*, ca Fabii, patricieni, intrau în declin. Între 116 și 45 î.C., Fabii nu au mai dat Romei nici un consul, încât monopolul puterilor reveneau acum Lentulilor și Metellilor. În jurul acestora, Claudiilor și Porciilor, oligarhia își strângea rândurile, într-o luptă pe care urma să o piardă. Sau, mai bine formulat, Republica va fi cea care va pierde lupta și va pieri. Între 133 și 90 î.C., această Republică a cunoscut o viață politică febrilă, agitată de puternice distorsionări, ca și de idei noi, menite transformării Cetății-stat într-un alt tip de Cetate. S-au produs accidente grave, cum ar fi uciderea unor tribuni ai plebei, considerați de oligarhia preeminentă ca periculoși, și recursul la omul excepțional, providențial, convertit în arbitru politic. Problemele nesoluționate se acumulau an după an. Chiar și în timpul diverselor campanii militare, generalii se gândeau la alegerile care urmau să vină și la conduita urmată de soldați când ar fi redevenit civili. Armata fusese o prelungire a Cetății. Soldați, în anumite segmente ale anului, civili, în altele, cetățenii fuseseră loiali Republicii și supuși autorității senatului, a magistraților și a adunărilor populare. Dar, începând din 107 î.C., se renunță la recrutările teoretic obligatorii ale cetățenilor-proprietari, care sunt substituite de înrolările voluntarilor, adesea foarte săraci, convertiți în militari de profesie, angajați pe opt ori zece ani, câteodată

chiar mai mult. Acești militari de meserie nu se mai simt legați de Republică și de instituțiile ei, ci de generalii lor. Victoriile le erau necesare, întrucât le aduceau îmbogățiri și în proprietăți. Dacă lipseau biruințele în războaiele externe, le erau utile cele raportate în cele civile. Generalii lor, marcați de modul de viață, de ideile întâlnite în Orientul elenistic, doresc și ei înăvuiți, cuceriri și o glorie făuritoare de putere personală. Individualismul se propagă masiv pretutindeni, îndeosebi printre generali. Cultura elenică și mentalitățile individualiste, larg răspândite, *pătrund ca o apă tare în interiorul vechilor tipare de gândire și de acțiune. Mos maiorum* este subminat, chiar dacă mulți continuă să-l afișeze.

Oligarhia economico-politică este tot mai opulentă, în vreme ce săracii devin tot mai săraci. Nu doar săracii, ci și micii și mijlocii proprietari de pământ constată că cei mai avuți cetățeni nu numai că se îmbogățesc în provincii, dar că nici nu mai plătesc impozitul direct. Frustrările se acumulează în rândurile lor. Aliații necetățeni râvnesc la avantajele conferite de cetățenia romană. Nevoiașii, înglodați în datorii și dornici de pământurile cucerite de Roma în Italia și în provincii, nu se mai simt nici ei dependenți de structurile Cetății. Ei devin o masă de manevră la dispoziția unor destabilizatori ambițioși, dar și a celor ce aspiră să creeze noi tipare de dezvoltare instituțională.

Pe cale de consecință, cauzalitatea crizei Republicii este complexă: încorporează diferiți factori, de regrupat în jurul disfuncționalităților sistemelor sociale, incompatibilității între instituțiile caduce ale Cetății-stat și întinderea imperială a teritoriilor romane. Esențial ni se pare faptul următor: cetățenii, locuitorii imperiului teritorial al Republicii, percep altfel lumea, bunurile materiale și spirituale, realitățile politice, decât strămoșii lor¹. Totuși nivelul de viață crește, încât economia și cultura prosperă în chip manifest. *Iată pentru ce criza Republicii nu este o criză crepusculară, ci o criză de creștere*. Diversele mutații sau, altfel enunțat, prefacerile mentale, socio-politice, economice au loc în condițiile în care echipa guvernamentală este îndeobște incapabilă să se adapteze la oportunitățile vremii. De unde perturbarea gravă, violentă, a vieții instituționale, social-politice în general. De unde și expansiunea unor noi ideologii, a unei noi filosofii, a unor noi proiecte politice. Salustiu știa, cum am văzut mai sus, că anihilarea Cartaginei și anexiunile din Orient prilejuiseră impasul instituțiilor politice (și C., 10-11). Roma avea tendința să devină un parazit. Sicilia, Macedonia, Asia, Siria, Sardinia produceau grâu și îl furnizau sub formă de impozit. Apăreau ca indispensabile noi discursuri și structuri mentale.

Dezvoltarea economică

Problemele economice devin complicate, mult mai complicate ca înainte de 133 î.C., și dobândesc impact asupra soluțiilor politice preconizate. Economia Romei și Italiei comportă o creștere aproape explozivă. Se dezvoltă comerțul, industria, desigur între parametrii obligatorii ai tehnologiei, producției și productivității muncii, specifice antichității. Învinge definitiv economia de piață, de tip capitalist. Aurul adus din teritoriile cucerite (în special din Orient), aproape sistematic jefuite, imprimă o influență imposibil de calculat asupra creșterii economice a Italiei. Se adaugă impozitele, percepute în provincii, și produsele alimentare dobândite la un nivel fixat prin legea provinciei, *lex prouinciaie*.

Pe urmele legiunilor, se plantează în provincii, îndeosebi după 146 î.C., *negotiores* italici, comercianți, financieri, oameni de afaceri. Datorită acestor *negotiores* italici, adesea proveniți din sudul peninsulei, la Delos se instalează punctul de interferență al comerțului occidental și oriental, inclusiv al celui de sclavi. Sanctuar panelenic, Delosul devine o așezare internațională. După anexarea Pergamului, se constată un semnificativ aflux de *negotiores* italici în Asia. Ei se organizează în puternice societăți de oameni de afaceri. De asemenea, *negotiores* sunt numeroși în Hispania, în Africa romană, în sudul Galliei. În toate regiunile Mediteranei prosperă activitatea lor, mixtă ori strict specializată. Se detașează angrosiștii, negustori de vinuri și de ulei (*uinarii*, *olearii*), de grâne, de produse rare, importate din Orient, ca purpura de Tyr, tămâia, parfumurile, țesături scumpe, opere de artă. Se constituie uneori companii de transportori, pe pământ și pe ape. Frecvent, ei sunt în primul rând bancheri, a căror meserie este cea mai răspândită. Schimbă monedele diverse, mănuiesc mari fonduri numerare, împrumută, cu dobânzi înalte simpli particulari, orașe, regi clientelari. Arendează perceperea de impozite indirecte, în condiții avantajoase pentru ei. Acești arendași de impozite, *publicani*, constituie adevărate societăți pe acțiuni.

Deoarece nu marii publicani, ci mărunții lor funcționari percepeau în porturi taxele vamale. Atelierele industriale, unde se fabricau obiecte de metal și de piele, de construcții, de țesături, de ceramică, de obiecte de artă, de bijuterii și de podoabe scumpe, prosperă și nutresc, în mare parte, expansiunea acestor *negotiores*. Se dezvoltă brutăriile, măcelăriile, magazinele de produse alimentare. Fără îndoială, mineritul și carierele de marmură prosperă în chip semnificativ.

Totuși agricultura subsistă ca principală ramură a economiei. Se dezvoltă producția de grâne și de legume ori de fructe și crește spectaculos cea a viței de vie și a măslinilor. Odată cu o acuzată concentrare a proprietăților funciare se constată diversificarea culturilor agricole. Anumite latifundii ating dimensiuni insolite pentru antichitate, dacă exceptăm domeniile suveranilor elenistici, ale templelor și orașelor. Creșterea vitelor se dovedește a fi foarte lucrativă. Cu siguranță, îndeosebi familiile care trăiau pe proprietăți funciare modeste nu mai pot fi autarhice. Numeroase produse agricole și mai cu seamă industriale trebuie cumpărate la piață. Pentru că subsistă în Italia și pe alte meleaguri mica și mijlocia proprietate de pământ. Totuși, această mică și mijlocie proprietate diminuează, datorită fie ruinării unor mici exploatații agricole, fie concurenței produselor de import sau fabricate în mari întreprinderi, unde se folosea mână de lucru servilă, fie prin emigrare în colonii adesea exterioare Italiei. Pauperizarea îngroașă, cum am arătat, rândurile plebei sărace.

„Foamea” de pământuri bântuie în Italia. Desigur, situația agriculturii și dezvoltarea economiei în general nu atingeau același nivel în toate regiunile Italiei. Astfel, populații de munteni, care trăiseră în condiții mediocre și în ținuturile lor aride, au fost transferate în fertila câmpie a Padului și în Gallia cisalpină, unde au practicat o agricultură și un comerț performante. În contrapartidă, orașele și satele din Etruria cunosc o situație degradantă, o deteriorare a economiei, inclusiv agrară. În Campania și în Italia meridională se constată, în a doua jumătate a secolului al II-lea î.C., o prosperitate urbană și rurală pregnantă; deși se reliefează un exod al țăranilor și o emigrație masivă spre Gallia cisalpină și spre provincii. În schimb, orașele se împodobesc cu monumente impresionante, se dezvoltă centre industriale și târguri comerciale, inclusiv în mediul rural. Campania își exportă vinurile în Africa².

Poporul roman, ca efect al expansiunii în Italia, este proprietar al unei treimi din solul Italiei. Aceste soluri cucerite sunt în parte închiriate, dar mai ales acaparate de marii proprietari romani sau italici. Întemeierile de colonii, care presupuneau automat distribuirea unor parcele agricole celor ce le populau, au fost abandonate de multă vreme în Italia propriu-zisă. De aceea, în 140 î.C., consulul Laelius se gândise la reluarea fondării (*deductio*) de colonii, dar renunțase la proiectul său. Plebea săracă, înglodată în datorii, revendică, din ce în ce mai stăruitor, o reformă agrară, o redistribuire a pământurilor italice posedate de Roma. Se pornea de la exemplul dat de Nabis, care, câteva decenii anterior, procedase la o redistribuire, între cetățeni, a pământurilor Spartei.

Tensiuni social-politice violente și Gracchii

Nemulțumiții nu se numărau doar în rândurile plebei sărace. Deși s-au exagerat simțitor proporțiile procesului de pauperizare a plebei nevoiașe, totuși real. Numeroase segmente ale societății romane contestau gestionarea prea oligarhică a Republicii, confiscarea magistraturilor de câteva clanuri de *nobiles*, absența controlului sever al guvernării provinciilor. Cum am mai reliefat, distorsionarea raporturilor între îndatoriri și privilegii, de care profita *nobilitas*, generase multe frustrări. Aceste frustrări afectau îndeosebi ordinul ecvestru, în plină ascensiune, dar încă lipsit de o pondere politică semnificativă.

Am observat de asemenea că dispariția, în practică, a obligației de a achita impozitul direct iritase italicii necetățeni. Anterior ei nu revendicaseră cetățenia romană. Totuși, după 133 î.C., italicii o reclamă cu insistență. Este adevărat că, în Italia, limba latină încă nu se generalizase. Etruscii și grecii vorbesc limbile lor și trăiesc în cadrul structurilor locale tradiționale. Chiar oscii își manifestă originalitatea lor culturală. Fiecare cetate italică poseda propriul tip de gestionare a vieții locuitorilor. Între italici, se adânceau diferențele dintre peregrini și aliații beneficiari ai dreptului latin, generator de cvasi-egalitate cu cetățenii romani, în materie de drept civil, însă nu și în domeniul politic. Față de autonomismele locale, Roma nu utiliza încă o politică de asimilare. Dimpotrivă, limita acordarea cetățeniei romane. În afara Italiei, necetățenii italici sunt considerați romani și sunt asociați gestionării teritoriilor cucerite. În Italia, ei sunt încă supuși discriminării. Cu toate că furnizează Romei substanțiale contingente militare, participă plenar la dezvoltarea comerțului și industriei, sunt legați, prin complexe relații de clientelă sau de afaceri, cu principalii *nobiles*. Raporturile între grupurile de nemulțumiți sunt complicate. Alianțele dintre ele se dovedesc adesea conjuncturale, limitate în timp. *Crizei Republicii i se adaugă prin urmare o profundă criză de identitate.*

Din toate aceste frustrări s-a format mișcarea „revoluționară” a fraților Gracchi, dirijată în special împotriva imobilismului societății timpului. Se utilizează largile competențe, căzute în desuetudine, ale tribunatului plebei. Gnaeus Laelius încercase de asemenea să schițeze un proiect de reformă agrară, în timpul consulatului său ori chiar în vremea preturii sale, exercitate în 145 î.C.. Renunțase la el, poate sub influența patronului și prietenului său Scipio Aemilianus. Censura acestuia, din 142, fusese sterilă. Se limitase la eliminarea din senat a câtorva senatori tarați și la o „frumoasă” cuvântare, unde amintise cetățenilor virtuțile de odinioară.

Frații Gracchi aparțineau unei *nobilitas* plebeiene. Erau fiii consului Sempronius Gracchus, amintit de noi într-un capitol anterior, și ai Cornелиei. De fapt, frații Gracchi erau și cumnați ai lui Scipio Aemilianus, vărul lor, care se căsătorise cu sora acestora, Sempronia. Dar Tiberius Gracchus fusese sever crescut de către Cornelia. Pulsiiunile sale, aspru cenzurate de Cornelia, trebuiau să se defuleze, să se sublimizeze în proiecte politice îndrăznețe. De altfel Cornelia însăși, în pofida austerității sale, credea în necesitatea unor reforme, sortite să scoată edificiul social-politic roman din imobilismul lui. Ea se străduise să ofere fiilor săi educatori pe măsură. Adică retorul Diophanes din Mytilene și filosoful stoic Blossius din Cumae. Ca aproape orice stoic, Blossius considera indispensabilă participarea la viața politică. Stoic radical, el preconiza reforme sociale fundamentale. El a putut sugera lui Tiberius Gracchus idei reformiste. După moartea acestuia, fiindcă era implicat în reprimarea partizanilor lui Tiberius Gracchus, a trebuit să părăsească Roma, convins că trebuie recuperată utopia socială a lui Zenon, fondatorul stoicismului, teoretician al egalitarismului social. Astfel Blossius a ajuns un fel de militant al utopiei socialist-comuniste *ante litteram*. În opțiunile asumate de Tiberius Gracchus, a cântărit și experiența anterioară tribunatului. În 137 î.C., trimis în Hispania, în calitate de *quaestor*, a constatat, în drumul său, că în Etruria se dezvoltă înlocuirea muncitorilor agricoli liberi cu sclavi. În Hispania, el a remarcat declinul armatei romane, cauzat de insuficiența efectivelor. Încă din această vreme, Tiberius Gracchus concepea planuri reformiste cutezătoare și se bucura de simpatia plebei. A putut să-l impresioneze și răscoala sclavilor din Sicilia. Ales tribun al plebei, pentru anul 133 î.C., el a rostit cuvântări incendiare. Fiarele Italiei, exclama el, au vizuina lor. Dar nu o posedă oamenii care luptă și mor pentru Italia, ca să slujească luxul și îmbogățirea altora, ei, preținși stăpâni ai lumii (Plut., *T. Gracch.*, 9, 4).

Iată pentru ce Tiberius Gracchus a propus și determinat adoptarea unor legi de reformă profundă, deși ponderată. În afară de teritoriul roman, *ager romanus*, acoperit de cele 35 de triburi romane, exista aria solurilor confiscate de Roma de la italicii învinși: așa-numitul *ager publicus*, fie atribuit gratuit unor cetățeni meritorii, fie conferit altora, în schimbul unei redevențe. Deținătorii acestui *ager* nu dispuneau de o ade-vărată proprietate, *proprietas*, ci doar de un uzufruct, o *possessio*. Cetățeni bogați acaparaseră aceste pământuri, mai cu seamă pe cele necultivate, unde anterior fuseseră mlaștini, păduri și pășuni. Ei sfârșiseră prin a le uzurpa și converti în proprietăți *de facto* (Plut., *T. Gracch.*, 8; App., *Ciu.*, 1, 7-8). Pusese de asemenea stăpânire pe loturi ocupate de unii cetățeni săraci. Încât Tiberius Gracchus concepe o reformistă propunere de lege, *rogatio*, menită să pună capăt uzurpării proprietății publice agricole de către latifundiarii acaparatori. Totodată se urmărea refacerea loturilor de pământ ale plebei cetățenești rurale, a cărei scădere amenința recrutările militare și deci siguranța statului (App., *Ciu.*, 1, 40). De altfel, propunerea legislativă moderată a lui Tiberius Gracchus relua prevederi ale unei legi mai vechi, niciodată abrogate, dar neaplicate în practică. Se limita la 500 de *iugera*, adică la 125 de hectare, segmentul din *ager publicus* pe care putea să-l cultive unul dintre posesorii acestui sol. Se puteau adăuga 250 de *iugera*, adică 65 de hectare, de copil, al unui astfel de posesor. Încât o familie solidă putea ajunge la limita de 1.000 de *iugera* sau 250 de hectare. Ținta era încurajarea păturii sociale a țăranilor liberi cetățeni. În plus, aceste domenii agrare limitate deveneau proprietate *de facto* a celor care le dețineau; așadar se convergeau în *ager priuatus*. Un colegiu format din trei membri, aleși de popor și definiți ca „triumviri ai atribuirii pământurilor”,

triumviri agris iudicandis adsignandis, au fost aleși de popor pe termen limitat. Triumvirii urmau să distribuie loturile recuperate prin reforma pământului public cetățenilor săraci, în limita a 30 de *iugera*, 7 hectare, de persoană, proclamate inalienabile, adică imposibil de vândut. Îndeosebi această ultimă prevedere a iritat *nobilitas*, dat fiind că ea constituia o inovație în dreptul roman. Senatorii invocau și faptul că, pe pământurile posedate de ei, se aflau mormintele strămoșilor lor, că bunurile uzurpate, pentru care nu se mai plătea redevență, fuseseră muncite de ei, că adesea ele fuseseră înstrăinate prin moșteniri, că ei contractaseră datorii ca să le lucreze etc. (App., *Ciu.*, 1, 38). Această *rogatio* a fost prezentată în primăvara anului 133 î.C. conciliului plebei, unde s-a izbit de intercesiunea, de veto-ul altui tribun al plebei, Marcus Octavius. Într-adevăr, de multă vreme, *nobilitas* acaparase și tribunatul plebei. Totuși Tiberius Gracchus obține destituirea lui Octavius de către conciliul plebei și votarea unui plebiscit, care legifera propunerea sa. În special destituirea lui Octavius constituia o măsură revoluționară. Niciodată un tribun al plebei nu fusese destituit. Senatorii, scandalizați, au început să vorbească de tiranie, de tendința spre o monarhie tribuniciană. Cu atât mai mult cu cât primul colegiu triumviral-agrar fusese format din Tiberius însuși, din Gaius, fratele lui, și din Appius Claudius Pulcher, socrul lui. În sfârșit, Tiberius Gracchus s-a hotărât să atace și pe frontul instituțional. El a solicitat realegerea sa ca tribun al plebei pentru anul subsecvent conciliului electoral al plebei din iulie 133. Această inițiativă a lui Tiberius Gracchus a fost percepută de mulți ca o tentativă de lovitură de stat. Chiar o mare parte din plebe l-a părăsit. Exista primejdia perpetuării aceluiași ins într-o demnitate. Efectiv Tiberius Gracchus a încercat o lovitură de forță. El a ocupat împreună cu trei sute de partizani ai săi Capitoliul, unde urmau să se desfășoare alegerile tribunilor. Acest eveniment a dat semnalul violențelor. Senatul a votat un *senatus consultum ultimum*, care implica statuarea stării de asediu în Roma și suspendarea garanțiilor instituționale. Era pentru prima oară când se adopta un *senatusconsult* ultim în absența oricărui pericol exterior. Îndată Publius Cornelius Scipio Nasica, de fapt înrudit cu Tiberius și *pontifex maximus*, pornește spre Capitoliu în fruntea unei mulțimi. Deși tribun în funcțiune, Tiberius Gracchus este ucis, iar partizanii săi sunt lichidați fizic. În noaptea subsecventă cadavrele tuturor sunt aruncate în Tibru (App., *Ciu.*, 1, 16).

Plutarh va observa că era pentru prima oară de la abolirea regalității când un contencios între cetățeni a fost anihilat în sânge și în ucideri (*T. Gracch.*, 20). Să remarcăm însă că reformele lui Tiberius Gracchus nu purtau decât asupra plebei cetățenești și excludeau italicii necetățeni. Dimpotrivă, el voia să-i defavorizeze pe italici, simpatizați de Scipio Aemilianus, vărul și cumnatul său. Comisia triumvirilor, în care Tiberius Gracchus fusese înlocuit de Publius Licinius Gracchus, a început totuși să funcționeze, însă s-a confruntat cu tot felul de contestații și de abuzuri (App., *Ciu.*, 1, 77). Ea trebuia să lucreze asupra a 37.000 km pătrați, situați la sud de Rubicon; ceea ce reprezenta o treime din peninsula. Urmău să beneficieze de reforma agrară 65.000 de cetățeni, cărora să li se acorde 1.980.000 de *iugera* sau 500.000 de hectare (5.000 km pătrați). În 129, cu câteva ore înainte de o moarte subită și ciudată, Scipio Aemilianus a obținut, pe căi ocolite, de la senat, blocarea activității comisiei triumvirale, care nu a mai funcționat. Moartea lui Scipio Aemilianus era un cadou pentru *nobilitas*, care se temea de un adevărat patron al italicilor, considerat de mulți ca un om providențial, ca un arbitru al Cetății, un conducător susceptibil să pună capăt turbulenței cetățenești. Întrucât forțele reformist-revoluționare erau puternice și dornice să restructureze Cetatea atât de divizată (Cic., *Rep.*, 1, 19, 3)³.

O asemenea înfăptuire a încercat să pună în practică Gaius Sempronius Gracchus, fratele lui Tiberius. În cadrul unei reforme mult mai ample și mai îndrăznețe. Valul nemulțumirilor plebei, care vedea neutralizată modesta reformă agrară a lui Tiberius Gracchus, l-a adus la același tribunat al plebei pe Gaius Gracchus. Pe de altă parte, este limpede că acest Gaius Gracchus urmărea, în mod deliberat, o anumită democratizare a Republicii, o potențare ostentativă a competențelor reale ale adunărilor populare în defavoarea senatului. Nu este imposibil ca unele dintre reformele propuse de el să fi fost proiecte mai mult sau mai puțin clar articulate ale fratelui său, care nu avusese răgazul să le cristalizeze. Dar Gaius și-a dus lupta împotriva oligarhiei într-o manieră mult mai tenace decât Tiberius și fără iluziile nutrite de acesta din urmă. Încă din 125 î.C., Papirius Carbo, îndemnat de Gaius, obținuse votarea unei legi care îngăduia realegerea unui tribun al plebei pentru un mandat anual subsecvent celui pe care îl deținea, dacă avea nevoie să pună în aplicare măsuri inițiate de el în interesul plebei (App., *Ciu.*, 1, 21). Voia oare Gaius Gracchus să fie un Pericle roman, cărmuind Republica, datorită unui mandat prelungit, an după an, și exercitând rolul de tutore al statului, pe care unii doriseră să-l atribuie cumnatului său Scipio Aemilianus? Dar nu în sens conservator, ci într-o direcție democratizantă, în orice caz reformatoare? Oricum, Gaius aspira să lovească dur interesele oligarhiei nobiliare, să extindă atribuțiile adunărilor populare, să restructureze Republica.

După lichidarea lui Tiberius Gracchus, Gaius se ținuse câțva timp în umbră. De altminteri, în timpul quaesturii sale, senatul îl trimisese în relativ îndepărtata Sardinia, unde îi prelungea mandatul. Întors la Roma, el manevrase din umbră. Se disculpase însă că ar fi fost implicat în revolta latinilor de la Fregellae, vechi teritoriu volsco. A înțeles atunci foarte bine că reformele nu se pot limita la Roma, că ele trebuie să cuprindă întreaga Italie, ca și imperiul Republicii. Era necesar ca plebea să nu fie contrapusă italicilor. Dimpotrivă, se învedera indispensabilă o alianță între plebe și italici.

În iulie 124, Gaius Gracchus este ales tribun al plebei pentru un mandat întins între 10 decembrie al aceluiași an și 10 decembrie 123 î.C. În spatele alegerii se aflau forțele reformiste, îndrăgite în rândurile plebei romane. Această alegere se efectuase împotriva senatului, de către o mulțime imensă de cetățeni sosiți din toate colțurile Italiei (Plut., *C. Gracch.*, 32; App., *Ciu.*, 1, 21). Gaius Gracchus a propus rapid un amplu pachet de măsuri legislative. Printre primele care au fost adoptate se consemnează o nouă lege agrară. Ea reda triumvirilor agrari puterile jurisdicționale, care le fuseseră anulate în 129 î.C. Totodată se amenda, în două privințe, legislația lui Tiberius. Se mărea de la 30 la 200 de *iugera* limita lotului de distribuit beneficiarilor legii agrare. Încât acești beneficiari nu mai erau oameni cu adevărat săraci. Gaius a înțeles că plebea urbană de la Roma, deprinsă cu viața orașului, nu mai putea să se întoarcă la țară, ca să lucreze acolo ogoarele. Se ajungea astfel la favorizarea proprietarilor mijlocii de pământ. De asemenea, se exceptau de la recuperările loturilor din *ager publicus* zone unde senatorii aveau interese deosebite: Lațul, teritoriul Tarentului, cel al Capuei etc. Concomitent se creau noi colonii, adică două în Italia, Scolacium-Minervia, în Bruttium, Tarentum-Neptunia, în regiunea Tarentului, și una (la propunerea suporterului Gracchilor, Gaius Rubrius) pe ruinele Cartaginei. Pentru popularea acestor colonii, Gaius Gracchus s-a adresat nu atât săracilor Romei, ci mai ales cetățenilor înstăriți, care dispuneau de capitaluri. Concomitent s-au întreprins rapide lucrări de infrastructură rutieră, în special în regiunile defavorizate până atunci.

În același timp, Gaius Gracchus a stimulat adoptarea altor legi populare. Ne referim în primul rând la o lege „frumentară” sau alimentară, *lex Sempronia frumentaria* (App., *Ciu.*, 1, 21). Această lege, propusă de Gaius și de Fulvius Flaccus, stipula că lunar fiecare plebeu sărac va primi o anumită cantitate de grâu, destul de consistentă, la un preț redus, subvenționat de trezoreria Republicii. În acest mod plebeii proletarizați ai Romei nu mai erau nevoiți să plece la țară. În vara anului 123 î.C., Gaius Gracchus a fost reales tribun al plebei pentru un al doilea mandat. El a obținut de la senat și de la adunările populare o lege judiciară prin care jumătate din cei 600 de jurați, destinați să facă parte din tribunalul (*quaestio repetundarum*) ce judeca în procesele intentate de provinciali guvernatorilor corupți, să nu mai fie senatori, ci simpli cavaleri (App., *Ciu.*, 1, 22). O asemenea lege afecta grav interesele senatorilor, înclinați îndeobște să judece cu blândețe procesele intentate colegilor lor. Totodată era consolidat ordinul ecvestru. Acest ordin se separă practic complet de categoria, de ordinul senatorial, în 123 ori chiar în 129 î.C. Senatorii nu mai iau parte la defilarea cavalerilor, sortită examinării lor de către censori, *recognitio equitum*, și nu mai fac parte din centuriile de cavaleri. Juridic, separarea va interveni mai târziu. Pe deasupra, Gaius Gracchus inițiază diverse măsuri în favoarea cavalerilor. S-au stipulat reduceri ale sumelor vărsate statului de către publicani, când suferiseră pierderi, în special cu ocazia războaielor. Într-adevăr publicanii erau obligați, prin contract, să verse statului o anumită sumă de bani, de recuperat prin încasarea impozitelor de către societățile lor. Ordinul ecvestru nu mai avea aproape nimic comun cu vechea cavalerie romană, fiind alcătuit mai cu seamă din arendași de impozite și din feluriți oameni de afaceri. Gaius promovează și o „lege despre Asia”, *lex de Asia*, care acorda cavalerilor exploatarea provinciei Asia, implantată în locul regatului Pergamului. Această anexare adusese Republicii imense avuții. În sfârșit, o „lege teatrală”, *lex theatralis*, rezerva, la spectacole, locuri speciale cavalerilor, separate de cele ale senatorilor. Acest fapt potența demnitatea cavalerilor. *Gaius Gracchus instala, în fond, cavalerii la putere alături de senatori.*

Dreptul de apel la popor, ca suprem judecător, *prouocatio*, a fost definitiv statuat. Nici un magistrat roman nu mai putea executa un cetățean roman, înainte ca acesta să fi făcut apel la popor, dacă ar fi dorit aceasta. Gaius Gracchus s-a gândit chiar să se excludă din senat și să se ia dreptul de a candida la o nouă magistratură unui magistrat demis de popor. Toate aceste legi, măsuri, propuneri legislative au contrariat violent senatul. Cheltuielile publice sporeau considerabil și competențele senatului diminuau simțitor. Pe de altă parte, Gaius Gracchus a pierdut sprijinul ordinului ecvestru, al unei părți din plebe și chiar al unor suporterii importanți, când a propus acordarea cetățeniei romane tuturor aliașilor de drept latin din Italia. Propunea de asemenea ca alți italici să primească dreptul latin. Fondarea unei colonii pe solul damnat al Cartaginei contraria pe mulți. Încât atunci când, în vara lui 122 î.C., el s-a prezentat din nou la alegeri, ca să fie reales tribun, a intervenit catastrofa. Nu a mai fost reales. Chiar plebea se temea de o putere personală permanentă, fie ea și exercitată de un tribun al său. Pe de altă parte, colegul lui Gaius Gracchus, tribunul Marcus Livius Drusus, partizan al oligarhiei, a propus o serie de măsuri demagogice. Beneficiarii redistribuirii așa-numitului *ager publicus* nu ar mai fi trebuit să achite nici o redevență pentru ogoarele primite. Drusus a promis și înființarea, chiar în Italia, a douăsprezece noi colonii, de populat de către plebe. Concomitent, Drusus a propus suprimarea pedepselor corporale, chiar în timpul serviciului militar. Italicii urmau să beneficieze și ei de o asemenea măsură de clemență.

Gaius a făcut greșala de a recurge și el la folosirea forței. Tulburări grave au izbucnit pe străzile Romei. Reacția oligarhiei senatoriale nu s-a lăsat așteptată. Senatul a votat un senatusconsult ultim foarte clar: „să vegheze consulii ca statul să nu sufere vreo vătămare“, *uideant consules ne quid res publica detrimenti capiat*. Senatorii, cavalerii și slujitorii lor au luat armele. Consulul Lucius Opimius a urmărit, cu forțele sale, pe Gaius Gracchus și pe Fulvius Flaccus. Ei au fost prinși și executați (App., *Ciu.*, 1, 120). Celor 250 de partizani ai lui Gaius, uciși în luptele de stradă, li s-au adăugat alte 3.000 de victime, condamnate în 121 î.C. de către tribunale.

Încât au eșuat tentativele Gracchilor de a reduce puterile deținute de *nobilitas*, de a democratiza Republica, de a substitui senatului conciliul plebei și adunarea tribută ca principale forțe diriguitoare ale statului. Gracchii țineau o anumită putere personală, dar nu putem stabili proporțiile acestei aspirații. Ameliorarea condiției plebei s-a produs în mică măsură, dar influența ordinului ecvestru a subsistat și chiar s-a accentuat. *Esențial este însă faptul că atunci, pentru prima oară în istoria Republicii romane, au avut loc, în interiorul Romei, două minirăzboaie civile. Ilegalitatea pătrundea adânc în viața Cetății.*

Ce a supraviețuit totuși din legislația agrară gracchiană?

În primul rând a fost abolită inalienabilitatea loturilor distribuite prin reforma agrară. Opulenții au cumpărat loturile micilor exploatanți sau le-au acaparat prin mijloace violente. În 111 î.C., tribunul plebei, Spurius Thorius, a determinat votarea unei legi (*Thoria*) prin care *ager publicus* a fost declarat proprietate privată a celor care îl ocupau, în schimbul unei redevențe, al cărui produs trebuia distribuit plebei sărace. Un alt tribun, exponent al oligarhiei, a obținut ulterior suprimarea redevenței. În cincisprezece ani, legislația gracchiană a dispărut fără urme (App., *Ciu.*, 1, 121-124). Mai târziu s-au adoptat alte legi agrare; însă acestea distribuiau loturi agricole numai veteranilor ori coloniilor. Plebeii civili nu au mai dobândit nimic. Totodată rămânea neresoluționată problema italicilor necetățeni romani. Din legislația promovată de Gaius Gracchus s-au menținut privilegiile acordate cavalerilor, militarilor în termen, plebei subvenționate, așa-zisa „plebe frumentară“. Au subsistat de asemenea prevederile legii privind apelul la popor și compoziția mixtă a tribunalelor menite a judeca în procesele de corupție.

O altă consecință, cu importante efecte, se referă la delimitarea clară, cu toate că îndeosebi pragmatică, a celor două ordine preeminente: cel senatorial și cel ecvestru. De asemenea, începând de la Gracchi, „clasa politică“ romană se divide limpede în două mari facțiuni, „partide“, în accepțiune antică (Cic., *Rep.*, 1, 131). O facțiune este cea a optimaților, *optimates*, adică, în concepția lor, a celor mai buni cetățeni (*optimi*, în latinește). Aceștia erau conservatori, militau pentru prezervarea ordinii instituționale, se opuneau reformelor care ar fi putut s-o perturbe. În ultimă instanță, ei preconizau menținerea structurilor oligarhice ale Republicii, a privilegiilor dobândite de *nobilitas*. Dar concomitent ei luptau pentru salvagardarea Republicii și a libertăților cetățenești tradiționale, cu toate că inegal distribuite între romani, din punct de vedere politic. Se bazuiau pe o mare parte din *nobilitas* și pe clienții acesteia. Îndeosebi pe nobilii bogați de sorginte plebeiană.

Li se opuneau „popularii“, *populares*. Aceștia „se comportau în mod popular“, *populariter agunt*. Afișau gusturi simple, reliefaui interes pentru desfătărilor și tribulațiile mulțimii. Își propuneau să pună în operă un discurs mental netradițional, ostil oli-

garhiei. Sugerau măsuri politice și juridice care să amelioreze statutul celor de condiție modestă, să limiteze privilegiile senatorilor, să asigure o mai mare libertate de vot în adunările populare, să combată camăta. Au propus legi în privința datoriilor celor săraci, agrare sau frumentare (Cic., *Off.*, 2, 73). Numeroși *populares* utilizează platformele reformiste, uneori chiar revoluționare, ca pe o trambulină politică, în vederea câștigării și potențării unei influențe personale. Se interesau, în mică măsură, de conservarea legalității, chiar a libertăților unei Republici pe care o doreau profund restructurată. Se bazau pe unii „oameni noi”, dar și pe patricieni mai mult sau mai puțin sărăciți. Desigur, aceste facțiuni nu sunt similare partidelor moderne. Deși se foloseau uneori termeni ca *partes* spre a-i desemna (Sall., *J.*, 43, 1, 1; Cic., *Sest.*, 96-98)⁴.

În concluzie, am afirma că, dacă pe termen scurt oligarhia conservatoare, prin lichidarea mișcării Gracchilor, pare să fi învins, pe termen lung sau mediu forțele înnoirii s-au menținut și au obținut succes. Tulburările vor reîncepe în curând.

Răscoale ale sclavilor și anexarea Pergamului

Politica externă romană, ca și perturbările survenite în gestionarea imperiului Republicii sunt foarte strâns legate de evoluțiile frământărilor de la Roma și ale discursului mental cetățenesc.

Trebuie arătat, „din capul locului”, cum se spune, că *în antichitate n-a existat nici un fel de orânduire sclavagistă și de mod de producție sclavagist*. Marxiștii au transformat în dogmă absolută ceea ce Karl Marx enunțase, în această privință, în diverse lucrări și în câteva fraze. Căci însuși Marx, în alte pasaje, s-a referit la un mod de producție antic. Deci antic, și nu sclavagist. Cu rare excepții, sclavii n-au reprezentat niciodată în antichitate principalul instrument de producție. De altfel sclavul era mai degrabă un capital decât o marfă. El poate să adune bani pentru răscumpărare, să aibă legături semiconjugale. Deține chiar o personalitate juridică atunci când se prezintă în fața tribunalului domestic al stăpânului. Pedeapsa cu moartea este rar aplicată, mai cu seamă pentru valoarea sa exemplară. Am reliefat, în alt capitol, diversitatea condiției servile și semnificația ei. Nu este totuși mai puțin adevărat că, în secolele al II-lea și I î.C., se constată un aflux masiv de sclavi. Mai ales în Italia și în Sicilia. Izvorul principal al acestei proliferări a numărului de sclavi îl constituie războaiele Romei și vinderea prizonierilor ca sclavi. Am semnalat mai sus că adesea, cum ar fi în cazul urmărilor cuceririi Cartaginei, au fost vânduți zeci de mii de sclavi. Recordul absolut pare să fi fost atins în 167 î.C., când au fost vânduți zeci de mii de macedoneni și de epiroți. Dar și în 104 î.C., au avut aceeași soartă 140.000 de cimbri și de teutoni. Incontestabil, nu toți prizonierii de război deveneau sclavi pe termen lung: cei bogați erau adesea răscumparați pe loc, fie de familiile lor, fie de prietenii lor. O altă sursă a dezvoltării sclavilor trebuie căutată în intensificarea tâlhăriei și mai ales a pirateriei, care face ravagii în Asia Mică, în Siria, în Orientul apropiat. Târguri de sclavi ființează în multe locuri, în Italia, în Grecia, în Asia. La Delos trec zilnic prin târgul de sclavi 10.000 de oameni. Un alt izvor de alimentare a sclavajului îl formează neachitarea datoriilor. Mulți datornici insolvari devin sclavi. De asemenea, sclavajul este hrănit de reproducția naturală: copiii sclavilor rămân tot sclavi.

Diferențele între condițiile de existență ale sclavilor se adâncesc. Duc o existență confortabilă sclavii de la orașe, adesea foarte specializați. Ei sunt medici, pedagogi, secretari ai stăpânilor, coafori, bărbieri, bucătari, slujitori în locuințe, sclavi publici, inclusiv mici funcționari. Statul, orașele, instituțiile municipale îi întrebuințează ca scribi, crainici publici și lucrători pe șantierele orașelor. În sfârșit, sclavii sunt utilizați în munca din mine, în întreprinderile industriale și în atelierele meșteșugărești. Dacă anterior ștampilele de pe produse artisanale (ceramică, bronzuri) purtau în special numele unor meșteri oameni liberi, acum, în Italia, prevalează cele ale sclavilor și liberților. Artizanatul cuprinde între 5 și 10% din populația Italiei. Pe de altă parte, în secolul I î.C., unii notabili italici și romani se înconjoară de gârzi de corp, care sunt sclavi. Se ajunge chiar la alcătuirea anumitor mici armate private de sclavi. Alți sclavi sunt antrenați în școli specializate pentru a deveni ucigași de profesie, adică gladiatori. Luptele între ei în arene sunt gustate cu nesaț de spectatori. Este totuși adevărat că cei mai mulți gladiatori sunt oameni liberi, angajați printr-un contract. Chiar în mediul rural există păstori sclavi, care duceau o existență autonomă. Ei vor juca un rol important în rebeliunile sclavilor. Marea masă a sclavilor, compusă prin excelență din Barbari analfabeți, lucrează însă la cultivarea domeniilor agricole, îndeosebi pe latifundii. Ei vor contribui la anumite evoluții ale agriculturii Italiei. Utilizarea masivă a sclavilor favorizează marile domenii agricole, expansiunea unor noi tipuri de lucrare a pământului, focalizate pe vița de vie și pe măslini, în dauna cerealiculturii. Totuși chiar latifundiarul nu recurge numai la munca sclavilor, ci și la cea a unor lucrători sezonieri liberi.

S-a exagerat sensibil ponderea sclavilor în interiorul populației Italiei. Se pare că ea nu depășea cu mult 32% din totalul locuitorilor. Cu toate acestea, pe latifundii adesea sclavii muncesc intens în turme, sub biciul căpeteniilor lor, și dorm noaptea în semitemnițe, *ergastula*. Cum am relevat deja, mulți sclavi nu sunt romanizați. Animizitatea lor față de stăpâni îmbracă nu numai un caracter social, ci și o dimensiune etnică, națională. Numeroși sirieni și microasiatici erau sclavi ai proprietarilor greci și italici din Sicilia. Astfel s-a ajuns la ample răscoale de sclavi, îndeosebi în Sicilia, grânarul Romei. Între 136 și 132 î.C. are loc prima mare rebeliune servilă, în Sicilia, animată în mare parte de sclavii ciobani. Ea a fost condusă de către sirianul Eunus și de cilicianul Kleon. Rebelii cuceresc Agrigentum, iar Eunus este proclamat rege sub numele de Antiochos. Sclavii formează un stat antiroman, având Henna drept capitală, și bat chiar monedă. Ei înfrâng patru armate romane, dintre care trei sunt consulare. Cu mari eforturi, consulul Publius Rupilius cucerește Henna și zdrobește rebelii.

Dar mișcarea servilă de eliberare, socială și națională, câștigă proporții. Cum ea a coincis și cu reforma lui Tiberius Gracchus, anumiți cercetători s-au referit la o „Internațională roșie” a antichității. Exagerarea ne apare ca evidentă, cu toate că au existat, poate, contacte între diferiți rebeli. Într-adevăr sfârșitul răzvrătirii sclavilor coincide nu atât cu reforma moderată a lui Tiberius Gracchus, cât cu o altă insurecție, desfășurată în fostul regat al Pergamului. Acest regat fusese aliatul fidel al romanilor, principalul lor susținător în Orient. Cu toate că uneori Roma i-a muștrat pe Attalizi, basileii Pergamului.

Regatul Pergamului fusese constituit în 282 î.C. și în detrimentul Seleucizilor, pe coasta vestică a Turciei actuale, de un ofițer numit Philetairos. Sub Attalos II (150-138 î.C.) protectoratul roman devenise foarte constrângător. Când mama acestui rege murise, Attalos II i-a ridicat un templu la

Cyzic, împodobit cu basoreliefuli inspirate din mitistoria romană. Inscriptia de aici făcuse aluzie la Romulus și Remus. Suzeranitatea romană s-a accentuat sub domnia succesorului și nepotului acestui rege, Attalos III. Maladiv, Attalos III s-a comportat ca un despot sângeros. Și-a masacrat rudele și prietenii pentru a-și proteja viața. În primăvara anului 133 î.C., acest rege moare, din cauza unei insolajii, și își lasă, prin testament, regatul și bunurile personale ca moștenire Republicii romane. Numai orașele regatului le declara libere. Căci Attalos III nu avea copii. Nu mai existau Attalizii legitimi. Hotărârea sa nu se poate explica lesne. Ce oare o determinase: acceptarea raporturilor de forțe și a dominației romane? Ostilitate față de singurul Attalid în viață, Aristonikos, fratele său vitreg, fiul nelegitim al lui Eumenes II? Neliniște în fața instabilității sociale, teama de o revoltă, simțită ca iminentă, în condițiile turbulenței sclavilor din Sicilia și din Grecia, care putea cuprinde și Pergamul? După opinia noastră, Attalos III, sângeros, dar intelectual pasionat de sculptură și inteligent, înțelegea că mai devreme sau târziu Roma va trece de la controlul sever al regatului său la gestionarea directă. Și dorea să-l cruțe de consecințele unor confruntări militare devastatoare. Dar pergamezii nu au acceptat ușor clauzele testamentului. Popor de soldați colonizați, ei se temeau de un stăpân necunoscut. Sau cunoscut doar ca arrogant. Executarea testamentului a pus de la început probleme. Aristonikos a prezentat testamentul ca un fals și pe el însuși ca moștenitorul dinastiei attalide.

Roma nu putea să-și îngăduie pierderea unei asemenea oportunități fabuloase. Bogățiile exorbitante ale Pergamului permiteau o dezvoltare economică accelerată, în condițiile în care banii deveniseră rari în trezoreria Republicii. Tiberius Gracchus a sperat probabil să-și finanțeze reforma din prada consistentă prilejuită de testamentul lui Attalos III. Cu atât mai mult cu cât familia sa avea legături de cooperare cvasi-clientelare cu Attalizii. După lichidarea sa fizică, tocmai Scipio Nasica a fost trimis în Pergam ca să preia moștenirea. Dar Aristonikos și foarte numeroși pergamezi au luat armele. Investigarea inscripțiilor și monedelor probează că Aristonikos a izbutit să-și croiască un adevărat regat pe teritoriul Pergamului. Trupele lui au ocupat anumite orașe. I s-a raliat Blossius din Cumae, radicalizat și fugit din Roma, după eliminarea lui Tiberius Gracchus. Acest consilier și ideolog al lui Aristonikos l-a convins să aplice utopia stoică. Aristonikos a eliberat sclavii și țărani dependenți, un fel de șerbi, și a instituit un stat egalitar al heliopolitanilor, o „cetate a Soarelui“, *Heliópolis*. Căci stoicii egalitariști adoptaseră Soarele ca ocrotitor al tuturor năpăstușilor soartei. Acest stat egalitarist, oarecum comunizant, a durat patru ani. Încă în 129 î.C., heliopolitanii (inclusiv foști sclavi și săraci liberi ai satelor și orașelor) au învins la Leukai trupele consulului Publius Licinius Crassus. În cele din urmă au fost zdrobiți de consulul Marcus Perperna, după un lung și dificil asediu al orașului lidian Stratonikeia. Aristonikos a fost capturat, adus la Roma, unde a fost omorât în temniță. Abia în 128-126 î.C., Marcus Aquilius, ajutat de zece comisari ai Republicii, a putut organiza, pe teritoriul fostului regat al Pergamului, provincia Asia, una dintre cele mai opulente ale imperiului Romei.

Totuși în Sicilia, între 104 și 101 î.C., se desfășoară al doilea război servil. În vestul insulei, sclavii se răscoală, sub conducerea cilicianului Athenaios, pe când în est, ei sunt conduși de către Salvius, proclamat rege, sub numele de Trypho. Au fost biruiți și eliminați cu greu de un fost „locotenent“ al lui Marius. Agitația sclavilor și a heliopolitanilor a pus probleme complicate statului roman. Ea traduce pregnante dezechilibre etnice și sociale. De altfel această agitație va reîncepe, după câteva decenii, chiar în Italia⁵.

Categoriile sociale ale oamenilor liberi

Printre oamenii liberi se adâncesc diferențele sociale. Nu numai între cetățeni și necetățeni, cu efectele mai sus menționate și cu altele prezentate de noi mai jos. Desigur, la Roma nu au existat adevărate clase sociale. Și cu atât mai puțin o „clasă a oamenilor liberi“, care să se contrapună unei „clase a sclavilor“. Au emers însă „ordine“, *ordines*. Un „ordin“, *ordo*, nu echivala cu o clasă socială. Era de fapt o categorie de oameni definită de un statut juridic, desigur învestit cu anumite conotații sociale, care dispunea de o „stare“ (*status*) proprie. Cele mai importante ordine sunt, cum am constatat mai sus, cel senatorial și cel ecvestru. Cu siguranță au existat și alte ordine mai puțin relevante. Este însă contestată, de către unii cercetători, existența unui adevărat ordin decurional, format din demnitarii municipali și membrii consiliilor orașelor. Am relevat mai sus că, în procesul „cuceririi“ romane, Republica se sprijinise adesea pe elitele locale. Ea a continuat să le favorizeze și după anexarea teritoriilor respective. Aceste elite au constituit de fapt capete de pod ale impunerii și persistenței dominației Republicii și ulterior ale procesului de romanizare a populațiilor din vestul „imperiului“. Pentru că, în est, elenizarea nu a putut fi înlocuită de romanizare. Dacă în Balcani și Îndeosebi în Macedonia, pe termen lung, romanizarea a reușit, în schimb ea a eșuat în Asia Mică, în pofida eforturilor întreprinse de statul Romei. Cu toate că a lăsat aici urme.

Indubitabil, elitele locale au contribuit substanțial la reușita procesului de municipalizare și urbanizare a așezărilor italiice. Ele au sprijinit activ, însușite de un sincer elan patriotic, roman și național, cauza Romei. Elitele municipale alcătuiau un fel de categorie socială intermediară între ordinele superioare ale Romei și populația cetățenească, *populus*, a orașelor, coloniilor sau municipiilor. Și în interiorul acestei burghezii municipale se iviseră diferențe între micii proprietari și opulenții citadini. Începând din secolul al II-lea î.C., această burghezie municipală a alimentat permanent recrutarea de noi cavaleri. Notabilii italici dețin, în societatea locală și chiar la Roma, în For, o poziție importantă ca oratori și avocați. Ei înfruntă cu succes snobisme ale romanilor de vișă veche. Unii municipali se instalează la Roma, ca Lucilius, autorul de satire, venit din Suessa Aurunca, așezare la interferența între Latium și Campania. Lucilius ajunge chiar un intim al Scipionilor. Îndeosebi acești municipali italici vor furniza nu numai cadrele ordinului ecvestru reîmprospătat, ci și parametrii etnici ai unei noi societăți. Ulterior ei vor substitui progresiv vechea *nobilitas* a Romei.

Plebea de condiție materială modestă a oamenilor liberi a beneficiat parțial de roadele expansiunii romane. Atât la Roma, cât și în orașele Italiei. Nu trebuie crezut că ea se compunea exclusiv din proletari înfometați. Chiar cei ce se bucurau, începând de la Gracchi, de distribuțiile de grâne subvenționate nu puteau supraviețui doar grație ajutorului substanțial acordat de stat. S-a dezvoltat în Italia, inclusiv la Roma, o industrie prin excelență artizanală. Proliferează atelierele meșteșugărești individuale, *officinae*, în care proprietarul lucra singur sau secondat de unul ori mai mulți sclavi. Micul comerț profită de asemenea de extinderea schimburilor de mărfuri, atât în interiorul Italiei, cât și în exteriorul ei. Ca și de sporirea populației citadine, de specializarea producției agricole și de creșterea consumului. Pe lângă bogații *negotiatores*, prosperă negustori de condiție medie, *mercatores*. Mulți „buticari“ – *sit uenia uerbo* –, *tabernarii*, se descurcă totuși greu. Ei provin adesea din rândurile țăranilor emigrați în Roma sau în alte orașe. Acești nevoiași

fac parte, alături de șomeri, din „plebea cea mai joasă”, *infima plebs*, sprijinită de distribuțiile frumentare ale statului, dar și de împărțirile gratuite, organizate de unii particulari bogați, adică de „congiarii”, *congiaria*, de ulei, sare, vin, carne, veșminte, bani.

Profitând de faptul că, la Roma, nu existau iluminat public și forțe de poliție ale statului, șomerii se convertesc adesea în hoți, *raptores*, spărgători, *effractores*, ucigași profesioniști, *sicarii* etc. Alături de plebea cetățenească, la Roma abundă, în rândurile nevoiașilor, numeroși necetățeni, deci peregrini. Plebea rurală, fie cetățenească, fie peregrină, comportă mici proprietari de pământ și lucrători salariați. Condiția lor era foarte modestă, practic aproape la nivelul sclavilor agricoli. Apar noi forme de clientelă. Înainte de reforma militară a lui Marius, anumiți militari devin clienții generalilor lor. Emerg și noi tipuri de clientelă civilă, romană și italică. Înfloresc totodată, cum am semnalat mai sus, clientelele provinciale. Cu siguranță, nu toți plebeii de condiție modestă trag profit din fructele „cuceririi” romane și ale creșterii economice.

Clientelele sunt nutrite și de relativ numeroasele eliberări de sclavi. De fapt, sclavii pot fi eliberați fie prin cens, *censii*, dacă stăpânul îngăduia sclavului să se înscrie în registrele recensământului, fie printr-o ceremonie organizată în fața pretorului sau guvernatorului provincial, *uindicta*, fie prin testament, *testamento*. Statul putea elibera sclavii săi ori chiar cei ai unui particular. Dacă fuseseră eliberați de cetățeni, foștii sclavi, liberi, cum am mai remarcat, devin automat cetățeni. Ei îngroașă rândurile clienților fostului stăpân. Libertul asuma prenumele și gentiliciul stăpânului, la care adăuga drept *cognomen* numele său de sclav. Liberi se infiltrează constant în viața economică a romanilor. Unii dintre ei se învașesc. Cei mai mulți se convertesc în artizani sau în mici negustori. În ce privește ordinele superioare ale Republicii, trebuie remarcată creativitatea pregnantă, ostentativă, a cavalerilor. Am menționat, în alt subcapitol, separarea *de facto* a acestui ordin de cel al senatorilor, compoziția lui fundamentală. Trebuie adăugat că censorii nu se mai limitau la înregistrarea averilor pendinte de proprietățile funciare. Ei luau acum în calcul proprietățile mobiliare și înscriau pe cei mai avuți posesori ai lor în primele clase censitare. Știm că, la origine, cavalerii fuseseră călăreții Romei. Statul le conferea un „cal public”, adică o alocație bugetară în vederea cumpărării și întreținerii unui cal. Posesorii acestui cal, „cavaleri cu un cal public”, *equites equo publico*, fuseseră și rămân floarea ordinului. Din rândurile lor făceau parte și fiii de senatori. Există însă acum și „călăreți cu un cal privat”, *equites equo priuato*, care nu aparțin aristocrației de tradiție, însă au un cens indispensabil integrării în ordinul ecvestru. Ei nu aparțineau prin tradiție ordinului, dar căpătau acces la acesta pe baza recomandării unui *patronus* sau în urma serviciilor aduse statului. Trebuie subliniat faptul că, în această secvență istorică, se reliefează o productivă mobilitate socială, întrucât nu mai existau caste, juridic determinate. Fără îndoială, ordinul are o bază financiară, care implică investiții mobiliare, activități speculative. Semnul apartenenței la ordinul ecvestru este inelul de aur. Din rândurile ordinului fac parte vârstarele și rudele senatorilor, dar totodată, cum am mai remarcat, arendașii de impozite, *publicani*. Se adaugă și cei mai înstăriți oameni de afaceri, *negotiatores*. Am arătat că se integrează în ordin și îi înprospătează rândurile magistrației municipale. Îndeosebi după războiul cu aliații, recrutarea italică a ordinului va deveni fundamentală. Cavalerii sunt interesați de expansiunea militară a Romei, însă aspiră la o consolidare a statutului lor politic. Se preocupă activ de tribunalele create în vederea sancționării celor ce spoliaseră provincialii de

bunurile lor. Or cavalerii aspiră să facă parte din aceste tribunale, care ar fi putut să le contracareze operațiile desfășurate de ei în provincii. Am consemnat mai sus că li s-a acordat accesul la aceste tribunale de către Gaius Gracchus. Deci, încă din secolul al II-lea î.C., cavalerii obțin un rol politic sporit. Ambițiile lor cresc. Nu acceptă să fie excluși de la privilegiile senatorilor, care au același cens ca și ei. Câteodată interesele celor două ordine coincid, însă adesea ele diverg și chiar contrastează, pe măsură ce ordinul ecvestru performează în unele privințe.

Ordinul senatorial este totuși suprapus celui ecvestru. Procesul separării ordinului senatorial de cel ecvestru fusese pregătit încă din secolul al III-lea. Deocamdată ordinul senatorial nu cuprinde decât ansamblul senatorilor. El include trei sute de membri, ierarhizați, de către censori, în categorii, circumscrise de magistraturile îndeplinite. În ordine descrescând acestea sunt: foștii censori, *censorii*, foștii consuli, *consulares*, foștii pretori, *praetorii*, foștii edili, *aedilicii*, și foștii tribuni, *tribunicii*, la care se adaugă acum și foștii quaestori, *quaestorii*. Am constatat estomparea diferențelor între patricieni și plebei. Senatul este dominat, cum am semnalat anterior, de *nobiles*. Abia după 115 î.C. monopolul nobilimii este perturbat, ca după bătălia de la Cannae, și începe să se fisureze. Anumiți senatori se îmbogățesc ostentativ. Averea funciară a lui Crassus va atinge 200.000.000 de sesterți. Este adevărat că și unii cavaleri ajung la bunuri valorând 10.000.000 de sesterți. Senatorii opulenți posedă la Roma numeroase imobile de raport, *insulae*. Ei dispun de grupuri organizate de „promotori imobiliari”, care cumpără pentru ei case vechi, eventual distruse de incendii, și construiesc altele noi. Mobilității sociale, stipulate cel puțin din punct de vedere juridic, i se adaugă o uriașă disproporție între averile și veniturile cetățenilor și necetățenilor.

Provinciile

În 133 î.C., Republica nu posedă decât șapte provincii: cele două Hispanii, Africa, Sicilia, Sardinia, Macedonia, Achaia, dintre care cinci rezultaseră din războaiele victorioase împotriva Cartaginei. În vremea lui Sulla, s-a ajuns la unsprezece, dat fiind că se adăugaseră Asia, cele două Gallii, Cilicia. Senatul a ezitat să accepte, în 96 î.C., dăruirea Cyrenaicei de către Ptolemaios Apion. Iar, în Africa romană, majoritatea soluului provincial aparținea încă anumitor orașe „libere”. Firește, senatul rezista presiunilor anxio-niste exercitate de către cavaleri, îndeosebi de publicani, în care nu avea încredere. Nu dispunea de un personal administrativ numeros și temeinic organizat și nu dorea să dezvolte prea mult o armată acum compusă din militari profesioniști. Înțelegea, probabil, că instituțiile Cetății nu erau adaptate cuceririlor uriașe. Pe de altă parte, suzeranitatea romană era apăsătoare. În orice clipă trupele romane puteau interveni în aceste state vasale, dacă foștii învinși nu erau suficient de docili. Mai târziu o asemenea strategie va fi abandonată.

Cum am mai remarcat, în genere provinciile erau foarte bogate: Africa, cele două Hispanii, Sicilia, Asia etc. Exploatarea lor directă să vădea a fi foarte profitabilă. Unele centre locale erau foarte active din punct de vedere economic. Este cazul insulei Delos. În 166 î.C., sanctuarul lui Apollo din această insulă fusese concesionat Atenei, iar delienii de baștină fuseseră expulzați. Portul franc înființat în Delos nu concura numai un Rhodos de care Roma începuse să se mefieze, ci și Cartagina și Corintul, menite

dispariției sau mai degrabă diminuării drastice a activității lor. Delosul ocupa de altfel o poziție strategică relevantă în inima bazinului maritim greco-oriental, pe calea spre Italia. Se instalaseră aici aproximativ 25.000 de oameni, veniți din toate colțurile Mediteranei orientale (Asia Mică, Siria, Palestina, Fenicia, Egipt etc.), ca și din Italia. Reprezentanții acestor comercianți au eclipsat rapid pe gestionarii trimiși de Atena. Au înflorit nu numai comerțul cu sclavi, vânzându-se de piraiți camuflați în negustori (Str., 14, 5, 2), ci și negoșul de tranzit și activitățile bancare. Prosperă un bancher ca fenicianul elenizat Philostratos, devenit cetățean al orașului Neapolis și prin urmare bucurându-se de protecția asigurată italicilor. După 80 î.C., Delosul a intrat în declin, pricinuit de războiul împotriva lui Mitridate, de atacurile piraților, de deschiderea amplificată a porturilor italice, de modificările căilor comerciale între Italia și Orient. Rhodosul sărăcit, diminuat, nu mai putea garanta siguranța transporturilor maritime. De aceea, într-un moment dificil pentru ea, Roma a creat, în 102-101 î.C., provincia Cilicia ca mijloc de ocrotire a Asiei romane și a comerțului maritim⁶.

Viața politică după Gracchi

Zdrobirea și lichidarea lui Gaius Gracchus a procurat optimaților o victorie și un calm relativ, pentru aproximativ doisprezece ani. Pentru că, pe termen lung și chiar mediu, izbânda conservatorilor a fost contraproductivă. Prestația Gracchilor și îndeosebi morțile lor tragice impresionaseră mințile romanilor. De altfel, cum am mai arătat, problemele rămăseseră neresolvate. Nu numai cea agrară sau cea a condiției precare a unui număr din ce în ce mai mare de plebei erau nerezolvate, ci mai ales problema reformării instituțiilor Cetății, în sens relativ democratic.

Lucius Opimius a fost achitat de acuzația de a fi determinat uciderea unor cetățeni. În 119 î.C., Quintus Caecilius Metellus devine censor. Se deschide calea preeminenței politice, pentru un deceniu, a clanului Caeciliorum Metellilor, plebei conservatori perseverenți, însă legați de interesele capitaliste ale multor senatori și cavaleri. Totuși, în același an, Gaius Carbo, un fost gracchian trecut în tabăra optimaților, este împins la sinucidere de un tânăr de 21 de ani, care va deveni celebru, adică Lucius Licinius Crassus. Iar un alt tânăr, *homo novus* și bogat cavaler, născut la Arpinum, protejat al Metellilor, Gaius Marius ajunge tribun al plebei și apoi accede în senat. Va fi pretor în 115 î.C.

Între timp, Roma ocupase și anexase sudul Galliei. Provinciile hispanice erau izolate, din pricina condițiilor meteorologice vitrege, o mare parte din durata anului. Pe de altă parte, negustorii romani sau italici care străbătuseră Gallia meridională remarcaseră bogățiile agricole, miniere și artizanale ale acestor meleaguri. În sfârșit, Massilia (azi Marseille), așezare grecească, de mult timp aliată a Romei, făcea față cu greu atacurilor întreprinse asupra ei de către gallii celtici și de ligurii din apropierea sa. În 154 î.C., se produsese o primă intervenție romană în favoarea Massiliei. Dar în 125 î.C., Massilia a solicitat din nou sprijinul Romei împotriva piraților din Mediterana și a tribului ligur al salluvilor, trăitor în Provența actuală și aliat cu regele celt al arvernilor Bituit, care construise un fel de stat fragil, în secolul al II-lea î.C., de la Ocean la Rin, centrat pe o rețea de cliențe politice în jurul persoanei lui. Roma, care tocmai desăvârșea cucerirea insulelor (Sardinia, Corsica, Baleare), trimite în sprijinul Massiliei un corp expediționar,

inițial comandat de consulul Marcus Fulvius Flaccus, însă preluat, în anul subsecvent, de urmașul acestuia, Gaius Sextius Calvinus. Salluvii și celtii sunt înfrânți, iar o garnizoană romană se instalează la Aquae Sextiae (Aix-en-Provence). În 122-121 î.C., Gnaeus Domitius Ahenobarbus și Fabius Maximus zdrobesc pe Bituit, care este capturat. Legiunile romane ocupă actualul Languedoc și fac legătura cu Hispania. În 118 este fondată colonia Narbo Martius (Narbonne) și Gallia meridională este transformată în provincie romană, sortită unui viitor glorios și prosper. O *uia Domitia* leagă Hispania romană de Italia. În 106 î.C. este ocupată și Tolosa (azi Toulouse), de către consulul Servilius Caepio. De la început Gallia narboneză este supusă unei colonizări masive. În cincisprezece ani romanizarea a progresat într-un ritm uluitor. Gallia narboneză devine cea mai romanizată provincie romană⁷. Chiar mai romanizată decât Italia însăși, după opinia noastră. Massilia a profitat din plin de dezvoltarea înfloritoare a Galliei narboneze.

Puțin mai târziu romanii poartă, în Africa, un alt război împotriva lui Iugurtha, regele Numidiei (111-105 î.C.). Acest conflict local a căpătat importanță datorită narării sale de către condeiful măiestrit al lui Salustiu și îndeosebi efectelor sale asupra politicii interne romane. Războiul cu Iugurtha, *Bellum Iugurthinum*, a revelat corupția unei părți din *nobilitas* și a anumitor generali optimați. Efectele sale au fisurat edificiul structurilor politice oligarhice și au implicat consecințe relativ destabilizatoare.

Scipio Aemilianus organizase provincia Africa, reputată pentru solul său arabil foarte productiv. Colonizarea Cartaginei, operată de către Gaius Gracchus, se soldase momentan cu un eșec. În vecinătatea provinciei se afla prosperul regat al Numidiei. La moartea regelui acestuia, Micipsa, în 118 î.C., regatul a fost divizat între cei trei moștenitori ai lui, Hiempsal, Adherbal și Iugurtha. Acesta din urmă era popular și contractase numeroase și influente relații de prietenie la Roma. Iugurtha a început prin a-l asasina pe Hiempsal (Sall., J., 12, 3-6). Adherbal, înspăimântat, s-a deplasat la Roma, unde însă Iugurtha a trimis soli, care au corupt personaje influente din mediile politice nobiliare. O delegație a fost trimisă în Numidia, pentru a împărți regatul în două părți. Delegația era condusă de Lucius Opimius, ucigașul lui Gaius Gracchus (Sall., J., 16, 1). După plecarea delegației, Iugurtha îl atacă din nou pe Adherbal, ce se refugiase în Cirta, unde se aflau mulți *negotiatores* italicei și romani, întrucât comerțul roman prospera în Numidia. În vara anului 112 î.C., Cirta capitulează: sunt masacrați numizii, italicei și romanii de aici, ca și Adherbal (Sall., J., 26, 3). Masacrarea italicilor și romanilor în Cirta declanșează la Roma un scandal major. Senatul este obligat să accepte un război cu Iugurtha. Nu numai influența unor *nobiles* corupți de Iugurtha, ci și presiunea exercitată de cimbri și teutoni în zona alpină, chiar în Gallia sudică, încă din 113, împinge senatul la prudență în operațiile militare întreprinse în Africa. Totuși este trimis în fruntea trupelor romane din Africa consulul Lucius Calpurnius Bestia (Sall., J., 27, 4). Acesta își ia ca secundant pe Aemilius Scaurus (Sall., J., 29, 1). Cei doi generali se lasă corupți de către Iugurtha, care cumpără la Roma și pe tribunul plebei, Gaius Baebius. Campania din Numidia, comandată de frați Spurius, succesorul la consular al lui Calpurnius Bestia, și Aulus Albinus, eșuează lamentabil în anii 110-109 î.C.; romanii capitulează la Suthul (Sall., J., 38, 3-9). Noul consul, Quintus Caecilius Metellus, un *nobilis* integru, reorganizează armata din nordul Africii și obține unele succese, dar fără efect decisiv. Adjunctul și protejatul lui Metellus, Gaius Marius, intră în conflict cu șeful său direct, militează ostentativ în facțiunea unor *populares* moderați, merge la Roma, unde este ales consul pentru anul 107 î.C. și comandant al corpului expediționar din nordul Africii (Sall., J., 73, 5-7). De multă vreme Roma nu mai

avuse un *homo novus* consul. Creditul moral al optimaților fusese serios zdruncinat de procesele intentate complicilor lui Iugurtha de la Roma, dar și vestalelor, care își încălcase legământul. Cu prilejul acestui ultim proces fuseseră compromise familii ilustre. Aemilius Scaurus scăpase de acuzația de venalitate și devenise chiar censor în 109 î.C., însă zvonurile răspândite pe seama sa făcuseră o rea impresie.

În timpul tribunatului plebei, Marius se opusese votării unui plebiscit care sporea importanța distribuțiilor frumentare, fie făcându-le mai abundente, fie mai frecvente, fie scăzând prețul, mai degrabă derizoriu, plătit la ridicarea rațiilor. Totuși, concomitent Marius determinase votarea unei legi care diminuase posibilitatea nobililor de a influența votanții cu prilejul reuniunilor comițiilor. Se pare că el a obținut generalizarea scrutinului secret.

Marius, campaniile sale militare și tulburările de la Roma

Alegerea lui Marius, după șovăielile și revelarea scandalurilor publice sau venalității unor generali *nobiles*, suscită entuziasmul plebei (Sall. J., 84, 1). În definitiv, se punea astfel capăt reacției conservatoare, promovată de optimați, după eliminarea lui Gaius Gracchus. Lupta politică devenea, în acest fel, foarte aspră. De altfel Marius ataca violent *nobilitas*; el, care fusese totdeauna „ostil”, *infensus*, acesteia, se înverșuna acum fie împotriva unor exponenți individuali ai ei, fie împotriva ansamblului nobilimii (Sall. J., 84-1). Totodată el opera recrutări masive de soldați. Completa efectivele legiunilor, solicita trupe auxiliare aliaților, popoare și regi, rechema sub drapel veterani (Sall., J., 84, 2). Marius fusese investit cu un *imperium* nelimitat în timp, spre a-l combate pe Iugurtha. După ce rostise, într-o adunare a comițiilor tribute ori a conciliului plebei, o cuvântare în care blamase *nobilitas* și exortase la o redresare a forțelor militare romane (Sall., J., 85), Marius trimite în Africa un convoi cu provizii, solde pentru soldați și echipament, împreună cu „locotenentul” său Aulus Manlius (Sall., J., 86, 1). De asemenea efectuează o nouă recrutare de soldați. Iată ce ne spune Salustiu în această privință: „el însuși în această vreme recrutează oșteni, nu după cutuma strămoșilor și în funcție de clasele censitare, ci pe bază de voluntariat, cei mai mulți având cens doar capul. Unii aminteau că a înfăptuit acestea din lipsă de oșteni buni, alții că din ambiție de consul, întrucât fusese celebrat și sprijinit de acest fel de oameni. De fapt, pentru un om care ținește puterea, cel mai bun susținător este cel foarte nevoiaș. Fiindcă nevoiașul, neavând nimic, nu socotește nimic cu adevărat drag și al său. Toate care îi aduc câștig îi apar drept cinstite” (Sall., J., 86, 3)⁸.

Enunțul salustian comportă esența reformei militare întreprinse de Marius și a epifenomenelor ei. Reiterăm observația că Marius înlocuiește recrutarea tradițională (în legiuni), în principiu obligatorie, exclusiv a proprietarilor de pământ, prin *recrutarea voluntară, mai ales a celor mai săraci cetățeni*, care, până atunci, nu fuseseră niciodată înrolați în legiuni. Totodată Salustiu reliefează și consecințele acestei reforme. Soldații noii armate, militari de profesie, nu urmăreau decât câștigul, îmbogățirea. Ei erau legați de interese materiale, dar și prin afinitățile sufletești, exclusiv de comandanții lor. Cum a remarcat odinioară Gustave Bloch, patria era încarnată, în ochii lor, numai de omul care le furniza glorie și bani. *De aceea reforma militară a lui Marius a avut urmări incalculabile pentru viitorul statului roman*. Soldații astfel recrutați puteau dobândi și

o promovare socială relevantă, mai cu seamă dacă ajungeau centurioni. Oricum, veteranii vor primi pământuri, alte avantaje și un prestigiu notabil în așezările unde se vor stabili. Reforma armatei a mai presupus și o uniformizare a armamentului, precum și o mutație în tactica de luptă, întrucât s-a căutat în măsură sporită efectul de masă, de acțiune militară conjugată, concertată.

Marius a purces în Africa în fruntea unor forțe mult mai numeroase decât era de așteptat. El a debarcat foarte repede la Utica. Era un general performant. Calitățile sale fuseseră reliefate de însuși Scipio Aemilianus, deoarece tânărul Marius participase ca militar la asediul Numanției. S-a constatat că recruții s-au adaptat iute tacticii militare introduse de Marius și că, în masa soldaților, ei s-au contopit cu militarii cu stagii mai vechi. De altminteri, Marius îi lăsa să jefuiască tot ce găseau (Sall., J., 87, 1-3). Marius a devenit idolul soldaților, care îl adora. A întâmpinat rezistențe slabe: trupele lui Iugurtha erau uzate în luptele cu Metellus și, fără probleme, orașele se predau romanilor ((Sall., J., 88-94). Lucius Cornelius Sulla, în calitate de *quaestor*, sosește în fruntea unor proaspete detașamente de cavalerie. El va ajunge „locotenentul” lui Marius și de fapt se va comporta față de el cum se purtase și Marius cu Metellus. Marius ajunge la Cirta, unde îl întâmpină emisarii lui Bocchus, regele Mauretaniei (Sall., J., 102). În cele din urmă, Bocchus capturează pe Iugurtha și îl predă, pus în lanțuri, lui Sulla (Sall., J., 112-113).

Marius se întoarce în 105 î.C. într-o Romă profund tulburată de înfrângerile suferite de generali optimai în luptele desfășurate împotriva cimbrilor și teutonilor (Sall., J., 114, 1-2). În chip ilegal, Marius este reales consul pentru anul 104. La 1 ianuarie 104, proaspătul consul celebrează, cu mare pompă, triumful pentru victoria raportată asupra numizilor (Sall., J., 114, 3). Iugurtha, în lanțuri, a fost târât în urma învingătorului. Salustiu ne declară ritos că, începând din acel moment, nădejtile și speranțele Cetății se aflau la dispoziția lui Marius (Sall., J., 114, 4). Într-adevăr, Marius a fost reales consul încă de patru ori consecutiv (104-101 î.C.). Ultimul său consulat datează din 100 î.C., când nu mai exista nici un pericol exterior major. *Drumul spre puterea personală era astfel deschis*. Faptul că Marius a fost de șase ori consul, între 107 și 100 î.C., constituia o gravă violență a legislației Republicii. Este adevărat că îl susțineau și cavalerii. Marius fusese și el cavaler și chiar publican, la începutul carierei sale. În sfârșit, întrucât senatorii erau indignați de presiunile cavalerilor și de hotărârile nedrepte luate de tribunalele din care aceștia făceau parte, în 106 î.C. consulul Quintus Servilius Caepio a obținut votarea unei legi care restituia în întregime senatului tribunalele, unde se judecau cazurile de corupție. În 105 î.C., consulul Gnaeus Manlius și Servilius Caepio, devenit proconsul, fuseseră zdrobiți la Arausio (azi Orange) de către cimbri (Sall., J., 114,1). Era cea mai grea înfrângere suferită de romani după bătălia de la Cannae. Caepio a fost destituit, tradus în justiție și condamnat la moarte. Nu l-a salvat decât exilul de la pedeapsa capitală. Concomitent, tribunul plebei, Servilius Glaucia, a obținut o măsură legislativă care încredința cavalerilor monopolul tribunalelor rezervate cazurilor de corupție, *de repetundis*. O altă consecință a înfrângerii de la Arausio a fost, desigur, cum am notat mai sus, alegerea lui Marius la un nou consulat. Cei mai mulți cavaleri aveau toate motivele să-l susțină.

În Africa de nord nu s-a operat nici o anexiune teritorială. Numidia a fost împărțită între un protejat al lui Marius, numit Gauda, și Bocchus, trecut de partea romanilor și proclamat

„prieten”, *amicus*, și aliat al poporului roman. Adică vasal-client al Romei. În viitorul apropiat, Africa regilor clientelari și a orașelor, pe de o parte, și Roma, pe de alta, au întreținut bune relații, utile comercianților italici. Iugurtha a murit de foame și de frig în temnița Tullianum de la Roma. Avea 54 de ani. În provincia Africa, dar și în Numidia, au fost instalați numeroși coloniști romani, în special foști soldați ai lui Marius. Pe deasupra, Leptis Magna, oraș liber și client al Romei, situat în Libia actuală, a trebuit să primească o garnizoană romană. Republica putea astfel să controleze întregul comerț din Africa septentrională. După 96 î.C., cum am mai semnalat, Cyrenaica a fost lăsată moștenire Romei de către ultimul ei rege. Iar, în 102, ca să reprime pirateria din bazinul Mediteranei orientale, senatul a trimis o expediție în Cilicia, care a distrus bazele corsarilor.

Principală misiune a lui Marius a constat în lichidarea invaziei cimbrilor și teutonilor, care înspăimântaseră Roma (Sall., *J.*, 114, 2). Se iscase așa-numitul „tumulț teutonic”, *tumultus teutonicus*, care provocase o cumplită panică în Roma însăși.

Cimbrii erau o seminție germanică, instalată până în 600-500 î.C. în sudul Norvegiei actuale. Atunci ei au traversat Marea Baltică și s-au stabilit pe coasta sudică a acestei mări, din Danemarca până în Polonia actuală. Puțini au rămas aici. Grosul cimbrilor s-a unit cu teutonii din nordul Germaniei, adică din Hanovra actuală: ei constituiseră o ligă împreună cu ambronii. Către 120 î.C., cimbrii și teutonii au pornit spre miazăzi, atrași de mirajul sudului bogat și înșorit și, poate, împinși din spate fie de alte seminții, fie de o deteriorare a climatului. Au ajuns în Silesia, unde au regăsit calea ambrului, călăuzitoare spre Italia. Parveniți la poalele Alpilor, ei au biruit la Noreia (azi Neumarkt) armata consulară comandată de Papirius Carbo. Drumul spre valea Padului le era deschis. Totuși Barbarii au ezitat să străbată înaltele creste ale Alpilor. Au preferat să migreze spre vest, ca să prade și să se instaleze în Gallia meridională și în Hispania. Am relevat mai sus că la Arausio ei au pulverizat, în 105 î.C., o armată consulară, comandată de doi generali care nu se înțelegeau între ei. Patricianul Servilius Caespio îl disprețuia pe consulul Gaius Manlius, un *homo novus*. Romanii au pierdut între 80.000 și 100.000 de soldați. Anterior, în 109 î.C., cimbrii învinseseră în Gallia, într-un loc necunoscut, pe consulul Silanus, iar în 107 î.C., dislocaseră o altă armată consulară, dirijată de Lucius Cassius Longinus. Din 104 până în iarna anilor 103-102 î.C., semințiile germanice s-au mulțumit să prade Gallia și Hispania. Atunci s-au hotărât să opereze o nouă ofensivă. Cimbrii fuseseră învinși în Hispania de către celtiberi și se întorseseră în Gallia, unde se uniseră cu teutonii. În Gallia, celtii rezistaseră presiunii exercitate de teutoni. Asociate cu tigurinii helveticii, triburile germanice au statomicit un plan metodic de invazie a Italiei. Cimbrii urmau să pătrundă în Italia prin actuala trecătoare Brenner, iar teutonii și ambronii trebuiau să se infiltreze în peninsula prin sudul Galliei. Ei visau să ajungă pe țărmurile Tibrului. Dar incapacitatea, dezastrele și corupția generalilor optimați aduseseră din nou la putere pe Gaius Marius.

Marius a pus în operă o tactică politică abilă. A evitat să se angajeze în valea mijlocie a Ronului, unde romanii fuseseră înfrânți. S-a instalat în sudul Galliei narboneze, unde a blocat calea spre Italia. A evitat o ciocnire directă cu Barbarii, care, urlând, au ajuns până la marginea taberei lui Marius. Strigătele Barbarilor îi înspăimântau pe romani. A pus soldații săi să sape, preț de doi ani, un canal între Ron și mare, care a fost încredințat Marsilieii. Apoi în toamna anului 102, Marius a atacat și zdrobit complet, în câmpia așezării Aquae Sextiae, întâi pe ambronii și apoi pe teutoni.

Practic, aceștia dispar din istorie. Între timp cimbrii pătrunseseră în Gallia cisalpină. Ei impresionaseră pe romani, căci, în plină iarnă, alunecaseră în văi pe scuturile lor. Erau asemuți cu titanii. Forțele romane s-au retras, dar, la Vercellae, pe cimbri i-a întâmpinat Marius. Secondat de Quintus Lutatius Catulus, celălalt consul, Marius i-a zdrobit în 30 iulie 101 î.C. Tumultul teutonic fusese definitiv eliminat. Victoria lui Marius a permis lui Sulla să pacifice Alpii Noricumului și consulului Aquilius să lichideze revolta sclavilor din Sicilia. Venise timpul ca Marius să se ocupe de viața internă, atât de perturbată, a Romei.

În 105-104 î.C., *populares* triumfaseră. În virtutea unei logici politice firești, aripa radicală a devenit prevalentă, la Roma, în absența lui Marius. Căpeteniile acestor radicali, Saturninus și Glaucia, îl sprijiniseră pe Marius în 105-104 î.C. Pactul dintre ei și Marius a durat câțiva ani. Ei l-au susținut pe Marius și în alegerile consulare din 103 și 101 î.C. Dar radicalii au provocat grave tulburări la Roma, din care nu a lipsit deloc utilizarea violenței. Lucius Appuleius Saturninus era un *nobilis*, devenit vrăjmaș al optimașilor. El a fost tribun al plebei în 103 și 100 î.C. Cicero i-a recunoscut anumite calități: sinceritate, dezinteresare (Cic., *Sest.*, 16, 37). Gaius Servilius Glaucia era de condiție socială modestă. După ce fusese anterior tribun al plebei și adversar vechi al optimașilor, obținuse exclusivitate în tribunale pentru cavaleri; a devenit din nou tribun al plebei în 101 și pretor în 100 î.C. Cicero îl va disprețui și îl va califica drept „bălegarul senatului”, *stercus curiae* (Cic., *De or.*, 3, 41, 164). Între 103-100 î.C., Saturninus și Glaucia au dominat viața politică a Romei și au terorizat senatul. Știau să manevreze cu iscusiță și erau excelenți oratori. Au impus mai multe măsuri legislative revelatoare. Printr-o lege agrară, votată în 103 î.C., s-a îngăduit lui Marius să atribuie veteranilor săi loturi de 100 de iugera (25 de hectare), din *ager publicus* african. Pe alte segmente din *ager publicus* provincial au fost implantate colonii de veterani, și nu de civili: în Macedonia, în Achaia, în Sicilia și în Gallia narboneză (pe teritoriile cucerite de germanici, însă recuperate de Marius). Atât senatorii, cât și cavalerii au fost profund nemulțumiți, deoarece sperau să acapareze ei aceste pământuri provinciale. Legea a fost votată, în pofida auspiciilor nefavorabile și a împotrivirii unor tribuni ai plebei, care însă au fost puși pe fugă de o trupă de veterani. Această trupă fusese adunată de popularii radicali tocmai spre a impune legea propusă de ei. Senatul a încercat o manevră abilă, contestând caracterul obligatoriu al unei legi adoptate împotriva legalității. În ultimă instanță Saturninus a obținut votarea unei hotărâri care constrângea senatorii să jure individual respectarea oricărei legi. Însuși Marius a ezitat să jure, dar, până la urmă, a acceptat s-o facă, urmat de grosul senatorilor. Numai Caecilius Metellus a refuzat să jure. A fost tradus în fața comișiiilor tribute și condamnat la exil, în virtutea altei legi, inițiate tot de Saturninus și de Glaucia. Adică o „lege despre maiestate” (a poporului roman), *lex de maiestate*, probabil votată în 103 î.C. Această lege prevedea pedepse grele împotriva unui cetățean care ar fi adus vătămare maiestății poporului roman. Cetatea era practic amenințată de teroare și de răzbunare. O asemenea lege se va întoarce curând împotriva inițiatorilor săi și, ulterior, va fi amplu utilizată de toate facțiunile politice și în special de împărași. În sfârșit, Saturninus și Glaucia au impus votarea unei legi „frumentare”, care relua, parțial, prevederile unei vechi propuneri legislative, reprobate de Marius însuși. Prin această lege, se scădea suma plătită de nevoiași pentru rapiile de grâne distribuite lor.

Spirala violențelor progresa ineluctabil. Cu prilejul alegerilor din 101 î.C., Saturninus a aranjat uciderea unui competitor al său, într-o busculadă generalizată. Iar,

când s-au desfășurat alegerile pentru anul 99 î.C., au izbucnit numeroase răscoale și ciocniri sângeroase⁹. Mecanismele instituționale ale Republicii aproape nu mai funcționau. Marius însuși era șocat. Atentatele în serie îl speriau. Militar disciplinat, nu putea subscrie la proliferarea lor. Pe deasupra, era, cum am arătat, un *popularis* moderat, legat de ordinul ecvestru din punct de vedere sentimental. Desigur, acordase și el, după Vercellae, cetățenia romană unor auxiliari necetățeni și hotărâse admiterea în coloniile de cetățeni romani a unui număr de italici, care astfel dobândeau automat cetățenia. Spre indignarea senatului. Totuși, întors la Roma, Marius însuși s-a văzut reprob și atacat de Saturninus și de Glaucia; în decembrie 100 î.C., el a rupt brutal alianța cu radicalii. Senatul a votat un *senatusconsultum ultimum*, în vederea restabilirii ordinii. Marius, *volens nolens*, a acționat împotriva insurgenților radicali, care se refugiaseră pe Capitoliu. I-a arestat pe Saturninus și pe Glaucia, încercând să le salveze viața. Însă *nobiles* i-au masacrat fără milă. Ezitățile sale din acele zile de tensiune politică generalizată demonstau că performanța sa politică nu era pe măsura prestațiilor militare. Marius nu mai dobândise un nou consulat și nici comanda trupelor din Orient. *Nobilitas* obținuse o victorie temporară și se va cantona într-o inerție augmentată preț de zece ani.

Cariera lui Marius va continua, după o eclipsă destul de lungă. Totuși este momentul să-i analizăm pe scurt personalitatea. Născut și crescut într-o familie de cavaleri înzestrați și austeri, nu fusese supus unor frustrări relevante înainte de a se stabili la Roma. Se bucurase aici de o protecție condescendentă, ce îi amintea fără încetare că nu făcea parte dintr-o *nobilitas*, treptat detestată de el. Nutrea ambiții puternice. Complexul lui Iuda a acționat în cazul formării și evoluției personalității lui Marius. A fost, desigur, un general deosebit de performant, însă și un politician vanitos, animat de convingeri ferme, dar șovăitor în ce privește aplicarea lor. Nu a fost în nici un caz revoluționar. Nu a existat o revoluție mariană. Dacă s-ar putea vorbi de conotații revoluționare în cazul Gracchilor, mai puțin al lui Tiberius Gracchus și mai mult în cel al lui Gaius Gracchus, și, firește, în măsură mai sensibilă în cazul lui Glaucia și al lui Saturninus, nu putem constata aspirație spre „revoluție”, adică *res novae*, cum ziceau romanii, la Marius. Reforma armatei, cel puțin în mintea lui Marius, a fost dictată nu de considerente revoluționare, ci de dorința de a potența eficacitatea ei. Este greu de crezut că Marius s-ar fi gândit la consecințele mutațiilor operate de el în materie militară. Cu siguranță însă că a înțeles că era contraproductivă menținerea vechilor structuri oligarhice și a discriminărilor practicate față de restul corpului cetățenesc, poate chiar față de italici. Fără îndoială, acumularea consulatelor – când el s-ar fi putut mulțumi cu un *imperium* proconsular în combaterea hoardelor teutonice – relevă năzuința de a exercita o tutelă, un arbitraj, o putere personală deloc congruentă tradițiilor romane. Marius a fost, poate, obsedat de exemplul lui Scipio Aemilianus, cu toate că acesta nu mai apucase să imprime statului tutela lui. Pe scurt, după opinia noastră, *Marius a fost un fel de Scipio Aemilianus popularis și relativ izbutit*. Pentru că el reușise, preț de câțiva ani, să tuteleze Republica. În pofida legislației acesteia. Neîndoielnic totuși, Marius nu a aspirat la instaurarea monarhiei la Roma.

Evoluția perturbărilor politice și războiul cu aliații

Preeminența popularilor a durat numai 5-6 ani. Optimații și senatul au preluat din nou cârmuirea statului, fără să acorde prea mare importanță unor perturbări serioase ale ordinii „constituționale”. Preț de peste un deceniu popularii au intrat într-un con de umbră, în care își pregăteau revanșa. Radicalii, Glaucia și Saturninus exageraseră. Roma nu era pregătită – și nu va fi niciodată – pentru o efectivă democratizare a instituțiilor sale.

Până în 92 î.C., a subsistat o inerție mai pregnantă decât cea care a urmat eliminării lui Gaius Gracchus. Roma s-a mărginit la operații de pacificare întreprinse în Orient. Devenea tot mai limpede că instituțiile oligarhice ale unei Cetăți de o suprafață redusă, pe malurile Tibrului, contrastau nu numai cu marele imperiu mediteranean al Romei, ci și cu interesele Italiei însăși. Dar în 92 î.C. a fost ales tribun al plebei, Marcus Livius Drusus, un *nobilis* plebeu foarte bogat, excelent orator și posesor al unei numeroase clientele romane și italice. Era fiul acelui Livius Drusus care, prin propuneri legislative demagogice, supralicitase și anihilase în parte inițiativele reformiste ale Gaius Gracchus. Mare parte din inițiativele și legile acestui Livius Drusus rămăseseră „literă moartă”. Coloniile preconizate de el nu fuseseră niciodată întemeiate sau fuseseră fondate datorită lui Marius, Glaucia și Saturninus. Pe de altă parte, disensiunile dintre senatori și cavaleri se acutizaseră. Tribunalele ecvestre dădeau curs unor acuzații calominoase, unor condamnări nedrepte. A produs scandal la Roma, în 92 î.C., procesul și condamnarea lui Publius Rutilius Rufus, fost „locțiitor” sau „legat”, *legatus*, al lui Quintus Mucius Scaevola în provincia Asia. Marcus Livius Drusus s-a plasat în fruntea unei facțiuni optimat care înțelegea că anumite reforme erau indispensabile pentru a prezerva esențialul puterii senatului.

Marcus Livius Drusus a preluat proiecte ale lui Gaius Gracchus, orientându-le însă în sens invers și lichidând în primul rând competențele judiciare ale cavalerilor. Trebuiau incitați împotriva cavalerilor italiciei și plebea săracă. Un grup important de senatori îl susținea pe Livius Drusus: Aemilius Scaurus, care, urmărit pentru corupție, se temea de tribunalele ecvestre, cei mai iluștri oratori ai timpului, Marcus Antonius și Lucius Licinius Crassus, jurisconsultul Quintus Mucius Scaevola, coînvingătorul de la Vercellae, adică Quintus Lutatius Catulus, tinerii Gaius Aurelius Cotta și nepotul lui Rutilius Rufus, adică Publius Sulpicius, care va deveni ulterior „marianist”. Mulți senatori totuși se împotriveau. Ei invocau devalorizarea monedei romane, ca efect al măririi subvențiilor menite distribuțiilor frumentare. Printre adversari se număra și consulul Lucius Marcius Philippus, fost *popularis* convertit în conservator intransigent. Pentru că Marcus Livius Drusus propusese și alte două măsuri legislative. Cea dintâi relua distribuirea de noi loturi agricole, în Italia și în Sicilia. A treia și, desigur, în ultimă instanță cea mai importantă reda senatorilor controlul tribunalelor anticorupție. În sfârșit, Livius Drusus propunea acordarea cetățeniei romane italicilor. Votarea acestor măsuri a resuscitat tulburări violente. Pentru a-și impune pachetul legislativ, Marcus Livius Drusus a obținut asocierea tuturor măsurilor într-o singură lege compozită, „în amestec”, *per saturam*. Deși cu șapte ani în urmă se interzisese astfel de proceduri. Consulul Philippus însuși a fost agresat și Drusus a recurs la amenințarea cu folosirea violentă a latinilor. Legea a fost votată, dar senatul a anulat scrutinul, invocând vicii de formă și utilizarea violenței. O agitație febrilă a cuprins întreaga Italie și Roma însăși. Circula

zvonul că marsul Quintus Pompeidius Silo se legase prin jurământ să-l sprijine pe Drusus. Un comando de 10.000 de marsi a ajuns la porțile Romei, de unde au fost cu greu îndepărtați. La începutul lui octombrie 91 î.C. Marcus Livius Drusus a fost asasinat în propria sa locuință.

Nesoluționarea exigențelor italicilor a provocat însă o explozie de revoltă în mare parte din Italia. Problema aliaților, *socii*, se punea de multă vreme la Roma, poate din 270-266 î.C.

Am constatat mai sus care era statutul așa-numiților *Latini*. Devenise normal ca toți *socii*, *Latini* sau nu, să aspire la garanțiile civice, judiciare și financiare, ale cetățenilor. Exclusivismul oligarhilor, al majorității cetățenilor i-a șocat profund pe italici. De altfel, în 95 î.C., consulii anului, Lucius Licinius Crassus și Quintus Mucius Scaevola, luaseră aspre măsuri împotriva latinilor și altor italici, strecurăți în Cetatea și în cetățenia romană. O lege promovată de ei, legea *Licinia Mucia*, prevăzuse expulzarea intrușilor din Roma și, în orice caz, excluderea lor de pe listele cetățenilor. Îi acuzau de complicitate cu acțiunile popularilor. Ceea ce nu i-a împiedicat pe cei doi consulari să susțină, în 91 î.C., pachetul legislativ preconizat de Livius Drusus, favorabil italicilor. Trebuie oare să amintim aserțiunile unui om politic român (Vaida Voievod) că numai boul este consecvent în materie de orientare politică?

Asasinarea lui Livius Drusus a avut două consecințe semnificative. Prima rezidă în ralierea cavalerilor la optica senatului, sub presiunea amenințării insurecției marsilor și în pofida divergențelor anterioare cu optimați. A doua urmare este o amplă insurecție a aliaților din Italia. A izbucnit un război crâncen. Cu atât mai mult cu cât se află în cauză un litigiu cu alură de război civil. Or se știe că un război civil este mai crud decât un război între popoare diferite. S-a sugerat o comparație cu războiul american de secesiune. Dar putem să ne gândim la războiul civil spaniol. S-au răzvrătit inițial marsii; samniții li s-au raliat iute. De aceea, acest sângeros conflict a fost denumit inițial „războiul marsic“, *bellum marsicum*, apoi „războiul italic“, *bellum italicum*, și în sfârșit mai ales „războiul cu socii (aliați)“, *bellum sociale*. Marsii și samniții au atras de partea lor și alte populații, în special de munteni: unii dintre sabini, lucanienii, picentinii etc. Însă s-au impus două mari grupări militare: cea a marsilor, comandați de Pompeidius Silo și cea samniților, dirijați de Gaius Papirius Mutilus (Vell. 2, 16, 1).

Șapte ori opt populații s-au asociat în vederea combaterii Romei. Etruria și Umbria, cetățile grecești din sud și coloniile latine au ezitat, dar, în ultimă instanță, au rămas fidele Romei. La început, insurecția a avut un caracter mai degrabă aristocratic. Elitele, burgheziile aliaților doreau să dobândească numai cetățenia romană. Treptat insurecției i s-a imprimat însă o conotație populară, stimulată de o propagandă tributară motivațiilor regionaliste, revendicărilor sociale și independentiste. Rebelii au făurit un stat marso-samnit, cu o capitală la Corfinium, rebotezat Italica, dar și cu un senat, alcătuit din cinci sute de membri, și o trezorerie proprie, doi șefi militari supremi și doisprezece pretori. Au bătut monede. O monedă emisă de generalul mars Quintus Pompeidius Silo reprezintă opt războinici, ce își jură credință unii altora. Astfel, o mare parte din Italia a ieșit de sub controlul Romei, aproape asediată. La Roma, rebeliunea italicilor a prilejuit imediat o uniune sacră în jurul senatului. Chiar o mare parte din plebe nu voia să împartă anumite privilegii cu italicii. Republica dispunea de controlul mărilor, de trupele din Hispania și de resursele Galliilor, cisalpină și narboneză.

Îndeosebi vestea primelor masacre săvârșite de rebeli a determinat o reacție intransigentă în Roma însăși. Au fost trimise împotriva insurgenților patrușprezece legiuni. Gaius Marius, rechemat sub drapel, și pretorul Lucius Cornelius Sulla, remarcat în timpul războiului din Numidia, au fost desemnați să combată italicii răzvrățiți.

De o parte și de alta s-a recurs la brutalități greu de imaginat. La Asculum (azi Ascoli), în Picenum, femeile romane au fost scalpate de italici, înainte de a fi omorâte. Un pretor și „legatul” lui au fost lapidați: toți cetățenii romani au fost masacrați. La Grumentum, în Lucania, mica garnizoană romană a fost în întregime ucisă, pe când civilii au fost masacrați. La rândul lor, romanii, când cucereau un oraș rebel, ucideau necombatanții. Ei jefuiau, omorau localnicii, cel puțin parțial romanizați, sau îi vindeau ca sclavi. Sulla a pârjolit Samnium. Au avut loc însă și fraternizări ale celor două tabere de combatanți. Astfel, când trupele lui Marius au întâlnit, în Samnium, forțele lui Pompaedius Silo, mulți soldați au recunoscut în tabăra adversă oaspeți sau gazde, *hospites*, rude, foști camarazi de arme, prieteni. S-au strigat pe nume, au fraternizat și au organizat o adevărată sărbătoare (DS, 37, 13). La Roma, s-a început prin represiune. Încă de la începutul anului 90 î.C., tribunul plebei Quintus Vario a depus într-o adunare populară o „propunere legislativă”, *rogatio*, de agravare a legii *de maiestate*, ulterior înăsprită de către senat. S-a înființat un tribunal excepțional, alcătuit exclusiv din senatori. Tribunalul urma să pedepsească pe toți complicitii rebeliunii italice și chiar pe cei ce susținuseră măsurile propuse de Drusus. Tribunalul a fost sprijinit de cavaleri și a lovit în rândurile optimaților reformiști. Mulți au trebuit să se exileze pentru a se salva de pedeapsa capitală. În anul subsecvent, Vario a fost urmărit, în virtutea propriei sale legi, și condamnat pe baza aceleiași legislații. La alegerile tribuniciene pentru anul 89 î.C. se produsese un reviriment.

Senatul a înțeles că nu se poate mărgini la reprimări. Exista primejdia ca alți aliați să adere la rebeliune. Devenise iminentă defecțiunea Etruriei și a Umbriei. La propunerea consulului Lucius Iulius Caesar, s-a votat, la sfârșitul anului 90 î.C., o „lege Iulia”, *lex Iulia*, care acorda cetățenia romană tuturor latinilor și aliaților ce ar fi solicitat-o (o parte dintre grecii din sud nu o reclamau). Se stipula și dreptul generalilor de a o conferi soldaților lor peregrini. Totuși, o asemenea lege circumscria focarul revoltei, fără însă a-l lichida. O lege Plautia-Papiria din 89 î.C., propusă de tribunii Marcus Plautius Silvanus și Gaius Papirius Carbo, acorda cetățenia romană cetățitorilor care depuneau armele și altor italici, dispuși, într-un interval de timp de șaizeci de zile, să se înscrie drept cetățeni în registrele pretorilor. O a treia lege reglementa anumite detalii și extindea cetățenia la anumite cetăți situate la nord de Pad. Războiul era practic terminat. De altfel, la sfârșitul anului 89 î.C., romanii luaseră cu asalt principala citadelă a rebelilor, orașul Asculum. Italicii dobândiseră ceea ce își doreau cu ardoare: cetățenia, *ciuitas romana*.

Samniții au continuat totuși războiul. Ei fuseseră ultimii italici importanți supuși de Roma și cei dintâi care trecuseră de partea lui Hannibal. Aspirau la independență, și nu la cetățenia romană. Încă în 82 î.C., Sulla va zdrobi o armată samnită la Porta Collina a Romei, iar unii rebeli vor rezista la Nola până în 80 î.C. (Liv., *Per.*, 89). Problema era cum să se încadreze masa noilor cetățeni în cele 35 de triburi romane. Conservatorii se temeau ca, repartizați în toate triburile, noii cetățeni să nu-i depășească pe cei vechi ca număr de voturi (App., *Ciu.*, 1, 214). S-au încercat diverse soluții. Unii s-au gândit fie să-i distribuie numai în opt triburi, fie să se înființeze pentru

ei alte nouă triburi. În 88 î.C., tribunul Publius Sulpicius Rufus a propus ca noii *ciues* să fie reparați în toate cele treizeci și cinci de triburi. Intervenise o alianță între mediile comercial-finan-ciare din Asia sau Italia și facțiunea marianistă de la Roma. Nu s-a luat momentan nici o decizie; însă în 84 î.C., un senatusconsult prevede înscrierea noilor cetățeni în cele treizeci și cinci de triburi. Totuși, abia în 70-69 î.C., sub presiunea popularilor și datorită consulilor Pompei și Crassus fiul, s-au încheiat operațiile de recensământ și înregistrare a noilor cetățeni. Astfel, legile din 90-88 î.C. și-au aflat o desăvârșită aplicare concretă. În 70 î.C., mulțimile italice au venit în masă la Roma (Cic., *Verr.*, I, 54). Recensământul a consemnat 910.000 de cetățeni, adică dublul celor ce avuseseră această calitate înainte de războiul cu *socii*. În operațiile militare împotriva insurgenților se remarcaseră Sulla, Marius (deși acuzat de a le fi condus cu prea mare blândețe) și Gnaeus Pompeius Strabo, tatăl lui Pompei. Pieriseră, într-un fel sau altul, 300.000 de oameni, îndeosebi tineri. Anumite regiuni sărăciseră.

Urmările războiului social și ale extinderii cetățeniei au fost complexe și deosebit de relevante. În primul rând Republica s-a convertit dintr-o Cetate-oraș-stat (pur și simplu) într-o Cetate-oraș-stat teritorială. Unitatea Italiei era asigurată de cea mai numeroasă comunitate civică din bazinul Mediteranei. Procesul de romanizare a ita-licilor s-a accelerat sensibil. Au emers noi clientele regionale, ca efect al înrolărilor masive de soldați. În Picenum, unde tatăl lui Pompei poseda domenii imense, s-au urzit asemenea clientele extinse. Gallia cisalpină rămânea o provincie, însă bogată. Desigur, romanii puteau să-și pună întrebarea dacă era necesar sau nu procesul deschiderii cetățeniei. Pe de altă parte, în timpul războiului „social” (cu *socii*), se produsese un aflux de refugiați în Roma însăși. Ei îngroșaseră rândurile plebei urbane și ale unei mase de manevră aflate la dispoziția unor manipulatori ambițioși și lipsiți de scrupule. La Roma, proliferau, în cantitate sporită, clanurile politice, generalii avizi de noi coman-damente militare. Ei nu mai erau dispuși, ca strămoșii lor, să redevină simpli cetățeni după încheierea mandatului. A devenit și mai adâncă prăpastia între vechea „constituție” a Cetății și realitatea politică italică și imperială. Instituțiile tradiționale funcționau greu. De mai multe ori ele se „poticnisera”. Republica era condamnată la moarte, în absența unei reforme structurale profunde, pe care, până la urmă, n-a mai dorit-o nimeni cu adevărat. Complexitatea, progresiv crescândă, a misiunilor de gestiune a provinciilor provocase înmulțirea posturilor de magistrați sau promagistrați. În aceste condiții pragmatismul roman, generator de echilibrare a competențelor membrilor colegiilor magistraților, nu mai operase fructuos. Se iviseră tensiuni între magistrați, îndeosebi între tribuni. Atmosfera politică era viciată de propaganda în favoarea unor personalități ori a unor măsuri legislative, adesea demagogice, de corupție și de manipulări electorale. Senatul însuși se transforma. Era obligat să se deschidă familiilor italice mai importante. Unii dintre acești *senatores novi* făceau front comun cu ordinul ecvestru. Ajunsă desuetă, vechea *nobilitas* trata zadarnic cu dispreț pe oamenii proveniți din municipiile italice. Un asemenea dispreț îi irita pe aceștia (Cic., *Phil.*, 3, 15). În 57 î.C., Pompei va mobiliza toți italcii, senatori și cavaleri, spre a-l sărbători pe Cicero. Vechea psihologie politică a Republicii devenise caducă. Tocmai aceasta o vor arăta cele ce urmează, inclusiv declanșarea primelor adevărate războaie civile^{9bis}.

Sulla, războaiele civile și conflictul cu Mitridate

În vremea Gracchilor, a lui Saturninus și Glaucia și chiar în alte situații surveniseră grave tulburări la Roma, entorse ale ordinii instituționale și acte de violență sângeroase. Este adevărat că războiul purtat împotriva aliaților, *socii*, fusese în mare măsură un conflict civil. Pe deasupra, oferise un exemplu primejdios. Armata de profesie se „rodase” – *sit uenia uerbo*, între timp. Trecuseră aproape două decenii de la reforma lui Marius. Acum marea majoritate a soldaților din legiuni era alcătuită din *capite censi* sau *proletarii* (calificați astfel fiindcă singura lor avere rezida în copiii lor, în descendența lor, *proles*). Proveneau îndeosebi din mediul rural. Încă din secolul al II-lea î.C., oștenii, fie ei *iuniores*, reiterăm, între 17 și 45 de ani, fie *seniores*, între 46 și 60 de ani, efectuau, după înrolare, *dilectus*, 16 până la 20 de campanii de infanterie și 10 campanii de cavalerie. Se realizaseră și recrutări obligatorii în cazuri de excepție, de „tumult”, *tumultus*, tulburare politică externă gravă. Mai mult ca oricând acești militari săraci, decise să se îmbogățească, nu mai erau soldații Republicii, ci ai lui Marius, ulterior ai lui Sulla, Pompei etc. *Ei au fost un instrument relevant al războaielor civile.*

În 88 î.C., la Roma situația politică străbătea un moment dificil. Noii cetățeni italici nu erau încă înscrși în triburi, situația monetară era catastrofală: pierderea temporară a Asiei, menționată de noi mai jos, lipsise trezoreria de venituri importante. Consulul Sulla nu inițiasese nici o reformă pertinentă. El obținuse comanda trupelor de expediție în Orient. Tribunul plebei, Sulpicius Rufus, nu propusese doar repartizarea noilor cetățeni în cele 35 de triburi. El prevăzuse și rechemarea din exil a celor considerați complici ai italicilor revoltați. Se sprijinea, desigur, pe *populares*. Aceștia deveniseră o facțiune „marianistă”. „Partidul”, *partes*, cum îi califică Salustiu, adică popularii, se grupase în jurul lui Marius. În timpul războiului cu *socii*, Marius pierduse, la un moment dat, comanda unor trupe pe care le dirijase.

Atunci intervine Sulla. Publius Cornelius Sulla era un patrician sărac. El aparținea unei ramuri sărăcite a reputatei ginte Cornelia. În copilărie și în adolescență trebuise să fi încercat multe frustrări, pe care le refulase cu greutate. Își petrecuse începutul tinereții într-o lume interlopă, abundentă în bufoni, comedieni, curtezane. Păstra însă ținuta de mare senior rafinat. Detesta oamenii banului, parveniții mediilor de afaceri, încât nu a devenit niciodată exponent al popularilor. A rămas toată viața, inclusiv la bătrânețe, un „juisor”, un mare amator de plăceri, un gurmănd, un iubitor de vin și de femei (Plut., *Syll.*, 2). Cultivat, erudit, a scris comedii și o bogată operă memorialistică. Totuși acest intelectual, iubitor al voluptății, ascundea un psihic stăpânit de invidii, resentimente, complexul lui Iuda, pe scurt, ambiții devorante, sete de glorie, în serviciul cărora și-a pus o inteligență notabilă. În tinerețe, a dobândit o avere stranie, lăsată lui moștenire de o curtezană, al cărui amant fusese. Ceea ce i-a îngăduit să înceapă o carieră publică importantă. De altfel toată viața a izbutit să-și sporească averea. Quaestor târziu, la treizeci de ani, în 108 î.C., excelează în Africa, sub comanda lui Marius, ca militar competent, foarte cutezător, și ca negociator iscusit. Capturarea lui Iugurtha, la curtea însăși al lui Bocchus, îi aduce glorie la Roma (Plut., *Syll.*, 4), dar și resentimentele lui Marius, pe care Sulla se deprinsese să-l deteste, cu toate că se formase sub îndrumarea lui. Pretor în 97 î.C., a rămas celebru pentru dârnicia revelată cu prilejul organizării jocurilor în cinstea lui Apollo. Pentru întâia oară, romanii au admirat o sută de lei trimiși de Bocchus, prietenul lui Sulla, în vederea luptelor din arenă. De

altfel, Sulla și-a luat supranumele de „binecuvântat de zei”, *felix*, pe care grecii îl traduceau prin *epaphrôditos*, protejatul Afroditei-Venus. În anul următor, Sulla a mers în Cilicia în calitate de *propraetor*. Aici a fost pus în situația de a reprimă ambițiile lui Mitridate, regele Pontului, care visa să constituie un mare imperiu elenistic, în dauna romanilor și parților. Sulla îl restaurează, pe tronul lui, pe Ariobarzanes, regele Cappadociei. Sulla a înaintat până la malul Eufratului, unde, așezat pe un fel de tron, a întâmpinat ambasada statului part al Regelui regilor, ori Marele rege, a doua superputere din „lumea locuită”. El se afișa ca încarnarea maiestății Romei. Sulla încheie o alianță cu parții, al căror regat avea contacte cu India și China. Concomitent, statul part exercita suzeranitate asupra Armeniei, unde romanii aveau interese pendinte de protejarea statelor clientelare din Asia Mică. Un ghicitor chaldean îi prezice că va deveni mareș, primul dintre romani (Plut., *Syll.*, 8). În fond sceptic în materie de religie, Sulla era superstițios; se încredea în vrăjitori sau prezicători, mai cu seamă în propria sa stea.

Sulla a participat cu succes la războiul împotriva aliaților rebeli. În 89 î.C., în mijlocul intrigilor, adesea violente, Cornelius Sulla se căsătorește cu Caecilia Metella, câștigând astfel ca suptori pe optimații cei mai conservatori. Este ales consul, ca și Quintus Pompeius Rufus. Iar, în 88 î.C., Cornelius Sulla prezidează alegerile consulare pentru anul 87 și se pregătește să ia comanda celor șase legiuni concentrate la Capua în vederea războiului inițiat împotriva lui Mitridate. Însă, în Roma, se acumulasă tulburările sângeroase. Sulpicius Rufus, deși înglodat în datorii, inserase în pachetul său legislativ și o măsură prevăzând excluderea din senat a oricărui membru al curiei, care contractase datorii mai mari de 8.000 de sesterți. Desigur, legea nu putea să i se aplice lui însuși. Își alcătuisese o gardă de 600 de tineri cavaleri, numiți de el antisenat, și plătea o trupă formată din 3.000 de spadasi profesioniști. Întreprindea manevre ca să amâne plecarea lui Sulla în Grecia. Consulul Quintus Pompeius Rufus a trebuit să scape cu fuga; fiul său, pentru că încerca să reziste, a fost măcelărit. Sulla a trebuit să se refugieze în casa lui Marius, care i-a salvat viața. Marius era dezamăgit, amar și ros de ambiție, dar totuși încă relativ fidel legalității republicane. Sulla a profitat de dezordinea care pusesese stăpânire pe Roma și s-a dus în Campania, la legiunile aflate încă sub comanda sa. În drum a aflat că Sulpicius Rufus, după ce obținuse votarea celorlalte propuneri legislative ale lui, determinase conciliul plebei să voteze un plebiscit, care anula decizia senatului: i se lua lui Sulla comandamentul legiunilor menite să plece în est. Acest comandament era încredințat lui Marius. A fost „picătura care a umplut paharul”¹⁰.

După ce organizase recrutări excepționale, în vederea războiului cu *socii*, Marius fusese acuzat că simpatiza cauza italicilor și că nu-i combătuse cu suficientă vigoare (cum am semnalat mai sus). Îndeosebi se temea că va fi uitat complet. De aceea el, care combătuse pe Saturninus și pe Glaucia, a acceptat să se alieze cu violentul și destul de radicalul Sulpicius Rufus, în schimbul asigurării unei glorii militare reînnoite. Reacția lui Sulla nu s-a lăsat așteptată. A convocat cele șase legiuni și le-a ținut o cuvântare convingătoare. S-a referit desigur la încălcarea legalității republicane. Mai ales însă le-a revelat că Marius ar fi vărsat profitul războiului veteranilor lui. Apoi a pornit spre Roma în fruntea legiunilor sale. Cei doi tribuni ai plebei, expediați la Capua, ca să pună în aplicare plebiscitul inițiat de Sulpicius Rufus, au fost masacrați. Exemplul lui Marcus Livius Drusus îi demonstrase lui Sulla că statul nu putea fi renovat numai cu sprijinul forțelor politice cetățenești, tradiționale, divizate și slăbite. Împreună cu Quintus

Pompeius, Sulla a cucerit Roma, după un scurt asediu. S-au dat lupte de stradă în interiorul Romei. Astfel *s-a declanșat primul adevărat război civil roman*. Pentru prima oară, cu excepția ceremoniilor triumfului, legiunile (lui Sulla: 35.000 de soldați) au călcat în picioare solul sacru pomerial al Romei. *Sulla pune astfel în operă o lovitură de stat militară*. Erau anihilate și regulile instituționale. *Lovitura de stat a lui Sulla convinge*, după opinia noastră, *un laborator unde se experimenta distrugerea Republicii, a statului-oraș-Cetate, chiar devenit teritorial*. Fără îndoială, procesul lichidării Republicii va fi lung și dureros.

Represiunea a fost brutală. Marius, împreună cu fiul său, s-a refugiat în Africa. Oare cu permisiunea secretă a lui Sulla? Execuțiile au fost totuși limitate. Numai doisprezece oameni, inclusiv Marius și Sulpicius, au fost declarați „dușmani publici” de către senat și s-au exilat. O singură voce a protestat: cea a lui Quintus Mucius Scaevola. Sulpicius Rufus a fost ucis. Senatul a votat rapid o nouă legislație, de altfel slab cunoscută, potrivit căreia orice propunere de lege, supusă adunărilor populare, trebuia în prealabil aprobată de senat. Comițiile centuriate deveneau singura adunare populară eficientă, pentru a bloca pe tribunii plebei. Sulla a anulat însă alegerile consulare pentru anul 87 î.C. Fuseseră aleși consuli un marianist înveterat, Lucius Cornelius Cinna, și un personaj șters, Gnaeus Octavius, susținut de Sulla. Grăbit să-și înceapă campania în est, Sulla a părăsit Roma. S-a deplasat în Campania în scopul pregătirii expediției militare.

În absența lui Sulla, dezordinea a reînceput la Roma. Cinna a regrupat victimele loviturii de stat, a rechemat exilații și, prin intermediul unui tribun al plebei, a intentat un proces lui Sulla, care poruncise omorârea unor cetățeni fără să le permită să facă apel la popor. Optimații au rezistat. Octavius a ripostat prin destituirea lui Cinna și înlocuirea lui cu un *flamen* al lui Iupiter, Lucius Cornelius Merula, personaj lipsit de anvergură politică. Tulburările se prelungeau la Roma. Cinna a părăsit Roma. Dar Marius a debarcat în Etruria, în fruntea a zece legiuni, recrutate printre marianiști și, poate, printre sclavi. Italicii, mai ales samniții, l-au sprijinit pe Cinna. S-a obținut chiar ralierea unei legiuni a lui Sulla. Cinna a ocupat Ostia, amenințând Roma cu înfometarea. În continuare, Marius și Cinna au asaltat Roma, apărată cu dârzenie de trupe senatoriale. Asediul a fost cumpănit, din pricina caniculei din vara lui 87 și a unei epidemii de ciumă, declanșată cu doi ani în urmă. Au pierit 11.000 de soldați din armata marianistă și 6.000 din cea a senatului, sub impactul epidemiei sau al operațiilor militare. Senatul, în interiorul căruia prelua un grup conciliator, ostii prelungirii războiului civil, a capitulat. Din nou străzile Romei au fost însângerate. Au survenit execuții sumare, inclusiv a consulului Octavius.

Marianiștii erau stăpânii Romei, din nou guvernate, chiar efemer și prin proceduri ilegale, de *populares*. Marius și Cinna s-au desemnat ei înșiși consuli pentru anul 86 î.C. Dar, tocmai când se pregătea să porceadă în Asia pentru a lupta atât împotriva lui Mitridate, cât și lui Sulla, Marius a murit de pleuresie la 13 ianuarie 86. Locul său în fruntea marianiștilor, ca secundant al lui Cinna, a fost luat de Gnaeus Papirius Carbo. Cinna s-a desemnat el însuși consul pentru anii 85 și 84 î.C., fără avizul comițiilor. Colegul său pentru acești doi ani a fost Papirius Carbo. Cinna a avut meritul de a fi pus capăt teroarei, deși instaurase tirania la Roma. Mulți italici au fost înscrși pe listele cetățenești. Devalorizarea monetară a fost însoțită de radierea unor datorii. A fost

restaurat învățământul retoricii latine, suprimat în 92 î.C., și a fost implantată o colonie romană la Capua. Senatul era înspăimântat și docil. Cinna a murit în primăvara anului 84. Papirius Carbo a fost proconsul în 83 î.C. și din nou consul, a treia oară, în 82 î.C., împreună cu fiul lui Marius.

Între timp Sulla repurtase victorii strălucite în Orient. Mitridate, de fapt Mithridates VII Eupator, a fost un inamic primejdios al Romei. Acțiunea sa nu trebuie bagatelizată, cum procedează unii necunoscători ai istoriei romane. Dacă lăsăm deoparte hordale cimbrilor și teutonilor, el a fost cel mai periculos adversar al Romei, de la înfrângerea lui Hannibal. Devenit rege al Pontului în 120 î.C., la doar unsprezece ani, sub regența mamei sale, a trăit șapte ani refugiat în munți. În 111 î.C., s-a întors la putere și și-a lichidat fizic mama și fratele. A ajuns singurul stăpân al unui stat bogat și bine situat. Era înalt, blond, inteligent, tenace, devorat de ambiție, lipsit de scrupule, perfid, într-un amestec de barbarie și de cultură, sub dublă influență, a tradițiilor parte și a elenismului. El se reclama de la gloria Ahemenizilor medo-perși. Mitridate și-a impus dominația asupra cetăților grecești de la Marea Neagră, asupra Colchidiei și, la nordul mării, asupra Crimeei și statului Bosforului cimmerian: controla o mare parte din Marea Neagră. Asia Mică era de multă vreme fragmentată. Sub ochii vigilenți ai romanilor, galații, bithynienii, cappadocienii etc. își disputau o înfațetate relativă, după eliminarea Siriei seleucide. Mitridate și-a propus unificarea Asiei Mici. A încheiat alianțe cu alți regi din Orient, ai parților, armenilor etc. Și-a instalat protectoratul asupra Cappadociei și Bithyniei. Roma i-a impus în zadar evacuarea acestor regate. Încă din 104 î.C., Roma începuse să se neliniștească. În 99 î.C., în cursul unui pelerinaj în Orient, Marius l-a întâlnit pe Mitridate și, la întoarcerea la Roma, a prevenit senatul asupra pericolului pontic. Când, în 89 î.C., regele Bithyniei, incitat de guvernatorul roman al provinciei Asia, a întreprins un raid punitiv în teritoriul pontice, Mitridate a reacționat imediat și a deschis ostilitățile. El își reorganizase și întărise armata cu ajutorul instructorilor greci.

Mitridate profita, desigur, și de crâncenul război cu *socii*. El a reluat proiectul lui Antisthenes din Rhodos, având ca țintă distrugerea puterii romane, cel puțin în est. S-a străduit să pună în operă o mare coalitie elenistică și antiromană. Mitridate a biruit rapid trupele romane din Asia și aliații lor. A fost zdrobit Nicomedes, regele Bithyniei. A ocupat din nou Cappadocia și apoi provincia Asia. Proconsulul Asiei, Gaius Cassius, și legatul său Manlius Aquillus au fost înfrânți. Aquillus a fost capturat de Mitridate, care l-a ridiculizat și ucis. După ce îl legase de un măgar, l-a omorât turnându-i aur pe gât, până l-a sufocat. A pierit batjocorit guvernatorul Ciliciei, Quintus Oppius. Într-o singură zi, Mitridate a masacrat sau a lăsat să fie masacrați romanii din provincia Asia, unde se profila o încercare de romanizare. Au pierit între 30.000 și 150.000 de italici. Nu se mai văzuse în antichitate o asemenea baie de sânge; însă Mitridate se afișa ca liberatorul Asiei. Au fost necesare trei războaie, desfășurate între 88 și 62 î.C., spre a-l lichida pe Mitridate. În primul război, Mitridate a debarcat în Grecia, unde s-au răscolat împotriva romanilor și de partea sa Atena, Eubeea, Beoția, Sparta, întregul Peloponez. Numai Rhodosul, Thessalia și Macedonia nu au părăsit, aparent, tabăra romană; la sfârșitul anului 88 î.C. Sulla a înaintat prin Epir.

El a învins trupele lui Mitridate și ale rebelilor greci la Cheronea și la Orchomenos. După un lung asediu, în care apărarea a fost condusă de doi filosofi,

dintre care unul era epicureu, Atena înfometată (pâinea ajunsese să coste o mie de drahme!) a căzut la 1 martie 86. A fost crunt jefuit de soldații romani. Retras în Asia și presat de o armată marianistă, care traversase strâmtoarele, și de o revoltă în provincia Asia, Mitridate a fost silit să încheie, în 85 î.C., pacea de la Dardanos. A acceptat să revină la posesiunile deținute de el în 89 î.C., să plătească împovărătoare despăgubiri de război și să predea flota romanilor. Sulla s-a mulțumit cu atât, întrucât se grăbea să pomească asupra Romei marianiste. În Asia, a suprimat anumite impozite și a încredințat perceperea altora cetăților grecești, coagulate în districte și înzestrate cu instituții oligarhice. Cetățile din Asia și din Grecia au trebuit de asemenea să achite grele despăgubiri de război. Au fost nevoite să se împrumute, cu dobânzi înrobitoare, bancherilor romani. Aceștia au câștigat până la cinci ori mai mult decât suma acordată ca împrumut. Grecii au plătit scump defecțiunea lor. Între 85 și 81 î.C. a izbucnit al doilea război mitridatic. La sfârșitul său, Mitridate a trebuit să evacueze Cappadocia, pe care nu voia s-o piardă. Dar în 74 î.C., Mitridate a invadat Bithynia. A survenit începutul unui nou și lung război pontic (74-63 î.C.). Conducerea operațiilor militare în Orient a revenit consulului Lucullus. Acesta a raportat anumite victorii, însă conflictul s-a prelungit excesiv. Încât în 66 î.C., dirijarea războiului împotriva lui Mitridate a fost încredințată lui Pompei, la propunerea lui Manilius, tribun al plebei. Cicero a invocat pierderea impozitelor percepute în Orient și a sprijinit propunerea lui Manilius. Ca și Iulius Caesar de altfel. Cicero afirmă că piața financiară din For, creditul depind prin excelență de operațiile bănești din Asia (*Pomp.*, 19). Pompei, chiar în 66 î.C., a zdrobit forțele pontice pe râul Lykos. El a despărțit de Mitridate pe Tigranes, regele Armeniei, și pe Marele Rege al parților. Mitridate s-a refugiat în Crimeea, unde, în 63 î.C., s-a sinucis, sub presiunea unei revolte conduse de propriul său fiu, Pharnaces. Marele pericol pontic fusese definitiv lichidat.

În 83 î.C., Sulla s-a întors în Italia și a debarcat la Brundisium, în primăvara aceleiași an. Prin diverse mijloace, inclusiv prin corupție, el a atras de partea sa militari, individuali ori chiar mari unități combatante, ca și civili, din tabăra marianistă. Venise cu 1.600 de nave și 40.000 de soldați. Căpeteniile marianiste solicitaseră lui Sulla garanții pentru ei înșiși și legislația lor. Tratatule de pace între Sulla și consulul moderat Scipio au eșuat. Marianistul Quintus Sertorius, trecut de partea lui Sulla au determinat eșecul lor. Numeroasele trădări și treceri ale multor *nobiles* în tabăra lui Sulla au determinat declanșarea unor execuții sumare la Roma. Însă două legiuni, recrutate de Pompei în Picenum, s-au raliat lui Sulla. Totuși Italia a furnizat consulilor marianiști importante contingente militare. Cei doi consuli erau Lucius Cornelius Scipio și Gaius Norbanus. Acest al treilea război civil a durat doi ani. În 83, Sulla a pus stăpânire pe Apulia, Campania și Picenum. După lupte grele, desfășurate în primăvara și vara anului 82 î.C., Sulla învinge în bătălia de la Sacriport și ocupă, din nou, Roma, la 1 noiembrie. „Locotenenții“ săi taie comunicațiile cu bogata câmpie a Padului. Rezistă doar Etruria, Umbria și muntenii independențiști din Samnium și Lucania. Cum am mai arătat, o armată marianisto – samnită, decisă să recucerească Roma, este nimicită în bătălia de la Porta Collina, urmată de masacrarea prizonierilor. Praeneste a fost de asemenea ocupat. Unele rezistențe locale au persistat un timp. Pompei a purces să cucerească Sicilia și

Africa; a instalat noi regi în Numidia. Stăpân absolut pe Roma, de data aceasta Sulla a recurs la represiuni masive și uneori incomparabile cu toate cele anterioare, practicate de ambele facțiuni adverse. În cursul bătăliei pentru Roma căzuseră pe câmpul de luptă, din ambele armate, între 50.000 și 70.000 de combatanți. Italia, deja afectată de războiul cu *socii*, a suferit cumplit. Sulla adunase în Câmpul lui Marte 12.000 de prizonieri: 3.000 dintre aceștia au fost executați. A întrunit senatul în ziua de 2 noiembrie, în vederea obținerii ratificării măsurilor promovate de el ca proconsul în Grecia și în Asia, ca și pentru a obține mijloace legale de represiune. Iar, în 3 noiembrie, a convocat comițiile și a anunțat măsuri foarte aspre împotriva dușmanilor săi. Imediat după desfășurarea adunării, a proclamat, printr-un crainic public, un edict al proconsulului Sulla, fixat pe toate locurile publice rezervate afișajului. Edictul era reprodus pe tăblițe de lemn înălțate. După un preambul, în care se justifica represiunea, urma lista proscrisilor. În latinește *proscribere* însemna concomitent a afișa și a proscrie, a condamna. Proscrierile nu comportau explicit o condamnare la moarte. Cu toate acestea, prevedeau că nimeni nu avea voie să primească la el ori să ascundă un proscris. Dacă o făcea era condamnat la moarte. Iar dacă aducea capul unui proscris primea o recompensă de 12.000 de denari sau 48.000 de sesterți, acordată din fondurile publice, de către un quaestor. Lista proscrisilor cuprinde numele a 80 de senatori și 440 de cavaleri. În fruntea listei figura numele consulilor marianiști ai anului 82, adică Papirius Carbo și Gaius Marius (fiul), urmați de cei ai anului precedent: Lucius Cornelius Scipio și Gaius Norbanus. Erau înșirați în continuare pretorii Lucius Marcus Marius Gratidianus, Iunius Brutus Damasippus, ucigașul lui Scaevola, Marcus Perperna Veiento, Gaius Carrinas, comandantul aripii drepte a marianiștilor, în bătălia de la Porta Collina, tribunul plebei Quintus Valerius Soranus etc. Gaius Carrinas și Censorinus au fost foarte curând prinși și executați cu securea: capul lor a fost plimbat în jurul incintei orașului Praeneste. O a doua și o a treia listă au fost afișate în 5 și 6 noiembrie, încorporând fiecare câte 220 de nume de senatori și de cavaleri. Nenumărați proscrisi au pierit la Roma și în alte orașe. Încercările lui François Hinard de a demonstra că aceste represiuni atroce ar fi fost limitate ni se par zadarnice. Chiar dacă ultimul vlăstar al Scipionilor, consularul Lucius Cornelius Sulla, a supraviețuit la Massilia, preț de mulți ani. Gaius Marius, fiul marelui general, s-a sinucis. În decembrie 82 î.C., Sulla a determinat, printr-o lege Cornelia, prelungirea represiunilor. Cifrele victimelor represiunii variază de la un autor antic sau modern la altul. Depășește în orice caz 520, cifră propusă de François Hinard. Se pare că au pierit 40 de senatori, 1.500 de cavaleri și alți cetățeni, până la nivelul de 4.700 de victime. Nu au fost urmăriți doar marianiștii, ci și moderați, ce se implicaseră în căutarea reconcilierii între facțiuni. Au fost lovite mediile de afaceri ale italicilor și romanilor.

După moartea lui Gnaeus Papirius Carbo și sinuciderea lui Marius, Sulla, plecat în Italia spre a lichida ultimele focare de rezistență, a cerut senatului să constate absența unor șefi ai puterii executive. În epistulă, solicita lui Lucius Valerius Flaccus, *princeps senatus*, să sugereze interregelui, *interrex*, care prelua necesarmente puterea consulară, desemnarea unui dictator. O lege specială, votată de comiții, urma să stabilească persoana dictatorului. Într-adevăr o lege Valeria, *lex Valeria*, având ca țintă numirea unui „dictator în vederea elaborării legilor și structurării statului“, *dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae*, a fost votată în unanimitate de comiții. Titulatura ilustra

faptul că un asemenea dictator avea o dublă menire, adică să pună în ordine mecanismele funcționării puterii politice la Roma, în Italia și în provincii și, concomitent, să statueze o codificare a sistemelor instituționale (politice, judiciare, religioase și economice), investită cu forță de lege, fără a mai fi indispensabilă ratificarea populară. Încât, în decembrie 82 î.C., Lucius Valerius Flaccus l-a numit ca dictator pe Lucius Cornelius Sulla. Acesta din urmă a revenit la Roma și a preluat însemnele magistraturii sale. Ca adjunct, adică „comandant al cavaleriei“, *magister equitum* (după tradiția vechilor dictaturi), l-a desemnat tocmai pe Lucius Valerius Flaccus. Era aceasta un semn de reconciliere? Căci Valerius Flaccus colaborase cu Marius și Cinna. În 86 î.C., fusese investit ca *princeps senatus*. Zece mii de sclavi, proprietate a proscrisilor, au fost eliberați și înscrși în registrele cetățenești. Toți aceștia au devenit Corneli.

Dictatura lui Sulla nu avea de fapt nimic comun cu vechile dictaturi republicane. Se instaura o tiranie (App., Ciu., 1, 99). Pe când consulii erau însoțiți de doisprezece lictori, Sulla dispunea de douăzeci și patru. O conotație monarhică și elenistică a fost imprimată acestei dictaturi. Propaganda, temeinic orchestrată și revelată de emisiunile monetare, îl proclama conducător binecuvântat de zei, salvator și etern învingător, nou fondator al Romei și al unei a doua vârste de aur. Triumful, celebrat preț de două zile (29 și 30 ianuarie 81), votat și finanțat de senat, s-a reliefat ca mai fastuos decât oricare dintre ceremoniile anterioare similare. În prima zi s-au înfățișat tablouri, inscripții și obiecte, ilustrative pentru campaniile lui Sulla în Grecia și în Asia, ca și prada de război: 15.000 libre, *librae*, de aur și alte 115.000 de argint. În ziua următoare, s-a desfășurat un cortegiu, ce preceda cvadriga triumfală a lui Sulla, înconjurat de toate persoanele importante ale statului (îl însoțeau mergând pe jos). Atunci Sulla a anunțat construirea unui templu al zeiței *Venus Felix*. *Cognomen*-ul de *felix*, tradus acum în grecește prin *soter*, adică salvatorul, a fost asumat de Sulla în mod oficial. Cercetătorii moderni se întreabă ce ar fi urmărit în ultimă instanță Sulla. Voia el să instaureze monarhia în Roma? După părerea noastră, nu se impune decât un răspuns afirmativ. Fără îndoială, Sulla năzuia la o monarhie întemeiată pe senat și pe optimați. Ceea ce era imposibil. De altfel, rudele sale, Metellii, republicani conservatori intransigenți, l-au silit practic să abdice în 79 î.C., dacă nu chiar înainte de sfârșitul anului 81, la 31 decembrie. Diverși partizani ai lui Sulla începuseră să murmure. Starea precară a sănătății a contribuit de asemenea la renunțarea la dictatură. Sulla s-a retras în Campania, la Puteoli, unde avea o vilă. Aici s-a consacrat redactării memoriilor sale, concepute să se întindă pe 22 de cărți. În orice caz a murit la Puteoli în 78 î.C., la vârsta de șaizeci de ani. În acest fel a eșuat ceea ce Jérôme Carcopino a definit ca „monarhie ratată“, „la monarchie manquée“. Nu numai Appian și exponenții popularilor l-au considerat tiran, ci și *nobilitas*. Ceea ce a și fost. Cultura și rafinamentul său nu l-au împiedicat să vizeze o putere personală de factură monarhică. Deși afișase un populism de fațadă (Plut., *Syll.*, 34). Credea nu numai în curajul și în talentul său, ci și în steaua sa norocoasă, în „Soarta“, *Fortuna*, de mare biruitor (Plut., *Syll.*, 19). Dar care dictator, în sens modern, care monarh absolut, nu s-a încrezut vreodată într-o stea norocoasă a sa? Căci Sulla a fost, în orice caz, primul dictator modern.

Reformele lui Sulla

Înainte de abdicare, Sulla efectuase reforme fundamentale, sortite renovării statului. În primul rând, ca să-și făurească o clientelă fidelă, devotată, a împroprietărit și colonizat în Etruria, Umbria, Lațiu, Campania, chiar în Corsica, 120.000 de oameni, care serviseră sub flamurile sale. Reformele lui Sulla dezvăluie o personalitate împărțită între deschiderea spre mentalitățile Orientului elenistic și fidelitatea față de anumite valori și reprezentări tradiționale. Ele traduc un amestec între preconizarea viitorului și prezervarea trecutului.

Dictatorul a radiat pe unii adversari ai săi din corpul cetățenesc, dar a confirmat dreptul de vot și înscrierea noilor cetățeni în triburi, care astfel și-au pierdut definitiv factura teritorială. A fixat în iulie alegerile consulare, cu țelul de a permite oamenilor înstăriți din Italia și clienților, invitați de patronii lor, să ajungă la Roma în momentul decisiv: *nobiles* trebuiau să controleze strict mașina electorală. A pus în operă o legislație bogată în toate domeniile, prin excelență în cel instituțional și juridic. Poporul, reunit în comițiile tribute și în cele centuriate, putea în continuare să voteze legi, fără a cere avizul senatului. Comițiile centuriate censitare redevin principala adunare a poporului pentru alegeri și pentru votarea legilor. Atribuțiile tribunatului plebei sunt reduse. Tribunatul este practic scos în afara magistraturilor poporului. Tribunii nu mai pot candida la o magistratură a poporului. Li se retrage inițiativa legislativă directă. Propunerile lor de plebiscite trebuie să aibă aprobarea prealabilă a senatului. Ei pot totuși să opună veto măsurii sau inițiativei unui magistrat și să ajute un plebeu aflat în pericol (*auxilium*). Într-un fel și intercesiunea este limitată. Se menține de altfel dreptul de apel la popor (*prouocatio*). Fără o autorizație specială, magistrații trebuie să rezide la Roma și îndeosebi nu mai comandă armate permanente în Italia. Provinciile urmează să fie guvernate doar de promagistrați, foștii consuli ori foștii pretori, pe o perioadă de un an. Exclusiv senatul poate să le prelungească, să le proroge, mandatul și comandamentele militare. Urmează să se respecte cu strictețe cariera demnităților, *cursus honorum*. Nimeni nu poate accede la pretură, fără să fi fost în prealabil *quaestor*. Consulatul este exercitat numai de foștii pretori. De asemenea nimeni nu poate fi reales consul decât după un interval de zece ani de la un consulat anterior (App., *Ciu.*, 1, 100). Un interval de doi ani este obligatoriu după exercitarea unei magistraturi, înainte de a candida la o alta. Încât cineva nu ajunge consul decât la vârsta de 42 de ani. Pentru *quaestură*, vârsta normală de acces era 30 de ani. Edilitatea a devenit facultativă. Urma pretura, la 36-40 de ani. Orice fost magistrat, inclusiv un fost censor, devine membru al senatului. Forțele militare și bugetele guvernatorilor de provincii sunt fixate de senat. Totuși acesta nu desemnează direct guvernatorii. Cu prilejul alegerilor consulare, senatul indică provinciile încredințate proconsulilor. Tragerea la sorți repartizează ulterior comandamentele militare. Numărul magistraților crește. Există acum în fiecare an douăzeci de *quaestori*, care devin automat senatori, la expirarea mandatului lor. În acest mod se completează mai ușor locurile rămase libere în senat, din cauza deceselor. Este augumentat și numărul pretorilor.

Deosebit de importantă este reformarea senatului. Sulla venera consiliul suprem al statului, însă îl dorea fidel față de el și de optimați și prin urmare ușor de manipulat. Pe de altă parte războaiele civile făcuseră ravagii în rândurile senatului. Sulla nu numai că

a umplut golurile astfel generate, însă a dublat efectivele senatului, care ajunge astfel să numere șase sute de membri. Cum am arătat, Sulla detesta ordinul ecvestru și mediile sociale ale oamenilor de afaceri. Totuși avea partizani fideli și printre cavaleri. Încât, într-o nouă *lectio senatus*, a introdus în curie îndeosebi cavaleri loiali lui. Se pare totuși că a recurs și la alți militari ai săi, care nici măcar nu erau cavaleri. Mulți dintre cei 315 noi senatori proveneau din cetățile italiice. Îndeosebi noii senatori se vor afla într-o situație mai degrabă subalternă. Zece ani după dictatura lui Sulla, ei mai încercau încă să mai exercite magistraturi inferioare, cum era quaestura, ori să devină ofițeri superiori, adică tribuni militari, ca să promoveze în cariera senatorială (Cic., I Verr., 30).

Foarte relevantă este reforma tribunalelor, realizată în cursul anului 81 î.C. Legile „corneliene” statuau un embrion de cod penal, o armonizare a legislației. Ele precizează și penalizează delicta ca asocierea răufăcătorilor, otrăvirile, venalitatea, incendiile criminale, falsul și utilizarea falsificării etc. O lege pedepsea cu moartea orice particular, ca și un magistrat ori promagistrat, care declanșa un război ori recruta soldați fără aprobarea senatului, îndemna la rebeliune și în general atenta la maiestatea poporului roman. Este posibil ca unele legi să fi condamnat adulterul, pederastia, jocurile de noroc și luxul excesiv al banchetelor. Instrumentarea proceselor, cu excepția celor de apel, nu revine adunărilor populare, ci tribunalelor permanente, în număr de cinci (*quaestiones perpetuae*). *Cavalerii sunt excluși din aceste tribunale. Ele sunt constituite exclusiv din senatori.* Sulla acordă o atenție specială proceselor îndreptate împotriva gestionării frauduloase a banilor publici. Un personaj dovedit culpabil este condamnat la o amendă, care depășea simțitor suma deturnată (de două ori și jumătate mai mult), și la interdicția focului și apei. Aceasta din urmă va echivala pe viitor cu un exil sancționat prin interzicerea șederii pe solul Italiei. Senatul reiese întărit din reformele lui Sulla. În afară de responsabilitatea gestionării provinciilor, politicii externe și bugetului, senatul controlează de acum înainte o parte din inițiativele legislative înaintate adunărilor populare. În schimb, ordinul lui ecvestru i se retrag anumite privilegii: unele de prestigiu (rezervarea de locuri speciale la spectacole), altele avantajoase și aducătoare de profit (arendarea impozitelor din provincia Asia, conferită lui de către Gaius Gracchus). Acestor reforme li se adaugă un demers social: printre altele se încearcă o controlare a prețurilor mărfurilor. Reformele lui Sulla poartă și asupra domeniilor religiei și construcțiilor, organizării politicii edilitare¹¹.

Astfel Sulla a extins zona interpomerală a Romei. Sulla a fost cel dintâi om politic roman, de la Servius Tullius până în secolul I î.C., care a extins *pomerium*. El a amplificat spațiul urban și i-a conferit noi dimensiuni religioase. A reorganizat evidența Cărilor Sibylline. Pontifii sunt acum cincisprezece în loc de nouă. Cincisprezece în loc de nouă sunt de acum înainte și augurii, care iau auspiciile. Întors din Asia, Sulla, de altminteri, cum am mai arătat, mai degrabă sceptic în materie de religie, solicită insistent să i se restituie funcția de augur. Ceea ce ilustrează influența politico-religioasă a augurilor. În loc de zece sunt pe viitor cincisprezece și auxiliarii pontifilor în celebrarea sacrificiilor: adică se trece de la *decemuiri sacris faciundis* la *quindecemuiri sacris faciundis*. Sulla a imprimat o factură religioasă triumfurilor conferite generalilor săi. Relativ discret sunt celebrate triumfurile lui Gaius Valerius Flaccus și lui Lucius Licinius Murena, ca urmare a unor victorii modeste, raportate de primul în Gallii și de cel de al doilea asupra lui Mitridate.

Important era însă să se reia tradiția sărbătoririi Romei cuceritoare. În contrapartidă este celebrat somptuos triumful lui Pompei. El înregistrase asupra unor triburi barbare victorii minore, care mascau adevărata biruință a forțelor marianiste din provincia Africa, aflate sub comanda lui Domitius Ahenobarbus. În 12 martie 81 î.C., Gnaeus Pompeius Magnus a străbătut spațiul sacru al Romei, pe o cvadrigă și investit cu atributele lui Iupiter. Au loc sărbători populare în cinstea lui Hercule. La Praeneste, localitatea unde se adăpostise Marius fiul, la sfârșitul lui octombrie 81 î.C., se desfășoară „jocurile Victoriei“, *Iudi Victoriae*: sunt dedicate lui Hercule, Venerei și Fortunei. Atenienii înlocuiesc jocurile în onoarea lui Teseu, *Theseia*, prin altele, în cinstea lui Sulla: *Sylleia*.

O clară conotație politico-socială, dar și religioasă, a fost imprimată construcțiilor religioase întreprinse de Sulla. La Roma, este dedicat un templu zeiței Venus Felix și este construit un templu în cinstea Bellonei. Cum Capitoliul fusese grav avariat de un incendiu declanșat în vara anului 83 î.C., Sulla procedează la reconstrucția marelui templu al lui Iupiter Capitolinul, punctul terminus al cortegiului triumfurilor și sanctuarul dominant al Romei. Pe viitor, edificiul va avea 3.300 mp. Pronaosul este alcătuit din trei rânduri de șase coloane (templul este hexastil). Cele trei săli sunt hărăzite celor trei divinități ale triadei capitoline: Iupiter în centru, Minerva la dreapta, Iunona la stânga. Porțile sunt din bronz. Marea statuie a lui Iupiter așezat într-o cvadrigă încununa frontonul. Sunt reconstruite templele lui Iupiter Feretrius, zeiței Fides, zeiței Venus Erycina. Este conceput un nou edificiu al arhivelor statului, *Tabularium*, situat în partea nord-vestică a Forului. De fapt, întreg Capitoliul este restaurat. Forul este reamenajat, iar clădirea curiei este mărită. În afară de marile șantiere deschise la Roma, sunt renovate și orașe dintr-o Italie perturbată de atâtea conflicte militare devastatoare. Se construiește, de pildă, la Capua și mai ales la Pompei, unde ia ființă o colonie Cornelia Veneria Pompeianorum. Cornelia trimite la numele gentilic al lui Sulla, iar Veneria la Venus sau Venera, divinitatea sa privilegiată. În Samnium, este renovat centrul monumental din Alba Fucus, iar în Lațiu sunt reamenajate Ostia, Tibur și Terracina. La Praeneste se ridică marele templu al zeiței Fortuna.

Toate aceste construcții asumă o semnificație politică mai mult decât manifestă. Reformele lui Sulla au potențat astfel primatul oligarhiei senatoriale. Totuși prevalența nobilimii, pendinte de trecut, va dispărea curând, în vreme ce componenta monarhică, orientată spre viitor, se va impune în deceniile următoare.

După Sulla

Reformele și dictatura lui Sulla nu au pus deloc capăt intrigilor politice urzite la Roma, rivalităților între facțiuni, clanuri și persoane, manevrelor viclene, destabilizatoare, ambițiilor excesive. Instituțiile Republicii erau caduce. Reformele comeliene au fost supuse eroziunii progresive, fragmentării, anihilării. De altfel, înfrângerea populațiilor nu fusese totală. Chiar secundanții lui Sulla au înțeles oportunitatea modificării structurilor oligarhice și a unei alte renovări a statului. Se înalță tot mai sus steaua tânărului Pompei. După opinia lui Jérôme Carcopino, acțiunea lui Pompei va dezarticula substanțial echilibrul republican al competențelor organelor statului, va genera destrucțurarea executivului, funcției armatei Cetății, organizării sociale. Pompei va fi un strălucit comandant militar, însă un slab om de stat. Cum reliefează Marcel Le Glay, el nu dispunea decât de ambiția unui om de stat, fără a-i avea calitățile indispensabile.

Fusese stimulat de onorurile decemate de către Sulla. Se raliase acestuia întrucât marianiștii suscitaseră ori toleraseră acuzații de malversații aduse tatălui său Gnaeus Pompeius Strabo. Pe de altă parte, Pompei a avut totdeauna temperamentul unui aristocrat mândru, arrogant, om al ordinii și al disciplinei. Fapt care nu l-a împiedicat să penduleze, toată viața, între orientările politice cele mai diverse, contrastante.

Frământările au început încă din timpul vieții lui Sulla. La alegerile din 79 î.C., pentru anul 78, desfășurate înainte de moartea lui Sulla, au fost aleși consuli Quintus Lutatius Catulus și Marcus Aemilius Lepidus, tatăl viitorului triumvir. Acesta din urmă era un adversar al „cornelienilor” lui Sulla. Tânărul Pompei l-a sprijinit, spre deziluzia lui Sulla, care, într-o convorbire, l-a mustrat. Într-adevăr Lepidus și-a început mandatul printr-o cuvântare virulentă, în care reclama abolirea reformelor oligarhice ale lui Sulla. Era prea devreme pentru aceasta. Lepidus a propus o nouă lege frumentară, rechemarea exilaților și restituirea proprietăților, confiscate de Sulla, italicilor. Lepidus a intrat într-o violentă dispută cu Lutatius Catulus, încât, din nou, s-a profilat spectrul războiului civil. Ulterior, înainte de încheierea misiunii sale de consul și sub pretextul deplasării în provincia repartizată lui ca promagistrat, s-a oprit în Etruria și a răsculat populația împotriva veteranilor lui Sulla, instalați aici. A recrutat o armată și a înaintat până la porțile Romei. Pompei a ocupat Gallia cisalpină și l-a atacat din nord, pe când Catulus, ieșit din Roma, i-a zdrobit forțele militare. Lepidus a fugit în Sardinia, unde a murit la sfârșitul anului 77 î.C. *Patres*, „părinții”, adică senatorii, îl declaraseră „vrăjmaș public”, *hostis publicus*, încă de când provocase secesiunea din Etruria. Perperna, „locotenentul” lui Lepidus, s-a refugiat în Hispania, la Sertorius, împreună cu restul trupelor răsculate. La Roma, mințile oamenilor politici reîntraseră în efervescentă, în timp ce Pompei își continua ascensiunea¹².

În orice caz începe să se contureze o coaliție a nemulțumiților: italici, cavaleri, plebei săraci, proscriși, fii de proscriși. Senatul însuși era divizat. O fracțiune aspira la conservarea totală sau aproape totală a reformelor „corneliene” (ale lui Sulla). Din ea făceau parte oameni ca Lutatius Catulus, Marcus Philippus, care, după felurite pali-nodii, devenise la bătrânețe campion al conservatorilor optimați etc. Un alt segment încorporează supraviețuitorii ori moștenitorii ideilor lui Livius Drusus. Conduși de cei trei frați Aurelii Cottae (cel mai vârstnic, Gaius, figurase printre prietenii lui Drusus). Adepții acestui grup preconizau temporizarea, concilierea, reforme moderate. Desigur, exista și un grup favorabil popularilor. Oricum anul 77 î.C. a început fără consuli în funcțiune. *Patres* au adoptat un senatusconsult ultim și au încredințat un comandament extraordinar, un „imperium” proconsular „nedefinit și superior”, *imperium infinitum maius*, lui Pompei, împotriva lui Sertorius. Pompei a putut astfel să preia tutelarea Republicii și Romei, pe care o ratase Scipio Aemilianus, dar o exercitase cândva Marius.

Quintus Sertorius, născut în 123 î.C., într-o familie de rang ecvestru, după ce se distinsese în războaiele împotriva cimbrilor și teutonilor și în Hispania ca tribun militar, participase la războiul purtat împotriva *socii*-lor și se raliase marianiștilor în 87 î.C. Desemnat pretor în 83 î.C., se instalase atunci în Hispania citerior. În 81 î.C., fusese alungat din Hispania de către proconsulul „cornelian” Gaius Annius. Se refugiase în Mauretania. În 80 î.C., dăduse curs chemării adresate lui de triburile lusitane, răsculate împotriva lui Sulla și Romei însăși. Sertorius a înfrânt, în bătălii sângeroase, propretorii „cornelieni” Gaius Aurelius Cotta, pe mare, și Lucius Fufidius, pe uscat.

Obține sprijinul imigranților italici și se străduiește să pună stăpânire pe întreaga Hispanie. General talentat și om politic abil, învinge pe guvernatorii Hispaniei ulterior, Quintus Caecilius Metellus și Marcus Domitius Calvinus. Sertorius inițiază tratative cu Mitridate. Pompei sosește în Hispania și, la început, este de asemenea biruit de Sertorius la Lauro (azi Suero). Ulterior, Pompei și Metellus îl constrâng pe Sertorius la operații defensive. Forțele lor operează o joncțiune benefică. Încât, în 72 î.C., Sertorius este asasinat de Perpenna, fostul „locotenent” al lui Lepidus, devenit acum secundantul său. În 71 î.C., focarul rebeliunii hispanice este definitiv stins de Pompei. Ce urmărise de fapt Sertorius? Pe care Salustiu îl va glorifica, pe când Titus Livius îl va reprobă. Opiniile cercetătorilor moderni diverg. Năzuia Sertorius să creeze în Hispania, țărâm bogat în atâtă resurse, o bază în vederea recuceririi puterii la Roma de către reziduurile marianiste? Dorea el să făurească, în Hispania, un stat marianist independent, desigur latinofon? Voia el să aplice aici modelul statelor independente, anterior formate de aliații Romei în Italia însăși? Se înscria acțiunea sa, cum opinează E. Gabba, în continuarea și concluzia războiului purtat cu *socii*? În orice caz aventura lui Sertorius configurează o nouă fisurare a edificiului instituțional, creat de reformele „corneliene”.

La Roma, mecanismele instituționale tradiționale funcționează, deși continuă să întâmpine dificultăți. Senatul trebuie să „închidă ochii” asupra noilor urzeli ale lui Mitridate și expansiunii pirateriei în Mediterana, să permită cavalerilor oameni de afaceri reluarea arendării generale a redevențelor Siciliei, mai ales să îngăduie tribunilor plebei să realizeze o carieră publică senatorială, după încheierea mandatului lor, în pofida reglementărilor statuate de către Sulla. În 75 î.C., sub presiunea cuvântărilor înflăcărâte rostite de tribunul plebei Opimius, consulul Gaius Aurelius Cotta redă titularilor tribunatului accesul la magistraturile superioare ale poporului roman. În 74, tribunul Quinctius Cethegus ridică din nou problema tribunalelor, iar, în anul subsecvent, tribunul Licinius Macer, orator foarte elocvent, blamează *nobilitas* și recomandă plebeilor să nu se mai înroleze în armată. Senatul își amenajează un calm relativ, afirmând că va lua hotărâri relevante după întoarcerea lui Pompei din Hispania. Oricum „constituția” lui Sulla dispărea bucată după bucată. Se profită de acest calm relativ și de succesele militare din Hispania și din Tracia, ca să se promoveze măsuri hotărâte în materie de politică externă. Se încredințează lui Marcus Antonius un comandament extraordinar în lupta începută contra pirăților; se organizează în sfârșit, ca provincie, Cyrenaica și este anexată Bithynia, al cărui rege murise. Acest ultim act declanșează cel din urmă război purtat împotriva lui Mitridate Eupator. Trezoreria publică este goală în momentul când izbucnește o amplă răscoală a sclavilor¹³.

Revolta sclavilor și Spartacus

Am constatat mai sus proliferarea masivă a sclavilor, mai cu seamă în sudul Italiei. Am semnalat că nu se înmulțiseră doar turmele de muncitori agricoli de condiție servilă, ci și sclavii intelectuali, sclavii gladiatori sau luptători în armate private, eventual gărzi de corp. Prin urmare, sclavi militarizați, dibaci în mânăuirea armelor. Acest fapt a generat un focar de incendiu, care mocnea de câteva decenii într-o Italie supusă conflictelor militare diverse și constrângerilor economice pricinuite de ele.

În aceste condiții se declanșează marea răzvrătire a sclavilor conduși de Spartacus. Acesta era un sclav trac, gladiator în școala de luptători servili a lui Gnaeus Lentulus din Capua. Nu trebuie crezut că Spartacus era o brută obtuză. Fie avea o anumită pregătire intelectuală, fie dispunea de sfetnici sclavi cultivați. Era în orice caz inteligent și curajos. Sub comanda lui, 74 de sclavi gladiatori, celți și traci, evadează din școala de la Capua. Ei organizează pe muntele Vesuviu și în anul 73 î.C. o adevărată cetate fortificată, după toate normele tacticii militare antice. Li se aliază și alți sclavi. Coboară de pe munte și iau cu asalt tabăra pretorului sau propretorului Gaius Claudius Glaber. Ei pradă totul în jurul lor (Oros., *Hist.*, 5, 24). Biruie și trupele pretorului Publius Varinius. Curând rebelii adună o armată, destul de bine organizată, care cuprinde 60.000 de sclavi. Alarma a fost puternică la Roma, unde ia naștere o psihoză, o teroare provocată de teama generalizării insurecției, care ar fi putut cuprinde și Cetatea însăși.

În 72 î.C., sclavii lui Spartacus străbat munții din Italia meridională și pornesc spre nord. Înving armata comandată de cei doi consuli în funcțiune, Gnaeus Cornelius Lentulus (proprietarul școlii de la Capua) și Publius Gellius Poplicolla. O ramură dizidentă a rebelilor, condusă de celțul Krixus, este totuși învinsă. Sclavii rebeli ai lui Spartacus ajung în nord, în Gallia cisalpină, și înfrâng la Mutina alte trupe romane, comandate de proconsulul Gaius Cassius Longinus. Țelul lor fusese ieșirea din Italia. *Ceea ce demonstrează că această rebeliune nu are doar un caracter social, excesiv scos în relief de cercetătorii marxisti, ci și unul antiroman și antiitalic, etnic, național.* Probabil Spartacus și trabanții săi aspirau să făurească un nou stat antiroman în exteriorul Italiei. Nu se știe de ce au renunțat la acest plan și s-au întors în sud, în Lucania, unde au bătut o altă armată consulară. Doreau să-și întemeieze statul pe solul italic? Sau năzuiau să prade din nou bogățiile Italiei și să strângă în jurul lor noi trupe de sclavi?

În ultimă instanță, reprimarea insurecției servile a fost încredințată fostului pretor Marcus Licinius Crassus. Acest vlăstar al unei vechi și ilustre familii plebeiene era un senator foarte bogat și un performant orator. Fusese unul dintre secundanții lui Sulla, dar adoptase puncte de vedere reformiste și aderase la facțiunea popularilor reconstituită. Crassus a reunit zece legiuni, a restabilit disciplina militară și i-a blocat pe rebeli într-o peninsulă, de unde ei au ieșit cu greutate din încercuire. Eșuează tentativa lui Spartacus de a trece în Sicilia. Sprijinit și de trupe proaspete, sosite din Macedonia, Crassus a zdrobit armata servilă, în 71 î.C., pe râul Silarius. Șase mii de sclavi revoltați au fost crucificați pe *uia Appia*, între Roma și Capua. Spartacus căzuse în luptă. În acest mod a fost zdrobită cea mai amplă răscoală servilă antiromană din antichitate. Preț de multe secole, amintirea ei îi va obseda pe romani. Întorcându-se din Hispania, unde își procurase o solidă clientelă, Pompei a nimicit în Etruria o bandă de sclavi, care reunea rămășițele armatei lui Spartacus ori grupuri de sclavi răzvrățiți, sub impulsul mișcării servile din sud. Încât Pompei a putut să-și aroge și victoria finală repurtată asupra sclavilor rebeli. Răscoala durase mai mult de doi ani: 73-71 î.C.

Pompei și Crassus beneficiau amândoi de o glorie indiscutabilă și de resurse abundente. Pompei lichidase mișcarea lui Sertorius, iar Crassus îl înfrânsese pe Spartacus. Li se deschidea astfel perspectiva unei strălucite cariere politice de altă factură decât cea tradițională.

Consulatul lui Pompei și al lui Crassus

Vectorii mișcării „de reformare a reformei“, adică a celei a lui Sulla, au fost tot mai Pompei și Crassus. În vara anului 71 î.C., cu sprijinul activ al tribunilor plebei, sunt aleși consuli, pentru anul 70 î.C., Marcus Licinius Crassus și Gnaeus Pompeius Strabo. Acestuia din urmă soldații îi conferiseră, încă din 80 î.C., *cognomen*-ul de „cel Mare“, *Magnus*. Însăși alegerea lor era o lovitură puternică administrată reformelor lui Sulla. Căci era ilegală. Crassus fusese recent pretor și nu trecuse intervalul stipulat de reformele „comeliene“ între două magistraturi. Iar Pompei nu parcursese cariera demnităților, *cursus honorum*, înainte de a candida la consulat. Dar senatul nici măcar n-a murmurat. Fidelul său general Lucullus lupta în Orient, iar Marcus Antonius suferise o grea înfrângere în Creta. Mulți senatori înțelegeau că reformele „comeliene“ erau desuete.

Intrați în funcțiune, consulii au eliminat treptat două compozante esențiale ale reformelor lui Sulla. Mai întâi ei au promovat restabilirea completă a competențelor și drepturilor tribunilor plebei. Aceștia își regăseau prerogativele tradiționale și redeveneau magistrați ai poporului roman. În sfârșit, a fost schimbată alcătuirea juriilor tribunalelor permanente. A contribuit la aceasta și procesul intentat de sicilienii fostului lor guvernator și propretor, Verres, corupt, abuziv, crud. Pledoaria susținută cu strălucire de tânărul avocat și om politic Marius Tullius Cicero, dovezile aduse de el au avut efect devastator. Chiar în timpul procesului, Verres s-a recunoscut învins și s-a autoexilat. Tribunalul senatorial a trebuit să-l condamne. Dar acest proces a dezvăluit cât de coruptă și de ineficientă se învedera gestionarea senatorială a provinciilor. Luxul strident și datoriile contractate grevau „clasa politică“ romană. Există un clivaj manifest între resursele Imperiului și cheltuielile statului. Resursele Imperiului erau imense, însă nu ajungeau în visteria statului. Ceea ce noi definim acum ca evaziune fiscală, economie subterană, băntuia și atunci la Roma și în imperiul Republicii. Compoziția juriilor a fost modificată, după procesul lui Verres: numai o treime din membrii lor vor fi senatori. O altă treime se va recruta printre cavaleri și ultima treime printre tribunii trezoreriei, categorie de cetățeni slab cunoscută, dar alcătuită foarte probabil din cetățeni bogați, legați, prin interesele lor, de oamenii de afaceri. Senatorii deveneau minoritari în tribunalele permanente. Pe de altă parte, consulii au preconizat și realizat restaurarea censurii. Censorii aleși în 70 î.C., Lucius Gellius și Gnaeus Cornelius Lentulus, procedează la epurarea senatului, din care exclud 64 de senatori, introduși de Sulla, și mai ales încheie procesul înregistrării noilor cetățeni, proveniți dintre italici. Ne-am referit mai sus, în alt subcapitol, la această măsură și la faptul că s-au recenizat atunci peste 900.000 de cetățeni. Mulți dintre acești cetățeni italici erau clienți sau suporteri ai consulilor, în special ai lui Pompei. *Ce mai rămânea din reformele lui Sulla și din premiinența ostentativă a oligarhiei senatoriale?*

Senatul rezulta diminuat, în vreme ce ordinul ecvestru (și mediile de afaceri) își potențau influența politică. Cavalerii fuseseră obligați să încheie o alianță temporară cu *populares*, în plină revivificare. De aceea s-a afirmat că trăsătura cea mai pregnantă a vieții politice, preconizată în 70 î.C., o reprezintă situarea în primul plan a cavalerilor și oamenilor de afaceri. Fără îndoială, s-au recunoscut atunci însemnătatea burghoziei italiice, contrapusă incapacității senatului de a gestiona finanțele publice și, în general,

hibele a ceea ce s-ar defini drept „constituția” Republicii, incongruență alcătuirii imperiale a statului roman. În aparență prăbușirea noii „constituții”, promovate de către Cornelius Sulla, restabilirea instituțiile tradiționale. În realitate, rolul armatei câștiga în pregnanță. Sulla nu reușise să îndepărteze din viața politică oamenii de condiție modestă și să restaureze mecanismele unei mașinării senatoriale devenite incapabilă să guverneze singură.

Sub vălul înșelător al restaurării vechilor instituții ale Republicii oligarhice, se zămisleau premisele puterii personale și ale ignorării vechilor reguli ale Cetății. Îndee-sebi se deschidea calea a ceea ce Marcel Le Glay a sugerat ca *dominația* lui Pompei. Iată pentru ce sir Ronald Syme afirma că decadența Republicii prescria ca ineluctabil impactul unui *imperator* unic, care era Pompei¹⁴. Iluziile unor republicani convinși, precum Cicero, aspiranți la restaurarea completă a Republicii, s-au dovedit vane.

Mentalități, viața cotidiană și privată

Destabilizarea vechiului climat mental, criza de identitate, ivite încă de la începutul secolului al II-lea î.C., se adâncesc în chip evident. Valorile tradiționale sunt puse în discuție în toate domeniile vieții spirituale, ca și în existența cotidiană, în modul de trai privat al romanilor. Elenismul, cultul artei și culturii elene sunt în pregnantă expansiune. Dacă Marius este aplaudat de plebe când afirmă că nu vorbește limba greacă, Cicero, Caesar și alții etalează o formație și o cultură greacă notabile. Începe să fie condamnată cu asprime nu numai distrugerea, ci și jefuirea și apropierea bunurilor cultural-spirituale grecești. Se consideră chiar că toți cetățenii trebuie să beneficieze de comorile artei și culturii elene. Când, în 66 î.C., Lucullus se întoarce din Orient și se retrage din viața publică, își pune biblioteca la dispoziția tuturor (Plut., *Luc.*, 42, 1). Iar Cicero va reproba acumularea de capodopere în colecțiile private (*Tusc.*, 5, 102). Numeroase bogății exorbitante se acumulează în proprietatea unor senatori și cavaleri. Chiar vestimentația evoluează. Dacă primii romani purtaseră tunici, confecționate dintr-o lână destul de grosolană, acum se impune moda tunicilor și togelor din in, importat din Egipt. Curând se va uzita mătasea importată din Extremul Orient. Lucullus va poseda două sute de mantii confecționate din purpură. Nimeni sau aproape nimeni nu mai condamnă existența confortabilă și chiar luxul ostentativ. Cato cel Bătrân nu mai are practic urmași.

Numai nevoiașii mai recurg la bucătăria simplă, frugală, a romanilor de altădată. Bucătari specializați pregătesc, în locuințele celor opulenți, bucate în care se folosesc păsni și bibilici, aduși din Africa, și fazani, importați din Colchida. Meseria acestor bucătari devine o artă. Ei sunt scump cumpărați sau plătiți. Lucullus va achita 40.000 de sesterți bucătarilor săi pentru un ospăț. Se răspândește masiv moda banchetelor prelungite preț de multe ore: se consumă, cu acest prilej, feluri de mâncare rafinate și se beau, în mare cantitate, vinuri rare. Abundă artiștii și scriitorii veniți la Roma din lumea elenistică. Se dezvoltă homosexualitatea. La Roma, ca și ulterior în imperiul otoman, ea este importată din Grecia. Titus Livius va afirma că luxul ar fi fost adus în Italia de militarii care luptaseră în Orient. Ei ar fi introdus paturile de masă cu picioare de bronz, covoarele prețioase, cuverturile și stofele rafinate. Astfel ar fi apărut la Roma cântărețele de citară, dansatoarele, histriionii, care înveseleau banchetele somptuoase (Liv., 39, 6, 7-8). Iar Salustiu afirmase că Sulla, ca să-și asigure fidelitatea armatei sale, o

deprinsese, împotriva tradiționalului *mos maiorum*, cu luxul, cu felul de viață luxos, *luxurioase*, și cu indisciplina. Astfel se învățaseră romanii să iubească voluptatea, iar soldații lor să prețuiască sexualitatea, alcoolul, statuile, picturile, vasele cizelate (Sall., C., 11, 5-6). Posidonius din Apameea, urmașul lui Panaetius la conducerea școlii stoice, afirmă, la sfârșitul secolului al II-lea î.C., că tocmai cucerirea Cartaginei va precipita un declin moral-politic al Romei. Această idee va fi reluată de scriitori latini (Sall., C., 10, 1; J., 41, 2) și greci, ca Diodor din Sicilia și Plutarh. Totodată tind să se inverseze ritmurile sociologice. Dacă, la începuturile Republicii, erau frecvente deplasările sătenilor spre oraș, în vederea participării la procese și la târgurile de mărfuri alimentare, acum cetățenii opulenți, posesori ai unor moșii în Italia, evadează periodic din viața trepidantă a Romei ca să se destindă în vile-conace elegante, reședințe secundare, concepute pe baza normelor arhitecturii elenistice. Își face astfel apariția vilegiatura focalizată pe valori aristocratice, precum „farmecul” (geografiei și al vieții cotidiene), *amoenitas*, și „elegantă” ori „rafinamentul”, *elegantia*. Această vilegiatură se realiza în vile din apropierea Romei, dar și în Sabinia, în Campania (unde aerul era salubru și existau ape termale). Anumite vile se ridică pe țărmul mării și sunt înzestrate cu porturi private. Asemenea conace devin simboluri ale reușitei sociale¹⁵.

Luxul, magnificența, ornarea spectaculoasă continuă totuși să se orienteze mai ales spre edificiile publice și temple. Însă, chiar la Roma, locuințele opulenților, sub aparențe modeste în exterior, tind să se dezvolte sub semnul eleganței și al rafinamentului. Lucullus se va lăuda că a străpuns un munte pentru a aduce apa de mare în bazinele unde creștea peștii vii. Programul de viață al cetățenilor, îndeosebi al celor bogați, însă și al șomerilor și al multor nevoiași, se relaxează. Ei petrec mult timp în plimbări, discuții îndelungate, în rătăcirii prin For și pe străzile orașelor. Desigur, mulți alții trudesc din greu. Se înmulțesc spațiile comerciale, atelierelor, micile fabrici, piețele alimentare. Cum a reieșit din alte subcapitole, romanii se pasionează de procesele desfășurate în tribunale, ca și de viața politică intensă. Am consemnat că adesea străzile Romei și ale orașelor Italiei și provinciilor sunt scăldate în sânge; se recurge lesne la arme, nu numai de către soldați, ci și de civili. Crește numărul spadasinilor și ucigașilor plătiți.

Arhitectura, cultura, literatura

Arhitectura romană se dezvoltă substanțial. Inovațiile anterioare sunt valorificate pe scară mare. Se înmulțesc basilicile și, cum am relevat mai sus, alte edificii publice. Foarte roman este edificiul arhivelor, *Tabularium*, menționat într-un subcapitol anterior, ca o realizare a lui Sulla. Etajul acestei clădiri include arcade elegante. Arcada și bolta sunt utilizate din abundență de către arhitecții romani. Subsistă vechiul tip italic în structura clădirilor, dar se propagă influențele greco-elenistice, sensibile în aspectul coloanelor și porticurilor. Dezvoltarea urbanistică nu se mărginește la Roma, ci poate fi constatată în orașele Italiei, la Tibur, Praeneste, Pompei etc. și chiar în provincii. Tribulațiile politice au putut stânjeni temporar această expansiune urbanistică, însă nu au blocat-o. Dimpotrivă, în anumite situații, au impulsionat-o.

La Roma, Forul dobândește o înfățișare monumentală. Continuă să se dezvolte sistemul apeductelor. În 125 î.C., ca nou apeduct, menționăm *aqua Tepula*. Iar, în secolul al II-lea î.C.,

pătrunde în Italia „ordinul corintian“, considerat mai decorativ. Capitelul corintian va elimina progresiv modelele anterioare, doric, ionic, etrusc. La sfârșitul secolului al II-lea î.C., se importă capitele grecești corintiene pentru templul rotund din Forul Boarium. Cum am consemnat mai sus, înflorește și arhitectura locuințelor particulare. În casa Faunului, de la Pompei, apare un al doilea atriu, cu patru coloane, încadrând un bazin, care amintește de peristilul locuințelor din insula Delos. Se înmulțesc încăperile casei romane. Lângă atriu, se folosește un salon, *oecus* (traducere a cuvântului grec *oikos*), care separă atriu de unul ori două peristiluri-grădini, moștenitoare ale vastelor periboluri sacre din Orientul elenistic. „Paradisurile“ regale elenistice au putut genera ideea grădinilor romane, care vor transforma în adâncime stilul de viață al cetățenilor. În Roma însăși, peristilurile nu au încă dimensiuni impresionante. Casa patronilor, a oamenilor importanți, *domus*, nu este numai o locuință privată, ci și centrul de primire și găzduire a clienților și aliaților social-politici, *amici*. Ea începe să fie împodobită cu niște coloane și cu operele de artă ale proprietarului. În conacele de la țară, *uillae*, porticurile-grădini sunt mult mai ample. Se schitează un anumit program decorativ, căruia i se imprimă o conotație filosofică. În vila sa de la Tusculum, Cicero va ridica un „gimnaziu“, *gymnasium*, sortit exercițiilor fizice; dar acest edificiu formează și adăpost al discuțiilor filosofice, desfășurate între prieteni. Cicero îl va „boteza“ Academia. În vila de la Arpinum, Cicero va amenaja o grotă artificială, numită Amaltheum, ca să evoce nimfa sau capra ce, potrivit mitologiei, alăptase pe Zeus-Iupiter sugar. La Roma, ca și în alte orașe, prosperă băile publice, termele, însă emerg și somptuoase băi private. Romanii se spală frecvent: baia este unul din locurile lor privilegiate.

Materialele de construcție sunt îndeobște tot cărămida, piatra poroasă, adusă din carierele de calcar, lutul ars și lemnul; cu toate acestea începe să se difuzeze utilizarea marmorei, îndrăgite de Sulla. Din ateliere specializate, parfumerii, bijuterii, provin vesela de lux, argintăria, pietrele prețioase, parfumurile acum larg difuzate în casele, la mesele și în vestimentația celor opulenți. Se răspândește ornamentația confecționată din bronz sau din metale prețioase. Cicero va cumpăra o masă foarte elegantă cu un milion de sesterți, adică reprezentând un sfert din valoarea totală a somptuoasei sale locuințe de pe Palatin (Plin., 13, 29-30)¹⁶.

Avântul culturii și al învățământului ni se pare incontestabil. Înflorește arhitectura, dar se dezvoltă și artele plastice. Sculptura și pictura, ilustrate adesea de artiști greco-orientali, cultivă portretul „realist“, relativ exact, cum demonstrează imaginile și busturile lui Sulla, Pompei și Cicero. Pe lângă o artă a imitației realității și îndeosebi a modelelor grecești, de inspirație clasicizantă și aristocratică, se manifestă o orientare populară, „plebeiană“, italică și tradițional expresionistă. Se strecoară privilegierea expresionismului și a unor reprezentări simbolice, chiar în arta oficială. Ne referim în special la altarul lui Domitius Ahenobarbus, datat cu aproximație în 100 î.C., pe care este figurat un sacrificiu. Proporțiile normale sunt modificate. Taurul dus la sacrificiu are o talie uriașă în comparație cu personajele din jurul său. Concomitent, în pictura parietală, emerge o anumită tendință spre o grație rafinată, „alexandrină“. Prin 80 î.C., apare al doilea stil al picturii parietale romane. El traduce, de fapt, tendințe exprimate anterior la Delos și în Etruria. Se deschid pereții despărțitori ai încăperilor, practic suprimați prin utilizarea perspectivelor în tehnica „trompe l'oeil“. Ia astfel naștere o iluzie completă, întemeiată pe descoperirea perspectivei, mult mai devreme decât s-a crezut, și pe figurarea unui univers mitologic grațios, focalizat pe o lume a visului, care va fi cultivată de poeții neoterici, prezenți în capitolul subsecvent.

Continuă să progreseze învățământul roman, predat la nivel elementar de *litterator*, învățător (el deprinde pe elevi mai ales să scrie, să citească și să socotească), la nivel mediu de *grammaticus* (învață pe elevi arta gramaticii, adică a interpretării complexe, plurivalente a textelor literare; nu se limitează la explicațiile lingvistice, ci recurge și la discipline de cultură generală) și cel superior, unde cursurile sunt organizate de un retor, *retor*, sau de un filosof, *philosophus*. Nu există deocamdată decât învățământ privat, căci profesorii continuă să fie plătiți de părinți. Cursurile, îndeosebi în învățământul elementar și mediu, încep dimineța, la ivirea zorilor. Iarna, copilul merge la școală la lumina unui felinar, purtat de un pedagog, sclav al părinților. Educația fizică se desfășoară la sfârșitul dimineții. Acasă, copilul pregătește și repetă lecțiile, sub îndrumarea pedagogului. Retorica este foarte importantă, căci datorită exercițiilor impuse de profesorii lor, se formează oratori remarcabili, ce își vor desfășura talentele în For, în viața politică și în feluritele procese. Între retori și profesorii de filosofie emerg tensiuni destul de acute. Educația devine practic bilingvă, însușirea culturii grecești apărând ca indispensabilă. Adesea tinerii romani se deplasează în Grecia, unde, la Rhodos și la Atena, studiază atât filosofia, cât și arta elocinței. Cum am mai arătat, emerg la Roma școli de retorică latină, temporar suprimate, ca ulterior să prospere. Genul rege al literaturii latine este cel oratoric. Se manifestă oratori și avocați străluciți, ca Marcus Antonius, Aurelius Cotta, Lucius Licinius Crassus, Hortensius. Pe prima scenă a elocinței latine tinde să se impună stăruitor verbul avântat, talentul încă tânărului Cicero.

Foarte revelatoare pentru zămislirea retoricii latine ca disciplină specializată este „Retorica adresată lui Herennius”, *Rhetorica ad Herennium*, scrisă aproximativ în 86-85 î.C., de un autor anonim, mai degrabă exponent al popularilor. Acest tratat-manual împletește mentalitatea și experiența oratorică romană cu erudiția greacă. Anonimul cunoaște solid retorici greci și întocmai ca ei insistă asupra tehnicilor elocinței, diviziunilor și subdiviziunilor genurilor, speciilor, cazurilor particulare. Își propune să furnizeze reguli pentru orice tip de subiect abordat de un orator. Prin toate acestea, cum se străduiește să adapteze discursului mental roman parametrii retoricii grecești, pentru selectarea argumentelor de tratat în cuvântări, uzitează exemple extrase din operele lui Ennius și Plaut, ca modele ale figurilor de stil. Concomitent se dezvoltă filologia latină. Aelius Stilo studiază cu asiduitate comediile latine și statormicește autenticitatea celor efectiv compuse de Plaut.

Acceptată greu la Roma, în secolul al II-lea î.C., se dezvoltă acum filosofia, după modelul școlilor care propășesc la Atena: stoicismul, predat în Porticul multicolor, platonismul transformat, evoluat, deprins în parcul lui Akádemos, peripatetismul, de sorginte aristoteliciană, epicureismul, cândva propovăduit de Epicur în Grădina sa. Multă vreme, la Roma și în Italia, corifeii școlilor filosofice sunt greci. Am constatat că stoicismul beneficiază de eforturile urmașului lui Panaetius, adică Posidonius, filosof și istoric cu preocupări etnografice și geografice. Platonismul se difuzează masiv sub egida școlii Noii Academii, care privilegiază probabilismul, punerea la îndoială și în controversă a unor puncte de vedere contrarii. Pe urmele lui Carneade, probabilismul este preconizat de gânditori ca Philon din Larissa și Antiochos din Ascalon (exponent al unui academism foarte specific). Oricum, antidogmatismul Noii Academii, dialectica probabilistă și pragmatică, antifilosofia astfel practică seduc cu pregnanță pe scriitorii latini. O asemenea metodologie convenea perfect spiritualității romane. Totuși se află în

plină expansiune și epicureismul, atractiv pentru tinerii romani nonconformiști, tot mai numeroși și mai detașați de vechiul *mos maiorum*. Se dezvoltă în special un epicureism campanian, înfloritor în Italia meridională, unde este practicat de un distins poet, estetician și filosof, ca Philodem din Gadara, în așteptarea expansiunii unui epicureism senatorial. Lucrețiu va fi un fervent adept al epicureismului. De asemenea, se difuzează pitagorismul.

Scepticismul religios, chiar agnosticismul înregistrează adepți printre aristocrații și intelectualii Romei. Totuși impactul său se vădește a fi foarte limitat. Am consemnat cazul lui Sulla. Masa populației rămâne fidelă religiei tradiționale, inclusiv și mai cu seamă cea domestică și „populară”. În rândurile plebei încep să câștige teren culte religioase importate și diferite superstiții. Mulți inși, oameni politici de prim plan, însă și simpli plebei, cred ferm în „Soartă”, *Fortuna*, închipuită ca divinitate specifică ori ca o calitate a altei zeități (Cic., *Pomp.*, 47). Ea favorizează anumiți muritori și asigură victoria unor generali, înzestrați cu însușiri estimate de ei drept supranaturale. Amalgamul cu superstițiile este evident. Marius, care nu era „un monument de cultură”, este însoțit de o profetă, consultată de el cu ostentație. Sertorius pretindea că este călăuzit de o căprioară divină. Incendierea Capitoliului, în 83 î.C., a slujit ca armă de propagandă pentru marianiști și pentru vrăjmașii lor. Emerg la Roma familiile „troiene”, adică acelea care afirmă că descind din însoțitorii legendarului Enea. La începutul secolului I î.C., ginta Iuliilor susține cu tărie că se trage din Ascaniu-Iulus, fiul lui Enea și deci nepotul zeiței Venus „născătoarea”, *Genitrix*. Se exprimă, în diverse medii nobiliare, ca și populare, credința în destinul milenar al Romei, menită să domine universul. Pompei alege și el ca protectoare pe Venus, definită ca „Victorioasă”, *Victrix*. Este desigur moda genealogiilor divine.

Literatura latină atinge o maturizare strălucită. Se remarcă nu numai avântul poeziei, ci și o aproape bruscă dezvoltare a prozei. Sisenna și alți scriitori pregătesc abandonarea expresiei stângace, rudimentare, și o adevărată explozie a unei proze de o calitate deosebită, atent și talentat șlefuită. Cicero începe să-și scrie și să-și publice cuvântările. Dar vom reveni asupra acestui vârf dobândit de proza latină în capitolul următor¹⁷.

NOTE

¹ Pentru această criză, vezi sir Ronald SYME, *La révolution romaine*, trad. fr. de R. Stuveras, Paris, 1967, pp. 16; 22; 31; 47; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 25-99; *id.*, *Les structures*, pp. 415-416; *id.*, *Rendre à César. Economie et société dans la Rome antique*, Paris, 1988, pp. 271-275; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 100-244; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 88-119; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 105-108; 221-223 (dar, fără îndoială, numeroase alte cărți și articole).

² Pentru dezvoltarea economică în anii 133-43 î.C., vezi Cl. Nicolet, *Rendre à César*, pp. 46-103. M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 122-123, observă că populațiile din Italia centrală se grupează în *pagi*, care cuprindeau două sau trei așezări, numite *uici*, în câmpie, *oppida* sau *castella*, pe înălțimi. Câteodată sunt calificate ca *praefecturae* ori *conciliabula*. În aceste așezări, emerg și se multiplică înfloritoare târguri rurale, unde țăranii află produse de artizanat. Se poate

remarca o specializare a mărfurilor industriale în asemenea centre comercial-agricole. Ele vor contribui la un proces de municipalizare și urbanizare, desfășurat în aceste locuri în secolele al II-lea și I î.C. Iese în evidență o creștere a consumului, a nevoilor de produse din import.

³ În privința vieții și acțiunii lui Tiberius Gracchus, a reformelor sale, a lui Scipio Aemilianus și a problemelor economice și socio-politice ale epocii, a se vedea G. Bloch, *op. cit.*, pp. 201-213; Jérôme Carcopino, *La République romaine de 133 à 44 av. J.C.*, I. *Des Gracques à Sylla*, Paris, 1935, pp. 180-203; Cl. Nicolet, *Les Gracques. Crise agraire et révolution à Rome*, Paris, 1967, *passim*; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 118-130; 185-195; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 89-91.

⁴ Relativ la Gaius Gracchus și la consecințele mișcării dirijate de el, vezi G. Bloch, *op. cit.*, pp. 231-247; Jérôme Carcopino, *Autour des Gracques*, Paris, 1928, *passim*; Lily Ross-Taylor, *La politique et les partis à Rome au temps de César*, trad. fr., Paris, 1977, pp. 35-73; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 195-200; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 90-91; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 105-108; 118-121.

⁵ Pentru sclavi, statutul și insurecțiile lor, pentru Pergam și heliopolitani, vezi V. Chapot, *La province romaine proconsulaire d'Asie*, Paris, 1904, *passim*; Louis Robert, *Villes d'Asie Mineure*, Paris, 1962, pp. 252-272; P. Brunt, *Italian Manpower, 225 B.C.-A.D. 14*, Oxford, 1971, pp. 121-130 (care însă exagerează proporțiile sclavajului în Italia); J.-C. Dumont, *Servus. Rome et l'esclavage sous la République*, Roma-Paris, 1987, pp. 41-82; 127; 779; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 98-100; 131-139; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 98. Referitor la „ordine”, *ordines*, menționate la începutul subcapitolului următor, vezi Claude Nicolet, „Les ordres romains: définition, recrutement et fonctionnement”, *Des ordres à Rome*, lucrare de echipă coordonată de Cl. Nicolet, Paris, 1984, pp. 7-21.

⁶ Privitor la categoriile sociale de oameni liberi, la stările societății, la provincii etc., a se vedea Jean Gagé, „Les clientèles triomphales de la République romaine”, *Revue Historique*, 1957, pp. 1-31; Claude Nicolet, *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312-43 av. J.-C.)*. I. *Définitions juridiques et structures sociales*; II. *Prosopographie des chevaliers romains*, Paris, 1966-1974, *passim*; *id.*, „Les classes dirigeantes sous la République: ordre sénatorial et ordre équestre”, *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 4, 1977, pp. 726-755; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 139-156; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 98-99; 101.

⁷ Pentru cucerirea și anexarea Galiei narboneze, vezi M. Le Glay, *op. cit.*, p. 100; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 95-96, dar și Danièle și Yves Roman, *Histoire de la Gaule (VI-e siècle av. J.-C. - I-er siècle J.-C.)*. Une confrontation culturelle, Paris, 1997, pp. 376-399.

⁸ Textul latin sună în felul următor: *ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex classibus, sed uti cuiusque libido erat, capite census plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur*. Pentru această reformă, vezi E. Gabba, *Esercito e società nella tarda Repubblica romana*, Firenze, 1973, *passim*; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 226-230; dar și J. Harmand, *L'armée et le soldat à Rome de 107 à 50 avant notre ère*, Paris, 1967, *passim*.

⁹ Cu ocazia acestor alegeri, coaliția antiradicală, la care aderaseră și cavalerii, a prezentat drept candidați la consulat pe oratorul Marcus Antonius, optimat moderat, și pe Gaius Memmius,

fost ofițer în timpul războiului iugurthin. Acesta din urmă era sprijinit de Marius și fusese dușman al nobilimii. Dar acest fost cavaler detesta radicalismul unor populari. Antonius a fost ales, dar Memmius a căzut ucis de pumnalele ucigașilor profesioniști, tocmiți de Saturninus; vezi G. Bloch, *op. cit.*, pp. 248-261; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 100-101; 103; 201-203; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 201-203; D. și Y. Roman, *op. cit.*, pp. 393-401.

^{9bis} Referitor la perturbările politice, posteriore anului 100 î.C., ca și la războiul cu *socii*, vezi G. Bloch, *op. cit.*, pp. 261-272; E. Gabba, *Esercito e cultura: gli inizi del I-o secolo a.C.*, Firenze, 1973, pp. 175-345; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 201-225; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 93-94; 100-101 etc.

¹⁰ Cu privire la tinerețea și ascensiunea lui Cornelius Sulla, a se vedea G. Bloch, *op. cit.*, pp. 272-277; J.-P.-V.-D. Baldson, „Sulla felix“, *Journal of Roman Studies*, 41, 1951, pp. 1-10; Gilbert-Charles Picard, *Les trophées romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*, Paris, 1957, pp. 170-180; G. Ville, *La gladiature en Occident dès orgines à la mort de Domitien*, Paris, 1981, pp. 88-95; François Hinard, *Sylla*, Paris, 1985, pp. 13-57; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 230-233.

¹¹ Pentru războaiele civile, cele cu Mitridate, dictatura și reformele lui Sulla, vezi Th. Reinach, *Mithridate Eupator, roi du Pont*, Paris, 1890, *passim*; G. Bloch, *op. cit.*, pp. 261-294; Jérôme Carcopino, *Histoire romaine. Des Gracques à Sylla*, Paris, 1935, *passim*; *id.*, *Sylla ou la monarchie manquée*, ed. a 2-a, Paris, 1942, *passim*; R. Syme, *op. cit.*, p. 30; U. Laffi, „Il mito di Silla“, *Athenaeum*, 45, 1967, pp. 172-213; F. Hinard, *op. cit.*, pp. 57-278; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 101-102; 226-239; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 99-100; 103-108; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 121-123.

¹² Privitor la Lepidus, vezi N. Criniti, *M. Aemilius Q.f.M. n. Lepidus, ut ignis in stipula*, Milano, 1969. Pompei, născut în 105 î.C., avea 22 de ani când Sulla debarcase la Brundisium. El recrutase, cum am mai relevat, soldați pentru Sulla în Picenum și își luase singur dreptul de a comanda forțe militare semnificative (Plut., *Pomp.*, 10). El l-a salutat pe Sulla cu titlul de *imperator*, pe care acesta i l-a acordat de asemenea, cu toate că era foarte tânăr. Apoi l-a trimis în Africa. Totuși, ulterior, nu i-a încredințat comanda forțelor expediate împotriva lui Sertorius și nici consulatul anului 79 î.C. Pompei nu avea vârsta necesară, iar familia sa era de origine ecvestră. De aceea Pompei l-a susținut pe Lepidus și i-a încurajat planurile subversive, înainte de a lupta împotriva lui.

¹³ Pentru viața politică ulterioară lui Sulla, Pompei și Sertorius, vezi G. Bloch, *op. cit.*, pp. 293-298; 302; P. Treves, „Sertorio“, *Athenaeum*, 10, 1932, pp. 127 și urm.; R. Syme, *op. cit.*, pp. 39-45; P.A.L. Greenhalgh, *Pompeii the Great*, London, 1979; F. Hinard, *op. cit.*, p. 260; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 239-241; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 109-110.

¹⁴ Relativ la consulatul lui Crassus și Pompei, ca și la dominația acestuia din urmă, vezi G. Bloch, *op. cit.*, pp. 298-299; R. Syme, *op. cit.*, p. 40; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 241-242; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 111-112.

¹⁵ A se vedea U. Hachl, „Poseidonios und das Jahr 146 v. Chr. als Epochendatum in der antiken Historiographie“, *Gymnasium*, 87, 1980, pp. 151-166; dar și Pierre Grimal, *Le siècle des Scipions. Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques*, ed. a 2-a, Paris, 1975, *passim*; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 157-176. În ce privește vilegiatura, curele termale, balneare, vezi Jean-Marie André, *La villégiature romaine*, Paris, 1993, pp. 3-43.

¹⁶ Pentru progresele arhitecturii și podoabele de lux, vezi Pierre Grimal, „Rome et la Grèce au II-e siècle av. J.-C.“, *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation*

romaines, lucrare de echipă, Paris, 1977, p. 50; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 166-168; J.-M. André, *op. cit.*, pp. 22-37; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 136-137. Cu privire la grădinile romane, vezi Pierre Grimal, *Les jardins romains*, ed. nouă, Paris, 1969, pp. 21-134; 199-335.

¹⁷ Referitor la dezvoltarea educației, literaturii, filosofiei etc., vezi Henri-Irénée Marrou, *Istoria educației în antichitate*, trad. românească de Stella Petecel, I, pp. 237; 306-338; II, pp. 9-53; 62-97; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 115-116; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 137-141; F. Cupaiuolo, *op. cit.*, pp. 64-98; P. Grimal, *Literatura latină*, pp. 110-152.

VII. SFÂRȘITUL CRIZEI REPUBLICII ROMANE (69 - 27 î.C.)

După consulatul din 70 î.C.

Câțiva ani după consulatul lui Pompei și Crassus, exercitat în 70 î.C., a domnit la Roma un calm de suprafață. În aparență, instituțiile Republicii, debarasate de cele mai stridente dimensiuni ale reformelor oligarhice ale lui Sulla, funcționează normal. În profunzime, o contrastructură, în curs de dezvoltare, rodea, devora, bazele vechii alcătui, întemeiate pe structura mentală a „Cetății”, *ciuitas* (dislocată de imperiul teritorial al Republicii și de proliferarea numărului de cetățeni) și pe structura politică a „statului liber”, *libera res publica*. Rolul senatului scădea, în favoarea unor *populares*, susținuți de noii cetățeni și de cavaleri. Aceștia din urmă sperau să profite copios de pe urma reformei judiciare „anticorneliene” și de sprijinul consulilor în funcțiune, ca să dobândească noi câștiguri fabuloase în „imperiu”. Ei militau pentru o intensificare a expansiunii teritoriale romane, pentru noi cuceriri, fructuoase pentru ei. Existau, firește, nemulțumiți, în rândurile plebei sărace din Roma, însă și în cele ale ambițioșilor din toate categoriile sociale, mistuiți de puternice veleități, de individualism potențat, de complexul lui Iuda. Pe de altă parte, sub aparența funcționării perfecte a instituțiilor, propășea „dominația” lui Pompei, influența reală pe care acesta o exercita. Totodată, o altă măsură legislativă a lui Sulla cade în desuetudine: consulii nu rămân cantonați în Roma. Senatul este obligat să le permită asumarea comandamentelor militare și dirijarea de expediții militare pe diverse meleaguri.

În 67 î.C., la propunerea tribunului plebei, Aulus Gabinius, exponent activ al popularilor, propunere susținută de cavaleri, de noile forțe politice, i se conferă lui Pompei un comandament militar insolit, cu totul ieșit din comun. Senatul a început prin a se împotrivi, dar, în ultimă instanță, a fost constrâns să accepte legislația gabiniană. Ținta mărturisită este combaterea piraiilor. Aceștia brăzdează Mediterana, stânjenesc comerțul maritim. Îl învinseseră, cum am remarcat în capitolul precedent, pe Marcus Antonius, fie din cauza incapacității lui militare, fie deoarece nu se concertase cu guvernatorii de provincie. Pirații ajunseseră să amenințe porturile Italiei, Neapolis și Ostia însăși. Eșuasera și eforturile militare ale consulilor trimiși de senat împotriva lor, în fruntea unor corpuri expediționare. Pirații începuseră să aibă reprezentanți aproape oficiali – feluriți comercianți și meșteșugari – în porturile Italiei. Măsura legislativă a lui Gabinius îi conferă lui Pompei un *imperium* militar, pe trei ani, asupra tuturor mărilor și asupra litoralului lor, până la 70 de km spre interior, de la strâmtorile Mării Negre până la coloanele lui Hercule, adică Gibraltarul actual. Dispune de o armată formată din 20 de legiuni, de o flotă alcătuită din 500 de corăbii și de dreptul de a-și desemna, fără nici un control exterior, cei 20 de „legați”, *legati*, „locotenenți” ai săi. De fapt Pompei este convertit în *imperator* unic al

statului roman, „șef” al tuturor provinciilor. Pompei lansează împotriva piraților o campanie militară fulger: în trei luni, din martie până în mai 67 î.C., el lichidează pirateria în Mediterana orientală. Capturează 846 de nave, ocupă 120 de așezări locuite, ucide 10.000 de pirați și face prizonieri încă 20.000 (Plin., 7, 93-98; App., *Mithr.*, 96; Plut., *Pomp.*, 28, 2). Pompei avusese posibilitatea să recruteze vase de luptă, marinari și soldați, să perceapă impozite, să retragă din trezoreria statului sumele considerate de el ca necesare. Gloria sa este mai evidentă ca oricând.

Puteri enorme îi sunt încredințate, în anul următor, 66 î.C., printr-un plebiscit, care completează pe cel al lui Gabinus, la propunerea lui Gaius Manilius Crispus, noul tribun al plebei. I se conferă un *imperium*, pe o durată nelimitată, și controlul provinciilor Asia, Bithynia și Cilicia, comanda războiului împotriva lui Mitridate și a lui Tigranes, regele Armeniei și ginerele suveranului Pontului, dreptul de a încheia alianțe și tratate, după cum crede de cuviință. Plutarh va afirma că, în acest chip, un singur om cârmuia întreg imperiul teritorial al Romei (*Pomp.*, 30, 4). Propunerea de plebiscit află suportul încă tânărului patrician Gaius Iulius Caesar. Acesta se înrudea cu Marius și își începuse cariera politică în tabăra lui Cinna. Sulla îl crucșase. Devenise pontif în 73 și *quaestor*, în 68 î.C. și în Hispania. Se raliase clanului condus de Crassus. Ca edil curul, va organiza, în 65 î.C., spectacole și jocuri fastuoase. Manilius are și sprijinul lui Marcus Tullius Cicero, italic din Arpinum, republican convins, însă pragmatic. Fusese edil în 69 î.C. și ales pretor în 66 î.C., când a prezidat tribunalul care a sancționat guvernatorii venali de provincie. Am arătat, în capitolul anterior, ce rol jucase Cicero în procesul intentat lui Verres. Cicero rostește una dintre cele mai izbutite cuvântări ale sale, „Despre imperium al lui Gnaeus Pompeius”, *De imperio Gn. Pompeii*, în care elogiază calități excepționale atribuite lui Pompei, vitejie (*uirtus*), aducătoare de glorie, competență militară, merit personal, prestigiu (*auctoritas*), șansă ori „fericire” (*felicitas*). În trecut, nici un general nu le-ar fi ilustrat cu atâta strălucire. Zeii i-au conferit norocul, soarta fericită (*fortuna*) în chip spontan (Cic., *Pomp.*, 27; 47-48). Ajuns în Asia Mică, Pompei culege de fapt roadele trudei „de cârțiță” a predecesorului său, Lucullus, căruia i se luase comanda războiului. Cu toate acestea, a avut nevoie de doi ani ca să lichideze rezistența lui Mitridate. Apoi s-a deplasat până la Marea Caspică, pe urmele lui Alexandru și, poate, spre a se informa asupra căii de acces în India. În continuare, a coborât spre sud. Aici desființează, în Siria, regatul Seleucizilor vasali ai Romei. Acest regat era însă sfâșiat de rivalități crunte. În 95 î.C., pierduse și Armenia, devenită independentă sub Tigranes I, care anexase mai multe teritorii seleucide. Pompei pacifică Libanul și ocupă Ierusalimul; află la Iericho de sinuciderea lui Mitridate, în Crimeea. El reorganizează minuoșii teritoriile romane sau clientelare din Asia. Înființează provinciile Bithynia-Pont și Siria. Cilicia romană primește o mare parte din coasta anatoliană meridională și, puțin mai târziu, insula Cipru. Provinciile Siria i se adaugă Țărâra Palestinei. Creta și Cyrenaica sunt reunite într-o singură provincie. Numai formal sunt autonome orașe ca Amisos, Rhodos, Seleucia din Syria, cele din Lycia. O politică de anexiune directă se impune în Asia. Dar ia naștere un dispozitiv de state clientelare Romei, de la Caucaz la Marea Roșie, menite fie anexării ulterioare, fie alcătuirii unei zone tampon între romani și parți. Cele mai importante regate vasale sunt Armenia, Cappadocia, Commagene, Galatia, Bosforul Cimmerian, Iudeea. Acest anexionism ori semianexionism convenea în mod special ordinului ecvestru. Publicanii își desfășoară din abundență afacerile. Pe deasupra, întreaga societate romană profită de pe urma campaniei lui Pompei: prada de război este imensă, iar

redevențele orașelor supuse îngăduie bugetului să treacă de la 200 la 340.000.000 de sesterți. Pompei ar fi putut să impună o dictatură. Totuși nu dorea să declanșeze un război civil sau nu cuteza să anihileze total libertățile Republicii. Se întoarce la Roma și lasă la vatră armata; se mulțumește cu un nou triumf, somptuos, pe care i-l conferă senatul. Triumful va fi celebrat abia în zilele de 28 și 29 septembrie 61 î.C. Putem să adăugăm că Pompei revenise la Roma pe etape. Aici a întâlnit nu numai ostilitatea lui Lucullus și a lui Cato, descendentul censorului, ajuns căpetenie a optimaților, răceala și reticențele lui Caesar și lui Cicero, nemulțumirea Metellilor, întrucât își repudiasse soția infidelă, ci și invidia „efervescentă”, complexul lui Iuda, care cuprinseseră pe Crassus. Acesta rămăsese la Roma, unde știrile referitoare la victoriile repurtate de Pompei îl iritaseră cumplit. Continuase să se îmbogățească și luase conducerea facțiunii popularilor. Îl susțineau mai ales Lucius Sergius Catilina, un fost partizan al lui Sulla, și Iulius Caesar. Sub aparențele frivole ale unui rege al modei și ale nonșalanței, Iulius Caesar disimula o voință de fier și excepționale calități de om politic abil și de militar performant. Soția sa, Comelia, era fiica lui Cinna. Iar Iulia, mătușa sa, era văduva lui Marius. La funeraliile acesteia, rostise un elogiu vibrant al lui Marius și al lui Cinna. Conserva, printre imaginile familiei, pe cea a lui Marius și, ca edil, restaurase, pe Capitoliu, trofeul consacrat acestuia din urmă.

Niciodată Roma nu mai contemplase un triumf atât de fastuos, cum fusese cel hărăzit lui Pompei. În prima zi fuseseră celebrate victoriile dobândite asupra a patrusprezece seminii. În ziua următoare, defilaseră delegațiile soldaților învingători, învinși, și însuși Pompei, înveșmântat într-o mantie, de fapt o hlamidă, descoperită în garderoba lui Mitridate și care fusese cândva confecționată pentru marele Alexandru. În scopul perpetuării acestui triumf, s-a început clădirea, în Câmpul lui Mare, a unui gigantic complex monumental. Îngloba un teatru de piatră, primul construit la Roma, și un portic, care înconjura o grădină, unde se aflau statuile celor patrusprezece seminii biruite și cea a lui Pompei însuși, reprezentat dezbrăcat și ținând în mână globul ce simboliza universul, *kósmos*, ca emblemă a unui stăpân al lumii, a unui *kosmokrator*. Din ansamblu făcea parte și templul zeiței Venus Victrix, divinitatea privilegiată de Pompei.

Astfel Gnaeus Pompeius Strabo Magnus devine limpede primul dintre romani. Acest fapt îl exortă pe Pompei să accepte primul triumvirat, pe care îl vom prezenta mai jos. Contribuie, desigur, și emoția prilejuită de ecourile așa-numitei conjurații a lui Catilina. În realitate Pompei a căzut într-o cursă. Am arătat mai sus că-i lipsea o ade-vărată iscusință politică, o autentică strategie și competență de om de stat. Cursa i-au întins-o Crassus și Caesar. Acesta din urmă fusese desemnat *pontifex maximus*, în 63 î.C. Fapt care îl salvase de temnița datornicilor. Pretor în 62, Caesar plecase după aceea în Hispania ulterior ca guvernator pentru anii 61-60. Devenise, practic, căpetenie a popularilor, la egalitate cu Crassus.

„Conjurația lui Catilina” și Cicero

Marcus Tullius Cicero era nu numai un avocat celebru, ci și *omul reconcilierii cetățenești*. El nu aderase la nici o facțiune politică. „*Partida*” sa era *Republica*. Aspira la restaurarea republicii scipionice, desigur ameliorate și adaptate la noile împrejurări

politice. Favorabil totdeauna cavalerilor și publicanilor, din mijlocul cărora provenea, om al „centrului“, îl sprijinise pe Pompei, în care întrevăzuse un campion al Republicii. I s-au reproșat lui Cicero ezitățile, pendulările între diversele clanuri și interese politice, care au determinat pe anumiți cercetători moderni să-i atribuie oscilații, șovăieli și schimbări de comportament politic – parcă într-o Românie a antichității – în funcție de circumstanțe. În realitate se aflau în cauză îndeosebi oscilații tactice, frecvent determinate de evoluția rapidă, instabilă, a circumstanțelor politice. Deoarece, în fond, Cicero a rămas toată viața fidel năzuințelor sale: prezervarea și potențarea Republicii. Încât *nobilitas* a trebuit de asemenea să se supună împrejurărilor. Cicero a fost ales consul pentru anul 63 î.C. De la Marius, aproape nici un *homo novus* nu mai fusese ales consul. Era un semn al timpurilor, care se schimbau! Cicero spera că, la consulat, va putea coaliza „liga“ moderatilor.

Cicero consul a început prin a determina, grație elocinței sale magice, respingerea unui proiect de reformă agrară, prielnică plebei agrare nevoiașă, propuse de tribunul plebei, Rullus, care avea suportul mașinărilor urzite de Crassus și de Caesar, domici să fie cooptați în comisia decemvirilor, însărcinați cu distribuțiile pământurilor italiice. Proiectul lui Rullus prevedea cumpărarea de pământuri în Italia pentru plebei. Fondurile ar fi trebuit să provină de la vânzarea solurilor acaparate de Roma, după 88 î.C., și din prada de război, acumulată recent de generali. Cicero a câștigat astfel sprijinul senatorilor și cavalerilor. Pe de altă parte, în mai ori iunie 63, el a făcut să eșueze tentativa de a-l condamna și de a-l executa pe bătrânul cavaler Titus Labienus, care, în 100 î.C., participase la omorârea tribunului plebei, Lucius Appuleius Saturninus. În acest fel Cicero se delimita clar de veleitățile popularilor radicali și chiar de Caesar și de Crassus. Curând, Cicero, apropiat, în pofida convingerilor sale, de tabăra optimaților, a trebuit să înfrunte o puternică mișcare „revoluționară“, dirijată de patricianul Lucius Sergius Catilina, care, după ce ocupase o poziție generatoare de violențe, printre adepții lui Sulla, trecuse de partea popularilor radicali. Imoral, chiar amoral, după ce fusese pretor în 68 î.C., Catilina guvernase Africa în 67-66, unde atestase un comportament abuziv și o devorantă sete de înăvuițire. Revenit la Roma, în 66 î.C. încercase să candideze la consulat, dar, fiind acuzat de gestionare coruptă, fusese împiedicat să candideze de consulul Volcatius Tullus. Se asociase cu cei doi consuli desemnați pentru 65 î.C., Publius Autronius Paetus și Publius Cornelius Sulla, nepotul de frate al dictatorului, de asemenea „casați“ din viitoarea demnitate pentru acuzații similare. Îi înlocuiseră cei doi acuzaatori ai lor, Lucius Aurelius Cotta și Lucius Manlius Torquatus. Paetus, Cornelius Sulla și Catilina concepuseră proiectul unei lovituri de stat, în urma căreia Crassus trebuia să devină dictator și Caesar *magister equitum*. S-a renunțat la această conspirație, iar Catilina, susținut de optimați, care sperau, poate, să-l recupereze politic, și de Hortensius, avocat strălucit, a fost achitat de tribunalul de luptă împotriva corupției. Zadarnic Catilina a candidat din nou în 64 î.C., sub oblăduirea lui Crassus și a lui Caesar, și în 63 î.C., pentru anul 62. Înfrânt din nou și aparent abandonat de capii popularilor, Catilina a inițiat o mișcare politică de amploare, bazată pe numeroși dezmoșteniți ai soartei, îndeosebi pe veterani ai lui Sulla, care își pierduseră proprietățile agricole din pricina gestionării lor deficitare. La această mișcare, cunoscută sub numele de conjurația lui Catilina, aderaseră și magistrați în funcțiune.

Adepții mișcării lui Catilina plănuiau o lovitură de stat, care ar fi trebuit să înceapă cu asasinarea lui Cicero. În definitiv, ce caracter avea această așa-zisă conjurație? Era ea

numai urzeala unui aristocrat decăzut, însoțit de niște aventurieri, cum a înfățișat-o Salustiu, el însuși „popular“, *popularis*, dar republican? Ori expresia dorinței de putere a lui Catilina, a unor notabili municipali, întrucât conspirația ar fi reprodus o ierarhie socială asemănătoare celei a statului, cum opina regretatul Pierre Grimal? După opinia noastră, se afla în cauză o tentativă de rebeliune gravă, întemeiată pe forțe și mai ales pe aspirații și veleități ale aripei radicale a popularilor. Conspiratorii aspirau la transformări profunde ale mecanismelor instituționale, ștergerea datoriilor contractate de partizanii lui Catilina, o reformă agrară profundă, poate chiar o reîmpărțire a averilor, la Roma și în Italia (Sall., C., 33). Catilina conta nu pe plebea nevoiașă a Romei, ci pe restul Italiei. Emisarii săi căutau recruți pretutindeni, printre păstorii din Bruttium, ca și printre gladiatorii de la Capua. Prin excelență se bazau pe Etruria, unde invocau suportul atât al victimelor confiscărilor proprietăților rurale, cât și al beneficiarilor acestor confiscări abuzive, care își vânduseră ogoarele. Se pune întrebarea următoare: oare Catilina voia puterea doar pentru sine sau ținta era preluarea ei, pentru a o încredința lui Caesar? Deoarece Crassus era prea bogat ca să colaboreze cu o răsturnare socială radicală. Între Crassus și Caesar începuse o luptă surdă pentru întâietate în facțiunea popularilor. Nu vom ști niciodată răspunsul la o asemenea întrebare, însă nu trebuie uitat că Iulius Caesar a încercat în van să obțină altă pedeapsă decât cea capitală pentru complicității lui Catilina din Roma. Mișcarea a sfârșit prin a eșua.

O asemenea mișcare era prea amplă pentru a păstra secretul proiectelor sale. Cicero află de planurile conspiratorilor, le dezvăluie senatului la 23 septembrie; obține votarea unui *senatus consultum ultimum* și deci proclamarea stării de urgență pe 22 octombrie. Iar, în 2 noiembrie, rostește în senat, unde mulți *patres* șovăiau (Catilina era un patrician important!), o cuvântare fulminantă. Cere insistent conducătorului mișcării, prezent la reuniune, să părăsească Roma, pentru a fi declarat „dușman public“, *hostis publicus*. Este prima *Catilinară*. Vor urma alte trei. Catilina se apără fără succes și trebuie să abandoneze Cetatea. Se refugiază în Etruria, unde își improvizează o armată. În continuare, Cicero dobândește lichidarea fizică a complicilor lui din Roma, care încercaseră să câștige susținerea allobrogilor din Gallia narboneză: ceea ce denota înaltă trădare. După execuția lor, la 5 decembrie 63, Cicero va striga în fața poporului: „au trăit“, *uixerunt*. În sfârșit, o armată consulară va zdrobi, în ianuarie 62 î.C., la Faesulae trupele improvizate în Etruria de către Catilina, căzut pe câmpul de luptă.

Cicero va clama: „să se dea armele la o parte din fața togei“ (civililor), *cedant arma togae*. În așteptarea lui Pompei, a cărui sosire la Roma era iminentă, el era convins că instituțiile tradiționale ale Cetății se consolidaseră. Iluzii deșarte, curând spulberate!

Primul triumvirat

În realitate mișcarea lui Catilina revelase mai limpede ca oricând disfuncționalitățile structurilor unei Republici-Cetate incongruente cu dezvoltarea imperială a teritoriilor romane. Cu excepția Egiptului, teoretic încă independent, aproape toate zonele din preajma litoralului Mediteranei aparțineau direct sau indirect Romei.

În Egipt domnea, după Alexandru, dinastia Lagizilor sau Ptolemailor, regi elenistici. Grecii și macedonenii cârmuiau un regat unde se mențineau tradițiile faraonilor, însă în care indigenii

aveau un statut subaltern, de supuși ai cuceritorilor. Elementul elenofon practica o adevărată segregare față de autohtoni, deoarece nu se amesteca cu ei. Chiar regii, basilei, se căsătoreau adesea cu surorile lor. Când nevestele lor nu le erau surori de sânge, ele se intitulau totuși „sora și soția regelui”. Influența romană devenise foarte manifestă în regatul Lagizilor. De altfel Egiptul era cel mai bogat stat din antichitate. Ajunsesse să furnizeze Italiei și Romei majoritatea grâului necesar alimentației populației. Cel ce controla Egiptul în fapt guverna aprovizionarea Republicii. Încât Egiptul suscita apetitul diverșilor oameni politici romani. Cu atât mai mult cu cât „clasa politică” greco-egipteană era vicleană, lașă, insidioasă; se multiplicaseră crizele dinastice, adesea arbitrate de revoltele populației Alexandriei, capitala Egiptului. Frecvent senatul era solicitat să intervină în viața internă a regatului lagid. În 79 î.C., se produsese un eveniment care dramatizase această viață internă și provocase intervenția romană. Regele Ptolemaios X Alexandru murise fără moștenitori legitimi. Sullă desemnase un succesor al monarhului defunct, pe care însă alexandrinii l-au ucis. Alexandrinii au înscăunat ca rege un bastard, un vlăstar nelegitim al Lagizilor, Ptolemaios XI Auletes, care a domnit între 79 și 51 î.C. La Roma, circula zvonul că Ptolemaios X Alexandru lăsase moștenire Romei regatul său. Senatul nu dorea însă anexarea Egiptului, care ar fi adus o influență exorbitantă generalului însărcinat cu punerea ei în practică. O parte dintre cavaleri, mulțumiți cu avantajele dobândite în 70 î.C., nu preconiza nici ea ocuparea Egiptului. Pe de altă parte, Ptolemaios Auletes cumpăraseră la Roma recunoașterea legitimității sale. Această legitimitate a fost definitiv consfințită la Roma în 59 î.C., adică în timpul consulatului lui Caesar. Când va fi alungat, din domnie, de către alexandrinii, din pricina pierderii Ciprului, vechi domeniu al Lagizilor, Ptolemaios XI va cere ajutorul Romei. După o ezitare de trei ani, se va decide restaurarea lui Ptolemaios Auteles. Fostul tribun al plebei și supporter al lui Pompei, Aulus Gabinius, guvernator al Siriei, între 57 și 54 î.C., după exercitarea consulatului, va lua inițiativa sprijinirii regelui lagid, restaurat de el. Gabinius va acționa în fruntea unui mic corp expediționar. Îl va lăsa ca garnizoană la Alexandria. Egiptul va deveni astfel clientul lui Pompei. Anterior, unele căpetenii ale popularilor, anumiți oameni de afaceri, plebea nevoiașă din Roma și din Italia militaseră pentru anexarea Egiptului, în temeiul așa-zisului testament al lui Ptolemaios X Alexandru. Își aminteau de afluxul de aur, de bogății și de oportunități comercial-financiare pe care le oferise anexarea Pergamului. Ales censor, în 65 î.C., Crassus propusese atât acordarea cetățeniei romane gallilor cisalpini, cât și anexarea Egiptului. Nu avusese însă câștig de cauză.

În 60 î.C., a survenit însă primul triumvirat. Emoționat și concomitent stimulat de așa-numita conspirație a lui Catilina, încurajat de gloria triumfului său, însă și iritat de faptul că senatul temporiza și șovăia să-i recunoască, să-i oficializeze, reglementările operate de el în Orient, Pompei se hotărâște ca pe de o parte să-și consacre aproape oficial dominația și, pe de alta, să o împartă cu doi *populares* de frunte. Câștigase, pentru anul 60 î.C., unul dintre cele două posturi consulare pentru un supporter al său, Lucius Afranius. Dar celălalt consul desemnat, Quintus Metellus Celer, optimat înveterat, era inamic al lui Pompei. Astfel, în iulie 60 î.C., el a stabilit o înțelegere, formal neoficială, cu cei doi capi ai popularilor, Crassus și Caesar. S-a trecut peste animozitățile dintre Pompei și Crassus, ca și dintre Crassus și Caesar. Triumvirii și-au jurat reciproc credință: s-au înțeles să domine, să conducă – neoficial, desigur – statul, cum vor crede de cuviință și ținând prea puțin seama de părerea senatului. De fapt popularii triumfau din nou asupra optimaților și se reluau unele dintre obiectivele mișcării lui Catilina.

Pompei calcula greșit că, în virtutea prestigiului său, a unei *auctoritas* consacrate, va dirija el triumviratul. În orice caz triumvirii și-au propus să impună ratificarea actelor lui Pompei din Orient, distribuirea de pământuri veteranilor acestuia, alegerea lui Gaius Iulius Caesar în calitate de consul pentru anul 59 î.C. Poate s-a prevăzut și alegerea pompeianului Gabinus drept consul pentru 58 î.C. Oricum, Pompei se va căsători în aprilie 59 cu Iulia, fiica lui Caesar. În realitate, *acest cartel politic care a fost primul triumvirat anunța înmormântarea sistemului politic republican și a libertății cetățenești*. Acest cartel a acționat cu deosebită eficacitate, în pofida împotrivrării anumitor optimași, a lui Cicero și a altor republicani. Chiar Titus Livius va caracteriza primul triumvirat ca „o conspirație între trei fruntași ai Cetății”. La consulat, Gaius Iulius Caesar a atestat o energie ieșită din comun și o gestionare notabil de competentă, la care puțini dintre romani se așteptau.

Fusese ales consul fie în iulie, fie în august 60 î.C., prin încălcarea prevederilor lui Sulla, întrucât nu împlinise încă vârsta reclamată de aceste reglementări. Colegul său, Marcus Calpurnius Bibulus, era un prieten al lui Cato, al lui Cicero, însă și al lui Pompei. Caesar a început prin a afișa un tradiționalism de fațadă. Deoarece a promovat o „lege Iulia despre malversății (în provincii)”, *lex Iulia de repetundis*, care penaliza grav extorsiunile, „stoarcerile”, de bani din provincii. A obținut de la senat și de la comițiile tribute o „lege Iulia agrară”, *lex Iulia agraria*, care acorda loturi rurale veteranilor lui Pompei și plebeilor săraci, dornici de muncă: nu aveau însă permisiunea să-și alieneze proprietățile preț de douăzeci de ani. Legea a fost votată, în martie 60, de adunarea populară, în ciuda împotrivrării lui Bibulus și a trei tribuni ai plebei, molestați și împiedicați să-și exercite dreptul de veto (App., *Ciu.*, 2, 11-12; DC, 38, 5). Ceea ce ilustra ignorarea drepturilor sacre, stipulate de instituțiile Republicii. Bibulus, abandonat de senat, s-a închis în locuința sa, declarând că nu o va mai părăsi, înainte de expirarea mandatului său (Cic., *Sest.*, 53, 113; Suet., *Caes.*, 20; Plut., *Cato mi.*, 32; *Pomp.*, 48; App., *ibid.*; DC, 38, 6, 7). În calitate de *pontifex maximus*, Caesar a autorizat adoptarea de către tânărul plebeu P. Fonteius a lui Publius Claudius Pulcher, membru al vechii ginți patriciene a Claudiilor. Astfel acesta, partizan al lui Caesar și *popularis* înveterat, a devenit plebeul Publius Clodius, sortit să devină combatant implacabil în slujba radicalismului popularilor. Pe deasupra, Caesar a statuat dispoziții favorabile oamenilor de afaceri publicani-cavaleri. După ce îl amenință pe Lucullus cu un proces, care incrimina fastul și înavuțirea lui, întrucât se opunea ratificării actelor lui Pompei, Caesar impune senatului aprobarea acestora (Suet., *Caes.*, 20; Plut., *Pomp.*, 46, 4; 48, 3; App., *Ciu.*, 2, 13; DC, 38, 7, 5). Caesar decide singur, ca un viitor monarh. A impus senatului recunoașterea lui Ptolemaios XI Auletes ca rege al Egiptului și aliat – *amicus* al poporului roman, împotriva alexandrinilor turbulenți, în schimbul unei sume de 6.000 de talanți, remisă lui Pompei și lui Caesar, ca și lui Crassus, creditorul consulului (Cic., *Att.*, 2, 16, 2; *Caes.*, C., 3, 107; Suet., *Caes.*, 54; DC, 39, 12). Iar, în aprilie 59, Caesar obține votarea unei a doua legi agrare, care permitea parcelarea (în loturi relativ mici) a teritoriului rural campanian, până atunci rezervat exclusiv latifundiilor senatoriale. Terorizați, *patres* nu s-au putut opune. În sfârșit, înainte de alegerile consulilor pentru 58 î.C., face să triumfe veleitățile sale militare. Senatul îi atribuisese două „provincii”, create în grabă și neînsemnate: „Pădurile” și „Cărrările”, *Silvae Callesque*,

mici regiuni sălbătice din Italia meridională, la marginile ținuturilor Bruttium și Brundisium (Suet., *Caes.*, 19). Dar tribunul plebei Vatinius propune votarea de către conciliul plebei a unui plebiscit, menit să infirme decizia senatului. Plebiscitul vatinian conferea lui Caesar guvernarea Galliei cisalpine și a regiunii Illyricum (depindea de Gallia cisalpină), pe timp de cinci ani, cu posibilitatea de a-și alege singur „legați” și de a întemeia cinci colonii. I se pun la dispoziție trei legiuni. Susținut de Pompei și de Crassus, plebiscitul este votat. Senatul se supune, în pofida nemulțumirii lui Cato. Mai mult decât atât, întrucât Quintus Metellus Celer, guvernatorul Galliei narboneze, murise subit, senatul adaugă promagistraturii viitoare a lui Caesar, provincia respectivă și o a patra legiune. Sub ochii complezenți ai lui Crassus și ai lui Pompei, incapabili să înțeleagă obiectivele autentice ale tacticii lui Caesar, consulul acumula o putere exorbitantă și își procura o armată. Dovedește astfel, după o formulă vehiculată de Michel Christol și Daniel Nony, că regimul politic republican era un condamnat la moarte, cu amânarea aplicării pedepsei. În scrisori, din primăvara și vara anului 59, Cicero reliefează că Iulius Caesar se comporta ca un monarh, că instituisese un „regat” sau o „regalitate”, *regnum* (Cic., *Att.*, 2, 12, 1). În toate sectoarele vieții publice, Iulius Caesar impune pe suporterii triumvirilor și mai ales pe ai săi. El strecoară pe lista tribunilor, aleși pentru 10 decembrie 59, pe Clodius, iar partizanii triumvirilor preiau anumite sacerdotii. Deși anihilat, Bibulus izbutește să amâne alegerile consulilor din 58, dar, la 18 octombrie, sunt aleși pompeianul Aulus Gabinius și noul socru al triumvirului, Piso. Închis în casă, Bibulus acoperă zidurile Romei cu edicte lipsite de forță executorie. Colegul lui Caesar este amenințat să fie întemnițat și senatul se teme de execuții în masă (Cic., *Vat.*, 21, 19; *Att.*, 2, 24, 4; Plut., *Caes.*, 10, 4; 14, 6). O serie de pamflete și o literatură satirică ostilă triumviratului nu au efectul scontat. Caesar recurge la agenți provocatori, precum și la manipularea lui Lucius Vettius, care declara că ar fi vrut să-l asasineze pe Pompei. Cicero este dezamăgit și afirmă că Republica este total distrusă (*Q.*, 1, 2, 15). Noii tribuni îl anihilează total pe Bibulus în ultima zi a anului 59. Eșuează și tentativa unor republicani (Lucius Domitius Ahenobarbus, Gaius Memmius, Lucius Antistius) de a împiedica pe Caesar, la începutul anului 58, să-și asume *imperium* proconsular, să meargă la forțele militare care îl așteptau. În 59, Caesar mobilizase resursele incredibile ale genului său politic, alternând măgulirile și intimidarea, forța brutală și reforme utile pentru a consolida și de fapt a acapara triumviratul².

Cucerirea Galliei libere

Într-adevăr, în timpul promagistraturii sale, Iulius Caesar înfăptuiește a patra mare operație militară, efectuată de Roma, începând din 133 î.C. Adică cucerirea și anexarea Galliei libere sau *comata*. Epitet care însemna „pletoasă”, „cu plete lungi”, de fapt „păduroasă”, întrucât rețeaua de păduri, ce acoperea Gallia, era asimilată părului bogat. Celelalte trei mari evenimente survenite în politica externă romană fuseseră, cu siguranță, războiul împotriva numizilor lui Iugurtha (mai cu seamă datorită efectelor asupra vieții interne a Republicii), lichidarea invaziei cimbrilor și teutonilor și zdrobirea lui Mitridate.

Cauzalitatea și semnificația cuceririi Galliei comate sunt complexe. Caesar și-a propus mai multe obiective. În primul rând el avea nevoie de victorii militare răsună-

toare, generatoare de o glorie care s-o contrabalanseze, s-o compenseze, s-o contracareze pe cea dobândită de Pompei. În Orient se operaseră cuceriri lesnicioase. Caesar se gândea la unele mai îndepărtate și mai dificile, însă deocamdată trebuia să întreprindă altele, la îndemână. Gallia cisalpină îi oferea o bază solidă, abundentă în grâne și în oameni, care permitea celui ce o controla să domine întreaga peninsulă italică. Pe de altă parte lui Caesar îi era necesară o armată disciplinată, bine antrenată și rodată în campanii militare importante, performantă și atașată comandantului ei. O asemenea armată ar fi putut deveni unealta, instrumentul indispensabil punerii în operă a obiectivelor esențiale ale lui Caesar: stăpânirea imperiului teritorial al Republicii, impunerea puterii lui personale. Efectiv, în cursul luptelor din Gallia, Caesar și-a făurit o armată fidelă lui, gata să înfrunte orice primejdie, căci generalul comandant o recompensa cu generozitate. Caesar a operat modificări tactice la nivelul unității de bază a acestei armate, legiunea, mai eficient comandată, înzestrată cu un fel de parc de „artilerie“ (la nivelul tehnologiei vremii), cu un embrion de serviciu medical și cu o cavalerie auxiliară permanentă.

Desigur, și în peninsula balcanică se profila o amenințare, o provocare operată de Burebista. Fapt care explică pentru ce la Aquileia se concentrează cele trei legiuni, acordate lui Caesar de plebiscitul vatianian (Caes., G., 1, 10, 3). Burebista coagulase o confederație a triburilor dacice, condusă de el cu o mână de fier. El aspira să făurească în Dacia și în Balcani un stat elenistic. Care însă va fi înfăptuit mult mai târziu de către Decebal. În orice caz forțele lui Burebista, în 61 î.C., trecuseră Tisa, pulverizaseră regatul celtic din jurul actualului lac Balaton și se răspândiseră în peninsula Balcanică. În câteva săptămâni, Burebista ar fi putut ajunge la porțile Aquileiei și ar fi putut amenința Italia. Această amenințare a contribuit la votarea plebiscitului vatianian. Caesar urma, între altele, să apere Italia și Dalmația de invazia dacilor. Însă, prudent, Burebista s-a retras în Dacia, de unde a întreprins operații spre est. A ocupat și distrus Olbia (azi Odessa), veche colonie grecească de pe țărmul nordic al Mării Negre. Lui Caesar îi repugna să inițieze o expediție pe țărmuri sărace și slab cunoscute de romani și să atace dacii în centrul confederației lor.

Mai urgent era să fie protejată bogata și intens romanizata Gallie narboneză, adevărată prelungire a Italiei, de triburile gallilor liberi și de infiltrarea germanică. Recent, în 61 î.C., fusese complet reprimată de către guvernatorul Gaius Pomptinus insurecția allobrogilor, trib situat la extremitatea nordică a provinciei. Sedițiunea mocnea din timpul „conjurației“ lui Catilina. Pe de altă parte, Gallia comată, unde Roma avea aliați, ca haeduii, era bogată. În Gallia comată locuia o populație evaluată între cinci și douăsprezece milioane de locuitori. Gallia comată putea oferi o pradă bogată și soluri mănoase, de populat de către nevoiașii Italiei și de veterani. Fapt care ar fi relaxat tensiunea socială din Italia. Se oferea de asemenea un teren prielnic operațiilor financiare și comerciale ale oamenilor de afaceri italici. În sfârșit, Gallia comată era sfâșiată de frământări sociale și politice neconținute. Se desfășurau conflicte violente între facțiuni, în interiorul aceluiași trib și mai ales între triburi. Fiecare trib se temea de o hegemonie a altor seminții învecinate. Aristocrația tribală, sacerdoții, druzii, *druides*, și cei pe care Caesar îi numește „cavaleri“, *equites*, se îngrozeau la perspectiva restabilirii regimului

politic monarhic, sprijinit pe mulțimea de rând. Încât Gallia comată oferea romanilor oportunități promițătoare, care îi tentaseră și pe germani. Înaintarea acestora spre sud trebuia stopată.

După opinia noastră, pricinile cardinale ale cuceririi Galliei comate trebuie căutate îndeosebi în altă parte. Caesar a acționat aici nu numai în funcție de interesele personale, ci și de cele ale Romei. *Ca un autentic om de stat, Caesar voia să scoată imperiul teritorial al Cetății din zona prin excelență mediteraneană.* Se gândea el oare la statornicirea granițelor imperiului Romei pe frontierele naturale, asumate ulterior de fiul său adoptiv? În orice caz, *năzuia să împingă stăpânirea romană spre nord și să încerce o deschidere spre Ocean.* Deschidere ce va fi pusă cu adevărat în operă mai târziu de către împăratul Claudiu. În sfârșit, în pofida turbulențelor launtrice din Gallia comată, *Caesar constatase eforturi de a unifica triburile gallice sub egida unui stat civilizat, de tip elenistic, destinat să se încorporeze în „lumea locuită”, oikouménē.* Asemenea strădanii fuseseră opera arvernului Celtillus, vergobret sau căpetenie, tatăl lui Vercingetorix. Suspectat de aspirație la ceea ce Iulius Caesar definea ca *regnum*, Celtillus fusese omorât (Caes., *G.*, 7, 4, 1). Ulterior Vercingetorix va relua eforturile părintelui său. Deocamdată Caesar observa că triburile gallice erau mai cu seamă preocupate de seminția care, printre ele, ar fi dobândit preeminența asupra celorlalte. Totuși el a remarcat că vergobretul, căpetenia helveților, Orgetorix, încheiasă o alianță cu haeduanul Dumnorix și cu sequanul Casticus, pecetluită prin jurământ, de a prelua împreună conducerea Galliei comate și de a constitui un stat gallic unificat: „își jură credință între ei și nădăjduiesc ca, prin acapararea regalității, să pună stăpânire pe întreaga Gallie, datorită celor trei seminții cele mai puternice și mai influente de acolo”, *inter se fidem et ius iurandum dant regno occupato per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant* (Caes., *G.*, 1, 3, 8). Orgetorix fusese dat în judecată de propriul său trib. Se baza pe numeroși partizani, însă adversarii săi erau mai numeroși. A trebuit, în 59 î.C., să se sinucidă (Caes., *G.*, 1, 4). Din umbră Roma manevrasse împotriva lui Orgetorix. Proiectul lui Orgetorix fusese conceput sub dubla presiune a amenințărilor, romană și germanică. Pentru că germanul Ariovistus relua și el planul unificării Galliei, în profit propriu și în interesul germanicilor suebi³.

Începând din 72 î.C., Ariovistus dezvoltase cu energie însușirile militare ale suebilor. Îi condusesese din actualul Brandenburg, unde locuiseră, până pe malurile Rinului. Din 61 î.C., căuta prilejul să treacă Rinul și să se infiltreze în Gallia. Până la urmă Ariovistus se instalase în Alsacia actuală. Dar amenințarea romană, operată de consulul Quintus Metellus Celer, îl determinase să se oprească acolo. Iulius Caesar, cu abilitatea sa caracteristică, i-a manipulat pe galli, fluturându-le, în fața ochilor, „primejdia germanică”, ca și pe suebi, cărora le sugera ideea „pericolului gallic”. Nu a început prin a-l combate pe Ariovistus, inamic redutabil, ci, dimpotrivă, l-a calmat, chiar sedus, la debutul consulatului său, cu titlul de rege prieten al poporului roman, confirmat de senat (Caes., *G.*, 1, 35, 4). Concomitent, după ce Republica pâruse a abandona facțiunea filoromană din rândurile haeduilor, Caesar se înfățișa, în ochii acesteia și, în general, ai gallilor, ca salvatorul onoarei romane și protectorul celților.

Cu toate acestea, un alt eveniment a oferit lui Caesar pretextul intervenției militare directe în Gallia comată. Sub presiunea celor o sută de mii de suebi, care intenționau să-i atace, helveții din actuala Elveție, și-au incendiat așezările și s-au reunit la nord de actualul lac Lemman, în vederea unui exod masiv, sortit să-i conducă, prin Gallia comată, tocmai la Ocean, în ținutul santonilor. Practicând deformarea istorică, Caesar afirmă că, dacă s-ar fi instalat acolo, helveții ar fi amenințat Gallia narboneză, în speță ținutul tribului supus Romei al tolosașilor, foarte apropiat de meleagurile santonilor (Caes., *G.*, 1, 10, 2). În realitate, santonii se aflau la 200 de km de ținutul tolosașilor. Ceea ce constituia, în antichitate, o distanță respectabilă. Totodată, în virtutea aceleiași tehnici a deformării istoriei, Caesar majorează considerabil numărul helveților și secundanților acestora, evaluat de el la 368.000 de indivizi, inclusiv 92.000 de luptători (Caes., *G.*, 1, 29, 2). Reiese din alte mărturii că nu se află în cauză decât jumătate – ori chiar mai puțin – din cifrele furnizate de Caesar (*G.*, 1, 29, 2-3; *contra*, App., *Ciu.*, 1, 3; Oros., *Hist.*, 6, 7, 5). Asociații helveților erau alți celti, ca boii sau boienii, de curând alungați de suebi. Reacția lui Caesar a fost promptă, căci el trebuia să ocrotească Gallia narboneză. Într-adevăr, în cursul lui martie 58, helveții ocupă Genua (azi Genève), oraș al allobrogilor din Gallia narboneză, și se pregătesc să traverseze peste un pod fluviul Ron (azi Rhône), ca să treacă, prin teritoriul roman, spre zone din Gallia comată (Caes., *G.*, 1, 6, 2-4). Caesar sosește în marș forțat de la Roma în Gallia narboneză. Operează aici noi recrutări de soldați, căci nu dispusese decât de o legiune. Cu forțele sale, se instalează în fața Genuei și blochează podul de peste Ron, *Rhodanus* (Caes., *G.*, 1, 7, 1). El afirmă că eșuaseră tratativele purtate cu helveții. Aceștia au încercat să împrumute o altă cale de emigrație: au trecut prin teritoriile sequanilor și haeduilor. Caesar pătrunde în Gallia comată, sub pretextul jafurilor săvârșite de helveți pe pământurile aliaților Romei. După o serie de ciocniri succesive, lângă Bibracte, el zdrobește gloatele helveților, în iunie 58 î.C. Coboară de pe cal și luptă pe jos, alături de soldații săi (Caes., *G.*, 1, 9-26). Helveții supraviețuitori cer pace, se întorc în vechile lor locașe, unde supraviețuiesc numai datorită subsidiilor de alimente, trimise de romani, deși luate de la allobrogi (Caes., *G.*, 1, 27-28). Încât Caesar a putut trece la cucerirea întregii Gallii libere. Războiul s-a învederat mai dificil decât îl prevăzuse el. A pretins că fusese constrâns la campania împotriva lui Ariovistus de solicitările de ajutor, de salvare, implorate lui de solii gallilor și de adunarea generală a triburilor celtice (Caes., *G.*, 1, 30-32). După negocieri neizbutite (Caes. *G.*, 1, 33-36), forțele romane, la mijlocul lui septembrie 58 și în sudul Alsaciei actuale, au înfrânt și masacrat masele luptătorilor suebi. Au fost măcelăriți chiar copiii și femeile (Caes., *G.*, 1, 48-53). Suebii pierduseră, poate, 80.000 de oameni. Puțini dintre ei, inclusiv Ariovistus, au supraviețuit: au trecut Rinul în Germania (Caes., *G.*, 1, 53, 2-3), unde, în mare parte, au fost masacrați de alte triburi germanice (*ibid.*, 1, 54, 1). Astfel Caesar a încheiat anul 58 î.C., convins că devenise adevăratul stăpân al Galliei comate (Caes., *G.*, 1, 54, 2). Se înșela, cel puțin parțial.

În anii următori, l-au așteptat îndelungate operații militare de curățire. Zadarnic crezuse Caesar că întreaga Gallie era „pacificată”, „liniștită”, *pacata* (*G.*, 2, 1, 2). Aprehensiunea, prilejuită de suebi, trecuse. Instalat în Gallia cisalpină, Caesar află, la începutul lui 57 î.C., că belgii constituie, în centrul și în nordul Galliei comate, o mare alianță antiromană. În fruntea trupelor sale,

întărite de două noi legiuni, recrutate în Gallia cisalpină, în primăvara și în vara lui 57, Caesar îi nimicește pe belgi. La sfârșitul verii anului 57, este rândul nervilor, din extremul nord al Galliei, să fie învinși (Caes. G, 2, 3-33). Publius Crassus, legatul lui Caesar, primește supunerea triburilor de pe țărmul Oceanului (Caes., G., 2, 34). Întreaga Galie comată părea din nou „pacificată”, *pacata* (Caes., G., 2, 35, 1-3; 7, 1). Senatul decretase cincisprezece zile de rugăciuni de mulțumire, *supplicatio*, și intenționa să înceapă structurarea unei noi provincii (DC, 39, 25, 1). În cursul lui 56 î.C., trupele romane trebuie totuși să lupte din nou împotriva semințiilor de pe litoralul Oceanului și să supună Aquitania (Caes., G., 3, 7-27). În 55 î.C., proconsulul se hotărăște să lichideze centrele sau izvoarele rezistenței gallilor, adică acelea situate în Germania și în Britannia. El trece Rinul și operează o demonstrație de forță în inima Germaniei: nu se angajează în operații îndelungate, în imensitatea meleagurilor transrenane (Caes., G., 4, 16-19). Totuși îndeosebi celții din insula Britanniei alimentau turbulența și împotrivirea fraților de sânge din Gallia. Unele triburi celtice locuiau de altfel pe ambele țărmuri ale Mării Măneții (Caes., G., 4, 20-22). Caesar decide așadar, la sfârșitul verii anului 55, să întreprindă, cu ajutorul flotei sale, o expediție de intimidare și de pedepsire în Britannia însăși. Trece Marea Măneții și pătrunde în Britannia. Se pare că, în pofida aserțiunilor propagandistice ale lui Caesar, campania din Britannia a fost un semieșec. Cu toate că Caesar raportase anumite victorii asupra triburilor din Cantium (Kant). În ultimă instanță expediția lui Caesar în Britannia rezidase tot într-o demonstrație de forță. Caesar a părăsit Britannia. Romanii nu erau încă pregătiți să se implanteze într-o insulă rece, scaldată în ceață și foarte slab cunoscută de ei. Dar, în timpul lunilor petrecute de Caesar în Britannia, diverse triburi gallice se revoltaseră împotriva dominației romane, în 54 și în 53 î.C.; le nemulțumeau oamenii de afaceri, *negotiatores*, romani, recrutările de soldați, confiscările de grâne și impozitele percepute de Caesar. Ca și căpeteniile impuse lor de către proconsul. Răsculații, conduși de Ambiorix, raportaseră chiar victorii. Distrug legiuni în nordul Galliei. Caesar este obligat să solicite și să obțină o legiune de la Pompei, recrutată în Gallia cisalpină, la care se adaugă încă două înrolate de legații lui Caesar. În cele din urmă Caesar înăbușă insurecția. Pe de o parte Caesar întâmpină dificultăți la Roma, iar căpeteniile gallilor înțeleg că trebuie să-și unească eforturile. Răscoala lui Ambiorix era preludiul unei rebeliuni generalizate.

Revolta generală a lui Vercingetorix: Gallia comata, provincie romană

La începutul anului 52 î.C., o insurecție generală cuprinde practic întreaga Gallie comată. Se revoltă chiar și haeduii, nemulțumiți de exacțiunile administrației romane și ale oamenilor de afaceri. Arvernii se situează în fruntea mișcării insurecționale, dar semnalul îl dau carnuții, cu prilejul unor rituri de iarnă, celebrate de druzi. Căpeteniile gallilor mizau pe implicarea excesivă a lui Iulius Caesar în viața internă a Republicii (Caes., G., 7, 1, 1-2). Ei reclamă „libertatea Galliei cu primejduirea vieții lor”, *sui capitis periculo Galliam in libertatem* (Caes., G., 7, 1, 5). Semnalul insurecției este dat de carnuți, care iau cu asalt Cenabum (azi Orléans), unde masacrează oamenii de afaceri romani, stabiliți în această așezare oppidană, inclusiv pe intendentul aprovizionării romane (Caes., G., 7, 3, 1.). Zvonul declanșării revoltei se propagă. În fruntea mișcării rebelilor este desemnat arvernul Vercingetorix, un autentic geniu militar și om politic

performant. El și-a îndemnat compatrioții să se răzvrătească pentru libertatea Galliei. „Este proclamat rege de ai săi“, *rex ab suis appellatur* (Caes. G., 7, 4, 4). Vercingetorix recrutează un număr fix de soldați din toate triburile, fabrică arme, dezvoltă o cavalerie eficientă. Impune o disciplină de fier armatei sale, organizate după modelul forțelor militare romane și elenistice. Orice abatere este pedepsită cu maximă cruzime (Caes., G., 7, 4, 7-10). Vercingetorix era inteligent, înzestrat cu o fantezie bogată și cu o fervoare autentic mistică. El intenționa – și parțial și-a pus în practică scopurile – să creeze în Gallia un puternic stat de tip elenistic. A bătut monedă și a pus să i se ridice statui din aur, ca însemn al suveranității sale, care îl figurează fie cu capul descoperit, fie cu acesta acoperit. În dreapta sa, era reprezentat soarele, Apollo sau zeița Minerva. Reîntors grabnic în Gallia, Caesar, în fruntea a zece legiuni, face apel la toate resursele sale de mare comandant militar, ca să juguleze această rebeliune generalizată a gallilor.

În afară de cavalerie, Vercingetorix dispunea de 80.000 de infanteriști (Caes., G., 8, 44, 3). Încerca să-l blocheze pe Caesar în Gallia narboneză și exercita presiuni chiar asupra capitalei provinciei, Narbo Martius. Însă riposta lui Caesar nu se lasă așteptată. Fortifică Narbo și, în plină iarnă, își lansează soldații, printre troienele de zăpadă, în Masivul Central actual, inima rebeliunii. La Vienna, concentrează cavaleria sa, aleargă să apere Narbo, se întoarce în ținutul allobrogilor. De aici, în marș forțat, prin văile Ronului și ale râului Arar (Saône), ajunge la tribul lingonilor, unde se așază în fruntea celor două legiuni comasate acolo. La comanda acestor legiuni, la sfârșitul lui februarie 52, intră în Agedincum (azi Sens; Caes., G, 7, 10, 1; Plut., *Caes.*, 26; DC, 40, 33, 2; Oros., *Hist.*, 7, 11, 2). În martie și aprilie 52, urmează un război de poziții și de asedii. Vercingetorix asediază Gorgobina, rămasă fidelă Romei, pe când Caesar recuperează Cenabum, trecut prin foc și sabie, pătrunde în ținutul biturigilor, aliați de nădejde ai lui Vercingetorix, și ia cu asalt capitala lor, opulenta așezare oppidană Avaricum; masacrează, aproape în totalitate, populația acesteia. În iunie al anului 52, Caesar atacă teritoriile arvernilor. Asediază în zadar Gergovia, capitala acestora și a întregii Gallii, în care se închisese Vercingetorix (DC, 40, 36-37; dar și Caes., G., 7, 44-51). Trei legiuni încearcă zadarnic un asalt împotriva Gergoviei. Într-o singură zi, romanii pierduseră cel puțin 700 de soldați (Caes., G., 7, 51, 4). Haeduii, dintre care o parte simula încă loialitatea față de Roma, trec de partea rebeliunii. Eșecul suferit de Caesar la Gergovia a avut un răsunet deosebit în întreaga Gallie. Însă proconsulul face joncțiunea cu cele patru legiuni, comandate de Titus Labienus, legatul său, recrutează numeroase unități de cavalerie printre triburile germanice aliate Romei. Într-o bătălie în câmp deschis, cavaleria lui Caesar nimicește pe cea a lui Vercingetorix (Caes., G., 7, 56-57). Dat fiind importanța cavaleriei gallice, Vercingetorix suferise o pierdere ireparabilă. A devenit limpede pentru Vercingetorix că nu mai putea câștiga nici o bătălie în câmp deschis. Atunci a decis să practice o veche tactică a gallilor, adică aceea de a se închide într-o așezare intensiv fortificată, de zidurile cărora adversarul să se izbească și să-și uzeze forțele. Această tactică va fi preluată de armata franceză, care o va practica fără succes în războiul franco-prusian din 1870-1871, de pildă la Metz, și mai recent, la Dien Bien Phu. Încât Vercingetorix s-a închis cu 80.000 de militari în Alesia, puternică așezare oppidană, situată la jumătatea drumului dintre teritoriile haeduilor, acum fideli rebelilor, și lingonii, rămași credincioși Romei. A fost o greșeală fatală. În mod normal Alesia nu putea adăposti mai mult de 20.000 de luptători. Pe de altă parte, înainte de a închide porțile, Vercingetorix nu a scos din acest centru întărit femeile și copiii. Caesar a venit să-l asedieze cu aproape toate forțele sale: zece, ulterior unsprezece legiuni. Alesia, plasată la o altitudine respectabilă, în vârful unei coline,

părea de necucerit. Dar romanii au construit, pe o lungime de zece mile, lucrări de fortificații, în vederea împiedicării unui atac neașteptat al asediaților (Caes., *G.*, 7, 69; 72-74). Închis în Alesia, Vercingetorix constată că proviziile se vor termina repede, chiar riguros raționalizate (Caes., *G.*, 7, 71, 4-9). O armată gallică vine în ajutorul lui Vercingetorix, pentru a-l despresura. Era comandată, printre alții, de Commius, care luptase în Britannia, sub ordinele lui Caesar și, deci, în rândurile romanilor. Această armată număra 200.000 de oameni. Între timp foamea făcea ravagii în Alesia, unde propunerea lui Critognatus de a se recurge la antropofagie este respinsă (Caes., *G.*, 7, 77-78). Armata de ajutor sosește, iar asediații încearcă să străpungă încercuirea. Dar ambele operații eșuează: armata lui Commius este înfrântă și pusă pe fugă (Caes., *G.*, 7, 79-88). Nu îi rămâne lui Vercingetorix decât să predea Alesia. Și să se predea el însuși. Caesar descrie numai în patru cuvinte capitularea lui Vercingetorix: „Vercingetorix se predă, armele sunt aruncate la picioarele lui Caesar”, *Vercingetorix deditur, arma proiciuntur* (Caes. *G.*, 7, 89, 5; și Plut., *Caes.*, 27; Flor., *Tabell.*, 3, 10; DC, 40, 41). Acest eveniment se petrece, probabil, la 27 septembrie 52. Caesar pune în lanțuri pe Vercingetorix, ulterior târât în convoiul ce va însoți triumful său. În 46 î.C., vergobretul – *rex* al gallilor va fi executat în temniță.

Capitularea Alesiei pune de fapt capăt rebeliunii și greului război prilejuit de ea. Principalele triburi răscolite, cel al arvernilor și cel al haeduilor, se supun Romei (Caes., *G.*, 7, 90, 1-3). Grosul prizonierilor este împărțit soldaților romani: se distribuie un prizonier, transformat în sclav, fiecărui militar roman (Caes., *G.*, 7, 89, 5). Aproximativ 40.000 de galli sunt reduși la condiția de sclavi. În continuare urmează operații de curățire. Biturigii și carnușii sunt biruiți în iarna 52-51 î.C. Sunt supuse și anumite triburi ale belgilor, ca și Aquitania, până în primăvara anului 50 î.C. Între vara anului 51 și cea a lui 50, teritoriile cucerite sunt riguros organizate. *Este probabil că Iulius Caesar a proclamat Gallia comata provincie romană.* În orice caz granițele Imperiului au fost statonice pe Rin și pe coasta Oceanului. O mare acțiune militară lua sfârșit după opt ani de luptele grele, adesea penibile pentru romani⁴.

Agitația politică la Roma după 59 î.C.

În cei opt ani ai războiului gallic, în care Caesar își asigurase o glorie comparabilă celei a lui Pompei, o agitație politică febrilă zguduise din temelii vechile instituții republicane ale Cetății-Oraș-Stat, prelungită de un vast imperiu teritorial. Incapacitatea de a acționa a senatului devenise manifestă. Desigur, în rândurile sale, existau încă numeroși optimați, care apărau cu deznădejde nu numai privilegiile așa-numitei *nobilitas*, ci și libertățile Republicii. Li se adăugau și alți senatori, care, precum Cicero, nu erau optimați, însă militau ferm pentru salvagardarea republicii și pentru reconcilierea, înțelegerea, *concordia*, cetățenească. Chiar și destul de numeroși *populares* erau încă republicani. Pentru cei mai mulți devenise totuși evident că vechiul regim politic era desuet, caduc, și că se punea numai problema senatorului care va instaura o putere personală, de factură monarhică. Deoarece cuceririle aduse de unii, armatele pe care le comandau, avuțiile lor, clientelele făurite de ei prilejuiau mai mulți candidați la puterea supremă. Triumviratul însuși, pe termen mediu, nu numai lung, era condamnat disoluției. Dezordinele, efervescența politică s-au accentuat, în proporții alarmante,

după încheierea consulatului asumat de Iulius Caesar. La început, dominația lui Pompei, în absența lui Caesar, care uneltea însă de la distanță, apărea ca ineluctabilă. Coaliția triumvirilor totuși funcționează încă normal. Aderarea lui Pompei la triumvirat generează o ruptură totală între el și optimați. Va fi necesar aproape un deceniu pentru ca să fie depășită, transgresată, această ruptură. După plecarea lui Caesar, *populares* se comportă ca stăpânii Romei. Ei se servesc de radicalismul lui Clodius, tribunul plebei. Fără îndoială, mai târziu va surveni o reacție conservatoare, de care Pompei va avea tendința să se apropie. Bătălia politică, în anii 58 și 57 î.C., s-a încins în jurul unei probleme juridice, încărcate însă cu pregnante conotații politice. Efectele practice ale acestui contencios nu vor întârzia să se manifeste. Se pune problema ce ar trebui să aibă prioritate: starea de urgență, stipulată de un *senatus consultum ultimum*, sau dreptul de apel la popor, ca judecător suprem, în cazul condamnării la pedeapsa capitală, așa-numitul *ius prouocationis*. Popularii radicali și Clodius susțineau că acest drept de apel subsista și în cazul aplicării stării de urgență, pe când tradiționaliștii și nu numai ei afirmau că *senatusconsultul* ultim suspenda, pe durata funcționării lui, *ius prouocationis*. Am constatat că această dilemă agitase viața politică romană încă în 63 î.C., în timpul procesului intentat lui Rabirius. Clodius militează fervent pentru soluția popularilor.

Țintele lui Clodius și ale altor populari sunt cei mai eminenți republicani: Cato cel Tânăr, calificat ulterior ca din Utica, leader-ul optimaților intransigenți, și Cicero. Cato n-a încetat niciodată, în timpul războiului gallic, să conteste acțiunile lui Caesar în Gallia și să reclame rechemarea lui la Roma. Încă după 10 decembrie 59 î.C., când a asumat tribunatul plebei, Clodius a publicat o propunere a sa, o *rogatio*, ce prevedea transformarea insulei Cipru în provincie romană și a încercat să-l convingă pe Cato să preia aplicarea unei asemenea măsuri. Cato a început prin a se împotrivi cu strășnicie, însă Clodius a obținut votarea unui plebiscit prevăzând anexarea Ciprului și misiunea lui Cato de a conduce operația respectivă. O dispoziție adițională, menită să prelungească îndepărtarea lui Cato din Roma, stipula și misiunea de a repatria la Roma cetățenii săi ai Bizanțului, surghiuniți din acest oraș. Măsura a fost pusă în practică în plin conflict între Cicero și Clodius. Cato a mers în Cipru, l-a detronat pe Ptolemaios, fratele regelui Egiptului și suveranul insulei de acum înainte anexate provinciei romane a Ciliciei. Lupta politică împotriva lui Cicero a fost mai dificilă și mai îndelungată din pricina rezistenței opuse de fostul consul. Cicero era convins că Pompei îl va susține. Clodius obține votarea prin plebiscite, la 3 ianuarie 58, a patru propuneri, *rogationes*, ale sale. Cel dintâi plebiscit stabilea gratuitatea distribuțiilor de grâu plebei nevoiașe, frumentare, astfel reținute în Roma, ca masă de manevră. Al doilea plebiscit restaura total dreptul de asociere în colegii, diminuat și reglementat în 64 î.C. Un al treilea limita dreptul magistraților superiori de a lua auspiciile, în zilele de scrutin electoral, iar al patrulea subordona radierea cuiva de pe lista senatorilor, *album*, a acordului complet între cei doi censori (Cic., *Sest.*, 25, 55; DC, 38, 13). Cicero nu s-a împotrivit și, chiar mai mult, l-a convins pe tribunul Lucius Ninnius Quadratus să nu recurgă la dreptul lui de veto. Nădăjduia să-l calmeze pe Clodius. Deloc liniștit, acesta, susținut de consulii Piso și Gabinius, obține, la începutul lui martie 58, votarea unei legi care sancționa cu exilul tradițional (interzicerea apei și focului: DC, 38, 13-18) pe orice roman vinovat de a fi ordonat executarea unui concetățean, fără a-i fi acordat dreptul de apel la popor. Caesar propusese lui Cicero, care refuzase, să-l desemneze ca legat al său în Gallia, iar Pompei și Crassus nu au susținut efectiv cauza lui Cicero. Marele orator și

om politic a părăsit Roma. În primăvara anului 58 de altfel, un plebiscit suplimentar decidea, *expressis verbis*, exilarea lui Cicero și confiscarea bunurilor lui. Cicero a trebuit să se refugieze în Grecia. Încurajat de succesele sale, Clodius începe să-l atace pe Pompei (Plut., *Pomp.*, 48, 5-6). Clodius se detașă de triumviri și începea să lucreze numai pentru sine. Mai curând sau mai târziu, el și-a făcut numeroase colegii pur politice, în care a înrolat bande de plebei săraci, inclusiv cete de răufăcători. La alegerile consulare, din iulie 58, pentru anul 57, se realizează alegerea unui optimat înveterat, Publius Lentulus Spinther, și a unui inamic al lui Pompei și fost cumnat al acestuia, Quintus Metellus Nepos. Se producea un reviriment al optimaților și al atitudinii lui Pompei, care se temea că va ucis de spadasiinii lui Clodius.

Pe de o parte triumvirii se întorc împotriva lui Clodius, iar Pompei înțelege că prezența lui Cicero poate asigura stabilitatea instituțiilor. Interveneau în această schimbare de conduită nu numai ezitățile și inabilitățile politice ale lui Pompei, ci și, după părerea noastră, un atașament al lui, cel puțin parțial, față de legalitatea republicană. În plus, dintre cei zece tribuni ai plebei aleși pentru anul 57, opt sunt favorabili lui Cicero. Încă din iunie 58, tribunul Ninnius Quadratus se pronunță pentru rechemarea din exil a lui Cicero. Dar inițiativa sa fusese blocată de un veto al altui tribun, Aelius Ligus, trabant al lui Clodius. Abia la 4 august 57, comișile centuriate, cea mai venerabilă adunare populară a Republicii, votează o lege, propusă de cei doi consuli și sprijinită din umbră de Pompei și de Caesar, care proclamă rechemarea din exil al lui Cicero și restabilirea tuturor drepturilor lui (Cic., *Sest.*, 50, 107; 58, 123; 59, 126; 61, 129-130 etc.). Cicero debarcă la Brundisium, de unde practic reîntră, la 4 septembrie 57 î.C., purtat pe brațe de italici până la porțile Romei. Încep să se ivească fricțiuni între Cicero triumfător și Pompei, ca și discordii în interiorul triumviratului. Cicero susține însă votarea rugăciunilor de mulțumiri aduse lui Caesar pentru victoriile repurtate în Gallia. Dezordinile se înmulțesc la Roma, străbătută îndeosebi noaptea de tot felul de tâlhari, dar, chiar și în plină zi, de bandele lui Clodius. Titus Annius Milo, tribun al plebei în acest an (57) și viitor pretor în 54 î.C., începe să adune cete de spadasiini, pe care el, „campion” al senatului, să le contrapună bandelor lui Clodius. Din pricina perturbării necontenite, alegerile pentru consuli anulului 56 se desfășoară după debutul anului consular, la mijlocul lui ianuarie (56). Sunt aleși consuli un optimat convins, Gnaeus Cornelius Lentulus Marcellinus, și un nepot prin alianță al lui Caesar, Lucius Marcus Philippus. Este adevărat că edil fusese ales vrăjmașul lui Cicero, Publius Clodius. Acesta din urmă acuză în justiție de folosirea forței (proces *de ui*), în februarie, pe Milo, apărut de Pompei, atacat verbal la tribunal de edil. Iar, în 4 aprilie, în alt proces „despre forță”, *de ui*, este acuzat Publius Sestius, pe care Cicero îl apără cu strălucire. Cu această ocazie, el lansează un program complex de „înțelegere a ordinelor”, *concordia ordinum*. Cu siguranță a ordinului ecvestru, de care a rămas atașat toată viața, și a ordinului senatorial. Caesar își avea propriile calcule: el dorea prelungirea mandatului său proconsular, al cărui sfârșit se apropia. Pentru a încheia un război a cărui prelungire o conștientizase perfect. Pentru a-și consolida o bază militară, indispensabilă construirii unei puteri personale viguroase. Pe de altă parte, Caesar înțelegea că, în condițiile tribulațiilor politice necontenite, triumvirii vor resimți nevoia stringentă a refacerii coeziunii cartelului lor. Deocamdată sprijinul triumviratului îi era necesar.

Triumvirii erau constrânși să reacționeze nu numai împotriva lui Clodius, amenințărilor proferate de el și susținute de bande înarmate. Ei trebuiau să stopeze și revirimentul dobândit de tabăra optimaților. Se adăugau interese multiple – nu numai

ale lui Caesar – care puteau fi mai lesne servite în trei decât prin acțiuni singulare. Optimatul Lucius Domitius Ahenobarbus își anunțase intenția de a candida la consulat pentru anul 55, cu un program care prevedea suprimarea comandamentului militar al lui Caesar în Gallia. În acord cu unul dintre consuli în funcțiune, Lentulus Marcellinus, sugerase tribunului plebei, Publius Rutilius Rufus, să propună revizuirea legii Iulia din 59, referitoare la pământul campanian, *ager Campanus*. Cicero susținea acest proiect, care îl situa în conflict cu Iulius Caesar, ca și cu Pompei, ce desfășura această parcelare și repartizarea de loturi agricole veteranilor lui. Încât, în 15 aprilie 56 î.C., la Luca, în Etruria, de fapt la granița Galliei cisalpine, triumviratul se reînnoiește și se prelungește. Era o nouă și grea lovitură administrată instituțiilor Republicii. Cicero a rămas perplex și chiar deznăjdut. Pentru o vreme și-a pierdut chiar speranța salvării regimului republican. Exclamă, referindu-se la lupta pierdută împotriva triumvirilor: „știu că am fost un măgar veritabil”, *scio me asinum germanum fuisse* (Cic., Att., 4, 5, 5). Noi am spune „bou curat”. Desigur, mai târziu el va reîncepe să nădăjduiască în salvarea „constituției” republicane.

Dar ce prevedea acordul de la Luca? Caesar, care cumpăraseră sprijinul a două sute de senatori, obține prelungirea sau prorogarea fără limită a mandatului proconsular în Gallii. În plus, dreptul de a avea zece „legați” (printre care se va număra și Quintus Cicero, fratele consularului), recunoașterea oficială a legiunilor recrutate. Pompei și Crassus vor fi aleși consuli pentru anul 55. În continuare Pompei va guverna cele două Hispanii, iar Crassus Siria. Aceasta urma să constituie baza unor operații militare decisive, întreprinse împotriva partilor și destinate să-i asigure lui Crassus o glorie similară celor dobândite de ceilalți doi triumviri. Pentru moment, Domitius Ahenobarbus va fi stopat. Caesar promite să-și trimită soldații să voteze la Roma, la alegerile consulare.

Zadarnic la începutul lui noiembrie 56 î.C. Cato cel Tânăr s-a întors din Cipru încărcat de o bogată pradă de război, pusă la dispoziția statului. Spre a împiedica manevrele consulului Lentulus Marcellus, suporter al lui Domitius Ahenobarbus, partizanii triumvirilor obțin amânarea – din nou – a alegerilor consulare, dincolo de 1 ianuarie 55. Profitând de calmarea obligatorie a operațiilor militare, sub conducerea tânărului Publius Crassus, foarte numeroși soldați ai lui Caesar, aflați în permisie, invadaseră Câmpul lui Marte și votează masiv la alegerile consulare din ianuarie 55, pentru anul în curs. Cato nu poate să-l determine pe Domitius Ahenobarbus să persevereze. Sunt aleși consuli Pompei și Crassus. Toți pretorii și opt tribuni din zece sunt exponenți ai triumviratului (Plut., *Caes.* 52, 2; DC, 39, 31). Numai censura scapă de sub controlul triumvirilor, însă legislația lui Clodius îi amputase parte din competențe. În martie 56, tribunul plebei Trebonius impune greu votarea unei legi Trebonia. Cato, care se opunea acestei *lex*, este încarcerat temporar, iar cei doi tribuni ostili triumviratului sunt împiedicați să participe la votare. Au loc ciocniri de stradă, soldate cu patru morți și lovituri corporale grave. Proconsulatul Hispaniilor îi era conferit lui Pompei pe cinci ani, iar cel al Siriei și al zonelor limitrofe lui Crassus, pe aceeași durată. Ambii aveau la dispoziție legiunile, de care opinau că aveau nevoie. Puteau să declanșeze și să dirijeze operații militare, după cum credeau de cuviință. Imediat după aceea, cei doi consuli determină votarea unei legi, care le poartă numele: *lex Licinia Pompeia*. Se stipulează prorogarea *imperium*-ului proconsular al Galliilor asumat de Caesar, până în 50 î.C. Totodată, până în aprilie 55, Gabinius restaurează pe Ptolemaios XI Auletes pe tronul Egiptului (Str., 17, 1, 11; App., *Ciu.*, 5, 8, 33; DC, 39, 57-58). Programul esențial al revivificării

trimviratului era realizat. Încât, în noiembrie 55, se „îngăduie” lui Lucius Domitius Ahenobarbus să fie ales consul. Este însă flancat de Appius Claudius Pulcher, socrul primului fiu al lui Pompei. Obsedat de un gigantic triumf militar, de câștigat în Orient, Crassus pleacă în Siria, în aceeași lună noiembrie a anului 55 î.C. (Plut., *Crass.*, 16, 4; App., *Ciu.*, 2, 18, 60; DC, 39, 39, 6).

La Roma, agitația, frecvent scaldată în sânge, nu s-a calmat, ci, dimpotrivă, a atins cote înalte, paroxistice. Ca să evite imixtiunea lui Domitius Ahenobarbus, consul în funcțiune și deci „președinte” al comițiilor electorale, Pompei a amânat, din lună în lună, alegerile consulilor anului 53 î.C. Încât anul 53 a început și s-a desfășurat, preț de multe luni, fără consuli. Încă în 56 și în 55 î.C., anii începuseră fără consuli: totuși alegerile se desfășuraseră în ianuarie. În 53 î.C., Pompei, în plină și incontestabilă dominație, s-a înțeles cu „interregele” momentului și cu tribunii plebei să fie, în sfârșit, aleși consulii anului. Sunt aleși Gnaeus Domitius Calvinus, devenit fervent partizan al lui Caesar, după ce se opusese votării în 59 a legislației lui Vatinius, și optimatul conservator intransigent Marcus Valerius Messala. „Cezarianul” Lucius Memmius a fost înfrânt. Această gravă disfuncționalitate a sistemului instituțional, care determinase amânarea îndelungată a alegerilor consulare, ilustrează clar un fenomen revelator: *mecanismul „constituțional” al Republicii se „gripase”*.

Cu toate acestea, au intervenit și alte evenimente grave. În 53 și în 52 î.C., anarhia se înstăpânește în Roma. Bandele rivale ale lui Clodius și Milo parcurgeau, fără încetare, străzile Romei, unde purtau între ele lupte crâncene. De fapt, cetele lui Clodius au determinat și ele amânarea nesfârșită a alegerilor consulare pentru anul 52. Milo a candidat fără succes la alegerile consulare pentru anul 52. Clodius candida la demnitatea de pretor. Bătălia între trupele rivale înarmate a cuprins strada. Competiția electorală rămânea fără rezultat, după alegerea întârziată a consulilor anului 52. Acest an debutase nu numai fără consuli, ci și fără interregi. În după-amiaza zilei de 20 ianuarie 52 î.C., Milo, însoțit de soția sa și de un grup de gladiatori, întâlnește pe *uia Appia* o altă trupă de gladiatori, care îl păzeau pe Clodius. Ciocnirea a fost violentă. Sclavii lui Clodius l-au purtat pe brațe pe stăpânul lor, rănit, până într-un han apropiat. Milo și-a trimis ucigașii să-l lichideze definitiv pe Clodius.

Scandalul a izbucnit cu o forță de nebanuit. Clodius avusese la Roma numeroși suporterii. Senatorii, refugiați pe Palatin, nu au putut desemna decât un „interrege”, *interrex*, în persoana lui Marcus Aemilius Lepidus. Partizanii lui Clodius incendiaseră Capitoliul. În cele din urmă Pompei, ale cărui trupe se aflau la porțile Romei, a fost proclamat de comițiile centuriate „consul fără coleg”, *consul sine collega*. În senat, Bibulus și Cato cel Tânăr au susținut această măsură excepțională. Era o gravă derogare de la regulile funcționării instituțiilor fundamentale ale Republicii. Era un fel de dictatură mascată de scrupulele lui Pompei. Consulul extraordinar și unic ia măsuri împotriva violenței și la 7-8 aprilie organizează procesul lui Milo. Sub presiunea unui aparat militar numeros și a mulțimii, Milo, deși apărât de Cicero, nu a avut nici o șansă. S-a exilat de bună voie la Massilia; a murit în 48 î.C. Era oare deschisă calea unei puteri discreționare: cine urma s-o preia, Pompei sau Caesar?⁵

Sfârșitul primului triumvirat

Cauza primordială a sfârșitului primului triumvirat a fost dispariția fizică a lui Crassus, care echilibra puterile oficiale sau neoficiale ale colegilor lui. Opulentul Crassus, „învingătorul“ lui Spartacus și omul manevrelor politice obscure, a încercat în zadar să performeze, din punct de vedere militar, la nivelul colegilor săi de triumvirat.

Am constatat că, incitat în parte și de Caesar, încă din noiembrie 55 î.C., Crassus se precipitase în Siria, în vederea zdrobirii parților. Pe lângă setea de glorie existau și alte motive ale acțiunii lui Crassus. El era cel mai bogat dintre romani; trecuse de șaizeci de ani, dar voia să se îmbogățească în continuare. La Roma, emersese un miraj al avuțiilor, al resurselor parților. În afară de aceasta, se știa că „imperiul“ parților era singurul stat important, absolut independent de Roma, care făcea parte din „lumea locuită“. Pe de altă parte, se știa de asemenea că statul arsacid al parților era măcinat, mai mult decât oricând, de disensiuni interne. Teritoriile vaste ale acestui stat, care reunea Iranul și Irakul actual, amplificat neconținut datorită ținuturilor smulse Seleucizilor, avea mai multe capitale, de la Ecbatana la Hatra. Arsacizii nu controlau decât foarte aproximativ cele o sută de seminții, teoretic încorporate „imperiului“ sau regatului lor. Întrețineau totuși un comerț activ cu India și China. Forța militară a parților nu apăruse niciodată ca redutabilă cu adevărat romanilor. În timp de război, ca un monarh medieval, suveranul parților mobiliza cu dificultate pe vasalii săi. Se baza pe o cavalerie grea, ce număra aproximativ șase mii de luptători, catafractarii, înarmați cu sabie și lance, purtând cască și o platoșă solidă. Dar și pe o cavalerie ușoară, de patruzeci de mii de oameni, fără armură și altă apărare, dar extrem de mobilă. Parții dispuneau de asemenea de arcași deosebit de eficienți. Cu toate acestea dinastia Arsacizilor era minată de nenunțate discordii și lupte pentru tronul Marelui Rege. Către 57 î.C., Marele Rege Phraates III fusese asasinat de fiii săi; cel mai vârstnic dintre ei se proclamase suveran sub numele de Orodes II, dar era concurat de fratele său Mithridates, care emitea monede sub numele de Arsaces. Învins, Mithridates fugise în Siria, unde solicitase ajutor romanilor. Ceea ce însă nu știau romanii și Crassus era că, în momentele de cumpănă, parții își depășeau rivalitățile interne și luptau împreună împotriva vrăjmașilor. Crassus dispunea de efective militare comparabile celor din Gallii. A atacat pe parți cu șapte legiuni, întrucât a opta păzea provincia Siria. Comanda însă de asemenea contingente militare furnizate de mici regi aliați (arabul Alchaudonius și monarhul Abgar II din Osroene).

În primăvara anului 54, Crassus a trecut Eufratul la Zeugma și a invadat Mesopotamia. După câteva victorii locale, în toamna lui 54, Crassus a comis eroarea de a suspenda operațiile militare și de a se retrage în Siria. Obsedat de ideea cuceririi Seleuciei, Crassus reia în 53 ofensiva și, neglijând avertismentele regelui Armeniei, aliatul său, Artavasdes, și ale propriilor legați, Crassus își angajează trupele în deșert, unde soldații suferă cumplit de sete. Parții încep prin a refuza confruntarea, ca, ulterior, Surena, comandantul lor, să atace cu arcașii săi. Crassus abandonează 4.000 de răniți și la 1 iunie 53, la Carrhae, este complet zdrobit de Surena. Crassus însuși cade pe câmpul de luptă. Gaius Cassius va împiedica ocuparea Siriei de către parți.

Dezastrul de la Carrhae a costat Roma 20.000 de morți, 10.000 de prizonieri și acvilele (standardele-simbol ale armatei romane) a șapte legiuni (Plut., *Crass.*, 31; DC, 40, 26-27 etc.). Efectele psihologice și economice ale acestei catastrofe umilitoare au

fost imense. Cicero o prezintă ca pe o calamitate maximă (*Diu.*, 1, 16, 29). *Îndeosebi Carrhae a prilejuit dispariția triumviratului*. Pompei și Caesar au rămas față în față. Crassus fusese totdeauna mai apropiat de Caesar decât de Pompei. Prin forța lucrurilor, Pompei încarna Republica.

La 1 august 52 î.C., Pompei va renunța la consulatul unic și îl va împărți cu Metellus Scipio, clientul său, care îi devenise rudă. Căci Pompei se însurase, pentru a cincea oară, cu văduva lui Crassus, Cornelia, fiica lui Metellus Scipio. Într-adevăr, complicații de ordin privat contribuieră la eroziunea triumviratului. În septembrie 54 î.C., Iulia, fiica lui Caesar și soția lui Pompei, născuse un băiat, parcă destinat să fie stăpânul Romei. Dar, curând după naștere, muriseră atât Iulia, cât și fiul ei. Astfel dispăruse una dintre cele mai relevante legături dintre Caesar și Pompei, care o iubise sincer pe Iulia. La sfârșitul lui 53 î.C., Pompei a respins sugestia de a se căsători cu Octavia, nepoata lui Caesar, care ar fi trebuit să divorțeze de Gaius Claudius Marcellus. Ca și de a-și determina propria fiică să divorțeze de Faustus Sulla și de a se mărita cu Caesar. Căsătoriile, întemeiate pe calcule politice, adesea între rude foarte apropiate, deveniseră o modă la Roma. Pompei a pus capăt baletului său, vechi de două decenii, între facțiunile politice, cu țelul aproape ostentativ de a se situa deasupra lor. A trecut ferm și definitiv în tabăra optimaților, al căror „leader” politic și militar a devenit. *Vremea triumviratului trecuse*⁶.

Preliminariile războiului civil

Devenea ineluctabilă o înfruntare politică și militară, de proporții incalculabile, între Pompei și Caesar. Era inevitabilă înjghebură a unei coaliții a pompeienilor și a republicanilor, de sorginte optimată. De fapt, republicanismul lui Pompei fusese totdeauna ezitant. Dorea cu ardoare puterea personală, dar cu respectarea relativă a unei anumite legalități republicane. Pe de altă parte, republicanii intransigenți nu aveau altă alegere decât tabăra lui Pompei. Atât Pompei, cât și republicanii erau condamnați să se alieze între ei.

Sperau oare republicanii ca, după o înfrângere decisivă a lui Caesar, să-l elimine și pe Pompei? Probabil. Se gândea oare Pompei ca, după lichidarea lui Caesar, să se debaraseze de republicani? Probabil, însă în domeniul istoriei calculele asupra a ceea ce ar fi putut să se producă nu valorează prea mult. Cassius Dio va afirma că cei doi triumviri rămași în viață, adică Iulius Caesar și Pompei, fuseseră totdeauna foarte diferiți între ei. Pompei nu dorea al doilea loc în stat, pe când Caesar îl voia pe primul. Pompei năzuia la onoruri voluntar decernate și aspira să exercite o autoritate, relativ liber acceptată, și să fie iubit de cei ce-i dădeau ascultare fără să crâcnească (DC, 41, 54). La Roma, optimații se străduiau să preia clar puterea. Optimații și Pompei se bucură de eșecul suferit de Caesar la Gergovia, dar capitularea Alesiei i-a descumpănit total. Totuși senatul limitează la cinci ani promagistraturile (DC, 40, 46, 2). Numai Pompei obținuse o derogare și un *imperium* în Hispanii până în ianuarie 45 (Plut., *Pomp.*, 55, 5; *Caes.*, 38, 3; App., *Ciu.*, 2, 24, 92; DC, 40, 56, 2). La rândul său, Caesar solicită prelungirea mandatului său în Gallii, până la 31 decembrie 49. El calcula zece ani: cinci + cinci. Noii consuli optimați ai anului 51, Servius Sulpicius Rufus și Marcus Claudius Marcellus, au ignorat această solicitare. Claudii Marcelli erau optimați înverșunați și republicani intransigenți. De altfel, consulul M. Claudius Marcellus preconiza desemnarea unui succesor al lui Caesar în Gallii, începând de

la 1 martie 50 î.C. La rândul său, Iulius Caesar desfășura o propagandă activă, vehementă, inclusiv prin scris. Folosind dosare complexe și rapoartele subordonaților săi, Caesar, la Bibracte, în Gallia și în două luni, noiembrie și decembrie 52 î.C., a redactat și, ulterior, a publicat relatarea campaniilor gallice, în „Despre războiul gallic“, *De bello Gallico*. El încerca să-și anihileze dușmanii politici din Roma, să șteargă impresia nefavorabilă, generată de insurecția generalizată a gallilor, și să blocheze manevrele adversarilor politici. Sub aparența unui stil deosebit de sobru, tributar clasicismului aticizant și fără a recurge la falsificări grosolane, el practică tehnica deformării istoriei. Nu am evocat mai sus această artă a manipulării materialului narat? Caesar o utilizează prin manipularea spațiului și a timpului, prin exagerări și imprecizii, prin redundanțe voite, sortite acuzării unor evenimente, prin omisiuni, prin disimulare și chiar diversiune⁷. Pe de altă parte, încă din primăvara anului 52 î.C., tribunii obținuseră, cu sprijinul lui Pompei, votarea unei măsuri legislative, care permitea lui Caesar să candideze pentru un nou consulat, fără să fie prezent la Roma (Caes., *C.*, 1, 32, 2-3; Plut., *Pomp.*, 55, 5; *Caes.*, 28, 3; DC, 40, 51). Însă conservatorii optimați nu înțelegeau în nici un fel „să se dea bătuți“. În 51 î.C., Marcus Claudius Marcellus se izbise de intercesiunea, veto-ul colegului său și al tribunilor plebei; lovise în măsurile de romanizare a Galliei cispaline, operate de Caesar. În octombrie 51, senatorii decid să se delibereze, la 1 martie 50, asupra provinciilor, fără să se admită dreptul de veto, și să se lase la vatră veteranii lui Caesar. În anul 50, când Roma se liniștise, datorită lichidării anumitor bande de spadasini, s-a declanșat o crâncenă luptă angajată de un tribun contra unui consul și a senatului, în scopul apărării intereselor proconsulului Iulius Caesar. Consulii anului 50 erau Lucius Aemilius Paullus, cumpărat de Caesar cu 36 de milioane de sesterți, meniți restaurării basilicii Aemilia, și conservatorul vehement Gaius Claudius Marcellus, varul celui ce asumase consulatul în anul precedent. Tribun al plebei este Gaius Scribonius Curio, fiul unui adversar al lui Caesar și el însuși conservator, trecut însă în tabăra lui Caesar. Acesta din urmă era sprijinit și de soțul său, censorul Piso. Pe de altă parte, în 52-51, Caesar renunțase la o candidatură anticipată la consulat. Dar, în aprilie 50, consulul Claudius Marcellus a propus rechemarea lui Caesar. S-a izbit însă de veto-ul lui Curio. La rândul său, senatul a cerut atât lui Caesar, cât și lui Pompei câte o legiune pentru apărarea posesiunilor asiatice împotriva parților. Caesar s-a supus, a trimis legiunea I și a lăsat la vatră legiunea a XV-a. Firește, aceste legiuni nu au ajuns în Orient și au fost masate la Capua, în vederea înfruntării militare care se anunța. Au început numeroase tratative secrete, în paralel cu ciocnirile între Claudius Marcellus și Curio. Ambele părți în litigiu alternează propuneri liniștitoare cu reproșuri și amenințări violente. La începutul lui decembrie, Caesar sosește la Ravenna, de unde, prin intermediul lui Hirtius, sondează terenul la Roma. Se aflase de deplasarea sa la Ravenna. Încât Claudius Marcellus înmânează o sabie lui Pompei, căruia îi cere să apere republica cu trupele de la Capua și alte forțe militare. Acest fapt se petrece la 2 decembrie. Pe 7 decembrie, Hirtius părăsește Roma, ca și Pompei, care merge la Capua, unde staționau cele două legiuni, mai sus menționate. La rândul său, Curio fuge din Roma la Caesar, care începe să-și mobilizeze legiunile. Ruptura era practic consumată. Totuși, în colegiul tribunilor plebei, intrat în funcțiune la 10 decembrie, figura și Marcus Antonius, fost *quaestor* al lui Caesar și om de încredere al lui. Marcus Antonius incită plebea împotriva lui Pompei. Îl secondea alt tribun, Quintus Cassius Longinus, fratele fostului *quaestor* al lui Crassus de la Carrhae. În decembrie are loc o ședință solemnă a senatului, în care se citește mesajul lui Caesar. După un pompos autoelogiu, Caesar propune ca atât el, cât și Pompei să renunțe la orice comandament militar. Sub presiunea forțelor lui Pompei, aflate la porțile Romei, cu două excepții, senatorii res-

ping propunerile lui Caesar, dar tribunii Marcus Antonius și Cassius recurg la intercesiune și strigă *ueto* (Caes., C., 1. 1. 1: Cic., *Fam.*, 16, 1, 4; Plut., *Ant.*, 5, 3; App., *Ciu.*, 2, 32. 128-129; DC, 41. 1).

În 7 ianuarie 49. senatul repetă votul și cere imperios lui Caesar să-și părăsească legiunile și proconsulatul. Este înlocuit de Lucius Domitius Ahenobarbus. Caesar urmează să se prezinte la Roma și să-și susțină în persoană candidatura la consulat pentru anul 48. Firește, Marcus Antonius și Cassius opun un nou veto. Atunci consuliul supun la vot și dobândesc adoptarea unui *senatus consultum ultimum*; ei sunt înarmați cu o putere discreționară, conferită de asemenea celorlalți magistrați și lui Pompei. Consuliul somează pe tribunii recalcitranți să-și părăsească banca, unde ședeau, dacă voiau să evite violențele prilejuite de obstinția lor. Tribunii simulează supunerea. Totuși, înainte de a ieși din reuniune, Marcus Antonius protestează, afirmând că se atentează la persoana sa și la sacrosanctitatea tribunatului plebei. Se făurea astfel o bază legală a intervenției militare a lui Caesar⁸. În aceeași seară, tribunii părăsesc Roma pentru a se refugia în tabăra militară a lui Caesar, însoțiți de Curio. Caesar ordonă forțelor sale militare să pornească asupra Romei. În noaptea de 11 spre 12 ianuarie 49, el trece Rubiconul (azi Fumicino), mîc fluviu de coastă al Adriaticei, care separa provincia sa, Gallia cisalpină, de Italia. *Un amplu și devastator război civil se declanșase.*

Războiul civil și victoria lui Caesar

Iulius Caesar nu putea și nu voia să se supună somațiilor senatului, dominat acum de optimați. El știa că dacă și-ar fi abandonat legiunile și s-ar fi întors la Roma ca simplu cetățean ar fi fost anihilat total, cel puțin din punct de vedere politic, dacă nu și fizic, de către atîția vrăjmași încrâncenați. Pe de altă parte, el refuzase toată viața validitatea unui *senatus consultum ultimum*. Concomitent, Iulius Caesar conștientiza destabilizarea crescândă a regimului politic republican și slăbiciunea senatului. Constata că apostolii libertății, în frunte cu intransigentul Cato, fuseseră constrânși să recurgă la sabia lui Pompei. În sfârșit, întrucât opoziția tribunilor plebei fusese anulată de senat, el putea oricând să se afișeze ca restauratorul instituțiilor Republicii. Este dificil să decelăm planurile și intențiile reale ale lui Caesar, din ianuarie 49. Trebuie luat însă în calcul geniul lui Iulius Caesar. Desigur, un geniu lipsit de scrupule și mînat de ambiții exorbitante. Caesar a fost unul dintre rarele cazuri, pe care ni le oferă istoria, de ceea ce Theodor Mommsen definise ca „un bărbat total și desăvârșit”. Ca și de Gaulle, în secolul trecut, Caesar a fost concomitent abil om politic, bărbat de stat de mare anvergură, strateg militar deosebit de talentat și scriitor de inestimabilă valoare. Însă de Gaulle nu a fost și nu a voit să fie un dictator. Pe Caesar l-am evocat cândva ca „monstru” genial, viclean și prudent la nevoie, vizionar neobișnuit, înzestrat cu o solidă formație literară. În tinerețe, sub aparența frivolității dezinvolve, mascase o voință de fier. Caesar fusese omul care, dacă i se punea o întrebare, răspundea adesea la ea printr-o altă întrebare. Nu suferise traume puternice în copilărie, dar îl marcaseră faptul că ginta Iulia, pretinsă descendentă patriciană din fiul lui Enea, nu făcea parte din familiile care monopoliza-

seră consulatul. Pe deasupra, încercase frustrări numeroase în timpul dictaturii lui Sulla. Un patrician relativ sărac, precum Caesar, nu putea să se angajeze decât în rândurile popularilor. Chiar în decembrie 50 î.C., Caesar temporizase, se străduise să câștige timp. Uzitase o adevărată campanie de intoxicare a opiniei publice. La începutul lui ianuarie 49, la îndemnul lui Cicero, întors recent din Cilicia, senatorii expediaseră la Caesar, ca să parlamenteze cu el, pe vârul acestuia, Lucius Caesar și pe pretorul Lucius Roscius Fabatus, fost legat al proconsulului. Senatul fusese gata să cedeze, însă această repliere a sa intervenea prea târziu pentru Caesar. Și mai târziu, la Brundisium, vor avea loc negocieri cu Magius, ofițer al lui Pompei și prizonier al lui Caesar, și întrevederi între legatul cezarian Caninius Rebilus și pompeianul Libo. Negocieri de fațadă. Încă din 26 decembrie 50, Caesar dăduse ordin unor forțe militare din Gallia să pornească asupra Romei. Ele se apropiaseră rapid de granița Italiei.

Avea Caesar, în ianuarie 49 î.C., un plan de acțiune pe termen lung, un program politic bine articulat? Exista o doctrină politică foarte coerentă, gândită de Caesar? Este cert că, la un moment dat, chiar înaintea primului triumvirat, Iulius Caesar considera *populares* ca o trambulină politică în vederea asigurării puterii sale personale. Este la fel de sigur că el conștientiza necesitatea imperioasă a reformării profunde a mecanicii instituțiilor tradiționale. În rest, totul se află în ceață. Theodor Mommsen și Jérôme Carcopino au susținut că, încă din 50-49 î.C., Caesar, convins de fatalitatea instaurării monarhiei la Roma, plănuia un demers congruent obiectivelor regalist-elenistice. Theodor Mommsen stăruise odinioară asupra valențelor elenistice, privilegiate de Caesar. Dimpotrivă, regretatul sir Ronald Syme, înarmat cu pragmatismul anglo-saxon, aprecia că Iulius Caesar nu visa deloc la o monarhie neoeleenistică; ar fi fost împins spre autocrație de împrejurări, ca ultimul dintre reputații *imperatores* ai Republicii. Fără nici un program, îndelung chibzuit⁹. După opinia noastră, Caesar a nutrit un plan-program: *jelul său era doar instaurarea puterii personale și a dictaturii. Veleitățile monarhice nu au putut apărea decât mai târziu, după șederea în Egipt, și chiar ulterior, sub înrăurirea Cleopatrei*, aduse de el la Roma. Nimeni nu a încercat și probabil nu a putut evalua corect influența Cleopatrei asupra lui Caesar însuși și a vieții politice romane, atât de diferite de tot ce se petrecea în Egiptul lagid elenistic. Pe de altă parte, în reformele sale, Caesar va avea în vedere anumite idei ale popularilor moderați. Cu toate acestea, instrumentul acțiunii lui Caesar a fost armata sa. Aceasta nu numai că era mai temeinic instruită decât alte forțe militare romane, nu numai că era mai eficient structurată și bine pregătită din punct de vedere strategic și tactic, dar se reliefa ca extrem de atașată comandantului său. *Soldații lui Caesar nu își iubeau comandantul suprem. Îl venerau.* Până la Napoleon I, nu a mai existat oștire atât de legată, prin mii de fire, de generalul său. Orice soldat, din această armată, era gata să-și dea viața, fără să crâncească, pentru comandantul său. Totuși, încă sprijinit de puține trupe, Caesar a trecut Rubiconul exclamând: „zarurile sunt aruncate“, *alea iacta est*.

Cu o dibăcie excepțională, Caesar a condus operațiile declanșate împotriva Romei și în vederea cuceririi Italiei. Chiar trecerea Rubiconului fusese însoțită de o mistică abil orchestrată. Cu o singură legiune, a XIII-a, Caesar a ocupat în câteva ore Ariminum (azi Rimini). Afirma că un

numen divin ocrotea actele sale (Caes., *C.*, 1, 6-7; Luc., 1, vv. 223-278; Suet., *Caes.*, 32; 83; Plut., *Caes.*, 32; App., *Ciu.*, 2, 35, 138-140; DC, 41, 4). Prin cuvântări înflăcărâte, Caesar motiva soldații din legiunea ce pătrunsese în Italia. Între timp înaintau, în marș forțat, spre Italia alte două legiuni din Gallia: a VIII-a și a XII-a. Cohorte ale legiunii a XIII-a ocupau în nordul Italiei Pisaurum (azi Pesaro), Fanum (azi Fano), Ancona, în 13 și în 14 ianuarie. Soldații lui Caesar își făcuseră apariția pe „calea Cassia“, *uia Cassia*, care, prin Trasimen, ducea direct spre Roma. Desigur, senatul dispunea de două legiuni la Capua. Totuși acești soldați ai armatei din Gallia erau oare gata să lupte împotriva fostului lor comandant, pe care îl adorau, și a ex-camarazilor de arme? Panica bântuia la Roma. În ziua de 17 ianuarie, Pompei a părăsit în grabă Roma, urmat, în ziua următoare, de consuli, anumiți senatori și chiar de partizani ai lui Caesar. Situația este dramatică. Debandada cuprinde pe republicanii optimați. Gaius Cornelius Marcellus fuge fără să-și aștepte colegul. Noul consul, Lucius Cornelius Lentulus Crus, încearcă să ia el visteria statului, dar trebuie să abandoneze în subsolul templului lui Saturn cea mai mare parte din ea (Caes., *C.*, 1, 14; Cic., *Att.*, 7, 11-15). În zorii zilei, mai degrabă pe ascuns, Cicero își depășește ezitățile și fuge de asemenea din Roma (Cic., *Att.*, 7, 10).

În cursul lunii februarie, Caesar, întărit de cele două legiuni sosite din Gallii, își continuă înaintarea. În cele din urmă îl blochează pe Pompei, care dispunea de douăzeci de cohorte, în Brundisium, de unde acesta reușește să scape și, pe 17 martie 49, să se îmbarce, noaptea în tăcere, având Grecia drept destinație. Lua cu el un fel de legitimitate a statului: consuli, cea mai mare parte dintre magistrați, foarte numeroși senatori. Împreună cu el, Republica părea să emigreze dincolo de Adriatică. Reîntors la Roma, în 31 martie, Caesar nu a putut reuni un adevărat senat. Încearcă să se bazeze pe plebea nevoiașă a Romei și pe populația Italiei. Făgăduiește plebei Romei o gratificație în bani (75 de denari pe cap de plebeu) și întreprinde o distribuție gratuită de grâu. Este sprijinit de unii tribuni ai plebei. Acaparează o mare parte din rezerva în aur și în argint a trezoreriei statului, în pofida împotrivirii tribunului Lucius Metellus. Amenințat cu moartea, acesta cedează. Caesar determină votarea unei legi care stipula acordarea cetățeniei romane întregii populații libere din Gallia cisalpină. În peninsula, își asigură o bază clientelară remarcabil de amplă. Însă Caesar își dă seama că este prins la mijloc între forțele lui Pompei, în curs de organizare în Grecia și în Orient, și trupele pompeiene din Hispania. De aceea, după o ședere de opt zile la Roma, Caesar lansează un război fulger împotriva pompeienilor din Hispania. Încredințează gestionarea Romei, în calitate de prefect, pretorului Marcus Aemilius Lepidus, viitorul triumvir. În drum spre Hispania, cetatea greacă Massilia refuză să-l primească și îi închide porțile. Lasă acolo un segment din trupele sale, alcătuit din trei legiuni care asediază orașul, constrâns până la urmă să capituleze. Grecii din Massilia, veche republică oligarhică, se simțiseră solidari cu optimații. La sfârșitul lui octombrie 49, asediul Massiliei luase sfârșit (Caes., *C.*, 2, 16-22; Suet., *Ner.*, 2; DC, 41, 25). Între timp, în fruntea a trei legiuni – a VIII-a, a XII-a, a XIII-a –, Caesar începe operații militare dificile în Hispania, în primăvara și vara anului 49. Dar Lucius Afranius, legatul Hispaniei Citerior, învins la Ilerda, este obligat să capituleze, la 2 august 49. Este de asemenea înfrânt eruditul și scriitorul Marcus Terentius Varro, legatul Hispaniei ulterior, la sfârșitul lunii septembrie 49. De la Ebru la Gades, Caesar pusese stăpânire pe Hispanii. Însă, în Africa, unul dintre secunzii lui Caesar, Gaius Scribonius Curio, este înfrânt și ucis. La Roma, adjuncții lui Caesar țin situația politică sub control. După exodul nehotărâților spre tabăra lui Pompei, în ciuda protestelor, proferate de Cicero de la distanță (Cic., *Att.*, 9, 9; 15), reclamându-se de la un precedent din 217 î.C., Lepidus „crease“ pe Caesar ca dictator, cu

respectul normelor legale, probabil în virtutea unui *senatus consultum* sau unei legi votate de o adunare populară (C.I.L., I², p. 28; Caes., C., 2, 21, 5; Plut., Caes., 57, 1; App. Ciu., 2, 48, 196; DC, 41, 36, 1; 43, 1, 1).

În decembrie 49 î.C., Caesar se întoarce la Roma, pentru o scurtă ședere. Înarmat cu atributele dictaturii, Caesar încearcă stimularea economiei, încheierea naturalizării romane a gallilor cisalpini și „amorsarea” unor reforme politico-sociale (Caes., C., 3, 1; App., Ciu., 2, 48, 196-198; DC, 41, 36-38). Asigură solda militarilor săi, distribuie provinciile unor guvernatori, în care avea încredere. Mai ales organizează alegeri consulare. Abdică de la puterile dictatoriale și obține alegerea sa, în comiții, în calitate de consul, împreună cu Publius Servilius Isauricus, fiul fostului său rival la pontificatul maxim, pentru anul 48 î.C. (Caes., C., 3, 11). În acest chip asigură o anumită legitimitate campaniei sale împotriva lui Pompei și a republicanilor, adăpostiți în Grecia.

Într-adevăr, consulul Gaius Iulius Caesar dorea să pună capăt secesiunii pompeiano-republicane din Orient. Voia să lichideze acea „cealaltă Romă” ori „Romă alternativă”, *ultera Roma*, organizată de Pompei și de optimați în estul imperiului Republicii. Încât Caesar arbora steagul legalității republicane, împotriva „rebeliunii” lui Pompei și a republicanilor-optimați. Căci Pompei, deși bolnav și în vârstă de 58 de ani, își constituise o veritabilă armată, compusă din legiuni de cetățeni romani și din aliați orientali. La începutul lui ianuarie 48 î.C., flota lui Caesar transportă în Epir majoritatea trupelor lui Caesar (spre surpriza lui Pompei). Victoria finală a lui Caesar se apropia.

În vara lui 48 î.C., Pompei repurtează totuși o victorie relativă asupra trupelor lui Caesar. Consulul, desemnat la Roma, își regrupează forțele și înaintează spre interiorul Greciei. Astfel Iulius Caesar ajunge în Thessalia. Aici, la 9 august 48, la Pharsalus, se desfășoară bătălia decisivă. Caesar câștigă o vitorie eclatantă, în care, potrivit aserțiunilor sale, nu ar fi pierdut decât 30 de centurioni și 200 de soldați legionari, în timp ce pompeieni-republicanii lăsaseră pe câmpul de luptă 15.000 de morți, inclusiv proconsulul Lucius Domitius Ahenobarbus și 24.000 de prizonieri (Caes., C., 3, 86-99; Plut., Pomp., 68-72; Caes., 43-47; App., Ciu., 2, 68-82; DC, 41, 53-61). Aproape că hătrânul Pompei nu a scăpat cu viață decât fugind de pe câmpul de luptă. *Bătălia de la Pharsalus fusese miza înclăștării a cărei jintă era soarta statului roman.* Toate conflictele politico-militare subsecvente nu au făcut parte decât din categoria epifenomenelor.

Împreună cu alți câțiva călăreți, Pompei a ajuns la Larissa; pe țărm, s-a îmbarcat pe un vus transportor de grâne, care l-a lăsat la Mytilene, în insula Lesbos, unde îl așteptau Cornelia, soția sa, și Sextus Pompeius, fiul său mezin. S-a hotărât cu greu să se refugieze în Egipt, considerat de el ca un protectorat personal: în 49 î.C., cincizeci de corăbii egiptene se înrolaseră sub pavilionul lui Gnaeus Pompeius, fiul său cel mai mare. În 51 î.C., urmasa pe tronul acestui regat elenistic, după decesul lui Ptolemaios XI Auletes, un copil de zece ani, Ptolemaios XII, teoretic aflat sub tutela lui Pompei. Dar consilierii copilului rege, ajuns la treisprezece ani, nu voiau să înfrunte pe Caesar învingătorul. Ajuns pe coasta Egiptului, cu o mică flotilă și două mii de soldați, adunați în pripă prin porturile Ciliciei și Ciprului, Pompei este întâmpinat de Achilles, generalul-strateg al regelui, care îl îmbarcă într-o barcă de pescuit, sub pretext că regele minor și Theodotos din Chios, dascălul de retorică și principalul sfetnic al monarhului copil, îl așteaptă pe țărm. Pompei

se urcă în barcă împreună cu libertul său Philippos. Achilles era însoțit de câțiva slujitori și de Septimius și Salvius, gradați din corpul roman gabinian de ocupație a Egiptului. În clipa acostării la țărm Septimius îl străpunge pe Pompei cu sabia, pe la spate. Sub ochii îngroziți ai Corneliiei și ai lui Sextus, ceilalți ocupanți ai bărcii îl masacrează pe Pompei. Apoi îi târăsc leșul la mal, unde îi despart capul de trup. Philippos și Cordus, un soldat, care trecea pe țărm, îi incinerează trupul și îngroapă cenușa în nisip. Astfel sfârșește lamentabil, în 28 septembrie 48 î.C., cel ce, cu trufie, își spusese „cel Mare“, *Magnus* (Caes., C., 3, 104; Liv., *Per.*, 120; Val. Max., 1, 8, 9; Luc., 8, vv. 653; App., *Ciu.*, 2, 84-86; DC, 42, 5-7 etc.).

Lichidarea fizică lașă a lui Pompei nu a constituit sfârșitul războiului civil. Ea a ilustrat doar eșecul tentativei de a iniția o dominație, un fel de autoritarism de factură optimată. Republicanii puri și duri au continuat lupta. Edificiul Republicii, vetust, incongruent realităților politice, avea încă partizani fanatici și fanatizați. Uciderea lui Pompei în Egipt îl scutise pe Caesar de măsuri represive împotriva competitorului lui și îi îngăduia o imixtiune energetică în viața internă a regatului lagid.

Caesar ajunsese la strâmtori, pe uscat, unde imbarcase, într-o escadră improvizată, legiunea a VI-a. În Rhodos, insularii îi completează flota, care a acostat la Alexandria, pe 2 octombrie 48. Când Theodotos i-a adus capul lui Pompei, Caesar a izbucnit în lacrimi (Caes., C., 3, 106, 3-5; Liv., *Per.*, 120; Plut., *Caes.*, 48, 2; *Pomp.*, 80, 5; DC, 42, 7, 3; 8, 1). Sincere, ipocrite? În orice caz nici unui roman nu-i făcea plăcere să vadă pe altul, chiar rival al său, decapitat de greci egipteni. Caesar se instalează în Egipt, unde solicită întăriri din provincia Asia. Înelită într-o cuvertură, frumoasa adolescentă Cleopatra, sora regelui, de asemenea pretendentă la tronul Egiptului, ajunge la Caesar, pe care îl seduce (Plut., *Caes.*, 48, 5; 49, 1). Caesar își statornicește protectoratul asupra Egiptului, unde instalează ca suverani pe Ptolemaios XII și pe Cleopatra. Situația nu a evoluat totuși în direcția preconizată de Caesar. În Alexandria, se acumulau murmurele și nemulțumirile populației, exploatare intens de curtenii Ptolemailor, din totdeauna deprinși să urzească intrigi și manevre viclene, perfide. Eunucul Potheinos, dușmanul Cleopatrei, țesea numeroase ueltiri. Achilles pomește împotriva palatului regal, unde se afla Caesar. Nu avem răgazul să insistăm asupra păienjenisului de intrigi și mărunte ciocniri militare, care au presărat ceea ce unul dintre autorii-continuatori ai memoriilor militare ale lui Caesar însuși definește ca „războiul alexandrin“, *bellum Alexandrinum*. Intenționau greco-egiptenii să-l elimine pe Caesar cum procedaseră și cu Pompei, în scopul obținerii independenței totale a regatului lagid și al relansării gloriei lui? Este puțin probabil. În orice caz Ptolemaios nu a izbutit să-l otrăvească pe Caesar. Dar genialul militar, care a primit mereu întăriri, a trebuit să lupte din octombrie 48 până în martie 47, pentru a pacifica Egiptul. Caesar a fost obligat să incendieze flota regală și șantierele acesteia. Focul s-a întins și a afectat celebra bibliotecă din Alexandria. Achilles a fost ucis și înlocuit de eunucul Ganymedes. De mai multe ori flota lui Caesar, susținută de o escadrilă rhodiană, a înfrânt resturile forțelor navale egiptene. La un moment dat, Caesar a pierdut patru sute de soldați: corabia i s-a scufundat, sub greutatea celor refugiați la bordul ei, și el a trebuit să înoate 200 m, ca să scape cu viață. În primăvara anului 47, din Siria Caesar a primit o puternică armată de ajutor, comandată de Mithridates din Pergam, suporter al lui Caesar. După ce a ocupat Pelusium, situat la est de delta Nilului, Mithridates s-a îndreptat spre Alexandria insurgentă. Printr-un marș de noapte, Caesar a făcut joncțiunea cu trupele lui Mithridates, după ce debarcase de pe corăbiile pe care naviga într-o ramură a Nilului. În 26 și 27 martie, forțele reunite ale romanilor au învins trupele greco-egiptenilor. Nevârstnicul Ptolemaios XII, pus pe fugă, s-a

încet în Nil împreună cu armura sa de aur. Caesar a consolidat protectoratul roman asupra Egiptului. Au devenit regi Cleopatra și alt frate al ei, Ptolemaios XIII, supranumit Copilul, formal înșurat cu sora lui. Caesar a întreprins o călătorie în josul Nilului, până la limitele Etiopiei.

Dar Orientul se află în plină ebuliție. Regii clientelari, care îl susținuseră pe Pompei, încercau diverse aprehensiuni. Pharnaces, fiul lui Mitridate al Pontului, trecuse la reconstituirea regatului tatălui său. În decembrie 48 î.C., Domitius, legat al lui Caesar, a fost învins de Pharnaces. Întocmai ca tatăl său, Pharnaces a masacrat romanii stabiliți în țara sa. La sfârșitul lui iunie 47 î.C., Caesar părăsește Egiptul, debarcă la Antiochia și pornește împotriva lui Pharnaces, cu celeritatea sa obișnuită. El obține o fulgerătoare victorie asupra lui Pharnaces, în 2 august 47, la Zela. Încât, în euforia zdrobirii lui Pharnaces, Caesar poate să scrie prietenilor de la Roma: „am venit, am văzut, am învins“, *ueni, uidi, uici* (B. Alex., 69-77; Suet., *Caes.*, 35, 37; Plut., *Caes.*, 50, 1; App., *Ciu.*, 2, 91; 384; DC, 42, 48 etc.). Pharnaces, refugiat în Crimeea, este ucis de cumnatul său Asandros. Caesar restructurează harta regatelor vasale din Asia Mică. După o escală la Atena, Caesar revine la Roma, la începutul lui octombrie 47, unde rămâne două luni¹⁰.

În Italia și la Roma surveniseră tulburări destul de grave. În 48 î.C., Caelius, ales pretor, după ce nu reușise să organizeze o revoltă la Roma, împreună cu Milo, întors temporar în Italia, a încercat să răscole sudul Italiei. Au fost uciși amândoi (Caelius și Milo). Când, în august 47 î.C., s-a aflat că Caesar se întoarce, spre a mobiliza din nou, legiunea a XII-a l-a huiduit și alungat cu pietre pe Publius Cornelius Sulla, care îi aducea ordinele comandantului suprem. Salustiu, venit să calmeze soldații, a trebuit să plece în grabă, ca să nu fie omorât. Cu dibăcia sa caracteristică, Caesar a pus capăt sediiunii. I-a lăsat pe rebeli să înainteze până la Roma, i-a adunat în Câmpul lui Marte și, brusc, le-a declarat că îi exclude din armată. Acest anunț a provocat stupeoare în rândurile lor. Caesar li se adresase cu „cetățeni“ (civili), *quirites*, ca și cum ar fi licențiat deja legiunea. Speriați, rebelii au strigat că sunt „soldați“, *milites*, și s-au supus imediat. Această comedie, iscusit jucată de Iulius Caesar, a resodat unitatea armatei romane (Suet., *Caes.*, 70; App., *Ciu.*, 2, 92-94; DC, 42, 52-55). Într-adevăr, la Roma, Caesar pregătea un corp expediționar împotriva Africii. După moartea lui Curio, republicanii își consolidaseră pozițiile în provincia Africa. Au primit numeroase ajutoare, sosite din exterior. Se refugiase în Africa și Metellus Scipio. De asemenea, condusesse în Africa resturi ale forțelor militare pompeiene Cato cel Tânăr. Le debarcase la Berenike (azi Bengaizi, în Libia) și, printr-un marș infernal în deșert, care durase treizeci de zile, în octombrie 48, le adusesse în provincia Africa (Str., 47, 3, 20; Luc., 9, *passim*; Plut., *Cato mi.*, 56, 3). S-au raliat republicanilor din Africa și alți pompeieni sau optimați: Afranius, Petreius, Gnaeus Pompeius, chiar Labienus. Titus Labienus fusese în Gallia „locotenent“ al lui Caesar, însă era din totdeauna pompeian convins. Făgăduise republicanilor să le dezvăluie secretele tacticii militare utilizate de Caesar, dar fostul lui comandant avusese grijă să i le ascundă. De asemenea trecuse de partea republicanilor și Iuba I, regele Numidiei. Comanda forțelor republicane o deținea Metellus Scipio, care, la sfârșitul lui 47 î.C., repartizase în zece legiuni pe cei 35-45.000 de infanteriști de care dispunea. Se adăugau 15.000 de călăreți. Însă, în rândul acestor forțe, cetățenii romani erau minoritari. Majoritatea revenea metișilor, indigenilor, chiar sclavilor, adunați ca într-un fel de turmă, nemulțumită de exacțiunile îndurate. Caesar prevăzuse să le opună douăsprezece legiuni. A început prin a concentra un corp expediționar

alcătuit din șase legiuni. Concepușe o invadare progresivă a Africii republicane. Primul eșalon s-a imbarcat în 25 decembrie 47.

După ce a încercat zadarnic să-și creeze un cap de pod la Hadrumetum (Soussa, azi), Caesar a debarcat în peninsula Ruspina (Henșir-Tenir, azi) la 1-2 ianuarie 46 î.C., în sudul provinciei. Iuba, atacat de Bocchus II, regele Mauretaniei, nu a putut să-l ajute pe Scipio. După un război de poziție, desfășurat în lunile februarie și martie 46 î.C., Caesar a primit întăririle legiunilor sosite din Italia. Apoi a înaintat spre nord și s-a închis în istmul de lângă localitatea Thapsus. Aici a fost atacat de Iuba I, de Afranius și de Scipio. La 6 aprilie 46, Caesar a nimicit forțele lui Metellus Scipio, care ar fi pierdut 10.000 de soldați, pe când cezarienii nu au deplâns decât 50 de morți. Iuba și Afranius au fugit fără să lupte. Cu cinci legiuni, Caesar a purces spre Utica, guvernată de Cato cel Tânăr. Pus în incapacitate de a apăra orașul, în seara zilei de 12 aprilie 46, Cato s-a sinucis, după ce recitase texte din Platon (Plut., *Cato mi.*, 58-42). Nu au urmat decât operații de curățire. Iuba și Petreius au fost obligați să se omoare între ei. Afranius a fost ucis, iar Scipio s-a înecat în mare. Numai Sextus Pompeius, Labienus și Attius Varus au putut fugi în Hispania, unde se afla și Gnaeus Pompeius. Africa era cucerită. Regatul Numidiei a fost anexat de romani, iar bunurile lui Iuba au fost scoase la licitație.

Sinuciderea lui Cato, acest ultrarepublican înveterat, și jugularea opoziției întâmpinate în Africa echivalau cu sfârșitul Republicii. Totuși lichidarea focarelor de rezistență republicană din prima parte a anului 46 î.C. nu a încheiat războiul civil; Caesar își făcuse iluzii în această privință. Deși luase măsuri aspre în trecut, el arbora acum indulgență, blândețe, *mansuetudo*. Suetoniu va afirma că Iulius Caesar dădea dovadă de o moderație și de o clemență admirabile în conducerea războiului și în fructificarea victoriei. Proclama că număra printre prietenii săi pe indiferenți și pe neutri (*Caes.*, 75). Într-adevăr, după sinuciderea lui Cato cel Tânăr și moartea lui Metellus Scipio, în provincii nu mai existau forțe politice cu adevărat republicane. Dar, în Hispania, pompeienii își regrupau trupele și resursele.

În Hispania, atât de atașată lui Pompei, după războiul purtat împotriva lui Sertorius, Caesar organizase o substanțială ocupație a teritoriilor. Lăsase Hispania Ulterior guvernării unui fost ofițer al său, Quintus Cassius Longinus, care fusese instalat ca *propraetor*. Acesta avusese la dispoziție cele două legiuni, anterior comandate de Varro, dintre care una fusese recrutată exclusiv în Hispania. Era „locală”, *uernacula*. A primit și alte două legiuni, înrolate numai în Italia. Cassius Longinus exploatase fără îndurare populația civilă, atrăgându-și antipatia violentă a acesteia. În primăvara anului 48 î.C., el se pregătea să întreprindă o campanie în Africa de nord, unde, prin Mauretania, adică de la vest, trebuia să atace Numidia și Africa republicană. Nu a putut fi asasinat, dar cele două legiuni ale lui Varro au făcut secesiune. S-a ajuns la situația în care legiunile se luptau între ele. În 47 î.C., Caesar l-a expedit pe Trebonius, cu rangul de proconsul. Cassius a fugit pe mare, însă s-a înecat în cursul unei furtuni. În secret, legiunile negociau cu republicanii din Africa. La sfârșitul lui 47 î.C., Scipio și Cato cel Tânăr l-au convins pe Gnaeus Pompeius să treacă în Hispania, în fruntea unui contingent militar, în mare parte alcătuit din veterani ai armatei lui Afranius. Legiunile secesioniste i s-au alăturat, încât Gnaeus Pompeius a asediat și cucerit Carthago Noua. Numai Ulia (azi Monte Mayor) rezista, apărată de trei legiuni cezariene. În jurul lui Gnaeus Pompeius se reuniseră învinșii de la Thapsus, toți pompeienii: Attius Varus, Sextus Pompeius etc. Caesar a reacționat inițial slab. Întors la Roma la 25 iulie 46 î.C., el a sărbătorit cu

fast un cvadruplu triumf asupra gallilor, egiptenilor, asiaticilor și africanilor numizi. Ulterior a lansat o campanie fulger în Hispania. Plecat de la Roma în decembrie 46, a ajuns într-un galop de 27 de zile din Capitală la Obulco, în Hispania, în mijlocul trupelor sale. Celeritatea a caracterizat campania lui Caesar. L-a asediat pe Sextus Pompeius la Corduba. Apoi l-a înșelat pe Gnaeus Pompeius prin mișcări abile de trupe. La 19 februarie 45 î.C., soldații săi l-au salutat pe Caesar ca *imperator* pentru a treia oară. În sfârșit, la 17 martie 45, a avut loc încheștarea hotărâtoare de la Munda. Aici pompeienii au atacat în forță. Bătălia a fost atroce. Caesar a descălecat și a luptat pe jos, alături de infanteriștii săi, cărora le-a insuflat astfel curaj. Pompeienii fuseseră cruzi. Riposta cezarienilor a fost pe măsură. Cezarienii au pierdut 1.000 de soldați. Însă pompeienii au lăsat pe câmpul de luptă 33.000 de morți. S-au adus lui Caesar capetele tăiate ale lui Attius Varus și ale altora. Urmărit pretutindeni, Gnaeus Pompeius a fost omorât într-o peșteră (B.-Hisp., 27-40; Plut., *Caes.*, 56; Flor., *Tabel.*, 2, 13; App., *Ciu.*, 2, 104-105; DC, 43, 36-40). Într-un răstimp relativ scurt, au fost lichidate ultimele focare de rezistență pompeiană. Dintr-o Cordubă cuprinsă de flăcări, Sextus Pompeius a scăpat prin fugă. După ce a restructurat gestionarea Hispaniilor, Iulius Caesar s-a întors la Roma în a doua jumătate a lunii iulie 45 î.C., spre a-și celebra al cincilea triumf, care a avut loc în octombrie. Celelalte patru triumfuri fuseseră sărbătorite în principiu în legătură cu victoriile repurtate împotriva altor popoare: galli, numizi, egipteni, pontici. Nu era nici normal, nici decent ca un roman să sărbătorească victoria asupra altor romani. Și de data aceasta rebelii pompeieni au fost asimilați hispanilor. Dar au fost menționate numele lui Pompei și Cato cel Tânăr.

Eliminarea ultimei rezistențe pompeiene dădea seama de faptul că Caesar era singurul și incontestabilul stăpân al imperiului teritorial al Romei, condus de el cu un pumn de fier. Vestea victoriei de la Munda ajunsese la Roma în seara zilei de 20 aprilie. deci în ajunul sărbătorii legendarei întemeieri a Romei. S-a impus asocierea celor două evenimente, calculată de Caesar și de „locotenenții” săi (Cic., *Att.*, 12, 37. 4; 44, 4). S-au hotărât rugăciuni, prelungite preț de cincizeci de zile, pe când jocurile tradiționale desfășurate în 21 aprilie au asociat pe Caesar cu fondarea Romei. Se sugera că el era al doilea întemeietor al Cetății eterne (DC, 43, 42, 3). Se postula o celebrare mistică a victoriei, o teologie în serviciul lui Caesar. Triumful legitima puterea absolută, exercitată de Caesar, și „condamna fără drept de apel Republica romană”, cum reliefa Jérôme Carcopino. Conotațiile monarhice deveneau tot mai evidente. Tocmai aceste veleități monarhice au semănat panica la Roma în rândurile republicanilor remanenți. Li s-au adăugat și cezarienii, inițial leali suporterii ai dictatorului, dar convingși că el va restaura regimul republican, între parametrii preconizați de *populares*. Caesar însă nu știa nimic de conjurația care începea să se formeze împotriva sa¹¹. El își continua și desăvârșea reforme menite nu numai să modifice peisajul politic roman, ci și să remodeleze numeroase domenii ale vieții romanilor. Se restructura întreaga societate romană.

Puterea absolută a lui Caesar

Aceste reforme sunt în parte rodul energiei uluitoare a lui Iulius Caesar. Programarea minuțioasă a existenței sale ilustra de asemenea aceeași energie, aceeași vitalitate și o voință de fier.

Programul de existență cotidiană a lui Caesar a fost înfățișat de regretatul Michel Rambaud. Încă din perioada proconsulatului gallic, Caesar se deprinsese să alterneze prezența în rândurile militarilor cu inspecțiile administrative. Chiar când se afla în mijlocul armatei, el intervenea în viața politică. În timpul călătoriilor, scriitorul Caesar dicta texte ori lua note. Era purtat îndeobște în lectică. Deși s-a întâmplat ca, în situații limită, el să parcurgă etape de 100-150 km călare sau într-o trăsură. Mergând spre Gallia, și-a scris tratatul filologic aticisto-analogist „Despre analogie”, *De analogia*. Michel Rambaud observa că deplasările lui Caesar prefigurau turneele imperiale ale împăratului Hadrian. Pretutindeni Caesar impunea gestiunea sa autoritară. La întoarcerea din Hispania, unde ajunsese, în 49, la Gades (azi Cadix), redusese Massilia la zidurile ei și la două comptuoare: în Gallia narboneză această putere greacă devenise anacronică. În Orient, restructurase complet harta provinciilor și regatelor clientelare. Pretutindeni impunea taxe și rechiziții. După Thapsus, a înmulțit dările plătite de provincia Africa. După Munda, a sancționat foarte sever așezările favorabile pompeienilor și a alcătuit un nou statut provincial al Hispaniilor. La întoarcere, „frunțași”, *primores*, ai Romei, l-au așteptat la Narbo. Se pare că Caesar putea dicta concomitent secretarilor săi patru scrisori. Citea, scria și dicta în același timp. Și-a modelat cu mîgală un secretariat amplu. Deasupra secretarilor obișnuiți, liberi ori sclavi, *librarii*, dintre care păstra unul în permanență alături de el, se aflau șefi de birouri sau de cabinet, personaje de ranguri diverse, precum Faberius, Pompeius Trogus din Vasio (azi Vaison-la-Romaine), tatăl istoricului, care conserva pecetea lui Caesar, și Hirtius, viitorul consul al anului 43. Dispunea totodată de agenți de influență, precum Curio, Balbus din Gades, cavaler roman, Caelius, Mattius. Numea guvernatori devotați sieși, ca Decimus Brutus, guvernator în Gallia, sau Quintus Cornificius și Gnaeus Domitius Calvinus, trimiși să gestioneze primul Illyria și celălalt Asia. Începând din 49 î.C., Marcus Antonius, ca *magister equitum*, a fost mîna sa dreaptă. L-a servit fidel și Salustiu. Această organizare se întemeia îndeosebi pe relații personale, de natură clientelară. Totodată Caesar a recurs la un lux ostentativ și la generozități de factură populistă: se ofereau plebei banchete costisitoare, spectacole și jocuri. Este ceea ce Michel Rambaud definea drept cezarism¹². În același timp visteria Romei suferea de o acută lipsă de numerar. Crizele financiare au afectat statul roman.

Această energie, acest program de viață explică amploarea reformelor făurite de către Iulius Caesar, pe timpul scurtelor șederi la Roma, însă și din provinciile unde acționa. Caesar a început prin a utiliza autoritatea sa de proconsul. În calitate de pontif maxim, el a putut invalida desemnările guvernatorilor de provincie, operate de senat pentru anul 49 î.C., căci a declarat nule sărbătorile latine, rit indispensabil învestirii promagistraților. Printre cei invalidați se numără, desigur, Domitius Ahenobarbus, numit succesor al său în Gallii. După primele victorii din Hispania, datorită unei „legi despre dictator”, *lex de dictatore*, a dobândit noi competențe, care i-au permis să prezideze comițiile. După ce a fost ales consul, Caesar a abandonat atribuțiile dictatoriale. La sfârșitul lui 48, i s-a atribuit o nouă dictatură pentru anul 47. În absența lui Caesar, în 48, nu s-au putut desfășura alegeri consulare pentru anul 47 î.C. Magistrații acestui an au fost aleși abia în toamna aceluiași an. De asemenea, în 46 î.C. nu au avut loc alegeri consulare pentru anul 45. În 47 î.C., la sfârșitul anului, au devenit consuli Quintus Fufius Calenus și Publius Vatinius. În 45 î.C., după ce fusese consul fără coleg, la sfârșitul lui octombrie, a cedat consulatul foștilor săi „legați”, Quintus Fabius Maximus și Gaius Trebonius. Nu numai conciliul plebei și comițiile tribute erau dominate de Caesar, ci și comițiile centuriate. Totuși puterea absolută a lui Caesar s-a lovit, în 49, 47

și 44, de opoziția anumitor tribuni ai plebei. Ne-am referit mai sus la obstrucția efectuată de un pretor, în 47 î.C. Dar, la sfârșitul lui 47, conciliul plebei i-a conferit dreptul să numească guvernatorii provinciilor pretoriene. În 46 î.C., înaintea campaniei din Africa, senatul și poporul îi cedează dreptul de a decide, cum credea de cuviință, încheierea păcii sau declararea războiului. După Thapsus, i se încredințează, pentru trei ani, „conducerea moravurilor“, *praefectura morum*, destinată să concentreze în mâinile sale competențele censorilor. Tot în 46 î.C., dacă nu chiar în 49 î.C., o „lege Hirtia“, *lex Hirtia*, îl autoriza să întocmească lista senatorilor, *album*, și a patricienilor. Iar o *lex Cassia*, din 45, îi conferea preeminența în senat, unde urma să șadă pe un loc mai înalt decât cel ocupat de consuli, și dreptul, în cursul dezbaterilor, să-și exprime cel dintâi opinia, înaintea așa-numitului *princeps senatus*. Cu prilejul alegerii tribunilor plebei, Caesar ocupă un loc alături de tribunii în funcțiune. De aceea Suetoniu va exclama că nu exista nici o magistratură pe care Caesar să n-o fi asumat sau distribuit după bunul lui plac (*Caes.*, 76). În 45 î.C., plebiscite, completate de *senatus consulta*, îi acordă dreptul să comande armatele singur, ca șef suprem, și să gestioneze finanțele publice. I se rezervă controlarea emisiilor monetare și consulatul pentru zece ani. În 44 î.C., un plebiscit, propus de Lucius Antonius, fratele lui Marcus, coroborat de un *senatusconsult*, îi repartizează numirea consulilor și o jumătate din cea a restului magistraților. Primește și inviolabilitatea tribunilor plebei. Caesar creează și un mecanism instituțional sortit unei glorioase cariere sub Imperiu. Până la el nu existaseră decât doi consuli. El făurește însă sistemul consulilor înlocuitori, *suffecti*, care să se substituie, în timpul anului, celor eponimi sau „ordinari“, *ordinarii*. În 31 decembrie 45, Gnaeus Caninius Rebellus devine consul pentru câteva ore, provocând râsul sardonice al republicanilor. În 44 î.C., Caesar propune să renunțe la propriul consulat, în trimestrul al patrulea, în favoarea lui Publius Cornelius Dolabella, desemnat astfel drept consul *suffect*. În acest mod, Caesar dorește să acorde satisfacție secundanților săi și să-și lărgească clientela politică.

Mai ales Caesar a fost *dictator*. În iulie 46 î.C., Caesar asumă modelul promovat cândva de Sulla și este proclamat, pe zece ani, *dictator rei publicae constituendae*. Este autorizat să poarte tot timpul purpura și cununa de lauri a triumfătorilor. Fapt care convenea de minune unui bărbat chel. Senatul îi permite să poarte în permanență ca prenume titlul de *imperator*. Astfel Caesar dobândește dreptul la auspiciile majore și la autoritatea suverană asupra statului. De altfel, dacă monedele din 49 î.C. îl defineau ca *Imperator* *It(erum)*, altele, care datează de la începutul anului 44 î.C., comportă, fără cifre și restricții, deviza *CAESAR IMP(erator)* sau *IMP(erator) CAESAR*. În acest fel Caesar comandă, imperios am spune, tuturor legiunilor, promagistraților și magistraților, tribunilor plebei, fiind eliberat de „intercesiunea“ acestora. La 14 februarie 44 î.C., un *senatusconsult* îl proclamă *dictator perpetuus*. La vârsta de 57 de ani, Iulius Caesar poartă încălțări de purpură, precum regii Albei, togă tot de purpură, cunună de lauri, dar și de aur, ca regii-lucumoni etrusci ai Romei. Jurământul de fidelitate înglobează numele lui: până atunci fusese rezervat doar lui Iupiter. Statui, care îl figurează, sunt așezate pe Capitoliu, alături de cele ale regilor Romei, și chiar în templele lui Iupiter și Quirinus. Își arogă dreptul de a bate monedă și titlul de „părinte al patriei“, *parens patriae*, ce îl prezintă ca un nou Romulus. Spre a deveni rege nu îi lipsește decât diadema basileilor elenistici. Efectiv Caesar se afișa ca un supraom, ca un

semizeu. Elementul religios asumă o importanță notabilă în potențarea dictaturii tiranice a lui Caesar. Moștenită de la Alexandru, îmbogățită de către Scipioni, se dezvoltase la Roma o teologie a Victoriei, închipuită ca un semn tangibil al unei grații divine, conferite de zei: *Fortuna* cheazășua succesele, iar „norocul” sau „fericirea”, *Felicitas*, o completa. Caesar se reclamă îndeosebi de la pretinsa sa străbună, zeița *Venus*. Parola dată soldaților, în bătălia de la Pharsalus, fusese „*Venus învingătoare*”, *Venus Victrix*, care conjuga teologia Victoriei cu o alta, pur personală. De aici deriva și o clemență, ostentativ arborată, cum am semnalat mai sus. De fapt, Caesar avea nevoie de o asemenea clemență, întrucât Roma nu putea fi guvernată fără notabilitățile ei. După fiecare bătălie, erau lăsați să se întoarcă la Roma câțiva exilați. Precum Cicero, după Pharsalus. Din punct de vedere psihologic, beneficiarii acestei clemențe se simțeau umiliți: într-o adevărată republică notabilii nu aveau nevoie de clemență. Însă, astfel, Caesar își asigura un avantaj moral, o postură de suveran de drept divin. În pofida faptului că el era animat în special de convingeri epicureice. Cassius Dio se va referi la o sintagmă ca *Zeus Ioulios*, iar oameni din Aesernia vor consacra, în timpul vieții lui Caesar, un ex-voto „Geniului divinului Caesar” *Genio diui Caesaris*. De fapt epigraafia pare a confirma mărturia tardivă a lui Cassius Dio (*Sylloge*³, 753, față de DC, 44, 6, 4). Totodată Caesar manifestă aspirația spre asigurarea eredității puterilor sale. Nu în favoarea veșnicului său secund și adevăratului moștenitor spiritual, adică a lui Marcus Antonius, ci a nepotului surorii sale, un tânăr de optsprezece ani, Octavian, de fapt Octavianus. În secret îl adoptă prin testamentul redactat la 13 septembrie 45.

Încât componentele esențiale ale monarhiei romane autoritare și camuflate, Principatul, sunt deja făurite. Se schițează chiar tendința, organică, intrinsecă Principatului, spre totalitarism, pus în practică de altminteri abia în secolul al IV-lea d.C. În orice caz, *acumularea exorbitantă a competențelor, juridic consemnate, și a puterilor reale deschide ostentativ calea restaurării monarhiei la Roma*¹³. Reformele diverse ale lui Caesar slujeau aceluiași scop.

Reformele lui Caesar

Aceste reforme nu au purtat atât asupra consolidării excesive a competențelor lui Iulius Caesar, în principiu excepționale. Ele au urmărit în primul rând remodelarea instituțiilor vetuste ale Republicii. Astfel Caesar operează profunde restructurări în compoziția aparatului judiciar. El impune în 46 o lege judiciară stipulând ca tribunalele speciale, devenite permanente, *quaestiones perpetuae*, să aibă o alcătuire mixtă: 50% senatori, 50% cavaleri. În special subsistemul vechilor demnități sau magistraturi este reorganizat. Nu numai prin înființarea consulatelor suffecte și, după exemplul lui Sulla, prin menținerea consulilor în timpul dictaturii. În 44 î.C., numărul magistraților ajunsese sensibil crescut. Funcționează șaisprezece pretori, șase edili, dintre care doi sunt curuli, și patruzeci de quaestori, în loc de douăzeci. În acest mod se asigură încadrarea administrativă a Romei, a Italiei, a imperiului teritorial roman și satisfacerea ambițiilor susținătorilor dictatorului. În tabăra lui Caesar se conturează diverse grupuri.

Precum cel al cezarienilor radicali, cum sunt Marcus Antonius și Lepidus, și cel al moderaților, ca Munatius Plancus. Mulți dintre moderați, ca Salustiu, erau republicani. Caesar pendulează între grupuri și dozează atent privilegiile promovate de el. Deoarece el pune în operă un embrion de funcționarariat superior, condus direct de dictator. Astfel Caesar readuce la viață funcția de prefect, *praefectus*, al Romei, care își îndeplinea mandatul mai ales în absența dictatorului. În 48, prefectura revine foarte moderatului Trebonius. În 46, se numără opt prefecti, Plancus fiind opus lui Antonius. În 44, prefectura este refuzată lui Cassius, dar acordată lui Marcus Brutus.

Se puneau astfel bazele unui nou subsistem instituțional, cel al înalților funcționari, numiți de stăpânul imperiului Romei, menit să opereze în paralel cu acela al magistraturilor republicane. Marcus Antonius fusese comandant al cavaleriei, *magister equitum*, până în 47 î.C. Atunci un tânăr patrician, trecut în rândurile plebei, după exemplul lui Clodius, Publius Cornelius Dolabella, care îl detesta pe Antonius, a stârnit grave agitații în masa plebeilor. Ales tribun al plebei, Dolabella a reluat propunerile legislative, anterior preconizate de Caelius, care vizau anularea a jumătate din datoriile contractate de plebei și înlesnirea achitării celeilalte jumătăți. Dolabella a chemat plebea să sprijine asemenea propuneri. Mulțimea a invadat Forul, unde a ridicat baricade. Senatul a votat un senatusconsult ultim, încât Antonius și-a trimis soldații împotriva mulțimii: ar fi pierit 800 de persoane (Liv., *Per.*, 113; Plut., *Ant.*, 9-10; DC, 42, 32-33). Întors din Orient, Caesar a restabilit iute calmul. Nu a reproșat nimic nici lui Dolabella și nici lui Marcus Antonius. Însă acesta din urmă a fost împins într-un fel de con de umbră, până la întoarcerea lui Caesar din Hispania după Munda, când l-a însoțit pe dictator, așezat chiar în trăsură lui. Apoi Caesar l-a desemnat pe Antonius consul pentru anul 44 î.C.

Cu toate acestea, principalele reforme instituționale ale lui Caesar vizau compoziția și atribuțiile senatului. Aici exista o grupare cezariană, ca și o alta, constituită din foști republicani sau optimai, precum Cicero. În 49 î.C., o lege, promovată de Marcus Antonius, redă fiilor proscrisilor din vremea lui Sulla dreptul de a accede la magistraturi. Concomitent, un plebiscit, patronat de Caesar, reintroduce în senat pe toți *patres*, pe care Pompei, în 52 î.C., în virtutea unei legi anticorupție, *de ambitu*, îi radiase din curie și îi trimisese în exil. În special, în virtutea puterilor censoriale încredințate lui, Caesar schimbă din temelii compoziția senatului, încât lista, *album*, senatorială să nu mai cuprindă decât numele care să-i convină. Totodată numărul senatorilor crește de la 600 la 900 (Suet., *Caes.*, 41; Aug., 35; DC, 43, 47, 2-3). Caesar introduce în senat mai ales partizani ai săi. Se glumea la Roma pe seama originii modeste a noilor senatori și a faptului că unii dintre ei nici nu vorbeau corect limba latină sau nu știau unde se afla localul Curiei (Suet., *Caes.*, 76; 80). Se pare că efectiv printre noii senatori se aflau foști centurioni, scribi și fii de liberi, chiar simpli soldați. Precum Gaius Fuficius Fango, viitor legat al lui Octavian în Africa (DC, 42, 51, 4; 43, 47, 2). Ori un fost sclav, victimă a războiului cu *socii* și cândva vizitiu, ca Publius Ventidius Bassus, ajuns consul în 43 î.C. (Val. Max., 6, 8, 9; Plin., 7, 135; Gell., 15, 4). Totuși această situație nu era chiar inedită, deoarece și în trecut fii și nepoți de liberi pătrunseseră în senat. Pe de altă parte, Caesar a amenajat un interval de timp, destinat schimbării statutului social, și mai întâi a încorporat în ordinul ecvestru partizani ai săi. Pentru că, într-adevăr, cei mai

mulți dintre noii senatori proveneau din Italia și din ordinul ecvestru. Precum foștii cavaleri Gaius Rabirius Postumus și Lucius Aelius Lamia. Sunt recrutați, pentru senat, oameni originari prin excelență din zonele unde era încă puternică influența lui Marius, adică din Etruria, Umbria, regiunea sabină ori chiar din anumite orașe din Campania. Nu numai Ventidius, mai sus menționat, se născuse într-un ținut ca Picenum, răzvrătit împotriva Romei (ceea ce explică și tinerețea sa penibilă), ci și alți generali cezarieni proveneau din zone cândva rebele, ca Lucius Staius Murcus, Gaius Asinius Pollio și Pompeius Silo. Și alți cezarieni se trăgeau din orașe italiice, ca pretorii anului 44 î.C., primii și ultimii senatori din familiile lor, precum Gaius Turanius, Marcus Vehilius, Marcus Cusinius (*J.L.S.*, 965; Cic., *Fam.*, 13, 5, 2; *Phil.*, 3, 25; Suet., *Caes.*, 41; DC, 42, 51, 4). Pe scurt, aproape întreaga Italie a fost pusă la contribuție, în vederea completării senatului și transformării „clasei politice”. Totuși au pătruns în senat și provinciali, hispani ca Titius, Lucius Decidius Saxa și Lucius Cornelius Balbus cel Tânăr (Cic., *Fam.*, 10, 32, 1; *Phil.*, 11, 5, 12; 13, 13, 27; *B.-Afr.*, 28, 2). Cu toate acestea, Caesar a recurs îndeosebi la notabili din Gallia narboneză. (Suet., *Caes.*, 80, 2). *Efectul a fost transformarea profundă a hartei sociale a Italiei și a „clasei ei politice”. În special s-a ajuns la ceea ce sir Ronald Syme a definit ca substanța „revoluției romane”, perturbarea aproape totală a vechilor ierarhii din societatea italică.*

De altfel, Caesar se îngrijise să diminueze sensibil atribuțiile reale ale senatului, mai cu seamă în domeniile privilegiate ale lui: gestionarea finanțelor, administrarea provinciilor. După ce în 49 scosese după plac numărul necesar sieși din trezoreria publică, în al doilea semestru al anului 46 Caesar a amânat alegerile de quaestori și a profitat de prilejul ce astfel și-l oferea singur ca să predea gestiunea visteriei publice la doi prefecti numiți de el. Ulterior, aceștia au fost substituiți de foști pretori, de asemenea numiți de Caesar și asistați de contabili, recrutați printre proprii săi sclavi (Suet., *Caes.*, 76; DC, 43, 48, 1-3). În afară de aceasta, cum am mai relevat, Caesar gestionează monetăria Romei: de aceea formula *Ex S(enatus) C(onsulto)* dispare de pe monedele emise între sfârșitul anului 49 și martie 44. În definitiv, *Caesar smulge senatului principala lui armă: controlul banilor publici*. Pe deasupra, senatul pierde și gestionarea provinciilor. Dispar tragerile la sorți în vederea repartizării promagistraturilor. Caesar distribuie provinciile fără nici un control. Pot fi înglobate în remodelarea vieții socio-politice și numeroasele înființări de colonii în provincii.

În timpul consulatului său, Caesar avusese în vedere Italia prin excelență. Aici se distribuiseră pământuri îndeosebi veteranilor. Ca dictator, Caesar a fondat colonii pretutindeni, în Asia, Grecia, Africa, Hispanii, mai cu seamă în Gallia narboneză. Tot mai mult aceasta din urmă devenea o anexă a Italiei. Cele mai senzaționale întemeieri coloniale au fost însă Cartagina romană și noul Corint. Restaurarea acestor vechi metropole ilustra sfârșitul războaielor și rivalităților din timpurile Republicii tradiționale, deschiderea unei noi ere de prosperitate și reconciliere, ruptura cu trecutul. Nu se aveau în vedere doar preocupări de ordin economic. Coloniștii romani propagau în provincii limba, moravurile, structurile instituționale ale Italiei. Nu puteau acționa profund în aria elenistică; însă pregăteau intensiv aculturația Occidentului neroman. Anumiți coloniști proveneau din masa „proletarilor” din Roma. Caesar a stimulat și acordarea cetățeniei romane

provinciailor, nemărginindu-se la generalizarea ei în Gallia cisalpină. S-au înmulțit concesiunile individuale ale cetățeniei romane. Unele așezări peregriane au devenit colonii. Alături de coloniile de cetățeni romani au emers colonii de drept latin, ca eșalon intermediar pe calea spre integrarea totală în lumea autentic italică. Desigur, politica provincială a lui Caesar îmbracă și o conotație demagogică și populistă¹⁴.

Reiterăm observația că reformele lui Caesar au transgresat simțitor cadrul instituțional. Astfel Caesar a monitorizat o profundă reformă a calendarului. Se pune astfel capăt haosului, care domnea la Roma, în această privință; se ajunsese la discordanțe majore între datele oficiale și cele astronomice. Caesar a recurs, în acest scop, la competența anumitor specialiști greci, veniți din Alexandria, îndeosebi a matematicianului Sosigenes (Plin., 13, 25; 57; 211). Operația de reformare a calendarului a debutat în 46 î.C., la întoarcerea lui Caesar la Roma. Pentru a se ajunge la o concordanță aproape totală între calendar și datele astronomice, între noiembrie și decembrie, s-au intercalat trei luni suplimentare, două de 22 de zile și una de 23 de zile. Ceea ce a dat 67 de zile în plus, pentru anul 46. *De la 1 ianuarie 45 a intrat în funcțiune calendarul numit Iulian, care se află la baza calendarului nostru.* În cursul Evului Mediu, au intervenit ajustări, cele ale actualului nostru calendar, dar care au purces tot de la normarea timpului realizată de Sosigenes. Adică s-a statuat anul de 365 de zile, depășite cu o zi o dată la patru ani. Totodată s-a stabilit definitiv ca anul civil să înceapă la 1 ianuarie, data începutului noului consulat (Cic., *Att.*, 12, 3, 2; Suet., *Caes.*, 40; DC, 43, 26, 1). Iar luna numită *Quinctilis*, în care se născuse Caesar, a devenit curând iulie, de la gentiliciul *Iulius* al lui Caesar.

Dar Caesar a întreprins numeroase reforme sociale, destinate să satisfacă programul politic al popularilor moderați și concomitent să-i asigure sprijinul politic al plebei de condiție modestă. Într-adevăr, plebea, Romei îl adora pe Caesar și a sfârșit prin a-i acorda un sprijin necondiționat. Cu acordul tribunilor plebei, au fost votate de consiliul acesteia foarte numeroase plebiscite.

În primul rând Caesar și-a asigurat fidelitatea plebei datorită darurilor, gratificațiilor acordate și triumfurilor somptuoase, care impresionau mulțimea. Prada de război a permis lui Caesar să rezolve problemele financiare și sociale cele mai delicate. Pornind de la propunerile, *rogationes*, ale lui Caelius și Dolabella, s-a fixat un moratoriu de un an, în 47 î.C., pentru achitarea chirilor, care nu depășeau 2.000 de sesterți anual. Totodată, legislația cezariană statormicea, în virtutea unei legi *Iulia*, cedarea bunurilor debitorilor insolvari creditorilor, *cessio bonorum*, între anumite limite. Însă dobânzile achitate erau scăzute din capital. Încât datoriile nu erau șterse – cum se întâmpla la noi cu mastodonții întreprinderilor de stat ceaușiste –, ci reduse cu 25%. Pe de altă parte, cei mai săraci plebei au fost scutiți de acea *cessio bonorum*, în condițiile în care ei trebuiau să muncească pentru a-și plăti datoriile. Caesar s-a opus categoric revendicărilor popularilor radicali, favorabili anulării totale a datoriilor (Suet., *Caes.*, 38-42; DC, 42, 51, 1). Pe de altă parte, Caesar a reglementat cu rigoare asistarea celor nevoiași. El a definit cu stringență condițiile în care se putea beneficia de repartizările gratuite de grâne. A radiat de pe lista beneficiarilor, care atinsese recordul de 320.000 de persoane, pe toți profitorii. Precum așa-zișii fiapiști din vremea comunismului ori falșii eroi al Revoluției și falșii handicapați (cel mult la creier), din timpurile noastre. Caesar a nivelat la 150.000 numărul beneficiarilor distribuțiilor frumentare.

Această cifră nu putea fi depășită. Pe de altă parte, Caesar a distribuit loturi agrare, parcele, din pământul campanian, *ager Campanus*, cetățenilor săraci, părinți a trei copii (Suet., *Caes.*, 41). 20.000 de familii s-au bucurat de această distribuție de terenuri rurale în Italia. Alte loturi agricole au fost acordate, în provincii, cum am arătat, săracilor Romei și Italiei. Corintul a fost populat de liberi romani; 80.000 de „proletari” italici s-au instalat ca proprietari agricoli în provincii (Suet., *Caes.*, 42). De asemenea, ca să asigure anumite venituri sărmanilor Romei, Caesar a deschis numeroase șantiere la Roma: ne vom referi mai jos la ele. Însă Caesar a inițiat numeroase lucrări de infrastructură în peninsula italică. O anumită lege obliga proprietarii să utilizeze, chiar și pe pășunile lor, ca lucrători, cel puțin în proporție de o treime, salariați de condiție socială și juridică de oameni liberi (Suet., *Caes.*, 42).

În încercarea de a concilia tradiționalismul, legat de *mos maiorum*, cu revendicările anumitor *populares* moderați, Caesar a promovat și măsuri legislative împotriva luxului excesiv. Trecuse vremea permisivității exagerate, a clientelilor leneși și a gratificațiilor și corupției electorale. Femeile romane nu pot folosi lecticele decât în zilele de sărbătoare; au dreptul să poarte perle și purpură pe veșminte numai dacă sunt măritate și au împlinit 45 de ani (Suet., *Caes.*, 43). Este interzisă teaurizarea anumitor cantități de numerar, care ar fi depășit 15.000 de denari. Severitatea morală este compensată de o politică edilitară somptuoasă. Încă înainte de 50 î.C., trăgând profit din prada de război acumulată în Gallii, Caesar inițiasc înfrumusețarea Forului, repararea unor basilici mai vechi și clădirea altora noi. În 46 î.C., Caesar a inaugurat basilica Iulia, a repavat Forul republican și Comitium, a recondiționat sectorul unde vechile edificii publice se învecinau cu noile construcții. Rostrele au fost deplasate și recondiționate. Marea cantitate de lucrări publice întreprinse la ordinul lui Caesar nu numai că procura locuri de muncă plebeilor Romei, ci asigura și un acoperiș fiabil mulțimii de mici funcționari ai Cetății. Circul a fost mărit. Pe de altă parte, Caesar încerca astfel să eclipseze politica urbanistică a lui Pompei. Dacă n-ar fi fost asasinat, el – și nu Octavian – ar fi putut să se laude că a găsit o Romă de cărămidă și că ar fi lăsat-o, după el, de marmoră (DC, 56, 30). În orice caz a încercat să pună ordine în haosul urbanistic al Romei republicane. Cu toate acestea, după Pharsalus, urbanismul cezarian a privilegiat construcțiile religioase, înălțate pentru glorificarea dictatorului și a ginții lui. Cu acordul senatului, în 46 î.C., a fost consacrat un templu al Libertății, *Libertas* (desigur, înțelesă ca zdrobire a pompeienilor și a republicanilor), și a fost restaurat cel al lui Quirinus. Tot în 46 î.C., a doua zi după inaugurarea basilicii Iulia, adică la 26 septembrie, a fost deschis templul zeiței Venus Genetrix, făgăduit de Caesar din timpul bătăliei de la Pharsalus. În orice caz, o lege din iunie 45, *lex de Urbe augenda*, statua un autentic plan de urbanism temeinic structurat. Un cartier nou urma să ocupe Câmpul lui Marte: această „câmpie” riverană Tibrului, de 2.000 mp pe 1900 mp, trebuia să fie augmentată, dat fiind că fluviul urma să fie deturnat. În plus, deoarece vechiul For devenise neîncăpător, încă din 51 î.C., Caesar inițiasc construirea altui for, așa-numitul *Forum Iulium*, terminat în 46 î.C. Acest for avea forma unui dreptunghi ce măsoara 165 m la nord, 75 de la est la vest. Era alcătuit dintr-o esplanadă mărginită de portcuri pe trei dintre laturile sale. Pe latura fără prăvălii se ridica statuia ecvestră a lui Iulius Caesar însuși și o fântână. Un arhitect atenian, angajat de Caesar, în 47 î.C., dirija șantierele de construcții din Roma (Cic., *Att.*, 13, 35, 1). Totodată, Caesar a suprimat barierele incintei lui Servius Tullius, care strangulau Orașul în 500 de hectare. Dobândind dreptul de a amplifica zona pomerială, Caesar a extins Roma în toate direcțiile.

Într-un Oraș cu o suprafață triplată erau indispensabile întreținerea străzilor și o poliție locală, a cărei inexistență tulburase Roma Republicii, în ultimele decenii. Ediliile trebuie să se ocupe de întreținerea străzilor și a edificiilor publice. S-a interzis circulația atelajelor în cea mai mare parte a zilei. Excepție făceau cele ale sacerdoților, vestalelor, ca și alaiurile triumfale și cărușele zidarilor. Caesar intenționa nu numai să reclădească Roma, ci să-i modifice fizionomia. Pe de altă parte, vacarmul vehiculelor, pe timpul nopții, condamna mulți locuitori la insomnie. Căci populația Romei sporea neconținut. De la 463.000 de inși, în 85 î.C., trecuse la 486.000, în 55, ca să crească ulterior. Recensămintele consemnau locuitorii fără distincții relative la sex, vârstă și statut personal. Cetățenii trebuiau să-și declare prenumele, numele gentilic, supranumele (*cognomen*), starea civilă a tatălui lor, vârsta, bunurile posedate. Sunt luați în considerație peregrinii, sclavii, femeile, copiii (Suet., *Caes.*, 41).

Restructurările operate de Caesar au asumat ținte multiple: reluarea și sporirea prosperității economice a Italiei, decantarea sistemului regatelor clientelare, eliminarea guvernării contraproductive a provinciilor. Mulți guvernatori utilizau promagistraturile spre a se îmbogăți. Prorogările guvernărilor au fost interzise ori limitate cu strictețe, în 46 î.C. (Cic., *Phil.*, 1, 8, 19; 5, 3, 7; 8, 9, 28; DC, 43, 25, 3). Se urmărea fie lichidarea, fie îndiguirea abuzurilor promagistraților. Ca prefect al moravurilor, Caesar s-a dovedit nemilos față de senatorii venali și abuzivi (Suet., *Caes.*, 43). Siguranța imperiului teritorial al Romei revenea armatei, supuse unui program de reorganizare, de întărire a disciplinei, a dresării și rodării soldaților. Caesar concentrează o forță militară imensă pentru antichitate, care regroupează 39 de legiuni. În afara celor 16 legiuni grupate în vederea unei campanii în Orient, la începutul anului 44, Caesar instalase, în diverse garnizoane, alte 23 de legiuni: una în Sardinia, patru în Hispania, două în Gallia cisalpină, cinci în Galiile transalpine, patru în Egipt, patru în zona ilirică, trei în Africa. În aceste forțe militare considerabile fuseseră recrutați numeroși peregrini. După un anumit interval de timp, aceștia nu se mai deosebeau de cetățenii romani. Augúst va dispune numai de 28-25 de legiuni: ceea ce reprezintă o diferență în minus de 50.000 de soldați. Însă Augúst va îngloba acești soldați, din afara legiunilor, în corpurile auxiliare. Desigur, militarii peregrini ai lui Caesar vor contribui substanțial la romanizarea imperiului Romei. Protectoratul asupra Egiptului este accentuat până la nivelul unei anexări *de facto*. Am menționat, imediat mai sus, forța ocupației militare romane a regatului. După Thapsus, Caesar adusese la Roma, ca ostatici permanenți, pe cei doi regi, Cleopatra și soțul-frate al ei, Ptolemaios XIII Copilul. I-a instalat în grădinile înflorite de pe malul drept al Tibrului. În absența regilor, Egiptul era gestionat de un cavaler-comandant al celor patru legiuni. Fără îndoială, Caesar o ținea pe Cleopatra la Roma și deoarece era amanta sa, pe care o iubea cu pasiune. De altfel, în 44, Ptolemaios Copilul moare. În 42 î.C., va deveni rege sau corege al Egiptului, alături de mama sa, cel ce teoretic era fiul lui Ptolemaios Copilul. În realitate, el era fiul nelegitim al lui Caesar. El va fi Ptolemaios XIV Cesarion, rege între 42 și 30 î.C.

Aceste reforme complexe, mai sus consemnate, sau chiar altele, trecute de noi cu vederea, au fost puse în aplicare într-un timp foarte scurt, atestând energia de excepție a lui Caesar. Ele puneau practic capăt vechii Republici. Totodată, cheazăuiau puterile exorbitante asumate de Caesar. Nici anterior, nici ulterior, cel puțin până la Gaius-

Caligula, nici un șef de stat roman nu acumulase și nu va acumula atâtea competențe legale. Ca să nu ne mai referim la puterile reale, neconsfințite „constituțional”, deși foarte pregnante¹⁵. Se instaura astfel la Roma o monarhie, o regalitate?

Caesar rex? Un tiran implacabil

Am semnalat mai sus că, după opinia noastră, Caesar nu a avut în vedere stabilirea unei monarhii la Roma, nici la începuturile carierei sale, nici mai târziu, în perioada consulatului și a cuceririi Galliei comate. O asemenea idee nu a putut să „mijească” în mintea lui Caesar înaintea șederii lui în Egipt. Un astfel de program de acțiune, presupus de Theodor Mommsen, Ettore Pais, Eduard Meyer, trebuie să fi apărut mai târziu. Înainte sau după Thapsus? Înainte sau după Munda? În orice caz, la sfârșitul lui 45 î.C., Caesar, după părerea noastră, aspira clar la instaurarea regalității, a unei forme de basileia, de inspirație elenistico-orientală, la Roma. Cum am remarcat în trecut, *puter-nica influență exercitată de amanta sa, tânăra și frumoasa regină Cleopatra, trebuie să fi jucat un rol decisiv în această opțiune monarhică*. Într-adevăr, Cleopatra nu era înzestrată doar cu un „sex-appeal”, rar întâlnit în istoria participării femeilor la viața politică a Europei. Această fascinantă seducătoare era și o doctrinară care spera să profite de imperiul teritorial al Romei pentru a impune o basileia aproape universală, focalizată pe modele elenistice, ca și pe interesele Lagizilor. În afară de aceasta, Cleopatra considera că numai un rege poate fi amantul și, poate, cândva, soțul unei regine. Era ambițioasă, cultivată și inteligentă, politiciană performantă. Fără îndoială, Cleopatra își împingea amantul către asumarea standardelor monarhiei ptolemaice. Acumularea puterilor excesive de către Caesar favoriza asemenea năzuințe. Se adăuga faptul că Caesar era sau devenise animat de ambiții megalomane, extravagante. Desigur, era pragmatic, abil politician, reformator ultracompetent, dar „nebulia grandorii” îl cuprindea progresiv. Dar câți oameni de stat, dictatori, uneori chiar politicieni democrați, nu devin paranoici după ce asumă puterea?

Încât se pare clar că Iulius Caesar a intenționat, în 45-44 î.C., să instaureze la Roma o formă de basileia elenistică. În pofida alegațiilor contrare ale celebrului sir Ronald Syme. De altfel, încă Gustave Bloch aprecia că Iulius Caesar nu numai că proiecta o nouă regalitate romană, dar că ar fi și implantat-o efectiv, cel puțin la nivelul realităților politice curente. Regretatul Michel Rambaud amintește de influențe doctrinare, de sorginte epicureică, care făceau apologia regalității. Este tocmai vremea când Philodem din Gadara alcătuiase un tratat despre Bunul Rege. Totuși acest savant pare să fi ezitat în privința regalității preconizate de Caesar. Am arătat mai sus că, în tinerețe, Caesar fusese omul care răspundea la o întrebare printr-o altă întrebare. Caesar își calcula mișcările loviturile și planurile de acțiune. Reiterăm observația că *presiunile exercitate asupra sa de către Cleopatra au avut un rol decisiv în elaborarea planurilor monarho-regaliste*. Dacă Jérôme Carcopino estima că Caesar aspira să devină rege al lumii romane, Oppermann opina că dictatorul voia să restaureze vechea regalitate de tip italic.

Caesar înțelegea să utilizeze cu abilitate servilismul unor senatori și fidelitatea necondiționată a anumitor cezarieni, în frunte cu Marcus Antonius. Cu toate acestea el trebuia să țină seama de șovăielile, de împotrivirile surde ale altor partizani ai săi, republicani ori numai îngrijorați de perspectiva unui amplu război desfășurat în Orient, preț de cel puțin trei ani. Într-o dimineață din ianuarie sau februarie 44 î.C. s-a constatat că statuia de aur a lui Caesar, instalată în rostre, purta o panglică albă, simbol al regalității. Însă doi tribuni ai plebei, republicani, deși probabil cezarieni, Gaius Epidius Marullus și Lucius Caesetius Flavus, au ordonat smulgerea, îndepărtarea, panglicii regale. Cel ce o agățase de statuie a fost întemnițat (Suet., *Caes.*, 79, 2). În 26 ianuarie 44, când se întorcea călare și înveșmântat în purpură de la Sărbătorile Latine, la intrarea în Roma, mulțimea, probabil incitată de cezarienii fanatici, l-a aclamat cu titlul de „rege“, *rex*. Caesar a protestat cu o modestie ipocrită: „mă numesc Caesar, și nu Rege“. Însă când cei doi tribuni antiregaliști au vrut să inițieze urmărirea celor care strigaseră *rex*, Caesar a determinat întâi condamnarea lor la pedeapsa capitală, comutată ulterior în destituirea lor.

În 14 februarie 44, Caesar primește senatorii, la picioarele statuii sale, așezat pe un scaun de aur, în fața templului zeiței Venus Genitrix, adică în Forul său. Senatorii îi încredințează copia senatusconsultului, care îi conferea dictatură perpetuă. Ca stăpân absolut, Caesar proclamă trei măsuri relevante: promulgă o amnistie generală, dizolvă garda sa personală, încredințează siguranța propriei persoane jurămintelor supușilor. În sfârșit, în ziua următoare, adică în 15 februarie, Caesar asistă la desfășurarea sărbătorii Lupercaliilor, înconjurat de Lepidus, devenit *magister equitum* al dictatorului, și de pretorul Gaius Cassius. Caesar era așezat pe un taburet de aur și îmbrăcat în purpură. Un participant la ceremonie urcă estrada și depune la picioarele lui Caesar o cunună de lauri. Ceea ce era foarte normal. Anormal părea numai faptul că această cunună era dublată de panglica diademei, simbol al regilor elenistici. Apoi, în mijlocul strigătelor mulțimii, acest asistent la organizarea ceremoniei pune cununa și diadema pe creștetul lui Caesar. Izbucnesc noi strigăte. Se cere lui Lepidus să îndepărteze diadema. Cum Lepidus simulează că nu înțelege nimic, Cassius o ia de pe fruntea lui Caesar și o așază pe genunchii dictatorului. Caesar o respinge și o parte din mulțime aplaudă. Atunci sosește consulul Marcus Antonius, membru al colegiului sacerdotal al lupercilor. El ia de pe jos diadema și o rează pe capul lui Caesar. În mulțime se face o tăcere absolută. Caesar scoate diadema și o aruncă mulțimii. Unii din mulțime aplaudă gestul lui Caesar, în timp ce alții strigă că Caesar nu are dreptul să refuze un dar al poporului roman. Antonius, încurajat de aceștia din urmă, repune emblema regală pe creștetul dictatorului. Se aclamă din nou în mulțime și Caesar este salutat ca *rex*. Din nou Caesar scoate cununa amestecată cu semnul diademei și poruncește să fie încredințată lui Iupiter. Se aplaudă din nou și consulul îmbrățișează dictatorul. Cei mai apropiați asistenți ai dictatorului merg și încoronează cu simbolul diademei o statuie a lui Caesar de lângă rostre (N. Dam., 21).

Această scenă tragicomică este revelatoare. Nu numai pentru abilitatea politică a lui Caesar, care o regizase atent spre a sonda reacțiile mulțimii. „Clasa politică“ nu era dispusă, în majoritatea sa, să subscrie la restaurarea regalității, detestată de romani. Însă și o parte din plebea Romei era ostilă unui Caesar *rex*. Implantarea oficială a regalității nu constituia o operație politică lesnicioasă. Cu toate acestea dictatorul și o parte din cezarieni perseverează. Caesar consultă cărțile Sibyllei în legătură cu războiul proiectat

în Orient. Oracolul complezent și temeinic manipulat răspunde că pașii nu pot fi biruiți decât de un rege. Plecarea în expediția orientală era programată pentru 18 martie. Încât se stabilise ca senatul să fie convocat în 15 martie pentru o reuniune solemnă. Atunci, reclamându-se de la răspunsul oracolului, Lucius Aurelius Cotta urma să propună conferirea titlului de *rex* dictatorului: *Caesar rex* (Suet., *Caes.*, 79, 4). Aurelius Cotta era unchi al lui Caesar și avea calitatea de *quindecimvir*. Era bătrân și venerat de senatori.

În ce constau planurile militare ale unui Caesar care nu mai avea răbdare să rămână multă vreme la Roma? Caesar se gândise la o amplă ofensivă în Orient, încă din 47 î.C. Oricum, la sfârșitul anului 45 î.C., mobilizase la Apollonia, pe țărmul răsăritean al Mării Adriatice, 16 legiuni și 10.000 de călăreți (N. Dam., 16; App. *Ciu.*, 2, 110; 460; 3, 24; 92; DC, 45, 9, 3) Caesar nu ierta pașilor o anumită cooperare cu pompeienii. Dar așteptase implantarea reformelor sale esențiale. Întreprinsese însă o ălcusită campanie diplomatică în zona cetăților și micilor monarhii din aria Bosforului cimmerian. El intenționa, conform informațiilor furnizate de Suetoniu, să-i zdrobească pe dacia lui Burebista, care se revărsasera, arată biograful, asupra Traciei și meleagurilor pontice. Apoi, trecând prin Armenia *minor*, i-ar fi atacat, cu prudență, pe pași, în inima regatului lor, și i-ar fi nimicit (Suet., *Caes.*, 44, 6). Alți autori adaugă că Caesar dorea să se întoarcă la Roma prin Caucaz, Scitia și centrul Europei, Germania și Gallia (N. Dam., 26; Plut., *Caes.*, 58, 2). Era reeditarea ofensivei gigantice odinioară efectuate de Alexandru și chiar transcenderea ei. Se spăla și rușinea înfrângerii de la Carrhae și se asigura lui Caesar *rex* o glorie care i-ar fi consolidat autoritatea.

Nu avem nici o îndoială că Caesar voia cu ardoare titlul de *rex*¹⁶. Era o ființă paradoxală. Chiar foarte paradoxală. Era un ideolog desăvârșit, dar și un pragmatic destoinic. Era un generos, un clement, un moderat, dar și un despot crud. Era un prudent, dar și un temerar. Era un ambițios, câteodată chiar veleitar, dar și un foarte competent strateg militar și politic. Era pederast, dar și mare seducător, iubitor de femei frumoase. Putea fi arogant, capricios și brutal. Însă putea fi și iertător, afectuos, tolerant. Era un dibace reformator, decis să aibă în vedere efecte pe termen lung, dar și un ipocrit ălcusit. Mai ales *Caesar a fost un tiran implacabil, care disprețuia total libertățile*. În pofida declarațiilor contrare, enunțate în „Despre războiul civil“, *De bello ciuili*, Caesar a lovit crunt libertățile fundamentale ale romanilor. Ceea ce nu înseamnă că unele reforme nu erau necesare. Ceea ce nu înseamnă că Iulius Caesar, monstru genial, cum l-am caracterizat în alt subcapitol, nu era un scriitor foarte performant, un artist desăvârșit al prozei latine, un Mozart al acesteia, cum a fost definit. Totuși, într-un fel Caesar a fost și un dictator, *un tiran atipic*. Potrivit lui Suetoniu „se spune că a fost înalt de stat“, *fuisse traditur excelsa statura* (*Caes.*, 45, 1). Desigur, Caesar era înalt în funcție de standardele antice. În orice caz, nu era mic, mărunț și deci nu era stăpănit de ceea ce uneori se definește drept „complexul lui Napoleon“. Cei mai mulți tirani ai istoriei au fost mici de stat: Ludovic al XIV-lea, Napoleon însuși, Franco, Adolf Hitler, Stalin (1,63 m!), Nicolae Ceaușescu. Or, cu excepția acelor care au suferit eșecuri lamentabile și au pierit de moarte violentă, ca Hitler și Ceaușescu, tiranii mărunți ai istoriei, datorită vicleniei lor, au murit în patul lor: Ludovic al XIV-lea, Napoleon însuși, chiar Stalin. Însă Caesar a căzut sub loviturile pumnalelor unor conspiratori.

Idele lui martie și sfârșitul lui Caesar

La 15 martie 45 î.C. sau la idele lunii respective Caesar este asasinat în plin senat. De multă vreme nemulțumirea fierbea în rândurile unei părți din „clasa politică” romană. Potențarea inexorabilă a dictaturii lui Caesar contrariase pe mulți senatori. Încercarea lui Caesar de a desființa facțiunile, clanurile de interese și de opțiuni politice, „partidele”, eșuase. Manifestările monarhice au precipitat evoluția lucrurilor. Se formase o conspirație complexă, întemeiată pe o coaliție, în vederea lichidării fizice a tiranului. Cicero nu a participat direct la conjurație, deși era perfect la curent cu obiectivele și planurile ei. De fapt, el a fost ideologul principal al întregii mișcări. De câțiva ani, el exorta anumiți oameni politici romani să salveze libertățile. Încă din 45 î.C., Cicero a îndemnat pe Brutus să răstoarne tirania (Cic., *Att.*, 13, 40; 12, 45, 3; Plut., *Brut.*, 9, 2). El îi amintea lui Brutus genealogia, pe care i-o alcătuisese Atticus. În congruență cu aceasta, Brutus descindea din alt Brutus, exterminatorul tiraniei, și din Servilius Ahala, care îl eliminase pe Spurius Maelius, acuzat de veleități despotice. Marcus Iunius Brutus era fiul Serviliei, fosta amantă a lui Caesar, și al unui *popularis* executat la ordinul lui Pompei. Tânărul Brutus era un filosof, un doctrinar intransigent, un împătimit de libertatea republicană. Se număra printre corespondenții privilegiați ai lui Cicero. În 50 î.C., se opusese lui Pompei și emisese monede care figurau chipurile presupușilor săi străbuni, Brutus regicidul și Servilius Ahala. În 49, după ezitări și înfrânându-și dezgustul, urmasa pe Pompei și pe Cato în Grecia. Caesar îl amnistiasa după Pharsalus: îi arătase afecțiune deosebită și admirație pentru intelectul lui. În 46 î.C., îi conferise guvernarea Galliei cisalpine, iar, la 1 ianuarie 44, pretura urbană. Brutus a aderat la conjurație numai înfricoșat de ideea restaurării regalității și presat de alt pretor în funcțiune, Gaius Cassius, de care anterior îl despărțise un viu conflict (Plut., *Brut.*, 10, 2-3).

Cum am semnalat mai sus, alcătuirea conspirației era compozită, eterogenă. Printre conjurați, care au acționat doar după numeroase conciliabule între ei, se numărau republicani ori pompeieni iertați de Caesar, ca: Brutus și Cassius, ei înșiși. Quintus Ligarius, susținut de Pontius Aquila, Rubrius Ruga, Sestius Naso, Marcus Spurius. Dar și moderați, oameni ai „centrului”, ca Antistius Labeo, Gaius Cassius Parmensis, Petronius, Publius Turullius. S-a obținut și adeziunea unor cezarieni republicani, moderați ori dezamăgiți, precum Gaius Trebonius, Decimus Iunius Brutus, Lucius Minucius Basilus, Lucius Tullius Cimber, Servius Sulpicius Galba, strămoșul unui viitor împărat, Gaius și Publius Servilius Casca. Mobilurile, cauzele conspirației sunt multiple. În primul rând expediția orientală înspăimânta pe mulți. Ea putea evolua fie spre reeditarea dezastrului de la Carrhae, fie spre o victorie strălucită a lui Caesar, care i-ar fi consolidat ineluctabil puterea monarhică și ar fi orientalizat Roma. În sfârșit, inspira oroare ascensiunea manifestă a unor cezarieni radicali, ca Marcus Antonius și Lepidus, ca și, îndeosebi, ascendentul sporit asupra lui Caesar, dobândit de aceștia. Catalizatorul conjurației și al acțiunii ei a fost însă groaza provocată de proclamarea oficială a lui Caesar ca *rex*, care a hotărât destui conspiratori să acționeze rapid, fără să mai pregete. Brutus și Cassius, magistrați în funcțiune, la un nivel imediat inferior consulilor, au luat

conducerea operațiilor întreprinse de conjurație. Testamentul lui Caesar, elaborat în 45 î.C., i-a grăbit moartea. Decimus Brutus figura acolo imediat după Octavian. Așadar avea interes să moară Caesar mai repede, atât timp cât Octavian era foarte tânăr. Pe de altă parte testamentul limita ambițiile lui Antonius și ale lui Lepidus. Ei n-au făcut nimic pentru a-l ocroti pe Caesar.

În 15 martie 44 î.C., Caesar se deplasează spre localul senatului, în pofida unor avertismente, care îi recomandau să nu-și părăsească locuința. Măgulindu-i orgoliul, Decimus Brutus îl convinge să meargă la reuniunea senatului. Chiar pe drum spre senat, un informator al dictatorului îi încredințează un bilet, care revela complotul. Caesar nici măcar nu îl citește. Conjurația era prea amplă ca să nu fi fost cunoscută de suficient de mulți romani. După părerea noastră, Caesar era obsedat de ideea proclamării regalității sale, proiectată pentru reuniunea senatorială respectivă. Chiar înainte de începerea faimoasei ședințe, Caesar ajunge la locul respectiv. Se așază, dar este înconjurat de complotiști, care îlucid. Cade mort la picioarele statuii lui Pompei, străpuns de douăzeci și cinci ori chiar de treizeci și cinci de lovituri de pumnal. Unul dintre cei doi Casca îl lovește cu pumnalul pe la spate. Caesar a încercat, însă nu a putut, să scape prin fugă. Se pare că o singură lovitură de pumnal a fost mortală. Dar întreg localul reuniunii senatului s-a umplut de sânge. Înainte de a muri, Caesar, întors spre Brutus, a murmurat în grecește: „chiar și tu, fiule“, *kai sù téknon* (N. Dam., 24; Suet., *Caes.*, 82, 1-4). Unii au considerat aceste cuvinte ca un semn că Brutus era, în realitate, fiu nelegitim al lui Caesar. Dar „fiule“, *téknon* era, foarte probabil, o apelație afectuoasă, întrebuințată, atunci, ca și acum, de oameni în vârstă față de alții mai tineri. După câțva timp, trei sclavi au transportat, pe o lectică, cadavrul lui Caesar acasă la el. Se pare că anumiți conspiratori ar fi vrut să-i târască leșul spre Tibru, unde să-l arunce, să-i confişte bunurile și să-i anuleze actele, *acta*. I-a oprit teama de Marcus Antonius și de Lepidus. Complotiștii au agitat pumnalele însângerate în numele libertății. Brutus strigase chiar numele lui Cicero (Cic., *Phil.*, 2, 12, 28). Cicero însuși și-a exprimat satisfacția, cu prudență, într-un bilet expediat conspiratorului Minucius Basilus (*Fam.*, 6, 15). Conspiratorii nu pregătiseră nimic pentru gestionarea statului. Ca și Cicero, erau convinși că regimul politic republican va fi restaurat de la sine, fără nici un efort. Însă nu era cazul. Evenimentele au evoluat în altă direcție.

După idele lui martie

Astfel au sfârșit Caesar și dictatura lui exorbitantă, în curs să se convertească în monarhie oficială, ostentativ mărturisită. A urmat o confuzie generală¹⁷. După ce Caesar și-a dat ultima suflare, Brutus a înaintat în mijlocul sălii, spre a reține și a calma senatorii. Însă aceștia au fugit în dezordine (Plut., *Brut.*, 21). Conspiratorii nu încercaseră nimic împotriva lui Marcus Antonius, consul în funcțiune, deci șef al statului, potrivit normelor republicane, îndrăgite de conjurați. Michel Christol și Daniel Nony opinează că ei doreau să păstreze un interlocutor comprehensiv în fruntea facțiunii cezariene. Am reliefat că noi suntem de altă părere. Speranțele republicanilor nu au fost justificate prin nimic. Nu doar vechile structuri republicane se prăbușiseră și nu puteau

fi reînviată. *Din păcate, nu au putut fi resuscitate nici libertățile romanilor.* Evenimentele subsecvente au demonstrat clar aceasta. Jérôme Carcopino afirma cândva că numai statul part a fost salvat. Nici un cuceritor roman nu va putea în viitor să-l zdrebească. A fost de asemenea întârziată cucerirea Daciei.

Dezordinea absolută s-a prelungit cel puțin câteva ore. Marcus Antonius și Lepidus au început prin a nu reacționa. Marcus Antonius a azvârlit toga consulară și a luat-o la fugă. Complotiștii au apărut în For, unde au răspuns murmurului mulțimii prin strigăte, care glorificau libertatea, *libertas*. Încât au trebuit să se refugieze pe Capitoliu. Mai târziu, Brutus a emis monede, care pe o față îl reprezentau ca BRUT(us) IMP(erator) și pe alta figurau două pumnale și scufia, ce simboliza libertatea. În 16 martie, Lepidus, care dispunea de o legiune, a ocupat Forul și Câmpul lui Marte. Pe 17 martie, Antonius a convocat senatul. S-a votat o moțiune, propusă de Cicero, care acorda imunitate conjuraților. Seara, cezaricizii coboară din Capitoliu în For, unde strâng mâinile lui Antonius și ale lui Lepidus. În schimb, Antonius a impus, în reuniunea senatului, ratificarea actelor lui Caesar, mai ales desemnările anticipate în comandamente militare și la magistraturi. Nici alte acte nu puteau fi anulate, de teama unei răscoale generale. Numeroși veterani ai lui Caesar își așteptau loturile agricole și banii. De fapt se aflau din nou față în față cezarienii și republicanii. Pe 19 martie, într-o nouă ședință a senatului, la cererea lui Lucius Calpurnius Piso, socrul lui Caesar, în locuința lui Antonius a fost citit ultimul testament al lui Caesar, încredințat vestalei maxime (Suet., *Caes.*, 83, 1). Se stipula în testament adoptarea oficială a lui Gaius Octavius, sau Octavian, care urma să se numească și Caesar. Poporul Romei moștenește, colectiv, parcul lui Caesar de lângă Tibru și 300 de sesterți pe cap de plebeu (Suet., *Caes.*, 83, 3-4). Funeraliile au fost anunțate și s-au desfășurat în 20 martie. A fost ridicat un rug pe Câmpul lui Marte, alături de mormântul Iuliei, fiica lui Caesar și cândva soția lui Pompei. Alături și în fața roștelor a fost edificată o capelă, ce reproducea timpul zeiței Venus Genetrix. Cu prilejul jocurilor funebre, s-au cântat versuri, inspirate de compasiunea pentru Iulius Caesar și de ura împotriva ucigașilor lui (Suet., *Caes.*, 84, 1-3). Marcus Antonius a pus să se citească acel *senatus consultum* care decernase onoruri deosebite lui Caesar și jurământul senatorilor de a apăra viața dictatorului. Patul funebru a fost adus în For, unde i s-a dat foc. Pe rug, veteranii și-au azvârlit armele (Suet., *Caes.*, 84, 4-7). După funeralii, plebea, înarmată cu torțe, a încercat să incendieze locuințele lui Cassius și Brutus. A fost cu greu respinsă, dar l-a ucis pe Helvius Cinna, întâlnit incidental și confundat cu omonimul acestuia, Cornelius, care, în 19 martie, rostise o violentă cuvântare împotriva memoriei lui Caesar (Suet., *Caes.*, 85, 1).

Au urmat multe luni de confuzii. La sfârșitul lui martie 44, cezaricizii au părăsit Roma. Intenționau să mobilizeze forțe militare semnificative în Orientul elenic, însă Cicero a preluat conducerea republicanilor și a luptat împotriva lui Antonius între 2 septembrie 44 și 21 aprilie 43 î.C., prin cuvântări incendiare, cunoscute sub numele de *Filipice*. Într-adevăr, Cicero îl asimila pe Antonius cu Filip, regele Macedoniei, odinioară atacat, în discursuri, de către Demostene, ca dușman al libertății și străin Greciei. Astfel cum Antonius era înfățișat de Cicero ca străin Romei. De altfel, Cicero încerca să-l disocieze de Caesar și de memoria dictatorului. Încă din 18-19 martie 44, Marcus Antonius devenise stăpânul Romei. În numele lui Caesar, el acordă cetățenia romană sicilienilor, cărora dictatorul le conferise numai dreptul latin. Își ia drept coleg la consulat pe Dolabella. Atribue cezaricizilor provincii neimportante precum Creta și Cyrenaica. Își rezervă pentru sine Macedonia. Dolabella urma să guverneze Siria. Manipulează plebea Romei, forță politică puternică și sensibilă la propaganda antoniană. Pe de altă parte, Marcus

Antonius, în scopul calmării senatului, propune o măsură legislativă care să abroge pentru totdeauna dictatura. Această propunere a fost votată. Antonius aparținea elitei Romei. Fără îndoială, Marcus Antonius era un om robust, lacom de plăceri, „juisor” înveterat. Era probabil afectat de ceea ce se definește ca sindromul maniaco-depresiv. Crizele sale de furie erau urmate de o descurajare manifestă. Nu era un ideolog ca Iulius Caesar. Doctrinarul său va fi... Cleopatra. Se învedera însă capabil comandant militar, spirit pragmatic, foarte ambițios și dibace manipulator de opinie. Întrucât Decimus Brutus ocupase Gallia cisalpină, Antonius, la 3 iunie 44, prezidează comiții populare, în calitate de consul. Smulge o putere legislativă necondiționată, mutarea în Macedonia a lui Decimus Brutus, din Gallia cisalpină, atribuită sieși pe cinci ani. În anul 44, a survenit ultimul său succes politic important.

Căci alte forțe politice relevante emerg pe scena politică atât de perturbată. Ne referim la moștenitorul legal și fiul adoptiv al lui Caesar. Acesta se aflase la Dyrrachium, în Epir, împreună cu armata destinată să plece spre Orient. Se născuse în 63 î.C. Fusese afectat de asasinarea lui Caesar și dorea să lupte împotriva cezaricizilor. Debarcă în sudul Italiei și, pe 18 aprilie, cel ce se numea acum Caesar cel Tânăr se întâlnește cu veterani ai dictatorului. Se înfățișează la Roma ca „fiu al divinului Caesar”, *diui Iulii filius* și succesor legal al lui Caesar. Antonius îi acordă o audiență, unde comite o gravă eroare. Cum am mai arătat, consulul estima că el este adevăratul moștenitor politic și spiritual al lui Caesar. De aceea tratează pe Octavian cu o evidentă condescendență. *Era semnul primei tensiuni relevante, care intervenea între cele două principale căpetenii ale taberei cezariene.*

Vara anului 44 este dominată de felurite urzeli ale lui Octavian și ale suporterilor acestuia. Octavian profită de semne cerești, talmăcite ca anunțându-i o glorie imensă, ca și de jocuri în cinstea victoriei lui Iulius Caesar, făgăduite de dictator și acum organizate de Octavian. Marcus Antonius are probleme cu propriile legiuni, în care restabilește disciplina cu dificultate. În același timp Octavian recrutează în Campania trei mii de luptători, înrolați printre veteranii tatălui său adoptiv: cum o va declara el însuși, la numai nouăsprezece ani, „în vederea eliberării statului oprimat de dominația unei facțiuni”, *per quem rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem vindicaui* (*Mon. Anc.*, I), Cicero trage profit din falia manifestă survenită între cezarieni și lansează campania *Filipicelor*. Roma cunoaște o toamnă fierbinte, din punct de vedere politic. În 28 noiembrie, senatul, încurajat de evoluțiile recente, refuză să-l declare pe Octavian „dușman public”, *hostis publicus*. Îl convocase consulul Antonius. Acesta din urmă pleacă, în fruntea trupelor sale, în Gallia cisalpină, spre a-l înlătura din provincie pe Decimus Brutus și a pune stăpânire pe acest teritoriu. Cicero își pune speranțe extravagante în tânărul Octavian, care mărturisește o admirație neînmurită față de bătrânul luptător republican. Pe 2 ianuarie 43, Cicero dobândește, de la senat, calitatea de *propraetor* și un *imperium* militar pentru Octavian, care nu avea nici vârsta legală și nici nu exercitase pretura ori quaestura. Îl prezintă ca pe un tânăr divin, hărăzit salvării demnității poporului roman: valoarea nu așteaptă număratoarea anilor! (*Phil.*, 5, 42-48). Tratatule duse cu Marcus Antonius, aflat în Gallia cisalpină eșuează și războiul civil izbucnește din nou. Conflictul se desfășoară în jurul cetății Mutina (azi Modena), între Antonius pe de o parte și consulii în funcțiune, trimiși de senat, însă desemnați încă de Caesar: Aulus Hirtius, fost „șef de cabinet” al lui Caesar, cum îl definea Marcel Le Glay, și Gaius Vibius Pansa. Ambii erau partizani ai lui Octavian, însă și ai reconcilierii cu senatul și republi-

canii. Situația politică devine cumplit de încălțită. Adesea se fac alianțe contra naturii, ca ulterior ele să se desfacă. Pe Hirtius și Pansa îi însojea și sprijinea propretorul Octavian. Lângă Mutina au loc două bătălii. În 21 aprilie, Antonius este înfrânt și se retrage în Gallia narboneză. Dar Hirtius murise pe câmpul de luptă. Pansa, rănit, moare și el curând după bătălie. Comanda trupelor senatului și octavienilor revine lui Octavian, salutat de soldați ca *imperator*. La rândul său, Cicero scrie tuturor comandanților militari importanți: lui Lepidus și lui Munatius Plancus în Gallii, lui Asinius Pollio în Hispania, lui Cornificius în Africa. Cu toate acestea, în 27 aprilie, se desfășoară o ședință a senatului, încheiată cu un set de hotărâri deosebit de ambigue. Se hotărăsc funeralii publice pentru cei doi consuli defuncți, însă și pentru Pontius Aquila, fost tribun al plebei, care refuza să se ridice în picioare când Caesar intra în senat. Brutus este desemnat comandant suprem al forțelor militare ale senatului. În pofida insistențelor lui Cicero, se refuză ovația lui Octavian, ale cărui trupe urmează a fi dizolvate. Se confirmă oficial competențele anterior ilegale ale lui Brutus cezaricidul în Macedonia și ale lui Cassius în Siria. Se acordă lui Sextus Pompeius, instalat în Sicilia, un comandament suprem al mărilor. Astfel i se asigură acestuia controlarea aprovizionării Romei. De altfel însuși Marcus Antonius îi conferise lui Sextus Pompeius impunitatea și îi restituise bunurile personale.

Efectul acestor măsuri a fost dezastruos. Senatul nu înțelesese că nu putea conta decât pe sprijinul militar al cezaricizilor, aflați departe de Roma. Legiunile lui Octavian nu acceptă să fie comandate de către Decimus Brutus, un cezaricid. Ele trec de partea lui Octavian, care lansează o operație asupra Romei. El spulberă rezistența senatorială, organizată pe Ianiculum, și pune stăpânire pe Roma. Prezidează comiții consulare, în care el însuși este ales consul, la 19 august 43, având coleg pe Quintus Pedius, vărul său. Acaparează numerarul statului, distribuit soldaților săi. Nu mai rămânea decât concretizarea unirii forțelor taberei cezariene împotriva senatorilor și republicanilor veleitari. Adică reconcilierea cu Marcus Antonius, mediată de Lepidus, fostul colaborator al lui Antonius în rândurile cezarienilor puri și duri, și de Asinius Pollio. Adică al doilea triumvirat¹⁸.

Al doilea triumvirat

Al doilea triumvirat constituie o abilă lovitură de teatru, calculată de foarte tânărul Octavian. De data aceasta nu s-a mai aflat în cauză un cartel politic sau o influență mai mult sau mai puțin ocultă, oficioasă, neoficială, asupra mersului instituțiilor statului. Acest al doilea triumvirat era destinat reconstituirii, condamnate de fapt să fie efemeră, a „lagărului” politic cezarian și destabilizării totale a facțiunii republicane, a rezistențelor senatoriale, și ulterior zdrobirii cezaricizilor.

Cum s-a ajuns la încheierea unei asemenea alianțe? Am evocat, mai sus, rolul de reconciliator jucat de Lepidus. După ideile lui Martie, Lepidus sprijinise candidatura lui Antonius la pontificatul maxim. Încât Marcus Antonius devenise *pontifex maximus*. La sfârșitul lunii octombrie a anului 43 î.C., Lepidus, guvernator al Hispaniei Citerior și al Galliei narboneze, încă din 44 î.C., și-a unit forțele cu cele ale lui Marcus Antonius, refugiat, cum am arătat, tocmai în sudul Franței actuale. El a aranjat o întrevvedere între el și Marcus Antonius pe de o parte și Octavian pe de alta. Caesar cel Tânăr nu putea să înfrunte trupele reunite ale lui Lepidus și Marcus Antonius, mai ales

în condițiile în care la Roma ființa încă opoziția republicană, iar cezaricizii se organizau în Grecia și în Orient. Pe de altă parte, nici cei doi aliați nu doreau să lupte împotriva fiului adoptiv al lui Iulius Caesar. Chiar armatele impuneau o alianță menită să faciliteze eliminarea lui Decimus Brutus, ordonată de Antonius. Nu fără anumite mefiențe se desfășoară într-o insulă de lângă Bononia (azi Bologna) întrevederea celor trei mari comandanți militari cezarieni. Într-adevăr, fiecare a venit la punctul de întâlnire însoțit de forțe militare. S-a dobândit însă un acord complet.

În primul rând s-a decis instituirea unei magistraturi colegiale, în trei persoane, adică triumviratul, de reînnoit peste cinci ani. Octavian abdică din consulat, care urmează să fie deținut de către Publius Ventidius Bassus, un cezarian care optase pentru Marcus Antonius. Încât la Roma vor fi doi consuli, un antonian și un partizan al lui Octavian (Quintus Pedius). Se statuează de asemenea o nouă distribuie a provinciilor. Pentru a pecetlui pactul încheiat, Octavian se logodește cu Clodia, fiica Fulviei, soția lui Antonius (însă căsătoria nu va avea niciodată loc). Triumvirii pun la cale o intrare solemnă și comună în Roma. Vor intra în Oraș în fiecare zi, preț de trei dimineți. Această convenție, încheiată pe insula situată pe râul Rhenus, de lângă Bononia, a fost oficializată, adică oficial consfințită, de o lege Titia, adoptată la 27 noiembrie 43. Cei trei dictatori *de facto* sunt proclamați „triumviri în vederea organizării statului“, *triumviri rei publicae constituendae*. Spre deosebire de primul triumvirat, cel de al doilea era instituționalizat pentru salvarea statului roman. Va fi reeditat, cu aceeași valoare juridică, în 37 î.C.

În realitate, îndată după stabilirea reconcilierii lor, Lepidus, Antonius și Octavian decisese să trimită la Roma spadasi, ucigași profesioniști, *percussores*, care să execute șaptesprezece adversari de marcă ai lor. Consulul Pedius, ca să calmeze panica declanșată în Oraș, a afișat lista celor șaptesprezece condamnați, ca și cum numai ei urmau să fie victimele tulburărilor civile (App., *Ciu.*, 4, 6). Cu toate acestea, până la urmă, s-a ajuns la proscripții masive, tot atât de crunte ca și cele din vremea lui Sulla. Ele au fost legalizate printr-un edict, care definea interzicerea focului și a apei și statomicea o recompensă de acordat delatorilor și ucigașilor. De fapt s-au afișat două liste, una de senatori și cealaltă de cavaleri. Ulterior au intervenit radieri de pe liste și adăugiri, încât este greu de evaluat numărul victimelor. Appian va înregistra 300 de senatori și 2.000 de cavaleri. Alte izvoare furnizează cifre diverse. François Hinard crede că au fost sacrificate 300 de persoane, 150 de senatori și 150 de cavaleri. Proscripții au fost omorâți, iar averile lor au fost confiscate, ca să fie acordate soldaților triumvirilor. Puțini au putut scăpa, fugind în tabăra lui Brutus și Cassius, care concentrau trupe în Orient, ori în cea a lui Sextus Pompeius.

Se urmărea lichidarea oricărei opoziții în senat și în Italia. Listele proscripțiilor au fost întocmite pe baza unor aprige negocieri, desfășurate între triumviri. Lepidus și-a jertfit propriul frate, iar Octavian l-a abandonat pe Cicero, al cărui cap era stăruitor cerut de către Marcus Antonius. Asasinii trimiși de Marcus Antonius l-au surprins pe Cicero pe țărmul campanian, la 7 decembrie 43 î.C., când ezita să se îmbarce pentru Macedonia, unde se aflau forțele lui Brutus. Printre ucigași, Cicero l-a zărit pe centurionul Herennius, pe care odinioară îl apăraseră de acuzația de paricid. Cicero a cerut sclavilor să oprească lectica în care se afla, a scos capul dintre perdele, l-a oferit și l-a privit fix pe Herennius. Centurionul a retezat capul celui ce îi devenise tată, conform cutumei romane. Cicero avea șaiszeci și patru de ani. Capul și mâinile care scriseseră

Filipicele au fost pînute în For (Plut., *Cic.*, 60-61). Uciderea lui Cicero a înspăimântat cumplit pe romani. Curând se vor scrie necrologuri, narații ale morții lui Cicero, transformat în simbolul Republicii ucise, al artei oratorice, al tiraniei lui Antonius, al Libertății sugrumate. Marcel Le Glay considera că teroarea prilejuită de proscricțiile din 43 va determina generația care trăise oroarea războaielor civile să accepte, să dozească, un salvator, capabil să pună capăt sângeroaselor litigii dintre cetățeni. Am adăuga și faptul că apărătorii marcanți ai libertății pieriseră. În 30 î.C., Octavian va determina alegerea la consulat a lui Quintus Cicero, fiul marelui decedat. Va declara unuia dintre nepoții săi că marele arpinat fusese un om învățat și un patriot (Plut., *Cic.*, 61).

Pentru moment, în atmosfera impregnată de spaimă și de angoasă, la 1 ianuarie 42, Caesar a fost proclamat oficial „divin“, *diuus*, printr-un plebiscit. Senatul pierduse pe cei mai importanți membri ai săi. De altfel, cele mai semnificative decizii sunt votate de comiții ori de conciliul plebei, prezidate de triumviri. Astfel se revocă amnistia hotărâtă în 44 și se creează un tribunal menit să judece cezaricizii.¹⁹ Începea o nouă fază a războiului civil.

Philippi și împărțirea lumii romane

Triumvirii dețineau un *imperium* constituant pentru cinci ani și dreptul de a numi magistrați. Ei își împărțiseră monitorizarea provinciilor occidentale, întrucât Orientul era controlat de cezaricizi. Lui Lepidus îi revin Gallia narboneză și Hispania, împreună cu 3 legiuni; lui Marcus Antonius Gallia comata și Gallia cisalpină, cu 20 de legiuni, iar lui Octavian, Caesar cel Tânăr, Africa, Sicilia, Sardinia, cu 20 de legiuni. Pe de altă parte, se știa la Roma că se iveau fricțiuni între cezaricizi, Brutus și Cassius Longinus, pe care două întrevederi, la Smyrna, în toamna lui 43, și la Sardes, la începutul lui 42, nu putuseră să le anihileze. Augmentarea impozitelor din Asia stârnise nemulțumiri. Dar cezaricizii dispuneau de 20 de legiuni, 80.000 de infanteriști și 20.000 de călăreți, precum și de forțe navale considerabile. Iar Sextus Pompeius se instalase temeinic în Sicilia.

Octavian și Marcus Antonius debarcă la Dyrrachium (azi Dures, în Albania actuală) și se îndreaptă spre est, pe *via Egnatia*, cu 19 legiuni. Octavian, care nu era înzestrat cu vigoarea fizică a lui Antonius, se îmbolnăvește, dar perseverează.

La începutul lui octombrie 42, triumvirii înfrâng, cu mare greutate, pe Cassius. Ei pierd 16.000 de soldați, față de cei 8.000 de morți din tabăra cezaricizilor: printre aceștia din urmă se află însă Cassius, care se sinucisese. Bătălia decisivă se desfășoară la Philippi, în 23 octombrie 43. Antonius zdrobește complet forțele lui Brutus, care se sinucide după ce recitase câteva versuri dintr-o tragedie a lui Euripide, unde intra în scenă Herakles-Hercule. Octavian trimite la Roma capul lui Brutus: însă corabia ce îl transporta naufragiază. În rândurile învinșilor, luptase și Horațiu, care însă fugise de pe câmpul de luptă. Suetoniu dă seama de comportarea foarte crudă a lui Octavian față de prizonierii importanți, uciși, după ce fuseseră insultați. La rândul său, unul dintre cei mai marcanți prizonieri, Marcus Favonius, emulul lui Cato cel Tânăr, l-a insultat pe Octavian, înainte de a fi omorât (Suet., *Aug.*, 13, 1-3).

Victoria triumvirilor de la Philippi a fost evenimentul cel mai relevant petrecut după idele lui Martie. Nu numai că a pus capăt ultimelor împotriviri republicane și

urmării cezaricizilor, dar s-a soldat cu acapararea bogatului Orient. S-a produs o nouă diviziune a lumii romane. Lepidus s-a mulțumit cu Africa și a fost împins într-un rol secundar. Octavian urma să monitorizeze Occidentul, iar Antonius Orientul. Inițial i-au revenit și Galliile transalpine. Numărul legiunilor este redus la 11, dintre care 6 sunt preluate de Antonius și 5 de către Octavian. Antonius își arogă misiunea de a purta în Orient război împotriva parților, punând deci în aplicare vechiul proiect al lui Caesar. Italia și Gallia cisalpină rămân în principiu domenii comune triumvirilor. Iar Octavian va lichida pe Sextus Pompeius și va împărți pământ în Italia veteranilor de la Philippi, cum li se promisese. Era însă necesar să se identifice loturile de pământ și să se procure o flotă puternică.²⁰

După Philippi

Misiunea unor noi distribuții de loturi agricole se dovedește a fi foarte dificil de pus în practică. Octavian este obligat să recurgă la confiscări de proprietăți agricole. Efectul tragic al acestor confiscări apare în *Eglogele* lui Vergiliu, care însă îl glorifică pe Octavian. Pământurile municipale nu erau suficiente. În ultimă instanță, aceste înproprietări nemulțumesc pe toată lumea; pe cei expulzați de pe ogoarele lor și pe veteranii care nu primiseră destul pământ (Suet., *Aug.*, 13, 4). Asemenea nemulțumiri generalizate sunt abil exploatate de Lucius Antonius, fratele triumvirului, și de Fulvia, soția adevăratului învingător de la Philippi. Fulvia era mâniată pentru că Octavian i-o trimisese acasă la ea pe Claudia, rămasă fecioară. Nu o luase în căsătorie sau aceasta nu se consumase. Ei strigau pretutindeni că înproprietările veteranilor sunt insuficiente și totodată deplângeau soarta celor expulzați de pe ogoarele lor. Lucius Antonius încearcă să ajungă în Gallia, unde staționau legiuni fidele fratelui său. Este însă interceptat și silit să se închidă în Perusia (azi Perugia). Octavian îl asediază cu 6 legiuni și obligă Perusia, înfometată, să capituleze în februarie 40 î.C. Războiul civil reizbucnise, de data aceasta în interiorul fostei tabere cezariene. Octavian, care acaparase Galliile, după moartea oportună a guvernatorului lor antonian, se învederează neîndurător. Cetăți ostile lui, ca Nursia, în Sabinia, și Sentinum, în Umbria, sunt crunt lovite. Senatori și cavaleri antonieni sunt uciși la Roma, la idele lui martie 40 î.C. (DC, 48, 14, 4-6). Soldații lui Lucius Antonius trecuseră de partea lui Octavian. Dar propaganda antoniană îl prezintă pe Caesar cel Tânăr ca pe un barbar anacronic. În Gallii, Octavian numește ca guvernatori pe fideli săi, Salvidienus Rufus și Agrippa. Octavian se însoară cu Scribonia, mătușă a lui Sextus Pompeius, al cărui ajutor este solicitat de către Mecena, expedit de Caesar cel Tânăr în Sicilia. Mânios, Marcus Antonius, de asemenea ajutat de Sextus Pompeius, debarcă la Brundisium, în fruntea unor puternice forțe militare. Octavian coboară repede spre Brundisium, împreună cu trupele sale.

Însă soldații celor doi triumviri, osteniți de atâtea războaie civile, refuză să lupte unii împotriva celorlalți. Încât triumvirii sunt constrânși să încheie un acord de pace și de cooperare la Brundisium, pe 5 și 6 octombrie 40²¹. Se prevede o nouă diviziune a imperiului teritorial al lumii. Lepidus rămâne cu Africa, Antonius cu Orientul, iar

Octavian controlează tot Occidentul. Numai Italia subsistă ca domeniu comun. Marcus Antonius și Octavian intră amândoi în Roma, la sfârșitul anului 40 î.C. Comițiile le acordaseră numai o „ovație“, dar ei pătrund în Oraș, înveșmântați ca pentru un triumf. Desemnează împreună consuli, inclusiv suffecti, pentru următorii patru ani. Întrucât Octavia, sora lui Caesar cel Tânăr, rămase de câteva luni văduvă, datorită decesului soțului ei, Gaius Claudius Marcellus, și deoarece murise și Fulvia, alianța de la Brundisium este pecetluită de căsătoria între Antonius și Octavia, la sfârșitul anului 40 î.C. A patra elogiă vergiliană exprimă limpede speranța generalizată de pace, consecutivă acordului dintre triumviri.

După Brundisium

Dar relațiile dintre triumviri au fost în continuare complicate, încălcite. Ca atâtea fenomene și raporturi politice din secolul I î.C. Pe termen lung Octavian și Marcus Antonius, atât de diferiți din punct de vedere al caracterului și al ambițiilor politice, erau condamnați să ajungă la un conflict major: unul dintre ei trebuia să dispară. Se reedita finalul primului triumvirat. De fapt, triumvirii aproape nu mai aveau de distrus țintă republicană, anticezariană, eventual pompeiană. Sextus Pompeius a putut canaliza numai foarte relativ și efemer realizarea unei alianțe între triumviri. De altfel, am constatat că înainte de Brundisium, atât Caesar cel Tânăr, cât și Antonius, încercaseră să se alieze efemer cu Sextus Pompeius. Iar Lepidus cântărea din ce în ce mai puțin în interiorul triumviratului. Încât deceniul 40-30 î.C. a fost caracterizat de rivalități mocnite între Marcus Antonius și Octavian, de ambiții puternice, adesea frustrante, de reconcilierii temporare, de negocieri îndelungi, de scurte conflicte deschise, de curba unor frământări permanente, ce nu putea conduce decât la o confruntare decisivă. Lupta pentru putere este totdeauna teribilă. Îndeosebi pentru puterea absolută, căci restaurarea republicii devenise imposibilă. Ori aproape imposibilă.

Adesea bolnav, Octavian s-a învederat a fi un excelent gestionar. El își alesese colaboratori remarcabil de performanți. Ne referim, în primul rând, la Gaius Clinius Maecenas, adică la Mecena, născut în 70 î.C. și mort în 8 î.C. Aparținea unei bogate familii de cavaleri din Etruria. A rămas toată viața cavaler și nu a ocupat nici o magistratură. Acest statut juridico-social nu l-a împiedicat să guverneze uneori în absența lui Octavian. A creat mecenatul, protejarea scriitorilor, și un puternic cerc cultural-politic. Între 40 și 23 î.C., a fost principalul sfetnic al lui Octavian. Negociator redutabil toată viața, a știut să afle, în mai multe rânduri, un teren de înțelegere cu Marcus Antonius. Însă Octavian a beneficiat și de suportul oferit de către Marcus Vipsanius Agrippa (63-12 î.C.), de asemenea provenit din ordinul ecvestru, însă intrat în senat. Era un prieten de tinerețe al lui Octavian. După moartea lui Caesar, îl însoțise pe Octavian la Roma. Agrippa fusese tribun al plebei în 49, pretor în 40 î.C., ca să devină guvernator în Gallii, între 39 și 38 î.C., și consul în 37. A fost cel mai competent general al lui Octavian.

Sextus Pompeius bloca însă aprovizionarea cu grâu a Romei. El își făurise în Sicilia o puternică bază navală. Anumiți cercetători au afirmat că se afla în cauză ultima thalassocrație, ultima dominație navală a antichității. Eforturile pretorului Agrippa de a asigura aprovizionarea Romei și divertismente, inclusiv jocurile apollinare, desfășurate între 6 și 13 iulie 40, n-au dat rezultatele

scontate. Însăpăimântată de penuria alimentară, plebea nevoiașă s-a agitat mereu. Încât în decembrie 40 s-a produs o adevărată revoltă pe străzile Romei. Chiar siguranța fizică a lui Octavian și a lui Antonius a fost pusă în primejdie: a fost necesară intervenția în forță a soldaților (App., *Ciu.*, V, 8; DC, 48, 31). Triumvirii nu dispuneau de resurse financiare, în vederea lansării imediate a unei ofensive împotriva lui Sextus Pompeius. Iar militarii erau obosiți. S-a recurs atunci la negocieri, intermediare de Scribonius Libo, tatăl vitreg al lui Sextus Pompeius, pe a cărui mamă acesta o luase de soție, și socru al lui Octavian. Antonius și Octavian s-au întâlnit, undeva între Misenum și Puteoli, cu Sextus Pompeius. Pe nava amiral a lui Sextus Pompeius a fost semnat un acord de pace, în vara anului 39 î.C. În schimbul garantării păcii pe mare și aprovizionării libere a Romei, i s-a recunoscut lui Sextus Pompeius autoritate asupra Siciliei, Sardiniei, Corsicei și i s-a promis un consulat pentru anul 38 î.C. și guvernarea Achaiei. I s-au făgăduit de asemenea consulat, în 35-31 î.C., pentru prietenii săi. S-a hotărât o amnistie politică generală (App., *Ciu.*, 5, 69; DC, 48, 36-37). Însă această amnistie l-a lipsit pe Sextus Pompeius de sprijinul multora dintre susținătorii lui, care au revenit la Roma. În septembrie 39, Antonius s-a întors în Orient spre a întreprinde campania împotriva parților. Sardinia a fost predată lui Octavian de unul dintre „locotenenții” lui Sextus Pompeius, care îl trădase. Achaia nu a fost încredințată lui Sextus Pompeius. Mai mult decât atât, Octavian a divorțat de Scribonia, chiar în ziua când aceasta îi născuse o fiică, pe Iulia. Repudierea Scriboniei, survenită în decembrie 39, a fost considerată ca un gest ostil față de Sextus Pompeius. În 17 ianuarie 38, Octavian s-a căsătorit cu frumoasa și ambițioasă Livia Drusilla, născută la 30 ianuarie 58 î.C. Descindea din ginta Claudia, dar tatăl său, republican intransigent, fusese adoptat de către Livius Drusus. Ea era căsătorită cu Tiberius Claudius Nero, un oportunist politic. Fost partizan al lui Caesar, trecuse în tabăra cezaricizilor, după ideile lui Martie. Livia născuse, în 42 î.C., un fiu, viitorul împărat Tiberiu. Dar Octavian a întâlnit-o, s-a îndrăgostit de ea și Claudius Nero, întors din exil, a acceptat să i-o cedeze. Octavian s-a căsătorit cu ea în 17 ianuarie 38, la trei zile după ce Livia născuse un al doilea fiu, pe Drusus (Suet., *Claud.*, 1, 1). Se șoptea la Roma că Drusus era în realitate fiul lui Octavian. Sextus Pompeius a ripostat prin reluarea operațiilor navale de piraterie. O primă operație militară împotriva lui Sextus Pompeius a eșuat. Noi fricțiuni au intervenit între Antonius și Octavian. Cu toate acestea, aproape de Tarent, cei doi au reînnoit și prelungit pe încă cinci ani triumviratul, în primăvara anului 37 î.C. Au hotărât să lupte împreună împotriva lui Sextus Pompeius.

În 36 î.C., Sicilia a fost atacată pe trei fronturi maritime, de Lepidus, sosit din Africa, de flota lui Octavian, care opera pe coasta occidentală, sub comanda lui Agrippa, și de cea a lui Antonius, angajată pe coasta orientală a insulei. Agrippa l-a înfrânt întâi pe Sextus Pompeius la Mylae, iar, la 3 septembrie 36 î.C., a raportat o victorie decisivă la Naulochus. Sextus Pompeius și-a pierdut flota și a fugit în Orient, unde a fost executat. Sicilia a fost aspru pedepsită de către Octavian; în special interiorul insulei a fost ruinat, supus devastării totale. Pe de altă parte, bătălia de la Naulochus a marcat și lichidarea practică a triumviratului. Lepidus a fost acuzat de trădare. Se pare că, efectiv, el dusese tratative secrete cu Sextus Pompeius, înainte de Naulochus; de altminteri, forțele sale nu interveniseră deloc în desfășurarea marii bătălii navale. Mai mult decât atât, după Naulochus, el încercase să regrupeze vestigiile forțelor lui Sextus Pompeius și să-și afirme autoritatea sa de triumvir.

Totuși soldații săi au refuzat să-l urmeze împotriva lui Octavian. A fost practic arestat, i s-a luat Africa și a fost instalat la Roma într-un fel de domiciliu forțat, apărat numai de calitatea de

pontifex maximus, conferită în compensație pentru pierderea zonei pe care o controlase. Triumviratul încetase să mai existe, încât se profila clar spectrul unui nou război civil între cei doi stăpâni ai lumii romane. Octavian s-a întors la Roma, unde a celebrat o „ovație“. Căci luptase doar împotriva unor cetățeni romani. Senatul îi conferă dreptul de a purta în permanență o cunună de lauri. O statuie îmbrăcată în aur i se ridică în For. I se atribuie și puterea tribuniciană pe viață, cu drept să șadă pe băncile rezervate tribunilor plebei. Se zămisleşte, în jurul persoanei sale, o anumită mistică personală: se consacră un templu lui Apollo, alături de casa lui Octavian de pe Palatin. Apollo devine oficial protectorul lui Octavian. Dispune de 45 de legiuni, adică de aproximativ 300.000 de soldați și de 600 de corăbii de luptă. Declară închisă perioada războaielor civile. Se afișează ca restaurator al păcii și al ordinii. Arde toate actele privitoare la războiul civil. Trece la reprimarea tâlhăriei, prospere în Italia, datorită tulburărilor politico-militare anterioare.²²

Antonius în Orient: dispariția triumviratului

Triumviratul a devenit un fel de duumvirat, conducere în doi a imperiului teritorial al Romei. Totuși Marcus Antonius își continua aventura orientală. După Philippi, Antonius se deplasase în Orient, unde stabilise noi dări, sancționase cetăți și regi vasali, care îi susținuseră pe cezaricizi, și recompensase pe cei ce li se împotriviseră. Cetatea Efesului l-a întâmpinat cu cinstiri excepționale și extravagante. Alaiurile membrilor asociațiilor dionysiace de actori, *technites*, l-au aclamat ca pe noul Dionysos, *néos Diónysos*. Încă de atunci Marcus Antonius a fost fascinat de modelul furnizat de mitul lui Alexandru, de filoelenism, de basileia elenistică, de mirajul Orientului. A convocat la Tarsus, în Cilicia, pe Cleopatra a VII-a, regina Egiptului, revenită în țara ei după asasinarea lui Caesar și acuzată de a-l fi susținut pe Cassius. Oportunismul ambițios al Cleopatrei nu avea limite! Întâlnirea dintre Antonius și Cleopatra s-a desfășurat cu un fast uluitor. Tânăra regină l-a fascinat total pe Antonius. Zeița Venus venise în întâmpinarea noului Bacchus (Plut., *Ant.*, 31-32). Prins în mrejele Cleopatrei, în toamna anului 41 î.C., triumvirul a urmat-o la Alexandria, unde cei doi au dus o „viață inimitabilă“, de o extravaganță de nebănuit. În iarna 40-41 î.C., ei au trăit în mijlocul desfătărilor și probabil al unor contacte culturale cu Orientul stupefiant. Este probabil că atunci Cleopatra a insinuat în mintea lui Marcus Antonius ideologia elenistică a unei autocrații dionysiace. Ea a orchestrat o propagandă care îl înfățișa investit cu atribuțiile mistice ale lui Dionysos-Bacchus-Liber și îi pune pe seamă o ascendență herculeană. Artiștii îl figurau ca pe Osiris și ca pe noul Dionysos, în timp ce Cleopatra era închipuită ca o ipostază a zeiței Isis (Plut., *Ant.*, 4, 1-3; 24-28; 33, 7; 57, 8-10; 60, 5; 71, 4-5; 90, 4).²³ Încă în 41 î.C. Antonius intervenise în Siria, invadată de parți, pe care îi sprijinea Labienus, înzestrat cu titlul de *imperator particus* (*parthicus*). Triumvirul a lansat un raid până la Palmyra, cetate caravanieră situată la extremitatea estică a deșertului.

Totuși, în primăvara lui 40, cum am arătat, Antonius a trebuit să revină în Italia. Pe drum, la Atena, s-a întâlnit cu Fulvia, soția sa, care, după ce i-a făcut o scenă violentă, încărcată de reproșuri, a căzut bolnavă și a murit după câteva săptămâni (contribuția Cleopatrei?). După Brundisium, Antonius se întoarce în Orient, dornic să zdrobească pe parți. Aceștia, sub comanda „trădătorului“ Labienus (al Romei, nu numai al cezarienilor) și a lui Pacorus, fiul regelui part Orodes II, ocupaseră nu numai Siria, ci pătrunseseră și în Asia Mică. În 39 î.C., Publius Ventidius

fi înfrânge pe parți la Porțile Ciliciei și la Muntele Amanus. Marcus Antonius a petrecut iarna 39-38 la Atena, împreună cu Octavia, tânăra sa soție. În 38 î.C., Ventidius nimicește forțele ofensive partice la Gindarus, unde cade pe câmpul de luptă însuși Pacorus. În Siria, Samosata este recucerită de trupele lui Antonius. De asemenea, este ocupată Armenia. În martie 36, Antonius, care recrutase noi militari romani în Italia, inițiază o expediție considerată de el ca decisivă, împotriva Parthiei, cu o armată formată din 100.000 de oameni: 60.000 de legionari, 10.000 de călăreți galli și hispani, 30.000 de auxiliari, dintre care 16.000 erau armeni. Marcus Antonius urmează planul alcătuit de Caesar, încât se preconiza un marș asupra Ecbatanei, capitala Mediei, prin nord, prin Armenia și Media Atropatene, la sud-est de Marea Caspică. Spre a asigura rapiditatea ofensivei sale, Antonius comite eroarea de a lăsa în urmă bagajele armatei și materialul militar necesar asediului. Se năpustește asupra orașului Phraaspa, capitala Mediei Atropatene. Dar nu reușește s-o cucerească, în vreme ce parții distrug convoaiele de aprovizionare ale armatei sale și spulberă coloanele auxiliarelor armeni. În pragul iernii, Antonius este obligat să se retragă spre Armenia. Această retragere, care a durat 27 de zile, a fost foarte penibilă; romanii au putut pierde până la 24.000 de oameni. De aceea a fost asemuită cu retragerea lui Napoleon din Rusia. Încât, chiar dacă a evitat reeditarea dezastrului de la Carrhae, Antonius a suferit o grea înfrângere.

În 36, Antonius se căsătorește oficial cu Cleopatra. Se îmbrăca în veșminte grecești, în hlamidă, și cultiva un fast regal mirific, de tip elenistic. Divertismentele extravagante și exuberante nu lipseau de la curtea de la Alexandria. Marcel Le Glay se întreba dacă Antonius nu aspira la un titlu regal pentru a combate pe parți. Și dacă, pe lângă dorința de a aduna aur, bogății și glorie, Antonius nu estima campania partică drept o etapă în vederea alcătuirii unui mare regat oriental, care să includă și Egiptul. În planurile Cleopatrei, asumate de triumvir, se amestecau imitarea lui Alexandru și cea a lui Caesar, *imitatio Caesaris*. În iarna anului 35, la Alexandria, Marcus Antonius accentuează factura elenistică, teocratică și autocratică, a puterii sale. Neglijează reproșurile nefericitei Octavia și ale colegului său de la Roma. Spre a contrabalansa campania eșuată împotriva Parthiei, Antonius atacă Armenia, al cărei rege Artavasde îl trădase. Îi ia prizonier și îl trimite la Alexandria, ca să figureze în triumful său, celebrat tocmai în acest oraș. Ideea unui triumf celebrat la Alexandria scandalizează profund pe romani. Cîră zvonuri, care îi atribuie ideea, cândva pusă și pe seama lui Caesar, de a transfera capitala imperiului teritorial al Romei la Alexandria (DC, 5, 4). Nu este de altfel imposibil ca Antonius ori mai degrabă Cleopatra să fi avut în vedere un bicefalism politic, în cadrul căruia Occidentul ar fi fost gestionat de Roma, iar Orientul de Alexandria elenistică. De altfel Antonius arbora o poligamie ostentativă: avea oficial două neveste, Octavia romană și Cleopatra greco-orientală (Plut., *Ant.*, 36, 6 și 25-29; 59, 9; 74, 1; 88, 4).

La Alexandria, Marcus Antonius inițiază noi restructurări teritoriale ale Orientului, care sunt percepute ca ostile intereselor Romei. Încă anterior, el configurase structura regatelor clientelare din Orientul roman: lui Amyntas i se atribuiseră Galatia și Anatolia meridională, lui Polemon Anatolia septentrională și Armenia Mică, lui Arcelaus Cappadocia, lui Herodes o zonă palestiniană, la sudul Siriei. Noua restructurare se desfășoară în prezența celor doi soți, Antonius și Cleopatra, așezați pe tronuri de aur. Cei trei copii ai lor, dintre care doi erau gemeni, purtau veșminte regale, adecvate teritoriilor unde urmau să domnească. Iar Ptolemaios XIV era îmbrăcat

ca un faraon. Regatul său urma să cuprindă nu numai Egiptul, ci și o parte din coasta feniciană, Iudeea și un segment din Arabia. Cât privește copiii cuplului regal-elenistic (Antonius și Cleopatra), Aléxandros Hélios, îmbrăcat ca rege ahemenid medo-persan, primește Armenia și teritorii situate la est de Eufrat, Cleopatra Selene, Cyrenaica, iar Ptolemaios, în ținută de rege macedonean, Koilé-Siria, o parte din Fenicia și Cilicia, meleaguri la vest de Eufrat. Se pune în operă un dispozitiv, orânduit pe mai multe nivele, în fruntea căruia se aflau Cleopatra-Isis și oarecum Antonius. În concepția cuplului regal, acest dispozitiv nu trăda cauza Romei, ci dimpotrivă o slujea. De aceea Antonius a și cerut ulterior ratificarea senatorială a acestei structuri. Începând din 34 î.C., monede orientale vor figura pe avers pe Antonius purtând tiara pe creștet, ca evocare a victoriei asupra Armeniei, iar pe revers vor reprezenta pe Cleopatra, având un bust foarte roman! Aceleași monede o proclamă totuși regină a regilor.

Pe de altă parte, tot în 35 î.C., Marcus Antonius a solicitat lui Octavian subsidii în soldați și în materiale de război, în vederea unei noi ofensive antipartice. Caesar cel Tânăr i-a trimis două mii de soldați de elită și materiale militare. A condiționat expedierea unor ajutoare mai substanțiale de repudierea Cleopătrei și de reluarea normală a căsătoriei cu Octavia. În martie, Octavia s-a imbarcat cu puține subsidii și, de la Atena, și-a prevenit soțul, aflat atunci în Siria, că se îndreaptă spre el. Antonius a refuzat condițiile puse de Octavian și a ordonat soției sale să se întoarcă la Roma. Efectiv Octavia se stabilește la Roma, în locuința lui Antonius, a cărui unică soție legitimă se consideră. Ea refuză propunerea lui Octavian de a părăsi casa lui Antonius. Propaganda lui Octavian a utilizat cu profit situația soției romane părăsite de un bărbat sedus de o orientală perfidă.²⁴ Clivajul între duumiviri se adâncea, în perspectiva unui nou război civil.

Ruptura finală

Apollo trebuia să-l înfrunte pe Dionysos. Începând din 35 î.C., relațiile dintre Octavian și Antonius se deteriorează progresiv, sub impactul neînțelegerilor familiare și îndeosebi al ambițiilor, rivalităților politice și al manevrelor propagandistice viclene. Adevărata miză, bine camuflată de manipulări abile de opinie, este stăpânirea întregii lumi romane. Două săbii nu puteau încăpea la infinit în aceeași teacă. Occidentul roman nu putea accepta separarea de Orientul elenistico-roman, iar Cleopatra și secunzii ei aspirau la mai mult decât la controlul asupra Estului. Să nu uităm că regina petrecuse câțiva ani la Roma. Fiecare dintre cei doi competitori dispune de resurse importante. Antonius se plasează în fruntea unui Orient bogat, a unei flote numeroase și a treizeci de legiuni, comandate de un stat major format din *nobiles*, care aparțineau anumitor familii repute; se amalgamează aici cezarienii, supraviețuitori ai facțiunilor pompeiene și catoniano-republicane. Caesar cel Tânăr dispune de patruzeci de legiuni, alcătuite din soldați devotați sieși și temeinic antrenați, iar statul său major este compus îndeosebi din „oameni noi”, *homines novi*, fideli lui, mai cu seamă datorită faptului că-i datorează statutul social, cariera și condiția materială avantajoasă. Pe deasupra, în virtutea unui tradiționalism italic, dibace exploatat propagandistic, Octavian atrage de partea sa reziduurile republicane și pompeiene aflate la Roma și în Italia. La

Roma nu se mai vorbea decât de egipteană și de influența înrobitoare, exercitată de ea, asupra lui Antonius. Deși, în realitate, Cleopatra era greco-macedoneană și deloc egipteană. Pe de altă parte, se apropia anul 32 î.C. și expirarea oficială a ceea ce mai rămăsese din triumvirat.

Chiar în 35 î.C., triburile illyrice se răscoală pe neașteptate. Ele amenințau Italia și coasta dalmată. Caesar cel Tânăr află astfel un mijloc de a compensa gloria militară a lui Antonius, eclipsată de vicisitudinile campaniei partice. Concomitent el demonstrează că legiunile servesc nu numai pentru războaie civile, ci și pentru apărarea Italiei. El este chiar rănit în timpul asediului unei așezări întărite, unde a luptat ca simplu soldat. Întors la Roma, pentru câteva luni, Octavian acordă privilegiul și statuii Liviei, nevasta sa, și Octaviei, soră a sa, dar și soției laș abandonată de Antonius. Se sugera astfel că Octavian și cele două femei din familia lui circumscriau o triadă terestră de asemuit cu cea de pe Capitoliu, a lui Iupiter, Iunona și Minerva. Octavia se ocupa de creșterea fiicelor ieșite din căsnicia cu Antonius. Ambele se numesc Antonia. Dar creșteau și copiii lui Antonius, procreați de Fulvia, mai ales Iulus. Un alt fiu al Fulviei și a lui Antonius, numit Antyllus, se stabilise la Alexandria, unde sfârșește tragic. Caesar cel Tânăr află că se produsese o sedțiune în Dalmația. Încât în 34, el intervine din nou în Illyria. Octavian exploatează propagandistic succesele „locotenenților” săi, în special ale lui Agrippa. Acești secunzi vor beneficia de triumfuri în anul următor. În același an 34 î.C., cu toate că aflat la Alexandria, Marcus Antonius asumă la Roma un nou consulat. Practic, se declanșează un război rece, desigur psihologic. La 1 ianuarie 33, Octavian este, la rândul său, consul. El anunță oficial ruptura de Antonius. Marcus Antonius a ripostat printr-o misivă, expediată senatului și poporului. În textul său, el reclamă jumătate din recrutările efectuate în Italia și, pentru că Lepidus fusese lipsit de posesiunile sale, cere parte din Sicilia și din Africa romană. În tot cursul anului, cei doi rivali fac apel la opinia publică. Antonius propune lui Octavian să abdice amândoi din puterile triumvirale. Se afla în cauză o manevră insidioasă, întrucât Antonius rămânea oricum stăpânul Orientului, ca „prinț consort” al Egiptului. Octavian nici nu răspunde acestei sugestii. Loviturile „sub centură” – *sit uenia uerbis* – manevrele deloc curate nu lipsesc din această confruntare propagandistică. Tabăra lui Octavian reproșează lui Antonius gustul neînfrânat pentru vin, patima banchetelor prelungite, relațiile adultere cu regina Cleopatra. Pamflete, puse în circulație de adepții lui Antonius, acuză pe Octavian de violarea unor fete și unor femei măritate. În acest război al pamfletelor, calomnia este regină. Manevrele lui Octavian sunt mai iscusite. Patru ani după ce fusese consul, Agrippa acceptă o retrogradare și, în 33 î.C., asumă edilitatea. În această calitate, veghează asupra aprovizionării cu apă a Romei, care este sensibil îmbunătățită. Organizează jocuri, întinse pe 59 de zile, și decide că intrarea în băile publice va fi gratuită preț de 170 de zile. Masa plebei nevoiașă era profund cezariană, fascinată de existența inimitabilă și incredibilă dusă de Antonius și de Cleopatra. De altfel, Cleopatra destabiliza opinia publică, „pompând” mult aur în Italia²⁵.

Escaladarea conflictului latent între duumviri se acutizează clar în anul 32 î.C. La 1 ianuarie, consulatul este asumat de doi suporteri activi ai lui Antonius: Gnaeus Domitius Ahenobarbus și Gaius Sosius. Antonius le cere să citească, într-un senat care ajunsese să numere o mie de membri, lista acțiunilor sale și să obțină ratificarea lor. Desigur se referea prin excelență la organizarea Estului imperiului Romei. Însă consulii ezită. Atunci stăpânul Orientului expediază senatului o nouă scrisoare, în care, anunțând faptul că puterile sale triumvirale expirau, propune din nou să

le abandoneze. Iar, la 1 februarie 32 î.C., consulul Sosius întreprinde în senat elogiul lui Marcus Antonius și solicită măsuri împotriva lui Caesar cel Tânăr. Acesta părăsește în grabă Roma, pentru a se întoarce în Oraș și a orchestra o lovitură de stat. Apare în reuniunea senatului, înconjurat de militari și de prieteni înarmați. Se așază între cei doi consuli și rostește o cuvântare moderată, unde însă își apără tactica politică și blamează pe Antonius și pe susținătorii acestuia. Consulii rămân muți, dar, după încheierea reuniunii, fug în grabă din Roma spre Efes, însoțiți de trei sute de *patres*, favorabili lui Antonius. Lovitura de stat reușește. Pe de altă parte, numeroși antonieni dezaprobați influența Cleopatrei asupra lui Marcus Antonius, luxul ostentativ și exotic al modului de viață dus de cuplul „regal”. Unii se întrebau dacă războiul deschis împotriva lui Octavian era oportun ori doreau cel puțin ca regina să nu participe la conflictul militar. În ce îl privește, Antonius pregătește intens războiul. Se înarmează și, însoțit de Cleopatra, se deplasează spre Samos și apoi spre Atena. De aici, în mai sau iunie 32, el scrie Octaviei că o repudiază și îi cere să părăsească domiciliul conjugal din Roma. O repudia pentru o regină, considerată de romani ca orientală! Acest fapt a determinat unele defecțiuni în tabăra antoniană. Printre primii ce trădează se afla un antonian din totdeauna, Lucius Munatius Plancus, fondatorul coloniei Lugdunum (azi Lyon), care îl urmăse pe Marcus Antonius în Orient, unde îl slujise ca „procurator al desfătărilor”, *procurator ab uoluptatibus*. Plancus sosește la Roma și îl informează pe Octavian că Antonius redactase un testament, încredințat spre păstrare vestalelor. Atunci Octavian nu șovăie și recurge la o nouă lovitură de forță. Smulge vestalelor testamentul lui Antonius și îl dă publicității, inclusiv într-o reuniune a senatului. Antonius confirmă redarea unor teritorii copiilor avuți cu regina Egiptului și afirma că Ptolemaios Cesarion era adevăratul fiu al lui Iulius Caesar. Fapt mai grav, solicita ca, după moarte, corpul să-i fie incinerat în Forul roman, dar înmormântat la Alexandria. Nu spunea nimic de cele două Antonii, fiicele sale și ale Octaviei. La Roma s-a declanșat un imens scandal. Caesar cel Tânăr exploatează testamentul și susține cu ostentație că Antonius rupsesse orice legătură cu Roma. Adăuga că astfel Antonius intenționa să transfere la Alexandria capitala imperiului. În iulie 32, un *senatus consultum* destituie pe Antonius din toate competențele lui și declară război Cleopatrei. Antonius va obține jurământ de credință din partea aliaților săi orientali. La rândul său, Octavian conservă puteri extraordinare și, începând din 31 î.C., exercită anual consulatul.

Octavian pune în operă un nou act, contrar uzanțelor instituționale ale Romei. El însuși îl prezintă în memoriile sale, *Res Gestae*. El reliefează că, în toamna anului 32 î.C., întreaga Italie i-a jurat credință ca unui conducător militar, spre a-l vedea învingător la Actium. Același jurământ a fost prestat de Gallii, Hispanii, Africa, Sicilia și Sardinia. Printre cei înrolați sub stindardele sale se aflau 700 de senatori, dintre care 83 fuseseră, fie vor deveni consuli, și 170 de foști ori viitori pretori (*Mon. Anc.*, 25). Acest jurământ colectiv, această concertare generală, *coniuratio*, este apreciată de propaganda lui Octavian ca asigurându-i poziția de „apărător al libertății”, *uindex libertatis*, într-un război drept (DC, 50, 4, 6). În realitate, se utiliza o ilegalitate flagrantă. Octavian nu mai asumă competențe decisive, încredințate de senat și de popor, ci se prevalează de un jurământ colectiv, prestat de toți occidentalii, probabil chiar de necetățeni, de peregrini. Chiar dacă, în textul elaborat de el însuși, se operează o disjuncție între Italia cetățenilor romani pe de o parte și senatori consulari ori pretorien și peregrini pe de alta. Chiar dacă ulterior procedura instituită de Caesar cel Tânăr se va permanentiza și legaliza. Fără îndoială, conștientizând ritualismul și formalismul roman, atașamentul față de datina strămoșilor, Caesar cel Tânăr a uzitat o cutumă arhaică în declararea războiului împotriva

Cleopatrei. Căci nu se putea recurge la rituri străvechi ca să se declare război altui roman, adică lui Marcus Antonius, de altfel estimat ca subjugat de o regină impudică. Pe de altă parte, se sugera că nu va urma un epilog al războaielor civile, ci un război împotriva unei bazei elenistice, care amenința Roma. Pe scurt, s-a recurs la colegiul fețialilor. Cum cerea ritul, aceștia au formulat revendicări adresate Cleopatrei. Apoi, după un timp, *pater patratus*, însoțit de trei martori, a aruncat lancea sa sângerie împotriva unei coloane de lângă templul Bellonei. Coloana simboliza neîndoielnic teritoriul Egiptului. Se lansa o adevărată cruciadă împotriva Estului. Sau, altfel enunțat, *se trecea oficial de la războiul rece, desfășurat pe plan psihologic, la un război cald, dotat cu o ideologie congruentă*²⁶. Se pare că *pater patratus* nu era altul decât Octavian însuși (DC, 50, 4, 5).

Actium: urmările sale

Sfârșitul anului 32 și iarna 31-32 au fost folosite de ambele tabere pentru pregătirea coliziunii hotărâtoare. Propaganda a continuat să fie uzitată. Pamflete numeroase dădeau seama de ridiculizări, de multe ori absurde, ale adversarului. Se ajunge și aici la o manifestă escaladare. Fiecare tabără acuza pe leader-ul celeilalte de crime politice și de depravări sexuale. Țintele erau căutate aproape exclusiv în domeniul vieții private. Dar se impune și o conotație religioasă. În măsură mult mai sensibilă decât anterior, contenciosul este închipuit ca o luptă între Apollo și noul Dionysos-Bacchus.

Anul 31 debutase prin al treilea consulat al lui Octavian, asociat cu Marcus Valerius Messalla Corvinus. Mecena primește misiunea de a gestiona Roma și Italia, în absența lui Octavian. La sosirea primăverii, Octavian pleacă spre Marea Adriatică, împreună cu o flotă numeroasă, comandată de Agrippa. Mulți senatori îl însoțeau pe Octavian. Între timp Antonius sosise la țărmul Mării Ionice, în fruntea celei mai importante escadre navale din istoria acelor timpuri. Dispunea de 480 de corăbii de luptă și de 500 de nave de aprovizionare. Era slujit de 19 legiuni, susținute de trupe auxiliare asiatice. Profitând de relația sa cu Antonius, Cleopatra consolidase simțitor puterea militară, inclusiv navală, a Egiptului. Așadar Antonius avea la dispoziție 70-75.000 de infanteriști și 12.000 de călăreți. Dar forța lui Antonius era subminată de trădări în serie ale exponenților importanți ai statului lui major. De aceea și din alte pricini, Antonius nu începe o ofensivă împotriva Italiei. Octavian ia inițiativa și străbate Adriatică, susținut de 60.000 - 80.000 de infanteriști, 12.000 de călăreți și de 400 de nave. Operații militare se desfășoară în trei etape: flota lui Agrippa atacă Peloponezul, ca să lovească în ariergarda inamicului și să stingherească aprovizionarea acestuia din Egipt. Ocupă Patras și Corintul, rețezând contactul antonienilor cu Peloponezul. În această situație, Antonius este obligat să atace. El își așază tabăra în fața celei a lui Octavian, situată pe țărmul Mării Ionice. După un eșec suferit de cavaleria sa, el se retrage la Actium, la intrarea în golful Ambracia, din Epir. Intenționase să-l asedieze pe Octavian, dar ajunge acum să fie el însuși asediat. Defecțiunile cuprind acum și pe soldații săi de rând. Mulți dezertează ori trec de partea lui Octavian. Soldaților romani le repugna un război, alături de o regină greco-egipteană, împotriva altor romani, compatrioții lor. În statul major al lui Antonius survin grave disensiuni. Cleopatra, încrezătoare în propria flotă, sugerează o luptă navală. Antonius, om al bătlăilor de pe uscat, dorește o confruntare pe continent. Până la urmă Antonius cedează și se decide angajarea unei mari bătlăii navale. „Cherchez la femme“, cum spun francezii.

Această bătălie se desfășoară la 2 septembrie 31 î.C., la Actium, de fapt lângă promontoriul dominat de templul lui Apollo. Flota romano-egipteană beneficia de superioritate numerică față de cea a lui Octavian. Dar Agrippa recurge la o stratagemă abilă. Simulează retragerea flotei sale, iar o parte din flota lui Antonius îl urmărește. Însă flota lui Agrippa a anihilat practic dispozitivul strategic al escadrelor coaliției. Cleopatra asistă la luptă și, de teama de a nu fi prinsă în cursă, părăsește bătălia, pe vasul său amiral, urmată de 60 de corăbii egiptene. Observând defecțiunea Cleopatrei (o trădare?), Marcus Antonius fuge și el cu o parte dintre navele sale. Voise Cleopatra să urzească un șiretlic de război, neînțeles de Antonius? Era ea grăbită să se întoarcă în Egipt, unde se produceau grave dezordini? În orice caz armata de uscat nici nu participase la luptă. Antonius i-a ordonat să se retragă spre Macedonia și Asia Mică. Însă soldații demoralizați au preferat cu toții să treacă de partea lui Octavian. Totuși, lui Marcus Antonius îi rămăneau suficiente forțe, spre a încerca să-l stopeze pe Octavian în Siria sau în Egipt. Numeroși cercetători consideră că la Actium nici nu s-a desfășurat o adevărată bătălie, ci doar o simplă ciocnire navală. Efectele psihologice au fost însă de nemăsurat. Oare celebra bătălie de la Valmy, din 20 septembrie 1792, între noua armată franceză și trupele prusiene, disciplinate și bine antrenate, încheiată cu victoria soldaților revoluției franceze, nu s-a soldat tot cu o ciocnire modestă? Numai Goethe a înțeles atunci că se producea o cotitură istorică. Mult mai târziu, după Actium, Cassius Dio va reliefa că a intervenit în acel moment o relevantă cotitură istorică. Caesar cel Tânăr a dobândit stăpânirea întregii lumi romane, încât Principatul său a fost calculat începând din 2 septembrie 31 î.C. (DC, 51, 1, 2).

Propaganda lui Octavian a exploatat la maximum și a exaltat această victorie de la Actium. Poeții de la Roma cântă pacea încununată cu laurii de la Actium (Ov., *F.*, 1, 7 v. 711) ori izbânda Occidentului asupra Orientului (Hor., *O.*, 3, 4, v. 42). Însuși Vergiliu îl va figura pe Octavian, luptând, împreună cu senatorii, penajii și zeii Romei, împotriva unei regine asistate de divinități barbare monstruoase, ca Anubius lătrătorul. Acești monștri au luptat zadarnic împotriva lui Neptun, zeiței Venus, Minervei și, desigur, mai ales împotriva lui Apollo (Verg., *En.*, 8, vv. 675-710). Octavian trece prin Atena și insula Samos. Începe reorganizarea Orientului roman, în iarna 31-30. Este totuși obligat să întreprindă, în plină iarnă, o călătorie-fulger în Italia, unde Lepidus, fiul fostului triumvir, încercase să dea o lovitură de stat și unde veteranii legiunilor sale se răzvrăteau. Între timp, la Alexandria, Antonius și Cleopatra își împărțeau timpul între ceremonii fastuoase, divertismente felurite și proiecte politico-militare utopice. Sindromul maniaco-depresiv al lui Antonius se manifesta din plin. Fostul triumvir era dominat de o melancolie progresivă. Cu toate acestea Antyllus îmbracă toga virilă. Prin Siria, Octavian și Cornelius Gallus se apropie de Egipt. Antonius sfârșește prin a solicita lui Octavian să-l lase să trăiască la Atena, ca simplu cetățean. Iar Cleopatra trimite daruri lui Octavian și se declară pregătită să abdice în favoarea copiilor săi.

După câteva lupte victorioase, cavaleria lui Octavian ajunge, în 31 iulie 30, în suburbiile Alexandriei. Trupele Romei ocupă Alexandria la 1 august 30 î.C. Antonius se sinucide și moare în brațele Cleopatrei. Caesar cel Tânăr tratează regina cu blândețe, deoarece voia s-o împiedice să ascundă bogățiile incalculabile ale Lagizilor. Are loc o întrevvedere între el și Cleopatra, în cursul căreia fiecare încerca să-l înșele pe celălalt.

Cleopatra, sirenă desăvârșită, se străduiește zadarnic să-l seducă pe Octavian. În consecință, se sinucide. Caesar cel Tânăr convoacă alexandrinii; în grecește, făgăduiește că îi va cruța, în cinstea zeului lor Serapis, a lui Alexandru, frumuseții orașului și concetățeanului lor Arius, prietenul său (Plut., *Ant.*, 103; DC, 51, 16, 3). *Transformă Egiptul într-o provincie romană de un tip specific.* Vom reveni în alte capitole asupra statutului Egiptului.

Arius a jucat un rol important în ultimele scene ale tragediei Lagizilor. Caesarion plecase spre Indii, încărcat de avuții, dar preceptorul său l-a convins să se întoarcă la Alexandria, spre a prelua conducerea regatului. Aici însă Octavian l-a executat pe acest adolescent de cincisprezece ani. Era primejdios să fie lăsat în viață fiul autentic al lui Iulius Caesar (Plut., *Ant.*, 104; DC, 51, 15, 5). O bandă de soldați romani l-a prins și decapitat și pe Antyllus, refugiat lângă altarul consacrat lui Iulius Caesar de către Cleopatra. Copiii Cleopatrei și ai lui Antonius au fost însă cruțați²⁷.

După Actium

Consecința cea mai revelatoare a bătăliei de la Actium și a efectelor ei rezidă în faptul că Octavian, chiar în măsură mai sensibilă decât Iulius Caesar, a devenit stăpânul unic, absolut, al imperiului teritorial al Republicii. Incontestabil, anexarea Egiptului a convertit Mediterana în lac roman; doar Mauretania rămăsese în afara teritoriilor gestionate direct de către Roma. Pe de altă parte, după eliminarea cuplului regal de la Alexandria, Octavian trebuie să se fi gândit la făurirea unui nou cadru instituțional, care să lichideze definitiv Republica, fără să aibă aerul de a o face; voia să creeze un stat ambiguu, dar relativ stabil, monarhic cu prudență, cu deghizări pertinente. Trebuia evitată capcana basileei preconizate de Caesar și de Marcus Antonius, pe care opinia publică romană nu era dispusă s-o accepte. Însă chiar o schimbare fundamentală, discret inițiată, trebuia pregătită treptat. În 28 î.C., Octavian va promova măsuri legislative deosebit de revelatoare. Va reorganiza senatul, în virtutea unei radicale „alegeri a curiei“, *lectio senatus*, și va prelua misiunea de prim senator al înaltului consiliu al statului, ca *princeps senatus*. Mai ales deoarece, încă înainte de Actium, Octavian devenise „conducătorul“, *dux*, al romanilor. Fusese investit cu o anumită putere tribuniciană. În consecință, constatăm că, în 29 î.C., Octavian a putut exclude pe cineva din tribunatul plebei (DC, 52, 43, 2). Încă din 43 î.C., se conferise lui Octavian un *imperium* (*Mon. Anc.*, 4). De asemenea, soldații îl salutaseră ca *imperator*, general victorios, iubit de zei, începând din luna aprilie a aceluiași an. Octavian era *imperator* și, ca fiu al lui Caesar, din 40 î.C., se intitula „imperator Caesar fiu al divinului Iulius“, *imperator Caesar diui Iulii filius*. În 16 aprilie 29 î.C., i se atribuie, ca permanent, titlul de *imperator*.

Pentru moment, la începutul toamnei anului 30 î.C., Octavian structurează noua provincie a Egiptului. Vizitează mormântul lui Alexandru. Era el oare fascinat de mitul celebrului cuceritor macedonean, de visul unei măreții fastuoase? Răspunsul nu poate fi decât afirmativ. Dar Octavian, care nu recuza violența, măsurile extreme, când erau indispensabile, știa să fie moderat, precaut. Nu va imprima niciodată structurilor politice create de el o factură ostentativ greco-orientală. Inițiază purificarea apelor și a albiei Nilului și întemeiază „orașul Victoriei“, Nicopolis,

pe locul taberei sale de la Actium. Oraș hărăzit zeilor Marte și Neptun. Decide mărirea templului lui Apollo și orânduirea anumitor jocuri cvincvenale, comemorative ale victoriei de la Actium. La Roma, la 13 septembrie 30, Octavian primește de la senat cununa obsidională, odinioară conferită generalilor de soldații salvați de la masacrul. În Forul lui August, această decernare a cununei obsidionale va figura pe soclul statuii lui Octavian (Plin., 22, 6, 3). Caesar cel Tânăr petrece iarna 30-29, călătorind întâi în Siria, până la Eufrat. La 1 ianuarie 29, la Samos, începe al cincilea consulat. Orientul, populat de regate vasale și de provincii anterior fidele lui Marcus Antonius, pune probleme complicate. Octavian reorganizează dispozitivul roman, unde cele trei provincii, Asia, Bithynia-Pont și Siria, erau flancate de mici state clientelare. Se interesează de Armenia, însă nu o ocupă din nou. La 11 ianuarie 29, la Roma a fost închis templul lui Ianus: porțile lui erau deschise în timp de război. Închiderea lor ilustrează inaugurarea unei ere de pace și prin excelență sfârșitul războaielor civile. Câteva cetăți grecești iau numele de Caesarea. La începutul verii anului 29, Octavian se întoarce la Roma. Mulțimea, având în frunte magistrați, îl întâmpină cu pompă la poarta Capena. În sfârșit, în 13, 14 și 15 august 29, Octavian celebrează, cu un fast orbitor, un triplu triumf: asupra illyrilor, asupra Cleopatrei, la Actium, și în sfârșit asupra Alexandriei. Pe străzile Romei, printre mase de romani entuziaști, se succed parade sumptuoase. În prima zi, se celebrează izbânda repurtată asupra panonienilor și dalmaiilor. Ziua următoare este hărăzită victoriei de la Actium, iar ultima cuceririi Egiptului. Este prezentată prada luată în Egipt și imaginea Cleopatrei, împodobită cu însemnele regatului cândva faraonic. În urma efigiei reginei, defilează gemenii ei, Alexandros supranumit Soarele (Hélios) și Cleopatra - Luna (*Selene*; DC, 51, 21). În restul anului, se desfășoară, în cercul restrâns din jurul lui Octavian, acum în vârstă de 33 de ani, discuții aprige privitoare la orânduirea statului roman, ce trebuia înnoit. Totodată se întreprind lucrări revelatoare pentru un nou tip de urbanism. În 28 î.C., consuli anului, adică Octavian și Agrippa, asumă competențe censoriale. Trecuseră mulți ani de la ultima recenzare a cetățenilor. De asemenea, este inaugurat templul lui Apollo de pe Palatin, început după 36 î.C. Încă din 30 î.C., Octavian demobilizase enormul număr de militari, de fapt majoritatea soldaților din cele 70 de legiuni existente imediat după Actium. Pentru împrăștierea lor, se apelează la noi confiscări de bunuri diverse, în special de loturi agricole ale partizanilor, fie reali, fie prezentați ca atare, ai lui Marcus Antonius. Concomitent se cumpără terenuri, la țară, cu aurul egiptean.²⁸ Se prefigurează minușos lovitura de teatru din ianuarie 27 î.C. Dar ea va fi obiectul capitolului următor.

Economia. Mutațiile sociale profunde

Economia Italiei și a imperiului teritorial al Republicii se dezvoltă între parametri evocați în capitolul anterior. Desigur numeroase conflicte politico-militare, mini- și macrorăzboaiele civile afectează, până la un anumit nivel, desfășurarea normală a vieții economice, a schimburilor comerciale. Mai ales în Italia se adăugau, ca factor destabilizator, mutațiile radicale ale proprietății, confiscările de loturi agricole. S-a calculat că aproximativ 120.000 de oameni au beneficiat de împrăștierea inițiată de triumviri. Octavian își va atribui întemeierea a 28 de colonii. Se deschid noi piețe comerciale. Se produce o deplasare spre nord a prosperității economiei italiene. Provinciile occidentale încep totuși nu numai să prospere, ci să se „romanizeze”, să treacă de la o economie de subsistență prin excelență la economia „de piață” a liberei întreprinderi. Economia Orientului elenistic, deja foarte dezvoltată, în conformitate cu standardele antichității,

producătoare de bogății exorbitante, izbutește să suporte majorările de impozite, taxele suplimentare impuse de conducătorii romani, îndeosebi cezaricizii și Marcus Antonius. Veleitățile dirigiste ale unor competitori ai puterii, „les chefs de guerre”, cum îi definesc francezii, mai cu seamă ale lui Caesar, nu pot totuși bloca expansiunea economiei de tip capitalist. De altfel, trebuie precizat că Octavian a întreprins eforturi în vederea estompării acestor veleități și liberalizării comerțului, industriei etc. Problemele agriculturii rămân prevalente: disputele facțiunilor politice adoptă frecvent ca obiectiv tocmai structurile economiei rustice.

Până la urmă, agricultura Italiei îndeobște reușește să progreseze. Aceste progrese sunt vizibile în special în unele zone, ca, de pildă, Campania, unde prosperă culturile viței de vie și ale măslinei, pe când în Samnium și în ariile sabine predomină în continuare creșterea vitelor. Înflorște și Gallia cisalpină. Neîndoielnic, problemele proprietății se acutizează în condițiile augmentării neîncetate a marilor domenii agricole. Cu toate acestea subsistă și chiar propășesc micile și mijlociile proprietăți. Roma și Italia sunt obligate să importe masive cantități de produse de consum. Numai produse foarte perisabile, ca legumele și fructele, sunt produse și îndreptate spre consum în Italia. Modalitățile de exploatare sunt tot mai diversificate. Cu siguranță, se află în plină expansiune producția artizanală, ca și schimburile comerciale. Acestea din urmă sunt facilitate de expansiunea infrastructurii rutiere, de emergența unor noi porturi maritime. Comerțul maritim înflorște mai ales în perioadele de eradicare ori măcar de stopare a pirateriei.

Escaladarea violențelor și a taxelor impuse de învingători, adesea efemerii, nu poate împiedica așadar dezvoltarea comerțului de mari proporții și nici a unor sofisticate tehnici monetare și bancare. Continuă să se dezvolte mari societăți pe acțiuni. Claude Nicolet s-a referit la emergența unei „aristocrații a comercianților și a bancherilor”. *Roma și imperiul său devin capitaliste, neîndoielnic între limitele structurilor antice.*

Dar factorul cel mai creativ, în direcția unei noi societăți, l-au constituit mutațiile sociale majore. După 44 î.C., așa-numita „revoluție romană” își atinge o desăvârșită împlinire. Vechea *nobilitas*, subminată de o decompoziție progresivă, tinde să cedeze locul unei noi „clase politice”. Trebuie să așteptăm vremea lui Caesar ca un Fabius Maximus să readucă un consulat în ginta Fabiilor. În senat, patricienii sunt categoric depășiți de plebei; în 55 î.C., dintre 415 senatori numai 43 sunt patricieni; ceilalți fiind plebei. Acești senatori plebei năzuiesc totuși să constituie o castă închisă, puțin favorabilă împărțirii bogățiilor și privilegiilor cu noii veniți. Sunt toți optimiști și ultraconservatori, exponenți ai unei cauze pierdute din start. Între 43 și 31 î.C., vechii senatori, decimați de proscricții și de înțeleștarea între clanurile politice, pierd pe reprezentanții lor cei mai marcanți. În consecință, în 43 î.C., în senat nu mai figurează decât o duzină de consulari. Fără nici o îndoială, mai puțin Iulius Caesar și în măsură mai sensibilă Octavian modifică fundamental compoziția senatului și a ceea ce s-a caracterizat ca ordinul senatorial. Ascensiunea „noilor senatori”, *noui senatores*, amplifică peste măsură rândurile senatului, care, astfel cum am constatat, ajunge să numere o mie de membri înainte de bătălia de la Actium.

Printre adepții lui Octavian se număra Lucius Tarius Rufus, provenit din păturile cele mai modeste, ajuns la un consulat suffect, în 16 î.C., care cumpărase în Italia proprietăți valorând o

sută de milioane de sesterți. Cazul limită a fost cel al lui Vedius Pollio, libert ajuns cavaler. Acesta arunca peștilor săi carnivori pe sclavii culpabili de o vină minoră. Octavian nu a onorat testamentul funambulesc al acestui „parvenit” (Sen., *Ir.*, 3, 40, 2; Clem., 3, 16, 2-3; Plin., 9, 39, 2; Tac. *An.*, 1, 10). Octavian a pus în operă o tactică, aproape sistematică, de promovare a unei noi „clase politice”, senatorialo-ecvestre. Îi era imperios necesară o nouă elită socio-politică, programată să-l susțină. În afară de aceasta se impunea o remodelare a senatului, operată de Octavian chiar înainte de 27 î.C.

Creșterea influenței exercitate de ordinul ecvestru constituie un fenomen de importanță cardinală. Cavaleri sunt fiii de senatori, înainte de quaestură, vlăstarele altor cavaleri, cetățeni bogați, prin excelență *publicani*, arendași de impozite și de lucrări publice. Ordinul ecvestru este permanent înprospătat de notabili municipali din Italia. La sfârșitul Republicii, el numără mai multe mii de membri, purtători ai inelului de aur, care au servit ori servesc ca ofițeri superiori, care votează sau au votat în cele 18 centurii ecvestre din adunarea centuriată. Unii pătrund abuziv în acest ordin. Preț de douăzeci de ani, între 42 și 22 î.C., în lipsa cenzorilor abilitați să întocmească listele noilor cavaleri, se strecoară în ordinul ecvestru tot felul de inși, adesea numai posesori ai unor averi provenite din proscripții sau din diverse confiscări de bunuri. Invers, cavaleri de vișă veche trebuie să părăsească ordinul ecvestru numai datorită faptului că, în timpul războaielor civile, optaseră pentru tabăra celor ulterior înfrânți.

Cicero pledase pentru concordia ordinelor, alianța elitelor Romei, care nu excludea decât extremiștii, optimai ultraconservatori, precum Caecilii Metelli sau *nobiles* de genul lui Clodius, care agitău plebea nevoiașă. Dar raporturile cavalerilor cu senatorii se menținuseră complicate și adesea tensionate. Iar, după ce, în 63 î.C., cavalerii și Cicero au refuzat legile agrare, se deterioraseră și relațiile ordinului ecvestru cu *populares*. Iată pentru ce însuși Cicero a renunțat la *concordia ordinum* și a pledat pentru „înțelegerea” ori „consensul tuturor celor buni”, *consensus omnium bonorum*, alianța moderaților din toate categoriile sociale. Cicero se gândea mai cu seamă la notabilii municipali italici. Caesar a adoptat o tactică ambiguă, însă abilă, pragmatică, față de cavaleri. A scăzut obligațiile publicanilor, care vărsau statului o mare parte din taxele percepute, și a încercat să stăpânească ferm dezvoltarea ordinului ecvestru. În anturajul său au figurat trei categorii de cavaleri, avizi de puteri și de îmbogățire. Adică ofițeri de stat major, ca Mamurra, celebru atât pentru curajul lui, cât și din pricina vicilor, incriminate de Catul, sau ca Ventidius, răspunzător acum al transporturilor și aprovizionării armatelor, înainte de a deveni strălucit general al lui Marcus Antonius. Adică anumiți cavaleri ce militau în imediata apropiere a dictatorului ca propagandiști: scriau lucrări istorice sau pamflete, ca Oppius și milionarul Cornelius Balbus. Adică bancheri, suporteri financiari ai dictaturii, precum Gaius Mattius, reductibil om de afaceri, ori Gaius Rabirius Postumus, fiu de publican, cămătar destoinic (împrumutase pe Ptolemaios Auletes, regele Egiptului, căruia îi devenise ministru de finanțe). După ideile lui martie, numeroși cavaleri au profitat de transferurile de proprietate. Ei sunt foarte activi în toate clanurile politice. Creditul lor politic și financiar depășește adesea pe cel al consularilor. Nu ne referim doar la Mecena. Ci și la alții, precum Gaius Proculius, prieten apropiat al lui Caesar cel Tânăr, prefect al flotei, care a refuzat demnități senatoriale. Sau la Gaius Cornelius Gallus, plasat de Octavian, ca adevărat vicerege, în fruntea gestionării Egiptului.

Adesea tot atât de opulenți ca senatorii sau chiar mai bogați, cavalerii sunt forța motrice, vârful de lance al economiei liberei întreprinderi, lumii afacerilor, capitalis-

mului roman. Concomitent, ei sunt în general favorabili consolidării puterii personale, remodelării instituțiilor, emergenței unui regim politic monarhic, cel puțin *de facto*. Ei vor furniza cele mai numeroase cadre ale administrării Imperiului, după 28 î.C. Cu toate acestea, anii 70-28 î.C. înregistrează, ca fenomen deosebit de pregnant, ascensiunea irezistibilă a burgheziei italice și a elitelor provinciale. Am constatat că, după un scurt stagiul în rândurile ordinului equestru, sub Iulius Caesar și îndeosebi sub Octavian, exponenții acestor elite italice și provinciale pătrund în senat. Astfel ajunsese tribun al plebei, în 44 î.C., poetul Gaius Helvius Cinna, originar din Gallia cisalpină, linșat de plebe, cum am semnalat mai sus, după asasinarea lui Caesar. *Fenomenul progresiei acestor municipali și cavaleri spre senat ni se pare revelator, chiar dacă proporția acestor privilegiați era modestă.* Nu ne referim doar la italici, precum Publius Vatinius ori istoricul Gaius Sallustius Crispus. Este și cazul consulilor anului 43 î.C., Aulus Hirtius și Gaius Vibius Pansa, ambii proveniți din burghezia italică. Sau al consulului anului 39 î.C., mai sus menționat, Gaius Salvidienus Rufus. Ori al lui Agrippa.

Din Italia, din Umbria, Lucania, Picenum etc. provin căpetenii politice, precum Lucius Munatius Plancus, Gaius Calvisius Sabinus, Gaius Norbanus Flaccus, Lucius Caninius Gallus, Gaius Sossius, Lucius Cornificius, probabil toți de obârșie municipal-italică. Se poate adăuga Marcus Vinicius, fiul unui cavaler dintr-o colonie din Campania, prieten personal a lui Octavian, consul suffect în 19 î.C. Nu ne mai referim la Ventidius, originar din Picenum, menționat de noi mai sus. În orice caz, în timpul lui Octavian elitele italice se impun în peisajul social. Centurioni lăsați la vatră pătrund în consiliile municipale. Unii centurioni acced în ordinul equestru. Adesea fiii lor parcurg cariere sociale relevante. Această constatare este validă și pentru unii foști soldați, în special pentru urmașii lor. Astfel, un fost soldat, veteran al lui Pompei, de obârșie din Reate (azi Reti) adică din Sabinia, va avea un fiu ajuns cavaler, Titus Flavius Sabinus, căsătorit cu fiica altui cavaler și soră a senatorului Vespasius Pollio. Iar fiul lor și nepotul unui simplu soldat va fi împăratul Vespasian! În orice caz, mulți municipali italici intră în ordinul equestru.

Înnoirea socială afectează și plebea romană. Plebea agricolă și cea urbană, *plebs urbana*, rămân factori prioritari de producere a bunurilor materiale. Chiar dacă plebea de la Roma constituie o pătură privilegiată, condițiile de existență ale anumitor exponenți ai săi și ale plebei rurale sunt în continuare dificile. Desigur, plebea de la Roma nu alcătuiește un grup social omogen. Se constată substanțiale deplasări de populație spre orașele italice și spre Roma, dar și spre coloniile din provincii. *Fenomenul social cel mai izbitor al acestor decenii îl reprezintă tocmai mobilitatea. Nu ar fi fost posibilă expansiunea economiei libere întreprinderi dacă n-ar fi operat masiv această mobilitate socială.* Se reliefează un enorm amalgam, un „brasaj” – *sit uenia uerbo* – al populațiilor și culturilor. Fapt subliniat de Marcel Le Glay.

Neomogenă continuă să fie de asemenea masa sclavilor. Nu se mai produc însă ample revolte ale sclavilor. Una dintre cauzele calmării masei servile rezidă în proliferarea semnificativă a eliberărilor de sclavi. O treime din sclavi sunt eliberați. Cicero semnalează că, în șase ani, un sclav disciplinat și harnic putea obține eliberarea (*Phil.*, 7, 11). Sclavii publici, *serui publici*, sunt salariați și uneori se căsătoresc cu femei născute libere. Libertății și ascensiunea lor constituie, alături de veterani, izvor de promovare și de primenire socială. Horațiu era fiu de libert. Nu erau rare căsătoriile între o libertă și un om născut liber. Octavian va fi nevoit să interzică realizarea

căsătoriilor între senatori și libere. Anchetele statistice, operate asupra celor 60.000 de inscripții din Roma, denotă marele număr de liberi nominalizați la sfârșitul Republicii. Orice libert este mândru de dobândirea cetățeniei romane. Anumiți liberi beneficiază de o promovare socială rapidă. Datorită proscricțiilor, libertii, îmbogățiți în comerț, cumpără avantajos pământurile învinșilor politici. Mulți liberi realizează profituri bănești stupefiant. Încât, spre a pregăti Actium, Octavian impune liberților achitarea unei taxe speciale. Numeroși liberi se vădesc a fi financieri performanți și intervin în afacerile putemicilor zilei. Libertii mișună în anturajul lui Octavian și joacă roluri importante în administrația municipală. Sub al doilea triumvirat, se profilează un corp social, alcătuit din senatori, cavaleri și liberi, dresați de conducătorii statului, menit ulterior să formeze un eșalon important al gestionării civile și îndeosebi financiare a noului tip de stat.

Viața cotidiană și privată

Continuă procesul înmulțirii jocurilor, spectacolelor, distracțiilor de toate tipurile. Ceea ce nu înseamnă că la Roma și în orașele Italiei sau ale provinciilor nu se muncea. În timp ce în agricultură se trudea din greu. Mentalitatea acelor timpuri este marcată de afișarea disprețului față de munca manuală. Dar numai notabilitățile arborau valorizarea inactivității, a existenței oțioase. Care implica totuși munca intelectuală și împlinirea misiunilor cetățenești. Agitațiile politice, războaiele civile, proscricțiile perturbă viața cotidiană a romanilor. Cu toate acestea mulți romani le priveau ca spectacole pasionante.

Viața la Roma genera multe complicații. Se dezvoltă cartiere întregi de blocuri, de *insulae*, înalte de cinci, șase, chiar șapte etaje. Cei mai înstăriți ocupau, într-o *insula*, parterul. Etajele superioare sunt ocupate de săraci. Chiar oameni foarte bogați posedă apartamente în *insulae*, pe care adesea le închiriau sau le păstrau pentru întâlniri clandestine, uneori „galante”. Aceste imobile, construite în grabă și din materiale precare de o mână de lucru necalificată și ieftină, se prăbușesc destul de frecvent. Zadarnic cenzorii edictau norme legale de construcție, pe care antreprenorii afluau mijloace de a le ocoli rapid. Străzile înguste erau întunecate noaptea: numai câteva minute puteau pătrunde razele lunii pe aceste ulițe strâmte. Trei tipuri de stradă se impun la Roma: drumul îngust, *iter*, exclusiv pietonier, *actum*, adică o cale de comunicație sortită trecerii unui singur vehicul, deci având sens unic, și *uia*, aproape bulevard, permițând circulația în dublu sens, a două care sau trăsuri, venite din direcții opuse. Totuși, multă vreme, la Roma nu au existat decât două asemenea căi, *uiae*. Ne referim la *uia sacra* și la „calea nouă”, *uia noua*. Nici una dintre ele nu ajungea în cartierul periferic al Suburei. Zgomotele, poluarea sonoră și, în general, poluarea caracterizau Roma secolului I î.C. Am remarcat că Iulius Caesar încercase o sistematizare a haosului urbanistic al Romei. Dar fără efect generalizat, deși Orașul devenise un vast șantier. *Insulae* și cocioabele se învecinau cu locuințe private relativ elegante. Se întâlneau totuși parcuri somptuoase, ca grădinile lui Salustiu. Aceste grădini ocupau întreaga parte orientală a actualului Pincio. Teatrul permanent al lui Pompei domina Câmpul lui Marte, alături de templul zeiței Venus și de cel mai vechi parc public al Romei, înconjurat de porticuri. Teatrul lui Pompei asuma o funcție simbolică. Ilustra harisma șefului militar victorios, de esență supraumană, aproape divină. Forul lui Caesar comporta idealul de substanță

monarhică a cobarătorului din Venus și din Enea. Am observat însă că în jurul acestor monumente, destinate să fascineze mulțimile Romei, prevala agitația îngustelor străzi, pline de „zgomot și de furie”. Cum reliefa Marcel Le Glay, legitimității statului se contrapunea legitimitatea străzii, locaș al ciocnirilor sângeroase și al tâlhăriilor. Caesar și în special Octavian statornicesc însă un acord între stradă și *imperator*. Roma ajunge să numere până la 800.000 de locuitori.

În restul Italiei, ca epifenomen al generalizării cetățeniei romane și al înăvuirii marilor comerțianți (*negotiatores*) italici, se desfășoară un amplu proces de urbanizare pregnantă, relativ sistematică. Orașe vechi și orașe noi sunt înzestrate cu ziduri de incintă, cu foruri, teatre, temple. Încă din 130 î.C., un orașel ca Pompei dispune de trei sau patru case elegante și de confortabile conace suburbane. Așa-numita casă a Faunului cuprinde două atriuri, două peristiluri-grădină și mozaicuri somptuoase. Are o suprafață de 3000 mp, mai amplă decât cea a palatului regal din Pergam. Casele relativ elegante din Roma, deși încă pe suprafețe restrânse, posedă terme private. Pretutinderi însă se înmulțesc băile publice, școlile gladiatorilor, terenurile de exerciții sportive, teatrele. În vremea edilității lui Agrippa proliferază la Roma băile private.

Viață privată se dezvoltă între cadrele menționate în capitolul anterior. Baia, exercițiile sportive ocupă poziții relevante în existența romanilor. Individualismul se răspândește cu o pregnanță manifestă. Teoretic, în interiorul ginții, subsistă încă drept validă autoritatea părintelui, *patria potestas*. În practică nu se mai ține seama de ea. Se înmulțesc simțitor divorțurile. Crește numărul meretricelor, curtezanelor de lux, dar și cel al femeilor „libere”, arhetipuri ale feministelor timpului nostru. Acestea trăiesc după plac și, măritate sau nu, își iau numeroși amanți. Mondenele epocii întrețin saloane repute, unde invită oameni politici, bogații vremii, însă și scriitori talentați. Banchetele fastuoase se prelungesc până în zori. Se servesc feluri de mâncare sofisticate, adesea foarte exotice și stropite cu vinuri alese. Muzică și dansuri, frecvent orientale, desfată mesenii, care se lansează des în discuții savante, intelectuale ori politice. Continuă să se dezvolte vilegiatura în reședințele secundare, îndeosebi în Campania. Se propagă moda „termalismului” roman, a curelor medicale, în Campania, dar și în Macedonia ori în Gallia narboneză, unde prosperă hidroterapia, pe lângă Massilia și în Sicilia. Se practică atât hidroterapia caldă, cât și cea rece. Se consideră că apele sulfuroase au efect benefic asupra sistemului nervos, iar alte ape ajută la eliminarea paralizii și a bolilor interne. În Campania, „promotorii imobiliari” construiesc intensiv noi reședințe secundare și instalații termale complicate, băi suspendate, cade de baie-leagăn. S-au descoperit inscripții publicitare, care elogiază acțiunea benefică a curelor termale, a vinurilor și bucatelor, de consumat în Campania. Dar se dezvoltă și turismul în insulele grecești, în Asia Mică, în Africa proconsulară, în Egipt etc. Se încing controverse asupra utilității sau inutilității vilegiaturii, care reverberează și în literatura vremii. Cu siguranță, nu toți romanii trăiesc la nivelul opulenței. Nu trebuie uitat că nu exista electricitatea. Dacă în locuințele elegante se utilizau instalații de luminat complicate și relativ puternice, numeroși romani nu dispuneau decât de opaițe foarte modeste, încât trăiau și munceau zi-lumină. Ca pe timpul lui Ceaușescu, în secolul anterior. Se încălzeau defectuos iarna, nu dispuneau de uși și ferestre adecvate. Nu trebuie de asemenea uitat că nu existau batiste și că făceau ravagii maladii contagioase. Vârsta

medie a bărbaților și femeilor era scăzută. Cu unele excepții, romanii mureau tineri. Mortalitatea infantilă era foarte răspândită.²⁹

Mentalitățile

Devine tot mai pregnantă criza mentalităților, a identității naționale, declanșată încă în secolul al II-lea î.C. Se intensifică febrilele căutări ale unui nou discurs mental, ale unei noi identități. Cum am arătat mai sus, se manifestă cu forță, pe scena politică, noi categorii sociale și etnice. Se învederează dificilă adaptarea psihologică la condițiile făurite de imensitatea imperiului teritorial al Romei, devenit multicultural și multirasial, foarte diversificat în orice caz. Marcel Le Glay constată tendința ruperii de trecut, a uitării lui, a disoluției legăturilor sociale tradiționale, a vânării cu orice preț a noutății. De aceea Cicero pledează pentru o întoarcere la istorie, desigur, la o istorie critică, însă totuși focalizată pe obiective educative și moralizatoare, fie ele și propagandistice (*Fam.*, 5, 12, 3-8; *Or.*, 34, 120; *Leg.*, 2, 5 etc.). De aceea Cicero exaltă o istoriografie respectuoasă față de riturile oficiale și de religia tradițională (*Rep.*, 1, 36; 2, 9; *Leg.*, 1, 7-8; 15, 2, 4, 7-8; 10-16). El încerca astfel să riposteze crizei acute a valorilor și metavalorilor romane. Se trece la o nouă cultură, la ceea ce Marcel Le Glay definea ca o dublă mișcare culturală. Aceasta ar fi rezidat în difuzarea culturii la scară mediteraneană, ca și la criza acesteia la scară romană. Chiar regatul numid fusese marcat de civilizația elenistică. Mausoleele regale ale numizilor datorau o parte din arhitectura lor monumentelor lumii greco-orientale. Africa berberă preromană se convertise la cultura elenistică. Însă, în secolul I î.C., civilizația elenistică se transfigurează în greco-romană.

În Gallia meridională elenizată, ceramica din Campania substituie pe cea grecească. În Hispania, zeul Melquart din Tyr se menține la Gades, dar este echivalat cu Hercule. În Africa de nord, zeul dominant Baal Hamman devine Saturn, iar Tanit este înlocuit de Iuno Caelestis. Limba neopunică este substituită de cea latină. Printre scriitorii romani emerg provinciali ca Varro din Atax și Cornelius Gallus, originari din sudul Galliei, ori Seneca Tatăl, născut în Hispania pe la 55 î.C. Unificarea mentală și culturală a bazinului mediteranean se înfăptuiește sub egida Romei, cu toate că în Răsărit greaca persistă ca limbă prevalentă. Romanitatea începe să fie percepută ca o civilizație a universalului. Împrospătarea mentalităților colective, pe plan politic, ca și spiritual, alcătuiește marca originală a deceniilor de care ne ocupăm. Fără îndoială, trăsăturile etnostilului roman, ale utilajului mental persistă, dar înveșmântă adesea noi expresii. Nu numai ritualismul, ci și pragmatismul, constructivismul, formalismul sunt puse la lucru în noi condiții. Nu lipsesc desigur tensiuni majore, adesea operând la sorginta celor micro- și macropolitice.

Ținde să se modifice și atitudinea romanilor față de „celălalt“, de străin, de nero-man, îndeosebi dacă acesta se află în interiorul fruntariilor imperiului teritorial. Starea de spirit a cetățenilor față de „barbar“ evoluează, cum se schimbă și conotațiile termenului respectiv, cel de *barbarus*. Se pledează insistent în favoarea unei colonizări umanitare și umane a provinciilor. Iulius Caesar se străduiește să propovăduiască și să pună în practică toleranța față de provinciali. Marcel Le Glay considera revelator cazul sittianilor din Africa de nord. În nordul Numidiei ia naștere o confederație de patru cetăți-colonii. Berberii din zonă devin rapid, prin naturalizare, sittiani romani. Ei adoptă

zeitățile Romei, fără a renunța la ale lor. În inscripții întâlnim nume ca Publius Sittius Ianigur ori Gaius Iulius Gaetulicus, în mod cert ale unor cetățeni berberi la origine. Iar coloniștii romani, campanieni, instalați aici, adoptă zei indigeni. Iată de ce epigrafia înregistrează o zeiță, *dea, Caelestis Sittiana*, adică Tanit-Caelestis, divinitate cartagineză romanizată. Arta regiunii dă seama de asemenea de o abilă fuziune berbero-romană. Eforturile lui Octavian continuă și intensifică strategia tatălui adoptiv al triumvirului. Interesantă este și investigarea percepției ciceroniene a termenului de *barbarus*, efectuată de Gérard Freyburger și reluată de Marcel Le Glay. La suprafață, statutul populațiilor pare neschimbat. De o parte a „baricadei” sunt situați romanii și grecii, cu toate că aceștia din urmă sunt bântuiți de frivolitate și de nerespectarea lealității, *fides*. Pe când de cealaltă se plasează „barbarii”, adică toți ceilalți, străini de civilizația greco-romană. Totuși, gradual și insidios, Cicero imprimă vocabulului *barbarus* o evoluție, în sens moral. Barbar este mai ales omul rudimentar, grosolan, brutal, lipsit de moralitate. În consecință, Verres, Clodius și Marcus Antonius se învederează a fi *barbari*, pe când gallii, africanii etc. pot accede la „omenie”, *humanitas*. Or „uman”, *humanus*, se contrapune percepției așa-numitului *barbarus*. În afară de aceasta Cicero se pronunță clar pentru o exploatare tolerantă, umană, romanizată, a „celorlalți”, a provincialilor. Se transformă totodată reacția mentală colectivă față de puterea personală, de regalitate. Sentimentele mulțimii la 15 februarie 44 î.C., ca și după asasinarea lui Iulius Caesar, ni se par grăitoare. În starea de spirit a unei mari părți din opinia publică romană se ivise o mutație fundamentală. Se declanșează un fenomen reliefat de către Marcel Le Glay: elaborarea psihologică a Principatului, „une élaboration psychologique du principat”. Pe de altă parte cetățenii ajunseră în stadiul în care acceptau orice, în condițiile triumfului păcii civice.

Riposta lui Cicero nu a fost singulară, deși nuanțată. De fapt nu se află în cauză numai răspunsul mentalului colectiv la cosmopolitizarea imperiului teritorial, ci și integrarea acestui fenomen în străvechiul patriotism roman. Se înfiripează ideea că, alături de „mica patrie”, *patria naturae* (localitatea de baștină), există „marea patrie”, patria comună politică, civică și politică, *patria communis*, care trebuie să însuflească sentimentele locuitorilor imperiului teritorial. În acest mod se profilează atașamentul dublu față de pământul natal și de vasta patrie colectivă. Numai în acest fel se exprimă noul discurs mental al cetățenilor, susceptibil să reliefeze patriotism roman și italic, indiferent de locurile de baștină, în condițiile dispariției percepției zidurilor Cetății, Orașului. La Actium s-a afirmat clamoros patriotismul italic și roman³⁰.

Religia, filosofia, literatura

Noi aspirații religioase se dezvăluie chiar înainte de asasinatul lui Iulius Caesar. Indubitabil, mitul suveranului atotputernic nu se putea impune cu ușurință. Ideile lui Martie au demonstrat elocvent aceasta. Sacralizarea puterilor personale se profilează ca un corp străin, adăugat vechilor rituri, însă acceptat de anumiți cetățeni. Auguratul, calitatea de *augur*, a fost uzitată abundant de către Octavian, în vederea servirii țelurilor lui politice. Totuși adesea în van propagandiștii puterii personale exaltau preeminența căpeteniilor politice, învestite cu o aură divină. Incontestabil,

personalizarea rugăciunilor adresate zeilor năzuia să impună cetățenilor estomparea progresivă a zeităților tradiționale, în favoarea generalului victorios ori a monarhului *in spe*. Zadarnic se apela la omagiile religioase aduse, în lumea elenistică, suveranilor învingători. Zeii tradiționali suportă, în măsură mult mai redusă decât au estimat anumiți cercetători moderni, o eroziune substanțială a fidelității credincioșilor. Este adevărat că se contura un vid al credințelor, compensat de astrologie, magie, vrăjitorie, mai sus consemnate. Tocmai pe un asemenea teren labil progresează veleitățile de a diviniza comandantul militar și șeful politic victorios. În orice caz, nimeni nu credea în ei ca zei ori semidivinități. Chiar dacă Octavian și-a arogat postura de exponent privilegiat al lui Apollo. Era nevoie de credințe religioase sensibil mai consistente și mai fiabile. Contau prea puțin ideile intelectualilor, de multe ori agnostici, însă dispuși să promoveze cultul bunului suveran aproape zeu. Majoritatea cetățenilor rămăneau fideli cultelor tradiționale sau religiilor orientale, în curs să penetreze peisajul religios italic.

Arhitectura și artele plastice evoluează în continuare în funcție de coordonatele reliefate de noi în capitolul anterior. Am semnalat mai sus eforturile urbanistice puse în operă de Pompei, Iulius Caesar și de triumvirii anului 43. Se pot enunța remarci similare în ce privește filosofia. Epicureismul roman, prin excelență cel senatorial, atinge apogeul său. Nu ne gândim numai la Caesar și la anturajul lui. Dar acum se scrie de către Lucrețiu principala operă epicureică păstrată din antichitate. De asemenea Noua Academie atinge vârful expansiunii sale, datorită difuzării operelor lui Cicero, mai cu seamă a scrierilor lui filosofice. Noua Academie este profesată și de alți scriitori, precum Salustiu și Atticus. Stoicismul își află de asemenea o formă plenară a dezvoltării. Asociațiile, sodaliciile, cercurile cultural-politice comportă o notabilă expandare. Ele progresează în jurul lui Atticus, Cicero, Caesar, poezilor neoterici.

Proza latină înregistrează unul dintre marile momente ale existenței sale. Se trece aproape brusc de la sfârșitul preistoriei și începuturile dezvoltării prozei latine la unul dintre piscurile expansiunii ei. Scriitura prozei află o rafinare și o strălucire inedite, practic de nedepășit în alte secvențe istorice. Acum își scriu operele fundamentale Caesar, Salustiu și, desigur, Cicero. Geniu pluriform, adevărat „om universal“, *homo uniuersalis*, Cicero strălucește nu numai în domeniul artei oratorice și al epistolografiei, ci și în materie de filosofie, politologie, teorie retorică. El creează de fapt proza filosofică romană și aclimatizează în mediul roman cuceririle filosofiei grecești. Cicero dă seama de patru mărci fundamentale ale unei gândiri plurivalente. În primul rând el făurește o doxografie, pendinte de Noua Academie postcarneadeică, îndeosebi de ideile lui Philon din Larissa și ale lui Antiochos din Ascalon. În al doilea rând Cicero creează o dialectică probabilistă. În al treilea rând el elaborează un limbaj filosofic clar, însă foarte concret, ostil tehnicismului acuzat și abstractizării. În al patrulea rând Cicero reflectează profund asupra condiției umane: practic el creează sintagma „condiție umană“, *condicio humana*. Politologia ciceroniană scoate reflecția politică din hățișurile practicii înguste, *praxis*, și o investește cu valorile gândirii abstracte. Preconizează o republică orânduită după modelul statului roman din vremea Scipionilor, desigur, ameliorat și moralizat. În sfârșit Cicero zămislește și cea mai performantă reflecție teoretică asupra artei vorbirii din antichitate. Pe viitor prozatorii romani se vor delimita între adepți și adversari ai ciceronismului. La rândul său, Caesar

realizează cele mai reputeate memorii de război antice. Iar Salustiu construiește monografii istorice de valoare exemplară.

Caesar și Cicero stabilesc normele de bază ale clasicismului prozei latine. *Ei rafinează expresia până la o matematizare, la o algebrizare, a frazei latine.* Enunțurile lor sunt construite cu migală, în temeiul unei simetrii desăvârșite a exprimării. Traducerea eronată a unei singure conjuncții dintr-o frază ciceroniană sau cezariană „strică” ecuația, o destabilizează până la ininteligibilitate. În contrapartidă, Salustiu refuză clasicismul, privilegiază un aticism eretic, foarte colorat, menit să valorizeze, la nivelul unei înalte rafinări literare, limbajul arhaizant al vechii istoriografii latine. Analogismul filologic, aliat cu aticismul, ambele fervente ale exprimării purificate, potrivnice inovației lexicale, se opun anomalismului, combinat cu asianismul retoric, deopotrivă favorabile acceptării largi a noutății în materie de vocabular, a patosului exprimării, a limbajului policrom. Oratorii asianiști nu vorbeau, ci strigau, punând la lucru, până la marginile imposibilului, plămâni și gesticulația lor. Caesar este prin excelență un analogist. El privilegiază o exprimare sobră, austeră, aproape descarnată. De aceea, Cicero spunea că, la Caesar, cuvintele sunt „goale și elegante”, *nudi et uenusti*. Goale, adică lipsite de împodobire metaforică, dar și elegante în goliciunea, în austeritatea lor. Cicero privilegiază clasicismul ca un aticism lărgit, receptiv la unele câștiguri dobândite de proza policromă a asianiștilor, la abundența cuvintelor, *copia uerborum*, chiar la redundanță în sectorul lexicului enunțurilor.

Totodată poezia latină nu rămâne mai prejos. Poemul epicureic al lui Lucrețiu, „Despre natură”, *De rerum natura*, încorporează o artă laborioasă, însă strălucitoare, tributară vechiului expresionism italic, cu toate că prefiguratoare și a clasicismului poeziei. Lucrețiu generează arta poeziei latine cu tematică teoretică. În strânsă legătură cu aticismul se dezvoltă o mișcare poetică foarte coerentă, parcă similară curentului literare moderne. Ne referim la mișcarea poezilor „noi”, neotericii, alexandrinii sau callimahienii romani, care practică o poezie intimistă, decisă să conteste marea epopee eroică, să privilegieze lirismul strict personal. Neotericii se adresau unui public format îndeosebi din tineri și din femei. Ei pendulau între o erudiție mitologică rafinată, străină de miturile cele mai cunoscute, și o poezie simplă, dar vibrantă, construită ca vehicul al sentimentelor cele mai intime, îndeobște de dragoste. Neoterismul prelua vechiul slogan al alexandrinilor greci, adepți ai poeziei scurte: „carte mare, nenorocire mare”, *méga biblîon, méga kakón*. Fără îndoială, callimahismul roman dădea seama de mutațiile suferite de climatul intelectual, de pregnanța individualismului, de recuzarea solidarității civice. Antimorala sa se contrapunea programatic vechii morale „colectiviste” a Cetății. Catul a fost poetul neoteric cel mai talentat, în măsura în care putem circumscrie virtuțile artei sale în raport cu poemele pierdute ale altor alexandrini latini. Actor care își schimba frecvent măștile, creatorul unor registre variate de poezie, Catul excelează în special printr-o poezie voit simplă, deși cu minuție zămislită, susceptibilă să se focalizeze pe o tematică erotică. El ne creează o poezie modernă și concomitent modernistă, parcă prefigurând pe Ungaretti și Rilke, chiar pe Ion Barbu. Neoterismul roman va marca profund clasicismul vremii lui Augúst. De fapt, secolul lui Augúst se profilează la orizont³¹.

NOTE

¹ Pentru evenimentele subsecvente anului 70 î.C., triumful și dominația lui Pompei, ascensiunea lui Cicero, conjurația lui Catilina, vezi G. Bloch, *op. cit.*, pp. 293-317; R. Syme, *op. cit.*, p. 40; Pierre Grimal, *Cicéron*, Paris, 1986, pp. 154; 164 (partizanii lui Catilina nu ar fi aspirat la o reformă autentică); M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 239-245; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 116-119; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 170-171; 173-175. Pentru problemele Egiptului, vezi G. Bloch, *op. cit.*, pp. 303; 306; 308; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 117-119. La sfârșitul lui noiembrie 63 î.C., Cicero își întrerupsese seria Catilinarelor, în așteptarea izbucnirii sedțiunii interne. El rostise discursul „Pentru Murena”, *Pro Murena*. Unul dintre consulii desemnați pentru 62, Lucius Licinius Murena fusese acuzat de coruperea alegătorilor, de către doi optimați intransigenți, senatorul Marcus Porcius Cato și jurisconsulul Sulpicius Rufus, probabil manipulați de catilinari. Cicero a întrevăzut primejdia care se profila. „Casarea” alegerii lui Murena ar fi lăsat o Romă unde mecanismele instituționale erau deja grav amenințate, cu un singur consul, colegul lui Murena: Decimus Iunius Silanus. Sau, mai rău, ar fi devenit consul Catilina, învins la alegerile din vara lui 63, de către cei doi, mai sus menționați, dar clasat al treilea. În cuvântarea sa, Cicero a respins acuzațiile, a ridiculizat pe cei ce le avansau, a elogiat meritele militare ale lui Murena și a căpătat achitarea lui: vezi P. Grimal, *Cicéron*, pp. 159-160; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, p. 175. În ce privește cariera lui Caesar și primul triumvirat, vezi și Jérôme Carcopino; *Jules César*, ed. revăzută și augmentată prin colaborarea lui Pierre Grimal (a 6-a), Paris, 1990, pp. 3-205.

² Pentru consulatul lui Caesar, vezi G. Bloch, *op. cit.*, pp. 318-320; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 202-221 (la ultima pagină releva: „dans les années qui vont suivre, son génie militaire va l'abolir [primul triumvirat] et instaurer à sa place le régime autocratique dont il avait posé déjà les assises religieuses: le regnum de César ne fait que commencer); M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 119.

³ Referitor la cauzalitatea anexării Galliei, la obiectivele lui Caesar, la Orgetorix și Ariovistus, vezi C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, 8 vol., retipărite, Bruxelles, 1964, III, pp. 131-137; 152-154; 160-162; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 223-234; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 102-104; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 120; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 135; 210; D. și Y. Roman, *op. cit.*, pp. 410-416.

⁴ Pentru războiul gallic, inclusiv pentru rebeliunea generalizată, comandată de Vercingetorix, vezi C. Jullian, *op. cit.*, III, *passim*; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 104-105 (dar opinăm că cifra de 2.000.000 de galli, morți sau transformați în sclavi, este exagerată; de asemenea ni se pare imposibil ca Vercingetorix să fi fost un agent provocator al lui Caesar ori un nătâng îngelat, prin multe subterfugii și curse întinse de proconsul); M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 120-121; D. și Y. Roman, *op. cit.*, pp. 410-465 (nu ni se pare însă că ocuparea Massiliei, în 49 î.C., de către cezarieni ar fi un efect direct al războiului gallic). În ce privește manipularea textului lui Caesar, care relatează războiul gallic, vezi Michel Rambaud, *L'art de la déformation historique dans les Commentaires de César*, Lyon, 1952, pp. 7-133; 177-373; *id.*, *César*, Paris, 1974, pp. 33-54; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 213-218.

⁵ Cu privire la evenimentele posterioare primului triumvirat, la Luca și la efectele reînnoirii înțelegerii din 60 î.C., vezi G. Bloch, *op. cit.*, pp. 320-322; M. Rambaud, *César*, pp. 55-61; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 253-280; 288-290; 336-343; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 245-246; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 119-120; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 175-176; 180-181.

⁶ Pentru sfârșitul triumviratului și dezastrul umilitor al lui Crassus, vezi G. Bloch, *op. cit.*, p. 322; M. Rambaud, *César*, pp. 59-60; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 289-290 (o ciocnire de

orgolii izbucnise pe sicriul Iuliei. Pompei dorea ca Iulia să se odihnească pe veci în uilla sa de la Alba, unde cuplul dusese o existență fericită. Cesar, susținut de manifestări zgomotoase ale plebei, reclama înmormântarea Iuliei în Câmpul lui Marte, într-un teren consacrat din punct de vedere religios. Pompei a trebuit să cedeze. Caesar izbutea astfel să-și divinizeze propriul sânge); 291-330; 338; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 245-246; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 120.

⁷ În plus față de ceea ce am citat *supra*, vezi M. Rambaud, *L'art de la déformation*, pp. 177-293; P. Grimal, *Literatura latină*, pp. 154-159.

⁸ Relativ la prelimăriile războiului civil, vezi M. Rambaud, *César*, pp. 60-69; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 342-356; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 248; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 121.

⁹ În privința intențiilor autentice ale lui Caesar și a personalității sale, vezi M. Gelzer, *Julius Caesar, der Politiker und Staatsman*, ed. a 6-a, München, 1960, *passim*; R. Syme, *op. cit.*, pp. 54-81; C. Meier, *Caesar*, Berlin, 1982, *passim*; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 337-338; Th. Mommsen, *op. cit.*, III, București, 1988, pp. 252-256; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 247-248; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 210-211.

¹⁰ M. Rambaud, *César*, p. 92, contabilizează șederile lui Caesar la Roma, înainte de ideile lui martie: în 49, opt zile (1-7 aprilie) și ulterior aproximativ cincisprezece zile (noiembrie-decembrie); în 47, două luni, începând din octombrie; în 46, șapte luni, de la 25 iulie până în noiembrie; în 45-44, șapte luni, după întoarcerea din Hispania, din august 45 până la 15 martie 44 î.C.

¹¹ Pentru desfășurarea și implicațiile războaielor civile, desfășurate în vremea lui Caesar, vezi M. Rambaud, *César*, pp. 91-102; Th. Mommsen, *op. cit.*, III, pp. 203-252; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 359-469; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 248-249; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 124-125.

¹² Cu privire la programul de viață al lui Caesar, vezi M. Rambaud, *César*, pp. 101-104.

¹³ Pentru acumularea progresivă a puterilor de către Iulius Caesar și factura lor cvasimonarhică, vezi W. Buckert, „Caesar und Romulus-Quirinus”, *Historia*, 11, 1962, pp. 356-376; M. Rambaud, *César*, pp. 103-109; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 471-561; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 250-251; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 125-127. În ce privește pe Marcus Antonius ca adevărat moștenitor politic și ideologic al lui Caesar, vezi François Chamoux, *Marc Antoine, dernier prince de l'Orient grec*, Paris, 1986, *passim*; Paul-Marius Martin, *Antoine et Cléopâtre, La fin d'un rêve*, Paris, 1990; *id.*, „L'autre héritier de César”, *Marc Antoine, son idéologie et sa descendance. Actes du Colloque organisé à Lyon le jeudi 23 juin 1990*, Paris, 1993, pp. 37-54.

¹⁴ În Gallia narboneză se produce o a doua colonizare a Narbonei, unde sunt implantați veterani legiunii a X-a; cei din legiunea a VI-a sunt instalați la Arelate (azi Arles). În Sicilia imigranții italici au fost implantați în Syracusa, Catina (azi Catania), Panormus (azi Palermo), în Hispania, la Hispalis, Urso (azi Osuña), Emporiae (azi Ampurias), în Africa la Curubis (azi Courba), Clupea (azi Kelibia) etc. Naturalizarea romană completă a fost acordată anumitor cetăți hispane, precum Gades, Ulia, Tarraco. „Dreptul latin”, *ius Latii*, a fost acordat anumitor centre urbane, din Hispania. Același drept latin l-au primit Utica, în Africa, Tolosa, Ruscino (azi Castel-Roussillon), Vienna, Antipolis (azi Antibes), Avenio (azi Avignon), în Gallia narboneză. Pentru detalii a se vedea, printre alții, J. Carcopino, *Jules César*, pp. 543-544. O carte a unei colonii din Hispania, adică de la Urso, conștințese articularea vieții municipale. Se transplantează aici, în Hispania, cultul triadei divine capitoline și instituții italice.

¹⁵ Pentru reformele lui Caesar, vezi Eduard Meyer, *Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius*, Berlin, 1922, *passim*; R. Syme, *op. cit.*, pp. 82-93; 520-524; J. Gaudemet, *op. cit.*, pp. 447-450; Jean Rougé, *Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chrétienne*, Paris, 1969, pp. 95-96; M. Rambaud, *César*, pp. 109-114; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*,

pp. 184-186; 196-1998; *id.*, *Les structures*, pp. 361-373; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 494-558; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 248; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 126-127; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 123-124; *id.*, „L' idéologie antonienne et Néron“, *Marc Antoine*, pp. 107-126, în speță pp. 108-109.

¹⁶ Privitor la planurile regaliste ale lui Caesar, ca și la contestarea acestora, vezi G. Bloch, *op. cit.*, pp. 325-328. Ed. Meyer, *op. cit.*, p. 475 (pentru expediția orientală); H. Oppermann, *Caesar, Wegbereiter Europas*, Göttingen, 1958, *passim*; R. Syme, *op. cit.*, pp. 54-81; M. Rambaud, *César*, pp. 111-113; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 553-562 (la p. 553 observa că „Regele regilor“ part era închipuit ca fratele soarelui și al lunii; supușii îi invocau *fravashi*, ca emanație a luminii cerului; Caesar era ținut să-l combată pe picior de egalitate); M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 247-253; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 126-127. Referitor la panglică, succedaneu și componentă a diademei regale, vezi K.W. Welwei, „Das Augebot des Diadems an Caesar und das Luperkalienproblem“, *Historia*, 16, 1967, pp. 44-69; Konrad Kraft, *Der Goldene Kranz Caesars und der Kampf und die Entklärung des Tyrannen*, ed. a 2-a, Dormstadt, 1960. Coroana purtată de Caesar pe monede ar fi o ilustrare a lucrărilor de orfevrerie de tip etrusc. Să remarcăm că, mult înainte de Gustave Bloch, Suetoniu a considerat și el că Iulius Caesar instituisese la Roma o monarhie *de facto*. Altfel nu l-ar fi încadrat în galeria împăraților, cezariilor, care începe de altfel chiar cu Iulius Caesar.

¹⁷ Pentru asasinarea lui Caesar, Brutus, conspirație etc., vezi Eduard Meyer, *op. cit.*, pp. 450-453; 521; M. Rambaud, *César*, pp. 116-120; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 562-567; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 253-254; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 127.

¹⁸ Relativ la evenimentele subsecvente idelului lui Martie, ascensiunea lui Octavian și tribulațiile lui Marcus Antonius, vezi W. Schmittheiner, *Oktavian und das Testament Caesars*, München, 1952; M. Lemosse, „L' adoption d'Octave“, *Studi in memoria di E. Abertario*, I, 1953, pp. 372-395; H. Henne, „À propos du testament de César“, *Droits de l' Antiquité et Sociologie Juridique. Mélanges H. Lévy-Bruhl*, Paris, 1959, pp. 141-151; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 288-298; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 127-128; E. Cizek, *L' idéologie antonienne*, pp. 107-109; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 177-178; *id.*, *Mentalități*, p. 188.

¹⁹ Privitor la al doilea triumvirat, la proscricții, moartea lui Cicero etc., vezi François Hinard, *Les proscriptions de la Rome républicaine*, Paris, 1985, pp. 227 și urm.; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 298-300; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 128; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 171; 204; Jean-Pierre Néraudau, *Auguste. La brique et le marbre*, Paris, 1996, pp. 66-90.

²⁰ Pentru Philippi și consecințele bătăliei, vezi M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 300-301; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 128-129; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 90-94.

²¹ Relativ la războiul de la Perusia, la tribulațiile noilor distribuiri de terenuri agricole, inclusiv la confiscări, la pacea de la Brundisium și la urmările ei, vezi M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 301-303; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 129-130; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 94-102.

²² Pentru evenimentele subsecvente acordului de la Brundisium, lichidarea lui Sextus Pompeius, anihilarea lui Lepidus etc., vezi S.C. Stone, „Sextus Pompey, Octavian and Sicily“, *American Journal of Archeology*, 87, 1983, pp. 11-22; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 303-305; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 129-130; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 102-123.

²³ Pentru dionysismul teocratic al lui Marcus Antonius, viața mirifică, inimitabilă, dusă de triumvir și de Cleopatra, vezi William W. Tarn, „Alexander Helios and the Golden Age“, *Journal of Roman Studies*, 22, 1932, pp. 144 și urm.; Jean-Claude Richard, „Pax, Concordia et la religion officielle de Janus“, *Mélanges de l' École Française de Rome*, 75, 1963, pp. 303-386; F.

Chamoux, *op. cit.*, pp. 252; 333; 368; 411 și urm.; P.-M. Martin, *Antoine et Cléopâtre*, pp. 124-155; 176-204; 239-259; *id.*, *L' autre héritier de César*, pp. 37-59, îndeosebi pp. 48-53; Joël Le Gall – Marcel Le Glay, *L' empire Romain, I: Le Haut-Empire de la bataille d' Actium (31 av. I-C) à l' assassinat de Sévère Alexandre (235 ap. J.-C.)*, Paris, 1987, p. 78; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 305-306; E. Cizek, *L' idéologie antonienne*, pp. 109-111.

²⁴ Pentru Antonius în Orient, campaniile lui partice, aventurile erotice, planurile de potențare a basileei elenistice, vezi Petre Ceaușescu, „Altera Roma. Histoire d' une folie politique“, *Historia*, 14, 1965, pp. 81-104; M.-R. Cimma, *Reges, socii et amici populi romani*, Milano, 1976, pp. 284-289; F. Chamoux, *op. cit.*, pp. 300-330; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 306-308; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 129-130; P.-M. Martin, *Antoine et Cléopâtre*, pp. 180; 279; *id.*: *L' autre héritier de César*, pp. 51-53; E. Cizek, *L' idéologie antonienne*, pp. 110-111; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 123-128. Diverse monede, inspirate de propaganda întreprinsă de către Cleopatra, o figurau pe ea ca Isis-Afrodita, ținând la piept pe Ptolemaios-Cesarion în postura lui Horus-Eros. Se încerca schițarea unei percepții a lui Antonius ca faraon.

²⁵ Pentru destrămarea înțelegerii dintre Antonius și Octavian, pentru jurământul de fidelitate etc., vezi F. de Visscher, „Les pouvoirs d' Octavien en l'an 32 av. J.-C.“, *Bulletin de l' Institut Historique Belge de Rome*, 19, 1938, pp. 103 și urm.; P. Herrmann, *Der Römische Kaisereid. Untersuchungen zu seiner Herkunft und Entwicklung*, Göttingen, 1968, *passim*; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 308-311; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 129-131; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 126-137. Pe de altă parte, s-a sugerat că neimplicarea lui Antonius, în declarația de război, ascundea și o iscusită stratagemă. Dacă Marcus Antonius ar fi luptat alături de Cleopatra, ar fi devenit automat trădător de patrie. Cornelius Gallus dă seama de atmosfera Romei anului 32, într-o epigramă, descoperită pe un papir de la Quasr Ibrâm. A se vedea Santo Mazzarino, „Un nuovo epigramma di Gallo e l'antica letteratura epigrafica (un problema di datazione)“, *Quaderni Catanesi*, 3, 1980, pp. 7-50.

²⁶ Privitor la bătălia de la Actium, preliminariile, consecințele, implicațiile ei, vezi René Pichon, „La bataille d' Actium et les témoignages contemporains“, *Mélanges Boissier*, Paris, 1903, pp. 397-400; Mario Attilio Levi, „Le battaglia d' Azio“, *Athenaeum*, serie nouă, 10, 1932, pp. 3-21; Jean Gagé, „Actiaca“, *Mélanges de l' École Française de Rome et d' Athènes*, 53, 1936, pp. 3 și urm.; G.W. Richardson, „Actium“, *Journal of Roman Studies*, 1937, pp. 153-167; L. Bracesi, „Orazio e il motivo politico del Bellum Actiacum“, *La Parola del Passato*, 22, 1967, pp. 177-191; J.M. Carter, *The Battle of Actium, the Rise and Triumph of Augustus Caesar*, London, 1970; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 311-314; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 131-132; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 137-144.

²⁷ Pentru faptele petrecute după Actium și anexarea Egiptului, vezi J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 11-25; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 313-314; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 132; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 144-162.

²⁸ Pentru problemele economico-sociale, a se vedea Tenney Frank, „Race Mixture in the Roman Empire“, *American Historical Review*, 21, 1914, pp. 689-708; H. Thylander, *Inscriptions du port d' Ostie*, 2 vol., Lund, 1952, *passim*; S. Treggiari, *Roman Freedmen During the Late Republic*, Oxford, 1969; Claude Nicolet, „Plèbe et tribus: les statues de L. Antonius et le testament d' Auguste“, *Mélanges de l' École Française de Rome et d' Athènes*, 97, 1985, pp. 799-839; *id.*, *Rendre à César*, pp. 71-96; A. Los, „Les affranchis dans la vie politique à Pompéi“, *Mélanges de l' École Française de Rome, Antiquité*, 99, 1987, pp. 847-873; S. Demougins, *L' ordre équestre sous les Julio-Claudiens*, Roma-Paris, 1988, p. 69; F. Gros-M. Torelli, *Storia dell' urbanistica. Il mondo romano*, Roma, 1988, *passim*; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 315-327; 367-

373. O lege municipală a lui Iulius Caesar permitea liberților accesul la consiliile orașelor, la decurionat. Pe afișele electorale de la Pompei între 30 și 40% dintre oamenii liberi înscrși sunt liberți. În Roma însăși, liberții slujesc activ propaganda întreprinsă de patronii lor. Din această pricină, Cicero sfătuiește pe fratele său să menajeze liberții și să-i atragă de partea lui.

²⁹ Referitor la viața cotidiană și privată, vezi M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 356-371; J.-M. André, *op. cit.*, pp. 33-43; P. Veyne, *Imperiul roman*, pp. 123-162. Pentru ideile lui Cicero privitoare la scrierea istoriei, vezi, între alții, Eugen Cizek, *Istoria în Roma antică. Teoria și poetica genului*, București, 1998, pp. 60-72.

³⁰ Relativ la mutația mentalităților, la atitudinea față de „celălalt”, vezi Madeleine Bonjour, *Études sur une composante affective du patriotisme romain*, Paris, 1975, *passim*; Gérard Freyburger, „Sens et évolution du mot *barbarus* dans l'oeuvre de Cicéron”, *Mélanges Offerts à Léopold Sedar Senghor*, Paris, 1977, pp. 141-152; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 332-348; 366-385; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 72-73; 105-108 etc.

³¹ Bibliografia referitoare la asemenea probleme este imensă. Nu cităm decât pe René Pichon, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 127-301; Alain Michel, „L'humanisme cicéronien”, *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1976, pp. 89-103; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 135-245; P. Grimal, *Literatura latină*, pp. 131-210; F. Cupaiuolo, *op. cit.*, pp. 81-160.

VIII. „SECOLUL” LUI AUGUST: INSTAURAREA PRINCIPATULUI (27 î.C. - 14 d.C.)

De ce „secolul” lui August?

Într-adevăr noi considerăm, de altfel ca și Yves Roman, că „secolul” lui August începe în 27 î.C. Alți cercetători îi situează debutul fie în 43, fie în 31 î.C., anul bătăliei de la Actium. Se află în discuție un segment relativ limitat ca timp din istoria Romei (27 î.C.-14 d.C.), care însă constituie unul dintre vârfurile atinse de expansiunea societății, civilizației și culturii romane.

Profesorul Robert Etienne arată că, în antichitate, termenul de „secol”, *saeculum*, asumă trei sensuri diferite. Un prim înțeles desemnează o epocă, o „vârstă”, *aetas*. O altă semnificație echivalează cu o generație, cu ansamblul oamenilor trăitori împreună în aceeași vreme. Un al treilea sens ilustrează o secvență istorică de o sută ori de o sută zece ani, ca limită a vieții umane, în congruență cu numeroasele speculații astrologice asupra succesiunilor ori întoarcerii erelor istorice, susceptibile să inaugureze o epocă nouă, eventual renașterea „vârstei de aur”, *aurea aetas*. Noi am propus însă și un al patrulea sens, adică acela de moment-cheie din istorie, cu o durată variată. Altfel enunțat, un compartiment epocal, capabil să creeze epocă. Chiar profesorul Étienne alude la cartea lui Voltaire intitulată „Le siècle de Louis XIV”. Într-adevăr se poate vorbi și s-a vorbit de un „secol al lui Pericle”, de un „secol al Scipionilor”, de un „secol al lui Carol cel Mare” și, firește, de „secolul lui Ludovic al XIV-lea”. Iar noi am sugerat formula „secolul lui Traian”. În orice caz, în epoca lui August, performanțele înregistrate pe multiple planuri adoptă o anvergură epocală.

În acest secol, Octavian-August a instaurat la Roma un regim politic autoritar, o dictatură camuflată. A profitat de eliminarea tuturor rivalilor politici de marcă și a principalilor lor susținători. A tras mai ales folos din oboseala care cuprinsese opinia publică romană, istovită și saturată de aproape un veac de războaie civile și de cascada perturbărilor politice grave. S-a pus capăt păienjenishului de intrigi, de rivalități acerbe, de manevre și manipulări viclene, insidioase, de violențe crude, ca și de alianțe care neconținut se făceau și se desfăceau. Am constatat că același om a putut naviga succesiv în cel puțin două ori trei tabere politice adverse. În contrapartidă, *romanii, în acest secol, au pierdut cel mai prețios bun al speciei umane. Adică adevărata libertate*. Tacit a conștientizat acest fenomen. El a semnalat că Octavian-August a implantat la Roma concomitent un „principe”, *princeps*, și „pacea”, *pax*. Adică „a dat măsuri juridice prin care să ne folosim de pace și de principe”, *deditque iura quis pace et principe uteremur* (Tac., *An.*, 3, 28, 2). Pacea internă însă în condițiile pierderii libertății, instalării la putere a unui principe. *Princeps*, însă capabil să asigure *pax*. S-au înfăptuit acestea „schimbându-se starea Cetății”, *uerso ciuitatis statu* (Tac., *An.*, 1, 4, 1). Încât ar fi luat naștere un nou *status*, o nouă stare de lucruri. Și alți autori antici au conștientizat că survenise o

ruptură, o falie profundă, o mutație cardinală în istoria Romei antice. Tacit insistă însă asupra prețului plătit pentru o asemenea transformare radicală: s-a smuls romanilor egalitatea, de fapt egalitatea în fața anumitor legi, egalitatea între senatori, și se așteptau doar „ordinele principelui”, *iussa principis* (An., 1, 4, 1). De aceea, anterior, cu mâhnire, când se referă la sfârșitul lui Octavian-Augúst, Tacit se întreabă retoric: „câți mai rămaseră dintre cei ce yăzuseră republica?”, *quotus quisque reliquus, qui rem publicam uidisset?* (An., 1, 3, 7).

Instaurarea Principatului

Am remarcat, în capitolele anterioare, că structurile instituționale ale Republicii nu mai puteau determina să funcționeze mecanismele imperiului teritorial al Romei. Nu s-a putut recurge la o republică federală la nivel „mondial”, de altfel greu de inventat în antichitate. Nu rămânea decât statornicirea unei forme de monarhie.

Am menționat mai sus factorii cauzali imediați sau chiar mediați ai căderii Republicii: monopolizarea consulatelor de un clan închis al anumitor *nobiles*, reformele militare, mai ales cea din 107 î.C., care transformaseră starea de spirit a soldaților, ambițiile excesive ale generalilor, războaiele civile, dictaturile lui Sulla și Iulius Caesar, triumviratele, sângeroasele agitații majore ale vieții politice, blocarea, „griparea”, funcționării instituțiilor tradiționale, emergența unui discurs mental prielnic potențării puterii personale, direcționate spre convertirea în monarhie, așteptarea febrilă a unui „salvator” *saluator*, personaj harismatic, slăbiciunile libertății romane și dorința plebei romane de a vedea statul guvernat de un suveran, „revoluția romană”, generatoare de masive transferuri de proprietate, mai cu seamă în Italia, transformările profunde cunoscute de „clasa politică” romană, de alcătuirea senatului și a ordinului ecvestru.

Forma nouă de stat, instaurată de Octavian-Augúst, nu s-a definit niciodată, nici sub el și nici sub urmașii lui, până la sfârșitul imperiului roman occidental, ca o monarhie și nici ca un altfel de formație statală. Cum am arătat la începutul acestei cărți, *din punct de vedere strict juridic, statul roman a subsistat ca republică*. Încât, cu sârguință, Yves Roman constată că regimul politic creat de Augúst nu avea nici un nume. Deși remodelarea instituțională operată de Caesar cel Tânăr, cum am relevat mai sus, a fost percepută ca o inovație radicală. Chiar scriitorii antici o caracterizau ca un „Principat”, *principatus*, sau un *imperium*, în sens politic mai degrabă decât geografic. Iar savanții moderni se referă unanim la *Principatul lui Augúst*. Dar acești termeni nu apar sau nu apar clar în „formula imperială”, în titulatura împăraților. Numai scriitorii utilizează un termen ca *princeps* ca să califice pe șeful statului. Din punct de vedere riguros juridic, el era un om providențial căruia senatul și poporul roman îi transferau, frecvent în bloc, esențialul puterilor ce le dețineau. Iată pentru ce, sub Augúst, inscripțiile latinești nici nu înglobează vreodată cuvântul „principe”, *princeps*. Abia în 4 î.C., o inscripție, redactată în limba greacă și descoperită la Cyrene, îl va desemna pe Augúst drept „cârmuitor”, *heghemón*. De fapt, *heghemón heméteros*. Va trebui să așteptăm Principatul lui Tiberiu spre a întâlni o inscripție latină (*Tabula Siarensis*) din Hispania, care să definească șeful statului ca „principele nostru”, *princeps noster*. Este vorba de un *senatusconsult*, care poartă asupra onorurilor decernate lui Germanicus, decedat în 19 d.C. Cu toate acestea, *princeps* nu a făcut niciodată parte din titulatura

oficială a suveranilor romani. Trebuie totuși să denumim regimul instaurat de Octavian-August *Principat*. Cercetătorii moderni nu se pot înțelege între ei asupra caracterului real, asupra substanței acestui Principat. De altfel, ambiguitatea fusese voită, intențional construită de Caesar cel Tânăr, care nu dorea să aibă soarta tatălui lui adoptiv. Ceea ce a făcut să curgă multă cerneală în vremurile noastre². În orice caz Principatul a fost zămislit din necesitatea de a reînnoi structurile de guvernare, înainte de a se schimba mentalitățile. Imperiul teritorial al Romei nu mai era o Cetate, ci o anticetate, o *anticiuitas*.

Caracterul Principatului

Chiar dacă operele scriitorilor vremii ar fi fost angajate, eventual comandate, cum le caracterizează Yves Roman, destul de limpede ele îl glorifică pe Octavian-August ca pe un monarh. Însă savanți moderni ca G. Ferrero și Eduard Meyer au considerat că efectiv Caesar cel Tânăr a vrut să restaureze regimul republican. Această opinie a fost împărtășită și de Léon Homo și, cu unele nuanțe, de Mason Hammond. Acesta din urmă estima că republica lui Octavian-August s-ar fi convertit în monarhie exclusiv datorită autorității conducătorului. Theodor Mommsen, care nu cunoștea un pasaj esențial din memoriile, *Res Gestae*, ale lui Octavian-August, aprecia că a emers o diarhie, adică o împărțire a puterilor între principe și senat, ilustrată de divizarea provinciilor, între imperiale și senatoriale. Senatul ar fi încarnat puterea tradițională și ar fi guvernat Orașul, Italia și anumite provincii. La rândul său, principele reprezenta populațiile Imperiului, armata. Acest punct de vedere a fost asumat și de Erich Kornemann. Totuși edictele descoperite la Cyrene, la începutul secolului XX, demonstrează că principele intervenea masiv și hotărâtor în gestionarea provinciilor senatoriale. Iar Karl Löwenstein a susținut că Caesar cel Tânăr ar fi instaurat la Roma o „monocrație republicană”. O a treia optică a fost preconizată de alți savanți, pe urmele lui Hermann Dessau. Ne referim la Gustave Bloch, Eugène Albertini, Jérôme Carcopino, Anton von Premerstein. Astfel, Gustave Bloch afirma clar că Octavian a reluat structura monarhică a lui Iulius Caesar; însă, pe când monarhia dictatorului fusese revoluționară, cea a lui Octavian a fost tradiționalistă. În acest punct de vedere se află un sămbure de adevăr. De altfel am remarcat, în capitolul anterior, că și în antichitate Suetoniu pare a data implantarea monarhiei din timpul lui Iulius Caesar. Cu toate acestea, este nevoie să precizăm că Iulius Caesar nu făcuse decât să pregătească, să preconizeze instaurarea monarhiei. Nu a avut totuși timpul să-i creeze mecanisme instituționale solid articulate. În vremea noastră, s-a ajuns aproape la o unanimitate în a constata că, de fapt, Octavian a fost adevăratul fondator al unei noi monarhii romane, abia deghizate. H. Siber, sir Ronald Syme, Jean-Marie André, Robert Étienne, Marcel Le Glay și colaboratorii săi, Mario Pani, Michel Christol și Daniel Nony, Yves Roman etc. adoptă această optică³.

În concluzie, *Octavian-August a instalat efectiv la Roma o adevărată monarhie*. O monarhie autoritară, deși camuflată sub absența unei definiții juridice precise. Ori mai degrabă sub definirea Republicii, al cărui statut juridic a fost artificial prelungit. Caesar cel Tânăr a menținut vechile instituții republicane, dar a pus treptat în operă, alături de ele, un subsistem de mecanisme instituționale și un aparat funcționăresc, pendinte numai de șeful statului, care vor concura insidios, vor subplanta, vor supune eroziunii, golirii de conținut, de substanță eficientă, subsistemele tradiționale ale Republicii. Cum

am mai arătat, mărturiile antice sunt elocvente în această privință. Yves Roman arată că faimoasa lege, conservată epigrafic, asupra puterilor asumate de Vespasian la înscăunare, *lex curiata de imperio Vespasiani*, este prea îndepărtată în timp de epoca lui Octavian-Augúst și păstrată prea fragmentar pentru a elucida caracterul Principatului augusteic. Dispunem în schimb de memoriile lui Octavian-Augúst, faimoasele *Res Gestae*, transmise de o inscripție descoperită la Ancyra (azi Ankara). Este vorba de un „testament” al întemeietorului Principatului, redactat cu un an înainte de sfârșitul vieții lui și încredințat vestalelor cu scopul de a fi gravat pe bronz. De fapt, autorul propune un bilanț al vieții sale politice: sunt enumerate misiunile, competențele acordate lui, ca și onorurile decernate, eforturile întreprinse în favoarea poporului roman, cuceririle externe. În realitate, ne aflăm în prezența unor memorii profund propagandistice. Pe de o parte Caesar cel „Tânăr” dă seama de capacitățile exorbitante, pe care le asumase, de un autoritarism orientat spre autocrație, însă în forme deghizate, dar, pe de alta, și de strădania de a nu se atinge de tabuurile republicane, de a demonstra cât de legală, tradițională, aproape republicană, fusese opera sa politică. Octavian-Augúst se prezintă ca adevăratul campion al Italiei, om al consensului politic. Aceleași tendințe le descoperim și la scriitorii vremii. Am constatat că atât epicureismul campanian, inclusiv scrierile lui Philodem din Gadara, cât și cel senatorial, grupat în jurul lui Caesar, fuseseră profund monarhistice. Cu o prudență intențional similară celei a suveranului însuși, scriitorii secolului lui Augúst valorizează obârșia divină și imortalitatea lui Iulius Caesar și a fiului adoptiv al acestuia, originea lor troiană, imitarea obsedantă a lui Romulus. Vergiliu, Horațiu, Propertiu și Titus Livius par a sugera că romanii aveau nevoie de un exponent al consensului italic, de un bun monarh, și nu de un tiran regal și elenistic. Odele alcătuite de Horațiu între 30 și 27 î.C. preconizează elogiul bunului „leader” și al salvatorului. Tragedia *Thyestes* a lui Varius, scrisă după Actium, încorporează un act de acuzare împotriva tiraniei practicate la curțile orientale. Titus Livius reliefează de asemenea antiteza între bunii și răii suverani, când se referă la regalitatea Romei primitive. Nu susține nicăieri că Caesar cel Tânăr restaurase republica. Biografia lui Augúst, adică Marathus, Gaius Drusus, Baebius Macer, Aquilius Niger și Gaius Iulius Hyginus, par conștienți că ei figurează viața unui monarh. Iar Favonius, prietenul lui Cato cel Tânăr, asuma destul de limpede idealul monarhic ca „răul cel mai mic”. Numai Velleius Paterculus va atribui lui Octavian-Augúst restaurarea republicii (2, 89, 3-4), dar va afirma stăruitor că Caesar cel Tânăr și Tiberiu au făurit o nouă structură politică, diferită de cea anterioară. Seneca nu se va îndoi niciodată că Principatul echivala cu o monarhie. Suetoniu va spune că Octavian ar fi vrut de două ori să restaureze republica, însă că nu dorise să expună statul tiraniei câtorva ambițioși. Intenționase să fie prudent și să fie desemnat ca „întemeietorul celui mai bun regim politic”, *optimi status auctor* (Aug., 28, 3; și 26-28). Tacit va fi mult mai categoric. Octavian-Augúst „a primit toate, ostentate de neînțelegerile cetățenești, sub imperiul său, cu numele de principe”, *cuncta, discordiis ciuilibus fessa, nomine principis sub imperium accepit* (An., 1, 1, 1). El va folosi chiar un termen cumplit în ochii romanilor: *dominatio*, mai degrabă servitudine, sclavie, decât dominație. *Încât scriitorii latini, marcați de repulsiile mentale romane și de tabuurile republicane, cad de acord că Octavian-Augúst instaurase monarhia, dar o altfel de monarhie decât cele precedente.*

Autorii literari greci nu erau tributari carcanelor discursului mental roman. Mai mult decât atât, ei se formaseră în funcție de tradițiile monarhiilor elenistice⁴. Dacă

Strabo înfățișea Principatul augusteic ca un început de monarhie (17, 3, 25), Appian va afirma că Octavian a instaurat la Roma concordia și monarhia. Împărații romani, indiferent de denumirile acordate lor, sunt în realitate regi (App., *Ciu.*, praef., 7). La fel de categoric se va pronunța Cassius Dio, când va afirma că Octavian-August instaurase la Roma o „monarhie autentică”, *akribēs monarchía* (DC, 53, 17, 1; și 52, 1, 1; 53, 11, 5).

Octavian însuși s-a considerat „de pază”, *in statione* (Ov., *Tr.*, 2, 219; Vell., 2, 124, 2; Gell., 15, 7, 3). În definitiv, el a implantat la Roma o monarhie de fapt, *de facto*, desigur precaută, cât și o monarhie parțial de drept, cu toate că ambiguă și suprapusă republicii, încă validă din punct de vedere juridic. Vom constata mai jos că Octavian, cum reliefa Marcel Le Glay, a promovat o „creație continuă” a acestei monarhii, care a început în 27 î.C. și s-a desfășurat până la moartea lui August. Ea se întemeia pe o serie de părgihii juridice, făurite în 27 î.C. și mai târziu. Un termen ca *potestas* nu redă decât foarte parțial substanța acestei monarhii. Știm că tradiția republicană o conferea autorității consulilor, censorilor, pretorilor, tribunilor plebei etc.

Ianuarie 27 î.C.: Augustus

Octavian însuși va reliefa că, după Actium, fusese investit cu puteri excepționale. Desigur, se referă la triumvirat și la alte atribuții, inclusiv la includerea numelui său în cântul sacerdoților salieni (*Mon. Anc.*, 7, 10). El va atrage atenția că „prin încuviințarea tuturor, am preluat conducerea întregului stat”, *per consensum uniuersorum [potitus reru]m om[n]ium* (*Mon. Anc.*, 34). Or, cum am remarcat în capitoul anterior, înainte de a se înfățișa ca *princeps*, el fusese *dux* al romanilor.

La 13 ianuarie 27 î.C., a intervenit însă o lovitură de teatru. Într-o ședință solemnă a senatului, hărăzită restabilirii libertății, *libertas*, invocând oboseala și starea fragilă a sănătății sale și poziționându-se în „răzbnător”, *uindex*, al tatălui său adoptiv și într-un restaurator al statului, care își îndeplinesc îndatoririle, Octavian proclamă abdicarea din puterile sale excepționale și reinstalarea republicii. În *Res Gestae*, Caesar cel Tânăr va semnala el însuși esențialul acestui eveniment: „am transferat statul de sub puterea mea în mâinile senatului și poporului roman”, *rem publicam ex mea potestate in senat[us populique Rom]ani [a]rbitrium transtuli* (*Mon. Anc.*, 34). Se pare că Octavian considera că încredința legitimitatea sa, consacrată de consensul universal și de jurământul prestat lui, în 32 î.C., de întreaga Italie, îmbrăcând deci o valoare instituțională, legitimității senatului și poporului. Cu siguranță, omite să adauge că nu abandonase *imperium* acordat lui și nici atribuțiile tribuniciene. Unii cercetători au calificat această abdicare, ce se voia asemănătoare celei a lui Sulla, ca un scenariu iscusit orchestrat, ca o comedie sinistă. Noi înșine ne-am referit la o manevră șireată, înșelătoare, un „marché de dures”. Cum a reliefat sir Ronald Syme, cei mai mulți senatori voiau însă să fie păcăliți. Ei voiau ca Octavian să rămână șeful statului, stăpânul practic absolut. Nu puteau fi înșelate decât tabuurile republicane. Și eventual urmau să fie manipulați anumiți adversari ai regimului.

Într-adevăr „restaurarea republicii” nu a durat decât trei sau patru zile. Ce s-a întâmplat în 16 ori 17 ianuarie? Să-l lăsăm pe însuși Octavian să relateze ceea ce s-a petrecut într-o nouă reuniune a senatului: „pentru serviciile aduse de mine, printr-un senatusconsult am fost numit *Augustus* și ușile locuinței mele au fost îmbrăcate osten-

tativ în lauri și o coroană civică [confectionată din frunze de stejar] a fost așezată deasupra porții mele, iar un scut de aur a fost pus în Curia Iulia. Acest scut mi-a fost dăruit de senatul și de poporul roman pentru virtutea, clemența, spiritul de dreptate și pietatea mea, cum arată și inscripția de pe scut“, *quo pro merito meo senatu[s consulto Augu]st[us appe]llatus sum et laureis postes aedium mearum u[estiti] pub[lice corona]ue ciuica super ianuam meam fixa est [et clu]peus [aureu]s in [c]uria Iulia positus, quem mihi senatum pop[ulum]ue Rom[anu]m dare uirtutis clement[iae]ue et iustitiae et pietat[is] cau[sa] testatu[m] est pe[r] e[us] clupei [inscription]em (Mon. Anc., 34). Sunt consemnate prin urmare mai multe onoruri, îndeosebi celebrul scut, atârnat în senat, alături de statuia și de altarul zeiței Victoria. O reproducere în marmură a fost descoperită la Arles. Figurează de asemenea pe monede și pe altarul ginții Augusta de la Cartagina. Esențial este faptul că au fost gravate cele patru virtuți cardinale ale romanilor, întrunite de persoana lui Octavian: *uirtus*, însușire fundamentală a oricărui „bărbat“, *uir*, mai ales cetățean, în timp de pace și de război, *clementia*, generozitatea față de învinși, *iustitia*, justiția și echitatea în raport cu cei ce prilejuiseră statului dificultăți, și *pietas*, respectul hărăzit oamenilor, strămoșilor și îndeosebi zeilor.*

Deosebit de revelator, în cuprinsul acestui senatusconsult, votat la propunerea oportunistului Lucius Munatius Plancus, este noul „supranume“, *cognomen*, conferit lui Octavian. Adică *Augustus*. Se pare că inițial Octavian voise să ia titlul de *Romulus*. Dar legendarul fondator al Romei fusese „rege“, *rex*, își omorâse fratele și se spunea că ar fi fost el însuși masacrat de senatori. Din punct de vedere lexical *augustus* se înrudea cu verbul „a crește“, *augere*, cu *augur*, sacerdotul care enunța presagiile, cu *auctor*, adică „chezaș, model, fondator“, cu „ajutor“, *auxilium*, cu *auctoritas*, termen care, astfel cum am reliefat la începutul acestei cărți, conota nu atât autoritate, cât „influență“, „presigiu“, „capacitate de a crește și de a face să crească“. *Augustus* era nou și misterios la Roma. Ilustra „divinul“, investit de zei și senat, chiar „sfântul“. În orice caz desemna pe cel care face „să crească“, cel care „reîntărește“ puterile altor organisme ale statului, deoarece presupunea *auctoritas*. Conota deci „veneratul“ sau „venerabilul“.

Augustus putea semnifica și „maiestuos“. La Titus Livius, arcadianul Evandru, antecesor mitologic al lui Enea și al lui Romulus, constată că Hercule era „mai maiestuos“ (ca să ne exprimăm astfel, greșit în românește) *augustior* (în text *augustiore*: 1, 7, 9) decât un om obișnuit. Titus Livius adaugă că Evandru își exercita puterea prin *auctoritas* mai mult decât datorită unui *imperium*. Acest apelativ de *augustus* pregătea titlurile monarhilor din Evul Mediu. Oricum, prin însăși structura competențelor sale, dacă nu prin natura sa intrinsecă, August, cum l-am numit și-l vom numi, ca de altfel orice împărat, era o ființă excepțională, un personaj providențial.

De altminteri, senatusconsultul din 16 ori 17 ianuarie 23 nu s-a limitat la onoruri și la conferirea epitetului de *Augustus*. El i-a repartizat lui August gestionarea directă a două treimi din provinciile Imperiului, poate confirmată printr-o lege, *lex de imperio Augusti*. Erau implicate provinciile cele mai puțin pacificate, unde erau încartirute legiunile romane (cu excepția celor din Africa și din Macedonia) și, fără îndoială, un *imperium* proconsular, *proconsulare*, pe zece ani. Cu excepția dictaturii, competențele oficiale ale lui August aproape nu se deosebeau de cele ale lui Iulius Caesar. *Principatul era solid implantat*. Cum scria regretatul Marcel Le Glay, *Imperiul ca regim politic (care de fapt nu avea nici un nume precis, juridic consfințit) se născuse*⁵.

Originile și arhetipurile Principatului

Diverși cercetători au încercat în zadar să descopere un model, un arhetip unic al Principatului lui August. În realitate, felurile ipoteze privitoare la obârșiile regimului politic fără nume, în realitate monarhic, statuat de August, nu se exclud, ci sunt complementare. Acest „cameleon” politic, care a fost August, cum îl califica sir Ronald Syme, a știut să profite de toate precedentele de care dispunea spre a-și construi propria alcătuire politică.

În primul rând, în pofida repulsiei romanilor față de lucumonii lor arhaici și a experienței nefericite suferite de părintele său adoptiv, August a tras profit din antecedentul oferit de regalitatea italico-etruscă. August a uzitat de asemenea, cu precauții bine orchestrate, modelul teocrațiilor monarhice, întâmpinate de romani în Orientul elenistic. Înaintea lui și a lui Caesar însuși, aceste basilei elenistice îi fascinaseră pe Scipio Africanul, Marius, Sertorius și pe Pompei. Ca să nu-i mai amintim pe Iulius Caesar și pe Marcus Antonius, amândoi manipulați de Cleopatra. Mitul lui Alexandru, marele cuceritor macedonean, l-a sedus și pe August, ca și pe mulți alții. Sub Republică, nu existase o pecete a statului: magistrații foloseau o pecete personală, având caracter gentilic. Caesar inovase; căci întrebuinta un sigiliu, care purta imaginea zeiței Venus, presupusa sa străbună. August l-a utilizat și el un timp. După aceea a recurs la chipul sfînxului, iar, către 31 î.C., la efigia lui Alexandru. Pentru ca, după 27 î.C., să întrebuinteze propriul chip, gravat de artistul Dioscurides (Suet., *Aug.*, 50). Evoluția sigiliului este relevantă. August a apelat la sfînx și la Alexandru, captivat de tradițiile elenistice. Ca, ulterior, să se detașeze de ele, astfel cum se distanța de modele spre a-și construi propriul „sistem” politico-instituțional. Totuși mitul lui Alexandru a influențat și organizarea edilitară a Câmpului lui Marte, unde principele și Agrippa, chiar după 28 î.C., au dispus ridicarea unui mausoleu, sortit, după moartea împăratului, să adăpostească cenușa acestuia și a familiei lui. Un obelisc completa un asemenea peisaj alexandrin. Totodată August sugera romanilor că el nu va muta capitala Imperiului la Alexandria, ci, invers, va transporta Egiptul la Roma. În plus, ca și Alexandru, August aspira la o putere universală, la conducerea lumii. Pe de altă parte, în Forul său, printr-o statuie colosală, August era figurat ca un nou Alexandru. Cu toate acestea, deși August a putut fi captivat de mirajul lui Alexandru și s-a putut inspira din anumite structuri monarhice elenistice, nu se erija în alt Alexandru, în alt basileu elenistic, ci într-un rival, într-un adversar fericit și învingător al marelui macedonean și al regilor elenistici. Pe deasupra, August, care se proclama fără încetare „fiul divinului Caesar”, *Caesaris diui filius*, a utilizat și modelul dictaturilor și puterilor personale ale secolului I î.C., ale lui Caesar, până la un anumit punct, și ale lui Pompei. S-a inspirat din aparentul legalism republican al lui Pompei, ca și din viziunea universalistă, deschizătoare de magnifice perspective, ilustrată de autocrația reformatoare, preconizată de către Iulius Caesar. Încât dictatorii secolului I î.C. au facilitat, în concepția augusteică, o anumită acomodare între regalitatea italico-etruscă ori chiar elenistică pe de o parte și Principat pe de alta.

Jean Gagé opina că arhetipul Principatului trebuie descoperit în competențele, în autoritatea exercitată la Roma și în lumea romană de patroni asupra clienților. Principele ar fi fost patronul, *patronus*, al tuturor romanilor. La rândul său, Michel Meslin consideră că originea puterii Principatului trebuie căutată în autoritatea exercitată de căpeteniile ginților, *patria potestas*. Deosebit de interesantă se reliefează ipoteza elaborată de către Fergus Millar. Potrivit acestei ipoteze, modelul puterii principelui se află în atribuțiile guvernatorilor de provincie. Provincia

însăși constituia un element nou, străin de funcționarea Orașului și Italiei, de statul-cetate. Guvernatorul-promagistrat dispunea de un numeros stat major, de un aparat funcționăresc specific, neatestat în Cetate. Când plecau în provincii, chiar și quaestorii luau cu ei funcționari-scribi de la Roma. Administrația provinciilor nu avea aproape nimic în comun cu aceea a Republicii. Guvernatorii de provincie erau înzestrați cu puteri practic absolute. Cu excepția perturbărilor prilejuite de războaiele civile, nimic și nimeni nu interveneau concret în gestionarea de către promagistrați a provinciilor. Guvernanții nu puteau fi trași la răspundere decât după încheierea misiunii lor. Guvernatorii-promagistrați deveniseră un fel de înalți funcționari și stăpâni ai provinciilor. Cu atât mai mult cu cât îndeobște structura preromană a provinciilor le puneă adesea la dispoziție precedentul conducerii discreționare, autocratice. Puterea promagistraților, adesea îmbogățită în provincii, furniza un teren de exercițiu și de prefigurare a autorității principelui⁶. Încât nu a existat o origine limitată a Principatului. Adică nu a existat un arhetip unic, un model unic. Cu abilitatea sa caracteristică, Augúst a conjugat și combinat mai multe modele, utilizate în cadrul unei sinteze judicioase și originale alcătuite.

Principele sau împăratul s-a comportat în egală măsură ca *patronus* suprem al romanilor, ca *pater* necontestat, ca guvernator general al întregului Imperiu, dar și ca moștenitor al dictatorilor și al regilor italo-etrusci, ca un competitor al lui Alexandru, al despoților elenistici, a căror experiență nu a fost neglijată. Modelul elenistic va exercita o presiune aproape constantă, în cursul evoluției Imperiului. În definitiv, *ăcest regim politic*, implantat de Augúst, fără nume precis, fără o circumscriere juridică adecvată, supus ambiguităților intenționale, *a camuflat o dictatură militară închipuită ca o stare permanentă. Ori mai degrabă o putere patronală de substanță militară.*

Pârghiile Principatului

Am remarcat mai sus că structura Principatului s-a realizat progresiv, începând din ianuarie 27 î.C. Reiterăm observația că, deși Augúst nu afirma explicit aceasta, *Principatul echivala cu o primă formă de Imperiu, imperium, în înțeles politic. Fără îndoială că împăratul era și princeps. De fapt „principe al senatului“, princeps senatus, adică primul membru și președintele înaltei adunări, pe care putea să o convoace și să i se adreseze. Avea dreptul să ia cel dintâi cuvântul. De asemenea îi revine dreptul de apel (ius prouocationis). Cetățenii nu vor mai face apel la adunările populare, ci la principe. Totuși pârghiile, fundamentele instituționale ale puterii principelui, trebuie căutate în altă parte. Princeps emerge nu numai la Tacit, care îl distinge de imperator (H., 1, 1, 6), ci și la Suetoniu (Aug., 42, 1) sau la alți autori.*

Augúst era foarte mândru de faptul că dobândise pe viață (*quoad uiuerem*) „puterea tribuniciană“ *tribunicia potestas* sau, în grecește, *demotiké exousia* (Mon. Anc., 10 și 4; 5). Această mândrie era normală, dat fiind relațiile, presupuse de asumarea ei, cu plebea cetățenească. Yves Perrin definește puterea tribuniciană ca „polul democratic“ al competențelor lui Augúst. Am putea mai lesne să ne referim la „polul civil și popular“ al unor asemenea competențe. În orice caz puterea tribuniciană evocă amintirea Gracchilor și tradiția marianistă. Incontestabil, încă de multă vreme, Octavian fusese investit cu puteri tribuniciene, inclusiv cu dreptul de a ocroti plebea, *ad tuendam plebem*. De altfel, în 29 î.C., Octavian intervenise în alcătuirea tribunatului plebei

(Tac., *An.*, 1, 2, 1; DC, 52, 42, 3). Totuși, în 23 î.C., această putere tribuniciană a fost întărită. Ca patrician, August nu putea fi tribun al plebei, dar asuma toate competențele tribunilor. Începând de la 1 iulie 23 î.C., această putere a devenit viageră și înnoită anual, după exemplul tribunilor plebei. În virtutea ei, August este consacrat ca șef, „leader” al plebei. Concomitent, puterea tribuniciană a fost legalizată și inclusă obligatoriu în *formula*, în titulatura imperială, ilustrată de inscripții. *Tribunicia potestas* transforma pe August într-o ființă sacrosanctă, cum erau și tribunii plebei. Însă el le era superior, ca un fel de supertribun: nu putea fi supus intercesiunii vreun tribun și, în plus, putea să le anuleze veto-urile. Puterea tribuniciană acționa la Roma, dar și în exteriorul ei. Pe lângă „dreptul de ajutor”, *ius auxilii*, al plebei, generator de aură populară, cvasirepublicană, puterea tribuniciană asigura lui August capacitatea de a convoca adunările poporului și de a le propune legi, pe baza așa-numitului *ius agendi cum populo* sau *cum plebe*. Totodată August putea convoca și prezida senatul, în temeiul unui *ius agendi cum patribus*. Avea dreptul să elimine din deliberările senatului orice text legislativ care nu îi convenea. Concomitent, puterea tribuniciană îi acorda dreptul de a aresta orice cetățean (*ius prensionis*). Mai presus de orice, *tribunicia potestas* chezașua dreptul principelui de a bloca prin veto orice propunere sau hotărâre, elaborată sau adoptată de oricine: magistrat, senat, adunare populară. Încât, sub aparența clemenței populare, puterea tribuniciană prilejuia o autocrație, o prestație monarhică a suveranului statului. Ea legitima orice acțiune întreprinsă de principe. Tacit conștientiza o asemenea funcție împlinită de *tribunicia potestas*. Ea ar fi fost justificarea rangului suprem (*summi fastigii*), inventată de August spre a evita preluarea titlurilor de rege ori de dictator și spre a domina toate magistraturile (*An.*, 3, 56, 2)⁷. Exista și un pol militar, destinat să asigure substanța militară a puterii patronale supreme, preluate de August. Ne referim la *imperium*, de fapt încredințat lui August încă din 43 î.C. Am reliefat, într-un alt capitol, că, în conformitate cu tradiția, *imperium* definea o deplină autoritate civilă, judiciară, îndeosebi militară, cândva apanajul magistraților superiori și al promagistraților. Amintim că *imperium* presupunea și o legătură relevantă cu zeii, mai ales forța comandantului suprem al armatei. Indubitabil, Octavian fusese *imperator* și ca fiu al lui Iulius Caesar. Pe de altă parte, *imperator* este preluat de Octavian, începând din 40 î.C., cu acordul senatului, și ca prenume, *praenomen*. Încât în *formula* imperială, ilustrată de inscripții și de monede, *imperator* constituie un prenume al lui Octavian-August, pe când *Caesar* reprezintă gentiliciul, iar *Augustus* alcătuiește *cognomen*-ul. Astfel titlurile lui August sunt: *Imperator Caesar diui Iulii filius Augustus*. După moartea lui August, *imperator* nu va mai constitui prenume al împăraților până în 66 î.C., când va fi reluat. În realitate, August a deținut un *imperium* dublu. În primul rând pentru că acest *imperium* era atât proconsular, cât și consular. August a fost anual consul până în 23 î.C., când a deținut pentru a zecea oară consulatul. A renunțat atunci la consulat, însă ulterior, începând din 19 î.C., va recupera, sub o altă formă, puterea consulară. Dacă în ianuarie 27 î.C. i s-a acordat un *imperium* proconsular, relativ restrâns ca durată și rază de acțiune (în provinciile imperiale), în 23 î.C., August primește un *imperium* proconsular „întărit” ori „mai mare”, *imperium proconsulare maius*. A fost el definit și ca „nemărginit”, *infinutum*? În orice caz, începând de atunci August a dobândit dreptul de a superviza și a monitoriza gestionarea provinciilor senatoriale. Datorită competențelor consulare, *imperium* augusteic se exercita și în interiorul

Romei, fiind deci și „acasă“, *domi*, ori „între ziduri“, *intra muros*. *Imperium asigura*, în definitiv, lui Augúst guvernământul general al Imperiului. În memoriile sale, cum este și firesc, Augúst rămâne discret asupra acestui *imperium* (*Mon. Anc.*, 1; 4; 21). Oricum ar sta lucrurile, *imperium* al lui Augúst era dublu și pentru că în formula imperială apare de două ori. Într-adevăr, spre sfârșitul titulaturii, *imperator* figurează împreună cu o cifră sortită să înregistreze salutațiile imperiale: adică de câte ori Augúst fusese salutat de soldați ca *imperator* pe câmpul de luptă după o victorie. Indiferent dacă participase sau nu la bătălie, se considera că adevăratul învingător era principele. Generalul victorios era numai delegatul personal al împăratului. De *imperium* era corelată și „fericirea“, *felicitas*, care garanta norocul, invincibilitatea împăratului. Legea care va purta asupra *imperium*-ului lui Vespasian (*C.I.L.*, 6, 930) scoate în relief atribuțiile ce revin unui *imperator*-principe. În esență capacitatea de a încheia tratate cu alte state ori seminții, de a reuni senatul și de a-i propune măsuri legislative, de a recomanda persoane drept candidați la magistraturi, de a acționa discreționar în vederea promovării intereselor statului, de a acorda cetățenia romană peregrinilor, neromanilor. Mai ales *el este comandantul suprem al armatei*⁸. Am semnalat însă mai sus observația lui Yves Roman că această lege este relativ târzie față de Principatul augusteic. Augúst își celebrează anual preluarea puterii, ziua *imperium*-ului, la 19 august, întrucât la 19 august 43 î.C. intrase în posesia primului consulat și a *imperium*-ului care decurgea din acest eveniment. Este interesant de remarcat cum se traduce în grecește *imperator*. Cum am mai arătat, grecii nu se simțeau prizonierii tabuurilor republicane și nu erau obligați să le ocolească, să le înșele, să le menajeze. De aceea, în inscripțiile grecești care traduc formula imperială și chiar în *Res Gestae* ale lui Augúst, *imperator* este redat prin *autokrátor*.

Or un asemenea cuvânt înseamnă mult mai mult decât *imperator*. Deci cel ce își trage puterea de la el însuși, cel care o deține în funcție de virtuțile sale intrinseci. Precum *augustus* este tălmăcit prin *sebastós*, „venerabilul“, atât pe inscripții, cât și la diverși autori greci, inclusiv la Strabo. *Sebastós* derivă de la verbul grecesc *sébmhai*, „a venera“. *Sebastós* era mult mai clar, mai încărcat de semnificație precisă, decât *augustus*. Chiar și traducerea lui *princeps*, adică *hegemon*, nu numai pe inscripții, ci și în opere literare (*DC*, 52, 31), înseamnă mult mai mult decât termenul latin. Prin urmare, nu „cel ce merge înaintea celorlalți“, precum cuvântul latin, ci „conducător“ ori „comandant“. Editorul german al memoriilor lui Augúst, Ekkelhard Weber, traduce *princeps* latin prin „erster der Bürger“, adică „primul cetățean“. Regele Filip II al Macedoniei, cuceritorul tiranic al Greciei, fusese *hegemon* al ligii din Corint. Vocabularul grec al puterilor principelui ilustrează limpede, fără ocolișuri, vocația autocratică, absolutistă, a Principatului.

A treia pârghie, al treilea pol al Principatului, se regăsește în pontificatul maxim. Acesta fusese deținut până la moarte de către Lepidus, de fapt aflat în domiciliu forțat la Roma. Augúst l-a refuzat până la decesul triumvirului, survenit în 13 sau 12 î.C. Cu ostentație manifestă, Augúst însuși evocă situația în care a devenit *pontifex maximus*, tradus în grecește de *archiereús*.

În *Res Gestae*, el arată cum s-a produs desemnarea sa ca *pontifex maximus*. Au fost convocate comiții speciale, la care a participat o mulțime imensă de cetățeni romani, sosiți din toate ungherele Italiei. Nu s-ar mai fi văzut niciodată o asemenea afluență (*Mon. Anc.*, 7). Profesorul Robert Étienne a enumerat mijloacele de care dispunea pontiful maxim ca să gestioneze religia

romană. El propunea noi preoți, când surveneau posturi sacerdotale vacante. În colegiile, care cooptau noi membri, suveranul pontif recomanda candidații. El întocmea lista candidatelor la misiunea de vestale, care erau trase la sorți. De asemenea el desemna flaminii maximi și pe „regele sacrificilor“, *rex sacrorum*, de pe o listă alcătuită de pontifi. *Pontifex maximus* numea salienii și pontifi de rang inferior, adică cei din Lavinium, Caenina și Alba. August știa că, în felul lor, romanii erau religioși și, în orice caz, ritualiști. De altfel și Iulius Caesar fusese *pontifex maximus*. Iar August fusese pontif încă din 48 î.C. Moștenirea lui Caesar trebuia asumată cu precauții.

Așadar *pontificatul maxim asigura lui August cârmuirea religiei romane. Această demnitate conferea Principatului o indispensabilă bază religioasă și tradițională*. El cumula o excepțională cantitate de misiuni sacerdotale. Era fețial, membru al colegiului arvalilor, unul dintre cei șapte epuloni, titius, augur (începând din 41 î.C.). Era uneori figurat în postura de augur, deoarece ținea în mână bastonul curb, *litus*, însemn al auguratului. Între 37 și 34 î.C., devenise conducător, *magister*, al colegiului cvindecemvirilor, al căror sacerdoțiu era pendinte de cultul lui Apollo. Era și paznicul Cărților Sibylline. Cvindecemvirii sacrificiilor controlau religiile străine, netradiționale, și dirijau sacrificiile aduse zeilor. *Cumulul demnităților religioase se adăuga cumulului competențelor politice pentru a asigura lui August o putere absolută, până atunci neîntâlnită la Roma*. Dar August a preluat și alte atribuții.

Alte atribuții ale lui August

Se pare că August nu a dobândit niciodată o „grijă“ sau „supraveghere a moravurilor și a legilor“, *cura morum et legum*, oficializată, instituționalizată, deși Suetoniu i-o atribuie (*Aug.*, 27, 11); pe care însă îl contrazice însuși August, în *Res Gestae* (*Mon. Anc.*, 6). Robert Étienne susține că această „supraveghere“ nu a existat decât în mintea savantului german Anton von Premierstein. În schimb, August a exercitat stăruitor și totdeauna puteri censoriale. În virtutea lor, a organizat, de trei ori, recensăminte ale populației Imperiului: în 28 î.C., împreună cu Agrippa, în 8 î.C., singur, în 14 d.C., împreună cu Tiberiu. Am constatat că el a revizuit listele senatorilor și cavalerilor. De asemenea frecvent August a legiferat, prin edicte, în materie de viață politică și de moravuri. August a dirijat, practic aproape fără limită, alegerile noilor magistrați. Concomitent și-a propus și a acționat în direcția epurării imoralilor, promovării austerității. Dacă August a introdus la Roma, cu precauții și ambiguități, o nouă alcătuire politico-instituțională, în materie de valori și moravuri, el a preconizat o comportare conservatoare. S-a străduit să salveze moravurile și structurile axiologice tradiționale, în special *fides* și *pietas*.

Pe de altă parte August a preluat supravegherea aprovizionării cu alimente a populației Romei, adică așa-numita *annona*. În vederea organizării acestei „supravegheri a annoniei“, *cura annonae*, a luat naștere un amplu aparat funcționaresc. August a preconizat o abilitate politică frumentară, deci de asistență publică, mai cu seamă în privința alimentelor de primă necesitate. A distribuit plebei banii lăsați prin testament de Iulius Caesar și alte subsidii financiare. A admis la distribuțiile frumentare (cele de mărfuri alimentare), îndeosebi cerealiere, un mare număr de oameni. În anul 2 î.C., a recenzat plebea frumentară, cea care primea gratuit grâu public (*Mon. Anc.*, 5; 15; DC, 55, 10, 1). Tocmai pentru că diminuase numărul plebeilor beneficiari de distribuții frumentare, a

acordat poporului un subsidiu, un *congiarium*, de 240 de sesterți pe cap de locuitor. Repartizările de ajutoare alimentare se desfășurau lunar, pe baza unui bon sau a unei cartele, plăcuță de metal ori de fildeș. Sub Imperiu, plebeii frumentari posedau documente doveditoare de drept la ajutor alimentar. Plebea frumentară reunea un segment al populației Orașului, în temeiul listei nominale a beneficiarilor (I.L.S., 6045-6046). Cheltuielile rezultate din distribuții erau transferate din trezoreria senatorială la cea imperială. Augúst a dispus ca distribuțiile să fie dirijate de „prefecți pentru grăul dăruit“, *praefecti frumenti dandi*. Chiar în antichitate, Roma rămânea singurul loc privilegiat al Imperiului. Se crea o relație specială între principe și plebea capitalei. De altfel, la 5 februarie 2 î.C., în al șaizecilea an de viață, se acordă lui Augúst calitatea de „părinte al patriei“, *pater patriae*, pe inscripții –P.P., adică de al doilea ctitor al Romei, cu acordul tuturor, propus întâi de conciliul plebei și refuzat de Augúst și apoi de senat la sugestia lui Valerius Messala (Suet., Aug., 58). Augúst l-a acceptat și timpul Romei a devenit augusteic. De altfel, încă din 6 î.C., o inscripție, descoperită la Ugavo, în Hispania, îl proclamă pe Augúst „părinte al patriei“, *pater patriae* (C.I.L., II, 2107 = I.L.S., 96). Augúst însuși reliefează asumarea calității de *pater patriae* (Mon. Anc., 35), transformată într-un element esențial al titulaturii (*formula*) imperiale. Se consfințează astfel patronatul suprem al lui Augúst asupra romanilor. Totodată Augúst, care, în 20 î.C., asumase supravegherea șoselelor, *cura viarum*, s-a preocupat de combaterea incendiilor, care devastau Orașul, de întreținerea apeductelor și a edificiilor publice și sacre. Am reliefat mai sus multiplicitatea atribuțiilor sale religioase. La fiecare patru ani, Augúst organiza jocurile care celebrau victoria de la Actium. Era posesorul scutului de aur, mai sus consemnat. Renunțase la însemnele basileiei, preluate de Iulius Caesar, dar conserva cununa de lauri și ținuta de triumfător. De altfel își rezerva monopolul triumfurilor militare, care traduceau o harismă divină¹⁰.

Auctoritas și ambiguitățile

Autoritarismul lui Augúst nu se întemeia numai pe un cumul gigantic de competențe diverse. Suetoniu îl proclamă pe Augúst ca „fondatorul celui mai bun regim politic“, de fapt „ctitorul celei mai bune stări“ (Aug., 28, 3). Grecii îl salută, în diverse orașe, ca Salvator al Lumii, Binefăcător al Speciei umane, zeu, Stăpân al Pământului și al Mării. Chiar în Italia, consiliul decurionilor din Pisa, cu anumite reticențe, îl exaltă ca Străjer al Imperiului roman și Cărmuitor al Lumii: *MAXSVM[us] CVSTODIS IMPERI ROMANI, TOTIVS ORBIS TERRARVM PRAESIDIS* (I.L.S., 140, 1).

Există însă o temelie a temeliiilor, o pârghie a pârghiilor competențelor instituționale ale lui Augúst. Ne referim, desigur, la un atribut, mai degrabă moral și axiologic decât instituțional, care, după mărturisirea lui Augúst însuși, cimenta și decanta toate competențele lui. El îl prezintă cu solemnitate în fraza subsecventă celei în care evocase privilegiile acordate în ianuarie 27 î.C., inclusiv a epitetului-cognomen de *augustus*. Iată ce declară ritos Augúst, cu privire la evenimentele posterioare anului 27 î.C.: „începând din această vreme, i-am întrecut pe toți prin prestigiu; nu am avut mai multă putere oficială decât ceilalți, care mi-au fost chiar colegi de magistratură“, *post id[em]pus a]uctoritate [omnibus praestiti, potest]atis au[tem] n[on]ihilo amplius[us] habu]i quam cet[er]i, qui m[er]iti quoque in ma[gis]tra[tu] conlegae f[uer]unt* (Mon. Anc., 34). Reiese, din acest enunț, că Augúst, mereu precaut totuși, își definește regimul politic, cum arăta Marcel Le Glay, prin primatul așa-numitei *auctoritas*, *axioma* în grecește. Care, cum am mai arătat, înseamnă mai ales „capacitate de a crește și a face

să crească“, „prestigiu“, „influență“. El își focalizează considerațiile asupra dualității *potestas-actoritas*. Desigur, știm că *potestas* desemnează puterea oficială și legală, ce revine magistraților, în opoziție cu *potentia*, adică putere nelegală, neoficială, câteodată chiar abuzivă. August omite însă să precizeze că, dacă în domenii limitate, această *potestas* eventual nu a depășit pe cea a magistratului însărcinat cu gestionarea unui segment din viața publică, acel cumul exorbitant de competențe, de *potestates*, transgresează puterile oricărui magistrat. August pune însă accentul pe *actoritas*. Acest concept își avea obârșia în dreptul privat, unde ființa o *actoritas* a tutorelui, *tutor*. Ea emergea și în dreptul public, unde exista o *actoritas* a senatului, menținută și sub Imperiu ca inferioară celei a principelui. Încât, în latinește, *actoritas* a principelui îmbrăca sensurile de „prestigiu“, „preeminență“, „influență“, supremație morală. Ea implică, sub Principat, o capacitate misterioasă de acțiune, de a asuma un caracter aproape divin, un anumit capital de înrăurire masivă asupra vieții comunității. Se încerca să i se descopere o harismă, conexă calităților personale ale lui August și forței lui superioare, raportate la virtuțile înscrise pe scutul de aur, oferit de senat. *Fides* și *pietas* erau conotate de sintagma „prestigiul principelui“, *actoritas principis*. Această *actoritas* nu figurează în formula, în titulatura imperială. De aceea nu ilustra o instituție, cum opinau André Magdelain și, întrucâtva, Marcel Le Glay. *Actoritas* a lui August definește numai prevalența morală, care permite principelui să intervină în gestionarea globală a statului. Nu trebuie în nici un caz să traducem *actoritas* prin „autoritate“, deși acest termen provine de la cuvântul latin. Dar înseamnă altceva.

Actoritas a lui August denotă și concomitent conotează superioritatea puterii asumate de principe asupra magistraților tradiționali. De altfel, controlarea religiei de către August îi potența *actoritas*. În concluzie, *actoritas* este morală ori mai degrabă metapolitică, întrucât operează începând de la o temelie morală, chiar religioasă, asupra demersului politic, cârmuindu-l, legitimându-l, într-o manieră zdrobitoare. Totuși sir Ronald Syme a observat că *actoritas* presupune discret, subtil, o anumită doză de *potentia*. Cum am relevat mai sus, *actoritas* se înrudește cu *augustus*; textul însuși al *Res gestelor* reliefează filiația. Datorită acestei *actoritas*, August emerge ca un personaj providențial. De altfel legislația, pe care principele o promulgă, sub formă de edicte, include propoziția „ceea ce a plăcut principelui“, *quod Principi placuit*¹².

O consecință relevantă a faptului că Caesar cel Tânăr exercita *actoritas* ca *augustus* rezidă în faptul că el se comporta ca un *princeps* al tuturor romanilor. Este grăitor faptul că August nu semnalează decât o singură oară, în memoriile lui, calitatea de „principe al senatului“, *princeps senatus*. În contrapartidă, August consemnează de trei ori evenimente petrecute „eu fiind principe“, *me princeps*, ori *me principem* (*Mon. Anc.*, 7, pentru *princeps senatus*; 13; 32, pentru *me princeps*). Așadar, cu precauții, semnalează că el a fost îndeosebi „principele tuturor“, *princeps uniuersorum*. În definitiv, August recurge la o subtilă manipulare a cititorilor. Sugerează că ar fi rămas fidel accepției republicane a cuvântului *princeps*. Intenționează să adere la sensul conferit de Cicero termenului *princeps*, salvator temporar al instituțiilor tradiționale, ca un „cârmaci al statului“, *rector rei publicae*. Sub Scipioni și ulterior, emerseseră mai mulți „principi“ republicani, ca primi cetățeni ai Romei. Cu toate acestea, pe de o parte August nu a anulat nicio dată, în mod oficial, proscrierea memoriei lui Cicero și, pe de alta, el constituia un monarh întrucâtva deghizat în „leader“ aproape republican.

Ne-am referit mai sus la ambiguitățile Principatului augusteic. De fapt *tocmai auctoritas i-a îngăduit lui Augúst să domine, fără să anihileze, multiple ambiguități*. Întregul edificiu instituțional, politic, cultural și mai ales mental, clădit de Augúst și de subordonații lui, era ambiguu, echivoc, în totalitatea sa. Am arătat că regimul politic era ambiguu, pentru că nu purta nici un nume oficial. Însuși conceptul de *libertas*, arborat de Augúst, la începutul *Res gestelor*, era ambiguu. Deși Augúst afirmă că a luat armele ca să salveze statul de dominația, *dominatio*, a unei facțiuni primejdioase (*Mon. Anc.*, 1). Parcă ripostând alegațiilor lui Augúst, Tacit, cum am remarcat mai sus, va reproșa principelui că tocmai el ar fi instaurat o *dominatio*. Cum au relevat diverși cercetători, în special Robert Étienne, dar și noi înșine, inclusiv la începutul acestei cărți, „libertatea“, *libertas*, tindea să conoteze, în timpul lui Augúst, respectul ierarhiei socio-politice, de altfel permanent monitorizate de principe, și, eventual, motivația actelor de pus în aplicare, la ordinele acestuia. Aceste acte se cuvenea să fie înțelese. Un „relevu“ – *sit uenia uerbo* – al numeroaselor ambiguități ale Principatului augusteic a fost alcătuit de Robert Étienne. S-ar afla în cauză portretul lui Augúst, personaj fragil, din punct de vedere fizic, însă figurat ca un bărbat frumos, chiar majestuos, puterile principelui, vocabularul propagandei suscitade de împărat și de secundanții lui. Se pot adăuga și altele, traduse de competențele lui Augúst, de ezitarea între idealul continuității și cel al „noutății“, *nouitas*. Cel dintâi ideal era necesar succesiunilor la puterea imperială și unui sentiment dinastic, profesat de regimul politic al Principatului, cultului imperial, mai jos prezentat de noi, și vocabularului religios. Limba latină putea disjunge „zeu“, *deus*, de „divinizat“, *diuus*, pe când greaca ignora precauțiile lui Augúst, slujindu-se de același termen, *theós*¹³. Dar consolidarea Principatului, timid zămislit în 27 î.C., s-a realizat mai ales între anii 23-19 î.C.

Anii de criză: 23-19 î.C.

În anii 23-19 î.C. survin grave dificultăți, pe mai multe planuri, care tulbură existența Principatului, încă fragil. Acești ani constituie o provocare serioasă destinată regimului politic augusteic. Cu abilitatea sa caracteristică, secundată de iscusița unor susținători, ca Agrippa și Mecena, Augúst izbutește să riposteze pertinent, încât Principatul sfârșește prin a ieși întărit, în chip manifest, din impas. Am constatat de altfel mai sus că în 23 î.C. istoria instituțională a Principatului consemnează mutații importante, în direcția consolidării și unei relative clarificări a puterii lui Augúst. Atunci și în anii subsecvenți edificiul Principatului s-a completat și a asigurat regimului politic fără nume al lui Augúst o substanțială trăinicie. Principele trebuie să înfrunte practic ultima sfidare relevantă, lansată de adversarii săi, republicani și antonieni, care operează o alianță împotriva naturii, dar sudată de deznădejdea rămășițelor acestor tabere politice. Ca și presiunile inițiate de către aripa dură, de către „ulii“ din rândurile propriilor suporteri, care doresc o monarhie întărită, ostentativ proclamată, susceptibilă să înlăture scrupulele și precauțiile preconizate de Augúst. Ei au sprijinul plebei monarhiste a Romei, care, în 22 î.C., cu prilejul unei penurii alimentare, oferă lui Augúst restabilirea și asumarea de către el a dictaturii, refuzate însă de principe (*Mon. Anc.*, 5). Conjugarea dictaturii cu monarhia poate apărea ca bizară, dar nu trebuie să uităm că oricând, mai ales în secolul XX, dictaturile au tins să devină monarhii

oficializate și legalizate. De asemenea nu se cuvine omis faptul că noua monarhie romană își apropia un profil specific, practic inedit. Se adăugau, în lanțul dificultăților, starea precară a sănătății lui August, bolnav în 23 î.C., și greutățile economice.

Încă din 28-27 î.C. se iviseră divergențe în facțiunea partizanilor lui Octavian-August. După Cassius Dio, Mecena devine purtătorul de cuvânt al aripii radicale a acestei facțiuni. El îi atribuie lui Mecena o cuvântare, în care consilierul lui Octavian-August îi cere insistent conducătorului statului să nu abandoneze puterea și să instaureze la Roma un despotism luminat, o monarhie limpede circumscrisă (DC, 52, 14-40). A fost oare rostită vreodată această alocuțiune? Conține această cuvântare, în chip evident fabricată de Cassius Dio, cel puțin în forma sa definitivă, un nucleu autentic? Probabil că se impune un răspuns afirmativ, deoarece Horațiu dă seama de preocuparea lui Mecena de a sugera cea mai bună formă de orânduire a Cetății (O., 3, 8; 29). Cum am remarcat mai sus, August a optat pentru o abilă soluție de compromis numai aparent. În favoarea unei asemenea soluții s-ar fi pronunțat și Agrippa, care ar fi pledat pentru restaurarea legalității republicane, asociată cu împărțirea competențelor (DC, 52, 1-13). În orice caz, August pleacă în Hispania, într-o campanie militară, în 26 î.C., și se întoarce la Roma în anul 24. Anumiți *nobiles*, de vîrstă veche, dar uneori și de extracție recentă, erau îngrijorați de permanentizarea consulatului lui August, care ajunsese la al zecelea mandat. Îi nelinișteau și privilegiile acordate atât lui Marcellus, nepotul lui August și concomitent ginerele lui, dat fiind că era căsătorit, încă din 25 î.C., cu Iulia, fiica principelui, cât și fiului vitreag al împăratului, de fapt feciorul Liviei. Aceștia au parcurs rapid cariera demnităților publice, fără să se fină seama de limitele de vîrstă. Îi tulbura pe antiaugusteici și primirea triumfală a lui August în Roma, unde a intrat în postura noului Hercule, însoțit de Livia și de Octavia. Senatul a hotărât a doua închidere a templului zeului Ianus.

În 23 î.C., se succed diverse evenimente într-o ordine imposibil de reconstituit în vremea noastră. Neliniștea sporea la Roma, unde un *nobilis* de vîrstă veche refuzase prefectura Orașului. Un proces a fost intentat proconsulului Macedoniei, al cărui nume nu îl cunoaștem. I se reproșa că întreprinsese un război în Tracia, fără aprobarea senatului. El s-a apărat declarând că primise instrucțiuni de la August, care, din punct de vedere legal, încă nu putea să se amestece în gestionarea provinciilor senatoriale. Marcus Terentius Varro Murena, coleg de consulat al lui August, reprobă puterea abuzivă a principelui. Libertatea, pe care regimul acestuia pretindea s-o ocrotească, era suspendată de buzele și bunul plac al împăratului. Murena a aderat ori a sprijinit, prin ideile sale, o conspirație în curs de formare, la care ne vom referi mai jos. Într-adevăr, dacă unii republicani, trecuți ulterior în tabăra antoniană, ca Marcus Valerius Messala Corvinus și Gnaeus Domitius Ahenobarbus, se raliaseră ferm regimului augusteic și moderaților acestuia, grupați în jurul lui Agrippa, existau încă fervenți ai libertății republicane. În frunte cu Fannius Caepio, ei au plănuit uciderea lui August. Au fost rapid descoperiți, căci restaurarea republicii nu avea nici o șansă să fie înfăptuită. Au fost toți executați. A fost implicat și Murena, care a avut aceeași soartă. Or Murena era fratele Terenției, soția lui Mecena. Prin intermediul Terenției, Mecena și-a prevenit cumnatul asupra primejdiei care îl amenința.

Aceste manevre opoziționiste l-au impresionat pe August, care era din nou bolnav. Se pare că suferea de cumplite colici hepato-biliare. August a convocat o reuniune a principalilor senatori și cavaleri. Toți participanții se așteptau ca el să-l indice pe Marcellus ca succesor al lui. În schimb, August a încredințat consulului Calpurnius Piso o arhivă, care încorporează statistica forțelor și veniturilor publice, *rationarium imperii*, și a remis inelul-sigiliu din deget lui Agrippa (Suet.,

Aug., 28, 1; DC, 53, 30, 2). Se profila așadar o nouă tentativă de restaurare a republicii, eventual monitorizate de către Agrippa (Suet., Aug., 28, 1-2). Dar medicul Antonius Musa a salvat viața principelui prin aplicarea unor noi tratamente, întemeiate pe băi reci și o dietă alimentară axată pe lichide și legume ușor de digerat. Agrippa, în conflict cu Marcellus, s-a retras într-o insulă grecească. Dar, tot în 23 î.C., Marcus Claudius Marcellus, fiul unui consul din 50 î.C. și al Octaviei, lovit de o maladie subită (gripă? gravă afecțiune gastro-intestinală?), moare în pofida tratamentelor lui Antonius Musa. Ulterior, poate la sugestia Octaviei și în 21 î.C., văduva Iulia a fost măritată cu Agrippa, constrâns să divorțeze de Marcella. Această matroană era de fapt fiica Octaviei (Plut., Ant., 110, 3; DC, 45, 6, 5). Un asemenea „imbroglio” al familiei lui Augúst dă seama de o realitate revelatoare a vieții politice din secvența istorică în cauză. Ne referim la faptul că, deși Augúst nu era monarh oficializat, ci doar „leader” al unui regim instituțional fără nume, în jurul lui și al Iuliei se dezvoltă o ereditate *de facto*. Însă toate regimurile totalitare și autoritare, câteodată chiar și democratice, au tendința să dezvolte succesiunea ereditară a puterii supreme. Iulia era o tânără femeie (28 de ani) frumoasă, cultivată, inteligentă, seducătoare și chiar frivolă, înconjurată de admiratori strălucitori. În jurul său, se înfiripează un „salon”, un fel de cenaclu aristocratic și nonconformist, în care Agrippa, ce trecuse sensibil de 40 de ani, se simțea desuet, greoi și bătrân. Totuși Iulia îi dăruiește cinci copii: Gaius, Lucius, Iulia, Agrippina și Agrippa Postumus (născut după moartea tatălui). Agrippa devine în orice caz succesor desemnat al lui Augúst. Decesul său, în 12 î.C., va redeschide problema moștenirii lui Augúst.

Încă în 23 î.C., Augúst abdicase din al unsprezecelea consulat. Desigur, el trebuia să țină seama de reproșurile celor ce îl învinuiau de confiscarea consulatului. În plus el cedează senatului ca provincii, pe viitor gestionate de către acesta, Gallia narboneză și Cipru. În contrapartidă, i se conferă acel *imperium proconsulare maius*, care, astfel cum am arătat, îi cheazășua guvernământul general al Imperiului și dreptul de a controla provinciile senatoriale. Pe la 1 iulie 23 se reorganizează și se consolidează puterea sa tribuniciană, ostentativ viageră și înzestrată cu monitorizarea senatului (*ius agendi cum senatu*). În 19 î.C., conform alegerilor lui Cassius Dio, Augúst ar fi asumat consulatul viager și perpetuu (DC, 54, 10, 5). Augúst însuși confirmă această informație: i s-ar fi propus acest consulat *perpetuus*, reînnoit anual, dar l-ar fi refuzat (*Mon. Anc.*, 5). De fapt Augúst și-a arogat numai dreptul de a desemna oficial consulii sau de a controla nemijlocit alegerea lor. Încât, în secvența istorică a construirii progresive a Principatului, segmentul 23-19 î.C. s-a reliefat ca decisiv.

Criza a fost depășită și s-a favorizat potențarea noului regim politic.¹⁴

Începând din același an 19 sau din 18 î.C., Agrippa este practic asociat la cârma Principatului. El obține un *imperium proconsular* și o putere tribuniciană pentru o perioadă de cinci ani. Ambele puteau fi reînnoite și efectiv au fost prelungite în 13 î.C. Augúst prelua în raport cu Agrippa datorită acelei *auctoritas* de care dispunea.

Gestionarea Imperiului

În tot cursul Principatului său, Augúst a repus în mișcare vechile instituții ale Republicii. Dar, în paralel, cum am mai arătat, tot pe parcursul întregului său Principat, a creat alte subsisteme politico-administrative, focalizate pe puterea sa personală și pe un aparat de gestiune inedit la Roma, care subîntindea o autentică monarhie absolută,

nedeclarată și neoficializată. Ambiguă, cum am reliefat. Claude Nicolet a scos în evidență faptul că Principatul se suprapunea instituțiilor republicane, că stăbilea cu locuitorii Imperiului relații noi, de natură paternalistă. Iar Mario Pani consideră că, ulterior, în secolul I d.C., mediile politice conservatoare vor încerca să recupereze Principatul, să-l integreze desuetului sistem instituțional. Un asemenea efort nu avea sorți de izbândă. Pentru că, astfel cum am mai semnalat, *în virtutea logicii sale intrinseci, noul sistem gestionar era obligat să impună erodarea ineluctabilă a vechilor structuri republicane, persistente, însă golite de substanța lor reală*¹⁵.

Ca orice aristocrat opulent, August dispunea de un aparat administrativ privat, menit să-i gestioneze bunurile personale. Cum însă, chiar din timpul său, bunurile personale ale principelui au tendința să se confunde cu cele ale statului, cele mai importante secretariate alunecă spre statutul de birouri centrale ale Imperiului. Principalii secretari ai principelui, cu toții liberi și încă relativ puțin specializați, sunt asistați de subordonați mărunți, de asemenea liberi ori sclavi.

Deocamdată burocrăția este încă foarte redusă. Pe de altă parte August și ulterior succesorii săi aveau nevoie de consilieri. Nici un șef de stat, inclusiv și mai ales un dictator, nu se poate dispensa de consilieri mai mult sau mai puțin specializați. August avea nevoie uneori de opinia unui grup relativ amplu de consilieri. Existau modele, operaționale în trecut, precum consiliile de „prieteni” și de adjuncți, care, sub Republică, asistaseră magistrații și promagistrații, dar și comitetele de „prieteni”, *philoi*, specifice monarhiilor elenistice. August a recurs la sprijinul unui comitet ori consiliu senatorial, alcătuit din cei mai importanți și mai loiali senatori. Am semnalat, în subcapitolul anterior, o întrunire a unui asemenea consiliu. Încă din timpul Principatului augusteic se schitează, ca organ permanent, un consiliu de *amici*, constituit din senatori și cavaleri competenți. Sub succesorii lui August, acest consiliu va deveni un adevărat „braintrust”, menit să ajungă principalul organism deliberativ și consultativ al statului, progresiv situat în poziție de a substitui senatul, ca sfetnic al principelui. Acest „consiliu al principelui”, *consilium principis*, va fi format din unii „însoțitori”, *comites*, ai împăraților și din alți *amici*. Termenul „prieten”, *amicus*, al principelui va asuma un sens tehnic. Mulți senatori și cavaleri vor fi *amici*, sub mai mulți împărați, care fie se comportaseră ca vrăjmași neîmpăcați între ei, fie aparțineau anumitor familii diferite, dacă nu rivale. August a pus în operă mai cu seamă un aparat administrativ central, constituit din „prefecți”, *praefecti*, și din „procuratori”, *procuratores*. Numai unul dintre prefecți era senator. Ne referim la „prefectul Orașului”, *praefectus Urbi* ori *Urbis*. Un asemenea prefect, succedaneu al șefului statului în absența acestuia de la Roma, funcționase în vremea regilor și mai târziu. În 26 î.C., August a numit ca prefect al Romei pe Valerius Messala Corvinus, însă doar pentru câteva zile. Funcția de prefect al Orașului a fost convertită în misiune permanentă, deținută de un senator prestigios, de rang consular, abia în 13 d.C. Curând această funcție va deveni punctul culminant al carierei senatoriale. Un asemenea prefect arbora un statut civil, ca să nu fie vexat senatul, însă purta togă specială și avea drept la scaunul curul. Desigur, nu se mai limita la înlocuirea împăratului, în perioadele când acesta era absent din Capitală. În primul rând acest prefect veghea asupra păstrării ordinii în Roma. Am arătat că, pe timpul Republicii, nu existase poliție în zona pomerială. Acum se înființează cohorte urbane,

formate din cetățeni romani din Italia. Ele slujesc tocmai ca principală forță de poliție a Romei. *Praefectus Urbi* dispune de drept de coerciție și de jurisdicție, care poartă asupra Romei și împrejurimilor ei.

Toți ceilalți prefecti erau cavaleri. În timpul Principatului augusteic cel mai prestigios prefect era cel al Egiptului, *praefectus Aegypti*. Augúst nu a încadrat Egiptul nici printre provinciile senatoriale, nici printre cele imperiale. El a transformat Egiptul într-o zonă a Imperiului înzestrată cu un statut specific. Egiptul era mult prea bogat și a dobândit repede calitatea de posesiune nemijlocită a puterii imperiale, domeniu rezervat principilor. Încât, fără aprobarea împăratului, senatorii și chiar unii cavaleri nu puteau să viziteze Egiptul sau să se instaleze acolo. Guvernatorul-prefect al Egiptului era un cavaler foarte important, aproape un vice-rege. În vremea Principatului lui Augúst și parțial sub Tiberiu, postul de prefect al Egiptului a constituit vârful carierei ecvestre. Totuși, în anul 2 î.C., Augúst a creat funcția de „prefecti ai pretoriului“, *praefecti praetorio*, prin urmare „cei puși în fruntea pretoriului“. Inițial au fost doi asemenea prefecti cavaleri. Ei comandau garda pretoriană, alcătuită din nouă cohorte, a cinci sute de militari fiecare. Ulterior funcția respectivă, în anumite perioade, a fost ocupată de un singur prefect. Pretorienii au reprezentat garda puterii imperiale, și nu a principelui. Sub succesorii lui Augúst, garda personală a fost alcătuită din mercenari germanici. Pretorienii erau recrutați exclusiv printre cetățenii romani din Italia și, mai târziu, printre provincialii cei mai temeinic romanizați. Prefecții pretoriului ajung iute să echivaleze cu oamenii de încredere ai principelui. Însărcinarea lor militară ajunge să ilustreze vice-comandamentul suprem al armatelor Imperiului. Li s-au încredințat și misiuni civile. De aceea ei reprezintă vice-împărați sau, forțând analogiile cu vremurile noastre, un fel de premieri, de miniștri principali. Competențele lor vor purta asupra întregului Imperiu, cu excepția Romei. Prefecții pretoriului vor fi reprezentanții permanenți ai împăratului. Ei vor controla poșta publică și vor substitui principii în procesele de apel, deși uneori se vor comporta ca judecatori în primă instanță. Numai împăratul putea anula deciziile lor. Încât, după Augúst, ei vor deține culmea unei cariere ecvestre.

Cum am mai remarcat, aprovizionarea populației Romei era de o importanță cardinală pentru Augúst. Yves Roman, opina că un principe popular era un principe care hrănea plebea romană. *Annona*, aprovizionarea, a fost sustrasă controlul ordinului senatorial și edililor. Am notat mai sus că, și sub Principat, apăruseră momente de penurie alimentară. Încât, probabil în 8 î.C., a fost creat un serviciu imperial de „supraveghere a annoniei“, *cura annonae*, care avea în fruntea sa un „prefect al annoniei“ *praefectus annonae*. Acest prefect și subordonații săi supravegheau aprovizionarea pieței, libere în ansamblul ei, în special cu grâne și produse de primă necesitate. Prefectul annoniei, un cavaler, dispunea de puteri de coerciție și de o anumită competență judiciară. Veghea la asigurarea rezervelor de grâu din hambarele publice. Combătea specula și stocarea privată ilegală de alimente. Punea la dispoziția funcționarilor specializați în distribuții frumentare gratuite cantitățile de grâu de care ei aveau nevoie. Cum incendiile erau frecvente într-o Romă în mare parte încă abundentă în locuințe clădite din lemn și cum jafurile nocturne nu dispăruseră și pornind de la inițiativa lui Egnatius Celer, care înfiinșase un corp de pompieri privați, probabil în anul 6 d.C. (DC, 55, 26, 4), Augúst a creat un serviciu de pompieri, poliție de noapte și de ajutor de urgență, format din șapte cohorte de vigili, a câte o mie de oameni fiecare, pus sub ordinele unui prefect, *praefectus uigilum*. Acești vigili nu erau cetățeni romani, ca

pretorienii și militarii din cohorțele urbane, ci liberi de drept latin. Prin legea Visellia din 24 d.C., ei vor primi cetățenia romană la capătul a șase ani de serviciu. Desigur, în timpul lui August și îndeosebi mai târziu, au fost numiți alți prefecți, mai puțin importanți.

Totodată August inițiază procesul de înființare a numeroase posturi de procuratori. Yves Roman insistă asupra etimologiei cuvântului *procurator*. Căci în limba latină verbul *procuro*, -are înseamnă „a (se) îngriji“, „a se ocupa“, „a administra“. De altfel și în vremea Republicii existaseră procuratori privați. În consecință, efectiv crearea procuratelelor, a funcțiilor de procuratori, ilustra o concepție patrimonială, deghizată, însă reală, în virtutea căreia principele estima că putea gestiona Imperiul ca pe proprietatea sa. Procuratorii puteau să asume procuratele la Roma sau eventual în provincii, unde gestionau numeroasele domenii ale principilor. Cum vom constata în alte capitole, unii asemenea procuratori se vor substitui guvernatorilor senatoriali de provincie, pe care, la ordinul sosit de la centru, au sfârșit prin a-i lichida fizic. Mulți asemenea procuratori erau liberi, însă alții aparțineau ordinului evestru. Sub August au existat 23 de posturi de procuratori. De altfel, anumiți procuratori puteau să acceadă la una dintre marile prefecturi ecvestre.

Diverse servicii erau gestionate de feluriti funcționari imperiali. Fără îndoială, această nouă administrație complicată răspundea mutațiilor în curs de a se produce în climatul mental al timpului. Urbanismul Romei era, în mare parte, gestionat de comisii de supraveghetori, formate din senatori. Cum erau cei ai apelor, *curatores aquarum*, ai cursului și ai malurilor Tibului și ai canalelor (de scurgere) Orașului, *curatores alvei Tiberis et riparum et cloacarum Urbis*, ai clădirilor publice sacre, ai locurilor și lucrărilor publice, *curatores aedium sacrorum, locorum et operum publicorum*.

Alți funcționari trebuiau să gestioneze provinciile imperiale. Am semnalat mai sus că provinciile Imperiului au fost împărțite în senatoriale, cele mai vechi și mai intens romanizate, și imperiale, administrate exclusiv de principe. Provinciile senatoriale nu erau decât parțial demilitarizate. În provincia Africa staționa o legiune (a III-a Augusta), iar, în celelalte, forțe militare auxiliare. Este adevărat însă că provinciile senatoriale erau pacificate și îndeobște neamenințate de războaie (DC, 53, 12, 4). Provinciile Asia și Africa erau guvernate de proconsuli, pe când celelalte, ca Achaia, Bithynia, Creta-Cyrenaica, Cipru, Macedonia, Sicilia și Gallia narboneză, de foști pretori, adică propretori, în așteptarea dobândirii unui consulat. Va deveni senatorială și gestionată de un propretor provincia Baetica. Guvernatorii depindeau de senat, dar împăratul putea interveni în desemnarea lor și, uneori, chiar să se substituie curiei. Ne-am referit mai sus la inscripții din Cyrenaica, provincie senatorială. Ele cuprind edicte imperiale, redactate în limba greacă, dovedind că legislația imperială era riguros aplicată în provinciile senatoriale. O inscripție bilingvă, greco-latină, de la Kyme, adică din provincia senatorială Asia, denotă că guvernatorul înfățișează o măsură adoptată de senat, la o propunere formulată de principe, ca fiind inițiată „la ordinul lui August“, *iussu Augusti* (*Année Épigraphique*, 1966, 422; 423; 425). Numeroase orașe din Asia solicitau patronatul lui August și îi confereau onoruri divine. Adesea provinciile imperiale erau guvernate fiecare de către un legat, adică „locțiutor“ ori „locotenent al lui August în loc de pretor“, *legatus Augusti pro praetore*.

Acesta putea fi fost consul, în provinciile cele mai importante, unde se aflau forțe militare masive, sau fost pretor, acolo unde staționau trupe mai puține. Foști consuli au fost legați în Dalmația, Moesia, Pannonia, Siria și Hispania Tarraconensis. Legatul era numit de principe, depindea numai de acesta și dispunea de puterea civilă și militară supremă, în provincia guvernată de el. Alături de legat, un procurator ecvestru dirija serviciile financiare.

Un aparat funcționează adecvat asista competențele lor. În provincii imperiale mai puțin însemnate, ca de pildă în Sardinia, Rhetia, Noricum, zona alpină, guvernarea era exercitată numai de un procurator ori de un prefect. Încât începe să se dezvolte funcționarismul imperial. Este adevărat că și sub Republică, mai cu seamă spre sfârșitul ei, funcționari diverși, relativ puțini la număr, scribi (care erau și contabili), aprozi, arpentori, pristavi, cetățeni romani, chiar dacă uneori liberi, exercitaseră o influență notabilă asupra gestionării vieții publice. În contrast cu amatorismul și mandatul limitat în timp al magistraților, acești funcționari beneficiaseră de posturi de lungă durată și de un adevărat profesionalism. *Atât funcționarii Republicii, cât și cei ai Imperiului erau salariați. Spre deosebire de magistrați.* Retribuția unui procurator oscila între 60.000 și 200.000 de sesterți.

Dar opera administrativă a lui August conotează un anumit curaj și o reală creativitate. Au fost remodelate vechile structuri demografice republicane. Vechiul cens republican obliga cetățenii să producă o dată la cinci ani o declarație verbală în fața censorilor. Ceea ce îi obliga pe cei din provincii să călătorească la Roma. De aceea August a implantat un nou sistem de recensământ, extins la provincii și care se efectua local. Italia și Gallia cisalpină formează un ansamblu unitar, unde nu se percepea impozitul direct, *tributum*, plătit de provinciali. Se asigura Italiei un statut preeminent în Imperiu, dar, în vederea ameliorării gestionării ei, au fost stabilite unsprezece diviziuni numerotate, care nu constituiau succedanee de provincie, ci niște cadre menite să faciliteze operații de recensământ și de votare. Dezvoltarea orașelor a fost subvenționată. Roma însăși a fost divizată în patrusprezece regiuni, *regiones*, și în cartiere, *uici*. Unele regiuni erau gestionate de către magistrați anuali, pretori, tribuni ai plebei sau edili trași la sorți. Au luat ființă 265 de cartiere. Fiecare cartier, *uicus*, era condus de „cârmuitori”, *uicemagistri*, adesea liberi, aleși de locuitori. Un asemenea cartier îngloba o răspântie și străzile care dădeau spre ea (Suet., *Aug.*, 30, 1).

Gestionarea Imperiului se întemeia pe înșănătoșirea și diversificarea finanțelor publice. Taxele erau numeroase. Impozitul direct nu se percepea decât în provincii, neîndoielnic cu excepția cetăților ce dobândiseră „dreptul italic”, *ius italicum*. Pe lângă vămi (25% la frontierele Imperiului, 2% la cele ale provinciilor) existau alte impozite indirecte: pe eliberări de sclavi (5%), pe moșteniri (tot 5%), creat pentru cetățenii romani de August însuși. Se adăugau taxele pe transumanță, pe vânzări la licitații (1%) etc. Relevant este faptul că toate aceste impozite alimentau mai multe visterii: firește, August controlează „trezoreria lui Saturn” (adică „a poporului roman”), *aerarium Saturni* sau *aerarium populi romani*, ale cărui venituri scad neconținut. Deși August afirmă că a susținut, prin sume vărsate de el, acest *aerarium* (*Mon. Anc.*, 17). Această trezorerie străveche era alimentată de veniturile provinciilor senatoriale, de taxele percepute la Roma și în Italia, având ca scop acoperirea cheltuielilor necesitate de administrarea zonei respective. Cheltuielile impuse de gestionarea provinciilor și de retribuirea funcționarilor principelui reveneau visteriei menționate în fraza următoare. Căci, în „secolul lui August” ia ființă și fiscul, *fiscus*, hrănit de diverse venituri, prin excelență provenite din provinciile imperiale,

din tributul achitat de statele vasale, însă și din bunurile personale ale principelui, ulterior dirijate într-o trezorerie specifică. Fiscul era menit să devină principala trezorerie a Imperiului. Prăzile rezultate din cuceriri, ofrandele aduse de orașele Imperiului alimentau neconținut fiscul. În sfârșit, taxele pe moșteniri și pe vânzări alimentau o a treia visterie importantă, „trezoreria militară“, *aerarium militare*, care finanța armata. Veniturile normale ale statului, spre sfârșitul Principatului augusteic, se ridicau la aproximativ 100.000.000 de denari.

Justiția este de asemenea supusă controlului discret, însă constrângător, al principelui. Subsistă juriile permanente, *quaestiones perpetuae*, prezidate de pretori ori de foști edili. August creează și o curte judiciară suplimentară, sortită a decide în crimele legate de adulter. Jurații provin din rândurile a trei mii de cavaleri. Principele poate grația condamnării. După anul-cheie 23 î.C., se dezvoltă noi curți de justiție. Senatul, prezidat de consuli, judecă în procesele care privesc membrii săi. Sub August sau sub Tiberiu principii prezidează un tribunal, înconjurați de consiliul lor. Prefectul Orașului dispune de o putere judiciară, în procese criminale, la Roma și în împrejurimile ei. Desigur, această putere privește procesele prevăzute cu pedepse capitale îndreptate împotriva peregrinilor, sclavilor, liberților săraci și cetățenilor modești. Pedepsa cu moartea a fost înlocuită cu exilul, în cazul ordinului senatorial și al celui ecvestru. Cetățenii romani pot fi judecați departe de Roma. Cum am reliefat mai sus, apelul adresat poporului, în materie de condamnare capitală, a fost înlocuit de apelul la decizia principelui. În ce privește dreptul civil, justiția este foarte diversificată. Dar apelul revine deciziei senatului, prezidat de consuli, sau principelui.

Gestionarea Imperiului revine așadar mai ales „monarhului“ August și funcționarilor lui. Aparent competențele senatului cresc, dar impactul lor este considerabil redus. Senatul nu mai funcționează ca o echipă de trei sute de regi. El devine unul dintre organele puterii reale a Principatului. Însă, cum în istorie și în viața oamenilor percepția este mai puternică decât realitatea, șiretul August l-a menajat aproape excesiv. *Putul puterii Principatului se află în altă parte, în definitiv, în armată*¹⁵.

Armata

De altminteri, Marcel Le Glay opina că Principatul lui August a fost mai cu seamă o autocrație militară. Cum am constatat, în repetate rânduri, armata fusese instrumentul principal de luptă politică al protagoniștilor războaielor civile. August a menținut și chiar potențat statutul de unealtă prioritară al armatei. Baza monarhiei fără nume, instaurată de el, a fost armata. Trupele de la Roma, prin excelență pretorienii, dar și legiunile, staționate îndeosebi la frontiere, și unitățile auxiliare. Totuși el a operat o reformă profundă a forțelor militare. August însuși ne reliefează că depuseseră jurământ militar de fidelitate față de propria persoană 500.000 de militari. Totuși majoritatea lor a fost demobilizată. Observă că 300.000 dintre ei au fost instalați în noile colonii sau trimiși în municipiile din care proveneau. Tuturor li s-au dăruit pământuri și sume de bani (*Mon. Anc.*, 3). Era vorba de 3.000 de denari pe cap de veteran. De fapt, chiar după Actium, au fost demobilizați 120.000 de soldați, stabiliți în colonii sau pe loturi agricole confiscate sau cumpărate de August, mai ales în Italia, Gallia narboneză și în Hispania. Marcel Le Glay a pus în evidență faptul că armata, pe lângă funcțiunile militare, constituia și o autentică „școală de administrație“. Armata lui August devine repede o forță militară permanentă alcătuită din profesioniști, de fapt o forță militară de

elită. Ideologia imperială îi acordă o importanță cardinală. De altfel Augúst era flancat de generali foarte competenți. Până la dezastrul din anul 9 d.C., suferit de Publius Quintilius Varus, Augúst a năzuit să făurească o provincie în Germania, pe malul drept al Rinului, ca meterez al Galliilor împotriva invaziilor barbare.

Principele a operat o restructurare profundă a armatei romane. Efectivele legiunilor erau pletorice. Înainte de Actium ființaseră 60 de legiuni. Augúst a redus numărul lor la 28 și mai târziu la 25. În schimb, a fost întrucâtva sporit efectivul unităților auxiliare. Legiunile se recrutau printre cetățeni din Italia și, eventual, din provinciile terneinic romanizate. În fruntea legiunii se afla un „delegat” sau legat, *legatus legionis*, de rang senatorial. Îl secondau mai mulți ofițeri, „tribuni ai soldaților”, *tribuni militum*. Cel puțin unul dintre ei era de rang senatorial, întrucât cei mai mulți proveneau din rândurile cavalerilor. Ca și prefectul taberei. Urmau cel puțin 59 de centurioni, un fel de subofițeri, dintre care se distingea un primipil, *primipilus*, comandantul primei centurii a legiunii. Făcea parte din statul major al legatului legiunii. Fără îndoială, legatul legiunii era subordonat legatului provinciei.

Efectivul unei legiuni cuprindea în această vreme îndeobște 5.000 de infanteriști, la care se adăugau 120 de călăreți, aflați sub comanda unui tribun militar. Fiecare legiune era susținută de unități auxiliare, compuse de regulă din necetățeni, adică din peregrini. După serviciul militar, standardizat, ca și la soldații din legiuni (douăzeci și cinci de ani), auxiliarii peregrini obțineau, începând de la o anumită dată, o diplomă militară susceptibilă să le confere cetățenia romană pentru ei și pentru copiii lor, precum și dreptul de a contracta căsătorii legale. În interiorul forțelor auxiliare, s-a stabilit o ierarhie. În frunte, se aflau „aripile”, *alae*, de cavalerie, unele alcătuite din 480 de oameni, altele din 960 de soldați. Urmau cohortele de infanterie. Ulterior au apărut și *numeri*, unități recrutate printre barbari, care păstrau limba, uniforma și un armament specific, însă erau comandate de ofițeri romani. Staționarea acestor trupe a fost fluctuantă: adesea erau deplasate spre punctele fierbinți ale frontierelor anumite „detașamente”, *uexillationes*. Căci steagul unităților militare romane era *uexillum*, la care se adăugau acvilele legiunilor. *Alae*, alele auxiliare, erau comandate de un prefect cavalier, asistat de 16 „decurioni”. Înglobau fiecare 500 de călăreți. Cohortele de infanterie auxiliară sunt comandate tot de un prefect, asistat de 6 centurioni. Încorporau de asemenea 500 de soldați. Existau și cohorte mixte, de pedestrași și de călăreți, comandate de un prefect cavalier, secondat de 3 decurioni și de 6 centurioni. Încât în legiuni serveau 125.000 de soldați, susținuți tot de 125.000 de militari din trupele auxiliare. Augúst a avut prin urmare la dispoziție o armată care număra între 250.000 și 300.000 de soldați. În provinciile balcanice staționează între 3 și 5 legiuni. În Germanii, pe Rin, sunt poziționate cel puțin 5 legiuni. În provinciile danubiene (Pannonia-Moesia) se află 4 legiuni. Iar în Orientul asiatic (Cappadocia, Siria etc.) sunt încartiruite aproximativ 3 legiuni. Alte 3 sunt așezate în Egipt, 1 sau 2 în Africa și 5 în Hispanii. Pretorienii și cohortele urbane se recrutează îndeosebi în Etruria, Umbria și în Lajiu. Marina militară, care nu mai slujește pentru bătălii navale majore, acționează în vederea asigurării păcii în Imperiu. Escadrele ei patrulează în întreaga Mediterană. Principalele flote sunt situate în Italia, la Misenum și la Ravenna. Ele asigură protecția convoaielor care aduceau, din Asia, Egipt și Hispania, la Puteoli și la Ostia, pentru aprovizionarea Romei: grâu, ulei și mărfuri alimentare exotice. Pe de altă parte ele pot transporta forțe militare de uscat, necesare campaniilor militare; asigură comunicațiile rapide cu provinciile îndepărtate, combat pirateria. Principatul va investi sume considerabile în întreținerea flotelor. Pe uscat,

un fel de jandarmi, *stationarii*, vegheau asupra căilor de comunicație și piețelor de mărfuri. Soldații asigură transportul mesajelor imperiale trimise în provincii. Ocrotesc perceperea impozitelor, se ocupă de lucrări publice: construcții ori refaceri de șosele, monumente, puțuri. Trupele romane sunt încartiruite în tabere permanente, *castra*, dar, în campaniile militare, recurg și la caestre de marș. Annona militară le asigură soldele și aprovizionarea. Armata participă la viața provinciilor. Cum am notat mai sus, veteranii ocupă posturi-cheie în administrațiile locale¹⁷.

Alte reforme

Diverse reforme au fost puse în operă de către August. Am arătat mai sus că, după Actium, el a procedat la o nouă „alegere a senatului“, *lectio senatus*. Ulterior au intervenit alte restructurări ale senatului: în anii 18, 13 î.C. și 4 d.C. Până în anul 18 î.C., August a recurs la o epurare a senatului, menită să restaureze vechiul efectiv republican, alcătuit din trei sute de „părinți“, *patres* (DC, 54, 14, 1); însă, în cele din urmă, a fost obligat să se oprească la nivelul de șase sute de membri ai curiei, deoarece esențială a fost acea *lectio senatus*, înfăptuită în 18 î.C. Cu atât mai mult cu cât nu exista nici o cerere de retragere voluntară din senat. S-a evitat, cu siguranță, eliminarea din senat a vechilor familii de *nobiles*, dar s-a apelat la făurirea unei majorități fidele principelui. În orice caz componența senatului s-a modificat simțitor. În urma războaielor civile, multe familii de *nobiles* își pierduseră averi, demnități și onoruri. Anumite familii aristocratice, din rândul cărora ultimii consuli sunt atestați în timpul lui Pompei, s-au stins în vâltoarea războaielor civile. Altele nu au mai obținut consulatul în vremea Principatului. Inactivitatea și sărăcia le răreau rândurile. Emerg diverși „oameni noi“, *homines novi*. Un timp August s-a mefiat de *nobiles*, încât nu i-a utilizat ca legați comandanți de forțe armate. Când însă puterea sa s-a întărit, el a folosit nobili în fruntea armatelor și provinciilor imperiale. Solicita o asemenea conduită tradiționalismul, pe care îl afișa. Între 16 și 13 î.C., a survenit un „murmur de nemulțumire“, un fel de grevă a familiilor senatoriale. De aceea principele a izbutit să permită cavalerilor bogați să se prezinte direct la alegerile pentru demnitatea de tribuni ai plebei (Suet., Aug., 40, 1; DC, 54, 26, 7; 30, 2). În orice caz, în mod normal, după asumarea quaesturii, se devenea senator. Mai mult ca oricând senatul constituie *adunarea foștilor magistrați*.

La începutul Principatului augusteic, censul senatorial era egal cu acela al cavalerilor. Totuși, între 18 și 13 î.C., censul senatorial a crescut inițial la 800.000 și apoi la 1.000.000 de sesterți (Suet., Aug., 41, 3; DC, 54, 17, 3). S-a deschis astfel calea alcătuirii unui ordin senatorial din punct de vedere juridic. Soțiile și copiii senatorilor fac parte din ordin, convertit într-o categorie cetățenească ereditară. În 18 î.C., a luat ființă „dreptul de a obține magistraturi la Roma“, *ius adipiscendorum in Urbe honorum* sau, pe scurt, *ius honorum*. Numai cetățenii romani din Italia și din provinciile profund romanizate îl posedau. „Starea“, *status*, de membru al ordinului senatorial beneficiază de numeroase privilegii de imagine. Fiii de senatori, până la îndeplinirea quaesturii, rămâneau cavaleri, însă, ca și *patres conscripti* (senatorii), aveau dreptul să poarte pe tunica lor o bandă lată, *latus clauus*. Fiii de senatori aveau dreptul să asiste la dezbaterile senatului, ca să se familiarizeze cu gestiunea statului, și erau supuși interdicțiilor specifice membrilor ordinului lor. Nu aveau îngăduința de a se căsători cu o libertă, cu o actriță ori fiică de actor. Dacă tunica laticlavă era rezervată ordinului senatorial, cava-

lerii purtau pe cea angusticlavă, adică aveau pe tunică banda îngustă, *angustus clauus*. Desigur, principele putea conferi laticlava acelor cavaleri sau notabili municipali sortiți accesului la senat și la magistraturi. Acordarea laticlavei constituia principalul mijloc de a înprospăta senatul. *Totuși constituirea ordinului senatorial, din punct de vedere juridic, nu s-a încheiat decât în timpul Principatului asumat de Gaius-Caligula.*

Cum am mai semnalat, aparent competențele senatului au fost sporite. El votează numeroase senatusconsulte, în detrimentul adunărilor populare, ale căror capacități legislative diminuează în chip manifest. Cum am arătat mai sus, senatul dobândește jurisdicție asupra membrilor săi, sustrasă celei a tribunalelor, *quaestiones*. Deși aparatul funcționăresc al Principatului se bazează mai ales pe cavaleri, numeroase funcții revin senatorilor, inclusiv și îndeosebi cele ale legaților, de provincie și de legiune. Impactul real al deciziilor curiei înregistrează un regres, o adevărată prăbușire, și *auctoritas* senatorială se estompează. Cu toate acestea ordinul senatorial își conservă prestigiul. Cum majoritatea familiilor patriciene din vremea Republicii pierise, August și succesorii său au creat noi patricieni, recrutați printre senatorii plebei de viță veche.

Sistemul electoral este integral dirijat de principe. O inscripție, descoperită în 1947, la Heba (azi Mariano), așa-numita *Tabula Hebana*, ne demonstrează cum se desfășurau alegerile de magistrați, sub August și Tiberiu. Inscripția datează din anul 19 d.C., dar reflectă stări de lucruri mai vechi. Postulanții la demnități de magistrați își depun candidatura (*profectio*) în fața magistraților și a principelui. Fără îndoială, principele poate refuza unele candidaturi. Apoi numele candidaților sunt anunțate adunărilor populare (*nominatio*). Îndeobște numărul candidaților este mai mare decât cel al posturilor. Cel puțin pentru alegerea pretorilor este obligatorie recomandarea formulată de principe (*commendatio*). În vederea alegerilor, desfășurate în adunările populare, sunt indispensabile proceduri a căror pîntă este „desemnarea“, *destinatio*. Două legi, una a lui August, din 5 d.C., și alta a lui Tiberiu, din 15 d.C., dezvăluie amănuntele acestei *destinatio*. Începând cu Principatul lui August, se trage la sorți, din triburi, un fel de adunare preliminară, alcătuită din senatori și cavaleri, grupați în zece centurii. Această adunare de centurii prerogative controlează lista candidaților la magistraturi și recurge la desemnarea (*designatio*) celor care vor fi aleși. De fapt, alegerea are loc în adunarea preliminară. Comițiile nu fac decât să aclame numele candidaților desemnați de adunarea preliminară. Tiberiu va încredința desemnarea magistraților inferiori senatului și va elimina din adunarea preliminară cavalerii. Tacit va prezenta simplificat această procedură, când va afirma că, în 15 d.C., Tiberiu a trecut alegerile magistraților în seama exclusiv a senatului (An., 1, 15, 1). De asemenea, în 19 d.C., Tiberiu va augmenta la cincisprezece numărul centurilor prerogative. În orice caz principele decidea aproape singur cine va fi magistrat la Roma. De altfel, cum am remarcat mai sus, adunările populare votează puține legi.

August a acordat atenție calendarului roman. În apropierea altarului Păcii a fost transferat din Egipt un obelisc, care simboliza forța zeului solar, Ra. Indubitabil, acest obelisc ilustra victoria asupra Egiptului, însă de asemenea un gigantic instrument astronomic. Acest imens calendar solar asocia nașterea, viața și moartea principelui (se născuse la 23 septembrie) ascensiunii și coborârii soarelui, în cursul anului. Fixa pe sol horoscopul lui August ca stăpân al lumii civilizate și om al păcii universale. Apogeul Principatului augusteic s-a desfășurat între 17 și 7 î.C., când

împăratul avea între patruzeci și șase și cincizeci și șase de ani. În corelație cu un asemenea calendar solar, se situează o cartografie, inițiată de către Agrippa. Pe baza informațiilor de care dispuneau romanii, s-a alcătuit prima hartă de mari dimensiuni a lumii romane, *orbis romanus*, situată în interiorul lumii „locuite”, *oikouménē* sau *orbis terrarum*, și divizată în douăzeci și patru de unități cartografice. Era o hartă murală, expusă, după moartea lui Agrippa, în porticul *Vipsania*, adică în vecinătatea Câmpului lui Marte și a Forului lui August. Romanii puteau astfel să contemple întreaga lume și să situeze imperiul lor teritorial în lumea „locuită”. August spera astfel să apară nu numai în postura stăpânitorului universului, ci și în cea a unui foarte performant gestionar al Imperiului¹⁸.

Urbanismul lui August

Într-adevăr August, cu toate eforturile lui Iulius Caesar, a aflat o Romă în cărămidă sau în lemn și a lăsat-o în marmoră. Dar politica lui urbanistică a purtat prin excelență asupra edificiilor publice. Deși nu au lipsit unele strădanii în vederea sistematizării și deși se ridică locuințe, *domus*, relativ somptuoase, pe colina Palatinului, *Palatium*, și în general casele private devin mai elegante, totuși între limite îndeobște modeste. În orice caz termenul de „palat”, *palatium*, va emerge ulterior tocmai prin analogie cu locuințele elegante ridicate acum și mai ales sub Iulio-Claudieni pe colina *Palatium*, a Palatinului.

Afișând tradiționalism axiologic, August inițiază fie construirea, fie restaurarea unor temple la Roma. Am arătat că acest proces al unui urbanism ambițios începuse înainte de 27 î.C. Nici un zeu nu a fost neglijat. Desigur, cel mai luxos templu a fost cel al lui Apollo, inaugurat oficial în anul 28 î.C., zeul privilegiat al principelui, divinitatea care patronase victoria de la Actium. Însă a fost onorat și zeul victoriei de la Philippi, Mars Ultor, adică Marte răzbunătorul, neîndoielnic, al uciderii lui Iulius Caesar. Prevăzută deci încă din 42 î.C., clădirea acestui templu a fost încheiată și inaugurată abia în 2 î.C. În același moment, a fost inaugurat și Forul lui August, la care ne vom referi mai jos. De altfel templul lui Marte, construit în marmoră, se înălța în acest for. Încheierea construirii, care a durat patruzeci de ani, a fost însoțită de sărbători somptuoase. S-au organizat o luptă de gladiatori, vânători desfășurate în Marele Circ, în cursul cărora au fost uciși 260 de lei, o bătălie navală, ce reconstitua celebra înfruntare de la Salamina, între atenieni și medo-perși. Templul se sprijinea pe colina unde se înghesuiau locuințele populare din Subura, de care îl separa un zid imens, ca protecție împotriva incendiilor. Comporta opt coloane pe fronton și șapte pe laturile lungi. Interiorul templului era bogat decorat. În absidă se aflau statuile lui Marte și a zeiței Venus. Se reliefa aspectul militar și triumfal al puterii principelui. Pe viitor, senatul se va reuni în acest templu ca să declare război și să încheie pace. Aici vor aduce jertfe guvernatorii, înainte de a pleca spre provinciile care le erau repartizate. În afară de aceste temple și de multe altele, clădite sau restaurate, ca de pildă cel al lui Castor și Pollux, August a determinat realizarea altor construcții de utilitate publică.

Deosebit de importante au fost Forul lui August și Altarul Păcii. Principele a desăvârșit construirea Forului lui Caesar, din care nu s-a scos la lumină decât o treime din suprafața totală. De asemenea a construit în Forul roman-republican un templu al „divinului Caesar”, *diuus Caesar*, chiar pe locul unde fusese incinerat corpul lui Iulius Caesar. Fusese inaugurat la 18 august 29 î.C. Printre altele, August a completat noul

local al Curiei senatoriale, ridicat de Iulius Caesar. Ni s-a conservat un altar rotund, înălțat probabil pe locul rugului funebru. Din Forul lui Augúst nu s-a păstrat latura alăturată Forului lui Caesar. Pe lângă templul lui Marte, în Forul lui Augúst se afla aula Colosului, la capătul porticului septentrional. Era bogat împodobit cu opere de artă, precum reprezentarea lui Alexandru al Macedoniei și statuia uriașă a Geniului lui Augúst, protectorul gintei Iulia.

Statuia colosală a lui Augúst domina porticul septentrional. Se pare că s-a conservat capul colosului, care măsoară, de la bărbie la creștetul capului, 1,20 m. Pe laturile acestui for se aflau porticuri semicirculare și ample exedre, cu nișe dreptunghiulare, care adăposteau statui. Elementele arhitectonice și pavimentul fuseseră realizate în marmură colorată, importată din Asia Mică și din Africa septentrională. În acest for se desfășurau activitățile judiciare ale pretorilor urbani, care se îndeletniceau cu procesele civile. Se aflau de asemenea aici patru statui aurite ale Victoriei. În porticuri fuseseră așezate două tablouri ale lui Apelles: unul figura pe *Nike*, adică Victoria, în timp ce celălalt reprezenta pe Castor și Pollux, cărora le erau asimilați nepoții lui Augúst, Gaius și Lucius. În pofida unei tente alexandrine, Forul lui Augúst era tributar unei inspirații manifest romane. El era conceput în funcție de două axe: una conducea de la statuia zeului Marte din templu la cea a lui Augúst. Cealaltă axă, perpendiculară pe prima, asocia pe Enea și pe Romulus, figurați în două exedre, amenajate în porticurile laterale ale pieței. De la cei doi citori ai Romei porcedeau două aliniamente de statui, care reprezentau pe regii Albei și ai Romei, ca și personalitățile proeminente ale Republicii, *summi viiri*. Augúst se prezenta drept continuatorul lor, în pofida afinităților sugerate cu Alexandru. În etajele celor două porticuri laterale, cariatidele simbolizau popoarele învinse de Roma. De fapt, se încerca demonstrarea simbiozei, chiar interpenetrării, valorilor romane și a celor elenistice.

Altarul Păcii lui Augúst, *Ara Pacis Augusti*, a fost dedicat la 30 ianuarie 9 d.C., în relație evidentă cu Forul, încă în construcție. Se afla, în antichitate, la 300 m sud-est de mausoleu. *Ara Pacis* simboliza o estetică nouă, subordonată transformării statului. Altarul era construit pe un podium de marmură și era înconjurat de o incintă, care avea înălțime de 3-4 metri. Zidul de incintă includea două porți, la vest, cu o scară-acces pentru sacerdoți, și la est, fără scară, pentru victimele jertfite. Sculpturi decorau ambele fețe. Reliefurile ce împodobeau cele două fețe ale incintei comportau motive florale, volute vegetale. Aceste reliefuri evocă „vârsta de aur“, *aurea aetas*, și reliefează pe „Mama Pământ“, *Tellus Mater*, probabil a Italiei. Ea este reprezentată așezată pe o stâncă, având la picioare un curs de apă, care irigă o câmpie, unde șed culcați un bou și o oaie, simboluri ale creșterii vitelor. Iar luxurianța vegetală ilustrează fertilitatea Italiei. Se presupune că era figurată și lupoanca doică a gemenilor Romulus și Remus. Se păstrează, în schimb, imaginea sacrificiului adus de Enea penajilor. Enea poartă veșmântul sacrificatorilor romani. Marile frize de pe altar comportă chipurile membrilor familiei lui Augúst. Principele însuși merge în fruntea unui alai, urmat de patru *flamines*. Apare și Agrippa, în veșmânt de sacrificator. De toga lui se agață un copil, probabil unul dintre fiii lui Agrippa și ai Iuliei. Sunt reprezentați de asemenea fiica lui Augúst, Tiberiu, Drusus, drapat în costum de învingător, *paludamentum*, însoțit de Antonia, soția lui. Obiectivul dinastic este deci simbolizat cu ostentație. Se proliferază și pacea readusă de Roma, ordinea și abundența. Din nou se conjugă tradiția romană, tradusă de o estetică clasicizantă, cu naturalismul floral – ornamental, probabil de sorginte alexandrină.

Cele patru extremități ale altarului sunt decorate de grifoni. Cortegiul victimelor sacrificiilor, sacerdoților și sacrificatorilor traduce preeminența valorilor-cheie, ca *fides* și mai ales *pietas*. Cu sagacitate s-a considerat că decorația Altarului Păcii echivalează cu un comentariu al *Eneidei* lui Vergiliu.

August și-a propus să doteze Roma cu teatre moderne. A reconstruit teatrul lui Pompei, cărui i-a păstrat numele ctitorului (*Mon. Anc.*, 20). Principele se reclama de la Iulius Caesar, însă nu evita filiași ideologice cu Pompei. August a continuat ridicarea în marmoră a unui teatru, inițiat de Caesar în forul legumelor, adică pe malul Tibrului. Inaugurat în 11 î.C., acest edificiu a primit numele defunctului Marcellus. Cu puține remanieri, acest teatru a subsistat până astăzi. Bogăția teatrelor augusteice în marmoră a impresionat oamenii vremii (*Ov., Tr.*, 3, 12, vv. 23-24). Teatrelor lui August li se adauga cel al lui Balbus, inaugurat în 13 î.C. (*DC*, 54, 25, 2). În sfârșit, cum am semnalat mai sus, în anul 28 î.C., când August avea doar 35 de ani, dar se temea pentru sănătatea sa deficitară, viitorul principe a întreprins construcția unui mausoleu, sortit să primească cenușa sa și a membrilor familiei sale. A fost un mare edificiu cilindric, înalt de 44 m, cu un diametru de 89 m. De fapt echivala cu un ansamblu de cilindri suprapuși, a cărui formă se înrudea cu aceea a mormintelor etrusce. Clădirea era străbătută de coridoare concentrice, unde erau amenajate nișe. *Cella* sepulcrală era circulară. Un al doilea nivel era înconjurat de un portic. Deasupra monumentului se înălța statuia în bronz a principelui. Se intra în mausoleu pe la sud. Între 13 și 9 î.C., mausoleul a primit funcții noi. Ulterior tabelele de bronz unde se înregistrează textul *Res gestae* au fost agățate la intrarea în mausoleu. În sfârșit, acest mausoleu, înregistrat cu anumite conotații dinastice, a fost integrat sistematizării spațiului nordic al Câmpului lui Marte, împreună cu Altarul Păcii și obeliscul adus de la Alexandria. Ne-am referit, în alt subcapitol, la acest obelisc-calendar.

Gigantica politică urbanistică în marmoră a lui August este stupefiantă. Nu trebuie uitat însă faptul că aproape toți autocrații au fost și sunt mari constructori. Căci ei dispun, fără îngrădire, de bani publici, pe care regimurile democratice nu îi pot cheltui fără noimă. Oare Mussolini, Franco, Salazar, Hitler, Stalin, ca și Nicolae Ceaușescu, nu au întreprins construcții uriașe, de altfel mult mai urâte decât cele ale lui August? Pe de altă parte urbanismul lui August conota și chiar denota țeluri propagandistice majore. Însă și politica lui externă viza obiective de propagandă¹⁹.

Politica externă

Politica externă a lui August a urmărit inițial întregirea Imperiului cu teritorii limitrofe ori chiar mai îndepărtate. Am consemnat mai sus anexarea Egiptului, ca și închiderea la 12 ianuarie 29 î.C. a templului lui Ianus. Pe de altă parte, comercianții romani care negociau dincolo de granițele Imperiului au făcut cunoscute Romei diverse zone extrafrontaliere și au făcut convingerea că noi cuceriri erau lesnicioase. În anii 29-28 î.C., geto-dacii și bastarnii operează o invazie la sudul Dunării, împotriva tracilor. Această năvălire a fost respinsă de guvernatorul Macedoniei, Marius Licinius Crassus, nepot al triumvirului, cu sprijinul lui Roles, dinast geto-dac din Dobrogea. Roles devine „prietin și aliat al poporului roman“, *amicus et socius populi Romani*. În deceniile următoare, litoralul Mării Negre a fost inclus în „prefectura țărmului maritim“, *prae-fectura orae maritimae*, sub jurisdicția unui prefect roman, dependent de guvernatorul

Macedoniei. Deci Dobrogea a intrat în Imperiu. Orașele grecești de pe țărm (Odessos, Istros, Tomis, Callatis, Dionysiopolis) formează Pentapolis. Această federație cultural-religios-politică este așezată sub suzeranitate romană. Ea devine hexapolis, când la ea aderă o altă cetate grecească. Romanii ajung prin urmare la Dunăre; în 15 d.C., la nord de Balcani, Tiberiu va crea provincia Moesia. Dar, încă sub August, ținuturile dintre Dunăre și Balcani (adică munții Haemus, în antichitate) practic făceau parte din Imperiu. Încă de la sfârșitul Republicii, la sud de Balcani, se afla un regat trac clientelar Romei, elenizat și dirigit de o dinastie odrysiană, de cele mai multe ori fidelă Imperiului. Regele trac Rhoemetalces a rămas leal Romei, după ce, între 16 și 11 î.C., o mare parte dintre traci se revoltase împotriva Romei și dinastiei odrysiene. Răscoalății au fost înfrânți și Rhoemetalces a fost învestit ca „prieten”, *amicus*, al Imperiului (Vell., 2, 98; Tac., *An.*, 2, 64, 2; Liv., *Per.*, 140; DC, 54-55). La moartea acestuia, în 12 d.C., August a divizat regatul Traciei între Cotys, fiul defunctului, căruia i-a revenit compartimentul cel mai civilizat al Traciei, și Rhescuporis, fratele lui Rhoemetalces, stăpânitor peste ținuturile cele mai sălbatice din munții Rhodope²⁰. Pe de altă parte, administrația lui August a anexat segmentul hispanic, încă neocupat de romani. S-au efectuat reame-najări teritoriale în Orient.

Asturienii și cantabrii, din nordul Hispaniei, jefuiau ținuturile romanizate și împiedicau exploatarea la maximum a minelor aurifere ale peninsulei. În plus, era normal ca întreaga Hispanie să fie încorporată Imperiului. De aceea Agrippa și chiar August au lansat campanii militare diverse în Hispania neromană. Într-o campanie de câteva luni, dirijată de August din Tarraco, s-au obținut victorii importante. În amintirea acestor evenimente, principele a instalat pe Capitoliu un nou templu, dedicat la 1 septembrie 22 î.C. Îl însoțeau în Hispania Marcellus și Tiberiu. Operațiile de curățire s-au prelungit până în 19 î.C. Nordul Hispaniei este anexat. În Hispania au fost create trei provincii: Hispania Tarraconensis, având capitala la Tarraco, Lusitania și Baetica, provincie intens romanizată. Pe când Gallia comata a fost divizată în trei provincii: Aquitania (capitala la Burdigala, azi Bordeaux), Lugdunensis (capitala la Lugdunum) și Belgica (capitala la Augusta Trevirorum, azi Trier). Un conciliu al Galliilor se întrunea la Lugdunum. În timpul turmeului efectuat în Orient, după 21 î.C., August, însoțit de Livia, dobândește relevante succese. Încă din 25 î.C., după moartea lui Amyntas, rege clientelar, Galatia este transformată în provincie romană. În anul 20 î.C., Tiberius Claudius Nero, fiul Liviei, viitorul împărat Tiberiu, efectuează operații încununate de succes în Armenia. Aici este instalat ca rege clientelar Romei Tigranes II, care trăia în exil la Roma. Prin manevre diplomatice subtile și mișcări de intimidare, August obține, în 20 î.C., când împreună cu Livia ajunge la frontiera Siriei, predarea stindardelor și prizonierilor, capturați în vremea înfrângerii suferite de Crassus, principelui și romanilor. Phraates, regele part, a adus omagii romanilor. August însuși afirmă că Phraates a solicitat în genunchi prietenia poporului roman (*Mon. Anc.*, 29). Eufratul a devenit granița între cele două mari state din lumea „locuită”, iar Armenia a fost recunoscută ca stat vasal Imperiului. Este adevărat că autoritatea Marelui Rege slăbise în regatul Arsacizilor. La Roma aceste evenimente au fost percepute ca o victorie repurtată asupra partilor. Propaganda imperială, tradusă pe monede și pe inscripții, consemnează cu entuziasm recuperarea însemnelor romane (*signis receptis*). Percepția acestei așa-zise biruințe emerge pe platoșa statuii de la Prima Porta, unde apare Tiberiu primind din mâinile lui Phraates însemnele romane. Sunt asociați Iupiter și Pământul-Mamă al Italiei. Este simbolizată puterea cosmocratică a lui August. Regii

clientelari sunt convertiți în severani „dați” de romani: *reges dati*. De altfel, în 4 î.C., moare Herodes I cel Mare, cunoscut de noi sub numele de Irod, rege clientelar al Iudeei (37-4 î.C.). O parte din regat a primit, în 6 d.C., statutul de teritoriu roman, guvernat de prefectul cavaler Pontius Pilatus, deci Pilat din Pont. O altă secțiune a fost transformată în regatul lui Herodes Antipas (4 î.C.-39 d.C.). Cuprindea Galileea și Perea. În jurul Siriei, provincie-cheie în cadrul apărării Imperiului de pericolul partic, a fost făurit un dispozitiv de state clientelare și de alianțe cu mici formații statale locale. A fost lansată o expediție în Arabia: nu a decurs de aici nici o anexiune, dar a fost înlesnit traficul comercial din Marea Roșie. Și aici subsistau mici state clientelare, la limita deșertului și a Arabiei independente. Egiptul a fost supus unui control excepțional de vigilent. Nu a fost întemeiată aici nici o colonie, iar Alexandria, metropola provinciei, nu a fost înzestrată cu un consiliu, omolog senatului, *boulé* în greacă, precum alte cetăți elenice. Frontiere stabile au fost create pe Nilul superior, în dauna etiopienilor. În 14 î.C., regatul bosforan din Crimeea, acaparat de Polemon I al Pontului (39-9 î.C.), devine stat clientelar Romei. Protejarea Italiei și ambiții de cucerire a Germaniei au determinat operații militare în zona alpină, la nord și la vest de peninsula italică. Între 13 și 15 î.C., Tiberiu și Drusus, fiii Liviei, au desfășurat o viguroasă campanie de cucerire a meleagurilor alpestre. Un trofeu de la Turbia, prin inscripția sa, se referă la supunerea a 45 de seminții. Romanii cuceresc Rhaetia și Noricum, ajungând până la izvoarele Dunării. Aici ulterior va lua naștere provincia Rhaetia; capitala va fi la Augusta Vindelicorum (azi Augsburg). Această provincie se întindea până la Dunăre. În orice caz au fost cucerite, la nord de Alpi, platoul elvețian actual, Austria de azi și sudul Bavariei. În 9 î.C., Tiberiu supune Dalmația și Pannonia. August își instalează curtea, transformată în cartier general, în nordul Italiei. Drusus, fratele lui Tiberiu, comandă forțele romane din Germania. Însă el moare în 9 î.C., din pricina unei cumplite căderi de pe cal. Tiberiu, în 8 î.C., învinge triburile chattiilor și sicambrilor, care biruiseră pe Lollius, în 16 î.C., când începuse războiul cu germanii, care atacaseră Gallia. În Orient, parții intervin din nou în Armenia, încât August îl trimite acolo pe Gaius, tânărul său nepot. Prestația lui Gaius înregistrează însă un semieșec. În 4 î.C., August se confruntă la Roma însăși cu o conspirație, condusă de nepotul lui Pompei, Gnaeus Cornelius Cinna (DC, 55, 14-21). Conjurații intenționau să-l ucidă în timpul unui sacrificiu. Conspirația este descoperită, dar Cinna este iertat și ulterior chiar desemnat consul. August știa foarte bine că rămășițele republicanilor nu mai aveau nici o pondere politică relevantă. Putea deci să-și permită clemența.

Spre sfârșitul Principatului augusteic, s-au acumulat tribulațiile. În 9 d.C., în zona illyrică, izbucnește o masivă revoltă. Punctul de plecare a fost tentativa de a înrola soldați în Illyricum (Dalmația și Pannonia), necesari sprijinirii legiunilor lui Tiberiu, care operau în Germania transrenană. 800.000 de localnici s-au răscolit. O parte s-a îndreptat spre Italia, o alta spre Macedonia, pe când alți rebeli atacau citadele romane din zona illyrică. Aici cetățenii romani, negustori și veterani, au fost masacrați (Vell., 2, 110, 6). La Roma s-a propagat panica. Barbarii se aflau la zece zile de marș de Oraș. Suetoniu va califica războiul purtat împotriva insurgenților drept cel mai cumplit de la conflictele punice. Tiberiu, rechemat din Germania, a luptat împotriva rebelilor preț de trei ani (6-9 d.C.), în fruntea a cincisprezece legiuni și a forțelor auxiliare (*Tib.*, 16, 2). În Italia, cu toate că anumiți notabili refuzau să-și îndeplinească îndatoririle militare, s-a recurs la înrolări excepționale de oameni liberi și de libeți, la rechemări sub drapel ale veteranilor. După zdrobirea insurecției, în zona illyrică au fost instalate două provincii: Illyricum Superius, devenită Dalmația sub Flavieni, și Illyricum Inferius (mai târziu Pannonia).

În 10 î.C., Noricum, populat de celti și illyri, a fost plasat sub control roman. Aceste ținuturi erau importante deoarece constituiau poarta Italiei și asigurau contactul terestru între Vestul și Estul Imperiului. În timpul războiului, August, deși bolnav și bătrân, se instalase la Aquileia.

Tocmai în Germania a survenit marele dezastru. Între 12 și 9 î.C., forțele lui Tiberiu și Drusus ajunseseră până la Weser și Elba. Fuseseră supuși cheruscii, chaucii, longo-barzii. August încerca să stabilească o mare provincie a Germaniei, de la Rin la Elba. Eventual podișul Boemiei, unde pătrunseseră trupe romane, urma să fie încorporat noii provincii. Se continua de fapt strategia expansionistă tradițională la Roma, inclusiv în vremea dictaturii lui Iulius Caesar. Pe de altă parte, această nouă provincie ar fi putut asigura protejarea Galliilor, în plină expansiune. *Legatus* în Germania, recent și superficial cucerită, era Publius Quinctilius Varus, mai sus menționat, prieten și rudă a lui August, prin soția sa, nepoată a Octaviei. El guvernase anterior Siria, dar era mai degrabă ofițer de stat major decât strateg (Vell., 2, 117, 2). Pe de o parte Varus nu sesiza progresele în arta militară ale germanilor, iar pe de alta nu înțelegea că ținuturile recent ocupate de romani nu erau încă pacificate. Se preocupa cu prioritate de împărțirea dreptății și de perceperea impozitelor, pe care anterior germanii nici nu le cunoscuseră. Germania se revoltă. Se răscoală în special cheruscii și chattii. În anturajul său se afla un tânăr nobil cherusc, Hermann, pe care romanii îl numeau Arminius. Această căpetenie germanică fusese cândva trimisă drept ostatic la Roma. Prin urmare, cunoștea modul de viață al romanilor, tactica militară, virtuțile și slăbiciunile lor. Servea de altfel în armata romană ca auxiliar. El îl convinge pe Varus să se îndrepte spre Weser până în vastul codru hercynian Teutoburg, *Teutoburgensis saltus*. Pădurea era deasă, solul alunecos din pricina ploilor frecvente, iar vântul puternic, care doborâ arborii, dezechilibra convoaiele militare, soldații și echipamentele lor grele. Arminius ia comanda rebelilor, pe când oștenii săi, ușor echipați, hărțuiesc cele trei legiuni și nouă corpuri auxiliare ale lui Varus, care suferă pierderi imense. Varus și ofițerii săi se sinucid, iar resturile trupelor romane sunt crunt masacrate de germani (DC, 56, 18-22). Arminius devine erou național al germanilor. August ia măsuri militare extraordinare, inclusiv în Capitală. Dezastrul survenise tocmai în 9 d.C. și, cum Illyricum nu era încă total pacificat, amenința Imperiul cu o mare coalitie a semințiilor de pe meleagurile barbare (deci din *Barbaricum*). Bătrân și perturbat de gravele probleme intervenite în propria familie, August poartă doliu luni întregi. Lasă să-i crească barba și părul. În culmea deznădejzii, vociferează: „Quinctilius Varus, dă-mi înapoi legiunile“, *Quinctili Vare, legiones redde!* (Suet., Aug., 23, 2-4). Tiberiu aleargă la Rin, unde, în anii 10-12 d.C., remediază parțial consecințele dezastrului, după ce, în 16 ianuarie 10 d.C., fusese inaugurat, la Roma, templul Concordiei, restaurat de el; purta pe fronton numele lui Tiberiu și al lui Drusus (DC, 56, 25). În 12 d.C., se celebrează în Capitală triumful lui Tiberiu. Imperiul se retrage pe Rin: pe malul drept al fluviului nu mai conservă decât Frisia. 100.000 de soldați romani asigură apărarea frontierei de pe Rin. Pe țărmul stâng, în Renania actuală, se instalează două districte militare, transformate, sub Domițian, în două noi provincii: *Germania Superior*, având capitala la Mogontiacum (azi Mainz), și *Germania Inferior*, capitala fiind Colonia Agrippinensis (azi Köln). Imperiul a avut șansa ca Maroboduus, aliatul Imperiului, căpetenia unui fel de „regat“ marcoman, între 9 î.C. și 17 d.C., să nu-l sprijine pe Arminius.

În orice caz, *August renunță complet la ofensivă, la expansionism, la marea Germanie romană. El statornicește defensiva Imperiului pe frontiere naturale: Oceanul, Rinul, Dunărea, munții Armeniei, Eufratul și deșertul*²¹.

Propagandă, mistică imperială, religie

Implantarea solidă a Principatului augusteic s-a datorat, în mare măsură, unei propagande iscusit orchestrate. Esențial este însă faptul că *această propagandă nu intra într-un contrast flagrant cu perceperea realităților de către opinia publică*. Astfel cum s-a întâmplat în cazul multor altor regimuri autocratice, inclusiv și mai ales în secolul XX. Dimpotrivă, propaganda augusteică trăgea un rodnic profit din această percepere, la care încerca parțial să se alipească, manipulând-o, retușând statutul autentic al realităților politico-sociale, fără îndoială depășind-o simțitor, însă fără a pierde contactul cu ea.

Această propagandă – tradusă de operele literare tributare Principatului și de iconografia oficială, ca și de reacții aparent spontane, însă manevrate din umbră de putere – exprima, în virtutea imaginilor vehiculate, mistică conducătorului, a unui „leader maxim“, a unei „geniale“ căpetenii, ca și programul unei înnoiri, totuși în aparență fidelă tradițiilor politico-morale și axiologice tradiționale. Acest program implica restaurarea vechilor valori, vechilor rituri religioase, vechilor temple, vechilor moravuri. Rezultă desigur o nouă ambiguitate importantă. Se invocau speculațiile referitoare la întoarcerea vârstei de aur, la calcule astrologice. Cu prilejul asasinării lui Iulius Caesar presagii sinistre anunțau primejdia unei nopți veșnice. Cu toate acestea a fost exploatată apariția cometei iuliene, *sidus Iulium*, prilejuitoare de speculații relative la reînceperea „anului mare“, *Magnus Annus*, care existase cândva. În monedele emise de August sunt inserate teme privitoare la Aion, care marchează tocmai începutul acestui nou „an mare“ și cheazășuiesc lui Octavian filiația siderală cu Iulius Caesar, conjugată cu filiația civilă. Recuperarea stindardelor lui Crassus ilustrează pe plan propagandistic instaurarea „secolului de aur“, *saeculum aureum*. August se așază în spatele lui Apollo, zeul care ar fi reînviat pe locuitorii Imperiului ce semnifică pietatea, *pietas*, maculată de asasinarea lui Iulius Caesar. Apollo este învestit ca Purificatorul, ca Expiatorul. Pe de o parte, August însuși afirmă că a restaurat Capitolul, cu substanțiale cheltuieli, și nouăzeci și două de temple, cu sprijinul moral al senatului (*Mon. Anc.*, 20). Pe de alta, sunt puse în mișcare numeroase mituri privitoare la August: cel al tinereții veșnice a principelui (de fapt bolnav aproape în tot parcursul lungii sale vieți), cel al misiunii lui imperiale, cel al substanței lui divine. Revelatoare pentru această pendulare între tradiționalism și „noutate“, *nouitas*, sunt cele mai importante statui ale lui August. Ne referim la statuia militară și eroică a lui August, în platoșă de soldat, de la Prima Porta și la cea a principelui ca sacerdot și *pontifex maximus*, descoperită pe via Labicana. Prima statuie ilustrează nu numai întruparea așa-numitei *uirtus*, curajul eroului, ci și statutul de înnoitor, de căpetenie providențială, de *imperator* de tip nou, „veșnic tânăr și ferice“, aproape zeu, ca Marte și ca Apollo. Gestul autoritar al brațului drept este cel al unui *imperator* care vorbește soldaților săi. Pe cuiasă figurează recuperarea de la parți a stindardelor romane, Apollo și Diana, ca și „Mama-Pământ“, *Tellus Mater*. Cea de a doua statuie corelează pe August cu *pietas*, cu tradiția moral-religioasă romană. De asemenea, regretatul Pierre Grimal a reliefat importanța majoră a

calităților înscrise pe scutul, *clipeus*, oferit lui Augúst de senat și de popor. Am semnalat și noi însemnătatea acestui scut. L-am definit ca un manifest-program al Principatului. Monede și copii în marmoră vehiculau propaganda conotată de scut. Ne referim la copiile de la altarul de la Potentia (azi Potenza) și din actualul Arles. Această ultimă copie, descoperită în anii 1950, conține următoarea inscripție: „senatul și poporul roman a dăruit scutul imperatorului Caesar, fiul divinului, Augúst, consul a opta oară, din pricina virtuții, clemenței, spiritului de justiție, pietății față de zei și de patrie“, *SENATVS // POPVLVSQVE ROMANVS // IMP(eratori) CAESARI DIVI F(ilius) AVGUSTO // COS(ul) VIII DEDIT CLVPEVM // VIRTVTIS CLEMENTIAE // IVSTITIAE PIETATIS ERGA // DEOS PATRIAMQVE*. Sub aparența fidelității față de tradiții sunt „busculate“ tabuurile republicane.

Cărmuitor pragmatic și abil, Augúst adoptă o ținută exterioară relativ modestă. Nu poartă decât „cununa cetățenească“, *corona ciuica*, simbol al clemenței și al preocupării pentru soarta romanilor. Cu toate acestea monopolizează triumfurile și accentuează teologia Victoriei, preconizată încă de căpeteniile politico-militare de la sfârșitul Republicii. Victoria îl însoțește pe Augúst întotdeauna și pretutindeni. Ea ilustrează harisma divină, ca și trofeul, simbol al său și simbol al Fortunei, al așa-numitei *Felicitas*, care o condamnă. Capacitatea imaginilor conotează o gândire politică, o ideologie nouă a conducătorului inspirat și condus de zei, un amalgam de factori diverși: politici, sociali, morali, religioși, artistici. Aceste imagini traduc un program de reînnoire culturală, care emană de la principe și de la suporterii lui politici. Basoreliefurile și monedele comportă Victoriei care încoronează împăratul. Victoria este instalată în Curie ca simbol al regimului augusteic. Aproape în unanimitate scriitorii vremii susțin ostentativ, chiar dacă nuanțat, propaganda regimului augusteic. Resursele financiare ale Principatului sunt mobilizate pentru susținerea propagandei: congiarii, uneori acordate la 250.000 de beneficiari, survin în 29, 24, 12 î.C. (cu prilejul asumării pontificatului maxim), în 5 î.C., repartizări gratuite de grâu (Suet., *Aug.*, 41, 4-5). Distribuțiile în bani și în grâu ating plafonul de 600 milioane de sesterți, adică 150 milioane de denari. Se adăugau cumpărări de loturi agricole în Italia și în provincii, dăruite veteranilor. Ele au costat 860.000.000 de sesterți, deci 215.000.000 de denari. Augúst însuși susține că el a fost cel dintâi care a stabilit colonii de veterani, în Italia și în provincii, nu recurgând la exproprieri violente, ci la cumpărări de pământ. (*Mon. Anc.*, 16, 1). Se adaugă 400.000.000 sesterți (100.000.000 denari) ca prime acordate soldaților din legiuni și pretorienilor cu prilejul lăsării lor la vatră. În realitate, noi am constatat că Augúst a utilizat și confiscări de proprietăți agricole. În sfârșit, principele a subvenționat atât *aerarium Saturni* cu 150.000.000 sesterți, cât și noua trezorerie militară cu 170.000.000 sesterți. Pentru construcțiile publice, Forul lui Augúst, templele etc., Augúst a vărsat 100.000.000 sesterți, în vreme ce pentru jocuri, lupte de gladiatori, spectacole scenice, întreceri de care, bătălii navale simulate, adică naumahii, s-au cheltuit alte sume de bani. Rețetele indispensabile acestor generozități provin din exploatarea Egiptului, din consistente sume încredințate principelui prin testament. Între 6 î.C. și 14 d.C., aceste „moșteniri“ s-ar fi ridicat la 4 miliarde de sesterți (Suet., *Aug.*, 101, 4). Nu trebuie uitat că numai Iulius Caesar îi lăsase prin testament 56.000.000 de sesterți. Octavian își începuse cariera politico-militară cu o avere personală de 80-100.000.000 de sesterți. Augúst știa că puterea politică depinde de puterea economică. Tocmai generozitățile, evergetismul augusteic au implicat contactul indispensabil între propagandă, manifestată în iconografie și în operele literare, și reacțiile opiniei publice.

Virtuților principale, vehiculate de scutul lui August, se adaugă virtuți secundare. Ele sunt evocate de textele literare și de legende monetare. Astfel emerge „moderația” ori „măsura”, *moderatio*, concretizată în exercițiul justiției și în organizarea instituțiilor. Ovidiu va face apel la această virtute, în timpul surghiunului său. *Moderatio* decurge din virtuți cardinale, ca *iustitia* și *clementia*. O altă virtute secundară este „îngăduința”, *indulgentia*, care ilustra bunăvoința principelui. Nu este încă oficial consacrată. Îi este asociată „generozitatea”, *liberalitas* sau *municipentia*, desemnată de greci prin termenul *philanthropia*. Am remarcat că însuși August o scoate în evidență în *Res Gestae*. Suetoniu va nota că principele profitase de orice prilej pentru a-și demonstra generozitatea. Între altele a subvenționat senatori, care nu puteau atinge plafonul censitar de 1 milion de sesterți (Suet., *Aug.*, 41, 1-3). Încât August se comporta ostentativ ca un suveran everget. De aceste două virtuți secundare depinde și o alta: „prevederea”, *providentia*. Efectiv August a arborat propriul providențialism. Legende monetare și inscripțiile încorporează o propagandă febrilă pentru toate aceste virtuți și pentru ceea ce ele proclamau ca roadele Principatului: „pacea”, *pax*, *concordia*, *felicitas*, *fides*, *pietas*, „speranța”, *spes*, *virtus*, „echitatea”, *aequitas*, *providentia*. Monedele stăruie asupra percepției lui August ca stăpânitor al spațiului și al timpului. Decorul statuii eroice a lui August de la Prima Porta figurează popoarele biruite de *imperator*. Soarele și Luna, Oceanul și Ziua figurează pe cuirasa lui August ca simboluri ale Lumii și ale Timpului. Propaganda literară stăruie, cât se poate de apăsător, asupra eternității statului roman. O concepție liniară asupra timpului se detașează din această propagandă. Cum arăta Marcel Le Glay, August străpungea determinismul temporal și fundamenta veșnicia Romei. Tema eternității Romei se convertește în „leitmotiv” privilegiat al propagandei augusteice. Se configurează astfel o adevărată teologie augusteică.

Ne îndepărtăm astfel substanțial de imaginea călăuzei tradiționaliste a unei republici cel puțin parțial restaurate. O manifestare clară de monarh al unui regim politic totuși ambiguu, fără nume, au fost jocurile seculare. Deslușim, în aceste jocuri, vârful strategiei spectacolelor de conotație propagandistică. În principiu, aceste jocuri, menite a celebra o secvență istorică de 110 ani din istoria Romei, fuseseră organizate în 456, 249 și, poate, în 126 î.C. August le sărbătorește în 17 î.C., spre a oglindi gloria magnifică a regimului său, instaurarea păcii universale, garantarea eternității Romei. Trabanții regimului augusteic au introdus celebrarea jocurilor în fastele capitoline. Cvindecemvirii au consultat Cărțile Sibylline, unde au pretins că ar fi descoperit precizarea desfășurării jocurilor în 17 î.C., ca și necesitatea reformării structurii lor.

Crainici, învestmântați după tradiția antică, străbat Roma și anunță poporul unei ceremonii pe care nimeni nu o mai contemplant și nu va mai avea prilejul s-o contemple. Poporul se va supune riturilor de purificare, care să îndepărteze pângăririle trecutului. De altfel, în noaptea de 31 mai spre 1 iunie, August și Agrippa au oferit un sacrificiu Parcelor într-un loc situat pe țărmul stâng al Tibrului și consacrat zeităților Infernului. August a evocat poporul roman și „cetățenii”, *quirites*. Ceea ce implica rugăciunile arhaice și Roma tradițională. Au urmat alte sacrificii ale lui August și Agrippa, aparent foarte tradiționale. În realitate, se impunea o nouă teologie. După jertfele aduse zeităților infernale, ca și lui Apollo și Dianei, s-a desfășurat o altă ceremonie revelatoare. Ca pisc al jocurilor a fost ales un imn, alcătuit de Horațiu: „Poemul secular”, *Carmen saeculare*. Acest imn a fost cântat, pe Palatin și apoi pe Capitoliu, de un cor format din douăzeci și opt de fecioare, *uirgines*, și din douăzeci și opt de adolescenți, *pueri*, vlăstare ale unor părinți născuți liberi, recrutate din ordinul senatorial și din cel ecvestru. Se deslușea relația cu riturile matrimoniale, de altfel slujite de o sută douăzeci de matroane. Era asociată credința în „anul mare”.

Corul tinerilor implora pe Febus-Apollo, Diana, Soarele și zeitatea romană proteguitoare a căsătoriei și a procreației (Hor., *Carm. saec.*, vv. 1-24). Învelișul tradiționalist al ceremoniilor nu putea oculta postura conferită lui Augúst de restaurator al păcii mondiale, al lealității, *fides*, onoarei și străvechii pudori. Augúst a restabilit defilarea la 15 iulie, din fiecare an, a escadroanelor de cavaleri, *transvectio equitum*, care reunea și fiii de senatori, simbolizând concordia ordinelor. Defilarea era condusă de moștenitorii săi prezumpțivi, principii ai tinereții, pandant al principelui statului și senatului. Legitimătatea principelui și a moștenitorilor lui posibili implică valoarea morală a suveranului și a celor care îi reflectă imaginea. Augúst reușește acolo unde vechiul regim eșuase. El este cel mai bun, cel mai curajos, cel mai drept dintre oameni. Se înalță deasupra cetățenilor, întrucât țința sa o reprezenta salvagardarea lor, *tutela*. Horațiu îl proclamă *tutela* Italiei și a Romei suverane (*O.*, 4, 14, 43). Societatea este așezată pe patronatul lui. Chiar înainte de a-l investi ca „părinte al patriei”, *P.P.*, senatul mulțumise „părintelui și apărătorului său”, *parenti conseruatori suo*. Adică în anul 19 î.C. Mitul libertății restaurate de Augúst încorporează motivația, dar și respectarea cutumei străbune, *mos maiorum*, a desfășurării normale a procesului instituțional, a ierarhiei sociale și politice, a legislației, a tradiției. Principele se afișează ca restauratorul republicii și al libertății, ca garantul vieților și averilor cetățenilor. Robert Étienne reliefează că, în ochii lui Augúst, libertatea se transfigurează în voința unanimă, în *consensus omnium*. Tocmai acest consens ar distinge Principatul de tiranie. Augúst este „paznicul statului” *seruator rei publicae*, și deci „paznicul libertății” *seruator libertatis*. El propune izomorfismul între libertate și siguranța juridică și materială, *securitas*, cheazășuită contemporanilor săi. Desigur, sprijinul zeilor este indispensabil; auspiciile trebuie consultate și aleșul oamenilor emerge, într-o anumită epifanie, de asemenea ca alesul zeilor.

Încă de acum, cel puțin *in nuce*, Augúst apare aproape ca o ființă intermediară între om și zeitate. Datorită virtuților sale, propuse contemporanilor ca modele, el se apropie de zei. O aură supraumană îl înconjoară. Din nou *ne aflăm departe de căpetenia tradiționalistă, arborată uneori de propaganda augusteică*. Ca membru al ginții Iulia, Augúst descinde din zeița Venus. Am observat că, din 29 î.C., se decantează perceperea lui Octavian ca un fel de nou Apollo. Chiar supranumele de *Augustus* îi îngăduie să pătrundă printre zei, fără să fi devenit divinitate încă din timpul vieții. Căci *augustus* era și un loc investit cu un caracter religios. Romanii încep să venereze un nou Iupiter, așadar Iupiter al lui Augúst. Panteonul roman se schimbă în panteonul principelui. Larii au devenit auguști, când s-au așezat în locuința lui Augúst. Mai ales Augúst este fiul unui divinizat, unui *diuus*. Nu există sacerdoți ai lui Augúst, dar, chiar înainte de moarte, el se apropie foarte mult de divinizarea propriei persoane. Prin urmare, Augúst nu numai că acaparează numeroase funcții și sacerdoți religioase, dar *emerge progresiv ca o ființă religioasă*. În orice caz funcția imperială este sacralizată. Restaurator al templelor și al vechilor rituri și credințe, Augúst făurește totuși o nouă religie. *El pune bazele cultului imperial*, teoretic hărăzit lui Iulius Caesar. Existau numeroase arhetipuri și precedente, în Orientul elenistic, în Hispania, chiar în Italia. Știm că în Orientul elenofon ființa tradiția cultului dinastic, adorarea ca zeu a suveranului elenistic. Acest cult se reportează asupra lui Augúst. Se estompează rapid distincția între cultul împăratului și cultul Romei și al lui Augúst. Tot astfel dispare disjunția între fideli indigeni din lumea elenofonă și fideli romani. Jurământul colectiv depus de paphlagonieni, în 3 î.C., menționează numai împăratul, fiii și nepoții lui, ignorând Roma și statul. Ei jură pe

Iupiter, pe *Terra*, pe Soare, pe zei și pe persoanele lui August și ale descendenților lui, alături de sanctuarul imperial și lângă altarul principelui (*O.G.I.S.*, 532 = *I.L.S.*, 8781). August reprezintă statul, încât Roma îi este subordonată. Pe de altă parte, în țările elenofone suntenerate „imaginile divine”, *theai eikónes*, care echivalau însă cu imaginile împăratului. Se conturează o adevărată liturgie a cultului imperial. Temple ale lui August zeu se ridică la Pergam, Nicomedia, Efes și Niceea. Dar și în Hispanii există tradiția eroizării și chiar a divinizării marilor personalități indigene. Încât se ivește o concurență între Grecia și Hispania în procesul de zeificare a lui August. Când August, în 26-25 î.C., se îmbolnăvește, la Tarraco, în Hispania, o solie a locuitorilor din Mytilene sosește spre a preveni consiliul decurional local că ei construiseră un templu, cu un sacerdot al lui August. Dar și la Tarraco, începând din 27 î.C., exista un altar al lui August.

Chiar la Roma un tribun al plebei, Sextus Pacuvius sau Ampudius, în plin senat, se consacră lui August, în conformitate cu „moda iberică”. Invită senatorii să practice „devoțiunea iberică”, *deuotio iberica*. Desigur, August refuză această devoțiune (DC, 53, 20). Căci, în Italia, în pofida eroizării unor reputați generali și oameni politici, era inacceptabilă divinizarea unui om încă în viață.

Încât s-a recurs la stratageme insidioase. Astfel, în Italia, August însuși nu a fost niciodată divinizat și nu a beneficiat de temple și de altare proprii. În schimb, August a tolerat celebrarea propriului *genius* sau *numen*, ca putere creatoare de esență divină. Desigur, exista la Roma tradiția sacrificiilor aduse *genius*-ului oricărei persoane. Totuși, abia după asumarea demnității de *pontifex maximus*, *genius* al lui August a fost adorat oficial și inclus în jurămintele publice. Pe de altă parte, larii au devenit *Lares Augusti*. „Geniul lui August” a fost celebrat în sanctuarele „larilor răscrucilor”, *Lares Compitales*. După 12 î.C., s-au așezat noi edificii ale larelor la Roma, alăturate efigiilor „geniului lui August”.

Fiecare cartier din Roma a fost înzestrat cu altare ale larelor răspândiților, asociate geniului lui August. Asemenea corelații se constată, începând din anul 7 î.C., la Neapolis, Pompei, Cumae, unde apar temple consacrate „geniului lui August”, servite de colegii sacerdotale specializate. Pe de altă parte, în Occident sunt venerați Roma și August. Principele se asociază venerării Romei, dobândind astfel o personalitate divină, subiacentă. Opera desigur o „comparație”, *comparatio*, între principe și zei. Așadar nu ca în Orient, unde se produsese o „echivalență”, *aequatio*, între principe și zei. Totuși chiar în Italia, în diverse temple, alături de statuile zeilor se așază cele ale principelui. Astfel ia naștere o teologie a lui August, ambiguă, însă pregnantă.

Formula imperială conține elementele fundamentale ale propagandei și misticii augusteice. Ea nu cuprinde nici o mențiune a așa-numitei *auctoritas* sau a titlului de *princeps* și nici asocierea cu zeii. Dar sunt incluse bazele puterii imperiale. Am semnalat că *imperator* devine *praenomen* și că este reluat mai jos ca să desemneze salutații pe câmpul de luptă. După *Caesar* și *Augustus* (devenit *cognomen*) se înregistrează filiația cu tatăl adoptiv, consulatele, puterea tribuniciană (ambele numerotate), epitețe militare ilustrative pentru populațiile înfrânte, și, după 2 î.C., *P.P.*, adică *pater patriae*. Ulterior anumiți împărați adaugă și alte elemente. Astfel Traian, înainte chiar de menționarea consulatului, inserează calitatea de proconsul. De aceea *titlatura imperială dă seama de vocația monarhică a regimului fără nume implantat de August*²².

Personalitatea lui Augúst

Adevărata personalitate a lui Augúst, ca și intențiile lui profunde, sunt foarte greu, dacă nu chiar imposibil, de decelat. Întemeietorul Principatului a fost, este și va fi un personaj istoric misterios. Este cu puțință ca el însuși să nu-și fi înțeles complet propriile planuri. A pendulat toată viața între acțiuni brutale, crude, și gesturi de clemență și de toleranță. Însă aproape toți cercetătorii au recunoscut în persoana lui Augúst pragmatism, manipulare abilă, chiar subtilă, adesea insidioasă. Ca și lipsă de scrupule, oportunism, adaptare la împrejurări, pe care a știut totdeauna să le direcționeze spre o țintă urmărită de el. Nu i se poate nega o excepțională capacitate de a trage foloase din toate oportunitățile ce i se ofereau. A fost de asemenea un om prudent, pregătit oricând să-și schimbe programul politic. Arbora tradiționalismul, însă era stăpânit de o ambiție devorantă. Nu este cu neputință să fi fost sincer atașat de valorile tradiționale; voia romani fideli normelor morale și axiologice străvechi, însă și leali supuși propriei persoane. Poate, ca atâția alți dictatori, a fost prins în logica puterii absolute, al cărei prizonier era condamnat să devină. Orice autocrat este obligat să ajungă prizonierul sistemului absolutist, făurit de el sau moștenit de la alții. Augúst știa să joace comedii, să apară ca inconstant. Dar inconstanța sa era adesea simulată. A exploatat cu succes ambiguități, utilizate sau chiar create de el însuși. Nu fusese supus unor pregnante frustrări în copilărie, dar, în tinerețe, a fost constrâns să manevreze complex, dibace și adesea traumatizant pentru el însuși. Era un adevărat intelectual, dotat cu însușirile pozitive și defectele oricărui om de cultură. Psihicul lui Augúst era dominat de convulsii interioare, temeinic ocultate, de reacții contorsionate, de o agitație lăuntrică deghizată, ascunsă cu grijă. Jean-Pierre Néraudau observa că Augúst se obișnuise să poarte numeroase măști. Nu-i plăcea transparența și îndrăgea manevrele de culise, disimulările complexe. Orice anchetă asupra vieții lui Augúst încearcă să deslușească tot ce se ascunde sub aceste măști. Totuși oricând va subsista ceva care nu poate fi înțeles, surprins în autenticitatea lui, sub aceste măști. Strateg politic desăvârșit, și-a camuflat prestațiile relativ modeste de comandant militar. Și-a mascat de asemenea slăbiciunile fizice. Și-a mascat monarhia instaurată la Roma. Și-a mascat, sub aparența omnipotenței și omniscienței, nevoia de a apela la consilieri performanți. Nu numai Agrippa și Mecena, dar și Livia, soția principelui, coborâtoare din reputata gintă Livia, i-au influențat parțial deciziile. De altfel același regretat Jean-Pierre Néraudau opinează că, mai ales spre sfârșitul vieții, Augúst a privilegiat masca stilizată a unui actor de mim. Deși el ar fi fost nu numai un actor, ci și un spectator al propriei vieți. Când, pe patul de moarte, a afirmat că a lăsat o Romă de marmoră, în locul celei de cărămidă, pe care „o promise“, el nu se referea doar la edificiile Capitalei, ci și la soliditatea Imperiului. Solicita deci aplauze ca la teatru (DC, 56, 30, 3-4). Nu încapă nici o îndoială că instaurarea Principatului nu se datorează numai lui Augúst. El a știut mai ales să opereze o tranziție mai puțin dureroasă. Reclamau Principatul structurile desuete ale Republicii, incapabile să gestioneze un imperiu teritorial, războaiele civile, sentimentele monarhiste ale unei mari părți din „clasa politică“, dintre militari și plebei, provocările unei noi secvențe istorice, veleitățile sfemicilor etc.

Dar cum arăta August, cel fel de viață a dus el? Suetoniu susține că era de „o frumusețe ieșită din comun“, *forma fuit eximia* (Aug., 79, 1). Ar fi avut un chip calm și senin și ochii i-ar fi fost vioi și strălucitori (Suet., Aug., 79, 3). Indubitabil, această descriere fizică era influențată de fiziognomonica epocii, care conferea unui suveran destoinic un aspect congruent. Totuși i se atribuia o „înălțime mărunță“, *staturam breuem* (Suet., Aug., 79, 5). Dacă ne gândim că cei mai mulți dictatori sunt mici de stat, acest fapt ni se pare revelator. Iulius Caesar fusese înalt, dar și dictator atipic. În schimb, August s-a vădit „dictator“ tipic. Am semnalat în mai multe rânduri că a suferit, toată viața (a murit la 75 de ani), de felurite maladii: se îmbrăca de altfel gros în timpul iernii (Suet., Aug., 81-83). Ca orice intelectual, era ipohondric. A dus o existență frugală, chiar sobră (Suet., Aug., 76-77), însă n-a șovăit în fața adulterului și a unei vieți sexuale dezordonate (Suet., Aug., 68-71). Mecena îi prilejuise sprijinul scriitorilor. Cu toate acestea, după moartea sfetnicului său și în ultimii 7-8 ani de viață, August n-a putut rezista tentației despotismului intelectual. Nu incidental Ovidiu a fost exilat în anul 8 d.C. Tot atunci a fost exilat, după opinia noastră, și Cassius Severus. Aceeași soartă a avut și Titus Labienus. Operele lui Labienus și Cassius Severus au fost arse. Seneca Tatăl și ulterior Cassius Dio vor considera acest autodafé literar ca fără precedent. Mai târziu Tacit va afirma că pedepsirea delictului de opinie s-a produs pentru prima oară sub Tiberiu. În realitate, fenomenul în cauză survenise chiar sub August.

Au avut loc deci epurări intelectuale, inchiziție culturală și o potențare acuzată a regimului polițienesc. Chiar dacă nu s-a ajuns vreodată la explozia delațiunii, arbitrarului, reprimării societății civile de sub succesorii lui August. August a fost un manipulator de geniu, însă un *dictator*, un tiran, un despot. Și nu există dictator, tiran, despot bun. Toți dictatorii sunt răi. Toate autoritarismele sunt rele. *Despotismul luminat nu există decât în elucubrațiile slujitorilor dictaturilor. August a înăbușit adevărata libertate*. Putem să-i recunoaștem genialitate, să admitem aspecte misterioase ale personalității sale, însă nu avem motive să-i înălțăm imnuri de slavă²³.

Mentalități, viață cotidiană și privată, reforme moralizatoare

Prin urmare August a creat un regim politic nou, o *nouitas*. Concomitent, el pare să fi fost partizanul vechiului discurs mental, vechilor valori și tradiții, vechiului mod de trai. Contradicția nu îl stingherea. Astfel cum nu l-au stingerit numeroase alte contradicții, printre care manevra cu abilitate și, poate, cu ipocrizie. Lista ambiguităților Principatului nu se poate încheia niciodată. Nu era însuși Principatul, structură politică fără nume, ambiguu din toate punctele de vedere? În pofida inteligenței sale, August nu a înțeles că procesul mutației climatului mental era ineluctabil, că el nu putea fi stopat și întors din drum. Vechea identitate străbătea o criză din ce în ce mai acută. Era inevitabil să se decanteze căutarea unei noi identități naționale.

Am notat în treacăt efortul augusteic de restaurare a religiei naționale, a sacerdoțiilor prestigioase, a riturilor străvechi. Au fost resuscitate liturgii uitate, precum cele ale feșialilor. Totodată au fost restaurate vechi temple. În ce privește cultele religioase străine, principele a respectat cele consacrate de timp. S-a inițiat la Atena în misterele de la Eleusis și a protejat cultul zeiței Ceres, ocrotitoarea Troiei, naturalizată la Roma, unde fusese implantată ((Suet., Aug., 93, 1). În schimb, în Egipt a refuzat să viziteze boul Apis și l-a felicitat pe Gaius, nepotul său, pentru că

nu făcuse sacrificii la Ierusalim ((Suet., Aug., 93, 2). Nu începe nici o îndoială că s-a străduit din răspuțeri să revivifice vechile axe ale mentalității romane: *fides* și *pietas*. Deși nu a putut respinge valori în plină ascensiune, ca *persona*, cu sensul de îndeplinire corectă a îndatoririlor profesionale și sociale, ori „demnitatea”, *dignitas*. A lipsit pe senatori de impact real asupra vieții politice, dar le acorda un respect deosebit.

Cu toate acestea, individualismul, desprinderea de solidaritatea obligată față de o Cetate care nu putea deveni decât anticetate progresau în chip manifest. Chiar regnul spectacolelor, jocurilor etc., practicate și încurajate de August, impulsiona contestarea stravechiului și austerului *mos maiorum*. În orice caz ordinul formulat de ansamblul colectivității, suveran absolut în societățile arhaice, la care individul nici măcar nu concepea să nu se supună, devenise inoperant. De altminteri, fervoarea tradiționalistă a lui August se datora, poate, și aspirației de a utiliza acest ordin al colectivității coerente, perfect sudate, în propriul interes, deși Principatul nu avea nimic comun cu solidaritățile arhaice, intrinsec constrângătoare. Poate tocmai imperativele societăților arhaice, supunerii absolute față de interesele Cetății-polis, ar putea justifica adeziunea lui August la profilul axiologic al unor structuri sociale arhaice, antimonarhice, dar promotoare ale unei solidarități și discipline de neclintit. Principatul nu putea oare să revalorizeze terenul unei asemenea coeziuni sociale, ușor de manipulat? Eșecul era totuși ineluctabil. Succesorii lui August uneori vor încerca să utilizeze coeziunea, disciplina colectivistă, ca să-și întărească puterea absolută.

Cum am arătat, Roma, în ansamblul său, și mai cu seamă mediile opulente ori intelectuale se delimitau în chip manifest de vechiul *mos maiorum* al coerenței societăți tradiționale. Fidelitatea față de valorile acesteia, solemn proclamată de Vergiliu, constituia aproape o excepție. Gustul desfătărilor Orașului și chiar al unei existențe confortabile se propaga tot mai intens. Se dezvoltau parcurile amenajate pe malurile Tibrului: ele deveneau locuri privilegiate de întâlnire ale „lumii bune” și cadrul petrecerilor desfășurate departe de vacarmul centrelor economice ale Romei. Se specula intens prețul parcelelor încă disponibile. Câmpul lui Marte rămăsese în mare parte zonă publică, dar și loc unde romanii se plimbau adesea. Concentrarea urbană progresa, însă sărbătorile se acumulasă în ritm susținut. Arhitectul Vitruviu încearcă să conceapă Roma ca un oraș al existenței confortabile. Totuși numărul acelor imobile de raport, *insulae*, sporește considerabil. Aici continuă să se îngheșue, ca în niște cutii de chibrituri moderne, săracii Capitalei. Vitruviu se străduie însă să promoveze un urbanism al edificiilor funcționale, al spațiilor libere și al parcurilor. Este partizanul înfocat al spațiilor verzi, igienice. Porticurile devin grădinile săracului, care nu are mijloacele vilegiaturii în afara Romei. Înainte de 27 î.C., delapidarea, camăta, presiunile economice înfloriseră. În vremea Principatului, se încearcă diminuarea lor. Totuși subsistă contrastul între existența luxuoasă dusă de unii, proprietari de terenuri private și de locuințe aparent modeste ca dimensiune, dar confortabile, și traiul penibil al altora. Desigur, distribuțiile frumentare și spectacolele de toate tipurile detensionează atmosfera socială din Roma.

Noi moravuri se răspândesc cu iușeală. „Secolul” lui August înregistrează o amplă emancipare a femeilor. Fecioarele se pregătesc sânguincios pentru aventuri sexuale. Măritate, ele și-ar fi recrutat amanți chiar la festinurile la care participă liber (Hor., O., 3, 6). În orice caz femeia refuză să fie o marfă matrimonială și o simplă continuatoare a ginșilor. Dragostea prevalează asupra intere-

selor de familie. „Romanul“ de dragoste al poetei Sulpicia exprimă clar pasiunea feminină neîngrădită. Numărul mondenelor sporește neîncetat. Totuși subsistă matroane austere. Politica spectacolelor apropie sexele, stimulează individualismul tinerilor și oferă nenumărate privilegii legăturilor erotico-sentimentale clandestine, ilicite (Ov., A. A., 1, 97). În pofida faptului că August se străduiește să pună ordine în desfășurarea spectacolelor. Se rezervă senatorilor primele bănci, se separă soldații de popor, se atribuie locuri speciale plebeilor căsătoriți, se parchează plebea de rând în băncile din spate. Se izolează femeile, excluse de la spectacolele atletice. Pe de altă parte, adolescenții și tinerii sosiți din restul Italiei descoperă în Oraș libertatea aproape absolută. Mondenitatea și „revoluția sexuală“ tind să prevaleze după Actium. Noctambulismul și petrecerile, abundent stropite cu vin, fac ravagii. Horațiu și mai ales Propertiu dau seama de intensitatea difuzării lor. Boema, lansată de neoterici, câștigă în pregnanță, în recrutarea de noi adepți. Iau naștere o „teologie“ a libertinajului și o mitologie a pasiunii erotice. Ovidiu, rămas, la un moment dat, cel mai de seamă poet al Romei, cântă dragostea liberă. Climatul libertinajului află în Ovidiu un exponent zelos. Desigur, Horațiu recomandase moderarea exceselor. Redresarea economică totuși le favoriza. Firește, nu toți locuitorii Romei își permit un trai inimitabil, o viață a bucuriilor și a moravurilor neîngrădite.

August și subordonații săi reacționează împotriva relaxării moravurilor, oligantropiei, adică împotriva crizei demografice dezvoltate în rândurile elitelor sociale, ca epifenomen al „revoluției sexuale“. Principele dorea o solidă resuscitare a vechilor metavalori: *fides* și *pietas*. El înțelegea că, măcar parțial, climatul mental trebuia înnoit. Năzuia însă să-l raționalizeze, în toate sensurile acestui termen. Viza să-i inculce austeritate, echilibru rațional, armonie. Opina că venea astfel în întâmpinarea unui orizont de așteptare specific, impregnat de repulsia cetățenilor față de tulburări și orori, față de violența războaielor civile, ca și față de aspirația spre echilibru rațional, temeinic controlat. Dar, în sfera moravurilor, August n-a avut nici o șansă să izbutească. De altfel chiar echilibrul rațional și stringența riguroasă a exprimării sentimentelor umane presupunea defulare, oferită tocmai de noile moravuri relaxate, și nu de străvechile cutume austere!

Întors la Roma, la sfârșitul anului 19 î.C., August organizează în senat o dezbatere asupra primelor legi sortite să restaureze morala familială. O lege asupra căsătoriilor, *lex Iulia de maritandis ordinibus*, obliga senatorii și cavalerii să se însoare și să aibă copii. O lege asupra adulterelor pedepsite, *lex Iulia de adulteriis coercendis*, restaura austeritatea tradițională, care pedepsea, prin exil, soția infidelă și amantul ei. Soțul și tatăl adulterei erau obligați să denunțe culpabila. Senatorii nemulțumiți au obiectat că ar trebui început cu penalizarea femeilor și a tinerilor bărbați, înainte de căsătorie, că ar trebui reformate moravurile. Nu au lipsit aluziile, voalate, la legăturile extraconjugale ale principelui însuși. August a ripostat cerându-le să-și controleze soțiile, astfel cum proceda el însuși cu Livia, ale cărei virtuți le-a elogiat (DC, 54, 16). Chiar în anul 9 d.C., cel al dezastrului lui Varus, au intervenit noi măsuri legislative de înăsprire a reprimării disoluției moravurilor. S-au acordat avantaje familiilor care aveau mai mulți copii. Astfel s-a legiferat „dreptul celor trei copii“, *ius trium liberorum*. În sfârșit, a fost combătută corupția, printr-o *lex de ambitu*, și au fost interzise practicile orgiastice. Penalizării moralizatoare au căzut victime chiar rudele împăratului: astfel, în 2 î.C. a fost exilată însăși Iulia I, fiica principelui, măritată, după moartea lui Agrippa, cu Tiberiu, în

timp ce, în 8 î.C., concomitent cu relegarea lui Ovidiu a fost exilată și Iulia II, fiica lui Agrippa și a Iuliei I și deci nepoata împăratului. *Reiterăm, sub formă de întrebare, observații mai sus avansate: era August animat doar de venerarea tradițiilor, de sistematizarea moravurilor sau voia această sistematizare deoarece spera că vechea solidaritate civilă, întemeiată pe coeziune și pe austeritate, putea servi profitabil noul său edificiu politico-instituțional, care avea nevoie de disciplină, de controlarea severă a categoriilor sociale prevalente, a populației?*²⁴

Economia Principatului

Fără îndoială, economia Imperiului, prin excelență cea a Italiei, fusese substanțial afectată de războaiele civile și de confiscările unor numeroase parcele agricole. În timpul secolului I î.C., o jumătate de milion de oameni primiseră pământuri în Italia. Și unele provincii fuseseră perturbate, cu excepția Galliilor și Africii. Suferiseră atât agricultura, cât și industria și comerțul. Totuși gestionarii Principatului au făcut eforturi să-i indemnizeze pe cei spoliați de proprietățile lor. De altfel implantarea veteranilor a contribuit la romanizarea Italiei. O parte dintre veterani și-a vândut loturile agricole, iar, în provincii, indigenii au profitat de instalarea coloniilor militare. Contrar aserțiunilor unor cercetători, agricultura Italiei nu a cunoscut o adevărată criză. Ea s-a redresat rapid după 27 î.C. Producția viticolă a Italiei nu a mai putut satisface o cerere masiv crescândă, nu datorită declinului său, ci unei excepționale expansiuni a unei piețe în continuă amplificare, stimulate de pacea internă. Agricultura italică produce mai cu seamă grâu, orz, ulei de măsline și legume proaspete, indispensabile marilor centre urbane. Sub Republică, în Italia, se dezvoltaseră proprietățile, *uillae*, exploatate prin intermediul unui intendent, sclav ori libert, *uillicus*, și a afluxului de sclavi. Se impuseseră cultura intensivă și specializată (vița de vie și livezi de măsline). În Sicilia, mulți proprietari de sclavi nici nu-și îmbrăcau păstori, care lucrau goi, fără nici un veșmânt. Concentrarea proprietăților agricole continuă sub August, dar se dezvoltă sensibil și micile și mijlociile exploatare rurale. Sclavia regresează în chip manifest. În Gallii ea aproape nu a existat.

Adesea anumite exploatare agricole erau închiriate unor arendași, de condiție socială liberă, așa-numiți *coloni*, grație anumitor contracte (*locatio-conductio*). Anumite mari domenii sunt fracționate în parcele lucrate de liberi și de sclavi, plători de redevențe, care aveau până la 50% din produsele obținute. Desigur, pe vastele domenii, subsistă exploatarea extensivă a solului. Gaius Caecilius Isodorus, libert, însă și mare latifundiar, a lăsat, la moartea sa, 10.000 de hectare cultivate, 3.600 de perechi de boi, 257.000 de animale mai mici de casă și 4.116 sclavi. Adică 2,5 ha pentru un sclav. Pământul este exploatat prin metode capitaliste în Italia și în provincii.

Se dezvoltă și industria, numai parțial dependentă de agricultură. Ne referim la cărămidări și la mari fabrici de amfore, adesea instalate pe latifundii. Dar o mare parte din manufacturi se dezvoltă într-un mediu exclusiv urban. Astfel se dezvoltă fabrici de ceramică sigillată, îndeobște calificată ca aretină, la Aretium, Pisa, Puteoli etc., ca și ateliere de țesătorie la Tarent sau de produse fabricate din bronz la Capua. Emerge o lume a manufacturii, urbană, populară, dominată fie de burghezii locale, fie de liberi. Ștampilele de pe produse dezvăluie numele proprietarilor manufacturilor sau ale lucrătorilor, însă nu putem evalua reușita socială a fabricanților. S-a dezvoltat îndeobște industria mică și mijlocie. Astfel încep să se fabrice butoaie, care progresiv

tind să înlocuiască amforele, mai greu de produs. Se ajunge la o standardizare a producției industriale, care îngăduie diminuarea costurilor de producție. Această standardizare și dezvoltare tehnologică se pot constata și în fabricarea cărămizilor ori a teascurilor întrebuințate la producerea uleiului de măsline. Asemenea tescuri perfecționate apar în Italia, Hispania, Gallia narboneză, Africa. Industria romană nu era deloc refractară la progresul tehnologic, cum au afirmat unii cercetători. Roma nu este un oraș al parazitismului social și economic, al trândăviei. Nu numai Italia, ci și Roma însăși conservau un avans industrial față de provincii. Cetățenii Romei nu se îndeletniceau numai cu spectacolele și plăcerile Orașului. Viața artizanală era foarte activă. Se produceau nu numai articole de lux. Proliferau mici ateliere de reparații sau de articole fabricate manual, al căror zgomot asurzea intelectualii vremii (Hor., *Ep.*, 2, 2, vv. 65 și urm.). Dar dacă artizanatul Romei producea exclusiv pentru consumul intern, fabricile Italiei lucrau adesea pentru export.

O concepție industrială interesantă se propagă în peninsula. În Aquileia se lucrează produse din ambrul importat din nord. În Etruria, unde se utiliza minereul de fier din insula Elba, metalurgia și lucrarea bronzului se dezvoltă, alături de producerea ceramicii. Campania alcătuiește un alt centru de activitate metalurgică. Se dezvoltă producția de argintărie la Tarent, de sticlărie la Voltur, de textile la Pompei, unde proliferază atelierele de curățare și de vopsire a stofelor și a veșmintelor. Noi centre industriale iau naștere în Italia centrală și septentrională. La Patavium (azi Padova) se produc îmbrăcăminte, pături și lenjerie, iar la Pollentia ceramică. Producția industrială se redresează în Orient. Ne referim la un Egipt bogat în fier, aur și cupru, unde înfloresc și atelierele de producere a papirului. Alexandria este cel mai important centru industrial și artizanal din Orient. Pretutindeni abundă fabricile mici și atelierele celor ce produc mărfuri pe scară redusă. În Siria, mai ales la Tyr și la Sidon, se produc textile, mătăsuri și sticlărie. În Asia Mică, Pergamul se specializează în fabricarea pergamentului. Are loc ceea ce Yves Roman caracterizează ca diseminarea industrială. Armatele numeroase de pe Rin au nevoie de produse industriale. Transportarea lor din Italia costa foarte mult. Încât ceramica aretină începe să se fabrice masiv la Lugdunum și în alte centre din sudul și centrul Galliei. Se presupune că aceste fabrici gallo-romane depindeau de cele din Italia, ale căror sucursale erau. Vinuri și amfore de calitate se produc în Hispanii. Pretutindeni se constată expansiunea minelor metalifere și a carierelor de marmoră, de alabastru, de granit și de porfir. Galerile erau din lemn. Măna de lucru se procura cu dificultate. Pe lângă minerii liberi, se recurgea la cei condamnați, în procese, la muncă forțată, și la sclavi. Unele mine sunt monopol de stat. Carierele de marmoră prosperă în Italia și în Grecia continentală.

Economia de piață, producția liberei întreprinderi se propagă masiv. Dirigismul este foarte limitat. Legile pieței, în ce privește prețurile și calitatea produselor, acționează masiv. „Secolul“ lui August este cel al schimbului liber de produse. Comerțul devine principala sursă de acumulări de capitaluri, ulterior reinvestite în proprietăți funciare. Armatorii, *naucularii*, și cămătarii realizează profituri considerabile. Roma și armatele de la frontiere sunt principalii importatori de produse diverse. Totuși schimbul de mărfuri se desfășoară și între provincii. De altfel, calitatea infrastructurii înlesnea circulația mărfurilor. Se elaborează hărți utile, se construiesc șosele pietruite. Înfloresc rețelele rutiere în Italia, Hispania, Gallii și în Africa. Navigația fluvială beneficiază de organizarea unor colegii de transportori, concomitent negustori și armatori. Se fabrică vase de mari dimensiuni pentru comerțul maritim. Îndeosebi

corăbiile care transportă grâne comportă tonaje impresionante. Se dezvoltă porturi performante în Italia, la Ostia, la Puteoli și la Aquileia, dar și în provincii: la Cartagina, la Hippona, la Cesareea, la Lepcis Magna, în Africa, la Carthago Noua și la Gades în Hispania, la Alexandria și Seleucia, în zona asiatică, la Rhodos și la Delos.

Ființează sisteme de asigurări, care acoperă pierderile înregistrate de comerțul maritim în sezonul navigației, adică între martie și septembrie. Progresează și comerțul exterior, cu meleagurile septentrionale de unde, în schimbul numerarului, aurului și argintului, ca și al produselor industriale, se importă ambra, staniu și blănuri, în zona Caucazului și Mării Negre, de unde se aduc în Imperiu grâu și aur prelucrat. Foarte activ este comerțul cu Orientul neroman. Din peninsula arabică se importă tămâie și parfumuri, din China se aduc mătăsuri, din întreg Orientul se cumpără arome, veșminte brodate cu aur. Balanța comercială cu Orientul era deficitară încă din vremea lui Cicero, care, în timpul consulatului, percheziționa navele care plecau din Italia (ca să descopere aur). S-au reperat, în sud-vestul Indiei, 1007 monede emise ulterior sub Tiberiu, față de 453 bătute în „secolul” lui August. Desigur, s-a exagerat acest fenomen al balanței comerciale deficitare, dar el a existat cu adevărat. Astfel cum se constată că are tendința să devină deficitară și balanța comercială a Italiei cu provinciile. În vederea ameliorării comunicațiilor se crează, sub August, un eficient serviciu poștal de stat, *cursus publicus*, care transporta, îndeobște rapid, de la Roma în provincii și invers ordine și scrisori.

Acest serviciu poștal servea necesităților militare ale Imperiului, dar și transmiterii unor mesaje politico-administrative. S-au clădit grajduri și construcții indispensabile mesagerilor, la intersecțiile rutiere importante (Suet., *Aug.*, 49, 3). Întreținerea acestui serviciu revenea centrelor urbane pe unde se desfășura fluxul de mesaje (C.I.G., 4956; Plut., *Galb.*, 8). Asanarea financiară a constituit un stimulitor relevant al prosperității economice. Aici s-a produs efectiv intervenționism statal. Între 27 și 23 î.C., August a creat un sistem monetar întemeiat pe patru metale: aur, argint, orichalc (amestec de zinc și de cupru), cupru. Se utilizau *aureus*, monedă de aur (99% pur), echivalând cu 25 de denari, denarul, *denarius*, piesa de argint (97%) a Republicii, monede de bronz. Erau confecționați sesterțul (în vremea Republicii de argint, acum fabricat din orichalc: valora 1% dintr-un *aureus* și 1/4 dintr-un denar), *dupondius* (tot din orichalc: valora 1/2 dintr-un sesterț), asul, *as* (din cupru: echivala cu 1/4 dintr-un sesterț), *semis* (din cupru pur: echivala cu 1/8 dintr-un sesterț), *quadrans* (din cupru pur; valora 1/16 din sesterț). Evaziunea fiscală a fost viguros combătută și cadastrul provincial a fost temeinic cunoscut. Pe lângă impozitele indirecte, se percep, în provincii, impozitul pe cap de locuitor, *tributum capitis*, și cel pe proprietăți, *tributum soli*, încasat de la cei ce dețin bunuri imobiliare. Impozitele indirecte și vămuirile sunt, în continuare, de competența publicanilor.

Așadar totul infirma absurdele idei economice ale „primitiviștilor” secolului al XIX-lea, relative la o alteritate a societății antice față de veacurile noastre, la o subdezvoltare economică; K. Bücher și Weber au susținut că societatea antică n-a comportat decât o productivitate slabă, focalizată pe o economie domestică. Din această teză Karl Marx a extras stupida idee a orânduiriilor sociale, adevărate monade, riguros compartimentate, diferite total între ele. Deși aceste idei au fost combătute de Eduard Meyer, Theodor Mommsen și M. Rostovtzev, care au reliefat că economia antică, la apogeul ei, nu se deosebea de cea modernă decât din punct de vedere cantitativ, și nu calitativ. Nu înțelegem de ce ideile „primitiviștilor” au fost parțial reluate, începând din 1973, de școala de la Cambridge. François Jacques și John Scheid au demonstrat că economia

romană poseda două sectoare complementare, deci cel monetar, orientat spre comercializare, și altul „natural“, menit autoconsumului. Paul Veyne insistă asupra producției comercializate și a fluxului intens de mărfuri. Iar Yves Roman opinează că ne aflăm în prezența unei economii moderne, din optică tipologică, preindustriale, supuse regulilor pieței, stabilirii unei producții care ținea spre costuri mai mici de fabricație și pe apropierea locurilor de producție de cele de vânzare. „Secolul“ lui August ar pune capăt dominației Italiei asupra lumii Mediteranei și comerțului acesteia, în virtutea legilor pieței. Noi considerăm că economia acestei vremi era cea a liberei întreprinderi a unei societăți de tip agricol-comercial-industrial. Fără îndoială, între limitele tehnologiei antice, de altminteri în neconținut progres. Existau fabrici de diferite dimensiuni, ca și ateliere ale produselor de detaliu, însă nu și mari uzine, coloși industriali ceaușiști. Firește, în fiecare zonă a Imperiului, în funcție de climă, soluri, obiceiuri umane, apar diferențe în utilizarea instrumentelor de producție, agricolă și industrială, ca și de specificul comerțului. De altfel prosperitatea era în special apanajul orașelor, căci la țară condițiile de existență rămăneau încă penibile²⁵.

Demografia

Se estimează la aproximativ cincizeci de milioane populația Imperiului. Cum am semnalat mai sus, Roma era locuită de o populație care oscila, probabil, între 800.000 și 1.000.000 de oameni. Se pare că în Europa romană locuiau aproximativ 25.000.000 de oameni, față de 20.000.000 în Asia romană și 10.000.000 pe teritoriile africane. Poate că la Roma nu se aflau decât 300.000-400.000 de cetățeni, dintre care, astfel cum am arătat, doar 200.000 beneficiau de distribuțiile frumentare.

Populația globului pământesc, în primul secol d.C., a fost evaluată la aproximativ 300 de milioane de oameni, dintre care, în exteriorul Imperiului, ar fi locuit în Germania și Scandinavia 4 milioane, în Europa estică de asemenea 4 milioane (în Dacia 1 milion), în Parthia 15 milioane, în Arabia și în Asia Centrală 5 milioane, în India 90 de milioane, în China 70 de milioane, pe continentul american 8 milioane. În interiorul Imperiului, aproximativ 7 milioane și jumătate populau Italia, față de 8 milioane în Gallii și 5 milioane în Siria. În raport cu recensământul cetățenilor din 70-69 î.C., care numărase 910.000 de oameni, sub August cele trei recensări ale populației au dat următoarele rezultate: 4.063.000 în 28 î.C., 4.233.000 în 8 î.C. și 4.937.000 în 14 d.C. Saltul pare uriaș, însă este probabil că, sub Republică, erau recenzați numai bărbații, pe când, în timpul Principatului augusteic, s-au înregistrat în plus femeile și copiii. Oricum progresia anuală între primul și al doilea recensământ s-a calculat la 8.500 anual, iar între al doilea și al treilea la 33.500 pe an. August a fost relativ avar cu acordarea cetățeniei romane. S-a estimat că, între 28 și 8 î.C., s-au acordat între 1.500 și 3.000 de brevete de cetățenie, față de între 5.000 și 10.000 ulterior. Accesul la cetățenie depindea exclusiv de principe. Aproximativ 4 milioane de cetățeni locuiau în Italia și 900.000 în provincii.

Relativa prosperitate a Imperiului se datorează, în mare măsură, unei *exceptionale mobilități demografice și sociale*. Se dezvoltă mai cu seamă orașele dotate cu o specialitate industrială sau cele situate pe marile artere comerciale și porturile maritime. Vaste zone rurale erau slab populate. Într-un ținut slab urbanizat din Hispania densitatea locuitorilor fluctua între 8 și 11 locuitori pe kilometru pătrat. Speranța de viață se situa

între 30 și 35 de ani pentru bărbați și între 25 și 30 de ani pentru femei. Locuitorii se deplasau rapid dintr-o zonă în alta a Imperiului, în cadrul unei *societăți efectiv deschise*. În această structurare a liberei întreprinderi nu se trecea greu de la un statut social la un altul. Totuși nu se pot repera ușor criterii de promovare socială. Mobilitatea socială prilejuia un echilibru, centrat pe raporturi plurivalente între ocrotitori, *patroni*, și ocrotiții lor, *clientes*.

În „secolul“ lui August, anticetatea se afla în plin proces de autoclădire. De aceea se desfășoară și o proliferare consistentă a fenomenului asociativ, a confreriilor de toate tipurile, a microunităților sociale, mai ales a sodalităților, a colegiilor. Încă din timpul Republicii, statul se mefia de fiecare colegiu, *collegium* ori *corpus sodalicium*. Caesar limitase expandarea colegiilor, iar August și urmașii lui au luat măsuri împotriva colegiilor prea turbulente: chiar le-au dizolvat. Cu toate acestea colegiile învederau o utilitate publică, atunci când structurau și dinamizau profesioniștii diverselor meserii. De altfel, ca să se legalizeze un colegiu era indispensabilă o decizie a senatului, care le proclama utilitatea publică (*J.L.S.*, 7190). Se pot decela, în colegiile de la Roma, ca și din Imperiu, mai ales în centrele prospere, colegii de navigatori, comercianți, specializați în comerțul exterior sau în negoțul de textile, artizani, brutari etc. La Lugdunum, s-au identificat șaptesprezece colegii (*J.L.S.*, 7214; 7034; 7035 etc.). La Ostia, zonă portuară, abundau, într-o cantitate impresionantă, asemenea colegii. De existența și de propagarea colegiilor se poate corela și propagarea evergetismului, adică subvenționarea de către particularii bogăți și de către colegii a dezvoltării orașelor Imperiului și a plebei lor nevoiașе. Evergetismul și-a adus o contribuție substanțială la procesul de aculturație, de romanizare.

De expansiunea vieții urbane a orașelor și de decantarea solidarităților locale a depins și emergența *augustalilor*. Ei au alcătuit coloana vertebrală a burgheziilor orașenești din centrele urbane ale Imperiului. În majoritatea lor, ei proveneau din rândurile liberților relativ bogăți și ale fiilor de liberi. Rostul lor era să promoveze un cult neoficial, în principiu oficios și spontan, în onoarea lui August și a succesorilor acestuia. Robert Étienne reliefează că augustalii nu se consacrau doar cultului suveranilor, pentru că venerau și divinitățile auguste. În acest mod era exaltată componenta divină a principelui prin intermediul adorării virtuților și a zeilor. Practic împărțeau cu flaminii sacerdoții ale cultului imperial, adorarea stăpânitorului Romei. Se constituiau în corporații „profesionale“. Categoria augustalilor statua mijloace de promovare socială în orașele Imperiului. Inițial augustalii formau un colegiu de șase bărbați, așa-numiții *seuiri Augustales*. În Gallia narboneză, s-au identificat augustali, *Augustales*, încă din 11 d.C. Astfel se explică numărul impresionant de portrete ale primilor împărați, descoperite de arheologi. În definitiv, augustalii constituie o categorie socială intermediară între plebea urbană și elita cetăților. Printre augustali se numărau comercianți și transportori înstăriți, grefieri, haruspici, meșteșugari relativ bogăți, dar câteodată și săraci. Prin urmare, augustalii conturau „clasa de mijloc“ din orașele Imperiului. Este cunoscut cazul lui Marcus Frontoninus Euporus, transportor maritim în Gallia narboneză, patron al unor corporații și augustal al mai multor cetăți (*CJL.*, 12, 982). În concluzie, pe lângă statutul social de intermediari între păturile sociale ale centrelor urbane, augustalii se dedicau unui cult, numai spontan în aparență, prin excelență al principelui, în ultimă instanță fie orchestrat de factorii politici ai Principatului, fie dictat de interese precise ale exponenților lor, avizi de promovare socială relevantă²⁶.

Categoriile sociale

A rezultat din cele relevate mai sus că în Imperiu se dezvolta o societate deschisă, aptă să creeze mobilitate socială, însă totuși ierarhizată. Fiecare cetățean roman – și nu numai plebeu – era încorporat în mai multe rețele de solidaritate, caracteristice anticetății. Aceste rețele îl atașau direct ori indirect de exponenți diferitelor categorii sociale. Reacțiile clientelare, de vechi sorginte, rămân puternice, însă și complicate. Frecvent ele interferau. Raportul dintre patron și client era asimetric, întrucât clientul depindea de patronul său. Cum am arătat mai sus, anumiți patroni erau ei înșiși clienți altui patron mai influent. Rețelele clientelare se bucurau de o remarcabilă însemnătate la Roma și în provincii, comportând conotații sociale și administrative. Desigur, clienții continuă să-și sprijine patronii. Încât relațiile clientelare asigură coerența edificiului social.

Marile domenii aparțin prin excelență senatorilor. Senatorii aveau dreptul să posede două sau trei corăbii de tonaj modest, ca să-și transporte produsele domeniilor lor. Însă și oamenii de afaceri investesc în proprietăți funciare. Adesea latifundiarii nici nu-și vizitează domeniile, încredințate unor procuratori gestionari, *conductores*, care le exploatează cu sclavi ori cu țărani liberi, *coloni*. Însă cel mai mare proprietar de pământ este principele. S-a evaluat că împărații posedau o șesime din pământurile Africii proconsulare. Agrippa deținea de asemenea mari latifundii în Sicil⁵, Asia și Egipt, iar Livia avea pământuri în Asia romană, Egipt și în Alpi. Drusus și Germanicus erau mari proprietari funciari în Asia și în Egipt. August a obligat senatorii să-și fixeze în Italia un domiciliu obligat, unde trebuiau să posede majoritatea bunurilor funciare. Încă din 29-28 î.C., el a statuat interdicția pentru senatori de a se deplasa în exteriorul Italiei și, ulterior, al Siciliei și Galliei narboneze, fără autorizație specială. Adică un fel de pașaport eliberat de împărat (Tac., *An.*, 12, 23, 1; DC, 52, 26; 42). Această măsură ilustrează ponderea cumplită a controlului exercitat asupra senatorilor, în pofda respectului arborat de principe față de ei. În plus am remarcat că li s-au interzis căsătoriile cu libere. Erau sever penalizate prostituarea senatorilor și participarea lor la spectacole și jocuri în calitate de actori sau de combatanți (*Année Épigraphique*, 1978, nr. 175).

Am reliefat scăderea dramatică a influenței politice reale a senatorilor. Totuși ei dispun de un anumit impact asupra dezvoltării Imperiului, datorită asumării unor funcții relevante din noua administrație, pendinte doar de principe, și mai cu seamă a comandamentelor militare. Sub urmașii lui August influența „mareșalilor” senatoriali ai Imperiului va spori considerabil. Desigur, senatul exprimă mentalitatea străbună și se bucură de un prestigiu moral incontestabil. August a efectuat patru epurări succesive ale senatului. Insistă, cel puțin teoretic, asupra criteriilor de competență în materie de serviciu public și de moralitate. De fapt, cum am mai semnalat, August își asigură o majoritate fidelă printre cei șase sute de senatori. Totuși și senatul este ierarhizat. Conform tradiției, consularii au prioritate față de foștii pretori, foștii edili și foștii tribuni, la rândul lor mai respectuos tratați decât foștii quaestori. Chiar printre consulari, mai prestigioși se vădesc foștii consuli ordinari, în raport cu suffectii. Senatorii patricieni au prioritate față de cei plebei. Iar senatorii de viță veche beneficiază de o anumită preeminență morală față de cei noi, *senatores novi*. De altfel și aceștia din urmă, prin adopții și legături matrimoniale, se aliază cu supraviețuitorii vechilor familii, doritori să-și salveze numele ori patrimoniul familial. Se înmulțesc supranumele care ilustrează aceste alianțe familiare sau adopțiile. Chiar în senat se modifică perceperea familiei. August, provenit, ca sânge, dintr-un mediu social municipal,

grație căsătoriei cu Livia, a intrat în relații de familie cu vechile medii senatoriale. Și-a raliat mulți fii ai celor morți la Actium ori ai victimelor proscripțiilor. Patricienii reprezentau 16% din numărul senatorilor, numărând 77 de persoane. Totuși, în „secolul” lui August, senatul era încă latin, membrii săi provenind în cea mai mare parte din Latium și din Roma.

Senatorii duceau o existență îmbelșugată, câteodată pe domeniile lor și mai frecvent în locuințele din Roma, *domus*. Chiar noii senatori, înrudiți sau nu cu vechile familii de *nobiles*, asumă rapid o mentalitate, o *forma mentis*, specifică. Ei țin să-și afișeze „demnitatea”, *dignitas*, să-și valorizeze starea caracteristică, *status*. Legăturile de rudenie directe dintre senatori și chiar dintre cavaleri apărau rangul ordinelor lor. O serie de legi aveau ca ținută valorizarea moral-socială a acestui *status* (Plin., 33, 32). August stimulase orânduirea ordinului senatorial ca o castă ereditară, care înregistra cel puțin două mii de membri. Se reglementează cu strictețe cariera senatorială a onorurilor, *cursus honorum* sau *cursus senatorius*. Cei mai tineri membri ai ordinului senatorial, începând de la optsprezece ani, sunt vigintivirii. Acești douăzeci de bărbați se ocupau cu probleme de mică importanță pentru viața Capitalei Imperiului. Iulius Caesar făurise chiar un colegiu de vigintisexviri, adică de douăzeci și șase de bărbați. În 20 sau 18 î.C., August i-a înlocuit cu *uigintiuiri*. Zece dintre ei erau „decemviri pentru judecarea pricinilor”, *decemviri litibus iudicandis*, care judecau procese minore, privind pe peregrini, statutul de om liber și eventual dreptul de cetățenie. Se adăugau „triumviri care vegheau la emiterea monedelor”, *tresviri monetales*, însărcinați cu baterea monedelor la porunca senatului, „triumviri pedepselor capitale”, *tresviri capitales*, comisari ai jurisdicției capitale și ai execuțiilor peregrinilor și hoților mărunți, „cvatorviri însărcinați cu drumurile publice”, *quattuorviri uiarum curandarum*, supraveghetori ai anumitor străzi ale Romei. După aceea, slujeau un an sau doi în legiuni ca tribuni militari la-ticlavii. În sfârșit, candidau la quaesturi și, după exercitarea lor, dobândeau un loc în senat. Puteau accede la consulat aproximativ la vârsta de treizeci și opt de ani. Sub August circa 130 de senatori se aflau simultan în activitate ca magistrați ori funcționari și comandanți militari ai principelui. *Album*, lista senatorilor, și recenzarea lor au fost stabilite și s-au desfășurat în 18 î.C., dar și în 4 d.C.

În consecință, magistraturile republicane au subsistat ca apanaj al senatorilor. În schimb, cu excepția unor posturi foarte importante (legați) sau de prestigiu, majoritatea aparatului administrativ, nou zămislit de Principat, revine cavalerilor și liberților. Aproximativ 200 de cavaleri ocupă posturi de înalți funcționari, inclusiv în cadrul prefecturilor „palatiale”, mai sus înfățișate. Mecena a rămas cavaler toată viața, iar Agrippa provenea dintr-o familie ecvestră. Nu cunoaștem decât o singură stabilire de listă a ordinului ecvestru, în 4 d.C. Desigur, mulți cavaleri nu sunt în serviciul principelui, ci continuă să se ocupe de operații comerciale, financiare, camătă, arendarea impozitelor indirecte ca publicani. Nu era suficient censul substanțial de 400.000 de sesterți și un inel de aur pentru a deveni cavaler. Brevetul de cavaler se acordă de către împărat numai celor născuți liberi, din părinți și bunici liberi. Totuși împărații au făcut și excepții, introducând în ordinul ecvestru liberiți favoriți ai lor. Există mari diferențe între masa cavalerilor și cei mai importanți și bogați exponenți ai ordinului. Însușirea de cavaler este viageră, însă nu și ereditară. Cu toate acestea un fiu de cavaler avea toate șansele să devină, la rândul său, membru al ordinului ecvestru. Cei mai

importanți cavaleri contractează relații matrimoniale cu vârstare ale ordinului senatorial și adesea obțin de la principe tunica laticlavă și deci intrarea în curie. Se aproximează la peste 20.000 de oameni numărul cavalerilor Imperiului. La Gades și la Patavium locuiau, în fiecare oraș, câte 500 de cavaleri. Cum am notat de mai multe ori, fiii de senatori făceau parte din ordinul ecvestru, până la încheierea mandatului de *quaestor*, chiar dacă îmbrăcau tunica laticlavă, și nu pe cea angusticlavă.

Obligațiile morale, stipulate senatorilor în 19 î.C., sunt valide și pentru cavaleri. Nu pot practica meserii de actori și gladiatori și nu se prostituează. Au dreptul la locuri rezervate la teatru, dar nu și la toate privilegiile senatorilor. Astfel nu sunt scutiți de îndatoririle față de cetatea din care proveneau. Anumiți cavaleri trăiau și făceau carieră în cetățile natale. Unii erau, în aceste așezări, proprietari funciari. Recrutarea notabililor locali în ordinul ecvestru este deocamdată limitată. Însă cum ordinul ecvestru era deschis, cum societatea augusteică era cea a mobilității sociale, nu se manifesta o graniță impermeabilă între ordinul ecvestru și notabilii orașelor din exteriorul Romei. Trei sferturi dintre cavaleri provin din Italia, în special din Latium. În serviciul cezarului, durata ocupării unui post ecvestru este în medie de trei ani. Mulți cavaleri au slujit numai în unul sau două posturi. Totuși Turranius, primul prefect al anonei, și-a ocupat funcția timp de patruzeci de ani. Primipilii și unii subofițeri ai gărzii pretoriene devin cavaleri. Puțini militari de carieră acced la procuratele imperiale, relevante filiere de promovare socială. Duumvirii orașelor, principalii magistrați municipali, în special dacă exercită un al doilea duumvirat, calificat drept cvincvenal (deoarece o dată la cinci ani efectuează recensăminte), pot pătrunde în ordinul ecvestru; însă, de regulă, numai fiii lor parvin la procuratele și prefecturi, adică spre vârful ierarhiei ecvestre.

Sub Republică, precum în România vremurilor noastre, nu se manifestase o adevărată „clasă de mijloc”. Dar în timpul Principatului constatăm zămislirea unei „middle class”, la Roma, în Italia și în provincii. La Roma, fac parte din această „middle class”, clienții patronilor avuți, beneficiarii ai sportulei, ai cadourilor matinale primite de la ocrotitori, ca și meșteșugari și negustori activi, îmbogățiți din munca lor. De asemenea unii liberiți, îndeosebi cei ai lui August, *liberti Augusti*. În Italia și în provincii se degajă o burghezie, o elită locală, în care, alături de augustali, se înrolează și notabilii locali. Ei provin din rândurile unor proprietari funciari, care locuiesc în orașe (satele continuă să funcționeze ca elemente ale hinterlandului urban), comercianților înstăriți, veteranilor legiunilor romane, coloniștilor sosiți din Italia. Dacă, în Siria, navarhul, ofițer de marină, Seleukos primește de la principe cetățenia romană, însă și o imunitate menită să-l scutească de misiuni militare și municipale, rezultă din inscripții că mulți veterani devin duumviri, sacerdoți ai cultului imperial, adică flamini, industriași în ramura ceramicii, precum Vitalinus Felix, veteran transformat în *negotiator* (C.I.L., 13, 1906). Imperiul comportă numeroase întemeieri de colonii și expansiune masivă. Statutul juridic al orașelor era ierarhizat. Aceste centre urbane puteau fi colonii romane, municipii, dificil de separat de colonii, cetăți tradiționale, peregrine. Acestea din urmă erau în Orient vechi orașe-polis, iar în Occident proveneau din așezările oppidane anterioare cuceririi romane. Anumite colonii și municipii nu dispuneau decât de drepturile cândva acordate latinilor. Unele cetăți peregrine se bucurau de privilegii, inclusiv de natură fiscală, pe baza unui *foedus*, tratat încheiat cu romanii, anterior cuceririi. Ele erau „cetăți federate și libere”, *ciuitates foederatae et liberae*. Altele plăteau impozite complete și erau „cetăți stipendiare”, *ciuitates stipendiariae*. Cetățile provinciale dispuneau de o relativă autonomie, care purta îndeosebi asupra gestionării lor financiare.

Mobilitatea socială privea și statutul orașelor Imperiului. Adesea ele primeau un regim juridic ameliorat. În Siria, cetățile Heliopolis-Baalbek și Berytus (azi Beirut) au devenit colonii romane. Am reliefat mai sus care era originea decurionilor. De altfel categoria decurionilor nu numai că nu era ereditară – deși îndeobște fiii notabililor obțineau decurionatul – dar se învedera ca notabil de eterogenă. Încât censul reclamat de la un nou decurion se ridică la 100.000 de sesterți la Cartagina și în Comum, dar scade la 20.000 în numeroase municipii africane. În Tarraco, opulenta capitală a unei provincii hispanice, cei mai mulți decurioni sunt cavaleri romani. În mari centre comerciale, ca în Ostia și Aquileia, decurionii sunt în special oameni de afaceri, pe când în multe colonii decurionatul este dominat de veterani. O anumită responsabilitate socială unea lumea decurionilor. Dar ea se plătea scump. Consiliul decurionilor dirija viața religioasă a cetăților, fixa calendarul sărbătorilor, vota bugetul local și controla finanțele municipale, desemna medicii și profesorii orașelor, uneori se convertea în curte de justiție. Decurionii trebuiau să practice, pe scară largă, evergetismul: să subvenționeze construirea de clădiri publice, să verse sume de bani în visteria locală, să ofere mese gratuite locuitorilor. Este cazul lui Publius Gamaļa, din Ostia (*C.I.L.*, 14, 375 = *I.L.S.*, 6147). Totuși prezervarea prosperității nu a pus probleme decurionilor timpului. De altfel, dacă la Roma alegerile magistraților se transformau într-o simplă formalitate, în orașele Italiei și ale provinciilor competițiile electorale sunt aprige. Decurionatul își înprospăta neconținut rândurile.

Sub decurioni și augustali se situează plebea Romei și a exteriorului ei. Plebea Romei este depolitizată, dar ierarhizată. Teoretic numai anumiți cetățeni beneficiază de distribuțiile gratuite de alimente; însă, cu familiile lor, se ajunge la un total de jumătate de milion. Ei formează plebea „frumentară”, *frumentaria*, în opoziție cu plebea „infimă” ori „sordidă”, *infima*, *sordida*, alcătuită din străini peregrini și libeți săraci. La țară, dintre plebei făceau parte, pe lângă coloni și mici proprietari, țărani muncitori sezonieri, care își închiriau brațele proprietarilor mari și mijlocii de pământ. Nivelul lor de viață este foarte scăzut. Ceea ce facilitează propagarea brigandajului. Deși termenul „tălhar” sau „lotru”, *latro*, caracteriza orice om din afara legii, hoț, dezertor din armată, membru al crimei organizate a timpului, ins nesupus autorităților romane. În Roma însăși, forțele de poliție, create de August, nu elimină hoția și atacurile armate, „loviturile criminale mortale”, însă le limitează.

Fără îndoială, nu toți libeții sunt bogați. Cei mai mulți duc o existență penibilă ca mici artizani, negustori mărunți sau simpli lucrători. Spre a evita perturbarea chiar a unei societăți deschise, administrația augusteică restrânge eliberările de sclavi. O lege Fufia Caninia, din 2 î.C., limita numărul sclavilor care puteau fi eliberați de stăpân prin testament, după decesul lui. O altă lege Aelia Sentia, din 4 d.C., fixa o limită de vârstă pentru cel ce putea elibera (20 de ani) și complica sensibil accesul la libertate al sclavilor mai tineri de 30 de ani. Cum observă Yves Roman, reechilibrarea socială, inițiată de August, nu cobora prea jos pe scara socială. Unii libeți nu primesc cetățenia romană și rămân dependenți de foștii lor stăpâni. Guvernarea augusteică nu se amestecă simțitor în raporturile dintre stăpâni și sclavi. Totuși August reprobă cruzimea lui Veditius Pollio față de sclavii lui (*DC*, 254, 23, 2). Concomitent, se interzice proprietarilor să-și expună sclavii colților fiarelor, printr-o lege Petronia din 19 î.C.

Masa sclavilor continuă să fie eteroclită. Numărul sclavilor are de altminteri tendința să scadă. Se constată că anumiți sclavi participă la distribuțiile frumentare (*J.L.S.*, 6271). Anumite familii din Roma țin să posede numeroși sclavi, ca să-și pună în evidență un „standing” ridicat. Crește numărul sclavilor născuți în casa stăpânilor, *uernae*, intens romanizați. Prețul sclavilor nu este în general ridicat. Se plătesc pentru cumpărarea și întreținerea unui sclav 300 de sesterți. Pe când mulți oameni liberi dispun de un venit anual de 1.000 de sesterți. Pe de altă parte, un medic sclav plătește, într-un oraș mic, 50.000 de sesterți pentru eliberarea sa (*J.L.S.*, 7519). Căci sclavii pot acumula un anumit venit și astfel să-și cumpere eliberarea.

Yves Roman observă că această societate augusteică deschisă avea totuși o structură piramidală, pe care o figurează printr-o schemă. La bază se găsesc oameni liberi, plebe urbană și rustică, sclavi. Se urcă spre libertăți opulenți și cei ce fac parte din *familia* principelui (*Caesaris*). Urmează, spre vârf, decurionii, cavalerii de rând, apoi prefectii și procuratorii ecvestri, senatorii (consulari și alții). La „vârful vârfului” se situează *imperator* și „casa imperială”, *domus imperatoria*²⁷.

Cultura și mecanismele sale

În materie de cultură, de literatură și artă, de școlarizare și cultivare a publicului roman, „secolul” lui August comportă unul din vârfurile dezvoltării intelectuale din Roma antică. Desigur, alături de epocile lui Cicero, Nero, Traian și de era așa-numitei renașteri constantino-theodosiene din secolul al IV-lea d.C. Dar „secolul” lui August marchează o decantare strălucită a creativității spirituale, o eflorescență strălucită a ramurilor culturii, ca și a bazelor ei, cristalizate în școli și în alte instituții pendinte de acestea. O performanță expansiune spirituală, un variat și oportun orizont de așteptare au înlesnit ecloziunea fericită a creațiilor literar-artistice, dar și a școlilor, bibliotecilor, librăriilor și altor mecanisme educativ-spirituale. Publicul roman dobândise o notabilă maturizare intelectuală, iar *pacea cetățenească, obținută totuși cu pierderea libertății depline de expresie, din păcate, ca și redresarea resurselor materiale ale societății au impulsat mari creații literare*, inclusiv făurirea unor adevărate poezii și istoriografii naționale, dezvoltarea civilizației scrisului. Își încep și își amplifică existența biblioteci publice, pe lângă bogatele fonduri de cărți private, foarte numeroase.

Asinius Pollio întemeiase, încă din 37 î.C., în atriu Libertății de pe Aventin, o consistentă bibliotecă publică, sortită a deveni un fel de muzeu al literaturii, care, pe lângă abundența de scrieri literare grecești și latinești, conținea chipurile scriitorilor și diverse obiecte de artă vestite. Octavian-August înființează și el biblioteci publice, dintre care una se situa în porticul Octaviei, începând din 33 î.C., unde se afla ca bibliotecar Gaius Melissus, libert instruit al lui Mecena, iar alta în clădirile aferente templului lui Apollo de pe Palatin, condusă de eruditul Hyginus. Librăriile-edituri se dezvoltă într-un ritm aproape exploziv. La stimularea compunerii de opere literare, ca și a „consumării” lor, a contribuit, în mod pertinent, ecloziunea recitațiilor publice, *recitationes*. Am constatat, în capitolul anterior, că ele erau mai vechi, dar Asinius Pollio a fost cel dintâi care și-a recitat în fața unui public larg operele, într-o sală din propria casă (Sen., *Contr.*, 4, praef., 2).

Caracterul dramatic, teatral, al acestor recitații, practic similare anumitor monologuri scenice, îi seducea pe romani, deprinși cu spectacolele. Chiar și obiceiul frecventării școlilor de retorică îi determina să guste recitațiile. Publicul era convocat,

prin invitații, la asemenea recitații, care aveau loc în săli specializate ori închiriate în vederea citirii cu glas tare a operelor literare. Scriitorii se obișnuiesc să-și recite operele fie în fața unor prieteni, fie în public. De altfel, citirea în gând a textelor încă nu exista. Scriitorii ajung să recite opere din toate speciile de poezie și de proză. Cum discursul literar recitat era ascultat – și trebuia ascultat cu plăcere – efectele recitațiilor publice asupra structurii textelor sunt foarte importante, căci publicul, de altminteri asaltat de frecvența recitațiilor, aprecia, în mod inevitabil, potențarea alurii dramatice și a patinei lor retorizante. În „secolul” lui August clasele de retorică influențează masiv expresia literar-artistică.

Impulsionarea creațiilor literare se datorează, în mod sensibil, și proliferării cercurilor cultural-politice, care își trăiesc acum „vârsta de aur”. Cu siguranță ele nu devin cluburi englezești închise, însă comportă o anumită decantare. Efectivele lor devin oarecum stabile și ele se comportă ca niște autentice cenacluri literare, supuse unui pregnant patronaj literar. Atât August însuși, cât și corifeii cercurilor cultural-politice dezvoltă substanțial ocrotirea și încurajarea complexă, inclusiv materială, a scriitorilor. Desigur cel mai important și mai frecventat cerc cultural-politic, *circulus*, a fost cel al lui Mecena. El a pus în operă un tip specific de patronaj literar, rămas în istorie sub numele de mecenatism. Mecena însuși era scriitor, autor de dialoguri filosofice și de tragedii, de satire menippee și de felurite poeme, în care practica o scriitură colorată, rafinată și asianistă. Mecena a știut să atragă cu abilitate, în jurul său, scriitorii și să-i determine să sprijine activ propaganda augusteică. Mecena a înțeles că un nivel de viață decent este indispensabil scriitorilor și a susținut financiar autori ca Vergiliu și Horațiu, însă a acordat subsidii consistente și altor literați. Desigur, poeții dispuneau de o organizație profesională, „colegiul poezilor”, *collegium poetarum*, dar acesta funcționa ca o confrerie religioasă, și nu sindicală. De aceea însuși August va califica cercul lui Mecena ca „masa paraziților”, *parasitica mensa* (Suet., *Frg.*, 28, 5). Existau desigur poeți cerșetori sau saltimbanci. Cercul lui Mecena începe să se înghebeze încă din 39-38, în Italia, când patronul cercului îl întâlnește pentru prima oară pe Horațiu. Vergiliu și Varius îl frecventau deja pe Mecena. Aderă la cerc scriitori ca Tucca, Plotius, Lucius Rufus Varius, Octavius, Fuscus. Epicureismul își pune amprenta pe opțiunile acestui cerc. Totuși, cu vremea, se ajunge la eclectism, ca și la preconizarea unei poezii exaltante și patriotice. În interiorul cercului predomină o prietenie, o amicie de sorginte epicureică, susceptibilă să excludă geloziile literare și să egalizeze oameni foarte deosebiți ca origine socială, avere, cultură și talent. Prin urmare, aproape toți poeții de seamă ai vremii au frecventat cercul lui Mecena. Anumiți cercetători estimează că „secolul” lui August nu se încheie în 14 d.C., ci în 8 î.C., data morții lui Mecena, deoarece atunci s-ar estompa gloria literelor augusteice, în special a poeziei. Scriitor și om politic, antonian, dar și republican, raliat lui August, Asinius Pollio a organizat un alt cerc cultural-politic. Asinius Pollio preconiza o nouă concepție, modernă, despre literatură. Care nu ar trebui să constituie o activitate marginală, înregimentată, ci autonomă, cu o finalitate proprie. El excludea o literatură complement ori succedaneu al activității politice și aspira spre gustul practicii literare asidue. Un alt cerc cultural-politic de seamă a fost cel făurit de Marcus Valerius Messala Corvinus. Hyginus, Pompeius Macer și chiar Ovidiu și Tibul au frecventat cercul lui Messala. Ca și poeta Sulpicia, nepoata lui Messala, sau Lygdamus. Atât în cercul lui Asinius Pollio, cât și în cel al lui Messala

se preconiza o estetică clasicizantă. Deși adepții lui Messala au utilizat o poezie intimistă, care recupera filoane ale neoterismului. În ambele cercuri, se contura o anumită independență față de curtea imperială, care nu implica deloc opoziția ideologico-politică.

Spre deosebire de artiștii plastici și, într-o anumită măsură, de arhitecți, asimilați meșteșugarilor, ca nivel social, anumiți scriitori ai „secolului“ augusteic beneficiau de prestigiu social, chiar dacă nu realizaseră cariere politice marcante: participau plenar la controversele ideologice și estetice. Nu se putea recurge la opțiunea politică liberă, dar, îndeobște, scriitorii au apelat cu moderație la măgulirea puternicilor zilei. Cu toate acestea s-a ținut o conexiune destul de strânsă între literatură și regimul Principatului. August a influențat opinia publică, a statuat o hegemonie culturală. Sugestiile lui Mecena au jucat, în această privință, un rol foarte important. August și Mecena au sugerat poezilor exaltarea lui Apollo și a oracolelor Sibyllei, valorizarea legendei lui Enea, a originii gintei Iulia și a prestațiilor principelui. Glorificarea Romei conota, de regulă, celebrarea lui August. Chiar și Propertiu a pus în pagină glorificarea Principatului și a Romei. După moartea lui Vergiliu, tocmai Propertiu s-a înfățișat ca purtătorul de cuvânt al lui August. Au existat totuși intelectuali contestatari. Ne referim la juristul Antistius Labeo, la oratorul Albucius Silus, la oratorul și istoricul Titus Labienus. Iar propaganda întreprinsă de Ovidiu nu a fost pe placul puterii imperiale. Am consemnat mai sus cazul oratorului Cassius Severus. Înșiși August, intelectual desăvârșit, și-a angajat condeiul în sprijinul propagandei Principatului. Nu s-a mărginit la patronarea ori reprimarea scriitorilor, deși îi plăcea să poarte lungi discuții cu intelectualii pe teme culturale. August a compus tragedii și poeme, inclusiv epigrame, exortații filosofice, pamflete și lucrări autobiografice. Ne-am referit frecvent la *Res Gestae diui Augusti*, unde își figurează concentrat viața politică și înfăptuirile, nu cronologic, ci pe categorii de fapte, *facta*, și își legitimează ideile politice. Practică un stil aparent sobru, concentrat, clasicizant, parcă influențat de cel al lui Iulius Caesar, dar pe un timbru solemn, orgolios și în fraze relativ scurte.

Procesul de alfabetizare a romanilor progresează într-un ritm accelerat. Nivelul școlilor romane crește simțitor. Se dezvoltă retorica, însă și educația filosofică. Instruirea tinerilor romani se desfășoară sub egida umanismului, definit de romani prin conceptul de *humanitas*. Dacă, la greci, formarea adolescenților implica *paideia*, având drept cadru *gymnaziul* și idealul efebic, instruirea romanilor cuprindea prin excelență însușirea culturii²⁸.

August nu ar fi putut transforma Roma dintr-un oraș de cărămidă (și de lemn) într-un unul de marmoră, cel puțin la nivelul edificiilor publice, dacă arhitectura vremii nu ar fi inclus o înflorire semnificativă. Preeminentă și în materie de arhitectură se manifestă tendința spre ordine riguroasă, spre simetrie desăvârșită, spre verosimilitate, spre promovarea frumosului majestuos, moralizator, rațional, elegant, armonios. În pofida veleităților „realiste“, cum atestă Altarul Păcii, conotația idealizantă se exprimă pretutindeni. Vitruviu face efortul de a sistematiza arhitectura teatrului. El acordă atenție proporțiilor teatrelor, analizează schemele geometrice ale celor grecești și romane. Îl preocupă situarea băncilor, a elementelor scenice, a decorurilor. Nu numai Vitruviu, ci și alți arhitecți romani s-au străduit să preconizeze dezvoltarea raționalistă a arhitecturii. Exponenții Principatului au transformat forurile Romei, în special pe cel republican, în fastuoase piețe elenistice. Totodată s-a impulsionat dezvoltarea grădinilor elegante, abundente în plante artistice tăiate, în pomi fructiferi și în păsări, ca și în fântâni răcoritoare. Cu îndrituire, s-a

opinat că arta „secolului“ augusteic se transfigurează într-o măiestrie autonomă, difuzată pe o amplă suprafață socială, ca o importantă parte a vieții citadine, pe care o activează, o stimulează și o modelează. Sculptura „secolului“ revelează tendințe similare, cu toate că factura clasicizantă, austeră, riguros raționalizată, se manifestă chiar mai ostentativ decât în arhitectură. Pictura cunoaște de asemenea o expansiune notabilă. Se constată proliferarea unor mozaicuri, relativ somptuoase, rafinate. La Roma se neglijase ceea ce noi denumim acum ca „pictură de șevalet“, compoziția picturală limitată, de așezat într-un dulap. Dar tocmai această pictură atât de modernă progresează substanțial în „secolul“ lui August. Tabloul individualizat se delimitează categoric de pictura parietală. Paleta romană excela în roșu ocru sau strălucitor, galben, albastru și negru (Vitr., 7, 7 și urm.). Pictura murală deschide zidul jocurilor culorilor și planurilor succesive. Totuși coloanele și frontoanele tind să izoleze panourile pictate, unde fantasia transgresează clasicismul auster. Pictura peisagistă se înrudește cu poezia bucolică; pledează pentru exaltarea sentimentului naturii. Deși recursul la mitologie este pregnant. O discretă conotație barocă are parcă tendința să seducă pictorii „secolului“.

Deși în poezia „secolului“ augusteic se manifestă o fecundă afinitate cu poezia neotericilor, cu arta callimahismului roman, în ultimă instanță literatura timpului este profund clasicizantă. Scriitorii epocii, indiferent de cercul cultural-politic căruia aparțineau – însă unii puteau frecventa diverși *circuli* – ilustrează exprimarea devenită normativă a esteticii clasice. Clasicismul augusteic se întemeiază pe standardele aristotelismului și traduce simetria, controlul riguros, chiar auster, al expresiei, gravitatea, când materia abordată o impunea, mai cu seamă conveniența, *convenientia*, acordul cu natura, însă și între componentele intrinseci ale structurii literare practicate. Horațiu întocmește, în „Arta poetică“, *Ars poetica*, un cod, un autentic catehism al clasicismului. El zămislește poeziei pandantul, dar încă mai acuzat, mai constrângător, mai riguros, al esteticii clasicizante propuse de către Cicero pentru proză. Neîndoielnic, putem decela și anumite reminiscențe ale tradiționalului expresionism roman. Pe lângă acestea, cum am semnalat imediat mai sus, se lasă detectate și stileme, o sensibilitate lirică de sorginte alexandrină, callimahiană. Chiar în cercul lui Mecena, până la băătălia de la Actium, prevalează genul scurt, rafinamentul sofisticat, ca ulterior să se impună cu autoritate lirismul triumfal, intențional, ostentativ, clasicizant. Pretutindeni clasicismul resoarbe alte opțiuni estetice. În timp ce Titus Livius preconizează un ciceronism adaptat „secolului“ augusteic.

Pe de altă parte, scriitorii epocii se învederează exigenți și autoexigenți, adepții profesionalismului deșăvârșit, ai calității superioare a operei de artă. Nu sunt absente confruntările între speciile literare estimate ca majore și cele apreciate ca minore. Îndeosebi scriitorii epocii năzuiesc să rivalizeze cu marile modele ale poeziei grecești. Ținta lor era să devină fiecare creatori de noi specii literare, „inventatori“ de genuri și tipare odinioară făurite numai de scriitorii greci. Vergiliu ambiționa să fie concomitent un nou Teocrit, un nou Hesiod, un nou Homer, iar Horațiu un nou Arhilob, un Alceu și un Pindar roman. Propertiu se va proclama el însuși un Callimah roman. Idealul de „poet doct“, *poeta doctus*, își amplifică semnificațiile. Acest ideal ilustrează acum cunoscătorul arabescurilor subtile ale poeziei grecești, imitatorul și promotorul la Roma al operelor unui poet elen, al structurilor adaptate mentalului roman. Literatura „secolului“ lui August se reliefează ca profund romanocentristă, afirmă cu tărie succesele Romei, este organic națională, însă și optimistă. Paseismul este recuzat de scriitorii epocii. Se crede în viitorul

glorios, întins spre eternitate, al Romei. Valoarea strălucită a operelor în versuri și chiar în proză este incontestabilă. Literatura acestei vremi este clasică și deoarece oferă modele strălucite, de studiat în clasele elevilor și învățăceilor. Vergiliu furnizează concomitent mici poeme fermecătoare, care poartă asupra Arcadii romane, unde pătrunde totuși problematica timpului, în *Bucolice* sau *Egloge*, elogiul trudei aducătoare de profit și al Italiei, în *Georgice*, marea epopee națională a Romei, în *Eneida*. El ia locul desuetului Ennius în peisajul poeziei latine, se manifestă ca un poet total. Horațiu scrie poeme de o luciditate aproape exagerată, dar pline de savoare, ca și creațiile lirice ale lui Propertiu, Tibul, Ovidiu și chiar ale Sulpiciei. Varius ilustrează tragedia clasicizantă pierdută și deci ignorată de noi. Titus Livius, în proză, circumscrie o frescă uriașă a istoriei romane, veritabil pendant al Eneidei. Îl secondează prozatori ca Pompeius Trogus și Vitruviu.

Persistă școlile filosofice consacrate: Noua Academie, propulsată de Cicero, epicureismul, încă activ, stoicismul. La frontierele stoicismului se dezvoltă secta dizidentă a Sextiilor, tatăl și fiul. Sextienii preiau elemente pitagoreice și elaborează o medicină suplă, adeptă a unui regim de viață și de existență specific. Ei renunță la activismul socio-politic consacrat al școlii stoice, la angajarea în serviciul cetățenilor, și propovăduiesc existența contemplativă, privilegiată de toți stoicii, în limba greacă, *bíos theoretikós*. Nu știm dacă această dezangajare din viața publică implica, în mintea lor, o formă de opoziție, de reticență, dar ea convenea perfect strategiei politice a regimului augusteic²⁹.

Succesiunea lui August

Unul dintre cele mai derutante aspecte ale Principatului lui August a fost tocmai problema succesiunii împăratului. Am constatat că, din punct de vedere strict juridic, statul roman continua să funcționeze ca republică și că regimul politic, instaurat de Octavian-August, constituia o alcătuire politică fără nume precis. Sau, altfel formulat, August era un om providențial căruia poporul și senatul Romei îi transferaseră foarte numeroase competențe și o *auctoritas* superioară oricărui alt organ de guvernământ. Atunci cum se putea pune problema succesiunii? Ereditatea puterii imperiale nu avea temelie juridică și, în definitiv, nu a dobândit-o niciodată, până la sfârșitul antichității. Totuși, preț de aproape patruzeci de ani, s-a ridicat frecvent problema transmiterii puterii principelui în aceeași familie, adică în familia lui August. Dat fiind sănătatea foarte subredă a unui om veșnic bolnav, care a trăit totuși mai mult de șaptezeci și cinci de ani. O luptă surdă, însă crâncenă, desfășurată în culisele puterii și curții imperiale, în curs de formare, a avut ca țel tocmai transmiterea atribuțiilor și statutului principelui uneia dintre rudele lui. Datorită faptului că August nu a avut nici un fiu. *Nu putea exista o ereditate de drept, dar exista o ereditate de fapt*. De aceea, ca sagacitate, Jean-Marie Engel considera căndva că Principatul autoritar conținea în nuce Dominatul, monarhia teocratică și totalitară de la sfârșitul antichității. Poate că *ambiguitatea cea mai izbitoare, cea mai bogată în consecințe politice, a fost tocmai cea pendinte de succesiunea lui August*.

Conflictul pentru preluarea competențelor și poziției lui August a avut loc mai ales între clanul Iuliilor, fie ei deveniți astfel prin adopțiune, și cel al Claudiilor, în fruntea căruia se afla ambițioasa Livia, soția lui August. Principele însuși a ezitat. A pendulat,

a schimbat între ele soluțiile operaționale, constrâns în fond și de decesele celor desemnați de el însuși ca urmași ai săi. De altfel, el a unit prin legături conjugate cele două clanuri rivale. A recurs la adopție, la un fel de coregență, la încredințarea parțială a competențelor sale uneia sau alteia dintre rudele sale ori ale soției sale.

În parte, am consemnat mai sus cum s-a desfășurat confuzia, adică acest „imbroglio” privitor la succesiunea lui August. În 26 î.C., August a luat cu el în Hispania, ca aghiotanți ai săi, pe nepotul său, Marcus Claudius Marcellus, fiul Octaviei, sora principelui, ca și pe Tiberius Claudius Nero, viitorul Tiberiu, fiul Liviei. Ambii aveau șaisprezece ani și îmbrăcaseră toga virilă, cea a bărbaiilor. Fiecare era susținut de mama sa. August părea să încline spre Marcellus, căsătorit, în 25 ori în 24 î.C., cu vara sa primară, Iulia I, fiica principelui. Dar, la sfârșitul verii sau la începutul toamnei anului 23 î.C., Marcellus moare brusc. August depășește efemera tensiune, ivită între el și Agrippa, și, cum am mai relevat, o căsătorește pe văduva Iulia I cu secondatul său. Moartea lui Agrippa, în martie 12 î.C., complică din nou situația, puțin înainte de nașterea ultimului fiu al succesorului desemnat. Agrippa Postumus. Principele se gândește, ca urmași, la primii fii ai lui Agrippa și ai Iuliei I, Gaius și Iulius Caesar, adoptați de el în 17 î.C. Însă, în 11 î.C., moare și Octavia, pe când Tiberiu, succesorul de rezervă, este obligat să se însoare cu Iulia I, din nou văduvă. Tiberiu primește un *imperium* proconsular. Neînțelegerile se țin lanț în familia imperială. În 6 î.C., Tiberiu se retrage, într-un fel de exil, la Rhodos, după ce, în anul precedent, fusese consul. Tiberiu însuși îl forțează pe August să accepte o pauză în existența sa. Fiul Liviei era contrariat când îl vedea pe principe acordând preferință lui Gaius și lui Lucius Caesar. Pe de altă parte, după moartea pruncului comun al lui Tiberiu și al Iuliei I, relațiile dintre cei doi soți se deteriorează grav. Iulia își relua modul său de viață „modern”, chiar frivol. În salonul său, Iulia accepta nostalgici ai republicii, ca Sempronius Gracchus și alții. Mânios, în 2 î.C., August o exilează în insula Pandataria, de pe coasta Campaniei, unde o însoțește mama ei, Scribonia. Dar intervine o nouă lovitură de teatru. La 20 august 2 d.C., Lucius Caesar, care avea numai douăzeci de ani, plecat într-un turneu de inspecție în Hispania, dar îmbolnăvit pe neașteptate și oprit la Massilia (azi Marseille), moare, în condiții aproape inexplicabile. S-a bănuț că Livia nu era străină de producerea acestei nenorociri (DC, 55, 11, 1). Probabil că fusese răpus de vreo afecțiune gastrointestinală (apendicită acută?) sau de un virus oarecare. Privilegiat de August era însă Gaius Caesar. Trimis de August în Orient, ca să intimideze pe parți, implicați în tulburările din Armenia, Gaius întâlnește efectiv pe Marele Rege, dar unii armeni nu acceptă regele impus de romani. I se întinde o ambuscadă, în care este grav rănit la 9 septembrie 3 d.C. Rechemat în Italia, Gaius moare la 21 februarie 4 d.C. August suportă greu această pierdere și, înduioșat, relaxează surghiunul Iuliei I, instalată pe viitor în Calabria actuală. Dar în 7 d.C., Agrippa Postumus, adoptat de August cu doi ani în urmă, un coleric, o fire violentă, brutală, intră în conflict cu Livia și chiar cu principele, care îl îndepărtează de la Roma (Suet., Aug., 65, 3). În cele din urmă, August ordonă transferarea acestui nepot pe o insulă, sub pază militară, și obține un senatusconsult care prevede detenția pe viață a lui Agrippa Postumus (Suet., Aug., 65, 9). Iar, în anul următor, 8 d.C., este exilată și Iulia II, sora lui Agrippa Postumus, acuzată de adulter și de un mod de viață reprobabil. Coincidența între momentul surghiunirii Iuliei II și relegarea lui Ovidiu este tulburătoare. Practic, Tiberiu, întors la Roma, în anul 2 d.C., adică tocmai în vremea morții lui Lucius Caesar (era oare o altă coincidență?), rămâne unic moștenitor desemnat. În anul 3 d.C. i se prelungise, pentru încă zece ani, *imperium*-ul, iar în 13 d.C. a devenit „coregent” al Principatului.

Toate aceste intrigi obscure, sordide, de palat dezvăluie caracterul de monarhie autoritară al Principatului. Faptul că, spre a menaja susceptibilitățile romanilor, August nu purta diadema regală, nu oculta substanța reală a regimului. Nu au purtat această diademă nici dictatorii comuniști ai secolului XX, care au încercat (și în cazul Coreei chiar au reușit) să-și lase puterea moștenire fiilor lor. Pe de altă parte evoluția manevrelor de culise ilustrează influența crescândă și malefică a Liviei, dușmana înverșunată a Iuliilor. Livia ducea o „trenă” de viață modestă, însă era avidă de putere, ca o adevărată „femeie castratoare”. Primea în secret senatori, își manipula soțul, totuși atât de precaut, și își gestiona singură imensele averi personale. Nu a fost străină de exilările Iuliilor și nici de cea a lui Agrippa Postumus. La 19 august 14 d.C., a murit însuși August, în sudul Italiei, la Nola, doborât de tulburări gastrointestinale. Ficatul? Vezica biliară? O scleroză generalizată? Se pare că, în primăvara anului 14 d.C., August și-ar fi vizitat în secret nepotul, pe Agrippa Postumus, în insula Planasia, unde acesta era exilat: s-ar fi vărsat atunci multe lacrimi de o parte și de alta (Tac., *An.*, 1, 5, 1). Dar Livia a manevrat ca succesiunea să-i revină fiului său. De altfel, Agrippa Postumus a fost ucis, în exil, de un centurion. Tiberiu a pretextat că ordinul de lichidare fusese dat de însuși August (Tac., *An.*, 1, 6, 1; Suet., *Tib.*, 22; DC, 57, 3). Ceea ce era absurd: crima a fost opera Liviei și, probabil, a lui Tiberiu.

August instalase un nou „regim”, *status*, al gestionării Imperiului. Desigur, eșuase pe planul restaurării moravurilor și valorilor tradiționale, fie ele și confiscate în favoarea sa. Ca să cruțe tabuuri republicane, susceptibilități înveterate, și poate în virtutea psihologiei sale contorsionate, enigmatice, lăsase în urmă numeroase ambiguități, pe care niciodată așa-zisul Imperiu nu va putea să le elimine. În ansamblul său, Principatul era ambiguu și generator de complicate perturbări, de frământări interioare majore. Cum opinează Yves Roman, nimic nu era reglementat clar la moartea lui August³⁰.

NOTE

¹ Pentru accepțiile termenului de *saeculum*, vezi Robert Étienne, *Le siècle d'Auguste*, ed. a 2-a, Paris, 1989, pp. 9-12; Eugen Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*, București, 1980, pp. 15-19; *id.*, „Le saeculum Traiani, apogée de la culture et de la civilisation romaines”, *Acta Musei Napocensis*, 26-30, 1, 1, 1989-1993, pp. 67-76, în speță p. 67 = „Il saeculum Traiani, apogeo della cultura e della civiltà romana”, *Epigrafia e territorio. Politica e società. Temi di antichità romane*, 3, 1994, pp. 301-321, în speță, pp. 301-302.

² Cu privire la regimul fără nume, la crearea Principatului, la termenul de *princeps*, vezi J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, p. 43 etc.; Yves Roman, *Le Haut-Empire romain. 27 av. J.-C. – 235 ap. J.-C.*, Paris, 1998, pp. 7-15; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 219-224; *id.*, „La formation du Principat d'Auguste”, *Latomus*, 57, 1998, pp. 72-95, îndeosebi p. 88; *id.*, *Claudius*, București, 2000, pp. 63-64. În ce privește căderea republicii, a se vedea, pe lângă lucrări citate în alte capitole, F. De Martino, *op. cit.*, III, pp. 54-102; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 127-518; *id.*, *Les structures*, pp. 415-447; *id.*, *Rendre à César*, pp. 275-278.

³ Punctul de vedere al restaurării efective a republicii îl identificăm la G. Ferrero, *Grandeur et décadence de Rome*, 6 vol., Paris, 1904-1908, *passim*; *id.*, *Nouvelle histoire de Rome*, Paris,

1936; Eduard Meyer, *op. cit.*, *passim*; cu nuanțe și la Mason Hammond, *The Augustan Principat in Theory and Practice during the Julian-Claudian Period*, Cambridge, 1933, *passim*; teoria diarhiei a fost profesată de Theodor Mommsen, *Le droit public romain*, trad. fr. de P.F. Girard, 7 vol., ed. a 2-a, Paris, 1892-1894, V, pp. 5-6; VII, pp. 492-498; Erich Kornemann, *Römische Geschichte*, Stuttgart, ed. a 2-a, 1940, *passim*; *id.*, *Doppelprinzipat und Reichstellung im Imperium Romanum*, Berlin-Leipzig, 1930, *passim*; pentru monarhie republicană a pledat Karl Loewenstein, *The Governance of Rome*, Den Haag, 1973, pp. 240-248; 279-281; 315; 324. Teoria flocezariană a unei monarhii în doi timpi (sub Caesar și Octavian) este clar expusă de către Hermann Dessau, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, 2 vol., Berlin, 1924-1930, dar și de G. Bloch, *op. cit.*, pp. 328-330. Susțin instaurarea monarhiei sub August H. Siber, *Das Führeramt des Augustus*, Leipzig, 1940, *passim*; R. Syme, *op. cit.*, pp. 247-498; Jean-Marie André, *Le siècle d'Auguste*, Paris, 1974, pp. 104-107; 117; 133-134; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 32-34; 44; 67; R. Étienne, *op. cit.*, p. 42; Marcel Le Glay-Jean Luc Voisin-Yann Le Bohec, *Histoire romaine*, Paris, 1991, pp. 182; 188; Marcel Le Glay, *Rome, Grandeur et déclin de l'Empire*, Paris, 1992, pp. 17; 21; 27; 39; 60; 306-311; 320; 495; ca și Mario Pani, *Principato e società a Roma dai Giulio-Claudi ai Flavi*, Bari, 1983, *passim*; *id.*, *Potere e valori a Roma fra Augusto e Traiano*, ed. a 2-a, Bari, 1993, pp. 9-28; 65-82; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 133-134; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 223-226; *id.*, *La formation*, pp. 76-79; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 12-22.

⁴ Relativ la izvoarele literare, vezi R. Syme, *op. cit.*, p. 307; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 99-153; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, p. 60; M. Le Glay, *Empire*, pp. 23-28; 39; E. Cizek, *La formation*, pp. 77-79; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 9-10. Referitor la o monarhie parțial de drept, mai jos semnalată, vezi M. Le Glay, *Empire*, pp. 42-45; E. Cizek, *La formation*, p. 79.

⁵ Pentru puterile excepționale, anterioare lui ianuarie 27 î.C., vezi P.F. Grenade, *Essai sur les origines du Principat*, Paris, 1961, pp. 13-19; F. De Martino, *op. cit.*, IV, pp. 81-93; K.E. Petzold „Die Bedeutung des Jahres 32 für die Entstehung des Prinzipats“, *Historia*, 18, 1969, pp. 334-351 (32 î.C. ar fi data consensului ilustrat de August însuși); Jean Béranger, *Principatus*, Genève, 1973, pp. 243 și urm.; Zigu Yavetz, „The Res Gestae and Augustus' Public Image“, *Caesar Augustus. Seven Aspects*, lucrare de echipă coordonată de F. Millar și E. Segal, Oxford, 1984, pp. 1-36. Cu privire la conotațiile și înrudirile epitetului – *cognomen* – de *Augustus*, vezi Georges Dumézil, „Remarques sur «augur», «augustus», *Revue des Études Latines*, 35, 1957, pp. 126-151; R. Étienne, *op. cit.*, pp. 40-41; M. Le Glay - I.L. Voisin-Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 188. Pentru evenimentele din ianuarie 27 î.C. și pînă lor, vezi R. Syme, *op. cit.*, pp. 298-313; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 103-107; Fergus Millar, „State and Subject: the Impact of Monarchy“, *Caesar Augustus*, pp. 37-60; W. Eck, „Senatorial Self Representation: Development in the Augustan Period“, *ibid.*, pp. 129-163; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 40-41; 51; M. Le Glay-J.L. Voisin-Y. Le Bohec, *op. cit.*, pp. 188-189; M. Le Glay, *Empire*, pp. 42-43; J.-L. Néraudau, *Auguste*, pp. 162-170; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 223-224; *id.*, *La formation*, pp. 72-75; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 12-14.

⁶ Privitor la sigiliul lui Octavian-August, vezi H.U. Instinski, *Die Siegel des Kaiser Augustus*, Baden Baden, 1962; relativ la atitudinea lui August față de Alexandru și la mausoleu, vezi A. Bruhl, „Le sauveur d'Alexandre le Grand et les Romains“, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 47, 1930, pp. 202-221; Gilbert-Charles Picard, *Auguste et Néron. Le secret de l'Empire*, Paris, 1962, pp. 62-63; D. Michel, *Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar und Marcus Antonius. Archäologische Untersuchungen*, Bruxelles, 1967, pp. 35-66; Konrad Kraft, „Der Sinn des Mausoleums des Augustus“, *Historia*, 1967, pp. 189-206; D. Kraft, „Augustus

und Alexander", *Gymnasium*, 1969, pp. 430-456; G. Cresci Marrone, „Alessandro fra ideologia e propaganda in età augustea", *Giornale Italiano di Filologia*, 1978, pp. 245-259; *id.*, „Imitatio Alessandri in età augustea", *Atene e Roma*, 25, 1980, pp. 35-41; Claude Nicolet, *L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Paris, 1988, pp. 30; 43; 208-209. Referitor la teoriile care poartă asupra arhetipurilor Principatului, vezi Jean Gagé, „Romulus-Augustus", *Mélanges de l'École Française de Rome*, 47, 1930, pp. 138-161; *id.*, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1960, pp. 54; 73-74; 128 (principele ca *patronus* al romanilor); Fergus Millar, *The Emperor in the Roman World (31 B.C.-337 A.D.)*, London, 1977, pp. 16-17; 118-122 (împăratul ca urmaș al puterii guvernatorilor de provincie); Joseph Hellegouarch, „Le principat de Camille", *Revue des Études Latines*, 48, 1970, pp. 112-132 (August și Camillus); M. Le Glay, *Empire*, pp. 30-37; 40; 71 (August ca succesor al regilor Romei, al lui Camillus, al dictatorilor secolului I î.C., al lui Alexandru); Y. Roman, *op. cit.*, pp. 10-12 (împăratul și despozițiile elenistice ori plebea favorabilă monarhiei); M. Meslin, *op. cit.*, pp. 118-122 (*patria potestas* ca model). Pentru interferența diverselor modele, vezi E. Cizek, *Mentalități*, p. 220 (originea multiplă a Principatului).

⁷ Pentru *tribunicia potestas* augusteică, vezi F. De Visscher, „La tribunicia potestas de César à Auguste", *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 5, 1939, pp. 101-122; R. Syme, *op. cit.*, p. 319; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, p. 106; Miriam Griffin, *Nero. The End of a Dynasty*, London, 1984, p. 19; Yves Perrin, „Le règne de Néron: une monarchie tribunicienne? À propos du changement apporté au comput des puissances tribunicienes en l'année 60", *Mélanges du Centre Jean Palerne*, 7 (Saint-Étienne), 1986, pp. 55-83, mai ales p. 59; François Jacques-John Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C.-260 ap. J.-C.)*. I. *Les structures de l'Empire romain*, Paris, 1990, pp. 17-18; M. Le Glay, *Empire*, pp. 40-57; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 226-227; *id.*, *La formation*, pp. 82-83; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 15-16. Relativ la semnificațiile vocabulului *princeps*, vezi L. Wickert, „Priniceps", *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, XXII, 2, col. 1998 și urm.; R. Syme, *op. cit.*, pp. 301-305; 493-499; M. Le Glay, *Empire*, pp. 27-30; 56-57; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 289-290.

⁸ Pentru *imperium* al lui August, vezi Anton von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München, 1937, pp. 232 și urm.; H. Last, „Imperium maius, a Note", *Journal of Roman Studies*, 1947, pp. 157-164; Jean Béranger, *Recherches sur l'aspect idéologique du Principat*, Bâle, 1953, mai ales pp. 132; 220-223; *id.*, „Imperium, expression et conception du pouvoir impérial", *Revue des Études Latines*, 55, 1977, pp. 325-344; *id.*, „L'expression du pouvoir suprême chez Tacite", *Du pouvoir dans l'antiquité: mots et réalités*, lucrare de echipă coordonată de Claude Nicolet, Genève, 1990, *Cahiers du Centre Glotz*, pp. 181-205; Geza Alföldy, „Die Ablehnung der Diktatur durch Augustus", *Gymnasium*, 79, 1972, pp. 1-12; J. Deininger, „Von Republik zur Monarchie. Die Ursprünge der Herrschertitulatur des Prinzipats", *Aufstieg und Niedergang der römische Welt*, I, 1, Berlin-New York, 1972, pp. 982-997; Paul Petit, *Histoire générale de l'Empire Romain*, Paris, 1974, pp. 24-27; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 106-107; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 52-60; F. Jacques-J. Scheid, *op. cit.*, pp. 19-21; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 138; M. Le Glay, *Empire*, 55. 40-55; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 287-291; E. Cizek, *Mentalități*, p. 227; *id.*, *La formation*, pp. 79-81; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 14-17 (care consideră că *imperium* și alte atribuții îl poziționau pe August ca reprezentant tradițional al oligarhilor, în vreme ce *tribunicia potestas* îl propulsa ca exponent al plebei). S-a susținut că *imperium proconsulare maius* nu se exercita în interiorul zonei pomeriale a Orașului: Jean Gagé, „De César à Auguste. Où en est le problème de l'origine du

Principat?" *Revue Historique*, 177, 1936, pp. 279-342, în special pp. 338-339; *contra*, F. De Martino, *op. cit.*, IV, 1, *passim* (acest *imperium* era valid și în interiorul Romei). În orice caz, în zona pomeială, Augúst deținea *imperium* consular. Trebuie precizat că soldații și toți locuitorii Imperiului erau legați prin jurământ de fidelitate de Augúst și de moștenitorii lui.

⁹ Pentru pontificatul maxim și alte sacerdoții ale lui Augúst, vezi Jean Gagé, *Apollon romain*, Paris, 1955, pp. 155 și urm.; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, p. 128; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 45-46; 64; R. Étienne, *op. cit.*, p. 49; M. Le Glay-J.-L. Voisin-Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 153; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 138; M. Le Glay, *Empire*, pp. 45-46; E. Cizek, *La formation*, pp. 83-84; Y. Roman, *op. cit.*, p. 14.

¹⁰ În legătură cu așa-numita *cura morum et legum*, vezi A. von Premerstein, *op. cit.*, pp. 150 și urm.; *contra*, J. Béranger, *Recherches*, pp. 186-217; R. Étienne, *op. cit.*, p. 36; M. Le Glay, *Empire*, pp. 38; 45-46; 67. Pentru *cura annonae*, vezi Henriette Pavis d'Escurac, *La préfecture de l'annone. Service administratif impérial d'Auguste à Constantin*, Roma, 1976, pp. 5-6; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, p. 60; M. Le Glay, *Empire*, p. 44; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 228-229; *id.*, *La formation*, pp. 84-85; pentru costumul de triumfător, vezi A. Wallace-Hadrill, „Civilis Princeps: between Citizen and King”, *Journal of Roman Studies*, 72, 1982, pp. 32-48; E. Cizek, *La formation*, p. 85. În ce privește traducerea grecești ale „formulei” imperiale, vezi M. Le Glay, *Empire*, pp. 29; 54-55; E. Cizek, *La formation*, pp. 81; 86-87. Pentru bazele puterii imperiale, ale atribuțiilor lui Augúst, vezi F. De Martino, *op. cit.*, IV, 1, pp. 108-229; 329-358; 400-453; J. Gaudemet, *op. cit.*, pp. 458-468. În ce privește semnificația titlului de *pater patriae*, vezi mai ales R. Syme, *op. cit.*, p. 493; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 54; 73-77; 128; R. Étienne, *op. cit.*, pp. 44; 48; F. Jacques-J. Scheid, *op. cit.*, pp. 29-31; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 219-220; E. Cizek, *La formation*, p. 91.

¹¹ Relativ la acest entuziasm, aparent spontan, în realitate comanditat, vezi M. Le Glay-J.-L. Voisin-V. Le Bohec, *op. cit.*, p. 188; E. Cizek, *La formation*, pp. 76; 78.

¹² Privitor la *auctoritas Augusti*, vezi îndeosebi Jean Gagé, ediție a *Res gestelor*, Paris, 1935, p. 36; A. Magdelain, *Auctoritas principis*, Paris, 1947, în special pp. 47-49; 60-63; 111-113; E. Pugliese Carratelli, „Auctoritas Augusti”, *La Parola del Passato*, 10, 1949, pp. 29-40; R. Syme, *op. cit.*, pp. 306; 313; 497-498; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 24-25; 50; M. Le Glay-J.-L. Voisin-Y. Le Bohec, *op. cit.*, pp. 188-189; M. Le Glay, *Empire*, pp. 56-60; E. Cizek, *La formation*, pp. 85-89; *id.*, *Mentalități*, pp. 232-233.

¹³ Relativ la noile sensuri conferite noțiunii de *libertas*, vezi R. Syme, *op. cit.*, pp. 391; 401-492; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 110-112; R. Étienne, *op. cit.*, p. 37; E. Cizek, *La formation*, p. 89. Pentru ambiguități, a se vedea R. Syme, *op. cit.*, pp. 319; 491; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 177-179; mai ales R. Étienne, *op. cit.*, pp. 14-39; 42; M. Le Glay, *Empire*, pp. 18-19; 29-60; 113-115; E. Cizek, *La formation*, pp. 89-90. Marcel Le Glay a remarcat o ambiguitate revelatoare. Pe de o parte funcționa un stat centralizat în jurul unui suveran unic, iar pe de alta poporul își alegea magistrații. Li se dădea cetățenilor iluzia autogestionării. Astfel li se părea că nu suferă jugul tiraniei.

¹⁴ Pentru anii 23-19 î.C., vezi J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 102-107; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 137-138; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 170-193; E. Cizek, *La formation*, pp. 77-91. În 20 î.C., Augúst, însoțit de Livia, s-a deplasat inițial în Sicilia și apoi în Grecia și în Orient. Realiza un turneu de inspecție. A reglementat, pe căi diplomatice, problema raporturilor cu părții. Plecarea sa din Roma a nemulțumit profund plebea Capitalei. De două ori comițiile centuriate au încercat să-l impună drept consul. Senatul s-a confruntat cu tentativa eșuată a unui

ambicioș, care a încercat să dobândească ilegal consulatul. Era oare un exponent al vestigiilor republicane? În orice caz a fost executat. La 12 octombrie 19 î.C., August a reintrat triumfal în Roma. A ridicat un altar dedicat „Fortunei întoarcerii”, *Fortuna Redux*, inaugurat la 15 decembrie. Totodată în 19 î.C., August a impus senatului, într-o reuniune, în care s-a izbit de dârze rezistențe, primele sale legi de reformare și purificare morală a societății (DC, 54, 16).

¹⁵ Pentru concurența favorabilă noului aparat gestionar, vezi Cl. Nicolet, *Les structures*, pp. 448-449; M. Pani, *Principato*, pp. 29-32; E. Cizek, *La formation*, p. 89; *id.*, *Mentalități*, p. 229; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 17; 21.

¹⁶ Pentru gestiunea Imperiului, vezi F. de Vischer, *Les édits d'Auguste découverts à Cyrène*, reeditare, Osnabrück, 1965, *passim*; D. Nörr, *Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit*, München, 1966; Paul Petit, *op. cit.*, pp. 42-49; N. Charbonnel, „À propos de l'inscription de Kymé et des pouvoirs d'Auguste dans les provinces au lendemain de 27 av. n.e.”, *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, seria a 3-a, 26, 1979, pp. 177-225; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 139-140; M. Le Glay, *Empire*, pp. 88; 90-97; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 21-32; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 241-250; *id.*, *La formation*, pp. 89-91. Relativ la funcționarii Republicii, vezi Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 12; 437-438; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 217-218.

¹⁷ Pentru armata romană și reformarea sa, sub August, a se vedea J. Vendrand-Vayer, *Normes civiles et métier militaire sous le Principat*, Clermont-Ferrand, 1983; J.B. Campbell, *The Emperor and the Roman Army 31 B.C.-A.D. 235*, Oxford, 1984, *passim*; Yann Le Bohec, *L'armée romaine*, Paris, 1989, *passim*; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 135; M. Le Glay, *Empire*, pp. 98-112; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 21-22.

¹⁸ Pentru astfel de reforme, vezi A. Mastino, „Orbis, kósmos, oikouménē: aspetti spaziali dell' idea di impero universale da Augusto a Teodosio”, *Atti del III Seminario Internazionale di Studi Storici*, „Da Roma alla terza Roma”, Aprile 1983, Roma, 1986, pp. 63-162; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 140; M. Le Glay, *Empire*, pp. 85-90; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 124-129; 162-164. Pentru că, în cursul lunii *Sextilis*, August asumase primul său consulat, celebrase trei triumfuri, determinase legiuni să treacă de partea sa și supusese Egiptul, punând capăt războaielor civile, senatul a conferit acestei luni denumirea de *augustus*, de fapt augustul nostru: *Maer., Sat.*, 1, 12, 35.

¹⁹ Relativ la iconografia lui Agrippa, vezi J.-J. Bernouilli, *Römische Iconographie*, Stuttgart, 1882-1894, I, pp. 252-263. Cu privire la *Ara Pacis*, vezi Mario Attilio Levi, *Il tempo di Augusto*, Torino, 1951, pp. 214-215; 237-269; S.B. Platner, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Roma, 1965, pp. 30-32. Pentru capul statuii colosale, vezi M. Menichetti, „La testa colossale della Pigna. Il colossus di rei Augusti e l'imitatio Alexandri in età Giulio-Claudia”, *Mélanges de l'École Française de Rome et d'Athènes*, 98, 1986, pp. 565-593. Pentru mausoleu, vezi Clementina Gatti, „Il mausoleo di Augusto. Studio di ricostruzione”, *Capitolium*, 1934, pp. 457-464. Privitor la urbanismul augusteic în general, vezi J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 171-272; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 142-143; M. Le Glay, *Empire*, pp. 33-34; 47; 83-84; 114; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 220-221; Y. Roman, *op. cit.*, p. 40.

²⁰ Pentru problemele acestei zone și relațiile cu Roma, vezi, printre alții, Theodor Mommsen, „Reges Thraciae inde a Caesare dictatore”, *Ephemeris Epigraphica*, II, 1875, pp. 250-263; Hermann Dessau, „Reges Thraciae qui fuerint imperante Augusto”, *ibid.*, IX, 1909, pp. 609-706; I. Ivanow, „Die trakisch-römischen Beziehungen am Vorbind der römischen Herrschaft in Thrakien”, *Studii Clasice*, 3, 1961, pp. 93-98; Emilia Dorușiu-Boilă, „Moesia”, *Dicționar de Istorie Veche a României (Paleolitic – sec. X)*, lucrare de echipă coordonată de D.M. Pippidi,

București, 1976, pp. 397-401, în speță pp. 397-398; Radu Vulpe, *Studia Thracologica*, București, 1976, pp. 132-134; R.D. Sullivan, „Thrace in the Eastern Dynastic Network“, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 7, Berlin-New York, 1979, pp. 186-887; Ioana Bogdan-Cătănciu, „Die Klientel-Bevölkerung in Muntenien“, *Acta Musei Napocensis*, 20, 1983, pp. 69-84, în speță pp. 69-75.

²¹ Pentru politica externă și militară augusteică, pentru avaturile sale, vezi J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 276-279; H.E. Stier, „Augustusfriede und römische Klassik“, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (A.N.R.W.)*, Berlin-New York, II, 2, 1975, pp. 3 și urm.; Dietmar Kienast, *Augustus*, Darmstadt, 1982, pp. 274 și urm.; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 133-136; M. Le Glay, *Empire*, pp. 78; 87-88; 98; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 170-178; 188-189; 199-203 (turneul lui Augustus în Occident, în vederea reorganizării provinciilor și pregătirii aventurii postrenane; victoriile lui Drusus asupra rheților și vindelicilor); 239-243; 270-275.

²² În ce privește inscripția de la Arelate, vezi F. Benoit, „Le sanctuaire d'Auguste et les cryptoportiques d'Arles“, *Revue Archéologique* 1951, pp. 31 și urm., în special pp. 48 și urm. Pentru virtuțile atribuite lui Augustus, a se vedea mai ales J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, p. 109; R. Étienne, *op. cit.*, pp. 30-34; M. Le Glay, *Empire*, pp. 61-67; 72-74. Îndeobște pentru propaganda și mistica imperială, cultul imperial, vezi J. Gagé, *Apollon romain*, pp. 659 și urm.; *id.*, „La psychologie du culte impérial romain“, *Diogenes*, 1961, pp. 47-68; Jean Bayet, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris, 1957, pp. 179 și urm.; Jean Béranger, „Fortune privée impériale et État“, *Mélanges G. Bonnard*, Genève, 1966, pp. 151-160; Jean Gaudemet, „Indulgentia principis“, *Conferenze romanistiche. Università degli Studi di Trieste*, VI, 1962, Milano, 1967, pp. 3-45; H. Kloft, *Liberalitas principis. Herkunft und Bedeutung*, Köln-Wien, 1970, *passim*; J. Deininger, „Republik zur Monarchie. Die Ursprünge der Herrschertitulatur des Prinzipats“, *A.N.R.W.*, I, 1, Berlin-New York, 1972, pp. 982-997; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 107; 120-176; S.R.F. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge, 1984; P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder*, München, 1987; R. Étienne, *op. cit.*, pp. 10-49; 90-92; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 140-143; M. Le Glay-J.-L. Voisin-Y. Le Bohec, *op. cit.*, pp. 218-225; M. Le Glay, *Empire*, pp. 33; 46-126; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 195-198; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 233-237; *id.*, *La formation*, pp. 91-94; Pierre Grimal, „Les vertus de l'empereur Claude“, *Claude de Lyon. Empereur Romain, Actes du Colloque Paris-Nancy-Lyon, Novembre 1992, Reunis et Publiés par Yves Burnand-Yann Le Bohec-Jean-Pierre Martin*, Paris, 1998, pp. 11-19; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 18-21.

²³ Pentru personalitatea lui Augustus, vezi G. Liebling, „Laribus Augusti Magistri Primi“, *Historia*, 5, 1965, pp. 303-311; R. Syme, *op. cit.*, pp. 484-499; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 113-118; 280; 289 (care exagerează când atribuie Principatului totalitarismul; Principatul a fost autoritar, și nu totalitar); R. Étienne, *op. cit.*, p. 148; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 138; 143; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 7-52; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, p. 256; *id.*, *La formation*, pp. 76-77; 93-95. Incriminează autodafeul operelor literare Sen., *Contr.*, 10, praef. 5-8; DC, 56, 27. Labienus s-a sinucis în anul 12 î.C. Trebuie spus că supravegherea polițienească era mai veche. Imediat după Actium, Octavian pune să fie percheziționați senatorii, pe care îi întâlnește. Întocmai ca dictatorul Irakului actual. Chiar tolerantul Mecena pândea toate proiectele de acțiuni conspirative și încerca să prevină comploturile. Treptat s-a ajuns la constituirea unui fel de ministere interne și a unei poliții politice. Spre finalul Principatului augusteic spionajul politic și represiviunile au luat amploare. Iată de ce, în mai multe rânduri, am afirmat că nu există dictaturi bune și rele și nici măcar autoritarisme bune și rele. Toate dictaturile, toate autoritarismele sunt rele.

²⁴ Pentru mentalități, viața cotidiană, reforma moralizatoare, vezi J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, p. 45-54; 58-69; 224-259; *id.*, *Le villégiature*, pp. 44-46; 120-123; M. Le Glay, *Empire*, pp. 69; 114; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 191-193.

²⁵ Pentru economia „secolului” lui August, a se vedea J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 51-58; P. Petit, *op. cit.*, pp. 137-138; Giovanni Brizzi, *Studi militari romani*, Bologna, 1983, pp. 31-48 (rezervat poștei imperiale; mai ales pp. 32-36); Cl. Nicolet, *Rendre à César*, pp. 179-211; J.-P. Morel, „La topographie de l'artisanat et du commerce dans la Rome antique”, *L'Urbs, espace urbain et histoire, I-er siècle av. J.-C. – III-e siècle ap. J.-C.*, Roma, 1987, pp. 127-155; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 230-248; 265-267; F. Jacques – Scheid, *op. cit.*, pp. 292-294; 371-392; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 139; Maurice Sartre, *L'Orient romain. Provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.-C. – 235 après J.-C.)*, Paris, 1991, pp. 273-294; 317-331; 430; 440; M. Le Glay, *Empire*, pp. 127-139; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 31-39; E. Cizek, *Claudiu*, pp. 72-75.

²⁶ Pentru populația Imperiului, augustali etc., vezi F. Vittinghoff, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Wiesbaden, 1952, pp. 96-97; Geza Alföldi, „Augustales und Sevirskörperschaften in Pannonien”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, 6, 1958, pp. 433-459; Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte*, ed. a 2-a, München, 1967, pp. 307-308; Jean-Marie Engel, *L'Empire romain*, Paris, 1973, pp. 12-18; P. Petit, *op. cit.*, pp. 40-41; 132; Paul Veyne, *Le pain et le cirque*, Paris, 1976, *passim*; A. Los, *op. cit.*, pp. 847-873; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 243-245; R. Étienne, *op. cit.*, pp. 48-49; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 141; F. Jacques-J. Scheid, *op. cit.*, pp. 214-218; 296-301; 321-336; M. Le Glay, *Empire*, pp. 143-165; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 20-28; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 27-41; 61-74; *id.*, *Claudiu*, pp. 75-78. Trebuie precizat că demografia Imperiului era relativ modestă. Progresele masive erau împiedicate de feluriti factori, precum căsătoriile tardive ale bărbaților, adesea fără copii, în ciuda efortului Principatului, puternica mortalitate infantilă și a femeilor, la naștere, diferite maladii. Populația era foarte tânără. 30% din populație avea sub cincisprezece ani și numai 8% depășea cincizeci de ani.

²⁷ Pentru categoriile sociale, ordine, ierarhie și mobilitate a edificiului societății, vezi D. van Berchem, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine*, Genève, 1939; Siegfried De Laet, *De Samenstelling van den Romeinschen Senaat gedurende van het principat (28 voor Chr. - 68 na Chr.*, Antwerpen, 1941; Joël Le Gall, „Rome ville de fainéants?”, *Revue des Études Latines*, 49, 1971, pp. 266-277; P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperors Freedmen and Slaves*, Cambridge, 1972, *passim*; J. Béranger, *Principatus*, *passim*; P. Petit, *op. cit.*, pp. 127-136; B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung. Laufbahnen und Persönlichkeit eines römischen Offiziersranges*, Beiheft la Bonner Jahrbücher, 37, Köln-Bonn, 1978; sir Ronald Syme, *Roman Papers*, Oxford, 1979, I, pp. 305-314; M. Dondin-Payre, „Homo nouus, un slogan de Caton à Caesar”, *Historia*, 1981, pp. 21-81; Claude Nicolet, *Les ordres*, pp. 7-20; *id.*, *Rendre à César*, pp. 227-265; Michele Corbier, „Les comportements familiaux de l'aristocratie romaine (II-e siècle av. J.-C. – III-e siècle ap. J.-C.)”, *Annales. Économie, Société, Civilisation*, 1987, pp. 1200-1285; J. Le Gall – M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 235-272; M. Le Glay – J.L. Voisin – Y. Le Bohec, *op. cit.*, pp. 175; 241-244; Ségolène Demougine, „De l'esclavage à l'anneau d'or du chevalier”, *Des ordres à Rome*, pp. 217-241; *id.*, *L'ordre équestre*, mai ales pp. 140-144; 506-533; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 140-141; R. Étienne, *op. cit.*, pp. 75-76; F. Jacques – J. Scheid, *op. cit.*, pp. 62-64; 98-264; 291; 303-379; M. Le Glay, *Empire*, pp. 139-157; André Chastagnol, *Le sénat à l'époque impériale*, Paris, 1992, pp.

10-11; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 25-31; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 119-133; 212-213; *id. Claudiu*, pp. 78-86; 106-107.

²⁸ Privitor la mecanismele culturii și educației, la cercurile cultural-politice, la factura generală a literelor, la relațiile dintre viață spirituală și politică, vezi A. Fouguies, *Mécène ministre d'Auguste et protecteur des lettres*, Bruxelles, 1947; A. Dalzell, „Maecenas and the Poets”, *Phoenix*, 10, 1956, pp. 154-162; Jean-Marie André, *Mécène. Essai de biographie spirituelle*, Paris, 1967; Henry Bardon, *Les empereurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien*, ed. a 2-a, Paris, 1968, pp. 63-103; Fabio Cupaiuolo, *Itinerario della poesia latina nel I secolo dell'Impero*, Napoli, 1978, pp. 11-15; 180-196; Mihai Nichita, „Viața literară”, *Istoria literaturii latine*, vol. II, partea I-a, *Perioada Principatului (44 î.e.n. – 14 e.n.)*, București, 1981, p. 28 (imixtiunea protectorilor, fermă, exigentă, „ordinele nu tocmai moi”, *haud mollia iussa* (Verg., *G.*, 3, v. 41), aveau loc „totuși într-un climat de înțelegere literară. Ea constă mai ales în sugestii tematice, solicitarea unor opere de interes general”); dar și J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 68-84; 142-143; M. Le Glay, *Empire*, pp. 165-166; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 254-256; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 295-301; 306-316.

²⁹ Pentru parcuri, arte, literatură, filosofie, vezi P. Grimal, *Les jardins*, pp. 165-195; 379-413; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 38-45; 68-82; 108-113; 143-171; 182-208; 224-271; 284-302; F. Cupaiuolo, *Itinerario*, pp. 12-18; 98; M. Nichita, *op. cit.*, I, pp. 27-30; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 142; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 253; 256-257; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 317-322; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 40-42. Cu privire la mărcile clasicismului augusteic, vezi Eugen Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 264-267. Concurența cu grandioasa cultură greacă este manifestă. Totuși această concurență s-a dezvoltat pe un teren comun, cel al unei sinteze greco-romane, revelată judicios de către Yves Roman. Romanii nu se considerau Barbari și nici nu-i mai disprețuiau pe „grecotei”, *Graeculi*. Canalizat, acceptat, patrimoniul spiritual elenic hrănea patrimoniul spiritual roman. Sinteza devenea posibilă, fără veritabilă aculturație.

³⁰ Pentru problemele complexe ale succesiunii lui August, vezi J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 273-279; 302-308; R. Étienne, *op. cit.*, pp. 89-90; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 143; M. Le Glay, *Empire*, pp. 174-177; 182-186; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 176-178; 181-188; 193-195; 206-219; 221-239; 245-275; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 42-43.

IX. IULIO-CLAUDIENII ȘI FLAVIENII

Problemele Principatului creat de Augúst

Succesorii lui Augúst nu au avut posibilitatea de a rezolva numeroasele echivocuri, făurite de întemeietor. *Nu există nici un text cu valoare juridică limpede, nici o inscripție, care să precizeze că se trecuse la o nouă formă de stat, că republica fusese înlocuită de monarhie.* Un timp ereditatea neoficială, juridic ilegală, a continuat să funcționeze în familiile urmașilor principilor. Inițial ale Iulio-Claudianilor, uniți prin legături matrimoniale diverse. Se căsătoreau între ei, se aliau temporar, pentru ca ulterior să se masacreze reciproc. Pe de altă parte, dacă Augúst ținea seama numai parțial de exortările sfătuitoarelor săi, cezarii subsecvenți, ca să-i definim astfel, cum de altfel îi prezintă și *formula imperială*, depind, în mare măsură, de anturajul lor. Într-adevăr, după Vitellius, care exclusese *Caesar* din *formula* sa imperială, acest titlu agnatic se convertește în semn al principelui. În această secvență istorică a unui despotism din ce în ce mai puțin mascat, asasinările, represiunile au fost ridicate la rangul de modalitate de guvernare a Imperiului. Desigur, extravaganțele, dereglările psihice ale principilor, incompetența unora dintre ei se explică – și au fost în trecut explicate – prin deformări psihofizice generate de căsătoriile consanguine. De două secole, familiile de *nobiles* se amestecau frecvent între ele. Dar, firește, orientarea ideologică a trebuit să-și spună cuvântul, cum se zice. Cu toate că trebuie să evităm focalizarea excesivă asupra manevrelor de culise și crimelor săvârșite la Roma. Îndeobște Imperiul funcționa, fără să fie afectat de sângele vărsat la Roma și de intrigile politice urzite acolo.

Sub aparența din ce în ce mai fragilă și mai fragilizată, din ce în ce mai puțin înșelătoare, a respectării unui cadru politic caduc, autoritarismul, dimensiunile autocrate, absolutiste, ale Principatului s-au exprimat mai ostensibil. Desigur, susceptibilitățile tradiționale, repulsia față de monarhia de tip elenistic nu au dispărut, ci, dimpotrivă, s-au accentuat. În ultimă instanță ambiguitățile Principatului s-au acutizat și ele. Două orientări fundamentale s-au desprins din comportarea principilor, a „clasei politice” în general. Anumiți împărați s-au străduit să prezeve gestionarea prudentă a Imperiului, inspirată de modelul elaborat de Augúst. Ei și-au propus să respecte formele și tabuurile tradiționale, să colaboreze, până la un anumit punct, cu senatul, mai cu seamă să-i respecte prestigiul, statutul, *status*, și avuțiile membrilor lui. Ne referim la Tiberiu, cel puțin din prima parte a Principatului, a „domniei” lui, la Galba și Titus. Să remarcăm că toți acești cezari au „domnit” puțin, cu excepția lui Tiberiu. Alții însă au privilegiat modelul cândva preconizat de Marcus Antonius. S-a înfiripat chiar o ideologie antoniană. Gaius-Caligula, Nero, Vitellius, Domițian și, în forme mai precaute, Claudiu, Otho, Vespasian au militat pentru potențarea absolutismului, pentru eluctarea ambiguităților strategiei politice imperiale, pentru decantarea despotismului monarhic, pentru

subjugarea ordinului senatorial și confiscarea bunurilor materiale ale acestuia. Ei năzuiau să cristalizeze, la Roma, o monarhie de tip greco-oriental, în care suveranul să fie considerat stăpân și zeu, coborât printre oameni, *dominus et deus*, cum va fi celebrat, cu siguranță oficios și nu oficial, Domițian. Ei nu aveau în vedere numai modelul antonian, ci și pe cel oferit de Alexandru, de regii elenistici și de cei ai parților. Ei se bizuiau pe armată, pe noi forțe sociale, inclusiv pe o parte dintre cavaleri și pe liberi, pe elite provinciale, pe plebea de la Roma. Practicau ceea ce cândva s-a definit ca „democrație regală”. Este preferabil să utilizăm sintagma de „populism regal”. Pe de altă parte, chiar în vremea împărașilor tradiționaliști, autoritarismul nu a diminuat, ci, *e contrario*, s-a accentuat. S-a susținut chiar că autoritarismul, că orientarea absolutistă a Principatului s-au întărit mai simțitor sub cezarii tradiționaliști decât sub cei antonieni. Poate și din pricina faptului că tradiționaliștii au întâmpinat o rezistență mai redusă decât antonienii. În orice caz politica a invadat masiv compartimentele culturii. Este dificil să descoperim vreo activitate spirituală complet dezinteresată, neimplicată în împrejurările politice.

Mediile ideologice, „clasa politică”, intelectualitatea au reacționat la cele două orientări fundamentale ale Principatului, la accentuarea mărcilor monarhice, în ultimă instanță regale, ale regimului politic imperial. *Principatul lui Augúst adusese nu numai ambiguități, ci și pierderea libertății de expresie*. Am constatat acest fenomen în capitolul anterior.

Polemicele, dezbaterile de idei, în special pe teme de idei politice se mutaseră, în chip obligat, din For în reuniuni private și în scrieri literare, investite cu un caracter teoretic. Ajung să circule intens ideile elenistice cu privire la regalitate. Subsistă o opoziție republicană, dar ea este slabă și aproape dispare după eșecurile tentativelor de restaurare a republicii reale, din 41 și 42 d.C. Încât aproape nu se mai exprimă o împotrivire față de noile instituții monarhice. Se înfăptuiește numai o rezistență personală față de soluțiile politice preconizate de anumiți principii. Adesea controversele de idei se canalizează îndeosebi în domeniul moralei. Fără îndoială, preocuparea cardinală a senatorilor avea ca obiect primordial salvagardarea privilegiilor curiei și mai ales a averilor și vieților lor. Se dezbate îndeosebi despre antilogia „rege/tiran”, *rex/tyrannus*. Desigur, antinomia era mai veche și fusese făurită de greci. Am notat, în alt capitol, că ea se exprimase, în Italia, încă din secolul I î.C. Acum, după 14 d.C., dezbaterile se reia stăruitor, însă transferată pe planul noțiunilor teoretice și morale. „Regele”, *rex*, este monarhul bun, clement, care respectă justiția. El se comportă față de supușii săi ca un părinte, întrucât îi consideră oameni liberi, și nu sclavi. Se lasă călăuzit de exorțățiile celor mai vrednici dintre cetățeni. Dimpotrivă „tiranul”, *tyrannus*, constituie despotul crud, egoist, capricios, vrăjmaș al echității, precum o fiară sălbatică (Philostr., *V. Ap.*, 4, 38). Această antiteză, pur teoretică, devine un loc comun, un *tópos*, un *locus communis*, al literaturii secolului. Se dezbate intens în școlile retoricilor (Petr., 1, 2). Mai ales în momentele de bune raporturi dintre împărași și senat aceste discuții și reflexele lor literare comportă aluzii inteligibile la situația politică a timpului. Tiranul putea fi un basileu, un monarh elenistic oarecare, însă și un principe defunct. Constrângerile autoritarismului obligă oamenii să fie foarte prudenți. Numai în grupuri foarte restrânse se discuta despre împăratul la putere. Cremutius Cordus a plătit cu viața o simpatie aparent exclusiv teoretică pentru apărătorii republicii romane. În jurul antilogiei rege/tiran fermentau litigii de idei, susceptibile să coboare adesea din sfera diferendului doctrinar pe tărâmul înfruntărilor sângeroase, al represiunilor, al intrigilor de culise, al conspirațiilor și al teroarei politice majore. Încât „buni” erau estimați principii

convenabili senatului și intelectualilor, mai mult ori mai puțin dependenți de o *forma mentis* aristocratică. Iar „răi” erau ceilalți, ostili strategiei politice și conduitei personale tradiționaliste. Cum reliefează Yves Roman, antilogia împărași „buni”/„răi”, *boni/mali* devine un indicator al luptelor politice pentru putere din secolul I d.C. De fapt, în secolul I d.C., se fabrică o nouă ambiguitate deosebit de importantă. Romanii resping despotismul elenistic, însă nu mai sunt capabili să trăiască în libertate. Tacit atribuie lui Galba o cuvântare unde acest principe efemer reliefează că Imperiul nu poate subsista „fără un conducător”, *sine rectore* (H., I, 16, 1). Pentru ca să adauge, adresându-se succesorului lui desemnat, această teribilă frază: „vei cărmui oameni care nu pot suporta nici întreaga sclavie, nici întreaga libertate”, *imperaturus es hominibus qui nec totam servitutem pati possunt nec totam libertatem* (H., I, 16, 4). Să remarcăm că, în enunțul latin, accentul pare pus pe insuportabilitatea sclaviei. Verbele care o semnalizează sunt așezate imediat după „servitute”.

Am relevat, în alt capitol, că secolul I î.C. fusese un veac de tip renescentist. Iar „secolul” lui August se reliefa ca o eră de pauză, de calm. *Sub Iulio-Claudieni și Flavieni se realizează un alt veac renescentist, de căutări febrile, în toate domeniile, de dezvoltări istorice sinuoase, de explorări multiple, pe plan geografic, dar și tehnologic, politic, cultural, îndeosebi mental. Se manifestă o criză profundă, însă nu de tip crepuscular, deoarece sfârșitul Imperiului se afla încă departe. Se afla în cauză o criză de creștere, care precede un secol de stabilitate, adică al doilea veac d.C. Precum Renașterea propriu-zisă, cea din secolul al XVI-lea, va fi urmată de un veac de relativă stabilitate, de tip clasic. Numai convulsiile din 68-70 d.C. vor pune efectiv în pericol viitorul Imperiului. Cum am mai arătat, pentru aproape toți împărașii secolului I d.C., s-a pus problema deformărilor psihice, psihopatologiei acute: ni se pare limpede că aproape toți au fost afectați de forme de paranoia. De altfel însuși August fusese victima paranoiei, în ultimii ani ai Principatului său. Aproape toți dictatorii secolului nostru au fost afectați de o paranoia acută: Hitler, Stalin, Mao și Nicolae Ceaușescu constituie cazuri limită de paranoia politică acută. Logica puterii îi împinge în această direcție. Căci, astfel cum au reliefat întâi Tacit și ulterior Saint-Just, orice putere corupe, dar o putere absolută corupe la modul absolut.*

Tiberiu (14-37 d.C.)

Am constatat, în capitolul anterior, că Tiberiu a fost propulsat în fruntea Imperiului de accidente mortale ale altor succesori desemnați și de manipulările fără scrupule ale Liviei. Personalitatea lui Tiberiu este încă mult mai greu de circumscris decât cea a lui August. Este însă evident că acest general destoinic, acest gestionar competent, avea o fire stranie, enigmatică, sinuoasă. Însăși evoluția sa, sub August, demonstrează aceasta. Ca principe, a atestat reacții bizare, profund oculate, aparent contradictorii, greu de înțeles de către contemporani, o reală capacitate de a-și disimula gânduri și sentimente, pe care, probabil, nici el nu le înțelegea cu adevărat. Izvoarele antice îi atribuie, cu rare excepții, ipocrizie funciară, o psihologie contorsionată și malefică. În galeria „monștrilor” imperiali, pe care o figurează, în magnifica sa frescă istorică, Tacit îi acordă un statut privilegiat. El se înverșunează împotriva lui Tiberiu în măsură mai sensibilă decât în contra oricărui alt principe.

În orice caz Tiberiu era tribut ar unei susceptibilități exagerate. Se manifesta ca foarte bănuitor, dar și credul, în mod exagerat, în cei ce reușiseră să-i câștige încrederea, cumplit de răzbunător, când constata că i s-au înșelat sentimentele de simpatie, de afecțiune, ori i se contesta puterea absolută, pe care simula că nu o dorește. Detesta și concomitent adora puterea discreționară, uitând câteodată propriile convingeri tradiționaliste, organic augusteice. Chiar accesul său la Principat, în pofida faptului că era, de mult timp, asociat la putere, a fost dificil. O anumită reticență pare să se fi exprimat și în senat. Pe când legiunile de pe Rin și din Pannonia se revoltă temporar, în numele unor pretenții socio-economice. Soldații se plâneau de soldele lor prea scăzute, de abuzurile centurionilor, de condițiile aspre din tabăra militară, de faptul că lăsarea la vatră intervenea mult prea târziu. Dar, în spatele acestor nemulțumiri, nu se aflau incitări ale unor ofițeri, care nu acceptau ereditatea de fapt a cărmuirii Principatului? În orice caz, tulburările militarilor au fost reprimite pe Rin, de către Germanicus, nepotul de frate și fiul adoptiv al lui Tiberiu, și, în Pannonia, de către Drusus, feciorul autentic al împăratului. Ei au amestecat abil severitatea și făgăduieli care nu au fost ulterior respectate (Tac., *An.*, 1, 16-49). Chiar la Roma, Tiberiu a arborat reticențe foarte tradiționaliste. Comandant suprem al armatei, guvernator general al Imperiului, deținător al unei puteri tribuniciene, pe care el o număra începând din 6 î.C. – încât la moartea sa va înregistra trezeci și opt de competențe lărgite de tribun al plebei – începe prin a refuza inutil titlul de *Augustus*. Nu a acceptat niciodată pe cel de *P.P.*, părinte al patriei, și nici prenumele de *imperator*. Afirmă ritos că dorește să asocieze senatul la gestionarea Imperiului, moderează expansiunea cultului imperial, posterioară divinizării lui August, la 17 septembrie 14 d.C., propria glorificare religioasă, directă sau indirectă. Era oare sincer? Voia doar să calmeze nemulțumirile tradiționaliștilor ostili eredității Principatului? Manifesta o ipocrizie organică? Oricum senatul a răspuns cu o salvă de adulații (Tac., *An.*, 1, 7, 1).

Opinăm că tradiționalismul augusteic al lui Tiberiu era, în mare parte, sincer. Încerca efectiv să asocieze strâns, chiar mai strâns decât sub August, senatul la guvernarea Imperiului. Cavalerii sunt eliminați din centuriile prerogative, cum am relevat mai sus, iar magistraturile superioare sunt rezervate vestigiilor vechii *nobilitas*, amestecate cu fiii celor ce prosperaseră în „secolul” augusteic. Magistratii inferiori sunt aleși direct de senat. Senatul este adesea consultat, onorat, cuvântul de ordine fiind dezvăluit pe legende monetare, adică „moderația”, *moderatio*. Această *moderatio* este consemnată și de texte literare (Suet., *Tib.*, 32, 3). Însă pe de o parte senatul reacționează mediocru îndeosebi la încercările împăratului de a-i consolida prestigiul. De fapt, pârghiile puterii imperiale nu au fost consistent slăbite. Pe de altă parte, cezarul, ajuns suveranul Imperiului la vârsta de 56 de ani și marcat de numeroase traume, sub August și, poate, în copilărie, întâmpină noi tribulații. În conformitate cu planul lui August, Tiberiu pregătește succesiunea sa în favoarea lui Germanicus, deși relațiile sale cu fiul adoptiv nu sunt excelente. Totuși Germanicus moare în condiții misterioase, în 19 d.C., urmat de Drusus, fiul autentic al principelui, decedat în 23 d.C. Intervine și un conflict violent cu Agrippina I, văduva lui Germanicus, fiica Iuliei și nepoata directă a lui August, prin urmare exponentă a Iuliilor. În 29-30 d.C., Agrippina și primii ei doi fii sunt eliminați. Se adaugă faptul că anturajul imediat al principelui, „stafful” său, cum se spune acum, dobândește o influență substanțială asupra împăratului și gestionării Imperiului. Această gestionare înregistrează numeroase succese; în vederea administrării eficace a provinciilor și combaterii abuzurilor, practicate de unii guvernatori, Tiberiu își propune reprimarea severă a guvernatorilor necinstiți, ca și a celor ce împovărau excesiv provin-

cialii. Anumitor guvernatori, care solicitau mărirea impozitelor, Tiberiu „le-a răspuns că un păstor bun trebuie să tundă turma de oi, nu s-o jupoie de blănuri“, *rescriptis boni pastori esse tondere pecus, nou deglubere* (Suet., *Tib.*, 32, 5). În câteva provincii s-au produs totuși revolte, la care ne vom referi mai jos. Dificultăți economice au survenit și în Italia, inclusiv la Roma. O influență exorbitantă a exercitat, mult timp, la Roma prefectul pretorienilor, Lucius Aelius Seianus. Acest Seian obține, în 23 d.C., concentrarea pretorienilor, într-o singură tabără militară, pe când, sub August, fuseseră dispersați în mai multe locuri.

Intelligent, ambițios, Seian se ridică sensibil deasupra condiției normale a unui cavaler. Pare să pledeze în favoarea unei concepții antoniene, acuzat represive, a gestionării Principatului. Contribuie la hotărârea lui Tiberiu de a se retrage în insula Capreae (azi Capri), de unde împăratul nu se va mai întoarce la Roma. Având practic întreaga putere la Roma, Seian reprimă brutal „clasa politică“; își constituie un clan de partizani activi, năzuiește să se introducă în familia imperială, printr-o căsătorie fie cu Livilla, văduva lui Drusus, fie cu Iulia, fiica acesteia și a aceluiasi Drusus. Deși numai cavaler, este desemnat consul pentru anul 31 d.C., împreună cu împăratul. I se înalță statui la Roma și este elogiât ditirambic de către Velleius Paterculus (2, 126-127; 129-130). Tiberiu și Seian recurg la cumplita armă a „legii Iulia despre maiestate“, *lex Iulia de maiestate*. Această lege nu mai purta asupra maiestății poporului roman, îndeosebi în cazuri de înaltă trădare, ci asupra principelui, ca patron al tuturor romanilor. Sunt crunt loviți guvernatorii venali, abuzivi, ca și toți opozații. Lista condamnaților este foarte lungă. Doar pentru delictul de opinie, adică deoarece elogiase, în scrierile sale, pe cezaricizi, este obligat să se sinucidă Cremutius Cordus (Tac., *An.*, 4, 34-35). Delațiunea politică este intens încurajată în senat. Tiberiu veghea asupra aprovizionării Romei, dar participa rar la jocuri și la manifestări publice.

Considera că trebuia să inspire respect, și nu afecțiune (Suet., *Tib.*, 59, 4: „să mă urască, dar să mă aprobe“, *oderint, dum probent*). În cele din urmă Tiberiu reacționează împotriva intrigilor și puterii „dictatoriale“ practicate de Seian. În 17 octombrie 31 d.C., îl destituie pe Seian și îl înlocuiește, în fruntea cohortelor pretoriene, cu un nou comandant, Quintus Naevius Cordus Sutorius Macro, anterior prefect al vigiliilor. În 18 octombrie, Seian și cei trei copii ai săi sunt executați. O baie de sânge și numeroase execuții lovesc pe partizanii lui Seian (Tac., *An.*, 5, 6-9).

Tiberiu și-a petrecut ultimii ani în solitudine. I se atribuiău acolo perversiuni sexuale. Dar, la Roma, s-au ținut lanț delațiunile, pentru culpe socio-economice, însă și politice, teroarea, sinuciderile, exilurile, execuțiile (Tac., *An.* 6, 1-10; 29-30, 38-40). Renunțase oare Tiberiu la strategia sa tradiționalistă, augusteică – de fapt, mai mult decât augusteică? Probabil că răspunsul ar trebui să fie negativ. Totuși, pe de o parte el credea că, reprimând, purifică societatea romană și, pe de alta, *căzuse victimă cezaritei*. Nu este implicată o maladie psihică. Tendințele spre cruzime și abuz de putere, extravagantele măsuri politice, contraproductive, nu se justifică din punct de vedere medical, ci reprezintă un mod de comportament social-politic. Există o logică a puterii absolute, care transformă și transformă orice autocrat în prizonierul propriei puteri discreționare. Tiberiu, frustrat din tinerețe, devenit paranoic: a fost cuprins de cezarită. În orice caz, la 16 martie 37 d.C., bătrânul împărat a decedat, doborât de o maladie a cărei natură suscită și acum divergențe între savanți. Un infarct? A fost oare „ajutat“ să moară de Macro și de Gaius Caligula (Tac., *An.*, 6, 50, 4-5)?²

Gaius-Caligula (37-41 d.C.)

Principatul a fost acaparat „în viteză” de ultimul fiu al lui Germanicus, Gaius, supranumit Caligula. Porecla îi fusese dată de soldații lui Germanicus, deoarece își petrecuse copilăria în taberele militare, unde purta „o sândăluță” militară, adică o *caligula*. Succesiunea îi fusese asigurată de sprijinul activ al lui Macro și al pretorienilor. Gaius-Caligula era primul Iulio-Claudiu autentic, sintetiză a Iuliilor și a Claudiiilor, al căror contencios era astfel încheiat. Ceea ce, pe lângă detestarea lui Tiberiu, generalizată în ultimii ani ai acestui împărat, explica popularitatea, euforia care i-a întâmpinat înscăunarea.

Tatăl său, Claudius Germanicus Caesar, fiul lui Drusus I, era un Claudian autentic. Dar mama sa, Agrippina I, fusese, cum am semnalat mai sus, nu numai fiica lui Marcus Vipsanius Agrippa, ci și a Iuliei, propria fată a lui August. Totodată Drusus I, bunicul său patern, fusese căsătorit cu Antonia *minor*, fiica Octaviei, sora lui August, dar și soția lui Marcus Antonius. Încât tânărul principe, în vârstă de 25 de ani, apărea ca o sinteză fericită a Iuliilor, Claudiiilor și a stirpei antoniene. Adolescența sa îi fusese însă marcată de intrigile și ciocnirile între mama sa pe de o parte și Tiberiu și Seian pe de alta. Frustrările se acutizaseră, după dizgrațierea și lichidarea mamei și fraților. Îi ocrotise bunica, Antonia *minor*, care contribuise la doborârea lui Seian și se bucurase de o puternică influență asupra lui Tiberiu. Însă ea cultivase memoria tatălui său și se manifestase ca elenizantă și iudaizantă. Contribuise și la decantarea ideologiei antoniene. Este de crezut că Germanicus, în pofida „liberalismului”, pe care i-l va atribui Tacit (*An.*, I, 33, 2), fusese adeptul acestei ideologii, a unei autocrații de sorginte elenistică. Produs al consanguinității, Gaius-Caligula suferea de o anumită formă de epilepsie. Mai ales însă el a fost primul autentic psihopat ajuns principe. A. Esser a încercat să demonstreze că tânărul împărat nu a fost niciodată afectat de forma finală, desăvârșită, de schizofrenie, care presupunea ruperea totală a contactului cu realitatea. Gaius-Caligula ar fi suferit de o schizoidie, cu tendință de a evolua spre schizofrenia totală. Astfel se explică agitația sa în timpul emoțiilor puternice sau cu prilejul numeroaselor insomnii nocturne, atitudinile capricioase față de semeni, pendulând între afecțiunea neajmurnită și ura violentă, pulsunile contradictorii în viața cotidiană (Suet., *Cal.*, 15-55; DC, 59), iluziile funambulești, distanțarea față de oameni și realități, cruzimile adesea gratuite, confuziile și fobiile, alterarea psihică progresivă.

Sfășiind vâlul aparențelor „republicane”, începutul „domniei” lui Gaius Caligula a fost ilustrat de o asumare în bloc a puterilor imperiale. În 18 martie 37 d.C., la imboldul lui Macro, se obține jurământul de fidelitate față de Gaius-Caligula, depus de pretorienii, soldații și marinarii ai flotei militare de la Misenum, urmat imediat de investitura senatorial-populară: calitatea de *imperator*, puterea tribuniciană, pontificatul maxim și, curând, la 21 septembrie 38 d.C., titlul de *P.P.*, părinte al patriei. Gaius-Caligula a tins de asemenea să monopolizeze unul dintre cele două consulate anuale. În toial entuziasmului, care a întâmpinat Principatul lui Gaius-Caligula, tânărul principe a adoptat măsuri populiste. A reabilitat victimele și exilații surghinuși de către Tiberiu, a luat măsuri împotriva delatorilor, a publicat opere literare interzise de predecesorul său, a manifestat generozitate față de senat, popor și militari, a încheiat, în 38 d.C., procesul de constituire, pe plan juridic, a ordinului senatorial, a redat comițiilor populare competența alegerii directe a magistraților (ceea ce a prilejuit uneori dispute electorale

aprinse). Ca mulți schizoizi, Gaius-Caligula era șiret. El a combinat un „populism regal” cu întărirea autocrației, de inspirație antoniană. Îl obseda modelul oferit de străbunul său Marcus Antonius. Ca un adevărat cezar-faraon, adept al unei strategii politice egiptofile, elenistice, autocratice, a adus, din Egipt, un imens obelisc, a favorizat cultul divinităților egiptene, inclusiv al zeiței Isis, s-a considerat un nou soare și, într-o scrisoare adresată alexandrinilor, a acceptat onoruri divine (*I.G.R.R.*, 4, 145; *I.G.*, 7, 2711; *I.L.S.*, 8792). I s-a atribuit chiar intenția de a muta capitala Imperiului la Alexandria (Suet., *Cal.*, 49, 2). Philon i-a atribuit următorul raționament: astfel cum turmele nu sunt conduse de boi, capre și de oi, ci de oameni, fiindte superioare animalelor, este normal ca o cireadă umană să fie dirijată de o ființă superioară oamenilor. Încât voia, inițial, să fie asimilat unui semizeu, ulterior chiar zeilor: Mercur, Apollo, Iupiter etc. (Phil., 11-13; 78-98; și Jos., *A.J.*, 19, 1, 4-10; Suet., *Cal.*, 22, 2-4; DC, 59, 24). În Orient, au fost clădite temple, unde, alături de statuia zeului, în naos, figura și cea a sa. Intenționa să impună senatorilor genuflexiunea, proskyneza. Înainte de Domițian, aspira să fie considerat „zeu și stăpân”, *dominus et deus*. Ca într-o adevărată autocrație elenistică, a întărit ceea ce devenea birocrăția imperială. *Este așadar manifestă utilizarea strategiei rupturii față de tradițiile, instituțiile anterioare ale Romei, față de mos maiorum*. De aici aserțiunea izvoarelor că năzuia să devină „stăpânul” *despotes*, al Imperiului, transfigurat în „regat”, *regnum* (Phil., 119; Suet., *Cal.*, 22, 2; Aur. Vict., *Caes.*, 3, 13; Eutr., 7, 12, 3). S-ar fi convertit în „monstru” sau „arătare”, *monstrum* (Suet., *Cal.*, 22, 1). Inspirația ptolemaico-antoniană a strategiei rupturii nu poate fi integral atribuită „nebuniei”, *he mania*, împăratului, cum o va caracteriza Flavius Iosephus (*A.J.*, 19, 1, 1-13; 2, 11-16).

Prodigalitățile, risipa, cabotinajul s-au asociat cu represiunea intensivă. Încă la sfârșitul anului 37 d.C., a fost ucis, la ordinul lui Gaius-Caligula, Tiberius Gemellus, vărul lui primar, nepotul de fiu al lui Tiberiu și moștenitor desemnat. În 38 d.C., au fost obligați să se sinucidă însuși Macro, căruia cezarul-faraon îi datora prea mult, și soția acestuia (Phil., 51; 69). La 31 august 39, după ce interzisese aniversarea victoriei de la Actium asupra lui Marcus Antonius, Gaius-Caligula a destituit – ilegal – consulii în funcțiune. Abia peste trei zile, comișile centuriate au ales ca noi consuli pe Gnaeus Domitius Afer și pe Aulus Didius Gallus. Acesta din urmă nu aparținea vechii aristocrații senatoriale, de care principele începuse să se mefieze, după lichidarea unei conspirații nobiliare, inițiate anterior de Aemilius Regulus și de consularul Lucius Annus Vinicianus. S-a reacționat printr-o nouă conjurație, cu numeroase ramificații, care implicau pe surorile principelui, Agrippina II și Iulia. În fruntea conspiratorilor se afla chiar cumnatul lui Gaius-Caligula, Aemilius Lepidus. Conjurații mizau pe faptul că împăratul nu mai avea succesorii de sex masculin, dar au încercat să atragă și legiunile din provincii, inclusiv cele de la frontiera renană, comandate de consularul Gnaeus Cornelius Lentulus Gaetulicus. Conspiratorii voiau să-l asasineze pe împărat în zona renană, unde se afla el. Conjurația a fost descoperită. Gaetulicus și Lepidus au fost decapitați cu o secure, iar Iulia și Agrippina au fost surghiunite. Senatul a ratificat sentințele. Pretorul Vespasian, viitorul împărat, favorizat de Gaius-Caligula, s-a întrecut în a propune crunte măsuri represive.

A urmat o cascadă de crime, represiuni brutale, acțiuni megalomane excesive, construcții de tip ceașuist *ante litteram*. Noi impozite, menite a finanța grandomania schizoidă a acestei „domnii bufone”, cum o definea Paul Petit, au lovit crud Italia,

Roma, provinciile. Pe lângă rapt, confiscări abuzive (Suet., *Cal.*, 37-41; DC, 59, 21-22). Nu erau vizați doar senatorii, ci și industriașii și comercianții. Chiar micii meșteșugari și negustorii din Roma erau împovărați de această politică fiscală excesivă. Dificultățile economice se adăugau brutalităților, batjocoririi unor ofițeri ai pretorienilor, extravaganelor funambulești, pentru a eroda și, în parte, distruge popularitatea cezarului-faraon. Zvonurile referitoare la proiectul lui Gaius-Caligula de a se deplasa la Alexandria, teama inspirată de fantasta transformare a Principatului într-o teocrație elenistică, detestată de ansamblul opiniei publice romane, au contribuit la alcătuirea unei ample și noi conjurații. S-a constituit de fapt o vastă coaliție, din care făceau parte atât republicani întârziati, cât și monarhiști, doritori să-l elimine numai pe Gaius-Caligula. Senatori, cavaleri, liberi imperiali fie au participat la mișcarea conspirativă, fie au aflat de existența ei. Chiar în ziua „sacrificării rituale” a suveranului, se răspândea zvonul că va fi ucis (Jos., *A.J.*, 19, 13, 91-92). Doar împăratul nu știa că se complota împotriva sa. Ori știa, dar nu ținea seama de avertismente? Din nou – și în măsură mai mare – alianța anti-Caligula era foarte întinsă. Participau vlăstare ale vechii *nobilitas*, aristocrați de extracție recentă, ca Valerius Asiaticus. Aderaseră la complot chiar consulii în funcțiune: *ordinarius*, eponim, precum Gnaeus Sentius Saturninus, sau cel ce îl înlocuise, ca suffect, pe împărat, la 5 ianuarie 41, Quintus Pomponius Secundus. Brațul înarmat îl furnizau pretorienii. În frunte se aflau doi tribuni militari ai găzii pretoriene, ambii republicani, Cornelius Sabinus și Cassius Chaerea, ultimul adesea persiflat de cezar (Jos., *A.J.*, 19, 3, 17-23; 5, 28-36; 6, 37-43 etc.). Ambii prefecți cunoșteau planurile conspiratorilor. Ca, probabil, însuși unchiul principelui, viitorul împărat Claudiu. Majoritatea pretorienilor, complici sau nu ai conspirației, nu era atât de irealistă, ca să dorească restaurarea regimului politic republican. Care ar fi însemnat dispariția „obiectului muncii” cohortelor pretoriene. Voia doar alt principe. Or acesta nu putea fi decât unchiul împăratului, Tiberius Claudius Nero Germanicus, viitorul Claudiu, care avea cincizeci și doi de ani.

În ziua de 24 ianuarie 41 d.C., conspiratorii militari l-au ucis pe Gaius-Caligula, într-o galerie, *crypta*, a palatului imperial. Tribunal militar Cornelius Sabinus a cerut principelui o nouă parolă militară. După ce principele a rostit „Iupiter”, Cassius Chaerea a strigat „primește ce ai cerut”, *accipe ratum*. Făcea aluzie la Iupiter Răzbunătorul, *Vindex*. Îndată complotiștii l-au măcelărit pe Gaius-Caligula. Curând pretorienii conjurați, comandanți de tribunul militar Iulius Lupus, au ucis-o pe cea de a patra soție a asasinatului, lângă trupul neînsuflețit al lui Gaius-Caligula. Micuța Drusilla, fiica celor doi, care avea cam un an, a fost zdrobită de un perete (Jos., *A.J.*, 19, 13, 87-88; 14, 99-113; 15, 114-117; 190-199; Suet., *Cal.*, 58; DC, 59, 29; Oros., *Hist.*, 7, 5, 9). Gaius-Caligula nu „domnise” nici patru ani. El era primul șef de stat roman, ucis în timpul exercițiului puterii, de la 15 martie 44 î.C., adică de aproape un secol. Căzuse victimă unui proiect politic încă inaplicabil la Roma și forme extreme de cezarită de tip schizofrenic.

Claudiu (41-54 d.C.)

Uciderea lui Gaius-Caligula a fost urmată de o confuzie generală. Anumiți pretorienii masacrau membrii familiei imperiale, pe când mercenarii germani, din garda personală a principelui,

ucideau senatori, complotiști reali ori imaginari. Senatul, ocrotit de 1.500 de soldați din cohorțele urbane, se întrunise în templul lui Iupiter, de pe Capitoliu. Consulii, îndeosebi Saturninus, estimau ca normală restaurarea republicii. Din punct de vedere strict juridic, nici nu era necesară o asemenea restaurare. Odată cu dispariția Principatului, devenea inutilă și era condamnată la dizolvare de asemenea administrația paralelă, creată progresiv încă din vremea lui Augúst. Nu era indispensabilă decât investirea altui principe. Dar, cum a scris cândva Eugen Barbu, au venit alt principe și alt meser! Este adevărat că, la căderea nopții din 24 ianuarie 41, consulii au furnizat ca parolă pretorienilor cuvântul „libertate“, *libertas*, care, în limbajul militar, nu mai fusese utilizat în ultimul secol (Jos., *A.J.*, 19, 2-4; 166-262; Suet., *Cal.*, 60, 2; DC, 60, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 3, 16; Oros., *Hist.*, 7, 6, 3). Nici cei mai mulți senatori și nici pretorienii nu doreau cu nici un preț funcționarea restaurată a republicii. Se căuta cel mult un succesor al lui Gaius-Caligula, care să nu fi fost Iulio-Claudian. Totuși pretorienii aveau alte planuri. Ei l-au descoperit, teoretic incident, în realitate pentru că îl căutau, pe Claudiu, ascuns în palatul imperial, l-au dus în tabăra lor și l-au proclamat împărat (Jos., *A.J.*, 19, 2-4; *B.J.*, 2, 204; Suet., *Claud.*, 10; DC, 60, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 3, 16-18; *Epit.*, 3, 15-18). A urmat un schimb neconținut de mesaje între Claudiu și senat, care îi cerea să nu accepte Principatul. Dar cohorte urbane, dispersate, nu puteau rezista celor 12.000 de pretorienii. Deșarta tentativă de restaurare a republicii ori de înlocuire a „casei divine“, *domus diuina*, Iulia-Claudia, la cârmuirea Imperiului, a depășit cu puțin 24 de ore. În seara zilei de 25 ianuarie, senatul a cedat și a confirmat desemnarea lui Claudiu ca principe⁴.

Claudiu era un personaj paradoxal, enigmatic, care deruta și izvoarele antice, îndeobște ostile lui, însă cu nuanțe și ezitări, mai vizibile la Suetoniu decât la Tacit. *Era evident un handicapat fizic*. Claudiu era bălbăit, avea un mers asimetric, deambulând cu dificultate și șchiopătând; tonusul său mușchiular era afectat, avea mișcări necontrolate, contracții ale obrazului, capului, care produc grimase și tremolență. Paralizia parțială a laringelui împieta asupra vocii (de unde bălbăiala) și provoca un râs spasmodic. Este probabil că împăratul Claudiu a fost victima unei patologii neurologice, contractate încă în stadiul interuterin, înainte de naștere, și cunoscută sub denumirea de maladia lui Little. *Această boală nu afectează inteligența*, însă prilejuiește iritabilitate, amnezii, dificultăți de adaptare la împrejurări noi, tendința de izolare.

Din pricina hibelor fizice, nici Augúst, nici Tiberiu nu au acordat nici o misiune importantă lui Claudiu. Cu toate că o inscripție, de altfel controversată, de la Pavia, îl menționează printre membrii familiei imperiale (*C.I.L.*, 5, 4616). Încât Claudiu a rămas cavaler laticlav, până în timpul Principatului lui Gaius-Caligula. Deși îl disprețuia, pentru că știa că unchiul său era unicul vlăstar masculin al casei Iulia-Claudia, Gaius-Caligula l-a introdus în senat și l-a desemnat drept coleg de consulat (Suet., *Claud.* 5; 7-8; *Cal.*, 15, 4). Izolarea la care fusese supus îi prilejuise lui Claudiu nenumărate frustrări. Astfel Claudiu devenise un introvertit, un erudit. A frecventat libertii curții imperiale, de la care a deprins o experiență foarte parțială a gestionării Imperiului.

De fapt Claudiu a fost un intelectual autentic, marcat de toate calitățile și defectele unui scriitor. Nici un alt cezar al secolului I d.C. nu a alcătuit o operă comparabilă ca amploare celei a lui Claudiu, care purta asupra istoriei romane, cartagineze, etrusce, dar și asupra preocupărilor filologice și etnologice. Desigur, Claudiu nu s-a refugiat numai în activitatea literară, ci și în festinuri abundent stropite cu vin. Era un gurmand de feluri

alese de mâncare, însă și de femei. Spre deosebire de atâția alții din acea vreme, nu a fost homosexual ori bisexual. De altfel căsătoriile sale s-au soldat cu eșecuri, de asemenea traumatizante. Suferea de labilitate psihică, era influențabil și foarte distrat. Dar și tenace, în stare să-și programeze periodic activitatea literară și ulterior pe cea politică.

După două căsătorii nefericite, precedate de două logodne eșuate, Claudiu se căsătorise în 38 sau 39 d.C. cu Valeria Messalina, în vârstă de mai puțin de șaptesprezece ani. Messalina era fiica verișoarei primare a lui Claudiu, Domitia Lepida, măritată cu Valerius Messala Barbatus. Într-adevăr mama Domitiei Lepida fusese Antonia *maior*, fiică a lui Marcus Antonius și a Octaviei, deci soră mai vârstnică a Antoniei *minor*; altfel spus, soră a mamei lui Claudiu. Această Antonia *maior* fusese măritată cu Lucius Domitius Ahenobarbus. Prin urmare, Messalina avea în vine atât sângele lui Augúst, cât și al lui Marcus Antonius. Era încă un exemplu de căsătorie între rude apropiate. Se urmărea tocmai păstrarea puterii într-un clan de sânge, pendinte de puterea imperială. Măritată cu o rudă mult mai vârstnică (aproape cincizeci de ani), handicapată fizic, Messalina a avut o viață sexuală agitată, într-un mediu familiar extrem de permisiv, în pofida legilor lui Augúst. A avut numeroși amanți; desigur, izvoarele literare îi exagerează aventurile erotice, Dar era o bulimică de sex, de avuții și putere. A fost o extrovertită, exuberantă și extravagantă. Claudiu a iubit-o cu pasiune și ea a exercitat asupra sa o puternică influență. Messalina nu era însă o calculată, o femeie a hotărârilor constante, luate cu sânge rece. Claudiu a fost substanțial înrăurit de soțiile sale, de consilierii săi, în special de liberții casei auguste. Faptul ni se pare normal, dat fiind că el nu avea o solidă experiență a gestionării Imperiului. Trebuia așadar să se adreseze celor ce experimentaseră administrarea statului.

Prima consecință a zilelor de 24 și 25 ianuarie 41 d.C. a fost consolidarea puterii politice exercitate de către pretorienii. Atunci, pentru prima oară în istoria Principatului, pretorienii au impus direct, nemijlocit, un principe. Ei au continuat să dețină o pondere politică majoră în desfășurarea a ceea ce, mult mai târziu, Aurelius Victor va defini ca o „putere regală”, *regia potestas* (Caes., 3, 20). Administrația lui Claudiu a început prin a preconiza reconcilierea generală. Totuși resturile facțiunii republicane au reacționat energic. Republicanii din senat înțeleseseră că nu pot realiza nimic fără un puternic suport militar. Ei au recurs la legiunile din zona illyrică și la comandantul lor Lucius Arruntius Furius Camillus Scribonianus. Acesta a încercat să-și revolte soldații în numele restaurării republicii. Militarii s-au declarat de acord să se răzvrătească, însă nu pentru a restabili republica. Tentativa lui Scribonianus a eșuat lamentabil (Tac., *H.*, 2, 75; Suet., *Claud.*, 13, 6; *Otho*, 1, 5; DC, 60, 15-16). Scribonianus a fost ucis de soldații săi ori s-a sinucis, iar senatorii și cavalerii care i se asociaseră au trebuit de asemenea să moară. Avorta astfel ultima încercare de reintroducere a regimului politic republican.

Se înțelesese că era imposibilă și implantarea despotismului oriental teocratic, de sorginte ptolemaică. De aceea Claudiu a arborat un program declarat de inspirație augusteică. În realitate, el și subordonații săi au pus în operă o strategie prudent, deghizat, antoniană. Deși, în parte sub influența Messalinei, propaganda imperială a vehiculat uneori o optică antoniană. O anumită mistică este revelată de aceeași păstrată de la Haga, în figurarea cortegiului triumfal al lui Claudiu și al familiei lui. Nostalgic cândva al republicii, devenit împărat, Claudiu utilizează o strategie de consolidare masivă, sistematică, a autoritarismului Principatului, în sens categoric absolutist. Competențele reale ale aparatului gestionar zămislit de Principat sunt simțitor sporite în

dauna vechilor instituții, moștenite de la Republică. Claudiu se sprijină pe un anturaj eficient, din care făceau parte senatori ca Lucius Vitellius, dar și liberi imperiali, precum Narcissus și Pallas. Birourile secretariatului imperial, *scrinia*, se convertesc în adevărate ministere ale statului. Ele nu sunt simple secretariate private ale cezarului. Pe multiple planuri, Claudiu se comportă ca un reformator, dar ca un reformator tributar potențării autocrației. Justiția, administrația, gestiunea finanțelor sunt reformate în direcția întăririi puterii monarhice reale. Între aprilie 47 și octombrie 48 d.C. exercită censura Claudiu și Lucius Vitellius. Reformele lui Claudiu sunt însoțite de o amplă politică de construcții utilitare, în Italia și în provincii, dar și de reprimarea brutală a adversarilor împăratului, Messalinei, sfetnicilor cezarului. A adversarilor ori a celor care, într-un fel sau altul, le stinghereau, le contrariau, fie ambițiile, fie rapacitatea. Delațiunea face ravagii. Totuși viața Imperiului cunoaște multivalente ameliorări. O politică externă semiexpansionistă asigură transformarea totală, formală, juridică, a Mediteranei în lac roman și deschiderea efectivă spre Ocean. Cetățenia romană este acordată cu generozitate, pe scară largă. Messalina săvârșise însă eroarea de a determina lichidarea puternicului libert-ministru Polybius, în 47 d.C. Această fărădelege înspăimântase pe ceilalți liberi-miniștri. Messalina făcuse o nouă eroare fatală când se asociase unei conspirații împotriva vieții și Principatului lui Claudiu, condusă de amantul său, frumosul Gaius Silius, consul desemnat. Silius urma să-l înlocuiască pe Claudiu ca principe. Silius și Messalina au profitat de absența împăratului de la Roma (plecat la Ostia), spre a contracta, probabil, o căsătorie bigamă. Claudiu și Narcissus reacționează energic. Conjurația este reprimată: sunt executați Gaius Silius, complicitii săi, chiar Messalina, ucisă de pretorienii, la ordinul lui Narcissus, însărcinat pentru o zi să comande garda puterii imperiale. Era o gravă entorsă a funcționării edificiului statal: un fost sclav ajunsese comandantul efemer al pretorienilor! (Tac., *An.*, 11, 5; 26-28; Suet., *Claud.*, 29, 4-5; 39, 2; Iuv., 2, vv. 119-120; 328-345; DC, 60, 31 etc.).

S-a produs o falie în desfășurarea Principatului lui Claudiu. În cele din urmă Claudiu s-a căsătorit cu propria sa nepoată, Agrippina II, fiica lui Germanicus, fratele său. Pe lângă manevrele libertului Pallas și ale lui Lucius Vitellius ori „farmecele” Agrippinei, au cântărit, în această bizară inițiativă, dorința de a asigura sprijinul clanului fidel memoriei lui Germanicus, violent persecutat de Messalina, și de a reconcilia familia imperială, în interiorul căreia se multiplicau discordiile, intrigile, crimele. Agrippina era alt tip de femeie decât Messalina. Deloc austeră și pudică, se manifesta ca o ființă calculată, ambițioasă, tenace, acaparatoare. Va dobândi o înrăurire exorbitantă, mult mai pregnantă decât cea a Messalinei, asupra bătrânului său soț. A devenit *Augusta* și a acționat cu o mână de fier. Tacit utilizează chiar termenul „dominație”, *dominatio*, ca să-i caracterizeze influența (*An.*, 12, 7, 3). Agrippina îl însoțește pretutindeni pe împărat, primește omagii peste tot. Se înființează pe Rin o colonie numită Colonia Claudia Augusta Ara Agrippinensis (azi Köln). Cei doi prefecți ai pretoriului, numiți în vremea Messalinei, în 51 d.C. sunt înlocuiți de un fost procurator imperial, Sextus Afranius Burrus (*C.I.L.*, 12, 5842; Tac., *An.*, 12, 42, 1; DC, 61, 3). Numeroase crime și dizgrații au marcat opera Agrippinei.

Îndeosebi Agrippina îl impune pe propriul său fiu ca succesor al lui Claudiu. Lucius Domitius Ahenobarbus descindea din August nu numai prin mama sa, Agrippina II, ci și prin tată, Gnaeus Domitius Ahenobarbus, fiul lui Lucius Domitius Ahenobarbus și al Antoniei maior. Încât tânărul Lucius, născut la 15 decembrie 37 d.C.,

cobora atât din August cât și din Marcus Antonius. Agrippina începuse prin a obține anularea logodnei Octaviei, fiica lui Claudiu, cu tânărul Lucius Iunius Silanus Torquatus, de asemenea descendent al lui August, prin mama lui, Aemilia Lepida (Tac., *An.*, 12, 3-8; Suet. *Claud.*, 29, 2; DC, 60, 31). Cum am mai semnalat mai sus, vlăstarele Iulio-Claudienilor se căsătoreau între ele pentru ca ulterior să se masacreze fără milă! Nu exista o ereditate *de iure* a puterii imperiale, dar funcționa ereditatea *de facto*. Tânărul Lucius Domitius s-a logodit cu Octavia, ca, în 50 d.C., să fie adoptat de Claudiu și să intre oficial în ginta Claudia. Fostul Lucius Domitius Ahenobarbus a devenit astfel inițial Tiberius Claudius Nero, ca, puțin mai târziu, să ia numele de Nero Claudius Drusus Germanicus (*I.L.S.*, 224; E. M. Smallwood, nr. 20-21; 103-104). Statutul lui Lucius, devenit Nero, n-a încetat să se consolideze, cum atestă numeroasele monede ale epocii. În 53 d.C., Nero, în vârstă de șaptesprezece ani, se însoară oficial cu Octavia, sora sa prin adopțiune (Tac., *An.*, 12, 58, 1; Suet., *Claud.*, 27, 4; *Ner.*, 7, 9; DC, 60, 33). Era un act de clară inspirație antoniano-ptolemaică. Amintim că, în Egiptul ptolemaic ori lagid, adesea regii se căsătoreau cu surorile lor. Dar Claudiu, chiar influențabil, a luat totdeauna singur cele mai importante decizii. În 54 d.C., el și-a amintit de propriul său fiu, încă nevârstnic, Britannicus, și a început să întrevadă, pentru succesiunea sa, o cârmuire bicefală a Imperiului, înfăptuită de noul Nero, însă și de Britannicus. Agrippina începuse să se teamă de scăderea propriei înrâuriri și de asigurarea ratată a succesiunii în favoarea lui Nero. Ca rezultat al unui festin abundent, în care, probabil, el a fost otrăvit cu o ciupercă, unde fusese injectat un amestec de opiu și de aconită, Claudiu a decedat la vârsta de șaiszeci și trei de ani, pe 12 octombrie 54 d.C. Era astfel deschis drumul spre asumarea Principatului de către tânărul Nero. Ca și spre o putere discreționară, absolută, pe care Agrippina spera s-o acapareze (Tac., *An.*, 12, 66-67; Suet., *Claud.*, 43; 44, 3-7; 45, 1-2; Iuv., 5, vv. 146-148; 6, vv. 620-622; DC, 60, 34-35)⁵.

Nero (54-68 d.C.)

Instalarea lui Nero ca principe pare să fi fost efectul unui „putsch“ ori „golpe“, cum se spune. Claudiu decedase în seara ori noaptea zilei de 12 octombrie. Dar Agrippina și susținătorii săi au ascuns, preț de multe ore, știrea morții principelui (Suet., *Claud.*, 45, 1). Trebuia bine pregătită „întronarea“ lui Nero și evitat ca Britannicus, fiul natural al lui Claudiu, încă la vârsta copilăriei, să fie proclamat principe sau asociat la puterea imperială de adversarii Agrippinei și ai lui Nero. Britannicus se născuse la 13 februarie 41 d.C. și se numise inițial Tiberius Claudius Germanicus, ca ulterior să primească *cognomen*-ul de Britannicus. Procesul accesului lui Nero la Principat a fost lansat în 13 octombrie, pe la orele 11. Atunci s-au deschis porțile palatului imperial, iar Nero s-a prezentat în fața cohorții pretoriene de gardă, însoțit de Burrus și, probabil, de către libertți imperiali. Convinși de cuvintele lui Burrus, soldații îl proclamă pe Nero *imperator*. Pretorienii de gardă îl așază pe Nero într-o lectică și îl duc în tabăra lor, unde Nero promite să le acorde o gratificație, un *donativum*, de 15.000 de sesterți pe cap de militar. În grabă Nero merge în senat, unde este confirmat la căderea serii. În câteva ore Nero devenise principe (Tac., *An.*, 12, 69; Suet., *Ner.*, 8; DC, 61, 3). Deși se pare că Nero a început prin a refuza titlul de „părinte al patriei“ și că a asumat puterea tribuniciană întrucâtva mai târziu.

De fapt, din punct de vedere cultural și ideologic, ceea ce calificăm drept epoca lui Nero începuse încă din 51 d.C. În orice caz, Nero era cel mai tânăr Iulio-Claudian care a devenit *princeps*. Puterea reală părea să incumbe Agrippinei. Într-adevăr, la sfârșitul zilei de 13 octombrie, Nero dă ca parolă tribunului pretorian de gardă „cea mai bună mamă“, *optima mater* (Tac., *An.*, 13, 2, 3; Suet., *Ner.*, 9, 3). Agrippina obține apoteoza, divinizarea împăratului defunct, care devine „divinul Claudiu“, *diuus Claudius*. Ea uneltește două crime abominabile: lichidarea fizică a lui Marcus Iunius Silanus, proconsulul în funcțiune al provinciei Asia, care descindea din Augúst, ca și fratele lui, fostul logodnic al Octaviei (Tac., *An.*, 13, 1, 1-3). Se sinucide forțat și Narcissus, artizanul prăbușirii Messalinei, dar partizan al lui Britannicus și vrăjmaș al Agrippinei (Tac., *An.*, 13, 1, 3; DC, 60, 34). Provincialii acceptă preluarea Principatului de către Nero, salutat în Egipt ca un faraon. Cu toate acestea, în alocuțiunea-program, rostită în senat de Nero, la puține zile după 13 octombrie 54, tânărul principe se delimitează cu pregnanță de strategia lui Claudiu. Se pare că Seneca alcătuisese ori inspirase această cuvântare. Nero făgăduiește mai ales să nu mai practice justiția expeditivă a lui Claudiu și afișează un proiect de guvernare mai augusteic decât cel cândva pus în practică de către întemeietorul Principatului (Tac., *An.*, 13, 4; Suet., *Claud.*, 10, 1; DC, 61, 3, 1). Erau implicate îndeosebi promisiuni formale de augusteism, însă Agrippina se învedera profund nemulțumită. Chiar dacă își ucisese soțul, ea dorea continuarea și chiar potențarea strategiei politice autoritare, antoniene, utilizată de către Claudiu. Agrippina era susținută de puternicul libert Pallas, veritabil ministru de finanțe al Imperiului. Însă binomului Agrippina-Pallas se opunea cuplul Burrus-Seneca, favorabil unei politici augusteice, unui autoritarism moderat, unui despotism filosofic, care s-ar fi autolimitat. Ei devin „călăuzele tinereței împăratului“, *rectores imperatoriae iuventutis* (Tac., *An.*, 13, 2, 1-2). Nero îi susține deci pe Burrus și pe Seneca, rechemat din exilul unde fusese trimis la stăruințele Messalinei și desemnat de Agrippina ca preceptor al lui Nero. Seneca devenise, alături de Burrus, membru foarte influent al consiliului principelui. Probabil că Nero nu dorea să practice la infinit moderația, fundată pe „clemență“, *clementia*, pe cooperare activă cu senatul. Cu toate acestea, pentru moment, el năzuia mai ales să limiteze, chiar să blocheze, impactul politic al Agrippinei, care, de fapt, nu a durat decât câteva săptămâni. S-a ajuns la un duel de culise între cele două binomuri: Seneca-Burrus pe de o parte și Agrippina-Pallas pe de alta. Acest contencios a avut și reflexe literare. Memoriilor Agrippinei, publicate de împărăteasă, ca să apere drepturile fiului ei și propria orientare politică, Seneca i-a ripostat printr-un pamflet, unde persifla crud apoteozarea lui Claudiu și ataca prudent, deghizat, pe Agrippina: „Prefacerea în dovleac a divinului Claudiu“, *Apokolokyntosis diui Claudii*. Și ulterior printr-un dialog, în care glorifica despotismul filosofic. Nero să fie un despot, dar să guverneze ca un înțelept stoic. Ne referim la „Despre clemență“, *De clementia*. Pallas este îndepărtat de la conducerea finanțelor imperiale, în 55 d.C. (Tac., *An.*, 13, 14, 1). Agrippina se mânie cumplit și începe să-l șantajeze pe Nero cu Britannicus (Tac., *An.*, 13, 14, 2-3). Dar, tot în 55 d.C., Britannicus moare, ca efect probabil al unui toxic, al unei otrăvi, administrate la ordinul lui Nero, care i-a provocat o agravare fatală a epilepsiei, maladie a adolescentului, moștenită de la Iulio-Claudieni. Agrippina cade într-o dizgrație ulterioară atenuată doar parțial (Tac., *An.*, 13, 15-22).

În acest fel se configurează începutul Principatului neronian. Lichidarea lui Britannicus, de altfel oficial înfățișată ca un accident prilejuit de epilepsie, nu emoționase „clasa politică” romană, deprinsă cu multiplicarea crimelor în familia imperială. De altfel, ulterior Nero va încerca să elimine fizic pe toți cei ce se înrudeau cu familia Iulia-Claudia, în care întrevedea posibili competitori la cârma Principatului. În general izvoarele antice, simplificând, deformând, evoluția evenimentelor, separă Principatul neronian în două segmente opuse: unul „bun”, focalizat pe toleranță, pe bune raporturi cu senatul, cei cinci ani elogiabili ai cezarului, *quinquennium Neronis*, care ar fi durat până în 59 d.C. (Aur. Vict., *Caes.*, 5, 2), și altul tiranic, reprobabil, subsecvent celui dintâi. În realitate, Nero a considerat inutilă, dăunătoare, strategia „liberală” a clemenței, încă din 58 d.C. În 57, când a deținut consulatul ordinar în tot cursul anului, prelungit la începutul lui 58, Nero a conceput planul de a sustrage publicanilor perceperea impozitelor indirecte, eventual suprimate și substituinite de cele directe. Este probabil că Seneca aprobase acest proiect. Dar, în 58 d.C., senatul cutează să respingă propunerea împăratului. Cavalerii, adesea publicani, erau de asemenea ostili proiectului neronian. Se recurge doar la întărirea controlului asupra publicanilor și la acordarea de facilități fiscale minore (Tac., *An.*, 13, 50-51; Suet. *Ner.*, 10, 2; DC, 61, 4): Seneca însuși este blamat de o parte dintre senatori. Aceștia nu doreau nici suprimarea taxelor indirecte, care ar fi prilejuit ieftinirea mărfurilor agricole de import și deci a produselor domeniilor lor, și, cu atât mai puțin, achitarea unor impozite directe.

Încât Nero decide abandonarea unui „liberalism” de suprafață și îndeosebi a despotismului filosofic autolimitat de normativele stoice. El se decide să le substituie cu o strategie de sorginte antoniană. De altfel, cum am arătat mai sus, se trăgea din Marcus Antonius. Prin excelență aspiră să reia, cel puțin în mare parte, strategia unchiului său, Gaius-Caligula (Suet., *Ner.*, 30, 2; DC, 60, 30, 2; Eutr., 7, 9). Plănuia să reia „populismul regal”, să pună în operă o direcționare a Imperiului elenizantă și orientalizantă. De altfel, printre educatorii săi, se numărase și sacerdotul-învățat egiptean Chairemon, fost director al Museului din Alexandria și al unei școli de „gramatici” în acest oraș. Harisma lui Nero se manifesta în Egipt, unde era adorat ca „bun geniu al lumii”, *agathós daimon tes oikouménēs* (*I.G.R.R.*, 1, 1100; 1124; *O.G.J.S.*, 2, 666; 682; *C.I.G.*, 3, 4699; E.M. Smalwood, nr. 418). Teologia solară se afla printre obiectivele sale. În special Nero își propunea să modifice mentalitățile romanilor, în funcție de „lux”, *luxus*, și de „întrecere” (sportivă, de tip grecesc) *agón*. Visa la o viață inimitabilă impregnată de artă, însă și de o autocrație de tip elenistic. Va crea în acest scop un relevant instrument propagandistic, dezvoltat la „curtea neroniană”, *aula Neroniana*. O asemenea existență de vis, la limitele imposibilului, trebuia să slujească potențarea acuzată a autoritarismului elenizant, care la rândul ei servea consolidării autocrației teocratice. Încât opinăm că se pot decela *trei faze ale Principatului neronian*: secvența 54-58 d.C., focalizată pe despotismul filosofic, relativ liberalizant, secvența de tranziție, 58-61 d.C., și secvența 61-68 d.C., cea a represiunii, a „severității”, *seueritas*, și a efortului sistematic, apăsător, în vederea mutației mentalităților impuse de la centru. *Desigur, proiectul lui Nero era sortit eșecului*. Chiar dacă s-a întemeiat pe suportul efemer al anturajului imperial, unde Seneca și Burrus vor fi înlocuiți de alți oameni.

Deși Nero nu a fost niciodată un psihopat notoriu ca unchiul său, Gaius-Caligula, asemenea proiecte fantastice traduc dereglări psihice, labilitate mentală. Nero, chinuit de

frica de comploturi toată viața sa scurtă, de cezarită, era un schizotimic, introvertit, paranoic? Suferea de sindromul maniaco-depresiv? De amalgamul de surescitare a psihicului, generator de megalomanie, de idei extravagante și de căderi sufletești pregnante?

Conjugarea spaimei viscereale de dușmani, a cruzimii îndeobște ca efect al angoaselor, a cezaritei, hrănite de felurite iluzii, se nutrea dintr-un temperament de artist autentic, deși de valoare medie. Fără îndoială, copilăria îi fusese apăsată de frustrări traumatizante. Mama sa fusese relegată în 39 d.C., iar tatăl îi murise în anul 40. Copilul Lucius fusese crescut, în condiții uneori penibile, de mătușa sa, Domitia Lepida (Suet., *Ner.*, 6, 6). Chiar după întoarcerea mamei sale din relegare, viitorul Nero constatase că Agrippina era urmărită de aversiunea, practică față de ea și chiar de el, de către Messalina. După ce Agrippina II devenise împărăteasă, trebuise să suporte tutela împovăraătoare a acesteia. Logosul său era fragil, iar erosul puternic: autocenzura se manifestase slab. Pentru ca, brusc, la șaptesprezece ani, să devină stăpânul absolut al unui imperiu gigantic, practic fără nici o îngrădire, fără nici un control. În câțiva ani, Nero s-a dezmeticit și a încercat să conducă după placul fanteziilor sale. Din copilărie avusese pasiunea întrecerilor de care, artei dramatice și performanțelor histrionice, a poeziei. Încă din 58-59 d.C., survin tentative de a adopta și implanta existența inimitabilă, centrată pe *luxus* și *agon*. Amoralismul se convergea în componentele obligatorii al acestei existențe.

Totuși Agrippina, mama sa, deținea încă o anumită pondere la curtea imperială. Ea reproba anumite pasiuni ale fiului său, prin excelență patina pentru frumoasa blondă Poppaea și tendința de a divorța de Octavia. Or căsătoria cu Octavia urmărise întărirea „dinastiei” iulio-claudiene. Ambițioasa Poppaea îl presa pe Nero (Tac., *An.*, 14, 1-5; Ps.-Sen., vv. 126-129; DC, 61, 12, 1-2). Încât la sfârșitul lunii martie 39 d.C., Nero trece la lichidarea fizică a propriei mame. La curtea imperială avuseseră loc suficiente crime, dar nimeni nu își suprimase încă mama. După eșuarea simulării unui naufragiu, din care Agrippina s-a salvat, sunt trimiși s-o ucidă mateloții lui Anicetus. Înainte de a primi lovitura fatală, Agrippina își arată abdomenul, în care îl purtase pe Nero, și strigă „lovește pântecul”, *uentrem feri* (Tac., *An.*, 14, 3-8; Suet., *Ner.*, 34, 1-6; DC, 61, 14). Se pare că, în coșmarurile sale, Nero a fost urmărit, preț de mai multe luni, de fantoma mamei sale (Tac., *An.*, 14, 10; Suet., *Ner.*, 34, 7; DC, 31, 14, 1). După lichidarea Agrippinei, a urmat o cascadă de spectacole fastuoase, pendinte de o concepție carnavalescă asupra existenței, de sărbătoare ca mod permanent de existență, de reformă axiologică.

Totodată Nero este exaltat ca un nou Febus-Apollo, chiar pe monede emise la Lugdunum și la Roma, ca și de scriitori sau de inscripții din Grecia (*B.M.C.*, *Imp.*, 1, pp. 245-247, nr. 218; 237 etc.; Calp., 4, v. 87; v. 91; vv. 159 și urm.; 7, vv. 83 și urm.; Luc., 1, vv. 45-62; *Carm. Eins.*, 2, v. 38; *Anth.*, 9, v. 178; *I.G.*, 3278; *I.G.R.R.*, 1, 1034; E.M. Smallwood, nr. 161-162). Este proclamat nou Helios, nou Hercule, și este asociat cu divinități locale și cu Iupiter (*I.G.R.R.*, 3, 345; E.M. Smallwood, nr. 146 etc.). Se constituie *neronismul* ca o doctrină specifică, axată pe *luxus*, pe *agôn*, pe *histrionism* și pe reforma discursului mental, care își are destul de numeroși adepți. În paralel, se continuă epurarea necruțătoare a „clasei politice” romane, mai cu seamă printre rudele lui Nero. Cam în aceeași vreme, sunt eliminați fizic Rubellius Plautus, Faustus Cornelius Sulla Felix și Octavia. După moartea lui Burrus, ale cărui reacții erau temute de Nero, Octavia fusese repudiată, iar Poppaea luată în căsătorie de către împărat. Încă în 60 d.C., fuseseră instituite jocuri artistico-sportive cvincvenale. De altfel, începând de atunci, se poartă la Roma moravuri elenistice și veșminte grecești (Tac., *An.*, 14, 20-21).

Mult mai târziu, cu prilejul triumfului din 68 d.C., Nero va adopta veșmântul înstelat de *kosmokrátor*, stăpân al lumii. Și o inscripție din Grecia îl proclamase *kosmokrátor* (*O.G.I.S.*, 668). După moartea lui Burrus, Seneca se retrage de la curtea imperială și din viața publică. Împăratul însuși se produce pe scene ca „vizitiu” sau „conducător de care”, *auriga*, și „cântăreț din cithară”, *citharoedus*. Chiar iconografia monetară ilustrează cotitura operată de Nero în 61 d.C. Coroana civică dispare de pe aversul monedelor, fiind substituită de figuri alegorice și de o exagerare pompoasă a titulaturii imperiale. Personalul politic al puterii este schimbat. Principele se bazează mai cu seamă pe oameni fideli unului absolutism cabotin, fără scrupule, precum Ofonius Tigellinus, prefect al pretorienilor, din 62 d.C., Petronius Turpilianus, Telesinus, Cocceius Nerva, viitorul împărat, libelul Epaphroditus. Spionii lui Tigellinus terorizează mediile politice tradiționaliste. Seria consulatelor ilustrează cotitura survenită în strategia politică neroniană. Numărul consulilor, desigur succesi, diminuează. Sunt privilegiați tehnicieni și comandanți militari, câteodată „oameni noi”, ca generalul Verginius Rufus, de regulă originari din Gallia cisalpină.

Însă diverse medii sociale au sfârșit prin a reacționa. Cabotinajul, reforma axiologică, crimele le exasperaseră. În iulie 64, un incendiu de proporții devorase Roma. Cu siguranță, nici Nero și nici altcineva nu îl provocase. Totuși Nero profitase de acest flagel ca să treacă la o reconstrucție parțială, din punct de vedere arhitectonic, dar totală, în optică axiologică, a Romei ca „un oraș nou”, *nova urbs* sau *nēa pōlis*. Astfel s-a decantat o conspirație condusă de Gaius Calpurnius Piso. Aderaseră la complot cel puțin 51 de persoane: 19 senatori, 7 cavaleri etc. Printre conspiratori se aflau și exponenți ai neronismului, pe care însă îl voiau fără Nero. După modelul conspirației din 41 d.C., brațul înarmat era asigurat de anumiți ofițeri și centurioni pretorienii, în frunte cu unul dintre prefecti, adică Lucius Faenius Rufus, fost partizan al Agrippinei. Seneca nu se afla printre conjurați, dar, probabil, era la curent cu planurile complotiștilor. Aceste planuri nu aveau, desigur, ca țintă restaurarea republicii. Se urmărea doar înlocuirea lui Nero cu altcineva, eventual cu Piso. Din nefericire, la sfârșitul lui aprilie 65 d.C., conspirația este descoperită. Arestările, ancheta, teroarea fac ravagii teribile la Roma. Grupuri înarmate de pretorienii, amestecați cu mercenarii germani din garda personală, mai siguri, patrulează la Roma și chiar în restul Italiei, în zona suburbană și în municipiile învecinate Orașului (Tac., *An.*, 15, 58, 1-3). Au fost executați sau obligați să se sinucidă Piso, Seneca, poetul Lucan, Faenius Rufus și ofițerii pretorienii, adepți ai complotului. Moartea Poppaei însărcinate și cea de a doua ediție a jocurilor cvincvenale vor prilejui noi represii, continuate în 66 d.C. Sunt lichidate căpeteniile grupului Silanilor, rude ale cezarului, rămășițele grupului Annaeilor, și este obligat să se sinucidă chiar Titus Petronius Niger, consilierul în materie de rafinamente, „arbitrul eleganței”, *arbiter elegantiae* (Tac., *An.*, 16, 7-17; Suet., *Ner.*, 37, 2; DC, 62, 25; 27). Pe de altă parte, în 66 d.C., Nero primește solemn, la Roma, pe noul rege arsacid al Armeniei, Tirîdates, căruia îi pune diadema regală pe creștet, ca semn al suzeranității romane. Nero și consilierii săi concepuseră o politică externă semiexpansionistă, inițial împotriva partilor și în vederea anexării Armeniei, ulterior în alianță cu Arsacizii. Cezarul profită de prilej ca să dezvolte cultul adresat propriei persoane și să reintroducă în formula imperială *imperator* ca prenume. Din 56 d.C., Nero acceptase titlul de „părinte al patriei”, *P.P.* Concomitent este distrus ultimul focar de rezistență ideologică, profesată de senatorul

stoic Claudius Paetus Thrasea. Acesta și adepții săi dezaprobau de multă vreme nu numai represiunile brutale și potențarea autoritarismului, după model elenistic, ci și reforma mental-axiologică, impusă de Nero și de acoliții lui.

Thrasea este constrâns să se sinucidă (Tac., *An.*, 16, 34-35). După aceea Nero începe pregătirea propriei călătorii triumfale în Grecia. Pe de altă parte, pe măsură ce Nero era mai de temut, se dorea tot mai intens lichidarea sa fizică. La începutul deplasării spre Grecia, este descoperită și distrusă la Benevent o conspirație, condusă de Annius Vinicianus (Suet., *Ner.*, 36, 2). Conjurații intenționaseră să profite de faptul că Nero era în plină călătorie și deci mai vulnerabil. Este probabil că ei proiectaseră să-l substituie cu cel mai performant general al Imperiului, Gnaeus Domitius Corbulo, rudă îndepărtată a cezarului. În orice caz conjurația avea ramificații în armatele provinciale. Fapt care prefigura evenimentele din 68 d.C. Cezarul înțelege primejdia și, după reprimarea imediată a conjurațiilor nemijlociți, de la Roma, inclusiv a doi consulari (Marcus Licinius Crassus Frugi și Quintus Sulpicius Camerinus) și a lui Vinicianus însuși, cheamă în Grecia pe Corbulo și îi cere să se sinucidă. Generalul exclamă „am meritat-o”, *άξιος*, sau „sunt demn” (DC, 63, 17, 4-6). Pentru ce demn? De moarte, deoarece se implicase în conjurație și în trădarea cezarului sau fiindcă se separase de trupele sale și dăduse curs convocării lansate de către Nero, în loc să se revolte în fruntea legiunilor? Sunt convocați în Grecia și constrânși să se sinucidă frații Scribonius Rufus și Scribonius Proculus, comandanți ai forțelor romane de pe Rin.

Un moment decisiv în implantarea proiectului politico-estetic-axiologic al lui Nero a fost călătoria întreprinsă în Grecia. Proiect delirant, dar înzestrat cu o logică proprie, intrinsecă. Totodată această călătorie a contribuit fundamental la eșecul lui Nero. Cezarul începuse prin a călători în sudul elenofon al Italiei, în 64 d.C., unde, la Neapolis (azi Napoli), urcase pentru prima oară pe o scenă publică, spre a-și demonstra talentele histrionice. După primirea lui Tiridates, nu numai împăratul, ci și Grecia preparau călătoria lui Nero. Principele a purces spre Grecia la sfârșitul lui septembrie 66 (*C.I.L.*, 6, 2044; E.M. Smallwood, nr. 6). Nero rămâne în Hellada până în decembrie 67. Era însoțit de o numeroasă suită, din care făcea partea cea de a treia soție a cezarului, Statilia Messalina, favoriți acestuia, suporterii specializați ai împăratului citared, cum erau augustianii. În Grecia, principele ia parte la toate concursurile naționale importante, olimpice, nemeene, isthmice, pythice, unde este proclamat învingător (Suet., *Ner.*, 22-24). Se instalează la Corint, unde inaugurează săparea unui canal de legătură între Marea Adriatică și Marea Egee. La 28 noiembrie 67, înainte de a părăsi Grecia, pe urmele lui Flamininus Nero proclamă libertatea Greciei (*S.J.G.*³, 814; *I.L.S.*, 8794; E.M. Smallwood, nr. 64). În cuvântarea sa, împăratul declară că grecii vor fi liberi și afirmă, în plus, înfăptuirea vechiului vis, adică unitatea Helladei. În realitate, nu se acorda independență Greciei, însă Hellada nu mai avea statut de provincie senatorială. Grecii nu primesc cetățenia romană, însă dobândesc imunitatea fiscală, căci nu mai achită impozite directe. Apelul la solidaritate, la unitate, avansat de Nero, are conotații politice. Este anunțat acest apel în numele elenismului și în cadrul unui imperiu roman, de asemenea propus spre elenizare. Opinăm că astfel Nero nu intenționa să făurească un al doilea pol politic al Imperiului, ci un nou centru axiologic, menit să diminueze ponderea zonelor mentale unde absolutismul său solar era respins. Grecii i-au fost recunoscători. O monedă de aur din Corint, pe avers, îl prezintă pe Nero încununat cu lauri, iar pe revers figurează Iupiter, așezat pe tron. Legenda este revelatoare: „Iupiter eliberatorul”, IVPITTER LIBERATOR (*B.M.C.*, *Imp.*, nr. 110; E.M. Smallwood, nr. 66).

În prelungirea călătoriei, în martie 68 d.C., se desfășoară la Roma triumful lui Nero. Totuși semnificația militară a acestei ceremonii este transfigurată. De regulă alaiul triumfal pleca din Câmpul lui Marte și ajungea la templul lui Iupiter de pe Capitoliu. Cortegiul lui Nero a străbătut Forul și calea sacră, dar s-a oprit pe Palatin, la templul lui Apollo, zeul artelor. Nero, cum am mai arătat, nu a purtat mantia generalilor triumfători, *paludamentum*, ci un veșmânt constelat, ca simbol al bolșii cerești și al unui *kosmokrator*. Alaiul valoriza victoriile artistice ale principelui și comporta nu numai militari și senatori, ci și augustiani. Mulțimea îl aclama ca nou Apollo, nou Hercule, însă și ca nou August. Acest ultim slogan și referința la *Victoria* militară, de pe monede, dezvăluiau intențiile lui Nero. Nu se substitua triumfului militar cel artistic, ci se opera o sinteză între victoria artistică elenică și triumful roman și tradițional. Desigur, componenta agonistică și elenică era prioritară. Nero se dezvăluia ca un *imperator*, dar mai ales ca un suveran-citared, inițiatorul unei noi mentalități, carnavalescă și elenistică.

Totuși majoritatea locuitorilor Imperiului, și nu doar opinia Romei nu erau dispuse să accepte și să asume reforma valorilor, impusă de Nero. Încât, la începutul lui iunie 68 d.C., Nero a fost răsturnat și constrâns la sinucidere ca să scape de tortură și de o moarte rușinoasă. Cum nu fusese acceptată ruptura antoniană efectuată de Gaius-Caligula, nu a fost asumată de romani nici reforma politică, după modelul Lagizilor și Arsacizilor parți, și nici corolarul ei axiologic. Tacit însuși va considera că Nero a fost răsturnat de mesaje și de zvonuri, mai degrabă decât de arme (Tac., *H.*, 1, 89, 2). Cu siguranță presiunile, intrigile de palat, zvonurile, operațiile de intoxicare au contat sensibil în căderea lui Nero. Călătoria din Grecia și epifenomenul său, triumful din martie 68 d.C., scandalizaseră societatea romană, inclusiv și mai ales în provincii. Represiunile și crimele șocau pe mulți. Circulau numeroase zvonuri, referitoare la măsuri antisenatoriale, țesute, pregătite de cezar. S-a format o vastă coaliție antineroniană, eterogenă din punct de vedere sociologic, dar hotărâtă să acționeze. Chiar cavalerii și libertii, mulți adepți ai neronismului, făceau defecțiune. Prodigalitățile regimului neronian secătuiu economia Imperiului. Presiunile fiscale, abuzurile procuratorilor, inflația exasperau lumea provincială. Notabilii provinciilor occidentale, îndeobște atașați Principatului, au trecut de partea opoziției și au declanșat insurecția armată în Gallii și în Hispanii. Obârșia revoltei se află însă la Roma. Trei factori au precipitat căderea lui Nero: a) incongruența între modelul neronian și realitățile Imperiului, perceperea lor de către locuitorii lui; b) nemulțumirea generată de dificultățile economice; c) abila intoxicare a lui Nero însuși și a opiniei din Roma, ca și din provincii. *S-a început, cel puțin în afara culiselor, printr-o insurecție militară provincială. Era întâia oară când provinciile se revoltau și încercau să impună schimbarea principelui, care „domnea” la Roma.*

Inițial nu s-au răzvrătit trupele regulate, ci miliții civile, repede înarmate, conduse de guvernatorul unei provincii gallo-romane, Gaius Iulius Vindex (Suet., *Ner.*, 40, 1). Încă din timpul șederii lui Nero în Grecia, el pregătea insurecția, dar ea a fost „proclamată” între 9 și 12 martie 68 d.C. Vindex a propus ca înlocuitor al lui Nero, la cârma Principatului, pe un bătrân guvernator al unei provincii hispanice, Servius Sulpicius Galba, complice al său. Triburile gallo-romane l-au urmat, deși insurecția nu se vădea deloc a fi antiromană și naționalistă. Răscoala a fost zdrobită la Vesontio (azi Besançon) de forțele regulate romane de pe Rin, comandate de către legatul Lucius Verginius Rufus (Suet., *Ner.*, 43, 1; *Galb.*, 11, 1; Plut., *Galb.*, 6-7; DC, 63, 24-25). Între timp,

Galba, prin intermediul libertului său Icelus, se afla în contact cu opoziția de la Roma. În 2 sau 3 aprilie 68, Galba s-a ridicat și el, ostentativ, împotriva lui Nero (Suet., *Galb.*, 10, 1; Plut., *Galb.*, 5). L-a sprijinit guvernatorul Lusitaniei, Marcus Salvius Otho, un neronian în dizgrație. Trupele regulate din Hispanii au trecut astfel de partea dizidenței. Numai o fracțiune a armatei romane făcuse defecțiune. O revoltă militară stârnită în Africa nu îl susținea pe Galba. Nero a fost cuprins de o cumplită criză de nervi. A încercat să pregătească rezistența armată în Italia însăși. Dar, chiar la Roma, adversarii săi au acționat energic și eficace. Senatul a făcut defecțiune, la rândul său, cu sprijinul prefectului pretoriului, Nymphidius Sabinus, și al altor favoriți ai lui Nero (Iohannes Antiochenus, fr. 91, p. 576; Plut., *Galb.*, 2).

În 10 iunie, Nero a părăsit Roma și s-a refugiat în conacul libertului Phaon, nu departe de oraș. Pe 11 iunie, Nymphidius Sabinus și senatorii au convins pretorienii să-l aclame pe Galba ca *imperator*. Nero a fost declarat de senat „inamic public“, *hostis publicus*. Când călăreții pretorienii soseau să-l aresteze, Nero s-s sinucis cu un pumnal, ajutat de libertul Epaphroditus. Fusese trădat de toți. Nu avea decât treizeci de ani. Se pare că, înainte de a-și da ultima suflare, Nero ar fi strigat: „o, Zeus, ce mare artist pier!“; *O Zeu, hołos technites parapóllumai* (Suet., *Ner.*, 49; DC, 63, 29; Aur. Vict., *Caes.*, 5, 16; Oros., *Hist.*, 7, 7, 13 etc.). Sau, în latinește, cu același sens: *qualis artifex pereo*. Reforma neroniană – căci nu a fost vorba de nici o revoluție culturală – sfârșea lamentabil. Trebuie însă reiterat faptul că epoca lui Nero a constituit unul dintre piscurile culturii antice și ale dezvoltării cercurilor cultural-politice.

Împărații anilor 68-69 d.C.: Galba, Otho, Vitellius

Vasta și eteroclita coaliție, care îl răsturnase și îl lichidase pe Nero, multă vreme nu a avut nici un candidat unic la asumarea Principatului și mai ales nu a încropit nici un program politic, social și ideologic coerent. Ambițiile personale, intrigile de palat prevalează adesea asupra confruntărilor doctrinare. Numai la câteva luni după eliminarea lui Nero s-a declanșat un amplu război civil. Odinioară Paul Jal a reliefat că nu era implicat un conflict între cetățeni înarmați, ci o încăleștare între soldați de profesie, hotărâți să-și impună comandanții la guvernarea Principatului. Șocului ambițiilor personale i se suprapuneau rivalitățile între principalele corpuri de armată ale Imperiului. Tacit va arăta că, în cumplitul an 68-69, „lung, deși unul singur“, *longus et unus*“ (*Dial.*, 17, 3), după calmarea euforiei inițiale, s-au dezvoltat reacții felurite și divergente nu numai în rândurile senatorilor, plebei și pretorienilor, ci și printre legiuni și comandanții lor, „deoarece s-a dezvăluit secretul (arcanul) puterii imperiale, că poate fi creat un principe și în altă parte decât la Roma“, *euolgate imperii arcano posse principem alibi quam Romae fieri* (Tac., *H.*, 1, 4, 2). La Roma s-au conturat două grupuri majore de influență: cel al aristocrației senatoriale, de spiță veche sau de sorginte recentă, unite de persecuțiile și excelesele lui Nero și aliate cu unii cavaleri sau cu anumiți clienți ai victimelor regimului, cu toții traumatizați de eșecul conspirațiilor anterioare, și cel al neronienilor, suporteri și favoriți ai ultimului Iulio-Claudian, beneficiari ai generozităților acestuia, care sfârșiseră prin a-l trăda pe defunctul cezar. Li se adăuga plebea de rând, deprinsă cu teatrul și ciroul (Tac., *H.*, 1, 4,), de fapt nevoiașii Romei, asociați cu pretorienii și cu marinarii de curând recrutați de Nero într-o legiune improvizată, I-a Adiutrix. Această înrolare constituise pentru foștii marinari o

promovare socială. În mare parte erau liberi. Între aceste două tabere principale se situau cei mai mulți cavaleri și notabili provinciali, cu toții cândva favorabili lui Nero, însă deveniți ostili cezarului defunct. Galba și Otho se bizuiseră, în Hispanii, pe numeroșii clienți și pe relații ale grupului Annaeilor, ai lui Seneca și ai lui Lucan, nepotul filosofului, fost consilier al lui Nero. Galba, care avea șaptezeci și trei de ani și aparținea unei vechi ginți patriciene, ce dăduse Romei republicane numeroși magistrați și generali, a trebuit repede să se confrunte atât cu nemulțumirile neronienilor, cât și cu ostilitatea plebei din Roma. Plebea „sordidă“, chiar dacă nu se împotrivise lichidării lui Nero (putea oare s-o facă?), devenise repede nostalgică a ultimului Iulio-Claudian. În secolul nostru, în alte țări și chiar la noi, nu a apărut frecvent nostalgia dictatorului alungat de la putere? Cunoaștem atâtea cazuri de inși care se reped să afirme că era mai bine pe vremea lui.... Populismul regal, spectacolele fastuoase, histrionismul bufon al lui Nero, anumite măsuri ale acestuia îi asiguraseră o pregnantă popularitate în rândurile plebei. Galba nu putea însă promova decât o strategie politică ultratraditionalistă, mai augustică decât cea cândva practică de August.

În octombrie 68 d.C., Galba sosește la Roma. În drum spre Capitală și acolo, el a adoptat măsuri aspre împotriva partizanilor lui Nero și în vederea redresării finanțelor Imperiului, ruinate de prodigialitățile excesive ale lui Nero. A pedepsit cu duritate Gallia militară, nordică și estică, întrucât sprijinise legiunile Rinului împotriva lui Vindex. Ca legați au fost instalați bătrânul senator tradiționalist Hordeonius Flaccus, în locul lui Verginius (Tac., *H.*, 1, 8-9), și Vitellius fiul, iar legiunea recent înființată de Nero în Italia a fost decimată. A fost suprimată garda personală de mercenari germani: împăratul va fi apărat doar de pretorienii (Suet., *Galb.*, 12, 4). În cadrul austerității financiare, au fost suprimate mai multe generozități neroniene și s-a renunțat la cheltuieli prevăzute de fostul principe. Au fost recuperate sistematic darurile acordate de împăratul anterior muzicienilor și atleților (Suet., *Galb.*, 15, 2; Plut., *Galb.*, 19). Militarii de pretutindeni au fost supuși unei discipline riguroase: trebuiau să înțeleagă că făceau parte dintr-o armată cetățenească, fără rol politic. Monedele emise de Galba elogiază „libertatea restabilită“ și sugerează o propagandă prosenatorială. Unii secundanți ai lui Nero, care nu participaseră la dizidența din primăvara anului 68 d.C., sunt molestați, torturați, uciși. Această soartă au avut-o consularul Petronius Turpilianus, dar și Patrobius, Locusta, mai ales libertul Helius, care gestionase represiv Roma, în timpul călătoriei grecești a lui Nero (Tac., *H.*, 1, 6, 1; Plut., *Galb.*, 20; DC, 64, 3, 4). Neronienii au început prin a reacționa fără succes. Prefectul pretoriului, Nymphidius Sabinus, susținut de consulul desemnat Cingonius Varro, nu a putut provoca o rebeliune masivă a pretorienilor (Tac., *H.*, 1, 5; 6, 1). Nymphidius Sabinus și-a pierdut viața, dar pretorienii, alți militari, diverși neronieni erau din ce în ce mai iritați. Se considera nocivă influența exercitată asupra lui Galba de către senatorul Titus Vinius Rufus și de noul prefect al pretoriului, Cornelius Laco (Tac., *H.*, 1, 6, 1). Și chiar de libertul Icelus. Curând au izbucnit două insurecții militare majore. Legiunile de pe Rin s-au răscolit la 1 ianuarie 69 d.C., în favoarea lui Vitellius, iar pretorienii s-au răzvrătit la mijlocul aceleiași luni.

Fidel tradiționalismului său și întrucât dinastia *de facto* iulio-claudiană se stinsese, Galba se decide să promoveze principiul monarhiei electiv. Cu atât mai mult cu cât, din punct de vedere juridic, monarhia romană nici nu exista. Doctrina monarhiei electiv va fi preluată și va fi propagată ulterior de Tacit. Pe de altă parte, știrea răscolului de pe Rin îl înspăimântase și îl hotărâse să-și desemneze un succesor și să-l adopte ca fiu.

Salvius Otho, care asistase pe Galba la declanșarea insurecției antineroniene, se așteptase să fie el desemnat ca succesor al bătrânului cezar. Poate și sub influența lui Laco, dar ținând seama și de aspirația de a asigura continuitatea strategiei tradiționalist-augusteice și a regimului prosenatorial, Galba l-a indicat ca urmaș pe tânărul de 31 de ani Lucius Calpurnius Piso Frugi Licinianus, supraviețuitor al reprimărilor familiei a Pisonilor (Tac., *H.*, 1, 14, 14-17). Acest tânăr descindea, prin mama sa, Scribonia, din Pompei. Se contura oare o tentativă de revanșă iluzorie a pompeienilor asupra Iuliilor? Otho răscoală însă pretorienii și, în 15 ianuarie 69 d.C., Galba este ucis în plin For (Tac., *H.*, 1, 41; Suet., *Galb.*, 20, 1-5; *Otho*, 6-7). Au fost de asemenea omorâți Vinus, Piso, prefectul Laco și libertul Marcianus Icelus (Tac., *H.*, 1, 42-46). Otho, devenit *imperator* și principe, s-a reliefat ca un campion al neronismului moderat, fără Nero.

Tacit va opina că Sulpicius Galba ar fi părut „demn de imperium“, *capax imperii*, dacă n-ar fi devenit niciodată principe (*H.*, 1, 49, 4). Otho aparținea unei familii care intrase în senat în vremea lui Augúst. Fusesse prieten intim al lui Nero, până când acesta îl forțase să divorțeze de Poppaea, ca s-o ia el în căsătorie. Apoi îl trimisese într-un semi-exil, ca guvernator al Lusitaniei. După uciderea lui Galba, senatul s-a grăbit să-i confere puterea tribuniciană, supranumele de *Augustus* și toate onorurile Principatului, precum pontificatul maxim, consulatul și *imperium proconsulare maius* (*I.L.S.*, 241; Tac., *H.*, 1, 47, 1). Otho făgăduiește senatului o gestionare ponderată a Imperiului, dar se înconjoară de foști neronieni de marcă. Sunt restabilite, la locurile lor, statuile și imaginile lui Nero și se continuă construcția parcului-palat-paradis a lui Nero, „casa aurită“, *domus aurea*. Plebea romană aclamă pe Otho ca pe „celălalt Nero“, *alter Nero*, ori *Nero Otho*, titluri care emerg și în anumite proclamații ale noului cezar (Tac., *H.*, 1, 78, 2-3; Suet., *Otho*, 7, 2; Plut., *Otho*, 2-3). Totuși Otho preconizează o politică de echilibru social. Se sprijină pe pretorienii, pe cavalerii și pe senatorii de recentă extracție italică, precum Publius Galerius Trachalus, orator, însă și consul (*C.I.L.*, 6, 1884; 10, 5405). Militează pentru cooperarea cu întreg senatul și pentru concepte de reconciliere generală (Suet., *Otho*, 10-11), odinioară vehiculate în cercul cultural-politic al Annaeilor, frecventat de el. Evită elenizarea funestă lui Nero și suprimă pe Tigellinus, detestat atât de antineronieni, cât și de neronienii, care îi reproșau trădarea ultimului Iulio-Claudian (Tac., *H.*, 1, 72; Plut., *Otho*, 2). Sunt totuși rechemăți la Roma senatorii relegați sub Nero (Plut., *Otho*, 1) și se acreditează versiunea că numai ultimii ani ai „domniei“ acestuia fuseseră reprobabili. Sub presiunea invadării Italiei de către vitellieni, renunță la titlul de Otho-Nero, blamat de antineronienii conservatori (Plut., *Otho*, 2), ca să asigure uniunea sacră a peninsulei. Otho fusese recunoscut ca împărat de legiunile din Orient și de la Dunăre.

Dar armatele lui Vitellius, ajunse în peninsula italică, la 14 aprilie 69 d.C., zdrobesc la Bedriacum, lângă Cremona, forțele lui Otho, formate mai ales din pretorienii, cohorte urbane, marinarii, alte trupe recrutate de Nero și din avangarda legiunilor din Moesia. Vitellienii erau comandanți de Gaius Fabius Valens, anterior legat al unei legiuni de pe Rin, provenit dintr-o familie de condiție ecvestră, și de Aulus Caecina Alienus, de asemenea la origine comandant de legiune. Născut în anul 12 d.C., Aulus Vitellius, după ce legiunile comandate de el pe Rin îl aclamaseră ca *imperator*, dobândise sprijinul întregii armate din zona germanică, al trupelor și populațiilor din Gallii, Britannia,

Hispanii. În valuri succesive, forțele viteliene, din care făceau parte și numeroși auxiliari germanici, pătrunseseră în peninsula italică. Două zile după Bedriacum (Tac., *H.*, 2, 39-45), Otho se sinucide ca un erou stoic (*ibid.*, 2, 46-49). Senatul a fost constrâns să-i confirme lui Vitellius puterea imperială (Tac., *H.*, 2, 52-55). De la început, Vitellius contează pe suportul neronienilor intransigenți și face paradă de un neronism autentic, chiar radical.

Vitellius a ajuns la Roma, unde a încartiruit 60.000 de soldați, în iulie 69 d.C. Aparținea și el unei familii care intrase în senat sub August și fusese el însuși consul în 48 d.C. În ochii multor neronieni, Vitellius trecea drept restauratorul autentic al neronismului. De altfel, după ce intrase în Roma în veșmânt militar, înconjurat de stindarde și de soldați cu armele ostentativ descoperite, Vitellius a organizat alegeri de magistrați pentru următorii zece ani, a intrat în posesia pontificatului maxim și s-a proclamat consul perpetuu. Vitellius a oferit un sacrificiu manilor lui Nero și a cerut unui citared renumit să cânte pe versuri alcătuite de ultimul Iulio-Claudian (Suet., *Vit.*, 11). Cu toate acestea, deși influențat simțitor de libertul Asiaticus și deși a reconstituit societățile artistice neroniene (Suet., *Vit.*, 12, 1; DC, 65, 4, 1), Vitellius a evitat să propage o mentalitate elenizantă. În schimb, a preconizat un acuzat populism regal, a trimis la supliciu cavaleri cămătari și publicani, a executat centurioni, pretorienii othonieni, a reprimat senatori și căpeteniile insurecției odinioară dirijate de Vindex (Suet., *Vit.*, 14, 1-5; Tac., *H.*, 2, 94, 2). A accentuat presiunile fiscale și a provocat nemulțumiri printre militarii armatei danubiene, întrucât a reformant cohorțele pretoriene, în sensul înlocuirii soldaților originari din Italia prin cei ai trupelor aduse de pe Rin. Opinia publică senatorială și ecvestră a fost de asemenea profund vexată. Notabilii provinciali s-au raliat opoziției antiviteliene. Trebuiau eliminate complet neronismul fără Nero și populismul autocratic afișat de Vitellius.

De altfel, la 1 iulie 69, la Alexandria s-a produs o nouă dizidență. Numeroasele și performantele forțe militare din Orient, angajate într-un război purtat împotriva iudeilor răsculați, începuseră prin a jura credință lui Vitellius (Tac., *H.*, 2, 74, 1). Dar prefectul Egiptului, Tiberius Iulius Alexander, și, în special, guvernatorul Siriei, fost consul suffect în 66 d.C., în speță Gaius Licinius Crassus Mucianus, descendent al unui Mucianus adoptat de un Licinius Crassus, îl hotărâsc pe Titus Flavius Vespasianus să se revolte. Un nou război civil se declanșa. Viitorul împărat Vespasian, cândva, astfel cum am arătat mai sus, fidel al lui Gaius-Caligula, provenea dintr-o familie de rang ecvestru. Am remarcat în alt capitol că Vespasian descindea dintr-un fost soldat roman. Tatăl lui fusese un funcționar de vamă din ținutul sabin. În 67 d.C., primise comanda trupelor care reprimeau insurecția iudeilor. Așadar, Vespasian a fost proclamat împărat la Alexandria și în întreg Orientul roman. Mucianus pornește spre Italia cu o parte din trupele romane din Est. Armatele romane din peninsula balcanică, anterior credincioase lui Otho, intră și ele în secesiune.

Sunt influențate de către Marcus Antonius Primus, legat de legiune, aventurier, originar din Tolosa gallică (Tac., *H.*, 2, 85-86; 3, 1-5). Era poreclit Beccus, cioc de pasăre (Suet., *Vit.*, 18). Ceea ce va da în franceză termenul „bec”. Armata din zona illyrică pătrunde în peninsula italică, sub comanda lui Antonius Primus și, în octombrie 69, în apropiere de Bedriacum și de Cremona,

înfrânge forțele vitellienilor (Tac., *H.*, 3, 15-35). Trebuie precizat că o parte din armata Rinului era angajată în combaterea unei insurecții naționaliste antiromane, izbucnite în Germania romană. Gallia narboneză și Hispania trec de partea lui Vespasian. Însă Vitellius nu cedează repede puterea. Cohortele urbane și ale vigiliilor, cei mai mulți senatori și cavaleri se aliază lui Flavius Sabinus, prefectul Romei, fratele mai vârstnic al lui Vespasian. Soldații vitellieni îi înving și incendiază Capitoliul, unde se adăpostiseră partizanii lui Vespasian și ai lui Flavius Sabinus. Acesta din urmă este decapitat (Tac., *H.*, 3, 69-77). Însă forțele lui Antonius Primus ajung la porțile Romei, unde au loc lupte violente. Datorită populismului regal accentuat, Vitellius avea sprijinul plebei de rând a Romei, pe care Tacit o califică drept „vulgul orașenesc”, *uolgu urbanum*. Săracii Romei iau armele în sprijinul lui Vitellius (Tac., *H.*, 3, 80, 1). În decembrie 69, trupele lui Antonius Primus pătrund în Roma, unde au loc crude lupte de stradă (Tac., *H.*, 3, 82-84). Vitellienii sunt biruiți. Însuși Vitellius este capturat, insultat cumplit. I se pune o funie la gât, este târât dezbrăcat de hainele lui sfâșiate, omorât și tăiat în bucăți (Tac., *H.*, 3, 84-86; Suet., *Vit.*, 17-18). Trupul ciopârțit al lui Vitellius a fost agățat de un cârlig și azvârlit în Tibru. Trist final al unui teribil conflict politico-militar! În numele lui Vespasian, Domițian, cel de al doilea fiu al noului împărat, preia puterea.

Neronismul fără Nero, populismul regal, autoritarismul despotice erau iremediabil. Numeroși cercetători au încercat să întocmească bilanțul acestui crâncen război civil, care aproape a destabilizat Imperiul. Ne referim îndeosebi la Paul Petit și la Michel Christol-Daniel Nony. Am semnalat și noi textul lui Tacit, care reliefează descoperirea arcanului Imperiului: un împărat poate fi proclamat și impus din afara Romei. Pretorienii, care lichidaseră trei principii – Gaius-Caligula, Nero și Galba –, după ce asiguraseră accesul la puterea imperială a trei cezari – Gaius-Caligula, Claudiu și Nero – au fost depășiți și biruiți de legiuni din provincii. Concomitent, *s-a relevat, în chip manifest, că temelia puterii Principatului rezida în armată*. Caracterul militar al regimului s-a dezvoltat astfel progresiv. Michel Christol și Daniel Nony reliefează că între doi frați, Flavius Sabinus, prefect al Romei, deci la apogeul carierei senatoriale, și Flavius Vespasianus, comandant al armatei din Iudeea, a fost privilegiat, fără ezitare, cel de al doilea. Plebea și senatul Romei au trebuit să înțeleagă că nu decideau cine să fie principe. Imperiul devenea o monarhie militară *de facto*, care era obligată să vegheze la aprovizionarea și la distracțiile Romei, respectând *pro forma* senatul și mai ales utilizând senatori, cavaleri, notabili pentru gestiunea statului. În sfârșit, s-a demonstrat contrariul celor luate în considerare anterior de către Nero: sângele lui August și apartenența la vechea aristocrație nu erau indispensabile celui ce asuma cărmuirea Principatului. În sfârșit, războiul civil din 68-69 a scos la iveală și a acutizat numeroase divergențe fratricide, politice, sociale, doctrinare. Ca și simbioza între civilii provinciilor și militarii încartiruiți în ele. Soldații legiunilor, de regulă italici rurali la origine, au suferit presiunea provinciilor unde se aflau în gamizoană: pe Rin, în Orient. Soldații, printre care figurau și auxiliari încă neromanizați solid, cadrele medii, centurioni și tribuni militari, au determinat să acționeze comandanții, membri ai ordinului senatorial. Pentru prima oară în istoria Imperiului, provinciile, romanizate ori elenizate, au intervenit în jocurile pentru puterea supremă. Militarii înșiși s-au învederat ca divizați: oștenii legiunilor, prin excelență italici din zone rurale, s-au contrapus pretorienilor, mai bine retribuiți, supuși unui serviciu militar mai scurt și recrutați adesea în orașele peninsulei.

Luptele fratricide au sfâșiat meleagurile provinciale. În Gallii, s-a manifestat discordia între cetățile bogate, intens civilizate și romanizate din sud, și triburile mai puțin evoluat din nord, care au făcut cauză comună cu forțele militare romane de pe Rin. Militarii auxiliari germanici și chiar cei din legiuni au prădat nemilos orașe opulente nu numai din Gallii, ci și din Italia. În Roma însăși, la sfârșitul Principatului vitellian, s-au ciocnit violent plebeii nevoiași, care practic l-au constrâns pe Vitellius să continue o luptă pierdută, pe de o parte, și senatorii, cavalerii, esențialul „clasei politice“, hotărâte să îmbrățișeze cauza lui Vespasian. Facțiunea neronienilor fără Nero s-a divizat de asemenea ireversibil.

Unii neronieni au sfârșit prin a trece în tabăra lui Vespasian. Rezultatul a fost dispariția completă a opțiunii și facțiunii neroniene. Vespasian, în pofida obârșiei sale modeste, a emers, încă din Orient, ca exponentul moderației antineroniene dar și al vârfurilor societății și al reinstaurării ordinii în Imperiu. Atât el, cât și Mucianus au fost activ susținuți de mici monarhi clientelari ai Romei, de înalții funcționari provinciali, ca Iulius Alexander, de notabili din Siria și din Asia Mică, ostili lui Nero, și de ofițerii superiori, care le-au raliat armata Dunării. În Italia, Vespasian a dobândit iute sprijinul nu numai al senatorilor și cavalerilor marcați, ci și al burgheziei municipale. Cum am mai arătat, cumplitul război civil – dacă nu războaiele civile? – din 68-69 d.C. perturbase – sau perturbaseră – grav nu numai economia, ci și climatul mental al Imperiului. Pentru prima oară în istoria Imperiului, armatele provinciale lăseseră slab apărate granițele statului roman. Încât au fost favorizate rebeliuni antiromane ori atacuri ale populațiilor învecinate teritoriilor romane. În drum spre Italia, unde legiunile din Illyricum au dus la bun sfârșit conflictul cu vitellienii, înainte de sosirea întărilor trimise din Orient, Mucianus a respins o invazie la sudul Dunării a dacilor și a sarmaților. Mucianus va deveni principalul sfetnic al lui Vespasian. Fără eforturi majore, el va anihila influența politică a lui Antonius Primus.

Vespasian (69-79 d.C.)

Începuturile noului Principat, cel al lui Vespasian, au fost dificile, din mai multe puncte de vedere. Între decembrie 69 și octombrie 70 d.C., moment când Vespasian a sosit la Roma, Imperiul a fost guvernat de la distanță, din afara Romei. Vespasian veghea din Orient, dar gestionarea cotidiană revenea lui Mucianus, care a trebuit să calmeze ambițiile lui Antonius Primus și aroganța vădită de către Domițian, fiul împăratului. Orașul a fost totuși bine aprovizionat, datorită grâului venit din Egipt, iar armata a fost trimisă la frontieră.

Legiunile, ale căror efective sporiseră excesiv în timpul conflictelor cetățenești, au fost epurate, restructurate, supuse disciplinei riguroase și redistribuite. Cei mai mulți soldați ai lui Vitellius au fost trimiși la vatră. Propriilor militari, Vespasian le-a impus disciplină și austeritate (Suet., *Vesp.*, 8, 3). Numeroși cetățeni romani din provincii sunt recrutați în legiuni, unde italicei nu mai dețin un primat ostentativ. De altfel, Vespasian a trebuit să lichideze, în Imperiu, sechelele sfârșitului domniei lui Nero și ale anilor 68-69 d.C., care favorizaseră mișcări secesioniste primejdioase. În zona renană, batavul Gaius Iulius Civilis, de altminteri cetățean roman și prefect al unei cohorte auxiliare, începe prin a sprijini pe Vespasian, ca ulterior să răscole împotriva Romei pe compatrioții săi, la care se asociaseră germanii liberi, de pe malul drept al Rinului, ca bructerii, stimulați de profeta Velleda, chatti și alții. Li se raliază și triburi gallice, treveri lui Iulius Classicus și Iulius

Tutor, lingonii lui Iulius Sabinus. Trupe romane se revoltă și se unesc cu rebelii, care obțin succese militare relevante și ajung să controleze linia Rinului. Civilis începe prin a pretinde că întemeiază un „imperiu al Galliilor“, *imperium Galliarum*, ca ulterior să declare că intenționează făurirea unui regat barbar. Această veleitate, ca și jafurile practicate de germanii liberi, resuscită în Gallii vechiul reflex antigermanic, generat încă în vremea lui Ariovist. Delegații cetăților și triburilor gallice decid să rămână fideli Romei, care, în raport cu jugul germanic, constituia în ochii lor ceea ce francezii definesc ca „le moindre mal“. La sfârșitul lui 70 d.C., armata romană comandată de Quintus Petilius Cerialis zdrobește și lichidează rebeliunea lui Civilis, Tutor, Classicus și Iulius Sabinus. Pe de altă parte, încă din 67 d.C., iudeii se revoltaseră. Vespasian comanda forțele romane trimise împotriva lor. În 70 d.C., în fruntea a patru legiuni, a asediat un Ierusalim apărât de o populație fanatizată, deși divizată între facțiuni rivale. Templul a fost incendiat și, la 8 septembrie, orașul cade complet în mâinile romanilor. Ierusalimul a fost jefuit, incendiat, sistematic distrus. Rebelii au fost pretutindeni hăituiți, uciși sau vânduți ca sclavi. Se opinează că, în acest război, ar fi pierit cel puțin un milion de iudei. Unele focare de rezistență au subsistat. Celebra fortăreață Masada nu a fost cucerită decât în mai 73 d.C., după ce ultimii săi apărători s-au sinucis.

Am relevat că Vespasian provenea din rândurile burgheziei italițe relativ modeste. Vespasian străbătuse o carieră strălucită: fusese consul suffect în 59 și proconsul al Africii în 62 d.C. Avea șazece de ani, era voinic, onest, puțin greoi, hotărât să servească statul. Nu numai prin origine, ci și prin comportament, după părerea noastră, Vespasian ne amintește de un alt șabino-roman celebru, Cato cel Bătrân. Rămăsese fidel lui Nero în 68 d.C. Îl trimisese însă pe Titus, fiul său, să-l salute pe Galba, la Roma (Suet., *Tit.*, 5, 3).

Vespasian a început prin a reabilita și venera memoria lui Galba. De fapt, Vespasian și-a propus un Principat de inspirație augusteică. Însă, cum a remarcat Paul Petit, modelul era August din ultimii ani ai vieții acestuia. Într-adevăr, s-a recurs la un autoritarism pregnant, energic conceput, represiv la nevoie, centrat însă pe efortul de a pune în operă o gestionare eficientă a Imperiului. În primul rând Vespasian concentrează în mâinile sale numeroase competențe, deși nu a asumat foarte rapid puterea tribuniciană și titlul de „părinte al patriei“ (Suet., *Vesp.*, 12, 4). Cu excepția anilor 73 și 78 d.C., Vespasian asumă consulatul. În anii 73-74, după exemplul lui Claudiu, exercită demnitatea de censor. În această calitate lărgeste limitele pomeriale ale Romei. De asemenea restructurează senatul și ordinul senatorial. Elimină din curie pe indezirabili, inclusiv fii de libertți, strecurați în senat sub protecția tulburărilor din 68-69. Emerge un nou senat, mai auster, mai puțin aristocratic decât cel al Iulio-Claudianilor. Sunt recrutați pentru senat cavaleri, ofițeri și notabili din Italia și din provinciile occidentale. Aurelius Victor va susține că, înainte de acea „alegere a senatului“, *lectio senatus*, efectuată de Vespasian și de Titus în 73-74 d.C., ordinul senatorial se redusese la două sute de familii, ca efect al masacrelor și expulzărilor, sărăcirii anumitor familii, stingerii naturale a celor fără copii. După censura principelui, s-ar fi ajuns la o mie de familii senatoriale (Aur. Vict., *Caes.*, 9, 9). Prin urmare, senatul a fost efectiv reînnoit. Printre membrii cei mai cunoscuți ai acestei noi promovări sociale s-au numărat tatăl împăratului Traian, Iulius Agricola, socrul lui Tacit, și bunicul viitorului principe Marcus Aurelius. Titulatura, formula imperială, dobândește acum o structură standardizată, canonică și ilustrativă pentru potențarea autoritarismului. *Imperator*, definitiv adoptat ca prenume, și *Augustus*

încadrează numele împăratului. *Caesar*, refuzat de Vitellius, în virtutea ideilor lui populiste, este de asemenea inserat obligatoriu în *formula*. Articularea clară a titulaturii se asocia strădaniilor de a instituționaliza cu pregnanță Principatul, deși acesta continua să nu posede o denumire juridic structurată. Reflexul acestui efort de instituționalizare s-a concretizat într-un text, parțial conservat și mai sus amintit, așa-numita „lege curiată despre imperiul lui Vespasian“, *lex curiata de imperio Vespasiani*, denumire consacrată numai de vremurile noastre. Se implica esențialmente un senatusconsult, menit să legitimizeze puterile lui Vespasian. Se reluau și se consacrau în text competențele preluate de la predecesori, cu referiri constante la August, Tiberiu și Claudiu (să observăm că sunt menționați cezarii tradiționaliști!) și se legitimau *a posteriori* actele făptuite de împărat după 1 iulie. Au existat, sub principii anteriori, alte asemenea „legi“? Au fost ele promovate și de succesorii lui Vespasian? Nu dispunem de dovezi care să ateste sau să conteste emergența unor asemenea „legi“ de investitură. Fundamental este însă un alt fapt: Vespasian se considera de fapt investit și își aniversa puterea supremă de la 1 iulie, „ziua imperiului“, *dies imperii*, și nu de la data investiturii senatoriale, dobândite la sfârșitul anului 69, așadar pe baza „zilei principatului“, *dies principatus*. Acest fapt dezvăluia vocația autocratică a Principatului și conota temelia lui militară. Se recunoștea, aproape explicit, că militarii făuresc un nou principe. Foarte revelatoare este și strădania obstinată a lui Vespasian de a asigura ereditatea *de facto* a puterii principelui și de a crea o nouă dinastie, cea flaviană. Se profita de oboseala generală, consecutivă războiului civil, ca și de progresele ideii dinastice în rândurile armatei și mulțimilor Imperiului. După căderea Ierusalimului, Titus, cel dintâi fiu al lui Vespasian, a fost consul de șapte ori, începând din 70 d.C. și a fost investit cu un *imperium* proconsular, dublat de puterea tribuniciană. A fost asociat la censură și a fost desemnat ca prefect al pretoriului, deși nu era cavalier. Conferirea acestei prefecturi unui senator se realizase prima oară în 70 d.C. În sfârșit, cel de al doilea fiu, Domițian, în care Vespasian totuși nu avea încredere, a conservat supranumele de *Caesar*, acordat lui după lichidarea lui Vitellius, și a exercitat de șase ori consulatul, ordinar sau eponim în 73 d.C., suffect, în alți ani (Suet., *Tit.*, 6, 1-2; *Dom.*, 1-2).

Dar aspirația constantă, permanent manifestată de către Vespasian, de a asigura ereditatea Principatului pentru ginta flaviană a întâmpinat o dărză rezistență în mediile intelectuale stoice, printre astrologi și printre vestigiile vechii aristocrații și chiar printre anumiți exponenți ai celei noi. Anterior se acceptase, cu reticențe în orice caz, ereditatea Iulio-Claudianilor, devenită, sub ei, o cutumă nescrisă (Tac., *An.*, 13, 1, 1). Intelectualii și aristocrații disprețuiau însă o familie de obârșie modestă, cum era cea a Flavienilor, manifestau condescendență față de împărat. Se distingea, în această privință, ginerele lui Thrasea, Helvidius Priscus, senator stoic (Suet., *Vesp.*, 15, 2). Vespasian nu corespondeau canoanelor adoptate în privința bunului conducător și, pe de altă parte, câștiga teren doctrina înlocuirii monarhiei în fapt ereditare cu Principatul electiv, încercat anterior să fie aplicat de către Galba. Stoicii pleדau cu fervoare în favoarea acestor idei. Cincul Demetrius le împărtășea ideile (Suet., *Vesp.*, 13, 4). Helvidius Priscus a fost inițial relegat și ulterior obligat să se sinucidă, în pofida unui așa-zis contraordin al lui Vespasian (Suet., *Vesp.*, 15, 3). Au fost expulzați din Roma filosofi – stoici, cinici – și astrologii. În sfârșit, fostul general al lui Vitellius, trecut în tabăra flaviană, Aulus Caecina, a fost străpuns cu sabia, la plecarea de la un dineu, unde fusese invitat de

prefectul pretorienilor, adică Titus. Este adevărat că Titus era în posesia unor dovezi scrise, din care rezulta că Aulus Caecina plănuia o rebeliune a militarilor, parțial nemulțumiți de austeritatea prescrisă de către Vespasian (Suet., *Tit.*, 6, 3). În definitiv, cumulara competențelor tradiționale ale principelui, combinată cu acapararea prefecturii pretoriului și a consulatului, traducea nu numai accentuarea autoritarismului, ci și strategia sistematică destinată păstrării puterii în cadrul aceleiași familii. *Autoritarismul potențat s-a conjugat însă cu grija pentru o gestionare minuțioasă, performantă, dar austeră, parcimonioasă până la avariițe, a Imperiului.*

Vespasian a aflat finanțele Imperiului ruinate. El a întreprins o politică de redresare meticuloasă, sistematică, exagerat de insistentă, a finanțelor. S-a inițiat o revizuire migăloasă a fiscalității. Conduita lui Vespasian însuși atesta chibzuință (Suet., *Vesp.*, 16-21). Nu îi lipseau însă un anumit umor, puțin rudimentar, și un nivel cultural mulțumitor, deoarece recita versuri grecești (Suet., *Vesp.*, 22-23). Tolera moravurile disolute, reprobabile, ale lui Licinius Mucianus (Suet., *Vesp.*, 13, 1), însă, în general, a încercat să stopeze derapajul moralității publice (Suet., *Vesp.*, 11). Împăratul calcula la 400 de milioane ori chiar la 40 de miliarde de sesterți nevoile anuale financiare ale statului (Suet., *Vesp.*, 16, 6). Avuțiile Iulio-Claudianilor au fost integrate bunurilor puterii imperiale. S-au utilizat recensăminte și cadastrări riguroase și s-a încercat recuperarea parcelelor de pământ abuziv însușite de particulari. În provincii, gestionarea domeniilor imperiale a fost atent structurată sub conducerea procuratorilor și administratorilor, *conductores*. Exploatarea minelor, monopol de stat, a fost eficient reglementată în Hispanii. Scutirile de impozite, acordate de Galba în Gallii, de Nero în Grecia, au fost suprimate. Impozitul direct, achitat de provincii, a fost dublat și numeroase orașe din segmentul elenofon al Imperiului și-au pierdut imunitățile fiscale. S-au creat toalete publice, supuse unor taxe încasate de fisc, așa-numitele vespasiane. Orice mijloc era adecvat redresării fiscoului și altor trezorerii (Suet., *Vesp.*, 16-23; DC, 66, 8-14). Cu toate acestea, uneori Vespasian a manifestat generozitatea, căci a completat, din resursele fiscoului, censul unor senatori sărăciți, care riscau să-și piardă locul din senat, și a creat un învățământ de stat. Profesorii primeau retribuții anuale de 100.000 de sesterți, sumă enormă în raport cu salariile dascălilor particulari. Poeți, artiști, arhitecți au fost abundant recompensați din veniturile fiscoului (Suet., *Vesp.*, 17-19). Pe de altă parte, Vespasian a fost un constructor performant. Nu numai că în întreg Imperiul au fost reclădite numeroase orașe, năruite de seisme ori de incendii, însă a fost îmbunătățită amenajarea taberelor militare, a castrelor, reconstruite în piatră pe Rin și pe Dunăre, și s-au deschis numeroase șosele de importanță fie strategică, fie comercială, în Asia Mică și în Africa. La Roma a fost restaurat Capitoliul, la primele lucrări participând personal, ca simplu muncitor, însuși Vespasian. Au fost reconstituite arhivele distruse de pe Capitoliu. Spre indignarea senatorilor, dirijarea lucrărilor a fost încredințată lui Vestinus, un cavalier. Au fost ridicate un nou for, un templu al Păcii, au fost reluate lucrările la templul consacrat lui Claudius, de pe colina Caelius, întrerupte de Nero, ca și construirea unui gigantic amfiteatru, Colosseul. Pretutindeni administrația lui Vespasian a favorizat romanizarea și urbanizarea. În Orient, cetățenia romană a fost conferită multor notabili bogați. Numeroase orașe au primit denumirea de Flavia. Au fost înființate colonii în Tracia, Moesia, Dalmația, Pannonia, la Sirmium și Siscia, în Gallii, chiar la helveți, în Sardinia, în Africa romană, în Italia. Ne referim la Reate (azi Rieti), localitatea unde se născuse Vespasian, la Paestum. În Hispanii se constată propagarea tribului Quirina, cel al lui Vespasian, adică promovarea socială și juridică a multor indigeni. De altfel, în 74 d.C., Vespasian a acordat statutul „latin“, prag al conferirii cetățeniei

complete, tuturor cetăților peregrine din Hispanii. Cu sagacitate, Paul Petit nota că, între August și Hadrian, nici un împărat nu a cunoscut atât de temeinic provinciile ca Vespasian. Deși personal sceptic, dar hotărât să potențeze autocrația, Vespasian a încurajat cultul imperial și l-a organizat solid în provinciile senatoriale din Occident. Au fost instalate adunări provinciale și flămîni ai cultului în Gallia narboneză, Baetica și în Africa proconsulară. Regimul politic al lui Vespasian nu s-a reliefat nici blând, nici tolerant, nici „liberal“, dar s-a vădit eficient, capabil să redreseze și să determine propășirea Imperiului. În pofida arborării respectării senatului, Vespasian s-a bazat îndeosebi pe cavaleri. Într-o dispută dintre un cavaler și un senator, Vespasian a exclamat că nu se cuvine ca un senator să fie injuriat, însă orice cetățean are dreptul să riposteze când este jignit (Suet., *Vesp.*, 9, 3).

La 23 iunie 79 d.C., Vespasian s-a stins din viață, pradă unor accese de febră și tulburărilor intestinale. S-a comportat demn, însă, când a făcut efortul de a se ridica din pat, a murit în brațele celor din jur. Stop cardiac? Oricum, i-a succedat Titus, care era de fapt coregent al Imperiului.

Titus (79-81 d.C.)

Titus avea aproximativ patruzeci de ani. Ca prefect al pretoriului se comportase cu deosebită asprime. Dusese o existență agitată în timpul Principatului lui Nero. Suetoniu observă că mulți se temeau de moravurile lui disolute, de *luxuria*, atestată înainte de asumarea Principatului, de gustul lui pentru risipă și rapacitate, ca și de excese ale lui pederastice. Bisexual, avea o legătură susținută cu regina iudee Berenice, sora lui Herodes Agrippa II, în care mulți întvedeau o nouă Cleopatră (Suet., *Tit.*, 7, 1). Încât opinia senatorială se întreba dacă Titus nu va fi un alt Nero. Dar, dimpotrivă, izvoarele consemnează că, după accesul la Principat, Titus ar fi făcut dovadă de toleranță și moderație. Nu ar fi adoptat măsuri represive și, împotriva impulsului său, s-ar fi despărțit de regina Berenice, îndepărtată din Roma (Suet., *Tit.*, 7, 2-6). Încât Titus Flavius Vespasianus, cum se numea de fapt, ar fi fost calificat ca „iubirea și desfătărea speciei umane“, *amor ac deliciae generis humani* (Suet., *Tit.*, 7, 1). Regretatul Pierre Grimal remarcă însă că împărații elogiați de sursele literare antice sunt tocmai cei care au „domnit“ foarte puțin. Este și cazul lui Titus. Se pare totuși că Titus se străduia efectiv să fie popular și că dorea să se facă iubit. Nutrea venerație pentru zeița egipteană Isis și pentru boul Apis. De aceea se presupune că, pe termen lung, proiecta să pună în operă o politică orientalizantă, în opoziție cu strategia italică și occidentalizantă a tatălui său. Inscriptiile descoperite în Orient, mai ales în Asia Mică și în Cipru – unde cultul lui Titus a fost corelat celui al Afroditei, patroana insulei – denotă popularitatea acestui principe în compartimentul elenofon al Imperiului.

În ultimă instanță, Titus nu a diminuat în nici un fel autoritarismul imperial. Sau, cum reliefa Paul Petit, „despotismul paternalist“ al tatălui său. Numeroase catastrofe au marcat scurta „domnie“ a lui Titus: erupția Vesuviului, la 24 august 79, care a distrus Pompei, Herculaneum și Stabiae, un grav incendiu și o epidemie de ciumă la Roma, în 80 d.C. Măsurile adoptate de principe, cu aceste privilegii, au contribuit la alcătuirea legendei favorabile a lui Titus. De altfel Titus a izbutit să golească trezoreria statului, sistematic umplută de către tatăl său. A cheltuit sume considerabile pentru construirea șoselelor, restaurarea apeductelor, începerea lucrărilor în vederea realizării termelor pe locul unde se afla *domus aurea*, parcul-palat-paradis al lui Nero, a arcului de pe *uia*

sacra. Titus a inaugurat, în 80 d.C., prin jocuri somptuoase, celebrul amfiteatru, început de Vespasian. Ne referim la *Flauium amphitheatrum*, care avea o capacitate de 50.000 de locuri pentru spectatori (Suet., *Tit.*, 7, 7). În Evul Mediu, acest amfiteatru a primit denumirea de Coloseu. Această prodigialitate, *munificentia*, era însă foarte costisitoare. S-a ferit să încredințeze misiuni importante fratelui său Domițian, deși îl desemnase ca succesor. A murit pe neașteptate la 13 septembrie 81 d.C., poate ucis de o viroză prost tratată (Suet., *Tit.*, 10-11).⁸

Domițian (81-96 d.C.)

Dacă putem da crezare izvoarelor literare antice, întreaga opinie publică a deplâns moartea lui Titus. Nu a existat decât o singură excepție: fratele mai tânăr și succesorul defunctului principe, Titus Flavius Domitianus, în vârstă de treizeci de ani. Domițian era, de mult timp, marcat de cezariță. Era vanitos, foarte autoritar, violent. Progresiv Domițian a devenit victima unei forme destul de acute de paranoia, combinată cu tendințe schizoidice. Deși nu a pierdut niciodată totalmente contactul cu realitățile. Manifesta însă o puternică manie a persecuției, pe lângă comportări deosebit de bizare. Chiar de la începutul „domniei”, obișnuia să se retragă mai multe ore în camera sa, ca să prindă muște, pe care le străpungea cu un „condei”, *stilus*, foarte ascuțit. Astfel, întrebat dacă se află cineva împreună cu principele în locul de taină al acestuia, cu umor Vibius Crispus a răspuns: „nici măcar o muscă”, *ne muscam quidem* (Suet., *Dom.*, 3, 1). Cum am mai arătat, sub tatăl și fratele său, beneficiase de onoruri și demnități, însă de nici o putere reală. Ceea ce îl înăcrise, îi generase un apăsător complex al lui Iuda. Suetoniu opinează că însușirile pozitive, virtuțile lui Domițian, în cursul domniei s-au transformat în vicii. Necesitățile financiare, pe lângă înclinările sale naturale, l-au transformat în rapace, iar spaima de comploturi, într-o ființă crudă, *metu saeuus* (Suet., *Dom.*, 3, 3). În timpul Principatului lui Titus urzise intrigi împotriva fratelui său, iar când acesta a căzut grav bolnav, chiar înainte de deces, a ordonat să fie considerat mort (Suet., *Dom.*, 2, 6). A preluat repede puterea, căci a fost ușor recunoscut ca *imperator* de pretorienii și apoi de către senat.

Fără a conferi Principatului său o coloratură orientalizantă, ostentativ elenistică, Domițian a întreprins o politică sistematic antisenatorială. Și-a alienat destul de repede majoritatea senatorilor. Nu numai a vestigiilor senatului augusteic și iulio-claudian, ci și a noilor membri ai ordinului senatorial, introduși în curie de către tatăl său. Se buzia pe elitele provinciale, în special pe cele din Gallia narboneză și din Baetica, dar și pe militari, cărora le-a mărit solda cu 25%, trecându-se de la 225 de denari la 300 de denari anual pentru fiecare soldat din legiune (Suet., *Dom.*, 7, 5). A controlat cu strictețe guvernanții de provincie, care s-au văzut obligați să fie cinstiți și dezinteresați (Suet., *Dom.*, 8, 3). Domițian a schițat chiar o tactică a descentralizării Imperiului. Într-adevăr a fost înființată o procuratură de provincie, cea a gladiatorilor de la Alexandria. Asemenea funcțiuni nu existaseră până atunci decât la Roma. A întreprins o politică fiscală apăsătoare, sub impactul crizei de lichidități, pricinuită de prodigialitățile lui Titus și de propriile cheltuieli exorbitante.

Domițian a promovat sistematic ordinul evestru. A introdus la conducerea birourilor cancelariei imperiale, *scrinia*, cavaleri, în locul ori alături de liberi, dezvăluind astfel că ele gestionau administrarea statului, și nu a averii principelui. Aparatul funcționăresc al Principatului, existent

în paralel și într-o concurență favorabilă sieși cu cel tradițional, a fost consolidat și instituționalizat fășiș. Perceperea impozitului de 5% pe moșteniri, anterior încredințată publicanilor, a fost preluată de un procurator cavalier. S-a utilizat principiul ca fiecărui funcționar, senator sau cavalier, să i se adauge un adjunct, recrutat din ordinul ecvestru și sortit controlării și secundării șefului lui direct. Conducerea unor armate și expediții militare importante a fost încredințată anumitor cavaleri. Un procurator ecvestru a gestionat un timp provincia senatorială Asia, în locul proconsulului. Practic, birocrăția imperială a început să capete amploare. Albino Garzetti nota că experiența despotismului integral și impulsionează birocrăției, operate de către Domițian, au rămas cuceriri permanente în drumul parcurs de Principat spre Dominat. Reiterăm observația că propensiunea vădită de Domițian pentru cultura elenică și simpatia principelui față de Nero, chiar introducerea de orientali în senat, nu echivalau cu asumarea ostentativă a patinei elenistice. De altfel Domițian și-a propus reformarea moravurilor, în spiritul cutumei tradiționale. Astfel a penalizat devierile vestalelor de la obligația prezervării virginității lor (Suet., *Dom.*, 8, 4). Chiar Cornelia, Marea Vestală, dovedită de încălcarea statutului preoteselor Vestei, după un obicei străvechi, a fost îngropată de vie, pe când seducătorii săi au fost biciuiți până au murit (Suet., *Dom.*, 8, 5).

În orice caz Domițian a afirmat ostentativ autocrația, orânduirea absolutistă a statului roman, despotismul teocratic. Se conjugau aici megalomania paranoică a cezarului și un efectiv program de idei, o doctrină. Iată pentru ce, mult mai târziu, Malalas îl va proclama pe Domițian „filosof marcant“, *philosophos akros* (*Chron.*, 10, 340). Or această doctrină era cea a teocrației despotice, a autodivinizării. Principele își începea instrucțiunile furnizate procuratorilor în felul următor: „stăpânul și zeul nostru poruncește ceea ce urmează“, *dominus et deus noster hoc fieri iubet* (Suet., *Dom.*, 13, 4). Diverse izvoare literare antice relevă că Domițian a impus să fie calificat oficios, „stăpân și zeu“, *dominus et deus*. A fost cel dintâi principe care s-a autozeificat limpede în viață fiind (Hier., *Chron. Abr.*, p. 190, CCXVI Olymp., an VI, 86; DC, 67, 13; Eutr., 7, 15; Aur. Vict., *Caes.*, 11, 2; Oros., *Hist.*, 7, 10, 2; 5; Jord., *Rom.*, 265 etc.). Domițian simula uneori (paranoiicii sunt ipocriți!) că refuză asemenea titluri, însă inscripțiile vremii le comportă adesea (*C.I.L.*, 6, 23454; 10, 444; *C.I.G.*, 5042, 5044). Scriitorii „de curte“ ai vremii îl definesc frecvent ca „stăpân“ ori „stăpânul pământurilor, al lumii“, *dominus, dominus terrarum, dominus mundi* (Mart., 1, 4, v. 2; 2, 92, v. 4; 4, 28, v. 5; 5, 2, v. 6 etc.; Stat., *S.*, 3, 4, v. 20; 4, 2, v. 25; 5, 1, v. 42 etc.). Practic, Domițian confiscase consulatul. Până în 88 d.C., l-a asumat anual. Nu avea nevoie de o desemnare formală, întrucât, în 84 d.C., își acordase un consulat permanent pe zece ani. Nu l-a întrerupt decât în 89, 91, 93 și 96 d.C. În 85 d.C. s-a declarat censor perpetuu. Consolidarea exorbitantă a puterii imperiale devenea astfel manifestă. De această autocrație despotică se leagă și inițiative care traduceau un început de dirigism economic. Spre a lichida supraproducția agricolă și a sprijini podgoreniile italiice, mici proprietari, intens concurați de provinciali, un edict al lui Domițian, din 92 d.C., stipula limitarea viilor în Italia și înjumătățirea loturilor agricole provinciale pe care se cultiva vița de vie (Suet., *Dom.*, 17, 5; Stat., *S.*, 4, 3, v. 11; Hier., *Chron. Abr.*, p. 191, CCXVII Olymp., an XI, 92). Se pare totuși că o asemenea măsură dirigistă nu a putut fi aplicată. De fapt, Domițian a fost un eficace gestionar al Imperiului, înconjurat de sfetnici pricepuți, deși avea tendința de a se îndeletnici îndeaproape de toate problemele administrative.

O politică externă activă a dublat competența gestionare a Imperiului. Cu toate acestea, cum am arătat mai sus, autoritarismul sacralizat a fost refuzat de „clasa politică”, îndeosebi senatorială. S-a declanșat astfel o spirală a violențelor, a represiunilor brutale, sângeroase, care au lovit și pe rudele împăratului. Domițian a reînviat odioasa lege despre maiestate, anterior aproape căzută în desuetudine. Se adăuga rațiunilor politice și aprehensiunilor paranoice ale cezarului dorința de a profita de rezistențele întâmpinate ca să fie spoliați numeroși senatori bogați. Prin confiscări, Domițian voia să finanțeze în parte cheltuielile sale excesive (Suet., *Dom.*, 12; DC, 67, 4; Oros., *Hist.*, 7, 10, 2).

Într-adevăr, pe măsură ce Domițian își accentua presiunea autocratică, mediile senatoriale și intelectuale încercau să riposteze. În 83-84 d.C. a fost executat însuși Flavius Sabinus, căsătorit cu Iulia, fiica lui Titus, și vărul primar al cezarului, fiul lui Flavius Sabinus, prefectul Orașului din 69 d.C., suspectat că voia să-l înlocuiască pe Domițian la cârma Principatului. De asemenea atunci a fost exilat Dion din Prusa ori Chrysostomul, primul dintre retorii și filosofi care vor fi crunt persecutați de împărat. Astfel au luat naștere comploturi, descoperite și lichidate crunt. Un asemenea complot a fost anihilat în 87-88 d.C. Cu acest prilej a fost executat capul conjurației, proconsulul Asiel, Gaius Vettius Civa Cerialis (*C.I.L.*, 6, 2065; Suet., *Dom.*, 10, 4; Hier., *Chron. Abr.*, p. 190, CCXVII Olymp., an. VIII, 88). În 84 d.C., a fost rechemat din Britannia și dizgrațiat Iulius Agricola, general performant, care stărnise gelozia lui Domițian. O rebeliune gravă, deoarece implica forțe militare provinciale și amenința cu reeditarea evenimentelor din 69 d.C., a izbucnit în 89 d.C. S-a răsculat guvernatorul Germaniei Superioare, Lucius Antonius Saturninus, sprijinit de două legiuni și de un trib germanic (*C.I.L.*, 6, 2066; 1347; 3, 7397; 8, 1026; Stat., *S.*, 1, 1, v. 80; Suet., *Dom.*, 6; 10; *Hist. Aug., Seu. Alex.*, 1; Aur. Vict., *Epit.*, 11, 9-10). Dar militarii erau fideli lui Domițian. Împăratul promise spre Rin, pe când Traian, viitorul împărat, îi aducea din Hispania o legiune în sprijin, când s-a aflat că, după câteva zile, trupele din Germania Inferioară puseseră capăt sediiunii. Cum însă rebelii aveau complicități la Roma, represiunea a fost deosebit de feroce. Domițian a supus dizidenții la torturi cumplite: li s-au tăiat unora mâinile și li s-au ars părțile sexuale (Suet., *Dom.*, 10, 7). S-a produs un divorț total între Domițian și grupările tradiționaliste din Imperiu și de la Roma (DC, 67, 11). După unele eșecuri ori semieșecuri militare, începând din 93 d.C., Domițian a declanșat „marea teroare”, care a durat trei ani.

S-a trecut la decimarea sistematică a grupurilor politice ostile din senat, din familia imperială. Au fost brutal persecutate mediile filosofice și religioase nonconformiste. Au fost executați zece foști consuli. Moarte și exilul au lovit căpeteniile cercului cultural-politic al Helvidiilor, senatori stoici, care reprobau ostentativ accentuarea masivă a autocrației, ereditatea în fapt a puterii imperiale, propaganda și ideile lui Domițian. Au fost executați Gaius Priscus Helvidius, fiul victimei lui Vespasian, Arulenus Rusticus, fost discipol al lui Thrax, Curia Maternus, personaj al unui opuscul ce va fi scris de Tacit și autor de tragedii, Herennius Senecio, condamnat la moarte și ucis în 95 d.C., pentru că scrisese o biografie elogioasă a lui Helvidius Priscus. Lista victimelor este lungă.

Cuprinde numele lui Salvius Cocceianus, nepotul lui Otho, Arrecianus Clemens, cumnatul lui Titus și fost prefect al pretorienilor, Mettius Pompilius, Aelius Lamea Plautius Aelianus, Sallustius Lucullus, Acilius Glabrio și Telesinus, acel senator și filosof stoic rămas fidel lui Nero până în ultima clipă. A fost executat și Hermogenes din Tars, a cărui operă istorică era incrimina-

nată de cezar. Librarii care o copiaseră au fost crucificați (Suet., *Dom.*, 10, 2). Sunt exilați Iunius Mauricus, fratele lui Arulenus Rusticus, Fannia, fiica lui Thræsea, și Gratilla, soția aceluiași Arulenus Rusticus. De fapt, Domițian întâmpina o rezistență mai organizată decât precursorii săi, în mediile intelectuale, ale acelor *doctores*, consilierii spirituali ai capilor opoziției. Ei sunt, cu rare excepții, relegați din Roma, în 93 d.C., și ulterior din întreaga Italie (Plin., *Ep.*, 1, 5; 3, 11; 7, 19, 6; 9, 13, 2; Tac., *Agr.*, 2; 45; Gell., 15, 11, 4-5; Philstr., *V. Ap.*, 7, 11; DC, 67, 12-13). Printre surghiuniți se număra și filosoful stoic Epictet. Delațiunea politică făcea ravagii teribile. Printre delatori se înscriau și senatori ori filosofi, precum stoicul Seras, poate atras de doctrina monarhiei sacralizate (DC, 68, 1). Tacit va deplânge exilarea „profesorilor de înțelepciune” – în text *sapientiae professoribus* –, faptul că nimeni nu mai putea să vorbească, din pricina proliferării spionajului, și va spune că, precum strămoșii au văzut apogeul libertății, în ultimii ani ai lui Domițian s-a ajuns la culmea servitudinii (Tac., *Agr.*, 2, 2-4). Sunt reprimați adepții mozaismului și ai creștinismului. Deoarece ei reprobau teocrația imperială, despotismul sacralizat, gestionarea exigentă, prea meticuloasă, a Imperiului. În 95 d.C., este executat, sub acuzația de impietate, de „moravuri iudaice”, Flavius Clemens, vărul împăratului și tatăl a doi fii, eventual moștenitori desemnați ai lui Domițian. Soția acestuia, Flavia Domitilla, este exilată (Suet., *Dom.*, 12, 5-6; DC, 67, 14; Hier., *Chron. Abr.*, p. 192, CCXVIII, Olymp., an. XIV, 94; Oros., *Hist.*, 7, 10, 1-6; Malalas, *Chron.*, 10, 140; Jord., *Rom.*, 265). Erau oare cei doi adepți ai creștinismului? În orice caz, tot în 95 d.C., este lichidat și Epaphroditus, libertul lui Nero.

Concomitent, Domițian a practicat o strategie urbanistică și populistă fastuoasă, sortită să-i atragă simpatia plebei, căreia i s-au asigurat distribuțiile frumentare și jocuri somptuoase. În disprețul calculelor normale, în 88 d.C., principele a organizat jocuri seculare, în cinstea vârstei de aur, care ar fi fost restaurată de Flaviieni. Basoreliefuri descoperite în așa-numitul palat al cancelariei ilustrează ideologia oficială teocratică. Sunt figurate „sosirea”, *adventus*, sau „plecarea”, *profectio*, a lui Vespasian, în 70 d.C., și a lui Domițian însuși, în 83, în prezența pretorienilor, însă și a unui „geniu” al poporului, *genius populi*, și al altuia, al senatului, *genius Senatus*. A fost consacrat un templu ginții Flavia, care avea ca patroni pe Iupiter Capitolinul și pe Minerva; a fost ridicat Arcul lui Titus, s-a clădit un nou palat imperial, *domus Flavia*, și s-a început construirea unui nou for. S-a ameliorat infrastructura rutieră a Imperiului, s-au refăcut biblioteci, inclusiv cea de la Alexandria (Aur., *Vict.*, *Epit.*, 11, 4), s-a promovat mecenatul și s-au organizat întreceri anuale între poeți, oratori și gladiatori (DC, 67, 1).

Palatul imperial, entourage-ul lui Domițian, înspăimântate de represiuni, nu au avut totuși altă soluție decât să-l elimine pe împărat. Complotul final era favorizat și de faptul că Domițian își masacraseră propria familie și nu mai avea urmași de sex masculin. Curtenii conspiratori erau activ susținuți de senat. Anumite surse literare antice afirmă chiar că Domițian a fost lichidat de senat (Suet., *Dom.*, 15-16; DC, 67, 16; Malalas, *Chron.*, 10, 346). De fapt s-a alcătuit o coaliție a senatorilor opoziționiști, a curtenilor înspăimântați și excedați de cezarita lui Domițian, a prefectilor pretoriului, fără de care lichidarea fizică a împăratului ar fi putut provoca reacția violentă a trupelor din Roma. Conjurații s-au înțeles și asupra persoanei succesorului, ca să evite reiterarea evenimentelor din 41 și mai ales din 68-69 d.C. Și-au asigurat și complicitatea soției cezarului, Domitia Longina, fiica lui Domitius Corbulo. Domițian o iubea cu pasiune, însă raporturile dintre soți fuseseră furtunoase. I se acordase titlul de *Augusta*, dar Domițian o repudiase,

pentru ca ulterior s-o reia în căsătorie (Suet., *Dom.*, 3, 2). Conspiratorii pregătiseră lovitură de palat și pe plan propagandistic, difuzând zvonuri cu privire la presagii de moarte violentă a împăratului. Domițian a fost ucis în ziua de 18 septembrie 96 d.C., în palat. Șambelanul Parthenius a constituit forța motrice a complotului. Dar l-au omorât libertul Stephanus, ajutat de șambelanii, *cubicularii*, Parthenius și Sigerius, de Entellus, secretar a *libellis*, și de alți liberi (Plin., *Pan.*, 92, 4; Suet., *Dom.*, 16-17; Philstr., *V. Ap.*, 8, 25; DC, 67, 14-18; Aur. Vict., *Caes.*, 11, 4-13; Eutr., 7, 15; 8, 1; Hier., *Chron. Abr.*, p. 102, CCXVIII Olymp., an. XVI, 96; Oros., *Hist.*, 7, 10, 7; Jord., *Rom.*, 265, dar și *C.I.L.*, 6, 472 = *I.L.S.*, 274). Lichidarea lui Domițian a provocat o explozie de bucurie în rândurile senatorilor, care s-au năpustit să distrugă cu securile statuile principelui. Au hotărât martelarea numelui cezarului ucis de pe inscripții și damnarea memoriei lui (Suet., *Dom.*, 23, 2; Plin., *Pan.*, 49; Philstr., *V. Ap.*, 8, 26). Cavalerii s-au înclinat într-o tăcere echivocă în fața faptului împlinit. Pretorienii au suportat greu uciderea împăratului, au reclamat apoteozarea lui și au fost dificil calmași – și doar pentru moment – de comandanții lor. Plebea a manifestat indiferență (Suet., *Dom.*, 23, 1).

Conjurații hotărâseră încredințarea Imperiului bătrânului senator Cacceius Nerva. Au fost luate în calcul două elemente: faptul că el nu avea copii, întrucât senatorilor le repugna acum ereditatea *de facto* a Principatului, și că era înrudit cu Iulio-Claudienii, care suscitau încă nostalgii. De altfel, Nerva slujise cu fidelitate pe Nero și participase la reprimarea conspirației lui Piso. Fusese chiar recompensat pentru sprijinul acordat atunci represiunii. Sursele literare, care s-au străduit să elogieze memoria lui Nerva, au evitat cu grijă – inclusiv Tacit – să precizeze în ce a rezidat în mod concret participarea – desigur, stingheritoare pentru ele – a lui Nerva, pretor la acea vreme, la reprimările întreprinse de Nero. „Clasa politică” romană, comandanții militari recrutați de altfel din rândurile sale, notabilii provinciali nu erau pregătiți să accepte nu numai autocrația elenistică, înzestrată cu tentă artistică a lui Nero, dar și autoritarismul sacralizat, simplificarea structurilor politice, tranziția spre un fel de Dominat, implantate de Domițian. Prodigalitățile împăratului ucis, represiunile crude, exasperaseră opinia publică.

Dezvoltarea gestionării Imperiului

Am reliefat, la începutul acestui capitol și ulterior, că autoritarismul absolutizant al Principatului, printre meandrelle ambiguităților create de Augúst, a continuat să se dezvolte și a încercat, fără succese decisive, să se simplifice. Structurile administrative, inițiate de Augúst și dezvoltate progresiv, sub urmașii lui, au concurat cu succes pe cele tradiționale, lăsate moștenire de Republică și conservate în virtutea formalismului și ritualismului roman. Am remarcat de asemenea că aparatul funcționăresc al regimului fără denumire precisă, care era Principatul, s-a deplasat de la servirea privată a împăratului la gestionarea efectivă a statului roman.

Prin excelență este cazul oficiilor, birourilor, *scrinia*, cancelariei sau secretariatului principelui. Ele rămân multă vreme dirijate de liberi, care de mult timp serveau ca secretari aristocraților romani ai Republicii. Încă înainte de Principatul lui Claudiu ele tind să se specializeze în anumite sectoare de activitate. Totuși Claudiu a articulat cancelaria imperială, îndeosebi în funcție de patru mari secretariate. Biroul „socotelilor” sau al serviciului financiar, *a rationibus*, cel al corespondenței imperiale,

ab epistulis, cel al „jالبelor“ ori „petițiilor“, *a libellis*, serviciul de „anchete“, *a cognitionibus*. Cel mai important dintre aceste birouri este *a rationibus*. El este generat de existența fiscului și devine un serviciu de conturi și de finanțe imperiale, complex administrate de un *procurator a rationibus*, adevărat ministru de finanțe al Imperiului. Emerse înaintea domniei lui Claudiu, care însă i-a extins și decantat atribuțiile. Inevitabil, șeful acestui birou era unul dintre cei mai influenți liberi imperiali. Dar Domițian desemnează în această funcție un cavaler, deși libert la origine. Biroul *a libellis* nu se mai limitează la primirea și examinarea petițiilor și reclamațiilor adresate împăratului, ci devine veritabil minister de interne, însărcinat cu administrarea interioră a Imperiului și cu rezolvarea litigiilor personale. Oficiul *ab epistulis*, ale cărui misiuni sunt detaliate de poetul Statius (S., 5, 1, vv. 76-107), se ocupă în principiu de corespondența imperială cu diversele servicii administrative ale Imperiului. Corespondența particulară a cezarilor nu depindea de acest birou, ci revenea unor secretari privați, sclavi sau liberi, numiți *a manu*. Corespondența oficială aducea la cunoștința principelui situația politică și economică a Imperiului. Șefii acestui birou primeau ambasadorii altor state ori ai cetăților Imperiului. Serviciul redactează și diplomele de numire în misiuni militare de importanță mai mică și adresează guvernatorilor de provincie instrucțiuni administrative. Acest birou funcționează parțial ca un minister de externe, dar concurează cancelaria *a libellis* în materie de politică internă. Din timpul Principatului neronian, biroul corespondenței a fost divizat între un serviciu hărăzit scrisorilor grecești și un altul consacrat celor latinești. Sau între oficii dirijate de un *procurator ab epistulis Graecis* și de un *procurator ab epistulis Latinis*. Domițian încredințează conducerea acestui oficiu, unui cavaler, Gnaeus Octavius Titinius Capito. Serviciul *a cognitionibus* este teoretic mandatat să se ocupe de anchetele întreprinse la ordinul împăratului. El cercetează metodic investigațiile și mărturiile reclamate de procesele unde judeca principele. Funcționează ca un fel de minister de justiție. Însă o parte dintre anchete și controlul arhivelor palatului, al unor cercetări poruncite de împărat și al documentației necesare cezarului în vederea adoptării unor hotărâri, revine oficiului *a studiis*. Șefii acestor cancelarii sunt retribuiți de împărați, cu sume care variau între 40.000 și 100.000 de sesterți anual; se adăugau daruri și gratificații acordate cu diverse ocazii. *Se structurează astfel un guvern, un cabinet de miniștri ai cezarului.*

Cu toate acestea există și alte oficii palatine. Ca birourile *a censibus*, sortit sprijinirii funcțiilor censoriale, asumate de cezari, sau *a commentariis*, răspunzător de conservarea unor arhive și dosarelor primite de cezar. Acest ultim serviciu va fi substituit de cel *a memoria*, inițial făurit să reamintească împăratului binefacerile lui. Ulterior, serviciul *a memoria* își va asuma gestionarea arhivelor și va efectua cercetări în vederea descoperirii materialelor indispensabile redactării cuvântărilor rostite de împărați. Emerge de asemenea un oficiu *a bibliothecis*, destinat supravegherii bibliotecilor imperiale. Un *tabularius* veghea asupra conturilor financiare și a administrației în general. Un „intendent“, *dispensator*, se ocupa cu numerarul perceput de fisc. În sfârșit, Domițian înființează un serviciu *a mandatis*, în vederea redactării și expedierii ordonanțelor principelui, *mandata*, guvernatorilor de provincii. Un birou *a codicillis* expediază numirile în posturile administrative și militare însemnate.

Funcționarismul imperial se amplifică și se diversifică în diverse domenii. Funcționarii imperiali nu au nici o putere legală și personală, *potestas*. Ei sunt numiți și

revocați de cezar, după bunul plac al acestuia. Competența lor echivalează cu o delegație conferită de principe. Sunt recrutați în medii sociale diversificate. Cancelariile imperiale sunt populate de numeroși slujbași mărunți, liberi sau chiar sclavi, care aparțin așa-numitei *Familia Caesaris*. Sclavii serveau în virtutea legăturilor impuse de condiția lor juridică. Liberii îndeplinesc o „îndatorire“, *officium*, concentrată pe obligațiile față de patronul lor. În orice caz, de la Claudiu, se pune capăt raporturilor de drept privat, care statuasera serviciile administrative imperiale. Se proliferază chiar o carieră publică în casa imperială, un *cursus* specific „familiei cezarului“. Structurile ierarhice se decantează mai ales sub Flavieni. Remunerația funcționarilor se numește încă de atunci „salariu“, *salarium*. În vremea Principatului claudian, se structurează cu rigoare o carieră publică, un *cursus* ecvestru, în serviciul statului. Se statornicesc, pentru începutul carierei ecvestre, trei etape obligatorii ale serviciului militar, așa-numitele „miliții ecvestre“ *equestres militiae*. Se începe prin comandamentul – cu titlul de prefect – al unei cohorte de infanterie auxiliară, se continuă cu „prefectura“ unui escadron de cavalerie, *ala*, și se termină cu postul de ofițer într-o legiune, adică tribunatul militar angusticlav (*C.I.L.*, II, 4239). Din pricina vârstei înaintate, la care ajunseseră în ordinul ecvestru, și insuficienței posturilor de ofițeri, unii cavaleri nu pot parcurge această carieră militară. De aceea li se distribuie brevete de ofițeri onorifici (Suet., *Claud.*, 25, 1). Îndeobște stagiul militar ecvestru dura cel puțin trei ani. Tribunatul militar angusticlav se dezvoltă în dauna celui laticlav – senatorial. După terminarea stagiului militar, cavalerii se lansează în afaceri sau continuă cariera în slujba împăratului. Claudiu intensifică recrutarea provincialilor în ordinul ecvestru, inclusiv a unor orientali. Numărul posturilor procuratoriene sporește masiv: 23 sub Tiberiu, ele sunt 38 sub Claudiu și cresc simțitor sub Flavieni. La Roma supravegherea apeductelor revine unui *procurator aquarum* cavalier. Organizarea materială a spectacolelor și misiunile privitoare la soliile elenofonilor sunt deținute de procuratori cavaleri. Până la urmă și comandamentul flotelor militare romane este încredințat cavalerilor¹⁰.

Am relevat, în mai multe rânduri, cât de important este, în secolul I d.C. – de altfel și ulterior – rolul îndeplinit de anturajul imperial, de soțiile, de favoriții și de principalii funcționari ai cezarilor. Crește sensibil și se sistematizează, până la standardizare, ponderea politico-administrativă a „consiliului principelui“, *consilium principis*. Fără îndoială, hotărârile cele mai importante sunt luate de împărat în anturajul său imediat, în camera, unde sunt consultați secundanții cei mai apropiați ai cezarului, rudele lui, soțiile lui, liberrii. În vremea Principatelor lui Claudiu și Nero sporește rolul politic al consiliului principelui.

Toate propunerile înaintate senatului sunt deliberate în prealabil de către consiliul principelui. Chiar dacă el nu beneficiază încă de competențe foarte clar delimitate pe sectoare și grupuri de lucru, cum se va întâmpla în veacul următor, sub Claudiu consiliul dezbate în toate problemele de politică internă și externă, în cele de justiție și de legislație, chiar în cele pendinte de viața privată a cezarului (Tac., *An.*, 12, 2, 1-3; 3, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 4, 1-2; 9). Sub August, printre acești *amici* se numărau cel puțin zece senatori și opt cavaleri. În vremea Principatului claudian se înregistrează douăzeci și doi de senatori și trei cavaleri *amici*, cunoscuți de noi. Dacă departamentele cancelariei asigură rutina administrativă și juridică, consiliul principelui discută perspectivele generale și deciziile grave de adoptat. Emerg anumite „clivaje“ între

consilierii cei mai importanți și alții mai puțin însemnați (Sen., *Ben.*, 6, 34, 1-2). *Amici* îl salută pe împărat dimineața devreme, se adună în reuniuni secrete, în interiorul palatului, îl însoțesc pe cezar în călătorii și în reuniuni semipublice, ca să se examineze litigiile ori primirea ambasadelor străine. Sub Nero, Seneca și Burrus îndeplinesc un rol major în deliberările unui consiliu care concentrează între douăzeci de senatori și treizeci de cavaleri. În aceste deliberări s-a conturat proiectul de reformă fiscală din 57-58 d.C. Înconjurat de membrii consiliului, Nero împarte dreptate la tribunal. *Amici* sunt consultați înaintea deciziei finale a împăratului. Abuzurile săvârșite de anumiți liberiți și măsurile de adoptat în cazul asasinării lui Pedanius Secundus, în 61 d.C., sunt dezbătute în consiliu. De asemenea, în 60 d.C., consiliul respinge ideea părăsirii Britanniei și sugerează să se încredințeze lui Corbulo comanda forțelor militare angajate în Orient. Consiliul asistă pe Nero când el primește ambasada armeană, în 54 d.C. Când se află în impas, Nero nu se adresează senatului ori poporului, ci acestor *amici*, definiți ca „bărbați de frunte“, *primores uiri*, ai Romei. În plină noapte și pe timpul crizei din 68 d.C., Nero reunește de urgență consiliul său (Suet., *Nero*, 41, 4; DC, 63, 26, 4). Sub Flavieni, ponderea politică a consiliului crește vizibil. Domițian introduce în consiliu numeroși cavaleri. Se pare că uneori consiliul trebuia să delibereze și cum să se pregătească felurile de mâncare ale împăratului¹¹.

Legislația are tendința să se simplifice. Se rarefiăză considerabil „legile“ propriu-zise, *leges*, adoptate de adunările populare, dispar plebiscitele. Senatusconsultele cu adevărat relevante sunt inspirate și dictate de împărați. Legiferarea fundamentală devine apanajul împăratului. Acesta promulgă „hotărâri“, „constituții“, *constitutiones*, care pot fi „mandate“, *mandata*, mai sus consemnate, „decrete“, *decreta*, „edictate“, *edicta*, sau „răspunsuri“, *rescripta*. Rescriptele decid în problemele ridicate de indivizi sau colectivități, când apar situații insolubile, dar au valoare de jurisprudență, în cazuri similare celor rezolvate de ele.

În Orient, romanizarea progresa simțitor. Pe de altă parte, administrația lui Claudiu a operat, în această privință, o mutație fundamentală. Existau totuși condiții minimale pentru dobândirea cetățeniei. Astfel se reclama cunoașterea limbii latine și aducerea unor servicii substanțiale Imperiului, fie în armată, fie în comerț. Au fost favorizați armatorii importatori de grâne, care construiau nave de mare tonaj – la nivelul antichității – în vederea transportării de grâu la Ostia, Puteoli și Roma. Sub Claudiu, se stipulează obligativitatea eliberării unei diplome pentru militari din trupele auxiliare și generalizarea conferirii cetățeniei în acel moment (*C.I.L.*, 3, 844; diplome adunate în *C.I.L.*, 16, supliment). Marinarii din flotele militare au fost asimilați auxiliarelor și au obținut cetățenia la încheierea serviciului militar. Aceste fapte s-au petrecut în timpul censurii exercitate, în 47-48 d.C., de către Claudiu și Vitellius Tatăl. Astfel, toți veteranii deveneau vehicule ale intensificării romanizării. Se adăugau, desigur, numeroșii foști sclavi deveniți liberiți cetățeni romani.

Încât se estimează că 15.000-20.000 de oameni au devenit cetățeni romani în fiecare an al Principatului claudian. Extinderea cetățeniei a continuat sub succesorii lui Claudiu, deși într-un ritm mai ponderat. Sub toți împărații secolului I d.C., se înființează noi colonii romane, pe când diverse așezări peregrine dobândesc statutul de colonie romană. Pe de altă parte, existau discriminări între cetățenii romani, Dacă, de pildă, cetățenii romani din Gallia narboneză dețineau toate drepturile prevăzute de „cetățenia romană“, *ciuitas Romana*, cei din *Gallia comata* nu puteau obține tunica laticlavă. Așadar nu puteau deveni magistrați și senatori romani. Se aflau în cauză

nu cetățenii romani din cele trei colonii romane din *Gallia comata*, ci notabilii cetățeni romani din cetățile „libere și imune” (de anumite taxe) sau „stipendiare”. Profitând de censura lui Claudiu, notabilii gallo-romani s-au reunit la Lugdunum, în ziua de 1 august 48 d.C., în cadrul consiliului celor trei Gallii, și au hotărât să trimită o delegație la Roma, care să solicite anularea discriminării mai sus consemnate. La Roma, delegația a fost primită cu bunăvoință de Claudiu, care i-a susținut solicitările, în consiliul principelui și ulterior în senat. El a înfrânt îndărjitele rezistențe și a pledat pentru lărgirea neconținută a drepturilor cetățenești și a romanizării. Textul cuvântării rostite de Claudiu cu acest prilej este conservat atât de Tacit, cât și de o inscripție celebră, parțial păstrată, cunoscută sub denumirea de „*Tabula claudiană*”, *Tabula Claudiana* (Tac., *An.*, 11, 24; *C.I.L.*, 13, 1668 = *I.L.S.*, 212). Încât senatul a fost constrâns să abroge discriminarea. Haeduii au fost cei dintâi înscrși pe lista de așteptare pentru asumarea tunicii laticlave. Dar foarte repede a dispărut complet, în tot Imperiul, discriminarea la care erau supuși cetățenii romani din provincii. Toți cetățenii romani din provincii și din Italia au dobândit privilegiul de a postula și obține laticlava. Cum observa regretatul André Chastagnol, se înfăptuise o etapă relevantă în procesul tranziției de la vechile instituții republicane la sistemul monarhiei autoritar-absolutiste și la romanizare accelerată.

De altminteri, împărații au vegheat atent la o gestionare eficientă, profitabilă pentru stat și dezbărată de abuzuri, a provinciilor. După opinia noastră, *nu se urmărea doar eficientizarea administrării Imperiului, ci și limitarea mijloacelor de îmbogățire accelerată, intensivă, a „clasei politice”, prin „ingerii financiare”. Căci această „clasă politică”, devenită prea opulentă, putea stingeri mai sensibil potențarea Principatului*¹². Cu toate acestea exacțiunile, abuzurile guvernatorilor romani, ale funcționarilor lor, chiar ale puterii centrale, nu au dispărut cu desăvârșire. Se adăuga faptul că anumite populații, modest romanizate, nu acceptau apăsătorul sistem fiscal roman, recrutările obligatorii în forțele auxiliare romane, morga și împilările practicate de coloniștii romani sau de colaboratorii locali ai Principatului, conaționalii lor. În general modul de viață roman sau greco-roman nu convenea unor seminții. În sfârșit, în anumite zone ale Imperiului patriotismul local, sentimentul național, moravurile tradiționale dăinuiau și determinau refuzul Imperiului. Desigur, gradual, acest refuz diminuă.

În Gallii, cum am semnalat mai sus, mai cu seamă în nordul Galliei comat procesul de romanizare a întâmpinat împotriviri aproape neașteptate. Mulți aristocrați gallo-romani contractaseră datorii exorbitante, încărcate de dobânzi împovărătoare, la cămătarii italici, spre a trăi la un nivel care le depășea resursele, însă care voia să egaleze pe cel al opulenților din Italia. Se adăugau progresele slabe ale romanizării în rândul formațiunilor tribale din Gallia septentrională. În sfârșit, a acționat și un factor conjunctural: chiar la Roma s-a produs un „puseu” inflaționist în 19-22 d.C. De aceea în 21 d.C. s-a declanșat o sediciune a unei părți din Gallia, instigată și condusă de treverul Iulius Florus și de haeduanul Iulius Sacrovir. Ambii erau cetățeni romani, dar au înflăcărât mințile unor galli, cărora le vorbeau de povara fiscalității romane, de enormitatea dobânzilor plătite de îndatorați – printre care se numărau și ei – de abuzurile guvernatorilor romani, de posibilitatea recuceririi independenței Galliei. Trupele lor erau însă slab antrenate și înarmate: numai unul din cinci luptători era corect echipat. Rebeliunea a fost înăbușită. De altfel, Gallia narboneză și Aquitania rămăseseră leale Romei. Nu mai revenim asupra faptului că, și în 68-70 d.C., galli din nord-est se uniseră cu germanii rebeli împotriva Romei. În general totuși Galliile s-au romanizat masiv. Am semnalat aceasta în mai multe rânduri. Mai complicate s-au

înverdat problemele Britanniei. În pofida raidurilor întreprinse de Iulius Caesar, romanilor le repugna anexarea unei insule înecate în ceață. Gaius-Caligula s-a mărginit numai la demonstrații de forță. Opinia publică romană devenise însă favorabilă unei acțiuni de cucerire. Naționalismul celtic din nordul Galliei era întreținut de britanni și de druzii lor. Situația comercianților și oamenilor de afaceri romani instalați în Britannia devenise instabilă: Insula se bucura de reputația de a fi bogată în resurse minerale și agricole (C.I.L., 7, 1201-1202). În sfârșit, împăratul Claudiu, ca urmare a dificultăților politice suportate în 41 și 42 d.C., avea nevoie de o victorie militară de răsunet. Încât, în 43 d.C., profitând de divergențele dintre căpeteniile britanne, Claudiu a trimis un puternic corp expediționar roman, la care, pentru scurtă vreme, a participat personal, în vederea cuceririi Britanniei meridionale. În 44 d.C., zona cucerită de romani a fost structurată ca provincie romană imperială, guvernată de un legat de rang consular. Provincia romană a comportat o expansiune economică notabilă. Totuși britanii pe de o parte nu renunțau lesne la sentimentele lor naționaliste și la druidism, iar pe de alta nu erau deprinși cu parametrii economiei rentabile de piață și cu fiscalitatea apăsătoare. În 60 d.C., generalul roman destoinic Gaius Suetonius Paulinus întreprinde operații militare importante în actuala Țară a galezilor și în insula Mona (azi Man), cu scopul de a lichida focarele de rezistență celtică și de druidism naționalist. În spatele frontului se declanșează însă o amplă insurecție, dirijată de Boudicca, soția unei foste căpetenii a iceenilor. Revolta s-a extins iute; rebelii au distrus centrele romane de la Camulodunum, Verulamium și Londinium (azi London), încât au fost masacrați până la 80.000 de veterani și de coloniști romani. Abia în 63 d.C. răscola a putut fi înăbușită în sânge, după sinuciderea Boudiccai. Cum am mai arătat, se pusese, la un moment dat, problema abandonării insulei. Cucerirea romană s-a reluat sub Flavieni, când Agricola a extins-o până spre nordul Scoției actuale. Probleme a ridicat și Africa romană, unde triburile nomade, ale căror zone erau treptat ocupate de coloniștii romani, se agitau adesea. Aici s-a desfășurat, între 17 și 24 d.C., marea revoltă condusă de Tacfarinas, fost soldat roman, care incitase la insurecție pe mauri, numizi și pe getuli. Cu prilejul lichidării sediiunii, generalul roman Blaesus a fost salutat, pe câmpul de luptă, ca *imperator*. Era un semn al tradiționalismului afișat de Tiberiu. Pentru că, pe viitor, indiferent care general roman repurta o victorie, numai principele era salutat de soldați ca *imperator*. După lichidarea revoltei din 89 d.C., a lui Saturninus, Domițian a organizat districtele militare renane din aria renană în două provincii imperiale: Germania Superior și Germania Inferior. Am remarcat mai sus acest fapt.

Însă cele mai grave dificultăți au fost întâmpinate în Orient. Romanii nu au înțeles niciodată cum iudeii, populație foarte particularistă, propagată în tot Orientul, totuși provenită dintr-o țărișoară, dintr-un segment teritorial minuscul, pot să le perturbe neconținut și intens viața politică. De fapt, ciocnirea între mentalități și culturi era imensă. Iudeii mozaici, monoteiști, nu puteau să fie înțeleși de romani și de greci, politeiști. Deși iudeii din diaspora vorbeau mai cu seamă limba greacă, ebraica servind prin excepție ca idiom de cult religios. Ei însă își conservau cu deosebită grijă și mândrie obiceiurile, religia, modul de viață. Puțini dintre ei se integraseră efectiv în lumea greco-romană. Pe deasupra, iudeii din diaspora militau pentru drepturi egale cu ceilalți locuitori ai Imperiului, cu grecii și romanii. Inițial grecii și ulterior romanii nu îi acceptau, în condițiile menținerii religiei, a mentalului colectiv, a moravurilor particulariste ale lor. Se adăuga faptul că îi concureau activ pe plan comercial. Iar foarte mulți iudei din Palestina antică nu renunțau la efortul de a dobândi independența politică. Palestina

rămânea focarul naționalismului iudeu. De fapt, aici și în diaspora, iudeii disprețuiau pe greci și pe romani adesea în numele unui fanatism religios exacerbat și al unui naționalism acut. Desigur, existau și facțiuni conciliatoriste. Chiar iudeii naționaliști erau divizați în facțiuni rivale între ele. Dar marea majoritate a mozaicilor nu acceptă să le fie impuse politeismul, cultul imperial și discursul mental greco-roman. Îndeobște comunitățile mozaice – iudei și prozeliti ai lor – se caracterizau prin tenacitate, obstinație, câteodată împinsă la refuzul conștientizării raporturilor de forțe care le erau net defavorabile. Riposta Imperiului a fost pe măsura acestei tenacități.

Mozaismul se instalase ca religie a poporului Israelului antic după ieșirea iudeilor din captivitatea în care îi ținuse Babilonul. Ca efect al peregrinărilor, de altfel obligate, ale iudeilor, aceștia se răspândiseră în întreg Orientul. Cu toate că luase ființă o comunitate iudee importantă chiar la Roma. Nu toți iudeii se întorseseră din deportarea din Babylonia. O parte dintre ei rămăsese pe malurile Eufratului, unde se dezvoltase o mișcare teologică semnificativă, înzestrată cu o școală exegetică foarte apreciată de toți mozaicii, inclusiv de cei din Palestina. Iudeii din Babylonia întrețineau relații excelente cu parții. Fapt care explică sentimentele filopartice răspândite printre iudeii Orientului. Moartea lui Herodes, în 4 î.C., provocase ezitări ale administrației romane. În 6 d.C., o parte din Palestina devenise provincie imperială. Între 26 și 37 d.C., ca procurator a funcționat Pontius Pilatus, adică Pilat din Pont, care a dat ordinul crucificării Mântuitorului în 29 sau 30 d.C., sub presiunea sacerdotilor locali. Diverse secte se alcătuiseră în Palestina ca forme diferite de ortodoxie mozaică. Se degajau sadduceenii, foarte legați de Templu și conservatori, fariseii, adoratori ai Legii mozaice și ai tradiției orale, care va fi consemnată în scris, pe Talmud, în secolul al IV-lea, după ce fusese permanent îmbogățită de învățăturile rabinilor, zeloții, naționaliști intransigenți, recrutați în special printre iudeii săraci, essenienii, ritualiști și legaliști, orându-iți într-un fel de ordin monastic strict. Este posibil ca și Sfântul Ioan Botezătorul să fi fost essenian. Fariseii se considerau cei mai fideli apărători ai religiei lui Iahve (Iehova) și trăiau în așteptarea sosirii lui Mesia. O altă secțiune a Palestinei decât cea procuratoriană constituia un regat iudeo-elenistic, unde a domnit Herodes Antipas până în 39 d.C. Se pare că Antipas pregătise în taină echiparea unei forțe militare importante, sortite să combată armata romană împreună cu parții. Înainte de 41 d.C. izbucniseră ciocniri sângeroase între iudei și elenofoni instalați în anumite orașe palestinienne. Mozaicii distruseseră un altar ridicat de greci în cinstea lui Gaius-Caligula. Împăratul schizoid a poruncit guvernatorului Siriei să impună, cu ajutorul a două legiuni, adorarea sa ca „zeu“, *theós*, la Ierusalim, unde ar fi trebuit instalată, chiar în Templu, o statuie a lui Iupiter, care avea trăsăturile sale. Generalul Petronius a încercat să târăgâneze amplasarea statuii, întrucât știa că iudeii, convingi că Iahve le va veni în ajutor, se concentrău la Ierusalim în vederea declanșării unei ample rebeliuni. În cele din urmă, Gaius-Caligula a fost ucis înainte de amplasarea statuii (Phil., 76-113; Jos., *B.J.*, 2, 183-226). Totuși tulburări au continuat să se producă și după asasinarea lui Gaius-Caligula.

Complexă se vedea și situația iudeilor din Egipt, în care ei erau foarte numeroși. Surse iudee afirmă că, în Egipt, locuiau un milion de iudei, dintre care două sute de mii s-ar fi aflat în Alexandria, unde Lagizii îi primiseră cu bunăvoință, dat fiind că erau excelenți oameni de afaceri și militari. Ocupau două cartiere din cel de al doilea mare centru urban al Imperiului, populat de seminții felurite: greci și elenofoni, romani, perși, arabi, iudei etc. De altminteri, iudeii se infiltrau și în cartierele grecești. Augúst le acordase un statut privilegiat, care prevedea o „comunitate“, *politeuma*, protoevreiască, autoadministrată ca o cetate în cetate. În fruntea iudeilor era un

etnarch, care gestiona cultul mozaic și relațiile cu exteriorul. Etnarchul era secondat de un sfat al bătrânilor, *gerousia*, care nu exista în comunitatea greacă. *Gerousia* a sfârșit prin a prelua funcțiile etnarchului (Phil., 74). Totodată iudeii dispuneau de curți de justiție proprii. Relațiile cu autoritățile romane nu s-au înrăutățit decât sub Gaius-Caligula, când grecii alexandrini au sesizat prilejul de a combate pe rivalii și concurenții lor iudei. În 38 d.C., grecii alexandrini au organizat chiar un pogrom împotriva iudeilor. Prefectul Avilius Flaccus a cantonat pe iudeii alexandrini în vechiul lor cartier din delta Nilului, transformat în ghetou. Iudeii alexandrini, care vorbeau grecește au reacționat. Pușini dintre ei obținuseră cetățenia alexandrină care presupunea adoptarea modului de viață elenic. Câțiva iudei dobândiseră chiar cetățenia romană, precum Sfântul Pavel, iudeu din Cilicia, născut cetățean roman, sau Tiberius Iulius Alexander, sub Nero devenit prefect al Egiptului și ulterior inițiatorul proclamării lui Vespasian ca *imperator*. Iudeii alexandrini cereau drepturi congruente elenizării lor, de altfel numai parțiale. Emblematic pentru această semielenizare a fost Philon din Alexandria, mozaic fervent, însă totuși împătimit de filosofia greacă.

În 41 d.C., sosiseră la Roma două „ambasade” ale iudeilor alexandrini și una a grecilor din capitala Egiptului. Grecii solicitau să nu se recunoască cetățenia alexandrină iudeilor, să li se acorde lor jurisdicție asupra mozaicilor și ca orașul să fie înzestrat cu un consiliu municipal, *he boulé*. La rândul lor, iudeii reclamau să li se confere cetățenia alexandrină completă, pe care pretindeau că o obținuseră cândva de la Iulius Caesar sau de la August (Jos., *B.I.*, 2, 487), să înceteze persecuțiile și să fie scutiți de anumite dări. Claudiu răspunde printr-un rescript care exortează atât pe iudei, cât și pe greci, la toleranță reciprocă. Refuză alcătuirea unei *boulé* la Alexandria, dar și conferirea cetățeniei alexandrine iudeilor, cărora însă le confirmă libertatea practicilor religioase, dreptul de reședință, prezervarea cutumelor și autonomiei lor. Se stipulează astfel un cod de bună conduită la Alexandria și în restul Imperiului (în Siria se iviseră manifestări antimozactice).

Claudiu se simțea însă îndatorat față de Herodes Agrippa, care îl ajutase să obțină Principatul în ianuarie 41 d.C. Acest nepot al lui Herodes sau Irod cel Mare era cetățean roman, căci se numea Marcus Iulius Agrippa (*P.I.R.*², 4, nr. 131); crescuse la Roma, la curtea imperială, și, sub Gaius-Caligula, domnise efemer peste un mic stat, alcătuit la vest de Damasc. Gaius-Caligula îl rechemase însă la Roma. Claudiu i-a conferit un stat palestinian, format din Iudeea, Samaria și ținuturi limitrofe. În acest regat, Herodes Agrippa I, monarh elenistic, dar mozaic practicant, a încercat să mențină echilibru între iudei și populația elenofonă. A murit însă pe neașteptate în 44. Palestina a fost din nou anexată ca provincie romană procuratoriană (Jos., *B.I.*, 2, 220-223). Autoritățile romane erau îngrijorate de ambiția lui Herodes Agrippa I de a-și întări regatul și de a schița un fel de confederație a regilor elenistici clientelari din Orient (Jos., *B.I.*, 10, 8, 1, 338-341). Pentru fiul acestuia, Herodes Agrippa II, a fost făurit un mic stat clientelar la granițele Palestinei. Tulburările au continuat și chiar s-au intensificat. Totuși provincia Palestinei a fost competent administrată, între 52 și 60 d.C., de Antonius Felix. Pe de altă parte, împărăteasa Poppaea manifesta simpatie pentru iudei, pe care îi ocrotea. Dar Palestina era suprapopulată și cunoștea grave dificultăți economice. Secte fanatice, în special zeloții, și cete de tâlhari perturbau provincia. Sentimentele patriotice, refuzul romanității și al elenismului se exacerbau masiv. Furia cuprinde întreaga populație mozaică atunci când procuratorul Gessius Florus, în funcție din 64 d.C., confiscă o parte din visteria marelui Templu de la Ierusalim și supune pe iudei la vexații

repetate. Exigențele fiscale ale administrației romane sunt apăsătoare. Romanii favorizează anumii magnai locali, dar lovesc crunt în iudeii săraci. În mai 66, izbucnește insurecția. Cu toate încercările lui Herodes Agrippa II de a calma populația protoevreiască, revolta cuprinde întreaga Iudee și se obține sprijinul Tyrului și al Alexandriei, unde izbucnesc grave tulburări. Zeloții iau conducerea luptelor și masacrează populația romană și grecească. Ei dobândesc susținerea essenienilor și, practic, a tuturor iudeilor. Eșuează lamentabil tentativa legatului Siriei, Cestius Gallus, de a înăbuși răscoala. Această rebeliune pune serios sub semnul întrebării „Ostpolitik“ a lui Nero. Din fericire pentru romani, părți nu intervin. În februarie 67 d.C., Nero trimite împotriva insurgenților șase legiuni comandate de Vespasian. Ambele tabere fac eforturi propagandistice. Un dinar de la Roma îl asociază pe Nero cu un vultur, încadrat de două stindarde (*B.M.C.*, *Imp.*, I, p. 214, nr. 107 = E.M. Smallwood, nr. 68). Totuși rebelii bat de asemenea monede (*B.M.C.*, *Palestina*, p. 269, nr. 1 = E.M. Smallwood, nr. 67). Răsculați erau însă divizați între facțiunile rivale ale lui Simon, Ioannes din Giscala și Eleazar. Am arătat mai sus cum s-a soldat campania lui Vespasian: prin cucerirea Ierusalimului, masacrarea populației protoevreiești și înăbușirea completă a revoltei în 72-73 d.C. Romanii distrug „mănăstirea“ esseniană de la Qumran.

Știm că la frontierele Imperiului guvernământul roman crease o vastă rețea de mici regate clientelare. Adesea acestea sunt făcute și apoi desfăcute. Adică înființate, desființate, reînființate, din nou anexate. Tendința era spre lichidarea lor treptată. De altfel, frecvent romanii instalau în fruntea lor mici monarhi, aduși din alte zone ale Imperiului. Ei nu aveau adesea nici o legătură efectivă cu supușii lor. În 46 d.C., este anexat și transformat în provincie procuratoriană regatul tracic enclavizat de la sud de Balcani, de multă vreme agitat de puternice răscoale independentiste, antiromane¹³.

Politica externă

Politica externă romană în acest secol I a urmărit același obiectiv ca și cea față de provincii: consolidarea Imperiului. *Ținta strategică a acestei politici a rămas, în mod constant, aceeași: defensivă pe granițele naturale ale Imperiului, adică Ocean, Rin, Dunăre, Eufrat, deșert.* Câteodată, dar pe termen scurt, pentru anumite momente, s-au pus în mișcare și pusee expansioniste. Nu au lipsit complet nici visuri de cucerire, însă neaplicate stăruitor în practică. Înseși cuceririle înfăptuite vizau prin excelență întărirea liniilor de apărare ale Imperiului.

Defensiva cea mai strictă, riguros urmărită, caracterizează politica externă a lui Tiberiu. Mai ales după ce s-au încheiat operațiile militare efectuate dincolo de Rin de către Germanicus, în scopul revanșei asupra învingătorilor lui Varus și probabil în scopul, nutrit de nepotul și fiul adoptiv al principelui, de a recupera teritorii dintre Rin și Elba. Campaniile lui Germanicus, în pofida unor victorii efemere asupra cheruscilor și altor triburi, în ultimă analiză s-au soldat cu semieșecuri. În expedițiile lui Germanicus, romanii înregistrează pierderi umane importante. Astfel încât, în 17 d.C., aceste operații ofensive au fost stopate. Tiberiu a recurs pe Rin, unde se afla concentrată cea mai numeroasă forță militară romană, la arma diplomației. De altfel Arminius a fost ucis de un dușman personal. Unele triburi germanice au devenit vasale Romei. În Orient, s-a realizat un *modus uiuendi* cu părți, iar în Armenia au fost impuși regi favorabili romanilor. Cappadocia a fost organizată ca provincie romană la moartea regelui Archelaus, survenită în 17 d.C. Cum am

remarcat mai sus, în 15 d.C., ținuturile dintre Balcani și Dunăre au fost convertite în provincia imperială Moesia. Pannonia a fost ocupată până la Dunăre. Între acest fluviu și Tisa au fost amplasați sarmații iazygi, în vederea protejării teritoriilor romane de atacurile dacilor. Nu suntem în măsură să decelăm semnificațiile autentice ale politicii externe desfășurate sub scurta „domnie” a lui Gaius-Caligula. Este posibil că împăratul schizoid să fi avut în vedere acțiuni ofensive de mare anvergură, însă de fapt el s-a mărginit la costisitoare demonstrații militare, pe Rin și pe țărmul Mării Mănecii. Pe când Tiberiu avusese tendința să suprimе micile state clientelare de tip elenistic, Gaius-Caligula le-a încurajat și, la nevoie, reînființat. Ne referim la Armenia Mică sau *minor*, la Commagene, sustrasă gestionării roamne directe, la Ituria arabă, de lângă Damasc, la Damasc însuși. Iar Armenia a trecut sub influență partică.

Claudiu și consilierii săi au recurs la un semiexpansionism foarte prudent, care nu se îndepărta decât puțin de strategia defensivă preconizată de August înainte de moarte. Cuceririle efectuate, sub Principatul claudian relevă trei obiective fundamentale: asigurarea unei glorii războinice pentru un împărat care nu avea nici un fel de trecut militar, deschiderea Imperiului spre Oceanul Atlantic, desăvârșirea transformării Mediteranei în lac roman. Am consemnat în subcapitolul precedent campania din Britannia și începutul anexării insulei. Capitala noii provincii imperiale proconsulare a fost stabilită la Camulodunum, unde comercianții și oamenii de afaceri romani desfășurau o activitate rodnică. Acest oraș-colonie romană va reprezenta pentru Britannia ceea ce constituia Lugdunum pentru Gallii. A urmat, la Roma, un triumf somptuos al lui Claudiu, celebrat în 44 d.C. Se pare că entuziasmul popular era sincer. S-au conservat opt epigrame, care exaltă campania din Britannia. Un arc de triumf s-a ridicat la Roma, în 51-52 d.C. (*C.I.L.*, 6, 920 = *I.L.S.*, 216). Monedele celebrau de asemenea „victoria britannā”, *Victoria Britannica*, prin legendele ca „despre britanni”, *DE BRITANN(is)*, iar inscripțiile proclamau stăpânirea Oceanului (*C.I.L.*, 6, 917; 920; 1282; 31203; 31273; 3, 7061; 7, 5; 11; 10, 825; 12, 4334; 5177). Claudiu însuși și-a așezat pe acoperișul palatului său o coroană navală, care să ilustreze victoria nu numai asupra Britanniei, ci și asupra Oceanului (Suet., *Claud.*, 17, 5-6). Este probabil că el se gândea și la o altă victorie. Ne referim la cucerirea definitivă și la anexarea Mauretaniei. În 40 î.C., Gaius-Caligula convocase la Lugdunum, unde se afla, pe Ptolemaios I, vărul său – era fiul Cleopatrei Selene, la rândul ei fiica lui Marcus Antonius și a Cleopatrei – și suveranul regatului elenistic al Mauretaniei (Marocul și o parte din Algeria actuale). Aici cesarul a dat ordin ca regele să fie executat (Suet., *Cal.*, 55-56; DC, 59-25). Triburile din Atlas și mica armată regală s-au răsculat și nu au acceptat imediat stăpânirea romană directă. Până în 43 d.C., generalii lui Claudiu au lichidat rebeliunea indigenă. Ei au înaintat până în Sahara (Plin., 5, 11-15; DC, 60, 8-9; Aur. Vict., *Caes.*, 4, 2). Guvernământul imperial a implantat, în Mauretania, două provincii procuratoriene, Mauretania Caesariensis și Mauretania Tingitana, ultima fiind amplasată pe țărmul râvnit de romani al Oceanului. Încât cucerirea Mauretaniei ilustra concomitent deschiderea spre Ocean, pe „frontul” sudic al Imperiului, și trecerea sub gestiune romană directă a tuturor teritoriilor limitrofe Mediteranei. Strâmtoarea actuală a Gibraltarului era stăpânită nemijlocit de romani pe ambele maluri ale sale și pe suprafețele învecinate. În zona renană s-a urmărit numai consolidarea frontierei. S-au combinat demonstrațiile de forță și manevrele diplomatice abile. S-au instalat capete de pod, la est de Rin. În zona pontică, pe lângă anexarea Traciei, a fost întărit protectoratul roman asupra regatului bosforan din Crimeea. Consolidarea frontului antipartic a determinat anexarea Lyciei, în 43-48 d.C. Eforturile administrației lui Claudiu au eșuat în Armenia, practic trecută sub controlul Arsacizilor.

Un semiexpansionism mai ambițios, generat de mari și utopice proiecte de cucerire, a caracterizat politica externă a lui Nero. Regate clientelare au fost anexate; Pontul, în Asia Mică, Armenia Mică, Damascul, iar, în Occident și în 58 d.C., micul stat vasal și enclavizat al Alpilor Cottiene. Visurile expansioniste ale lui Nero hrăneau îndeosebi politica orientală, „Ostpolitik“, a împăratului. După eșuarea tentativelor de a-l alunga din Armenia pe arsacidul Tiridates, fratele Marelui Rege part, și de a-l susține pe Tigranes V, filoroman, în 61-62 d.C., Nero decide anexarea Armeniei (Tac., *An.*, 15, 6). Este însărcinat cu această misiune fostul consul Caesennius Paetus. Acesta a fost însă asediat de parți și a trebuit să capituleze la Randeia (Tac., *An.*, 15, 11-14). Corbulo a restabilit echilibrul de forțe, dar Nero a trebuit să accepte domnia lui Tiridates în Armenia, însă ca vasal al Romei. Fastuoasă și încărcată de consecințe asupra strategiei politice romane a fost vizita lui Tiridates la Roma, unde a primit, în 66 d.C., diadema regală de la Nero (Plin., 19, 24; 30, 16; 38, 54; Suet., *Nero*, 13-30; DC, 63, 1-7). Au rezultat și excelente raporturi cu Vologaeses, al parților. Activă a fost și politica danubiano-pontică a lui Nero. Linia Dunării era apărată de șase legiuni. Guvernatorul Moesiei, între 57 și 67 d.C., consularul Tiberius Plautius Silvanus Aelianus, a primit misiunea de a pune capăt raidurilor dacilor la sud de Dunăre, de a lărgi influența romană în zonă și de a procura noi rezerve de grâne, abundente pe meleagurile pontice. El a transmutat 100.000 de daco-geți la sud de Dunăre, în Moesia, probabil în 61 d.C., când se proiectau anexarea Armeniei și cuceriri în Orient. Aelianus a urmat exemplul lui Aelius Geta, care strămutase în 4 d.C. și în Dobrogea actuală 50.000 de geți. Aelianus a procurat astfel Romei o mână de lucru necesară creșterii producției cerealiere din regiune. Operațiile sale militare au potențat influența romană în Moldova și Basarabia actuale, în 62 d.C. Spre sfârșitul mandatului său, Aelianus a obligat pe sciți să abandoneze asediul cetății grecești Chersonesos, din Crimeea. Prezența romană în sudul Ucrainei actuale a devenit așadar foarte dinamică. Marea Neagră tindea să se transforme de asemenea în lac roman (*C.I.L.*, 14, 3608 = *I.L.S.*, 986 = *Inscriptiones Italiae*, 4, 1, nr. 125 = E.M. Smallwood, nr. 288). La rândul său, guvernatorul Pannoniei, Lucius Tampus Flavianus, la sfârșitul Principatului neronian, a transferat de pe malul stâng pe cel drept al Dunării alți indigeni „transdanubieni“, *Transdanubiani* (*C.I.L.*, 10, 6225 = *I.L.S.*, 921; 1023 = *Année Épigraphique*, 1916, nr. 110). Analogia nu este incidentală: cârmuirea Imperiului jîntea clar potențarea influenței romane pe meleagurile pontico-danubiene. De altfel, a fost înființată o „flotă pontică“ militară în Marea Neagră, o *classis Pontica*. Prezența romană în cetățile grecești din sudul Ucrainei actuale a fost intensificată, iar, după 60 d.C., a fost ocupat, fără a fi anexat, regatul Bosforului cimmerian din Crimeea. O rețea de alianțe cu seminițele locale luase naștere în regiunile caucaziene. Cu sprijinul parților, la sfârșitul Principatului său, Nero prepara o mare expediție în Caucaz și poate spre India, după exemplul lui Alexandru cel Mare. Explorări și expediții au marcat Principatul lui Nero. Un funcționar cavaler roman numit Iulianus a călătorit până la Marea Nordului, de unde a adus o mare cantitate de ambur sau chihlimbar, marfă foarte căutată în Italia (Plin., 37, 45). Schimburile comerciale cu sudul sunt ilustrate de o scriere anonimă, redactată sub Nero, cu titlul de *Periplu al Mării Erithreene*, hărăzită descrierii sumare a unei lungi călătorii întreprinse între porturile Mării Roșii (Berenike, Myos Hormos), pe lângă litoralul Africii orientale și Yemenul actual, până pe țărmul Indiei. Cum o mare parte din comerțul cu India, Arabia și Africa

occidentală tranzita prin Egipt, amenințat de unele seminții din centrul și estul Africii, o unitate militară pretoriană a întreprins o expediție exploratorie până la izvoarele Nilului și în Etiopia (Sen., *Nat.*, 6, 8, 3-4; Plin., 6, 35, 6; 12, 8, 2; DC, 63, 8). Dacă nu se află cumva în cauză două explorări diferite, și nu una singură. S-a preconizat chiar o amplă campanie militară împotriva regatului abisinian Axium, iar călătorii romani au ajuns până în actualul Zanzibar.

Populațiile din așa-numitul *Barbaricum*, tărâmul locuit de Barbari, au profitat de evenimentele din 68-70 d.C., spre a intensifica masiv raidurile lor împotriva teritoriilor Imperiului. Pe lângă presiunea exercitată de germanii liberi, aliați cu rebelii lui Civilis, s-au amplificat atacurile lansate de daci și de sarmați. Contraofensive ale lor s-au desfășurat la începutul anului 69, când guvernator al Moesiei era Marcus Aponius Saturninus, și în vremea mandatului succesorului acestuia, Gaius Fonteius, care va pieri în cursul unei campanii întreprinse împotriva dacilor și sarmaților. Se pare că dacii încalcaseră astfel un „tratat”, *foedus*, încheiat cu romanii. Ceea ce i-a prilejuit, în parte, lui Tacit caracterizarea severă a dacilor ca o „seminție niciodată leală, atunci fără teamă, pentru că armata fusese retrasă din Moesia” *gens numquam fida, tunc sine metu, abducto e Moesia exercitu* (H., 3, 46, 1). Vespasian, pe lângă lichidarea definitivă a rebeliunii iudeilor și transformarea finală a Commagenei în teritoriu roman, a stabilit pretutindeni frontiera Imperiului cu părți pe Eufrat. Commagene a fost încorporată Siriei, o legiune fiind amplasată la Samosata. Armenia Mică, Cappadocia și Galatia au format o provincie importantă. În Asia Mică nu au mai existat regate clientelare. În schimb, inscripțiile atestă instalarea de garnizoane romane la Harmozica (azi Tbilisi) și în actualul Baku (C.I.L., 3, 6052; *Année Épigraphique*, 1951, nr. 263). Este probabil că regatul iberilor caucazieni a trecut sub protectorat roman, întrucât era amenințat de alani. Cu toate acestea, Vespasian a renunțat la politica orientală ambițioasă a lui Nero, pentru că regatul bosforan a fost conferit unui moștenitor al regilor lui tradiționali. Influența romană s-a extins în deșertul sirian și la Palmyra. Vigilența a caracterizat de asemenea strategia danubiană. Brigantii, din centrul și nordul Angliei, au fost înfrânți între 71 și 74 d.C. de legatul Petilius Cerialis, învingătorul lui Civilis. La Eburacum (azi York) a fost amplasată o tabără a legiunii a IX-a Hispana. Între 74 și 77, guvernatorul Sextus Iulius Frontinus, autorul de mai târziu al unei lucrări privitoare la apeductele Romei, a zdrobit pe silurii din actuala Țară a galezilor, vechi dușmani ai Romei, și le-a anexat ținuturile. Succesorul acestuia, Iulius Agricola, în 83 d.C., va reperta victoria strălucită de la muntele Graupius asupra caledonienilor, din nordul Scoției, pe când flota sa va opera înconjurul întregii insule a Britanniei. În Germania, brucerii au fost pedepsiți, în timp ce profeta lor Velleda a fost deportată în Italia. Vespasian a continuat opera lui Claudiu de făurire, pe malul drept al Rinului, a anumitor teritorii romane de protecție a Imperiului, adevărate metereze fortificate. Au fost reconstruite în piatră taberele militare, anterior confecționate din pământ, de la Mogontiacum, Novaesium, Vetera și s-a început ocuparea spațiului dintre Rin și cursul superior al Dunării, la sud de Pădurea Neagră. O șosea strategică importantă a fost deschisă aici.

Domițian a întreprins o politică externă energetică, activă, inspirată mai degrabă de modelul lui Claudiu decât de cel utopic al lui Nero. Obiectivul era scurtarea și „securizarea” frontierei Imperiului. Operații militare relevante au fost totuși efectuate în Germania liberă. În cadrul campaniei din 83 d.C., comandate de Velleius Rufus, au fost înfrânți chattii. Au fost anexate teritorii, au fost mărite simțitor capetele de pod de pe malul drept al Rinului. În sfârșit, a fost desăvârșită opera lui Vespasian de anexare și for-

tificare a teritoriilor dintre Rin și Dunăre, din sudul Germaniei, așa-numitele Câmpuri Decumate, *agri decumates*, situate între Rin, Main, Neckar și Dunăre. A fost construită o rețea de forturi puternice și au fost instalați aici coloniști gallo-romani. S-a făurit astfel o legătură de importanță strategică și economică majoră între Rin și Dunăre. Deosebit de însemnate s-au învederat a fi operațiile militare de pe meleagurile danubiene. Statul dac dobândise o forță notabilă. Decebal, figurat în culori favorabile de către Xiphilin (DC, 67, 6, 1), îl transformă în regat de tip elenistic, eficient structurat. Flaviienii au trebuit să amplaseze pe Dunăre cea mai numeroasă forță militară a Imperiului, alcătuită din nouă legiuni. Totuși nu opinăm că Domițian a dorit vreodată să anexeze Dacia. Intenționa numai s-o reducă la nivelul de stat dependent, clientelar. În orice caz Domițian a divizat Moesia în două provincii diferite: Inferioară și Superioară, Moesia Inferior și Moesia Superior. Conflictul între daci și romani a început în 85. A durat până în 89, cu dacii, dar s-a prelungit cu sarmații până în 92-93 d.C. Dacii au traversat Dunărea și l-au învins pe Gaius Sabinus Oppius, guvernatorul Moesiei, care a căzut pe câmpul de luptă. Domițian a trimis atunci cinci sau șase legiuni împotriva dacilor, comandate de însuși prefectul pretorienilor, Cornelius Fuscus, om de încredere al împăratului. Trupele lui Cornelius Fuscus au trecut, la rândul lor, Dunărea, dar au fost zdrobite. Atras într-o ambuscadă, probabil pe Valea Oltului, Cornelius Fuscus a murit în luptă. Acest dezastru practic reitiera pe cel al lui Varus. Se pare că Tacit, în cărțile pierdute din *Istorii*, nici nu a putut înregistra numărul militarilor romani uciși în acest nefericit război (Oros., *Hist.*, 7, 10, 3; și Suet., *Dom.*, 6, 1; DC, 67, 5-6; 9; Hier., *Chron.*, p. 190, CCXVI Olymp., an. VI, 86; Iord., *Get.*, 76). În 88-89 d.C., împăratul a trimis în Dacia, în fruntea unor forțe militare impresionante, pe generalul Iulianus Tettius. El a învins pe daci la Tapae, însă nu a continuat ofensiva. Xiphilin atribuie oprirea ofensivei neputinței de a ataca Sarmizegetusa, capitala lui Decebal, și temerii de a nu avea soarta lui Fuscus (DC, 67, 10, 2-3). Pe de altă parte Domițian se afla sub impactul rebeliunii lui Antonius Saturninus și al diverselor operații militare dificile, care aveau loc în spațiile germanic și danubian, întreprinse împotriva altor seminții. Două legiuni au fost, poate, pierdute în luptele angajate împotriva quazilor și marcomanilor și în cele purtate cu dacii și sarmații. Cum și dacii erau slăbiți, s-a ajuns la o pace de compromis, însă teoretic avantajoasă pentru Roma. Decebal recunoștea suzeranitatea romană asupra Daciei, dar păstra prada de război și primea de la Imperiu subsidii și specialiști, meniți să-i întărească statul clientelar. Cu toate acestea Decebal nu a utilizat ajutorul primit în folosul Imperiului, al cărui vasal devenise, ci împotriva lui. Domițian a suferit eșecuri în campanii conduse chiar de el și lansate între 89 și 93 d.C. Ceea ce a impresionat defavorabil lui opinia publică de la Roma (Suet., *Dom.*, 6, 2; DC, 67, 7, 2; *C.I.L.*, 3, 6818; 10, 135). Totuși atunci cezarul a fondat castele de la Brigetio și Aquincum¹⁴.

Armata și ideea de frontieră

Armata romană, formată aproape în exclusivitate din profesioniști și cantonată, aproape în exclusivitate, în ariile periferice ale Imperiului, unde trebuia să apere frontiera de atacurile provenite din Barbaricum sau din regatul part, constituie o lume în sine. De altfel, cu toate că uneori se vehicula ideea încercuirii Imperiului, care avea tendința să echivaleze cu „lumea locuită“, *oikouménē*, în general romanii dobândiseră

mentalitatea unei lumi închise, unde conflictele de interese și problemele se rezolvau într-un cadru limitat, aproape fără legătură cu ceea ce se petrecea în exteriorul civilizației greco-romane. Deși se amplifică pasiunea pentru straniu, pentru „celălalt”. Politica defensivă a Imperiului se explică și prin faptul că, astfel cum am mai remarcat, în *Barbaricum*, cuceririle ar fi fost costisitoare, întrucât acolo nu se puteau percepe impozite. La fel de dificilă și de costisitoare era introducerea modului de viață urban pe asemenea meleaguri. Desigur, părții făceau parte din „lumea locuită”, însă ei constituiau o supraputere, greu de biruit.

În interiorul universului militar domnea spiritul de corp, întemeiat pe antrenamentul indeobște riguros al soldaților, pe disciplină severă, ca și pe coeziune pregnantă. Funcționa o religie specifică a taberelor militare bazată pe cultul imperial. Principii căutau sprijinul militarilor și îl reclamau prin mijloace grăitoare, care ameliorau condiția materială a acestora. Am arătat că Augúst crease „visteria militară”, *aerarium militare*. Atât Tiberiu, cât și Germanicus au acordat daruri substanțiale soldaților (DC, 57, 5; 6). De la Gaius-Caligula s-a instaurat obiceiul de a distribui numerar pretorienilor, adică un *donatium*. Într-adevăr, menită teoretic numai apărării Imperiului, *armata se convertește într-o forță politică internă redutabilă, decisivă*. Am constatat cât de frecvent au intervenit pretorienii în desemnarea persoanei principelui, în salvagardarea, sprijinirea ori în abandonarea lui. Cu toate acestea și armata din provincii s-a amestecat în viața politică a Imperiului, prilejuind grava criză din 68-69 d.C. Am observat că existaseră precedente, după accesul lui Tiberiu la Principat. Armata practic acapara conducerea statului pentru unul dintre ai săi, indiferent de originea acestuia. Era o „noutate”, *res noua*, care genera drame zguduitoare. Galba știa foarte bine că, până în 68 d.C., se crease obiceiul nescris și neoficializat ca Principatul să revină unui Iulio-Claudian. Dar știa de asemenea că nu mai exista nici un membru important al primei „dinastii” imperiale. Totuși, cum semnalează Yves Roman, când l-a adoptat pe Piso, Galba a transmis de fapt un mesaj subiacent: Principatul urma să fie rezervat vechii aristocrații senatoriale. Trebuiau respinse mișcările legiunilor, care, pe Rin, năzuiau să-l proclame ca principe pe Lucius Verginius Rufus. Însă soldații din Germania și din Orient au hotărât altfel.

Soldații erau recrutați pentru lungi stagii militare. Încă de la Marius ei erau recrutați pe bază de voluntariat. Îi atrăgeau în principiu soldele primite ca oșteni. Înrolările obligatorii deveniseră inutile. Dar încartiruirea periferică a forțelor romane și profesionalizarea lor aproape totală fisuraseră legăturile multiseculare între romani – cu excepția senatorilor, unor cavaleri și anumitor cetățeni săraci – și realitatea militară. Or tocmai interesul cetățenilor pentru această realitate îngăduise Republicii, după suportarea unor grave înfrângeri, să opereze recrutarea de legiuni proaspete în vederea victoriilor finale. Acum, în secolul I d.C., armata tindea să dispară din viața și din interesul nemijlocit al romanilor. Sub Iulio-Claudieni, în legiuni au fost recrutați ca soldați mai ales cetățeni romani din Italia, prin excelență din mediile rurale. Cum am arătat în trecut, au fost admiși în legiuni și cetățeni romani din provinciile cele mai temeinic romanizate. Procesul de substituie a italicilor de provinciali a fost practic desăvârșit sub Vespasian și fiii lui. Oștenii din legiuni provin acum în special din Gallia narboneză, Baetica, Africa romană și Macedonia, chiar din Dalmația și din Galatia. Au căpătat acces la legiuni chiar peregrini, deci necetățeni, cărora li se conferea cetățenia

la încorporare, ca să se prezerve principiul recrutării civice. Totuși unii italici au continuat să servească în legiuni. Ca efect al rarefierii populației rurale din Italia – consecință a oligantropiei, migrării în provincii sau în orașe – și pierderii gustului pentru serviciul militar îndelungat, ei erau foarte puțin numeroși. Încât, la începutul secolului al II-lea d.C., italicii nu mai reprezentau decât 5% din efectivele legiunilor. De altfel, atunci se va trece și la înlocuirea recrutării neregionalizate de către cea locală. Multă vreme soldații nu serviseră în provinciile unde se născuseră. Cu toate acestea, cohortele urbane și cele pretoriene, reduse la cifra inițială de nouă, după ce fuseseră și șaisprezece, au continuat să fie recrutate în Italia și, cel mult, în orașele provinciilor cele mai intens romanizate. Auxiliarii au fost însă recrutați mai ales dintre necetățeni. Înrolarea auxiliarelor peregrini alcătuia un mijloc relevant de acces la cetățenia romană. A devenit manifest că dominația Romei nu putea subsista fără răspândirea cetățeniei romane, fără o politică ecumenistă, fără romanizare. Or auxiliarii s-au convertit în vehicule active ale romanizării. O mare parte din ideologia imperială se axa pe ideea de victorie și, prin urmare, pe armată.

Câteodată auxiliarii serveau departe de țărâmurile lor natale. Totuși, cu mult înaintea legiunilor, progresiv s-a impus pentru auxiliari cutuma recrutării regionale și ulterior locale. Ei au început să servească pe meleagurile unde se născuseră. Adesea lumea armatei era formată din foști Barbari, care apărau romanitatea împotriva fraților lor de sânge, dușmani ai Imperiului. În special Vespasian a recrutat ca auxiliari gallo-romani peregrini, hispano-romani necetățeni, danubieni, galați, adică gallo-greci, și mauri. Auxiliarii staționau adesea în tabere militare, unde erau amplasate legiuni. De aceea s-a produs o sudură productivă între soldații din legiuni și cei din forțele auxiliare. Toți militarii erau integrați în țesătura socială. Cum am mai arătat, au emers conexiuni relevante între soldați și provincialii printre care își efectuau stagiul militar. Auxiliarii înglobau mai ales forțe de infanterie ușoară și de cavalerie. Ei au ajuns aproape tot atât de numeroși ca soldații din legiuni. Desigur, sclavilor le era interzis serviciul militar, rezervat cu strictețe oamenilor liberi, fie cetățeni, fie necetățeni. Dacă sclavii se strecurau prin fraudă în rândurile militarilor, riscau pedeapsa capitală. Nu au fost înrolați în armată decât în situații cu totul excepționale. Libertzii erau recrutați în flotele militare și în cohortele de vigili. Când aceste corpuri speciale au fost integrate în armata normală, a dispărut înrolarea libertților pentru a sluji în rândurile lor. Subofițerii trupelor romane, așa-numiții centurioni, proveneau dintre soldații meritorii. Cum am mai arătat, cei mai marcanți centurioni, *primipili*, comandau prima centurie a primei manipule a primei cohorte dintr-o legiune și făceau parte din statul major al comandantului legiunii, *legatus legionis*. El era îndeobște senator fost pretor. Îl asistau în primul rând tribunii militari. Încât, dacă soldații aveau tendința să se regionalizeze, comandamentul armatei aparținea ordinilor superioare ale statului roman, fără nici o implicație regională. Trupele din Egipt și adesea cele de la frontiera partică erau comandate de cavaleri. Soldele militarilor, gratificațiile și furniturile, livrate lor în natură, constituiau o parte importantă din cheltuielile statului. Totuși armata oferea Imperiului numeroase servicii, prin excelență o mână de lucru competentă. Corpul de ingineri și de arhitecți militari era foarte eficace. Soldații construiesc șosele, apeducte, fortificații, sapă canale de navigație, contribuie efectiv la dezvoltarea economică a provinciilor frontaliere.

Cum provinciile nefrontaliere nu erau puternic ocrotite din punct de vedere militar și cum orașele nu erau de multe ori fortificate, apărarea graniței era esențială. Străpungerea acesteia putea avea consecințe dezastruoase. Principalele forțe militare erau plasate pe Rin, pe Dunăre –

a cărei apărare, cum am remarcat mai sus, a devenit, spre sfârșitul veacului, prioritară – și în Orient, pe Eufrat. Patru legiuni, compromise în timpul lui Vitellius și lui Civilis, au fost dizolvate. Le-au înlocuit alte cinci: a VII-a Gemina, creată de către Galba, în garnizoană hispană permanentă, două Adiutrices, alcătuite din marinari, în anii 68-69 d.C., două Flaviene, a IV-a și a XVI-a, făurite de către Vespasian. Domițian a înlocuit legiunea a V-a Alauda, pierdută din cauza războaielor danubiene sau germanice, cu legiunea I-a Minervia. În 95 d.C., se aflau următoarele amplasamente militare, față de 10 d.C., cifrele relevante pentru acel moment istoric îndepărtat figurând între paranteze, în cele ce urmează: Africa proconsulară 1 legiune (1), Hispania tarraconeză 1 legiune (3), Britannia 3 legiuni (4 în 45 d.C.), Germania inferioară 3 legiuni (4), Germania superioară 3 legiuni (4), Rhetia fără trupe de elită, dar cu auxiliari, Noricum fără legiuni, însă cu auxiliari, Pannonia 5 legiuni (3), Dalmația fără trupe (2), Moesia superioară 2 legiuni, Moesia inferioară 2 legiuni (2 pentru Moesia unică), Cappadocia 2 legiuni (fără trupe, apoi auxiliari, în 45 d.C.), Siria 3 legiuni (4), Iudeea 1 legiune (auxilari), Egipt 2 legiuni (2). În 95 d.C., rămăseseră 28 de legiuni, în raport cu 29 în 75 d.C. Rezultă așadar că această armată avea slabe legături cu cetățenii romani din centrul Imperiului.

Era foarte importantă, pentru romani, ideea de frontieră. Ca și mentalitățile coagulate în jurul său. Frontiera era percepută ca o barieră în calea semințiilor din *Barbaricum* ori a parților. O anumită repulsie impregna atitudinea față de pași și de regatul lor de factură orientală. Am constatat că opiniei romane din Capitală, însă și din orașele Italiei, chiar din cele ale provinciilor, îi repugnase modelul elenistic, teocratic, asumat de Gaius-Caligula și de Nero. De asemenea, romanizarea acestui model, operată de către Domițian. Emerge noțiunea de *limes*, inițial „limită“, dar și „drum“, ulterior „hotar“, „graniță“. Această denumire a fost conferită sistemului defensiv al frontierei, inițiat de către Flavieni. Deși Iulio-Claudienii îl pregătiseră. În orice caz *limes* constituia un spațiu frontalier, incluzând îndeobște drumuri și căi de comunicare terestre și fluviale, autentice rocade, sau structuri care îngăduiau circulația în spatele frontierei. Așadar *limes*-ul nu era o linie Maginot ori o linie Carol a antichității. El ilustra o noțiune romană, întemeiată pe un ansamblu coerent de poziții fortificate, avansate ori retrase în raport cu granița, de avanposturi și de un hinterland, legate între ele prin numeroase axe rutiere. Protecția oferită de *limes* varia în funcție de specificul fiecărei zone frontaliere. În *limes* se integrau noi lucrări de apărare, pe o anumită adâncime, formate din șanțuri, palisade, fortificații – castele, caste –, dar și dintr-o amplă rețea rutieră, oportună circulației la marginea lumii romane. Granița trebuia apărată în Britannia, Germania romană, Pannonia, Moesia, Mauretania, Numidia, Africa proconsulară, Siria, Asia Mică. *Limes*-ul urma să asigure romanilor pacea la frontieră, puțința de a trăi liniștiți în microcosmosul lor. Dezvoltarea *limes*-ului va conota, în secolul următor, renunțarea *de facto* la expansiune. *Limes*-ul se vedea în Germania mai eficace decât textura de formații prestabile clientelare, existente sub Tiberiu. Adică acelea ale frisonilor, batavilor, hermondurilor, marcomanilor, quazilor, sarmaților iazygi. Yves Roman propune un desen-schemă din care rezultă apărarea Imperiului prin zone concentrice: arie sub autoritate romană directă, mărginită de tabere militare, sortite să intimideze eventualii inamici, zonă de „state“ dependente, sub influența Romei, zonă de triburi clientelare, plasate sub protecția externă a Romei. O asemenea schemă va putea explica de pildă romanizarea Munteniei și chiar a Moldovei actuale, în veacurile sub-

secvențe. Crearea Câmpurilor Decumate și a unei ample rețele de șosele sub Flavieni, în sudul Germaniei actuale, a realizat atât legătura între Dunăre și Rin, cât și, prin suprimarea unui avanpost, intrând barbar în inima Imperiului, apărarea mai eficientă a provinciilor. Desigur însă că masarea trupelor pe *limes* putea tenta în viitor comandanții lor să-și impună forța centrului lumii romane. Presiunile exercitate curând de armata romană asupra lui Nerva în scopul adoptării lui Traian vor dovedi impactul acestei tentații.

Economia secolului I d.C.

Economia Imperiului comportă, în acest secol, o prosperitate manifestă, desigur inegal distribuită, în funcție nu numai de grupuri sociale și de zone geografice, ci și de secvențe cronologice. Cu toate acestea, perturbările violente, determinate de evenimentele anilor 68-70 d.C., nu au putut afecta pe termen lung o creștere economică pregnantă, evidentă mai ales în provinciile Imperiului. Se expandează o economie focalizată pe libera întreprindere, pe producția destinată pieței, de tip capitalist, cu siguranță între limitele posibilităților societății antice. Se dezvoltă sistemul fermelor agricole, *uillae*, pendinte de piață, ca și întreprinderile industriale. Se valorifică anumite inovații tehnologice, stimulative pentru expansiunea economică. Sunt inventate și utilizate plugul greu, secerătoarea, teascul perfecționat întrebuițat la valorizarea strugurilor și măslinelor, chiar moara cu apă. Se asigură astfel o autentică reproducție lărgită, prin excelență în Gallii, unde un utilaj agricol perfecționat garantează creșterea economică spectaculară. Aici este utilizată coasa de mari dimensiuni, pentru tăierea ierbii, secerătoarea mecanică, tratată de un animal de povară, se introduce castanul cu fructe comestibile și se dezvoltă o creștere diversificată a vitelor. Viticultura ajunge acolo foarte productivă (mai ales în Burgundia actuală și chiar în nordul provinciilor). Se asigură astfel alimentația locuitorilor, militarilor de pe Rin și o producție menită exportului. Cu toate acestea, progresele tehnologice au fost încetinite de tendința puterii centrale, a factorilor economico-sociali în general, de a nu expune șomajului mâna de lucru umană, a oamenilor liberi săraci și chiar a sclavilor, a căror menținere în statutul lor și întreținere contraproductivă ar fi putut ruina pe proprietarii lor. Astfel Vespasian, preocupat de conservarea locurilor de muncă ale celor nevoiași, a răsplătit „regește” un inventator, un inginer antic, *mechanicus*, care descoperise o mașină ce îngăduia transportarea ieftină și rapidă a coloanelor de marmură, destinată construcțiilor somptuoase. Dar i-a cumpărat invenția, ca să nu fie niciodată utilizată. I-a spus deschis „dă-mi voie să hrănesc plebea de rând”, *sineret se plebiculam pascere* (Suet., *Vesp.*, 18). Adică muncitorii liberi din industria de construcții, care transportau manual coloanele de marmură. Nu este însă mai puțin adevărat că împăratul Claudiu era interesat de cercetări științifice de utilitate industrială (Plin., 5, 63; 6, 27; 31; 128; 7, 35; 159; 12, 78; DC, 60, 26).

Așadar agricultura prospera în întreg Imperiul. Totuși, încă din antichitate, s-a acreditat percepția unei recesiuni ori a unei crize a agriculturii Italiei. S-a afirmat că latifundiile au pierdut Italia. În realitate, mai cu seamă în nordul și în centrul peninsulei, s-au menținut și au prosperat mici proprietăți. Desigur, marile domenii agricole au tendința să se extindă și se dezvoltă, prin excelență în zonele accidentate, mari „latifundii”, *latifundia* ori *saltus*. Tocmai Pliniu cel Bătrân considera domeniu întins orice

proprietate care depășea normele foarte modeste cândva preconizate de Cato cel Bătrân pentru mica proprietate agricolă. Erau rentabile atât agricultura intensivă, cât și cea extensivă. Agricultura italică a continuat să producă grâu, orz, vin, untdelemn de măsline și legume. Chiar dacă Italia trebuia să importe masiv grâne din Africa, Egipt, spațiul pontic etc.

De fapt, putem constata o „zonare” a agriculturii și în general a producției de mărfuri din peninsula. Nordul peninsulei, segmentul transpadan, se află în plină expansiune economică. Înfloresc aici micile proprietăți și numeroase orașe de dimensiuni medii. Grâul constituie principalul produs agricol și, în paralel, se dezvoltă industrii caracteristice, precum cele ale lânii, lemnului prelucrat, ceramicii, fabricării lămpilor, cărămizilor și țiglelor. Se profită de oportunitățile poziționării geografice. Zona respectivă constituie „placa turnantă” a comerțului Italiei. Marele port al Aquileii, unde debușează șoselele alpine, exportă masiv către Pannonia și Noricum produse necesare echipării provinciilor balcanice. Campania reprezintă regiunea cea mai înfloritoare a Italiei, cel puțin sub Iulio-Claudieni: proliferază *uillae* ale notabililor la Capua, Neapolis și Pompei, unde se practică policultura agricolă. Nu emerg aici dificultăți decât spre sfârșitul veacului I d.C. Stagnarea, poate și recesiunea, nu ating decât anumite teritorii din sudul Italiei; însă și aici orașe ca Paestum și Tarentul rămân sau redevin active. Italia centrală și Etruria profită de vecinătatea Romei. În centrul Italiei, însă și în alte regiuni, olivicultura și viticultura se dezvoltaseră substanțial încă de la sfârșitul Republicii, căci ofereau un randament sporit și se exportau profitabil. Am constatat că anterior producția viticolă a Italiei fusese insuficientă. Olivicultura și viticultura se dezvoltă în centrul Italiei și în alte arii peninsulare, în dauna cerealiculturii. Numai sub Flavieni, segmente peninsulare diverse suferă de subproducție sau, invers, de supraproducție. Am constatat că Domițian încerca să combată supraproducția viticolă. Contribuie de asemenea la o anumită stagnare lipsa mâinii de lucru, atrase de emigrarea spre provinciile în curs de dezvoltare, și concurența altor meleaguri ale Imperiului. În unele regiuni, grâul produs la fața locului devine mai scump decât cel de import și prețul pământului comercializat scade simțitor. Unii mari proprietari agricoli au tendința să substituie arendării în numerar a anumitor loturi agricole pe cea în natură, în produse agricole (Plin., *Ep.*, 3, 19; 9, 37). Micile loturi personale sunt lucrate de familiile proprietarilor, cu ajutorul câtorva sclavi și al lucrătorilor de condiție liberă. Orașele posedă domenii agricole arendate și care sunt exploatate în condiții similare, dar, întocmai ca și *uillae* de dimensiuni medii (aproximativ 100 de hectare), ele sunt cultivate de un număr mai mare de sclavi și de lucrători sezonieri. Pe latifundiile, ca și pe domeniile împăraților, lucrează sclavi, însă și numeroși *coloni*, care muncesc pe diverse loturi de pământ, împreună cu familiile lor.

Până în secolul al II-lea d.C., agricultura italică nu comportă o recesiune importantă. Ea se bazează tot mai mult pe vinuri și untdelemnuri de înaltă calitate. Se constată cel mult o extindere a pământurilor lăsate în pârloagă o dată la trei ani și a felurilor grădini, inclusiv de legume și de pomi fructiferi. Fără îndoială însă, *agricultura provincială comportă un „boom” remarcabil*. Nu numai în Gallii, unde, cum am semnalat mai sus, operează o tehnologie îndrăzneață. Doar Egiptul nu pare a-și fi modificat modalitățile de producție agricolă. El este concurat de Africa de nord, în curs de a deveni principalul furnizor de grâne al Capitalei. Unele izvoare afirmă că Africa hrănea Roma preț de opt luni, iar Egiptul doar patru luni. În Africa începe de asemenea să se dezvolte cultivarea viței de vie și a măslinului. Ca și în Hispanii, ale căror vinuri și

untdelemn se exportă în Italia. S-a conservat un mare număr de fragmente ceramice, de proveniență hispanică. Așadar productivitatea agriculturii atinge nivele foarte ridicate în întreg Occidentul. Creșterea economică a provinciilor orientale este mai puțin spectaculoasă. Provincia Asia totuși produce semnificative cantități de grâne și dezvoltă creșterea vitelor. Siria furnizează fructe și un lemn excelent, căutat pe șantierele navale. În schimb, Grecia tradițională, provincia Achaia, sărăcește. Pământurile sunt acaparate de mari proprietari, în condițiile rarefierii considerabile a populației rurale. Cum am notat mai sus, *produsele agricole provinciale fac concurență acerbă celor italice*.

La dimensiunile antichității, totuși diferite de standardele secolelor noastre, producția industrială înregistrează pretutindeni progrese deosebit de importante. Mai ales în sectoarele exploatărilor miniere și ale carierelor de marmoră sau de alte produse apreciate, precum cel al mărfurilor de lux și al micii industrii. Treptat carierele de marmoră trec în proprietatea statului, de fapt a cezarului. Se va ajunge la un monopol imperial exercitat asupra „minelor“, *metalla*. Anumite cariere de alabastru, granit și porfiriu se află sub control militar. Unele mine erau închiriate administratorilor particulari. Mici întreprinzători privați puteau de asemenea închiria puțuri izolate. În măsura posibilităților, se lucra la suprafață și în galerii subterane căptușite cu lemn. Se foloseau muncitori liberi, însă și sclavi. Dacă în sectorul minier Italia înregistrează stagnare, ea comportă un avans manifest față de restul Imperiului în domeniul industriei mici și mijlocii de produse confecționate. În Roma, care nu este un oraș al trândăviei, proliferează o cantitate impresionantă de mici ateliere meșteșugărești, care produceau, printre altele, articole de lux. Dacă artizanatul Capitalei muncește în special pentru consumul populației Capitalei, manufacturile din restul Italiei lucrează masiv pentru export. Desigur, subsistă mici ateliere, îndeosebi în spațiul rural, orientate spre consumul intern, local, dar se dezvoltă manufacturi, mici fabrici, care produc pe scară largă. În porturi, ca Ostia, Puteoli, Aquileia se fabrică produse din ambru. Adevărate fabrici de metalurgii se dezvoltă în Etruria, unde abundă fierul. Activitatea metalurgică este intensă de asemenea în Campania și chiar în alte zone meridionale. Ne referim la fabricile de argintării din Tarent, dar și la numeroase ateliere de sticlărie, textile și la vopsitorii. Emerg noi centre industriale la Patavium, unde se fabrică veșminte, și la Pollentia, specializată în producția de cupe, de ceramică specializată. Se dezvoltă modelul industrial împrumutat din Orient. Continuă producția de ceramică fină la Arretium, unde funcționau nouăzeci de manufacturi. Emerg noi și perfecționate procedee de ameliorat fabricarea ceramicii. Progresiv, Italia trebuie să suporte o concurență puternică a industriei provinciale. Nu se află în cauză doar producția micilor ateliere sau fabrici din Orient, unde ființează o veche tradiție industrială. În Egipt, pe lângă minele de fier, de cupru și de aur, prosperă atelierele de fabricat papiri. Alexandria este cel mai important centru industrial din Orient, orientat spre export. În Siria, progresează industria textilă, dar și sticlăriile. Căci produsele de sticlă nu mai constituie un articol de lux, ci de uz curent. Asia Mică excelează prin carierele de marmoră, onix etc., însă și prin industria pielăriei. În Grecia, se dezvoltă numai carierele de marmoră. *Relevantă este însă concurența masivă, aproape exploziv dezvoltată, pe care o exercită Occidentul. Creșterea economiei industriale atinge un nivel impresionant în provinciile vestice. Zonele danubiene fabrică arme de calitate. Africa de nord se distinge nu numai prin cariere de marmoră, ci și prin fabricarea de produse alimentare, ca faimosul garum, un*

fel de saramură delicioasă, prin vopsitorii și prin atelierele olarilor. Spre sfârșitul secolului I d.C., în Britannia performează mine de plumb și de staniu, lănării reputate. Cu toate acestea expansiunea industrială cea mai notabilă propășește în Hispanii și Gallii. Centrele manufacturiere hispano-romane, foarte numeroase, sunt alimentate de minele de plumb argintifer, aur, argint, fier și staniu. *La Carthago Noua lucrau 40.000 de muncitori!*

Poate să mai fie vorba doar de o producție pur artizanală? Răspunsul se impune de la sine. Se dezvoltă aici și industria textilă, mai ales a inului. Am semnalat mai sus expansiunea economică a Galliilor, ca și progresele tehnologiei locale. Așadar în Gallii se dezvoltă industria textilă, în special a lăunii. Se fabrică mai ales stofe groase și materiale relativ grosolane, necesare locuitorilor. Totuși în Gallii înfloresc de asemenea metalurgia și îndeosebi industria ceramicii. Fabricile de la Arretium și-au deschis sucursale în Gallii, unde ajung de ordinul sutelor, pentru a fabrica *sigillata*, lucrată de mulți lucrători liberi. *Sigillata*, ceramica fină, se exportă masiv. Este fabricată în primul rând la Lugdunum, însă și în alte așezări gallo-romane. Încât, încă din vremea lui Tiberiu, fabricile de ceramică gallo-romană concurează cu succes producția italică și pun în dificultate întreprinderile-mamă de ceramică *sigillata* din Italia. În întreg Imperiul se fabrică butoaie, plute etc.

Fenomenul cel mai interesant al economiei secolului rezidă în prosperitatea comerțului, în treacăt remarcată mai sus. Se află în cauză comerțul local, interprovincial, însă și cu exteriorul Imperiului. Comerțul devine principala sursă de bogății, de acumulare de capital. *Progresele comerțului constituiau marca dominantă a vieții economice a Imperiului.* Infrastructura rutieră performantă stimulează schimbul de mărfuri. Navigația fluvială, controlată de „colegiile” de navigatori, concomitent armatori și comercianți, oferă de asemenea, în continuare, oportunități negoțului de toate tipurile. Comerțul maritim dispune de o infrastructură bine pusă la punct. Prosperă porturile bune, menționate în capitolul anterior.

Armatorii comercianți maritimi beneficiază de un sistem de asigurări, extins de Claudiu la întreg anul calendaristic. Nu numai Roma și Italia sunt aprovizionate pe cale comercial-maritimă, ci și Cartagina, Antiochia, Efesus, unde locuiau zeci de mii de consumatori ai mărfurilor aduse de regulă de pe alte meleaguri. Italia importă grâne, ca și untdelemn, vin, carne, pește. Transportul maritim este accelerat: se ajunge la nouă zile de navigație comercială între Alexandria și Puteoli, două zile între Africa și același Puteoli, șapte zile de la Gades la Ostia. Împăratul Claudiu amenajează un nou și util port, *Portus*, lângă cel vechi al Ostiei, precum și albia Tibrului, până la Roma. Comercianții care vând peste tot sticlăria de Alexandria, veșmintele de Tyr, pielăria de Pergam sunt adesea greco-orientali, sirieni, asiatici și iudei. Flavius Zeuxis din Phrygia a călătorit de 72 de ori între Asia Mică și Roma. S-au descoperit în Germania comori monetare și de argintărie etc., livrate în contul mărfurilor cumpărate de acolo. Din zona Mării Negre și din Caucaz, inclusiv de la sciți și sarmați, s-au importat, pe lângă grâu, aur prelucrat, orfevrie. Africa neagră furniza Imperiului pene de struț, fiare și sclavi negri, foarte apreciați. Din Extremul Orient și din peninsula arabică, comercianții romani aduceau (a se vedea și capitolul anterior) mătăsuri, mirodenii, diverse produse exotice. Am reliefat în capitolul precedent că balanța acestui comerț exterior a devenit deficitară pentru Imperiu. Pliniu cel Bătrân afirma că, în comerțul cu Orientul, Imperiul pierdea anul 100 milioane de sesterți, din care Indiei îi reveneau anual 50.000.000 (6, 101; 12, 80). Principalele căi de comunicație cu Orientul treceau fie prin Golful

Persic, fie prin podișurile iraniene, fie prin Marea Roșie, fie prin cetățile caravanier, ca Palmyra și Petra. Până la urmă, s-au înființat noi porturi în zona septentrională a Mării Roșii (C.J.G., 5075; Plin., 6, 84). Cu toate acestea importatorii erau obligați să plătească taxe exorbitante țărilor de tranzit spre India, insulele Oceanului Indian și spre China (Plin., 6, 101). În consecință, s-a încurajat comerțul maritim, mai puțin scump, pe când romanii au pus stăpânire pe căile caravanier, care duceau către interiorul Imperiului. Dacă s-a izbutit scăderea prețului mărfurilor de import, în schimb a crescut cantitatea de produse importate. Încât pierderile în metal prețios ale Imperiului nu au diminuat.¹⁶

În general finanțele Imperiului prosperă, în pofida cheltuielilor inimaginabile ale unor cezari precum Gaius-Caligula și Nero. Împărați ca Tiberiu, Claudiu și Vespasian s-au străduit să redreseze finanțele publice, deși au cheltuit de asemenea pentru diverse construcții, unele indispensabile, altele determinate de considerente propagandistice, de efortul ameliorării imaginii principelui. Ei au promovat evergetismul, acordarea de gratificații și de subsidii militarilor și civililor, inițierea a numeroase lucrări publice și a unor spectacole fastuoase. Pierderile înregistrate de balanța comercială deficitară cu Orientul neroman au putut fi compensate. Resursele Imperiului erau imense. Îndeobște impozitele erau colectate cu rigoare de către publicani și de administrația imperială. S-a recurs adesea la o presiune fiscală exasperantă pentru provinciali. Cum am remarcat, circulația monetară se reliefează ca intensă, în timp ce prețurile sunt dictate de legile pieței. S-a manifestat însă o anumită dezordine a fluctuațiilor monedelor de sorginte centrală și locală. Pe de altă parte, se poate constata o scădere a greutateii monedei de aur, *aureus*, și a altor piese monetare, după 40 d.C., în comparație cu Principatele lui August și Tiberiu. În 64 d.C., Nero lansează o reformă monetară de proporții, care, astfel cum observă Yves Roman, concomitent ilustra o importantă devalorizare și strategia unificării lumii locuite, sub egida Romei.

Pliniu cel Bătrân a arătat în ce constă această reformă. Este din nou diminuată greutatea monedei de aur, *aureus*, însă, într-o anumită măsură, și a celei de argint, *denarius*. Totodată s-a stabilit paritatea între denarul roman de argint și dragma grecească. Desigur, denarul a fost favorizat, ca și fiscul, cavalerii și oamenii de afaceri care tezaurizau argintul. În afară de aceasta, s-a sistematizat circulația numeroaselor monede grecești și romane, din bazinul mediteranean. S-a realizat cel mai relevant efort de sistematizare monetară a secolului. Totuși această reformă nu numai că a generat dificultăți circulației monetare, îndeosebi cu vecinii Imperiului, dar, în virtutea scăderii valorii monedelor, a generat o inflație, accentuată ulterior de criza anilor 68-70 d.C. Pe termen lung, totuși această reformă a fost benefică¹⁷.

Demografia

Populația Imperiului continua să crească. Împărații au întreprins un efort susținut de colonizare a provinciilor. Uneori, ca sub Nero, s-a încercat și constituirea unor noi colonii în Italia. Cu toate acestea, populația Italiei, prin excelență cea țărănească și veteranii, manifestă tendința să emigreze în provincii, unde existau oportunități de înăvuiere, de dobândire a unui statut social privilegiat. S-a profilat și tendința inversă: peregrini, inclusiv greco-orientali, imigrau în orașele Italiei, mai cu seamă la Roma. *Societatea Imperiului timpuriu continuă să se reveleze ca deschisă, mobilă, dinamică,*

atât din punct de vedere geografic, cât și din cel social. Se trecea relativ ușor dintr-o arie geografică în alta, dintr-o categorie socială în alta. Principatul nu implica totalitarismul, căci era în special autoritar. Tolera și chiar încuraja societatea civilă. Puține erau măsurile de ordin dirigist luate de puterea imperială. Cum am mai arătat, numărul cetățenilor sporește considerabil, modul de viață roman ori greco-roman este asumat, chiar mimat, de provinciali, inclusiv de peregrini, susținând substanțial aculturația, orientarea spre ecumenism, spre universalism. Identitatea națională romană absoarbe pe cele locale, în chip manifest. Dacă în sate locuiau între câțiva zeci de inși și puține sute de rurali, crește sensibil populația marilor orașe din Orient, dar și din Occident, ca la Lugdunum, din Gallia, Cartagina, din Africa, și în mai multe centre urbane din Hispania. Evaluarea populației Romei variază, în funcție de cercetătorii moderni, între 700.000 și 1.500.000 de oameni. Opinăm că acum ea depășea un milion de locuitori. Roma trăia ca un enorm centru de consumatori. Aici ajungeau mărfuri și produse diverse din întreaga lume.

Alături de plebeii cetățeni, asistați de stat, viețuiesc, cum pot, peregrini, străini, liberi imigrați din toate provinciile Imperiului. Există desigur inși care trăiesc din felurite expediente, deloc respectabile, hoți, escroci, pungași mărunți, chiar tâlhari. Dar ei alcătuiesc o minoritate, în acest imens centru cosmopolit. Roma este orașul universului. Sărăcii Romei trăiesc mai cu seamă datorită unor meserii mărunte. Ei lucrează în ateliere sau se angajează în sectorul terțiar, cel al serviciilor. Proliferează cârciumarii, bărbierii, mici negustori, cizmarii, croitorii, diverși reparatori, prostituatelor și protectorii lor, medicii și pedagogii. Abundă cei ce lucrează în construcțiile înfăptuite de principii. Nero remodelase o parte din centrul Romei, unde inițiasse instalarea unui imens parc-palat-paradis, vestita „casă de aur”, *domus aurea*. Flavienii, cum am relevat în alte subcapitole, clădiseră de asemenea mult. Alături de vechiul for republican emerg forurile imperiale. În *insulae* locuiesc mulți inși și străzile „mustesc” de locuitorii numeroși ai Capitalei. Lațul prosperă, cum am semnalat, datorită culturii legumelor proaspete, care nu se puteau importa, și culturilor arbustive. Campania este de asemenea suprapopulată¹⁸.

Ierarhia socială

Am arătat mai sus că, la Roma, nu existau clase sociale, dar fințau ordine, *ordines*, de fapt, cum se exprimau adesea autorii latini, „cele două ordine”, *utroque ordo* (Vell., 2, 32, 2). Între 18 î.C. și 38 d.C. se definitivează separarea, pe plan strict juridic, între cavaleri și senatori. Cum am remarcat în capitolul anterior, Gaius-Caligula pune capăt tranziției spre constituirea ordinului senatorial, „cel mai important ordin”, *amplissimus ordo*. Desigur, existau de asemenea numeroase alte categorii sociale, căci societatea romană continuă să funcționeze ca profund ierarhizată. Reiterăm observația că se afla în cauză o ierarhie deschisă, mobilă, întrucât se putea trece, fără opreliști administrative, dintr-un ordin în altul, dintr-o categorie socială în alta. Ceea ce explică progresele înregistrate de economia, cultura și viața Imperiului.ⁱ

Ordinul senatorial era ereditar și număra aproximativ două mii de exponenți (vezi și capitolul precedent), cei aproximativ șase sute de senatori și membrii familiilor lor. Membrii ordinului trebuiau să posede un cens de un milion de sesterți și să poarte banda lată pe tunică, laticlavul sau *latus clauus*. Ocupau locuri de onoare la spectacole și, în

principiu, aveau dreptul să fie judecați numai de senat. Erau scutiți de poverile municipale din orașele din care proveneau și nu le revenea obligația să ofere ospitalitate, pe proprietățile lor, mandataților cezarului. Prin urmare, dacă, în limba greacă, senatorul este numit *synkletikós*, în latină epitetul de „bărbat foarte strălucit”, *clarissimus*, oficializat abia în 161 d.C., emerge neoficial chiar de la sfârșitul Republicii (Cic., *Caecil.*, 66). Pe o tabletă, descoperită la Herculaneum, datată din 47 ori 49 d.C., doi senatori sunt proclamați „bărbați foarte străluciți”, *clarissimi viri* (C.I.L., 10, 1401 = I.L.S., 6043). Nici chiar în vârtejul luptelor purtate împotriva aristocrației senatoriale, împărați precum Gaius-Caligula, Nero, Vitellius, Domițian nu s-au gândit serios să atace misiunile și demnitățile care reveneau, în mod tradițional, senatorilor. Cum opina Paul Petit, „cariera onorurilor” alcătuiește un bloc de neatin.

Totodată, îndeosebi sub Iulio-Claudieni, se dezvoltă *luxus* senatorial, „fastul” mai degrabă decât „luxul” senatorial (Tac., *An.*, 3, 55, 3). Senatul Flavienilor va fi mai ponderat, aproape sobru, deși anumiți senatori au continuat să-și etaleze opulența, somptuozitatea. Inscriptiile veacului atestă gustul, interesul pentru buna imagine, pentru „self-representation”, pentru conservarea și arborarea unui „standing” fastuos, ostentativ strălucitor.

Senatorii, în special cei proveniți din provincii și încă minoritari, dispun de bunuri funciare și de ample clientele în provincii, în Hispania, în Orient, mai cu seamă în Africa proconsulară. În general ei duc un stil de viață care le depășește simțitor mijloacele pecuniare, censul de un milion de sesterți. Nu se mai mulțumesc cu locuințe relativ modeste în comparație cu somptuoasele edificii publice. Posedă, la Roma, în special pe colina Palatinului, adevărate „palate”, încă definite drept „case”, *domus*, și parcuri elegante. Dispun de asemenea de vile extravagant de opulente în Campania. Regiunea Baiae devine un fel de „Coastă de azur”, ori Californie de sud a antichității. Cum vom mai releva mai jos, emerge o nouă mentalitate a spațiului privat, față de Republică și de „secolul” lui Augúst. Soțiile senatorilor etalează bijuterii splendide și sunt slujite de numeroși sclavi și liberi. Senatorii organizează oștețe rafinate. Mărfurile venite din Orientul neroman, mătásurile, parfumurile, mirodeniile, metalele prețioase, sunt drenate îndeosebi spre senatori. Acestui snobism se adaugă gustul decorațiilor alambicate, marmorei prețioase, lemnului înrustat etc. Unii senatori dispun de averi fabuloase, destul de frecvent confiscate de împărați. Ei ocolesc interdicția de a se ocupa de comerț și cămătărie. Dar foarte mulți senatori se îndatorează masiv. Câteodată principii vin în ajutorul senatorilor sărăciți și îndatorați. Servirea statului putea oferi compensații, însă controlul imperial împiedica înăvuirile excesive. Supravegherea exercitată de procuratori nu este însă totdeauna eficientă. Și, invers, mulți condamnați pentru venalitate cad victimă intrigilor politice. Cariera senatorială se menține între aceiași parametri ca anterior: vigintiviratul, tribunatul militar laticlav, quaestura, adică accesul la senat, tribunatul plebei ori edilitatea, pretura, consulatul. La care se adaugă funcțiile în serviciul imperial, calitatea de legați de legiuni, de provincie, prefectura Orașului etc. La nivelul cel mai prestigios al senatului se află patricienii. Dar, încă din timpul lui Nero, patricienii Republicii erau în curs de dispariție. Spre a asigura prezervarea anumitor sacerdoții, rezervate patricienilor, cezarii au conferit statutul de patrician anumitor senatori plebei, de veche extracție socială. Încă de sub Tiberiu, provincialii pătrund în senat. Pe lângă cei originari din Gallia cisalpină, acced la senat cavaleri originari din Hispanii, Gallia narboneză și chiar din alte provincii. Îndeosebi sub Flavieni, se recrutează pentru senat greco-orientali. Decimările, practicate de împărați,

oligantropia, stingerea naturală a unor vechi familii, ruinarea multor ginți senatoriale generează mutații relevante în compoziția ordinului senatorial. Senatul latin din epoca lui August ajunge la sfârșitul secolului I d.C. italic, dar și cu o cantitate semnificativă de provinciali. Între 68 și 96 d.C., procentajul senatorilor italici scade de la 83% la 76%, iar al provincialilor urcă de la 17% la 23%, dintre care mai mult de o optime sunt greco-orientali.

S-a apreciat că, la fiecare generație, se schimba cu 30% alcătuirea senatului. Interesant însă este faptul că noii senatori, cu rare excepții, determinate de legături prea strânse cu împărații - senatul nu era omogen din punct de vedere politic -, își apropie rapid o *forma mentis* caracteristică și tradițională ordinului. Încât, în pofida antagonismelor dintre clanurile politice din senat, se dezvoltă un manifest „spirit de corp” senatorial. Aspiratia spre restaurarea republicii aproape dispare după 42 d.C., cu toate că nostalgiile republicane persistă. Mulți senatori, al căror statut era fructul Imperiului, blamau aroganța și exclusivismul colegilor ce aparțineau vechii *nobilitas* ori ale celor pătrunși în ordin în timpul lui Iulius Caesar ori August. Senatorii doreau cu râvnă să li se asigure siguranța persoanelor și averilor. Năzuiau de asemenea spre un Principat moderat, care să le garanteze respectul și semnele exterioare ale privilegiilor, care să coopereze cu ei, care să evite arbitrarul. După sfârșitul Iulio-Claudianilor se preconiza de asemenea, cum am arătat, monarhia electivă, adică desemnarea ca succesor al cezarului a celui mai bun senator. Calea de acces tradițională la ordinul senatorial era acordarea laticlavei de către împărat. Ea subsistă ca principal mijloc de promovare în ordinul senatorial. Reforma lui Gaius-Caligula din 38 d.C. rezervă în exclusivitate vigintiviratul și prefectura sărbătorilor latine membrilor ordinului senatorial. Banda lată este conferită exclusiv viitorilor magistrați, deținători de laticlavă. Tunica laticlavă este primită de viitorul senator din mâinile principelui, înainte de îndeplinirea stagiului militar și vigintiviratului (*C.I.L.*, 11, 5737 = *I.L.S.*, 967). Desigur, au fost situații când laticlava se acorda după îndeplinirea stagiului militar angusticlav (*I.L.S.*, 9499). Conferirea laticlavei se efectua cu solemnitate, după ce viitorul senator prezenta o cerere împăratului, sprijinită de recomandarea unui personaj influent (Plin., *Ep.*, 2, 9; 8, 23; *Hist. Aug., Seu.*, 1, 5). Stofa laticlavă era însoțită de o diplomă oficială (Tac., *D.*, 7, 1-2). Senatorul care recomandase postulantul la laticlavă iniția o sărbătoare privată. Aici proaspătul laticlav se prezenta înaintea prietenilor, dotat cu laticlava (Plin., *Ep.*, 8, 23, 2-6). Sub Claudiu, cu prilejul censurii exercitate de împărat, a apărut o nouă cale de acces la ordinul senatorial: „adăugirea” sau adlecția, *adlectio*. Această formă va face carieră sub urmașii lui Claudiu. Se practicase și anterior, dar exclusiv în situații cu totul excepționale. În ce rezida adlecția? În înscrierea din oficiu a unui nesenator, deci a cuiva care nu îmbrăcase laticlava, direct într-o categorie de senatori foști magistrați.

Cezarii stabileau o listă de adlecți, *adlecti*, care, într-o etapă subsecventă, erau înscriși într-o categorie de senatori ce exercitaseră o magistratură. Fie printre foștii quaestori, *quaestoriani* - *adlectio inter quaestorianos* -, fie printre foștii tribuni, *tribunicii* - *adlectio inter tribunicios* - fie printre foștii pretori, *praetorii* - *adlecti inter praetorios* - fie, foarte rar, printre foștii consuli, *consulares* - *adlecti inter consulares*. Există și o adlecție internă a senatului, când, de exemplu, un fost quaestor, prin adlecție, sare etapa tribuniciană, din *cursus*, și era înscris direct printre foștii pretori. Adlecția recompensa merite notabile. Claudiu a operat foarte ponderat cu adlecția, încât nu se cunosc decât patru adlecți și doar printre foștii tribuni ai plebei (*C.I.L.*, 10, 6520;

3853; 14, 2612; 5, 3117 = *I.L.S.*, 968 = *Année Épigraphique*, 1980, nr. 508). Adlecția va deveni o filieră normală de acces la ordinul senatorial în timpul Principatelor următoare, însă prioritară va rămâne acordarea laticlavei. Sub Nerva și Traian, se înregistrează zece adlecți față de douăzeci de noi laticlavi. Totuși adlecția a fost permanentizată și utilizată independent de exercitarea censurii de către împărat. De asemenea, dacă, sub Claudiu, ea s-a limitat la cavaleri italici, ulterior ea a purtat și asupra provincialilor. Pe de altă parte, pe când sub August și Tiberiu alegerea magistraților revenise esențialmente unor centurii prerogative, iar Gaius-Caligula o restituise adunărilor populare, Claudiu a încredințat plenului senatului alegerea tuturor magistraților, după părerea noastră tot în momentul censurii cezarului și a lui Vitellius Tatăl. Domiciliul obligatoriu al senatorilor a continuat să fie fixat la Roma.

Ordinul ecvestru este tot mai sensibil orientat spre serviciul public. Deși, firește, unii cavaleri continuă să se dedice lumii afacerilor, inclusiv profesiei de publican. Ordinul ecvestru continuă să nu fie teoretic ereditar, să implice un cens de 400.000 de sesterți, un brevet imperial obligatoriu și dreptul la purtare a inelului de aur. Cam 200 dintre cavaleri se integraseră în serviciul public. Puțini cavaleri trăiau și făceau carieră în cetățile natale. Am constatat că se înfiripă un *cursus* ecvestru, care mergea de la „milițiile ecvestre” prin procuratele la marile prefecturi „palațiale”. Dar anumiți cavaleri aveau domenii agricole ale împăraților, în calitate de *conductores*, sub supravegherea altor cavaleri, adică a procuratorilor. Multă vreme nu au fost prea limpezi începuturile carierei de procuratori. Domițian, care se baza pe cavaleri, s-a străduit să confere ordinului ecvestru un statut definitiv. Înnoirea ordinului ecvestru se efectua pe o scară mult mai largă și cu o pregnanță sensibil mai notabilă decât cea a ordinului senatorial. Cu siguranță se manifesta o evidentă deosebire între cavalerii de vîrstă veche, opulenți, înrudiți cu familiile senatoriale, și cavalerii de condiție relativ modestă, recent intrați în ordinul ecvestru și trăitori în orașele italice și provinciale. Adlecției senatoriale îi corespunde acordarea de către puterea centrală, epigrafic consemnată, a „calului public”. Viitorul cavaler este astfel „înzestrat cu un cal public”, *equo publico exornatus*. S-a reliefat cum se înfățișa filiera promovării sociale, în anumite condiții, care presupune și o cantitate de noroc: agricultorul destoinic devine magistrat municipal și decurion în orașul vecin, fiul lui intră în ordinul ecvestru, feciorul acestuia obține o procuratelă sau o prefectură și vlăstarul cavalerului procurator imperial ori prefect „palațial”, exponent al așa-numitei „nobilimi ecvestre”, *equestris nobilitas*, ajunge senator.

Notabili municipali și armata rămân principalele surse de împropățare și amplificare a ordinului ecvestru. Centurionul primipil dobânda acces la ordinul cavalerilor, asuma tribunate ale cohortelor Romei, ale vigiliilor, forțelor urbane, pretorienilor, ca să ajungă la procuratele. Notabilul municipal, după parcurgerea unei cariere urbane standardizate, quaestor, edil, duumvir, devenea sacerdot municipal ori provincial, ca *sacerdos provinciae*; ajungea cavaler, servea un an în armată și putea dobândi o procuratelă. Majoritatea noilor cavaleri provenea din Italia, inițial mai ales din Campania și Etruria, ulterior și din Gallia cisalpină. Statistici incomplete atestă că, dintre 465 de cavaleri, originari din vestul Imperiului, 366 proveneau din Italia, în raport cu 99 de sorginte provincială. Yves Roman reliefează numărul relativ ridicat de cavaleri recrutați din Gallia narboneză. Creșterea substanțială a ordinului ecvestru constituie opera lui Claudiu și îndeosebi a Flavienilor. Înnoiesc ordinul italici imigranți în provinciile temeinic romanizate, ca Hispaniile, Gallia narboneză, Africa proconsulară, dar și provinciali de obârșie indigeni. Accesul provincialilor se accelerează prin excelență sub Flavieni.

Magistrații municipali și foștii deținători de demnități locale, decurionii, continuă să reprezinte elita orașelor anticetății, pe care o alcătuia Imperiul. Orașele provinciale adoptă progresiv sistemul administrativ roman, dar beneficiază de o reală autonomie a gestionării lor, inclusiv financiare. Evergetismul a contribuit cu eficacitate la procesul de aculturare, de integrare în civilizația și în mentalitățile romane.

În orice caz rândurile decurionilor se înnoiau neconținut și rapid, chezășuind o puternică mobilitate socială. În ultimă analiză, decurionii sunt căpeteniile orașelor. În timpul Principatului asumat de Claudiu, în Africa de nord un oarecare Marcus Valerius Severus, fiul lui Bostar (nume punic), este edil, apoi sufet - demnitate punică supraviețuitoare - și „cel dintâi flamen în municipiu”, *flamen primus in municipio*. În același oraș, Volubilis, întâlnim pe Fabria Bira, fiica unei anumite Izelta (numele este de origine libiană), care fusese „cea dintâi sacerdotă în municipiul volubilitan”, *flaminica prima in municipio Volubilitano*. La Khannussa actuală, în estul Algeriei, Marcus Vetidius Mustiolbus, fiul lui Mustus (ambele supranume sunt indigene romanizate), este desemnat ca flamen anual, *flamen annuus* (C.I.L., 8, 17167). Cum am mai remarcat, decurionii formează rezervorul alimentării cu noi membri a ordinului ecvestru și câteodată a senatului. Totuși, de asemenea cum am menționat în capitolul precedent, în orașe se dezvoltă o pătură de mijloc, alcătuită din artizani înstăriți și oameni de afaceri, chiar din unii proprietari funciari în zonele rurale aferente cetăților. Coloana vertebrală a acestei „clase de mijloc” o formează augustalii. Un fiu de libert augustal ajunge duumvir într-un oraș din Campania (I.L.S., 6296). Am constatat, tot în capitolul precedent, că unii liberiți puteau accede la decurionat. Însă și alte categorii de locuitori ai orașelor, italice și provinciale, decât liberiții nutresc grupul social al augustalilor: veterani, exponenți ai profesiunilor liberale, comercianți și transportori, grefieri, haruspici, hangii, meșteșugari, de regulă relativ avuți, însă uneori și săraci. Se consemnează cazul lui Marcus Frontonius Emporus, transportor maritim în Gallia narboneză, patron al unor corporații și augustal în mai multe cetăți (C.I.L., 12, 982). Anumiți augustali practică evergetismul. Ei se bucură de privilegiul de a participa la festinurile publice înaintea plebei.

Plebea orășenească încorporează o diversitate a veniturilor și a condiției materiale. Se menționează plebei care aveau un venit anual, un cens, de 200.000 ori chiar de 300.000 de sesterți. Mulți plebei duc o existență dificilă, susținută adesea de evergetism. Am semnalat că, la Roma, persistă o disjunctie între plebeii cetățeni romani și cei de condiție juridică peregrină. În Capitala Imperiului, plebea cetățenească nu constituie un lumpenproletariat, ci reprezintă o categorie socială privilegiată. Dion Chrysostomul ori din Prusa reliefa că este necesar totuși ca oamenii liberi să muncească cu brațele lor. El nota că în orașe plebeii trebuiau să cumpere totul, în afară de apă. Reprobă pe nevoiașii în goană după expediente, care încearcă să devină artizani de lux sau să se angajeze ca actori (D. Chr., 7, 103; 106; 111-126). Anumiți plebei oferă o mână de lucru rentabilă industriei. Ei sunt lucrători salariați și mult mai eficienți decât sclavii. Nu este însă înfloritoare condiția plebeilor agricoli. Cu toate acestea munca în agricultură a oamenilor liberi este mai productivă decât cea a sclavilor. Am constatat deja expansiunea colonatului. Există și datornici insolvari, care își achită datoriile lucrând alături de sclavi și de coloni pe marile latifundii din provincia Asia, din Egipt și din Illyricum. În timpul Principatului claudian, un mare proprietar din insula grecească a Eubeei angajează un cetățean liber al orașului vecin, desigur salariat, ca să se ocupe de turmele sale. Nu recurge la un sclav.

Lucrătorii liberi sezonieri suferă cumplit în perioadele anului când nu se desfășoară munci agricole. Încât uneori se transformă în tâlhari. Nici situația colonilor nu este totdeauna strălucită. Toți țărani liberi depindeau de capriciile meteorologice ale meleagurilor mediteraneene. Ca să lupte împotriva secetei, țărani liberi se grupează într-un fel de „sindicate”; o inscripție din Numidia ilustrează reguli foarte stricte în vederea repartizării echitabile a apelor provenite din irigații. O altă mărturie epigrafică, descoperită în Tunisia actuală, denotă și alte flagele care trebuiau combătute de țărani: grindina, furtunile puternice, aproape ca niște uragane, paraziții viilor, livezilor de măslini și loturilor cerealiere (*Année Épigraphique*, 1984, nr. 933). Împărații se străduiesc să ocrotească pe coloni împotriva abuzurilor unor *conductores*. O „lege”, *lex Manciana*, din vremea lui Vespasian, statuează drepturile și îndatoririle colonilor. În schimbul unei treimi din recoltă și anumitor zile de corvoadă, șase zile anual, pe fracțiunea din domeniu supusă exploatarei directe de către latifundiar, ei dispun de o parcelă de pământ și de casa adiacentă, cu dreptul de a le lăsa moștenire urmașilor. Aveau însă obligația să nu întreprindă cultivarea lotului arendat mai mult de doi ani.

Secvența istorică a Iulio-Claudianilor înregistrează apogeul economic, social și politic al liberților. Spre deosebire de unii clienți, de extracție liberă, care preferau o existență relaxată, bazată pe distribuțiile frumentare, evergetism și darul zilnic al patronului, *sportula*, mulți liberi - desigur, nu toți - se îmbogățesc. Ei joacă un rol activ în viața economică a Romei și a Italiei, în porturile și orașele îndreptate spre comerț din Hispanii, Gallia narboneză și în Lugdunum. Practică meserii diverse, dar îndeobște înzestrate cu o conotație mercantilă. Se disting ca negustori, armatori, transportori, specialiști în import-export, bancheri, cămătari, arendași feluriți pe domeniile imperiale - *conductores*, *actores* -, gestionari de fabrici, meseriași. Statutul și mentalitatea lor sunt ilustrate de *Satyricon*-ul lui Petroniu, în special de cazul lui Trimalchio. Nu este imposibil ca devalorizarea denarului, din 64 d.C., să fi fost efectuată de Nero sub presiunea liberților oameni de afaceri, ostili preponderenței economice a senatorilor. Fără îndoială liberții trebuie să înfrunte disprețul ascuns ori ostentativ al oamenilor liberi. Chiar militarii romani îi disprețuiau. La rândul lor, liberții se poartă uneori arogant cu oamenii liberi, inclusiv cu foștii lor stăpâni, prilejuind o dezbatere aprinsă în senat (Tac., *An.*, 12, 53-54; Plin., *Ep.*, 7, 29; 8, 6). Se străduiesc să ofere copiilor lor o educație aleasă și o condiție echivalentă celei a oamenilor liberi. De altfel, de la a doua generație îndeobște se pierdeau vestigiile originii servile. Anumiți liberi sunt totuși foarte competenți, cultivați și fideli Imperiului.

Un rol deosebit în viața politică îl joacă cel ce poate să se afișeze ca „libert al împăratului”, *libertus Augusti*. Începând din vremea lui Claudiu, liberții care dirigează secretariatele-ministere ale principelui sunt atotputernici. Influența unora dintre ei nu este cu nimic inferioară celei exercitate de Vitellius-Tatăl. Întreaga „clasă politică” romană se află la picioarele lor. Senatorii, chiar dacă în sinea lor îi disprețuiesc, se umilesc, le solicită lingușitor favorurile. Pallas și Narcissus posedă averi colosale. Înșuși Seneca își adresează cererea de a i se pune capăt relegării sub forma unei consolății trimise libertului Polybius. Impactul politic al liberților subsistă sub Nero și chiar sub Galba. Un reflux al influenței politice a liberților survine în timpul Flavienilor. Scade și puterea lor economică. Deși liberții lui Domițian sunt încă foarte influenți la curte. Pe de altă parte, dacă liberții pierd, în favoarea cavalerilor, posturi politice foarte importante, sporește prezența lor în eșaloanele medii și inferioare ale administrației imperiale. Chiar în

secolul al II-lea d.C., adesea procuratorii cavaleri sunt asistați de adjuncți, *subprocuratores*, liberi. Ei sunt numeroși, chiar și în fruntea domeniilor imperiale. Un „staff” administrativ, format din liberi, controlează serviciile publice, apeductele, bibliotecile imperiale, poșta, rețeaua rutieră a Imperiului, clădirile și întreprinderile principelui, minele, carierele de marmură, atelierele monetare. S-au descoperit mai mult de patru sute de inscripții funerare, privitoare la liberi imperiali, membri ai așa-numitei *familia Caesaris* (C.I.L., 6., 43-44 = I.L.S., 1634-1635; C.I.L., 6, 298 = I.L.S., 1636 etc.; ca inscripții sepulcrale, C.I.L., 6, 5931 = I.L.S., 7851; C.I.L., 6, 7851; 6068; 7397 etc.). Pe inscripții, liberi și urmașii lor notează cu mândrie „libert al lui Augustus”, *AVG(usti) LIB(ertus)*, adăugând uneori și numele cezarului. Înfrățirea liberților rămâne esențială până în secolul al III-lea d.C. Rolul liberților „privati”, adică ai senatorilor și cavalerilor bogați, subsistă de asemenea. Masa sclavilor rămâne foarte diversificată. Pe lângă sclavi specializați, medici, intelectuali etc., se disting sclavi foarte bogați, care ocupă posturi-cheie în gestionarea bunurilor stăpânilor. Este cazul unui intendent, *dispensator* al lui Trimalchio, care nu-și spală hainele noi decât o singură dată, ca apoi să le arunce. Îi disprețuiește pe sclavii de rând, „netreb-nici”, cum îi califică, *nequissimi serui* (Petr., 30, 10-11). Destui sclavi lucrează în industrie sau gestionează mici ateliere meșteșugărești.

Situația sclavilor rurali tinde să se modifice. După modelul colonatului, cetele de sclavi care lucrau sub bici ogoarele latifundiilor sunt substituite de „sclavii înzestrați cu o colibă”, *serui cassati*. Aceștia primesc un lot din pământul stăpânului și o colibă. Lucrează acest lot împreună cu „familia” lor, care nu are încă un statut juridic precis. Livrează stăpânului 50% din recoltă și, prin modul de viață, nu se deosebesc sensibil de coloni și de micii proprietari de pământ. Astfel munca lor este mult mai rentabilă pentru stăpâni. Pliniu cel Tânăr va declara că el nu ține sclavii în lanțuri (*Ep.*, 3, 19, 7). Fără îndoială, se va referi la sclavii veacului anterior, care munceau la țară în lanțuri și în turme. Se oferă de fapt o supapă de siguranță împotriva răscoalelor de sclavi. Sclavii care mișună în bogatele locuințe ale unor stăpâni duc un trai îmbelșugat și adesea se comportă arogant. O inscripție de pe „calea Appia”, *uia Appia*, relevă 38 de profesii practicate de sclavi.

De fapt condiția sclavilor depindea în continuare de locul lor de muncă și de mentalitatea stăpânilor. Este deosebit de penibilă condiția sclavilor care lucrează în cariere și în exploatarea miniere, unde sunt utilizați numeroși condamnați în justiție și sclavi fugari din proprietățile stăpânilor. Dă seama de această situație regulamentul minelor din Vipasca (azi Aljustrel, Portugalia actuală), o *lex metallis* datată din vremea lui Hadrian, adică din veacul următor. Dacă hoțul de minereu este sclav, procuratorul va pune să-l biciuiască și să-l vândă, cu stipulația că va lucra în lanțuri până la sfârșitul vieții sale altundeva decât într-o mină. Dacă hoțul este om liber, i se va confisca averea și i se va interzice accesul în teritorii miniere. Acest text ilustrează diferența categorică operată între sclavi și oamenii liberi. Totuși se difuzează concepții filosofice, adesea de sorginte stoică, care proclamă că sclavii sunt oameni și deci că ei trebuie tratați ca atare, chiar dacă nu se mai vehiculează idei ce militau pentru eliberarea masivă a acestora, pentru egalitatea absolută între oameni, odinioară profesate de Zenon din Kition, întemeietorul doctrinei stoicismului. Se recomandă acum tratarea blândă, tolerantă, a sclavilor. Deși romanii pendulează între tradiția asprimii față de sclavi și teama de revolte servile, pe de o parte, și tendința spre ameliorarea condiției sclavilor, întrucât ei deveneau mai rari. Dar, Seneca, în repetate și insistente rânduri, subliniază că sclavii sunt oameni, chiar modești prieteni, chiar însoțitori de viață.

Declară limpede că nu reclamă eliberarea masivă a sclavilor, ci tratarea lor cu îngăduință, cu „față umană”. Iar Pliniu cel Tânăr, care nu era stoic, afirmă că se poartă cu mansuetudine, cu duioșie și afecțiune cu sclavii săi (*Ep.*, 1, 4; 2, 6; 3, 19; 8, 16). Totuși nu împărtășește ideile lui Seneca privitoare la structura și la originea umană a sclavilor: medicii să îngrijească mai temeinic și mai clement oamenii liberi (Plin., *Ep.*, 8, 16, 2). Chiar administrația centrală a luat măsuri complexe, în două sensuri diferite, față de sclavi. Dacă erau penalizate foarte sever relațiile sexuale între sclavi și femei libere, în schimb împăratul Claudiu a considerat crimă uciderea sclavilor bolnavi, infirmi ori epuizați fizic, de către stăpânii lor. Mai mult decât atât, a hotărât ca sclavii bolnavi, abandonați de stăpâni pe o insulă de pe Tibru, cunoscută ca insula lui Esculap, dacă totuși s-ar fi însănătoșit, să devină automat oameni liberi, după părăsirea insulei (Suet., *Claud.*, 25, 4; DC, 60, 29).

Astfel se explică ierarhia, de altfel fluctuantă, a societății romane. Cum am mai arătat, această societate omologa un individualism accentuat, dar dătător de creativitate economică ori spirituală în anumite condiții și, prin urmare, contrapus vechii cutume strămoșești, *mos maiorum*. *Satyricon*-ul lui Petroniu ne prezintă personaje care caută febril nu numai mijloace de subsistență, ci și un alt stil existențial decât cel tradițional. De aceea Petroniu proclamă romanul său ca „operă de nouă simplitate”, *novae simplicitatis opus* (132, 15). Viața cotidiană și privată a romanilor acestui secol I d.C., veac de tip renascentist, dă seama de aceste căutări efervescente de o nouă condiție umană, de mutații profunde¹⁹.

Viața cotidiană

Viața cotidiană a romanilor se mișcă, practic, între parametri similari „secolului” lui August și sfârșitului Republicii. Viața la Roma devine totuși mai sigură chiar noaptea, pentru că există acum o poliție a Orașului. Se adaugă faptul că, la Roma, dispar cu desăvârșire procesele politice publice, ca și orice dezbateri politică deschisă, întreprinsă în For. *Ca oricare altă dictatură, Principatul suprimă libertatea*. Nu există dictaturi sănatoase și democrații bolnave. Totuși, în vremea scurtului Principat al lui Gaius-Caligula, când alegerea magistraților a revenit - temporar, din păcate - adunărilor populare, au mai emers competiții electorale. Începând de la Principatul lui Claudiu, asemenea confruntări electorale au dispărut. Adunările populare *trebuiau doar să confirme alegerea magistraților*, înfăptuită *de către senat*. Nu este însă mai puțin adevărat că, în orașele Italiei și ale provinciilor, competiția electorală rămâne încă foarte agitată.

Însă gustul pentru spectacole, jocuri, întreceri sportive, până la moartea unor concurenți, se accentuează față de secvențele istorice anterioare. Se potențează de asemenea individualismul, căci din vechea solidaritate cetățenească nu rămăsese decât foarte puțin. În schimb se dezvoltă sensibil alte solidarități limitate. Desigur, în primul rând, cele bazate pe relațiile clientelare, care nu numai că nu regresează, ci se dezvoltă simțitor. Iar patronul tuturor romanilor este împăratul. Pe de altă parte, în condițiile relaxării legăturilor cu Cetatea ori cu orașele din care făceau parte, prosperă microsolidarități ori microunități sociale de diverse tipuri. Mai vechiul fenomen asociativ cunoaște o expansiune spectaculoasă. Unele asocieri se alcătuiesc spontan, fără o structurare riguroasă, pe când altele se configurează ca „sodalicii”. Am arătat cât de vechi erau cercurile cultural-politice, înfloritoare în primul veac î.C., ca și în timpul lui August. Ele proliferază în secolul I d.C., îndeosebi sub Principatul lui Nero, dar și în vremea Flavienilor.

Referindu-se la gramaticul Remmius Palaemon, poetul Marțial îi „acorda“ latitudinea de a scrie poeme pentru cercuri, *circuli* (2, 86, 11). Tacit va alude de asemenea la *circuli* din timpul Flavienilor și va reliefa că, sub Tiberiu, opinia publică se manifestase frecvent „în banchete și în cercuri“, în *conuiuiis et circulis* (Agr., 43, 1; An., 3, 54, 1). Totodată viața socială, mai ales cotidiană, este profund marcată de proliferarea asociațiilor spontane, ale celor ce frecventau aceeași bodegă sau ale celor ce locuiau același imobil de raport, *insula*. Locuitorii imobilului Balanianus aveau propria lor divinitate ocrotitoare, căreia îi adresau rugăciuni, și se întruneau între ei cu regularitate (C.I.L., 6, 67). În orașele Imperiului, în primul rând în cele de importanță medie, anumite confrerii strângeau laolaltă grupuri electorale. Zidurile orașului Pompei comportă inscripții-afig, scrise în negru ori în roșu, care ilustrează febra electorală a locuitorilor, puțin înaintea catastrofei din 79 d.C., care a distrus cetatea. Aceste inscripții fac propagandă pentru anumiți candidați, ale căror merite sunt glorificate: vor fi buni edili! Sunt blamați contracandidații, este reprobat absenteismul electoral. Candidații trebuie să achite o sumă-garanție, *summa honoraria*. Ei promet generozități costisitoare, ca restaurări de monumente, ornamentarea orașului etc. Dacă sunt aleși, la inaugurarea mandatului oferă banchete decurionilor în funcțiune, precum și corporațiilor. Pentru plebea citadină adaugă distribuții de untdelemn și chiar gratificații, congiarii. Cetățenii dintr-un oraș din Hispania tarraconeză onorează un procurator imperial care, din resurse proprii, restaurase zidurile orașului și o șosea, dăruise un teren în vederea ridicării de terme și de statui ale zeilor Cupidon și Venus, pentru ornamentarea teatrului. În plus, transferase orașului zece milioane de sesterți și oferise un banchet public tuturor cetățenilor. S-a calculat că el cheltuise pentru oraș între 15 și 20 de milioane de sesterți (C.I.L., 2, 3270 = I.L.S., 5513). De fapt se recurge la o redistribuire parțială a averii ca instrument de preservare a stabilității sociale. Adesea aceleași familii bogate monopolizează demnitățile locale. Pentru a ne întoarce la asociații, trebuie arătat că ele puteau reuni până la două sau trei sute de oameni. Într-un segment din Africa proconsulară, toți membrii unei asociații, locuind pe o rază de zece kilometri, sunt obligați să asiste la funeraliile unuia dintre ai lor (C.I.L., 8, 14683). Chiar și în satele din Egipt emerg asociații profesionale, similare breslelor urbane. Se constată existența asociațiilor de boari, tâmplari, țesători. Asemenea asociații se întrunesc nu atât din motive economice, cât spre a celebra sărbătorile zeiței Isis, ale lui Bacchus etc. La Roma, chiar și publicanii constituie un fel de microunități sociale. Asociațiile cele mai temeinic structurate sunt colegiile, *collegia*. Ca număr, membrii colegiilor fluctuau între o sută și câteva mii de membri. Pe lângă vechile colegii sacerdotale, cum erau cele reprezentate de *Capitolini* sau de *Mercuriales*, continuă să se dezvolte cele ale anumitor meserii. Numai la Lugdunum s-au identificat șaptesprezece colegii (I.L.S., 7214; 4034; 7035 etc.). La Ostia proliferau colegiile. De fapt, în timpul Imperiului, apar colegii în toate orașele. Se formează chiar anumite colegii ai căror membri aparțineau altui oraș sau altor populații decât cele ale provinciilor și cetăților unde se stabiliseră acești imigranți. Ca, de pildă, ale orientalilor instalați în Dacia (C.I.L., 3, 860; 870; 1394). Îndeobște, sub Principat, colegiile funcționau ca adevărate bresle. Aceste autentice „ghilde“ sunt riguros structurate. Ele dispun de regulamente interioare de funcționare, au drapele proprii, localuri specializate (*scholae*), trezorerii, unde se însumau cotizațiile membrilor, adunări generale. Au conducători proprii, aleși prin vot, celebrează sărbători specifice, posedă divinități proteguitoare. Pentru legalizarea unui colegiu este indispensabilă o hotărâre a senatului, care să-i recunoască utilitatea publică. Am semnalat, în capitolul precedent, acest fapt. Membrii colegiilor dobândesc un remarcabil prestigiu, pe care altfel nu l-ar fi putut câștiga.

În calendarul oficial al orașelor reperăm înscrise zilele de sărbătoare ale colegiilor, pe când membrii lor au dreptul la locuri rezervate în amfiteatrele municipale (*C.I.L.*, 6, 10099; *I.G.R.*, 4, 1414). Numele colegiilor sunt dăltuite în piatră, spre a immortaliza contribuția lor la lucrările de interes obștesc. În timpul unei procesiuni, în onoarea vreunui zeu sau a principelui, flămurile colegiilor parcurg străzile orașelor. Colegiile adoptă denumiri pompoase și acordă titluri relevante demnitarilor proprii. Colegiile proliferează prin excelență în secvențele istorice de mutații revelatoare ale vieții politice și ale climatului mental. Colegiile contribuie substanțial la alcătuirea anticetății și acționează de fapt ca succedaneu ale Cetății, a cărei structură instituțională în fond o mimează²⁰.

Plăcerile, distracțiile orașelor, îndeosebi ale Romei, comportă o expansiune și o diversificare fără precedent. Romanii, care pierduseră, cum demonstra Iuvenal, puterea de a distribui *imperium*, fascele, legiunile, competențele politice (10, v. 79), își focalizau interesul asupra spectacolelor, care implicau comuniune între împărat și public, în mijlocul emoțiilor generate de diverse concursuri și competiții sportive ori artistice. Principatul a prilejuit o adevărată strategie a spectacolelor. Calendarul roman era împovărat de o proliferare a felurilor spectacole și concursuri. Existau 45 de „sărbători publice“, *feriae publicae*, la care se adăugau 22 de zile festive adecvate împărțirii lunii în calendae, none și ide. Se remarcă de asemenea 60 de zile de jocuri publice, *ludi solemnes*, omologate la date fixe, la care trebuie adionate cele multiplicat de începutul Imperiului. S-a ajuns la totalul extravagant de 190 de zile festive în Roma imperială, adică la mai mult de jumătate din an. „Sărbătorile publice“ erau corelate celebrărilor religioase foarte vechi, pendinte de origini pierdute în negura secvențelor protoistorice.

Astfel aveau loc *Lupercalia*, în februarie, *Parilia*, *Cerialia* și *Vinalia*, în aprilie, *Vestalia* și *Martalia*, în iunie, *Volcanalia*, în august, *Saturnalele*, la sfârșitul lui decembrie, în perioada sărbătorilor noastre de Crăciun. Pe lângă diverse curse de cai sau de alergători și aniversările accesului la Principat al cezarilor, existau, încă din vremea Republicii, cicluri de jocuri, *ludi*, mai sus menționate. S-au adăugat *ludi Victoriae Sullanae*, pentru exaltarea lui Sulla, organizați între 27 octombrie și 1 noiembrie, *ludi Victoriae Caesaris*, dedicați izbănzilor lui Iulius Caesar, desfășurați între 20 și 30 iulie, *ludi Fortunae reducis*, dedicați întoarcerii pacificatoare a lui August (în 11 î.C.), organizați între 3 și 12 octombrie. Aveau loc și sărbătoriri ale lui Attis, sărbătorile latine, întreceri, agonuri diverse și celebrări private. La obârșia sărbătorilor se afla religia și ritualismul romanilor. Notabile erau întrecerile din circuri sau *circenses*. Pregnantă era totodată pasiunea romanilor pentru spectacolele teatrale, în special pentru mimi și atellane. Cel mai vast loc de spectacole era Marele Circ, situat la poalele Palatinului, către sud-vest. El a fost extins de Iulius Caesar, Claudiu, Nero și Domițian, care i-au sporit capacitatea de a primi spectatori. După 64 d.C., el putea găzdui 255.000 de spectatori. Existau și alte circuri la Roma. Pe lângă cel mai vechi, ridicat în 221 î.C. de Gaius Flaminius Nepos, Gaius-Caligula a inaugurat un altul în parcul Vaticanului. Domițian a construit, în 86 d.C., un stadion menit concursurilor gimnice. Am semnalat că Pompei ridicase primul teatru permanent, început în 61 î.C. și inaugurat în 55 î.C. Iulius Caesar și Gaius-Caligula amelioraseră construirea acestui teatru. Aceste teatre puteau primi 60.000 de spectatori. În sfârșit, locuitorii Romei aveau patima luptelor între gladiatori, care se desfășurau în amfiteatre. Inițial aceste lupte avuseseră loc în circuri. Primul amfiteatru permanent a fost, în 29 î.C., opera lui Gaius Statilius Taurus. Era situat în Câmpul lui

Marte. Deoarece acest amfiteatru a fost distrus de incendiul din 64 d.C., Flavienii au construit, cum am reliefat mai sus, amfiteatrul numit acum Coloseu, inaugurat de Titus. Axele amfiteatrului comportau 86 și 54 de metri. Întrecerile dintre gladiatori deveniseră tot mai sângeroase. Apetitul spectacolelor era de asemenea foarte vivace. În zilele consacrate jocurilor și spectacolelor, înceta viața urbană activă. Locuitorii Romei se înghesuiau în teatre, amfiteatre, circuri și stadioane. Distracțiile nu lipseau însă nici în zilele lucrătoare. După o dimineață de muncă și o masă frugală, activitățile încetau iarna pe la orele trei, vara pe la patru. Magazinele și basilicile se închideau, forurile se goleau. Romanii se năpusteau spre terme, unde, pe lângă baie, se furnizau diverse divertismente: aici ființau biblioteci volante și expoziții de artă, gimnazii pentru sportivi, terase, unde se făcea plajă, baruri, porticuri și boschete, pentru conversații și întâlniri diverse. Agrippa, Nero și Titus au construit terme somptuoase. Cum am semnalat în treacăt, termele cuprindeau un grup de edificii. Femeile aveau drept să frecventeze băile publice ale bărbaților, dar li se rezervau și „băi”, *balneae*, destinate numai lor. Abia împăratul Hadrian va separa băile, după criterii de sex.

Străzile Romei mișunau în continuare de pietoni, însă și de călăreți sau de lectici. Erau numeroase porticurile și basilicile. Romanilor le plăcea în continuare să se plimbe, fără ținută precisă, pe scurt, să hoinărească în diverse locuri, la umbra colonadelor. Aveau de asemenea pasiunea jocurilor de noroc, zadarnic interzise de mai multe ori. Se dezvoltaseră mai ales jocurile de zaruri. Momentul cel mai important al zilei era însă masa de seară, *cena*, care începea la apusul soarelui. Pentru cei opulenți această cină echivala cu o masă copioasă, transformată frecvent în ospăț, în banchet. Romanii ajunseseră să ia trei mese pe zi: „micul dejun”, *ientaculum*, sumara masă de prânz, *prandium*, și *cena*. Nu totdeauna *cena* echivala cu un ospăț mirobolant. Ea se desfășura în sufrageria romană, *triclinium*, unde participau și femeile. Dacă în burghezia modestă prevala austeritatea, în marile ospețe se practica risipa de mâncare și de vinuri. Saturnalele și alte zile festive prilejuiau festinuri copioase. Toate rafinamentele culinare se desfășurau în chip liber, căci se ofereau mesenilor paturi de masă, confecționate din bronz ori din lemn și acoperite de covoare groase. Mesele erau de asemenea din lemn. Banchetele prilejuiau un spectacol pregnant, datorită modurilor în care mâncărurile erau preparate. Bucătăria revela o artă rafinată, abundentă în numeroase rețete. Să ne gândim doar la faptul că la Roma nu existau frigidere, încât felurile de mâncare „depășite” și abundent stropite cu mirosenii trebuiau înecate în vin. Desigur legumele și fructele, cărnurile erau preparate după rețete diverse. Plăcerile mesei ajung foarte rafinate. Dezvoltările festinurilor ating standarde aproape incredibile. Desigur că se manifestau distracțiile vilegiaturii, în special în Campania, și ale bordelurilor. Continuă să fie privilegiată vilegiatura în Italia, ca substitut al marilor călătorii. Se practică vilegiatura nu numai în Campania, ci și în Sabinia, Etruria, Gallia cisalpină, Sicilia, devenite ambientul Romei. Împărații practică pe scară largă vilegiatura, care le servea drept compensație „poverii” (*onus*) asumate la Roma. În frunte cu Tiberiu, ei privilegiu insula Capreae (azi Capri) din sud. Construiesc pretutindeni vile, palate de vilegiatură, reședințe secundare. Îndeobște Campania și alte zone ale peninsulei sunt util și somptuos echipate. Concurența comercială, publicitatea hotelieră se dezvoltă substanțial. În special romanii își îngrijesc sănătatea și se distrează copios la Baiae, localitate balneo-climaterică din

Campania. Concomitent prosperă turismul în Orient și în lumea elenofonă. Totuși, cum sublinia Marcel Le Glay, Roma nu avea monopolul distracțiilor și desfătărilor. Orașele Imperiului, mari și mijlocii, dispuneau de monumente și de concursuri specifice. Propagarea spectacolelor și jocurilor de tip roman a favorizat substanțial procesul de aculturație a provincialilor. Capua, vechea rivală a Romei, chiar diminuată după colaborarea cu Hannibal, posedă un amfiteatru grandios, încă de la sfârșitul secolului al II-lea î.C. În cursul veacului I d.C., acest amfiteatru devine unul dintre cele mai mari din Italia. Dar constatăm amfiteatre în restul Campaniei, la Cumae, Liternum, Pompei, Abella, Puteoli etc. Pretutindeni ele sunt mărite și înfrumusețate. În nordul peninsulei, amfiteatrul de la Verona, construit sub Iulio-Claudieni, se distinge prin fațada sa monumentală. La limita teritoriilor unde se reuniau sătenii, în jurul unui târg, se ridică terme, care atestă, după model roman, preocuparea pentru igiena corporală. Alături se înălțau sanctuare pentru cinstirea zeilor, teatre, fie temeinic clădite, fie improvizate. Îndubitabil însă că monumentele sortite distracțiilor împodobesc orașele.

În Gallia narboneză orașele dispuneau atât de teatre, cât și de amfiteatre. Sub Flavieni, se construiesc aici amfiteatre cu o capacitate de 24.000-26.000 de locuri. Ca și teatre care puteau găzdui până la 33.000 de spectatori. La Lugdunum și la Vienna teatrele menite reprezentării comediiilor, tragediilor, mimilor și pantomimelor se învecinau cu un odeon rezervat concertelor, conferințelor și recitațiilor publice. Începând din vremea lui Nero, în Africa romană existau cel puțin 38 de amfiteatre. Deosebit de somptuos era amfiteatrul de la Cartagina, dar la Thyssdrus s-au descoperit trei amfiteatre: cel mai vechi datează din timpul Flavienilor. În Gallii și în Orient se înălțau edificii mixte, care serveau concomitent ca teatre și amfiteatre. În Gallii s-au numărat 30 de asemenea edificii, față de 20 în Asia Mică. În această ultimă zonă nu existau, se pare, decât două amfiteatre, la Pergam și la Cyzic. În Orient, sunt foarte gustate luptele între gladiatori. Totuși aici ele nu sunt organizate de autoritățile municipale, ci de evergeți locali, notabili opulenți, ori de sacerdoși imperiali. În Orient se desfășoară sărbători somptuoase, în cinstea împăraților, la care se adaugă cele dedicate zeităților locale și tradiționale. Emerg, în Orient, numeroase concursuri, care traduc o marcată pasiune agonală.

Expandarea distracțiilor de toate tipurile ilustrează depolitizarea plebei, estomparea accentuată a meseriei de cetățean. Multiplicarea distracțiilor, a spectacolelor și a concursurilor era, cel puțin în parte, încurajată de cezari și de autoritățile locale, tocmai în scopul asigurării stabilității regimului politic imperial, fără denumire precisă, dar autoritar, despotic. Aprovizionarea gratuită și organizarea spectacolelor, de asemenea gratuite, erau percepute de plebe nu ca forme de asistență socială, ci drept privilegii, pendinte de calitatea de roman. În teatre, plebea cetățenească, *plebs urbana*, ocupa locurile de spectatori din mijlocul edificiului, după cele rezervate senatorilor și cavalerilor, însă înaintea celor din fund, *summa cauea*, unde se așezau peregrinii și sclavii. Numai la teatre, în circ și în amfiteatre plebea putea acum să-și exprime sentimentele, inclusiv protestele.

Fără îndoială, cum am reliefat în mai multe rânduri, locuitorii orașelor nu se limitau să se distreze și să-și aducă la îndeplinire îndatoririle clientelare. Romanii trebuiau să și muncească. Roma constituie o enormă metropolă economică, unde se desfășoră nenumărate activități. Ea nu se mulțumea doar să consume ceea ce producea Imperiul. Jérôme Carcopino a arătat că ilustrativ pentru varietatea excepțională a

meseriilor practicate de romani este forul colegiilor și corporațiilor de la Ostia. El echivalează cu o vastă esplanadă, lungă de 100 de metri și largă de 80 metri. În mijloc se înalță un templu, probabil dedicat Annei Auguste, aprovizionării imperiale divinizate. Una dintre laturile forului comportă un portic, lipit de scena teatrului și rezervat deambulațiilor spectatorilor. Celelalte trei laturi conțin o dublă colonadă de cărămidă, spre care se deschid 61 de mici încăperi, de 4 metri pe 4, separate între ele. O serie de mozaicuri introduc în sălile unde își desfășurau diverse activități asociațiile profesionale. Lucrau și vindeau aici produsele lor nenumărați meșteșugari-negustori.

Ne referim la reparatorii de corăbii, textiliști, comercianți de lemn, de grâne, inclusiv măsurători ai banișelor care le conțineau, *mensores*, artizani care cântăreau orice fel de produse, feluriți armatori, *naucularii*, diferențiați și separați între ei în funcție de localitățile provinciale de unde proveneau. La Roma și în porturile sale, de pe Tibru și de la mare, se vindeau cărămizi și țigle, legume, fructe, vinuri, grâu, lemn și lână din Gallii, marmoră din Etruria, Grecia și Numidia, porfir, tămâie din Arabia, curmale din oazele Africii romane, untdelemn, condimente, plumb, argint și cupru din Hispanii, fildeș din Africa proconsulară și din Mauretaniei, aur din Dalmația și din Dacia, ambru din nordul Europei, papir din Egipt, sticlărie din Fenicia și din Siria, stoffe din Orient, mirodenii, coral și pietre prețioase din India, mătăsuri din Extremul Orient. Existau magazine generale, unde se vindeau produse eteroclite, dar și altele, riguros specializate. Abundau hangarele sau antrepozitele de mărfuri, *horrea*. S-au contabilizat la Roma și la Ostia 150 de asociații de negustori ori producători, angroșiști sau detașiști. Negustorii de legume erau și grădinari. Se degajează negustori ambulanți de felurite produse, dar și brutarii, cârciumarii, cofetarii, florarii, degresorii, vopsitori, comercianți de mărfuri de lux etc. Unii negustori nu își importau produsele, ci le produceau ei pe loc, precum blănarii, metalurgiști în fier sau bronz, ebeniști etc. Proliferau diverși transportori, pe uscat, deci căruțași, vizitii etc., ca și constructorii, zidarii, lemnarii, marmorarii etc., hamalii. Amploarea evantaiului meseriilor este uluitoare. Prăvăliile și atelierele se deschideau în zorii zilei și se închideau la căderea serii. Excepție făceau cârciumarii, anticarii și bărbierii. Lucrătorii și negustorii munceau intens, însă beneficiau de 17 sau 18 ore de repaus cotidian. Se lucra cu intensitate și în tribunale și se propagase rapid, masiv, obiceiul lecturilor publice, al recitațiilor de opere literare de toate categoriile. Auzind, din palatul său, aplauzele care salutau recitațiile istoricului Servilius Nonianus, împăratul Claudiu asistă și el la lectura publică respectivă (Plin., *Ep.*, 1, 13, 3). Se înmulțesc bibliotecile de stat și municipale. Ceea ce a determinat proliferarea librarilor-editori, *bibliopolae*, *librarii*. Textele vândute erau copiate și multiplicare, datorită muncii scribilor specializați. Se extind cartierele librăriilor, la Roma și chiar în orașele Imperiului. Cumpărătorii de texte nu se mulțumeau să ceară repede librarilor operele pe care doreau să le citească. Ei petreceau ore întregi în librării, unde angajau îndelungate discuții între ei. Textele publicate erau destul de scumpe: meseria de librar era foarte rentabilă. Puterea imperială se străduia să controleze și să supravegheze creația literară. Prefecții și procuratorii, care gestionau bibliotecile publice, făceau eforturi de a condamna la dispariție opere literare considerate primejdioase, subversive. Ca și de a încuraja masiv pe cele care slujeau regimul imperial, datorită unui conținut propagandistic. Cum remarcase Jérôme Carcopino, coexistau editorii atotputernici și bibliotecile aservite cezarului în funcțiune. Fapt care explică de ce mulți scriitori reprobau violent principii defuncți și elogiau, pe ton ditirambic, împăratul sub care publicau²¹.

Viața privată

Am remarcat, în capitolul anterior, că eșuaseră reformele morale ale lui Augúst. Individualismul, relaxarea moravurilor, caducitatea vechiului *mos maiorum* erau marcate în profunzime de creșterea economică, precum și de adâncirea contrastelor sociale, de mobilitatea ierarhiei societății. Desigur, moralisții, foarte numeroși, reacționau violent și, sprijiniți de aparatul strălucitor al retoricii, exagerau considerabil un fenomen considerat de ei ca o criză morală. Pentru moralisți totdeauna „a fost mai bine în trecut“. Civilizația epocii era mult mai puțin sofisticată, rafinată și deloc declinantă, cum afirmau moralisții. Totuși efectiv vechile moravuri se destabilizaseră. Pliniu cel Tânăr va reliefa cu sagacitate proliferarea luxului, obligațiilor mondene, ca și participarea, frecventată de mulți, la ceremonia tradițională a asumării togei virile, la logodne, căsătorii, la procesele prietenilor și clienților, la recitațiile și la reuniunile private de toate felurile. O asemenea existență era obositoare, favoriza evadarea în conacele de la țară (Plin., *Ep.*, 2, 6, 1-2). Totodată se manifesta pregnant tendința spre îmbogățire rapidă, lipsită de scrupule, adesea cinică. Romanii încercau prin toate mijloacele, inclusiv inavuabile, prin „inginerii financiare“, să-și mărească patrimoniul. Afacerismul se practica pe scară foarte largă. Lăcomia de câștig se propaga pretutindeni, la toate nivelele sociale, de la micii speculanți la oamenii aparent cei mai onorabili. Caracterul activităților economice depindea de avere, însă nu se specializa în virtutea statutului social, ci varia după indivizi, locuri, prilej. Izvoarele literare consemnează captarea testamentelor, agresivitatea „vânătorilor de moșteniri“, *heredipetae*, care recurgeau la orice fel de mijloace, ca să moștenească pe opulenții fără copii. Cu toate acestea anumite surse considerau normală disoluția vechilor raporturi severe din interiorul familiei romane și blamau un părinte prea aspru față de copiii săi (Plin., *Ep.*, 9, 12, 1-2; Plut., *De puer. educ.*, 18). Codul penal va ilustra îndulcirea moravurilor și condiția femeilor va înregistra ameliorări sensibile. Vechiul drept gentilic căzuse, de multă vreme, în desuetudine (Gai., *Inst.*, 3, 17). Cândva numai descendența masculină, *agnatio*, legitima înrudirile; acum și descendența feminină, *cognatio*, obținuse o pondere egală. Se realizase totodată și emanciparea copiilor. Atmosfera se schimbase radical în familia romană. Am semnalat, în capitole anterioare, propagarea acestui fenomen.

Vechiul tip de căsătorie solemnă, prin ofrandă acordată de miri lui Iupiter, sub forma unui fel de colivă, *confarreatio*, fusese aproape total abandonat sub Iulio-Claudieni. Se propagă căsătoriile „fără mână“, *sine manu*, care sustrag soția autorității soțului și tuturor tutelelor. Se difuzează feminismul. Sub Flavieni, Musonius Rufus pledează pentru demnitatea femeilor, în numele egalității morale și intelectuale a celor două sexe. Desigur, multe soții romane duceau o viață conjugală exemplară și nici nu voiau să supraviețuiască morții obligate a soților lor. Celebru este cazul Arriei, care oferă o pildă de sinucidere demnă soțului ei, Caecina Paetus, condamnat la moarte de Claudiu, în 42 d.C. Își înfige pumnalul în piept și apoi îl înmânează soțului său, exclamând: „nu doare, Paetus“, *non dolet, Paete*. Și soția lui Seneca a vrut să se sinucidă împreună cu bărbatul său. Alături de asemenea femei eroice și austere, proliferau însă altele, avide de viață mondenă, adesea „bulimice“ de sex, extravagante și exuberante. Unele dintre ele, ca Messalina, au ajuns și împărătese. Anumite feministe se străduiau să surclaseze bărbații prin cultură

superioară, prin dobândirea competenței juridice și politice. Se înmulțesc saloanele literare patronate de mondene strălucitoare. Aceste mondene participă la ospețe, desfășoară o bogată activitate sportivă, ca adevărate concurente ale bărbaiilor. Nu fumau pentru că nu exista fumatul, dar beau zdravăn și practicau nenumărate adultere. Formalitățile divorțurilor erau foarte simple, expeditiv. În rândurile aristocrației se ajunge la o veritabilă epidemie a divorțurilor. Legislația antidivorțistă a lui Augúst căzuse totalmente în desuetudine. Este adevărat că multe căsătorii se contractau pe bază de interes, economic, politic etc. Femeile, stăpâne pe propria avere, divorțau frecvent. Iar soții lor le repudiau cu o dezinvoltură lipsită de scrupule. Femeile își aveau de altfel gestionari ai avuției proprii, procuratori. Iuvenal consemnează cazul unei femei care adăuga opt soți diferiți în cinci toamne (6, vv. 225-228), iar Marțial o blamează pe Telesilla, care se căsătorise pentru a zecea oară (6, 7)!

Când nu își petrecea noaptea la banchete, unde erau admiși, în condiții de inferioritate, meseni săraci și diverși paraziți sociali, romanul dormea acasă noaptea. În pofida diferențelor între multimilionari și nevoiași, cum am relevat în subcapitolul precedent, se deslușește la Roma un program zilnic minimal, urmat aproape de fiecare locuitor. El se impune și în celelalte orașe ale Imperiului. Se răspândesc orologiile cu apă, *horologia ex aqua*, înzestrate cu flotoare automate, care, la fiecare schimbare de oră, aruncau în aer pietre ori emiteau șuierături de avertizare. Ziua se diviza în ore de noapte și ore de zi, douăsprezece pentru fiecare secțiune. Pe când orele noastre cuprind în chip uniform șazeizi de minute fiecare, la romani ele comportau o „geometrie variabilă”. Nu echivalau cu ale noastre decât la echinocții. La solstițiul de iarnă, ora romană cuprindea ziua cam 44 de minute, iar cea nocturnă o oră modernă și mai mult de 15 minute. Se producea fenomenul invers cu prilejul solstițiului de vară²². Desigur, viața orașelor se intensifica vara și diminuea iarna. Roma imperială se trezea, ca la țară, la revărsatul zorilor ori chiar înainte de a se crăpa de ziua. În casele bogate, sclavii și slujitorii începeau foarte devreme curățenia locuinței. Puțini dormeau dimineața, ca să se scoale cel târziu la orele 11. Trezirea se desfășura rapid. Dormitoarele erau de altminteri austere. Conțineau culcușul, *cubile*, dulapul de haine, *arca*, un scaun și oala de noapte, *lasanum*. Pe pat se așeza fie o saltea, fie un vraf de fân (pentru cei săraci). Nu existau somiere, dar se foloseau cuverturi. Noaptea romanii nu lepădau decât mantiile, căci nu existau pijamale. Hainele, *indumenta*, erau purtate tot timpul, ziua și noaptea. Cuprindeau *tunica*, un fel de cămașă din in sau lână, alcătuită din două bucăți cusute împreună. Tunica femeilor era mai lungă și cădea până la călcâie. Tunica militarilor era mai scurtă decât cea a civililor. Peste tunică, îndeosebi în exteriorul casei, se purta *toga*, segment de lână albă, cu un diametru de 2, 70 m. Unii romani evitau togele grele și privilegiau mantaua greacă, *pallium*. Soțiile fie dormeau în același pat cu băbății lor, fie își aveau dormitor propriu.

Ca mic dejun, se înghițea adesea doar un pahar cu apă. Toaleta se făcea la coafor, sau bărbier, *tonsor*, care radea barba și aranja părul cu foarfeca. Romanii bogați aveau bărbieri privați. În condițiile în care nu existau briciul și lama de ras, bărbieritul necesita o artă deosebită. Și chinuia pe cei rași numai cu un cuțit de metal. În prăvălia coaforului, *tonsorina*, romanii își așteptau rândul. Desigur, coaforii își parfumau „clienții” (în sens modern). Toaleta femeilor era simțitor mai îngrijită și mai complicată. Garderoba lor era mult mai bogată decât cea a băbățiilor. Purtau felurite veșminte

și se împodobeau cu bijuterii. Utilizau abundent fardurile. Nu mai purtau coadă, ci își separau părul printr-o cărare și aveau coc la ceafă. Messalina a introdus un sistem complicat de etajare a părului. S-a răspândit masiv și moda perucilor, în special blonde. Femeile apelau la serviciile coafezelor, *ornatrices*. Acestea le aranjau coafura, le epilau și le fardau. Arsenalul fardurilor era deosebit de bogat în numeroase varietăți. Cameristele îmbrăcau și împodobeau femeile cu bijuterii. Neîndoiește scularea de dimineață și toaleta adecvată impuneau femeilor o durată sensibil mai lungă decât cele ale bărbaților. În continuare romanii ieșeau din casă, mergeau la muncă ori se hărăzeau îndeletnicirilor administrative, juridice etc., vizitelor de curtoazie sau determinate de interese precise. Am constatat că, dimineața, clienții își salutau patronii. Spre sfârșitul după-amiezei toți romanii se îmbăiau zilnic. Nu mai insistăm asupra mesei principale a zilei, cea de seară.

Romanii străbăteau, în Capitală, străzile a ceea ce L. Duret și Jean-Pierre Néraudau au definit ca Roma-muzeu. Într-adevăr, datorită templelor, altor edificii publice, construcțiilor destinate spectacolelor și concursurilor, porticurilor, termelor etc. și locuințelor somptuoase, Roma se înfățișa ca un imens muzeu în aer liber. Abundau statuile, operele de artă. Incontestabil, frumusețile Orașului erau contrabalansate de clădiri, străzi, cartiere modeste, chiar sordide. Spațiul pomerial al Romei a fost mult timp modest: 426 de hectare, sub Republică, incontestabil întins în raport cu cele 120 de hectare cât cuprindea Capua și cele 32 ale orașului Praeneste. Fără îndoială, o parte din populație locuia în afară de *pomerium*. Am constatat că August a împărțit Roma în patrusprezece regiuni, treisprezece pe malul stâng al Tibului și a patrusprezece pe cel drept, definită ca *regio Transtiberiana*, actualul cartier Transtevere. Patru din aceste regiuni se aflau în exteriorul vechii incinte a Republicii. Dar aceste 14 regiuni au subsistat până la sfârșitul Imperiului. În plus, limitele lor nu erau invariabile, ci dimpotrivă puteau să se extindă pe măsura înălțării de noi locuințe. În timpul censurii exercitate de Vespasian și Titus, în 73 d.C., Roma încorporează 165 de mici cartiere, *uici*. În 357 d.C., data descrierii cartierelor Romei într-un „reginar”, numit *Curiosum*, se vor afla, în Oraș, 1.782 de „case” normale, *domus*, și 46.298 de „blocuri”, *insulae*. Încât perimetrul autentic al Romei imperiale, din primele veacuri d.C., îngloba peste 2.000 de hectare, unede coexistau splendori monumentale, mici „palate” somptuoase și imobile lipsite de confort. *Domus*, care oferea spre stradă un zid compact, „orb”, și se orienta spre interior, pe baza unor încăperi relativ standardizate („vestibul”, *fauces*, *atrium*, „sufrageria”, *triclinium*, „biroul”, *tablinum*, peristilul, dormitoare) mai sus consemnate, se întindea pe orizontală; *insula* se desfășura, cum am mai arătat, pe verticală și cuprindea numai „apartamente”, *cenacula*. *Insula* ajunge, sub Imperiu, la înălțimi considerabile. Au eșuat încercările lui August și ale altor cezari de a limita „altitudinea” acestei Rome aeriene. Câteva insule ating înălțimea unui adevărat zgârie-nor. Adesea *insulae*, la parter, comportau prăvălii, *tabernae*. Sub bolta acestor *tabernae* vegeta o populație de condiție foarte modestă. În *tabernae* și în odăile alăturate trăiau, lucrau, pregăteau și consumau mâncarea, dormeau meșteșugari sau negustori diverși. Unele *insulae* aveau o fațadă uniformă; scări de piatră conduceau din stradă la *cenacula* de la etaje. Paramentele acestor *insulae* combinau lemnul și cărămida. La etaje, apartamentele dispuneau de balcoane tot din lemn sau din cărămidă. La ferestre se așezau ghivece de flori. Dar chiar *insulae* mai puțin sărace erau fragile. În „apartamente”, mobilierul era sumar. Încălzirea, iluminatul și igiena se prezentau lamentabil. Îngheșuiala acestor *insulae*, străzile înguste, abundența lemnului în construcții favorizau incendiile. Flagelul din 64 d.C. nu a fost decât unul dintre numeroasele

incendii ale Romei. Cei mai nevoiași locatari se aflau la etajele superioare, unde adesea focul îi surprindea în somn. Mansardele erau jalnice. Ca paturi de dormit serveau culcușuri primitive. Scaunele erau rare: îndeobște se privilegiau taburetele și băncile. Desigur, mobilierului sărăcăcios și veselei de argilă ale unora se opuneau cele de lux ale bogașilor. Aerul și lumina pătrundeau greu în „apartamentele” din *insulae*. Unii locatari nici nu aveau geamuri la ferestre, la care atârnavu pânze sau piei, mișcate de vânt și bătute de ploaie. Sau un fel de storuri din lemn, care nu opreau nici frigul, nici ploaia, nici canicula. Existau un fel de calorifere, dar ele nu serveau etajele superioare ale imobilelor înalte, în care nu se foloseau nici sobe. Se utilizau doar cuptoare, „reșouri”, un fel de „cămine”. Apa se transporta la etaje din stradă, din fântâni, castele de apă ori chiar din puțuri săpate de locuitori. Numai la parter se aducea, în conducte, apă curată. Canalizarea era foarte deficitară. Apăruseră latrine publice, dar cele private nu comunicau cu exteriorul. Majoritatea locuitorilor Romei utilizau latrinele publice. Totuși se colectau gunoaiile menajere. Îndeosebi la etaje, locatarii luptau din greu cu ploșnițele. Chiriile erau ridicate, încât mulți locatari subînchiriau camere ori chiar segmente dintr-un apartament.

Străzile continuau să fie numeroase. Sub censura lui Vespasian și a lui Titus, ele acopereau 85 de kilometri la Roma. Eforturile de sistematizare nu au înregistrat decât un succes parțial. Multe străzi înguste se strecurau întortochiate printre *insulae* gigantice. Subsista în continuare disjunția între ulițele accesibile exclusiv pietonilor, străzile pe unde nu trecea decât o singură căruță, și *uiaie* propriu-zise. Chiar șoselele extraurbane oscilau, în lărgime, între 4,80 și 6,50 m. Cum am mai relevat, circulația rutieră se desfășura prin excelență în timpul zilei. Între răsăritul și apusul soarelui nu circulau vehicule grele de aprovizionare și vite de povară. Făceau excepție doar căruțele antreprenorilor constructori, care demolau clădirile vetuste din orașe. În sfârșit, se circula în trăsuri sau cvadriga cu prilejul ceremoniilor solemne. Chiar morții erau transportați pe jos în sicriul lor. Ziua nu circulau decât pietonii, călăreții, lexicile și scaunele purtate de hamali pentru uzul unor cetățeni amatori de un minimum confort. Romanii înstăriți evitau poluarea sonoră în dormitoare și în alte încăperi foarte retrase față de stradă. Viața privată a romanilor pendula între splendoare și confort pe de o parte și traiul modest pe de alta²³.

Mentalitățile

A rezultat din subcapitolele anterioare că mentalul colectiv al romanilor suferă mutații destul de profunde. Eforturile lui August și ale lui Tiberiu de a reforma structurile politice, în condițiile prezervării și chiar recuperării vechii mentalități, eșuează. De fapt, am semnalat de asemenea că această veche mentalitate intrase în impas încă din secolul al II-lea î.C. Pregătirea emergenței unei noi mentalități se intensifică, se accelerează încă din vremea Principatelor lui Claudiu și Nero. Imensul palat-parc-paradis care este „casa de aur” ori „aurită”, *domus aurea*, abundentă în construcții și inovații tehnologice rafinate, în lacuri artificiale și grădini sofisticate, împodobite cu opere de artă strălucite, contrastează, prin suprafața sa, cu economia de teren, cu modestia relativă a locuințelor oficialităților din „secolul” lui August. Este adevărat că această *domus aurea* constituise de la început un spațiu accesibil publicului. De aceea *domus aurea* marchează primul jalon al tranziției spre o nouă mentalitate, spre o nouă structură mentală. Coloseul ilustrează de asemenea această profundă transformare a mentalului colectiv. Reforma axiologică, încercată de Nero și întemeiată pe *agôn* și pe *luxus*, capotase,

însă concomitent ilustrase cât de caducă era structura mentală tradițională a romanilor. Deschisese de fapt calea făuririi unei noi mentalități.

Totodată am notat că Cetatea, *ciuitas*, ca structură mentală, dispăruse. Romanii nu își mai întrezăreau cu ochii minții limitele Cetății. Pierduseră sentimentul de solidaritate cu Cetatea și cu locuitorii ei. Se simțeau solidari cu microunitățile sociale, la care ne-am referit mai sus, și erau cuprinși în complexe rețele clientelare. Deveneau parte integrantă a unei populații romanizate, în orice caz civilizate, care „îmundase” un teritoriu foarte vast. Disoluția Cetății generase, reiterăm observația, o nouă structură mentală: *anticiuitas*. Cândva Claude Nicolet a remarcat că, încă în cursul secolului I î.C., se constituiseră un nou limbaj, noi tehnici de comunicare, pendinte de o contra-Cetate: dialogului dintre popor și magistrații săi aleși i se substituise cel întreținut de principe cu plebea urbană. Acum însă se dezvoltă o gigantică anticetate aproape izomorfă cu „lumea locuită” sau *oikouménē*. Cu siguranță, această anticetate, cum am arătat, echivala cu o amplă rețea de cetăți relativ autonome. Dar suportul mental al acestor cetăți nu se afla în spiritualitatea specifică a fiecărui oraș, ci în cea a întregului Imperiu, a anticetății. În condițiile relaxării moravurilor, perimării sentimentelor de solidaritate civică, expansiunii substanțiale a individualismului, vechile valori-cheie sau metavalori, *fides* și *pietas*, își pierd funcția de pilot al discursului mental roman. Se resimțea acut nevoia unui nou cod socio-cultural, datorită căruia urma să se constituie o nouă ierarhie a valorilor. Reculul valorilor tradiționale se adâncea, de altfel, în condițiile unei crize de creștere, și nu crepusculare, a Imperiului. Se conturau noi valori-cheie, noi metavalori. De aici și generarea de neliniști, de întrebări chinuitoare, de îndoieli asupra validității codului socio-cultural existent, angoase diverse, prilejuitoare de propagare a magiei, astrologiei și esoterismului.

Se căuta febril și o nouă identitate a romanului. Am constatat propagarea intensă a cetățeniei romane. Se estompează „clivajele” între cetățeni și necetățeni peregrini. Aceștia se romanizau constant. Am reliefat că și sclavii se romanizau. Fără îndoială greaca rămânea idiomul privilegiat al Estului Imperiului. Dar, de la Claudiu, cetățenii romani trebuiau să vorbească limba latină, care era și cea a armatei. Veteranii, inclusiv ai unităților militare auxiliare și peregrine, stimulau procesul de romanizare. Identitatea de „cetățean roman”, *ciuis Romanus*, nu mai performa. *Pentru locuitorul romanizat, în orice caz supus aculturației, integrat mentalității Imperiului, era indispensabilă o nouă identitate*²⁴.

Spre o nouă cultură

Nu numai că se căută, dar se și produce o nouă cultură. Secolul I d.C. echivalează cu o secvență istorică reprezentată de o creativitate culturală de excepție. Criza de creștere se traduce și pe plan cultural. Desigur, Cicero și Vergiliu în general, Salustiu și Titus Livius pentru istorici rămân repere fundamentale, modele culturale inexpugnabile. Cu toate acestea se ia distanță față de concepțiile și tehnicile lor culturale. Odinioară anumiți cercetători defineau veacul care ne interesează ca un „secol de argint”, în opoziție cu cel „de aur”, adică al sfârșitului Republicii și al Principatului. S-a afirmat, în mod absurd, chiar stupid, că s-ar fi înregistrat o anumită decadență a culturii, mai ales a literaturii. Într-o istorie celebră a literaturii latine, încă validă în anumite

privințe, René Pichon prelua ideea declinului și o atribuia a trei flagele: cosmopolitismul, diletantismul, prețiozitatea. De fapt, primele două „flagele” ilustrează expandarea culturii pe noi arii geografice, adică în provincii, și în segmente sociale anterior ignorate, întrucât literatura beneficiază de talentul unor scriitori de obârșie umilă. Pe când prețiozitatea atestă numai lucrarea minuțioasă, rafinarea subtilă a artei literare, a artei în general. Trebuie recunoscut că, încă din antichitate, se înălșaseră voci care clamau declinul culturii. Motivația acestei atitudini pesimiste, categoric contraproductivă, este complexă. Anumite specii literare, ca poezia lirică și oratoria politică, au comportat o efectivă recesiune. Poziția defensivă a clasicizanților, până la Flavieni, îi impulsiona să pună pe seama declinului propriul regres. Cei mai mulți scriitori ai veacului au fost influențați de mentalitatea unei aristocrații tradiționaliste, aflate în plin debaclu. Această aristocrație tindea să-și confunde propria dezagregare cu destrămarea societății și culturii. Pe de altă parte, cum am mai arătat, moraliștii erau constrânși de însuși obiectul muncii lor să exagereze nu numai defectele social-etnice ale vremii, ci și inovațiile literare. Nu se putea accepta ușor provocarea, sfidarea, lansate de noile curente și viziuni artistico-literare. Cu atât mai mult cu cât adepții noutății, *nouitas*, susțineau cu tărie capacitatea operelor realizate de ei de a rivaliza cu marile creații ale lui Vergiliu și Homer. Fără îndoială, artiștii plastici și arhitecții nu participau la controversele estetice, chiar dacă inovau²⁵. Pe deasupra, am constatat prosperitatea remarcabilă și efervescentă a educației, învățământului, inclusiv de stat, focarelor de cultură, recitațiilor de opere literare, însă și cercurilor cultural-politice. Se generalizează un tip unitar de învățământ, fondat pe bilingvismul și biculturalismul greco-latin, pe un ideal existențial, inspirat de modul de viață din Roma. Alfabetizarea, instruirea performantă a populațiilor Imperiului, comporta progrese spectaculoase. Educația și cultura se convertesc în apanajul multor locuitori ai Imperiului. Înflorește o civilizație a textului scris (și citit de numeroși italici și provinciali). Formarea tânărului roman presupunea însușirea obligatorie, temeinică, a culturii. Înțelepciunea devine pînta' privilegiată. *Humanitas* constituia rodul unei formații intelectuale și morale bine realizate.

Operele literare, chiar artistice, inserează, pe lângă „semnele poetice” - reflexul țesăturilor intime - „semnele contextuale”, în virtutea culturii și viziunii („Weltanschauung”) scriitorilor și chiar a modelelor artiști plastici, înrăuriți de mediul în care se formează, și care îi „presau”, în tot cursul existenței lor. Condiția omului, relațiile sale cu mecanismele politice și morale ale societății ce nu pot fi deliberate în for se transferă în câmpul divergențelor teoretice și în cel al literaturii. Antilogia „buni/răi”, *boni/mali*, asumă conotații politice. Se putea reprobă, cum am mai arătat, Principatul anterior, însă era primejdios să se discute politica cezarilor în viață și în „domnie”. În contrapartidă, se delibera consistent asupra suveranului ideal, asupra statului perfect, asupra antitezei „rege”/„tiran”. Principii înșiși, oameni înzestrați cu o solidă cultură, iau parte la viața intelectuală, străduindu-se să puñă în operă manipulări propagandistice. Îndeobște fără a obține rezultate notabile. Pușini scriitori și-au însușit o atitudine „cezariană”, încât numai la începutul Principatului neronian s-a obținut susținerea majorității literaților. Aceste deliberări aveau loc în reuniuni private, la curte, prin excelență sub Nero, în mediile senatoriale, în *circuli*. În timpul Principatelor iulio-claudiene se degajă cercurile fiicelor lui Germanicus, Annaeilor, Calpurniilor, lui Thrasea, lui Nero însuși, în cadrul așa-numitei *aula Neroniana*. Sub Flavieni, se detașează cercul stoicilor intransigenți,

promovat de Helvidii, însă și un altul, patronat de către Quintilian și favorabil dinastiei imperiale.

În majoritatea lor de origine greco-orientală, artiștii plastici rămân, un interval de timp, fideli formulelor artistice și motivelor elenistice idealizante, care implicau înfrumusețarea personajelor sculptate. Cu toate acestea arta portretului, puternic influențată de tradițiile pragmatismului roman, recuză stilizările care să sugereze magnificența personajelor figurate sau le practică cu ponderație. Încât sculptorii reproduc destul de exact, am spune „realist”, chipul principilor și ale rudelor lor, inclusiv ale soțiilor. În pictura parietală, începutul secvenței istorice a Iulio-Claudianilor continuă să fie înrăurit de reacția clasicizantă, promovată de Vitruviu, și de cel de al treilea stil pictural, ilustrat îndeosebi la Pompei. Elementele arhitectonice sunt ornamentale, pe când motivele decorațiilor atestă tendințe moralizatoare, exprimate în naturi moarte, portrete, scene de viață, peisaje. Cu toate acestea, transformările discursului mental implică împodobirea pletorică a locuințelor somptuoase. În orice caz frescele epocii lui Nero dau seama de pregnante tendințe novatoare, de contestarea clasicismului, în congruență cu mutațiile survenite în literatură, sub incidența expansiunii stilului nou. Pe frescele din *domus aurea* se constată tendințe romantice, iar alte mărturii ale timpului conotează chiar un fel de suprarrealism. Sculptorul Zenodorus, după ce realizase în Gallii o remarcabilă statuie a lui Mercur, este chemat la Roma de către Nero. Aici el sculptează, în parcul faimoasei *domus aurea*, o statuie colosală a lui Nero. Pliniu cel Bătrân opina că Zenodorus n-ar fi fost inferior antecesorilor lui în talent artistic (33, 18, 8). Pictorul greco-egiptean Dorotheos a pictat pe în portretul lui Nero, dar și pe Afrodita Anadyomene (într-o interpretare erotică temerară, surprinzătoare). Dacă ar fi să dăm crezare unuia dintre personajele *Satyricon*-ului, în Egipt - și probabil în metropolă - se tinde spre o simplificare a expresiei plastice, a contururilor și a culorii, care, parcă, anticipa arta abstractă (Petr., 2, 9). Compoziția frescelor grațioase, pictate în parcul-palat-paradis neronian de către Fabullus și, probabil, de un alt pictor, necunoscut nouă, sugerează decoruri teatrale, invită spre o lume iluzorie, care solicită intens contemplatorul. Sunt privilegiate temele mitologice, motive pendinte de intimitatea romanilor, uneori de erotismul lor. În orice caz prevalează gustul misterului. Abundă policromia, jocul subtil al culorilor. Tendințe baroce, parcă recuperatoare ale vechiului expresionism italic, și pasiunea colosalului își fac locul sub Flavieni. Grădinile fastuoase ale lui Nero sunt îngropate în mare grabă, sub termele lui Titus. Se infiltrează și în artele plastice cel de al doilea clasicism. Pe de altă parte, arhitectura încorporează o expansiune fără precedent, mai sus consemnată. Inovațiile tehnologice se manifestă și în acest domeniu. Cărămida este tot mai mult utilizată ca armătură exterioară. Se îmbină cu iscusință tehnicile blocajului, ale boltei și ale cupolei. Nu vom reveni asupra monumentalelor edificii publice și private. Înainte de a iniția realizarea faimoasei *domus aurea*, Nero clădise un alt „palat”, „casa de trecere”, *domus transitoria*, distrusă de incendiul din 64 d.C. Am relevat că, după acest incendiu, Nero a trecut la reconstrucția unui important segment din centrul Romei.

A reieșit, din alte subcapitole, efortul impresionant, înfăptuit de Flavieni, în materie de expansiune a arhitecturii publice. În plus față de ceea ce am menționat mai sus, amintim și construirea, la Roma, a unui nou palat imperial, „casa flaviană”, *domus Flavia*, mărginită de un hipodrom. Ca să nu mai stăruim asupra faptului că așa-numitul for al lui Nerva a fost, în mare parte, clădit sub Domițian²⁶.

Filosofia și literatura

Expansiunea filosofiei continuă în secolul I d.C., în pofida opreliștilor prilejuite de autoritarismul imperial. Școlile filosofice consacrate strălucesc la Atena și totodată numără destul de mulți adepți în Italia. Ne referim desigur la Noua Academie, stoicism, epicureism, peripatetism. Cu toate că deocamdată propagată îndeosebi ca o stare de spirit difuză, dar solid adaptată pragmatismului roman, Noua Academie probabilistă pare a deține întâietatea. Totuși foarte pregnantă se dezvăluie difuzarea stoicismului. Filosofia Porticului, adică a stoicilor, este favorizată de acutele tensiuni politice și mentale ale secolului. Stoicismul se convertește în armă de apărare a persecuțiilor politici. Se răspunde la reprimările inițiate de împărași, la exterminările ordonate de anumiți cezari, prin stoicism, conceput și practicat ca o formă de eroism, de intransigență și demnitate morală.

Deși două dintre cele mai ilustre victime ale lui Nero, adică Seneca și Thrasea, au fost stoici, filosofia Porticului nu devenise încă principala doctrină a opoziției antidespotice. Acest fenomen survine însă în timpul Flavienilor, când, practic în bloc, stoicii se opun cezarilor și în special lui Domițian, căruia îi rezistă cu intransigență. Tacit va reprobă de altfel inflexibilitatea moral-politică a stoicilor de sub Domițian (Agr., 42, 6). Tot ca stimulator moral se manifestă și cinismul. Demetrius, un fel de cinic relativ monden, sub Nero frecventează casele senatorilor, cercurile cultural-politice și impresionează gânditori stoici, precum Seneca și Thrasea. Foarte ilustrativă pentru intensificarea soteriologiei și misticismului, ca și pentru conjugarea acestora cu filosofia, se reliefează intervenția pitagorismului. Grăitoare este în acest sens viața lui Apollonios din Tyana, care, la mijlocul veacului, emerge ca un Crist păgân, filosof, astrolog și taumaturg. Deși intrat într-un fel de con de umbră, oricum în regres față de veacul anterior, epicureismul se menține inflexând în sens întrucâtva hedonist doctrina plăcerii. „Grădina” epicureicilor își are la Atena șeful de școală, scolarhul, care își exercită conștiincios misiunea. Anumiți intelectuali preferă să frecventeze mai multe școli filosofice. De fapt filosofi profesioniști duc împreună cu elevii lor o existență comună și practică arta înțelepciunii ca un mod de viață, ca o medicină a sufletului, *medicina animi*. Destul de numeroși senatori romani își aveau filosoful profesionist al familiei, care se comporta ca un adevărat confesor. Înflorește de asemenea o „literatură a străzii”, a textelor scurte, a cuvintelor scrijelite pe zidurile caselor și edificiilor publice; exprimau reacțiile populației la situațiile politice, economice și culturale. Cum am arătat, cultura nu mai constituie apanajul unei elite. Epigrafia modernă măsoară de asemenea difuzarea culturii și starea de spirit a locuitorilor Imperiului. S-a calculat că noi nu posedăm decât 5% dintre inscripțiile alcătuite în antichitate. Totuși proliferarea inscripțiilor a determinat pe unii istorici să se refere la o „civilizație a epigrafiei”. Numai din Roma antică provin 50.000 de inscripții exhumate. Altele au fost descoperite în restul Imperiului. În zona unui orașel din Africa proconsulară, Castellum Celtianum, s-au scos la lumină 1.200 de inscripții funerare. Într-adevăr majoritatea textelor epigrafice reprezintă epitafuri. Unele atestă o cultură îngrijită, chiar dacă denotă naivitatea celor ce le întocmiseră.

„Plaja” speciilor și genurilor literare este amplă și foarte diversificată. Interesul pentru „semnele contextuale” explică în mare parte expansiunea literaturii satirice și parasatirice. *Se privilegiază limbajul semnelor în detrimentul celui al simbolurilor.* Pe lângă satira propriu-zisă, care, datorită lui Persius, se transformă definitiv din *satura* în *satira*, ca blamare severă a moravurilor, proliferază specii parasatirice, ca satira menippeă, ilustrată de Seneca, epigrama, cu strălucire promovată de Marțial, fabula, utilizată de Fedru, specie nouă în literatura latină, care îngăduia deghizarea reprobării moravurilor. Literatura cu tentă satirică, variantă de poezie deschisă spre „praxis”, echivalează cu reportajul modern. Comedia de obârșie literară se estompează. Se afirmă de asemenea tragedia cu adresă politică. Atreu este închipuit ca arhetipul monarhului tiranic. Poezia lirică intimistă este bogat reprezentată de numeroși exponenți, dar operele lor s-au pierdut, în marea lor majoritate. Lucan inovează radical în structura eposului, din care elimină aparatul divin, substituind limbajului simbolurilor și miturilor pe cel al semnelor, cu un conținut cetățenesc-istoric. Inovația sa rămâne însă fără urmași. Poezii epici ai Flavienilor revin la epopeea mitologizantă ori antiistorică, susținută de un simbolism pur ornamental. *Antimitul constituie totuși marca prevalentă a literaturii veacului.*

Granițele între proză și poezie sunt anihilate. Pe urmele lui Titus Livius, în proză pătrund cuvinte și conotații poetice, iar în poezie se strecoară termeni prozaici sau proveniți din limbajul colocvial. Arta declamației, elocința, focalizată pe tehnicile preconizate de retori, constituie „genul rege” al secolului I d.C. Elocința nu mai poate aborda liber o tematică politică, însă se întoarce spre lucrarea migăloasă a expresiei literare. Expansiunea sa este înlesnită de dezvoltarea exponențială a recitațiilor. Toate textele literare sunt scrise nu numai - și nu atât - spre a fi citite, ci mai ales spre a fi ascultate. Încât ele sunt impregnate de efecte retorico-oratorice, de căutarea unui stil rafinat, alegru, chiar percutant. Elocința se mută din for - unde totuși subsistă procese - în școlile de retorică. Raporturile dintre retorică și restul culturii sunt multivalente și interdependente. Tendințele moralizatoare ale declamațiilor de școală presupuneau contactul fertil cu literatura satirică, parasatirică și cu meditația filosofică. Grație elevilor lor, ajunși scriitori reputați, profesorii de retorică își subordonează întreaga creație literară. Pierre Grimal a reliefat că școlile retorilor se transfigurează din ateliere tehnice în focare de cultură, iar Fabio Cupaiuolo a remarcat că retorica devine patrimoniu literar comun, „langue”, în sensul saussurian al termenului, din care fiecare autor selecta ceea ce îi convenea, recurgând la o „parole” individuală. „Împodobirea”, *ornatus*, prevalează în *truda scriitorilor pe text*. Vocabulele erau integrate sistemului discursiv, ca să se investigheze evoluția modalităților literare. Se căuta, dincolo de cuvinte, valorizarea retroscenei psihologice, a eferescenței spirituale care se manifesta sub învelișul aparențelor. Totodată, dacă s-au conservat puține opere istoriografice, alcătuite în epoca respectivă, istoria constituie o federație de genuri și de specii literare, excelent reprezentată în secolul I d.C. *Suntem la nivelul vârfului istoriografiei latine*, ilustrate de nenumărate creații, îndeobște pierdute. *Dacă declamația retorizantă constituie genul rege al literaturii veacului, istoriografia sau istoria-cunoaștere figurează ca viceregele epocii.*

Nu s-au conservat operele unor istorici îndeobște ostili cezarilor și dependenți de ideile mediilor senatoriale. Ne referim la republicanul Aulus Cremutius Cordus, acuzat pentru delict de opinie, Aufidius Bassus, Marcus Servilius Nonianus, Fabius Rusticus și la autori opoziționiști de biografii, fie și parțiale, din vremea Flavienilor. În contrapartidă, s-au păstrat opere ale unor istoriografi cezarieni. Prosperă și literatura de erudiție, enciclopediile, mai ales cea datorată lui Pliniu cel Bătrân, scrieri tehnice hărăzite agriculturii, medicinei etc. Quintilian alcătuiește lucrări consacrate cauzelor coruperii elocinței și formării oratorului. Se dezvoltă două școli de drept: cea a sabinienilor, condusă de Masurius Sabinus, tradiționalistă, dar atașată Principatului, și cea a proculenilor, inițiată de Proculus și sensibilă la influențe stoice, însă și la o optică umanistă. Limba stoicilor este greaca, dar Lucius Annaeus Seneca alcătuiește în latinește numeroase opere de filosofie morală, inspirată de Portic, precum și tragedii. Căci Seneca nu a fost un filosof, care a scris și poezie, ci un poet, care s-a dedicat filosofiei. El creează și patronează o nouă mișcare literară, guvernată de o viziune artistică înnoită. Vom reveni mai jos asupra acestei mișcări literare. Sub Nero, emerge romanul latin, foarte clar superior ca valoare omologului său grec, deoarece este înzestrat cu o structurare și un mesaj simțitor mai complexe. Ostentativ Petroniu făurește un discurs literar antiretoric, menit să abandoneze limbajul simbolurilor în favoarea celui al semnelor.

În legătură cu noua retorică, începe să se afirme sub Tiberiu stilul nou. Acest stil nou își află legitimarea teoretică în asianismul moderat, preconizat, în grecește și în secolul I d.C., de autorul anonim al *Tratatului despre sublim*. Se propune o tălmăcire specifică a doctrinei aristoteliciene și se promovează un neoasianism, întemeiat pe utilizarea măreției în expresie, a culorii și a patosului. Exponenții neoasianiști ai stilului nou resping totuși perioadele ample, înflorate, ale asianismului din veacul precedent, și privilegiază scriitura paratactică, limbajul tensionat și lapidar. Stilul nou se cristalizează în noua mișcare literară, dirijată de Seneca și ilustrată de către Lucan, Comutus, Palaemon și alții, din cercul Annaeilor. Mărcile prevalente ale stilului nou, rezidă în „conciție”, *brevitas*, „vigoare”, *uigor*, culoare poetică a vocabularului, *color poeticus*, și „varietate”, *uarietas*. Predomină scriitura sentențioasă, axată tocmai pe uzitarea „sentenței”, *sententia*, a apoftegmei percutante. Deși cultivă fantasticul, scriitorii stilului nou privilegiază antimitul, introspectează eul, contrapun imitației, *mimesis*, a marilor modele, inovarea, emulația. Stilul nou nu echivalează cu noua retorică, a cărei avangardă o reprezintă. Dominant sub Nero, stilul nou, fără a fi total înlăturat, este relativ marginalizat sub Flavieni de cel de al doilea clasicism. Quintilian, mentorul acestui curent literar, și alții admiră marile modele, utilizează lexicul clasic și fraza simetrică. În opera lui Quintilian se întâlnește foarte rar elipsa verbului „a fi”, *esse*. Quintilian și adepții săi țin seama de cuceririle stilului nou, abandonează perioada ciceroniană și chiar liviană, se întorc la tiparele homerico-vergiliene în materie de poezie epică. Încă de la mijlocul secolului I d.C., începe să se deșanteze un *aticism arhaizant* conservator, hiperanalogist, nostalgic al literaturii arhaice²⁷.

Religia și cultul imperial

Noul climat mental și criza acutizată a valorilor tradiționale au avut un impact pregnant asupra religiilor Imperiului. Se credea în continuare în vechile zeități romane ale Capitoliului. Mulțimea cetățenească, fidelă ritualismului și contractualismului

roman, continuă să le adore cu fervoare, în temeiul consacratei concepții „dau ca să dai“, *do ut des*. Se ofereau ofrande zeilor capitolini. „Interpretarea romană“, *interpretatio Romana*, care asimila zeități locale, provinciale, celor tradițional-romane, venerate acum sub nume noi, favorizează substanțial persistența cultelor capitoline. Pe de altă parte, în special în zonele rurale ale Italiei și în provincii se mențin și chiar se dezvoltă culte populare, rustice prin excelență, credințe în zii familiari, în Esculap și în divinități tămăduitoare. De altfel, împărații învederează adesea neîncrederea față de culte și rituri noi, față de credințe adiacente religiilor de sorginte netradițională, străină. Xenofob, Tiberiu expulzează din Roma sacerdoții isiaci, mozaicii și astrologii. Se afla mai ales în cauză o măsură de poliție. Și mai puțin o salvagardare a religiei tradițional romane. În schimb, Gaius-Caligula a înălțat divinităților egiptene un sanctuar oficial, *Iseum Campense*. Claudiu a expulzat din nou din Capitală astrologii, magicienii, iudeii și chiar grupusculă pitagoricene. Deși măsurile de expulzare nu s-au aplicat la totalitatea celor incriminați. În contrapartidă, Claudiu a orânduit celebrarea fastuoasă a sărbătorilor frigiene ale cultului Cybelei, legată de originile troiene ale Romei. Nero n-a întreprins nimic împotriva cultelor străine. De altfel ținea să fie venerat ca Apollo sau Helios, zeul soarelui. Persecutarea creștinilor a fost determinată numai de dorința de a pune capăt zvonurilor, de altfel neîntemeiate, de a fi incendiat el însuși Roma. În pofida tradiționalismului său relativ, Vespasian venerează zii egipteni, Isis și Serapis, ocrotitorii săi personali. Domițian „pozează“ în apărător inflexibil al tradițiilor religioase, al triadei capitoline. Totuși Minerva, adorată de el, putea fi o fațetă specifică a zeiței egiptene Isis.

Procesul de romanizare, de ecumenizare a Imperiului, a înlesnit propagarea „vulgatei“ religioase greco-romane. În Orient se statomicise o congruență perfectă între zeitățile romane și cele grecești. În Occident, cum am semnalat în alt capitol, au primit „veșminte“ romane zii celților, iberilor și africanilor. Interpretarea romană, ca dimensiune a procesului de aculturație, nu s-a realizat ușor. S-a produs și fenomenul invers. Coloniștii romani din provinciile occidentale au început să interpreteze zii lor tradiționali în manieră gallică, hispană ori africană. Unii coloniști au început să adore, în Gallii, zei indigeni, sub aspectul lor originar. Pe un altar din nordul Galliei, alături de Apollo și de Mercur, figurează Cernunnos, zeul celt comut al abundenței. Iberii nu își uită total zii specifici, iar, în Africa, unde rezistența la romanizare a fost tenace, subsistă ca active culte berbero-punice, înzestrate cu rituri superficial italice. Imigranții romani adoră și ei, sub o formă sau alta, pe Tanit-Caelestis, un Baal punic, rebotezat Saturn, și zeități berbere. Cu toate acestea, în ultimă instanță, unificarea politeistă a Imperiului progresează ineluctabil.

Chiar în Italia, sub incidența crizei de creștere, a tensiunilor mental-axiologice și social-morale, prosperă substanțial culte orientale ale salvării, care ofereau fervoare, comuniune ardentă cu divinitatea, mântuirea, fie ea și eshatologică. În special femeile, locuitorii porturilor, comercianții se simt atrași de practicile soteriologice. Pe lângă audiența conferită riturilor zeițelor Demeter și Cybele, se bucură de propagare intensivă cultele siriene și microasiatice, astrolatria, divinația și astrologia. Îndeosebi sub Nero și sub Flavieni, încep să se difuzeze substanțial cultul isiac și cel mithraic. Isis era o zeiță sincretică, de sorginte egipteană, de regulă asociată zeilor Osiris și Serapis. Convertit din religie egipteană de stat în sectă mistică, isianismul câștigă o notabilă suplețe doctrinară. Iseum, templul zeiței Isis de la Pompei, nu ilustrează o arhitectură orienta-

lizantă. Nișele sale adăpostesc statui de zei egipteni, însă și pe cea a lui Bacchus. Templul respectiv ilustrează evoluția sectei isiace, susceptibilă să se adapteze discursului mental italic. Oamenii de condiție modestă din porturile Mediteranei, îndeosebi liberi, sclavi, plebei săraci, caută în isianism vindecarea tuturor relelor, dar el recrutează adepți și în categoriile sociale suprapuse. Statuia zeiței Isis alcătuiește centrul principal al devoțiunii fidelilor. Cultul Madonei, atât de fervent actualmente în țările Mediteranei, va moșteni venerarea zeiței multiforme și multivalente Isis. Începe să înregistreze adepți și mithraismul.

Creștinismul se răspândește iute, chiar în secolul I d.C., prin excelență în mediile sociale defavorizate. Mesajul Mântuitorului a fost excelent recepționat de mulți locuitori ai Imperiului. La începutul anilor 30 ai veacului se formează o activă comunitate creștină printre iudeii din Ierusalim. Vehiculat de iudeii creștini din Damasc, creștinismul se difuzează aproape fulgerător în Imperiu. Au cântărit considerabil contactele între grupurile creștine din Palestina și diaspora. Prin anii 33-35, emerge un focar misionar în Siria, la Antiochia, situată la aproximativ 300 km de Ierusalim. Neiudeii se convertesc masiv. La sfârșitul anilor 30, se decantează antinomia între particularismul mozaic foarte riguros și universalismul creștin. Saul, de fapt Sfântul Pavel, și Barnabas, proveniți din cultura iudee elenizată din diaspora, predică universalismul, în pofida opoziției anumitor iudei creștini intransigenți. Creștinismul ajunge la Atena și apoi la Roma, unde se propagă mesajul lui Isus. Comunitatea creștină minoritară din Ierusalim sfârșește prin a-și pierde prevalența. Ea rămâne mult timp condusă de rudele Mântuitorului. Sfântul Petru predică Dreapta Credință în Imperiu, până este martirizat la Roma, în 64 d.C. După distrugerea Templului de la Ierusalim din 70 d.C., mulți iudei creștini emigrează. Sub Flavieni iau naștere numeroase Biserici creștine independente în Imperiu. Spre sfârșitul Principatului împăratului Domițian ruptura de iudaism este completă. De altfel se pare că Dreapta Credință pătrunsese în mediile aristocratice din Roma. Cassius Dio va considera creștin pe Flavius Clemens, ruda și victima lui Domițian (67, 14). Vom consemna în capitolul subsecvent cauzele difuzării masive a creștinismului. Mozaismul număra și el convertiți, însă ei devin automat iudei, credincioși religiei naționale a protoevreilor. Deosebit de relevantă este expansiunea și structurarea minuțioasă a cultului imperial, religie emanamente politică. Augúst, Claudiu, Vespasian și Titus au fost trecuți după moarte în rândul zeilor; au devenit „divini“, *diui*.

Bazele cultului imperial au fost statornicite de însuși Augúst. Nu numai că se adorase, inclusiv în temple, „geniul lui Augúst“, *genius Augusti*, dar întemeietorul Principatului a prilejuit un cult dinastic pentru membri ai familiei sale, Agrippa, Gaius, Lucius. De fapt există precedente, preliminare, arhetipuri ale cultului imperial. În cadrul regalității legendare - Faunus, Aeneas - ori protoistorice - Romulus, Numa Pompilius. În cadrul Republicii, unde triumful asimila pe biruitor zeilor. Magistrații republicani dispuseseră de o aură harismatică, asigurată de *imperium* - ce presupunea legături cu zeii - și de *auspicium*. În Orient, magistrații și generalii romani avuseseră dreptul la onoruri divine, bazate pe precedente elenistice. Sub Republică și ulterior, în Orient, în speță în provincia proconsulară Asia, chiar senatul a fost zeificat ca „zeul senat“, *theos sýnketlos*. Înainte de ideile lui Martie, senatul deschisese calea divinizării lui Iulius Caesar. Acesta devenise *diuus* (I.L.S., 73; 73 a), dar ca mandatar privilegiat al zeilor. După moarte, triumvirii i-au

promovat un cult religios în toată regula. Sub urmașii lui Augúst, cultul imperial a fost destinat să asigure fidelitatea populației față de regimul imperial. Acest cult includea două dimensiuni. S-a manifestat prin intermediul a numeroase dedicații ale particularilor. Dar s-a dezvoltat și cultul imperial oficial sau oficios, în special în provincii. Cultul imperial oficial a fost fie municipal, fie provincial, adică structurat în metropolele provinciilor. Presupunea o ierarhie sacerdotală articulată, ceremonii specifice în cinstea Romei, a lui Augúst și a cezarilor defuncți. Însă implica și împăratul în viață, închipuit ca mandatar al zeilor și sortit să ajungă zeu după moarte. Cultul oficios era apanajul augustalilor, mai sus prezentați de noi. Cultul imperial a contribuit substanțial la accelerarea procesului de romanizare.

Într-adevăr, ierarhia cultului imperial era complexă, însă solid articulată, sub egida decurionilor provinciali. Colectivitățile locale și-au desemnat reprezentanți, care au alcătuit treptat consiliul sau adunarea provincială, făurită îndeosebi în vederea ofierii cultului imperial. În Gallii, Asia și în Lycia numărul delegaților în această adunare a fost determinat de importanța cetăților care îi alegeau. Consiliul sau adunarea forma ierarhia flaminilor, *flamines*, ai cultului imperial. Adunarea alegea și o căpetenie a ierarhiei preoțești, care se numea *flamen* al provinciei ori „sacerdot“, *sacerdos*, în Occident. Iar, în Orient, el era denumit *archiereús* sau purta titluri în funcție de provincia respectivă. În provincia Asia se identifică o abundență de mari sacerdoți. Acești sacerdoți echivalau cu vârful edificiului social provincial. Se organizau ceremonii specifice, în onoarea împăraților defuncți și a Romei. Dacă unii cezari au fost desemnați în latinește ca „divini“, *diui*, în limba greacă, mai puțin precaută în glorificarea principilor, cum am reliefat mai sus, erau calificați ca „zei“, *theoi*. Adunările provinciale desfășurau și altfel de activități. Ele se preocupau de dificultățile întâmpinate în provincie, adresau petiții ori solii împăratului. Cu prudență, emiteau judecăți de valoare asupra guvernelor, la încheierea mandatului acestora. Fără îndoială, nimeni nu credea, în mod serios, că principii erau zei sau că participau la esența divinităților. *Decisivă era componenta politică a cultului imperial, deoarece ea asigură coeziunea Imperiului și potențarea autoritarismului.* În orice caz cultul imperial a exprimat schimbarea mentalităților și a realităților. Tiberiu a creat un cult al lui Augúst *diuus*, a ordonat ridicarea unui sanctuar al acestuia pe Palatin și a organizat colegiul sacerdotal al fondatorului Principatului. A manifestat însă precauții în dezvoltarea cultului imperial. Urmașii săi s-au vădit mai puțin prudenți. Oricum, în Italia, acest cult a rămas modest, spre deosebire de Orient și de zonele mai sărace și mai puțin romanizate din Occident²⁸.

NOTE

¹ Relativ la problemele, ridicate de Principatul timpuriu, de cultură, de mișcările de idei, ca și de vocația renașcentistă, vezi M. Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'Impero romano*, trad. italiană, Firenze, 1933, p. 131; Manlio Canavesi, *Nerone*, Milano, 1945, p. 19; Jean Béranger, *Recherches*, p. 153; Alain Michel, *La philosophie politique à Rome d'Auguste à Marc Aurèle*, Paris, 1969, pp. 8-10; E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 54-55; *id.*, *Néron*, Paris, 1982, pp. 15-16; 71-77; 49-54; 58; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 393-394; 399-401; Yves Roman, *op. cit.*, pp. 49-54. Pentru problemele sănătății mentale a cezarilor, vezi A. Esser, *Căsar und die Julisch-*

Claudischen Kaiser im biologisch-ärztlichen Blickfeld, Leiden, 1958, *passim*; Régis F. Martin, *Les douze Césars. Du mythe à la réalité*, Paris, 1991, pp. 11-348.

² Pentru Tiberiu și problemele suscitade de Principatul său, vezi Dionis M. Pippidi, *Autour de Tibère*, București, 1944; E. Koestermann, „Die Majestätprozesse unter Tiberius“, *Historia*, 6, 1955, pp. 72-106; E. Kornemann, *Tiberius*, retipărire, Stuttgart, 1960; J.-H. Thiel, *Kaiser Tiberius*, Darmstadt, 1970; R. Seager, *Tiberius*, London, 1972; P. Petit, *op. cit.*, pp. 69-80; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 142 și urm.; L. Storoní-Marzolari, *Tibère ou la spirale du pouvoir*, Paris, 1986; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 138-144; R.F. Martin, *op. cit.*, pp. 336-337; E. Cizek, *L'idéologie antonienne*, pp. 111-112; *id.*, *Claudius*, pp. 102-103 (pentru cezarită); Y. Roman, *op. cit.*, p. 44. Se pare că Tiberiu a fost prevenit de ambițiile excesive ale lui Seian, care ținteau acapărarea Principatului, de Antonia minor, fiica lui Marcus Antonius și a Octaviei, soția lui Drusus I, fratele împăratului și deci mama lui Germanicus.

³ Pentru viața, moartea, Principatul lui Gaius-Caligula, schizoidia lui, complotul care l-a eliminat, doctrina politică funambulescă a acestuia, vezi Louis Robert, „Le culte de Caligula à Milet et la province d'Asie“, *Hellenica*, 7, 1949, pp. 206-238; J.P.V.D. Balsdon, *The Emperor Caius (Caligula)*, ed. a 2-a, Oxford, 1954; L. Colin, „Les consuls du César-pharaon Caligula et l'héritage de Germanicus“, *Latomus*, 13, 1954, pp. 394-416; A. Esser, *op. cit.*, pp. 135-139; A.T. Sandison, „The Madness of the Emperor Caligula“, *Medical History*, 1, 1958, pp. 202-209; E. Koeberlein, *Caligula und die ägyptischen Kulte*, Meisenheim am Main, 1962; Joseph Lucas, „Un empereur psychopathe“, *Antiquité Classique*, 1967, pp. 159-189; P. Petit, *op. cit.*, pp. 81-84; C.-J. Simpson, „The Cult of the Emperor Gaius“, *Latomus*, 40, 1981, pp. 489-511; Daniel Nony, *Caligula*, Paris, 1986; J. Le Gall – M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 154-161; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 144-145; Pierre Grimal, *Tacite*, Paris, 1990, pp. 43-44; Barbara Levick, *Claudius*, London, 1990, pp. 29; 34-36; R.-F. Martin, *op. cit.*, pp. 64; 68; 70; 182; 337-347; Franck Marco, „Caligula artisan d'un nouveau monde“, *Marc Antoine*, pp. 85-106; E. Cizek, *L'idéologie antonienne*, pp. 112-115; *id.*, *Claudius*, pp. 90-103; M. Le Glay, *Empire*, p. 187; Jean Melmoux, *L'empereur Claude (10 avant J.-C. – 54 après J.C.)*, Lyon, 1995, pp. 5-12; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 44; 48; 64; 130. Gaius-Caligula era un dictator atipic: se pare că era înalt (Suet., *Cal.*, 50, 1). Ca și Caesar, a fost asasinat.

⁴ Cu privire la aceste evenimente tulburi, vezi A. Domaszewski, *Geschichte der römischen Kaiser*, Leipzig, 1914, I, p. 23; Vincent Scramuzza, *The Emperor Claudius*, Cambridge, 1940, pp. 12-17; 52-59; 62; 230; 243-244; A. Bergener, *Die führende Senatorenschicht im frühen Prinzipat (14-68 n. Chr.)*, Bonn, 1965, pp. 119-142; L. Lesuisse, „L'aspect héréditaire de la succession impériale sous les Julio-Claudiens“, *Les Études Classiques*, 30, 1963, pp. 32-50; H. Jung, „Die Thronerhebung des Claudius“, *Chiron*, 1972, pp. 367-386; P. Petit, *op. cit.*, pp. 84; 88-91; 240; D. Nony, *op. cit.*, pp. 393-397; M. Pani, *Principato*, pp. 19-30; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 162-163; 177; F. Jacques-J. Scheid, *op. cit.*, p. 99; B. Levick, *op. cit.*, pp. 29-39; M. Le Glay, *Empire*, pp. 187-188; J. Melmoux, *op. cit.*, pp. 11-14; 81; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 45-46; E. Cizek, *Claudius*, pp. 110-119.

⁵ Relativ la Principatul lui Claudiu, vezi Arnaldo Momigliano, *L'opera dell'imperatore Claudio*, Firenze, 1922; *id.*, *Claudius, the Emperor and his Achievement*, ed. a 2-a, Oxford, 1961; G.-Ch. Picard, *Les trophées*, pp. 331-337; P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperors Freedmen and Slaves*, Cambridge, 1973, pp. 8; 163-167; 216; 259-286; P. Petit, *op. cit.*, pp. 84-90; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 168-169; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 145-146; B. Levick, *op. cit.*, *passim*; M. Le Glay, *Empire*, pp. 150-151; R.-F. Martin, *op. cit.*,

pp. 71-74; 183-187; E. Cizek, *L'idéologie antonienne*, pp. 115-116; *id.*, *Claudius*, pp. 8-62; 124-177; 228-256; J. Melmoux, *op. cit.*, pp. 5-32; 89-95; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 45-46; 48-50; diversele lucrări apărute în *Claude de Lyon*.

⁶ Prin urmare, traseul eliminării lui Nero a fost următorul: Roma-provincii-Roma. Cu privire la viața, Principatul lui Nero și ideile lui utopice, vezi Hermann Schiller, *Geschichte des römischen Kaiserreichs unter der Regierung des Nero*, Berlin, 1872; B. Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Nero*, London, 1905; Gerhard Schumann, *Hellenistische und Griechische Elemente in der Regierung Neros*, Leipzig, 1930; G.-Ch. Picard, *Auguste et Néron*, pp. 137-279; Eugen Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 50-262; 284-418; *id.*, *Néron*, pp. 15-318; 381-409; *id.*, *L'idéologie antonienne*, pp. 116-126 (și numeroase alte articole științifice); *id.*, *Claudius*, pp. 256-258; Mario Attilio Levi, *Nerone e i suoi tempi*, retipărire, Milano, 1973, *passim*; P. Petit, *op. cit.*, pp. 93-104; Gheorghe Ceaușescu, „Aspectele și consecințele politice ale călătoriei lui Nero în Grecia”, *Revista de Istorie*, 27, 1974, pp. 413-418; Michael Grant, *Nero*, trad. germană de Hulger Fliesbach, revizia bibliografiei de Hubert Fritz, München, 1978; K.-R. Bradley, *Suetonius' Life of Nero. An Historical Commentary*, Bruxelles, 1978; Yves Perrin, „Le carnaval, la fête et la communication. La fête néronienne”, *Actes des Premières Rencontres Internationales de Nice, 8 au 10 mars 1984*, Nice, 1985, pp. 97-109; *id.*, „Néron, Antoine, Alexandre. Quelques notes sur un paradoxe”, *Marc Antoine*, pp. 93-106; Miriam Griffin, *Nero, the End of a Dynasty*, London, 1984; John Patrick Sullivan, *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca-London, 1985; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 222; 312-313; Luc Duret, „Néron-Phaéton ou la témérité sublime”, *Revue des Études Latines*, 66, 1988, pp. 139-155; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 146-147; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 46-54.

⁷ Să observăm că, aparent, militarii nu se amestecaseră în accesul lui Tiberiu la Principat. Totuși acest acces fusese urmat de tulburări în rândul legiunilor. Pentru ceea ce s-a definit ca anul celor patru împărași, vezi Paola Zanican, *La crisi del Principato nell'anno 69 D.C.*, Padova, 1939; C.M. Kraay, *The Aes Coinage of Galba*, New York, 1956; G.E.F. Chilver, „The Army and Politics, A.D. 68-70”, *Journal of Roman Studies*, 1957, pp. 29-35; E. Fuschholler, *Prinzipatsideologie und Herrschaftübertragung im Vierkaiserjahr (der Reformversuch Galbas und seine Bedeutung für die Ereignisse von 68-69 n. Chr.)*, Bonn, 1958; H. Drexler, „Zur Geschichte Kaiser Otho bei Tacitus und Plutarch”, *Klio*, 1959, pp. 153-178; G.-Ch. Picard, *Les trophées*, pp. 342-343; *id.*, *Auguste et Néron*, pp. 235-269; Paul Jal, *La guerre civile à Rome*, Paris, 1963, pp. 489-496; Zigu Yavetz, „Vitellius and the Fickleness of the Mob”, *Historia*, 18, 1969, pp. 557-569; R.F. Newbold, „Vitellius and the Roman Plebs”, *Historia*, 21, 1972, pp. 308-319; P. Petit, *op. cit.*, pp. 105-109; E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 237-241; *id.*, *Néron*, pp. 400-401; Gheorghe Ceașescu, „Conflictele politice din timpul domniei lui Galba”, *Revista de Istorie*, 30, 1977, pp. 1855-1870; Étienne - Paul Nicolas, *De Néron à Vespasien. Études et perspectives historiques suivies de l'analyse du catalogue et de la reproduction des monnaies „oppositionnelles” connues des années 67 à 70*, Paris, 1979; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 147-148; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 52-54.

⁸ Referitor la Principatele lui Vespasian și Titus, vezi H. Graf, *Kaiser Vespasian. Untersuchungen zur Suetons Vita*, Stuttgart, 1937; G.M. Bersanetti, *Vespasiano*, Roma, 1941; Léon Homo, *Vespasien, l'empereur du bon sens*, Paris, 1949; Jean Gagé, „Vespasien et la mémoire de Galba”, *Revue des Études Anciennes*, 54, 1952, pp. 290-315; M. Fortina, *L'imperatore Tito*, Torino, 1955; Michael Hammand, *The Transmission of the Powers of the Roman Emperors*, Roma, 1956, *passim*; B. Parsi, *Désignation et investiture de l'empereur*

romain, Paris, 1963, *passim*; Y. Yadin, *Masada, a Fortress of Herod and the Zealots Last Stand*, London, 1966; Mario Attilio Levi, *L'Impero Romano*, Torino, 1967, I, pp. 350-351; E. Bianco, „Indirizzi programmatici e propagandistici nella monetazione di Vespasiano“, *Rivista Italiana Numismatica*, 70, 1968, pp. 145-230; G. Boulever, *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain*, Napoli, 1970, pp. 209-236; D. Fishwick, „The Institution of Provincial Cult in Roman Mauretania“, *Historia*, 21, 1972, pp. 698-711; E. Cizek, *L'époque de Néron*, p. 241; P. Petit, *op. cit.*, pp. 109-118; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 148; Y. Roman, *op. cit.*, p. 47. Legătura dintre Titus și Berenice a fost imortalizată de Racine.

⁹ Pentru Domițian și politica lui, vezi Stéphane Gsell, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien*, Paris, 1894; P.A. Arias, *Domiziano*, Catania, 1945; E. Maggi, *I rilievi Flavi del Palazzo della Cancellaria*, Roma, 1945; Hans-Georg Pflaum, *Essai sur les procuratèles équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris, 1950, pp. 50-54; G.-Ch. Picard, *Les trophées*, pp. 365-366; J.-M.-C. Toynbee, *The Flavian Reliefs from the Palazzo della Cancellaria in Roma*, Oxford, 1957; V. Sirago, *L'Italia agraria sotto Traiano*, Louvain, 1958, pp. 256-268; Albino Garzetti, *L'Impero Romano da Tiberio agli Antonini*, Bologna, 1960, pp. 281-311; 395; 651-652; J. Daniélou – Henri Irénée Marrou, *Nouvelle histoire de l'Église*, I: *Des origines à Saint Grégoire le Grand (604 apr. J.-C.)*, Paris, 1963, pp. 113-114; Marta Sordi, *Il cristianesimo a Roma*, Bologna, 1965, pp. 107-108; G. Walser, „Der Putsch des Saturninus gegen Domitian“, *Festschrift Laun Belart, Provincialia*, Basel, 1968, pp. 497-507; G. Boulever, *op. cit.*, pp. 236-258; P. Petit, *op. cit.*, pp. 118-121; John Devreker, „La continuité dans le consilium principis sous les Flaviens“, *Ancient Society*, 8, 1977, pp. 223-243; Eugen Cizek, „Traian și moștenirea neroniană“, *Culegere de Studii de Civilizație Romană*, București, 1979, pp. 29-45, în speță pp. 30-31; *id.*, *Epoca lui Traian*, pp. 75-90; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 148-149; R.-F. Martin, *op. cit.*, pp. 345; 348; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 47-48; 50; 57-58.

¹⁰ Referitor la *scrinia* și la funcționariatul imperial, inclusiv ecvestru, vezi V. Scramuzza, *op. cit.*, pp. 4; 41-43; 80-89; 117-127; 137; 257-279; J. Gaudemet, *Institutions*, pp. 480-481; G. Boulever, *op. cit.*, pp. 23-73; F. De Martino, *op. cit.*, IV, pp. 566-596; P.R.C. Weaver, *op. cit.*, pp. 197-281; P. Petit, *op. cit.*, pp. 49; 85-89; E. Cizek, *Néron*, pp. 78; 202-203; *id.*, *Mentalități*, pp. 243-245; *id.*, *Claudiu*, pp. 135-136; 139-141; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 168-170; F. Jacques-J. Scheid, *op. cit.*, pp. 99; 337-338; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 145-146; B. Levick, *op. cit.*, pp. 82-85; J. Melmoux, *op. cit.*, pp. 27-29; 89-90; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 56-57.

¹¹ Pentru *consilium principis* sub Iulio-Claudianii, vezi V. Scramuzza, *op. cit.*, pp. 4; 48; 50; 81-88; 258-260; 270; J.A. Crook, *Consilium principis. Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge, 1955, *passim*; J. Gaudemet, *Institutions*, p. 480; P. Petit, *op. cit.*, p. 166; F. Millar, *The Emperor*, pp. 94-122; J. Devreker, *op. cit.*, pp. 223-243; E. Cizek, *Néron*, pp. 213-215; *id.*, *Mentalități*, pp. 242-243; *id.*, *Claudiu*, p. 131; B. Levick, *op. cit.*, pp. 94-103; J. Melmoux, *op. cit.*, pp. 25-26.

¹² Pentru extinderea cetățeniei romane, pentru alocuțiunea lui Tacit, inclusiv pentru *Tabula Claudiana*, a se vedea Theodor Mommsen, „Zur Rede des Kaisers Claudius“, *Rheinisches Museum für Philologie*, 9, 1850, pp. 443-450; H.J. Cunningham, „Claudius and the Primores Galliae“, *Classical Quarterly*, 8, 1914, pp. 132-133; Philippe Fabia, *La Table Claudienne de Lyon*, Lyon, 1929, *passim*; A. Momigliano, *Claudius: the Emperor*, pp. 10-12; A.N. Sherwin White, *Roman Citizenship*, Oxford, 1939, *passim*; V. Scramuzza, *op. cit.*, pp. 103; 129-143; 266-282; Ettore Paratore, *Tacito*, Milano, 1951, pp. 723-754; Norma P. Miller, „The Claudius Tablet and Tacitus: a Reconsideration“, *Rheinisches Museum*, 99, 1956, pp. 304-315; sir Ronald Syme,

Tacitus, 2 vol., Oxford, 1958, I, p. 462; II, pp. 799-800; D. Flach, „Die Rede des Claudius de iure honorum Gallis dando“, *Hermes*, 101, 1973, pp. 313-320; P. Petit, *op. cit.*, pp. 88; 190-192; P. Sage, „La Table claudienne et le style de l'empereur Claude: essai de réhabilitation“, *Revue des Études Latines*, 58, 1980, pp. 274-312; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 171-172; B. Levick, *op. cit.*, pp. 137; 164-165; F. Jacques-J. Scheid, *op. cit.*, pp. 216-219; 247; 275-277; André Chastagnol, *Le Sénat*, Paris, 1992, pp. 66-69; 79-93; 395; 505; 582; J. Melmoux, *op. cit.*, pp. 25-26; 32; 45-54; D. și Y. Roman, *op. cit.*, pp. 469; 505; 526-531; 555; 629; 696-697; 700; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 55-56; 85; E. Cizek, *Claudii*, pp. 154-157; 190-200; 202-204.

¹³ Cu privire la statutul și problemele iudeilor, din diaspora și din Palestina antică, a se vedea R. Laqueur, *Der jüdische Historiker Josephus*, Giesen, 1920; Gaetano de Sanctis, „Claudio e i Giudei d'Alessandria“, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 2, 1924, pp. 473-513; Idris Bell, *Jews and Christians in Egypt*, London, 1924; H. Jaune, „La lettre de Claude aux Alexandrins“, *Mélanges Franz Cumont. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, 4, fasc. 1, 1936, pp. 273-295; V. Scramuzza, *op. cit.*, pp. 71; 74; 192-195; 252-256; 285-286; 304; M. Musurillo, *The Acts of the Pagan Martyrs: Acta Alexandrinorum*, Oxford, 1954; S.W. Baron, *Histoire d'Israel, vie sociale et religieuse. II Les premiers siècles de l'ère chrétienne*, Paris, 1956, *passim*; A. Benoît-M. Simon, *Le judaïsme et le christianisme antique*, Paris, 1968, pp. 24-32; 248-255; H. Kreissig, „Die landwirtschaftliche Situation in Palästina vor dem jüdischen Krieg“, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, 17, 1969, pp. 223-254, dar și M. Hengel, *Die Zeloten. Untersuchungen zur jüdischen Freiheitsbewegung in der Zeit von Herodes I bis 70 n. Chr.*, Leiden, 1961; P. Petit, *op. cit.*, pp. 88-89; 101; 271-272; E. Cizek, *Néron*, pp. 296-297; *id.*, *Claudii*, pp. 118; 178-190; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 178-179; 326-331; B. Levick, *op. cit.*, pp. 166; 182-187; Jean Sirinelli, *Les enfants d'Alexandre. La littérature et la pensée grecques: 334 av. J.-C.-519 ap. J.-C.*, Paris, 1993, pp. 224-228; J. Melmoux, *op. cit.*, pp. 74-82; 86-87; referitor la situația din Gallii și din Hispanii, vezi Albert Grenier, „Tibère et la Gaule romaine“, *Revue des Études Latines*, 1936, pp. 373-388; J.J. Hatt, *Histoire de la Gaule romaine, colonisation ou colonialisme*, ed. a 3-a, Paris, 1970, pp. 119-125; P. Petit, *op. cit.*, pp. 77-78; 143-146; D. și Y. Roman, *op. cit.*, pp. 516-521; 532-605; relativ la Africa și la revolta lui Tacfarinas, vezi P. Petit, *op. cit.*, pp. 77-78; 143-149; 393-394; pentru Britannia, vezi R.G. Collingwood – J.N. Myres, *Roman Britain and the English Settlements*, Oxford, 1936, pp. 17-261; V. Scramuzza, *op. cit.*, pp. 121-122; 200-213; 305-312; C.M. Bulst, „The Rebellion of Queen Boudicca in A.D. 60“, *Historia*, 10, 1961, pp. 496-509; D.R. Dudley-G. Webster, *The Rebellion of Boudicca*, London, 1962; *id.*, *The Roman Conquest of Britain*, ed. a 2-a, London, 1973; S.L. Dyon, „Native Revolt in the Roman Empire“, *Historia*, 20, 1971, pp. 258-264; P. Petit, *op. cit.* pp. 92; 99; 111; 271-272; E. Cizek, *Néron*, pp. 295-296; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 181-182; 252; B. Levick, *op. cit.*, pp. 133-143; J. Melmoux, *op. cit.*, pp. 64-68; pentru anexarea Traciei, vezi V. Scramuzza, *op. cit.*, pp. 180-184; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 157; 180; 303-306; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 145; Jerzy Kolendo, „Claude et l'annexion de la Trace“, *Claude de Lyon* pp. 214-216.

¹⁴ Cu privire la politica externă a împăraților secolului I d.C., vezi St. Gsell, *op. cit.*, pp. 176-227; Werner Schur, *Die Orientpolitik des Kaisers Nero*, Beiheft 15 la *Klio*, Leipzig, 1923, pp. 1-29; 39-91; *id.*, „Zur neronischen Ostpolitik“, *Klio*, 20, 1925-1926, pp. 215-222; Eve M. Sanford, „Nero and the East“, *Havard Studies in Classical Philology*, 42, 1937, pp. 75-103; Carl Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig, 1938, pp. 3-32; V. Scramuzza, *op. cit.*, pp. 14; 305; 311; E. Koestermann, „Die Feldzüge des Germanicus 14-

16 n. Chr.", *Historia*, 1957, pp. 429-479; Dionis M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, pp. 137-170; Emil Condurachi, „Tiberio Plauzio Aeliano e il trasferimento dei 100.000 Transdanubiani nella Mesia“, *Epigraphica*, 19, 1959, pp. 49-65; A. Garzetti, *op. cit.*, pp. 133-134; 179-190; 299-300; 627-630; L. Harmand, *L'Occident romain*, Paris, 1960, pp. 151-167; E. Demougeot, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*, I, *Des origines germaniques à l'avènement de Dioclétien*, Paris, 1969, pp. 11-123; M.A. Levi, *Nerone*, pp. 167-176; 181-187; 198; 206-208; K. Gilmartin, „Corbulo's Campaigns in the East“, *Historia*, 22, 1973, pp. 583-626; P. Petit, *op. cit.*, pp. 79-80; 90-92; 99-101; 122-124; Hadrian Daicoviciu, *Dacii*, București, 1972, pp. 319-327; Radu Vulpe, *op. cit.*, pp. 132-134; 152-259; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 81-86; *id.*, *Néron*, pp. 319-348; *id.*, *Claudiu*, pp. 205-227; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 179-183; 293-299; 301-306; 399; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 144-146; 148-149; B. Levick, *op. cit.*, pp. 133-167; 178-179; J. Melmoux, *op. cit.*, pp. 55-70. Pentru problemele Mauritaniei, a se consulta și P. Fishwick, „The Annexation of Mauretania“, *Historia*, 20, 1971, pp. 467-487.

¹⁵ Pentru armata romană și ideea de frontieră, vezi G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Varese, 1953, pp. 20-75; 157-227; Geza Alföldy, „Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des I Jahrh.“, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 1959, pp. 113-141; H.M.D. Parker, *The Roman Legions*, Cambridge, 1961, pp. 150-155; P. Petit, *op. cit.*, 121-122; Horia C. Matei, *Civilizația Romei antice*, București, 1980, p. 382; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 170-177; M. Le Glay-J.L. Voisin-Y. Le Bohec, *op. cit.*, pp. 175-176; 227; M. Le Glay, *Empire*, pp. 107-113; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 58-64 (tabelul referitor la distribuția forțelor militare romane se află la p. 60; dar el urmărește evoluția lor între 10 și 185 d.C.; desenul-schemă figurează la p. 63); E. Cizek, *Claudiu*, pp. 68-70; 209. *Limes*-ul britann, care va fi alcătuit sub Hadrian și Antoninus Pius, va echivala efectiv cu un zid întărit cu turnuri de apărare și o șosea construită alături de el. *Limes*-urile renane și danubiene vor fi adaptate valorii defensive a fluviilor. Numai în zona Câmpurilor Decumate, *limes*-ul renan va echivala cu o apărare liniară. În rest aceste *limes*-uri se vor baza pe o țesătură de forturi și mici fortificații. În Africa trebuia apărută o frontieră lungă de 3.000 kilometri. De aceea s-a recurs la asamblări de bariere artificiale discontinue, ca, de pildă, „șanțul Africii“, *fossatum Africae*, din Numidia, înzestrat cu un meterez și precedat de forturi și de turnuri, legate între ele prin șosele și dispuse astfel încât să comunice rapid prin focuri de semnalizare. S-au descoperit vestigii de bariere artificiale în Tunisia și în Libia actuale. *Limes*-ul african asigură protecție militară, însă controla și mișcările populațiilor, călăuzea deplasarea pe cămile a comercianților, ocrotea segmentele agricole cultivate. Astfel anumiți nomazi s-au convertit la agricultura sedentară și au irigat solurile unde s-au instalat. Instalațiile *limes*-ului sirian se învedeau multiforme, în funcție de particularitățile fiecărei zone pe care o acopereau. Aici funcționau posturi defensive și puțuri adânci. Comunicați între ele printr-o rețea foarte densă de drumuri.

¹⁶ Pentru mărcile prevalente ale economiei Imperiului timpuriu, vezi M. Rostovzev, *op. cit.*, pp. 10-12; 104-117; M.P. Charlesworth, *Les routes et le trafic commercial de l'Empire romain*, trad. fr. de Pierre Grimal, Paris, 1938, *passim*; V. Scramuzza, *op. cit.*, pp. 158-159; 170-175; 292-300; G.E.F. Chilver, *Cisalpine Gaul. Social and Economic History from 49 B.C. to the Death of Trajan*, Oxford, 1941; Silvio Panciera, *Vita economica di Aquileia in età romana*, Venezia, 1957, *passim*; V. Sirago, *L'Italia agraria sotto Traiano*, Louvain, 1958, pp. 19; 65-77; 128-150; 217-249; A. Garzetti, *op. cit.*, pp. 377-378; 668; P. Merlat, „Plin le Jeune propriétaire foncier“, *Hommages à Léon Herman*, Bruxelles, 1960, pp. 512-540; Jean Rougé, *Recherches sur*

l'organization du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain, Paris, 1966, *passim*; R. Martin, „Plin le Jeune et les problèmes économiques de son temps”, *Revue des Études Anciennes*, 69, 1967, pp. 62-97; *id.*, *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales*, Paris, 1971, *passim*; J.-M. Engel, *op. cit.*, pp. 88-90; P. Petit, *op. cit.*, pp. 115-116; 136-143; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 59-62; 71; *id.*, *Claudiu*, pp. 72-75; 143-144; Michèle Corbier, „Propriété et gestion de la terre: grand domaine et économie paysanne”, *Aspects de la Recherche Historique en France et en Allemagne. Tendances et Méthodes*, Göttingen, 1981, pp. 11-29; J.-P. Morel, „La topographie de l'artisanat et du commerce dans la Rome antique”, *L'Urbs, Espace Urbain et Histoire, I-er siècle av. J.-C.-III-e siècle ap. J.-C.*, Roma, 1987, pp. 127-155; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 230-249; 265-267; F. Jacques-J. Scheid, *op. cit.*, pp. 136-138; 315-317; 373-392; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 127-139; D. și Y. Roman, *op. cit.*, pp. 580-598; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 31-37. Se poate folosi și Cl. Nicolet, *Rendre à César*, pp. 127-219; 280-289.

¹⁷ Pentru finanțele Imperiului și reforma monetară a lui Nero, vezi Michel Soutzo, „Le système monétaire de Néron”, *Revue Numismatique*⁴, 2, 1892, pp. 656-666; *ibid.*, 3, 1899, pp. 9-21; M. Rostovzev, *op. cit.*, pp. 98-118; M. Rabossi, „La coniazione di Nerone. La riforma dell'oro e dell'argento”, *Acme*, 6, 1953, pp. 479-487; M.E.K. Thornton, „Nero's New Deal”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 102, 1971, pp. 621-629; A. Savio, „La riforma monetaria di Nerone”, *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche*, 1, 1972, pp. 89-99; E. Cizek, *Néron*, pp. 301-303; *id.*, *Claudiu*, p. 143; M.A. Levi, *op. cit.*, pp. VI-VII; 194-197; 213-214; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 37; 53-54. În legătură cu anumite probleme ale fiscolei și finanțelor, a se vedea și V. Scramuzza, *op. cit.*, pp. 118-123; 157-159; 219-224; 272; 291; R. Besnier, „Les procurateurs provinciaux pendant le règne de Claude”, *Revue Belge de Philologie*, 1950, pp. 439-459; G. Boulevert, *op. cit.*, pp. 91-191; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 166-167; B. Levick, *op. cit.*, pp. 85; 122-138; M. Le Glay-J.L. Voisin-Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 254; J. Melmoux, *op. cit.*, p. 37; 58.

¹⁸ Pentru populația Romei și a Imperiului, vezi H.J. Loane, *Industry and Commerce of the City of Rome (50 B.C.-200 A.D.)*, Baltimore, 1938; G. Lugli, *Roma antica, il centro monumentale*, Roma, 1946; F.G. Maier, „Römische Bevölkerungsgeschichte und Inschriftenstatistik”, *Historia*, 1954, pp. 318-351; F. Castagnoli-C. Cecchelli-G. Giovannoni-M. Zocca, *Topografia ed urbanistica di Roma*, Bologna, 1958; E. Nash, *Bildlexicon zur Topographie des antiken Roms*, 2 vol., Tübingen, 1961-1962, *passim*; Joel Le Gall, „Rome ville des fainéants?”, *Revue des Études Latines*, 49, 1971, pp. 266-277; Jean-Noël Robert, *Les plaisirs à Rome*, Paris, 1983, pp. 41-79; L. Duret-J.P. Néraudau, *op. cit.*, 1983, pp. 396-399; B. Levick, *op. cit.*, pp. 3-9; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 243-245; F. Jacques-J. Scheid, *op. cit.*, pp. 214-218; 296-301; 321-324; M. Le Glay, *Empire*, pp. 143-165; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 24-28; 129; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 73-74; *id.*, *Claudiu*, pp. 75-76. A se vedea și P. Petit, *op. cit.*, pp. 141-142.

¹⁹ Relativ la categoriile sociale din secolul Iulio-Claudianilor și Flavienilor, vezi M. Rostovzev, *op. cit.*, pp. 124-126; V. Scramuzza, *op. cit.*, pp. 108-109; 144; 209; 267; S. De Laet, „Le rang social du primipile à l'époque d'Auguste et de Tibère”, *Antiquité Classique*, 1940, pp. 13-23; *id.*, *De Samenstelling van den romeinischen senaat gedurende de eerste eeuw van het principat (28 voor Chr. - 68 n. Chr.)*, Antwerpen, 1941, *passim*; *id.*, *Aspects de la vie sociale et économique sous Auguste et Tibère*, Bruxelles, 1944, *passim*; Ch. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Empire*, Cambridge, 1950, *passim*; H.-G. Pflaum, *op. cit.*, pp. 9-24; 33-57; P. Mac Alindon, „Entry to the Senate in the Early Empire”,

Journal of Roman Studies, 47, 1957, pp. 191-195; A.M. Duff, *Freedmen in the Early Empire*, retipărire, Cambridge, 1958, *passim*; Geza Alföldy, „Augustales und Sevirkörperschaften in Pannonien“, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, 6, 1958, pp. 433-459; *id.*, „Individualität und Kollektivform in der Epigraphik des römischen Senatorenstandes“, *Atti del Colloquio Internazionale AIEGL su Epigrafia e Ordine Senatorio*, Roma, 14-20 maggio 1981, 2 vol., Roma, 1982, pp. 37-35; A. Garzetti, *op. cit.*, pp. 322; 356; 372-374; 443-445; M.G. Jarrett, „The African Contribution to the Imperial Equestrian Service“, *Historia*, 1962, pp. 209-226; B. Grenzheuser, *Kaiser und Senat in der Zeit vor Nero bis Nerva*, Münster, 1964; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 38; 138-143; H. Chantraine, *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser. Studien zur ihrer Nomenklatur*, Wiesbaden, 1967, *passim*; R. Duthay, „Notes onomastique sur les Augustales, cognomina et indication de statut“, *Antiquité Classique*, 1970, pp. 88-105; B. Dobson, „The Centurionate and Social Mobility during the Principate“, *Colloque. Structures sociales de l'Antiquité (Caen)*, Paris, 1970, pp. 99-116; *id.*, *Die Primipilares Persönlichkeits Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeits eines römischen Offiziersranges*, Beiheft la Bonner Jahrbücher, 37, Köln-Bonn, 1978; J.H. D'Arms, *Roman on the Bay of Naples. A Social and Cultural Studies of the Villas and their Owners from 150 B.C. to 400 A.D.*, London, 1972; J. Vogt, *Bibliographie der antiken Sklaverei*, Bochum, 1971; P.A. Brunt, *Italian Manpower, 225 B.C.-14 A.D.*, Oxford, 1971, *passim*; H. Solin, *Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rome*, Helsinki, 1971, *passim*; P.R.C. Weaver, *op. cit.*, pp. 2-32; 105; 135; 199-308; 341-349; J.-M. Engel, *op. cit.*, pp. 16-17; P. Petit, *op. cit.*, pp. 127-136; R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge, 1974, pp. 17-32; 343; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 63-70; *id.*, *Mentalități*, pp. 126-133; *id.*, *Claudiu*, pp. 70; 77-8.; 152-154; Ségalène Demoungin, „Uterque ordo. Les rapports entre l'ordre sénatorial et l'ordre équestre sous les Julio-Claudiens“, *Atti del Colloquio Internazionale AIEGL*, pp. 73-104; *id.*, „L'ordre équestre“, *passim*; R.I. Talbert, *op. cit.*, *passim*; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 166-167; 175; 235-272; F. Jacques - J. Scheid, *op. cit.*, pp. 62-64; 98-264; 297-379; M. Le Glay-J.-L. Voisin-Y. Le Bohec, *op. cit.*, pp. 167; 175; 241-242; M. Le Glay, *Empire*, pp. 139-157; A. Chastagnol, *op. cit.*, pp. 42; 65-83; 106-117; 164-171; 307-386; 396-420; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 55-57. În ce privește ordinele, censul etc., vezi și Cl. Nicolet, *Rendre à César*, pp. 224-269.

²⁰ Pentru evergetism, competiții electorale locale și colegii, vezi Robert Étienne, *La vie quotidienne à Pompéi*, Paris, 1966, reeditată ulterior, *passim*; R.P. Duncan-Jones, „The Procurator as Civic Benefactor“, *Journal of Roman Studies*, 64, 1974, pp. 79-85; A. Los, *op. cit.*, pp. 847-873; G. Weisch-Klein, *Liberalitas in rem publicam*, Bonn, 1990, *passim*; M. Le Glay, *Empire*, pp. 148-149; 164-165; pentru fenomenul asociativ, circuli și colegii, vezi Jean-Pierre Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, Louvain, 1895; F.M. De Robertis, *op. cit.*, *passim*; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 307-313; R. Étienne, *La vie quotidienne*, pp. 408-411; E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 55-57; *id.*, *Néron*, pp. 219-246; *id.*, *Mentalități*, pp. 26-30; *id.*, *Claudiu*, pp. 76-77; P. Petit, *op. cit.*, pp. 56; 230-232; 259; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 264-399; 415-417; 473-476; F. Jacques-J. Scheid, *op. cit.*, pp. 297; 324-336; M. Le Glay, *Empire*, pp. 149.

²¹ Relativ la distacțiile romanilor, la ocupațiile lor, la viața cotidiană, vezi Jérôme Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1939, pp. 203-318; Louis Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, retipărire, Amsterdam, 1971, *passim*; Paul Veyne, *Le pain*, *passim*; *id.*, *Imperiul roman*, pp. 101-140; J.-N. Robert, *op. cit.*, pp. 71-228; L. Duret-J.P. Néraudau, *op. cit.*, pp. 185-278; A. Dosi-Fr. Schnell, *A tavola con i Romani antichi*, Roma,

1984; Jean-Claude Galvin, *L'amphitéâtre romain. Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions*, 2 vol., Paris, 1988, *passim*; M. Wörrle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, München, 1988, *passim*; M. Le Glay, *Empire*, pp. 159-164; J.-M. André, *La villégiature*, pp. 44-79.

²² La solstițiul de iarnă exista următoarea succesiune a orelor diurne: I (*hora prima*), de la 7.33 la 8.17; II (*hora secunda*), de la 8.17 la 9.02; III (*hora tertia*), de la 9.02 la 9.46; IV (*hora quarta*), de la 9.46 la 10.31; V (*hora quinta*), de la 10.31 la 11.15; VI (*hora sexta*), de la 11.15 la 12 fix; VII (*hora septima*), de la 12.00 la 12.44; VIII (*hora octava*), de la 12.44 la 13.29; IX (*hora nona*), de la 13.29 la 14.13; X (*hora decima*), de la 14.13 la 14.58; XI (*hora undecima*), de la 14.58 la 15.42; XII (*hora duodecima*), de la 15.42 la 16.27. La solstițiul de vară situația se prezenta în felul următor: I, de la 4.27 la 5.42; II, de la 5.42 la 6.58; III, de la 6.58 la 8.13; IV, de la 8.13 la 9.29; V, de la 9.29 la 10.44; VI, de la 10.44 la 12.00; VII, de la 12.00 la 13.15; VIII, de la 13.15 la 14.31; IX, de la 14.31 la 15.46; X, de la 15.46 la 17.02; XI, de la 17.02 la 18.17; XII, de la 18.17 la 19.33. Firește, după solstiții, durata orelor continua să varieze. Calculul în raport cu orele moderne este efectuat după orarul Parisului (înainte de absurda schimbare de fus orar, de după 1970) de J. Carcopino, *La vie quotidienne*, pp. 178-179. Orele nocturne reproduceau așadar, cu o riguroasă antiteză, dispozitivul celor diurne, fiind lungi iarna și scurte vara.

²³ Cu privire la viața privată, vezi Ferdinand Lot, *La fin du monde antique*, Paris, 1925, *passim*; Charles Favez, „Un féministe romain: C. Musonius Rufus”, *Bulletin de la Société des Études des Lettres de Lausanne*, octombrie 1933, pp. 1-9; J. Carcopino, *La vie quotidienne*, pp. 16-70; 97-124; 171-202; P. Grimal, *Civilizația*, pp. 92-93; *id.*, *Viața în Roma antică*, trad. românească de Delia Moisil, București, 2000, pp. 61-98; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 71-72; J.N. Robert, *op. cit.*, pp. 19-69; L. Duret-J.-P. Néraudau, *op. cit.*, pp. 279-394; P. Veyne, *Imperiul roman*, pp. 43-58; 79-199; 123-196.

²⁴ Pentru transformarea mentalităților și căutarea unei noi identități, vezi Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 59-460; 492-493; *id.*, *Rendre à César*, pp. 289; 302-312; J.-N. Robert, *op. cit.*, pp. 19-40; L. Duret-J.-P. Néraudau, *op. cit.*, pp. 317-364; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 32-34; *id.*, *Mentalități*, pp. 37-42.

²⁵ Cu privire la difuzarea ideilor despre decadență, încă din antichitate, a se vedea P. Faider, „La vie littéraire à Rome sous le règne de Néron. Le rêve de Néron”, *Les Études Classiques*, 3, 1934, pp. 3 și urm. Susținerea mai recentă a acestor idei apare la diverși autori, ca J.W.H. Atkins, *Literary Criticism in Antiquity*, London, 1934, II, pp. 137 și 143-146; R. Pichon, *Histoire de la littérature*, p. 438. Combaterea lor a fost asumată de mai mulți cercetători: Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea I, București, 1975, pp. 30-32; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 406-412; P. Grimal, *Literatura*, pp. 308-309.

²⁶ Pentru trăsături cardinale ale literaturii și artelor, *circuli* etc., vezi E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 54-69; *id.*, *Néron*, pp. 71-75; 210-246; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 406-407; F. Cupaiuolo, *Itinerario*, p. 10; J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 257-258; M. Le Glay, *Empire*, pp. 165-166. Referitor la artele plastice și la arhitectură, vezi H. Schiller, *op. cit.*, pp. 640-642; Jean-Michel Croisille, *Les natures mortes campaniennes. Répertoire descriptif des peintures de nature morte du Musée National de Naples, de Pompéi, Herculaneum et Stabies*, Bruxelles, 1965, planșele 54, 85, 95 etc.; *id.*, *Poésie et art figuré dès Néron aux Flaviens. Recherches sur l'iconographie et la correspondance des arts à l'époque impériale*, Bruxelles, 1982, *passim* (demonstrează modernitatea artelor plastice din secolul I d.C.); E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 287-288; *id.*, *Néron*, p. 363; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 404-405; L. Duret-J.-P. Néraudau, *op. cit.*, *passim*.

²⁷ Pentru filosofia și literatura secolului, pentru curente estetic-literare, vezi Eduard Norden, *Die antike Kunstsprosa*, ed. a 2-a, Leipzig-Berlin, 1909, I, pp. 252-300; Anton D. Leeman, *Orationis ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. ital. de Gian Carlo Giardina-Rita Cuccioli Meloni, Bologna, 1974 (ed. engleză, 1963), pp. 295-458; E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 247-409; *id.*, *Seneca*, București, 1972; *id.*, *Néron*, pp. 363-374; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 404; 407-412; F. Cupaiuolo, *Itinerario*, pp. 13; 16; 18-48; 50-55; Alain Michel, „Rhétorique et philosophie chez Sénèque (Ad Marciam, 17-18)“, *Actas del V Congreso Español de Estudios Clásicos*, 1978, pp. 319-320; René Martin-Jacques Gaillard, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 71-80; 176-186; 204-205; 235-237; II, pp. 141-148; 186; Florence Dupont, *Le théâtre latin*, Paris, 1988, pp. 27-41; M. Le Glay, *Empire*, pp. 166-171; Jacques Gaillard, *Approche de la littérature latine. Des origines à Apulée*, Paris, 1992, pp. 95-109; P. Grimal, *Literatura*, pp. 292-364.

²⁸ Pentru religiile romane și cultul imperial, vezi V. Scramuzza, *op. cit.*, pp. 146-155; 287-290; F. Taeger, *Charisma*, Stuttgart, 1960, *passim*; V. Tran Tam Tinh, *Le culte d'Isis à Pompéi*, Paris, 1964; M. Le Glay, *La religion romaine*, Paris, 1971, pp. 58-63; *id.*, *Empire*, pp. 114-121; Robert Étienne, *Le culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, reeditare, Paris, 1974, *passim*; S.R.F. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge, 1984, *passim*; D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West*, 2 vol., Leiden, 1987, *passim*; Robert-Alain Turcan, *Mithra et le mithriacisme*, Paris, 1987, pp. 17-121; *id.*, *Cultes orientaux*, pp. 7-264; Marie-Laure Freyburger-Galland - Gérard Freyburger - Jean-Christian Tautill, *Sectes religieuses en Grèce et à Rome dans l'antiquité païenne*, Paris, 1986, pp. 244-338; Ramsay Mac Mullen, *Le paganisme dans l'Empire romain*, trad. fr. de Alain Spiquel-Aline Rousselle, Paris, 1986, pp. 180-206; F. Jacques - J. Scheid, *op. cit.*, p. 249; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 402-404; *id.*, *Mentalități*, pp. 126-127; 236-237; *id.*, *Claudiu*, pp. 87-90; 165-169; 257-258; D. și Y. Roman, *op. cit.*, pp. 544; 629; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 18-21; 94-95.

X. ANTONINII, SEVERII ȘI SFÂRȘITUL PRINCIPATULUI (96-285 d.C.)

Apogeul antichității și sfârșitul Principatului (96-285 d.C.)

Secvența istorică tratată în acest capitol încorporează apogeul nu numai al Imperiului, ci și al civilizației antice greco-romane. Dar poartă și asupra unei recesiuni profunde, care a succedat apogeeului, conducând Imperiul până în pragul disoluției. Forțele vii, centripete l-au salvat, au evitat dezastrul și au asigurat redresarea statului roman, între parametrii politici și mentali radical înnoiți.

Acest apogeu coincide cu ceea ce îndeobște se definește ca „secolul Antoninilor” (96-193 d.C.). Dar, în pofida unor dificultăți, care anunțau impasul consecutiv, el a continuat sub Severi, până în 235 ori chiar în 238 d.C. Jean-Pierre Martin observă că, în 197 d.C., Septimius Severus a recurs la o stranie ceremonie de adoptare postumă a lui de către Marcus Aurelius. Astfel Septimius Severus a devenit fiul adoptiv al lui Marcus Aurelius și fratele lui Commodus; se pune în operă o continuitate artificială a Antoninilor, ca și statuarea noțiunii de „secol al Antoninilor”, pe care Severii pretindeau că îl prelungesc. Emergeau câteva idei esențiale, pe care contemporanii acestor evenimente le-au conștientizat foarte repede. Principatele Antoninilor au servit ca reper generațiilor următoare, în virtutea valorii lor morale și politice, care fundamentase unitatea așa-zisului „secol” al acestor împărați. Cum, cu excepția lui Marcus Aurelius, Antoninii nu au avut fii și au adoptat succesori desemnați de ei, intelectualii vremii au putut susține că se realizase triumful ideii, îndrăgite încă de sub Flavieni, a succesiunii preluate de cel mai bun cetățean și senator. În realitate, începând de la Traian, toți succesorii împăraților în viață au fost fie rude de sânge ale principelui în funcțiune, fie persoane legate de conducătorii Imperiului prin diverse relații conjugale cu descendențe ale suveranilor. Se masca de fapt persistența eredității imperiale *de facto*. Cu excepția Principatului lui Commodus, în „secolul Antoninilor” autoritarismul imperial a evitat despotismul violent, ostentativ, și a prezervat prestigiul senatului, o anumită „libertate”, *libertas*, a indivizilor, care în definitiv echivala cu motivația actelor ce li se solicitau, cu sentimentul că dispun de capacitatea limitată de a gândi, fără să fie loviți de legea despre maiestate, în special cu salvagardarea în general a vieților și averilor. Pe lângă ocrotirea proprietății private, a societății civile, s-a menținut, în mare parte, o anumită stabilitate monetară. Prin excelență s-au acumulat calmul și pacea Imperiului, cu excepția dificultăților întâmpinate la începutul și sfârșitul secvenței istorice respective.

S-a realizat o prosperitate materială până atunci necunoscută antichității, o expansiune masivă a civilizației, tradusă de o urbanizare globalizantă, de propășirea orașelor, de creșterea foarte pregnantă a nivelului de trai al locuitorilor Imperiului, de o adevărată desăvârșire a uniformizării modului de viață roman, de perfecționarea infrastructurilor rutiere și a diverselor rețele de comunicații, până la cote nebănuite anterior. A progresat

substanțial municipalizarea, care a pregătit conferirea, în 212 d.C., a cetățeniei romane majorității zdrobitoare a locuitorilor Imperiului. Gradul de alfabetizare și de culturalizare a acestor locuitori a atins un nivel care nu va mai putea fi recuperat decât în secolul al XVIII-lea! S-a configurat un respect sporit față de om ca individ și s-a glorificat conceptul de *humanitas*. Antoninii au arborat acest ideal și au încercat să-l traducă în expresii materiale relevante. S-a degajat efectiv o eră de măreție, pace și stabilitate, în condițiile victoriei unei noi mentalități și unei noi identități. Sau, altfel formulat, *după un veac de criză de creștere, de profil mental renascentist, a urmat un secol clasic, de stabilitate generalizată. Astfel cum ulterior secolul al XVII-lea va succeda secolului al XVI-lea*. Léon Homo definește cândva secolul Antoninilor ca veacul de aur al Imperiului.

Vârful acestei expansiuni pluriforme a fost atins sub Principatul lui Traian. S-a deslușit chiar percepția unui „secol al lui Traian“, *saeculum Traiani*, în sensul cândva asumat de „secolul lui August“. Vom constata mai jos că analogia nu este incidental evocată de noi. Propaganda unor intelectuali și scriitori, care acum, altfel decât anterior, se raliază în masă Principatului traianeic, înglobează explicit - sau aproape - conceptul de „secol“ al lui Traian. Pliniu cel Tânăr, definit de cercetătoarea spaniolă Maria Pilar Gonzalez-Conde ca „teoreticianul“ regimului politic instituit de Traian, îl felicită pe acest principe, după accesul la puterea supremă, exclamând: „să-ți meargă bine toate, adică să fie demne de secolul tău“, *prospera omnia, id est digna saeculo tuo* (*Ep.*, 10, 1, 2). În alte mărturii, același Pliniu se referă la „începuturile unui Principat foarte fericit“, *initia felicissimi principatus*, la „un secol foarte fericit“, *felicissimum ori beatissimum saeculum*, la „liniștea secolului tău“ (al cezarului), în text *tranquillitati saeculi tui*, la „bunurile secolului“, *bona saeculi* (Plin., *Ep.*, 10, 2, 2-3; 3a, 2; *Pan.*, 36, 4; și 40, 5; 46, 4; 7; 93, 2). Dar Pliniu nu este singurul care glorifică acest *saeculum Traiani*. Și Tacit exaltă, la începutul Principatului traianeic, implantarea unui „foarte fericit secol“, *beatissimum saeculum* (*Agr.*, 3, 1), în vreme ce Suetoniu va opina ulterior că primii Antonini au făurit „situația cea mai prosperă și mai fericită pentru stat“, *beatiorum laetiooremque.... rei publicae statum* (*Dom.*, 23, 4). Aceeși Maria Pilar Gonzalez-Conde reliefează că imaginile furnizate de arcul de la Benevent, înălțat de Traian, celebrează vibrant „fericirea vremurilor“ aduse de cel de al doilea Antonin. Încât „secolul lui Traian“, în sens restrâns, deschide, de pe culmea sa, „secolul Antoninilor“, mai lung și mai apropiat, ca formulare, de accepția noastră a noțiunii de veac. Chiar în secolul II d.C., Florus va califica Principatele lui Traian și Hadrian ca „secolul nostru“, *saeculum nostrum* (praef., 8). Nu putem subscrie aprecierii lui Karl Loewenstein, care estimează că vârful va fi atins numai sub Hadrian. Dar nici nu suntem de acord că, după Traian, ar fi urmat un platou al dezvoltării, care ar fi ilustrat de fapt un declin disimulat. După Traian n-a urmat nici o decadență, chiar dacă opinăm că efectiv s-a realizat un platou, întrucâtva mai jos situat decât culmea. Acest platou a subsistat și sub cea de a doua dinastie antonină, cum se autoprotlama, cea a Severilor. Deși atunci s-au impus o ereditate ostentativă, nedeșchizată, potențarea absolutismului în sens orientalizant, reluarea conflictelor interne sângeroase și a represiunilor, după o criză de putere întrucâtva similară celei din 68-69 d.C.

Va urma o recesiune, o criză, care a afectat numeroase domenii ale vieții unui Imperiu, aproape brusc precipitat pe o curbă descendentă. Cascada de uzurpări, Principate scurte, brutal suprimate de crâncene lupte pentru putere, care implică

armatele Imperiului au determinat această criză? Sau invers, cum opinăm, aglomerarea de Principate efemere și de înfruntări politico-militare devastatoare n-a fost decât efectul unei crize de profunzime, generate de un nou impas al mentalităților și al identității romane, ca și al structurilor politice și economico-sociale ale Imperiului? Vom analiza, în alt subcapitol, cauzele și desfășurarea „anarhiei militare”, cum a fost definită¹.

Nerva (96-98 D.C.)

Coaliția eteroclită care îl lichidase pe Domițian, s-a orientat spre un program politic prosenatorial și a determinat desemnarea ca cezar a unui senator, în vârstă de șaiszeci și șase de ani, *Marcus Cocceius Nerva*. Pe 19 septembrie 96, pretorienii și senatul au acceptat această inițiativă. Mai multe motive au pricinuit propulsarea lui Nerva la cârma Principatului. Nerva devenise un senator respectabil: aparținea unei familii care pătrunsese în senat în 36 î.C. și deci nu făcea parte din cea mai veche *nobilitas*, ci din aristocrația purcesă din „revoluția romană” a lui Octavian-Augúst. Familia lui Nerva, originară din Umbria, deci din Italia, se remarcase îndeosebi prin cariere civile, administrative și juridice, deci mai puțin prin prestații militare. Ceea ce convenea atât senatorilor tradiționaliști, cât și marilor comandanți militari, care nu vedeau în Nerva un rival strălucit. Vârsta lui înaintată, sănătatea precară demonstrau că se amâna opțiunea pentru un împărat sortit unui lung Principat. Alegerea sa dădea satisfacție atât partizanilor suprimării eredității puterii imperiale - nimeni nu mai spera în restaurarea republicii -, cât și exponenților aceleiași eredități. Întrucât Nerva nu avea moștenitori direcți de sex masculin, dar se înrudea cu Iulio-Claudianii, acum preferați Flavienilor. Îl slujise cu fidelitate și fără scrupule pe Nero, încât apărea, concomitent, ca un continuator al primei dinastii imperiale și ca un reprezentant al dimensiunii elogiabile a Principatului neronian. De altfel, atât Nerva, cât și Traian se vor reclama de la această legendară dimensiune, care își avea numeroși ferenți. Sub Flavieni, se comportase ca un senator pacific și ponderat, în bune relații cu Domițian, cel puțin până în 93 d.C., când se iviseră tensiuni între el și ultimul din cea de a doua dinastie imperială.

Fusese consul împreună cu Domițian, chiar după jugularea conspirației lui Antonius Saturninus. De aceea puteau fi mulțumiți acei partizani ai Flavienilor și militari, care dezaprobaseră numai excesele marii terori din 93-96 d.C. De altfel, Nerva a acceptat „condamnarea memoriei”, *damnatio memoriae*, a lui Domițian de către senat. Fapt care implica nulitatea actelor cezarului precedent și martelarea, distrugerea menționării numelui acestuia de pe inscripțiile oficiale. Dar totodată Nerva a oprit reprimarea trabanților lui Domițian, inclusiv a delatorilor. Trebuia mai ales calmată ostilitatea militarilor și pretorienilor, fideli amintirii lui Domițian. Inscripțiile timpului și monedele dau seama de entuziasmul suscitât de accesul lui Nerva la Principat, întrucât salută „libertatea publică” restabilită, *LIBERTAS PVBLICA*, și „prevederea senatului”, *PROVIDENTIA SENATVS*, ilustrând aspirația spre o monarhie senatorială (*C.J.L.*, 6, 472). O monedă îl reprezintă pe Nerva alături de un senator. Inscripțiile stăruie asupra instaurării unei ere ferice, asupra bunătații și moderației atestate de către Nerva (*C.J.L.*, 10, 103; 6812-6813 = *I.L.S.*, 5819; *C.J.G.*, 1733; 2911 etc.). A putut fi evitată reeditarea perturbărilor și conflictelor militare din 68-69 d.C., nu fără mari dificultăți, abile manevre și compromisuri aproape umilitoare. Cum vom vedea mai jos, adoptarea și desemnarea succesorului au contribuit masiv la blocarea resuscitării destruc-turărilor Imperiului. Se adăuga faptul că atât „clasa politică” romană, cât și militarii erau obosiți

de frământările și tribulațiile, încercate în secolul I d.C., că Principatul se consolidase și criza de creștere lua sfârșit, în așteptarea garantării stabilității politice. Mai pe scurt, se aștepta un nou August, care va fi tocmai succesorul lui Nerva. Însuși Nerva adoptă, în formula imperială, titulatura de *Imperator Nerua Caesar Augustus*. În orice caz monedele emise în această scurtă „domnie“, de un an și câteva luni, a lui Nerva, asociază „libertatea publică“ cu „Roma renăscând“, *ROMA RENASCENS* (A. Merlín, *Les revers monétaires de l'empereur Nerva*, Paris, 1906, pp. 14 și urm.; E.M. Smallwood, p. 35, nr. 27b; p. 52, nr. 91). Sau lansează sloganuri ca „mântuirea publică“ (*SALVS PVBLICA*), „dreptatea augustului“, *IVSTITIA AVGVSTI*, „echitatea augustului“, *AEQVITAS AVGVSTI*, „pacea augustului“, *PAX AVGVSTI* (E.M. Smallwood, p. 51, nr. 91 etc.). Referința la August este, firește, relevantă. De altfel izvoarele literare reiau aceste motive propagandistice și exaltă meritele lui Nerva. Poetul Marțial, care „colaborase“ fără decență cu regimul politic al lui Domițian, glorifică de asemenea pe Nerva, pe un ton vibrant (11, 5). La rândul său, Tacit reliefează că Nerva ar fi reușit să conjuge regimuri anterior incompatibile, Principatul și libertatea (*Agr.*, 2, 1). Elogiază de asemenea „Principatul“, *principatus*, lui Nerva, contrapus *imperium*-ului, mai cu seamă militar (*H.*, 1, 1, 4). Iar Pliniu cel Tânăr și Frontinus exaltă de asemenea, pe un ton vibrant, calitățile lui Nerva (Plin., *Ep.*, 1, 12, 11; 10, 58, 7; Frontin., *Aq.*, 1, 1; 87, 2; 88, 1). Acest ultim autor definește virtuțile lui Nerva prin epitete revelatoare pentru tactica politică a acestui cezar: „foarte harnic“ și „foarte pios“, *diligentissimus* și *piissimus*. Cassius Dio și alte surse tardive celebrează de asemenea meritele lui Nerva (DC, 67, 15-68 etc.). Numai Iordanes îi va reproșa lui Nerva de a se fi învederat prea lent: singurul lui merit ar fi rezidat în adoptarea lui Traian (*Rom.*, 266).

Piissimus, deoarece Nerva calma disensiunile din senat, căruia îi hărăzea un deosebit respect. În plină reuniune a senatului, Nerva a jurat că nu va ucide nici un membru al venerabilei adunări. *Diligentissimus*, pentru că Nerva a proclamat o strategie economico-financiară de austeritate. S-a străduit să amortizeze efectele unei crize economice provocate de cheltuieli excesive, atât ale sale, cât și ale lui Domițian. A încercat să reglementeze relațiile dintre fisc și contribuabili, să limiteze anumite cheltuieli publice, dar și presiunea impozitelor. A pus la punct proiectul așa-numitelor *alimenta*, care vor fi traduse în practică de Traian. Totodată, în virtutea unor considerente de natură propagandistică, a acordat gratificații consistente plebei și militarilor. Pe baza unei legi agrare votate de comițiile populare (este ultima lor inițiativă legislativă cunoscută!), au fost cumpărate vaste loturi de pământ din Italia, care aparțineau marilor domenii, și Nerva a însărcinat anumiți senatori să le distribuie țăranilor fără pământ ori micilor proprietari (*C.I.L.*, 6, 1548; E.M. Smallwood, p. 139, nr. 433; Plin., *Ep.*, 7, 31; DC, 68, 2). Preocupat să nu suscite comparații cu Domițian, defavorabile sieși, Nerva a construit intensiv la Roma și în exteriorul ei. A fost încheiată construcția forului, începută de Domițian, care se va numi *Forum Neruae* (*C.I.L.*, 6, 953; 31213; E.M. Smallwood, p. 127, nr. 373; Stat., S., 4, 3, vv. 9-10; Mart., 10, 28, 6), a fost restatrat amfiteatrul Flavianilor, Coloseul (*C.I.L.*, 6, 37137; 8681 = *I.L.S.*, 1627), și a fost ameliorată rețeaua de apeducte (Frontin., *Aq.*, 1, 64; 87-93; 118). Unii aristocrați, victimele lui Domițian, nemulțumiți de toleranța vădită de Nerva față de delatorii lui Domițian, au organizat chiar o conspirație eșuată împotriva lui Nerva, sub conducerea unui vâstar al vechii *nobilitas*, Gaius Calpurnius Crassus Frugi Licinianus, descendent al succesorului desemnat al lui Galba și deci pretendent la Principat (*P.J.R.*, II^a, p. 50, nr. 259). Nerva a învederat indulgență: Crassus Licinianus a fost doar surghiunit la Tarent (*C.I.L.*, 6, 31724; DC, 68, 2; Aur. Vict., *Epit.*, 12, 6). În orice caz, strategia lui Nerva comporta ținte multiple, era îndreptată în toate direcțiile, „spre orice azimut“. Absolutismul imperial n-a diminuat cu nimic, iar influența reală a senatului nu a

crescut. Mai degrabă decât modelul augusteic, a fost asumat cel al primilor ani de Principat neronian, fără fațada filosofică a acestuia, cu toate că Nerva se consulta frecvent cu Dion Chrysostomul sau din Prusa, care îl sprijinea. Rudă cu Nero, bătrânul cezar și-a ales consilieri mai ales dintre foștii colaboratori ai lui Nero, ca Lucius Verginius Rufus, general loial lui Nero, pe care îl ia drept consul *ordinarius*, adică eponim, la 1 ianuarie 97 d.C. (*C.I.L.*, 3, 7010; 7015-7017; Plin., *Ep.*, 2, 1; 6, 10; 9, 9; Frontin., *Aq.*, 102; DC, 68, 2, 4).

Incontestabil, manevrele abile ale lui Nerva nu au calmat pretorienii. Nemulțumirile lor efervescente au mocnit 1 actic un an. Am remarcat, mai sus, că Nerva făcuse eforturi susținute în vederea seducerii militarilor și, în primul rând, a pretorienilor. O serie de monede dau seama de aceste eforturi. Fără îndoială, erau implicați și militarii legiunilor. De aceea legenda uneia dintre aceste monede proclamă clar *CONCORDIA EXERCITIVVM* (E.M. Smollwood, p. 51, nr. 91a). Reversul acestor monede, care datează de la începutul anului 97 d.C., figurează două mâini strânse, simbol al solidarității militarilor. Nerva înlocuise pe Norbanus, unul dintre prefecții care contribuiseră la uciderea lui Domițian, printr-un militar respectabil, cu vechi state de servicii și cunoscut ca fost prieten al lui Apollonios din Tyana, adică prin Casperius Aelianus. Părea de încredere, întrucât mai fusese prefect al pretorienilor, dar Domițian îl destituise. După ce au refuzat să se ralieze conjurației lui Cassius Longinus, pretorienii s-au revoltat în septembrie sau octombrie 97 d.C., tocmai la instigarea lui Casperius Aelianus. A izbucnit atunci o insurecție, limitată, un *tumultus* al pretorienilor, care nu solicitau capul lui Nerva, ci pedepsirea ucigașilor lui Domițian. Ei nutreau în continuare nostalgia acestuia. De unde și o inscripție pretoriană din 99-100 d.C., care, în ciuda damării memoriei fostului cezar și martelării numelui acestuia, consemnează pe Domițian (*C.I.L.*, 6, 2725 = *I.L.S.*, 2034). Inițial Nerva s-a împotrivit, mergând până la a-și oferi propria viață în schimbul salvării celor cărora le datora Principatul. Ignorând opoziția principelui, pretorienii i-au omorât pe ucigașii lui Domițian, pe prefectul încă în funcțiune și fost conjurat - ceea ce „aranja” interesele lui Casperius Aelianus - adică Titus Petronius Secundus, pe șambelanul Titus Claudius Parthenius și, probabil, pe fostul prefect Norbanus și pe libertul Entellus (Plin., *Pan.*, 5-6; DC, 68, 3, 3; Aur. Vict., *Epit.*, 12, 7-8). Pentru moment pretorienii s-au liniștit. De altfel, în rândurile legiunilor iritarea a fost puternică. Legiunile din Pannonia au vrut să se răscoale și au fost dificil calmate de Dion Chrysostomul. Plănuia oare Casperius Aelianus să-l înlăture pe Nerva, pe care îl umilise, demonstrând că împăratul nu putea apăra pe nimeni? Pliniu va spune că, în acel moment, Imperiul era gata să se prăbușească peste cezar (*Pan.*, 6, 1). Se răspândea teama de reînțoarcerea terorii lui Domițian și de reeditarea anarhiei din 68-69. Totuși nici o forță serioasă a Imperiului nu dorea o asemenea involuție. Pe de altă parte, cum am semnalat mai sus, legiunile au exercitat o foarte insistentă presiune asupra Capitalei.

Oricum abilul Nerva a răsturnat situația în câteva săptămâni. El și consilierii săi știau că trebuie desemnat, prin adopțiune, un succesor și au precipitat decizia luată în acest sens. Există un grup numeros de candidați la această adopțiune. Printre ei se numărau rudele lui Nerva, dar și una a lui Maternus. Mulți senatori doreau un principe „cetățenesc” ori „civil”, *ciuillissimus*, cum era definit însuși Nerva. Și totuși opțiunea lui Nerva s-a fixat asupra unui „bărbat militar”, *uir militaris*, adică asupra lui Marcus Ulpius Traianus, senator abia la a doua generație și neitalic, hispano-roman. Pe când

până atunci toți cezarii proveniseră din Italia. De fapt, Traian descindea dintr-o familie de imigranți italici, stabiliți cândva în Hispania. Servise ca ofițer, *tribunus militum*, nu un an sau doi, ci zece, probabil între 71 și 81 d.C., interval de timp în care dobândise o solidă experiență militară și o notabilă popularitate printre soldați. Nerva îl trimisese ca legat de provincie, deci guvernator, în Germania *Superior*, unde se afla în momentul adopțiunii. Mai mulți factori au cântărit greu în asumarea deciziei de a-l adopta pe Traian, pe lângă experiența militară a acestuia. În primul rând presiunea legiunilor. Se dădea totodată satisfacție exponenților senatoriali și intelectuali ai principiului adopției celui mai bun cetățean. Traian nu era rudă cu Nerva și nu avea el însuși fii. În sfârșit, el nu se implicase în teroarea declanșată de Domițian. Pe de altă parte se reliefa ca un slujitor leal al statului, atât sub Flavieni, cât și sub Nerva. În timpul revoltei lui Antonius Saturninus, Traian adusese pe Rin și într-un timp record legiunea I *Adiutrix*, în sprijinul lui Domițian. Cezarul îl răsplătise, ajutându-l să devină *consul ordinarius*, în 91 d.C. Mai mult decât atât, Traian devenise membru al consiliului principelui. De aceea nici nostalgicii lui Domițian și nici adversarii lor nu aveau motive să fie nemulțumiți. Pe deasupra, Traian aparținea lumii provinciale, noilor forțe sociale și politice ale Imperiului. El apărea ca omul consensului, compromisului istoric între facțiunile politice. Pacea cetățenească se impunea ca o necesitate imperioasă. Tulburările din vremea scurtului Principat al lui Nerva, conspirația lui Cassius Longinus și îndeosebi „tumultul” preterienilor atrăsese atenția asupra urgenței realizării unui contract nescris între forțele politice. De altfel izvoarele literare oglindesc relația între adoptarea lui Traian și sediunea pretoriană (Plin., *Pan.*, 8, 5 etc.; DC, 68, 3, 4; Eutr., 8, 1; Oros., *Hist.*, 7, 11, 1). Era nevoie de un om din exterior pentru garantarea acestei păci interne. Or Traian se poziționa în afara facțiunilor politice și în afara mediilor senatoriale tradiționale. Acționase în interiorul unei noi lumi romane. În sfârșit, a contat și presiunea exercitată asupra lui Nerva și sfetnicilor lui de grupul foarte activ al senatorilor hispano-romani. Acest grup ocupa posturi-cheie în gestiunea Imperiului, în guvernarea Egiptului și a Germaniilor. În mod special candidatura lui Traian a fost susținută de Lucius Licinius Sura, probabil consul în 97 d.C. Adoptarea lui Traian, ținută câțva timp secretă, a fost înfăptuită ca o lovitură de teatru, probabil la 27 octombrie 97 d.C. Pretorienii și Casperius Aelianus nu au avut altă soluție decât s-o accepte fără să protesteze. De fapt Casperius Aelianus îl cunoscuse temeinic pe tatăl lui Traian.

Nerva a profitat de vestea unei mici victorii raportate de trupele romane în Pannonia și, după o reuniune a consiliului principelui, a organizat un sacrificiu pe Capitoliu, în fața templului lui Iupiter. A adunat aici cei treizeci de lictori, care simbolizau străvechile comiții curiate, practic dispărute. Pe Capitoliu a proclamat adoptarea lui Traian, care nici nu se afla la Roma. De altminteri, Traian nu și-a modificat radical numele, după adoptare. El nu s-a declarat Marcus Cocceius Nerva Traianus, ci doar *Marcus Ulpius Nerva Traianus*, adăugând deci numai un mic complement la numele său. S-a revelat astfel caracterul parțial al adopțiunii și prioritatea conferită normelor monarhiei electiv. Ceilalți Antonini vor proceda altfel: Antoninus Pius va deveni un Aelius. În plus, Pliniu pretinde că Traian nu ar fi fost la curent cu adopțiunea, acceptată de el spre a se supune senatului și poporului roman (*Pan.*, 9, 4; 10, 2).

Nerva nu s-a limitat la o simplă adopțiune. El l-a transformat pe Traian în coregent al Imperiului. I-a acordat titlul de *Caesar* și calitatea de „împărat și asociat la puterea

tribuniciană", *imperator et consors tribuniciae potestatis* (Plin., *Pan.*, 9, 1; și 8, 4; 10, 3-4; DC, 68, 3, 4; Aur. Vict., *Caes.*, 12, 2). În orice caz Traian asuma un *imperium maius* și era desemnat consul *ordinarius* pentru 1 ianuarie 98. Practic, Imperiul avea doi împărați, Nerva deținând numai o anumită preeminență morală. O victorie obținută în Germania a prilejuit pentru ambii împărați epitetul de *Germanicus*. Senatul a confirmat asocierea lui Traian la Imperiu. O ambasadă a lui Nerva, condusă de Frontinus, îi anunță noului *imperator*, în Germania Superioară, hotărârile adoptate la Roma (Plin., *Pan.*, 8, 6). Imediat Traian a convocat în aceeași Germanie Superioară pe Casperius Aelianus și pe alți ofițeri pretorieneni. Plin de încredere în relațiile sale cu familia lui Traian, Casperius Aelianus s-a grăbit să se deplaseze pe Rin: După ce ofițerii pretorienilor au ajuns la cartierul său general, Traian a dat ordin să fie executați, fără nici un proces (DC, 68, 5, 3). Efectul acestei măsuri punitive implacabile trebuie să fi fost intens resimțit la Roma și în Imperiu. Autoritatea lui Nerva era restabilă, iar Traian se dovedea un cezăr energic, fidel tradițiilor romane și disciplinei militare. Traian a rămas în continuare pe Rin, ca să patroneze operații militare de curățire. Avea în subordine pe Lucius Iulius Ursus Servianus, în Germania Superioară, și pe Lucius Licinius Sura, în Germania Inferioară.

Dar dubla „domnie” nu a durat decât trei luni. Reiterăm observația că Nerva rămăsese singurul *Augustus* și *pontifex maximus*. La 25 ori 27 ianuarie 98 d.C., Nerva moare în parcul lui Salustiu, din pricina unei pneumonii ori a unui infarct miocardic. A primit repede onorurile apoteozei. Trupul său, ca odinioară cel al lui August, a fost purtat pe umeri de senatori. Cenușa sa a fost așezată în mausoleul lui August (Aur. Vict., *Epit.*, 12, 12). Traian a cinstit totdeauna cu evlavie memoria lui Nerva. Efigiile lui Nerva apar pe monedele bătute de Traian, până la sfârșitul Principatului lui. „Secolul” lui Traian putea să se desfășoare, cu toată vigoarea. Traian urma să guverneze singur Imperiul².

Traian (98-117 D.C.)

Traian a ajuns unic împărat încă în floarea vârstei, la 44-46 de ani, deoarece se născuse la 18 septembrie fie 52, fie 53, fie 54 d.C. Era primul împărat născut într-o provincie, dar, cum reliefa cu sagacitate Paul Petit, era un colonizator, și nu un colonizat. Am semnalat că aparținea unei familii de imigranți italici. Nu este desigur imposibil ca unii dintre strămoșii săi să se fi căsătorit cu femei indigene. Oricum, Ulpii din Hispania erau puternic romanizați într-o provincie (Baetica) de asemenea intens supusă aculturației. Și deci profund romanizată.

Încă din vremea lui Nerva, cum am mai remarcat, Traian apărea în ochii opiniei publice ca un nou August. El însuși s-a considerat ca atare, ca un *Augustus rediuius*. Adică drept omul păcii cetățenești, al compromisului între o opoziție antidespotică ostentă și potențarea autoritarismului. Întrucâtva condițiile socio-politice și coordonatele climatului mental din 98 d.C. aminteau de situația din anii 30 î.C. Încât Traian s-a străduit să promoveze un contract, un acord, un tratat nescris, un *foedus*, tacit acceptat de „clasa politică”, bazat pe reconcilierea principalelor forțe politice ale Imperiului. Principatul era inevitabil, autoritarismul și chiar expansiunea lui erau ineluctabile. Erau însă necesare ponderarea exercitării puterii, motivația actelor solicitate de suveran, cruțarea vieții cetățenilor, evitarea arbitrarului capricios, consimțământul

senatului și dialogul cu poporul, cu locuitorii Imperiului. Cu toate că Traian s-a distanțat sensibil de modelul augusteic, atât în politica internă - unde a consolidat autoritarismul absolutist, deși a menținut ambiguitățile Principatului - cât și în cea externă - unde, în locul defensivei, recomandate de către Augúst, a reluat strategia expansiunii politico-militare a Imperiului, pe scară amplă. Totuși progresiv s-a impus, încă în antichitate, ideea asocierii între Traian și Augúst. Se pare că, în Imperiul târziu, se va ura împăratului să fie „mai fericit decât Augúst, mai bun decât Traian“, *felicior Augusto, melior Traiano* (Eutr., 8, 2). Cu toate că Pliniu, în vibrantul panegiric înălțat lui Traian, l-a disociat ostentativ de orice alt împărat, când a afirmat că epitetul de „cel mai bun“, *optimus*, nu se aplică și nu se va aplica nici unui alt monarh roman (Pan., 88, 9). Tot spre sfârșitul antichității, Eutropiu va caracteriza comportarea lui Traian prin două epitețe revelatoare. El va spune că Traian fusese un împărat „de o neobișnuită civilitate și vitejie“, *inusitatae ciuilitatis et fortitudinis* (Eutr., 8, 2, 1). Prin urmare, conceptele-cheie ale Principatului traianeic ar fi *ciuilitas* și *fortitudo*, strâns asociate între ele, interdependente și aproape permutabile.

Civilitatea ilustra comportarea de prim cetățean al Imperiului, care își susține, ajută și cruță permanent concetățenii. Pliniu îl opunea pe Traian lui Domițian, exclamând că cel de al doilea Antonin nu era tiran, ci un cetățean, nu stăpân, ci un părinte (Pan., 2, 3; 9, 4). De fapt *ciuilitas* se conjuga cu diverse virtuți, traduse în noțiuni ca „pietatea“, *pietas*, „respectul“, *obsequium* (față de ceilalți cetățeni), „lealitatea“, *fides*, „simțul măsurii și moderației“, *moderatio*, *modestia*, și „omenia“, *humanitas*. Toate aceste virtuți și altele, conferite lui Traian, depindeau, în mare măsură, de tradiționala axiologie a romanilor. „Vitejia“ sau „forța“, *fortitudo*, se menține singură, fără auxiliari, și traduce îndeosebi politica externă, conduita militară a principelui. *Fortitudo* pare mai importantă și poartă mai cu seamă asupra strategiei imperiale, pe când civilitatea implică prin excelență tactica politică. În orice caz ambele pârgii ale percepției lui Traian îi asigurau acestuia posibilitatea de a fi „capabil să conducă Imperiul“, *capax imperii*. Datorită lor, Traian ar fi devenit „cel mai bun principe“, *optimus princeps*. Împăratul va asuma titlul de *optimus* ca un adevărat supranume, *cognomen*, în tot cursul Principatului său. Optimizarea îi asigura lui Traian o influență morală indubitabilă, o *autoritas* excepțională, inclusiv în viața militară. *Optimus* îl asimila lui Iupiter, care era în primul rând *optimus* și numai în al doilea rând „cel mai mare“, *maximus*. Pliniu cel Tânăr îl califică pe Traian ca *optimus* încă într-o scrisoare care datează din februarie 98 d.C. (Ep., 10, 1, 2). În *Panegiricul lui Traian*, același Pliniu îl prezintă frecvent pe Traian ca *optimus*. Dar epitetul *optimus* apare și pe o inscripție din 99 d.C., descoperită în Cilicia (I.G.R.R., 4, 914). Legende de monede îl figurează pe Traian ca *optimus princeps*, îndeosebi după 103 d.C. (diverse colecții de piese numismatice; E.M. Smallwood, p. 127, nr. 375). Desigur, și alți cezari din secolul I d.C. beneficiaseră neoficial de epitetul de *optimus*, dar acesta a fost acordat ca element oficial al „formulei“ imperiale, ca un *agnomen* al împăratului (conferit de senat), în timpul războiului cu parții și în legătură cu ocuparea Armeniei, înainte de 1 septembrie 114 d.C. (C.I.L., 6, 61; 962; 9, 1558 = I.L.S., 296). Pe când monedele emise la Alexandria, după 29 august 114, îl declară pe Traian „cel mai bun“, *áristos*. Ansamblul trăsăturilor, virtuților, puse pe seama lui Traian de către Pliniu cel Tânăr și de alți scriitori antici, reproduce de fapt portretul-robot al bunului monarh, *rex*, conturat de stoici și de Dion Chrysostomul. Fără îndoială, Traian nu era un „înger“ și nici un „sfânt“. Cum am remarcat, nici Nero nu fusese un „sfânt“. Însă Traian nu s-a dovedit a fi un militar obtuz, ci s-a comportat ca

un intelectual, autor de memorii de război, din păcate pierdute, iscusit teoretician, dar și spirit pragmatic. I s-a reproșat gustul aventurii. În orice caz învedera un eros puternic, agitat de numeroase pulsiiuni. Era bisexual și mare amator de vinuri și alcool tare, veritabil băutor. Știa însă să-și autocenzureze impulsurile, să adopte o conduită precaută, tolerantă, deși putea să se manifeste ca foarte sever, când considera că se impune asprimea. Mario Pani reliefează că Pliniu cel Tânăr elogiază stăruitor *indulgentia* lui Traian (*Pan.*, 2, 4-7; și *D. Chr.*, 3, 2). Se afla desigur în cauză o indulgență limitată, pragmatic manevrată, ca atunci când Traian a reprimat fără cruțare pe Casperius Aelianus, fost prieten al tatălui său.

Strategia militară expansionistă, urmată de Traian, nu era prescrisă numai de ambițiile lui de general destoinic. Traian a înțeles că, pentru a menține pacea internă, pentru a calma rivalitățile, intrigile, ambițiile personale, ideile diverse care circulau în rândurile „clasei politice” romane, era nevoie de canalizarea eforturilor spre exterior. Strategia de *fortitudo* avea nevoie de *ciuilitas* și de pacea internă, iar acestea din urmă trebuiau să se bazeze pe ofensiva spre exteriorul Imperiului. Maria Pilar Gonzalez- Conde demonstrează că *fortitudo* presupunea „pacea”, *pax*, dar viguroasă, activă, susceptibilă să se conjuge cu expansiunea teritorială la frontiere, ca să se chezășuiască locuitorilor abundența, prosperitatea. Cercetătoarea spaniolă reliefează că iconografia monetară a Principatului traianic, precum și sursele literare, vehiculează o teologie a Victoriei. Numeroase monede figurează *VICTORIA*, uneori asociată fie lui Traian, fie anumitor zei, ca Iupiter și Marte. Colegiul Fraților Arvali invocă *Victoria* cezarului sau a altor divinități. Pe arcul de la Benevent, Traian, în togă, înaintează alături de „Hercule învingătorul”, *Hercules Victor*, al cărui cult era încurajat în secolul al II-lea d.C. Mărturiile literare pledează recurent pentru un război drept, *bellum iustum*, preconizat în funcție de canoanele tradiționale ale moralei romane (pentru legende monetare, *R.I.C.*, II, 23-26; 41-44; 46-47; 58-68; 73-76; 81-84; 114; 128-135; 154-155, 192-201; 234; 268; 280-286; 304-306; 335; 354-355; 765; 769; 775-777; pentru urările Arvalilor, hărăzite sănătății și victoriei împăratului, *C.I.L.*, 6, 2074 = *I.L.S.*, 5035). Expansionismul lui Traian corespundea unui plan deliberat, intențional, sistematic conceput, care includea în primul rând cucerirea Daciei și în al doilea rând o mare ofensivă antipartică. Spre regretul lui Tacit, care aspira spre o campanie decisivă în Germania, Traian a hotărât să nu prelungească operațiile militare limitate din zona Rinului. În textul *Res gestelor* lui Amian, din ediția Teubner a lui Victor Gardthausen, optimul principe jură să transforme Dacia în provincie romană și să străbată Istrul, adică Dunărea, și Eufratul, adică să atace Parthia (încă de la începutul Principatului: 24, 3, 9). În același pasaj, Amian, afirmă că Iulian, care îl admira pe Traian, voia să subjuge Persia. Cucerirea Daciei, înfăptuită în două războaie (101-102 și 105-106 d.C.), prezintă o cauzalitate complexă, pluridimensională. A operat, îndeosebi ca un pretext propagandistic, invocarea păcii încheiate cu Decebal, în 89 d.C., deturnate de către daci împotriva Romei și considerate umilitoare de opinia publică romană. Traian era proclamat un „răzbunător”, *ultor*, încât apar monede pe care împăratul este închipuit ca inspirat de *Nemesis* (*R.I.C.*, II, 815). Prima și cea mai importantă cauză a cuceririi Daciei, cauza cauzelor, o constituia aspirația lui Traian de a-și asigura spatele frontului pe care el urmărea să-l deschidă în Orient, împotriva părților, „challenger” al Imperiului. Obiectivul său primordial rezida în zdrobirea statului partic al Arsacizilor. Or părți

aveau excelente raporturi cu Decebal și se schița chiar o tentativă de alianță daco-partică în timpul războaielor dacice. Încă din 99 d.C., s-a realizat un schimb de ambasade între Roma și regatul indo-scitic al kusanilor, din Asia centrală și din nordul Indiei. În timp ce, în 100 d.C., romanii au anexat Imperiului statul parapalestinian clientelar, după moartea lui Herodes Agrippa II. Se urmărea astfel consolidarea pozițiilor antipartice ale romanilor. În plin război dacic, adică în 105-106 d.C., armata lui Traian a anexat, în Iordania actuală, regatul arabilor nabateeni. S-a constituit provincia Arabia. O a doua cauză rezidă în faptul că regatul dacic centralizat - și inspirat de modele elenistice - al lui Decebal intrase în lumea civilizată, în *oikouménē*. Or romanii voiau ca Imperiul să echivaleze cu această *oikouménē*. O a treia cauză trebuie căutată în reputația de bogăție substanțială, pe care o avea Dacia. O a patra cauză, reliefată de Roberto Paribeni, consta în năzuința lui Traian de a făuri o romanitate orientală puternică, pandant al elenismului din Est. Traian dorea să creeze, la nord de Dunăre, o nouă Gallie. O a cincea cauză a fost pusă în evidență de Emil Condurachi. Traian intenționa să ofere Imperiului o apărare eficientă împotriva undei de șoc a mișcărilor și atacurilor întreprinse de semințiile barbare din Asia și Europa central-nordică, resimțită în sud datorită culoarului furnizat de Moravia actuală. Părerile cercetătorilor în privința eficacității defensive oferite de Dunăre sunt împărțite. În orice caz Traian a creat în Dacia, transformată în provincie romană imperială, un „meterez al Imperiului“, un *propugnaculum Imperii*. În sfârșit, am propune o a șasea cauză. Ne referim la amenajarea, pe un spațiu geografic de dimensiuni modeste, a unui teren de antrenament, de verificare a eficacității mijloacelor militare, în vederea desfășurării, pe dimensiuni geografice mult mai ample, a războiului partic. Nu insistăm deocamdată asupra operațiilor militare. În orice caz Traian a implantat în Dacia un număr neobișnuit de mare de cetățeni romani. Aici, ca și în Africa, spre deosebire de alți cezari, Traian s-a preocupat nu numai de o romanizarea urbană, ci și de colonizarea și romanizarea rurală.

Războiul partic a fost minuțios pregătit. Pe lângă anexiunile teritoriale mai sus consemnate, în 112 d.C. Traian a trimis în Siria ca guvernator pe nepotul său Hadrian, considerat de mulți ca succesor probabil al împăratului. Ținta era pregătirea războiului partic, declanșat în 113 d.C. A fost cucerită Armenia, încât majoritatea teritoriului acestui regat a devenit provincie romană. La comanda trupelor romane, Traian a desfășurat operații militare rapide și extinse pe vaste zone geografice. Ce urmărea de fapt Traian, care erau cauzele războiului partic? Este greu de crezut că împăratul voia să anexeze integral regat-impériul arsiacid, deși o asemenea ipoteză nu poate fi total exclusă. Voia el să încorporeze Imperiului partea vestică a acestui regat, adică Irakul actual, și să transforme restul în stat clientelar Romei? Sau să împartă teritoriul partic în mici formațiuni statale dependente de Roma și slăbite? În orice caz, la obârșia războiului partic s-a aflat nu numai dorința de glorie a lui Traian (DC, 68, 17, 1), ci și cea de consolidare a frontierelor Imperiului, de înfăptuire a izomorfismului complet între lumea locuită și statul roman, de protejare a comerțului cu India și Extremul Orient, întrucât căile de acces spre aceste meleaguri treceau prin regatul arsiacid. În 116 d.C., Traian a ajuns până la Golful Persic. Însă, în spatele său, s-au revoltat părții din Babylonia, sprijiniți de războinici coborâți din Iranul actual și de o insurecție aproape generală a iudeilor din Orientul Imperiului, în rândurile cărora se propagase o mentalitate mesianică,

exploată abilitatea de emisarii parților. Contraofensiva partă a putut fi jugulată, iar, cu prețurile unor masacre sângeroase, inițial declanșate de rebeli și ulterior practicate de romani, a fost zdrobită insurecția iudeilor. Dar Traian nu putuse reglementa eficient problema partică. A purces spre Italia, de unde spera să aducă noi forțe militare proaspete. Lungile campanii în deșert, sub soarele torid, în care Traian mărșăluia pe jos și cu capul gol, alături de soldați, i-au zdruncinat sănătatea. La 9 sau 10 august 117 d.C., la Selinus ori Selinont, în Cilicia, Traian, care avea sensibil peste șaizeci de ani, a murit crunt lovit de o congestie cerebrală. El nu aflase o soluție definitivă pentru războiul partic și nu își reglementase succesiunea decât în ultimul moment. Dacă reglementarea succesiunii a fost efectiv opera lui Traian. Ceea ce nu este sigur.

Politica internă a lui Traian s-a vădit a fi complexă, multipolară, activă, dinamică. Nu poate fi tratată în puține rânduri. S-a încercat implantarea unei gestionări eficiente, care își propunea impulsivitatea prosperității, preconizate de o propagandă ilustrată de legende monetare (*R.I.C.*, II, 249-250; 298; 336; 619; 643 etc.). Incontestabil, la nivelul propagandei oficiale, strategia internă a lui Traian s-a întemeiat pe toleranță și pe un liberalism de suprafață, care, de altfel, nu costau nimic. S-a opinat chiar că Traian a recurs la un anumit umanism, inspirat de virtuți tradiționale, parțial de inspirație stoică și menite a acționa pretutindeni, inclusiv în domeniul religiei. Unde Traian admite reprimarea creștinilor, dar în condițiile respingerii denunțurilor anonime. În definitiv, acest „liberalism“ deghiza potențarea absolutismului imperial. Cu siguranță, s-au evitat reprimările brutale și adesea capricioase, însă absolutismul imperial nu a scăzut, ci a crescut. Această toleranță limitată s-a manifestat în multe domenii. Încât efectiv Traian încearcă să preconizeze un anumit umanism de inspirație stoică. În definitiv, el încearcă să statueze un absolutism deloc estompat și întemeiat pe o gestionare minuțioasă, excesiv de meticuloasă, evident paternalistă, a Imperiului. Paternalismul lui Traian se baza pe sprijinul și promovarea cavalerilor, ca și pe unii senatori. Traian a fost copios slujit de senatori originari din Gallia cisalpină, ca și de clanul celor hispano-romani, cum erau Licinius Sura, principalul său consilier, și Ursus Servianus.

Legislația paternalistă a lui Traian se releva concomitent umanitară, însă și destinată potențării autoritarismului. Sunt protejate bunurile minorilor. Totodată, mai mult ca oricând anterior, administrația centrală se amestecă în viața oamenilor și dirijează precaut, dar autoritar, sistemul social. Xiphilin va nota că Traian împărțea personal dreptatea când se afla în Capitală (DC, 69, 10). Corespondența cu Pliniu cel Tânăr, guvernator al Bithyniei, revela preocuparea constantă a gestionarilor Imperiului de a reclama directive ale centrului puterii statule. Traian răspunde aproape plictisit, dar hotărât să rezolve dificultăți de amănunt. Neîndoindu-se, Traian a renunțat la confiscarea consulatului. Nu a exercitat decât de șase ori mandate consulare, dintre care trei plasate în momente-cheie ale Principatului său: în 101, anul primului război dacic, în 103, când pregătirea a doua campanie împotriva lui Decebal, și în 112, moment care indica în același timp întărirea absolutismului și pregătirea marelui război purtat împotriva parților. Pe de altă parte, Traian s-a proclamat proconsul, ca să-și sublinieze puterea activă, constrângătoare, cu tinctă militară, pe care o exercita în afara Romei. Formula imperială dă seama de plurivalența tacticilor politice traianeice. Astfel Traian se prezintă ca *IMP(erator) CAESAR, DIVI NERVAE FILIVS, NERVA TRAIANVS, OPTIMVS AVGVSTVS, GERMANICVS, DACICVS, PARTHICVS, PONT (ifex) MAX(imus), TRIBVN(icia) POTEST(ate) XX, IMPERATOR XIII, PROCONSVL, CO(n) S(ul) VI,*

PATER PATRIAE (C.I.L., III, 870). Constatăm că apar epitețe, care să denote victorii asupra germanilor, dacilor și parților, mențiunea că Traian devenise „fiul”, *filius*, al lui Nerva și înregistrarea competenței de proconsul-guvernator general al Imperiului.

Paternalismul lui Traian se dezvăluie limpede în instituirea așa-numitelor *alimenta*, planuite încă de Nerva. Aceste instituții alimentare par a fi comportat două obiective. Într-adevăr ele prevedeau un credit funciar, un împrumut perpetuu, garantat de ipotecarea pământului proprietarilor agricoli sau a unor imobile, înscrise în registrele cetăților cu titlu de garanție. Vărsarea totalului sumelor acordate, în rate, proprietarilor agricoli italici și supravegherea instituțiilor alimentare, recuperarea datoriilor reveneau unor funcționari de stat specializați, sub conducerea unor cavaleri „prefecți ai alimentelor”, *praefecti alimentorum*. Dobânda era mică; varia între 2,5 și 5%, față de 12%, la cât se ridica ea în agricultură pentru împrumuturile private. Mulți cercetători moderni au estimat că nu se urmărea de fapt stimularea agriculturii, căci dobânda era prea modestă. Într-adevăr agricultura Italiei nu se află în criză. Dar expansiunea sa putea diminua importurile de produse agricole din restul Imperiului. De altfel, Traian obliga senatorii să investească o treime din averea lor în proprietăți funciare din Italia. În orice caz principala pîntă se află în utilizarea sumelor recuperate. Dobânzile erau încasate de magistrații cetăților, care le distribuiau, sub formă de subsidii, de „burse”, părinților copiilor italici, băieților până la optsprezece ani și fetelor până la doisprezece. Băieții erau favorizați și figurau în număr mult mai important pe listele de beneficiari. Așadar obiectivul principal încorporea două dimensiuni. Se viza și stoparea diminuării populației Italiei. De altfel, în același scop, Traian interzisese emigrarea italicilor spre provincii. Interdicție nerespectată, cum demonstrează colonizarea Daciei. Pe de altă parte, privilegierea băieților presupunea augmentarea numărului de cadre militare necesare legiunilor. Desigur, soldații legiunilor nu mai proveneau, în majoritatea lor, din Italia, dar era necesară recrutarea sporită de centurioni și subofițeri, meniți forțelor din provincii, și de militari ai trupelor speciale din Capitală. Nu doar izvoarele literare, care califică „bursierii” lui Traian ca „ajutoare acordate războaielor, podoabă a păcii”, *subsidia bellorum, ornamentum pacis* (Plin., *Pan.*, 28, 4), ci și monedele glorifică aceste fundații alimentare. Legende ca *ALIM(enta) ITAL(iae)* etc. sunt concludente (*R.I.C.*, II, 120-121; E.M. Smallwood, p. 35, nr. 30; 152, nr. 438). În sfârșit, anumite inscripții, ca Tabula de la Veleia, consemnează detalii: proprietari care au contractat împrumuturi, normele de acordare a „burselor”. Băieții proveniți din căsătorii legitime primeau 16 sesterți lunari, cei nelegitimi numai 12. Fetele primeau respectiv 12 și 10 sesterți. La Veleia se înregistrau 281 de „bursieri”, dintre care 270 erau copii legitimi; 245 erau de sex masculin, iar 34 de sex feminin (C.I.L., II, 1147 = I.L.S., 6675 = E.M. Smallwood, pp. 142-151, nr. 436; și C.I.L., 9, 1455; 10, 3854; 11, 4351; 6, 31298; 9, 5825). S-au dezvoltat și fundații alimentare private, în Italia și în provincii, mai ales în Grecia, după exemplul acestor *alimenta* publice.

De altfel, prosperitatea și creșterea relativă a cantității de numerar de pe piețele Imperiului, datorită aurului adus din Dacia și extras intensiv din mine, au impulsionat un proces inflaționist, început după reforma monetară a lui Nero. În realitate, din 64 d.C. și până la sfârșitul antichității, Imperiul a trăit aproape neconținut sub semnul inflației. Traian cheltuia mult, cu toate că supraveghea riguros cele trei visterii imperiale. Dat fiind că fiscului și *aerarium*-ului militar i se

adăgase „patrimoniul cezarului“, *patrimonium Caesaris*, adică trezoreria puterii împăraților. Traian a demonetizat, către 107, piesele de numerar anterioare reformei din 64 d.C., și a încercat să reechilibreze raportul între monedele de aur și cele de argint. Pe deasupra, aparatul funcționaresc a fost mai temeinic dezvoltat și sistematizat. Cum am mai arătat, Traian a tolerat dispariția vechii legislații a adunărilor populare, a „legilor“, *leges*, și a „plebiscitelor“, *plebiscita*. Totodată triumfurile militare și alte festivități au fost celebrate cu un fast exorbitant. Politica urbanistică înregistrează o expansiune notabilă. Arhitectura Romei cunoaște performanțe stupefiantе. Astfel s-a procedat la diverse restaurări. S-au construit două arcuri de triumf, terme, un Odeon și îndeosebi un nou For, cel al lui Traian. S-au ridicat o biserică Ulpia, celebra Columnă, destinată să figureze victoriile din Dacia, și, alături de ea, un vast complex comercial, Târgul lui Traian, menit să completeze centrul administrativ-cultural care era Forul lui Traian. Pretutendeni în Imperiu s-a construit masiv. Au apărut noi apeducte și poduri, noi șosele. Am menționat anterior celebrul arc de triumf de la Benevent.

Totuși, în 112 d.C. și în anii următori Traian a inițiat o prudentă, dar fermă, atent direcționată, cotitură în sens absolutist-teocratic a regimului său politic, care se proclama, într-un fel, „liberal“, fără să fi fost vreodată efectiv astfel. Există o logică internă a oricărei puteri absolute de a se dezvolta, de a se potența. Traian nu a putut rezista presiunii organice a acestei logici. În legătură cu pregătirea războiului partic și cu moartea lui Pliniu cel Tânăr, omul de legătură între optimul principe și senat, care ar fi dezaprobat orice accentuare a puterii monarhice, Traian a trecut la o iscusită, precaută, insidioasă consolidare a autoritarismului său. Cotitura, în direcția accentuării autoritarismului, s-a manifestat, în primul rând, prin făurirea unui adevărat cult dinastic al Ulpilor, familia cezarului. Astfel este zeificat tatăl natural al lui Traian, Ulpus Traianus, mort cu mulți ani în urmă. Cu discreție, e adevărat, el este proclamat *diuus*. O monedă de aur, datată din anii 112-114 d.C., prezintă față în față busturile celor doi părinți ai lui Traian și legenda „divinii Nerva și Traian tatăl“, *DIVI NERVA ET TRAIANVS PAT(er)* (E.M. Smallwood, p. 60, nr. 133). Pe altă față a monedei apare bustul împăratului, încununat cu lauri. Să remarcăm că numai Ulpus Traianus este declarat tatăl împăratului. În sfârșit, alte monede nu îl celebrează decât pe *DIVVS PATER TRAIAN(us)*, deci pe părintele natural. Principele semnifica astfel formarea unei dinastii a Ulpilor într-un moment când nu mai putea avea moștenitori direcți și chiar sentimentul dinastic determina potențarea absolutismului paternalistic. În această direcție, Traian era încurajat de soția sa, Pompeia Plotina. De altfel, atât Plotina, cât și Marciana, sora lui Traian, deveniseră „auguste“, *augustae*, încă din 105. Dar, după moartea sa, survenită la 29 august 112, Marciana a fost de asemenea zeificată. Tot în 112 d.C., Plotina a dobândit dreptul de efigie pe monede. Dar dezvoltarea acestui absolutism întărit nu s-a circumscriș la cultul familiei imperiale. Se reluseră temele unei propagande de vehiculare a misticii teocratice, preconizate de către Domițian. Astfel, exaltarea lui Traian este conexată cultului solar. Diverse monede figurează capul lui Traian înconjurat de raze solare (*R.I.C.*, II, 341, 342). Se profilează o teologie solară, care îl consacră pe Traian ca *Hélios Kosmokrator*, adică Soarele stăpân al lumii, suveran despot al universului. Absolutismul rezulta astfel ostentativ clamat. Maria Pilar Gonzalez-Conde consideră că o asemenea cotitură strategică a politicii lui Traian nu s-ar fi manifestat decât pe plan extern. Întrucât trecerea de la expansiunea limitată la spațiul dacic, relativ restrâns,

la cea în Orient, mai agresivă și desfășurată pe mari suprafețe, marca o nouă etapă a Principatului traianic. Cercetătoarea spaniolă atrage atenția că, după 112 d.C., „pacea”, *Pax*, aproape dispăre din iconografia monetară. Dar, în realitate, cotitura a fost biddențională. De altfel, expansionismul agresiv avea nevoie de suportul absolutismului teocratic, iar acestuia din urmă îi erau necesare cuceriri în Orient, pe urmele lui Alexandru, în virtutea tradiției despotice. De altminteri, cotitura cu două ținte a întâmpinat o anumită împotrivire, este adevărat ponderată, limitată. Dacă Hadrian, nepotul lui Traian, susținea ereditatea dinastică și potențarea absolutismului, el nu aproba, probabil, ampla expansiune în Orient. Ceea ce explică, după opinia noastră, de ce Traian a ezitat să-l desemneze oficial ca succesor. În schimb, oameni ca Avidius Nigrinus, în care mulți întrevădeau pe cel ce ar fi trebuit să-i succedă lui Traian, și Tacit, mentorul acestuia, puteau aproba expansiunea orientală, însă respingeau potențarea teocratică a autoritarismului. În schimb, ambele mișcări ale lui Traian întruneau susținerea unor oameni ca Decimus Terentius Scaurianus, fost guvernator al Daciei, însărcinat de Traian să organizeze și să guverneze provincia Mesopotamia, și mai ales Lusius Quietus, brațul drept al cezarului în războiul partic. De altfel, numai în condițiile acuzării absolutismului teocratic Traian a putut să propulseze pe acest general barbar, un maur, în senat și pe deasupra, prin adlecție, printre foștii consuli. Căci adlecția printre consulari era foarte rar practică de împărați. Traian a determinat de asemenea conferirea consulatului, în 116 d.C., lui Terentius Gentianus, fiul fostului guvernator al Daciei. Gentianus nu avea decât treizeci de ani, vârstă la care, numai în condițiile consolidării unui autoritarism, se putea accede la consulat. În orice caz atât opoziția, cât și reprimarea sa au fost prudente, circumscrise. Avidius Nigrinus și Tacit au fost momentan îndepărtați din Roma. Avidius Nigrinus a fost trimis să guverneze Dacia, iar Tacit a fost, între 112 și 114 d.C., proconsul-guvernator al provinciei Asia, situată de fapt în spatele frontului partic. Iar Laberius Maximus, performant general al lui Traian în cursul războaielor dacice, ostil potențării teocratice a absolutismului și, probabil, unor foarte ample operații militare în Orient, a fost exilat. Pe de altă parte, neadoptarea oficială a lui Hadrian a putut fi determinată și de dorința împăratului de a nu exagera, de a nu irita excesiv pe senatorii care nu vedeau cu ochi buni inaugurarea unei mistici teocratice, organic prielnică resuscitării eredității *de facto* a Principatului.

În orice caz, în 117 d.C., Traian a părăsit lumea muritorilor. Până la 6 august 117, el nu îl adoptase oficial pe Hadrian. Se gândea el oare, cum crede autorul *Historiei Auguste*, să-l adopte mai degrabă pe juristul și senatorul „civil”, Neratius Priscus, personaj de reputație ireproșabilă? Nu s-a produs niciodată o adoptare inițiată de Traian, ci doar simularea ei de către Plotina, ajutată de Publius Acilius Attianus, prefectul pretorienilor, cum afirmă unele izvoare literare (DC, 69, 1, 1; *Hist. Aug., Hadr.*, 1, 4)? Attianus fusese tutore al lui Hadrian, alături de Traian. Nu vom ști niciodată adevărul, dar Hadrian a devenit principe după decesul lui Traian³.

Hadrian (117-138 d.C.)

Publius Aelius Hadrianus, cum se numea succesorul lui Traian, era rudă apropiată a optimului principe. El însuși era fiul unui văr primar al lui Traian, de fapt vâstarul lui

Publius Aelius Hadrianus. Acesta era fiu al Ulpiei, sora tatălui împăratului. Mai mult decât atât, Hadrian se căsătorise cu Vibia Sabina, fiica Matidiei. Or Matidia era fiica Marcianei, sora lui Traian, care, astfel cum am constatat mai sus, fusese îndrăgită de optimul principe (*Hist. Aug., Hadr.*, 1, 2; 10; *Oros., Hist.*, 7, 13, 1; *Hier., Chron.*, p. 197, CCXXXI Olymp., an I, 117; *Jord., Rom.*, 269 etc.). Încât principiul adoptării celui mai bun cetățean, preconizat în mediile senatoriale, mai cu seamă de Pliniu cel Tânăr și de Tacit, era ignorat. *Se statua insidios ereditatea de facto a Principatului și constituirea unei noi dinastii.* Indiferent dacă a falsificat sau nu ultima voință a lui Traian, Plotina susținuse stăruitor încredințarea Principatului încă tânărului Hadrian. Pe 12 august 117 d.C., murise, în condiții suspecte, influentul libert imperial Marcus Ulpius Phaedimus (*C.I.L.*, 6, 1884; 8762; 6773; *I.L.S.*, 1792). Era la curent Phaedimus cu o falsificare a testamentului lui Traian ori numai se împotriva cu înverșunare succesiunii lui Hadrian la cârma Principatului? Hadrian avea nu numai sprijinul Plotinei și al lui Attianus, ci și al unor foști adepți ai lui Pliniu cel Tânăr. Cu toate că, înainte de moarte, acesta reprobase o eventuală adoptare a rudei lui Traian. Îl susțineau pe Hadrian mulți tineri ambițioși și, cândva, îl sprijinise chiar Licinius Sura. Se opuneau senatori tradiționaliști, unui fiind stoicei, grupați în jurul lui Avidius Nigrinus. De asemenea îl detestau pe Hadrian anumiți generali ai lui Traian.

Protejat de Traian și de Plotina, Hadrian parcursese o carieră politico-militară rapidă și strălucită. Servise ca tribun militar, nu chiar zece ani ca Traian, dar cinci, în Pannonia, Moesia și Germania Superioară. Devenise quaestor al împăratului în 101 d.C., tribun al plebei în 105, pretor ulterior, legat-guvernator al Pannoniei Superioare, consul suffect în 108 și era desemnat *consul ordinarius* pentru 118 d.C. Era de asemenea membru al mai multor colegii sacerdotale și arhonte la Atena. În cursul expedițiilor din Dacia, comandase ca legat legiunea I-a Minervia Pia Fidelis și practic fusese șef al statului major imperial. Traian îl decorase, îl desemnase drept *comes* al său și îl introdusese în consiliul principelui. Cum am semnalat mai sus, în 117 d.C. era legat-guvernator al provinciei Siria, însărcinat cu misiunea de a comanda armata romană în retragere. Știrea morții lui Traian și a desemnării ca principe i-a parvenit în 11 august 117 d.C. Îndată soldații l-au aclamat ca împărat, ignorând complet necesitatea confirmării senatoriale și populare. Este adevărat că ulterior Hadrian se va scuza că nu a așteptat legitimarea senatorială, dar și-a sărbătorit întotdeauna aniversarea „întronării” la 11 august, *dies imperii*.

În pofida onorurilor postume decernate lui Traian, inclusiv a unui triumf, *Hadrian a pus imediat în practică o ruptură neostentativă față de strategia politică a antecesorului său.* El a abandonat toate cuceririle orientale ale lui Traian, cu excepția Arabiei romane. S-a gândit chiar și la părăsirea Daciei, însă a fost convins să renunțe la o asemenea inițiativă de consilierii săi: colonizarea Daciei fusese intensivă și nu puteau fi abandonați Barbarilor atât de mulți coloniști romani (*Eutr.*, 8, 3). Hadrian a preconizat o strategie relativ pacifistă, de revenire la defensivă pe frontierele naturale ale Imperiului, sprijinite de capete de pod, de dimensiuni mai reduse sau mai mari, ca în cazul Daciei. Nu este însă imposibil ca Hadrian să fi abandonat și aici teritorii, eventual adăugate Imperiului de către Traian, ca Moldova, între Siret și Carpați, precum și o mare parte din Muntenia. A fost lăsată în desuetudine nu numai *fortitudo*, ci și *ciuilitas*, în ciuda deferenței afișate față de senat de către Hadrian. După lichidarea lui Casperius

Aelianus, Traian, nici înainte și nici după 112 d.C., nu mai recursese la represii sângeroase împotriva exponenților „clasei politice”. În schimb, Hadrian nu a ezitat să omoare ori să încurajeze, direct sau indirect, uciderea anumitor senatori și generali.

Astfel s-a pus pe seama unor foști generali ai lui Traian, efectiv nemulțumiți că se renunțase la strategia militară expansionistă, un complot care ar fi vizat asasinarea lui Hadrian, în timpul unui sacrificiu religios. Complotul ar fi fost condus de Avidius Nigrinus, secondat în primul rând de Lusius Quietus și, în al doilea rând, de Cornelius Palma și de Publius Celsus (*Hist. Aug., Hadr.*, 7, 1). Gaius Avidius Nigrinus avea reputația integrității morale impecabile, atestate ca tribun al plebei în 105 d.C., consul suffect în 110 și guvernator al Daciei. Frecventase cercul lui Pliniu, care l-a caracterizat ca „cel mai bun bărbat”, *optimus uir* (*Ep.*, 7, 6, 2), și deci cel mai capabil să asume Principatul. Hadrian încercase să-l atragă de partea sa, dar îl înlocuise în Dacia prin Gaius Iulius Quadratus Bassus și apoi cu Marcius Turbo, omul său de încredere. Hadrian îi propusese să-l adopte, dar Avidius Nigrinus refuzase. Pe de altă parte, dacă Hadrian păstrase în anturajul său pe Lusius Quietus, lăsase în semidizgrație pe generalii consulari Celsus și Palma. Desigur, nu este imposibil ca Lusius Quietus, condotier impetuos, coleric și crud (reprimase brutal revoltele antiromane din 116-117 d.C.), să fi intenționat să-l ucidă, în 118 d.C., pe Hadrian. Totuși ceilalți consulari, inclusiv Avidius Nigrinus, nu avuseseră cum să fie la curent cu eventualele planuri fanteziste ale fostului general maur. Trabanții lui Hadrian, inclusiv și mai ales Marcius Turbo, au putut profita de așa-zisele intenții criminale ale lui Lusius Quietus. Ei au exercitat puternice presiuni asupra senatului și l-au silit să condamne la execuția capitală pe Aulus Cornelius Palma Frontonianus, *consul ordinarius* în 99 d.C., creatorul provinciei Arabia, în 105-106, și pe Lucius Publius Celsus, de două ori (102 și în 113 d.C.) consul suffect sub Traian. Ambii se bucuraseră de stima lui Traian. Aceeași soartă au împărțit-o Lusius Quietus și Avidius Nigrinus, retras pe moșia sa de la Faventia (azi Faenza), în Etruria. Au fost executați toți în locuri diferite (*Hist. Aug., Hadr.*, 7, 2). Desigur, Hadrian aprobase jugularea sângeroasă a principalei forțe opoziționiste, deși a pus totul pe seama lui Attianus (*Hist. Aug., Hadr.*, 9, 3). A fost ucis și vâstarul vechii aristocrații, Calpurnius Frugi Crassus Longinus, exilat nu doar de Nerva, ci și de Traian, după opinia noastră odată cu Laberius Maximus (*Hist. Aug., Hadr.*, 5, 6). A fost omorât tocmai când se întorcea din surghiun. A pierit probabil și Laberius Maximus. De asemenea a fost constrâns să se sinucidă filosoful stoic Euphrates din Tyr, probabil doctrinar al grupului lui Nigrinus, sub pretext că era bolnav și bătrân (DC, 69, 8, 3). Nu știm ce a suferit Tacit, dar n-a murit în 118 d.C., deoarece, după opinia noastră, ca într-un palimpsest, el a strecurat de fapt elogiul și moartea lui Avidius Nigrinus, sub finalul *Analelor*, teoretic hărăzit narării sinuciderii lui Thrax (*An.*, 16, 34-35). A fost lichidat și celebrul arhitect al lui Traian, Apollodor din Damasc, de asemenea fidel memoriei fostului *princeps* și poate grupului consularilor. Pe de altă parte, Hadrian s-a debarasat rapid de clanul senatorial hispano-roman, deoarece l-a ținut în umbră pe fostul secondant al lui Traian, Lucius Iulius Ursus Servianus. Iar în 119 d.C., el l-a înlăturat de la conducerea gărzii pretoriene pe Attianus, căruia îi datora prea mult. Attianus era încă prea legat de strategia politică traianică. În plus, el recomandase lui Hadrian reprimări sângeroase, în lanț. Dar Hadrian le refuzase și simula toleranță față de senat (*Hist. Aug., Hadr.*, 5, 5; 9-10; 6, 1; 3; 5; DC, 69, 2, 2). Momentan au fost răsplătiți plinienii, care îl sprijiniseră pe noul suveran. Septicius Clarus a devenit prefectul pretorienilor, în 119 d.C., iar Gaius Suetonius Tranquillus, biograful, a fost promovat printre marii procuratori imperiali și membri ai consiliului principelui. În 118 d.C., Suetoniu a primit misiunea de a dirija corespondența în limba latină a împăratului, ca *procurator ab epistulis latinis*. Totuși, în 122 d.C., Septicius și Suetoniu au fost

înlăturăți, dizgrațiași, îndepărtați din Roma (*Hist. Aug., Hadr.*, 11, 3). Este probabil că nu au jignit-o pe Sabina, soția lui Hadrian, de altminteri disprețuită de principe, în principal pederast. Împreună cu împărăteasa mai degrabă ei au încercat să modereze acutizarea ostentativă a autoritarismului imperial și filoelenismul monarhului; Marcius Turbo, fidelul lui Hadrian, a devenit prefect al pretoriului.

Într-adevăr, fără întârziere, Hadrian a inaugurat o strategie politică de autocrație, care se voia luminată. Cum o va caracteriza Paul Petit, această strategie se reliefa adesea ca dogmatică și provocatoare. Hadrian era înzestrat cu o personalitate complexă. El era un bun militar, un gestionar minuțios, un om de acțiune, pregătit să adopte decizii brutale, crude și irevocabile. Însă se revela de asemenea ca un om cultivat, un intelectual, mai mult ori mai puțin diletant, un fel de estet și de artist, un filosof - din care pricină purta barbă - , un amator pasionat de literatură și de știință, un spirit curios, profund elenizat, pasionat de Orient și de cultura greacă. Era de altfel calificat ca un „grecoțel“, *Graeculus*. A favorizat intelectualii, dar a îndepărtat din Roma pe Suetoniu și pe Iuvenal. Îndrăgea discuțiile cu literații, schimba epigrame cu istoricul și poetul Florus, care de altfel îi susținea necondiționat strategia politică. Practica cu plăcere sportul și vânătoarea. Iubea pătimaș călătoriile. Pe lângă turneele de inspecții de la începutul Principatului său, când a vizitat Asia Mică, Moesia și, probabil, Dacia, a consacrat călătoriilor în provincii doisprezece din cei douăzeci și unu de ani ai „domniei“ sale. S-au decelat trei serii de asemenea călătorii, hărăzite inspecțiilor Galliilor, Britanniei, Africii și Orientului, desfășurate între 121 și 125, 128 și 129, 132 și 133 d.C. De fapt, Hadrian inspecta îndeosebi forțele militare din provincii, preocupat de sporirea capacității lor de luptă, dat fiind politica sa externă defensivă, de stopare a atacurilor provenite din *Barbaricum*. De altfel, rafinatul Hadrian, când se afla printre soldați, ducea același mod de viață ca și ei. S-a hărăzit fortificării frontierei întărite, *limes*, încât în Britannia a construit un imens zid de apărare împotriva celților caledonieni. Hadrian a apelat la recrutarea exclusiv locală a legiunilor. Nu se mai aduceau de regulă soldați de pe alte meleaguri la frontiere, ci militarii erau recrutați în zona pe care o apărau. Au fost augmentate privilegiile oștenilor, inclusiv ale așa-numiților *ex castris*, născuți chiar în timpul serviciului militar al părinților. S-a dezvoltat recrutarea și instruirea auxiliarilor barbari sau aproape barbari. Mai ales a petrecut mult timp în Grecia, la Atena. A unificat Hellada, desigur sub egida Romei, și a concentrat aici elitele intelectuale ale Orientului în *Panhellenion*, înființat în 131-132 d.C. A înfrumusețat Atena, unde a avut în vedere agora, biblioteca, terminarea Olympeion-ului. Atenienii l-au adorat ca pe un Zeus Olympios. Hadrian a acordat numeroase privilegii cetăților grecești, multiplicând dreptul lor la emisii monetare, și a întărit prestigiul sanctuarului de la Eleusis. De altminteri, cum a continuat politica instituțiilor alimentare publice, le-a extins și la Hellada. De fapt, Hadrian a renunțat la politica mai degrabă filoitalică a lui Traian. Spirit cosmopolit, Hadrian preconiza un Imperiu multipolar, cel puțin din punct de vedere cultural.

Mai cu seamă Hadrian a consolidat sistematic puterea imperială și burocrăția în plină expansiune și în detrimentul a ceea ce mai rămăsese din influența senatului, unde, de altfel pe urmele lui Traian, a introdus substanțial greco-orientali. Léon Homo estima că patru ar fi fost reformele fundamentale ale lui Hadrian: dezvoltarea funcționarismului

imperial, reformarea consiliului principelui, structurarea definitivă a marilor birouri, *scrinia*, ale administrației centrale imperiale, implantarea de consulari-guvernatori în Italia însăși, practic în acest mod asimilată provinciilor. Într-adevăr Hadrian a căutat să diminueze cât mai mult vetusta gestionare senatorială a Imperiului și instituțiile tradiționale, să amplifice autocratismul, bazându-se prin excelență pe cavaleri. Marcus Turbo, înainte de misiuni speciale în Dacia și de prefectura pretoriului, urcase treptat eşaloanele carierei procuratoriene. *Consilium principis* a fost profund remodelat și riguros structurat. În alcătuirea acestui consiliu s-a acordat prioritate profesioniștilor și șefilor serviciilor administrative. Libertții au fost eliminați de la conducerea marilor cancelarii, rezervate cavalerilor și încorporate unui „guvern” imperial aproape oficial consacrat. Exclusiv un nou birou, *a memoria*, era condus de un libert. Nu numai procuratorii, șefi de birouri, primesc un „salariu”, *salarium*, fix, ci și membrii consiliului principelui, împărțiți între cei ce erau retribuiți cu 60.000 de sesterți, *sexagenarii*, și cei ce primeau 100.000 de sesterți pe an, *centenarii*. Pe de altă parte, Italia a fost divizată în patru circumscripții administrativ-juridice, provincii camuflete, totuși dirijate nu de cavaleri, ci de patru senatori consulari. Se impieta astfel grav asupra competențelor senatului, lipsit de principala sa bază teritorială. Această inovație a prilejuit puternice nemulțumiri în rândurile senatului și tradiționaliștilor în general. Dar s-au pus în operă și alte reforme. Astfel s-a procedat la o centralizare a dreptului, îndeosebi pretorian, trecut sub controlul riguros al principelui și al anturajului său. Până la Hadrian, pretorii, cel urban, adică al cetățenilor, și cel peregrin (care împărțea dreptatea necetățenilor), aveau libertate de mișcare, inițiativă juridică. La începutul mandatelor, printr-un edict, ei își defineau normele după care urmau să se ghideze. Hadrian însărcinează pe juristul Salvius Iulianus să consulte vechile edicte și să constituie un „edict perpetuu”, *edictum perpetuum*, care definea pentru totdeauna codul penal pretorian, urban și peregrin, de altfel unificate. Din păcate, nu cunoaștem decât din citate și referințe tardive conținutul acestui edict perpetuu. Oricum era suprimată inițiativa magistraților. Dreptul va depinde exclusiv de împărat și de juriștii care îl secondau. Va lua naștere o abundentă legislație imperială. În sfârșit, se extinde acordarea cetățeniei romane. Dreptul roman se generalizează. Cel puțin în Africa, ia naștere o categorie de localnici de „drept latin majorat”, *Latinus maius*, drept care îi apropie sensibil de cetățenie. Se utilizează o gestiune financiară strictă, care încerca să calmeze inflația, după cheltuielile exorbitante ale lui Traian. Perceperea directă a taxelor, prin intermediul anumitor funcționari specializați, progresează în dauna arendării lor. Este reorganizată gestionarea pământurilor și a minelor. Se reglementează exploatarea domeniilor imperiale, a pământurilor nelucrate, din Africa și din Egipt. O „lege a minelor din Vipasca”, *lex metallis Vipascensis*, din Lusitania, inspirată de birourile centrale, ilustrează tendința de a îndruma economia provinciilor. *Este adevărat că libera inițiativă economică, societatea civilă nu sunt afectate în substanța lor, dar nucleul dictatorial al puterii imperiale rezultă considerabil consolidat. Dorința de eficacitate sporită, de umanizare a legislației, nu poate oculta efectul autentic: potențarea autoritarismului, pregătirea totalitarismului.* „Reformele” lui Hadrian, cu efecte profunde, durabile, au contribuit mult mai relevant la dezvoltarea autocrației decât inițiativele adesea fanteziste ale unor cezari ca Nero, Gaius-Caligula, Domițian. Și chiar decât cele ale lui Claudiu. Inteligent, despot, Hadrian înțelegea că trebuie eliminate multe din ambiguitățile moștenite de la Augúst și Tiberiu. Hadrian a trebuit, pe de altă parte, să se confrunte cu o cumplită rebeliune a iudeilor din Palestina.

Pseudo-Aurelius Victor îl va defini ulterior prin epitete revelatoare: „schimbător, complicat, multiform“, *uarius, multiplex, multiformis*, și, desigur, „grecoțel“, *Graeculus*, erudit în materie de cultură greacă (*Epit.*, 14, 6; 2 și *Hist. Aug., Hadr.*, 1, 5). Într-adevăr Hadrian trebuie să fi fost afectat de labilitate psihică, de instabilitate. Avusese, probabil, de suportat frustrări în timpul lungului serviciu militar și în cursul aventurilor pederastice. Pe deasupra, frustrantă a fost și persiflarea de către aristocrați a accentului său hispanic, când vorbea în senat (*Hist. Aug., Hadr.*, 3, 1). Deși beneficiase de sprijinul lui Licinius Sura și al Plotinei, membrii consiliului principelui îl disprețuiseră multă vreme (*Hist. Aug., Hadr.*, 3, 10). Pe deasupra, traumatizantă fusese cu siguranță lunga așteptare a adopției, în condițiile în care slujea, după moartea lui Licinius Sura, ca principal sfetnic al lui Traian, ale căreia cuvântări le alcătua (*Hist. Aug., Hadr.*, 3, 11). Încât nu a putut evita o anumită formă de cezariță, căreia îi cazuse victimă și Traian, după 112 d.C. Deosebit de traumatizant s-a dovedit pierderea principalului său amant, frumosul Antinous, înecat accidental în Nil. I-a organizat acestuia onoruri postume demențiale, impuse de o mahnire excesiv de mistică. S-a adăugat o lungă și dureroasă maladie, poate o formă de ftizie, care l-a împins spre ipohondrie și cruzime, spre accentuarea paranoiei. Precum Tiberiu cândva, a devenit solitar și s-a retras în imensul său parc-palat-paradis de la Tibur (azi Tivoli), de unde reprima fără milă. Se gândise chiar să se sinucidă, după ce fusese victima unei grave hemoragii (*Hist. Aug., Hadr.*, 23, 7; 24, 8). Nu se înțelesese niciodată cu Ursus Servianus, cumnatul său, fost secundant al lui Traian. L-a obligat să se sinucidă, deși acesta împlinise 90 de ani (*Hist. Aug., Hadr.*, 25, 8). Ordonase și alte lichidări fizice, care nu au fost însă puse în aplicare de către succesorul său desemnat. În orice caz a fost ucis și Fuscus, nepotul lui Servianus, care avea numai optsprezece ani (DC, 69, 17, 20).

Într-adevăr asigurarea succesiunii lui Hadrian s-a dovedit a fi foarte dificilă. Se gândise la un moment dat la Servianus însuși, ca și la Terentius Gentianus. Totuși antipatia față de cel dintâi, faptul că al doilea era iubit de senat l-au convins să nu-i adopte (*Hist. Aug., Hadr.*, 23, 2-5). Mai ales Hadrian voia o succesiune cheazășuită de ereditate. De aceea, în 136 d.C., a desemnat ca urmaș, a acordat puterea tribuniciană și l-a proclamat *Caesar* pe Lucius Ceionius Commodus Verus, estetic rafinat, dar și el maladiv, probabil de asemenea tuberculos și lipsit de merite militare. Acesta era de altminteri ginerele lui Avidius Nigrinus. Dar satisfacția care se oferea supraviețuitorilor clanului lui Nigrinus l-a decis pe Hadrian să-l adopte, în cadrul unui fel de filiație spirituală, normală în marile familii ale veacului.

A contat mai mult faptul că adoptatul, care a primit numele de Aelius Caesar, aparținea unei familii foarte influente în interiorul „clasei politice“ romane. Jérôme Carcopino a avansat însă o ipoteză foarte îndrăznească în privința acestei adopțiuni. Ceionius Commodus, pe care Hadrian îl îndrăgea, ar fi fost fiul natural al împăratului. Deși respinsă de mulți savanți, această ipoteză nu ni se pare absurdă. Chiar și pederastii înveterați, ca Hadrian, pot face uneori sex normal și deci pot avea copii. Oricum, la 1 ianuarie 138 d.C., Ceionius Commodus, care de mult timp voma sânge, a fost ucis de o hemoptizie violentă, survenită în timpul somnului de noapte (*Hist. Aug., Hadr.*, 23, 15-16; DC, 69, 17, 21). Hadrian a fost astfel obligat să recurgă la una dintre soluțiile sale complicate. L-a adoptat pe Titus Aurelius Boionius Arrius Antoninus, nepotul său prin alianță, care nu mai era tânăr. Într-adevăr, Antoninus era căsătorit cu Faustina I, fiica lui Marcus Annius Verus și a Rupiliei Faustina. Rupilia Faustina era fiica Matidiei, nepoata de soră a lui Traian (prin Marciana) și mamă, din altă căsătorie, a Vibiei Sabina,

soția lui Hadrian. Pentru a consolida și mai simțitor o asemenea ereditate complicată, Hadrian l-a constrâns pe Antoninus, care nici el nu avea fii, să-i adopte pe Lucius Verus Commodus (fiul defunctului Ceionius Commodus), copil în vârstă de șapte ani, sub numele de Lucius Aelius Aurelius Commodus, și pe Marcus Annus Verus, viitorul Marcus Aurelius, care avea șaptesprezece ani. În orice caz ereditatea era întărită, deoarece Marcus Aurelius era și el nepot prin alianță al lui Antoninus. Ca fiul, al altui Marcus Annus Verus, fratele Faustinei I. În același timp Marcus Annus Verus-Tatăl se înrudea prin sânge cu Traian și Hadrian, dat fiind că era fiul Rupilei Faustina. De altfel, Marcus Aurelius se va căsători cu vara sa primară Faustina II, fiica Faustinei I și a lui Antoninus. În plus, Marcus Aurelius descindea din Annus Verus, care fusese de trei ori consul și prefect al Romei (*Hist. Aug., Hadr.*, 24, 1-3; DC, 69, 17, 21). Se pare că Hadrian îl privilegia în mod deosebit pe Marcus Aurelius, numit ulterior și Antoninus, din pricina vârstei, fermității morale pe care o atesta și a înrudirii de sânge cu el însuși. Pasionat amator de jocuri de cuvinte, Hadrian îl numea în glumă, cu un superlativ fabricat de la adjectivul corespunzător *cognomen*-ului anterior adopțiunii, „cel mai adevărat“, *Verissimus* (DC, 69, 17, 21). Acest complicat sistem de adopțiuni, subordonate în fapt eredității dinastice, a provocat nemulțumiri. I s-a opus mai ales Catilius Severus, prefectul „Orașului“, adică al Romei, care spera să devină el însuși împărat, după sfârșitul lui Hadrian. A fost imediat destituit (*Hist. Aug., Hadr.*, 24, 6-7). Relativ mulți senatori refuzau o ereditate, chiar complicată, și voiau încă triumful criteriului adopțiunii pure. Oricum lupta pentru putere se menține crâncenă și în acest „secol liniștit“ al Antoninilor. Senatorii se temeau de un nou val de teroare, declanșat de Hadrian, însă împăratul a decedat la 18 iulie d.C., având pe buze o epigramă frivolă, care ilustra nostalgia vieții care se încheia⁴. Antoninus Pius a devenit *princeps*.

Antoninus Pius (138-161 d.C.)

Hadrian fusese un fel de paranoic deosebit de inteligent. Sau, altfel formulat, un despot, capabil însă de o creativitate notabilă. Succesorul său se va comporta altfel. Ca împărat, s-a numit, cum demonstrează *formula* imperială, *Imperator Caesar Titus Aelius Hadrianus Augustus Pius*, fiu al divinului Hadrian, nepotul divinului Traian, Particul, strănepotul divinului Nerva (*C.I.L.*, 6, 1002). Conserva astfel prenumele său, dar adopta gentiliciul lui Hadrian.

Epitetul „*pios*“, *Pius*, îl datora probabil fie comportamentului său în familie, fie faptului că smulsese viețile multor senatori represiunii ordonate de către Hadrian, fie onorurilor decernate tatălui său adoptiv (*Hist. Aug., Hadr.*, 24, 4-5). Într-adevăr, s-a luptat din greu cu senatul, care refuza să decidă zeificarea lui Hadrian, din motive mai sus consemnate. A obținut apoteozarea lui Hadrian, după șase luni de presiuni exercitate asupra senatorilor. A rămas cunoscut în istorie ca Antoninus Pius. În momentul accesului la Principat, împlinise cincizeci și doi de ani. Se născuse la Lanuvium, în Lăpui, într-o familie foarte bogată, originară din Gallia narboneză. Parcurse o notabilă carieră juridică și administrativă sub Hadrian, dar nu avea o autentică pregătire militară. De altfel nu s-a preocupat să prilejuiască fiilor săi adoptivi o formație militară. Suveran profund civil, Antoninus Pius n-a îngăduit uciderea nici unui senator, în cursul Principatului său. Nici măcar a unui senator dovedit de paricid. Soția sa, Faustina, cum am arătat mai sus, era nu numai un vlăstar al ginții Ulpiilor, prin mama sa, ci și fiica unui important

prefect al Orașului. Ca să dea satisfacție senatului, a desființat instituția celor patru consulari ai Italiei, redată gestionării curiei. Profund atașat Italiei, Antoninus Pius nu a călătorit niciodată și nu a părăsit peninsula nici pentru scurtă vreme. Era înalt, frumos, perfect echilibrat din punct de vedere psihic. Îi plăcea să ducă existența unui vechi roman. Participa personal la culesul viilor, își tundeau oile, ducea o viață de familie simplă, în cadrul căreia singurele tribulații constau în calitatea slabă a unor vinuri și în întâlnirile cu scorpioni! Yves Roman îl compară cu faimosul Cato cel Bătrân, desigur adaptat secolului al II-lea d.C.

Strategia politică internă și externă preconizată de Antoninus Pius rezida în moderație și în defensivă. Practica moderația, în chip ostentativ, și viza o *stabilitate cu sagacitate considerată de mulți cercetători moderni ca imobilism*. Paul Petit caracteriza secvența istorică a lui Antoninus Pius ca „victoriană”, conformistă. Se promovau virtuți umanistice și universalizante și s-au dezvoltat justiția și legislația, care se voiau umane, ale lui Hadrian. Consecințele imobilismului se vor manifesta mai târziu, căci, pentru moment, romanii sperau să trăiască pentru totdeauna în pace și prosperitate. Propaganda oficială, ilustrată de numismatică, relua stăruitor temele reînnoirii vârstei de aur, *aurea aetas*. În 148 d.C., s-a celebrat cu fast a noua sută aniversare a întemeierii Romei. Cu acest prilej s-au distribuit 800 de denari pentru fiecare locuitor al Orașului. A fost subvenționat la Roma și în provincii învățământul retoricii. De altfel nici un alt împărat anterior nu a beneficiat de un sprijin aproape unanim al intelectualilor și scriitorilor Imperiului, romani și greci. L-au susținut nu numai exponenții aticismului arhaizant la modă, ca Fronto și Aulus Gellius, ci și Pausanias. Iar în 143 Fronto și Herodes Atticus exercitaseră consulatul. Aelius Aristide înalță nu doar panegiricul Romei, ci și pe cel al împăratului, într-o cuvântare rostită în Capitală, la 1 aprilie 143. Administrarea Imperiului s-a reliefat ca minuțioasă, scrupuloasă. Înălții funcționari erau menținuți mult timp în posturi (nu se inventase încă „rotirea cadrelor“!).

Gavius Maximus, prefect al pretorienilor, a înregistrat chiar un record: și-a conservat postul preț de douăzeci de ani. S-au redus substanțial anumite impozite, s-au practicat reeșalonări ale taxelor încă neachitate, s-au extins „bursele” instituțiilor alimentare la fete, la așa-numitele „copile faustiniane”, *puellae Faustinianae*, au fost reparate infrastructuri rutiere și construcții publice, au fost sprijinite financiar orașe ruinate de cutremure, dar s-a practicat o gestionare severă a finanțelor, încât, la moartea sa, Antoninus Pius a lăsat în bugetul public un excedent de 675 milioane de denari. Personal, Antoninus Pius era avar. Împăratul a întreprins insistente eforturi în vederea restaurării unor foarte vechi culte și rituri religioase din Lajiu și din Italia. Dar, deși conservator, Antoninus Pius era deschis ideilor ecumenizante, chiar orientalizante. De aceea a favorizat cultul Cybelei, a oficializat sărbătorile lui Attis și a tolerat pe sacerdoții eunuci ai acestuia; a protejat difuzarea mithraismului și a teologiei solare, utilizate de propaganda oficială.

Totuși substanța reală a autoritarismului nu a fost cu nimic diminuată, cu toate că prospera societatea civilă. *Aproape toți cercetătorii moderni reproșează lui Antoninus Pius și regimului lui politic lipsa de imaginație*. Este adevărat că s-au întreprins strădanii pentru a se consolida *limes*-ul. Cel britann a fost dublat de un zid de apărare ridicat în partea cea mai îngustă în lărgime a vârfului insulei britannice. Dar interiorul Imperiului a fost agitat de mișcări insurecționale simptomatice, din nefericire nepercepute de Antoninus Pius ca avertismente ale unor turbulențe majore, care se anunțau.

Neînțelegând pericolul creat de marile mișcări de populații din *Barbaricum*, unde seminții îndepărtate de Imperiu, sălbatice, le împingeau spre *limes* pe cele învecinate teritoriilor romane, Antoninus Pius a detașat mari unități din forțele militare de la frontiere, mai ales din zona balcanică și de pe Rin, ca să înăbușe sediiuni din Britannia, Mauretania și din Orient. În Mauretania, răsculată în 144-145, s-a restabilit pacea, de altfel îndeosebi datorită unei diplomații iscusite. În Palestina a survenit o ultimă răscoală importantă a iudeilor, sprijinită de țărani egipteni. Aceștia refuzau o fiscalitate oneroasă, o gestiune opresivă, și fugeau de pe pământurile lor spre a practica un brigandaj pricinuit de insecuritate. Antoninus Pius a decedat la 7 martie 161, în vila sa de la Lorium. Nori negri se adunau deasupra Imperiului⁵.

Marcus Aurelius (161-180 d.C.)

La cererea expresă a celui pe care îl vom numi Marcus Aurelius, senatul și probabil ceea ce mai rămăsese din adunările populare au hotărât instaurarea unui Principat bicefal. Marcus Aurelius urma să împartă puterea cu Lucius Verus. Voia astfel să facă respectate deciziile lui Hadrian. Pe de altă parte, Marcus Aurelius a resimțit, în tot cursul „domniei” sale, nevoia să fie intens sprijinit, secondat de unu sau chiar mai mulți susținători, cărora să le confere puteri foarte largi. S-a afirmat odinioară că Marcus Aurelius nu s-a putut lipsi de suportul unor oameni mai puțin virtuoși decât el, dar care erau înzestrați cu unica virtute pe care nu o poseda: forța liniștită, absența îndoielilor și a neliniștii, caracterul viril. În sfârșit, începând cu Augúst, aproape toți principii cedaseră puteri unor „adjuncți”, în general adoptați de ei. Am semnalat mai sus diverse exemple, inclusiv pe cel al lui Traian, devenit practic coregent al lui Nerva. Era necesar un „adjunct al Imperiului”, *adiutor imperii*, ori un „coleg”, *consors imperii*, care adesea dispunea de un *imperium* proconsular și de putere tribuniciană. Desigur, până atunci, adjuncții nu fuseseră investiți ca *augustus* și nu dețineau *autoritas* completă. Lucius Verus era vânos, vesel, juisor înveterat, pasionat de circ, amfiteatre, ospețe copioase și dansatoare frumoase. Uneori s-au ivit și tensiuni între el și Marcus Aurelius. Căci Lucius Verus era mai mult decât un simplu *adiutor*: el poseda puterea tribuniciană, un *imperium* complet și chiar titlul de *augustus*. Era primul Principat colegial din istoria Romei. Totuși, doar Marcus Aurelius era pontif maxim și dispunea de o *autoritas* superioară celei a colegului său. Marcus Aurelius avea treizeci și nouă de ani.

Ca principe, Marcus Aurelius se va numi *Imperator Caesar Marcus Aelius Aurelius Antoninus Augustus* (C.I.L., 6, 1012 = I.L.S., 360), iar Lucius Verus, care abandonase Commodus drept *cognomen*, era *Imperator Caesar Lucius Aelius Aurelius Verus Augustus* (C.I.L., 6, 1021). Marcus Aurelius se născuse la Roma la 26 aprilie 121 d.C., într-un parc care aparținea mamei sale Domitia Lucilla II. Aceasta nu descindea din celebra gintă a Domitiilor, în sânul căreia se născuse Nero, ci din oratorul Domitius Afer, sosit, sub Tiberiu, din Gallia narboneză. Verii, familia tatălui, aparțineau de asemenea unei aristocrații recente, sosite din Baetica hispanică și parvenite la patriatică abia în 73 d.C. Marcus Aurelius se numise inițial Catilius Severus. În jurul anului 130 d.C. i-a murit, încă tânăr, tatăl, Marcus Annius Verus, care abia urcase treapta senatorială a preturii. Încât Marcus Aurelius, numit el însuși pe viitor Marcus Annius Verus, a fost crescut în continuare de oameni foarte vârstnici, în primul rând de bunicul său după tată, prestigiosul Marcus Annius Verus, și de mama sa, o femeie severă, ambițioasă, acaparatoare. Sănătatea tânărului

Marcus Aurelius a fost totdeauna deficitară. A suferit toată viața de o cumplită boală gastro-intestinală. Ulcer cronic, cum opinează unii cercetători moderni? Sau gastroenterocolită, boală ce afectează și azi 80% dintre intelectuali? Această suferință și presiunile frustrante ale mediului familiar explică de ce Marcus Aurelius a devenit un introvertit, un veșnic neliniștit, înclinat spre pesimism, chinuit de îndoieli, de angoase și de sfâșieri lăuntrice. Și de ce a recurs de tânăr la armele unei filosofii intransigente, cum era stoicismul. Încă din copilărie, Marcus Aurelius luase totul în serios. A primit de altfel o educație deosebit de aleasă, sub îndrumarea anumitor profesori și sofști reputați, ca Herodes Atticus, în materie de elocință greacă, și Cornelius Fronto, pentru cea latină. A studiat de asemenea dreptul, cu Volusius Maecianus. Nu l-au atras autori latini clasici. Nu îl aprecia pe Horațiu, dar îl pasiona Cato cel Bătrân. A aprofundat de asemenea filosofia. Îndeosebi Iulius Rusticus, rudă cu una dintre victimele lui Domițian, el însuși fost prefect al Romei, l-a convins să adopte stoicismul. Ca și Apollonios din Chalcedon. Spre disperarea lui Fronto. Marcus Aurelius a devenit discipolul stoicului elenistic Ariston, care nu aprecia decât etica. Timp de doisprezece ani, Marcus Aurelius a îmbrăcat mantia filosofului și a vrut să se culce pe pământul gol. Lucius Verus primise o educație similară, dar era un extravertit. Marcus Aurelius nu dobândise experiență militară, însă, la Roma, se familiarizase cu activitatea birourilor imperiale, a senatului și a magistraților. În 139 d.C., devenise *quaestor* al principelui, adică intermediar între Antoninus Pius și senat, purtător de cuvânt al principelui. Sărind treptele intermediare ale carierei senatoriale, în 140 d.C. asumase un prim consulat ordinar-eponim, iar în 145 devenise consul pentru a doua oară și se căsătorise cu Faustina II, fiica lui Antoninus Pius. La 10 decembrie 146 d.C., Marcus Aurelius va primi putere tribuniciană și *imperium* proconsular, în afara Romei. În 161 d.C., Marcus Aurelius va deveni împărat. Totodată el va fi scriitor și filosof până la moarte. Pe lângă o bogată corespondență cu Fronto, el ne-a lăsat un impresionant ansamblu de reflecții stoice, de dialog cu propriul eu, dar și cu problematica etică, „Către sine însuși”, *Eis heautón*, redactat în limba greacă. De altminteri, Marcus Aurelius și Lucius Verus au preluat cârmuirea unui stat pe care regretatul Pierre Grimal l-a caracterizat ca „imperiul sofștilor”.

Foarte grave s-au dovedit a fi problemele apărării Imperiului. Statul roman nu mai avusese de înfruntat dificultăți externe de asemenea proporții din vremea invaziei cimbrilor și teutonilor ori a primului război purtat împotriva lui Mitrhidat. În primul rând Imperiul a fost atacat de parți. Între 161 și 165, Lucius Verus a trebuit să poarte un greu război împotriva parților, încheiat cu rezultate relativ modeste pentru romani. Vor urma alte grave conflicte militare, care vor perturba, până la sfârșit, Principatul lui Marcus Aurelius. Începând din 167 d.C. se propagă în Imperiu o epidemie cumplită. Principatul lui Marcus Aurelius a fost urmărit de „ghinion”, de felurite și complicate tribulații, de vicisitudini surprinzătoare, pe toate planurile: intern, inclusiv medical-demografic, extern - militar. Din fericire, Imperiul avea încă mult prea numeroase și solide resurse ca să nu le depășească. Deși semne neliniștitoare de recesiune începuseră să emeargă în economia și în viața internă a Imperiului.

Marcus Aurelius însuși a atestat un remarcabil simț al datoriei, o năzuință sinceră de a-și îndeplini conștiința, exemplar, îndatoririle, până la sacrificiul propriei persoane. Aspira să-și conserve „demnitatea”, *dignitas*, și mai ales „rolul” său, *persona*. Yves Roman consideră edificatoare comparația între invocarea propriului suflet de către Hadrian, în clipa morții, și considerațiile avansate de Marcus Aurelius asupra spiritului. Elevul imperial al stoicilor își întreabă sufletul

când va fi bun, simplu, ferm, transparent, mai vizibil decât trupul care îl înconjoară? Când va trăi alături de zei și de oameni fără să se plângă de ei și fără să fie învinuit de ei? Marcus Aurelius, tolerant, a iertat, a preferat să ignore infidelitățile Faustinei II, intrigile ei politice, inclusiv urzeli complotiste, presiunile exercitate de împărăteasă asupra sa. Faustina n-a fost o soție de nădejde.

Ceea ce nu echivalează cu punerea în practică a unui regim politic de sorginte stoică. Nu se afla în cauză doar cascada de renunțări, la care adesea a recurs Marcus Aurelius, semnalată de Jean Sirinelli, ca și cum împăratul ar fi năzuit să se desprindă de vicisitudinile cotidianului, care să nu pună stăpânire pe el. Și nici schimbările sale de atitudine, îndeobște prescrise de mutațiile rapide ale evenimentelor vremii. În orice caz străine de fermitatea și constanța stoicului autentic, deși, în opera sa literară, împăratul opinează că suveranul trebuie adesea să-și modifice atitudinea. Marcus Aurelius a utilizat o strategie politică în parte inspirată de tradiții romane, ca și de precedentele oferite de predecesorii săi. Întrucât el a încercat să îndeplinească paternalismul lui Traian și al lui Antoninus Pius, cel dintâi ofensiv, celălalt defensiv, cu autocratismul potențat al lui Hadrian. Desigur, a respectat senatul, a cărui competență în calitate de curte de apel judiciară a fost sporită. A crescut de asemenea numărul senatusconsultelor. Însă ca și Hadrian, chiar Traian, a introdus în senat numeroși orientali și africani cultivați. Au fost promovați în senat, prin adlecții, și în cele mai înalte funcții din stat ofițeri capabili, de obârșie modestă, provincială, precum Claudius Pompeianus, ginerele său, și Avidius Cassius, fiii unor cavaleri din Siria, afro-romanul Antistius Burrus, ligurul Helvius Pertinax, fiu de libert, propulsat consul în 175 d.C., și alți senatori proveniți din provinciile danubiene. Dintre cei cinci gineri ai săi, trei proveneau din familii provinciale, de puțină vreme intrate în aristocrație. Se baza mai ales pe sfaturile ginerilor Claudius Severus și Claudius Pompeianus. Însă noii senatori au fost obligați să investească în domenii italice un sfert din averea lor. Ordinul equestru a fost favorizat și ierarhizat. Competențele prefecților pretoriului, în privința salvagărdării ordinii publice în Italia, sunt consolidate. Membrii consiliului principelui, *amici*, dobândesc titlul oficial de „consilieri“, *consiliarii*, și constituie un personal politic stabil. Șeful finanțelor imperiale, anterior calificat ca *procurator a rationibus*, primește titlul de *rationalis* și este *tricenarius*, adică retribuit anual cu 300.000 de sesterți. Are în subordine un „procurator pentru cele mai importante acte contabile“, *procurator summarum rationum*, care primește un salariu de 200.000 de sesterți. Pe de altă parte, nu a putut face plăcere multor senatori măsura lui Marcus Aurelius, care a revenit la acapararea gestionării Italiei de către puterea imperială, inițiată de Hadrian. Italia a fost divizată în cinci mari circumscripții. Roma și districtul urban întins dincolo de Capitală pe o rază de 150 de km se află sub oblăduirea prefectului Romei, dotat cu drept de coerciție și de jurisdicție. Se adaugă însă alte patru circumscripții, cele ale lui Hadrian, plasate sub controlul unor veritabili guvernatori. Ei nu mai sunt consulari, ci *iuridici*, foști pretori, cu puteri mai mici decât consularii lui Hadrian. Se dădea astfel o satisfacție aproape iluzorie senatorilor. Cu siguranță, diverse măsuri legislative conotau o factură prosenatorială. *Dar ele nu diminuau un autoritarism, de fapt augmentat sub Marcus Aurelius.*

Desigur, împăratul-filosof a fost un scrupulos în materie de justiție. Calendarul împărțirii dreptății a fost mărit până la 230 de zile pe an. Adesea împăratul prezida personal tribunalele, unde se afla în joc viața acuzatului. A fost moderată fiscalitatea, sporită asistența acordată celor săraci,

reglementată mai strict aprovizionarea Romei, ușurate poverile ce apăsau pe umerii decurionilor, reduse simțitor cheltuielile publice, impuse de organizarea luptelor dintre gladiatori și de alte spectacole; s-a statornicit o stare civilă a locuitorilor Imperiului și a copiilor acestora, au fost înlesnite eliberările de sclavi. Unii sclavi nedreptățiți cu prilejul eliberării pot chiar să intenteze procese stăpânilor. Sclavii sunt protejați împotriva abuzurilor comise de stăpânii lor, iar condiția lor socială rezultă ameliorată. Totuși nu s-a acționat, în această privință, în temeiul ideilor filosofice, ci al unui evident pragmatism. Instituțiile tradiționale nu sunt perturbate, ci mai temeinic orânduite, desigur sub controlul imperial. Fără îndoială, birocrăția imperială a continuat să progreseze. Marcus Aurelius a creat optsprezece noi posturi procuratoriene și a adăugat înălților funcționari senatoriali adjuncți cavaleri.

În februarie 169, Lucius Verus a decedat. Marcus Aurelius a devenit suveran unic, însă ulterior a procedat la o nouă împărțire a puterii imperiale. Copilul Lucius Aurelius Commodus, primul fiu al principelui, este proclamat *Caesar*, în 166 d.C., cu prilejul triumfului partic. Avea numai cinci ani. Era oare aceasta o măsură tradițională și de inspirație stoică? Despotismul își revela adevărata înfățișare. Iar, în 176 d.C., când același Commodus nu avea decât cincisprezece ani, poate și speriat de uzurparea încercată în 175 de către Avidius Cassius, Marcus Aurelius îi conferă puterea tribuniciană, titlul de *pater patriae*, pentru ca, în anul următor, adică în 177 d.C., Commodus să primească un prim consulat și chiar, la 27 noiembrie, o asociere în regulă la Principat, ca *imperator* și *augustus*. Se încearcă, în chip absurd, scuzarea acestei politici ostentativ și aproape stupid dinastice, aplicate de Marcus Aurelius. Se invocă afecțiunea reliefată de Marcus Aurelius pentru un fiu care, poate, nici nu era al său, ci rezultatul unui adulter. Se evocă de asemenea presiunea exercitată de către Faustina, în favoarea lui Commodus. Cu toate acestea Faustina II decedase în 175. De moarte naturală ori „aranjată” ca atare din pricina implicării sale masive în dizidența lui Avidius Cassius? Cu sau fără știrea tolerantului împărat-filosof? Se opinează de asemenea că Marcus Aurelius nu a preferat lui Commodus pe unul dintre ginerii săi, mult mai destoinici, ca să evite un război civil, pe care l-ar fi putut provoca impetuosul Commodus și partizanii acestuia, de multă vreme deprinși cu ereditatea puterii imperiale. Efectiv principiul adoptării celui mai bun senator nu mai avea decât o valoare doctrinar-ideologico-propagandistică. De fapt, Principatul se convertise în monarhie autoritară consolidată. În legătură cu dificile campanii în Orient, se situează rebeliunea și tentativa de uzurpare a puterii imperiale romane, întreprinsă de către Avidius Cassius. Gaius Avidius Cassius, mai sus menționat, era fiu al lui Avidius Heliodorus, probabil descendent al regelui Antiochos IV al Commagenei. Avidius Heliodorus fusese cavaler, între altele prefect al Egiptului între 137 și 142 d.C. Născut spre 120 d.C., Avidius Cassius intrase în ordinul senatorial, fusese quaestor în 154 d.C., pretor ulterior, consul după 161 și comandant valoros de trupe romane în timpul lungului război partic. Ajunsesse guvernator al Siriei, în 166, ca apoi, în 168, să primească comandamentul forțelor romane din întreg Orientul și deci un *imperium maius*, pe aceste meleaguri. Repurtase victorii strălucite asupra Arsacizilor. Cum remarcă Yves Roman, regionalizarea armatei purta și asupra cadrelor ei de comandă cele mai importante. În aprilie 175 d.C., Avidius Cassius se revoltă împotriva lui Marcus Aurelius și determină trupele sale să-l proclame împărat. Se pare că totul a pornit de la Faustina, aflată împreună cu soțul său la Sirmium.

Se temea că acesta, bolnav, va muri și voia să asigure viitorul său și al lui Commodus, încă adolescent.

În mesaje expediate lui Avidius Cassius, ea l-a anunțat inițial că Marcus Aurelius era bolnav și ulterior că decedase (DC, 71, 16). I-a propus să-l ia ca soț și să-l adopte pe Commodus. A crezut oare cu adevărat Avidius Cassius că împăratul murise? În orice caz uzurparea a continuat și după ce știrea morții principelui fusese infirmată. Avidius Cassius a dobândit sprijinul întregului Orient, inclusiv al prefectului Egiptului, Gaius Calvisius Statianus. Numai trupele din Cappadocia, comandate de către Publius Martius Verus, au rămas fidele lui Marcus Aurelius. Acesta din urmă și-a îmbărbătat, printr-o cuvântare înflăcărată, soldații (DC, 71, 26). Panica se răspândise la Roma, unde aprovizionarea cu grâne din Egipt era blocată. Marcus Aurelius l-a chemat pe Commodus la Sirmium, unde adolescentul, la 7 iulie, a îmbrăcat toga virilă. Împăratul s-a pregătit să pornească spre Orient și să lupte. Dar subofițierii lui Avidius Cassius l-au ucis pe uzurpator în august 175 și au adus capul rebelului lui Marcus Aurelius, care a refuzat să-l privească. Aventura lui Avidius Cassius a durat numai trei-patru luni.

Totuși această uzurpare eșuată a constituit un fenomen grav. De aproape un secol, legiunile din provincii nu se mai revoltaseră împotriva puterii centrale. Din 69 d.C., nimeni nu mai cutezase să se proclame împărat împotriva principelui legitim. Se anunțau grave asemenea insurecții militare și uzurpări, care vor surveni la mai puțin de două decenii ulterior și îndeosebi în secolul următor. Legende de monedele emise în acest timp oglindesc sporirea ponderii politice a armatei. Ele exaltă „virtutea”, „vitejia” împăratului, *VIRTUS*, „concordia armatei”, *CONCORDIA EXERCITVS*, „lealitatea” acesteia, *FIDES*. O legendă ca *RELIGIO AVGVSTI* ilustrează pasiunile religioase ale lui Marcus Aurelius. Împăratul-filosof conferea cinstiri notabile zeilor tradiționali, naționali, ca Iupiter, Marte și Minerva, mai cu seamă după ce pesta adusă din Orient a făcut pretutindeni ravagii. Totodată Marcus Aurelius s-a învederat receptiv la diverse superstiții și la culte religioase exotice. Probabil în vara anului 173 d.C., armata imperială a fost salvată de la sete datorită miracolului ploii, atribuit taumaturgului egiptean Harriouphis, care implorase ajutorul zeului egiptean Thot-Shou, invocat de romani ca Hermes Aeries. Marcus Aurelius nu a fost ostil decât creștinismului în plină ascensiune. El a tolerat și chiar încurajat persecutări localizate ale creștinilor, la care ne vom referi în alt subcapitol.

Apărarea dificilă a Imperiului, neconținut pusă sub semnul incertitudinii, nu a afectat numai sectorul partico-oriental. Ea s-a manifestat ca mult mai anevoioasă în nord, în zăgăzuirea îndelungată, aproape permanentă, a atacurilor masive întreprinse de semințiile din *Barbaricum*. O mare confederație barbară străpunge un *limes* considerat inexpugnabil și năvălește până în valea Padului. *Limes*-ul nu s-a vădit mai eficient ca sistem defensiv decât linia Maginot, în 1940! De trei sute de ani nu se mai întâmplase o asemenea invadare a zonelor de la sudul Alpilor. Nici sistemul defensiv creat la est de Aquileia și definit ca un „cordon militar al Italiei și al Alpilor”, *praetentura Italiae et Alpium*, nu s-a vădit eficient. Vom vedea în alt subcapitol detaliile. Încât pașnicul împărat-filosof a fost nevoit, preț de mai bine de zece ani, să se afle pe picior de război, să comande personal contraofensivele romane. Raidurile barbare au zguduit din temelii apărarea și mai ales climatul mental de siguranță, de calm, estimat anterior ca veșnic, al locuitorilor Imperiului. În cele din urmă, poate convins de statul său major, Marcus

Aurelius a hotărât să revină la strategia militară expansionistă, ofensivă, a lui Traian. El a plănuit deplasarea frontierei spre nord, anexarea unor noi segmente din Germania liberă și în special a Boemiei și Moraviei, alcătuirea unui nou metereș al Imperiului, întemeiat pe avanposturi înaintate simțitor spre nord. În acest scop, au fost înființate două noi legiuni în Rhaetia și în Noricum. Însă ciuma a sfârșit prin a-l contagia și pe împărat. A murit la Vindobona (actualmente Wien sau Viena austriacă), la 17 martie 180, după ce recomandase lui Commodus să continue războiul, să rezolve, prin victorie, problema germană, să anihileze pentru totdeauna primejdia invaziei din nord a Barbarilor, care periclita soarta Italiei. Dacă nu cumva Marcus Aurelius, care ostenise excesiv pe diverse câmpuri de luptă și care, astfel cum am reliefat, avea o sănătate subredă, a murit de epuizare. Leucemie? Anemie periculoasă? În pofida ezitărilor sale, pendulărilor între soluții diverse, tribulațiilor înfruntate, neșansei care urmărise Principatul său, a lăsat succesorului său moștenire o doctrină universalizantă a suveranului, o monarhie ce se voia unificatoare și centralizată⁶.

Commodus (180-192 d.C.)

Prin urmare, Marcus Aurelius a încredințat Principatul fiului său sau celui pe care îl considera ca atare și îl crescuse pentru preluarea Imperiului. Emerge așadar o slăbiciune condamnată, poate totuși determinată de presiunea tiparelor eredității antonine. Pentru Antonini, desemnarea succesorului constituia o alegere divină, căci, în ultimă instanță, zeii indicau viitorul suveran. Se legitima astfel orice desemnare la puterea imperială. Se ajunsese la o teologie a victoriei, care ar fi dat seama de bunăvoința divinităților. Totuși Commodus, în pofida excelentei educații pe care o primise, în pofida unor veleități doctrinare, pe care le va asuma, în pofida exemplului oferit de tatăl său, a fost un debil mental și un maniac primejdios, cum îl caracteriza Paul Petit. *Commodus a fost cel mai incapabil și mai psihopat împărat pe care l-a avut Roma, cel puțin până în 235 d.C.* Pentru că nu toți psihopații sunt inteligenți. În ultimă analiză, *Commodus nu a reprezentat decât o caricatură jalnică a lui Nero*. Gaius-Caligula, Nero, Domițian fuseseră de asemenea psihopați și animați de năzuința transformării Principatului în monarhie de factură greco-orientală, dar ei fuseseră intelectuali. Domițian se învederese chiar a fi un destul de competent gestionar al statului. Dimpotrivă, Commodus s-a relevat incapabil, slab la minte, pasionat de cele mai brutale „sporturi” și bolnav psihic. El a împins cezarita până la limite anterior necunoscute. Era schizoid, dar a alunecat foarte aproape de schizofrenia „clasică”, totală. În plus, se născuse puțin după ce tatăl său devenise principe. Ca adevărat „porphyrogenet”, fusese excesiv răsfățat în copilărie, deprins cu trândăvia, desfrăul, cruzimea și obsedat de o iluzorie substanță divină a propriei persoane. Logosul său era slab dezvoltat față de un eros agitat de pulsuni cumplite. Se dovedise incapabil să se autocenzureze, cum ar spune psihiatrii. De altfel, a devenit principe unic, repede confirmat de senat, la numai nouăsprezece ani. Doar Nero accedase la Principat mai tânăr decât Commodus. Orice tentativă de reabilitare a lui Commodus ni se pare cel puțin absurdă. Nu a atestat decât o singură calitate. Și anume cea de a nu se fi amestecat serios în gestionarea provinciilor și armatei, lăsată pe seama unor funcționari, adesea competenți. Ceea ce a evitat, pentru moment, o criză pregnantă, globală, a Imperiului. În schimb, a decimat fără cruțare propria familie,

senatul, anturajul său, „clasa politică”. Pe scurt, s-a comportat ca un despot, un tiran, parcă „fotocopiat”, cum se procedează acum, după portretul-robot al celui *tyrannus* de mult timp alcătuit. Exaltarea mistică delirantă se însera în această fizionomie spirituală a lui Commodus.

În formula imperială a fost numit *Imperator Caesar Lucius Aelius Aurelius Commodus Augustus*, fiu al împăratului *Antoninus Augustus*, părinte al patriei etc. (CJL., 6, 1023). Pe parcursul „domniei”, Commodus, megaloman, sub impactul cezaritei schizoide și al ideilor despotice, favorabile eliminării totale a ambiguităților prudente lăsate moștenite de August, a inserat în titulatura sa o cascadă de epitete exorbitante: „fericit”, *felix*, „pios”, *pius*, „neînvinș”, *inuictus*, „amazonic”, „heracleian”, *heracleus*, „biruitor total”, *exsuperatorius*. La aceste epitete, parțial fanteziste și menite a-i echivala „domnia” cu o nouă „vârstă de aur”, *aurea aetas*, se adăugau altele, ilustrative pentru victorii reale ori imaginare. Epitetul de *pius* a fost asumat în 183, iar cel de *felix* în 185. Commodus a început prin a ignora exortăția finală a lui Marcus Aurelius de a continua operațiile militare și expansiunea în *Barbaricum*. În ciuda faptului că acest sfat era susținut de o parte din statul său major. Încât s-a grăbit să încheie o pace de compromis cu marcomanii și coaliția barbară. Condițiile pactului, *foedus*, prevedeau restituirea prizonierilor și a prăzii de război, relații comerciale reglementate, obligația pentru Barbari de a livra grâne Imperiului, poate și o zonă tampon între Imperiu și ei. De asemenea Barbarii urmau să furnizeze Romei contingente de auxiliari. Spre sfârșitul Principatului său, Commodus a renunțat la livrările de grâne și a acordat căpeteniilor marcomane subsidii în aur. Au fost totodată definitiv părăsite capetele de pod fortificate de la nordul Dunării, dar au fost consolidate cele din Pannonia. Este adevărat că operațiile militare romane epuizaseră forțele militare imperiale și că „domnia” lui Commodus a comportat o pace relativă la frontierele Imperiului; bine venită după gravele perturbări și invazii barbare din vremea Principatului lui Marcus Aurelius.

Puțin preocupat, încă de la început, de administrarea Imperiului, Commodus, întors la Roma, și-a celebrat „virtutea”, *Virtus*, în întrecerile din amfiteatre și a început să-și manifeste pasiunea pentru cultul lui Hercule. Gestiunea Imperiului a revenit inițial consilierilor lui Marcus Aurelius, prin excelență cumnașilor săi, care susținuseră necondiționat accesul său la Principat. Adică lui Tiberius Claudius Pompeianus, general performant, căsătorit cu Lucilla Augusta, văduva lui Lucius Verus, însă și lui Marcus Petronius Sura, Marcus Antistius Burrus, consuli în 182 și 181, ca și prefectului pretoriului, Tarruntenius Paternus. Cu toate acestea excesele mistico-sportivo-teocratice ale lui Commodus au prilejuit o primă conspirație, în 182 d.C., pusă la cale chiar de sora împăratului, Lucilla, printre altele șocată de pretențiile monarhice ale noii *augusta*, Bruttia Crispina, soția lui Commodus. Reprimarea conspirației s-a manifestat ca deosebit de brutală. Lucilla a fost lichidată de propriul frate, în timp ce prefectul Paternus a avut aceeași soartă. A urmat o dezlănțuire exacerbă a veleităților despotice ale lui Commodus, care a continuat să încredințeze frâiele gestiunii altor acoliți. Postul coleg al lui Paternus, prefectul Tigidius Perennis, a asumat puteri excepționale. În condițiile în care survenise nu numai o ruptură adâncă între Commodus și propria familie, ci și o falie în relațiile principelui cu diverse clanuri senatoriale. Commodus se decide să se sprijine pe ordinul ecvestru, sortit să acapareze funcția publică, împotriva celui senatorial.

Tigidius Perennis era un om politic și un militar energic, privilegiat de forțele militare de la Dunăre și de pretorienii. A întreprins operații militare încununate de succes în Dacia, Mauretania și în Britannia. Era însă lacom și intrigant. Obține pentru prefectura pretoriului competențe excepționale, care îl convertesc în adevărat viceîmpărat. Comanda unor legiuni este luată senatorilor pentru a fi încredințată anumitor cavaleri. Suprimarea arendării perceperii taxelor vamale prilejuiește noi procuratele, pe când piramida posturilor de procuratori este riguros ierarhizată. Sunt minuțios structurate funcțiile administrative și juridice ale prefecților. Consiliul principelui este dominat de cavaleri, iar *consiliarii*, proveniți din ordinul ecvestru, sunt minuțios împărțiți în categorii strict determinate, în funcție de retribuțiile bănești care le revin. Însă, în 185 d.C., este eliminat și Perennis, victimă a manevrelor sordide ale unui nou favorit, șambelanul Marcus Aurelius Cleander, omul forte al regimului, până în 189, și nemulțumirii reliefate de armata din Britannia. Cleander era un fost sclav frigan, pătruns foarte tânăr în palatul imperial, unde îl eliberase Marcus Aurelius. Dobândise înălțarea predecesorului său Saoterus ca șambelan, *cubicularius*, calitatea de cavaler și o influență politică extravagantă. Se dezvoltă la curte preponderanța liberților, ca pe vremea lui Claudiu și a lui Nero. Chiar soția împăratului, Bruttia Crispina, a fost exilată și ulterior executată. Personaje de marcă ale „clasei politice” au fost ucise ori constrânse să se sinucidă. Cleander vindea posturi oficiale, demnitatea de senator și magistraturile: încât în 189 au ființat douăzeci și cinci de consuli. Se succed în cascadă amantele împăratului, însă și prefecții pretoriului. În 189, prefectura pretoriului a fost acaparată de Cleander însuși. Nu se mai întâmplase niciodată ca un libert să preia prefectura pretoriului. Doar sub Claudiu, în timpul reprimării Messalinei și a lui Silius, libertul Narcissus o asumase pentru o singură zi, în condiții excepționale și mai degrabă delegat la conducerea pretorienilor decât adevărat prefect. Scandalul a fost teribil și a întors ordinul ecvestru împotriva Principatului lui Commodus. Prefectul annonei, Papirius Dionysus, aranjează o penurie alimentară, care provoacă răzvrătiri sângeroase, încât Cleander a fost obligat să le reprime brutal. Commodus, înspăimântat de reacția mulțimii, s-a văzut constrâns să-l sacrifice și să-l execute. În ultimii trei ani de Principat, influența politică a fost împărțită între amanta favorită a suveranului, Marcia, soțul ei, șambelanul Eclectus, și noul prefect al pretorienilor, Aemilius Laetus. Ei au plasat în posturi-cheie fideli ai lor, proveniți mai cu seamă din clanul african, ca Septimius Severus, legat al Pannoniei Superioare, și fratele acestuia, Septimius Geta, guvernator în Dacia. În senat încep să prevaleze greco-orientalii și africanoromani, care împreună însumează 60% din totalul membrilor curiei.

Pe de altă parte, Commodus începe să manifeste tendința de a interveni mai frecvent în gestionarea Imperiului. În special în virtutea unei exaltări mistice, extravagante și prilejuitoare de o teroare sistematică în Roma. Ororile petrecute în Capitală nu afectau totuși simțitor viața provinciilor. Fapt care explică de ce ele nu s-au ridicat împotriva lui Commodus și pentru ce acest împărat a rezistat preț de mai mult de treisprezece ani la cârma Imperiului. Birocrația imperială funcționa aproape normal. Posturi importante revin unor oameni ca Septimius Severus, Clodius Albinus, Pescennius Niger și Helvidius Pertinax, viitori competitori la „purpura” imperială, în 193 d.C. și în anii următori. Continuă chiar la Roma politica urbanistică a Antoninilor. De menționat templul dedicat lui Marcus Aurelius, încheierea foarte lentă a înălțării Columnei Aureliane, terme. În provincii este întreținută infrastructura rutieră. În Africa, unde Commodus era relativ popular, se iau măsuri de protejare a colonilor împotriva abuzurilor gestionarilor domeniilor imperiale. Commodus era pasionat de practicarea și

promovarea religiilor orientale. Este cruțat doar creștinismul, persecutat sub Marcus Aurelius. De altfel este posibil ca Marcia să fi fost creștină. Nu sunt neglijate cultele oficiale, al lui Iupiter, al lui Apollo, și se vehiculează referințele la *Victoria*, „fericirea“, *Felicitas*, la „reînnoirea vremurilor“, *Renovatio temporum*. Dar și cultele tradiționale sunt integrate concepțiilor mistico-mitologice și orientalizante ale lui Commodus. Iupiter, „supremul biruitor total“, *Summus exsuperantissimus*, este imaginat ca un Baal ori o divinitate astrală orientală, drept centrul unui sistem cosmic abundent în zeități orientale. Commodus a fost primul împărat roman inițiat cu certitudine în misterele lui Mithra. De aceea și adoptă epitetul de „neînvins“, *inuictus*, atribut al lui Mithra. În special Commodus se identifică, astfel cum am arătat, cu Hercule, care, în vremea respectivă, asuma o factură orientalizantă, ca magul ce suferise pentru mântuirea omienirii, ca justițiar prin excelență. Commodus cere să fie recunoscut ca un *Hercules romanus*. Commodus pretinde a fi concomitent sacerdot al lui Hercule, zeu și suveran despot, apostol al unei regalități magice. Își creează, pentru propriul său cult, un *flamen Herculeus Commodianus*. Totul devine commodian chiar la Roma, concepută ca o colonie, ca o nouă cetate întemeiată de împărat: *Colonia Lucia Aurelia Noua Commodiana*. Vârsta de aur este commodiană, *saeculum aureum Commodianum*. Flota care transporta grâne la Roma este „botezată“ *classis Commodiana Herculeae*, armatele sunt commodiene. Chiar lunile anului sunt commodiene (DC, 72, 15 și urm.).

Atlet desăvârșit (fusesse, poate, conceput de Faustina cu un gladiator), Commodus, care se lauda că a biruit de douăsprezece ori o mie de gladiatori, organiza fastuoase, costisitoare lupte în arenă, unde combătea luptători și ucidea, cu brațul său, fiare sălbatice. El credea că re trăiește muncile lui Hercule și se considera *Amazonius*, deoarece zeul său favorit învinsese amazoanele. Investea cu o conotație religioasă „vânătorile“, exaltate încă de Hadrian. Senatorii și cavalerii erau constrânși să asiste la performanțele sportive ale împăratului și să-l aclame în cor (DC, 72, 20). Asemenea excese funambulești deveniseră insuportabile. Se adăugau dificultăți financiare, poate nu atât de grave cum au crezut anumiți cercetători. Proscripțiile și confiscările de bunuri alimentaseră extravagantele costisitoare ale principelui. În sfârșit, se pare că împăratul dement proiecta să sacrifice pe cei doi consuli desemnați, efectiv uciși, după omorârea sa, la 1 ianuarie 193 d.C., când el ar fi trebuit să străbată Roma, în fruntea gladiatorilor săi, ca într-o procesiune rituală. De aceea Marcia, prefectul pretoriului și Eclectus, au decis pe antrenorul lui Commodus, sclăvul Narcissus, să-l sugrume în baie, în 31 decembrie. Cu mare greutate, Narcissus a putut să lichideze un bărbat încă tânăr și foarte vânos⁷.

Împărații crizei (193-197 d.C.)

Principalii complotiști, prefectul Laetus și șambelanul greco-egiptean Eclectus, se gândiseră la succesiunea tiranului. Ei înlăturaseră orice considerente de ordin dinastic și au hotărât preterenii, în schimbul unui *donatium* de 300 de denari, să-l aclame ca *imperator* pe prefectul Romei, *Publius Helvius Pertinax*, repede confirmat de senat, pe care îl impresionau declarațiile tradiționaliste ale noului suveran. Desigur, s-a votat și „condamnarea memoriei“, *damnatio memoriae*, a tiranului Commodus. Dat fiind originea modestă a lui Pertinax, accesul lui la Principat constituia un semn al vremurilor. Pertinax avea șazecei și șase de ani.

Ligur de obârșie, Publius Helvius Pertinax, era fiul unui libert, îmbogățit prin comerț, ca un Trimalchio al secolului al II-lea d.C. Iar Pertinax însuși parcă amintește de acei copii de liberti inculti, cărora aceștia, în *Satyricon*, declară că le-au asigurat educație aleasă și condiție socială mulțumitoare. Principele Pertinax începuse ca profesor, *grammaticus*, dar ulterior parcursese o strălucită carieră militară și ecvestră, începută prin exercitarea funcției de prefect de cohortă în Siria. Asumase toate „milițiile ecvestre” și mai multe procuratele corelate domeniului militar. Marcus Aurelius, care îl aprecia în mod deosebit, l-a introdus în senat, prin adlecție, în rândurile foștilor pretori. Pertinax a fost consul prima oară în 175 d.C., ca, în continuare, să devină succesiv guvernator al Moesiei Superioare, delegat al împăratului în Orient, guvernator al Moesiei Inferioare, al celor trei Dacii și al Siriei. Fără îndoială, relațiile lui Pertinax cu Marcus Aurelius au contat în momentul desemnării lui ca împărat în 192 d.C. După o anumită dizgrație, la începutul Principatului lui Commodus, Pertinax a primit misiuni importante în Britannia și în Africa, unde a fost proconsul. A asumat apoi prefectura Romei și un consulat *ordinarius*, în calitate de coleg al lui Commodus, la 1 ianuarie 192. Se bucura de o popularitate remarcabilă în rândurile armatei și populației Romei, Pertinax era considerat un ales al zeilor. Yves Roman și Jean-Pierre Martin constată însă mutațiile mentalităților: sub Republică și la începutul Imperiului, un senator nici nu ar fi acceptat să ia masa cu un libert ori cu un fiu de libert, excepând împrejurări excepționale! Econom, Pertinax a încercat să redreseze finanțele și să revigoreze măsurile ale lui Hadrian de protejare a agriculturii. A rechemat de asemenea la Roma exilații. A provocat însă nemulțumiri, mai ales printre pretorienii, ostili măsurilor de austeritate economică, și intrigă, urzite de prefectul Laetus.

Încât la 28 martie 193, după un Principat care nu a durat decât 87 de zile, Pertinax a fost masacrat de anumiți pretorienii, în pofida unei cuvântări elevate, pe care i-o atribuie Herodian (2, 5, 6-8). Temându-se de reacția populației, pretorienii s-au închis în tabăra lor. Nu numai că nu s-a produs nici o reacție, dar lângă zidul castrului pretorian s-au prezentat postulanți la Principat, care cerșeau „purpura imperială”, firește contra cost. S-a desfășurat o adevărată licitație a Principatului, la care au participat Sulpicianus, socrul lui Pertinax, și bogatul senator Didius Iulianus, care a câștigat, întrucât a oferit un *donativum* de 6.250 de denari pe cap de pretorian. Un asemenea eveniment rușinos, sordid, nu se mai petrecuse niciodată în istoria Romei. Au fost indignate Roma, provinciile, de altfel obosite de succesiunea loviturilor de stat. Soldații din legiuni se săturaseră de imixtiunea pretorienilor în desemnarea principilor, care reîncepuse după o pauză de un secol. Îi dezgustau în special venalitatea și insolența acestora. Senatul a trebuit totuși să accepte proclamarea ca principe a lui *Marcus Seuerus Didius Iulianus*, în vârstă de șaizeci de ani, rudă a juristului Salvius Iulianus și fost guvernator-legat imperial, sub Marcus Aurelius, și proconsul al Africii, sub Commodus.

Reacția legiunilor a fost deosebit de violentă. La 9 aprilie, trupele din zona danubiană, care duceau greul războaielor împotriva Barbarilor, au aclamat ca *imperator* pe comandantul legiunilor din Pannonia Superioară, Lucius Septimius Severus. Opțiunea lor a fost împărtășită atât de forțele romane din Moesii, cât și de cele din Germanii. Dar armata din Orient își avea propriile ambiții, care triumfaseră în 69 d.C. Aproape simultan legiunile din Siria au aclamat ca *imperator* pe legatul-guvernator al provinciei, Gaius Iustus Pescennius Niger, de asemenea militar competent. Niger a fost susținut de cetăți

bogate, ca Antiochia, însă și de parți, armeni și de diverse căpetenii asiatice. Avea partizani de asemenea la Roma. În sfârșit, Clodius Albinus era preconizat ca împărat de armata din Britannia, pe care o comanda. Cu toate acestea, din competiție a câștigat Septimius Severus, mai aproape de Italia decât ceilalți și capabil de o prestație mai energetică, mai eficace. În orice caz s-a reeditat criza din 68-69 d.C., la proporții mai mari. O asemenea criză fusese evitată în 97 d.C., dar acum a durat patru ani, fiind deci mai lungă decât cea din secolul I d.C.

Septimius Severus a pornit imediat, în marș forțat, spre Roma, de la Carnuntum (actualmente Petronnel, în Austria). Septimius Severus era de asemenea considerat ales al zeilor. În Africa și în 175, un astrolog îi prezisese un destin imperial. În 186, când era guvernator-legat imperial în Gallii, și-a ales soția, Iulia Domna, în funcție de un horoscop care prevedea că aceasta se va căsători cu un „rege”. Iulia Domna, cunoscută de Septimius Severus în Siria, era fiica marelui sacerdot din Emessa, unde cândva domniseră strămoșii acestuia. A fost evenimentul cardinal al vieții lui Septimius Severus. Didius Iulianus era susținut doar de o parte dintre pretorienii, totdeauna dispuși să schimbe împăratul, întrucât o nouă „domnie” aducea un nou donativ. De altfel pretorienii practicau tot felul de traficuri ilicite. În drum, Septimius Severus a fost primit de delegații senatului, cărora le-a făcut promisiuni atrăgătoare. În 28 mai 193, el a ocupat Roma fără să întâmpine rezistență. Pe 1 iunie, Didius Iulianus a fost masacrat de unul dintre soldații săi. Senatul, unde Septimius Severus era sprijinit de clanul african, s-a grăbit să-l învestească principe. În cadrul unei ceremonii somptuoase, Pertinax a fost divinizat. Septimius Severus i-a rostit elogiu și i-a adoptat *cognomen*-ul. Concomitent, el a dizolvat garda pretoriană de sorginte italică. A înființat o nouă gardă pretoriană, alcătuită tot din 10.000 de soldați. Totuși cohortele regroupează de acum înainte nu 500, ci 1.000 de militari. Noii pretorienii sunt recrutați printre cei mai performanți militari ai legiunilor, în special ai celor danubiene. Privilegiul italicilor este abolit (DC, 75, 2, 1-6). Spre a împiedica decantarea secesiunii militare din Britannia, Septimius Severus a conferit titlul de *Caesar* lui Clodius Albinus. În 193-194, războiul civil s-a mutat în Orient, unde Bizanțul a fost asediat de trupele severiene. La Cyzic (193 d.C.), Niceea și Issos (194), ele au zdrobit forțele lui Pescennius Niger. Antiochia este prădată, grav penalizată, iar Pescennius Niger, capturat, este decapitat. În 195 d.C., capitulează și Bizanțul. Între timp Clodius Albinus începuse să se enerveze. Era cezar din 193 și consul, împreună cu Septimius Severus, în 194 d.C. Însă acesta din urmă îi refuzase conferirea unui *imperium* și a puterii tribunicene. Încât în 9 ianuarie 196 d.C., Septimius Decimus Clodius Albinus este proclamat de legiunile din Britannia *imperator* și *augustus*. Intervenea astfel o nouă dizidență. Clodius Albinus era și el afro-roman, născut la Hadrumetum, în Africa proconsulară și într-o familie senatorială. Era un om blând și cultivat, susținut, la Roma, nu numai de o parte din clanul african, ci și de alți senatori. Tocmai senatorii afro-romani, ca și necesități militare tactice îl determinaseră pe Septimius Severus să-l instaleze *Caesar* pe Clodius Albinus. Pe Clodius Albinus îl sprijineau și elitele romane din Hispania și din Gallii. Riposta lui Septimius Severus nu s-a lăsat așteptată. În aprilie 196 d.C., el declară *Caesar* pe fiul său Bassianus (numit astfel după bunicul din partea mamei, Iulius Bassianus), viitorul Caracalla, sub numele cândva al lui Marcus Aurelius, adică Marcus Aurelius Antoninus. Într-adevăr, cum am semnalat mai sus, Septimius Severus a organizat o stranie ceremonie postumă de adoptare a sa ca fiu al lui Marcus Aurelius și ca frate al lui Commodus. Pretindea astfel fie să continue, să prelungească dinastia antonină, fie să faurească o a doua dinastie antonină. Clodius Albinus debarcase în Gallii și își stabilise cartierul la Lugdunum. Tocmai aici, la nord de Lyon-ul actual, îl vor ataca forțele lui Septimius Severus.

Bătălia, desfășurată la 19 februarie 197 d.C., a fost crâncenă și, un timp, nedecisă. Până la urmă Clodius Albinus a fost înfrânt și ucis. Represiunea, ordonată de biruitoare, a fost cumplită. Ca și Antiochia și Bizanțul, Lugdunum a fost jefuit, incendiat și aspru penalizat. Pretutindeni în Occident, partizanii competitorului au fost executați și, în Gallii și în Hispanii, s-a procedat la importante confiscări de averi. Nici senatul Romei nu a fost cruțat. Au fost urmăriți în justiție 64 de senatori, dintre care 29 au fost executați. În pofida jurământului inițial al lui Septimius Severus de a nu uide senatori. Parcă revenea teroarea lui Commodus. De altfel senatul a fost forțat să reabiliteze și chiar să divinizeze pe Commodus, acum „frate“ al împăratului prin adopție. S-a creat chiar o genealogie fictivă, care transforma Severii în descendenți ai lui Nerva și ai altor Antonini (I.L.S., 420; 422; 431; 446; 448-449). În senat au fost introduși acoliți ai Severilor. De altfel, în 28 ianuarie 198, când se celebra marea victorie reputată asupra partilor, noul Marcus Aurelius Antoninus-Caracalla a devenit *Augustus*, iar fratele lui, Publius Septimius Geta, *Caesar*. Într-o atmosferă de represiuni, de întărire pronunțată a unui autoritarism imperial despotice, se încheia criza consecutivă lichidării lui Commodus și se instaura puterea Severilor⁸.

Septimius Severus (193-211 d.C.)

Se născuse la Lepcis Magna, în Tripolitania, adică în Libia actuală, în 146 d.C., într-o familie care avea în vene sânge punic. Se pare chiar că vorbea latinește cu accent provincialo-punic. Totuși se exagerează enorm când se afirmă că accesul său la Principat ilustra revanșa lui Hannibal. Și chiar atunci când se pretinde că, spre deosebire de împărații hispano-romani, ca Traian și Hadrian, el nu descindea din colonizatori, ci din coloniști. Nu numai că el se considera roman, însă familia sa era de rang equestru și totodată număra, în rândurile sale, mai mulți senatori romani. Primise o educație aleasă, focalizată pe retorică, arte liberale și religioase, mai ales pe drept, studiate în provincie, dar și la Roma. Ocrotit de un unchi al său, obținuse accesul la ordinul senatorial, sub Marcus Aurelius. Pretor în 178, în 180 el comandă legiunea a IV-a Scythica în Siria. Era foarte dinamic, mărunț de statură (precum cei mai mulți dictatori), slab, brunet, cu părul creț.

Perennis îi „asigurase“ o semidizgrație, însă ajunsese ulterior consul suffect în 190 d.C. și guvernator, cum am remarcat, al Pannoniei Superioare. Eliminarea rivalilor săi la Principat atestă calități de militar performant, om al deciziilor și acțiunilor rapide. Dar totuși Septimius Severus a fost în special jurist și administrator. Paul Petit considera că trei factori au marcat conduita sa ca împărat: influența Africii natale, cea a Siriei soției sale, deosebit de pregnantă, și cea a armatelor, îndeosebi a celei danubiene, care va promova, în veacul următor, numeroși împărați. În anturajul său, se reliefează militari capabili, precum cei ce îl ajutaseră să înfrângă legiunile din Orient, adică Lucius Marius Maximus și Tiberius Claudius Candidus. Dacă numai o parte din clanul politic african l-a susținut, după 194 d.C., Septimius Severus a beneficiat de suportul eficace al celui oriental. S-a contabilizat că dintre cei 76 titulari, cunoscuți de noi, ai principalelor prefecturi imperiale, 35 sunt afro-romani, față de numai 19 italici. Afectat, cu siguranță, de cezarită, Septimius Severus nu s-a manifestat totuși ca un psihopat. A atestat mai degrabă capacitatea de a exploata scrupulos și sistematic oportunitățile ce i se ofereau, o voință de fier, o dorință de a consolida puterea, în disprețul tradițiilor augusteice și în interesul său și al familiei sale. Printre suporterii și acoliții lui Septimius Severus se distingea și Alexianus, soțul cumnatei sale, Iulia Maesa.

În fapt, Septimius Severus s-a comportat ca un reformator. Cu toate că pintelet reformelor sale trebuie căutate în amplificarea despotismului, în militarizarea puterii centrale, ca și în expansiunea dimensiunii juridice a cărmuirii Principatului. În multe privințe decisivă s-a manifestat influența stăruitoare a Iuliei Domna, o Agrippină încă mai energică și, neîndoielnic, orientalizantă. Iulia Domna este o femeie „castratoare“, extrem de inteligentă și de cultivată, mondenă desăvârșită. Virtuțile vechii matroane romane, inclusiv fidelitatea conjugală, nu făceau parte dintre calitățile sale. Era foarte ambițioasă, dornică nu numai să se amestece în viața politică, în gestionarea Imperiului, ci să le dirijeze.

S-a erijat în protectoarea culturii Imperiului, mai ales elenizant. S-a străduit să asigure regimului politic, de factură militarist-juridică, a soțului său suport intelectual. Pasionată de viața „salonelor literare“, și-a alcătuit un puternic cerc cultural-politic, dominat de intelectuali de sorginte greco-orientală. Inventarul adepților acestui *circulus* rămâne deschis și supus controverselor. În orice caz se pare că l-au frecventat juriști latinofoni ca Papinian, Ulpian, Paulus, istoricul elenofon Cassius Dio, Philostrate, biograful Cristului păgân Apollonios din Tyana, medicii Galenus și Sammonicus, poetul Oppianus, erudiți ca Antipater din Hierapolis, Claudius Aelianus, Diogenes Laertius, poete Athenaïos, Apollonios din Atena, Hermocrates din Smyrna, Alexandru din Aphrodisia. Pe scurt, toată floarea intelectualității greco-latine a timpului frecventa curtea imperială și cercul Iuliei Domna.

De altfel Iulia Domna devine încă din 193 d.C. augustă: își însoțește soțul pretutindeni, este asimilată mai multor zeități, ca Ceres, Iunona, Diana, Venus etc., însă favorizează insistent religiile orientale, în special cea a lui Serapis. Familia imperială a Severilor, a celei de a doua dinastii antonine, este tot mai frecvent definită ca o „casă divină“, *domus diuina*.

Desigur însă că strategia politică reformist-despotică a lui Septimius Severus nu se explică în principal prin influența exercitată de către Iulia Domna. De altfel exaltarea familiei împăratului este asociată celebrării întoarcerii păcii. Se organizează diverse spectacole, în special în 204 d.C. Consolidarea Principatului severian îi îngăduie acestuia să reziste crizei deschise în 205 d.C. de către dizgrațierea lui Plautianus, prefect al pretorienilor, afro-roman, rudă a împăratului, socru al viitorului Caracalla. Gaius Fulvius Plautianus devenise patrician, era animat de exorbitante ambiții politice, încât intrase în conflict cu Caracalla, care determină lichidarea fizică a socrului său. Moartea lui Plautianus a fost însoțită de o severă epurare a administrației statului. Îi succede ca prefect al pretorienilor un jurist reputat, Papinian, adică Aemilius Papinianus. Într-adevăr, *Principatul lui Septimius Severus echivalează cu domnia juriștilor și a dreptului*. Juriștii se impun în anturajul împăratului. Sub impulsul lor și al principelui însuși, angrenajul birocratic al Imperiului se perfecționează. Trezoreria personală a împăratului, *res priuata*, este reorganizată la nivel central, ca și la cel local. Ea se diferențiază riguros de „patrimoniul“, *patrimonium*, ansamblul bunurilor puterii imperiale. Ca să se reziste cheltuielilor crescânde ale statului, în condițiile în care efectivele sporite ale armatei pun la grea încercare bugetul, pe lângă confiscările averilor condamnaților politici, se recurge la devalorizare monetară. Denarul severian nu mai deține decât o jumătate din valoarea celui din vremea lui Nero. Septimius Severus detestă aristocrația senatorială și o persecută. În contrapartidă, favorizează, prin diverse mijloace, municipalizarea în provincii. Cetățile sunt pretutindeni încurajate. În Africa,

Cartagina, Utica și Lepcis Magna dobândesc „dreptul italic“, *ius Italicum*, care le echivalează cu teritoriul peninsulei și le asigură substanțiale avantaje fiscale. *Desigur, stimularea ordinului ecvestru se convertește într-o prioritate a regimului politic severian*. La Roma, conducerea biroului *a memoria* este sustrasă libertilor și acordată cavalierilor. Aprovizionarea cu grâne a Romei și Italiei este excelent organizată. La moartea sa, Septimius Severus lasă un enorm excedent de grâu. De altfel împăratul a petrecut puțin timp la Roma, îndeosebi între 204 și 208 d.C. La trei luni după victoria de la Lugdunum, principele a luat calea Orientului, unde a rămas cinci ani. A luptat cu succes împotriva parților, pe urmele lui Traian. Septimius Severus, a inspectat, în scopuri militare, ca și în vederea ameliorării gestionării provinciilor, Egiptul, Siria, Tracia, Moesia, Pannonia. Iar, în 208, Septimius Severus, s-a deplasat în Britannia, însoțit de Caracalla și de celălalt fiu al său, Geta, devenit august în 209. Încât, între 209 și 211, Imperiul a avut trei auguști: Septimius Severus, Caracalla și Geta. Septimius Severus era el însuși adeptul unei mistici orientalizante fervente. Se plantează o cosmocrație ostentativă. Propaganda imperială înlocuiește pledoaria pentru virtute cu aceea pentru forță. Adică pentru o forță militară închipuită ca preponderent divină, mai degrabă conferită de zei decât câștigată prin eforturi morale.

Septimius Severus este figurat pe monede, îndeosebi între 197 și 204 d.C., ca similar lui Serapis. Primele măturii iconografice despre Septimius Severus nu ilustrează conotații ideologice. Trăsăturile principelui sunt energice, barba scurtă și încrețită. O monedă emisă în 194 d.C., când Septimius Severus nu-și consolidase Principatul și urma să-l elimine pe Pescennius Niger, figurează pe Iupiter, ținând sceptrul în mâna stângă și întinzând globul, ca simbol al universului, cu mâna dreaptă. Septimius Severus este asociat zeului în această imagine. El ține o lance răsturnată și avansează brațul ca să susțină globul împreună cu Iupiter. În acest mod împăratul proclamă legitimitate puterii sale, recent dobândită, și unui război care trebuia să se încheie cu o victorie. De altfel, alte monede, ulterior fabricate, reprezintă *Victoria* încununând pe Septimius Severus și pe Caracalla. Începând din 195, portretele împăratului implică asemănări flagrante cu Antoninus Pius și Marcus Aurelius. Căci suveranul este „fratele“ lui Commodus. Ulterior, devine manifestă mimarea chipului atribuit lui Serapis. Buclele părului sunt îngrijite: unele cad pe frunte. Spre sfârșitul Principatului, împăratul începe să semene cu intelectualii din jurul Iuliei Domna. În cursul „domniei“ sale, mai cu seamă spre sfârșitul ei, Septimius Severus era neliniștit de caracterelor viciate, prestațiile reprobabile, modul de viață, ale fiilor săi, prin excelență ale lui Caracalla. Ultimul an al vieții împăratului a fost marcat de luptele violente pentru influență, pentru putere, dintre partizanii lui Caracalla și cei ai lui Geta.

Grav bolnav de gută, la 4 februarie 211, când avea șaiszeci și cinci de ani, Septimius Severus s-a stins la Eburacum (azi York), în Britannia. De fapt a murit un tiran, un despot implacabil, lipsit de scrupule, chiar dacă însuflețit de intenții elogiabile, cel puțin în concepția lui Septimius Severus. Un despot și un dictator nu poate fi niciodată bun, „sănătos“ din punct de vedere moral?

Caracalla (211-217 d.C.)

Septimius Severus fusese un despot foarte autoritar, nemilos, dar și un bun gestionar al Imperiului. I-a luat locul încă un psihopat. Ceea ce a demonstrat hibeile sistemului eredității, nestipulate din punct de vedere juridic. Apostolii principiului adoptării celui

mai bun la succesiunea Imperiului, mai ales Pliniu cel Tânăr și Tacit, avuseseră dreptate. Însă în zadar. Regii „maudits“ ai lui Druou nu au fost inventați în Evul Mediu. Ei au existat și în antichitate. Tot în van Septimius Severus, care cunoștea defectele fiilor săi, a desemnat o conducere dublă, colegială, a Principatului. Principalul urmaș, cunoscut de noi sub numele de Caracalla, nu a fost totuși un nătâng, precum Commodus. Commodus rezistase mai mulți ani la cârma Imperiului pentru că beneficiase de prestigiul acumulat de alți Antonini și întrucât se cam pierduse obiceiul loviturilor de stat și de palat.

Marcus Aurelius Antoninus, numit la origine Bassianus, a fost supranumit *Caracalla* sau *Caracallus*, deoarece, în cursul lungilor și inutilelor războaie pe care le-a purtat, se deprinsese să îmbrace o haină lungă, un fel de sutană, până la călcâi, care avea și o glugă, definită în latină prin termenul de *caracalla* ori *caracallis*. Din pricina climatei, o purtau îndeobște germanicii. Într-adevăr, era momentul confederării uniunilor tribale germanice. Denumirea de „alamani“ însemna de fapt „toți oamenii“.

Caracalla era o caricatură de bărbat. Avea un complex accentuat al lui Napoleon, dat fiind că era aproape un pitic, cu un cap monstruos, edificator ilustrat de busturile ce îl figurează. Născut în 188 d.C., a ajuns la Principat foarte tânăr, adică la vârsta de douăzeci și trei de ani. Suferea de o paranoia exacerbată, de o megalomanie monstruoasă, prin care încerca să compenseze defectele fizice. Era pasionat de războaie, însă și desfrânat. A pus capăt campaniei tatălui său din nordul Britanniei, menită să desăvârșească anexarea insulei, ca să ajungă mai iute la Roma și să se hărăzească plăcerilor sale vicioase. Acest pitic admira soldații înalți și mai ales prestațiile glorioase ale lui Alexandru, marele cuceritor macedonean, pe care încerca să-l imite (*Hist. Aug., Carac.*, 2, 1-2). Crud și pervers, îl detestase încă din copilărie pe fratele și asociatul său la conducerea Imperiului, augustul *Publius Septimius Geta Antoninus*, născut în 189 d.C. Caracalla l-a asasinat la Roma, în palatul imperial, în brațele Iuliei Domna, mama lor, unde Geta se refugiase (*Hist. Aug., Carac.*, 2, 4-5). Au fost imediat lichidați 20.000 de partizani ai lui Geta. Iulia Domna, politiciană abilă și ambițioasă, a continuat să dea sfaturi lui Commodus, pe care adesea el nici nu le asculta.

De fapt, Caracalla se întorsese în grabă la Roma și spre a-și lichida rapid rivalii autentici ori imaginari. Astfel a fost omorât celebrul jurist și prefect al pretorienilor, adică Papinian, sora lui Commodus și eventuali pretendenți la Principat, ca Pompeianus, nepotul de fiică al lui Marcus Aurelius, și fiul împăratului Pertinax, numit și el Helvius Pertinax. Se știe că, deoarece Caracalla, stăpânit de cezarită exacerbată, acumula, în titulatura sa, pe lângă epitete grandomane, ca „pios“, „pius“, „norocos“ sau „fericit“, „felix“, „cel mai bun“, „optimus“, „neînvinș“, „inictus“ – acesta din urmă datorat și frecventării taberelor militare, unde se propagau mithraismul și cultele solare – și altele, militare, ca *Parthicus*, *Arabicus*, *Germanicus*, *Alamanicus*, în cinstea anumitor victorii, Helvius Pertinax i-ar fi spus că, la lungă listă a epitetelor, ar trebui să adauge și *Geticus Maximus*. Făcea astfel aluzie concomitent la uciderea lui Geta și la germani, confundăți pe atunci cu geții (*Hist. Aug., Carac.*, 10, 6). Practic, au fost decimate rândurile mediilor intelectuale și senatoriale, acuzate de a plănuși conspirații. Astfel au pierit eruditul Sammonicus Serenus și guvernatorul Galliei narboneze, ucis îndată după sosirea lui Caracalla în Gallii (*Hist. Aug., Carac.*, 4-5). Încât existau dificultăți pentru ocuparea posturilor administrative importante. Caracalla s-a decis să reia o strategie expansionistă, numai parțial aplicată de părintele său. Astfel, dincolo de *limes-ul*

Rhaetiei a combătut cu succes pe alamanii, în 213, și pe carpi, în 214. A acordat de altfel triburilor germanice subsidii consistente. A purces la un lung război împotriva parților, declanșat în 215, întrucât aceștia refuzau să-i acorde mâna unei „prințese” arsacide, echivalent al Roxanei lui Alexandru. A fost văzut la Granic, la Halicarnas, la Antiochia. Totuși, de data aceasta, nu a obținut victorii clare. Ceea ce a contribuit la asasinarea sa, cu toate că era iubit de soldați, cărora le augmentase solda.

În politica internă, sub impulsul Iuliei Domna și al juriștilor Severilor, însă și fiindcă acest paranoic nu era lipsit de o anumită inteligență, s-au adoptat măsuri relevante, parțial inspirate de dorința potențării autoritarismului teocratic, orientalizant și ecumenic. Birocrația imperială a fost amplificată. Caracalla a accentuat strategia politică antisenatorială a tatălui său. Italia era tratată ca o provincie oarecare, în condițiile ecumenizării Imperiului. Celor patru *iuridici*, instituți de către Marcus Aurelius, le-a fost suprapus un „corector al întregii Italii”, *corrector totius Italiae*, de rang consular, fost consul *ordinarius* al anului 214 (C.I.L., 10, 5398 = I.L.S., 11 59). Totodată a fost consolidată și sistematizată poziționarea șefilor birourilor serviciilor imperiale, *scrinia ori officia*, calificați acum ca *principales officiorum*. Aceștia dobândesc un statut privilegiat în consiliul principelui. De altfel, consiliul principelui devine un element esențial al guvernării Imperiului, în condițiile diminuării necontenite a puterii politice a senatului. Întrucât numărul consilierilor, *consiliarii*, a crescut simțitor, consiliul se adună pe secțiuni specializate în materie juridică, administrativă, de politică generală. Totuși nucleul de bază al consiliului este alcătuit din juriști. Totodată poșta imperială (*cursus publicus*) este descentralizată. Însă măsura cea mai importantă, cu efecte unice în istoria Imperiului, adoptată sub Caracalla, a fost vestita „constituție antoniniană”, *constitutio Antoniniana*, hotărâre, „constituție”, edict, promulgat de Marcus Aurelius Antoninianus, adică de Caracalla. Acest edict ar fi fost emis în 212 sau în vara ori în toamna anului 213 și prevedea conferirea cetățeniei romane majorității zdrobitoare a locuitorilor Imperiului.

Textul acestui edict este conservat într-o stare foarte precară, mutilată, de un papir (*Pap. Giessen*, 40). Alud la „constituția antoniniană” mai clar Cassius Dio și Ulpien și foarte vag *Historia Augusta*. Referințe la această „constituție” vor emerge și în scrierile lui Augustin și în *Digestele* lui Iustinian. Esențialul rezidă în fraza în care Caracalla declară că acordă cetățenia romană tuturor peregrinilor care trăiesc în *oikoumene*, adică în Imperiu, salvgardând dreptul cetățenilor, nu sunt exceptați decât *dediticii*. Acest enunț a făcut să curgă multă cerneală în ultimele secole. Ce erau *dediticii*? S-a presupus că era vorba de Barbarii acceptați în interiorul Imperiului încă începând cu Marcus Aurelius. S-a adăugat că, printre *dediticii*, trebuie numărate și grupuri rurale de locuitori, încă neromanizați. În sfârșit, s-a susținut că *dediticii* primeau și ei cetățenia, dar nu conservau drepturi ale cetățenilor, dat fiind că nu aparțineau nici uneia dintre ele, ca locuitori ai unor zone neurbane izolate. Asemenea interpretări se acumulează fără încetare, dar ele nu poartă asupra esențialului, adică asupra universalizării cetățeniei romane. De asemenea se dezbate intens asupra cauzelor edictului. Încă în antichitate, Cassius Dio, foarte ostil lui Caracalla, atribuie „constituția” anumitor rațiuni fiscale. Principele, rapace, ar fi generalizat cetățenia sub pretextul de a onora locuitorii Imperiului, însă, în realitate, ca să obțină venituri suplimentare, deoarece peregrinii nu plăteau taxa pe moșteniri (DC, 67, 9, 5). Într-adevăr Caracalla avea nevoie de resurse sporite, pe când impozitul pe moșteniri, achitat numai de cetățenii romani, fusese augmentat de la 5% la 10%. O asemenea rațiune, în realitate, a cântărit puțin.

Cum au reliefat Paul Petit și alți savanți, s-a promovat edictul lui Caracalla într-o lume profund romanizată, în care „cetățeanul roman“ se estompa în favoarea „omului roman“. Și în care diferențele de averi și de condiție socială prevalau asupra deosebirilor de statut juridic. Se afla în cauză efectul unui îndelungat proces de ecumenizare a Imperiului, de integrare și aculturație a provincialilor, cândva înfrânți și cucerți de romani. Era un fel de „decolonizare“, pusă în operă pe o scară imensă, niciodată cunoscută anterior și nici ulterior, cel puțin până după cel de al doilea război mondial. Juriștii din consiliul principelui, din entourage-ul imperial, erau universalizanți, deschiși spre remodelarea Imperiului. Iar Iulia Domna, fiica marelui sacerdot de la Emessa, nu putea fi conservatoare în materie de drepturi cetățenești, ci, dimpotrivă, favorabilă extinderii lor la compatrioții săi greco-orientali. Însuși Caracalla era universalizant. Obsesia sa față de Alexandru a cântărit de asemenea în adoptarea acestei hotărâri. Împăratul știa foarte bine că marele său model pledase fervent cauza amalgamului și egalizării populațiilor. Am constatat că el voise să ia în căsătorie o nouă Roxană. În multe privințe Caracalla, a manifestat reacții egalitariste. Datorită edictului său, toți locuitorii Imperiului trebuiau să devină supuși săi egali. Pe deasupra, după opinia noastră, Caracalla, împătimit al armatei și al expansiunii externe, spera să crească potențialul de recrutare a legiunilor, formate în principiu numai din cetățeni romani. Este adevărat că efectul a fost invers, căci mulți peregrini se înrolaseră în unitățile auxiliare, ca să obțină cetățenia la lăsarea la vatră. Or, deveniți cetățeni, ei au pierdut interesul pentru serviciul militar și au obligat autoritățile romane să recruteze tot mai numeroși Barbari în unitățile militare. În sfârșit, Paul Petit și alți cercetători au învederat un alt motiv al adoptării edictului, pe baza unui pasaj unde împăratul declară că omagiază zeii alături de foștii peregrini, care au făcut totdeauna parte dintre supușii lui. Se invocă maiestatea zeităților, mai bine slujită, într-o manieră grandioasă, dacă le vor cinsti și peregrinii. Într-adevăr, Caracalla, foarte pios, dar adept al unei pietăți sincretistice, sub egida cultelor solare și a lui Serapis, și-a propus adorarea zeilor Romei de noi cetățeni, obligați prin lege să venerze divinitățile comunității care îi primise în rândurile ei. Drepturi peregrine au subsistat ca „deprinderi ale cetăților provinciale“, *consuetudines ciuitatum*, pe care magistrații trebuiau să le respecte. Încă între 238 și 244 d.C. persistau aceste cutume locale. Totuși ele au sfârșit prin a dispărea, când juriștii provinciali și populațiile locale s-au familiarizat cu dreptul roman. În orice caz *cetățenia a devenit apanajul tuturor locuitorilor unui Imperiu universalizant*. Chiar dacă ulterior generalizarea cetățeniei, cum vom remarcă mai jos, va facilita tendințe centrifugale în Imperiu.

Dar, la 8 aprilie 217 d.C., în cursul campaniei antipartice, Caracalla a fost asasinat, lângă Carrhae, la instigarea prefectului pretorienilor, Marcus Opellius Macrinus¹⁰.

Macrinus (217-218 d.C.)

Soldatii, care îl iubiseră pe Caracalla și nu știau că el pierise în urma intrigilor lui Macrinus, îl proclamă pe acesta împărat. Ulterior, el se va numi *Marcus Opellius Macrinus Seuerus* (217-218 D.C.). Nu era și nu fusese niciodată senator. Reușise însă ceea ce în van speraseră Seian și Plautianus. *Pentru prima oară în istoria Principatului un cavaler acaparează puterea imperială. Acest fapt prezintă o importanță cardinală și ilustrează mutații fundamentale în climatul mental și în evoluția social-instituțională a*

Romei. Unii cercetători estimează chiar că el marca sfârșitul Principatului și că, în orice caz, deschidea o nouă etapă în desfășurarea istoriei Imperiului.

Macrinus era, probabil, indigen romanizat, născut în Mauretania Caesariensis. Familia sa era de condiție foarte modestă (*Hist. Aug., Macr.*, 2, 1). Provenea, poate, dintre sclavi eliberați. Macrinus însuși parcursese o carieră pur civilă, prin excelență financiară. Începuse ca intendent al bunurilor lui Plautianus, asumase feluritele procurătele centrale financiare și devenise, în 212, după uciderea lui Papinian, prefect al pretorienilor. Conduita sa ca împărat a pendulat între diverse soluții. S-a adresat senatului, căruia i-a făgăduit siguranța persoanelor, ca pe vremea lui Marcus Aurelius și a lui Pertinax, pledând împotriva sistemului eredității *de facto* a puterii imperiale (Hdn., 5, 1). „A jucat însă pe mai multe tablouri”: a impus divinizarea lui Caracalla, a luat *cognomen*-ul de Severus și a conferit fiului său Diadumenus sau Diadumenianus supranumele de Antoninus și titlul de *Caesar*. Ceea ce simboliza succesiunea ereditară și contrazicea flagrant mesajul expediat senatului. A tratat-o cu deferență pe Iulia Domna, dar a expediat-o în Siria, împreună cu celelalte „prințese” siriene. Iulia Domna, măhnită și bolnavă de cancer mamar, s-a lăsat să moară de foame. A epurat personalul politic al lui Caracalla, din care a exclus pe cei mai tărâți membri ai enturajului acestuia, înlocuiri cu partizani ai săi, de condiție umilă, chiar înjositoare.

De fapt, Macrinus a încercat să împace pe toată lumea și i-a nemulțumit pe toți. A încheiat tratate de pace compromițătoare pentru el, nefavorabile Romei, cu parții, armenii și dacii liberi. Nici nu a apucat să ajungă la Roma, încât și-a petrecut Principatul la Antiochia. A redus nivelul impozitelor, augmentat de Caracalla, a operat reforme administrative pe placul senatului, diminuând puterile acelor *iuridici* din Italia, a organizat distribuții de grâne și de numerar. Îndeosebi a nemulțumit soldații, cărora le-a impus o disciplină severă. A încercat chiar să te reducă solda exorbitantă pe care le-o fixase Caracalla. *Încât nu era clar ce program politic preconiza Macrinus.*

Sora Iuliei Domna, Iulia Maesa, încă mai ambițioasă, cupidă și lipsită de scrupule decât soția lui Septimius Severus, se refugiasse la Erhessa, în Siria, împreună cu fiicele sale, Iulia Soemias și Iulia Mamaea, și copii acestora, Varius Avitus Bassianus, născut în 204 d.C., și Gessius Bassianus Alexianus, venit pe lume în 208. Ele erau foarte bogate, căci trăiau din bunurile templului familiei lor. „Prințesele” siriene primeau cu generozitate soldați ai legiunii a III-a Gallica, încercuită aproape de Emessa, la Raphanea, când veneau să viziteze ca turiști sanctuarul solar. Ele evocau amintirea Severilor și declarau, fără rușine, că adolescenții Avitus Bassianus, fiul Iuliei Soemias, și Alexianus, copilul Iuliei Mamaea, erau de fapt fii nelegitimi ai lui Caracalla. Știau cât de adânc se implantase ideea eredității în spiritul romanilor, prin excelență al soldaților. În realitate, ele mințeau.

L-au introdus în secret pe Avitus în tabăra legiunii, care l-a aclamat, în 15 mai 218 (la răsăritul soarelui, divinitatea protectoare a acestuia), *imperator*, sub numele de *Marcus Aurelius Antoninus*, în conformitate cu titlul așa-zisului lui tată. Macrinus a ripostat declarându-l *Augustus* pe Diadumenianus. A pornit împotriva rebelilor cu legiunea a III-a Parthica din Apamea. În 8 iunie 218, s-a desfășurat o bătălie, inițial favorabilă lui Macrinus, dar încheiată cu înfrângerea lui. „Prințesele” siriene se aruncaseră în luptă și stimulaseră oștenii. Macrinus s-a refugiat în Asia Mică, unde a fost ucis câteva săptămâni mai târziu. Iar Diadumenianus a fost masacrat pe când încerca să se refugieze la parți. Teoretic survenise restaurarea celei de a doua dinastii antonino-severiene¹¹.

Elagabal sau Heliogabal (218-222 d.C.)

Noul principe, în vârstă de patrusprezece ani, era așadar nepotul de fiică al Iuliei Maesa. Această femeie fusese măritată cu Sextus Varius Marcellus din Apameea. După o „escală” la Nicomedia, Marcus Aurelius Antoninus, care fusese mare preot al Zeului solar Baal din Emessa, a pornit spre Roma. Senatorii, cărora nimeni nu le ceruse părerea, s-ar fi îngrozit dacă ar fi văzut alaiul de sacerdoți, care îl însoțeau pe adolescent, ca și piatra neagră, sumptuos împodobită, purtată de aceștia. Această piatră simboliza pe Ilaha Gabal, sau El Gabal, „Zeul-munte” din Emessa, slujit de multe secole de familia împăratului și asimilat unei divinități solare, *Sol Elagabalus*. Istoriografuli latini l-au calificat pe împăratul adolescent *Heliogabalus*, asociere a denumirii grecești a Soarelui și a celei arameice a muntelui. De aceea cercetătorii moderni îl numesc pe fiul Iuliei Soemias fie Heliogabal, fie Elagabal.

Sosit la Roma, Elagabal, ca să-l numim astfel, a șocat opinia publică romană, mai mult sau mai puțin tradiționalistă. Este adevărat că *Historia Augusta* și alte izvoare „înnegresc” excesiv imaginea lui Elagabal, având ca obiectiv elogiarea, prin contrast, a succesorului acestuia. Oricum deprinderea împăratului adolescent de a se afixa în rochia brodată a zeului său, procesiunile delirante ale acoliților săi ofereau Romei un spectacol cel puțin neobișnuit. De altfel, această rochie era împodobită cu nenumărate nestemate (*Hist. Aug., Hel.*, 18-33). După obiceiuri orientale, Elagabal se farda excesiv și se deda la excesive dezmățuri, ca o prostituată romană. În principiu era pederast înveterat, dar totuși s-a căsătorit de trei ori, inclusiv cu o vestală, Iulia Aquila Severa (*Hist. Aug., Hel.*, 6, 6-9). Desigur, occidentalii nu erau pregătiți să accepte asemenea excentricități. De altfel, Elagabal nu a ezitat să recurgă la represii, la lichidări brutale ale unor senatori (*Hist. Aug., Hel.*, 7, 8-10; 16, 3-5). De fapt, disprețuia senatul (*Hist., Aug., Hel.*, 20, 1).

Principală preocupare a lui Elagabal a fost să amorseze o coerentă revoluție religioasă, teoretic sincretistică, astfel cum opinează Yves Roman. Prima grijă a principelui adolescent a fost să ridice la Roma, chiar pe Palatin, un templu al zeului său siriano-solar. Și aceasta fără să renunțe la semnele exterioare, perturbante pentru romani, ale cultului acestei divinități atât de puțin familiare lor. În virtutea sincrretismului, Elagabal a strămutat din For focul Vestei, statuia Minervei, după legenda adusă de Enea din Troia, scuturile zeului Marte, piatra neagră a Cybelei, toate transferate în templul lui El Gabal. Se gândea să integreze acestei religii chiar mozaismul și creștinismul (*Hist. Aug., Hel.*, 3, 1-5; 17, 8-9). A început înălțarea unui al doilea templu al lui El Gabal, pe Esquilin, unde, pentru marea ceremonie hărăzită acestui zeu în mijlocul verii, era transportată vestita piatră neagră siriană. Fără îndoială, senatorii, însă și cavalerii, plebea nu suportau asemenea excese.

În realitate, Elagabal s-a menținut ca *princeps* timp de patru ani, deoarece, excepând excesele religioase și culturale, ori anumite represii brutale, nu a gestionat deloc Imperiul. Administrarea acestuia nu i-a revenit și nu a fost asumată nici de mama sa, o femeie ambițioasă, însă indolentă. Guvernarea era efectiv exercitată de bunica nevârstnicului principe, Iulia Maesa, susținută de favoritul ei, orientalul Euthychianus. Acesta a străbătut o carieră fulgurantă, care, parcă, prefigurează pe cea a amantului ultimei soții a lui Mao, în China, corifeul „bandei celor patru”, supranumit „helicopterul”. S-a exagerat puțin când s-a definit această gestiune a Imperiului ca „marșul spre califat”.

Posturile-cheie ale Imperiului au fost atribuite în virtutea criteriilor orientale. Dacă am putea da crezare *Historiei Auguste*, prefectura pretoriului a fost conferită unui dansator, cea a vigiliilor, unui vizitiu la concursurile de la circ, cea a annoniei, unui bărbier (*Hist. Aug., Hel.*, 12, 1). În orice caz Iulia Maesa era prea inteligentă ca să nu înțeleagă că se atinsese pragul maxim al suportabilității romanilor. Practic, ea l-a obligat pe Elagabal, care nu avea decât șaptesprezece ani, să-l adopte ca fiu și să-l proclame *Caesar* pe vârul său primar Alexianus, care nu avea decât treisprezece ani (*Hist. Aug., Hel.*, 13, 1). Acest eveniment a survenit la 26 iunie 221 d.C. Alexianus a devenit Marcus Aurelius Severus Alexander. Referința la marele Alexandru făgăduia o prestație strălucită.

Trebuia deci salvată ereditatea severiano-siriană. Într-adevăr, la 1 ianuarie 222, copilul Severus Alexander a asumat consulatul „ordinar”, alături de principele Elagabal, *imperium*, și titlul de *pontifex maximus* (*Année Épigraphique*, 1964, nr. 269). Elagabal considera că atributul de mare sacerdot al lui El Gabal era cel puțin tot atât de relevant ca și cel de suveran al Romei. Pe de altă parte, el a simțit primejdia și a încercat, fără să reușească, să aranjeze lichidarea fizică a unui văr pe care nu îl iubea deloc (*Hist. Aug., Hel.*, 13-16). Iulia Maesa veghea! Ea a sfârșit prin a înțelege că aventura exotică, mistică, a lui Elagabal nu avea șanse să reușească la Roma. De altminteri, cea de a doua fiică sa, Iulia Mamaea, diferită de sora sa, nu înceta s-o preseze.

De aceea s-a permis, chiar s-a facilitat, asasinarea lui Elagabal și a Iuliei Soemias de către pretorienii, la 11 sau 12 martie 222 d.C. Mama lui Elagabal a fost caracterizată de *Historia Augusta* ca o „femeie foarte josnică”, *probrosissima mulier*, și „demnă de fiul său”, *digna filio* (*Hist. Aug., Hel.*, 18, 3). Cadavrul lui Elagabal a fost azvârlit în Tibru (*Hist. Aug., Hel.*, 18, 1-2; 33, 7-8). Senatul i-a condamnat imediat memoria; numele său a fost pretutindeni martelat (*Hist. Aug., Hel.*, 18, 1). Vârul primar al acestui principe „vrednic de a fi urât”, *odibilis* (*Hist. Aug., Hel.*, 18, 1), Severus Alexander, a devenit împărat. În condițiile în care diverși „proroci” răspândeau zvonul că un nou Alexandru va sosi de la Emessa. Ciocnirea între două culturi atât de antagonice, adică cea romană, nu neapărat tradițională, însă occidentală, și cea ostentativ orientală, nu se putea solda decât prin respingerea unui *Est sirian, nici măcar deghizat. Acest fenomen ni se pare foarte revelator pentru istoria Romei*¹².

Severus Alexander (222-235 d.C.)

Principatul lui Elagabal fusese unul dintre cele mai stranii, mai senzaționale episoade din istoria Romei. Chiar dacă laturile sale excentrice au fost exagerate de izvoarele literare, de *Historia Augusta*, dar și de Cassius Dio, Herodian, Eutropiu etc. Cu toate acestea, dacă adolescentul Elagabal, mult prea tânăr și predispus spre paranoia, nu înțelesese nimic din funcționarea Imperiului roman, bunica sa sfârșise prin a sesiza mecanismele mentalității romane, deși ele erau în curs de transformare sub Severi. Pe de altă parte, izvoarele literare antice au exagerat substanțial calitățile lui *Marcus Aurelius Seuerus Alexander*. Ele l-au convertit în arhetipul bunului suveran din secolul următor, al lui Iulian de pildă, ale cărui virtuți Severus Alexander le-ar fi prefigurat, fără a fi avut defectele acestuia. Totuși Herodian se reliefează relativ critic față de Severus Alexander. În plus, sursele literare comportau nostalgia sfârșitului Severilor înaintea declanșării crizei Imperiului. Adică a sfârșitului erei de pace și de prosperitate a

Imperiului. De altfel, după Elagabal, Severus Alexander a fost al doilea copil ajuns la căma Principatului. Important pentru Iulia Maesa era să se conserve puterea în familia sa, în virtutea eredității, și, mai ales, în mâinile sale.

Severus Alexander, cum este îndeobște numit, abia depășise vârsta de doisprezece ani. Încât puterea politică a fost, preț de mulți ani, exercitată de bunica și de mama sa, Iulia Avita Mamaea. După moartea Iuliei Maesa, Iulia Mamaea a continuat să apese stăruitor asupra gestionării Imperiului. Își însoțea fiul chiar și în campanii militare, departe de Roma. Indubitabil, existau numeroase precedente de influență și imixtiune a împărăteselor, femeilor caselor imperiale, în conducerea Imperiului, oferite, de pildă, de Livia, Messalina, Agrippina II, Plotina, Sabina, Faustina. Dar niciodată femeile dinastiei imperiale nu au înrăuit atât de masiv și de ostentativ cărmuirea statului, ca în vremea „prînșelor” siriene ale Severilor. Sugerând un izomorfism între Severus Alexander și portretul-robot al bunului rex, *Historia Augusta* îl prezintă pe Severus Alexander nu numai ca un principe cultivat și tolerant, ci și ca un monarh energic, competent, excelent militar (*Alex.*, 3-37; 40-62). Biografia lui Severus Alexander este cea mai lungă „viață” de auguști. În realitate, cum sublinia Paul Petit, Severus Alexander nu a fost nici un Alexandru Macedon și nici Septimus Severus, al cărui *cognomen* dinastic îl adoptase. Expediția sa împotriva perșilor nu a echivalat cu o mare victorie, cum o figurează *Historia Augusta*. Lamentabil s-a desfășurat și campania sa germanică. Severus Alexander nu a fost deloc un general performant, cum afirmă *Historia Augusta* (*Alex.*, 27, 20; 45, 1-2; 50-57). În schimb, se pare că efectiv a fost tolerant, moderat, blând, preocupat neconștient să evite cu grijă excentricitățile vârului său primar. Nu accepta să fie calificat ca „stăpân”, *dominus*. În epistulele sale, nu arboră decât calitatea de *imperator* (*Hist. Aug., Alex.*, 4, 1). A manifestat respect pentru cultul zeiței Isis (*Hist. Aug., Alex.*, 26, 8) și toleranță față de creștinism și mozaism (*ibid.*, 22, 3-4; 51, 8). Severus Alexander se îmbrăca modest și s-a debarasat de bijuteriile pe care Elagabal le așeza excesiv pe vestimentația lui (*Hist. Aug., Alex.*, 40-41). Primise o educație deosebit de îngrijită și s-a comportat ca un adevărat intelectual, ca un scriitor: a fost orator priceput, a compus versuri, a întreținut excelente raporturi cu jurisconșulții, filosofi, istoriografi, a acordat subsidii oamenilor de cultură, retori, gramatici, medici, arhitecți, dar și astrologilor și haruspiciilor (*Hist. Aug., Alex.*, 27, 5-9; 44, 4-5). Severus Alexander respecta cu strictețe riturile religioase tradiționale. Prezida cele mai importante sacrificii, vizita templele și participa la marile sărbători religioase. De altfel, și-a creat o capelă personală, un *lararium*, unde petrecea mult timp. Aici figurau imaginile unor oameni „deosebit de sfinți” *sanctiores*, precum Mântuitorul, Abraham, Oreste, Alexandru și alții. Preconiza un clar sincrētism. Severus Alexander posedea un al doilea *lararium*, unde așezase imaginile lui Cicero, Ahile și Vergiliu, pe care îl definea ca un Platon al poeziei (*Hist. Aug., Alex.*, 29, 1-2; 31, 4-5). A preconizat deferență față de senat. Se pare că nu a reprimat în nici un fel pe senatorul Ovinus Camillus, care pregătea o rebeliune, ci l-a tratat cu o deosebită considerație, ca pe un fel de asociat în Principat (*Hist. Aug., Alex.*, 48, 1-5). S-a îngrijit de militari, dar armata se afla pe un plan secundar al preocupărilor sale. Ceea ce i-a fost fatal. În definitiv, Severus Alexander a fost un împărat slab, neperformant, supus autorității împovăritoare a mamei sale, un mediocru bine intenționat, cum s-a spus, „un sfârșit de dinastie” și, am zice noi, un sfârșit de Principat eficient. Aceeași *Historia Augusta* îl proclamă deosebit de „pios”, *pious*, față de mama sa. Desigur, și Iulia Mamaea s-a străduit să se ferească de repetarea erorilor comise de sora și de nepotul său. A încurajat insistent pe juriștii Imperiului; atât ea, cât și Severus Alexander s-au consultat permanent cu juristul prefect al pretorienilor, Domitius Ulpianus din Tyr. Acest Ulpian,

exilat de Elagabal, a dobândit ca prefect al pretoriului puteri remarcabile (*Hist. Aug., Alex.*, 16, 1; 26, 5-7; 27, 2-3; 31, 2-3 etc.). Dar severul și economistul Ulpian a fost ucis în 223 d.C. de pretorienii revoltați. Ei rămăneau puternici și turbulenți, chiar dacă nu se mai recrutau în Italia. Iulia Mamaea și Severus Alexander nu au reacționat. Cu siguranță, se arbora întoarcerea la regimul politic de inspirație augusteică. S-a atribuit lui Severus Alexander o reacție senatorială, de fapt iluzorie. Ca, de pildă, înființarea unui consiliu de șaisprezece senatori, ca principali sfetnici ai împăratului. Dar ei nu constituiau decât un dublet, mai degrabă protocolar, formal, al consiliului principelui. Manifestările de deferență față de senat nu „costau” nimic. Nu ni se pare verosimil ca efectiv, în bloc, prefectii pretoriului să fi fost introduși în ordinul senatorial, cum afirmă *Historia Augusta* (*Alex.*, 21, 3-7). Poate fi vorba cel mult de cazul izolat al unui prefect devenit clarissim. Dimpotrivă, competențele prefectilor pretoriului și ale ordinului evestru au fost sporite. Unele provincii și forțe militare semnificative au trecut sub controlul cavalerilor. S-a practicat mai degrabă - și parțial - strategia politică a lui Septimius Severus. Se conturează un autoritarism paternalist relativ ponderat. Reapar instituțiile alimentare, deoarece se constată „copii mammeeni” și „copile mammeene”, *pueri Mammaeni, puellae Mammaenae*. Se încearcă moderarea dezordinelor monetare și se reia emiterea de sesterți de bronz. Creștinismul se propagă nestințit, sub ocrotirea unei toleranțe aproape oficiale. Scriitorul creștin erudit Iulius Africanus devine directorul unei biblioteci publice, iar Iulia Mamaea frecventează pe preotul creștin Hippolytus și dorește să-l cunoască pe Origene. Piatra neagră a lui El Gabal este expediată la Emessa. Totuși, deși Severus Alexander își iubea soția, Memmia, fiica consularului Sulpicius (*Hist. Aug.*, 20, 3), Iulia Mamaea a determinat executarea cuscului său și exilarea tinerei împărătese în Africa. Colegiile sunt supuse unei riguroase supravegheri imperiale: începe procesul transformării lor în corporații. De altfel, sunt definite acum drept „corpuri”, *corpora*.

Decisive s-au învederat slăbele rezultate obținute pe plan militar. Sassanizii perși atacă Imperiul, amenințând Mesopotamia romană și Siria. Campania lui Severus Alexander împotriva lor s-a încheiat cu o retragere penibilă. Cea lansată împotriva alamanilor și aliaților acestora iazygi, care atacau Imperiul încă din 220 d.C. și trecuseră Rinul, era în curs să se soldeze cu negocieri nefavorabile Imperiului. Soldații s-au revoltat și în tabăra de la Mogontiacum i-au masacrat pe Severus Alexander și pe Iulia Mamaea, în corturile lor, a căror pază nu mai era asigurată de nici un fel de militari. Astfel s-a încheiat cea de a doua dinastie antonină, cea a Severilor¹³. Va urma un militar de carieră.

Maximinus Thrax și succesorii săi (235-253 d.C.)

Eutropiu va spune că succesorul lui Severus Alexander, deci *Gaius Iulius Verus Maximinus*, supranumit *Thrax*, a fost primul soldat de rând ajuns împărat, numai datorită voinței militarilor (9, 1). De fapt, era al doilea cavaler, după Macrinus, care a dobândit Principatul. Nu a solicitat niciodată investitura civilă, senatorială, care i-a fost totuși conferită.

Maximinus nu era de origine barbară sau semibarbară, cum opinează *Historia Augusta* (*Maxim.*, 1, 4-7). Se născuse în mediu rural, într-o familie de ciobani illyro-traci romanizați. Servise ca simplu soldat sub Septimius Severus, ca ulterior să urce progresiv treptele ierarhiei militare. Era înzestrat cu o forță fizică excepțională. Ajunsese „prefect al recruților”, *praefectus tironibus*,

sub Severus Alexander, care îl însărcinase cu pregătirea războiului împotriva alamanilor. Maximinus era incult, chiar mai brutal decât Caracalla sau Commodus. Detesta cultura, civilizația, bogăția, sub imperiul a ceea ce psihanaliștii definesc drept complexul lui Iuda. De la început, raporturile sale cu senatul au fost extrem de tensionate și întemeiate pe dispreț reciproc. Maximinus a recurs la represii crunte. A început prin a elimina violent doi competitori, senatorii Magnus și Quartinus. Nu s-a oboșit niciodată să se deplaseze la Roma. Cum avea nevoie de resurse financiare substanțiale și cum detesta elitele, a recurs la multiplicarea amenzilor, confiscărilor, extorsionilor diverse, și îndeosebi la ceea ce Paul Petit a definit ca „terorismul fiscal”. Impozitele au fost augmentate dincolo de limitele suportabilității. Opinia publică provincială, îndeosebi din regiunile prospere ale Imperiului, Italia septentrională, Africa proconsulară, Orient, l-au detestat cu ferocitate. Totuși nu a operat mutații fundamentale în recrutarea gestionarilor Imperiului, magistrați, înalți funcționari, guvernatori de provincie. Nu a recurs la o persecutare globală a creștinilor, dar au fost reprimați ierarhii Bisericii de la Roma și din Orient.

Ținta privilegiată a lui Maximinus rezida în reluarea expansionismului roman. Cu prioritate îl preocupau încasarea redevențelor și recrutarea de noi forțe militare. Se pare că nutrea obiective anxioniste în Germania. De altfel, a înregistrat succese militare relevante în războiul purtat împotriva alamanilor. Apoi, în 236-237 d.C., s-a instalat la Sirmium, de unde dirija expediții reușite împotriva sarmaților și dacilor liberi. Domic să-și făurească o dinastie, în 236 d.C. l-a desemnat ca principe al tineretului și *Caesar* pe fiul său, Gaius Iulius Verus Maximus. Riposta împotriva acestui regim militarist și extrem de autoritar nu s-a lăsat așteptată. S-a desfășurat cea mai puternică reacție senatorială din istoria Imperiului (în orice caz după 96 d.C.). Dizidența s-a declanșat în Africa, la 19 martie 238 d.C., unde elitele locale l-au proclamat *imperator* pe bătrânul proconsul al provinciei, în vârstă de optzeci de ani, provenit dintr-o veche și bogată familie senatorială, *Marcus Antonius Sempronianus Gordianus*, cunoscut sub numele de Gordianus I. Ca scriitor, bătrânul împărat scrisese o epopee istorică, hărăzită Principatelor Antoninilor. I-a fost asociat la „domnie” fiul său, născut pe la 192 d.C., și numit tot *Marcus Antonius Sempronianus Gordianus* sau Gordianus II. La Roma, senatul s-a grăbit, în aprilie sau mai 238, să-l destituie pe Maximinus Thrax, declarat „dușman public”, *hostis publicus*, și să-i învestească pe cei doi Gordieni. Prefecții Romei și ai pretorienilor, alți partizani ai lui Maximinus au fost masacrați. S-a trecut la înarmarea Italiei, sub conducerea unei comisii senatoriale alcătuite din douăzeci de membri, „cei douăzeci de consulari însărcinați prin senatusconsult cu salvagardarea statului”, *XX uiri consulares ex S.C. rei publicae curandae*. Când se mai petrecuse un fapt similar în istoria Imperiului? Din nefericire, milițiile rapid recrutate în Africa proconsulară și comandate de Gordianus II au fost zdrobite în bătălia de la Cartagina de legiunea a III-a Augusta, condusă de către Cappelianus, legatul-guvernator al Numidiei. Gordianus II a murit pe câmpul de luptă, iar tatăl său s-a sinucis.

Totuși senatul nu a dezarmat. Abuzurile lui Maximinus fuseseră prea exasperante. Stări de spirit aproape republicane, în mod absurd, s-au dezlănțuit la Roma. Pentru întâia oară de fapt, în istoria Imperiului, chiar plebea Capitalei și-a impus punctul de vedere în materie de înaltă politică statală. *În orice caz senatul încearcă să republicanizeze exercițiul puterii imperiale. Pentru prima și ultima oară în istoria Imperiului sunt desemnați doi principii, absolut egali între ei, ca un fel de succedaneu al vechiului*

consulat republican. Adică sunt proclamați ca împărați, principii, auguști și chiar pontifi maximi doi senatori. Or pontificatul maxim nu fusese niciodată, până atunci, divizat. Cei doi senatori erau *Marcus Clodius Maximus Pupienus*, fost consul, guvernator al Germaniilor și prefect al Romei, născut aproximativ la 164 d.C., și *Decimus Caelius Calvinus Balbinus*, de asemenea fost consul de două ori și proconsul al Asiei, născut pe la 178 d.C. De altfel, cei doi co-împărați nu s-au înțeles prea bine între ei. În plus, sub presiunea populației Romei, ei au adoptat și declarat *Caesar* pe *Marcus Antonius Gordianus*, cunoscut drept Gordianus III, nepot de soră al lui Gordianus II, copil în vârstă de treisprezece ani.

În fruntea unei armate în mare parte compusă din Barbari și elemente slab romanizate, Maximinus a pătruns în Italia, a cărei apărare a fost riguros organizată, sub conducerea lui Pupienus. Maximinus a fost stopat la Aquileia. Cum asediul acestei cetăți minuoș fortificate se prelungea excesiv, Maximinus Thrax și fiul său au fost omorâți de proprii soldați. Principatul simili-consular, senatorial, republicanizat, părea să triumfe. Dar victoria s-a învederat de scurtă durată. S-a atestat în acest fel ca zadarnică reacția senatorială. Iluziile, veleitățile senatoriale au fost spulberate de realitatea crudă a Imperiului. După numai 99 de zile de Principat, Pupienus și Balbinus au fost uciși de pretorienii, căci temelia puterii continua să se afle la dispoziția armatei, iar pretorienii continuau să se anestece în angrenajul Principatului.

Copilul Gordianus III a rămas împărat unic. *Se instaura definitiv monarhia militară*. În fond, Principatul său atestă amploarea crizei instituționale a Imperiului, „clivajul” între starea de spirit a armatei și cea a mediilor civile, italice și provinciale, repulsia elitelor, consecutivă eșecului din 238 d.C., de a asuma misiuni decisive pentru cârmuirea Imperiului.

În ultimă instanță, sub Gordianus III, gestiunea Principatului incumbă socrului adolescentului. Ponderea politică a senatorilor, în zadar amăgiți în 238 d.C., scade considerabil. Sunt stimulate carierele ecvestre, substituirea, în provincii, a legaților senatoriali prin cavaleri, înzestrați cu titlul de „înlocuitor al guvernatorului”, deci de *agens uice praesidis*. Până în 241 d.C., mama copilului principe a influențat gestionarea Imperiului. Însă, în același an, Gordianus III, încă adolescent, s-a căsătorit cu fiica lui Gaius Furius Sabinus Aquila Timestheus, înzestrat cu experiența a numeroase procuratele și guvernări de provincie. Timestheus a fost constrâns să întreprindă lungi și peribile operații militare. Împreună cu Gordianus III, el a început prin a respinge ofensiva goților și sarmaților la Dunăre. S-a recurs și la negocieri abile. În continuare, s-a lansat o amplă campanie în Orient. Dar Timestheus a murit în octombrie 243, urmat, în anul subsecvent, de tânărul său ginere Gordianus III, un principe slab, decedat mai degrabă din pricina unor răni căpătate în bătălii decât ca o consecință a complotului urzit de Filip Arabul, în Zaitha, nu departe de Eufrat, unde i s-a ridicat un imens mausoleu.

I-a succedat, în martie 241, prefectul pretoriului, *Marcus Iulius Philippus (Arabs)*, cunoscut ca Filip Arabul (244-249 d.C.). Acest efemer împărat a sperat să pună capăt perturbărilor militaro-politice ale Imperiului și să-i asigure acestuia o stabilitate durabilă. În realitate, s-a petrecut exact contrariul. S-a instalat anarhia militară. În fond, fiecare guvernator important de provincii ori general capabil nu visa decât la uzurparea purpurei imperiale. În zadar, în 248 d.C., au fost celebrați cu fast 1000 de ani de la întemeierea Romei. A eșuat lamentabil și încercarea sa de a întemeia o nouă dinastie

imperială, pentru că și-a desemnat fiul, pe Filip cel Tânăr, *Caesar* în 247 și *Augustus* în 247. De asemenea și-a proclamat ca *augusta* soția, Marcia Otacilia Severa. După exemplul lui Traian, a impus chiar divinizarea tatălui său, Marinus. Nu a servit la nimic nici excelentul discurs al lui Nikagoras „către împărat“, *Eis basiléa*, care afirma instaurarea stabilității, sub un regim politic moderat, respectuos față de senat. Veleitățile romanofile ale lui Filip se datorau în mare parte încercărilor sale de a masca, de a transgresa, obârșia sa modestă, aproape indigenă.

Acest împărat soldat era cavaler, ca și fratele său Priscus (*J.L.S.*, 1331), dar provenea dintr-o familie de notabili arabi romanizați din Bostra (Iordania actuală). Ajuns *imperator*, a „cumpărat“ pacea cu persii, cărora le-a dăruit subsidii în aur și concesiile teritoriale: le-a abandonat Oshroene și Armenia. Filip Arabul și-a promovat fratele prefect al pretorienilor și „conducător al Orientului“, *rector Orientis*, pe când Sêverianus, cumnatul său, a devenit guvernator în Moesii. Pe Dunăre, a combătut cu succes în 246-247 triburi germanice și dacii liberi, carpii. În virtutea unei toleranțe care nu diminua autoritarismul militarist, s-a manifestat ca favorabil creștinilor. Episcopul Romei, papa Fabianus, a putut cinsti moaștele predecesorului său, Pontianus, exilat în Sardinia, sub Gordianus III. A fost oare Filip Arabul un criptocreștin? În orice caz s-a declanșat o cascadă a uzurpărilor. Au încercat uzurpări Iotapianus, în Cappadocia, și Pacatianus, pe Dunăre. Această ultimă și efemeră uzurpare a încurajat noi invazii barbare, care au purtat asupra întregii zone balcanice. Încât, în 248 d.C., Filip Arabul a încredințat redresarea situației din Balcani prefectului Romei, energicul *Gaius Messius Quintus Decius*, care ulterior și-a luat cognomen-ul de *Trajanus*. Soldații armatei dunărene, care respinsese pe Barbari, îl disprețuiau pe Filip Arabul, principe ezitant, slab și de origine orientală. Ei l-au aclamat ca împărat pe comandantul lor, adică pe Decius, la Viminacium și în 249 d.C. Deși acesta simulează că nu acceptă purpura imperială, pornește, cu trupele sale, spre Italia, unde îl învinge și îl ucide pe Filip Arabul, la Verona, între octombrie și decembrie 249 d.C. Decius, membru al senatului, era un roman din Pannonia. El a afișat deferență față de senat și de tradițiile romane. Dar veleitățile sale dinastice demonstrează că nu își propunea să știrbească autoritarismul militar.

Decius (249-251 d.C.) a lansat prima persecuție globală, oficial structurată, împotriva creștinismului, devenit foarte puternic și intens difuzat. Persecuția violentă, sistematică, a fost declanșată în 250 d.C., dar a fost întreruptă la începutul anului 251, câteva luni înainte de moartea lui Decius. Ea a lovit mai ales Roma, Asia Mică, Siria, Egiptul și Africa proconsulară. De aceea Decius a fost aspru blamat de autorii creștini și exaltat de cei păgâni (Ps. Lact., 4, 3; Aur. Vict., *Caes.*, 29, 2-5). Decius a lichidat relativ ușor uzurpările încercate de Iotapianus, Priscus și Valens, dar a eșuat în tentativa de a jugula o invazie majoră a Imperiului de către goți. Concomitent, din nou, ciurma a început să facă ravagii în Imperiu.

După ce și-a promovat fiul, pe Herennius și Hostilianus, cezari, în 250, și chiar auguști, în 251, Decius a încredințat gestionarea civilă a Imperiului celui dintâi senator, *princeps senatus*, Licinius Valerianus, și a purces împotriva goților. Aceștia, sub conducerea regelui lor Kniva, lansaseră o invazie masivă a întregii zone balcanice. Se pare că intențiile lor depășeau simple dorințe de a realiza jafuri profitabile pentru ei. Timp de un an, între 250 și 251, ei au rămas la sud de Dunăre. Când au început să se retragă, au fost atacați de forțele imperiale. Într-o primă cionnire, desfășurată între Oescus și Nicopolis, Decius și-a pierdut primul fiu, adică pe

Herennius. Pe când, în iunie 251, când îi urmărea pe goți, Decius a căzut el însuși pe câmpul de luptă de la Abrittus, în mlaștinile Scythiei *Minor*, adică în Dobrogea. Pentru prima oară un împărat roman era ucis de Barbari. A primit apoteoză, dar moartea sa a declanșat o confuzie generală. Coregent al Imperiului, Hostilianus a murit de ciumă la sfârșitul anului 251. Principal *Augustus* era fostul guvernator al Moesiei Inferioare (între 250 și 251 d.C.), *Gaius Vibius Gallus Trebonianus*. El a încheiat repede pace cu goții și, după moartea lui Hostilianus, l-a asociat la Principat, în calitate de *Caesar* și apoi de *Augustus*, pe fiul său, Volusianus. Persii au atacat Imperiul și, din nou, au prădat Antiochia. Trebonianus a trebuit să se confrunte, în 253 d.C., cu două uzurpări: a lui Marcus Aemilius Aemilianus, care îi succedase, în 252, la guvernarea Moesiei Inferioare (ofițer de origine maură), și cea a lui Valerian, însărcinat de Trebonianus să-l combată pe Aemilianus. Încât, la un moment dat, în Umbria, s-au întâlnit patru auguști: Trebonianus, Volusianus, Aemilianus, Valerian. Trebonianus și Volusianus au fost uciși de proprii soldați la Interamna, în vreme ce Aemilianus, înfrânt de Valerian, a avut aceeași soartă. În septembrie 253, Valerian a rămas împărat unic al Imperiului¹⁴.

Valerian și Gallienus (253-268 d.C.)

Publius Licinius Valerianus, adică Valerian, a fost proclamat *imperator* în Rhaetia (Aur. Vict., *Caes.*, 32, 1; Eutr., 9, 7; Oros., *Hist.*, 7, 22, 1). Practic, în același moment, senatul a investit *Caesar* pe fiul său, *Publius Licinius Egnatius Gallienus*. Valerian avea aproximativ șaptezeci de ani și făcea parte dintr-o veche și venerabilă familie senatorială.

Accesul lui Valerian la Principat s-a petrecut, probabil, între 29 august și 22 octombrie 253 d.C. Pentru că la această ultimă dată Gallienus luase chiar titlul de *Augustus* (*C.I.L.*, 8, 2482; Eutr., 9, 8, 1). Valerian și Gallienus aparțineau unei familii italice, la obârșie falisco-etruscă. Valerian parcursese o lungă și fructuoasă carieră, militară și civilă, întrucât fusese consul, *princeps senatus* și principal colaborator al lui Decius. Valerian se înrudea prin alianță cu influenta gintă senatorială Egnatia. Mama lui Gallienus era Egnatia Mariniana. A răspuns entuziasmului senatorial, care i-a întâmpinat accesul la Principat, cu preconizarea unei fațade tradiționaliste, care de altfel nu a diminuat autoritarismul militar. Totodată a aplicat strategia diarhiei teritoriale a Imperiului, care pe de o parte anticipa tetrarhia lui Dioclețian și alte divizări ale statului roman, iar pe de alta canaliza tendințele centrifugale, pregnante în dezvoltarea provinciilor. Astfel, Valerian și-a rezervat gestionarea și apărarea Orientului, pe când Gallienus și fiii lui au asumat pe cele ale Occidentului, inclusiv ale zonei balcano-danubiene. Salomonius, inițial *Caesar*, apoi *Augustus*, din 260, fusese expedit în Gallii. Devenise aproape insuportabilă presiunea exercitată asupra Imperiului de către vecinii lui, în Vest seminții germanice, iar în Est persii, tot mai agresivi. Această presiune a prilejuit o nouă cascadă de uzurpări, la care s-au adăugat mișcări secesioniste în provincii. Incursiunile barbare devin deosebit de intense și de numeroase. Revelator este faptul că se constată, începând din 256 d.C., un mare număr de tezaure monetare îngropate în solul Galliei.

În virtutea idealurilor sale tradiționaliste, Valerian, care, desigur, conserva prioritatea în Imperiu, a promovat o nouă persecutare globală, sistematică, generalizată, dirijată de la centru, a creștinismului, a comunităților, ierarhiilor și elitelor creștine. S-a procedat cu o brutalitate manifestă, în urma edictelor anticreștine din 257 și din 258 d.C. Aceste edicte atacau mai ales căpeteniile Bisericii, bunurile ei și pe creștinii din păturile superioare ale societății. S-a recurs la numeroase execuții capitale, precum cea a episcopului

Romei Sixtus II și a Sfântului Ciprian, în Africa. Totuși, din motive imediat mai jos consemnate, nici această a doua persecuție generală nu a durat mult. Într-adevăr, cu greu a putut fi stăvilit valul penetrației străine pe teritoriile Imperiului, până în 259 d.C. Profitând de fenomene ca participarea trupelor de pe frontul renano-danubian la „întronarea” lui Valerian și ulterior de uzurpări, francii, alamanii, pe Rin, marcomanii, quazii, carpii și îndeosebi goții, pe Dunăre, au pătruns foarte adânc pe teritoriile Imperiului. Iar în Orient perșii dobândesc victorii strălucite asupra romanilor. *În 259, mai degrabă decât în 260 d.C., aici, în Orient, a survenit un dezastru fără precedent în istoria Imperiului: i s-a întins o capcană lui Valerian, luat prizonier de perși.* Sosit cu o escortă modestă la o întâlnire cu Sapor, Valerian a fost capturat. Chiar moartea lui Decius în luptă nu a fost percepută de contemporanii evenimentului ca o catastrofă fără precedent. *Era pentru prima oară când un principe roman cădea prizonier inamicilor Imperiului.* Valerian a trebuit să suporte o lungă captivitate, la o vârstă înaintată, în condiții deosebit de umilitoare. Se pare că, de câte ori încăleca, Sapor îl obliga pe Valerian să îngenuncheze, ca să se urce pe cal, servindu-se de spinarea prizonierului (Zosim, 1, 36, 1-2; Ps. Lact., 5, 1-3; Eutr., 9, 71; Festus, 23; Oros., *Hist.*, 7, 22; Polemius Silvius, *Laterculus*, 43, ed. Mommsen, *Chronica Minora*, I, p. 521; *Chronica*, 419, *ibid.*, p. 642). *S-a dat semnalul unor noi uzurpări, atacuri externe etc.* Încât, cu sagacitate, Zosim va declara că Imperiul se afla pe marginea prăpastiei, ruinei totale (1, 37, 1, și *Hist. Aug., Gall.*, 1-2). De altfel, s-a reproșat lui Gallienus de a nu fi încercat nicio dată să-și răscumpere părintele (*Hist. Aug., Valer.*, 10, 5). A plătit oare Valerian pentru o cezarită căreia îi căzuse victimă în ciuda psihicului său echilibrat? Fără a intra pe tărâmul teologiei, sunt simple întâmplări sfârșiturile tragice ale primilor doi persecutori intransigenți ai religiei Mântuitorului? Gallienus a încercat să redreseze situația, să evite dezagregarea totală a Imperiului, să limiteze efectele destrucției lui, după ce, până în 259-260, se străduise, împreună cu Valerian, să colmateze breșele. În 260 și în 261 d.C., alamanii au invadat Galliile și apoi Italia, în marș spre Roma însăși. De aceea senatul a fost nevoit să înarmeze soldații și chiar plebeii, ca să apere Orașul (Zosim, 1, 37, 1-2). Alamanii nu s-au oprit decât la Ravenna, înainte de a fi respinși și învinși de Gallienus la Mediolanum.

Gallienus a fost nevoit să înfrunte uzurpări, care proliferau, într-un ritm înfricoșător, încă înainte de capturarea lui Valerian. El încercase să utilizeze centre minore de putere, când trimisese pe fiul său, pe Valerian cel Tânăr, la Sirmium, în Balcani, și pe Saloninus pe Rin. Închiderea atelierului monetar de la Viminacium crease nemulțumiri în Balcani. În orice caz Valerian cel Tânăr a fost ucis în vara anului 248. Împărăteasa Salonina l-a acuzat pe generalul Ingenuus, guvernator al Pannoniei Inferioare, de a fi fost amestecat în asasinat. În orice caz legiunile danubiene l-au proclamat împărat pe Ingenuus, care a fost învins de cavaleria lui Gallienus, încât a trebuit să se sinucidă. Dar, după ce s-a răspândit știrea capturării lui Valerian, în 260 și în aceeași arie geografică, a survenit o nouă uzurpare. S-a revoltat și a fost proclamat împărat guvernatorul Pannoniei Superioare, Publius Cornelius Regalianus, după o anumită legendă descendent al lui Decebal ori al unui supraviețuitor al aristocrației dacice (*Hist. Aug., Tyr.*, 10, 8). În orice caz Regalianus se înrudise, prin căsătorie, cu aristocrația senatorială de la Roma și a încercat să încheie alianțe cu alți uzurpatori. „Domnia” lui Regalianus nu a durat totuși decât șase luni. El a fost înfrânt și ucis fie de Barbari invadatori, probabil sarmați și quazi, fie de forțele fidele lui

Gallienus. Alte uzurpări s-au ivit în alte segmente ale Imperiului, deși cifra de „treizeci de tirani” consemnată de *Historia Augusta* este exagerată. După capturarea lui Valerianus este proclamat împărat de trupele din Orient Titus Fulvius Iunius Macrianus, împreună cu fiii lui, Quietus și Ballista. Abia în 261 a fost biruit Macrianus de trupele lui Gallienus. Cu toate că împăratul Gallienus bătuse monede la Mediolanum, cu legenda *VICTORIA AET(erna)* (*R.I.C.*, V, 1, 76; 297; 361; 373). În 262, când și-a sărbătorit zece ani de Principat, Gallienus afirma că lichidase uzurpările. Ceremoniile prilejuite de aceste decenalii s-au desfășurat cu un fast deosebit. Gallienus a urcat pe Capitoliu, precedat de soldați îmbrăcați în alb, de poporul Romei, „înarmat” cu torțe aprinse. S-au efectuat sacrificii impresionante a 100 de boi, care aveau coarnele aurite, a 200 de oi și a 10 elefanți. În arene au luptat 1.200 de gladiatori, pe când împăratul, înveșmântat în toga triumfală, a arătat mulțimii 200 de fiare îmblânzite (*Hist. Aug., Gall.*, 8, 1-6). Gallienus dorea să se situeze deasupra oamenilor, supușii săi, și de aceea a început să impună ritul adorării purperei imperiale, a înghenunchierii în fața sa. Își pudra cu aur părul și își punea uneori pe creștet un fel de cunună radiată. Se împodobeau cu fibule de aur și cu nestemate. Însă aurul era rezervat zeilor, încât împăratul se dezvăluia romanilor ca un fel de zeu, ca stăpânul naturii și al timpului. La banchete, servea mesenilor struguri conservați preț de trei ani și le oferea smochine verzi și fructe proaspete în anotimpuri când îndeobște acestea nu existau (*Hist. Aug., Gall.*, 16, 2-4). Cum reliefează cu sagacitate Jean-Pierre Martin, numai zeii puteau stăpâni natura și scurgerea timpului. Portretele lui Gallienus îl figurau adesea cu privirea ridicată spre cer, ca inspirat de zei. Ochii larg deschiși și supradimensionați evocă divinitățile ori măcar o putere care privește dincolo de umanitatea terestră. Monedele vremii îl prezintă pe zeul Soare, *Sol*, ca „însoțitor” al lui Gallienus, *COMES AVGVSTI*. Se sugera astfel că principele întreține raporturi privilegiate cu o zeitățe, că aceasta l-a ales drept colaborator. Totodată zeița *Roma* îi oferă lui Gallienus *Victoria*, pe unele monede. Pe alte monede *Victoria* sau *Sol* îi oferă lui Gallienus ramura de laur, simbol al izbânzii. În realitate, subsista cea mai serioasă uzurpare, transformată în secesiune teritorială. Aceasta s-a declanșat în Vestul Imperiului. În 260 d.C., Publius Licinius Cornelius Saloninus (*C.I.L.*, 13, 5203; *Aur. Vict., Caes.*, 33, 3; *Hist. Aug., Gall.*, 19, 1-4) devenise *Augustus*, ca încercare de a calma perturbările prilejuite de captivitatea lui Valerian. Totuși, în iulie ori august 260, pe Rin, Saloninus fusese omorât la ordinul lui Postumus, guvernator al unei Germanii romane. Marcus Cassianus Latinus Postumus a fost proclamat împărat. Se afla însă în cauză nu numai o uzurpare, ci și o autentică secesiune. Tendințele centrifugale ieșeau astfel la suprafață și generau un imperiu gallo-roman sau, mai degrabă, roman al Galliilor. Gallo-romanii nu mai voiau să depindă de slăbiciunile și de capriciile puterii centrale, considerând că ei ar putea apăra mai eficient frontiera renană. Totuși Postumus și succesorii săi nu s-au considerat suverani celti, ci anti-împărați, chiar împărați romani, substituiți ai principilor legitimi. Ei au organizat un stat roman, cu senat, consuli și prefecți ai pretoriului. De altfel Britannia și Hispaniile s-au raliat lui Postumus, care a „domnit” aproximativ nouă ani. A trebuit și el să combată uzurpări locale și a fost ucis de proprii soldați în 269. După aprige frământări, din noiembrie sau decembrie 271 d.C., acest imperiu secesionist a fost preluat de Gaius Pius Esuvius Tetricus. Totodată, în Orient se profilează o altă secesiune, mai primejdioasă și mult mai puțin romană. Ne vom referi mai jos la o asemenea secesiune.

Oricum Gallienus nu mai controla decât Italia, peninsula balcanică și o parte din Orient. Nu este ușor de judecat personalitatea lui Gallienus, împărat apăsător de altfel de ceea ce se definește uneori ca o „greă moștenire”. Sursele literare antice adaptează pe Gallienus schemei consacrate a tiranului. Îndeosebi izvoarele necreștine, sub impactul politicii lui Gallienus, care nu era pe

placul senatului, și al destabilizării Imperiului, îi pun pe seamă vicii cumplite, desfrâu, cruzime funciară, incapacitate de a guverna, ca un alt Nero sau, cel puțin, ca un alt Hadrian (Aur. Vict., *Caes.*, 33, 15; 30-31; *Hist. Aug., Gall.*, 3-13; 16-21; *Tyr.*, 9-12; 23, 2; 26, 1; 29, 1; 30-31 etc.). Chiar istoricul creștin Orosius îi este nefavorabil (*Hist.*, 7, 1-13). Se uita tolerarea creștinismului, dar nu și ocrotirea neoplatonismului, ostil Dreptei Credințe. Desigur, propaganda monetară a epocii îl înfățișează pe Gallienus ca pe un „restaurator al lumii”, RESTITUTOR ORBIS. S-au emis monede cu efigia lui Augúst, comportând legenda „zeului Augúst”, DEO AVGVSTO. Gallienus nu aspira în acest fel să facă paradă de tradiționalism augusteic. Dimpotrivă, cum semnalează Jean-Pierre Martin, își propunea să se reclame de la un zeu, cum era întemeietorul Principatului, să-și legitimeze „domnia” și să demonstreze că se va înscrie și el printre împărații divinizați. Investiția divină este astfel ostentativ clamată. Pe de altă parte, anumiți savanți moderni, ca A. Alföldi și chiar Paul Petit, îl transformă într-un mare împărat, un reformator performant și un salvator al Imperiului. Ni se par exagerate asemenea salve de elogii. Desigur, Gallienus nu a fost un militar frust, ca atâția alți principii ai timpului, ci mai degrabă un suveran civil, care s-a străduit să facă față îndatoririlor sale atât de împovărătoare. În jurul său și mai ales al soției sale, Salonina, s-a constituit un focar de cultură, un cerc cultural-politic strălucit. Însuși Gallienus pare să se fi reliefat ca orator talentat și poet (*Hist. Aug., Gall.*, 11, 3-9). În cadrul acestui *circulus*, se manifesta o inspirație neoplatoniciană și, de fapt, prestația strălucită a lui Plotin, prieten intim al Saloninei și a lui Gallienus însuși, stabilit la Roma încă din 244 d.C. Dacă Gallienus nu a conceput niciodată un proiect clar de exercițiu al puterii, Plotin aspira să constituie, în Campania, un „oraș al lui Platon”, Platonopolis (Porph., 12) și să plămădească un stat în conformitate cu principiile lui Platon. Alți numeroși intelectuali elenofoni frecventau curtea lui Gallienus (*CJL.*, 14, 5340). Printre cei care aveau la acest cerc se numărau Arcesilas, consul și prefect al Romei, Sabillinus, consul, împreună cu Gallienus, în 266 d.C., retorul Nikagoras, mai sus citat și promovat hierophant, însă și sofistul Apollonios, istoricul și omul politic Herennios Dexippos, care va apăra, în 267 d.C., Atena, asaltată de heruli, retorul Longinos, devenit ulterior consilier al Zenobiei din Palmyra. Ei se străduiau să restaureze religia greacă, să încurajeze elenizarea Imperiului. Însuși Gallienus a fost ales arhonte eponim al Atenei (*Hist. Aug., Gall.*, 11, 3-5) și a protejat serapeumul din Alexandria. Alte rude ale lui Gallienus se impun la curte, precum Lucillus, unul dintre consuli *ordinarii* din 265 d.C., și Publius Licinius Valerianus, fratele vitreg al împăratului și colegul acestui Lucillus. Elenismul hrănește ideologia curții imperiale. Sub impulsul său, se manifestă două tendințe în arta vremii: o anumită orientare clasicizantă, care deschide calea celui de al treilea clasicism, din secolul subsecvent, și eroizarea personajelor figurate pe sarcofagele timpului, ca și a împăratului însuși.

După opinia noastră, *Gallienus, care a pierdut mai mult de jumătate din teritoriile Imperiului*, nu a fost nici un mare principe și nici un salvator al statului roman. El a aplicat reforme profunde, relativ judicioase, însă numai sub presiunea evenimentelor. Paradoxul „domniei” acestui aristocrat rafinat, dar slab de caracter și prizonier al unei cezarite care adesea l-a împiedicat să înțeleagă situația sa reală, este că el s-a orientat spre o strategie de absolutism militarizat, mai degrabă antisenatorial. *Imperiul nu a fost salvat de Gallienus, ci de forțele patriotice, centripete*, ca să le calificăm astfel, care doreau cu ardoare să mențină unitatea statului. Armata, care avea tendința să-l disprețuiască pe împărat, era fidelă acestei unități. Un edict al lui Gallienus, probabil din 262 d.C., a reformat comandamentele militare și guvernarea provinciilor, principalul

„atu“ al ordinului senatorial. Încă sub Severi și chiar sub Antonini, anumite mari comandamente militare fuseseră deținute de cavaleri. Reforma lui Gallienus a schimbat complet structura acestor comandamente. Aurelius Victor, singurul izvor literar care se referă la această reformă – de altfel ilustrată și epigrafic de carierele senatorilor și cavalerilor acestui veac – atribuie cauzalitatea măsurii în cauză incuriei împăratului și temerii de a vedea puterea trecând în mâinile elitei aristocrației. În consecință, el ar fi interzis senatorilor cariera militară și accesul la armată (Aur. Vic., *Caes.*, 33, 33-34). În realitate, această „invidie“ a lui Gallienus dădea seama de dorința de a răpi senatului principalul mijloc de presiune politică, de a-i scădea și mai mult influența politică. Totodată Gallienus spera că astfel vor diminua uzurpările. Ceea ce nu s-a întâmplat, întrucât comandanții și guvernatorii cavaleri au răvnit cel puțin tot atât de mult la purpura imperială ca antecesorii lor senatori. Dar Gallienus voia să se constituie mari unități administrativ-militare, gestionate de funcționari și militari de rang ecvestru. Talentul, competența militară modeste ale senatorilor contrastau cu eficacitatea ofițerilor pannonieni și illyri, care adesea parcurseseră cariera militară de la nivelul de simplu soldat până la cel de general. Gallienus nu iubea ofițeri de origine danubiană, însă detesta încă mai sensibil senatorii. În orice caz legatul de legiune va fi substituit de un prefect, probabil fostul „prefect al taberei“, *praefectus castrorum*, care poartă titlul de „cel ce acționează în locul legatului“, *agens uice legati*. Inscripțiile zonei danubiene sunt revelatoare în acest sens (*C.I.L.*, 3, 3424; 3469 etc.). Pe de altă parte, provinciile imperiale încep să fie guvernate de „președinți“, *praesides*, de condiție ecvestră, cum am semnalat mai sus. Ultimii *legati Augusti pro praetore* sunt anteriori, în Noricum, anului 262 d.C. (*I.L.S.*, 1190). Același fenomen se constată în Tracia, Arabia etc. Iar ultimul tribunat laticlav de legiune se situează către 260 d.C. Numai provinciile proconsulare, Asia și Africa, sunt lăsate senatului. Sunt imense repercusiunile acestei reforme asupra soartei Imperiului, ierarhiei sociale și militare, evoluției mentalităților. Noii guvernatori și generali ecvestri nu erau atașați vechiului sistem de valori.

Dar și structura internă a armatei, dispunerea ei în spațiul Imperiului sunt profund remodelate. Chiar echipamentul soldaților romani și mai ales vestimentația lor, de sorginte mediteraneană, deveniseră nesatisfăcătoare. Ușor îmbrăcați, oștenii romani luptau greu în zone cu o climă mai aspră, mai rece. Prin excelență se dovedise deficițară dispunerea în spațiu a forțelor militare, masate pe *limes*. Odată străpuns *limes*-ul, cum se petrecuse adesea, Barbarii nu mai întâmpinau o rezistență militară operațională. La aceasta se adăuga faptul că armata romană, a Republicii, dar și a Principatului, era mai cu seamă alcătuită din infanteriști și nu beneficia de o mobilitate relevantă. Îndemnat, chiar presat, de comandanții militari, Gallienus dislocă din legiuni detașamente importante, vexilații, deplasate de pe *limes* spre interior, la Mediolanum, Aquileia, îndeobște în Italia septentrională, însă și în peninsula balcanică, la Sirmium, Paetovio, Siscia și în Dalmatia. Aceste vexilații sunt comandate de „prepuși“, *praepositi*, sau de către „duci“, *duces*. Ele formează un corp de rezervă, sortit să intervină oriunde era străpuns *limes*-ul. Mai ales însă se creează o cavalerie puternică, încă din 258 d.C. În rândurile acestei cavalerii se distingeau lăncieri mauri, arcași din Orient, călăreți cu armuri grele, catafractarii, unități dalmate și pannoniene. În Europa, această cavalerie staționa la Mediolanum sub ordinea unui comandant unic, adică ale unuia dintre cei mai eficienți generali ai timpului: Aureolus, Claudius, Aurelian, Probus. Foarte mobilă,

această cavalerie a reputat victorii strălucite. De altfel tocmai comandanții săi au fost tentați să uzurpe puterea imperială. Concomitent s-a dezvoltat corpul „proteguitorilor flancului divin“, adică al împăratului, *protectores diuini lateris*, recrutați printre ofițerii legiunilor, cohortelor pretoriene, centurionilor unităților mobile. Acești *protectores* echivalează cu un fel de stat major lărgit. Ne vom referi mai jos la modificările profunde intervenite în recrutarea soldaților. Totodată Gallienus a eșuat în încercările de a încetini ori opri devalorizarea monetară și o inflație galopantă, de alură sud-americană. O mare parte din lichiditățile monetare era devorată de armată, pentru acoperirea soldelor, întreținerea oștirii, achitarea donativelor, a gratificațiilor acordate cu prilejul aniversărilor împăraților, plecarea trupelor în campanie ori numeroasele noi „întronări“ imperiale. Iată pentru ce aparatul monetar al Imperiului este calchiat după dispozitivul militar. S-a procedat așadar la o succesivă diseminare a monetărilor. Se deschid noi ateliere monetare la Roma, se dezvoltă cel de la Alexandria, care bătea monede numai pentru Egipt, ca și cel de la Antiochia. Iau naștere noi ateliere la Mediolanum, Siscia, Viminacium, Sirmium, Cyzic, Emessa, Smyrna. Se încurajează o reevaluare monetară în Asia și se făurește, în serie, un multiplu al monedei de aur. Dar proliferază tezaurizarea monedelor vechi, mai valoroase. Fapt care a contribuit la diminuarea masei monetare aflate în circulație.

Pentru a para loviturile administrate de către destabilizarea, chiar descompunerea Imperiului, se intensifică o propagandă care vehicula vechea temă a întoarcerii vârstei de aur, a instaurării păcii, a unei vocații monarhice destinate să depășească simpla funcțiune militară a împăratului. Se încearcă țeserea unor noi legături între Italia și provincii. Sunt repuse în circulație anumite simboluri italice foarte vechi, care relatau imagistica celei de a patra egloge vergiliene. Totodată, încă din 260 d.C., Gallienus pune capăt persecutării generalizate a creștinismului și o înlocuiește cu tolerarea lui mai mult ori mai puțin tacită, neoficială. De fapt, Gallienus dorea să dezafecteze un activ focar de rezistență ideologică, să genereze pace interioară. Opina că trebuie combătut creștinismul prin mijloacele intelectuale, spirituale, sugerate de anturajul său, alcătuit din filosofi și păgâni mistici. Oricum, el a redat Bisericii bunurile și cimitirele sale, i-a îngăduit să-și gestioneze resursele, să se îmbogățească prin donații testamentare. Creștinii dobândesc dreptul la o existență socialmente acceptată. *Ei își pregăteau astfel victoria finală.* Desigur, reformele lui Gallienus sunt promovate sub impactul necesităților curente și al presiunii exercitate de militarii cavaleri. Ele nu au aproape nimic comun cu statul visat de neoplatonicieni. Dimpotrivă, *se consolidează monarhia militaristă, focalizată pe expansiunea funcționarismului ecvestru, civil și militar.*

Până în 267 d.C., în segmentul din Imperiu stăpânit de Gallienus (după 262) domnește un calm relativ. Deși goții atacaseră chiar Asia Mică, în 263-264 (*Hist. Aug., Gall.*, 6, 1-2; 7, 3; 12, 6). Cu toate acestea, în 267 d.C., Imperiul este din nou împins spre dezastru. Pe când Gallienus se străduia să-l combată pe Postumus, alamanii pătrund din nou în Italia, unde sunt înfrânți la Mediolanum. Herulii și goții lansează o ofensivă de proporții împotriva Imperiului. Îmbarcați pe corăbii ușoare, ei pustiesc Grecia, Illyricum, Asia Mică. Nu credem că Gallienus i-a putut birui. El a încredințat comanda trupelor din Balcani lui Marcianus, ca să alerge împotriva uzurpatorului Aureolus. Acest general de cavalerie, adică Aureolus, provenit dintr-un mediu social foarte modest, poate chiar daco-roman, contribuise la lichidarea altor uzurpări, precum cea a lui Ingenuus. Dar, sub incidența ravagiilor provocate de goți și aflat în fruntea cavaleriei și a legiunilor din Rhaetia

și nordul Italiei, concentrate ca să-l învingă pe Postumus, Aureolus se aliază cu antiîmpăratul roman din Gallii, căruia îi pune la dispoziție atelierul monetar de la Mediolanum. Se emit aici monede, care glorifică pe Postumus și cavaleria lui Aureolus. Gallienus izbutește să-l închidă pe Aureolus în Mediolanum, pe care îl asediază. Totuși asediul se prelungea și generalii lui Gallienus hotărâseră să se debaraseze de el. Ei organizează un complot, poate condus de Heraclianus, prefectul pretorienilor.

La sfârșitul lui august 268 d.C., Gallienus este asasinat (Aur. Vict., *Caes.*, 33, 19; 28; *Epit.*, 34, 2; *Hist. Aug., Gall.*, 14, 7-9; Zosim, 1, 40, 2-3 etc.). Potrivit unui papir din 28 august 268, la data respectivă Gallienus încă trăia. Conspiratorii au convins soldații că, înainte de moarte, fostul principe îl desemnase ca succesor pe unul dintre ei, viitorul *Marcus Aurelius Claudius Gothicus* sau Claudius II, comandant al trupelor din Balcani. Când s-a aflat la Roma că decedase Gallienus, au fost aruncați pe scări și uciși secondanții ai împăratului defunct. Au fost scoși ochii unui avocat al fîscului și au pierit Lucillus și Valerian. De fapt, Gallienus a fost eliminat de o coaliție eterogenă, compusă din generali illyro-romani și panonieni (exasperați de multiplicarea incursiunilor barbare și a uzurpărilor și nemulțumiți de anturajul format din civili, intelectuali mistici ai împăratului), din creștini (care, în pofida tolerării lor, întrevădeau în suveran un dușman insidios) și din senatori (contrariați de vexațiile suportate de ei, de scăderea puterii lor influențe politice). Totuși, se pare că, la insistențele imperative ale lui Claudius II, s-a acordat apoteoza lui Gallienus (Aur. Vict., *Caes.*, 33, 30-32). În orice caz, după lichidarea lui Gallienus, monarhia militară, impusă de generalii illyro-romani, s-a instalat, la Roma, pentru foarte multă vreme¹⁵.

Împărații illyro-romani și Aurelian (268-284 d.C.)

Claudius II a preluat conducerea Imperiului tocmai în momentul în care acesta atingea vârful destabilizării sale, al crizei statului roman. Existența însăși a Imperiului se afla în pragul dispariției sale. După Principatul nefericit al lui Gallienus, principală preocupare a lui Claudius II a rezidat în salvarea Imperiului.

Marcus Aurelius Claudius, originar din Dalmația, fusese unul dintre cei mai capabili generali ai Imperiului. În momentul morții lui Gallienus, el comanda un corp de rezervă al armatei imperiale la Ticinum (Aur. Vict., *Caes.*, 33, 28). În mod deosebit se remarcase în toila luptelor purtate împotriva goților. Datorită caracterului său echilibrat, determinase soldații, perturbați de moartea lui Gallienus, să-l proclame *imperator*. Conform unui papir din Egipt, accesul lui Claudius II la Principat trebuie să fi avut loc la începutul lunii septembrie 268. Izvoarele literare antice au conturat o imagine exaltantă a virtuților lui Claudius II, care ar fi fost axate pe seriozitate, parcimonie și bravură (Aur. Vict., *Caes.*, 34, 1-2; *Hist. Aug., Claud.*, 13-18; Amm., 31, 5, 17; Oros., *Hist.*, 7, 23, 1; Zosim, 1, 46, 1; Zonaras, 12, 26, ed. Dindorf, III, p. 151). El a făcut față dificultăților cumplite ale momentului, în condițiile în care nu putea să conteze decât pe sprijinul a douăsprezece legiuni. Claudius în primul rând a lichidat uzurparea lui Aureolus. L-a primit pe uzurpator, dar a determinat sau a îngăduit uciderea acestuia de către militari. Apoi, după 10 decembrie 268, Claudius II a zdrobit pe alamani, care invadaseră din nou Italia, în bătălia de la lacul Benacus (*C.I.L.*, 12, 2228 = *I.L.S.*, 569). A recuperat o parte relevantă din teritoriile imperiului secesionist gallo-roman, deoarece i s-au supus Hispaniile, care l-au glorificat (*C.I.L.*, 2, 3833;

3834; 4506 etc.) și chiar Gallia narboneză, unde a expediat cu trupe pe viitorul prefect al pretorienilor, Iulius Placidianus. Relațiile cu formația aproape statală a palmyrienilor secesioniști, care practic controlau aproape întregul Orient asiatic, au devenit foarte încordate. Treizeci și trei de ateliere monetare funcționau pe cuprinsul Imperiului și s-au întreprins măsuri de asanare financiară. S-au restaurat, în provincii, terme și șosele.

După victoria de la lacul Benacus, Claudius II s-a dus la Roma, unde a prezentat omagii senatului și poporului. Legende monedelor, pe lângă formule ca „virtutea” sau „victoria lui Claudius augustul”, *VIRTVS CLAVDII AVG(usti)*, *VICTORIA AVG(usti)* etc., proclamă reconcilierea cu senatul: reapare legenda „geniul senatului”, *GENIVS SENATVS* (*R.I.C.*, V, 1, pp. 211-237). Această reconciliere s-a limitat la o deferență declarativă la adresa senatului. Militar de carieră, Claudius II credea mai degrabă în despotismul imperial. De altfel, ca și Gallienus, pe monede Claudius II primește globul terestru din mâinile lui Iupiter. Principele este figurat față în față cu Iupiter, înzestrat cu celebrul său trăznet. Legiunile au rămas comandate de cavaleri (*C.I.L.*, 3, 4289), iar provinciile erau guvernate tot de exponenți ai ordinului equestru, cu toate că în Bithynia și în Pont funcționează încă legați senatoriali *pro praetore* (*C.I.G.*, 3747-3748). S-au luat măsuri împotriva judecătorilor corupți (*Hist. Aug., Claud.*, 2, 6-7). Dar marele proiect al lui Claudius II a rezultat în zdrobirea totală a goșilor, care, de fapt, se instalaseră pe teritoriile Imperiului (*Aur. Vict., Caes.*, 34, 3). Într-adevăr, Claudius II este, foarte probabil, împăratul care a reputat asupra mulțimilor nenumărate, hoardelor de goți, strălucita victorie de la Naïssus (azi Niș). Astfel s-a pus capăt incursiunilor barbare în Balcani și s-a salvat romanitatea estică. Goții care supraviețuiseră masacrului au fost instalați, în zona balcanică, în calitate de coloni sau sclavi. Cu acest prilej, Claudius II a asumat epitetul *cognomen* de *Gothicus*. Legende monedelor dau seama de importanța victoriei (*R.I.C.*, V, 1, pp. 232-237). În continuare, Claudius II s-a stabilit la Sirmium, în vederea combaterii iuthungilor și vandalilor, care operau incursiuni în Pannonia. Aici a fost ucis de pesta care continua să devasteze Imperiul. Un papir din Egipt demonstrează că el trebuie să fi murit după 6 septembrie 270 d.C. I s-a decernat apoteoza, iar, ulterior, împăratul Constantin cel Mare se va declara descendent al lui Claudius II. Se va fabrica o legendă privitoare la semne și oracole care i-ar fi vestit lui Claudius II că va întemeia o dinastie (*Hist. Aug., Claud.*, 10).

De fapt, lui Claudius II i-a succedat întâi fratele său, Quintillus, proclamat *imperator* sub numele de *Marcus Aurelius Claudius Quintillus* (*R.I.C.*, V, 1, pp. 238-247), care se afla la Aquileia, unde comanda o coloană volantă, destinată protejării Italiei de incursiuni germanice. El va fi recunoscut de trupele danubiene și de senat. Însă militarii nu îl iubeau pe Quintillus, care nu aparținea statului major al generalilor danubieni, formați la școala lui Decius și a lui Valerian. Totuși atelierele monetare ale Imperiului au emis destul de numeroase monede pentru Quintillus. Principatul acestuia a fost însă foarte scurt, deoarece a durat din septembrie 270 până în 23 noiembrie 270. Aurelian, care lichida ultimele cete de tâlhari goți, s-a deplasat la Sirmium, unde a fost aclamat de soldați ca *imperator*. El a obținut repede sprijinul tuturor legiunilor Imperiului (*Eutr.*, 9, 13, 1; *Hist. Aug., Aur.*, 17, 5). Chiar soldații lui Quintillus de la Aquileia au trecut de partea lui Aurelian. Quintillus fie a fost omorât de proprii militari, fie s-a sinucis.

Astfel frânele puterii imperiale au fost luate de către *Lucius Domitius Aurelianus*, încă de la sfârșitul lunii noiembrie a anului 270 d.C. *El a fost de fapt principele care a salvat Imperiul, i-a restabilit unitatea și a pregătit activ tranziția spre un nou tip de putere monarhică, spre o nouă structură politică majoră, cea a Dominatului, totalitar mai degrabă decât autoritar.* Aurelian a jucat criza care eroda forțele vii ale Imperiului, chiar dacă nu a putut pune capăt, într-o manieră decisivă, anarhiei militare.

Aurelian se născuse în Balcani, în Pannonia ori mai degrabă în Moesii, probabil în septembrie 214 d.C., în familia unui colon-veteran. Mama sa, libertă, cum demonstrează gentiliciul viitorului împărat, servise ca preoteasă a unui cult solar. Aurelian nu a avut decât o fiică. A fost un om sever, crud la nevoie, robust, sportiv desăvârșit. Era coleric, se mânia repede; era preocupat de sex, iubea vinul și bucatele alese (*Hist. Aug., Aur.*, 6, 1). Totuși a dus o existență relativ austeră, dar îl pasiona gloria, încât nu a putut evita cezarita (Zosim, 1, 55, 2-3; 62, 3). Tânărul Lucius a parcurs cariera militară, după exemplul tatălui său, începând din 234 d.C. A început ca simplu soldat, însă a urcat relativ iute treptele ierarhiei militare, protejat îndeosebi de către Decius. A servit mai ales în zona danubiană și a devenit cavaler. Alături de ceilalți mari comandanți militari, toți danubiano-romani, a participat la asasinarea lui Gallienus. Sub Claudius II, a devenit al doilea personaj al Imperiului și a luat parte la eliminarea lui Aureolus. În războiul gotic, Aurelian a comandat eficienta cavalerie romană. A știut să-și cenzureze erosul impetuos și a dobândit experiență politică: nu a fost un al doilea Maximinus Thrax, adică un militar frust. Cronologia Principatului său este complicată. În calcularea puterilor sale tribuniciene, el a început cu noiembrie 269, fiindcă se considera un fel de auxiliar imperial al lui Claudius II. A preluat un consulat *ordinarius* la 1 ianuarie 271 și a impus de la început un autoritarism despotice. A sporit fiscalitatea, a inițiat restaurarea structurilor economice și a reprimat cu brutalitate trei tentative de uzurpare a puterii imperiale (Zosim, 1, 49, 2; *Aur. Vict., Epit.*, 25, 3). Aurelian a favorizat dezvoltarea cavaleriei grele a catafractarilor, numiți și *clibarii*, dar și a unităților auxiliare, formate din mercenari germanici. A petrecut puțin timp la Roma. În primăvara anului 271 d.C., a zdrobit complet forțe ale iuthungilor și alamanilor, ajunși până în centrul Italiei. Aurelian a inițiat construirea unor foarte întinse incinte fortificate ale Romei. Ulterior, în 274 d.C., a augmentat zona intrapomerială a Romei, care includea acum tot ceea ce se afla în spatele zidului de apărare, înzestrat cu un ansamblu complex de fortificații.

Principala țintă a lui Aurelian a constat în reunificarea Imperiului și, în primul rând, în lichidarea statului palmyrian, devenit secesionist în chip ostentativ. Dar a urmărit și suprimarea imperiului gallo-roman, eficientizarea frontierei Imperiului, unificarea religioasă, spirituală, a acestuia, întărirea disciplinei monetare și politice a Romei, potențarea paternalismului. Prețul era accentuarea despotismului și dirigismului economic, prepararea totalitarismului. Cum sublinia Paul Petit, dacă Aurelian nu ar fi fost asasinat în mod stupid, reformele lui Dioclețian nu s-ar mai fi produs niciodată.

Dar ce se petrecea în Orient? Și aici tendințele centrifugale acționaseră insidios în vremea lui Gallienus. Acest demers secesionist constituie opera cetății caravanieri a Palmyrei, aflate la marginea Siriei romane. Vasală a Imperiului, Palmyra cunoștea o prosperitate economică pregnantă încă din secolul I î.C. Ea reprezenta un nod de comunicație de importanță vitală între Imperiu și restul Orientului. Monarhii indigeni, arabi, ai Palmyrei purtau gentiliciul Septimius, dar rămăseseră străini de valorile romane, cu toate că se elenizaseră parțial. Palmyra era însă ostilă perșilor, care ar fi putut să-i

distrugă forța economică, rolul de placă turnantă a operațiilor comerciale din Orient. Încă din 258 d.C., Septimius Odaenathus sau Odenath, dinastul Palmyriei, era clarissim și consular, în greacă *lamprôtatos hypotitkós*. Ca succesor al fratelui său, Septimius Hairanes, el preia conducerea forțelor antipersane din Orient, lichidează uzurpări locale și, în postura de mandatar al lui Gallienus, care îl desemnează *dux* al romanilor, *dux Romanorum*, și „corector al întregului Orient“, *corrector totius Orientis*, ia comanda forțelor romane din Siria, Palestina, Arabia, Cilicia, cu dreptul de a superviza gestiunea financiară și administrativă. După 264, el își învinge fruntea cu diadema regală și i se acordă calitatea de *imperator* al zonelor pe care le controla. Aparent leal Romei, combate perșii lui Sapor ori Shapur I, în 263-267.

Recuperează Mesopotamia romană și ajunge până la Ctesiphon, de două ori, în 263 și 267, temporar ocupat de trupele sale (Festus, 23; *Hist. Aug., Valer.*, 4, 3; *Gall.*, 10, 26; 12, 1; *Tyr.*, 15, 1-3; Zosim, 1, 39, 1-2; Syncellus, I, pp. 716-717, Bonn). În final, Odenath a făurit bazele unui stat secesionist. El a fost ucis, în 267, la Emessa, de complotiști, aliați de circumstanță ai lui Gallienus. După asasinarea sa, cărmuirea Palmyrei a revenit soției sale, Septimia Zenobia, femeie frumoasă, cultivată, energică, obsedată de modelul Cleopatrei. Gravita în jurul său un cerc de intelectuali, ca neoplatonicianul Longinos, refugiat de la Roma, retorul Callinicus din Petra și Paul din Samosata, prelat creștin, care nega Dumnezeuirea Mântuitorului, căuta un compromis cu mozaismul și păgânismul, propovăduia un creștinism ultraraționalist (Polemios Silvius, *Chronica*, 425, în Mommsen, *Chronica Minora*, I, p. 642). Ambițiile politice ale Zenobiei erau exorbitante. Viza independența față de Roma. Generalul său Septimius Zabdas a ocupat Egiptul, în 269, și a încercat, fără să reușească, să cucerească întreaga Asie Mică. Zenobia guverna în numele fiului său Waballathus sau Vaballatus Athenodorus, confirmat încă de Gallienus rege clarissim, consular, *imperator* și *dux* al romanilor. Aurelian a început prin a recunoaște competențele lui Waballath, încât monede din Antiochia și din Alexandria, ca și inscripții, asociau pe acesta cu împăratul Romei. (*C.I.L.*, III, Supliment, 6728; 6533). Zenobia însăși bate monede, în care este definită ca *Zenobia Augusta*, pe când inscripțiile o proclamă „regină“, în grecește *basilissa*, și „augustă“, *Augusta*, de fapt *Sebasté* în greacă, mamă a „stăpânului“, *kyriós*, Waballath, ale cărui titluri sunt înșirate (*C.I.G.*, 4503^b; *O.G.J.S.*, I, 647-650). Încât erau ostentativ declarate secesiunea și independența „statului“ palmyrian. Până la urmă efigia lui Aurelian a dispărut de pe monedele siriene și alexandrine, în timp ce monede latine proclamă pe Waballath.... Împărat roman. Diadema de rege al Palmyrei dispare, iar legende de monetare comportă *IMP(erator) C(aesar) VHABALATHVS AVG(ustus)*. În vreme ce Zenobia este asociată cu *IVNO REGINA*. Secesiunea era mascată de un fel de uzurpare a puterii imperiale.

Riposta lui Aurelian nu a întârziat. Cu efective inferioare celor ale palmyrienilor și aliaților acestora, romani și elenofoni (dornici să se elibereze în sfârșit de stăpânirea Imperiului), Aurelian a lansat o ofensivă majoră în Orient. El și-a divizat forțele în două coloane de atac. Cea dintâi, comandată de Probus, viitorul împărat, urma să recucerească Egiptul și să înainteze spre nord, ca să facă joncțiune cu eșalonul condus de împăratul însuși, care trebuia să coboare prin Siria septentrională către Palmyra. Într-adevăr, încă în 271, Probus a ocupat Egiptul, pe când Aurelian a operat în Siria, unde a învins la Immae, lângă Antiochia, trupele lui Septimius Zabdas, alcătuite din resturile a două legiuni romane, din cavalerie grea și din arcași palmyrieni. A urmat bătălia de la Emessa, din nou câștigată de Aurelian. Încât, la sfârșitul primăverii anului 272, armata lui

Aurelian a apărut în fața zidurilor Palmyrei. După un asediu eficace, Palmyra a capitulat, la sfârșitul lunii iunie 272. Zenobia și Waballath au fost luați prizonieri. Dar, în iulie 272 d.C., Palmyra s-a răsculat și a masacrat garnizoana romană. Concomitent, o altă rebeliune a izbucnit în Orient. În marș forțat, Aurelian s-a întors la Palmyra, pe care a transformat-o într-un sat modest. Apoi a lichidat revolta din Egipt. Totodată, Aurelian a întreținut contacte cu Tetricus, ultimul împărat secesionist din Gallii. În 273 d.C., Aurelian a zdrobit forțele gallo-romane, după ce însuși Tetricus trecuse de partea sa. Astfel reunificarea Imperiului este înfăptuită. După părerea noastră, *tot în 273 d.C., Aurelian trebuie să fi retras administrația și armata romană de la nordul Dunării, adică din Dacia. Numai o mică parte din populație a urmat replierea romană la sud de Dunăre.* Dar vom reveni mai jos asupra acestei probleme. Opinăm că Aurelian însuși a considerat retragerea din Dacia ca o măsură temporară. Ulterior, romanii urmau să recupeze Dacia.

La începutul anului 274 d.C. sau chiar în 273, Aurelian a celebrat la Roma un triumf somptuos. Ceremonia s-a desfășurat în prezența învinșilor, pentru că alaiul lui Aurelian cuprindea prizonieri palmyrieni, arabi, indieni, bactrieni, sciți, sarmați, franci, vandali etc. Universul se supunea împăratului Romei. Au defilat și animale exotice, elefanți, tigri, elani, girafe etc., 800 de gladiatori au participat la luptele din arene. Aurelian a urcat în Capitoliu pe o cvadrigă trasă de patru elefanți sau de cerbi. Șase ore a durat defilarea cortegiului imperial. Nici un alt principe nu beneficiase vreodată de asemenea cinstire, care îl poziționa ostentativ pe Aurelian deasupra omenirii, ca personalitate sacră, proteguită de zei (*Hist. Aug., Aur.*, 33-34). A urmat o politică internă dirigistă, în cadrul căreia Aurelian a conjugat severitatea cu o abilită toleranță. S-au luat măsuri împotriva luxului excesiv, s-au realizat construcții importante. Aurelian a trecut la o ostentativă transformare a Italiei într-un ansamblu de provincii. *Iuridici* au fost substituiți de funcționari imperiali, *correctores*, iar, în provincii, s-a accelerat procesul de înlocuire a guvernantorilor senatori prin funcționari de rang equestru, *praesides*. Încălinat spre paternalism, Aurelian a reformat profund sistemul distribuțiilor alimentare lunare. În locul rațiilor de grâne s-au distribuit pâini, sare, vin, carne de porc, untdelemn, poate chiar îmbrăcăminte. Negustorii și producătorii au fost subvenționați, ca să furnizeze produsele necesare distribuțiilor alimentare. Dacă taxele achitate de cei înstăriți au sporit, s-au suprimat datoriile celor săraci. În 274 d.C. au fost arse în for și cu solemnitate registrele fiscului. S-a accelerat procesul de transformare a colegiilor în corporații, chiar în servicii publice militarizante. Ne referim mai ales la corporațiile transporturilor maritime, ale barcagiilor de pe Tibru, brutăriilor, măcelarilor. Este probabil că acelea ale constructorilor au fost mobilizate pentru ridicarea zidului de incintă al Romei. Se pare că ereditatea condiției profesionale și sociale a „navicularilor”, transportorilor maritimi, datează din timpul „domniei” lui Aurelian. Un fiu de „navicular” era obligat să preia locul și profesia tatălui său.

Îndeosebi Aurelian proiecta o amplă reformă monetară și financiară. Exasperat de abuzurile monetarilor, lucrătorilor din ateliere, care furau din metalul monedelor emise (țâiau o parte din piesele bătute), Aurelian a închinat temporar monedăria din Roma. Încât, probabil în 274 d.C., monetarii s-au răsculat, sub conducerea trezorerului Felicissimus, și au provocat un adevărat război civil în interiorul Romei. Cu greu, cu prețul unor pierderi relevante de vieți, soldații au înăbușit sediunea. Rebelii au fost masacrați și au fost executați numeroși senatori, care îi sprijiniseră (*Aur. Vict., Caes.*, 35, 6; *Epit.*, 35, 4; *Eutr.*, 9, 14; *Hist. Aug., Aur.*, 38, 2 etc.). Aurelian, în 274 d.C., după revolta mone-

tarilor, a întreprins o reformă care a îmbunătățit compoziția în metal a monedelor de bronz, aur etc. Concomitent, a crescut valoarea lor nominală. Încât, de fapt, a fost oficial recunoscută inflația. Numai efectele ei au fost limitate. Strategia unificatoare a lui Aurelian s-a manifestat și în domeniul religiei. Desigur, principele nu neglija cultele tradiționale. O monedă din 274 ne reprezintă împăratul primind globul terestru din mâna lui Iupiter (*R.I.C.*, V, 1, p. 279). Împărat biruitor, Aurelian primește și el, pe monede, ramura de laur întinsă de către zeița *Victoria*. Alte piese monetare îl proslăvesc ca „restauratorul lumii“, *RESTITVTOR ORBIS*. Totuși mai ales Aurelian a preconizat un monoteism sincretistic. Adept, din copilărie, al religiilor Soarelui, *Aurelian creează un cult solar oficial*. Cel al „Soarelui însoțitor“ al împăratului, *Sol Comes*, chiar cel al „Soarelui stăpân al Imperiului roman“, *Sol Dominus Imperii Romani*. Ca și Mithra, acest *Sol* este închipuit ca mediator al zeului suprem, „cel Foarte Înalt“, *Hypsistos*, adorat de asemenea de gnostici și de iudeii elenizați. Aurelian își propunea să realizeze unificarea politică, morală și religioasă a Imperiului, sub egida cultului solar. Iconografia vremii îl înfățișează pe Aurelian cu brațul întins, sugerând analogia cu „Soarele Neînvins“, *Sol Inuictus*, care salută lumea ca protector al ei. Ca și *Sol*, Aurelian este ocrotitorul cosmosului. Felurite monede comportă pe revers chipul lui Aurelian, în timp ce pe avers apar legende ca *SOL DOMINVS IMPERI(i) ROMANI* (*R.I.C.*, V, 1, pp. 258; 264; 301). Pe alte monede se descifrează legende ca „Soarelui Neînvins“ sau „Soarelui Salvator“, *SOLI INVICTO* ori *SOLI CONSERVATORI* (*R.I.C.*, V, 1, p. 309). O monedă din Cyzic prezintă pe avers capul gol al lui Aurelian, împreună cu bustul lui *Sol*, și comportă legenda care exaltă Soarele ca stăpân al Imperiului. Pe revers se identifică împăratul *AVRELIANVS AVG(ustus)*, în curs de a oficia un sacrificiu pe altar. După triumful și secesiunea monetară din 274 d.C., Soarele este proclamat divinitatea supremă a Imperiului.

S-a clădit un magnific templu al Soarelui, începând din 271 (Aur. Vict., *Caes.*, 35, 7; Eutr., 9, 15, 1; *Hist. Aug., Aur.*, 1, 3; 25, 6; 28, 5; 35, 3; 39, 2; Zosim, 1, 61, 2; Syncellus, I, p. 721, Bonn). Acest templu se afla în a VII-a regiune a Romei, în „Câmpul lui Agrippa“, *Campus Agrippae*. Sanctuarul era format din două incinte succesive, dispuse în direcția nord-sud și înconjurate de porticuri. Sub aceste porticuri era depozitat vinul sortit distribuțiilor alimentare. Templul, somptuos ornat cu pietre prețioase, aur, obiecte de artă, stoffe orientale, coloane de porfir, acaparat în Palmyra, a fost inaugurat în 274. În interiorul sanctuarului se aflau statuile lui *Sol-Hélios* și Bel sau Baal semitic, legat de influențe solare. Fresce impresionante ornau zidurile templului. În acest fel se evidențiază preponderența lui *Sol*. S-au instituit jocuri în cinstea Soarelui și un colegiu de pontifi, *pontifices Solis* (*Hist. Aug., Aur.*, 35, 3), alcătuit din clarissimi și prezidat de împărat (*C.I.L.*, 6, 1397; 1418; 1673; 1739-1740; 2151; 10, 5061 etc.). Aceste jocuri urmau să devină cele mai importante din Roma. S-au desfășurat în 274 d.C., între 19 și 22 octombrie, și au acordat prioritate curselor de care și vânătorilor. Ele ilustrau unitatea Romei în jurul Soarelui. Fără îndoială, această teologie solară oferea un suport pregnant consolidării absolutismului imperial. Aurelian și-a împodobit creștetul cu *diadema*, marcă a suveranilor perși și elenistici, pe care n-o purtase până atunci nici un împărat roman. Se fac dedicații „zeului Aurelian“, *DEO AVRELIANO* (*C.I.L.*, 2, 3832; 8, 4877 etc.). Deși, firește, oficial Aurelian nu a fost deificat în viață. Alte inscripții îl glorifică drept „stăpân“, *dominus* (*Année Épigraphique*, 1894, nr. 59). În sfârșit, antoninienii emiși la Serdica (monede ale lui Aurelian) sunt dedicați

„zeului și celui născut stăpân, lui Aurelian augúst“, *DEO ET DOMINO NATO AVRELIANO AVG(usto)*. Jean-Pierre Martin observă că astfel Aurelian nu se considera divinitate, ci numai destinat să devină zeu, fiindcă era născut să fie stăpân, adică împărat în numele zeului solar, hotărât să aplice un program statuat de *Sol*. Aurelian începuse prin a fi binevoitor față de creștini. Împăratul arbitrase o dispută pentru scaunul episcopal al Antiochiei. Cum însă creștinii nu acceptau monoteismul solar, el a pregătit o nouă persecuție masivă împotriva Dreptei Credințe. Nu a avut însă răgazul s-o pună în aplicare.

Fără îndoială, Aurelian a ținut seama de exorțățiile anturajului său. S-a sprijinit pe senatori recent intrați în curie, pe importanta familie a Postumiilor, pe cavaleri ca Iulius Placidianus, prefect al pretorienilor, pe Marcellinus, comandant în Orient, și pe Probus. Eminența cenușie a regimul politic al lui Aurelian trebuie să fi fost Ulpus Crinitus, rudă cu soția împăratului. Într-adevăr, în anturajul lui Aurelian, a jucat un rol deosebit de important soția principelui, Ulpia Severina, descendentă a ginții lui Traian. În 274 d.C., ea a devenit augustă. Însă în vara anului 275 d.C., armata lui Aurelian a pornit spre Orient, ca să zdrobească statul perșilor. În drum, probabil în 25 septembrie d.C., în Tracia, împăratul a căzut victimă unui complot absurd, insidios și sordid, pus la cale de un funcționar corupt, numit Eros (Zosim, I, 61, 1-2), dar probabil susținut de anumiți ofițeri superiori, complici ai opoziției senatoriale. Unii militari erau ostili marelui război antipersan, iar creștinii se temeau de o nouă persecuție.

Sucesiunea lui Aurelian a pus însă probleme aproape insurmontabile. Aurelian nu își desemnase nici un urmaș. Majoritatea soldaților îl iubea, dar militarii nu știau pe cine ar putea proclama *imperator*, în condițiile în care principalii generali ai Imperiului se aflau pe teatre de operații îndepărtate. Încât soldații s-au adresat unui senat pe care Aurelian și ceilalți împărați militari îl umiliseră neconținut. Inițial senatul a refuzat să desemneze un principe. A survenit un interregnum, când Imperiul nu a avut nici un suveran. Acest interregnum a durat probabil mai mult de două luni, de la 25 septembrie, până la începutul lunii decembrie. În acest interval de timp, gestionarea Imperiului a fost asigurată de Ulpia Severina. Până la urmă senatul l-a indicat ca împărat pe senatorul *Marcus Claudius Tacitus*, înainte de 10 decembrie 275 (*C.I.L.*, 2, 4635-4636; 12, 5563). Se pare că acesta a acceptat cu ezitări Principatul. Era un bătrân senator, poate în vârstă de șaptezeci și cinci de ani. Militarii l-au recunoscut ca *imperator*, deoarece nu mai considerau posibilă o nouă reacție senatorială. Și de fapt o asemenea reacție nici nu s-a produs. Sau s-a limitat la un nivel declarativ și, cel mult, la calmarea represiunilor antisenatoriale. Fără îndoială, propaganda imperială dă seama de veleități prosenatoriale. Anumite inscripții îl declară pe împărat „promotor al adevăratei libertăți“, *VERAE LIBERTATIS AVCTOR* (*C.I.L.*, 12, 5563 = *I.L.S.*, 591), ca „foarte pios“, *PIISIMVS* (*C.I.L.*, 8, 21; 137). Legende monetare îl figurează ca „restauratorul lumii“, *RESTITVTOR ORBIS*, și exaltă „clemența vremurilor“, *CLEMENTIA TEMP(orum)*, *PROVIDENTIA DEORVM*, adică „prevederea zeilor“, chiar *LIBERTAS* etc. (*R.I.C.*, V, 1, pp. 327-342). Se reiau, de fapt fără impact real, vechi teme propagandistice. Pe de altă parte, Tacitus nu numai că nu restituie senatului comandamentele militare și guvernarea provinciilor, ci, după ce i se refuză un consulat suffect pentru fratele său Florianus, îl investeste pe acesta în prefectura pretoriului. În plus, pe o monedă Iupiter îi remite și lui Tacitus globul pământesc. Înzeștră cu o experiență militară dobândită înainte de edictul din 262, Tacitus combate personal o invazie a aliaților Imperiului, goții, herulii și sarmații. El îi înfrânge, cum ilustrează legende monetare, care glorifică „victoria gotică“, *VICTORIA GOTTI(ca)* sau „Victoria pontică“, *VICTORIA PONTICA*.

a împăratului (*R.I.C.*, V, 1, pp. 343; 346). Iar zeița Victoria îi înmânează și lui Tacitus creanga de lauri a învingătorilor. Suntem departe de adevărata reacție senatorială din 238 d.C. Militarii s-au plictisit însă repede de o reacție senatorială, fie ea și declarativă. Încât, numai după câteva luni de Principat, soldații l-au ucis, în iunie sau iulie 276, pe Tacitus, în Cappadocia (*Hist. Aug., Tac.*, 13, 5; Oros., *Hist.*, 7, 24, 1; Zosim, 1, 63, 1-2 etc.). I-a urmat fratele său, *Marcus Annius Florianus*, care a renunțat chiar la propaganda prosenatorială a fratelui său. Se pare că a fost proclamat „imperator” de proprii soldați și că a fost confirmat de senat (*Hist. Aug., Prob.*, 13, 4; Zosim, 1, 64, 1; Zonar., 12, 29, ed. Dindorf, III, p. 154). Unele surse afirmă însă că Florianus nu a beneficiat de investiția senatorială (Aur. Vict., *Caes.*, 36, 2; *Hist. Aug., Tac.*, 14, 1). De altfel Florianus a sustras Baetica guvernării clarissimilor și a încredințat-o unui cavaler (*C.I.L.*, II, 1115 = *I.L.S.*, 593; *C.I.L.*, II, 1116). Și lui Florianus *Victoria* îl încredințează ramura de laur, pe anumite monede. Dar soldații îl voiau ca principe pe unul dintre marii lor comandanți. Principalul general al lui Aurelian, Probus, nu acționase, după asasinarea împăratului său, spre a nu fi acuzat de complicitate cu asasinii. Totuși, la câteva săptămâni după uciderea lui Tacitus, probabil înainte de 29 august 276, el a fost proclamat *imperator* de trupe din Orient. Era de altfel comandant suprem în Siria și Egipt, *dux Orientis*. Florianus a pornit împotriva lui, dar a murit la Tars, ucis de proprii soldați sau omorât de cei ai lui Probus. Ori obligat să se sinucidă (Aur. Vict., *Caes.*, 37, 1; *Epit.*, 36, 2; *Hist. Aug., Tac.*, 14, 2-3; *Prob.*, 10, 1; Zosim, 1, 64, 2-4 etc.).

Marcus Aurelius Probus a pus capăt pauzei intervenite în dominația marilor comandanți illyro-romani. El a încercat să evite strategia politică represivă, antisenatorială, a lui Aurelian și să se comporte tolerant față de senat. De unde elogiul vibrant pe care i l-au hărăzit izvoare literare tradiționaliste (Aur. Vict., *Caes.*, 37, 3-7; Eutr., 9, 17, 1; *Hist. Aug., Tac.*, 14, 3; 16, 6; *Prob.*, 1, 3; 10, 1; 22, 1-2; 23, 1-5 etc.). A lichidat fără milă pe asasinii lui Aurelian, care erau încă în viață (Zosim, 1, 65, 1-2). Pe de altă parte, Probus nu a diminuat, ci, dimpotrivă, a accentuat sensibil autoritarismul paternalistic, a utilizat clar măsuri de dirigism economic constrângător. Totodată monedele lui Probus îl figurează pe *Sol* ca un *comes*, al împăratului. Alte monede îl glorifică pe Probus ca „restaurator al globului”, *RESTITVTOR ORBIS*. Un asemenea *restitutor* trebuia să conserve ceea ce dobândise de la predecesori sau să redrezeze o situație compromisă sub Principatele lor. De altfel o monedă înzestrată cu legenda „clemența timpurilor”, *CLEMENTIA TEMP(orum)*, îl înfățișează pe Probus primind *Victoria* de la *Iupiter* (*R.I.C.*, V, 2, p. 120). Într-adevăr Probus, în cursul celor șase ani de Principat (276-282 d.C.), a fost obligat să alerge de la un capăt la altul al Imperiului, pentru a jugula revoltele Barbarilor, infiltrați pe teritorii romane, și incursiunile invadatorilor străini ori pentru a anihila numeroase tentative de uzurpare a puterii imperiale. *Calea spre Dominat a fost astfel ostentativ deschisă.*

Născut la Sirminum, Probus a fost până la moarte un comandant militar deosebit de capabil. Generalii săi au pacificat cu dificultate Egiptul, invadat de nomazi, și provincia microasiatică a Isauriei, unde tâlharii instalaseră o guvernare secesionistă. Un uzurpator local, Iulius Saturninus, a fost iute eliminat în Siria. Pe Dunăre, Probus însuși a luptat împotriva sarmaților și bastarnilor. A fost forțat să consacre eforturi susținute refacerii Galliilor, ruinate, în 276-277, de incursiunile francilor și alamanilor. Au trebuit eliminați doi uzurpatori locali, care profitaseră de perturbarea Galliilor: un ligur, ce se instalase la Lugdunum, și Bonosus, un britan, născut în Hispanii și

răsculat pe malurile Rinului. Dificultăților economice majore, survenite îndeosebi în agricultură, Probus s-a străduit să le răspundă printr-un program dirigist de redresare. Continuând măsuri schițate încă de Severi, Aurelian atribuisese, printr-un edict, cetăților răspunderea ogoarelor, necultivate sau părăsite de agricultori. Probus a continuat această tactică, totodată visând – și el – la reîntoarcerea vârstei de aur, la instaurarea păcii globale și la suprimarea războaielor. Probus a luat măsuri energice în vederea redresării vieții economice. El a abolit vechiul edict al lui Domițian privitor la cultivarea viței de vie și a eliberat viticultura provincială de constrângeri, este adevărat de mult timp căzute în desuetudine și neaplicate. De altfel viticultura italică se afla oricum în criză, iar Probus, ca atâția alți împărați, nu mai considera peninsula ca un centru unic al Imperiului. În scopul stimulării unei agriculturi devenite deficitară în numeroase zone ale Imperiului, Probus a impus măsuri de bonificare a terenurilor agricole. A ordonat soldaților să execute lucrări agricole în Pannonia, care nu le-au fost acestora deloc pe plac. Cum am arătat mai sus, aceste lucrări au fost autoritar impuse și cetăților. În același scop de ameliorare a agriculturii, s-a trecut la implantarea masivă a Barbarilor în interiorul Imperiului. În condițiile dificultăților demografice întâmpinate de Imperiu, se procura o mână de lucru rurală suplimentară.

Soldații erau nemulțumiți, întrucât li se cerea prestarea unor munci grele, de consolidare a fortificațiilor și a infrastructurii rutiere și de asanări ale mlaștinilor, de bonificare a terenurilor agricole. Încât, la Sirminum, în 282 d.C., ei l-au asasinat pe Probus. Concomitent, în Rhaetia, militarii îl proclamaseră împărat pe Carus, prefectul pretorienilor al lui Probus. Carus a început prin a refuza purpura imperială, dar, când s-a aflat că Probus, suveranul cărui îi era fidel, fusese asasinat, a acceptat Principatul, sub numele de *Marcus Aurelius Carus*. Sub „domnia” sa, s-a desăvârșit convertirea Italiei în adevărată provincie, guvernată de corectori.

Carus era și el militar de carieră, în vârstă de aproximativ cincizeci și trei de ani. Se născuse la Narbo, în sudul Galliilor. Avea doi fii, *Marcus Aurelius Carinus*, de treizeci de ani, și *Marcus Aurelius Numerius Numerianus*, în vârstă de douăzeci și opt de ani. De îndată, Carus i-a desemnat ca „cezari”, *Caesares*. Se conștientiza astfel imposibilitatea guvernării Imperiului de către un conducător unic, lipsit de orice secundant, de orice *adiutor imperii*. Totodată se prepara instaurarea Dominatului, întemeiat pe tetrarhie.

Monedele emise sub Carus și fiii săi celebrează „Virtutea augustului” ori „auguștilor”, *VIRTUS AVGVSTI* sau *AVGVSTORVM*. Carinus a fost proclamat și el *RESTITVTOR ORBIS*. Zeul Hercule încununează pe Carus și Carinus. Acesta din urmă, pe diverse monede, este încoronat și de *Sol* sau de *Victoria*. O monedă, emisă la Siscia, figurează, pe avers, busturile lui *Sol* și al lui Carus, față în față, iar pe revers „Fericirea”, sprijinită pe o coloană și ținând în mână caduceul și sceptrul. Legende sunt pe avers „zeului și stăpânului Carus Augúst”, *DEO ET DOMINO CARO AVGV(usto)*, iar, pe revers, „Fericirea statului”, *FELICITAS REIPVBLICAE (R.I.C., V, 2, p. 146)*. În decembrie 282, Carus încredințează Occidentul lui Carinus și pleacă în Orient, împreună cu Numerianus. Se întreprindea o mare campanie împotriva perșilor, al căror stat fusese simțitor slăbit după moartea lui Shapur ori Sapor. Campania s-a desfășurat în condiții excelente. Carus a ajuns la Ctesiphon, pe care l-a cucerit.

Cu toate acestea, Carus a murit subit și în chip misterios în noiembrie 283 d.C. *El nu fusese investit de senat și declarase ritos că nu are nevoie de recunoașterea sa ca împărat de către senat* (Aur. Vict., Caes., 37, 5). Numerianus și Carinus au devenit „auguști”. Bolnav, ezitant, înzestrat cu un caracter slab, Numerianus și-a retras armata în Asia Mică. Aici Numerianus a fost asasinat chiar de socrul său, Aper, prefectul pretorienilor. Statul major imperial a reacționat dur. El l-a pus sub acuzare pe Aper. În plină reuniune a statului major imperial, comandantul așa-numiților *protectores*, adică Diocles, l-a omorât pe Aper cu mâna sa. Pe 20 noiembrie 284 d.C., trupele lui Numerianus l-au proclamat împărat pe Diocles, sub numele de Dioclețian. Carinus a ripostat curând. După ce l-a înfrânt în nordul Italiei pe uzurpatorul Iulianus, *corrector* al unei circumscripții italice, a purces împotriva lui Dioclețian. L-a înfrânt în bătălia de pe râul Margus, din Moesia, însă unul dintre ofițerii săi l-a omorât pe Carinus, se pare din motive personale. Întreaga armată l-a acceptat ca împărat pe Dioclețian. Prin urmare, *în această atmosferă tulbură, marcată de o baie de sânge, de asasinat în serie, a sfârșit Principatul. Triumfa o nouă structură politică fundamentală a Imperiului*¹⁶.

Dezvoltare sistematică și criză

Într-adevăr, de fapt, cum am arătat mai sus în mai multe rânduri, secolul al II-lea d.C. și chiar „vârsta” Severilor se caracterizează printr-o expansiune, printr-o dezvoltare, am spune sistematică, pe multiple planuri a imperiului Romei. Am reliefat că vârful acestei expansiuni s-a realizat sub Principatul lui Traian, dar că procesul dezvoltării ample a Imperiului a continuat sub toți Antoninii. Este oare o întâmplare că Severii s-au proclamat dinastie antonină și că atâția împărați ai secolului al III-lea d.C. se intitulau adesea Marcus Aurelius? Platoul a continuat până în 235 d.C., chiar dacă se acumulau, după 192 d.C., îngrijorătoare simptome de recesiune, atât la nivel economic, cât și pe plan politic. Militarizarea unei autocrații tot mai autoritare, acumularea conflictelor dinastice și a loviturilor de stat și de palat sunt relevante. În condițiile păcii interne și la frontiere, cel puțin până sub Marcus Aurelius și Commodus, crește simțitor nivelul de trai al majorității locuitorilor Imperiului. Se dezvoltă cultura, învățământul, alfabetizarea și instruirea romanilor, până la un standard care, astfel cum am mai arătat, nu va fi recuperat decât în secolul al XVIII-lea. Acest proces continuă, cu notabile succese, și în veacul următor. Totodată, până în 235 d.C., se traduce în practică o masivă expandare a civilizației. Trebuie oare să definim, cum se preconiza cândva, nivelul civilizației în funcție de consumul de apă, săpun și lapte? Chiar și într-un asemenea caz constatăm progresele spectaculare, exprimate în proliferarea termelor, terenurilor de sport, comodităților vieții cotidiene, fie și la nivelul modest al resurselor tehnologice ale antichității. Propășesc urbanizarea, municipalizarea, politicile edilitare spectaculare. Într-o anumită măsură crește chiar nivelul de viață din mediul rural. Se tinde spre ecumenism, spre universalism, spre uniformizare relativă a coordonatelor existenței locuitorilor Imperiului. În pofida unor rezistențe locale, care nu se manifestau excesiv în Africa de Nord romană. Propagarea cetățeniei romane se pune în operă în chip constant, până se ajunge la generalizarea ei după 212 d.C. Locuitorii Imperiului se simt în siguranță între frontierele acestuia, departe de confuzele frământări din *Barbaricum*. Chiar după Marcus Aurelius incursiunile barbare sunt resimțite ca accidente supărătoare,

dar efemere. Inclusiv sub Carus, adevărata primejdie pentru Imperiu era percepută ca venind din partea statului inițial part și apoi persan. Numai Tacit percepea altfel pericolul exterior. Romanii erau mândri de o prosperitate de care, firește, nu beneficiau toți. Diverse modalități mai sus evocate, ca evergetismul, subsidiile, gratificațiile, distribuțiile alimentare, asigurau o anumită protecție socială. Relațiile comerciale comportă o fluidizare pregnantă. Când toate acestea se încheie ori diminuează simțitor, reacția romanilor a implicat stupefacția, deruta, incapacitatea de a înțelege cu adevărat ceea ce se petrecea. Deși vom constata că se bănuia mutația suferită de viața politică, de civilizație, de existența cotidiană.

În ciuda faptului că destui savanți, obtuși la înțelegerea istoriei-realitate, refuză să accepte realitatea unei crize declanșate în secolul al III-lea, toate evenimentele mai sus consemnate de noi o relevă cu notabilă pregnanță. Se află în cauză o modă relativ recentă, dat fiind că toate exegezele mai vechi au demonstrat irefutabil impactul acestei crize. Este adevărat că efectele crizei se distribuie inegal pe suprafața Imperiului. Arheologii au constatat modeste epifenomene ale crizei în Hispanii. Expansiunea economică se desfășoară în Lusitania, în anii 255-256 d.C., pe când Baetica își exportă în continuare untdelemnul pe *limes*. Orașele Africii proconsulare suferă prea puțin, spre deosebire de Numidia, Mauretania și Tripolitania. Egiptul nu este afectat până după 260 d.C. și capturarea lui Valerian. În Orient, Antiochia rămâne o metropolă prosperă, în vreme ce, până la cucerirea ei, Palmyra atinge culmea propășirii ei politice, economice și culturale. În Britannia înflorește, în tot cursul secolului, agricultura, industria textilă, ceramică și minieră. Până sub Principatul lui Decius, nici Dacia nu este simțitor atinsă de criză. Recesiunea, criza afectează în profunzime Galliile, Germaniile romane, Italia septentrională, cum am arătat, o parte din teritoriile romane din Africa, Balcanii, mai ales după 250 d.C., Asia Mică, Siria. Marcel Le Glay afirma că de fapt nu s-a produs o unică criză, ci un șir de crize, de grave perturbări, intervenite în 240-253, 257-261, 267 și 275-276. Aceste momente de tensiune ar fi fost separate de secvențe de acalmie, de redresare, fie ea și trecătoare. Iar Karl Strobel opinează că Imperiul n-ar fi suportat nici o ruptură dramatică. S-ar fi produs numai crize limitate, geografic localizate, și desfășurate în 253, 260 și 270-271. Observăm că și în așa-numita acalmie factorii de criză au acționat cu vigoare și ar fi generat „pusee” brutale, notabil de spectaculoase.

Dar cum percepeau anticii criza, recesiunea din secolul al III-lea? Îndeobște ei își reprezentau vremea lor ca un flagel, ca un dezastru, care împingea Imperiul spre descompunere totală. Înainte de 260 d.C., poetul creștin eretic Commodianus prezicea prăbușirea Romei. Cu o vădită satisfacție, el exclamă: „se vaită pentru eternitate cea care se fâlea că este eternă”, *luget in aeternum quae se iactabat aeterna* (Apol., v. 923). O puternică angoasă se deslușește în reflecțiile lui Dionysios din Alexandria și ale Sfântului Ciprian. Într-o scrisoare-tratat, intitulată „Către Demetrianus”, *Ad Demetrianum*, datând din 252-253 d.C., Sfântul Ciprian dă seama de tribulațiile care încercau Imperiul. La rândul său, ulterior Aurelius Victor se va referi la „răul comun al lumii romane”, *commune Romani orbis malum*. Nikagoras, mai sus consemnat, conturează un cumplit tablou al crizei. El stăruie asupra nenorocirilor timpului, asupra cascadei de uzurpări, asupra existenței penibile duse de cetățeni. El reprobă cu vigoare influența nocivă exercitată de militari asupra vieții politice. Nenorocirile timpului rezultă și dintr-o inscripție datată din timpul Principatului lui Filip Arabul. Inscripția cuprinde o petiție alcătuită de țărani din Asia romană. Iar un papir înregistrează

respingerea de către prefectul Egiptului a plângerilor unor țărani. Se afirmă că prosperitatea a dispărut complet după stingerea dinastiei Severilor, în cetățile și satele Imperiului (Cypr., *Demetr.*, 17; Aur. Vict., *Caes.*, 33, 34; *C.I.L.*, 3, 14191 = *I.G.R.R.*, 4, 598 = *O.G.J.S.*, 519; *P. Lond.*, 2565). Or cei care trăiau evenimentele secolului al III-lea d.C. cunoșteau mai temeinic vremurile lor decât cercetătorii secolului XX! Mărturia lor ni se pare decisivă. *Încât s-a produs o puternică și unică recesiune, o criză globală, care a afectat numeroase sectoare ale vieții duse de locuitorii Imperiului.* Se află în cauză un fenomen complex, chiar dacă inegal distribuit din punct de vedere geografic. Dificultățile care apăsau anumite compartimente ale spiritualității și existenței romanilor se sprijineau și se interconționau adesea reciproc. S-a decantat cu adevărat o ruptură autentică, generatoare a unei noi situații, care a succedat erei prosperității.

Dar între ce date s-a desfășurat această criză? Adesea se opinează că această criză ori aceste crize s-ar fi desfășurat între 235 și 285 d.C. Iar apogeul crizei s-ar fi realizat în 260 d.C. Într-adevăr, data începutului crizei nu suscită controverse: 235 d.C. Aurelius Victor și Eutropiu vor susține că, după preluarea Principatului de către Maximinus Thrax, statul roman ar fi alunecat pe o pantă abruptă, din pricina uzurpărilor puterii imperiale, incapacității principilor de a gestiona Imperiul, susceptibile să înlesnească invaziile barbare (Aur. Vict., *Caes.*, 24, 9-11; Eutr., 9, 1, 1). După opinia noastră criza s-ar fi încheiat în 273 d.C., când Aurelian a terminat lichidarea statelor secesioniste. Evenimentele consecutive constituie epifenomene, prelungiri nefericite ale efectelor crizei. Am constatat că Aurelius Victor va semnala interdependența între factorii externi și cei interni. Desigur, mințile romanilor sunt mai impresionate de anarhia militară și de proliferarea uzurpărilor decât de infiltrările Barbarilor în Imperiu. De fapt, o incursiune a Barbarilor în Imperiu declanșa o uzurpare. Generalul care comanda trupele de pe *limes*, mai ales dacă respinsese invazia, era proclamat împărat de către soldații săi. Îndată el pomea cu grosul forțelor sale spre Italia, ca să înfrângă împăratul legitim și să asume întreaga putere. De fapt uzurpatorii au fost atât de numeroși, încât nici nu putem delimita lesne principii legitimi de uzurpatori. În orice caz, în drumul său spre cucerirea puterii supreme, generalul uzurpator lăsa practic frontiera descoperită, apărată de prea puțini militari. Ceea ce prilejuia noi incursiuni barbare, urmate ineluctabil de noi uzurpări. Această dialectică infernală a conferit crizei substanța ei și a favorizat forțele centrifugale, secesioniste, ale Imperiului. Cum am remarcat mai sus, perturbări grave din *Barbaricum* împingeau diverse seminții dincolo de *limes*. În orice caz ele pătrundeau în Imperiu nu pentru că ar fi vrut să-l distrugă, ci doar să-l prade sau eventual să trăiască mai bine fie în interiorul, fie în exteriorul lui, dat fiind condițiile de trai deosebit de penibile din meleagurile lor natale. Astfel cum imigranții din lumea a treia și din țara noastră, inclusiv și mai cu seamă romei, nu au intenția să distrugă bogățiile țărilor occidentale, ci, dimpotrivă, să beneficieze de nivelul lor de trai. Autoritățile imperiale au sfârșit prin a înțelege că aceste invazii, îndeobște punctuale, nu pot fi curmate, ci doar calmate, îndiguite. Ele au recurs la opțiuni diferite, în momente diferite. Cum arăta Paul Peti, mai cu seamă sub Severi, s-a încercat cumpărarea Barbarilor prin subsidii, prin adevărate tributuri oneroase, vărsate în aur, în scopul de a-i determina să nu mai invadeze Imperiul. Această tactică nu a dat rezultate și Aurelian o va condamna explicit. S-a recurs atunci, în condițiile dificultății de a recruta soldați performanți, la încorporarea Barbarilor în armata romană ca „federai”, *foederati*, pe bază de contract individual sau colectiv.

Încă Hadrian recursese la această procedură, când crease unități speciale, *numeri*. Aurelian și Probus au utilizat o asemenea tactică și au angajat la frontierele Imperiului contingente alcătuite din vandali, alamani, sarmați și goți. Unele dintre aceste unități au rămas fidele Imperiului, dar adesea vasalii barbari s-au revoltat și au atacat teritorii romane. În sfârșit, Barbarii au fost introduși în Imperiu în calitate de coloni, instalați pe pământuri nelucrate. Într-un asemenea caz ei erau deplasați adânc în interiorul Imperiului, cu turmele, familiile și căpeteniile lor. Tracia, Moesiile, nordul Pannoniei și Galliile au primit astfel muncitori imigranți, aduși cu forța, din rândurile caprilor, bastarnilor, alamanilor și francilor. Însă ogoarele lor erau supuse redevențelor și îndeosebi ei puteau fi mobilizați pentru apărarea frontierelor. Pe de altă parte, adesea acești Barbari nu s-au putut adapta modului de viață roman: erau indisciplinați și uneori se aliau cu invadatorii. S-au răscolit adesea. Este cunoscut cazul francilor implantați de Probus la gurile Dunării, care s-au răscolit, au străbătut Mediterana, trăind din piraterie, au ocupat Sicilia, au traversat strâmtoarea Gibraltar și, în 297 d.C., s-au întors în ținuturile lor natale (Zosim, 1, 71; *Paneg.*, 4, 18).

Desigur, cauzele profunde ale crizei sunt complexe. Ereditatea defectuoasă a puterii imperiale a stimulat uzurpările, ca și militarizarea Imperiului. În mod paradoxal, generalizarea cetățeniei a favorizat forțele centrifugale, disoluția identității romane. Cum am semnalat mai sus, aspirația aproape oricărui pelerin era să acceadă la cetățenia romană. Când toți au dobândit cetățenia, provincialii au pierdut interesul pentru Roma, centrul Imperiului. Jean Gagé și alți cercetători au considerat că explicația amplificării forțelor centrifugale ar trebui căutată în incapacitatea împăraților de a asigura apărarea frontierelor. Totuși nici împărații gallo-romani nu s-au dovedit mai capabili să juggleze incursiunile barbare. În realitate, Roma și Italia se aflau într-un profund proces de recesiune, de recul. Forțele centrifugale au acționat adesea în spatele uzurpărilor. Provincialii conservau valorile romane, modul de viață al Imperiului, dar estimau că acesta își pierduse rațiunea de a fi. În antichitatea care echivala cu Imperiul, unde numai sodalitățile mai asigurau repere stabile, identitatea națională romană se dilua. Dirigismul împăraților, corvezile, rechizițiile, fiscalitatea excesivă contrariu, iritau cetățile provinciale. Se ajunsese, în numeroase zone ale Imperiului, la ceea ce Marcel Le Glay a caracterizat ca o „destructurare socială”. Cetățenii, în orașe, trăiau la fel, dar se îmbrăcau diferit. Climatul mental, discursul mental au suferit mutații relevante. *Așadar la nivelul crizei de identitate și al mentalităților, al slabei lor rezistențe față de „deriva” politică și de o anumită destabilizare socială, trebuie căutată cauza cauzelor.* Adică principala cauză a crizei secolului al III-lea d.C., a percepției tribulațiilor ca efecte ale unei regresii judecate de contemporanii lor ca mai devastatoare decât era ea de fapt. Criza secolului al III-lea a constituit în primul rând o criză a mentalităților. A identității cetățeanului și a identității valorilor, a metavalorilor în curs să evolueze spre noi structuri mentale. Se profilează noi antiteze axiologice. Alteritatea se insinuează în raporturile religioase, determinând o perturbare radicală a identității romane. Am remarcat acest fenomen la începutul cărții.

Să remarcăm că secesiunile și uzurpările cele mai importante au survenit în Gallii și în Orientul asiatic. Dat fiind că au existat și foarte active forțe centripete, patriotice, atașate de Imperiu și hotărâte să-l salvgardeze. Desigur, ele existau pretutindeni, inclusiv în Gallii și în Orient. Totuși ele s-au manifestat prin excelență în aria balcanică a Imperiului, care oferea majoritatea militarilor și cadrelor de comandă ale statului. Adică

în Illyricum, în Moesia, în Pannonia, chiar în Dacia, până la replierea operată de Aurelian. Axul danubian, vital pentru soarta Imperiului, se transformase în pivotul acestuia. În această zonă se efectuase un amalgam etnic de proporții, un autentic „brasaj” de populații. Provinciile danubiene fuseseră populate de coloniști veniți din toate segmentele Imperiului. Acești coloniști, mai ales țărani și soldați, doreau cu ardoare conservarea Imperiului. *De fapt, danubienii au salvat Imperiul.* Până când sfidarea centrilor fugălași își va lua revanșa în secolul al V-lea d.C.¹⁷.

Economia Imperiului

Peisajul economiei Imperiului urmează o traiectorie evocată mai sus și care a evoluat de la o reală prosperitate, sub Antonini, la recesiune, la o relativă, geografic limitată, criză.

Agricultura continuă să absoarbă grosul forței de muncă și al eforturilor populației. În orice caz, până în 235 d.C., agricultura Imperiului progresează. Se exploatează noi teritorii agricole și crește sensibil producția de bunuri ale câmpului. Sporesc îndeosebi suprafețele hărăzite viticulturii și oliviculturii, datorită încurajărilor venite din partea administrației Imperiului și utilizării unei tehnologii eficiente. Vinul și untdelemnul nu au lipsit în Imperiul secolelor al II-lea și al III-lea d.C. Producția cerealiară se dezvoltă simțitor. Este stimulată agricultura Numidiei, sub presiunea cererii crescânde a Romei, unde ajungea și grâul Egiptului. Armata Dunării avea nevoie de grâul pontic. Pe de altă parte, în pofida măsurilor protecționiste, adoptate încă de Flavieni, și subvenționiste, promovate de Traian și de Hadrian, agricultura italică intră în impas, încă sub Antonini, cu exceptarea segmentului septentrional, unde se menține o anumită prosperitate, datorită policulturii arbustive. Nu au dat rezultate satisfăcătoare *alimenta* ale lui Traian și nici tentativele de secare a mlaștinilor pontine. Desigur, romanii au încercat să exploateze la maximum resursele Italiei, în curs de diminuare, și peninsula a venit, sub Traian, în ajutorul Egiptului, afectat de o temporară criză agricolă. În restul Imperiului, agricultura se dezvoltă într-un ritm constant, deși sunt prea puțin utilizate inovațiile tehnologice, consemnate în capitolul precedent. Nu atât din pricina sclavajului. Deoarece sclavul instruit, atent supravegheat și bine tratat, se dovedește un mai performant agricultor decât colonul și micul proprietar rural, lăsați să se descurce cum puteau. Exista însă mefiență față de mașini și interes scăzut pentru profit substanțial. Idealul autarhic nu dispăruse: exploatarea agricolă, mare sau mică, trebuia să producă îndeosebi pentru cei legați direct de ea. Semne relevante de stagnare încep să se manifeste în multe zone ale Imperiului, încă sub Severi.

Totuși se preconiza rezervarea anumitor suprafețe culturilor speculative. Agronomii recomandau domeniile situate aproape de o axă rutieră și de un fluviu: să se diversifice culturile agricole, să investească în ele. Târgul vecin și uneori marele comerț interprovincial absorb surplusurile negociabile. Prosperă agricultura din teritoriile celto-romane, mai receptivă față de inovațiile tehnologice, și cea din Orient, din provinciile danubiene, din Tracia, Asia Mică și din Cirenaica. În regiunile renano-danubiene se dezvoltă proprietățile veteranilor. Se recurge pretutindeni la rotația culturilor, la îngrășarea solului, la îngrijirea arborilor, la grefe, selecții de specii noi, drenaje și irigații. Producția agricolă a Africii proconsulare este impulsionată de reglementările legislative promovate de către Traian și mai ales Hadrian, care permit colonilor și altor țărani să cultive

pământuri nelucrate, palustre, forestiere, abandonate de mai mult de zece ani. Acești cultivatori sunt scutiți de unele impozite și pot transmite ereditar noile ogoare. Pe de altă parte, aici și în restul Imperiului, se interzice să se solicite colonilor mai mult de o treime din recolta obținută de ei și corvezi mai lungi de șase zile pe an. Țăranii și colonii sunt liberi să părăsească pământurile pe care lucau și să se instaleze în altă parte. Economia liberei întreprinderi subsistă ca dominantă. Nivelul de viață al agricultorilor rămâne modest, prosperă satele din Africa proconsulară, Asia Mică și din Siria. Aici emerg piețe locale și anumite sate sunt înzestrate cu monumente, temple, terme, chiar și teatre. În provincii, ca formă de proprietate preleva „posesiunea”, *possessio*. Chiar cetățenii plăteau impozit direct, căci solul provincial aparținea teoretic împăratului. În ultimă instanță se degajă mai multe tipuri de stăpânire a solului: a) „proprietatea” decurională, cea a orașenilor înstăriți, care varia între 60 și 200 de hectare și era lucrată de sclavi sau de coloni (chiar orașele posedă bunuri comunale); b) mica „proprietate”, pusă în valoare de țăran sau de un veteran; c) marea „proprietate” privată, *latifundia*, *latifundium*, care încorporează între 300 și 10.000 de hectare. Îndeosebi sudul Italiei are tendința să se transforme în ansambluri de pășuni și de parcuri. Dar latifundiile se dezvoltă și în provincii. Cel mai mare latifundiar este împăratul. Confiscările, moștenirile revenite principilor au prilejuit domenii imperiale imense. Iar, în Orient, împărații preiau întinsele proprietăți ale regilor elenistici. Septimius Severus a dezvoltat masiv latifundiile imperiale, care alimentau trezoreria personală a suveranului. Începând de la Hadrian, gestionarea domeniilor imperiale era încredințată unor procuratori, care adminis-trau regiuni întregi. Fiecare domeniu este arendat de un *conductor*, care îl lucrează cu sclavi imperiali și mai cu seamă cu așa-numiții *coloni*, al căror număr sporește considerabil. În Orient, sâtenii se asociază în adevărate asociații de agricultori. Severii au impus tuturor taxe împovără-toare și rechiziții necesare întreținerii armatei. Cu toate acestea, în ciuda extinderii latifundiilor și abuzurilor „conductorilor”, de care colonii se plâneau încă sub Commodus, Severii, ai căror soldați erau mai ales recrutați în mediul rural, favorizează mica „proprietate”. Militarii de la frontiere primesc loturi agricole, pentru care achitau rente funciare. Pe când în Egipt sunt instalați veterani, cărora împăratul le cedează ogoare. Tulburările militare, emergența dirigismului, raidurile Barbarilor afectează agricultura în timpul crizei din secolul al III-lea d.C. Comercializarea produselor agricole întâmpină serioase dificultăți.

În secolul Antoninilor, industria și comerțul beneficiază de o autentică eflorescență. Deși și în industrie au fost prea puțin valorificate inovațiile tehnologice. Încă din secolul al II-lea d.C., industria și comerțul Italiei comportă stagnare, chiar recesiune, descreștere sau, cum se mai spune, creștere negativă. Producția de vinuri a Italiei își pierde piețele de desfacere. Nu numai că vinurile Italiei nu mai sunt cumpărate în Gallia narboneză, dar produsele viticole din Gallia invadează piața Italiei. Vinurile Galliilor acaparează piața renană, unde ajung transportate în anfore gallo-romane, de tip special, și în butoaie. Producția de untdelemn se difuzează masiv în provincii, mai ales în Hispanii. Aici se fabrică anfore specifice, în care uleiul este comercializat în întreg Imperiul, inclusiv în Italia. În secolul al II-lea d.C., comerțul privat cu ulei este dublat de un transport realizat de stat, căci uleiul devine o marfă a annonei, a aprovizionării imperiale. Se vinde masiv și uleiul produs în Africa romană. Producția de ceramică italică se retrage, regresează, în profitul celei realizate în Gallii. Spectaculos se dezvoltă și exploatarea minelor și carierelor, impulsionată de administrația imperială. Expansiunea masivă a construcțiilor de drumuri, monumente, tabere militare, fortificații ridicate pe

limes, reclamă deschiderea de noi cariere de piatră și de marmoră. Statul a rămas cel mai mare consumator de obiecte fabricate, prin excelență spre a satisface nevoile armatei. Sub Severi, reculul a afectat însă numeroase sectoare ale industriei. Strategia dură adoptată față de cetăți și de colegii, inițierea, încă modestă, a unor măsuri dirigiste au stingherit producția și productivitatea industrială, nu numai în Italia, ci în întregul Occident roman. Astfel se constată dispariția aproape totală a ceramicii de calitate, *sigillata*, în Gallii, unde se fabrica acum o ceramică aproape rudimentară. Acest proces de recesiune industrială s-a accelerat după 235 d.C., în condițiile emergenței dirigismului, ale anarhiei militare, ale incursiunilor repetate, pusecse din *Barbaricum*.

Artizanatul mărunț, modest a prosperat, sub Antonini, și a subsistat ulterior. Altfel Barbarii n-ar fi lansat incursiuni pe teritoriile Imperiului și nu s-ar fi instalat pe ele. O mare parte din activitățile artizanale se desfășurau pe marile domenii rurale, unde se efectuau întreținerea utilajelor agricole, fabricarea textilelor. Tot aici se desfășura, în mare parte, transformarea și tratarea produselor carierelor și minelor. Funcționau de asemenea ateliere de producere a ceramicii. Resursele subsolului determinau în parte emergența industriei mici și mijlocii. În orașe avea loc o reală activitate industrială, care utiliza mai ales lucrători liberi, dar și sclavi. În apropiere de Roma funcționau cărămidării importante, controlate de către senatori și de membrii familiei imperiale. În porturi se dezvoltau șantiere de construcții navale. În orașe prosperă numeroase meșteșuguri însemnate, practicate de lucrătorii în metal, de bijutieri, de fabricanți ai obiectelor de lux, de droghiiști, sticlari etc. În asemenea ateliere nu lucra îndeobște un personal numeros: patronul era asistat de câțiva muncitori, liberi, sclavi sau oameni liberi. Cu toate acestea în marile ateliere de ceramică sau de metalurgie osteneau câteva zeci de persoane. Am constatat cât de importanți au devenit cei care lucrau în monetării, încât, în secolul al III-lea, ei nu numai că fraudau pe scară largă statul, însă puteau fi și foarte agresivi.

Cum reliefa Paul Petit, secolul al II-lea d.C. a echivalat cu „vârsta de aur“ a comerțului, favorizat de o piață liberă, de persistența societății civile, de dobândirea siguranței schimburilor de mărfuri, inclusiv pe mare. În pofida reticențelor înveredate de anumiți împărași, ca Traian, față de proliferarea colegiilor, acestea se dezvoltă într-un ritm accelerat, atrăgând un mare număr de comercianți, de transportori și de artizani, dependenți de negoț. Niciodată colegiile nu au fost atât de puternice, de înfloritoare, ca în secolul Antoninilor. Numărul membrilor colegiilor, atât în Orient, cât și în Occident, sporește neconținut. Epigrafia relevă înflorirea colegiilor de „neguțători“, *negotiatores*, sau „difuzori“, *diffusores*, de ulei, vin, ca și de artizani în lemn, textile, și mai ales de transportori pe mare și pe fluviu. Transportorii maritimi, care erau și comercianți, sunt temeinic organizați, căci autoritățile imperiale închiriază și câteodată chiar rechiziționează serviciile lor pentru importarea grâului din Africa și din Egipt. Am constatat mai sus că Aurelian a blocat ereditară condiția socială a navigatorilor. Sub Antonini, se dezvoltaseră *societates*, mari campanii comerciale, care recurgeau și la activități industriale, agricole și bancare performante.

Într-adevăr, principalele mărfuri care circulau în cadrul comerțului interprovincial sunt cele alimentare, la care se adăugau produsele de semilux. Profitul comercial izvoră tocmai din comerțul cu asemenea mărfuri. Traficul cu mărfuri alimentare răspundea unei necesități, în vreme ce echilibrul între producția cerealiară și consum se dovedește precar, în parte datorită dificultăților provocate de transportul terestru de mărfuri.

Se ivesc penurii, care determină creșteri masive de prețuri. Acest fapt obligă uneori guvernatorii de provincie să blocheze, prin măsuri dirigiste, explozia prețurilor. Aprovizionarea piețelor locale revenea mai cu seamă magistraților municipali și evergeților locali. Guvernatorii de provincie erau ținuți nu numai să combată inflamaarea prețurilor, ci și blocarea, acapararea mărfurilor. Comerțul interior, intra- și interprovincial, este dublat de un foarte activ comerț exterior. Barbarii din nord importau din Imperiu mărfuri de uz curent, ceramică, obiecte de bronz, sticlărie, de calitate modestă. La rândul său, Imperiul importa produse rare. Ca și în secolul I d.C., se importau ambru și blănuri de pe meleagurile baltice, tămâie din Arabia, fildeș din Africa neromană, piper din India, mătase din China. La Lepcis Magna și în porturile Cyrenaicei ajung produsele Africii centrale, transportate de caravane, care străbăteau Sudanul și Libia actuale. De la Carnuntum și din așezările pannonice pomesc căile ambrului, care interfeau, înainte de a atinge Vistula și Marea Baltică. Mărfurile septentrionale sfârșesc prin a ajunge la Aquileia. Se întâmplă ca, în schimbul ambrului și sclavilor nordici, comercianții romani să ofere chiar și mărfuri de lux. Progresiv, este abandonat drumul septentrional al mătăsii, din pricina tulburărilor din Asia Centrală. Se dezvoltă o cale meridională, prin excelență maritimă. Din India convoaiele comerciale se îndreaptă spre Golful Persic sau Marea Roșie, ca să ajungă în porturile egiptene. Iar Petra și Palmyra, situate pe rutele caravanier, alcătuiesc relee comerciale importante. Negustorii Imperiului rivalizează, concurează între ei spre a controla acest comerț oriental, foarte profitabil. Cu toate că balanța comercială cu Orientul rămâne nefavorabilă Imperiului, Roma exportă și ea în Orient, mai ales în India, ceramică, vin, metalurgie.

Vârful comerțului roman este atins sub Antoninus Pius. Desigur, în timpul crizei din secolul al III-lea d.C., cum am mai relevat, comerțul interprovincial și exterior este grav afectat. Subsistă însă, mai cu seamă în numeroase zone ale Imperiului, un productiv comerț intraprovincial. O parte din comerț se întoarce la troc, în economia naturală. Dar cele mai serioase probleme sunt puse de sectoarele financiare și monetare. Cum am mai semnalat, după reforma lui Nero, Imperiul a trăit sub „zodia“ inflației, de multe ori calmate, aproape jugulate, dar niciodată complet eradicate. Inflația este, în mod paradoxal, dublată de o criză a lichidităților. Cheltuielile excesive ale lui Traian, aflusul așa-numitului aur dacic au impulsionat un substanțial val inflaționist, greu combătut sub Hadrian. Fenomenele inflaționiste progresează sub Severi, pentru ca, în vremea crizei de după 235 d.C., prin excelență sub Gallienus, să se producă în același timp o masivă devalorizare și o creștere galopantă a prețurilor. Începând din 238 d.C., statutul monedelor se degradează rapid. Chiar greutatea monedei de aur, *aureus*, scade progresiv. Totuși *aureus* rupe legăturile sale tradiționale cu unitatea monetară de argint. Monedele de bronz au tendința să dispară, căci împărați ca Valerian și Gallienus le emit în cantități foarte reduse. Diminuează chiar cantitatea de zinc din monedele de bronz. Monetăriile provinciale rezistă foarte greu, cu prețul unor sacrificii majore în cetățile care plătesc cu ruina lor persistența privilegiului politic al emisiunilor monetare. Denarul roman, multă vreme stabil, este supus unei degradări catastrofale. Sub August, libra de aur valorase 1.000 de denari, pentru ca în 300 d.C., ea să oscileze între 60.000 și 72.000 de denari. Declinul monedei de bronz determină tezaurizarea monedelor mai vechi și mai bune, inclusiv a celor de bronz. Fraudele practicate de monetari, lucrătorii din monetării, complică situația. *Aureus*, chiar degradat, este emis în mari cantități. În tranzacțiile comerciale *aureus* se substituie altor specii monetare.

Severii puseseră în circulație o monedă din bilon, *antoninianus*, care valora inițial un denar și jumătate. El este inițial bătut în mare cantitate. Severus Alexander a întrerupt emisiunile de *antoninianus*, dar ele au fost reluate de către Pupienus, Balbinus și Gordianus III. Totuși și *antoninianus* a fost atins de o substanțială depreciere metalică. Diferența între valoarea nominală și cea reală a monedelor este nocivă. Munca forțată este impusă în manufacturi. Exigențele crescând ale armatei și puterii centrale, cheltuielile prescrise de ameliorarea infrastructurii rutiere a Imperiului reclamă augmentarea sensibilă a impozitelor și a contribuțiilor solicitate cetățenilor. Proliferează impozitele suplimentare, ca aurul coronar, *aurum coronarium*, care fusese la origine orfandă voluntară a unei cunună de aur, ca dovadă de lealitate față de noul suveran. În secolul al III-lea d.C., aurul coronar este reclamat anual și chiar uneori de mai multe ori pe an (DC, 78, 9, 4-5). Se înmulțesc rechizițiile și se reclamă proprietăților funciari și, în general, cetățenilor întreținerea forțelor militare în trecere. Dirigismului etatist i se opune, ca reacție normală, individualismul pronunțat al marilor posesori de *uillae*. Țăranii preferă adesea să se grupeze alături de acești semifeudali, care îi apără împotriva abuzurilor statului și cetăților. Gestionarea autonomă a cetăților este serios amenințată. Ele trebuie să suporte nenumărate taxe și corvezi (I.G.R.R., 169; 1496). Bugetul statului este împovărat de salarizarea a foarte numeroșilor agenți imperiali, așa-numiții *Caesariani*. Baremele salariilor nu se modifică, dar bugetul este încărcat de nenumărate conversii, superprime etc. Numeroase capitale sunt blocate pe *limes*. Risipa, debandada financiară, inflația, alterarea monedelor sunt exagerate de izvoarele literare antice, însă ele corespund în parte realității. Încât era normal ca inflația, mai sus consemnată, să facă ravagii, cu toate că „progresele” sale nu au urmat un ritm constant. Papiri descoperiți în Egipt dau seama de o masivă creștere prețurilor unor produse esențiale, precum grâul, orzul, vinul, sclavii, asinii. Salariile nu pot ține pasul cu inflația, care poartă și asupra imperiului gallo-roman¹⁸.

Probleme sociale

Prosperitatea „secolului” Antoninilor facilitează propășirea locuitorilor Imperiului din diverse categorii sociale. Desigur, această prosperitate favorizează îndeosebi elitele din Roma și din provincii, înflorirea vieții municipale, progresul civilizației citadine, deși anumiți săteni, cum am mai semnalat, se bucură de asemenea de roadele lor. Se constată o anumită nivelare pe trepte apropiate a păturilor modeste ale Imperiului. Colonii, sclavii și libertii, cărora li se repartizau loturi de pământ, pe marile domenii, dobândesc condiții de existență aproape similare. Această nivelare, această egalizare relativă, se manifestă pregnant în interiorul colegiilor, ca și al comunităților creștine și sectelor orientale, în special isiace. Fără îndoială, crește și numărul celor nemulțumiți că nu beneficiază substanțial de fructele prosperității.

Izbucnesc, sub Marcus Aurelius și Commodus, tulburări sociale, adevărate revolte locale. În Egipt, mai ales în mlaștinile de la vest de delta Nilului, se concentrează un mare număr de marginali, de asociați, de tâlhari și dezertori, conduși de o căpetenie îndrăznească, Isidorus, care îi constituie într-o adevărată armată de „desperados”, așa-numiți *boúkoloi* (DC, 71, 32, 1). Acești rebeli sociali și naționali, antiromani, înfruntă forțele militare imperiale în plin câmp de luptă și numai intervenția energică a lui Avidius Cassius îi împiedică să ocupe Alexandria. Dezertori, tâlhari, haiduci, „lotrii”, *latrones*, emerg și în alte zone ale Imperiului.

Procesul de înnoire, de înprospătare a rândurilor curiei se accelerează sub Antonini, când practic ajunge să se configureze un senat diferit de cel din veacul anterior. Magistraturile tradiționale nu mai au nici o importanță reală, însă senatorii continuă să dețină poziții însemnate în aparatul administrativ imperial și în conducerea armatei. În vremea lui Traian, senatorii originari din Italia, așa-numiții *Itali*, constituiau încă 70% din totalul membrilor curiei. Traian a continuat să introducă în curie alți italici, prin excelență din Umbria și din Gallia cisalpină, dar a stimulat promovarea orientalilor în senat. Dintre vechile familii patriciene din senatul lui Caesar nu mai rămăsese decât una singură, pe când din cele 36 ajunse la patriciat sub Iulio-Claudieni nu mai supraviețuiau decât 6. Filoelenul Hadrian a continuat inserarea în senat a celor proveniți din Orientul grecofon. Mulți dintre acești senatori erau descendenți ai imigranților italici, în special din Asia Mică. Acced în senat și romano-africani. Sub ultimii Antonini, senatorii italici nu mai reprezintă decât 57% din curie. Provincializarea senatului devine totală sub Severi. Romano-africani și orientali constituie 60% din senat. Este adevărat că acești noi senatori și-au însușit rapid o *forma mentis* tradițională. Elocvent este cazul lui Cassius Dio Cocceianus, provenit dintr-o regiune a Asiei Mici, unde cândva elementele latinofone beneficiaseră de o anumită influență. El apare ca deosebit de loial Imperiului. În general, noii senatori militează pentru *humanitas* și pentru o *libertas*, fie și limitată. Reacția senatorială din 238 d.C. ni se pare revelatoare. Deși clarissimatul înlocuise practic vechiul ordin senatorial.

Clarissimatul se convertește într-o adevărată castă, bazată pe o anumită pasiune pentru glorie și serviciul public, pe „demnitate”, *dignitas*, care nu excludeau patima pentru orgoliu, pentru un *otium* rafinat și cultivat. În orice caz clarissimatul se oficializează. Inscriptiile califică pe orice senator ca „bărbat foarte strălucit”, *clarissimus uir*, pe când soția acestuia este definită drept „femeie foarte strălucită”, *clarissima femina*. Chiar copiii clarissimilor sunt proclamați *clarissimi pueri* ori *clarissimae puellae*. Iar clarissimele măritate cu un decurion își păstrau calitatea de *clarissima*. În orașele din Africa romană și din Orient existau numeroși „oameni noi”, cărora împărații le acordaseră laticlava. Cu toate că nu exercită nici o magistratură, ei sunt clarissimi. Încât clarissimatul depășește simpliter limitele senatului și echivalează cu vârful piramidei sociale. Îndeobște clarissimii posedă importante proprietăți funciare. Sub Antonini, ei sunt obligați să posede o treime ori un sfert din domeniile lor în Italia. Ulterior, această obligație dispare. Desigur, noii clarissimi provin de regulă din ordinul ecvestru, din elitele municipale și intelectuale. Chiar umiliți, după 238 d.C., clarissimii păstrează un prestigiu notabil. Totuși, după 262 d.C., clarissimii pierd comandamentele militare și guvernarea celor mai multe provincii.

Secolele al II-lea și al III-lea d.C. echivalează cu apogeul ordinului ecvestru. Cavalerii au susținut intens Antoninii și Severii. Am arătat mai sus că, în 217 d.C., pentru prima oară un cavaler a asumat Principatul. Fără îndoială, mulți cavaleri nu se angajează în serviciul statului, deoarece preferă să se hărăzească afacerilor sau, cel mult, să gestioneze domeniile imperiale. Dar foarte numeroși cavaleri activează în rândurile armatei și ale birocrăției imperiale. Ordinul ecvestru se reliefează de altfel ca foarte mobil, receptiv la o primenire încă mai pregnantă decât cea a clarissimatului. Cavalerii înlocuiesc libertății în absolut toate funcțiile importante ale aparatului administrativ imperial. Hadrian a fixat o veritabilă carieră ecvestră ierarhizată, pe bază de responsabilități și salarii.

Numărul posturilor ecvestre sporește într-un ritm impresionant, trecând de la 80, sub Traian, la 136, sub Commodus, și 174 sub Septimius Severus. Principatul exercitat de Marcus Aurelius degajase o ierarhizare a titlurilor asumate de cavaleri. Un prefect al pretoriului, culmea carierei ecvestre, este „cel mai de seamă bărbat“, *uir eminentissimus*. Ca și prefectul Egiptului, de asemenea *uir eminentissimus*. Orice cavaler care asumă o funcție importantă în gestionarea militară sau civilă a Imperiului este un *uir perfectissimus*, adică un „bărbat cu adevărat desăvârșit“. În sfârșit, un cavaler de rând nu este decât un „bărbat admirabil“, *uir egregius*. Secolul al III-lea d.C. este veacul perfectissimatului, încât rămân puțini *egregii*. În orice caz perfectissimatul nu se limitează la preluarea puterii imperiale, ci dobândește controlarea întregii gestiuni a Imperiului, a funcțiilor administrative, a armatei și comandamentelor militare, a guvernării provinciilor.

Mulți liberi imperiali, procuratori și *conductores* ai domeniilor imperiale, juriști, decurioni dobândesc cu ușurință inelul de aur al cavalerilor. Cum arăta Paul Petit, îndeosebi cariera militară constituie „calea regală“, care duce la ordinul ecvestru. Toți centurionii importanți devin cavaleri. Pe de altă parte, cavalerii acced cu ușurință la ordinul senatorial. Datorită adlecției, împărații introduc în senat, printre foștii quaeștori, pretori ori chiar consuli, numeroși cavaleri. Laticlava este de asemenea masiv acordată tinerilor cavaleri. Paul Petit menționa ca emblematic cazul lui Marcus Valerius Maximianus, fiu de magistrat municipal din Pannonia. El primește brevetul de cavaler, parcurge o carieră militară relevantă, este înscris în senat printre foștii pretori și ajunge să comande diverse legiuni.

Evoluția decurionatului se învederează sinuoasă, complicată și convertită într-o involuție dramatică. Primii Antonini favorizează viața urbană și autonomia cetăților Imperiului. Traian și Hadrian creează orașe noi, populează și întăresc pe cele vechi. Severii vor practica de asemenea politica de urbanizare a Imperiului. Îndeosebi în Orient, urbanizarea înregistrează progrese notabile, pe baza unor puternice tradiții locale. De aceea decurionatul continuă să se dezvolte și să fie răvnit. În Occident se uniformizează de altfel structurarea cetăților. În Orient, această uniformizare este mult mai puțin pregnantă. Ansamblul cetăților romane alege magistrații și sacerdoții. Cărmuirea cetăților revine magistraților locali, dar mai ales consiliilor municipale, numite în Orient *boulai*, formate din foștii magistrați locali. Reprezentanții lor continuă să se întrunească în adunările provinciale, în principiu sortite efectuării cultului imperial. O asemenea adunare se numește *concilium* în Occident și *koinon* în Orient. În fiecare an, la 1 august, adunarea Galliilor se reunește la Lugdunum. Guvernământul imperial, începând de la Traian și Hadrian, trimite senatori ca „supraveghetori“ sau curatori, *curatores*, numiți legiști în Orient, cu misiunea de a superviza finanțele comunităților urbane. Mai târziu, autoritatea acestor *curatores* va controla practic întreaga viață municipală. Dreptul roman se difuzează pretutindeni. Emerge o tendință de omogenizare a decurionilor, numiți „bouleți“ în segmentele elenofone ale Imperiului. Adesea decurionii posedă o avere esențialmente funciară, dar ei sunt frecvent, intens, implicați în comerț și în activitățile imobiliare. Censul decurional varia în funcție de resursele cetăților. Totuși, încă din secolul al II-lea d.C. și în anumite teritorii ale Imperiului, decurionii sunt confrunțați cu serioase dificultăți financiare. Supravegherea curatorilor devine apăsătoare, participarea la funcțiile publice, fără retribuție, obligația de a achita,

la intrarea în magistratură, a unei sume fixe, *summa honoraria*, necesitatea de a rezista la presiunea fiscală crescândă, și de a finanța jocuri, spectacole și întreceri sportive, exigențele evergetismului reclamă cheltuieli oprimante. Aceste greutăți devin atât de apăsătoare în secolul al III-lea d.C., încât decurionatul a ajuns să fie sistematic evitat, prin diverse metode. Dintr-o onoare el se transformase într-o misiune oneroasă, generatoare de ruină economică și socială.

Urbanismul se dezvoltă și tinde spre omogenizare și standardizare. Se trece la alinierea locuințelor, la lărgirea străzilor și a trotoarelor, la înmulțirea apeductelor. Abundă porticurile elegante, templele, piețele, teatrele. În centrul orașelor se află un for, înconjurat de prăvălii și dominat de un Capitoliu, însoțit de basilici și de o sală a consiliului decurional. Abundă termele, grădinile împodobite de fântâni. Situația orașelor cunoaște degradări în secolul al III-lea d.C. Multe dintre ele, amenințate de raidurile barbare, se fortifică. Cândva, Mihail Rostovzev a întrevăzut în perturbările secolului al III-lea reflexe ale unui antagonism fundamental între soldații, îndeobște de origine țărănească, pe de o parte, și cetățile opulente, pe de alta. S-a demonstrat că nu a existat sau nu a constituit un fenomen relevant acest antagonism. Marcel Le Glay a arătat că nu a avut loc nici o revoluție socială, ci mai degrabă o „destructurare socială”. Într-adevăr burgheziile citadine, apăsate din greu de fiscalitatea opresivă și de intervenționalismul agresiv al statului, de perturbările militare, sunt supuse ruinării. Decurionii gem sub povara nenumăratelor corvezi impuse cetăților, „liturgiilor”, rechizițiilor, întreținerii armatei, funcționarilor imperiali, care îi ruinează. Se degajă totuși o categorie de îmbogățiți, care știu să ocolească apăsările fiscalității.

Plebea urbană, în plină expansiune, inegală, dar autentică, își ameliorează nivelul de trai sub Antonini și chiar sub Severi. Cu toate acestea suferă și ea din pricina fiscalității și recesiunii din timpul crizei secolului al III-lea d.C., în pofida evergetismului public și privat, de altfel și el fragilizat. Plebea rurală este destabilizată, în secolul al III-lea, în cadrul unui adevărat marasm, cum îl caracterizează Marcel Le Glay. Satele Africii romane suferă mai puțin decât cele din Gallii, Pannonia și Tracia. Disoluției autorității statului, în pofida ori tocmai din cauza biocratizării și militarizării lui, nesiguranței generate de războaiele civile și de incursiunile barbare, se adaugă fiscalitatea excesivă. Mulți țărani își părăsesc ogoarele și iau calea haiduciei. Am semnalat mai sus un asemenea fenomen.

Papirii egipteni dezvăluie că se recurgea la pedepse corporale pentru a obliga țăranii să achite impozitele. Se adăugau taxele pe transporturi, patentele pentru exercitarea meseriei, corvezile în vederea întreținerii digurilor, felurite rechiziții. Funcționarii statului, cârmuitorii satelor sunt forțați să asigure punerea în aplicare a directivelor administrației, în special în materie fiscală. Ei execută o „liturgie”, un funcționariat gratuit, obligatoriu și oneros. Încât adesea țăranii se refugiază în deșert, practică așa-numita anachoreză, ca să scape de liturgii, și își cedează bunurile altcuiva (*cessio honorum*). Țăranii traci arată limpede că nu mai pot suporta abuzurile și pierderea proprietăților (*Sylloge*³, 888). Iar cei din Asia Mică, cum am remarcat într-un subcapitol precedent, imploră protecția împăratului Filip Arabul împotriva abuzurilor comise de ofițeri, soldați, notabili municipali, funcționari imperiali, care îi împiedică să lucreze și le rechiziționează vitele de povară. Izbucnesc și mici răscoale țărănești, în Sicilia, sub Gallienus, și în Gallii, unde, la sfârșitul secolului al III-lea d.C., se declanșează îndelungata rebeliune a bagauzilor. Care, după

opinia noastră, nu avea doar o dimensiune socială, ci și una națională, în legătură cu ciudatul fenomen al renașterii celtice. Colonii încep să-și piardă libertatea de a părăsi ogoarele pe care le arendau, deoarece sunt înglodăți în datorii, care le răpesc libertatea de mișcare. Este adevărat că se reacționează și printr-o nouă concepție despre muncă. Relevantă este mărturia unui fost zilier agricol, ajuns magistrat municipal, într-o cetate din Africa proconsulară, la 160 km sud-vest de Cartagina. Mactar, un berber romanizat, muncise timp de douăzeci și trei de ani, inițial ca simplu lucrător agricol salarizat, ulterior ca șef de echipă de lucrători sezonieri seminomazi, pentru ca la 40 de ani să fi adunat suficient de mulți bani, spre a-și cumpăra un domeniu și a deveni magistrat municipal, decemvir cvincvenal, însărcinat cu recensământul locuitorilor unei cetăți-colonie. Din păcate, truda acestor oameni este contracarată de un intervenționism statal obtuz. Funcționismul pletoric blochează progresul social. Birourile imperiale centrale, oficiile palatine, erau „populate” de foarte numeroși funcționari. Birocrația locală dobândise de asemenea proporții exorbitante. Prefecții și procuratorii ecveștri sunt asistați de funcționari de execuție, îndeobște liberi și sclavi, cel puțin până în vremea lui Gallienus. Ulterior libertății au fost înlocuite de oameni născuți liberi. Guvernarea provinciilor, în urma edictului elaborat de către Gallienus, revine perfectissimatului. Preponderența aparține pretutindeni oamenilor originari din provinciile danubiene.

Datorită fragilizării, adesea chiar ruinării clasei de mijloc din Imperiu, mulți meșteșugari sunt condamnați la șomaj. Ei pot fabrica cel mult pentru orașul în care locuiau și pentru zone apropiate acestuia. Se mențin îndeosebi corporațiile utile statului și armatei, specializate în fabricarea de uniforme, arme, mijloace de transport, ca și cele ale brutarilor, măcelarilor, comercianților de untdelemn și de vin. Adesea statul impune munca obligatorie. Libertății, eliminați sau considerabil diminuați în aparatul birocratic, se cantonează tocmai în comerț, artizanat, diverse activități economice. Dar mulți dintre ei suportă povara șomajului. Reiterăm ideea că sistemul municipal rămâne intact, în ciuda dirigismului statal. Anumite orașe își conservă prosperitatea, ca Alexandria, Antiochia, Cartagina, diverse centre urbane africane. Alte orașe dobândesc importanță militară, administrativă, și câștigă de pe urma atelierelor monetare, precum Mediolanum, Treveri (azi Trier), Sirmium. Așezările devenite cetăți sub Severi rămân active și pe plan local. În Egipt, unde nomul (*nómos*, în greacă) subsistă ca o circumscripție teritorială de bază, în așezările mai populate se manifestă o clară tendință spre municipalizare. Progresiv, activitățile cvasiurbane sunt încredințate unor magistrați aleși, prea puțin influențați de funcționarii statului.

Sclavajul se află în plină criză. Numărul sclavilor scade în chip manifest. În general sclavii romanizați, cum am semnalat mai sus, primesc loturi de pământ de pe marile domenii. Desigur, comerțul cu sclavi nu dispare. Sunt căutați mai ales sclavii și slavele din nord, blonzi și cu ochi albaștri. Dar, în majoritatea lor, Barbarii capturați sunt fie recrutați în armata imperială, fie instalați ca șerbi pe domeniile statului. Tărgurile de sclavi din Orient decad și prețul robilor descurajează pe eventualii cumpărători. În orașe, sclavii sunt slujitori. Numărul eliberărilor de sclavi crește simțitor. Destul de rar, mai ales în secolul al III-lea d.C., proprietarii mici și mijlocii de *uillae* utilizează grupuri mari de sclavi la muncile agricole.

Probleme dificil de elucidat în vremea noastră sunt ridicate de demografia Imperiului, în secolele al II-lea și al III-lea d.C. O anumită tendință spre scăderea populației se conturase de mult timp în Grecia. Chiar la Roma, în rândurile elitelor sociale și intelectuale, se difuzase oligantropia, celibatul, căsătoriile fără copii. În secolul al II-lea d.C., ritmul de creștere a populației, cu toată prosperitatea sporită, scăzuse în provinciile

cele mai temeinic romanizate și mai dezvoltate. Dar ce s-a petrecut de fapt în secolul al III-lea d.C.? S-a trecut oare de la o creștere lentă a populației Imperiului la scăderea ei dramatică, astfel cum au estimat anumiți cercetători? S-a susținut că populația Imperiului, care la sfârșitul secolului al II-lea d.C. atinsese șaptezeci de milioane de suflete, a scăzut la cincizeci de milioane la finalul veacului următor. În general mortalitatea infantilă, decesul femeilor la nașteri, precaritatea igienei și a îngrijirilor medicale, alimentația dezechilibrată au împiedicat totdeauna, în antichitate, creșterea spectaculoasă a populației. În timpul crizei din secolul al III-lea s-au adăugat ravagiile produse de conflictele militare interne și de incursiunile adversarilor Imperiului, penuria alimentară, care, uneori, a atins chiar Africa proconsulară și Numidia (*I.L. Alg.*, 1, 2145), totuși mare producătoare de cereale. Numeroase maladii și epidemii au afectat nivelul demografic. Malaria făcea numeroase victime, iar, după 250 d.C., a avut efecte devastatoare o epidemie de tifos exantematic sau de ciumă, care a lovit inițial Egiptul, ca să se extindă ulterior în Italia, Africa și în alte spații geografice ale Imperiului. Încât efectiv s-a produs o reală depopulare în mai multe provincii, în Grecia și în Egipt, în Italia și pe alte teritorii ale Imperiului. Totuși, foarte probabil, reculul demografic a variat de la o zonă la alta a Imperiului, nu a fost uniform și nici catastrofal. S-a configurat o autentică regresie demografică, probabil aproape generalizată, dar proporțiile ei nu trebuie exagerate.

Sfântul Ciprian nu se referă la regresia demografică în Africa proconsulară, ci doar la penuria de mână de lucru (*Demet.*, 3). Iar Eusebiu din Cesareea citează o scrisoare a lui Dionis din Alexandria referitoare la depopularea Alexandriei (7, 22). Totuși aici făcuseră ravagii masivele epidemii din 251-268 d.C. Se afla așadar în cauză un fenomen punctual.

„Plaja“ socială a Imperiului a fost așadar întinsă și complexă. Diferențele între cele două secole, avute de noi în vedere, sunt mari, însă ele nu trebuie exagerate. În pofida contrastului dintre prosperitate și unificare pe de o parte și criza din secolul al III-lea pe de alta, se poate desluși o anumită continuitate, care a salvat existența Imperiului și a menținut Principatul, aflat în plină mutație a vocațiilor lui esențiale. De altfel problemele sociale nu pot fi separate de cele suscitade de potențarea autoritarismului, din ce în ce mai absolutist, sau de reformarea armatei¹⁹.

Absolutismul imperial

Am constatat de fapt în alte subcapitole cum s-a mișcat autoritarismul acestui regim fără nume, pe care noi îl definim ca Principat. Chiar Antoninii au contribuit la potențarea în direcție absolutistă, centralizatoare și birocratică a Principatului. Este oare o întâmplare că, pe când Tacit condamna un termen ca „dominație“, *dominatio*, prietenul lui, adică Pliniu cel Tânăr i se adresa, în scrisori, lui Traian cu „stăpâne“, *domine*? Cu excepția lui Nerva, ei au practicat forme de ereditate *de facto* a puterii imperiale. Totuși, Severii au trecut la o militarizare a puterii imperiale și la pregătirea unui anumit dirigism economic și social. Această militarizare s-a accentuat în timpul împăraților efemeri ai secolului al III-lea. Cu toții, inclusiv și mai ales Aurelian și Căruș, au preparat terenul convertirii autoritarismului în totalitarism mărturisit, după modelul despoților elenistice și orientale. Pe de altă parte, militarizarea gestionării Imperiului

nu a descurajat loviturile militare, uzurpările, perturbarea păcii cetățenești, ci dimpotrivă le-a încurajat. Am constatat cât de greu au putut fi stopate forțele centrifugale, care prilejuiau disoluția Imperiului. Consolidarea absolutismului nu a fost decât un paleativ. Ca și imixtiunea crescândă a statului în toate domeniile, fiscalitatea și parafiscalitatea excesive, liturgiile.

Factorii decizionali se concentrează în „tăcerea“, *silentium*, a palatului imperial, la dispoziția unei camarile. Dezastrele politice se acumulau, în timp ce propaganda imperială, ilustrată de monede, proclama restaurarea vârstei de aur, pacea veșnică, un „nou veac“, *novum saeculum*. Aproape fiecare dintre acești principii efemeri a încercat să creeze o dinastie. S-a pus în operă o propagandă milenaristă. În 21 aprilie 248 d.C., Orașul Roma a sărbătorit milenarul său, *miliarium saeculum*. Acest jubileu s-a înscris în tradiția consacrată de milenarele lui Claudiu, din 47, și lui Antoninus Pius, din 148 d.C. Ceremoniile jubileului s-au inspirat din cele ale jocurilor seculare din 204, mai sus înfățișate. De altfel, la festivități au luat parte împăratul și familia lui. Se proclama nu numai veșnicia Orașului, *Roma aeterna*, ci și regenerarea Imperiului, inițierea unei noi ere de prosperitate, declanșarea sub ocrotirea zeilor, intens solicitată, a unui nou veac, *SAEVLVM NOVVM*, consemnat de legendele unor monede, care figurează și statuia Romei într-un templu hexastil (*R.I.C.*, IV, 3, p. 71). O asemenea imagine făcea aluzie la un sacrificiu prezidat de Filip Arabul, ca *pontifex maximus*, în fața încăperii din templul Romei și al Venerei, unde fusese așezată statuia Romei. Acest sanctuar fusese clădit de către Hadrian, spre a simboliza unirea între Roma și zeița Venus, divinitate a fecundității. Sacrificiul ritual fusese probabil inaugurat de către Hadrian ca lansare a unei noi vârste de aur, pe care Filip Arabul pretindea s-o reediteze. Pe o altă monedă, apare Lupoica mitică, alăptând gemenii fondatori, pe când legenda comportă „secularele augustilor“, *SAEVLARES AVGG* (*R.I.C.*, IV, 3, p. 70). Alte legende monetare valorizau „fericirea vremurilor“, *TEMPORVM FELICITAS*, și „pământul consolidat“, *TERRA STABILITA*, în condiții în care nu excelau nici stabilizarea vieții politice (numai o speranță deșartă!) și nici prosperitatea. Cu prilejul desfătărilor prilejuite de jubileu, Filip Arabul a utilizat fiare și oameni concentrați la Roma de către Gordianus III, în vederea celebrării unui triumf, pe care acest principe nu avusese cum să-l sărbătorească. Astfel, cu ocazia milenarului, s-au folosit 32 de elefanți, 10 elani, 10 tigri, 60 de lei, 30 de leoparzi, 6 hipopotami, embleme ale exotismului, dar și ale dominării lumii de către Roma. Prin urmare au avut loc vânători, *uenationes*, spectaculare, ca și lupte de gladiatori, care au implicat o mie de luptători (*Hist. Aug., Gord.*, 33, 1-3). Aceste animale sunt reprezentate pe aurei, *antoniniani* și pe piese monetare de bronz. S-au desfășurat și întreceri de care în *Circus Maximus*, ca și concursuri teatrale în Câmpul lui Marte. Conotația religioasă a milenarului a fost prin urmare manifestă. Antoninii și predecesorii lor fuseseră intelectuali, formați la școala retorilor și filosofilor. Împărații secolului al III-lea d.C., cu rare excepții, sunt militari frustrați: nu întrevedeau soluții operaționale decât în forța pumnului. Ei preconizau totuși sacralizarea unei puteri imperiale teocratice, înconjurată de un nimb astral. Acești principii se situează la mijlocul drumului între zei și oameni. Li se atribuie virtuți mistice. Fiecare dintre ei este „pios“, *pious*, „făcitor“, *felix*, „neînving“, *inictus*. Fiecare dintre ei este, în primul rând, un generalism victorios. Foarte revelator a fost Decius. Senatul i-a decernat onoruri extravagante și supranumele de Traian, într-o vreme marcată de amintirea marelui cuceritor. Dar acest *Traianus* a fost ucis pe câmpul de luptă de goți! Revelator fenomen! Am remarcat că absolutismul potențat era slujit de o birocrație deja pletorică și ineficace. Încă Hadrian a creat poliția semimilitară a frumentariilor, pendinte de mecanismele annoniei militare. Emergea astfel un adevărat serviciu de intenție, care în principiu veghea asupra aprovizionării și retribuiri milita-

rilor, dar ai cărui exponenți se comportau tot mai evident ca agenți de informații, ca spioni. Ei supravegheau totul și înspăimântau atât pe senatori, cât și burghezia provincială. Frumentarii inventariau averile, în vederea rechizițiilor, denunțau fraudele fiscale și pândeau comploturile politice. Supravegheau chiar pe cetățenii de condiție socială modestă și prefigurau poliția politică a Dominatului.

Până la Principatul lui Hadrian, cum am reliefat mai sus, consiliul principelui nu fusese un instrument regulat de guvernare. El nu beneficiase de o structură limpede definită și de competențe precise, cu toate că îl secolunda pe împărat în adoptarea unor decizii în materie de politică internă (juridică și legislativă) și externă. De la Hadrian, *consilium principis* devine organ de gestionare a Imperiului, minuios structurat, alcătuit cu prioritate din profesioniști în drept. El statua asupra problemelor rezolvate de principe și pregătea reglementările formal supuse aprobării senatului. Sub Aurelian, titlul de *amicus*, conferit anterior consilierilor, dispăre cu desăvârșire.

Am relevat cum s-a organizat *consilium principis* sub Caracalla. Izvorul fundamental de drept l-a reprezentat atunci „constituția” imperială, voința explicită a principelui, ilustrată de decrete, edicte, rescripte și mandate. Am reliefat, în alte subcapitole, că împărații sacralizați ai secolului al III-lea d.C. își făuriseră rituri de adorare a lor, începând de la Elagabal și de la Gallienus. Se dezvoltă totodată un ceremonial complicat, atent formalizat. Un ritual complex marchează audiențele la împărat, anunțate de sclavi specializați, care îi primesc pe vizitatori sau pe petiționari. *Admissionales* îi introduc pe solicitanți, iar *nomenclatores* precizează suveranului numele acestora. Împăratul îi primește urcat pe o estradă, simbol al prevalenței sale asupra restului muritorilor. Elagabal a construit un palat de vară la porțile Romei, care includea, înainte de a se ajunge la sala de audiențe, un culoar carosabil lung de 3000 de metri, pentru a sublinia distanța dintre suveran și oameni. Cu prilejul ceremoniilor oficiale, împăratul, îmbrăcat în tunici brodate cu aur, primește focul care îi este prezentat cu solemnitate. Acest foc simboliza puterea monarhului, aproape egal cu zeii. Pe parcursul străbătut de împărat se presară nisip amestecat cu aur și el este întâmpinat cu muzică și aplauze ritmate. Ziua aniversării împăratului, *dies imperii*, este considerată sacră. Am menționat mai sus triumfuri și ceremonii speciale. Triumful lui Probus, din 279 d.C., a fost de asemenea ilustrat de o mare vânătoare în *Circus Maximus*, la care, după *Historia Augusta*, ar fi participat 1.000 de struți, 1.000 de cerbi, 1.000 de mistreți, 100 de lei, 100 de leopardi din Libia și altă 100 din Siria, 300 de urși, căprioare și păsări exotice (*Hist. Aug., Prob.*, 19, 2-7). Se pregătea aparatul propagandistic al Dominatului.

Am consemnat mai sus reformarea armatei, în secolul al III-lea d.C. Încă sub Septimius Severus efectivele forțelor militare romane, care anterior variaseră între 300.000 și 400.000 de soldați, ating 450.000 de oameni. Chiar garnizoana Romei (pretorienii, cohorte urbane, cavalerie de gardă etc.) grupa până la 30.000 de oșteni. Ulterior nu numai că s-au modificat uniforma și echipamentul militarilor. Căci sabia scurtă a soldatului roman, *pilum*, a fost înlocuită de o spadă lungă, *spatha*, și de o lance. Reiterăm observațiile referitoare la sporirea mobilității armatei, la înființarea anumitor corpuri speciale de militari și la transformarea cavaleriei într-o forță autonomă și preeminentă. Iar *protectores* devin un fel de gardă imperială, care însoțește pretutindeni pe împărat. O inscripție din Nicomedia înregistrează un „*protector* al lui Aurelian” ca militar de pază și protecție al principelui (*C.I.L.*, 3, 327). Sfârșitul pretorienilor se apropia vertiginos²⁰.

Problemele iudeilor

Până la sfârșitul Principatului, provinciile au rămas îndeobște fidele romanității. Chiar imperiul gallo-roman era de fapt un stat roman secesionist. Iar cel al Zenobiei arbora un secesionism elenistic, aproape roman. Renașterea celtică abia înmugurea, în Gallii și în Britannia, la sfârșitul secolului al III-lea. Forțele centrifugale acționau în interiorul Imperiului sub flamura romanității. Ceea ce a și facilitat jugularea lor temporară. Rezistențele africane la romanizare nu erau foarte puternice. Cu totul altfel s-a prezentat situația Iudeei și a iudaismului în general. Înăbușirea marii revolte a Iudeei, în secolul I d.C., nu a curmat naționalismul, particularismul iudeu, ci, dimpotrivă, le-a încurajat. Insurecții masive ale iudeilor au zguduit Imperiul sub Antonini, cel puțin până în vremea lui Antoninus Pius. Încât Imperiul a reacționat brutal, altfel decât față de alte seminții ale teritoriilor sale, prin demantelarea comunității protoevreiești din Iudeea și prin dispersarea și controlarea severă a mozaicilor răspândiți în întreg spațiul romano-elenistic. Cele mai grave rebeliuni ale iudeilor s-au produs în timpul Principatelor lui Traian și lui Hadrian.

Sedițiunea iudeilor sub Traian, menționată și în alt subcapitol, a început înainte de septembrie 116 d.C., probabil în luna august, în Mesopotamia, Asiria și Babylonia (Hier., *Chron.*, CCXXX *Olymp.*, an XVIII, 115). În aceste teritorii, iudeii erau numeroși încă din era biblică. Pricinile răscoalei sunt complexe: economice (întrucât fiscalitatea romană era mai opresivă decât cea partică, iar pozițiile comerciale ale negustorilor iudei erau periclitate), ideologic-religioase (pentru că se răspândise o mentalitate mesianică, stimulată de ideea că perturbările generate de războiul romano-part denotau prăbușirea vechilor state și puțința afirmării idealurilor politice ale ebraismului), politice (fiindcă diplomația Arsacizilor, din totdeauna în bune relații cu protoevreii, exploata nemulțumirile și exaltările acestora). Răscoala s-a întins ca o pată de ulei în vechile provincii ale Orientului roman, impulsionată de emisarii iudeilor mesopotamieni și ai părților, deși Traian și Plotina învederaseră toleranță față de mozaism. Ea trebuie să se fi declanșat după noiembrie 116 d.C., inițial în Cyrenaica, sub conducerea lui Andreas sau Loukouas, proclamat rege-Messia. În Cipru, iudeii conduși de Artemion au exterminat toți locuitorii greci și romani din Salamina (DC, 68, 32, 1; Hier., *Chron.*, CCXXX *Olymp.*, an XIX, 116; Oros., *Hist.*, 7, 12, 6-8 etc.). Tulburări s-au produs și în Palestina, dar centrul răscoalei s-a situat în Egipt, practic cucerit de rebelii iudei și egipteni, care îi sprijineau (Hier., *Chron.*, CCXXX *Olymp.*, an XVII, 114; Oros., *Hist.*, 7, 12, 7). Contralovitura romană a fost deosebit de cumplită: Lusius Quietus și Marcius Turbo au măcelărit rebelii din Egipt și din Cyrenaica, unde rezistența iudee nu a fost total zdrobită decât după moartea lui Traian (App., *Ciu.*, 2, 90; DC, 68, 32; Eus., 4, 2, 3; *Hist. Aug.*, *Had.*, 5, 2). Cohorte auxiliare au exterminat întreaga comunitate ebraică din Cipru, accesul insulei fiind pe viitor interzis iudeilor (DC, 68, 32, 1; Oros., *Hist.*, 7, 12, 7). Desigur, fusese reprimată și revolta din zonele mesopotamiene. Represiunea a lăsat însă iudeilor o amintire cumplită. De fapt, a stimulat naționalismul mesianic și i-a determinat pe iudeii din Palestina să prepare minuțios o nouă revoltă. Buni meseriași, ei fabricau arme pentru romani, însă le confecționau cu unele defecte. După ce erau refuzate la recepționare, le reparau în secret. De asemenea săpau tunele subterane între viitoare centre de rezistență. Pe de altă parte, interzicerea circumciziei și a sabatului, de către autoritățile imperiale, exaspera pe iudei.

Astfel, în 132 d.C. întreaga comunitate ebraică din Palestina s-a răzvrătit sub conducerea lui Simon Bar-Kochba sau Kocheba. Rebelii au cucerit Ierusalimul și au masacrat numeroși greci și romani. Legiunile romane trimise împotriva lor au suferit mari pierderi, prilejuind doliu la Roma, adoptat chiar de Hadrian. A fost nevoie de mai mulți legați imperiali, spre a zdrobi răscoala. Abia în 135 d.C. Bar-Kochba a fost înfrânt, la Bet-Ter. Ierusalimul a fost transformat în colonia romană Aelia Capitolina, unde era interzis accesul iudeilor. Iudeea a fost desființată: a format o nouă provincie, Siria-Palestina, sub protecția a două legiuni, dintre care una a fost încartiruită în fostul Ierusalim. Totuși resturile populației ebraice au organizat noi revolte, sub Antoninus Pius. Reprimarea lor a fost însoțită de expulzarea de iudei din Palestina. Antoninus Pius încercase o tactică a toleranței care dăduse greș: autorizase circumcizia pentru copiii născuți liberi și îngăduise vizite individuale la Ierusalim. Ulterior mozaicii s-au menținut mai ales în diaspora²¹.

Așa-numita părăsire a Daciei

Într-adevăr majoritatea cercetătorilor moderni consideră că Aurelian a renunțat la provinciile dacice de la nord de Dunăre și că a retras administrația romană din aceste teritorii foste romane. Deși există încă anumiți cercetători care datează fenomenul respectiv sub „domnia” lui Gallienus. Cum vom arăta mai jos, mărturiile surselor literare antice, pe care le-am analizat cu alte prilejuri, sunt adesea contradictorii.

Romanizarea provinciilor dacice fusese profundă și intensivă, încă din vremea lui Traian. Acest fapt ni se pare normal, dat fiind că Dacia constituise un cap de pod important pentru o Romă decisă să combată, fie și ofensiv, semințele din *Barbaricum*. Pe de altă parte, dacii au acceptat lesne romanizarea lor: nu s-a produs niciodată o renaștere dacică, astfel cum se profilau, încă timid, o renaștere celtică și o rezistență africanerberberă împotriva Imperiului. Este adevărat că infuzia de coloniști romani în Dacia fusese masivă, atent dirijată, intențional substanțială. Eutropiu va susține că Traian instalase în Dacia nenumărați coloniști proveniți „din întreaga lume romană”, *ex toto orbe romano* (8, 6, 2). Se poate evalua la peste o sută de mii de oameni numărul coloniștilor implanțați în Dacia de către autoritățile romane sau imigrați din proprie inițiativă. Mulți coloniști proveneau din provinciile romane învecinate cu Dacia romană, dar alții veniseră de pe alte meleaguri. În pofida măsurilor adoptate de autoritățile romane în vederea stopării emigrației italicilor, destul de numeroși coloniști erau originari din centrul și sudul Italiei, cum relevă afinitățile dintre limba română și dialecte din italiana zonelor centrale ale peninsulei. Sau proveneau din descendenți ai italicilor, instalați inițial în alte provincii. Un al doilea val de coloniști s-a stabilit în provinciile dacice pe vremea Severilor. Printre coloniști, masiv romanizați, se distingeau numeroși veterani, foști militari romani. Fapt normal, dat fiind statutul strategic al Daciei romane. Am opina că, în Dacia romană, la doi daci revenea un colonist roman, la orașe, însă și la sate. Dacii au adoptat rapid modul de viață roman. Cultura și școala latine, municipalizarea s-au propagat foarte iute. Prosperitatea Daciei romane s-a prelungit până în 249-250 d.C., când invaziile gotice i-au stingherit progresele. Dacia romană, una și ulterior mai multe provincii, cuprindea Banatul, Oltenia, o mare parte din Transilvania, un segment din Muntenia. Este posibil ca restul Munteniei și vestul Moldovei să fi făcut parte din

Moesia Inferioară, până când Hadrian a renunțat la aceste ținuturi. În orice caz dacii liberi, îndeosebi cei din Muntenia, nordul Transilvaniei și chiar din Moldova, au fost cu ușurință atrași în orbita romanizării.

Dar ce ne spun izvoarele literare despre retragerea din Dacia? Fronto, în mod absurd, susține că retragerea a fost operată de către Hadrian (*Princip. Hist.*, ed. Naber, pp. 205-206). Ar putea fi vorba doar de abandonarea unor ținuturi din Moldova și din Muntenia. Anumiți autori greci și latini, inclusiv Pseudo-Aurelius Victor, Lactanțiu și Hieronymus, nu consemnează nici un fel de retragere. De remarcat că toți autorii care se referă la o „părăsire” a Daciei romane nu sunt contemporani cu evenimentul consemnat de ei, ci aparțin secolelor al IV-lea, al V-lea și al VI-lea d.C. Semnalăm de asemenea că *nici un autor nu afirmă că toți locuitorii romani și romanizați ai Daciei, omnes, ar fi fost retrași din Dacia*. Doi autori, Aurelius Victor și Orosius, susțin că retragerea ar fi survenit numai sub „domnia lui Gallienus” (Aur. Vict., *Caes.*, 33, 3; Oros., *Hist.*, 7, 22, 7). Trei autori opinează că retragerea s-ar fi efectuat în două etape, sub Gallienus și apoi sub Aurelian (Eutr., 9, 8, 2; Fest., 8; Jord., *Rom.*, 217). Un singur autor, cel al *Historiei Auguste*, nu înregistrează decât o singură repliere, desfășurată masiv sub Aurelian (Aur., 39, 7). Bilanțul pare favorabil lui Gallienus: cinci contra patru. Totuși, pe de o parte textele oferă mai multe detalii în cazul lui Aurelian — îndeosebi *Historia Augusta*, care nici nu ia în considerare o repliere sub Gallienus —, iar pe de alta conținutul mărturiilor consemnate și izvoarele acestora pledează pentru Aurelian. Într-adevăr *Historia Augusta* a putut utiliza informații furnizate de istoricul Acholius, contemporan cu evenimentele produse sub Gallienus și Aurelian. Totodată Aurelius Victor ar fi fost în măsură să recurgă la informații oferite de Palfurius Sura, biograf al lui Gallienus. *Historia Augusta* a putut adăuga testimoniiilor lui Acholius date conținute de o culegere anonimă de biografii imperiale, reconstituită de savantul german Enmann și cunoscută actualmente ca *Istoria imperială a lui Enmann, E.K.G.*, „die Enmannsche Kaisergeschichte”. Această operă istoriografică nu menționa probabil o „părăsire” întreprinsă sub Gallienus. Totuși anumite date furnizate de *E.K.G.* au fost folosite de Eutropiu, de Festus și de Iordanes. Pe de altă parte, când se referă la o repliere pusă în operă de către Gallienus, autori ca Aurelius Victor, Eutropiu, Festus, Iordanes întrebuințează verbul latin *amitto*,-ere, ca, de pildă, *Dacia.... amissa est* (Eutr., 9, 8, 2). Or *amittere* nu înseamnă atât „a părăsi”, „a abandona”, ci „a lăsa la o parte”, „a trimite de la sine”. Acest verb *amittere* se opune lui *relinquere* și lui *intermittere*, utilizate pentru Aurelian, care echivalează cu „a părăsi”. De fapt *intermittere* are alt sens de bază, mai jos semnalat. Buna explicație a fost oferită de regretatul Hadrian Daicoviciu. În timpul lui Gallienus, goții au putut să ocupe temporar Dacia. A intervenit, poate, și o secesiune a forțelor militare romane din Dacia transdanubiană, în 267-268. Dacă nu cumva se are în vedere uzurparea înfăptuită de Regalianus. În orice caz, cum atestă și mărturiile numismatice, arheologice, Aurelian a început prin a restabili autoritatea romană în Dacia. Dar de ce izvoarele afirmă că Aurelian a retras din Dacia nu numai administrația, ci și populația? *Historia Augusta* și chiar Eutropiu avansează aserțiuni în acest sens. Aurelian ar fi retras atât armata, cât și „provincialii”, în text *prouincialibus*. De altfel, în secolul al IX-lea d.C., bizantinul Syncellus, care descindea tot din *Historia Augusta*, prin intermediul lui Symmachus Tânărul, va declara că Aurelian retrăsese populația din Dacia (I, p. 716, Bonn). Explicația ni se pare relativ simplă. Acholius,

E.K.G., *Historia Augusta* și Eutropiu, care îl glorificau pe Aurelian, ca salvatorul și unificatorul Imperiului, nu puteau admite ca el să fi lăsat în seama Barbarilor provinciali cetățeni romani. Ar fi fost prea dezonorant! De altfel Eutropiu atenuează efectele unui asemenea abandon de populație, când inserează și o repliere anterioară, fie ea și temporară, înfăptuită de Gallienus. Eutropiu pare a uita că anterior reliefase că Hadrian nu a abandonat Dacia traiană tocmai pentru a nu ceda Barbarilor mulți cetățeni romani, care, deci, nu puteau fi strămutați la sudul Dunării (8, 3, 2). Atunci cum ar fi fost posibilă transferarea la sud a unei mase mult mai numeroase de cetățeni romani sub Aurelian?

De altminteri, *mărturiile epigrafice, numismatice, arheologice demonstrează că majoritatea populației nu a fost retrasă din Dacia*, unde a subsistat o populație latinofonă. Până la sfârșitul secolului al IV-lea d.C., toți dacii din fostele provincii s-au romanizat. Dacii liberi s-au alăturat acestei populații latinofone, a cărei limbă au adoptat-o probabil până la sfârșitul secolului al VII-lea d.C. Foarte elocventă ni se pare mărturia lui Iordanes, ostrogot romanizat, originar din Dobrogea actuală, care, în secolul al VI-lea, constata cu proprii ochi că majoritatea populației civile nu părăsise Dacia transdanubiană. Fuseseră retrași numai militarii, funcționarii, opulenții provinciilor, numeroși comercianți și, eventual, puțini alți locuitori, care se temeau să nu trăiască sub controlul direct al Imperiului. Iordanes declară explicit că Aurelian s-a retras din Dacia „fiind rechemate de acolo legiunile”, *euocatis exinde legionibus* (217). Nu menționează în nici un chip transferul populației civile la sudul Dunării, în Moesia (*in Mysia*). Pe deasupra, când uzitează verbul *intermittere*, adică „a lăsa în interval” sau „a lăsa la mijloc”, Eutropiu alude probabil la o convenție, la un *foedus*, încheiat cu Barbarii, care interzicea acestora infiltrarea în Dacia traiană, de unde se repliasc Imperiul. Până la mijlocul secolului al IV-lea nici nu se constată vestigii ale pătrunderii masive a Barbarilor în Dacia traiană, unde populația trăia liniștită. De altfel Imperiul a conservat capete de pod la nord de Dunăre, iar Constantin a reintegrat efemer Imperiului destul de vaste teritorii dacice.

Cauzalitatea acestei operații a lui Aurelian depinde de data când a fost efectuată. Ea nu s-a produs nici în 270, 271 sau 274, cum s-a opinat. Tezaurul de la Viișoara (Dolj) conține exemplare monetare emise de Claudius II și numeroși *antoniniani* bătuți sub Aurelian. *Încât data retragerii este probabil anterioară anului 274*, când s-a redeschis atelierul monetar de la Roma. *Optăm pentru 273*, adică pentru momentul când se desăvârșise reunificarea Imperiului. Adică pentru un moment când o scurtare a graniței Imperiului nu mai apărea ca dezonorantă, nu mai era percepută nefavorabil, în euforia pricinuită de lichidarea secesiunilor. În orice caz linia Dunării părea mai ușor de apărut. Pe de altă parte, Aurelian nu era interesat de operații ofensive sau de descurajare a lumii din *Barbaricum*. Aceasta trebuia doar calmată. Ținta lui Aurelian o constituia o mare campanie împotriva perșilor, pe urmele lui Alexandru.

Opinăm că Aurelian însuși a conceput retragerea administrativ-militară din Dacia ca o operație tactică, temporară, și nu strategică, definitivă. De altminteri, sursele consemnează faptul că Aurelian a creat la sudul Dunării două provincii, care se numeau fiecare *Dacia* (Fest., 8; *Hist. Aug., Aur.*, 39, 7; *Jord., Rom.*, 217). Astfel Aurelian semnaliza că el nu a renunțat definitiv la Dacia. El sau urmașii săi ar fi trebuit să recupereze Dacia traiană, unde, cum am mai arătat, Barbarii se angajaseră să nu se infiltreze²².

Politica externă sub Traian și urmașii lui

În acest domeniu, Imperiul a trecut prin mai multe faze. După o strategie de reluare a expansiunii militare, de întreprindere a unor acțiuni ofensive de amploare, sub Traian, s-a revenit la defensivă pe frontierele naturale. Cum am mai relevat, până în vremea lui Marcus Aurelius, frontierele Imperiului au cunoscut un calm accentuat, care a îngăduit romanilor să nu se mai simtă încercuiți și să trăiască liniștiți în universul lor specific, atât de deosebit de ceea ce se petrecea dincolo de granițe. Totuși, începând cu Marcus Aurelius și mai ales după 235 d.C., Imperiul a trebuit să lupte permanent pe două uriașe fronturi. În primul rând împotriva semințiilor din *Barbaricum*, ale căror raiduri au pătruns adânc în Imperiu, până la porțile Romei și ale Atenei, până în Asia Mică. Totuși romanii au perceput în continuare pe parți și, ulterior, pe perși ca principalul adversar și rival al Imperiului. Oricât de frecvente și de supărătoare ar fi fost incursiunile barbare, romanii le-au considerat îndeobște ca o primejdie secundară. Erau convinși că vor sfârși prin a le stopa, prin a le jugula, prin diverse metode, succesiv modificate, adaptate, utilizate, în speranța că vor putea pune capăt conflictelor nenumărate cu Barbarii Nordului și ai stepelor.

Dar, în realitate, atacurile Barbarilor au fost mult mai nocive, mai destabilizatoare decât conflictele militare cu regatele Arsacizilor și Sassanizilor. Fără îndoială, marele proiect al lui Traian a rezidat în zdrobirea parților. Pliniu cel Tânăr, când afirmă că gloria lui Traian răsună de la Rin la Eufrat (*Pan.*, 14, 1), dă de fapt seama de acest plan, probabil conceput din primele luni ale Principatului lui Traian. Însă, în prealabil, optimul principe considera necesară cucerirea Daciei. Nu vom reveni asupra pasajului din Amian, evocat de noi în alt subcapitol, care sugerează legătura dintre războiul partic și cele dacice în spiritul lui Traian.

Operațiile militare întreprinse de Traian pe Rin, încă din vremea Principatului lui Nerva, demontrează cât de clare, de complex deliberate, erau proiectele ofensive ale împăratului. Într-adevăr aceste operații urmăreau numai consolidarea frontierei, combaterea oricăror intenții agresive ale triburilor germanice, în special ale suebilor, de a ataca spatele frontului sortit a se deschide pe Dunăre. Monedele epocii figurează o „Germanie împlăzită“, *GERMANIA PACATA*, ca supusă docilă Imperiului (*R.I.C.*, II, pp. 245; 247). Frontiera romană a fost fortificată îndeosebi în Franconia și în zona așa-numiților *agri decumates*. Încât, preț de un secol și jumătate, această graniță a fost liniștită. Din opt legiuni câte se aflaseră cândva acolo, șase sub Domițian, Traian a putut reduce forța romană de disuasiune la trei. Iar în iarna 98-99 d.C., după terminarea campaniei de descurajare a incursiunilor germanice, Traian a întreprins un tumeu de inspecție pe Dunăre, menit nu atât să intimideze pe Decebal (*Plin.*, *Pan.*, 12, 2-4; 16, 2-5), cât să verifice, să consolideze capacitatea de luptă a legiunilor staționate pe Dunăre: patru în Pannonia, cinci în Moesia. Se adăugau numeroase trupe auxiliare. A fost încheiată construirea unei șosele pe malul sudic al Dunării, prin tăierea anumitor bucăți de stâncă și susținerea acestui drum cu ajutorul unor console de lemn, fixate pe malul pietros (*Tabula Traiana: C.I.L.*, 3, 1699; 8267 = *I.L.S.*, 5863 = E.M. Smallwood, p. 135, nr. 413). Războiul dacic a fost mințios pregătit. Nu numai prin realizarea unor importante segmente din marile drum militar roman, care pornea de la Marea Nordului și ajungea până la Marea Neagră. O a doua *Tabula Traiana*, descoperită relativ recent, reliefează săparea unui canal lung de trei kilometri pe malul drept al Dunării, în zona dificil navigabilă, „datorită pericolului cataractelor“, *OB PERICVLVM CATARACTARVM*, pentru a asigura trecerea flotelor romane pe Dunăre (Iaroslav Sasei, „Trajan's Canal at the Iron Gate“,

Journal of Roman Studies, 63, 1973, pp. 80-85). Au fost aduse la Dunăre trei legiuni de pe Rin și au fost create două noi legiuni, deplasate aici. S-a concentrat un efectiv de treisprezece legiuni, la care se adăugau numeroase forțe auxiliare. Monedele anului 100 d.C., pe care apar Victoria, Hercule și Marte, ilustreau preparative propagandistice. Pretextul nemijlocit al războiului trebuie să fi rezidat într-o incursiune reală sau imaginară a unor daco-geți la sud de Dunăre. Din statul major al campaniei lui Traian au făcut parte Licinius Sura, principalul consilier al lui Traian, prefectul pretorienilor Claudius Livianus, Hadrian însuși, guvernatorii Glitius Agricola și Laberius Maximus, diverși generali, precum Quadratus Bassus și Lusius Quietus, medicul Criton, genistul Balbus etc.

Data începerii primului război dacic este revelată de o rugăciune a Fraților Arvali pentru buna întoarcere (*reditus*) a lui Traian din război (E.M. Smallwood, pp. 14-15; *C.I.L.*, 3, 550). Se consideră îndeobște că Traian a trecut Dunărea pe un pod de vase la Lederata (azi Rama), în fața orașului Viminacium, din Moesia Superior. O a doua coloană a debarcat la Dierna (în prezent, Orșova). Recent, Radu Florescu a propus o nouă „lectură” a operațiilor militare întreprinse de Traian în acest război. Baza lui Traian nu s-ar situate în Moesia Superioară, ci în cea Inferioară. Traian ar fi trecut Dunărea pe la vărsarea Oltului în marele fluviu și ar fi atacat prin trecătoarea de la Rucăr-Bran. Traian nu s-a lăsat în orice caz impresionat de o solie a unei coaliții grupate în jurul lui Decebal, care cuprindea dacii din Moldova, burii germanici și sarmații roxolani. Ținta lui Traian era complexul de așezări dacice fortificate din Munții Orăștiei. Prima înfruntare majoră între daci și romani s-a desfășurat la Tapae (DC, 68, 8, 2; scena a XXIV-a de pe Columnă). Dacii sunt înfrânți, dar se retrag în ordine. Traian nu a putut încheia campania sa până la sfârșitul anului 101. El a iernat la Dunăre. Cu toate acestea, în iarna 101-102 d.C., Decebal lansează, cu abilitate, o diversiune sortită să slăbească presiunea exercitată de romani asupra centrului regatului său. Această diversiune este ilustrată vag de sursele literare (Plin., *Ep.*, 10, 74, 1; Amm., 31, 5, 15; Jord., *Get.*, 18 etc.), dar prezentată clar de scenele XXXI-XLIV de pe Columna lui Traian. Mase enorme de Barbari, comandate de roxolanul Susagus, au trecut Dunărea și au invadat Dobrogea și Bulgaria septentrională actuale. Riposta lui Traian a fost însă foarte hotărâtă. Cu unități din Dacia și detașamente pretoriene, el zdrobește, în trei bătălii succesive, pe sarmații roxolani, pe daci și pe aliații lor. Dificilă, însă și decisivă, s-a învederat bătălia dată pe meleagurile actualului Adamclisi. În primăvara și în vara anului 102 d.C., Traian reia ofensiva în munții dacici. Traian utilizează probabil mai multe coloane de atac. Sunt cucerite rând pe rând citadelele dacice din nord, inclusiv cea de la Costești, fosta capitală a dacilor. Este posibil ca o coloană romană, comandată de Laberius Maximus, să fi înaintat din Moesia prin Muntenia și pasurile din Carpați. În cele din urmă coloanele romane ofensive au operat joncțiunea și înving, după o bătălie crâncenă, forțele lui Decebal (scena LXXII-a de pe Columnă). Decebal cere armistițiu, în toamna anului 102. Pacea stipula condiția de regat clientelar a Daciei, demantelarea cetăților lor, predarea armamentului greu și cedarea unor teritorii, probabil a Banatului și a unor porțiuni din Țara Hațegului, a Olteniei și a Munteniei. Dacii urmau să renunțe la orice politică externă independentă (DC, 68, 9-10). În decembrie 102 d.C., Traian și-a sărbătorit la Roma triumful și a asumat la 1 ianuarie 103 al cincilea consulat, împreună cu Laberius Maximus.

Dar nici Traian și nici Decebal nu aveau intenția de a respecta tratatul de pace. Romanii pregătesc un nou război: între 103 și 105 d.C., Apollodor construiește la Drobeta un pod de piatră lung de 1.135 metri, iar garnizoane romane sunt instalate pretutindeni, inclusiv în Moesia Inferioară. La rândul său, Decebal reface fortificațiile demantelate, întreg sistemul dacic de apărare, fabrică arme, duce tratative în vederea înjghebarii unei noi mari coalitii antiromane. El respinge ultimatumul roman, probabil în primele luni ale anului 105 d.C. Decebal atacă forțele romane, ia prizonier pe Gnaeus Pompeius Longinus, care însă se sinucide, și obține unele succese efemere. Din statul major pregătit de Traian făceau parte din nou Lucius Licinius Sura, Tiberius Claudius Livianus, Hadrian, care comanda o legiune, Decimus Terentius Scaurianus și alții.

În vara anului 105 d.C., Traian sosește la Dunăre. El trece fluviul pe podul de la Drobeta, evită un atentat împotriva vieții sale și lansează operații militare prudente. Este probabil ca ofensiva masivă să nu fi fost întreprinsă decât în primăvara anului 106 d.C. Cu o forță militară considerabilă, ale cărei efective înglobau, poate, două sute de mii de oameni, Traian și-a desfășurat ofensiva sub forma unui evantai alcătuit din cinci ori șase coloane. O primă coloană a înaintat pe valea Cernei, a pătruns în depresiunea Hațegului, a urcat apoi spre valea Mureșului și a coborât spre Sarmizegetusa. O a doua coloană a avansat pe valea Jiului și prin pasul Vâlcău. Un al treilea eșalon, comandat, poate, de Traian însuși, a pătruns în Transilvania prin valea Oltului. O a patra secțiune militară a intrat în Ardeal prin trecătoarea Bran, pentru ca al cincilea corp de luptă să atace prin pasul Bratocea. Nu este imposibil ca o a șasea coloană să fi înaintat prin valea Siretului, ca să se infiltreze în Transilvania, folosind unul dintre pasurile Carpaților Orientali, după ce în 105 distrusese citadela dacică de la Bâta Doamnei, din Moldova. Romanii au înaintat rapid, însă sistematic, recurgând la defrișări de pământ și la lucrări de geniu. Au fost purtate lupte sângeroase în centrul dacic din Munții Orăștiei. Succesiv au fost ocupate citadelele de la Costești – din nou – Blidaru și Piatra Roșie. Un segment important de daci a trecut de partea romanilor. Până la urmă, în vara anului 106 d.C., prinsă în clește de forțele romane, a fost asediată capitala lui Decebal de la Sarmizegethusa *Regia*, aflată la 1.200 metri înălțime. Romanii au sfârșit prin a pătrunde în cetate, care a fost complet distrusă. Decebal, scăpat din încercuire, se retrage spre nord-est, unde este din nou biruit. Tezaurul dacilor este capturat (scena a CXXXVIII-a de pe Columnă; DC, 68, 14, 4). Decebal încearcă să se refugieze în Carpații Orientali. Ajuns din urmă de un detașament roman, comandant de Tiberius Claudius Maximus, Decebal se sinucide, ca să nu cadă viu în mâinile romanilor (scena a CXLV-a de pe Columnă; DC, 68, 14, 3). Au urmat numai operații de curățire (scenele CXLVIII-CLII de pe Columnă). Dacii au trebuit să înceteze orice rezistență. S-a considerat multă vreme, datorită unei diplome militare descoperite la Porolissum, că, la 11 august 106, Dacia devenise provincie romană (*C.I.L.*, 16, 106 = E.M. Smallwood, p. 117, nr. 344). În realitate se pare că tranziția de la regimul de ocupație militară la crearea provinciei romane Dacia a survenit între 106 și 109 d.C. Între 107 și 110 d.C., la inițiativa lui Terentius Scaurianus, a fost instalată, în depresiunea Hațegului, *Colonia Dacica* drept capitală a noii provincii, care, sub Hadrian, se va numi *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* (*C.I.L.*, 3, 1322; 1572; 1100; mai ales 1443, pentru prima denumire a coloniei romane, populate inițial de veterani romani). Desigur, acest oraș nu coincidea deloc cu vechea capitală a dacilor. Decimus Terentius Scaurianus, roman din

Gallia narboneză, a fost înlocuit ca guvernator-legat de rang consular de către Gaius Avidius Nigrinus, între 111 și 113 d.C. Provincia și ulterior provinciile dacice au cunoscut o dezvoltare economică și culturală rapidă, mărturisită de caracterizarea ca „Dacia fericită“, *DACIA FELIX* (*C.I.L.*, 3, 1209; 7483).

Am schițat, într-un subcapitol anterior, războiul partic. În cursul anului 113 d.C., Traian a concentrat zece ori chiar unsprezece legiuni, sprijinite de substanțiale forțe auxiliare, de pretorienii și de unități din alte legiuni. Între 109 și 111 d.C., murise regele Pacorus II. În Armenia domnea fiul său Axidares, acceptat de romani. I-a urmat, ca suveran arsacid, Chosroes, fratele lui Pacorus. Acesta, ca să calmeze frământările interne, în 113, a instalat ca rege al Armeniei pe Parthamasiris, fiul lui Pacorus și fratele lui Axidares. Astfel s-a oferit lui Traian pretextul unui război anterior minuiș preparat.

Traian a ajuns la Antiochia la 7 ianuarie 114 (DC, 68, 17-18). În primăvara anului 114, romanii recuceresc Samosata, ocupată vremelnice de parți. Traian era însoțit de Plotina, de Hadrian și de Attianus, prefectul pretorienilor.

În același an 114, Traian a ocupat Armenia, până în vară. A anexat Armenia, transformată în provincie romană, guvernată de Lucius Catilius Severus (*C.I.L.*, 10, 8291). Este posibil ca un mic regat armean clientelar, atribuit lui Axidares, să fi fost menținut la poalele Caucazului. În continuare Traian pătrunde în Mesopotamia, unde ocupă Nisibis, pentru ca, în iarna 114-115, Lusius Quietus să întreprindă o ofensivă, care deschidea drumul spre centrul regatului arsacid prins în clește (DC, 68, 22-23). Între martie 114 și ianuarie 115 fuseseră cucerite teritorii imense. Începând din primăvara anului 115, a fost desăvârșită cucerirea Mesopotamiei, convertită în provincie romană. (DC, 68, 33; Ruf., 14; P. Strack, *Untersuchungen zur Römische Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, Stuttgart, 1931, I, p. 21). Opinăm că înființarea unei a treia noi provincii romane, Assyria, (Ruf., 20; Eutr., 8, 2 etc.) să fi avut loc abia în anul următor. De fapt, în 116 d.C., Traian a declanșat un nou „război fulger“. Traian a utilizat din nou ofensiva pe două coloane. Una a înaintat de-a lungul Eufratului, pe calea „Celor zece mii“ a lui Xenophon. Cealaltă a urmat drumul lui Alexandru, prin Adiabene și Apameea, relativ aproape de Tigru. Împăratul a luat comanda eșalonului Tigrului și a trecut prin Gaugamela și Arbela, unde Alexandru repurtase victorii decisive (DC, 68, 26, 1-2). A fost ocupată și Ninive, vechea capitală a asirienilor. După părerea noastră, la un moment dat, la nivelul actualului Kirkuk, în fruntea unui eșalon de elită, Traian, trecând prin Hatra (DC, 68, 27), a străbătut în diagonală Mesopotamia, ca să întâlnească forțele romane care coborau Eufratul. Această îndrăzneală manevră a avut loc în aprilie ori mai 116. A urmat ocuparea Babilonului, înaintea de joncțiunea celor două coloane romane, care au prins în clește una dintre capitalele parților, Ctesiphonul (DC, 68, 26-28). După un asediu care a durat o lună, în iulie 116, capitala parților a fost ocupată: romanii au capturat tronul de aur și pe fiica lui Chosroes (*Hist. Aug., Hadr.*, 13, 8; DC, 68-28, 2). În continuare, pe Tigru, în fruntea unei flote formate din cincizeci de corăbii, Traian a avansat până la Golful Persic. Aici, Traian și-a exprimat regretul că nu mai avea vârsta lui Alexandru, ca să porceadă spre India (DC, 68, 29, 1-2). Anumiți aurei, bătuți în această vreme, proclamă „Parthia cucerită“ *PARTHIA CAPTA* (P. Strack, p. 224; E.M. Smallwood, p. 39, nr. 49). Entuziasmul la Roma era delirant, dar, când s-a

întors la Babilon, în octombrie 116 d.C., Traian a fost confruntat cu dubla răscoală a iudeilor și a mesopotamienilor. De altfel el n-a avut răgazul să făurească o nouă provincie în Babilonia, deocamdată teritoriu ocupat numai din punct de vedere militar.

Seleucia, cetate greacă de pe Tigr, devenise centrul rebeliunii, iute propagată. Localnicii alungau garnizoanele romane (DC, 68, 29, 4). Parții, retrași în Iran, au trecut la contraofensivă și au atacat din flanc Mesopotamia, sub comanda lui Meerdotes, fratele Marelui Rege Chosroes. Romanii au suferit pierderi grele, însă forțele lor, comandate de Lusius Quietus, au sfârșit prin a respinge contraofensiva parță. Totuși Traian a fost obligat să pună diadema Arsacizilor pe creștetul lui Parthamaspatēs, fiul lui Chosroes. Parthamaspatēs trecuse de partea romanilor. Monedele îl celebrează ca „rege dat parților“, *REX PARTHIS DATVS*, în primăvara anului 117 d.C. (P. Strack, pp. 218-220; E.M. Smallwood, p. 39, nr. 31). Se accepta soluția unui regat part clientelar. În drum spre Italia, unde spera să recruteze noi forțe, Traian a fost „omorât“ de o congestie cerebrală, cum am semnalat mai sus.

Devenit împărat, Hadrian a lăsat Armenia lui Vologeses, un arscid; l-a retras pe Parthamaspatēs din Ctesiphon, a abandonat cuceririle lui Traian, a încheiat un acord de pace cu Chosroes.

Problema Armeniei, ca stat tampon între Imperiu și parți, a continuat să afecteze relațiile lui Hadrian și lui Antoninus Pius cu Arsacizii. În 129 d.C., Hadrian a reunit în Cappadocia mai mulți monarhi caucazieni, dornici să se pună sub protecția romanilor. În 117-118 d.C., sub ordinele lui Marcus Turbo, romanii au zdrobit o coaliție a sarmaților roxolani și iazygi, a dacilor liberi din Carpați și a quazilor. Iar în Britannia au fost învinși, între 119 și 122 d.C., brigantii. Pe de altă parte, Hadrian a respins incursiunile alanilor din stepele rusești, care au atacat regatul Bosforului cimmerician, micile state caucaziene și au ajuns până în Cappadocia. Sub Hadrian și Antoninus Pius a fost perfecționat sistemul defensiv al armatei romane, întemeiat pe *limes*, care separa Imperiul de *Barbaricum*.

În Germania un *limes*, alcătuit din forturi de piatră, care înlocuiau pe cele de lemn, dintr-un șanț adânc și o palisadă, apăra Câmpurile Decumate. În Britannia, un alt *limes*, menționat într-un subcapitol anterior, se baza pe un zid din piatră de mari dimensiuni, pe un șanț foarte adânc și foarte lat și pe numeroase forturi. În Asia, un *limes*, întemeiat pe o solidă linie defensivă, tăia în diagonală căile de transhumanță ale nomazilor și se sprijinea pe masivurile muntoase. În Africa, *limes*-ul acoperea o suprafață vastă și se axa pe forturi de apărare. S-a creat și aici un „șanț“, *fossatum*, care materializa frontiera. Acest *limes* se prezintă ca o zonă de civilizație originală, la porțile deșertului. De la Vespasian la Traian numărul italicilor din armată scade la 25% dintre militari. În secolele al II-lea și al III-lea, el diminuează la 5%. Concomitent numărul unităților militare recrutate într-o provincie romanizată intens, precum Gallia narboneză, scade de la 34 de unități la 14. Iar cel al unităților militare înrolate într-o provincie mai slab romanizată, precum Tracia, crește de la 2 la 99. Totodată Antoninus Pius a continuat strategia defensivă a Imperiului, dar cu mijloace energice. A consolidat sistemul raporturilor clientelare cu regii caucazieni, a respins cererea regelui part Vologeses III de a i se restitui tronul de aur al Arsacizilor și a descurajat, prin expedierea de forțe militare puternice în Siria, planurile Arsacizilor de a începe un nou război cu romanii. Printr-o diplomatie abilă, s-au stabilit legături cu Bactriana și India și s-a extins influența romană în Orient, unde Armenia, înconjurată de vasalii Romei, a redevenit regat aproape clientelar Romei.

Politica externă sub Marcus Aurelius, Severi și împărații militari

Reacția lui Vologeses III, care constata că înfrăurirea romană îi învâluia regatul, s-a produs imediat după moartea lui Antoninus Pius, începând din 161 d.C. Cum am reliefat anterior, Principatul lui Marcus Aurelius a trebuit să înfrunte atacuri externe violente, care au zguduit Imperiul. Vologeses voia să profite de schimbarea de împărat la Roma. În cele din urmă războiul întreprins de părți va sfârși printr-un eșec moderat. Se adăuga faptul că legiunile romane din Orient erau indisciplinate și deprinse cu o viață prea confortabilă, printre divertismentele Estului rafinat.

La început, părți au reputat victorii strălucite. Guvernatorul Cappadociei, Marcus Sedatius Severianus, a pătruns în Armenia, unde Vologeses instalase cu forța ca rege pe Pacorus, fidel lui. Dar armata romană a fost înfrântă și integral masacrată lângă orașul Elegeia. Severianus s-a sinucis (DC, 71, 2). Curând guvernatorul Siriei, Attidius Cornelianus, a suferit de asemenea o grea înfrângere. În primăvara lui 162 d.C., a purces spre frontul oriental însuși Lucius Verus. Tânărul co-împărat nu avea nici o experiență militară, însă dispunea de un stat major alcătuit din generali competenți. Din acest stat major făceau parte unul dintre prefecții pretorienilor, adică Titus Furius Victorianus, militar eficace, și alți generali de valoare, ca Statius Priscus, Avidius Cassius și Pertinax, viitorul principe efemer. Au fost totodată aduse trupe romane de pe Dunăre și din Germania, solid antrenate din punct de vedere militar. În 163 d.C., Statius Priscus, guvernator-legat al Cappadociei, a cucerit și distrus Artaxata, capitala Armeniei. O nouă capitală Kainepolis a primit o garnizoană romană. A fost instalat ca rege al Armeniei un arsaacid, totuși loial Imperiului, adică Sohaemus, care era cetățean roman, senator și chiar fost consul. Pentru armeni el era regele lor, însă pentru romani el reprezenta un fel de legat imperial. La sfârșitul lui 163, Marcus Claudius Fronto a ocupat micul stat autonom Osroene și a înaintat în Mesopotamia. O contraofensivă parțială i-a obligat pe romani să se retragă, dar, în 165, sub comanda lui Avidius Cassius, romanii atacă din nou. Sunt cucerite Nisibis și chiar Seleucia și Ctesifonul. Colonii romane au fost instalate la Doura-Europos și la Carrhae. Totuși victoria romană nu a fost decisivă. În 166 d.C., romanii au pătruns adânc în Media, adică în regiunea situată între Armenia și Marea Caspică. Părți cer pace și cedează Imperiului un segment din Mesopotamia. Desigur, Doura-Europos și Carrhae reveneau Imperiului. S-a recunoscut suzeranitatea romană asupra Armeniei, iar la Edessa, în Osroene, au fost instalați dinăști proromani. Trebuie precizat că meritele militare ale lui Lucius Verus, în această campanie, au fost total nerelevante. Pe de altă parte, trupele romane au adus din Media o molimă. S-a declanșat cea mai devastatoare epidemie din antichitate, care a ucis un milion de locuitori ai Imperiului sau 2% din populația lui. În unele sate din Egipt a pierit o treime dintre locuitori. Însuși Lucius Verus s-a îmbolnăvit în 169 d.C. și a murit în trei zile.

Foarte grav a fost însă asaltul semințiilor din *Barbaricum*, Două valuri de Barbari au atacat Imperiul. De fapt, cum am mai remarcat, acest masiv asalt era consecința unor mari mișcări de populație, survenite pe tărâmurile barbare. Un val de invadatori era format de sarmați iranieni, împinși spre frontiera romană de semințiile nomade mongolice, aflate în spatele lor. Mult mai puternic a fost însă valul germanic. În Germania liberă se

produseseră masive mișcări de populații printre cele câteva milioane (probabil 3-5) de locuitori ai acesteia. Goții originari din Götlandul suedez coboară, ajung la gurile Vistulei, de unde dislocă spre sud-est pe gepizi. Deplasările lor au împins spre vest și spre *limes* populații de care romanii nici nu auziseră, ca semnonii, burgunzii, vandalii. La rândul lor aceștia au înghesuit în teritoriile lor Barbari temeinic cunoscuți romanilor, ca marcomanii și quazii din Cehia actuală și sarmații iazygi. Marcomanii și aliații lor constituie o uniune, o confederație, condusă de Ballomar, căpetenie marcomanică. În 167 d.C., este respinsă o incursiune a longobarzilor, alungați de invadatorii din nord. La începutul lui 167 d.C., marcomanii atacă Noricum și răspândesc panica până în Aquileia, poarta de intrare a Italiei. Primul război marcomanic, cum îl defineau romanii, a durat între 169 și 174 d.C. Marcomanii și quazii au atacat linia Dunării și de la Carnuntum au înaintat până la Aquileia, pe care au asediat-o zadarnic. Au ajuns până pe meleagurile Veronei actuale, de unde au fost alungați de Tiberius Claudius Pompeianus. Riposta lui Marcus Aurelius, întârziată de combaterea carpilor, costobocilor, bastarnilor și a unor sarmați, în 170 d.C., a început în 171 d.C. S-au angajat lupte dure, în care a pierit chiar prefectul pretorienilor Macrinus Vindex, în 172 (DC, 71, 8-10). Războiul s-a încheiat în 175 d.C., după ce, în 174-175 d.C., au fost biruiți sarmații iazygi și quazii. Trupele romane au pătruns adânc pe teritoriile marcomanilor, care, prin convenția de pace, au făgăduit să se comporte ca vasali credincioși Romei. Anumiți marcomani au fost instalați în interiorul Imperiului, în Dacii, Pannonii, Germanii, chiar în Italia. Dar marcomanii de la Ravenna s-au răsculat foarte repede. Concomitent, maurii au întreprins raiduri în Baetica, iar chatii, de pe Rin, au lansat incursiuni în Gallii. Pe Dunăre au fost instalate posturi militare puternice la Vindobona, Carnuntum și Brigetio. Unul dintre aceste posturi se afla la 120 km nord de Dunăre. Douăzeci de mii de soldați romani erau amplasați pe această linie defensivă. Ulterior, ca memorial al războaielor dunărene, desfășurate între 167 și 175, s-a înălțat la Roma un pandant al Columnei traiane, așa-numita Columnă aureliană, între 180 și 193 d.C., înaltă de 30 de m. Pacea cu marcomanii a fost însă precară. În 177 d.C., Marcus Aurelius reia ostilitățile. Romanii atacă pe marcomani și pe quazi în adâncul teritoriilor acestora. Marcus Valerius Maximinus pătrunde pe teritoriul actualei Cehia. Iar, în 179 d.C., quazii și marcomanii, într-o mare bătălie, au fost zdrobiți de prefectul pretorienilor Tarrutenius Paternus (DC, 71, 20). Încât este foarte probabil ca Marcus Aurelius să fi dorit să anexeze ariile geografice ale acestor seminții, unde ar fi putut crea provincii romane ca Marcomannia și Sarmatia. Am menționat această intenția a sa mai sus.

Commodus, cum am arătat, s-a grăbit să încheie pace cu Barbarii. Totuși, dacă au fost părăsite capetele de pod romane de la nord de Dunăre, fortificațiile granițelor au fost consolidate. Chatii și chaucii au atacat teritorii romane, dar au fost respinși. În Britannia, din pricina incursiunilor brigantișilor, în 183 d.C. a fost abandonat zidul lui Antoninus Pius.

Ca cel dintâi dintre „împărații soldați“, „Kaisersoldaten“, cum spun germanii, Septimius Severus a încercat să promoveze o politică externă energică. Deși nici el n-a revenit la expansionismul lui Traian. Totuși Septimius Severus a întreprins două expediții împotriva regatului part al Arsacizilor, tot mai slăbit de disensiuni interne, de lupte dinastice, de disoluția autorității puterii centrale.

El s-a angajat în ciclul campaniilor energice în Orient, obsedat de gloria lui Alexandru, de seducția exercitată de târâmurile răsăritene, de mistica vestitului cuceritor macedonean, de cultele lui Hercule și lui Dionysos, de tentativa de a imita pe genialul războinic, fiu al lui Filip, având ca țintă recuperarea prestigiului Antoninilor. A întreprins două expediții împotriva parților în 194-195 și în 197-199, în urma cărora a cucerit Mesopotamia septentrională (DC, 75, 3, 3), unde a încartiruit două dintre cele trei legiuni partice înființate de el. Septimius Severus obligase pe regele part Vologeses V să evacueze Babilonul, Seleucia și chiar Ctesiphonul, jefuit de trupele romane, în decembrie 197 d.C. Având ca țel întărirea frontierei orientale, a efectuat în această zonă geografică o ședere de trei ani, între 199 și 202. Forțele romane din regiunea în cauză, șase legiuni sub August, au ajuns la unsprezece sub Septimius Severus. Îndeobște a încercat să modernizeze armata romană. Solda militarilor a fost majorată, s-au facilitat promovările în grade ale militarilor și a fost autorizată căsătoria legală a soldaților. Până atunci erau permise doar coabitările, legăturile neoficiale ale militarilor. De acum înainte familiile militare puteau viețui legitim în *canabae*, așezări civile dezvoltate în apropierea castrelor și în strânsă dependență de acestea. Aici se stabiliseră îndeobște veterani, negustori și artizani, care acopereau nevoile de consum ale militarilor. Au fost favorizați soldații de elită, care ajungeau pretorienii. Numărul militarilor a sporit simțitor și comandamente importante au fost încredințate unor cavaleri, de fapt oșteni de carieră. La sfârșitul vieții, Septimius Severus s-a deplasat în Britannia, ca să restabilească frontiera, frecvent străpunsă de caledonieni, britanni liberi. Caracalla, bântuit și el de nostalgia lui Alexandru (DC, 78, 1-2), a călătorit adesea în ținuturile de frontieră. În 213 d.C., în Rhaetia și în Germania *Superior* consolidează *limes*-ul. În Pannonii și în Dacia monitorizează operații defensive. Concentrează forțe militare relevante împotriva parților, însă se limitează la incursiuni succesive, menite să protejeze Mesopotamia romană, care nu dau rezultate pozitive semnificative. Deși traversase Tigrul și devastase Media, Macrinus se grăbește să încheie pace cu regele part Artaban, dar încearcă să mărească capacitatea defensivă a *limes*-urilor. Cum am mai semnalat, în alt subcapitol, Severus Alexander va fi învins de perși, dar, pe când prepara revanșa, a trebuit să alerge pentru a combate o incursiune a alamanilor.

Problema cardinală a Orientului pentru Severus Alexander și Imperiu în general a constituit-o mutația fundamentală survenită în statul iranian, veșnicul rival al Romei. Perșii profitaseră de pe urma descompunerii monarhiei arsacide. Papak, vasal al Arsacizilor, descendent al lui Sassan, înalt demnitar al templului de la Anahita, situat lângă Persepolis, făurise în Persia, adică în regiunea Fabs, o dinastie locală, cea a Sassanizilor. Fiul lui Papak, Ardaschir, care își spunea Artaxerxes, s-a răsculat împotriva Arsacizilor și, începând din 208 d.C., devenise stăpânul Persiei propriu-zise. În 226-227 d.C., el l-a înfrânt pe arsacidul Artaban V, ultimul rege part, și l-a omorât cu mâna sa. În cincisprezece ani, el a unificat, reconstituit și centralizat întregul Iran. El s-a proclamat sașinșah, rege al regilor. A înlocuit statul elenistic și laxist al Arsacizilor cu unul național, care își propunea să refacă imperiul Ahemenizilor. Deși unele instituții ale Arsacizilor au fost prezervate. Sub Arsacizi, proliferaseră, în statul part, diverse secte și culte religioase, mai ales budismul, în estul regatului, iudaismul și un creștinism dinamic. Cu toate că au continuat politica de tolerare a creștinismului, Sassanizii, care au domnit între 227 și 651 d.C., au impus coeziune statală, întemeiată pe un zoroastrism reformat, pe un mazdeism devenit religie oficială.

La ordinul lui Ardashir, a fost definitiv editată, în limba pehlevi, ca un text canonic, *Avesta*, fundament sacru al mazdeismului naționalist. Succesorul și fiul lui Ardashir, adică Shapur sau Sapor I, a completat *Avesta*, prin includerea unor noi texte. Se propagau totuși în statul Sassanizilor nu numai creștinismul, ci și erezia lui Mani. Încă Ardashir considera întreaga Asie ca patrimoniu ereditar al perșilor și voia să reediteze performanțele lui Cyrus cel Mare și lui Darius I (Hdn., 6, 2, 2). Din păcate, romanii nu au înțeles multă vreme agresivitatea naționalistă a statului persan, pe care îl estimau ca tot atât de elenistic precum cel al Arsacizilor. Fanatizați, Sassanizii, adepți ai mazdeismului dualist, se considerau cavaleri ai Binelui, în luptă împotriva Răului, inițial încarnat de Arsacizi și ulterior de romani. S-a provocat o reacție sistematică împotriva elenismului, reacție nutrită de tradiții iraniene naționale. Arta lor a ajuns până în Occident. Ea glorifica puterea regilor Sassanizi, deși scenele de vânătoare de pe basoreliefurile au oferit teme privilegiate artelor industriale, obiectelor confecționate din metal și țesăturilor. Șașinșahul era secondat de un „mare comandor”, sortit să-i țină locul, când regele regilor era plecat la război. Un mare pontif controla un cler puternic, prezent și în viața cotidiană, întrucât deținea putere judiciară.

Încă în 230 d.C., Ardashir a atacat Imperiul, simultan în Armenia arsacidului proroman Chosroes, în Mesopotamia și în Siria. Ofensiva sa a fost percepută de romani ca o primejdie majoră (DC, 80, 3, 1). Severus Alexander a fost înfrânt în 231-232 d.C., chiar dacă înaintase până în Media. Ardashir, ocupat cu înăbușirea unor insurecții în provinciile sale orientale și cu rezistența Hatrei, care a durat până în 240-241, nu a profitat de victorie. Romanii au putut conserva Mesopotamia lor și tutelarea Armeniei. Totuși orașele siriene nu mai cunoscuseră de două secole și jumătate o invazie străină. În 241, la moartea lui Ardashir, a devenit rege al regilor (C.I.G., 4676 = O.G.I.S., 434) fiul acestuia, Shapur sau Sapor I, un monarh competent, abil, șiret, dublat de un militar performant. Maximinus Thrax avusese mai degrabă conflicte, victorioase încheiate, cu alamanii și cu sarmații (Hdn., 7, 2-3). Totuși Shapur invadase Mesopotamia romană, unde, probabil în 238 d.C., ocupase Nisibis și Carrhae. În 242 d.C., el alungase din Osrhoene dinastia proromană a lui Abgar. Gordianus III a învins pe perși la Resaina și a recuperat inițial Carrhae și apoi Nisibis. În 244, Filip Arabul a încheiat cu perșii o pace mai degrabă umilitoare. Abgar s-a refugiat la Roma, Chosroes a fost lăsat să lupte singur împotriva perșilor, cărora romanii le-au vărsat ca un fel de subsidii-tribut 500.000 de aurei. Câțiva ani mai târziu Chosroes a fost asasinat și eliminat. Armenia a trecut sub tutelă persană, exercitată datorită unui nou rege, Artavasdes, marionetă a lui Shapur. Prestațiile lui Shapur ne sunt relatate în trei limbi diferite, partă, pehlevi și greacă, de o inscripție triumfală de la Naks-i-Rustem, cunoscută ca „Faptele divinului Sapor”. Ele sunt glorificate pe un ton encomiastic delirant, ca similare celor ale lui Darius. Se referă în special la războaiele lui Shapur și la victoriile reputate asupra romanilor. În 252 d.C. perșii atacă din nou Mesopotamia romană și, în 254, ocupă Nisibis.

Cavaleria lui Shapur înaintază până în Cappadocia și în Siria, unde Antiochia este jefuită. În 256 d.C., perșii cuceresc și Doura-Europos. Valerian, sosit în Orient, nu poate opri ofensiva violentă a perșilor, care, în 256, ocupă din nou Antiochia. Am constatat, în alte subcapitole, cum a fost luat prizonier de perși Valerian și care au fost consecințele teribile ale acestui eveniment. Perșii au cucerit aproape integral Mesopotamia romană și au devastat Siria, Cilicia și Cappadocia. În Antiochia, ocupată pentru a treia oară, Shapur a instalat ca împărat clientelar lui pe Mariades,

pe care curând l-a executat. Totuși Orientul imperial încearcă să reziste. Este cazul Edessei, dar și al Samosatei, apărate de Macrianus. O serie de generali locali, repede deveniți uzurpatori, organizează defensive eficiente. În sfârșit, Septimius Odenath, căpetenie palmyriană, mai sus menționată, atacă pe Eufrat forțele lui Shapur în retragere.

Nu mai revenim asupra simili-statului palmyrian, astfel constituit. Odenath combate cu succes perșii. Am arătat mai sus că Odenath a fost asasinat în 267 d.C. la Edessa, unde își celebra aniversarea (*Hist. Aug., Gall.*, 13, 1; *Tyr.*, 15, 5-6; 17; *Zosim.*, 1, 39, 2; *Zonaras*, 12, 24, ed. Dindorf, III, p. 146). Conjurația fusese pusă la cale de guvernatorul Arabiei, Cocceius Rufinus, și de rude ale lui Odenath, inclusiv Septimius Vorodes, însă în umbră acțiunea Gallienus. Odenath, cum am mai arătat, controla Orientul roman și Armenia. Am reliefat de asemenea că monedele semi-palmyriene și inscripțiile ajung să-i asocieze pe Waballath și pe Aurelian.

Între timp, Imperiul a trebuit să suporte noi incursiuni barbare, în profunzime, mult mai primejdioase decât cele din vremea lui Marcus Aurelius. Se accentuase simțitor presiunea seminișilor îndepărtate de Imperiu asupra celor învecinate cu *limes*-ul. Condițiile de viață, pe meleagurile lor, erau penibile. Se practica o agricultură primitivă, foarte rudimentară; utilizarea fierului și a altor metale era rară, iar roata olarului rămăsese necunoscută. Populația era puțin numeroasă, estimată între doi și șapte locuitori pe km pătrat, și divizată între felurite formații tribale, care nu depășeau îndeobște o sută de mii de suflete. Îi împingea spre sud nu dorința de a distruge Imperiul, ci de a-l jefui, eventual de a se instala în interiorul lui, ca să trăiască acolo mai bine. De asemenea, poate și o arzătoare sete de aventură, care îi determina spre „Sturm und Drang“. Existau sensibile diferențe de nivel de viață și de cultură, de mentalități, între Germania occidentală și cea orientală. Cea dintâi comporta o civilizație foarte rudimentară și o fragmentare politică manifestă. În timp ce în Germania orientală ființa instituția monarhică și o civilizație mai dezvoltată. Pe aici treceau numeroase căi de comerț spre interiorul continentului și spre Marea Baltică. Am semnalat mai sus că, în secolul al III-lea, întreg *Barbaricum* exercită presiuni majore asupra *limes*-ului. Încercările diplomației romane, care conta pe neînțelegerile dintre Barbari, de a-i calma și bloca au eșuat pe termen mediu și lung. În timpul Severilor, formarea ligii alamanilor, pe Rin și pe Dunărea superioară, generase o serioasă amenințare pentru Imperiu. Încă mai periculoasă s-a dovedit migrația populațiilor gotice către sud. Goții erau mai numeroși, suferind chiar de suprapopulație, și, pe la 200 d.C., au ajuns în Moldova actuală și în stepele ucrainiene. Ei s-au unit cu sarmații nomazi, veniți din Iran, prin Ucraina. În 238 d.C., Roma a aflat că alianța gotico-sarmatică, susținută de carpii dacici, ajunsese la Marea Neagră, unde cucerise succesiv cetățile grecești Olbia și Tyras.

Goții au deprins de la sarmații o nouă tehnică de luptă, foarte eficace pentru înfruntarea romanilor. Această tehnică se baza pe atacuri rapide, pe o excelentă cavalerie, pe tehnologia militară romană, în condițiile în care deocamdată soldații Imperiului erau mai fragili echipați. Goții au asimilat secretele tehnicii militare greco-romane (*Dexipp.*, fr. 27, *F.H.G.*, II, p. 470; fr. 29, *F.H.G.*, II, p. 474). Totodată goții știau să utilizeze corăbii de luptă destul de eficace. Încât, după 238 d.C., ei au lansat incursiuni în profunzime, ajungând până în Grecia și în Asia Mică. Apoi ei s-au grupat în jurul unor regi, slab cunoscuți de noi, ca Ostrogotha (poate legendar), Argaithus și Gunthericus. Încă în 244, ei au trecut Dunărea și au ajuns până la Philippopolis. Împărații romani le

acordau subsidii pentru a-i calma. Dar Filip Arabul a hotărât să le suprimе subvențiile și să nu-i mai considere clientelari ai Imperiului. Reacția goților nu s-a lăsat așteptată multă vreme. Ei au alcătuit o vastă coaliție barbară antiromană, care reunea noi goți, sosiți din Scandinavia, vandali, taifali, bastarni și carpi. În 249 d.C., 30.000 de luptători barbari au trecut Dunărea. Filip Arabul a trimis împotriva lor pe Decius. Însă, acesta, după ce i-a învins pe carpi, s-a proclamat împărat și l-a eliminat pe Filip Arabul. Granița romană a rămas astfel aproape descoperită. La rândul lor, goții s-au scindat în două fracțiuni: ostrogoții, instalați în Ucraina actuală, și vizigoții, amplasați pe Dunăre. Aceștia erau conduși de regele Kniva, un excelent strateg militar. În fruntea a 70.000 de combatanți, Kniva a trecut Dunărea și a sfârșit prin a cucerii Philippopolis. Decius i-a învins pe carpi, dar la Abrittus a fost zdrobit și ucis în luptă. Kniva s-a instalat în Dobrogea și în Moesii, unde a rămas până în 253 d.C. De fapt goții, mai degrabă sedentari, nu se mulțumeau numai să prade Imperiul, ci se străduiau să-și procure teritorii, pe care să le cultive și să le locuiască. Pe de altă parte, ostrogoții din Crimeea, ajutați de boranii de la Marea de Azov, de gepizi și de heruli, străbăteau Marea Neagră și Marea Egee pe vasele lor de luptă și terorizau populațiile din Asia Mică. Au prădat Trebizonda și au ajuns până la Nicomedia și în Babylonia, la Efes și la Milet. În 267 d.C., o masă enormă de 100.000 de luptători barbari, folosind o mie de corăbii, a forțat strâmtoarele și a pătruns în Grecia, unde a luat cu asalt și jefuit chiar Atena. Alte bande barbare au ajuns până la Dyrrachium. Nu au fost lichidați decât de Claudius II la Naissus (Aur. Vict., *Caes.*, 34, 3-8; *Epit.*, 34, 2; Eutr., 9, 11, 2; *Hist. Aug., Claud.*, 1, 3; 3, 6; 6-8; 11, 4; Zosim, 1, 43-45; Zonaras, 12, 26, ed. Dindorf, III, p. 150; Syncellus, I, pp. 717-720, Bonn). A fost evitată o primejdie majoră pentru întreaga zonă dunăreano-balcanică a Imperiului.

Dar Germania occidentală nu s-a dovedit mai puțin agresivă împotriva Imperiului. Maximinus pătrunsese adânc în ținuturile alamanilor, dar, din 250 d.C. până la sfârșitul secolului al III-lea, în Occidentul roman s-au produs incursiuni grave ale triburilor germanice. Ele au provocat mai multe pagube decât goții în estul Imperiului. După opinia noastră, în primul rând pentru că semințiile de aici erau, cum am arătat, mai sărace și mai fruste decât cele ale goților și ale aliaților acestora. În sfârșit, Gallile și Germaniile erau bogate și greu de apărut. Pe de altă parte, migrația goților și a „rudelor” lor a împins spre vest triburi originare din Germania centrală și septentrională. În nord se agitau francii, saxonii și alte seminții.

Încă din vremea Severilor, cum am notat mai sus, alamanii au alcătuit o puternică ligă de populații ale Rinului și ale Dunării superioare, care presau *limes*-ul. Iar, în jurul anului 250 d.C., a luat naștere pe Rin o altă mare confederație barbară, la care au aderat francii, saxonii, herulii, gepizii și mai târziu vandalii. În sudul Germaniei libere, s-a format o ligă a hermondurilor și iuthungilor, care vor deveni ulterior deosebit de primejdioși. Invațiile francilor, alamanilor și aliaților acestora s-au declanșat din 253-254 d.C. și s-au desfășurat în valuri succesive, pe care nu le-a putut opri nici imperiul gallo-roman. Pirateria francilor afecta Britannia și Hispaniile. Cum am arătat anterior, însuși Aurelian nu a putut, decât cu mari dificultăți, lichida incursiunile iuthungilor, care ajunseseră până în inima Italiei.

De fapt, am văzut, mai sus, ce a urmat. Shapur era bătrân și obosit. El nu a sprijinit cu adevărat cauza Zenobie. Nu trebuie uitat că perșii, naționaliști, îi detestau pe palmyrienii elenizați, care le erau și concurenți comerciali. În toamna anului 272 d.C., Shapur a murit, iar domniile fiilor săi au fost scurte și fragile. Confuzia s-a răspândit în statul persan. Am arătat mai

sus că împăratul Carus a tras profit din criza internă a statului Sassanizilor și a recuperat Mesopotamia romană, a ocupat Seleucia și a ajuns până la Ctesiphon. Numerianus a renunțat la războiul împotriva perșilor. Este posibil ca, atunci când a operat replierea pe Dunăre, Aurelian să fi fost conștient de faptul, neînțeles, în mod clar, de opinia publică romană, că principala primejdie pentru Imperiu venea din partea Barbarilor germanici. În orice caz, atât alamanii, cât mai ales francii, avizi de rapt și flămânzi, au atacat violent Imperiul. Sedițiunea bagautilor, socială, dar și antiromană, a complicat situația în Gallii și în Germaniile romane, prădate intensiv de franci și de aliații lor. Probus nu a reușit decât să stopeze efemer presiunea germanicilor asupra Occidentului roman²³.

Mentalitățile

Am arătat mai sus că, de fapt, *criza secolului al III-lea d.C. a afectat în primul rând mentalul colectiv, că ea s-a tradus mai ales într-o criză a identității romane. Dar această situație ilustra o mutație radicală față de imaginarul secolului al II-lea d.C.* Atunci percepția așa-numitului „cetățean roman“, *civis Romanus*, în jurul căruia se aglutinau peregrinii, libertii, sclavii etc., se estompase în favoarea vehiculării celei a unui „om roman“, *homo Romanus*, locuitor al unui imperiu relativ unificat, dominat de universalism, de ecumenism. Desigur, acest *homo Romanus* putea fi și grec ori elenofon. Centrul mental al reprezentărilor oamenilor romani rămânea Italia. Grecia era prea slăbită, însă cultura elenică putea oferi un pol de atracție, în condițiile în care prevalența unui stat unificat, subordonat inevitabil Romei, se impunea de la sine. *Homo Romanus* se comporta ca depozitarul modului de gândire strămoșesc, asumat și de noii, numeroșii lui exponenți. Funcționa și chiar progresa vechiul *mos maiorum*, stăpânit de respectul față de tradiția greco-romană – culturală, religioasă, politică – închipuită ca un legat testamentar sacru.

Secolul al III-lea d.C., în special vremea anarhiei militare, a răvășit în adâncime structurile mentale anterioare. Foarte numeroase sectoare ale vieții romanilor se aflau în schimbare: dreptul privat și administrativ, armata, regimul pământurilor, religia, existența orașelor, care pierdeau o parte din prestigiul lor și se asemănau tot mai mult cu niște fortărețe. Relațiile întreșesute de orașe cu locuitorii lor sufereau pregnante transformări. Spiritualitatea romană, mai mult ca oricând, abandona imaginea Cetății. Discursul mental se crispa și mentalitățile străbăteau o ebulliție profundă.

Cum am reliefat mai sus, în alt subcapitol, edictul lui Caracalla și generalizarea cetățeniei romane au diminuat coeziunea romanilor, au „antrenat“ fracționarea societății. Mulți locuitori ai Imperiului considerau că Imperiul își pierduse rațiunea de a fi. Italia și Roma nu mai constituiau poli de atracție. Poziționarea lor slăbise considerabil nu numai din punct de vedere politic – în primul rând când unii principii nici nu mai treceau prin Capitală, social, economic, cultural și religios, ci și pe plan mental. Locuitorii Imperiului erau practic cu toții cetățeni romani, dar nu mai gândeau la fel și nu se mai îmbrăcau la fel. Ideea de Cetate în calitate de circumscripție administrativă și de pol mental se destrăma progresiv. Romanii recurgeau tot mai intens, ca forme de solidarizare eficiente, la microunitățile sociale. Ele le ofereau un punct de sprijin, un punct fix pentru mentalul lor. Colegiile în plină expansiune adunau oameni care nu mai resimțeau nevoia Cetății și a Imperiului. De altfel, gestionarii Imperiului preferau să

trateze cu meserii organizate decât cu indivizi. Cu toate acestea și colegiile sunt sever controlate de serviciul public, încă din timpul Principatului „liberal” al lui Severus Alexander. Ele își schimbă până și numele, devin „corpuri” ori „corporații”, *corpora*, riguros controlate de stat. Li se atribuie chiar „apărători”, *defensores*, avocați mai degrabă decât patroni (*Hist. Aug., Alex.*, 33, 2). Cum în acest agitat veac erau privilegiate simbolurile, cu prilejul jocurilor decenale, celebrate de Gallienus, ca și cu ocazia triumfurilor lui Aurelian, stindardele colegiilor, *uexilla*, străbăteau străzile Romei (*Hist. Aug., Gall.*, 8, 6; *Aur.*, 34, 4). Dar aceste *corpora*, strict monitorizate de un stat anticetate, el însuși zgduuit, subminat de o anarhie inefficient combatută, cel puțin până sub Aurelian, au sfârșit prin a nu mai furniza nici ele acel pivot mental-social febril căutat de către romani. Cercul cultural-politice, *circuli*, prospere în secolul al II-lea d.C., precum cele din jurul lui Hadrian sau al lui Fronto, se fragilizează ineluctabil. Doar cel de la curtea Saloninei și al lui Gallienus încearcă să-și impună o reală pregnanță.

Sunt tulburate în adâncime identitatea cetățeanului, a valorilor și metavalorilor tradiționale, în curs de a se orienta spre noi structuri mentale. Vechiul mental colectiv nu mai era adaptat noilor condiții de existență ale romanilor. Sfidarea lansată de forțele centrifugale contesta o putere centrală în plină dezmembrare. Am constatat însă că cele patriotice, centripete, le-au prilejuit un eșec temporar. Însă se profilau condițiile emergenței unor noi valori și ale unei ezitante bipolarizări ori chiar multipolarizări a Imperiului. Cum am remarcat încă în primul capitol al acestei cărți, o nouă opoziție axiologică se manifesta pregnant. „Celălalt” nu mai era Barbarul, acceptat mai lesne în Imperiu, ca în secolele precedente, ci creștinul pentru păgân și păgânul pentru creștin. Se dezvoltă fenomene inacceptabile anterior, cum ar fi asociațiile militarilor. Pe când anterior chiar asocierile civililor erau privite cu mefiență de autoritățile imperiale; în taberele militare se ivesc scene surprinzătoare. Încă Septimius Severus a îngăduit subofițerilor să se reunească în interiorul taberelor militare, într-o asociație a lor, *schola*. De altfel un privilegiu imperial le permitea să poarte un inel de aur, cel al senatorilor și cavalerilor sub Republică, care, arborat acum de civili, devenise simbol al calităților de om liber.

Desigur, suficient de mulți senatori, în secolul al II-lea d.C. și îndeosebi în veacul subsecvent, dezaprobau erodarea vechilor valori, practicau în continuare *dignitas*, în *otium*, pe domeniile lor, când nu erau angrenați în aparatul gestionării Imperiului. Pe de altă parte, Paul Petit consideră că, în secolul al III-lea, se constată un declin al spiritului științific și raționalist și o „decădere” a școlii. Aceste alegații sunt ușor de contestat, cum vom remarcă mai jos. Pe de altă parte, încă din secolul Antoninilor se propagă în mintea așa-numitului *homo Romanus* „curiozitatea”, *curiositas*, termen atestat o singură oară în operele lui Cicero, dar frecvent utilizat de către Apuleius. Această *curiositas* vizează nu numai peisajul înconjurător, geografia lumii, ci și practicile magiei. Ea privește mai cu seamă orientările intelectului și depășește limitele cunoașterii normale. Serge Lancel a decelat la Apuleius două dimensiuni ale acestei *curiositas*. În primul rând cunoașterea faptelor rare, miraculoase. Tertullian va arăta că împăratul Hadrian fusese un „investigator al tuturor curiozităților”, *omnium curiositatum explorator* (*Apol.*, 5, 7). În al doilea rând, un alt parametru al curiozității pune în cauză științele oculte, implica parareligia, rețetele magice, amuletele etc. Magia se infiltrase masiv pretutindeni și înflorește în toate domeniile vieții, inclusiv spirituale, implicând și medicina. Acest fenomen se amplifică sensibil în secolul al III-lea, în legătură cu

nelineștiile oamenilor vremii. Cu toate acestea, aceeași *curiositas* se manifestă față de Barbar și favorizează substanțial receptarea lui în Imperiu. Romanii sunt tot mai curioși să-l cunoască. *Interesul purtat străinului crește*, se acutizează, am spune. În acest sens imaginile vehiculate de Columna Aureliană sunt revelatoare. Distanța față de Barbar se micșorează. Romanul devine curios să-l cunoască temeinic, nu numai vag, aproximativ, ca pe o ciudățenie exotică. După opinia noastră, ne aflăm în prezența uneia a treia – și cea mai importantă – componentă a acestei *curiositas*. Ea se potențează îndeosebi în secolul al III-lea d.C. O asemenea componentă a contribuit, alături de disoluția autorității statului, la diminuarea capacității de rezistență față de incursiunile barbare. Dar ea comporta și valențe benefice, prelungind universalismul, promovând o spiritualitate umanistă, ostilă xenofobiei, favorabilă înțelegerii între oameni de origini diverse. Se dorea integrarea Barbarului în sistemul axiologic roman. Nobili germani devin ofițeri în armata romană. Deocamdată ei comandă prin excelență unități militare formate de semințiile lor. Cu excepțiile semnalate mai sus, romanii tind să nu mai acorde importanță majoră prezervării unei *persona* proprii și unei anumite *dignitas*. Se dezvoltă germenii unei noi contrastructuri mentale. Deși atașat anumitor valori tradiționale, Aurelian însuși a încurajat înfiriparea premiselor unui nou sistem axiologic. Din nefericire, se răspundea propagării reacțiilor mentale centrifugale, accentuării spiritului de contrasolidaritate, tot mai puternic și de altfel moștenit de popoarele neolatine, romanice, prin „rigidizarea” – *sit uenia uerbis* – structurilor sociale și politice, prin tendința de a dezvolta autoritarismul până în pragul totalitarismului, de a îngheța condiția socială și discursul mental al romanilor. Ceea ce pe termen lung nu putea genera decât fenomene contraproductive pentru Roma și Imperiu. În orice caz destrucțiunii mentale a Imperiului se riposta printr-o căutare a unor noi mentalități, a unui nou mod de viață, a unui nou sistem politic, care, reiterăm observația, se vor revela drept contraproductive pe termen lung²⁴.

Religia și ascensiunea creștinismului

Nu trebuie afirmat, cum eronat s-a crezut multă vreme, că religia tradițională greco-romană ar fi dispărut sau că ea ar fi cunoscut o foarte gravă deteriorare. Dacă s-ar fi produs un declin vertiginos al acestei religii, Părinții Bisericii nu s-ar fi înverșunat cu prioritate împotriva ei. S-a reliefat cu sagacitate acest fapt. Nu se află în cauză doar cultele „populare”, țărănești, casnice, care, într-un fel și parțial, vor supraviețui biruinței finale a creștinismului. Deoarece erau puternice încă în secolul al II-lea d.C. și chiar în veacul al III-lea, cultele zeilor Olimpului și Capitoliului, deși adesea asociate sincretistic religiilor locale sau practicilor orientale, datorită așa-numitei „interpretări romane”, *interpretatio Romana*, semnalate de noi anterior. Fiecare împărat a avut preferințele sale, dar Iupiter a rămas cel mai important zeu. Adoptarea lui Traian s-a desfășurat sub egida lui Iupiter, iar epitetul de *Optimus* era cel al supremului zeu olimpic. Diana, sub Nerva și Antoninus Pius, Venus asociată Romei, în vremea lui Hadrian, Neptun și Hercule, conexați victoriilor dobândite de Traian, au fost favorabil poziționați în ierarhia religioasă romană. Commodus s-a identificat cu Hercule. Vesta a beneficiat de un autentic cult național, ca ocrotitoarea căminului Romei. Toți principii s-au străduit cu hărnicie să construiască ori să restaureze temple. De aceea Jean-Pierre Martin

reliefează că păgânismul rămâne puternic, foarte vivace, în secolele al III-lea și al IV-lea d.C. Acest savant francez reliefează că Imperiul este invadat de nenumărate statui ori reprezentări ale divinităților, care se întâlnesc pe străzi, în piețe și la răspântii. Se desfășoară nenumărate ceremonii, oficiale ori neoficiale, în vederea ospetelor sau ofrandelor aduse în sanctuare. Ecumenismul Antoninilor a îngăduit difuzarea pregnantă a sincretismului sub Severi. Încât sincretismul traduce tendința spre amalgamarea spiritualităților, sub egida așa-numitului *homo Romanus*.

Testimoniile epigrafice și arheologice reliefează propagarea acestui sincretism îndeosebi în părțile sociale cele mai deschise ale Imperiului. Ea a marcat prin excelență indigenii romanizați, care înaintaseră pe scara socială, cadrele militare, libertzii, sclavii, de fapt pe toți cei ce beneficiau de o mai relevantă mobilitate socială, eventual printre cei ce se hărăzeau activităților comerciale și parcurgeau numeroase arii geografice. De aceea se constată dedicații adresate unor divinități multiple, asociate în funcție de criterii străni. Astfel, o dedicație hispanică este destinată Iunonei, Minervei, Soarelui, Lunii, zeilor atotputernici, Fortunei, lui Mercur, Geniului lui Iupiter, Geniului lui Marte, lui Esculap, Luminii, Somnului, Venerei etc. (C.I.L., 2, 2407). Zeii orientali sunt relativ mai exclusiviști. În Gallii se remarcă resurecția druidismului, interzis de împăratul Claudiu, reînviat în anii 68-69 d.C., supus ulterior unei clandestinități, în care vegetase, însă revigorat sub Antonini și sub Severi, îndeosebi după 235 d.C., în cadrul renașterii celtice. Persistă de asemenea nu numai cultele ibero-africane, ci și cele pannoniene și traco-illyre, acestea din urmă prea puțin supuse romanizării. În paralel cu *interpretatio Romana* se ivește năzuința spre o „interpretare gallică”, *interpretatio Gallica*, în Gallia, „iberică”, *Iberica*, în Hispania, „africană”, *Africana*, în Africa. Zeii orientali suportă în măsură mai redusă interpretarea romană și sincretismul. Am semnalat că împăratul Heliogabal sau Elagabal a încercat să impună la Roma ca zeu suprem divinitatea solară, al cărei mare sacerdot era. Elitele intelectuale și filosofi tind spre un anumit monoteism ori spre ierarhizarea forțelor divine, în fruntea cărora se plasa un zeu suprem, incognoscibil, secondat de zeități secundare, emanate din el. Severus Alexander îmbrățișează cauza sincretismului ierarhizant, mergând până la adoptarea unor „sfinți ai păgânismului”, la care ne-am referit mai sus. Tendința spre un semimonoteism se dezvoltă mai cu seamă în secolul al III-lea, în legătură cu expansiunea astrologiei, gnozei și ermetismului, legate de neoplatonism. Încă înainte de Aurelian, cum relevă monedele bătute sub Claudius II și Quintillus, cultul solar tinde să dobândească o preeminență manifestă. Se încerca convertirea lui în temelia ideologică a Imperiului, în „Herrscherideal” al strategiei politice dominante. Pe lângă cultele lui Iupiter, Marte, Hercule, Demeter și ale misterelor din Eleusis (acestea din urmă rezervate anumitor elite), pe lângă cele ale lui Esculap, Silvanus, ale larilor și zeilor rustici, se dezvoltă cultul lui Dionysos, asimilat divinităților orientale, ca Zagreus, Sabazios, Baalilor siriano-fenicieni, Osiris și Serapis. Numeroase sarcofage bacchice din secolul al II-lea d.C. dau seama de vigoarea cultului dionysiac, funerar și misterios, solid implantat în Asia Mică, Grecia, Italia centrală și Africa. Se mențin pregnant, îndeosebi în secolul al II-lea d.C., cultele Cybelei și lui Attis. Cultele orientale sau greco-orientale pătrund adânc în Occident, nu numai în Italia, datorită relațiilor comerciale și deplasărilor militarilor auxiliari. Ele s-au strecurat chiar în provincii îndepărtate, ca Lusitania și Britannia. Religiiile siriene și alexandrine s-au implantat substanțial în Africa romană, datorită raporturilor comerciale intensive cu Orientul. În Gallii, cultele orientale s-au propagat prin valea Ronului, abundentă în comercianți răsăriteni, și datorită armatelor Rinului, adesea deplasate pe Dunăre și în Asia. Multe detașamente danubiene participaseră la cam-

paniile din Orient, de la Traian la Septimius Severus, și aduseseră cu ele înapoi practici estice și solare. Zeii sunt imaginați ca stăpâni absoluți ai lumii vegetale, animale și siderale. Doctrinile răspândite în numele lor se asociau teocosmologiilor.

Mai ales în secolul al III-lea, se răspândește masiv și constrângător iraționalismul, conjugat cu expansiunea magiei, astrologiei și astrolatriei, teologiei solare, divinației, teurgiei și taumaturgiei, în condițiile unui orizont de așteptare favorabil lor. Universalizarea Imperiului, sub Antonini, setea de emoții religioase, străine de austeritatea religiei tradiționale, angoasele, neliniștile generate de criza secolului al III-lea, de anarhia militară și de incursiunile barbare, au generat acest orizont de așteptare. Încă din veacul al II-lea sporesc fenomene de alienare, mult mai crunt resimțite de oamenii secolului următor. *Devine normal, chiar presant, să se caute mântuirea, salvarea și așadar să progrese, în ritm spectacular, religiile, practicile și credințele soteriologice.* Propășirea soteriologiei este mult mai pregnantă decât în secolul I d.C. Nu este o întâmplare faptul că tenacitatea vechii religii romane a fost mai viguroasă în zona danubiană, unde se milita febril pentru salvagardarea Imperiului. Deși și aici se propagau sensibil culte solare și alte religii ale salvării. Sacerdoșii cultelor soteriologice jucau rolul de intermediari între credincioși și zeități. Ei formau profesii bine delimitate, riguros specializate ca autentice caste social-religioase, fiind total diferiți de sacerdoșii cultelor romane tradiționale. În afară de aceasta, procesiunile solemne, de maximă fervoare, adesea fondate pe manifestări spectaculare, violente, de adorație, penitență, autoflagelare, impresionau considerabil mințile locuitorilor Imperiului. În acest mod cultele soteriologice dobândeau noi adepți. Chiar dacă, în porturile Imperiului, ca să nu ne mai referim la zone interioare, continuă să se manifeste ca populare cultele lui Iupiter, Marte, Hercule și ale altor zei tradiționali. Dacă putem da crezare inscripțiilor votive, în secolul al III-lea d.C., la Ostia, portul Romei, proporția populației câștigate de practicile orientale sau greco-orientale nu depășea 7%. În Germania *Inferior*, această proporție nu atingea 1,5%, iar în Hispania, Britannia și Germania *Superior* ea nu reprezenta respectiv mai mult de 2,5%, 5%, 6%. Doar în Dalmația atingea 10%, pentru ca în Pannonia să afecteze 16% din populație. În secolul al II-lea d.C. sclavii din Roma, adesea adepți ai cultelor greco-orientale, constituiau totuși un vector important al practicilor Răsăritului, pentru că stăpânii lor nu puteau să-i împiedice să recurgă la rituri ușor receptate de politeismul roman. Iar o mare parte din populația liberă a Capitalei era de origine servilă sau provenea din imigranți peregrini sosiți din Orient. Toate cultele soteriologice gravitau în jurul unor noțiuni ca Moartea și Învierea, Nașterea la o viață nouă, filiația divină, iluminarea și răscumpărarea (redempțiunea), nemurirea personală. *Desigur, cele mai răspândite, cele mai proeminente culte soteriologice, de sorginte elenistico-orientală, sunt isianismul și mithraismul.*

Isianismul progresează, aproape la modul exponențial, în cursul secolului al II-lea d.C. Reflexele propagării isianismului sunt traduse nu numai de mărturiile arheologice și epigrafice. Dacă Iuvenal reprobă nu atât isianismul greco-romanizat, cât rituri indigene ale egiptenilor, Plutarh consacră un tratat zeiței Isis și lui Serapis, pe când Apuleius se declară adept fervent al aceleiași Isis, închipuită ca zeița universală a mântuirii și a purității. De fapt, Plutarh propune o nouă lectură, îndeobște alegorizantă, a vechilor rituri egiptene. Isis este celebrată prin ceremonii cotidiene, ca și prin mai multe sărbători majore, precum cea de la începutul lunii martie. La rândul

său, Osiris este asimilat nu numai lui Esculap, ci și lui Zeus-Iupiter, eventual ca fiu al zeului suprem, lui Poseidon-Neptun și lui Pluton. Clericii isiaci, îmbrăcați în veșminte albe de în, cu craniul ras, utilizează rugăciuni zilnice, se comportă ca predicatori exaltanți, care glorifică riturile morții și învierii, reconstituiri trupului lui Osiris de către Isis. Sacerdoții isiaci defilează în spatele inițiaților în procesiunile spectaculoase organizate în cinstea Isidei. Ei beneficiază de un imens prestigiu pe lângă fidelișii isianismului, ca îndrumători de conștiință și călăuze spirituale ale acestora. Acești sacerdoți harismatici știu să descifreze scrierile sacre egiptene, redactate în hieroglife. Marele sacerdot este secondat de preoți pentru fiecare sanctuar, unde este celebrat cultul cotidian, departe de privirile profanilor. Inițierile în tainele zeiței comportă mai multe etape și rituri complicate. Se exaltă aretologia zeiței Isis, învestite cu atributele supreme ale bunătății și puterii, se preconizează o eshatologie isiacă. Slujirea Isidei echivalează cu un „serviciu militar sacru“, *sacra militia*. Credincioșii zeiței se târăsc în genunchi în jurul templelor ei. Apogeul propagării isianismului se realizează sub Severi. Sincretismul religios din vremea Severilor a favorizat expansiunea isianismului. Iar decantarea tendințelor monoteiste ori premonoteiste din restul secolului al III-lea d.C., încurajată de Plotin, nu a stingherit isianismul. Dimpotrivă, nu numai Gordianus III, ci și Gallienus favorizează isianismul. În anturajul împărașilor, printre liberi, se aflau mulți isiaci.

În schimb mithraismul înregistrează o dezvoltare ascendentă neconținută. Încât în secolul al III-lea d.C., în asociere cu alte culte solare și cu religia tradițională, mithraismul tinde să devină principala formă de păgânism. Fără îndoială, mithraismul se adaptează discursului mental greco-roman, dar conservă dimensiuni ale încărcăturii iraniene, transportate de el în Imperiu. Conflictul cu părții și perșii nu îi stărbesc cu nimic capacitatea de a realiza prozelitism. Mithra reprezentase, în religia mazdeistă, cum am arătat în alte capitole, o emanație a lui Ormuzd, divinitatea Binelui, în lupta dusă de acesta împotriva slujitorilor lui Ahriman, zeitatea Răului. Mazdeistii văzuseră în Mithra un înger protector, numit Yazata. Din taurul urmărit de Mithra și ucis de acesta trebuiau să se nască ierburile și plantele, grâul, vitele, viața. Întors în cer, Mithra veghea asupra fidelilor săi și asupra creației, după ce chemase oamenii la luptă, la exaltarea virtuților militare. Procesul de echivalare a lui Mithra cu zeitățile solare se potențează. Mithra apare tot mai mult ca „Soarele“, *Sol*, binefăcător, ca Febus-Apollo, ca zeul luminii, al adevărului, al Binelui învingător asupra Răului. Mithraismul beneficiază de prestigiul soteriologic elenistico-oriental, fără să fie stânjenit de tarele și excesele Estului. Încă din secolul I d.C., luaseră naștere misterele mithraice, răspândite inițial în Imperiu de „magii“ perși. Aceștia făuriseră și o teologie mithraică. Locașurile de cult mithraice, mithraeele, *mithraea* (singular *mithraeum*), se multiplică foarte intens, în secolele al II-lea și îndeosebi în al III-lea. Ele se întâlnesc pretutindeni: în Tracia, Dalmația, Macedonia, Grecia, Asia Mică, actuala Crimee, Siria, Gallia, Libia, Africa proconsulară, Hispanii, Gallii, Britannia, prin excelență în concentrările portuare, pe axele strategice ori economice, pe frontiere. Cum arată Robert Turcan, mithraismul prosperă din Scoția până în India, astfel încât doar creștinismul a beneficiat de o expansiune geografică similară. Putem adăuga că adorarea lui Mithra a fost mai difuzată în Occident și în zona carpato-pontico-danubiană decât în Orientul asiatic. În secolul al III-lea d.C., se pare că la Roma existau aproximativ o sută de capele mithraice, față de douăzeci la Ostia. Vectorii principali ai mithraismului sunt militarii, mai ales veteranii, și comercianții. Soldații, în special cei de pe meleagurile danubiene, erau atrași nu doar de spiritul de solidaritate aproape militară, care domnea în comunitățile mithraice, ci și de faptul că zeul viril al acestora ocrotea oșteanul curajos și disciplinat, făgăduindu-i „paradisul la umbra armelor“. Îlesneau propagarea mithraismului riscurile, condițiile

aleatorii ale desfășurării campaniilor militare și ale comerțului. Spre deosebire de comunitățile isiaice, colectivitățile mithraice, adevărate loji premasonice, nu erau mixte, fiind populate exclusiv de bărbați. Printre mithraici se remarcă și numeroși funcționari imperiali, decurioni, meșteșugari, de condiție socială liberă ori servilă. Numărul membrilor unei „loji” mithraice nu depășea îndeobște cifra de o sută. Nu exista un adevărat cler mithraic, deoarece practicile cultului erau asigurate de inițiați. Resursele comunităților mithraice erau procurate de contribuțiile credincioșilor, obligați la interajutoare. Ele erau gestionate de adevărați „magistrați” ai comunităților. Orice mithreu, *mithraeum*, avea aspectul unei grote întunecoase. Liturgiile mithraice, impregnate de un simbolism straniu, nu erau publice pentru că erau rezervate inițiaților, care îl glorificau pe Mithra, omorătorul Taurului, deci Tauroctonul. Imaginile parietale ale cultului îl înfățișează pe Mithra, purtând pe creștet boneta frigiană, înfingând, într-o peșteră, sabia în gâtul taurului. Săgețile lui Mithra făceau să izvorască apa dintr-o stâncă. Adesea mithraicii luau masa în comun, ca într-o „cină creștină”.

Inițierile, riguros obligatorii, ale adepților mithraismului comportă mai multe trepte strict delimitate, probabil șapte. Inițiatul devine succesiv Corb, Logodnic (al lui Mithra), Soldat, Leu (acest grad implică accesul la elita fidelilor), Persan, Mesager (al Soarelui sau al lui Hercule, închipuit ca zeitate a salvării), Părinte, *Pater* (al misterelor, reprezentant pe pământ al lui Mithra și deci președinte al inițierilor și cultului). Se înfrîpă și o eshatologie mithraică: inițiații vor fi așteptați pe calea spre astre, de către Mithra Invincibilul, *Inuictus*. În secolul al III-lea militarizarea gestionării Imperiului favorizează substanțial progresele mithraismului. Gordianus III a bătut monede care îl figurau pe revers pe Mithra. Hostilianus, fiul lui Decius, a fost, probabil inițiat și fidel al lui Mithra.

Clerul avestic „ortodox” al Sassanizilor respingea, chiar persecuta mithraismul, pe meleagurile Imperiului temporar ocupate de persi. După cum reprimă sever maniheismul, care se infiltrează și în Imperiu. În „imperiul” sassanid, Mani (216-277 d.C.) predicase fervent o religie de sorginte iraniană, dar conjugată cu elemente semitice, elenistice, chiar creștine, mai ales gnostice. Texte copte descoperite în secolul XX și altele partice și persane, aflate în Turkestanul chinez, sunt în măsură să rezeveze doctrina maniheistă, întemeiată pe un dualism gnostic-sassanid, cosmologic și moral, pe antagonismul radical dintre Bine și Rău, Lumină și Tenebre, Spirit și Materie, Dumnezeu și Diavol. După Buda, Zoroastru, Mântuitor, Mani a fost ultimul profet de seamă, înainte de Mahomed.

Religia maniheistă, intransigentă, hiperascetică, a fost brutal persecutată de Sassanizi: Mani a fost crucificat la Susa. Ulterior, Dioclețian a persecutat și el maniheismul. Însă maniheismul s-a propagat în Egipt, Africa, până în China, și, spre sfârșitul secolului al III-lea, s-a răspândit sensibil în Imperiu. Maniheismul seducea prin capacitatea de a pretinde că rezolvă problema Răului. Își menține forța de a recruta prozeliti până târziu. După opinia noastră, în ciuda aserțiunilor contrarii ale unor specialiști, erezia catarilor va avea rădăcini maniheiste. Iar Fericitul Augustin și alți Părinți ai Bisericii vor fi de asemenea marcați de maniheism. De fapt, maniheismul va fi ultima religie păgână care va dispărea. Totodată cultul imperial persistă ca deosebit de vivace, desigur ca religie politică. Încorporează o fervoare, o exaltare notabilă. Harisma și mistica imperială nu au dispărut niciodată, ideile elenistice conjugându-se cu precedente și conotații romane. Potrivit lui Pliniu cel Tânăr, Traian este un *munus deorum*, adică al zeilor (*Pan.*, I, 3). Pliniu apelează la cele trei înțelesuri fundamentale ale termenului

munus: „dar“, „spectacol“, „misiune“ ori „obligatie“ a cuiva. Dion Chrysostomul și Pliniu inserează o dimensiune filosofică în percepția „soartei“, *fortuna*, a împăratului. Principele binemerită puterea și favoarea zeilor în funcție de virtutea sa. Cultul victoriei, cosmocrația potențată, triumfă sub Marcus Aurelius și sub Severi. Fără îndoială, variază în funcție de regiunile Imperiului adeziunea populară. Sporadică în Italia, relativ puțin entuziastă în Gallii, intensă în Hispanii, ea se manifestă plenar în Grecia și în Orient. Încă din timpul vieții, împăratul, cel puțin până în secolul al III-lea d.C., mai degrabă decât să fie exaltat ca un „zeu“, *deus* ori *theós*, este celebrat ca „asociat“, *consors* în latină, *synnāos* în greacă, al unor felurite zeități, Esculap, Hygeia, Zeus-Iupiter, Febus Apollo, ulterior Hercule, de la care preia o parte din substanța divină.

Îndeosebi împăratul este adorat în taberele militare. Diminuarea competenței reale a senatului, importanța crescândă a mediilor sociale ecvestre și militare au contribuit la dezvoltarea divinizării ostensibile a suveranului. Militarii invocă frecvent „puterea divină“ (*numen*) a comandantului lor suprem, fără să le fie limpede dacă el era monarh prin grația zeilor sau împărat-zeu. Colegiile sacerdotale, hărăzite împăraților, se dezvoltă în secolul al II-lea, ca și cultul dedicat membrilor defuncți ai familiei suveranului. Au fost ridicate temple pentru *diui* și *diuae*. Astfel s-a dezvoltat noțiunea de „casa divină“, *domus diuina*, care era concomitent „casa augustă“, *domus augusta*, pentru a conferi o aură religioasă familiilor imperiale. „Prințesele“ imperiale erau asociate Vestei, Iunonei, Cererei, Pudiciței, Concordiei, chiar zeiței Isis. În cursul secolului al III-lea d.C. dispar ultimele obstacole în calea divinizării sau semidivinizării împăratului în viață, ca epifenomen al instabilității politice și al consolidării unor noi forțe active în viața Imperiului. Succesele repurtate de „Soare“, *Sol*, promovarea lui Hercule, deosebit de „expansionistă“, mai cu seamă începând din timpul lui Gallienus, constantă sub împărați illyri și corelată participării decisive a armatei la desemnarea împăratului, apar ca fenomene deosebit de pregnante. Atât Hercule, cât și *Sol*, adesea asociat cu Mithra, sunt zei militari adorați cu fervoare în taberele militare. Adoratorii lui *Sol Inuictus* confundă în venerarea lor împăratul și zeul.

Mozaismul continuă să subsiste și chiar să recruteze noi adepți. Orice mozaic convertit devenea automat iudeu. Cum am mai arătat, comunitățile mozaice proliferază în întreg Imperiul. Mai ales în Egipt, inclusiv și prin excelență la Alexandria, în Cyrenaica, Cipru, Siria, dar și în Occident, în special la Roma și în Italia. Pretutindeni, cum am reliefat mai sus, iudeii trăiesc după legi și cutume total diferite de cele ale restului populației, generând tensiuni violente. Am menționat amplele rebeliuni, survenite sub Traian și ulterior, între 132 și 135 d.C. Am notat totodată, printre cauzele lor, măsurile represive, luate de romani sub Vespasian, ca și propagarea unui mesianism iudeu fanatizat, care aștepta un „rege“, venit din Orient și menit a stăpâni lumea. De asemenea am remarcat că Hadrian interzisese circumcizia, pe viitor penalizată cu execuția capitală, învățământul religios mozaic, ordonarea de noi rabini, și că ridicase la Ierusalim, în locul Templului, un sanctuar al zeiței Roma și al său. Tulburările, reizbucnite sub Antoninus Pius, au determinat, cum am semnalat în alt subcapitol, suspendarea anumitor măsuri coercitive. Marcus Aurelius a rămas însă pozitivnic iudaismului. Astfel încât ar fi declarat, când se afla în Palestina, că a întâlnit aici oameni mai turbulenți decât marcomanii, quazii și sarmații (Front., *Epistule către Marcus Caesar*, 4, 5, ediția Naber, p. 69). Desigur, emigrarea voluntară sau forțată a iudeilor în diaspora se intensifică. Totuși, în Imperiu, mozaismul rezistă în secolul al III-lea și următoarele²⁵

Ostilitatea funciară a lui Marcus Aurelius față de creștini se datora și faptului că el încă îi socotea exponenți ai unei secte dizidente, eretice, a iudaismului. Am constatat, în capitolul anterior, că de fapt creștinismul se propagase rapid în secolul I d.C., chiar din primele decenii, și că Ierusalimul încetase a fi metropola comunităților Dreptei Credințe. Creștinismul se difuzase iute printre neiuidei. Creștinismul se implantase în numeroase regiuni ale Imperiului, ca și în diverse medii sociale, inclusiv în administrații, în armată – deși îndeobște serviciul militar repugna creștinilor, mai ales datorită obligației de a practica, în tabere, cultul imperial și ulterior practici solare – și chiar în anturajul împăraților. Totuși, se pare că, la începutul secolului al III-lea, creștinii nu depășeau cu mult 2% din populație. În anumite provincii, ca, de pildă, în Siria, Asia Mică, Palestina, Africa proconsulară sau în Numidia, se înmulțesc comunitățile creștine. Numeroși predicatori, inclusiv itineranți, vehiculau pretutindeni învățătura creștină. Iar Alexandria Egiptului devine capitala intelectuală a creștinătății. Cu toate că, exceptând anumite elemente radicale, creștinii nu practicau exclusivismul și respingerea societății Imperiului, adesea păgâni, chiar după ce au încetat să le reproșeze creștinilor rituri abominabile, îi considerau răspunzători de toate calamitățile care afectau Imperiul, de sfărâmarea păcii zeilor și a contractului între divinități și locuitorii Imperiului. Apărătorii creștinismului, apologeții, replicau că în definitiv adepții Dreptei Credințe trăiau la fel ca toți oamenii. Ruptura de iudaism devenise totală încă de la sfârșitul secolului I d.C. De altfel, în Palestina, creștinismul dobândise mai mulți adepți printre coloniștii greci decât printre iudei. Elocvente sunt în acest sens primele texte creștine, alcătuite în limba greacă, multă vreme idiomul privilegiat al creștinilor. Un mic manual destinat creștinilor din Siria, unde ei erau numeroși, înfățișează liturgia și actele de cult, botezul, postul, rugăciunea, împărțășania, ca și organizarea internă, disciplinată, a Bisericii (cu valorizarea ierarhilor, *episcopi* și *diaconoi*, fără nici o aluzie la iudaism). Relațiile cu sinagogeile fuseseră total rupte. În timpul rebeliunii generalizate a iudeilor din 115-117 d.C., creștinii au rămas loiali Imperiului, încât autoritățile imperiale au început să-i disocieze de iudei. După reprimarea răscoalei din 132-135 d.C. și transformarea Ierusalimului în cetate păgână, comunitatea creștină de aici, una dintre cele care păstrase contacte cu iudeii, a fost dezorganizată și apoi marginalizată. În general creștinii aspirau la o autentică inserție în societatea greco-romană.

Dar intransigența creștinilor față de religiile politeiste neliniștea autoritățile imperiale. Încă în 107-108 d.C., Ignatios, episcop în Antiochia, a fost adus la Roma și martirizat, ucis. În Bithynia, Pliniu cel Tânăr a reprimat pe creștini, deși recunoștea că duceau o existență austeră și deloc perturbatoare (*Ep.*, 10, 96, 7-8). În timp ce creștinii căutau o conciliere cu autoritățile laice, păgâne, politica oficială a rămas multă vreme fidelă normelor fixate de Traian, în corespondența expediată lui Pliniu (vezi subcapitolul anterior). Oarecum stingherit și nehotărât, optimul principe decide să fie executați creștinii ostentativi, dar subliniază că ei nu trebuiau căutați. Să nu se dea curs denunțurilor anonime, care, scria cezarul, nu sunt demne de „timpurile noastre” (*Plin.*, *Ep.*, 96-97). *Până sub Principatul lui Septimius Severus, regulile fixate de Traian au dictat normativ conduita autorităților publice față de creștini.* Un rescript al lui Hadrian, adresat guvernatorului Asiei proconsulare, Gaius Minucius Fundanus, ordonă să nu se țină seama de petițiile populare și să fie pedepsiți creștinii numai pentru delictelor precise și temeinic dovedite. Să fie reprimați, dimpotrivă, calomniiarii (*Eus.*, 4, 9).

Acest rescript dezvăluie de fapt cum se desfășurau persecuțiile. Ele constituiau efectul presiunilor obstinate ale unor populații păgâne asupra gestionarilor provinciilor. Căci, până la jumătatea secolului al III-lea d.C., ele se limitau la anumite zone ale Imperiului. Se pare totuși că, în 249, s-a declanșat la Alexandria un adevărat pogrom împotriva creștinilor. Pe de altă parte, mulți intelectuali aveau la creștinism. Ei au făcut apologii performante. Sub Antoninus Pius, Iustinus prezintă creștinismul ca o nouă filosofie și susține că Biblia l-ar fi inspirat pe Platon. Dar Iustinus a fost martirizat sub Marcus Aurelius, aproximativ către 165 d.C. Comunitățile creștine, solid organizate și bazate pe Biserici puternice, de la Roma și din jurul ei, Alexandria, Cartagina, Corint, Lugdunum, Antiochia, perseverează în căutarea toleranței lor și a concilierii cu Imperiul, dar se afirmă cu energie. Pe de altă parte, ereziile, care proliferază substanțial în interiorul creștinismului, au prilejuit tensiuni accentuate cu statul imperial. Marcion, exclus din Biserica Romei în 144 d.C., predica o morală deosebit de rigoristă, pe baza teoriei coexistenței unui Dumnezeu perfect și a unui univers imperfect. Tot sub Antoninus Pius emerge și virulenta erezie montanistă, care provoca autoritățile statului și căuta stăruitor martirizarea, considerată ca încununarea credinței.

Montanismul a apărut în Phrygia, către 156 d.C., ca să ajungă la o expansiune surprinzătoare spre 172. Montanus era un iluminat fanatic, care se identifica cu Sfântul Duh. Era asistat de două profete, Maximilla și Prisca. Montanus anunța *Parousia*, adică întoarcerea Mântuitorului pentru judecata supremă, care trebuia să se producă într-o perioadă iminentă ca timp, și deci domnia lui Cristos. Marcion predica un ascetism fanatic și cultiva pasiunea martirajului. Montaniștii refuzau sfidător toate ierarhiile, inclusiv cele statale, serviciul militar, Biserica creștină oficială etc. Pe când raporturile dintre stat și Biserica oficială, ca să nu ne mai referim la montaniști, se deteriorau, păgânul Celsus, în 178 d.C., a publicat un pamflet sortit să atace violent creștinismul. Reproșa creștinilor clandestinitatea adunărilor lor și legitima persecuțiile – locale, cum am arătat – împotriva lor. În orice caz, în 177 d.C., sub presiunea adoratorilor Cybelei, sunt martirizați la Lugdunum creștini ca Blandina, Sanctus, Pothinus și alții. Ulterior persecuțiile s-au temperat. Au fost eliberați creștinii condamnați la muncă forțată în mine și Biserica, ieșită din clandestinitate, a profitat de legile favorabile colegiilor. De altfel, nu numai atunci, comunitățile creștine au tras foloase de pe urma protejării obligate a colegiilor, necesare economiei Imperiului. Sub Septimius Severus s-a produs o recrudescență a persecuțiilor limitate. Un edict din 202 d.C. interzice prozelitismul creștin și mozaic. Au urmat măsuri represive dure, care au dus la executarea sfințelor Perpetua și Felicită. Dar, în general, Severii au încercat zadarnic să integreze sodalitățile și bisericile creștine sincretismului promovat de ei. Pe de altă parte, ierarhizarea Bisericii se decantează, sub Severi. Sinodurile, adunările regionale ale episcopilor, combat schismele, gnosticismul și marcioniștii. În plus, comunitățile occidentale trec la utilizarea limbii latine, inclusiv în textele teologice, alcătuite de Minucius Felix, de Tertullian și de alții. Maximinus Thrax adoptă măsuri violente împotriva creștinilor, însă succesorii săi, mai ales Filip Arabul, poate simpatizant al creștinismului, utilizează o toleranță tacită. În 250-251 d.C., un sinod grupează în jurul „papei” Cornelius 60 de episcopi italice. Clerul din Roma cuprindea 46 de preoți, 7 diaconi, 7 subdiaconi, 42 de acoliți etc. (Eus., 6, 43, 11). Slujitorii Bisericii numărau, în total, 154 de persoane de diverse ranguri. În comunitatea creștină a Romei, una dintre cele mai dinamice din Imperiu, figurau 15.000 de văduve și de „dezmoșteniți ai Soartei”. Numărul creștinilor din Roma oscila între 30.000 și 50.000 de credincioși, adică până la 5% din populația Orașului. Mai mulți episcopi ai Romei fuseseră martirizați. Episcopul Callistus căzuse victimă unei mișcări populare

anticreștine, în 222 d.C. Iar episcopul Potianus, firește, de asemenea al Romei, fusese deportat în minele din Sardinia, unde fusese supus anumitor „tratamente” cumplite, care îi provocaseră moartea, în 235. De fapt, episcopul Romei, „papa”, ca succesor al Sfântului Petru, se considera conducătorul Bisericii creștine.

Creștinii devin, în secolul al III-lea d.C., o minoritate foarte activă. Ia naștere o Africă creștină. O Gallie creștină începe să se schițeze pe malurile Ronului. În Italia, creștinii sunt relativ numeroși. Situația socio-politică traumatizantă, criza mentalităților și a identității, penuriile alimentare și epidemiile de boli contagioase înlesnesc propagarea creștinismului. Este adevărat că, în Occident, puțini mari proprietari funciari se creștinează, iar colonii, țărani în general, rămân fideli zeităților tradiționale, mai cu seamă rustice. În contrapartidă, creștinismul se difuzează masiv în Orient, unde Antiochia practic se creștinează, pe malurile Eufratului, la Doura-Europos, în Galatia, Cappadocia etc. Desigur, rezistența violentă, intolerantă, a păgânilor se accentuează. Ceea ce determină în mare parte persecuțiile generalizate, ordonate de la centru, cu scopul extirpării creștinismului, care sunt declanșate după 249 d.C. „Papa” Cornelius moare în exil în 253 d.C. La mijlocul lui decembrie 249 d.C., împăratul Decius ordonă restabilirea „păcii zeilor”, *pax deorum*; se declară *restitutor sacrorum*, adică restaurarea a tot ce aparține zeilor. Solicită ca toți locuitorii Imperiului să sacrifice divinităților tradiționale. Registre speciale consemnează îndeplinirea, fie și simbolică, prin câteva grăunțe de tămâie, a sacrificiilor aduse zeilor și se eliberează cerificate, *libelli*, celor care jertfisera divinităților politeiste. 44 de astfel de *libelli* au fost descoperite în Egipt. Iudeii au fost scutiți de obligația de a jertfi zeilor. Creștini sunt crunt și crud loviți. În 20 ianuarie 250 d.C., „papa” Fabianus este martirizat și executat la Roma. Mii de creștini sunt uciși, în special în Orient. Prin diverse mijloace, numeroși creștini obțin *libelli* de bună conduită. Dar, în martie 251, se renunță la aplicarea acestui edict, iar persecuția încetează. Biserica este confruntată și împinsă până în pragul schismei de aspirația celor care „alunecaseră”, care sacrificaseră zeilor sau simulaseră jertfele, așa-numiții *lapsi*, de a se reintegra în comunitățile creștine. În anumite condiții, de maximă exigență, mulți dintre ei sunt reprimiți în sânul creștinismului. Totuși, sub presiunea unor funcționari superiori ai săi, păgâni fanatici, Valerian declanșează o a doua persecuție de stat, deci globală, a creștinismului, în august 257 d.C. Printr-un edict, sunt interzise cultul creștin, reuniunile credincioșilor. Membrii clerului sunt constrânși, sub amenințarea exilului și a deportării în minele imperiale, să sacrifice zeilor. O conotație economică însoțea represiunea: se urmărea confiscarea bunurilor numeroșilor creștini înstăriți. Căci un al doilea edict agravează, în 258, penalitățile impuse creștinilor contravenienți: membrii clerului și ai elitelor sociale, senatori și cavaleri creștini, sunt supuși pedepsei capitale, iar averile lor sunt confiscate. Femeile creștine sunt exilate și depozitate de bunurile lor, iar funcționarii statului, dovediți a fi creștini, sunt destituiți și devin sclavi. Victimele sunt mai numeroase decât sub Decius. Sunt executați Sfântul Ciprian la Cartagina, „papa” Sixtus II la Roma, împreună cu secundanții lui. Cimitirele creștine, devenite numeroase și bine cunoscute, sunt confiscate. Totuși și această persecuție de stat eșuează. După capturarea lui Valerian de către perși, Gallienus, printr-un edict din vara anului 260, reiterat în 262, pune capăt represiunilor, autorizează aproape oficial cultul creștin, restituie Bisericilor averile lor și cimitirele (Eus., 7, 13). *Încât Dreapta*

Credința iese întărită din aceste persecuții. Se asigură, cel puțin până în 284 d.C., tolerarea *de facto* a creștinismului, care înregistrează progrese notabile și noi convertiri. Gallienus și urmașii săi urmează în această privință exemplul tolerării relative de care se bucura creștinismul în statul sassanid al Iranului. În unele orașe din Orient, creștinii ajung majoritari. Reprezintă ei aproape 20% dintre locuitorii Imperiului? În orice caz, autoritățile imperiale cunosc perfect ierarhia sacerdotală creștină și colaborează cu ea. Împăratul Aurelian, cum am arătat mai sus, intervine în disputa pentru scaunul episcopului din Antiochia și îl atribuie candidatului Romei, adică Domnus, sprijinit de „papă”, în dauna lui Paulus din Samosata, cleric eretic și monden, de fapt partizan al Zenobieii. Este posibil ca Aurelian să fi avut în vedere reluarea persecuției, dar asasinarea sa a blocat intențiile sale.

Biserica devenise foarte puternică. Ea dispunea de gestionari specializați ai averilor sale, inclusiv de contabili și bancheri, care îi fluidizează activitatea. Biserica trece de la căutarea toleranței și a împăcării cu autoritățile imperiale la o fază de radicalizare, de contestare, fie și parțială, a ordinii socio-religioase tradiționale. Multe erezii se nasc în Orient, însă se răspândesc în întreg Imperiul, inclusiv la Roma, în special în Africa romană, unde traduceau împotriviri larvare față de puterea centrală și chiar față de romanizare. Pe lângă marcionismul (purces din Mesopotamia) și montanism, se propagă valentinianismul, tatianismul și altele (toate generate în Orient). Chiar la Roma se înfruntau ebioniții, carpocrații și monarhianiștii. În rândurile heterodoxiei, se dezvoltă gnosticismul. De fapt, gnosticii proclamau opoziția dintre Dumnezeu și materie, făurită de adversarul Divinității și al redempțiunii. Pe de altă parte, Dumnezeu ar fi departe de lume și nu ar putea fi atins decât prin intermediari, creați de El. Factorii divini, aflați în umanitate, sunt angajați, practic închiși, în materie, de care se străduiesc să se degajeze. Gnosticii opuneau Vechiului Testament Noul Testament. Părinții Bisericii au combătut cu deosebită energie, cu argumente concludente și cu succese decise, diversele erezii.

Cauzele progreselor și victoriei finale a creștinismului sunt complexe. Din punct de vedere strict istoric, pragmatic, după părerea noastră, expansiunea creștinismului în Imperiu s-a datorat în primul rând faptului că el a constituit cel mai puțin oriental dintre cultele orientale, cel mai accesibil grecilor și romanilor. De altfel creștinii, cu foarte rare excepții (în Etiopia), au abandonat rapid practicarea circumciziei, care repugna occidentalilor. Creștinii au promovat ecumenismul, universalismul, acceptate ușor în Imperiu. Celelalte două mari religii monoteiste, mozaismul și islamismul, sunt particulariste. Majoritatea adepților acestora s-a pronunțat și se pronunță pentru moderație, dar adesea toleranța astfel preconizată a fost și este depășită de elemente intransigente ale acestor religii, extremiste până în pragul terorismului. Desigur, aceasta nu înseamnă că, în trecut, intoleranța, prozelitismul fanatic nu ar fi fost îmbrățișate de unii creștini. Chiar în prezent unele dintre sectele neoprotestante sunt intolerante și exclusiviste. În al doilea rând, creștinismul a refuzat sincretismul, chiar cultul imperial. În al treilea rând, creștinismul a preconizat un monoteism clar, o doctrină limpede decantată, așadar străină de ezitățile semimonoteismului solar. În al patrulea rând, creștinismul s-a întemeiat pe o structurare riguroasă, minuțioasă, sistematică, a comunităților și a clerului. De la sfârșitul secolului al II-lea episcopatul încetează a fi colegial, fiind deținut de o singură persoană. Sub autoritatea episcopilor se aflau preoții. Foarte importante sunt sinoadele, adunările regionale ale episcopilor. Deosebit de influenți sunt episcopii marilor

metropole, al Romei în primul rând, însă și din Lugdunum, Cartagina, Antiochia, Alexandria. În al cincilea rând, creștinismul excela prin suplețe și abilitate propagandistică. Tăria de neclintit, curajul, demonstrate de martiri impresionau profund pe necreștini. Desigur, ceremoniile creștine, riturile sunt rezervate grupurilor închise ale credincioșilor. Cu toate că botezul creștin era destul de similar actelor de inițiere, practicate în toate cultele orientale. Dialogul cu Dumnezeu, realizat de creștin, era de asemenea familiar păgânilor, care și ei aspirau la contactul direct, la osmoză cu zeii lor. Contractualismul diminuase sensibil în comunitățile păgâne. Pe urmele altor săvanți, Jean-Pierre Martin reliefează că păgânii nu-și mai permiteau să-și critice zeii, să-i acuze de injustiție. Se răspândise opinia că divinitatea este întotdeauna bună, ireproșabilă, încât poruncile ei trebuie respectate fără ezitare. Iată pentru ce mulți păgâni puteau să fie destul de ușor convertiți la Credința într-un Dumnezeu autotputernic și clement. Creștinismul aducea speranța într-o existență viitoare, mai bună decât cea dusă pe pământ. Chiar existența terestră a creștinilor se remarcă printr-o moralizare concomitent riguroasă și suplă. Impresiona puternic dragostea de aproape, propăvăduită de creștini. Iubirea frățească, practică de creștini, se deosebea radical de orgoliul arborat de alte religii orientale. Mithraicii își limitau dragostea de aproape numai la coreligionarii lor. În schimb, creștinii pledau pentru caritate, afecțiune interumană, bunătate și puritate, categoric nediscriminatorii. Propaganda creștină pune accentul pe convingere pacifică, pe persuasiune într-o lume până atunci dominată de violență. Ajutorarea săracilor, atenția acordată lor de către creștini, nu erau cunoscute de societățile antice. Fără deosebire de statut social, reiterăm, fără discriminări, creștinii se considerau frați între ei și cu alți oameni. Această utilizare a fraternității, dincolo de orice bariere sociale, impresiona puternic spiritele oamenilor secolelor al II-lea și al III-lea d.C., pregătiți s-o accepte de ecumenismul veacului Antoninilor. Pe de altă parte, au fost utilizate cu sagacitate vechi deprinderi. La un moment dat, ziua de naștere a Mântuitorului a fost situată la 25 decembrie, adică în plină perioadă a Saturnalelor și tocmai la data exactă când mithraicii ajunseseră să celebreze „Ziua de naștere a Soarelui Neînvins”, *dies natalis Solis inuicti*. Nimbul, imaginat ca o sferă transparentă, ca percepere a iradierii spiritului, înainte de a fi încorporat artei creștine, a alcătuit un atribut imperial. Domnul nostru Isus Cristos a fost frecvent perceput ca un *kosmokrator*, autentic stăpân al întregului univers, vizibil și invizibil. În al șaselea rând, creștinismul a conturat un nou umanism, focalizat pe sinteza între cultura tradițională, profană, necreștină, și „învățătura creștină”, *doctrina christiana*, intensiv înnoitoare și capabilă să revalorifice umanismul antic. Continuitatea și discontinuitatea s-au conjugat în formarea umanismului creștin. Victoria creștinismului, care se profila ineluctabil, a făurit cea mai prețioasă moștenire lăsată de antichitatea tardivă civilizațiilor medievale și moderne. În fond, creștinismul a îngăduit prezervarea nu numai a unor instituții politice și culturale antice, ci și a zestrei axiologice a grecilor și romanilor, în orice caz adaptate parțial, transformate în funcție de îmbinarea continuității și discontinuității. Cum vom vedea în capitolul subsecvent, creștinismul nu a determinat „căderea Imperiului roman”. Dimpotrivă, el a construit un nou umanism. Pe de altă parte, dacă ne situăm în perspectivă teologică, ca adevărat justificată, creștinismul reprezenta singura religie a lui Dumnezeu, pe care nici politeismul, nici celelalte culte monoteiste nu au putut să-l slujească judicios. Dovada cea mai elocventă a constituit-o difuzarea masivă a creștinismului dincolo de frontierele Imperiului. Pe când în Europa centrală și în provinciile danubiene creștinismul s-a

implantat mai slab, în Osrohene, unde „regele“ Abgar s-a creștinat între 179 și 216 d.C., probabil la 180, Dreapta Credință a triumfat iute. Armenia s-a creștinat de asemenea. Cum am mai arătat, creștinismul posedă comunități vivace, deși adesea amenințate, în Mesopotamia, în Iranul sassanid. Ele sunt puternice la Seleucia și la Ctesiphon, în pofida ocrotirii oficiale acordate mazdeismului de către Shapur și succesului relativ înregistrat de către maniheism. Creștinismul se propagă până departe în Orient. *Ceea ce probează Dreptatea credinței creștine*²⁶.

Artele plastice, muzica și arhitectura

Artele plastice și arhitectura comportă un „boom“ remarcabil, desigur, mai ales sub Antonini și sub Severi, dar și ulterior, în plină anarhie militară și în timpul Principatului lui Aurelian. Oportunitățile prilejuite de victoriile militare strălucite ale lui Traian au oferit un teren bogat, mănăs, arhitecților și artiștilor plastici. Pe de altă parte, se constată o înrudire clară cu resurgența clasicismului, încă din vremea Flavienilor, cu așa-numitul al doilea clasicism literar. Artele Antoninilor și ale succesorilor acestora sunt dominate de cultul demnității, al severității tematicii, dar și al „scriiturii“, al echilibrului auster, al simetriei clasicizante. Îndeosebi sub Traian, dar și mai târziu, este exaltat patriotismul, celebrarea valorilor romane, promovarea așa-numitului *homo Romanus*. Paul Petit afirmă că se impunea în artele plastice și în arhitectură o sinteză între clasicism și o artă plebeian-italică. În realitate, ceea ce ilustrul savant francez definea ca artă plebeian-italică traducea revalorizarea unui încă bogat filon expresionist. În plus, acest expresionism italic era exploatat de artiști dependenți de aticismul arhaizant și de cel de al doilea neoterism, dezvoltate, până la ocuparea statutului privilegiat, în a doua parte a secolului al II-lea și în veacul subsecvent, de către aceste curente literar-estetice. De altfel mărturii de aticism arhaizant expresionizant pot fi reperate chiar în epoca lui Traian. Radu Florescu a identificat în arta sculptorilor trofeului de la Adamclisi, ridicat sub Traian, în cinstea zdrobirii diversiunii moesiene din 102 d.C., două maniere diferite. Una suplă, abilă, deci tributară clasicismului, și o a doua mai simplă, mai rudimentară. Fără îndoială, după opinia noastră, această manieră nerafinată poate fi atribuită stângăciei unora dintre sculptori. Cu toate acestea ea poate da seamă și de tendințe intenționale de a utiliza un aticism arhaizant expresionist. În orice caz Traian a fost un constructor deosebit de performant și un stimulator al artelor plastice de mare anvergură. Alți principii i-au urmat exemplul.

În secolul al II-lea d.C., sculptura comportă o expansiune notabil de pregnantă. Stilul sculptorilor, mai fidel mentalității și propagandei oficiale decât cel al pictorilor, traduce căutarea severității, scrupulozității, uneori fastidioase. Se dezvoltă trei școli de sculptură: cea din Atena, cea din Asia Mică și cea din Roma. La Atena se manifestă o tendință spre idealizare, pe când un „realism“ viguros, câteodată somptuos, foarte tehnic, prevalează în Asia Mică; iar la Roma se realizează ilustrarea minuțioasă, veridică, a detaliilor. Apollodor din Damasc, sub Traian, prezidează truda sculptorilor, printre care se distinge Marcus Ulpius Orestes. Tonul solemn se conjugă cu mișcarea simplă, verosimilă, de pe basoreliefurile arcului de la Benevent și de pe alte sculpturi. Virtuozitatea caracterizează arta sculptorilor provinciali, care privilegiază stilul narativ continuu. Iconografia imperială aliază idealizarea verismului. Este cazul numeroaselor reprezentări sculptate ale lui Marcus Aurelius, mai sus prezentate.

În secolul al II-lea prosperă și muzica. Numărul instrumentiștilor și cântăreților sporește, pe când orga devine element indispensabil al muzicii veacului. La banchete se inserau de regulă și momente muzicale. Pictura atestă obediență limitată față de tendințele clasicismului, ca și gust pentru revalorizarea arhaizării, a vestigiilor Lăjului primitiv. Atât în pictură, cât și în sculptură, se profilează, după epoca lui Traian, în special după Antoninus Pius, în locul reproducerii oarecum fidele a naturii și a oamenilor, de vocație „mimetică”, o simplificare a regulilor perspectivei empirice, direcționate spre o schematizare a aceleiași perspective, care nu a apărut, cum consideră unii neștiutori, mult mai târziu, în veacuri apropiate de al nostru. Sub impactul aticismului arhaizant și al sedimentelor expresioniste, s-a cristalizat un antinaturalism, cum îl caracterizează Yves Roman, care nu arăta lumea cum apărea oamenilor, ci altfel, în funcție de viziunea interioară a artiștilor. Aceștia o figurau pe două ori trei planuri. Perspectiva era „aplatizată”. Sacrificiul condus de Marcus Aurelius, care ni s-a conservat la Roma, deschide calea unei noi construcții pictural-sculpturale a lumii, care anihila viziunea raționalist-naturalistă, în folosul unei noi figurări mistice, conexe progresului religiilor orientale. Figurare destinată să celebreze relația specială între om și factorul transcendent. Astfel omul este evocat ca centrul creației divine. Cum vom constata în capitolul următor, această nouă artă, parțial detașată de clasicism și tributară unui expresionism „popular”, în orice caz tradițional, va marca de asemenea arta creștină. Totodată, încă în secolul al II-lea d.C., a emers moda sarcofagelor „biografice”, care reprezentau faptele considerate strălucite ale celor ce se aflau în ele. Inspirația suetoniană a acestor sarcofage este manifestă. Ea a favorizat expansiunea biografiei literare din secolele al III-lea și al IV-lea d.C.

Numărul construcțiilor efectuate sau monitorizate de Traian este foarte ridicat. Ele ilustrează tendințele estetice ale epocii spre echilibru și monumentalitate, propaganda insistentă în favoarea măreției, severității austere, patriotismului fervent. Constructorii dau seama de gustul simplității elegante, al proporțiilor temeinic calculate, al purității viguroase, al utilizării judicioase a spațiului. Ei ilustrează aspirația spre fluidizarea arhitecturii, spre armonie riguroasă, spre cutezanță. Ca arhitect, Traian îl folosește în primul rând pe Apollodor din Damasc, artist plurivalent, consilier cultural – și nu numai – al său (DC, 69, 4, 1). Totuși și pe numeroși alții, precum Gaius Iulius Lacer, constructorul podului de la Alcantara din Hispania (C.I.L., 2, 759), pe Mustius, clăditor al multor temple și edificii din Italia (Plin., Ep., 9, 39), și pe arhitectul lui Domițian, adică Rabirius (Mart., 7, 56; 10, 71). *Cele mai cunoscute și mai importante construcții ale lui Traian sunt Forul, ce îi poartă numele, neîndoielnic cel mai relevant for imperial, Columna, înălțată în mijlocul acestuia, și Târgul lui Traian.* Dar optimul principe a înălțat sau restaurat numeroase alte clădiri și edificii, în Italia și în provincii, inclusiv podul de la Drobeta și monumentul citat mai sus de la Adamclisi. În subcapitolul consacrat lui Traian, am consemnat cele mai importante realizări arhitectonice ale epocii optimului principe.

Activitatea din domeniul construcțiilor este substanțial îndatorată progreselor tehnologice romane. Am arătat, în capitolul anterior, că secolul I d.C. a fost marcat de inovații tehnologice relevante. Dar romanii nu învederau interes pentru exploatarea lor eficientă. Cum reliefează Yves Roman, nu a existat un Arhimede roman. Construcțiile navale de vase de tonaj apreciabil, lărgirile ingenioase ale porturilor evidențiază totuși geniul tehnic roman. Sursele antice s-au referit la refuzul lui Vespasian de a utiliza mașini de ridicare a materialelor de construcții. Și totuși ele

au fost utilizate. Îndeobște s-au perfecționat, mai cu seamă sub Traian și succesorii lui, tehnicile de construcții. Crește rolul bolților, dezvoltarea încălzirii clădirilor datorită unui performant sistem de „calorifere“ (hypocauste), întrebuințarea „cimentului“ roman și a tehnicii apeductelor. Lungi conducte de plumb serveau apeductelor din Hispanii și din Gallii. Urbanismul Antoninilor, Severilor și al lui Aurelian nu s-ar fi putut dezvolta fără sprijinul unei tehnologii performante, chiar dacă relativ utilizate sub nivelul oportunităților oferite de ea.

Forul lui Traian este fără îndoială ultimul și cel mai grandios for imperial. A fost construit de Apollodor din Damasc după războaiele dacice și inaugurat la 1 ianuarie 112 (E.M. Smallwood, p. 32, nr. 22; *C.I.L.*, 6, 959). A fost realizat prin secționarea până la 30 de metri, probabil până la înălțimea Columnnei, a pantei colinei Quirinal. Ori, mai bine enunțat, a unui fel de șa, care unea între ele colinele Quirinal și Capitoliu. Forul lui Traian se întindea pe o suprafață de 116x95 m și constituia, cum am relevat în alt subcapitol, un vast centru administrativ și cultural. Construirea sa a fost prescrisă de pasiunea pentru glorie a lui Traian, ca și de faptul că erau saturate cele patru foruri anterioare. Forul lui Traian consta dintr-o vastă piață, *area*, presărată cu felurile edificii și monumente. Modelul a fost oferit de Forul lui Augúst. De altfel se intra în Forul lui Traian, venind din cel al lui Augúst, pe la sud, sub un arc de triumf, înălțat în 117 d.C. Două nișe de pe fiecare parte conțineau statui ale prizonierilor lui Traian, trofee, Victorii. Piața centrală era înconjurată de un zid înalt și cuprindea, pe trei laturi, un portic dublu. Acest portic încorpora exedre semicirculare. Pavajul și în general porticurile erau placate cu o strălucitoare marmoră policromă. În exedre, se aflau statui ale împărașilor precedenți și ale membrilor familiilor acestora, care completau galeria de edificii ale forului vecin, adică al lui Augúst. Pretutindeni abundau decorațiile, reliefurile, statuile. Simfonia de culori și de forme se întemeia pe alternarea albului imaculat al statuiilor cu marmora policromă și bronzul auriu. În centrul pieței, se afla statuia ecvestră colosală, din bronz auriu, a lui Traian. O imensă biserică, de fapt cea mai mare din Roma, bara la nord-vest accesul spre acest for. În biserică se desfășurau activități judiciare, administrative și de învățământ. Era prelungită de două abside semicirculare, unde s-au clădit edificii din cărămidă destinate birourilor. O inscripție alude la un scrib, care lucra într-un asemenea birou (*C.I.L.*, 15, 7191). Absida spre Quirinal susținea incizia practică în colină. Cea opusă fusese clădită din rațiuni de simetrie. Acoperișul basilicii Ulpiei era confecționat din bronz. Monedele figurează basilica: era un edificiu dreptunghiular, înălțat de la sol pe trei trepte și înzestrat cu un dublu șir de coloane, dăltuite în granit cenușiu. Încât treptele fințau pe toată lungimea clădirii și spre sala centrală, împărțită în cinci „nave“. Atât fațadele, cât și interiorul basilicii erau ornate cu statui ale unor personaje ilustre, trofee de război și statui ale dacilor învinși (E.M. Smallwood, p. 128, nr. 377). În apropierea basilicii Ulpia se aflau două biblioteci, una plină de scrieri latine, alta conținând opere literare grecești și arhivele imperiale (documente de valoare, memorii ale împărașilor, senatusconsulte, vechi edicte ale pretorilor). Bibliotecile comportau coloane și aveau două etaje. În pereții lor erau practicate numeroase nișe, în care se găseau dulapuri pline de suluri de papiri, cuprinzând operele literare și documentele de arhivă. Nu trebuie uitat că Traian nu era doar militar de geniu, ci și istoric-memorialist. Între cele două biblioteci se înalța celebra Columnă a lui Traian, la care ne vom referi mai jos. Forul lui Traian a fost conceput de Apollodor ca eminentă laic, desigur marcat de ideile de bază ale Principatului trajanic, focalizate pe „civilitate“, *ciuilitas*, și pe „vitejie“, *fortitudo*. Numai Hadrian îi va conferi o conotație religioasă, atunci când, în continuarea bibliotecilor, va edifica un templu hărăzit lui Traian divinizat și Plotinei.

Lângă Forul lui Traian, Apollodor a construit, pe panta recent secționată a Quirinalului, de fapt pe două terase și șase nivele, un vast complex multifuncțional, îndeosebi comercial, care

susținea colina tăiată. Diferitele nivele comunicau între ele prin scări. Îndrăzneala tehnică de care dă seama acest Târg al lui Traian, definit de italieni ca „i mercati di Traiano“, surprinde vizitatorul lui. Căci acest târg a fost relativ bine conservat. Primul nivel se întinde paralel cu Forul lui Traian. Cuprinde un semicerc perfect, care adăpostea unsprezece prăvălii, *tabernae*, boltite și luminate printr-o mică fereastră. La extremitățile acestui parter se află două săli semicirculare, acoperite de o demiculpoă. Aspectul primului etaj este diferit. Spre for, se află arcade, cu ferestre ale unui coridor ce deservește zece magazine întinse, unde se păstrau vinul și uleiul. Ritmul deschiderilor spre exterior al etajelor superioare se modifică într-o construcție asimetrică. Arcadele primului etaj sunt încadrate de pilaștri. În al doilea etaj, în retragere față de primul, se găseau prăvălii, astăzi distruse. Acest etaj întorcea spatele Forului lui Traian și dădea spre o mică stradă, denumită în Evul Mediu *Via Biberatica*. Etajele al treilea și al patrulea conțineau alte prăvălii. Cel de al cincilea etaj se ridică de asemenea în retragere față de cele inferioare. Aici se descoperă o sală imensă, luminoasă. Două rânduri de prăvălii o mărginesc. La un nivel superior se situează galerii, care acced la alte încăperi. Unele dintre ele serveau ca birouri administrative. Se concepuse un sistem complicat de magazine, culoare, curți interioare. De fapt, magazinele slujeau ca depozite ale mărfurilor statului, menite să fie vândute ori distribuite gratuit plebei, sau ale mirodeniilor și produselor rare, importate din Orient. Întregul complex încorporează aproape patru sute de încăperi.

Am menționat în alt subcapitol că Apollodor a construit pentru Traian la Roma două arcuri de triumf, un Odeon și un sistem ingenios de terme. Aceste terme, foarte elegante, se ridicau pe versant de colină, fiind expuse puternic la soare. Încăperile sortite încălzirii și serviciilor au fost plasate în subterane. În porticul luxoaselor terme se afixau documente oficiale și se desfășurau activități febrile (*C.I.L.*, 6, 8677; 8678; 15, 7289; 7295; 7299). Construcția lor s-a realizat în anii 104-109 d.C. Au fost clădite și alte terme mai puțin somptuoase, *Thermae Suranae*. Aceste băi publice purtau numele principalului consilier al împăratului, adică al lui Sura (DC, 68, 15; Aur. Vict., *Caes.*, 13, 8; *Epit.*, 13, 6). Totodată Traian a dispus restaurarea și amplificarea Marelui Circ din Roma, *Circus Maximus*, și a diverselor edificii ridicate sub Domițian, clădirea de noi temple. În întreaga Italie s-a făcut o performanță rețea de apeducte, poduri, șosele, porturi noi sau reamenajate. Un celebru arc de triumf, destinat glorificării prestațiilor militare ale împăratului, a fost edificat la Benevent. În toate provinciile s-a construit masiv. De pildă, încă în 100 d.C., în Numidia, la Thamugadi, a fost înălțat un somptuos arc de triumf (*I.L.S.*, 6841). Am menționat mai sus trofeul de la Adamclisi și splendidul pod de la Drobeta, construit de Apollodor.

Opera de constructor întreprinsă la inițiativa lui Traian va furniza Antoninilor și altor împărași un strălucit prototip, un glorios exemplu. Desigur, această politică urbanistică includea o anumită doză de megalomanie. În condițiile în care, chiar sub Traian, existau numeroși oameni săraci, afectați de inflație. Iuvenal semnalează existența discrepanțelor sociale, fără să se refere la strategia urbanistică. În orice caz, cea mai cunoscută realizare arhitectonică a lui Traian o constituie *Columna*, ridicată sub conducerea lui Apollodor. *Columna Traiana* prezintă, din punctul de vedere al glorificării lui Traian, însă și al unei relatări, care se voia relativ exactă, filmul grandios al războaielor dacice. Analogia cu cinematograful modern nu este deloc hazardată. Alain Michel a susținut că fresca istorică alcătuită de Tacit reprezintă o ripostă antitriumfală față de filmul Columnei. Termenii acestei antilogii pot fi inversați. *Columna* pare a da replica antitetică scrierilor lui Tacit și Iuvenal, parcă, sugerăm noi, ca o completare, mult dezvoltată, a considerațiilor, ele însele mai ales exaltante, enunțate de Pliniu cel Tânăr.

Edificarea Columnei a format momentul culminant al construirii Forului lui Traian, cum îl prezintă diverse surse epigrafice și literare. Așa-numiții *Fasti Ostienses*, deci fastele de la Ostia, reliefează faptul că Traian a dedicat, în forul său, o coloană (A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, 14, 1, pp. 201-203 = E.M. Smallwood, p. 32, nr. 22; DC, 68, 16, 3). În realitate, edificarea Columnei a început în 107, a fost terminată în 112 și inaugurată la 12 mai 113 d.C. Columna cuprinde de fapt un fel de fus enorm, în spirală, surmontat de statuia ecvestră, din bronz aurit, a lui Traian, înlocuită, în 1587, de cea a apostolului Petru. Fusul Columnei este compus din șaptesprezece enorme blocuri cilindrice și are o înălțime totală de 29,78 m și un diametru de 3 până la 3,70 m. Într-o încăpere înaltă de 6 m, lungă de 5 m, lată de 10, în legătură cu vestibulul aflat în interiorul Columnei, au fost depuse urnele care cuprindeau cenușa lui Traian și cea a Plotinei. Basoreliefurile, la origine policrome, care emerg pe tambururile de marmură ale fusului Columnei, îl vor stupefia ulterior pe împăratul Constanțiu II, în secolul al IV-lea. Aceste basoreliefuri se întind pe o lungime de 200 m, în 23 de spirale, comportând peste 150 de secvențe și aproximativ 2500 de figuri sculptate pe loc, după fixarea tambururilor. Traian apare în 60 de secvențe. Eutropiu preciza, încă din antichitate, înălțimea acestui monument (8,2). Somptuosul monument încorporează o bază cubică, din marmură de Paros, împodobită în exterior cu ilustrații ale trofeelor dacice. Deasupra intrării în Coloană, pe unul dintre bazamente, se afla inscripția care înregistra edificarea monumentului. În interiorul fusului Columnei se găsea o scară elicoidală de 180 de trepte, luminată până la vârf prin mici ferestre longitudinale. Cum am mai remarcat, filmul Columnei „derulează” (de data aceasta se justifică acest termen, adesea întrebuințat fără rost) momentele cele mai relevante ale războaielor dacice: pătrunderile lui Traian în Dacia, supunerea anumitor daci, contrariați de strategia centralizatoare a lui Decebal, bătăliile, diversiunea din 102, campania finală, asedierea Sarmizegetusei, sinuciderea regelui învins etc. Romanii construiesc poduri, caste, orașe. Iupiter îi ajută. Calmului latin îi este contrapusă dezordinea finală a dacilor. Luc Duret și Jean-Pierre Néraudau atribuiău filmului Columnei o tonalitate vergiliană. Acest film exaltă comportarea triumfală a optimului principe, însă dă seama și de momentele dificile ale războaielor dacice. S-a observat totuși că sculptorii Columnei ar fi ignorat anumite realități locale și că ar fi confundat întăriturile citadelor dacilor cu cele ale galilor. Fără îndoială, în ciuda preciziilor oferite de acest film, multe scene descumpănesc pe arheologii specialiști în Coloană. Celebră este dubla interpretare modernă a scenei hărăzite căpeteniilor dacice din momentul cuceririi capitalei lor. Își împart ei oare o otrăvă sau ultimele picături de apă de care mai dispuneau? Înclinăm spre ultima ipoteză.

Hadrian s-a delimitat, în unele privințe, de strategia politică urmată de „unchiul” său, dar a continuat o complexă activitate de constructor (megaloman?), cu toate că a inovat și într-un asemenea domeniu. Hadrian a încurajat clasicismul arhitectonic, inspirația elenică; însă, în anumite privințe, a depășit modelele grecești. Filoelenismul lui Hadrian s-a dezvăluit mai cu seamă în templul zeiței Venus-Mama, ridicat, între 121 și 135 d.C., pe un teritoriu unde anterior fusese amplasată faimoasa *domus aurea* neroniană. Împăratul Hadrian a lansat modificarea esențială a planului tradițional al templului roman: o absidă se deschidea în fundul sanctuarelor. Statuia zeiței se afla integrată contextului arhitectural. Templul era acoperit de o cupolă magnifică și cuprindea două sanctuare. Totuși cea mai revelatoare înfăptuire arhitecturală a lui Hadrian a fost imensa

Villa Hadriana de la Tibur (azi Tivoli), care marchează desăvârșirea victoriei raportate de noua mentalitate, cea a Principatului Antoninilor, oglindită de *persona* și de către *dignitas*. Într-adevăr, ceea ce izbește orice vizitator al acestui gigantic parc-palat este imensitatea lui, pentru antichitate și chiar pentru timpurile noastre. Suntem departe de micile suprafețe ocupate de casele și „palatele” Republicii și ale Principatului augusteic. Pe plan arhitectonic, tranziția spre o nouă mentalitate este ilustrată de două repere: *domus aurea* a lui Nero, ca prim jalon, și *Villa Hadriana* ca ultim reper, ca încununarea mutației spre o nouă structură mentală. Atena și Egiptul se îmbină în concepția acestui vast complex arhitectonic. De asemenea Hadrian a transformat Panteonul lui Agrippa într-un templu circular, înzestrat cu un vestibul, cu un pronaos clasic și cu o cupolă gigantică. Austerității exteriorului i se contrapune decorația interiorului, tradusă în marmore policrome. Stâlpi masivi susțin cupola. Același interior este ritmat de nișe sau exedre, flancate de coloane. Încât, în Panteon, se amalgamează filoelelismul cu o concepție arhitectonică italico-romană.

Hadrian a ornat locuințele particulare, exedrele și porticurile din *Villa Hadriana* (edificată spre sfârșitul vieții sale) cu nenumărate copii, nu tocmai foarte izbutite, ale operelor sculptorilor greci din secolele al V-lea și al IV-lea d.C. Împăratul ilustra astfel filoelelismul său. Clasicismul grec a inspirat numeroasele portrete ale amantului împăratului, tânărul bythinian Antinous, frumos și melancolic, înecat în Nil. *Villa Hadriana*, în antichitate calificată ca *Villa Tiburtina* sau *AELIA VII(II)A* (*Hist. Aug., Hadr.*, 26, 5; *C.I.L.*, 14, 3635-3637; 3911), comportă felurite construcții, mărturii ale imaginației lui Hadrian, care a dirijat personal realizarea acestui vast complex. Printre ruinele lor, înconjurată de un peisaj magnific – în antichitate aici se aflau grădini sumptuoase – se pot descoperi un teatru, o bibliotecă, terme, fântâni și nymphaeae, cu săli boltite, clădiri destinate locuirii, un bazin dreptunghiular de apă, care conduce spre un sanctuar al lui Serapis, în formă de grotă, un imens portic, un „teatru maritim” etc. Sistemul colonadelor grecești se conjugă cu bolta romană. „Teatrul maritim” este de fapt o vilă, înconjurată de un larg canal de apă circular, mărginit de un portic exterior încântător. În insula acestui teatru, în jurul atriumului central, dotat cu niște coloane, se află diverse încăperi, *tablinum*, *triclinium*, băi, o bucătărie. Spre exterior se deschid numeroase uși și ferestre. Ansamblul, definit în Renaștere ca „Piazza d’Oro”, comportă o sală octogonală cu o cupolă boltă-umbrelă, prin care se pătrunde într-o grădină pătrată, dotată cu un mozaic. Se ajunge apoi la o sală stupefiantă, ale cărei laturi sunt alternativ concave și convexe. Diverse coloane susțineau cupola, care ulterior s-a prăbușit. Analogia cu sala înzestrată cu o cupolă din *domus aurea* se impune de la sine. Acest uriaș complex dă seama atât de virtuozitatea tehnicii construcțiilor romane, cât și de ingeniozitatea lui Hadrian. Mulți savanți estimează *Villa Hadriana* drept cel mai frumos testimoniu al arhitecturii imperiale. Dar Hadrian a determinat și construirea altor edificii, precum Mausoleul imperial, foarte italic, devenit mai târziu castelul Sant’Angelo. Din nou constatăm alternanța între clasicismul elenizant și expresionismul italic. La Roma, au fost restaurate numeroase edificii, mai vechi. Pretutindeni în Imperiu, orașele au fost sumptuos decorate cu noi construcții, precum templul lui Zeus paneleonic din Atena, sanctuarul roman din Orient, care era *Traianeum*, ridicat la Pergam în cinstea împăratului defunct zeificat. Curtea de tip elenistic, cu porticuri, se conjugă cu templul de sorginte romană, întemeiat pe axialitate și simetrie perfecte. Iar la Roma, pe lângă templul lui Traian și al Plotinei, din For, probabil similar celui de la Pergam, Hadrian a dispus înălțarea celui al Matidiei, soacra sa. Templul a fost construit în Câmpul lui Marte. Alături, Antoninus Pius a ridicat

un templu al lui Hadrian divinizat. Hadrian, care a încercat să restructureze industria cărămizii, a fost un constructor pasionat. Printre altele, după moartea lui Antinous, survenită în 130 d.C., Hadrian a ridicat un obelisc al favoritului său, în Egipt, probabil strămutat la Roma sub Principatul lui Elagabal.

Spre sfârșitul secolului al II-lea, în cartierul greco-oriental al Romei, un comerciant greco-sirian, Marcus Antonius Gaiopas, a reconstruit templul zeiței siriene Atargatis. Diverse alte sanctuare ale unor zeități soteriologice greco-orientale au fost ridicate în secolele ale II-lea și al III-lea d.C. Circuri, amfiteatre, teatre au fost clădite pretutindeni în Imperiu. De asemenea, s-au ridicat noi terme, precum cele ridicate în Roma, la sud-est de Aventin, de Caracalla, între 212 și 217 d.C. Proporțiile acestor terme, întinse pe 110.000 mp, utilizabile concomitent de 160 de oameni nu au mai fost reedite de termele lui Decius. Nu numai Traian a construit apeducte. În secolul al III-lea d.C., s-a înfăptuit un mare apeduct, *Aqua Alexandriana*, care ajungea în Câmpul lui Marte, ca să alimenteze terme restaurate de Severus Alexander.

Commodus a ridicat anterior de asemenea o columnă mai sus menționată și aflată în actuala Piazza Colonna. Spre deosebire de scenele filmului Columnei lui Traian, cele prezentate pe Columna lui Marcus Aurelius, sortite glorificării campaniilor germanice ale lui Marcus Aurelius, sunt mai puțin precise și se pretează la interpretări mult mai dificil de decantat. Printre altele sunt figurate două miracole. Cel al ploii căzute peste romanii însetați și încercuși de quazi într-o câmpie bântuită de o căldură infernală. Soldații romani au băut cu aviditate și au strâns apa în coifuri și pe scuturi. *Genius* al ploii emerge pe un relief, cu mari aripi întunecate și pline de apă. Alt miracol figurează pe quazi coplesii de trăznete trimise de Iupiter. Pe de altă parte, reliefulurile acestei colonne dau seama de o curiozitate pregnantă față de Barbari. Cum am mai arătat, percepția „celuilalt”, a străinului, se afla în curs de modificare în mentalul roman. Totuși această *Columna Aureliana* înregistrează emergența unei noi lumi, ilustrate de accentuarea primejdiei barbare. Arta Columnei aureliene exprimă nu atât triumful civilizației, cât așa-ziii „sursauts d'énergie” ai acesteia, cum îi caracterizau Luc Duret și Jean-Pierre Néraudau. Forța reliefulurilor nu rezidă în continuitate, ci în succesiunea de efecte expresive, de anecdote impregnate de violență, de oroare. Chipul lui Marcus Aurelius scandează această frescă coșmarescă și parcă invită spectatorul să se infiltreze în interiorul ei. Spaima, dar și curiozitatea, mai sus evocată, „convulsează” narația filmului, exprimând deci și surpriza, pe lângă teamă și interes „etnologic”.

Cum am mai remarcat, Severii au fost constructori harnici. Senatul i-a oferit lui Septimius Severus un arc de triumf, ridicat între localul Curiei și Rostre. Are proporții impresionante și este bogat decorat, cu narații ale victoriilor dobândite de împărat și de fiii săi asupra arabilor și parților. În Forul republican acest arc făcea pendant celui al lui Tiberiu, înălțat în secolul I d.C. El restabilește primatul laturii occidentale a Forului republican. Pe patru panouri, artiștii au figurat episoade ale luptelor și ale cortegiilor triumfale, tratate în scene juxtapuse. Artiștii arcului au creat un fastuos efect de clar-obscur. De altfel, picturi trimise de Septimius Severus la Roma, de la Ctesiphon, relative la bătălii, au inspirat reliefulurile sculptate pe arc. Ceremonia triumfului lui Septimius Severus figurează pe friza îngustă care separă bolțile laterale de panourile narative, pe când Victoriile înaripate, divinități și prizonieri barbari umplu spațiul rămas liber. Același Septimius Severus a înălțat un nou palat, „casa severiană”, *domus Seueriana*. În Dacia romană, cel puțin până în 250 d.C., înfloarește arhitectura. Se dezvoltă monumentele și clădirile din Ulpia Traiana, populată de 15-20.000 de locuitori. Aurelian s-a reliefat de asemenea ca un constructor performant. Am consemnat, în alt subcapitol, începerea construirii unui imens zid de incintă,

probabil în 273 d.C., după încheierea reunificării Imperiului și după evacuarea militară a Daciei traiane. Lungimea incintei măsoară 18.837,50 m, dintre care 8 km se aflau pe terenuri care aparțineau domeniului public. Lucrările au durat unsprezece ani, fiind terminate în linii mari sub Probus (Zosim, I, 49, 2). Au fost utilizate edificii existente pe traseul incintei, deși s-a recurs puțin la exproprieri. În intervalele dintre edificiile conservate și consolidate, s-a clădit integral un zid-solid. S-a recurs la cărămidă, ansamblul de fortificații fiind dotat cu încăperi interioare și mici ferestre, cu o platformă superioară, protejată de un parapet care comportă creneluri. Sub Maxențiu și Honorius, incinta a fost consolidată, înălțată și înzestrată cu turnuri de apărare. De fapt această incintă nu putea rezista unui asediu îndelungat, dar ocrotea Roma de atacuri barbare întreprinse prin surprindere. Aurelian a întreprins o activă politică edilitară. A inițiat clădirea unor noi terme la Roma, în regiunea transtiberină (*Hist. Aug., Aur.*, 45, 2), dar și în alte părți ale Imperiului, ca în Dalmația (*C.I.L.*, 3, Supliment, 12.736). În afară de templul Soarelui, s-au construit noi castele la Roma pentru cohorțele urbane, o locuință imperială pe Quirinal, cu un portic de 1.000 de picioare, *Porticus Milliariensis*, pe care zilnic principele îl parcurgea călare (*Hist. Aug., Aur.*, 49, 1). Acest portic a fost edificat pe o veche piscină din parcul lui Salustiu. Era format din două galerii, acoperite cu boltă. La Roma și în alte locuri, Aurelian a construit edificii utile populației, ca instalații destinate distribuțiilor alimentare (*C.I.L.*, 6, 1156), forul din Ostia (*Hist. Aug., Aur.*, 45, 2); au fost reparate diverse șosele din provincii²⁷.

Dezvoltarea învățământului și a culturii

Procesul de școlarizare intensivă a populației Imperiului, declanșat încă anterior, de la sfârșitul Republicii și mai ales începând din secolul I d.C., continuă să progreseze substanțial în veacurile al II-lea și al III-lea. Nici nu s-ar fi putut pune în operă aculturația, în pofida municipalizării sistematice, utilizării în exclusivitate a limbii latine în armată, difuzată în continuare de veterani, după lăsarea la vatră, dacă sistemul școlar nu ar fi promovat idiomul stăpânitorilor Imperiului. În întregul Occident și în peninsula balcanică, dar și în Dacia, școlarizarea se baza pe limba latină. Cu siguranță, în Orientul elenofon școlarizarea presupunea îndeosebi limba greacă. Cu toate acestea, și aici se învăța limba latină în școli, prin excelență în formele superioare de educație. Subsistă cele trei forme tradiționale de învățare, însă se dezvoltă nuclee de învățământ superior întreținut, salarizat, de statul imperial. Astfel se făurește baza viitoarelor universități municipale sau de stat, care se vor propaga și cristaliza în secolul al IV-lea d.C. În orice caz, începuturile renașterii celtice și rezistența la romanizare din Africa proconsulară nu pot stingheri cu adevărat latinizarea Imperiului. Cum a arătat Marcel Le Glay, secolele al II-lea și al III-lea, ca și primul veac de altfel, reliefează o „civilizație a scrisului“, fundată pe alfabetizarea accelerată a mulțimilor. Înțelepciunea focalizată pe alianța dintre retorică și filosofie, făuritoare de „bărbat erudit în mod cetățenesc“, *uir ciuilliter eruditus*, năzuia spre *humanitas*, ca rod al formației intelectuale și morale, obținute datorită instrucției realizate sub egida filosofilor și a retorilor. De altfel, Paul Petit a definit secolul al II-lea d.C. ca veacul profesorilor, iar regretatul Pierre Grimal l-a caracterizat ca evul sofistilor.

Cum am semnalat, în subcapitolul anterior, Traian a creat în fastuosul său For laic două biblioteci. La rândul său, Hadrian a construit la Roma un *Athenaeum*, adică un ateneu, ca locaș al retorilor și al intelectualilor vremii. Iar Marcus Aurelius a înființat la

Atena o catedră de retorică și patru catedre de stat, rezervate celor patru școli filosofice majore: Academia postplatoniciană, Liceul peripatetician, stoicismul din Portic, epicureismul din Grădina lui. Reiterăm notația că filosofia și retorica interferează în scrieri grecești, precum cele ale lui Favonius și Aelius Aristide, care promovau noul ideal umanist complex. Am reliefat de asemenea că se generalizează un tip unitar de învățământ, axat pe bilingvismul și biculturalismul greco-latin, pe un ideal existențial, care imita modul de viață din Roma. Desigur, tipul de educație dezvoltat în timpul lui Marcus Aurelius nu echivalează cu acela promovat sub August. El a evoluat în continuare în secolul subsecvent, dar fără a comporta o ruptură, o discontinuitate manifeste.

Încă sub Principatul lui Traian fervoarea culturală implică diverse științe. Se dezvoltă cercetările matematice și astronomice, reprezentate mai ales de Nicomachos din Gerasa. Înregistrează progrese geografia, ilustrată îndeosebi de Marinus din Tyr, autorul unei hărți a lumii cunoscute. Prosperă studiul de geografie „matematică”, pe când propășesc raporturile dintre astronomie și cunoașterea completă a lumii. Claudius Ptolemaeus din Alexandria se consacră studiilor astronomice și Galienus scrie tratate de medicină. Galienus era fiul unui arhitect și matematician din Pergam. Primise o bogată instrucție filosofică, însă nu aderase la nici o școală filosofică. Dimpotrivă, partizan al observației pragmatice, reprobaser logica lui Aristotel. A devenit medicul lui Marcus Aurelius și al lui Commodus Galienus, a practicat observația clinică, disecția, metoda experimentală. A studiat organele omului, respirația, circulația sângelui în artere. Și-a păstrat reputația până în secolul al XVII-lea și este considerat exponentul principal al științei medicale antice.

Dreptul cunoaște o expansiune remarcabilă. Sub Traian, se dezvoltă școala juriștilor proculienii, ilustrată de Pegasus, Lucius Neratius Priscus și Iuventius Celsus. Printre sabinieni se remarcă Iavolenus Priscus. Diferențele dintre cele două mari școli de juriști tind să se estompeze. Nu pot fi cantonați în nici o școală de drept Gaius, Quintus Cervidius Scaevola și Ulpius Marcellus. Proliferează manuale de învățământ al dreptului, *Institutiones*, și comentarii exegetice. Aceste tipuri de scrieri și diverse monografii, eflorescența dreptului în general ating apogeul sub Severi, când se distinge Papinian, adică Aemilius Papinianus, rudă a împărătesei Iulia Domna și prieten al lui Septimius Severus, care îl desemnează ca prefect al pretorienilor, între 205 și 212. Cei mai notabili elevi ai lui Papinian au fost Ulpian și Paulus, autori a numeroase scrieri de drept. Papinian scrie zece cărți de exegeză (*Disputationes*), două cărți de *Institutiones* și numeroase comentarii, inclusiv optzeci și una de cărți hărăzite Edictului Perpetuu, alcătuit de juriștii lui Hadrian. Sub Severus Alexander, Modestinus încheie seria juriștilor celebri. Fără îndoială, crește pretutindeni numărul bibliotecilor publice și private. Sub Traian, la Roma bibliotecile sunt conduse de Lucius Iulius Vestinus. Se dezvoltă bibliotecile în diverse orașe, ca la Efes și la Dyrrachium (*C.I.G.*, 5900; *C.J.L.*, 3, 431). Concomitent, proliferază librăriile. Pliniu cel Tânăr constată cu plăcere că scrierile sale se vând cu succes în librăriile de la Lugdunum. El reliefează că gloria literară prilejuiește o adevărată nemurire (Plin., *Ep.*, 2, 10, 4). Funcționau librării și în Britannia. La Roma se organizase un oficiu de aprovizionare cu papir ca material de scris, *ratio chartarum*. Recitațiile operelor literare, care pregătesc editarea lor, ajung să obosească publicul ce le ascultă: adesea spectatoriilor lor aleargă dintr-o sală de recitare în alta, ca să răspundă măcar parțial numeroaselor invitații pe care le primesc (Plin., *Ep.*, 2, 10, 4). De aceea câteodată nici nu mai ascultă cu atenție operele recitate, în sălile pe care le frecventează. Când Passenus Paulus, autor de elegii, își începe recitația declamând „Priscus ceri”, Iavolenus Priscus, mai sus menționat, distrat, neînțelegând că recitarea debutase și crezând că poetul i se adresa lui, strigă din sală „eu nu cer nimic”, *ego uero non iubeo* (Plin., *Ep.*, 6, 15, 2)

Învățământul de toate gradele rămâne liber, autonom. Catedrele de stat sunt încă puține. Există desigur anumite catedre municipale, dar în general învățământul este privat, încât profesorii trăiesc mai cu seamă din onorariile vărsate lor de către elevi. Numai sofistii sunt cu adevărat privilegiați. Ei erau mai bine plătiți, scutiți de poveri municipale și beneficiau de promovări spectaculare, în ordinele ecvestru și chiar senatorial. În orașele de baștină și chiar la Roma recitau panegirice, minușios elaborate din punct de vedere stilistic. Retorul african Fronto se bucură de o celebritate aproape excesivă, ca profesor și prieten al lui Marcus Aurelius. Deosebit de remarcabilă se dovedește expansiunea culturii grecești. Cum de fapt am observat mai sus, Atena îndeplinea funcția de centru al învățământului retoric și al filosofiei. A privilegiat-o Hadrian, dar și miliararul everget Herodes Atticus. Asia Mică a fost, în ultimă instanță, târâmul celei de a doua sofistice, ilustrate de Dion din Prusa sau Chrysostomul și ulterior de Polemon și de Aelius Aristide din Smyrna. Arrian din Nicomedia este una dintre mințile cele mai solide ale epocii, alături de Pausanias, Appian din Alexandria etc. Toți sofistii contribuie substanțial la uniformizarea unei culturi programatic ecumenice. Marcus Aurelius ca împărat-filosof a tras profit din expansiunea celei de a doua sofistice, însă și din lecțiile lui Fronto. Marcus Aurelius și-a început Principatul prin reînnoirea și stimularea celei de a doua sofistice.

Tocmai Aelius Aristide, în cuvântarea prilejuită de panatheneele de la Atena, din 167 d.C., elogiază vechile virtuți ale Atice și declară că civilizația fusese cândva făurită de Hercule-Herakles, ajutat de Teseu. Toți sofistii celebrează virtuțile Atenei, unde Hadrian crease un Panhellenion. La sfârșitul secolului al II-lea d.C., Philostrat din Lemnos va schița istoria sofisticii, marcată de două mari secvențe: o primă etapă, de care dăduseră seama, în secolele al V-lea și al IV-lea d.C., Gorgias, Demostene, Eschine, și o alta inaugurată de Niketas din Smyrna, contemporan al lui Pliniu (*V. soph.*, 1, 1; 19). Incontestabil, Philostrat se gândea la rolul jucat de elocință în dezvoltarea cetăților. Philostrat frecventează mai sus menționatul cerc cultural-politic generat în saloanele literare ale Iuliei Domna, care nu se mulțumea să fie proclamată *Augusta*, calificată și „mama auguștilor”, „a senatului”, „a patriei”, „a castrului”, *mater Augustorum*, *mater senatus*, *mater patriae*, *mater castrorum*. Iulia Domna l-a solicitat pe Philostrat să scrie nu numai *Viețile sofistilor*, ci și *Viața lui Apollonios din Tyana*, profet păgân legendar, trăitor în secolul I d.C., figurat de el ca ascet pitagorician, taumaturg, magician. Această hagiografie comportă divagații filosofice și religioase, pendinte însă de un strălucitor ideal moralizator. În secolul al III-lea, vor prolifera scrieri similare, impregnate de elemente chaldeene, pitagoriciene și chiar iraniene. Atunci apar tratate ca *Asclepius*, atribuit cândva lui Apuleius, și circulă *Oracolele chaldeene*. Atunci se dezvoltă *Gnosa*, de fapt cunoaștere mistică și explicare alegorică a Lumii și a Oamenilor, la care ne-am referit într-un alt subcapitol. Această gnosa putea fi atât creștină, cât și păgână. Interferau valențe iraniene, chaldeene, iudaice, extrase din Vechiul Testament, și ulterior împrumuturi din Evanghelii și din Apocalipse apocrife. Am arătat că fundamentală era antinomia lume sensibilă, degradată, satanică/ versus/ lume divină. Dumnezeu ori divinitatea supremă era conceput ca Ființa superioară fără nume, asistată de Mama-Fecioară și de Fiu, Omul primordial sau Logosul. Sub această triadă s-ar fi situat îngerii și demonii (ființe cerești decăzute și scufundate în Materie). Gnosa dă seama de o ebuliție spiritual-mistică, generatoare de stranii fermenti cultural-religioși-filosofici.

Noua sofistăcă impune limba elenă ca principal idiom de cultură. Încât o practică latinofoni, ca însuși Marcus Aurelius, deși el împărțasea preocuparea lui Fronto pentru salvagardarea limbii

latine. Împăratul-filosof considera prezervarea latinei ca o îndatorire politică. Marcus Aurelius se închina de virtuțile retoricii. Cu toate că sofistiți l-au slujit cu fidelitate. De altfel, el a încredințat conducerea catedrei de retorică, pe care o înființase la Atena, sofistului Theodotos. Împăratul a izbutit să reconcilieze atenienii cu Herodes Atticus. La moartea lui Theodotos, catedra ateniană de retorică a fost preluată de Hadrianos, fenician din Tyr și elev al lui Herodes Atticus. Personaj bizar, deosebit de talentat, Lucian din Samosata, născut către 120 d.C., convertit la filosofie în 160 d.C., a fost o strălucită figură de literat și erudit, oarecum izolat. În numeroase scrieri, inclusiv în *Satire Menippeae* și în dialogi, el a persiflat aproape toate filosofiele, religiile și mai cu seamă superstițiile. Pare marcat de cinism, dar, în ultimă analiză, Lucian s-a învederat a fi fost produs al noii sofistici, după opinia noastră.

Învățământul, cultura, educația nu numai că nu regresează în secolul al III-lea d.C., ci prosperă, în plină criză a Imperiului. Gordianus I, Balbinus, Gallienus, Tacitus au fost împărați cultivați. Filip Arabul îi ocrotise pe Plotin și pe retorul Nikagoras. Poetul Nemesianus din Cartagina și-a dedicat versurile cinegetice fiilor lui Carus. Însăși Zenobia s-a înconjurat de intelectuali de marcă. Opinăm că nici Aurelian nu a fost indiferent față de cultură. Mai ales sub influența considerabilă exercitată asupra sa de soția Ulpia Severina, exaltată de legende monetare și de inscripții (*C.I.L.*, 3, 472; 5, 29; 3330; 9, 2327; 11, 2099; *C.I.G.*, 2349; *Année Épigraphique*, 1894, nr. 59; 1900, nr. 145). Secolul al III-lea a fost – cel puțin în egală măsură cu secolul precedent – veac al profesorilor. *Cu sagacitate, M. Rostovzev a reliefat că niciodată până atunci educația nu pătrunsese atât de profund în viața socială.* Propagarea instrucției elementare a dobândit nivelul său cel mai înalt în întreg Imperiul. În Egipt funcționau chiar mici școli rurale pe lângă temple.

Filosofia continuă să se dezvolte cu pregnanță. Cu toate acestea, ea tinde tot mai sensibil să se deschidă larg impactului religios, receptării masive a astrologiei, magiei, taumaturgiei și teurgiei, misticismului fervent. Încă din secolul al II-lea d.C., se propagă diverse misteriofilosofii. Concomitent, limba greacă devine idiomul aproape exclusiv în care se exprimă filosofii. Cu toate că mai mulți autori latini asumă metode și idei filosofice, ajungând, ca în cazul lui Apuleius, să profeseze ostentativ în latinește o misteriofilosofie. Însă două mărci fundamentale par a caracteriza filosofia secolelor al II-lea și al III-lea d.C.: tendința spre un anumit eclectism, spre fuzionări, ori măcar interferențe între doctrine diferite, și, parțial, ca un epifenomen al întăririi religiozității și al aceluiași eclectism, estomparea, uneori chiar abandonarea, speculațiilor metafizice pure, gnoseologiei laice în favoarea moralei și a misteriofilosofiei. În secolul al II-lea, subsistă toate școlile filosofice tradiționale. Cum am arătat, împărații încurajează substanțial școlile de filosofie de la Atena. Subsistă stoicismul, ilustrat de Epictet, a cărui învățătură radicală, intransigentă, se va regăsi în scrierile lui Arrian. Iar împăratul Marcus Aurelius își exprimă gândirea cu eleganță și sagacitate. Chiar Plutarh încearcă să reconcilieze tradiția platoniciană cu stoicismul. Subsistă epicureismul, ai cărui scolarhi sunt ocrotiți de împărați și de împărătese.

Dar, desigur, potențarea religiozității îl stânjenește încă din secolul al II-lea d.C. Cinicii sunt deosebit de activi, chiar virulenți. Privilegiază conferințele improvizate, la răspântiile străzilor, în care preconizează idei provocatoare, antisociale. Chiar Dion Chrysostomul suferă influența unui cinism moderat. Sub Marcus Aurelius militează pentru cinism Oenomaus de Gadara, Demonax

din Cipru și predicatorul ambulant Maximos din Tyr, adept al moralei pragmatice și al virtuților socratice. Am constatat mai sus propagarea unui pitagorism ascetic, mistic. Se menține de asemenea Liceul peripatetician-artistotelic. Reapare scepticismul filosofic, prevalent în ideile medicilor greci. Sextus Empiricus consideră că nu putem dobândi adevărul și că trebuie condamnat dogmatismul, fără drept de apel.

Platonismul comportă o evoluție sinuoasă, relevantă pentru spiritualitatea vremii. Noua Academie probabilistă și antidogmatică marchează în profunzime metodologia și ideile marelui Tacit. Ea este asumată de asemenea de ciceronizantii Pliniu cel Tânăr și Suetoniu. Cu toate acestea, platonismul comportă noi inflexiuni, tributare misteriofilosofiei vremii încă în opera lui Plutarh. Acest scriitor și gânditor elenofon nu numai că preia idei stoice, dar pledează pentru o religiozitate manifestă. Plutarh studiază isianismul, face concesii unei daimonologiei stranie și dualismului de sorginte iraniană, focalizată pe antiteza dintre Bine și Rău. Superstiții ciudate și un monoteism filosofic se intersectează în operele sale. În latinește, Apuleius profesează un platonism mistic, care prefigurează neoplatonismul. Asumă inflexiuni pitagoreice și îndeosebi pledează pentru fuziunea dintre platonism și isianism. Și el militează pentru daimonologie. Secolul al III-lea include reculul puternic al epicureismului, estomparea stoicismului. Se remarcă doi filosofi. Ne referim la Cassius Longinus, născut către 220 și executat în 273 d.C., pentru că susținuse rezistența antiromană a Zenobieii. Opera acestui fost profesor de la Atena este slab cunoscută. În schimb, este bine cunoscută gândirea lui Plotin.

Plotin creează ultima filosofie profană a antichității, adică neoplatonismul, care va exercita impact și asupra creștinismului. Plotin se născuse în Egipt, la Lycopolis, pe la 203-204 d.C. A avut ca maeștri pe platonicienii mistici Numenius din Apamea și pe Ammonius Saccas (175-244 d.C.). A studiat la Alexandria, unde a avut drept condiscipol pe Origene. După ce urmasse expediția din Orient a lui Gordianus III, s-a stabilit, în 244-245 d.C., la Roma, unde, timp de zece ani, a predat ca profesor, fără să scrie. A continuat apoi să predea, dar a ajuns „vioara întâia” a cercului cultural-politic al Saloninei și al lui Gallienus. Sub presiunea Saloninei, a dictat elevilor săi cincizeci și patru de tratate filosofice, în definitiv meditații și rod al dialogului cu auditorii, cunoscute sub numele de *Enneade*. Spiritualist fervent, Plotin își propunea să comenteze ideile lui Platon și să exorteze la virtute. Plotin a fost un bun profesor, un ascet vegetarian, care își disprețuia trupul, un predicator fervent, însă și un diriguitor de conștiințe, un confesor păgân. În doctrina sa, fundamental mistică, interferează idei platoniciene, ca și pitagoriciene, aristoteliciene, stoice. Plotin pledează cu vigoare pentru un monoteism filosofic sau un semimonoteism, centrat pe ideea Unității Ființei infinite și transcendente a Divinității, degajate de materie și de lumea noastră, cea a aparențelor. Sistemul neoplatonician admite trepte ierarhizate, situate sub Ființa supremă, astre superioare, daimoni sublinari, aflați deasupra zeilor politeiști. Această Ființă supremă ar exista în oameni, încât frecventarea templelor nu ar fi recomandabilă. Este indispensabilă o viață interioară ferventă și efortul moral, înlesnit de ascetism. Viața cotidiană ar trebui astfel străbătută încât să se prilejuiască extazul, comuniunea între lumea sensibilă și forma eternă, contemplarea Gândirii divine. Plotin a murit în 270 d.C., în Campania. Elevul său preferat, Porphyrios din Tyr (232-305 d.C.), a publicat operele maestrului, o biografie a lui Plotin, un tratat anticreștin. Alți neoplatonicieni – ca Iamblichos din Chalkis (280-330 d.C.), matematician și filosof, care a pledat cauza

oracolelor, astrologiei, riturilor magice – dezvoltă până la exces interpretările alegorice și teurgice. S-a ajuns la echivalarea divinității supreme cu Soarele ori cu o forță superioară acestuia. Nu numai că neoplatonismul a trimis reverberații în gândirea a lui Marius Victorinus și lui Augustin, în pofida anticreștinismului fanatic al neoplatonicienilor, însă a înrăuit mithraismul. Sub incidența valorilor Imperiului târziu, neoplatonicienii căutau pretutindeni sacral²⁸.

Literatura, circuli, curentele stilistice

Literatura secolelor al II-lea și al III-lea este caracterizată de o evoluție sinuoasă, extrem de variată, febrilă, efervescentă. Am constatat cât de bogat și de diversificat a fost contextul cultural, ilustrat de o dezvoltare exponențială a recitațiilor, librăriilor, bibliotecilor și formelor de învățământ. *Secvența istorică inițială conotează unul dintre vârful, dintre culmile literaturii latine.* Ne referim la epoca lui Traian, comparabilă ca valoare cu secolul Scipionilor, cel al lui Cicero, al lui August și epoca lui Nero. O judecată total eronată, de altminteri enunțată de multă vreme, aprecia epoca lui Traian ca o perioadă slabă în materie de literatură, marcată de opere mediocre. Totuși încă Rudolf Hanslik atrăgea atenția că în acest „secol al lui Traian” și-au scris operele Tacit și Plutarh. Într-adevăr, este absurd să se estimeze ca mediocru un segment istoric, în care și-au alcătuit scrierile autori ca genialul Tacit, cel mai valoros prozator latin, dacă nu cumva antic, considerat de noi, în repetate rânduri, ca Homerul prozei greco-romane. Însă, în aceeași vreme, *aetas*, și-au redactat operele Iuvenal, Dion Chrysostomul, Suetoniu, Pliniu cel Tânăr, Plutarh, însuși împăratul Traian memorialistul și și-a încheiat activitatea Marțial.

Creativitatea literară a continuat să se dezvolte. Ne gândim în primul rând la literatura greacă necreștină, dominată de noua sofistică, la care nu ne vom mai referi. Trebuie totuși adăugați Apian ori Applanos din Alexandria (aproximativ 100-170 d.C.), cetățean roman și cavaler sub Hadrian, autor al unei ample istorii romane în 24 de cărți, încheiată în jurul anului 160. Din jumătatea conservată a acestor *Romaikāi Historiai* rezultă, pe lângă interesul pentru adversari ai Romei ca samniții, gallii, punii, macedonenii, o cronică pertinentă a războaielor civile romane (133-31 î.C.). La rândul său, Pausanias (aproximativ 115-180 d.C.) a întocmit o *Călătorie*, o perieghază, în *Grecia*, în 10 cărți, unde furnizează prețioase informații privitoare la istoria, geografia și cultura cetăților elenice. Totuși autori elenofoni străluciți se vor manifesta de asemenea sub Severi și sub urmașii lor. Deosebit de remarcabil este Cassius Dio Cocceianus, fiu de senator, el însuși senator roman, consul în 229 d.C., alături de împăratul Severus Alexander. Provenea din Bithynia, adică dintr-o provincie elenofonă, unde se încercase odinioară o implantare latină. A scris o monumentală istorie romană, *Romaikāi Historiai*, în optzeci de cărți, conservată fie în formă originală, fie prin rezumate bizantine; în această operă, istoriograful glorifică dezvoltarea Romei, în optică senatorială, dar fidelă Severilor. Ea constituie pentru noi izvor fundamental pentru cunoașterea Republicii, a Principatului și a războaielor daco-romane. Ceva mai tânăr decât Cassius Dio, Herodian sau Herodianos (165-255 d.C.), greco-sirian, a scris o istorie neterminată a succesorilor lui Marcus Aurelius, până în 238 d.C. și în opt cărți, care cuprinde de asemenea digresiuni etnografice și religioase. Activitatea istoriografică de limbă elină este ilustrată și de atenianul Herennios Dexippos (aproximativ 210-275). A scris o istorie universală, *Chronikā*, în douăsprezece cărți, până în 269-270 d.C., o istorie a diadohilor și o narare a

invaziilor barbare din 238-270 d.C., notabil de interesante, dar conservate numai fragmentar. Cum am mai observat mai sus, literatura de limbă greacă a fost bogată. Acum, în secolele al II-lea și al III-lea d.C., se scriu principalele romane grecești erotice sau umoristice. Ele înregistrează un remarcabil succes de public. Ne referim mai ales la tineri și la publicul feminin. Numeroase scrieri creștine continuă să fie redactate în grecește. Origene (185-253 d.C.), considerat un timp ca Socratele creștin, profesor la Alexandria, întemnițat în vremea persecuțiilor lui Decius, declarat eretic în 553 d.C., în cele 2.000 de lucrări ale sale – exegetice, doctrinare, apologetice etc., inclusiv prima ediție critică a Vechiului Testament – încearcă o sinteză între ideile creștine și filosofia elenistică. Efortul lui Origene fusese precedat de scrierile lui Titus Flavius Clemens (aproximativ 150-215 d.C.).

Literatura latină parcursese o traiectorie mai ciudată, mai puțin constantă. După strălucitele performanțe din epoca lui Traian, proza latină artistică profană nu mai comportă decât un singur geniu pluriform. Ne referim desigur la Apuleius, autor de discursuri strălucite, de scrieri filosofice și de romane valoroase (inclusiv *Metamorfozele*). Deși istorici ca Florus și Iustin, erudiți ca Fronto și mai ales Aulus Gellius alcătuiesc opere interesante. Poezia necreștină înregistrează o artă de sorginte neoterică, încă în secolul al II-lea. Pentru ca în veacul următor ea să performeze prin poemul anonim hărăzit veghei Venerei, *Peruigilium Veneris*, și prin scurtele poezii ale lui Pentadius. La care se adaugă erudiție versificată. Pe de altă parte, sub Severi, Marius Maximus Perpetuus Aurelianus, guvernator de provincii și consul în 223, întocmește o vastă culegere de biografii ale împărașilor, de la Nerva până la Elagabal, de obediență suetoniană, din care s-au păstrat doar fragmente, care denotă o valoare certă. *Se pregătea astfel cel de al treilea clasicism și literatura renașterii constantino-theodosiene. Eclipsa relativă a prozei păgâne este compensată de expansiunea remarcabilă a celei creștine.* Într-adevăr, părinții Bisericii încep să scrie în latinește. După fermecătorul dialog *Octavius* al lui Minucius Felix, alcătuiește o operă variată, monumentală, de apologie și de reflecție moral-predicătoare, Tertullian. Scrierile lui Quintus Septimius Florens Tertullianus, redactate între 197 și 222 d.C., dintre care se detașează „Apologia”, *Apologeticum*, dau seama de un talent viguros, intransigent, vehement, al unui „homme en colère”, cum a fost definit, de o polemică colorată, de patină expresionistă. În secolul al III-lea d.C., eforturile lui Tertullian au fost urmate de prozatori precum Ciprian, Amobius, ori de poetul Commodianus. În timp ce literatura creștină greacă pune accentul pe dimensiunile teologice, doctrinare, pe logică, scrierile latine ale Părinților Bisericii insistă asupra moralei și argumentelor juridice.

Evantaiul speciilor literare a fost prin urmare destul de bogat. Arta declamatorie și preocupările retorice îmbibă în continuare întreaga literatură, inclusiv cea creștină. Istoriografia, analistică, memorialistică, îndeosebi biografică, își conservă statutul privilegiat. Este utilizată pregnant epistolografia literară, exprimată îndeosebi de Pliniu cel Tânăr și de Fronto, ca și de autorii creștini. Sub Traian, ca subspecie a biografiei, se manifestă relatarea morții unor personaje celebre, așa-numiții *exitus*. Prosperă literatura de erudiție și didactică, în proză și în versuri. Chiar operele apologetice și exortative ale Părinților Bisericii aparțin, în mare măsură, genului didactic, de erudiție și de îndrumare a muritorilor. Satira, care, începând de la Persius, luase locul saturei, consemnează pe cel mai talentat exponent al său, Iuvenal sau Iuvenalis, maestru al indignării și al ironiei. Tenta satirică ori parasatirică este ilustrată și de autorii creștini. În sfârșit, se dezvoltă o

poezie lirică grațioasă, proaspătă și pitorească. Teatrul nu este părăsit, deși nu ni s-au păstrat operele care l-au ilustrat. Dezvoltarea, evoluția literară, a fost, în sensibilă parte, pendinte de activitatea cercurilor cultural-politice, *circuli*.

Cum am reliefat în capitolele și subcapitolele anterioare, în acești *circuli*, frecvența de oameni politici și de litere, de profesori, chiar de clienți de condiție modestă, se fabrica codul socio-cultural. *Circuli* se reunesc în continuare în casele și conacele de la țară ale „leader”-ilor. De altfel, tocmai Tacit stăruie asupra incidenței exercitate de *circuli* asupra vieții sociale, cotidiene, literare a Romei (Agr., 43, 1; An., 3, 54, 1). În *circuli* se citeau și dezbăteau operele literare ale membrilor lor. Cercul Helvidiilor, practic destructurat și „laminat” sub Domițian, încearcă să se refacă după întoarcerea din exil a Fanniei, văduva primului Helvidius și a lui Iunius Mauricus, fratele lui Arulenus Rusticus. Ei nu se mulțumesc să pledeze cauza unui stoicism intransigent, ci reclamă răzbunarea exemplară a victimelor Flavienilor și pedepsirea exemplară a marilor delatori. Ei nu înțelegeau că vremurile se schimbaseră și că Antoninii doreau reconcilierea civică (oare această situație nu prefigurează nimic din timpurile noastre?). Nu au obținut însă nimic. Până la urmă, Pliniu cel Tânăr, care începuse prin a admira limbajul coroziv, ironia acidulată a exponenților acestui *circulus* (Ep., 4, 22, 3-6), și însuși Tacit s-au delimitat de acești intransigenți și i-au reprobat direct, ori indirect, diminuând, bagatelizând simbolurile lor (Plin., Ep., 1, 5; 2, 13, 3; 11; Tac., Agr., 42, 6). Optica acestui cerc a fost numai parțial cooptată de cercul Avidiilor, condus de Avidius Quietus și de nepotul acestuia, Avidius Nigrinus, pretendent nefericit la acapărarea Principatului. A eșuat și acest cerc, în ciuda susținerii lui Tacit. La polul opus, se situau nostalgicii lui Domițian, foștii delatori, grupați în jurul lui Marcus Aquilius Regulus. Ei se pronunțau pentru reconciliere, preconizau stilul nou și blamau cu severitate pe zadarnicii răzbunători. Ca și cercul Helvidiilor, acest *circulus* dispare către 108-110 d.C. Între acești *circuli* vehemenți s-au situat cercuri minore, precum cel al Valeriilor, cârmuit de Marcus Valerius Paulinus, consul în 103 sau 104 d.C., și al Antoninilor, dirijat un timp de fostul consul Arrius Antoninus, de Marcus Annus Verus, socrul lui Antoninus Pius și bunicul lui Marcus Aurelius, de juristul Lucius Neratius Priscus. Îi susțineau Ceionii, din care se vor trage succesorul desemnat al lui Hadrian și împăratul Lucius Verus. Dar cel mai puternic *circulus* al vremii era patronat de însuși Pliniu cel Tânăr, secondat de numeroși scriitori și gestionari ai Imperiului, printre care, ca „vioara a doua” a cercului, se număra și Tacit. În acest cerc se recomandau atât clasicismul, cât și deschiderea spre alte opțiuni estetice. După moartea lui Pliniu, o parte dintre exponenții acestui cerc s-au regrupat în *circulus* monitorizat de influentul cavaler Septicius Clarus, secondat de Suetoniu. Sprijinirea lui Hadrian și suportul conferit clasicismului au interferat în activitatea acestui *circulus*. Sub Hadrian și ceilalți Antonini, demersul cercurilor cultural-politice pare să fi fost simțitor fragilizat, cum am semnalat în alt subcapitol, mai puțin diversificat. Însuși împăratul Hadrian a asamblat, la curtea sa, un asemenea *circulus*, de altminteri foarte deschis opțiunilor estetice felurite. Fronto a făurit un cerc, considerabil mai coerent, care propovăduia cauza preeminenței aticismului arhaizant și a neoterismului. De altfel poezii neoterici își aveau un adevărat ceneacu, mai mult decât un *circulus*. Sofiștii s-au divizat în mai mulți *circuli*. Pe de altă parte, atât în grecește, cât și în latinește continuă să înflorească o literatură strălucită. Este foarte posibil ca Ulpia Severina, la curtea lui Aurelian, și ulterior Probus să fi înfiripat un *circulus* frecventat de istorici, mai târziu folosiți ca surse de *Historia Augusta*, și de poeții erudiți ai vremii. În mediile creștine din Africa proconulară și chiar la Roma „papilor”, dar anterior la Alexandria lui Clemens și Origene, se conturau tendințe spre alcătuirea unor *circuli* creștini.

În definitiv, am constatat mai sus, prin excelență când ne-am referit la artele plastice și la arhitectura celor două secole în cauză, însă și la cercuri, în ce fel se profilau opțiunile estetice și curente stilistice. Cum am reliefat în mai multe rânduri, secolul al II-lea debutează cu prevalența stăruitoare a celui de al doilea clasicism. Cu toate că, în ambele veacuri, filonul expresionist, câteodată subiacent, în alte cazuri manifest, ostentativ exprimat, nu încetează să-și pună amprenta pe artele plastice, pe arhitectură și chiar pe diferite opere literare. Urmașii lui Quintilian, ca Pliniu cel Tânăr și Suetoniu, cultivă simetria, armonia părților, *conuenientia*, controlul raționalizant al expresiei literare, precum și admirarea marilor modele clasice. Aceste aspirații nu împiedică „vânarea” expresivității, sub incidența stilului nou, și, firește, abandonarea frazei-perioadă, ori receptarea unor vocabule străine de ciceronism. Cum am remarcat în alt subcapitol, regăsim acest al doilea clasicism în verismul sever al Forului lui Traian și în austeritatea, care se voia minuțioasă, exactă, senină a Columnei. Este limpede că Apollodor constituia un adept convins al celui de al doilea clasicism. Pe de altă parte, Traian însuși, în scrisorile sale, se exprima clasicizant, ca și Dion Chrysostomul, care privilegia culoarea pregnantă, dar rămânea fidel eleganței rafinate, armonioase și standardelor tradiționale, când recurgea – în plin discurs compus în proză – la invocarea muzelor, a lui Apollo și a zeiței elocinței. Parcă ar fi scris o epopee. Concomitent, valențe expresioniste se deslușesc din abundență în satirele lui Iuvenal. Este însă adevărat că, în antichitate, spre deosebire de epos, literatura satirică și parasatirică nu a fost îndeobște receptivă la opțiunile și la controversele estetice. Istoriografia dispunea de asemenea de propria autonomie stilistică. Ceea ce a facilitat efortul genialului Tacit de a pune în operă o sinteză stilistică. El s-a învederat un „salustian”, *Sallustianus*, dar totodată admirator al lui Titus Livius, de la care a împrumutat diverse elemente. Spre mijlocul veacului, dobândește un statut privilegiat aticismul arhaizant, menționat și în capitolul anterior. Hadrian părușe tentat de aticismul arhaizant. Noua sofistică greacă era clasicizantă și aticistă. De fapt, în căutarea purismului, aticiștii urcă în timp până la tiparele arhaice. Aticismul arhaizant latin este dirijat de către Fronto și dobândește aderenți mai ales printre erudiți și teoreticieni. Fanatic al filologiei și al enciclopedismului, Aulus Gellius, în „Noaptele atice”, *Noctes Atticae*, deși cunoștea perfect literatura clasică, preferă, ca și Fronto, lui Cicero pe Cato cel Bătrân și admiră analiștii arhaizanți. De asemenea admira parcă mai sensibil pe Ennius decât pe Vergiliu. Mișcarea frontoniană a dobândit o vocație umanistă, dar a marcat, în măsură redusă, prozatorii artiști. Apuleius rămâne fidel clasicismului în majoritatea scrierilor sale. Totuși aticismul arhaizant își pune pecetea, cel puțin parțial, pe o mare parte din textul *Metamorfozelor*. Totodată, în legătură cu aticismul arhaizant, se dezvoltă cel de al doilea neoterism, practicat de poeții păgâni, cel puțin până la mijlocul secolului al III-lea d.C. Scriitorii creștini adoptă de asemenea clasicismul, ilustrat plenar de Minucius Felix, dar stileme expresioniste se lasă ușor decelate în operele lui Tertullian și ale poetului Commodianus (care recurge la metrică și gramatică populare). Stilul nou, de factură neasianistă, nu dispare, cel puțin în secolul al II-lea, deși îl reprobau toți erudiții, de la Quintilian la Aulus Gellius. Florus se formează, tot sub Traian, ca retor partizan fervent al stilului nou și al noii retorici. El susținea că retorul este, în școala sa, un adevărat rege. Citește cu elevii săi poeme prin care se formează elocința și spiritul acestora (*Voap.*, 3, 8). Strategia stilistică a epitomei istorice a lui Florus – în care unele episoade sunt concomitent discursuri de

aparatură și tragedii în miniatură – aderă clar la stilul nou. Proliferează limbajul hiperbolizant, multicolor, sentențios, până în pragul narcisismului stilistic. Epitomatorul Iustin practică de asemenea scriitura stilului nou. Bizară emerge tendința lui Epictet și a adepților lui de a amalgama stilul nou și exprimarea colocvială, presărată cu vulgarisme, împrumutate limbii grecești populare din faimoasa *koiné*²⁹.

NOTE

¹ Pentru „secolul” lui Traian și al Antoninilor, vremurile Severilor și împărașilor efemeri, pentru gloria și destabilizarea civilizației greco-romane, vezi Roberto Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, 2 vol., Messina, 1926-1927, II, p. 320; Pierre Grenade, „Le règlement successoral d'Hadrien”, *Revue des Études Anciennes*, 52, 1950, pp. 258-277; G. Starr, *Civilisation and the Caesars*, London-New York, 1965, p. 255; Ronald Syme, *Tacito*, trad. ital. (a ediției engleze mai sus citate), de Carla Marocchi Santandrea, 2 vol., Brescia, 1967-1971, pp. 29; 289; 329; K. Loewenstein, *op. cit.*, p. 238; Léon Homo, *Le siècle d'or de l'Empire Romain, Les Antonins (96-192 d.C.)*, ed. revizuită de Charles Pétri, Paris, 1969, *passim*; M. K. Thornton, „Hadrian and His Reign”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 2, Berlin-New-York, 1975, pp. 432-476; Jean-Pierre Martin, *Le siècle des Antonins*, Paris, 1977, pp. 9-10; 126-128; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 15-19; 433; *id.*, *Il saeculum Traiani*, pp. 301-321; Mary Taliaferro Boatwright, *Hadrian and the City of Rome*, Princeton, 1987, pp. 5-18; Maria Pilar Gonzalez-Conde, *La guerra y la paz bajo Trajano y Adriano*, Madrid, 1991, pp. 38; 71-72; 106; 134-135; 172.

² Pentru scurta, dar agitata și interesantă „domnie” a lui Nerva, ca și pentru adoptarea lui Traian, vezi R. Paribeni, *op. cit.*, I, pp. 14; 48-52; 78; 80-84; 124; 129-130; 132-139; B. Henderson, *Five Roman Emperors. Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Trajan, A.D. 69-117*, Cambridge, 1927, pp. 176-177; Albino Gazetti, *Nerva*, Roma, 1950; *id.*, *Impero*, pp. 314-319; G. Biraghi, „Il problema economico del regno di Nerva”, *La Parola del Passato*, 1951, pp. 257-273; R. Syme, *Tacito*, pp. 13-16; 19-21; 24; 30-33; 49-55; 68; 74-75; 83-84; D. Kienast, „Nerva und der Kaisertum Trajans”, *Historia*, 17, 1968, pp. 51-71; P. Grimal, *Civilizația*, p. 74; P. Petit, *op. cit.*, pp. 153-155; J.-P. Martin, *op. cit.*, pp. 10-11; J. Devreker, *op. cit.*, pp. 228-229; 241-242; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 90-109; *id.*, „Traian și moștenirea neroniană”; *Culegere de Studii de Civilizație Romană*, București, 1979, pp. 29-45, în special pp. 30-31; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 154; M. Le Glay, *Empire*, p. 192; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 65-66. Este posibil ca Traian însuși să fi impus 27 ianuarie ca dată a morții lui Nerva, ca să statueze o simetrie între ziua adopțiunii și cea a asumării întregii puteri. DC, 67, 12 include un ecou al consensului general, prilejuit de adaptarea lui Traian, când opinează că, încă din 91 d. C., presagiile anunțau Principatul lui Traian. Oricum Traian străbătuse întreg Imperiul: avea mulți simpatizanți în aproape toate legiunile.

³ Relativ la Principatul lui Traian, vezi C. De la Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, Paris, 1877; Jérôme Carcopino, „La table hypothécaire de Veleia et son importance historique”, *Revue des Études Anciennes*, 23, 1921, pp. 287-303; *id.*, *Impérialisme romain*, Paris, 1934; cap. II: *Un retour à l'impérialisme de conquête: l'or des Daces*, pp. 73 și urm.; *id.*, „Lusius Quietus, l'homme de Qwynn”, *Istros. Revue Roumaine d'Archéologie et d'Histoire Anciennes*, 11, 1934, pp. 5-9; *id.*, *Passion et politique chez les Césars*, Paris, 1958, cap. V: *Le bâtard d'Hadrien et l'hérédité dynastique chez les Antonins*, pp. 143-222; R. Paribeni, *op. cit.*, *passim*; B.

Henderson, *op. cit.*, *passim*; M. Rostovzev, *op. cit.*, *passim*; Julien Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114-117)*, București, 1937; Franz Cumont, „Trajan kosmokrator“, *Revue des Études Anciennes*, 42, 1940, pp. 408-411; *id.*, „De l'or des Daces (1924) au livre de Laure Bolin (1958). Guerre et or, or et monnaie“, *Mélanges Carcopino*, Paris, 1966, pp. 445-475; F.A. Lepper, *Trajan's Parthian War*, Oxford-London, 1948; L. Vidman, *Fasti Ostienses*, Praga, 1957, *passim*; Rudolf Hanslik, „Ulpius“, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, supliment la X, 1965, col. 1032-1102; P. Garnsey, „Trajan's alimenta, some Problems“, *Historia*, 1968, pp. 367-381; R. Syme, *Tacito*, *passim*; K.N. Waters, „Traianus Domitiani Continuator“, *American Journal of Philology*, 90, 1969, pp. 385-405; H. Ursu, *Traian*, București, 1970; Dumitru Tudor, *Figuri de împărași romani*, București, 1974, pp. 5 și urm.; P. Petit, *op. cit.*, pp. 155-159; J.-P. Martin, *op. cit.*, pp. 11-12; 33-40; E. Cizek, *Traian și moștenirea neroniană*, pp. 20-45; *id.*, *Epoca lui Traian*, pp. 151-436; *id.*, *Il saeculum Traiani*, pp. 303-311; 316-321; *id.*, „À propos de la guerre parthique de Trajan“, *Latomus*, 53, 1994, pp. 376-385, dar și *id.*, „Cotitura lui Traian din 112 e.n.“, *Revista de Istorie*, 36, 1982, pp. 372-383; Emil Condurachi, „La Dacia romana e i suoi problemi strategici e politici“, *La Dacia Preromana e Romana. I. Rapporti con l'Impero. Colloquio Italo-Romano (Roma, 18-19 novembre 1980)*, Roma, 1982, pp. 99-108; *id.*, *Daco-Romana antiqua. Études d'archéologie et d'histoire ancienne*, ed. de Zoe Petre, București, 1988, pp. 146-155; M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 413-425; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 155-156; M. Pilar Gonzalez-Conde, *op. cit.*, pp. 12-13; 20-26; 31-38; 40-51; 55-57; 61-69; 72-73; 82; 93-94; 107-108; 114; 123-135; 147-148; 162-176; Mario Pani, *Potere e valori*, pp. 141-200; Marcelo Tilman Schmitt, *Die römische Aussenpolitik des 2. Jahrhunderts n. Chr.*, Stuttgart, 1997, pp. 13-131; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 66-68. În ce privește Lusius Quietus, vezi și Aurel Iordănescu, *Lusius Quietus*, București, 1941; Leiva Petersen, „Lusius Quietus. Ein Reitergeneral Trajans aus Mauretanien“, *Das Altertum*, 14, 1968, pp. 211-217. Referitor la influența femeilor casei imperiale și îndeosebi a Plotinei, vezi Hildegard Temporini, *Die Frauen am Hofe Trajans. Ein Beitrag zur Stellung der Augustae im Principat*, Berlin-New-York, 1978, pp. 1-220.

⁴ Iată textul acestei epigrame, greu de tradus în altă limbă: „suflețel plimbăreț, dulcișor, oaspete și însoțitor al trupului; vei purcede acum în alte locuri, palidule, rece ca piatra, goluț, căruia îi plăcea să glumească!“, *animula uagula blandula hospes // comesque corporis // quae nunc abibis in loca // pallidula rigida nudula // nec ut soles dabibis iocos!* (*Hist. Aug., Hadr.*, 25, 9). În ce privește exegeza modernă, a se vedea Hermann Dessau, „Die Vorgänge bei der Thronbesteigung Hadrians“, *Kiepers Festschrift*, Berlin, 1888, pp. 89 și urm.; *id.*, „C. Julius Quadratus Bassus, Klient des jüngeren Plinius und General Trajans“, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Abteilung*, 3, 1934, pp. 3-86; B.W. Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Hadrian*, London, 1923; R. Paribeni, *op. cit.*, II, pp. 294-321; L. Perret, *Essai sur la carrière d'Hadrien avant son avènement*, Paris, 1935; A. Iordănescu, *op. cit.*, pp. 63-78; Bernard d'Orgeval, *L'empereur Hadrien, oeuvre législative et administrative*, Paris, 1950; S. Perowne, *Hadrian*, London, 1960; A. Garzetti, *Impero*, pp. 358; 393-396; 400-419; 678-679; Ronald Syme, „Hadrian, the Intellectual“, *Les empereurs romains d'Espagne* (colocviiu C.N.R.S.), Paris, 1965, pp. 243-253; *id.*, *Tacito*, pp. 78-79; 304-323; *id.*, *Danubian Papers*, București, 1971, pp. 68; 163; André Piganiol, „La politique agraire d'Hadrien“, *Les empereurs romains*, pp. 135-146; B. d'Ors, „La signification de l'oeuvre d'Hadrien dans l'histoire du droit romain“, *ibid.*, pp. 147-161; L. Homo, *Les Antonins*, pp. 51; 89; 109; J. Carcopino, *Passion*, pp. 171-187; P. Petit, *op. cit.*, pp. 12-13; 41-46; E. Cizek,

Epoca lui Traian, pp. 427-433; *id.*, „L'éloge de Caius Avidius Nigrinus chez Tacite et le complot des consulaires“, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1980, pp. 276-284; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 68-70.

⁵ Pentru Antoninus Pius și Principatul său, vezi W. Hutt, *Antoninus Pius*, 2 vol., Praga, 1933-1936; J. Oliver, *The Ruling Power, A Study of the Roman Empire in the Second Century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides*, Philadelphie, 1953; G. Giannelli - Santo Mazzarino, *Trattato di Storia Romana*, Roma, 1956, pp. 207; 212; A. Garzetti, *Impero*, pp. 461-469; 690-695; Hans-Georg Pflaum, „Tendances politiques et administratives au II-e siècle de notre ère“, *Revue des Études Latines*, 42, 1964, pp. 112-121; P. Petit, *op. cit.*, pp. 162-164; J.-P. Martin, *op. cit.*, pp. 13-14; 46-48; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 158; Pierre Grimal, *Marc Aurèle*, Paris, 1991, pp. 95-161; Ramsay Marc Mullen, *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest and Alienation in the Empire*, ed. a 2-a, London-New-York, 1992, pp. 263-268; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 70-73.

⁶ În privința lui Marcus Aurelius și a Principatului gestionat de el, a se vedea H.D. Sedgwick, *Marcus Aurelius. A Biography*, Oxford, 1921; Ulrich von Willamowitz-Möller, *Kaiser Marcus*, Berlin, 1931; P. Lambrechts, „L'empereur Lucius Verus. Essai de réhabilitation“, *L'Antiquité Classique*, 3, 1934, pp. 173-201; A. Cresson, *Marc Aurèle*, ed. a 2-a, Paris, 1942; Julien Guey, „La date de la pluie miraculeuse (172 après J.-C.) et la colonne Aurélienne“, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 60, 1948, pp. 105-127; 61, 1949, pp. 93-118; *id.*, „Encore la pluie miraculeuse“, *Revue de Philologie*, 22, 1948, pp. 16-62; A.S.L. Farquarson, *Marcus Aurelius, His Life and his Word*, ed. a 2-a, Oxford, 1952; *id.*, *The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius*, ed. a 2-a, 2 vol., Oxford, 1968; I. Carrata-Thomes, *Il regno di Marco Aurelio*, Torino, 1953; Charles Parain, *Marc Aurèle*, Paris, 1957; A. Garzetti, *Impero*, pp. 502-545; 704-707; A. Birley, *Marcus Aurelius*, Boston-Toronto, 1966; T.D. Barnes, „Hadrian and Lucius Verus“, *Journal of Roman Studies*, 57, 1967, pp. 65-79; G.R. Stanton, „The Cosmopolitan Ideas of Epictetus and Marcus Aurelius“, *Phronesis*, 13, 1968, pp. 183-195; P.A. Brunt, „Marcus Aurelius in his Meditations“, *Journal of Roman Studies*, 64, 1974, pp. 1-20; P. Petit, *op. cit.*, pp. 297-303; 308-314; W. Lameerie, „L'empereur Marc Aurèle“, *Problèmes d'Histoire du Christianisme*, 5, Bruxelles, 1976, pp. 1-54; J.-P. Martin, *op. cit.*, pp. 14-15; 48-50; M.L. Astrita, *Avidio Cassio*, Roma, 1983; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 158-160; P. Grimal, *Marc Aurèle, passim*; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 244-249; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 73-76. În legătură cu uzurparea lui Avidius Cassius, s-a remarcat că Faustina îl detesta pe Pompeianus, cel mai influent dintre ginerii săi, și se temea că acesta îl va înlătura pe Commodus după moartea lui Marcus Aurelius. Avidius Cassius s-ar fi prefăcut de acord cu Faustina, dar cunoștea personalitatea lui Commodus și considera că trebuia evitat neapărat accesul acestuia la Principat. În legătură cu portretul fizic al lui Marcus Aurelius, Pierre Grimal observă că muzeul Capitoliului posedă un bust al împăratului-filosof, aflat la prima tinerețe, care figurează un adolescent cu un chip emaciat, prelung, impregnat de o anumită melancolie. Iconografia imperială idealizează înfățișarea lui Marcus Aurelius. Pe Columna Aureliană, fizionomia împăratului este însă mai realist redată. Emerge ca mai puțin tânăr, mai puțin senin. Ridurile de pe frunte sunt marcate și barba (căci purta barbă!) este mai puțin armonios tăiată. Alte portrete îl reprezintă ridat și cu un obraz care nu mai este emaciat.

⁷ Pentru Commodus și „domnia“ sa, vezi Jean Gagé, „L'Hercule impérial et l'Amazonisme de Rome à propos des extravagances religieuses de Commode“, *Revue de l'Histoire et de Philosophie religieuse*, 1954, pp. 243-273; *id.*, *Les classes sociales*, pp. 203-206; *id.*,

„L'assassinat de Commode et les sortes Herculis“, *Revue des Études Latines*, 1968, pp. 280-303; *id.*, *Basileia. Les Césars, les rois d'Orient et les „mages“*, Paris, 1968, pp. 238-245 (conținutul astral al heraclismului commodian); A. Garzetti, *Impero*, pp. 554-562; Geza Alföldy, „Die Friedensschluss des Kaiser Commodus mit den Germanen“, *Historia*, 1971, pp. 84-109; P. Petit, *op. cit.*, pp. 304-308; 312; J.-P. Martin, *op. cit.*, pp. 15; 51-52; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 160-161; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 240-247; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 76-77.

⁸ Relativ la această funestă criză, a se vedea G.M. Bersanetti, „Su Pescenino Nigro: Nigro contra Pertinace?“, *Aegyptus*, 39, 1949, pp. 76-90; H.G. Pflaum, *Essai*, pp. 451-454 (Pertinax); H.G. Kolbe, „Die ritterliche Laufbahn des Kaisers Pertinax an Hand einer neuen Inschrift aus Brühl bei Köln“, *Akte IV. International Kongr. für Griechisch und Latein Epigraphik*, Wien, 1964, pp. 185-191; Geza Alföldy, „Herkunft und Laufbahn des Clodius Albinus in der Historia Augusta“, *Historia Augusta-Colloquium*, Bonn, 1968, pp. 19-38; A. Birley, „The Coups d'État of the Year 193“, *Bonner Jahrbuch*, 69, 1969, pp. 247-280; J. Fitz, „Die Personalpolitik des Septimius Severus im Bürgerkrieg von 193-197“, *Alba Regia*, 10, 1969, pp. 69-86; P. Petit, *op. cit.*, pp. 325-328; 339; J.-P. Martin, *op. cit.*, p. 15; *id.*, *Pouvoir et religions de l'avènement de Septime Sévère au concile de Nicée (193-325 ap. J.-C.)*, Paris, 1998, pp. 13-18; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 162; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 99-101.

⁹ Cu privire la Septimius Severus și la Principatul său, vezi M. Platnauer, *The Life and Reign of the Emperor L. Septimius Severus*, Oxford, 1918; J. Haselbröck, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Severus*, Heidelberg, 1921; Mason Hammond, „Septimius Severus, Roman Bureaucrat“, *Harvard Studies of Classical Philology*, 51, 1940, pp. 137-173; G.J. Murphy, *The Reign of the Emperor L. Septimius Severus from the Evidence of the Inscriptions*, Philadelphie, 1945; T. D. Barnes, „The Family and Career of Septimius Severus“, *Historia*, 16, 1967, pp. 87-107; A. Birley, *Septimius Severus, the African Emperor*, London, 1971; P. Petit, *op. cit.*, pp. 325-330; H. Temporini, *op. cit.*, pp. 39-234; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 162-163; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 236; 244; 247; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 18; 38-42; 47; 51; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 101-105. Jocurile seculare din 204 d.C. s-au desfășurat la intervalul normal de 110 ani, adică la 220 de ani după cele organizate de Augúst. Ele au fost celebrate cu o pompă deosebită, mai ales că de fapt coincideau cu *decennalia*, adică zece ani de Principat. S-au descoperit numeroase fragmente din *acta*, adică din procesele verbale ale ceremoniei. Jocurile seculare au avut loc între 31 mai și 3 iunie. A fost implicată întreaga familie imperială, inclusiv cuscruțului lui Septimius Severus, Plautianus, și Pluntilla, fiica acestuia și soția lui Caracalla. 110 matroane romane, soții de senatori, membre ale familiei imperiale, însă și plebeiene, oferă banchete și ofrande zeilor, mai ales Iunonei *Regina*, ocrotitoarea lor supremă. Întreaga Romă se concentrează în jurul familiei imperiale. În a treia zi, punctul culminant al jocurilor seculare, se formează o procesiune, *pompa*, care se îndreaptă inițial spre Palatin. Elementul principal l-a constituit un cor de 27 de adolescenți și 27 de fecioare, ca pe vremea lui Augúst. Acest cor a cântat *Carmen saeculare*, compus pentru jocurile din 17 î.C. de către Horațiu. Erau invocați Apollo și Diana, spre a asigura fecunditatea ogoarelor și gloria militară a Romei. Într-o etapă subsecventă, *pompa* se deplasează spre Capitoliu, unde procesiunea execută din nou cântul lui Horațiu, în fața templului lui Iupiter. Totodată s-au organizat numeroase spectacole sportive (*ludi*) de mai multe categorii. Ele s-au încheiat printr-o fastuoasă „vânătoare“, *uenatio*, de fiare, urmată de o procesiune finală. S-au respectat formele cele mai arhaice ale ritualului.

¹⁰ După știința noastră, nu există nici o monografie hărăzită lui Caracalla. A se vedea totuși A. Maricq, „La chronologie des dernières années de Caracalla“, *Syria*, 34, 1957, pp. 297-302; A.

Calderini, *I Severi. La crisi dell'impero nel III-a secolu*, Bologna, 1959, pp. 87-98; G. Walser-Th. Pekary, *Die Krise des römischen Reiches*, Berlin, 1962, pp. 11-15; P. Petit, *op. cit.*, pp. 330-331; 352-354; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 162-164; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 233; 242; 247; 249; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 29-55; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 105-106. În privința faimoasei *constitutio Antoniniana*, a se vedea Alvaro d'Ors, „Estudios sobre la *Constitutio Antoniniana*”, V. Caracalla y la unificación del Impero“, *Emerita*, 24, 1956, pp. 1-26; G. Giannelli - S. Mazzarino, *op. cit.*, III, pp. 397-398; Christian Sasse, *Die Constitutio Antoniniana. Eine Untersuchung über den Umfang den Bürgerrechtsverteilung auf Grund des Pap. Giessen* 40, Wiesbaden, 1958, *id.*, „Literaturübersicht zur *Constitutio Antoniniana*“, *Journal of Jur. Pap.*, 1962, pp. 109-149; *ibid.*, 1963, pp. 329-365; R. Rémondon, *La crise de l'Empire romain, de Marc Aurèle à Anastase*, ed. a 2-a, Paris, 1970, p. 274; M. Mazza, *Lotti sociali e ristaurazione autoritaria nel III secolu d.C.*, Catania, 1970, pp. 519-520; William Seston, „La citoyenneté romaine“, *Rapports du XIII-e Congres International des Sciences Historiques*, Moskva, 1970, pp. 1-18; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 204-205; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 118-120. În orice caz s-a renunțat la menționarea tribului în starea civilă și s-a adoptat sistemul celor trei nume de către toți. A crescut masiv numărul Aureliilor, gentiliciul împăratului, asumat de noii cetățeni. În Egipt, înainte de edictul lui Caracalla, nu s-au constatat decât 28 de cetățeni romani, dintre care 11 erau veterani. În Orient cetățenii romani fuseseră încă minoritari. Chiar anumiți evergeți locali erau recompensați nu prin cetățenie romană, ci prin onoruri municipale, scrisori ale guvernatorilor etc. Chiar în Grecia, la Coronia, printre cei 76 de efebi, înregistrați în 246 d.C., numai 22 posedau gentilicii ale unor familii care dobândiseră cetățenia înainte de edictul lui Caracalla. Este foarte probabil că ignorarea limbii latine explică această situație din Orient, pentru că în Occident difuzarea cetățeniei era mult mai semnificativă. Deși și în Vest existau arii rurale nemunicipalizate, unde locuitorii nu obținuseră cetățenia. În orice caz, la Doura-Europos, în Mesopotamia, printre soldații romani cunoscuți în anii 214-216 d.C., trei sferturi erau Aurelii. Subsistau însă și câțiva peregrini. Cu siguranță, cum arată Yves Roman, unitatea religioasă a lumii romane, în practicarea aceluiași culte, indiferent de complexitatea și de eterogenitatea obârșiei lor, urma să genereze efecte pozitive, religioase, magice și politice. Stăpânirea lumii fusese dăruită romanilor din pricina unui raport privilegiat cu zeii. Unitatea lumii romane trebuia faptuită sub privirile divinităților. Pe de altă parte, reiterăm observația că se cheltuia foarte mult pentru distracțiile împăratului și pentru campaniile lui militare. Solda militarilor fusese mărită cu 50%. Pe de altă parte, dacă denari ai Iuliei Domna figurează pe Isis alăptând pe Horus egiptean, cu legenda „Fericirea secolului“, *SAECVLI FELICITAS (R.I.C., IV, 577)*, Caracalla, declarat „iubitor al lui Serapis“, *Philoserapis*, a început construirea la Roma, pe colina Quirinal, a unui gigantic templu dedicat lui Serapis. Scări monumentale conduceau spre acest templu. Era prima oară când se ridica un sanctuar al zeilor egipteni în zona pomeială a Romei. Pentru că *Iseum Campense* (din Câmpul lui Marte) se afla în afara incintei sacre a Orașului.

¹¹ Pentru Macrinus, vezi H. von Petrikowitz, „Opellius“, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 18, 1939, col. 540-558; E. Pasoli, *Iulius Capitolinus (SHA)*, *Opilius Macrinus*, Bologna, 1968; P. Petit, *op. cit.*, pp. 331-332; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 164; Y. Roman, *op. cit.*, p. 106. Referitor la moartea Iuliei Domna, vezi H. Temporini, *op. cit.*, p. 233.

¹² Am constatat cât de nocive fuseseră căsătoriile între rude foarte apropiate din familiile aristocratice și imperiale romane. Începând chiar după cel de al doilea război punic. Dar extazul mistic, impermeabil la realitățile romane, dereglarea psihică ale lui Elagabal nu se datorau și unor căsătorii consanguine din interiorul familiei sacerdoților de la Emessa? Relativ la Elagabal, vezi

M. Lambertz, „Varius Avitus“, *Real-Encyclopädie*, VIII A, 1955, col. 391-404; T. Optendrenk, *Die Religionspolitik des Kaisers Elagabal im Spiegel der Historia Augusta*, Bonn, 1968; P. Petit, *op. cit.*, pp. 332-333; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 164; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 106-107; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 89-91 (care semnalează monede bătute de Elagabal, având legende ca „sacerdote neînvins augúst“, *INVICTVS SACERDOS AVG(ustus)* și „supremul sacerdot augúst“, *SVMMS SACERDOS AVG(ustus)*, înregistrate de *R.I.C.*, IV, 88; 146, ca și altele de factură ostentativ solară, ca „sacerdote al zeului Soare Elagabal“, *SACERD(os) DEI SOLIS ELAGAB(al)* ori „sfântului Zeu Soare Elagabal“, *SANCT(o) DEO SOLI ELAGABAL: R.I.C.*, IV, 131; 143. Încât Sol este convertit în manifestarea limpede a zeului El Gabal, ca divinitate supremă care tinde să ia locul lui Iupiter. Inscriptii oficiale menționează, înaintea consemnării titlului de *pontifex maximus*, calitatea lui Elagabal de „sacerdot suprem al Soarelui Neînvins“, *sacerdos amplissimus inuicti Solis Elagabali* (*I.L.S.*, 473; 475). Deși, pe monede, apar și legende tradiționale, sortite legitimării Principatului lui Elagabal. A se vedea și cercetările lui André Chastagnol privitoare la *Historia Augusta* și la principii consemnați de ea. Oricum ar sta lucrurile, Elagabal are scuza vârstei sale adolescentine.

¹³ *Historia Augusta* atribuie lui Severus Alexander cele patru virtuți cardinale, care, de la Augúst, caracterizau un bun împărat: clemența, spiritul de dreptate, pietatea și *uirtus*, atât fizică, militară, cât și morală. Ilustra astfel iluziile senatorilor, care încă mai credeau zadarnic în viitorul ordinului lor. Pentru Severus Alexander, a se vedea A. Jardé, *Études critiques sur la vie et le règne de Sévère Alexandre*, Paris, 1925; W. Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar, 1952, pp. 245-254; G. Walser-Th. Pekary, *op. cit.*, pp. 15-17; P. Petit, *op. cit.*, pp. 333-335; 343; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 164; Eugen Cizek, *L'empereur Aurélien et son temps*, Paris, 1994, p. 53; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 107-108; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 26; 83-84. Severus Alexander a îmbogățit templul isiac din Câmpul lui Marte cu statui de bronz și monumente hieroglice. El l-a onorat și pe Iupiter Heliopolitanus, la origine Baal ocrotitor al orașului Heliopolis-Baalbek: Pe platoșa unei statui a lui Severus Alexander de la Carnuntum, unde acest zeu avea un templu, este figurat Iupiter Heliopolitanus între doi tauri. Deasupra erau reprezentate victorii, care simbolizau aspirațiile militare ale suveranului.

¹⁴ Pentru acești împărați și uzurpatorii lor, vezi E. Stein, „Julius“, *Real-Encyclopädie*, X, 1919, col. 755-770; G. Bersanetti, *Studi sull'imperatore Massimino il Trace*, Roma, 1940; A. Theodorides, „Les XX viri consulares ex s.c. rei publicae curandae en 238 de notre ère“, *Latomus*, 6, 1947, pp. 31-43; G. Giannelli-S. Mazzarino, *op. cit.*, III, pp. 318-329; K. Gross, „Decius“, *Real-Encyclopädie*, III, 1957, col. 611-629; T. Kotula, „L'insurrection des Gordiens et l'Afrique romaine“, *Eos*, 51, 1959-1960, pp. 197-211; Julien Guey, „Autour des Res gestae diuini Saporis I“, *Syria*, 38, 1961, pp. 261-274; G. Walser-Th. Pekary, *op. cit.*, pp. 17-24; A. Bellazza, *Massimino il Trace*, Genova, 1964; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 292-294; *id.*, „Les organisations des iuvenes en Italie et en Afrique du début du III-e siècle au Bellum Aquiliense, 238 apr. J.C.“, *Historia*, 1970, pp. 232-258; J.M. York, „The Image of Philip the Arab“, *Historia*, 1972, pp. 320-332; P. Petit, *op. cit.*, pp. 445-451; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 210-212; E. Cizek, *Aurélien*, p. 34; *id.*, *Mentalități*, p. 240; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 26; 29; 51-52; 69; 76; 83; 85; 113-115.

¹⁵ Pentru Principatele și personalitățile lui Valerian și lui Gallienus, vezi L. Wickert, „Licinius“, *Real-Encyclopädie*, XIII, 1926, col. 488-495; *id.*, „Licinius“, *ibid.*, col. 350-360; Michel Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée*, Paris, 1937, pp. 175-182; 207-211; L. De Regibus, *La monarchia militare di Gallieno*, Recca, 1939, pp. 95-101;

G. Matthew, „The Character of Gallienic Renaissance“, *Journal of Roman Studies*, 1943, pp. 65-70; Eugenio Manni, *L'impero di Gallieno, contributo alla storia del III secolo*, Roma, 1949; G. Pugliese-Carratelli, *L'età di Valeriano e di Gallieno, Appunti di storia romana*, Pisa, 1951; G. Lopuszanski, „La date de la capture de Valérien et la chronologie des empereurs gaulois“, *Cahiers de l'Institut d'Études Polonaises en Belgique*, 9, 1951, pp. 6-32; E. Birley, „The Equestrian Officers of the Roman Army“, *Roman Britain and the Roman Army*, Kendal, 1953, pp. 133-171; A. Calderini, *op. cit.*, pp. 393-402; 435-447; 591-593; F. De Martino, *op. cit.*, IV, pp. 115-118; G. Walser-Th. Pekary, *op. cit.*, pp. 16-31; 44-49; 70-75; Jean Lafaurie, „La chronologie des empereurs gaulois“, *Revue Numismatique*, seria a 6-a, 1964, pp. 91-127; *id.*, „L'Empire gaulois. Apport de la numismatique“, *A.N.R.W.*, Berlin-New York, 1975, II, 2, pp. 853-1012; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 250; 261-263; 359; *id.*, „Programme d'italicité et nostalgie d'hellénisme autour de Gallien et de Salonine. Quelques problèmes de paideia impériale au III-e siècle“, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (A.N.R.W.)*, Berlin-New York, 1975, II, 2, pp. 828-852; *The Cambridge Ancient History*. XII. *The Imperial Crisis and Recovery (C.A.H.)*, A.D. 193-234, lucrare de echipă, Cambridge, 1965, pp. 151; 168-169; 172-173; 181-185; 197; 211; 223-231; J. Fitz, *Ingenuus et Régalien*, Bruxelles, 1966; A. Alföldi, *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Darmstadt, 1967, pp. 1-31; 52-54; 239-281; J.-P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris, 1969, pp. 197-287; 409-419; 478-482; P. Petit, *op. cit.*, pp. 451-453; 471-481; Michel Christol, „Les règnes de Valérien et de Gallien (253-268): travaux d'ensemble, questions chronologiques“, *A.N.R.W.*, Berlin-New York, 1975, II, 2, pp. 803-827; *id.*, *Essai sur l'évolution des carrières sénatoriales dans la 2-e moitié du III-e siècle ap. J.-C.*, Paris, 1986, pp. 9; 36-54; 105; 149; 190-192; 276-278; *id.*, „Armée et société politique dans l'Empire romain au III-e siècle ap. J.-C. (de l'époque sévérienne au début de l'époque constantinienne)“, *Civiltà Classica e Cristiana*, 9, 1988, pp. 169-204; mai ales 185-204; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 212-217; E. Cizek, *Aurélien*, pp. 59-80; *id.*, *Mentalități*, pp. 139-140; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 47-52; 69-71; 77.

¹⁶ Pentru Claudius II, vezi Léon Homo, *De Claudio Gothico Romanorum imperatore (268-270)*, Paris, 1903; P. Damerau, *Kaiser Claudius II Gothicus*, *Reiheft 1a Klio*, 33, 1934; J. Schwartz, „La mort de Claude II le Gothique“, *Historia*, 22, 1973, pp. 358-362; privitor la Aurelian, vezi Th. Rohde, *Die Münzen des Kaisers Aurelianus, seiner Frau Severina und der Fürsten von Palmyra*, Miskolcz, 1881; Léon Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien (270-275)*, Paris, 1904; F. Groag, „Domitius“, *Real-Encyclopädie*, V, 1905, col. 1347-1419; G. Downey, „Aurelian's Victory over Zenobia at Immac, AD. 272“, *Transactions of American Philological Associations*, 81, 1950, pp. 57-68; G. Giannelli-S. Mazzarino, *op. cit.*, III, pp. 240; 245-246; 373-375; Clementina Gatti, „La politica monetaria di Aureliano“, *La Parola del Passato*, 77, 1961, pp. 93-106; R.A.C. Carson, „The Reform of Aurelian“, *Revue Numismatique*, seria a 6-a, 7, 1965, pp. 225-235; E. Will, „Le sac de Palmyre“, *Mélanges Piganiol*, III, Paris, 1966, pp. 1409-1416; Robert Turcan, „Le délit des monétaires rébellés contre Aurélien“, *Latomus*, 28, 1969, pp. 948-959; G.H. Halsberghe, *Le Cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972; G. Walser-Th. Pekary, *op. cit.*, pp. 50-53; Mireille Corbier, „Les circonscriptions judiciaires de l'Italie de Marc Aurèle à Aurélien“, *Mélanges de l'École Française de Rome et d'Athènes*, 85, 1973, pp. 609-690; L. Polverini, „Da Aureliano a Diocleziano“, *A.N.R.W.*, Berlin-New York, 1975, II, 2, pp. 1013-1035; G. Sotgiu, „Aureliano (1960-1972)“, *ibid.*, pp. 1039-1061; Lucas Cozza, „Osservazioni sulle mura aureliane a Roma“, *Analecta Romana Instituti Danici*, 16, 1987, pp.

25-52; E. Cizek, *Aurélien*; relativ la Tacitus, vezi Ernst Hohl, „Vopiscus unde die Biographie des Kaisers Tacitus“, *Klio*, 11, 1911, pp. 172-229; 284-324; M. Salomon, „Chronology of Gothic Incursions into Asia Minor in the III-rd Century A.D.“, *Eos*, 59, 1971, pp. 109-139, în special pp. 137-138; Eugen Cizek, „La succession d'Aurélien et l'échec de Tacite“, *Revue des Études Anciennes*, 93, 1991, pp. 109-122; referitor la monedele acestor împărași, de la Claudius II la Florianus, vezi J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 19-22; 48-93; privitor la Probus, vezi J. Vogt, *Die Alexandrinischen Münzen. Grundlegung einer Alexandrinischen Kaisergeschichte*, I, Stuttgart, 1924, pp. 218-219; G. Vitucci, *L'imperatore Probo*, Roma, 1952; R. Rémondon, „Un nouveau document concernant Probus“, *Revue de Philologie*, 28, 1954, pp. 199-210. Cu privire la toți acești ultimi principi și la politica lor, a se vedea M. Rostovzev, *op. cit.*, *passim*; M. Besnier, *op. cit.*, *passim*; J. Gagé, *Les classes sociales*, *passim*; J. Lafaurie, „Chronologie impériale de 249 à 285“, *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1965, pp. 139-154, în special pp. 141-145; *id.*, *L'Empire gaulois*, pp. 905; 986-987; *id.*, „Réformes monétaires d'Aurélien et de Diocletien“, *Revue Numismatique*, seria a 6-a, 17, 1975, pp. 73-131; sir Ronald Syme, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford, 1971, *passim*; P. Petit, *op. cit.*, pp. 453-457; 486-490; M. Christol, *Armée*, pp. 193-202; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 214-219. Cu foarte mult folos se pot consulta André Chastagnol, „Sur la chronologie des années 275-287“, *Mélanges de Numismatique, d'Archéologie et d'Histoire Offerts à Jean Lafaurie*, Paris, 1980, pp. 75-82; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 48-55.

¹⁷ Cu privire la prosperitatea păcii romane, *Pax romana*, până la 235 d.C., vezi P. De Francisci, *Arcana Imperii*, Milano, 1948, p. III, pp. 339-449; G. Gianelli-S. Mazzarino, *op. cit.*, pp. 207-222; Mason Hammond, *The Antonine Monarchy*, Roma, 1959, *passim*; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 221-243; *id.*, *Programme d'italicité*, pp. 830-831; Hans-Georg Pflaum, „Tendances politiques et administratives au II-e siècle de notre ère“, *Revue des Études Latines*, 42, 1964, pp. 112-121; G. Haertel, „Der Beginn der allgemeinen Krise im Westen des römischen Reiches. Wirtschaftliche und soziale Veränderungen in der Zeit Von Marc Aurel bis Septimius Severus (161-211)“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 13, 1965, pp. 262-276; J.-P. Martin, *Antonins*, pp. 15-89; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 179-205; M. Le Glay, *Empire*, pp. 127; 201-202; 217-244; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 77-97; 109-158; relativ la criza din secolul al III-lea d.C., vezi Ernest Repan, *Marc Aurèle et la fin du monde antique*, Paris, 1882, *passim*; M. Rostovzev, *op. cit.*, *passim*; M. Besnier, *op. cit.*, *passim*; R. Thouvenot, *Essai sur la province romaine de Bétique*, Paris, 1940, pp. 155-157; G. Gigli, *La crisi dell' impero romano*, Palermo, 1947; A. Calderini, *op. cit.*, pp. 243-527; G. Walser-Th. Pekary, *op. cit.*, pp. 27-132; J. Gagé, *Les classes sociales*, *passim*; C.A.H., *passim*; A. Alföldi, *Weltkrise des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, pp. 245-281; R. Rémondon, *La crise*, *passim*; R. Syme, *Emperors*, *passim*; M. Christol, *Les règnes*, pp. 803-813; 827; *id.*, „La première crise de l'Empire romain“, *L'Histoire*, 12, 1979, pp. 24-31; *id.*, *Essai*, *passim*; X. Loriot, „Les premières années de la grande crise du III-e siècle“, *ANRW*, Berlin-New York, II, 2, 1975, pp. 657-788; M. Benabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, pp. 214-227; André Chastagnol, *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Jullien. La mise en place du régime du Bas-Empire (284-363)*, Paris, ed. a 2-a, 1985, *passim*; *id.*, *Le Sénat*, *passim*; Jacques Fontaine-Robert Étienne, *Histoire et archéologie de la Péninsule Iberique antique. Chronique, III*, lucrare de echipă, Bordeaux, 1982, pp. 183-300; P. Reece, „The Third Century. Crisis or Change“, *The Roman West in the*

Third Century, Oxford, 1981, II, pp. 27-38; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 210-219; M. Le Glay-J.-L. Voisin-Y. Le Bohec, *op. cit.*, pp. 433-448; M. Le Glay, *Empire*, pp. 198-199; 245-325; M. Sartre, *op. cit.*, pp. 36; 54; 309-458; Karl Strobel, *Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert“: Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentalen Strukturen breiteren Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jhr n. Chr.*, Heft 75, *Historia. Einzelschriften*, Stuttgart, 1993; E. Cizek, *Aurélien*, pp. 27-28; *id.*, „La crise de l'Empire romain au III-e siècle J.-C.“, *Studii Clasice*, 31-33; 1995-1997 (apărut în 2000), pp. 63-85.

¹⁸ Pentru evoluția și involuția economiei, a monedelor etc., vezi M. Besnier, *op. cit.*, pp. 117-118; 198-200; G. Walser-Th. Pekary, *op. cit.*, pp. 46-49; 66; 82; J. Kolendo, „Sur la législation relative aux grands domaines impériaux de l'Afrique romaine“, *Revue des Études Anciennes*, 1963, pp. 80-103; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 129-133; 178-183; *C.A.H.*, pp. 226-280; J.-P. Callu, *passim*; M. Mazza, *op. cit.*, pp. 211-246; 346-351; 644-649; R. Rémondon, *La crise*, p. 88; Raymond Chevallier, *Les Voies romaines*, Paris, 1972, pp. 275-281; André Piganiol, *Scripta varia*, Bruxelles, 1973, pp. 135-146; P. Petit, *op. cit.*, pp. 222-235; 355-362; 476-479; J. Lafaurie, *L'Empire gaulois*, pp. 881-886; *id.*, „Réformes monétaires d'Aurélien et de Dioclétien“, *Revue Numismatique*, seria a 6-a, 17, 1975, pp. 73-131, mai ales pp. 76-91; M. Christol, *Les règnes de Valérien et de Gallien*, p. 826; S. Mrozek, *Prix et rémunération dans l'Occident romain*, Gdansk, 1975, *passim*; J.-P. Martin, *Antonins*, pp. 21-23; G. Bravo, „La función de los agri deserti en la economía imperial de Aureliano a Teodosio“, *Memorias de Historia Augusta*, 3, 1979, pp. 157-169; A. Chastagnol, *L'évolution politique*, pp. 57-63; 88; M. Reddé, *Mare nostrum*, Paris, 1986, *passim*; Henri Deletano-Louis Jehan Roch, „Le trésor de Coudes (Loir et Cher). Antoniniani de Gordien III à Aurélien“, *Revue Archéologique du Centre de la France*, 26, 1987, pp. 177-206; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 179-191; 213-214; M. Le Glay, *Empire*, pp. 127-139; 276-284; E. Cizek, *Aurélien*, pp. 43-46; *id.*, *La crise*, pp. 80-81; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 92-94; 116-118.

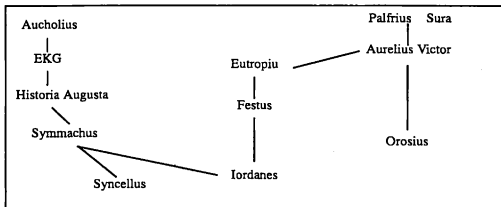
¹⁹ În privința ierarhiilor sociale, problemelor societății, supuse schimbărilor profunde, vezi F. Abbott-A.C. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926, pp. 10-20; M. Besnier, *op. cit.*, pp. 117-119; 196-198; A.N. Sherwin-White, *op. cit.*, pp. 194-201; H. Pflaum, *Essai*, pp. 82-107; 136-137; 180-181; 216-259; G. Barbieri, *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino*, Roma, 1952, *passim*; A. Alföldi, *Weltkrise des 3. Jahrhunderts*, pp. 96-107; Gilbert-Charles Picard, *Civilisation de l'Afrique romaine*, Paris, 1959, *passim*; G. Walser-Th. Pekary, *op. cit.*, *passim*; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 129-133; 178-212; 249; 261-263; 274-278; 282-286; 294-297; 305; Ramsay Mac Mullen, „The Celtic Renaissance“, *Historia*, 1965, pp. 93-104; *C.A.H.*, pp. 195-198; 266-275; J.J. Hatt, *Celtes et Gallo-Romains*, Paris, 1970, pp. 207-241; M. Mazza, *op. cit.*, pp. 462-516; Jacques Gascou, *La politique municipale de l'Empire romain en Afrique proconsulaire de Trajan à Septime Sévère*, Roma, 1972, pp. 48-50; 167-198; 226-230; F. Grelle, *L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano. Teoria e prassi dell'organizzazione municipale*, Napoli, 1972; P. Petit, *op. cit.*, pp. 181-189; 227-261; 306; 348-391; 503-511; J.-P. Martin, *Antonins*, pp. 19-21; Helmut Holfmann, *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jahrhunderts n. Chr.*, Göttingen, 1979, *passim*; François Jacques, *Le privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain (161-244)*, Roma, 1984, pp. 801-802; A. Chastagnol, *L'évolution politique*, pp. 71-73; M. Christol, *Armée*, pp. 179-186; F. Jacques-J. Scheid, *op. cit.*,

pp. 197; 292-295; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 143-157; M. Le Glay, *Empire*, pp. 174-194; 284-314; E. Cizek, *Aurélien*, pp. 46-49; *id.*, *Mentalități*, pp. 131-135; *id.*, *La Crise*, pp. 80-82; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 92-94; 116-118. Pentru demografia Imperiului în secolele ale II-lea și al III-lea d.C., a se vedea André Piganiol, *L'Empire chrétien*, Paris, 1957, p. 412; A.N.M. Jones, *The Later Roman Empire (284-602)*, II, Oxford, 1963, p. 1040; III, Oxford, 1964, p. 339; R. Rémondon, *La crise*, pp. 109; 252; Eugène Albertini, *L'Empire romain*, ed. a 4-a, Paris, 1970, p. 304; D. Weitz, *Famine and Plague as Factors in the Collapse of the Roman Empire in the Third Century*, Ann Arbor, 1972, *passim*; P. Salmon, *Population et dépopulation dans l'Empire romain*, Bruxelles, 1974, în special pp. 132-141; P. Petit, *op. cit.*, pp. 491-492; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 213; M. Le Glay, *Empire*, pp. 296-309; E. Cizek, *La crise*, p. 82.

²⁰ Privitor la implicațiile absolutismului imperial, vezi Jean Gagé, *Recherches sur les Jeux séculaires*, Paris, 1934, pp. 97-111; *id.*, *Les classes sociales*, pp. 261-263; 296-302; 326-327; *id.*, *Programme d'italicité*, p. 345; G. Vitucci, *op. cit.*, pp. 123-126; J. Charbonneaux, „Aiôn et Philippe l'Arabe“, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 72, 1960, pp. 263-273; C.A.H., pp. 165-166; 193-195; 261-270; J.-P. Callu, *op. cit.*, p. 314; R. Rémondon, *La crise*, pp. 103-105; P. Petit, *op. cit.*, pp. 164-179; 445-451; 501-510 (care reliefează că, sub Antonini, funcționase o monarhie administrativă, principele devenind titularul unui „oficiu“ public); M. Christol, *Les règnes de Valérien et de Gallien*, p. 827; J.-P. Martin, *Antonins*, pp. 18-19; *id.*, *Pouvoir et religions*, pp. 42-44; 69-74; A. Chastagnol, *L'évolution politique*, p. 74; *id.*, *Le Sénat*, p. 212; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 164-165; 212-217; M. Le Glay, *Empire*, pp. 192-194; 269-276; E. Cizek, *Aurélien*, pp. 49-51; *id.*, *Mentalități*, pp. 235-242; *id.*, *La crise*, pp. 75-77; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 109-115. Referitor la reformarea armatei, vezi E. Manni, *op. cit.*, pp. 57-59; G. Vitucci, *op. cit.*, pp. 124-125; J. Fitz, *op. cit.*, pp. 69-71; M. Christol, *Les règnes de Valérien et de Gallien*, pp. 820-826; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 112-115 (care arată că pretorienii lui Septimius Severus erau recrutați mai ales în Balcani. În Africa, pe limes, au fost instalați soldați-țărani, *castellani*. S-au acordat substanțiale privilegii militarilor, pe când centurionii au putut ușor obține primipilatul și accesul la ordinul ecvestru). Cu privire la *protectores* ai lui Aurelian, vezi L. Homo, *Aurélien*, p. 206; C.A.H., pp. 219-220; M. Christol, *Les règnes de Valérien et de Gallien*, p. 827; *id.*, *Armée*, p. 194.

²¹ Pentru revoltele iudeilor și reprimarea lor, a se vedea R. Paribeni, *op. cit.*, II, pp. 196-198; 300; R.P. Longden, „Notes on the Parthian Campaigns of Trajan“, *Journal of Roman Studies*, 21, 1931, pp. 1-32, mai ales pp. 16-28; J. Guey, *Essai sur la guerre parthique*, pp. 122-128; Mario Atilio Levi-Manlio Canavesi, *La politica estera di Roma antica*, Milano, 1942, 2 vol., p. 364; F.A. Lepper, *Trajan's Parthian War*, Oxford-London, 1948, pp. 154; 211; C. Motta, „La tradizione sulla rivolta ebraica al tempo di Traiano“, *Aegyptus*, 32, 1952, pp. 474-490; A. Fuks, „The Jewish Revolt in Egypt, A.D. 115-117“, *Aegyptus*, 33, 1953, pp. 131 și urm., mai ales pp. 131-158; A. Garzetti, *L'Impero*, pp. 387; 676; L. Homo, *Antonins*, p. 218; Y. Yadin, *Bar Kokhba; the Rediscovery of the Legendary Hero of the Last Jewish Revolt against Imperial Rome*, Oxford, 1971; P. Petit, *op. cit.*, pp. 160; 209-210; Jean Gagé, „L'empereur romain devant Sérapis“, *Ktema*, 1, 1976, pp. 145 și urm., în speță p. 150; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 410-419; *id.*, *La guerre parthique de Trajan*, pp. 376-385.

²² Pentru aculturație și dezvoltare în Dacia traiană, vezi, între alții, Constantin Petulescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995. În concepția noastră, schema relațiilor, filiațiilor dintre sursele literare s-ar prezenta astfel:

Aurelius Victor, tocmai pentru că îl exalta pe Aurelian mai mult ca alți istoriografi, nici nu menționează retragerea aureliană și, „cramponându-se” de informațiile lui Palfurius Sura, i-o alocă lui Gallienus. Prezența romană în Dacia traiană, până în 273 d.C., este ilustrată și de monede cu legenda *DACIA FELIX* (R.I.C., V, 1, p. 233; p. 277), care vehicula epitetul tradițional conferit Daciei traiane (*felix*). Au susținut, adesea determinați de motivații politice, că populația a fost total retrasă din Dacia, M. Ballmann, *Statistik von Siebenbürgen*, Sibiu, 1801, pp. 30-44; Robert Rössler, *Römische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Leipzig, 1873; A. Alföldi, *Daci e Romani in Transilvania*, Budapesta, 1940, *passim*; C.A.H., p. 153 (cu anumite nuanțe); H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte*, München, 1967, p. 383; André Du Nay, *The Early History of Roumanian Language*, Juppiter Press, 1977, pp. 121-178; 212-258. Aceste idei au fost combătute de savanți ca Theodor Mommsen, J. Jung, Leopold von Ranke, F. Altheim. Vezi mai ales T. Tamm, *Über den Ursprung der Rumänen*, Bonn, 1891; L. Homo, *Aurélien*, pp. 316-317; M. Besnier, *op. cit.*, pp. 243-244; Paul Mac Kendrick, *The Dacian Stones Speak*, Chapel Hill, 1975, p. 143; G. Sotgiu, *op. cit.*, p. 1060. Au demonstrat persistența populației latinofone și continuitatea ei în Dacia traiană savanți români ca A.D. Xenopol, *Une énigme historique: les Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1885; Philip Horovitz, „Le problème de l'évacuation de la Dacie Transdanubienne”, *Revue Historique*, 1932, pp. 82-90; Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, București, 1936, I, 2, pp. 253-325; A. Sacerdoțeanu, *Considerații asupra României în Evul Mediu. Dovezile continuității și drepturile Românilor asupra teritoriilor lor actuale*, București, 1936; Constantin Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945; Dumitru St. Marin, *Neues über den Fortbestand des dako-romänischen Elements im Norden der Donau*, München, 1966; *Fontes Historiae Dacoromaniae*, II (ab CCC usque ad annum M). *Izvoarele antice ale istoriei României*, lucrare de echipă editată de către Haralamb Mihăescu, Gheorghe Ștefan, Radu Hîncu, Vladimir Iliescu, București, 1970, pp. VI-IX; 39-43; 131-135; 214-219; 407; Radu Vulpe, „Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie par Aurélien”, *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 1, 1973, pp. 41-51; Dumitru Protase, *Autohtonii în Dacia, I. Dacia romană*, București, 1980, pp. 264-265; Nicolae Stoicescu, *Continuitatea românilor. Privire istoriografică. Istoricul problemei, dovezile continuității*, București, 1980, pp. 7-127; Ligia Bârzu, *La continuité de la création matérielle et spirituelle du peuple roumain sur le territoire de l'ancienne Dacie*, București, 1980, pp. 48-102; Ion Iosif Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton tracó-dacic și compo-*

henta latino-romană, București, 1981, p. 207; Iancu Fischer, *Latina dundreand*, București, 1986, pp. 198-211; Eugen Cizek, „Sinteza daco-romană”, *Romano-Dacica I. Izvoarele antice ale istoriei României*, ed. a 2-a, București, 1992, pp. 10-57. În ce privește analiza izvoarelor literare și implicațiile acestora, vezi Dumitru St. Marin, „Părăsirea Daciei traiane în izvoarele literare antice. Considerații filologice-lingvistice pe marginea textelor”, *Buletinul Institutului de Filologie Alexandru Philippide*, 10, 1943, pp. 163-187; Vladimir Iliescu, „Provinciam.... intermisit. Zu Eutrop., IX, 15, 1”, *Revue Roumaine de Linguistique*, 15, 1970, pp. 597-660; id., „Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare”, *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 22, 1971, pp. 425-442; id., „Evocatis exinde legionibus. Zu Jord. Rom., 217”, *Studii Clasice*, 14, 1972, pp. 149-160; Eugen Cizek, „Les textes relatifs à l'évacuation de la Dacie et leurs sources”, *Latomus*, 45, 1986, pp. 147-159; id., *Sinteza*, pp. 45-52; id., *Aurélien*, pp. 132-140. Pentru buna soluție în cazul replierii, care de fapt nu s-a operat sub Gallienus, vezi Hadrian Daicoviciu, „Gallieno e la Dacia”, *Miscellanea in Onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, pp. 651-660. În ce privește colonizarea Daciei, procesul de aculturație etc., vezi Emilian Popescu, „Aspecte ale colonizării și romanizării în Dacia și Scythia în lumina unor inscripții din muzeele bucureștene”, *Studii Clasice*, 9, 1967, pp. 181-201; Eugen Cizek, „Sources littéraires relatives aux débuts de la romanisation de la Dacie”, *Études Romanes Dédiées à Iorgu Iordan*, 90, București, 1980, pp. 113-126; id., *Epoca lui Traian*, pp. 303-325; id., *Sinteza*, pp. 28-45; Constantin Petolescu, *op. cit.*, *passim*.

²³ Pentru politica externă romană, vezi C. De La Berge, *op. cit.*, pp. 27; 38-39; 47-48; 56; 61; 71; L. Homo, *Aurélien*, pp. 42-49; 116-118; id., *Les Antonins*, pp. 179-180; 203-209; 212; 215; 218; 246; 249; 336-337; Vasile Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, *passim*; R. Paribeni, *op. cit.*, I, pp. 85-91; 210-211; 221-223; 241; 255-256; 263-278; 283; 300; 308; 313; 339; II, pp. 243; 283; 296-302; Alexander Schenk von Stauffenberg, *Die römische Kaisergeschichte bei Malalas-griechischen. Text der Bücher IX-XII und Untersuchungen*, Stuttgart, 1931, pp. 44; 270; 276-283; R.P. Longden, *op. cit.*, pp. 19-23; M. Besnier, *op. cit.*, pp. 207-221; 236-237; J. Guey, *Essai sur la guerre parthique*, pp. 17-19; 22-30; 39-49; 53-62; 70-79; 108-126; 129-137; 142-149; 185; id., „Les Res gestae diui Saporis”, *Revue des Études Anciennes*, 57, 1955, pp. 113-122; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, pp. 6-28; C. Patsch, *op. cit.*, pp. 37-38; 52-75; 82-88; 94-95; 104-128; A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, ed. a 2-a, Kébenhavn, 1944, *passim*; F.A. Lepper, *op. cit.*, pp. 6-11; 33-52; 44; 47; 55-91; 65-95; 107-155; 162; 166-189; 202-213; J. Baradez, *Fossatum Africae. Recherches aériennes sur l'organisation des confins sahariens à l'époque romaine*, Paris, 1949; J. Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, Budapest, 1950, *passim*; P. van Gansbeke, „La mise en état de la défense de la Gaule au milieu du III-e s. apr. J.-C.”, *Latomus*, 14, 1955, pp. 404-425; A. Garzetti, *L'Impero*, pp. 3; 321; 331-343; 379-389; 438; 502-528; 668; 672-676; 684; 693; 704-707; G. Walser-Th. Pekary, *op. cit.*, pp. 27-39; 41-50; 58-132; A. Bodor, „Contribuții la problema cuceririi Daciei”, *Acta Musei Napocensis*, 1, 1964, pp. 137-162; Jean Gagé, *La montée des Sassanides et l'heure de Palmyre*, Paris, 1964; id., *Les classes sociales, passim*; R. Hanslik, *op. cit.*, col. 1046; 1050-1053; 1059-1065; 1071-1081; 1093; 1097; 1100; Nicolae Gostar, „Cetățile dacice din Moldova și cucerirea romană la nordul Dunării de Jos”, *Apulum*, 5, 1965, pp. 137-149; id., „Sur l'inscription de Ti. Claudius Maximus de Grammeni (Macédoine)”, *Epigraphica. Travaux Dédiés au VII-e Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine*, București, 1977, pp. 79-98; C.A.H., pp. 140; 162-163; 172-173; 189-190; R. Syme, *Tacito*, pp. 73; 79; 83; 295-296; 308; 316; id., *Danubian Papers*, București, 1971, pp. 90;

213-217; E. Demougeot, *La formation*, pp. 162-183; 203-231; 316-447; 467-472; 494-496; 535-550; R. Rémondon, *La crise*, pp. 77; Michael Speidel, „The Captor of Decebalus. A New Inscription from Philippi“, *Journal of Roman Studies*, 60, 1970, pp. 142-153; H. Daicovicu, *Dacii*, pp. 34-36; 250; 328-330; 342-344; 347-354; 356-357; 363; R. Vulpe, *Considérations historiques*, pp. 41-51; *id.*, *Studia Thracologica*, pp. 147; 158; 200-219; 228-236; 239; 242; 252-255; 264-265; Radu Florescu, *Adamclisi*, București, 1973, *passim*; *id.*, *Study and Archeologic Commentary*, la I. Miclea, *The Column*, Cluj, 1971; *id.*, „La route de l'armée romaine pendant la première guerre daco-romaine de 101-102“, *Istro-Pontica. Muzeul Tulcea la a 5-a Aniversare*, Tulcea, 2000, pp. 175-200; Maria Alexandrescu-Vianu, „Le relief de la stèle du capteur Decebal“, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 13, 1974, pp. 595-598; P. Mac Kendrick, *op. cit.*, pp. 71-73; 76; 80; 86; 88-90; P. Petit, *op. cit.*, pp. 195-215; 308-314; 328; 391-396; 420-422; 457-471; 491-495; M. Christol, *Les règnes de Valérien et de Gallien*, pp. 810-813; 822-824; 827; G. Sotgiu, *op. cit.*, 1059-1060; R.A. Carson, „Antoniniani of Zenobia“, *Numismatica e Antichità Classiche*, 7, 1978, pp. 221-228; Jean Lafaurie, „À propos d'un Antoninianus de Zénobie“, *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, 34, 1979, pp. 471-474; Eugen Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 255-308; 365-423; *id.*, *Sinteza*, pp. 10-18; *id.*, *La guerre partique*, pp. 376-385; *id.*, *Aurélien*, pp. 30-33; 63; 71-73; 76-80; 94-98; 193-195; *id.*, *La crise*, pp. 69-73; A. Chastagnol, *L'évolution politique*, pp. 43-88; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 166-177; 208-210; M. Le Glay-J.L. Voisin-Y. Le Bohec, *op. cit.*, pp. 437-438; M. Le Glay, *Empire*, pp. 202-204; 206-211; 227-243; 253-259; 260-266; P. Grimal, *Marc Aurèle*, pp. 124-125; 163-239; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 58-64.

²⁴ A se vedea, pentru mentalități, noi solidarități de asemenea supuse subminării, pentru *curiositas* și noua atitudine față de străin, de Barbar, Serge Lancel, „Curiositas et préoccupations spirituelles chez Apulée“, *Revue de l'Histoire des Religions*, 160, 1961, pp. 25-46 (anterior A. Labhardt, „Curiositas. Notes sur l'histoire d'un mot et d'une notion“, *Museum Helveticum*, 17, 1960, pp. 206-224); P. Petit, *op. cit.*, pp. 511-513; Eugen Cizek, „L'image de l'autre et les mentalités romaines du I-er au IV-e siècle de notre ère“, *Latomus*, 48, 1989, pp. 360-371; *id.*, *Aurélien*, pp. 33; 54-55; *id.*, *Mentalități*, p. 40; *id.*, *La crise*, pp. 84-85; M. Le Glay, *Empire*, pp. 171-173; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 91; 115; în ce privește microunitățile sociale și transformările lor, vezi M. Besnier, *op. cit.*, pp. 119-122; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 308-313; 331; Ramsay Mac Mullen, *Les rapports entre les classes sociales dans l'Empire Romain (150 avant J.-C., 284 après J.-C.)*, trad. fr. de A. Tachet, Paris, 1986, pp. 72-83.

²⁵ Pentru cultele religioase necreștine, vezi A. Bouché-Leclercq, „L'astrologie dans le monde romain“, *Revue Historique*, 65, 1897, pp. 241-299; Franz Cumont, *Monuments relatifs aux mystères de Mithra*, 2 vol., Bruxelles, 1895-1899; *id.*, *Les mystères de Mithra*, ed. a 3-a, Bruxelles, 1913; *id.*, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. a 4-a, Paris, 1929, pp. 35-41; 77-80; 138-149 etc.; Lilly Ross Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, Middletown, Mass., 1931, pp. 181-233; N. Turchi, *La religione di Roma antica*, Bologna, 1939, *passim*; H.C. Pulch, *Le manichéisme, son fondateur, sa doctrine*, Paris, 1949; Jean Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1955, I, pp. 71-76; 317-320; 431-437; R. Étienne, *Le culte impérial*, pp. 100-107; 366 și urm.; 504; K. Latte, *op. cit.*, pp. 294-359; J. Vermaseren, *Études préliminaires aux religions orientales*, Leiden, 1961; A. Abel-J. Vermaseren și colaboratorii, *Religions de salut*, Bruxelles, 1962, *passim*; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 198-207; 305-318; 330-333; *id.*, *Basileia*, pp. 125-265; 319-355; A. Festugière, *Hermétisme et mystique païenne*, Paris, 1967, *passim*; A. Benoît-M. Simon, *op. cit.*, pp. 146-151;

272-288; Robert Turcan, „Littérature astrologique et astrologie littéraire dans l'Antiquité classique”, *Latomus*, 27, 1968, pp. 392-405; *id.*, *Mithra*, pp. 3-4; 24-91; *id.*, *Les cultes orientaux*, pp. 18-241; 263-324; J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London, 1970, *passim*; L. Vidman, *Isis und Serapis bei den Griechen und Römern*, Berlin, 1970, *passim*; R.E. Witt, *Isis in the Graeco-Roman World*, London-Southampton, 1971, *passim*; M. Le Glay, *La religions*, pp. 7-9; 69-94; *id.*, *Empire*, pp. 314-316; R. Mac Mullen, „Social History in Astrology”, *Ancient Society*, 2, 1971, pp. 105-116; *id.*, *Le paganisme*, pp. 107-124; 167-170; 201; P. Petit, *op. cit.*, pp. 263-271; 512-516; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 117-123; *id.*, *Aurélien*, pp. 56-57; 186-190; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 402-404; 688-689; *id.*, *Mentalități*, pp. 235-237; *id.*, *La crise*, p. 83; J.-P. Martin, *Antonins*, pp. 23-25; *id.*, *Pouvoir et religions*, pp. 9-17; 45-69; 79-100; M. Malaise, „La piété personnelle dans la religion isiaque”, *Homo Religiosus*, Louvain-la-Neuve, 5, 1980, pp. 83-116; L. Foucher, „Le culte de Bacchus sous l'Empire romain”, *A.N.R.W.*, II, 17, 2, Berlin-New York, 1981, pp. 684-702; R. Merkelbach, *Mithras*, Königstein, 1984, *passim*; A. Chastagnol, *L'évolution politique*, pp. 78-79; M.-L. Freyburger-G. Freyburger-J.-C. Tautil, *op. cit.*, *passim*; A. Alföldi, *Die Krise*, pp. 53-102; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 217-218; D. Ulsaney, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1991, *passim*; M. Sartre, *op. cit.*, pp. 459-500; P. Grimal, *Marc Aurèle*, pp. 118-120; 341-369; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 94-97; Y. Lehmann și colaboratorii, *op. cit.*, pp. 223-344.

²⁶ Relativ la dezvoltarea creștinismului în secolele al II-lea și al III-lea d.C., vezi C. De La Berge, *op. cit.*, pp. 204-213; L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Église*, ed. a 3-a, Paris, 1923, *passim*; R. Paribeni, *op. cit.*, II, pp. 210-216; A. Festugière-P. Fabre, *Le monde gréco-romain au temps de Notre Seigneur*, 2 vol., Paris, 1935, *passim*; P. De Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, reeditată de G. Bardy, Paris, 1947, pp. 163-323; H. Grégoire, *La persécution dans l'Empire romain*, Bruxelles, 1951, *passim*; W.H.C. Freud, *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, Oxford, 1965; *id.*, *The Rise of Christianity*, London, 1984; Marta Sordi, *Il cristianesimo e Roma*, Bologna, 1965, pp. 85-91; 131-145; 151-331; 425-436; *C.A.H.*, pp. 202-229; Jean Daniélou, *Origène*, Paris, 1948; *id.*, *Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée*, 2 vol., Tournai, 1958-1961; J. Daniélou-Henri-Irénée Marrou, *op. cit.*, pp. 112-257; 400; A. Benoît-M. Simon, *op. cit.*, pp. 33-37; 44-46; 130-143; 173-189; Michel Meslin, *Le Christianisme dans l'Empire romain*, Paris, 1970, *passim*; P. Petit, *op. cit.*, pp. 271-277; 377-384; 516-584; Henri-Irénée Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive? III-e-VI-e siècle*, Paris, 1977, pp. 60-72; 85-90; 112-117; F. Decret, „Les conséquences sur le christianisme en Perse et l'affrontement des empires romain et sassanide. De Shapur I-er à Yazdgard I”, *Recherches augustiniennes*, 16, 1979, pp. 91-152; W. Eck, „Christen im höheren Reichsdienst im 2. und 3. Jahrhundert”, *Chiron*, 9, 1979, pp. 449-464; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 123-124; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 689-691; *id.*, *Aurélien*, pp. 57-59; *id.*, *La crise*, pp. 82-83; Peter Brown, *Genèse de l'Antiquité tardive*, trad. fr., Paris, 1983; *id.*, *Le culte des saints. Son essor et sa fonction dans l'antiquité tardive*, trad. fr., 1984 și alte lucrări, *passim*; A. Chastagnol, *L'évolution politique*, pp. 75-77; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, p. 218; M. Le Glay, *Empire*, pp. 211-216; 316-325; M. Le Glay-J.-L. Voisin-Y. Le Bohec, *op. cit.*, pp. 439-440; E. Trocmé, *L'enfance du christianisme*, Paris, 1997, pp. 181; 193; 202-281; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 12-14; 101-117; Y. Lehmann și colaboratorii, *op. cit.*, pp. 549-575.

²⁷ Pentru *Columna Traiana*, vezi Conrad Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, 4 vol., Berlin, 1896-1900; Teohari Antonescu, *Columna Traiană studiată din punct de vedere arheologic, geografic și artistic*, Iași, I, 1910; Constantin Daicoviciu-Hadrian Daicoviciu, *Columna lui*

Traian, ed. a 2-a, București, 1968; R. Florescu, *Study, passim*; Alain Malissard, *Étude filmique de la Colonne Trajane. L'écriture de l'histoire et de l'épopée latine dans les rapports avec le langage filmique*, Tours, 1974; dar se poate consulta și C. De la Berge, *op. cit.*, pp. 53; 58; Eugen Petersen, *Traians dakische Kriege, nach den Reliefs der Trajanssäule erzählt*, Leipzig, 1899-1903, I, pp. 17; 34-52; 213; II, p. 123; R. Paribeni, *op. cit.*, I, pp. 240-245; 256; 300-306; 308; V. Christescu, *op. cit.*, pp. 14-19; 28-30; C. Patsch, *op. cit.*, pp. 37-38; 54-55; 62-75; 82-84; 111; 117; 135; A. Garzetti, *L'Impero*, pp. 24-28; Grigore Florescu, „Problema castrelor romane de la Mălăiești, Drajna de Sus și Pietroasa”. *Omagiul lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, pp. 225-232; R. Hanslik-W.H. Gross, „M. Ulpian Traianus”, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Suppliment la X, Stuttgart, 1965, col. 1063-1065; 1078; Hadrian Daicoviciu, *Dacii*, pp. 344-363; P. Petit, *op. cit.*, pp. 289-290; R. Vulpe, *Studia Thracologia*, pp. 200-205; 234-265; anterior *id.*, „Prigoiinieri romano supplizati da donne daciche sul rilievo della Colonna Traiana”, *Rivista Storica di Antichità*, 3, 1973, pp. 109-125; P. Mac Kendrick, *op. cit.*, pp. 76; 80-86; 90; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 258-301; 339-341; L. Duret-J.-P. Néraudau, *op. cit.*, pp. 118-149; 299-302; 382. Cu privire la *Columna Aureliana*, vezi L. Duret-J.-P. Néraudau, *op. cit.*, pp. 301; 332-333; 400; P. Grimal, *Marc Aurèle*, p. 209. Privitor la urbanismul lui Hadrian, a se vedea, în ultimă instanță, M.T. Boarwright, *op. cit.*, *passim*. Relativ la dezvoltarea artelor plastice, muzicii și arhitecturii în general, în secolele al II-lea și al III-lea d.C., vezi L. Homo, *Essai*, pp. 150-159; 210-306; R. Paribeni, *op. cit.*, II, pp. 249-250; J.M.C. Toynbee, *The Hadrianic School. A Chapter of the History of Greek Art*, Cambridge, 1934; M. Besnier, *op. cit.*, pp. 252-255; *C.A.H.*, p. 300; R. Bianchi-Bandinelli, *Rome. Le centre du pouvoir*, Paris, 1969, pp. 229-250; 267-274; 335-337; R. Florescu, *Adamclisi, passim*; P. Petit, *op. cit.*, pp. 288-293; 384-389; 482; 483; 493; P. Mac Kendrick, *op. cit.*, p. 74; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 447-454; *id.*, *Il saeculum*, pp. 310-312; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 404-405; 691-692; *id.*, *Aurélien*, pp. 98-102; 160-161; L. Duret-J.-P. Néraudau, *op. cit.*, pp. 100; 118-126; 148-149; 154-160; 188-198; 226-230; 258-274; 297-300; M. Le Glay, *Empire*, pp. 157-159; 161-164; Gilbert-Charles Picard, „L'idéologie de la guerre et ses monuments dans l'Empire romain”, *Revue Archéologique*, 1992, pp. 111-141, mai ales pp. 133-140; P. Grimal, *Marc Aurèle*, pp. 30-35; 205; M. T. Schmitt, *op. cit.*, pp. 33-41; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 165-168; 170-171. Observăm că Septimius Severus a mărit termele și teatrul lui Domițian, că a ridicat la extremitatea sud-estică a colinei Palatinului, unde ajunge *uia Appia*, așa-numitul Septizonium, monument straniu, hărăzit exaltării forțelor cerești și zodiacale, șapte la număr. Acest edificiu comporta o magnifică fațadă pe trei etaje, împodobită de coloane și de trei exedre orlate de fântâni. Arhitectura acestei clădiri interfera măreția imperială și arta „teatrală” microasiatică. Decorajia releva o tentă barocă pregnantă. În afară de grandiosul arc de triumf din Forul republican, Septimius Severus a construit un arc de mici dimensiuni, alături de *Forum Boarium*, și un altul în Libia natală, la Lepcis Magna. Zidul unui teatru, ridicat la Sabratha tripolitană, amintește de fațada celui Septizonium (distrus abia în secolul al XVI-lea). La Lepcis au luat ființă nu numai un arc de triumf tetrapil, ci și un nou for, o basilică, terme cu bolți stupefiante și un templu al ginții Septimia. La Roma, lângă arcul din *Forum Boarium*, s-a conservat un sumptuos panou, care îi figurează sacrificând pe împărăteasă și pe Caracalla.

²⁸ Referitor la educație, cultură, sofistică, filosofie, vezi H. von Arnim, *Leben und Werke des Dio von Prusa*, Berlin, 1898; M. Rostovzev, *op. cit.*, p. 493; A. Calderini, *op. cit.*, pp. 398-402; 435-447; J. Babelon, *Impératrices syriennes*, Paris, 1957, *passim*; J. Doresse, *Les livres secrets des gnostiques d'Égypte*, 2 vol., Paris, 1958-1959; S. Hustin, *Les gnostiques*, Paris, 1959;

Emile Bréhier, *La philosophie de Plotin*, ed. a 2-a, Paris, 1961; J. Vogt, *The Decline of Rome, the Metamorphosis of Ancient Civilisation*, London, 1967, pp. 28-31; J. Gaudemet, *Institutions*, pp. 570-605; G.W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford, 1969; J. Moreau, *Plotin ou la gloire de la philosophie antique*, Paris, 1970; C.P. Jones, *Plutarch and Rome*, Oxford, 1971, *passim*; J.P. Hodot, *Plotin ou la simplicité du regard*, ed. a 3-a, Paris, 1973; P. Petit, *op. cit.*, pp. 280-284; 371-376; 511-513; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 435-439; *id.*, *Il saeculum Traiani*, pp. 312-313; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 404-406; 691-693; *id.*, *Aurélien*, p. 60; M. Le Glay, *Empire*, pp. 165-169; 311-313; P. Grimal, *Marc Aurèle*, pp. 128-161; H.-I. Marrou, *Istoria educației*, II, pp. 98-107; 114-129; Y. Roman, *op. cit.*, pp. 169-171. Pentru omogenizarea educației și a idealului existențial, vezi și J. Le Gall-M. Le Glay, *op. cit.*, pp. 257-258.

²⁹ În legătură cu literaturile acestor două veacuri, cercuri cultural-politice și opțiuni stilistico-estetice, vezi C. De La Berge, *op. cit.*, pp. 221-236; 267-273; 383-286; R. Paribeni, *op. cit.*, II, pp. 97-98; 264-274; Anne-Marie Guillemin, *Pline et la vie littéraire de son temps*, Paris, 1929, pp. 23; 83-110; 150-152; 268-273; G. Barbieri, „Mario Massimo“, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 32, 1954, pp. 36-66; 262-276; A. Garzetti, *L'Impero*, p. 373; Ladislav Vidman, *Étude sur la correspondance de Pline le Jeune avec Trajan*, Praga, 1960; Fergus Millar, *A Study of Cassius Dio*, Oxford, 1964; sir R. Syme, *Tacito*, pp. 59; 121-126; 875-876; R. Hanslik, *op. cit.*, col. 1102; A.N. Sherwin-White, *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford, 1966; H. Bardon, pp. 342-368; Geza Alföldy, „Zeitgeschichte und Krisenempfindung bei Herodian“, *Hermes*, 99, 1971, pp. 429-449; Brian Reardon, *Courants littéraires grecs des II-e et III-e siècles après J.-C.*, Paris, 1971, pp. 12-308; 334-340; 354-362; Jean-Marie André, „Les Ludi Scaenici et la politique des spectacles au début de l'ère antonine“, *Actes du IX-e Congrès de l'Association Guillaume Budé (Rome, 13-18 avril 1973)*, 2 vol., Paris, 1973, I, pp. 468-479; A.D. Leeman, *op. cit.*, pp. 391-501; P. Petit, *op. cit.*, pp. 279; 372-373; 511-513; Eugen Cizek, *Tacit*, București, 1974, pp. 135-174; *id.*, *Epoca lui Traian*, pp. 439-447; 450-462; *id.*, „La littérature et les cercles culturels et politiques à l'époque de Trajan“, *A.N.R.W.*, II, 33, 1, pp. 3-35; *id.*, *Il saeculum Traiani*, pp. 313-316; *id.*, *Ist. lit. lat.*, pp. 129-151; 406-411; 694-695; *id.*, *Histoire et historiens*, pp. 217-285; Jean Gérard, *Juvénal et la réalité contemporaine*, Paris, 1976, pp. 86-205; J.-P. Martin, pp. 28-29; P. Grimal, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978, pp. 249-250; 255-262; H. Temporini, *op. cit.*, pp. 134-142; H. Matei, *op. cit.*, pp. 33; 69; 101-147; 217-218; 228; Florence Dupont, *Le théâtre latin*, Paris, 1988, pp. 35-41; Graham Anderson, „The Pedaideumenos in Action: Sophists and their Outlook in the Early Empire“, *A.N.R.W.*, II, 33, 1, pp. 80-208; Ewen L. Bowie, „Greek Sophists and Greek Poetry in the Second Sophistic“, *ibid.*, pp. 209-258; Peter Steinmetz, „Lyrische Dichtung im 2. Jahrhundert n. Chr.“, *ibid.*, pp. 259-302; Étienne Aubrion, „La Correspondance de Pline le Jeune: Problèmes et orientation actuelles de la recherche“, *ibid.*, pp. 304-374; Paolo Soverini, „Impero e imperatori nell'opera di Plinio il Giovane: Aspetti e problemi del rapporto con Domiziano e Traiano“, *ibid.*, pp. 515-554; René Marache, „Juvénal-peintre de la société de son temps“, *ibid.*, pp. 592-639; M. Le Glay, *Empire*, pp. 170-171; 311; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 106; 109-112 (pentru literatura creștină).

XI. DOMINATUL ȘI „CĂDEREA” IMPERIULUI ROMAN OCCIDENTAL (284-529 d.C.)

O nouă stare de lucruri

Încă din secolul al III-lea d.C. și mai ales din timpul Principatului lui Aurelian s-a pregătit tranziția spre o „nouă stare de lucruri”, *nouus status rerum*. Această mutație profundă s-a declanșat în timpul domniei lui Dioclețian și s-a desăvârșit sub urmașii lui, prin excelență sub Constantin și Constanțiu. *Dominatul a luat locul Principatului* și s-a pus în operă Imperiul târziu, calificat cândva de savanții francezi ca „le Bas-Empire”. Desigur, ruptura dintre Principat și Dominat nu a fost totală. Dominatul a conservat ambiguități ale sistemului politic augusteic. Iar Dioclețian s-a înscris într-o continuitate a nenumăratelor reforme operate de principii illyro-romani. Fără îndoială însă că discontinuitatea a prevalat față de continuitate.

Noul *status rerum* a afectat toate domeniile vieții și gândirii cetățenilor romani. Au suferit modificări radicale nu numai structura politică, ordinea statală ori mentalul Imperiului, climatul, discursul și structura mentalităților, ci și economia, viața socială și cea cotidiană. Creștinismul a sfârșit prin a deveni principala, aproape unica religie a Imperiului. Totodată s-au dezvoltat masiv învățământul, cultura, literatura, în cadrul renașterii constantino-theodosiene. *În special a fost impus, în economie, în viața socială, în existența romanilor, un dirigism statal excesiv*. S-a urmărit jugularea forțelor centrifugale din Imperiu și fixarea masei de contribuabili, de plătitori de impozite. Ca o cauză și concomitent efect al acestui dirigism s-a propagat în profunzime *birocrăția*. Dirigismul avea nevoie de birocrăție, iar birocrăția genera neconținut dirigism. Totodată birocrăția a prilejuit un funcționarism pletoric. Atunci și acum funcționarismul stimula birocrăția, iar birocrăția impulsiona funcționarismul. În ultimă instanță, ambele au pricinuit corupție și dezordine. Totdeauna aspirația exagerată spre ordine, spre control riguros, dă naștere de fapt la dezordine. Toate măsurile adoptate în vederea salvagădării, chiar regenerării Imperiului, au dat roade utile numai preț de un secol sau de o perioadă oarecum mai lungă. Ele s-au convertit în paleative și s-au transformat din fenomene cu efect pozitiv, benefic, în factori destabilizatori. Imperiul a fost sacralizat, *convertit în organizare totalitară a puterii*, care a luat locul autoritarismului utilizat sub Principat. Restaurarea autorității statului a sfârșit prin a conduce în disoluția lui. De fapt nu au putut fi jugulate sau măcar diminuate nici luptele pentru puterea imperială și nici invaziile barbare.

S-a încercat integrarea masivă a Barbarilor în Imperiu, la toate nivele, inclusiv la cel al posturilor de comandă. Pe termen lung a eșuat și strategia integrării Barbarilor, chiar dacă li s-au inculcat religia și parametri ai vieții politice și ai civilizației greco-romane. După 375 d.C. se manifestă cu pregnanță o recrudescență a incursiunilor și invaziilor

barbare, care au destabilizat în adâncime Imperiul. Până la urmă Imperiul a fost salvat în Orient pentru încă o mie de ani. Pe de altă parte, cel puțin în secolul al IV-lea, s-a obținut redresarea, chiar expansiunea forțelor civilizatorii ale Imperiului și înflorirea spectaculoasă a culturii. Ideea de romanitate, de univers politic și mental unitar, guvernat de *homo Romanus*, a subsistat și nu și-a pierdut cu totul capacitatea de a trimite noi reverberații. Chiar după divizarea în practică din 364 d.C. a Imperiului între două jumătăți, guvernate de împărați diferiți, unul în vest, celălalt în est, s-a încercat de mai multe ori reunificarea, pusă de altfel în practică pentru câteva săptămâni sau luni, în 378, în 394, chiar în 425. Iar dispariția imperiului occidental, în 480 d.C., a fost apreciată de unii contemporani ai evenimentului ca înfăptuirea definitivă a reunificării statului roman. Au supraviețuit, cum reliefa André Chastagnol, ideea de Roma, percepția unei civilizații unice, de la Atlantic la Eufrat, de la Rin la deșertul saharian, contrapusă anumitor Barbari, care trebuiau într-un fel încorporați ei. Incontestabil, noul *status rerum* nu a putut de fapt salvagarda Imperiul în jumătatea sa vestică. De altminteri, în secolul al V-lea d.C., viața urbană, municipală, a fost grav avariata, până la anihilare, în orice caz supusă unei degradingolade manifeste. Oricum Dominatul a „propulsat” o ruptură, a făurit, cum au scos în evidență André Chastagnol și Marcel Le Glay, între mulți alții, o „lume nouă”¹.

Dioclețian și tetrahia

Gaius Valerius Diocles se născuse probabil la 22 decembrie 245, într-o familie de condiție foarte modestă din Dalmația. Este de asemenea probabil că el își începuse cariera militară ca simplu soldat, pentru a ajunge comandant al unui corp special de gardă imperială (un fel de serviciu de pază și protecție), fiind „șef al domesticilor”, *domesticos regens*. La Nicomedia, unde se afla statul major imperial, el l-a omorât pe Aper, prefectul pretorienilor, la rândul lui ucigaș al principelui Numerianus și, la 20 noiembrie 284, cum atestă un papir (T.C. Skeat, *Two Papyri from Panopolis*, London, 1964), a fost proclamat *Augustus* de către militari, sub numele de *Gaius Valerius Aurelius Diocletianus*. Situația Imperiului era din nou dificilă, însă Dioclețian, noul împărat, a știut s-o redreseze și să lichideze focarele destabilizării statului.

În Occident, mai ales în Gallii, existența normală a cetățenilor era perturbată de tâlhăriile bagauzilor, mai activi ca oricând și decizi să conteste atât ordinea socială, cât și puterea romană. Iar împăratul Carinus se afla angajat într-un conflict militar, care avea loc în Orient. Cete germanice treceau Rinul și Dunărea, invadând Imperiul, pe când beduinii din deșertul Siriei întreprindeau razii primejdioase. Dioclețian, în vederea jugulării incursiunilor și răscoalelor de la granițele și chiar din interiorul Imperiului, a recurs la serviciile unui general panonian, *Marcus Aurelius Valerius Maximianus*, născut într-o familie de țărani săraci din Pannonia, în apropiere de Sirmium, și care, după ce începuse și el viața militară ca simplu soldat, urcase treptele ierarhiei militare sub Aurelian și Probus. Comanda flotei romane din Marea Măneei și supravegherea țărmurilor provinciilor din zona respectivă reveneau unui alt militar, celto-roman de origine, *Marcus Aurelius Musaeus Valerius Carausius*, care, foarte repede, a controlat Britannia și nord-estul Galliei, cu pretenții secesioniste destul de clare. Maximian a trecut repede la lichidarea diverselor mișcări și incursiuni străine primejdioase, ca supraveghetor al granițelor occidentale ale Imperiului. De altfel, în martie – aprilie 285 sau în noiembrie din același an, Dioclețian i-a

încredințat practic guvernarea întregului Occident roman și titlul de *Caesar*. Totodată, în primăvara sau vara anului 285 d.C., Dioclețian însuși l-a zdrobit și lichidat pe Carinus în bătălia de la Margus. Însă în august ori în septembrie 286, Maximian a fost ridicat la rangul de co-împărat autentic, de augúst, *Augustus*, investit cu *imperium*, putere tribuniciană și pontificat maxim. În Panegiricul său, Mamertinus arată că Dioclețian păstra o anumită preeminență, întrucât asuma epitetul de „iupiterian“, *Iovius*, în timp ce Maximian îl adopta pe cel de „herculean“, *Herculius*. Adresându-se lui Maximian, panegiristul îi reliefează că toate bunurile cerului și pământului provin de la Iupiter, stăpânul cerului, în vreme ce Hercule a fost pacificatorul pământului. Dioclețian va lua cele mai nobile inițiative, iar Maximian le va pune în practică (Mamertin., *Panegirice latine*, 2, 11, 6). De fapt, gestiunea Occidentului, mai cu seamă a frontierelor lui, era oficial conferită lui Maximian. Noul augúst al Occidentului a respins pe Rin atacurile alamanilor, burgunzilor, francilor și herulilor și a reprimat mișcarea bagauzilor, între 286 și 288. Pe de altă parte, el a consolidat *limes*-ul african. Probleme complicate le-a ridicat Carausius. Cu dibăcie, acesta a dobândit sprijinul provincialilor și a declanșat oficial în 287 d.C. o uzurpare a puterii imperiale. El s-a proclamat augúst. Dioclețian a fost constrâns să-i recunoască autoritatea, probabil în 290. În 293 sau 294 d.C. Carausius a putut fi înfrânt de Constantius Chlorus. El s-a refugiat în Britannia rămasă sub controlul său. Dar în cadrul unei lovituri de palat, un funcționar de finanțe l-a asasinat. Acesta era Allectus, care la rândul său a preluat puterea în Britannia secesionistă, cu titlul autoacordat de augúst. Abia în 296 d.C. și acesta a fost zdrobit la Londinium (azi Londra) de către armata lui Constantius Chlorus, debarcată în insulă. S-a pus astfel capăt independenței secesioniste *de facto* a Britanniei, care dura de aproape un deceniu.

Într-adevăr, Dioclețian făurise sistemul politic al tetrarhiei imperiale. Acest sistem se axa pe împărțirea gestionării Imperiului între doi augúști, Dioclețian și Maximian – primul guvernând Orientul, celălalt Occidentul – secondai de doi cezari, investiți de asemenea cu un *imperium* și o putere tribuniciană. Cei doi cezari sunt *Gaius Flavius Valerius Constantius Chlorus*, născut în Illyria, și *Gaius Valerius Maximianus Galerius*. Ambii proveneau, ca și augúștii, din Balcani, din Illyricum ori din Serdica, și se născuseră prin 250 d.C., în familii modeste. Parcurseseră și ei o carieră militară începută de la nivelul inferior spre a ajunge în vârful ierarhiei. Tetrarhii erau așadar expresia forțelor patriotice din Balcani, centripete. Alcătuirea tetrarhiei a avut loc în 293 î.C. Constantius Chlorus a fost în mod sigur desemnat cezar la 1 martie 293; Galerius a devenit tetrarh la aceeași dată ori la 21 mai din același an, poate sub presiunea amenințărilor prilejuite de ambițiile perșilor. Constantius Chlorus acționa îndeosebi în Gallii, Hispanii și în Britannia. Tetrarhii domnesc prin grația lui Iupiter și a lui Hercule, fiind moștenitorii lor, puterilor și virtuților acestora, zei și creatori de zei (*C.I.L.*, 3, 710 = *I.L.S.*, 629). Augúștii sunt generați de zei, pentru a făuri la rândul lor alți zei, cei doi cezari. Dioclețian, care își păstrează preeminența ca un fel de augúst maxim, *Augustus maximus*, și Galerius sunt „iupiterieni“, *Iovii*, iar Maximian și Constantius Chlorus devin „herculeeni“, *Herculii*. Între ei urmează să guverneze *concordia*, întrucât formau împreună „casa divină“, *domus diuina*. De altfel tetrarhii, îndeobște augúștii, au apărut ca descendenți ai lui Iupiter și Hercule. William Seston aprecia că se afla în cauză o „epifanie“, o „manifestare“ a prezenței divine, legate nu de persoana suveranilor, ci de funcția îndeplinită de ei. Unii cercetători socotesc chiar că ei s-ar fi mulțumit să emeargă ca ocrotiți, aleși ai divinităților. Fiecare tetrarh dispunea de curtea sa, de birourile sale.

Maximian și-a stabilit reședința la Mediolanum, iar Dioclețian s-a instalat la Nicomedia. Roma rămânea numai metropola simbolică a Imperiului. Totalitarismul era ostentativ afirmat. Nu numai prin marcarea ascendenței divine a tetrarhilor. Dioclețian și-a desemnat cei trei colaboratori fără să consulte nici senatul, nici armata. S-a mulțumit doar să-i prezinte solemn militarilor. Criteriul competenței, și nu al eredității *de facto*, prezida configurarea tetrarhiei. La origine, ei nu făceau parte din aceeași familie. Totuși Dioclețian i-a impus lui Maximian cele două gentilicii ale sale, Aurelius și Valerius, și l-a considerat ca frate. Constantius Chlorus a fost adoptat de Maximian și s-a căsătorit cu fiica vitregă a augústului, după ce o repudiasse pe Flavia Iulia Helena, sau Elena, mama viitorului împărat Constantin. La rândul său, Galerius s-a căsătorit cu Valeria, fiica lui Dioclețian. Se făurea astfel un colegiu imperial, întemeiat pe competență, dar se omagia vechea cutumă a eredității imperiale. Funcția imperială era investită cu o esență divină, iar suveranii dobândeau o putere ostentativ absolută, totalitară. *Principatul luase sfârșit*. Rolul armatei era substanțial diminuat. Ea devenea numai martorul transmiterii puterii, deoarece numirea succesorilor la Imperiu revenea augúștilor în funcțiune. Exemplul Sassanizilor perși era urmat în chip manifest. În timp ce monarhii perși dobândeau nimbul gloriei acordate de Ahura-Mazda, care, teoretic, îi desemnase ca „divini“, fără a fi zei propriu-ziși, împărații romani devin purtătorii luminii strălucitoare. Ei beneficiază de un protocol riguros care îi îndepărtează de profani (Aur. Vict., *Caes.*, 39, 4). Fiecare augúst este oficial declarat „pios“, *pius*, „fericit“, *felix*, „neînving“, *inuictus*, consul, părinte al patriei, proconsul. Titulatura cezarilor omite epitetele de *pius*, *felix*, *inuictus*, părinte al patriei și proconsul. Toți tetrarhii participă la victoriile Imperiului și se bucură de protecția divină. „Constituțiile“ imperiale sunt ale colegiului tetrarhilor, deși numai augúștii legiferează și Dioclețian alege consuli. Corespunde înființarea tetrarhiei unei ideologii adânc cumpănite de către Dioclețian, cum opina O. Seeck, sau numai anumitor nevoi pragmatice, unui empirism, impus suveranului, atribuit lui de către William Seston? După părerea noastră, considerentele ideologice nu exclud pe cele pragmatice și nici invers, desigur. Ele sunt complementare, interferează la originea creării tetrarhiei. Dioclețian nu era un militar frust, cum îl prezintă unii. Constituirea tetrarhiei nu reprezintă decât vârful unui iceberg, adică al unui sistem de reforme, puse în operă de acest augúst. Reforme care afectau viața religioasă, economică, social-politică și culturală a Imperiului. Dioclețian și-a dat seama că salvarea, întărirea Imperiului, lichidarea uzurpărilor, secesiunilor, incursiunilor barbare necesita o putere imperială care cu greu mai putea fi unică și care trebuia să canalizeze tendințele centrifugale pentru a le anihila capacitatea de a determina dislocarea statului imperial. Pe de altă parte, este adevărat că tetrarhia a luat naștere sub impactul unor presiuni stringente și că s-a realizat progresiv. Este foarte posibil ca, în 284 d.C., Dioclețian să fi vrut să conducă singur Imperiul. Abia ulterior a înțeles că avea nevoie de secundanți, de un sistem politic integrat renovării și consolidării Imperiului, eluctării forțelor ostile, nocive lui. S-a ajuns oricum la o structură cristalizată a puterii imperiale. Cezarii trebuiau să devină augúști, când aceștia din urmă încetau să-și mai exercite autoritatea.

În orice caz tetrarhia nu urma să disloce puterea imperială și unitatea teritorială a statului. Tetrarhii își împărțeau diverse misiuni și gestionau felurite zone dintr-un stat care rămânea unitar. De altfel panegiristiții vremii și alte mărturii, precum arcul de la Thessalonica (azi Salonic), grupurile statuare, lucrate în porfiriu, de la Veneția, situează

tetrarhii la același nivel și îi împodobesc cu aceleași însemne. Se încerca de fapt o abilită articulare a misiunilor imperiale. În pofida ceremonialului de sorginte orientală și a puterii despotice, care îi reveneau, cvartetul tetrarhilor amintea de colegiile tradițional romane ale vechilor magistrați. Inovația se îmbina cu tradiția. De altfel, se pare că, încă din 300 d.C., se decisese ca augúști să nu-și exercite suveranitatea până la moarte, ci să abdice la un moment dat, în favoarea cezarilor, promovăți augúști și obligați să desemneze noi cezari, pe baza competenței. Se gândise oare Dioclețian la o asemenea soluție încă din 287 d.C.?

Tetrarhii au trebuit să continue operațiile militare de consolidare a frontierelor, lansate încă din 285 d.C. În Africa romană, Maximian a înăbușit revolta unor triburi, zdrobite în 298. Pe Dunăre, Dioclețian și Galerius, în 297, impuseseră pacea sarmaților, carpilor și bastamilor. Mai complicate s-au învederat a fi operațiile din Orient. Aici romanii s-au confruntat cu veleitățile exorbitante și intrigile politice suscitade de noul Mare Rege persan, Narses, care se considera adevăratul succesor al lui Shapur (Sapor). Tronul Sassanizilor fusese succesiv ocupat, spre sfârșitul secolului al III-lea d.C., de Vahram II și de Vahram III, ca din 293 d.C., să-i revină lui Narses. Acesta i-a incitat la raiduri primejdioase pe saraceni (negustori, jefuitori și beduini luptători, aparținând unui trib de Mesopotamia convertit la maniheism). Ei au tulburat Siria, îndeosebi deșertul, cum am semnalat mai sus. În special perșii au încurajat putermicele insurecții secesioniste în Egipt. Sudul provinciei era expus, de mai multă vreme, raidurilor nomazilor nubieni, adesea salutați acolo ca eliberatori, după ce se produsese sfârșitul Palmyrei și declinul comerțului oriental, la care se adăugau o inflație galopantă și o fiscalitate devenită agresivă, începând din 297. În anii 297-298, răscoala țărănească a sprijinit uzurparea secesionistă lansată de un anumit Domitius Domitianus, asistat de Achilleus, un *corrector*, probabil de origine saracenă. Rebeliunea a cuprins întregul Egipt, inclusiv Alexandria, unde au fost masacrați funcționari romani. Domițian însuși a zdrobit răzvrătirea în 298 d.C. A trebuit să abandoneze ținuturi din sud și să divizeze Egiptul în trei provincii. Dioclețian a statornicit un *limes*, care se întindea din Egipt până la frontiera persană, focalizat pe o apărare dinamică, în profunzime, cu unități mobile, forturi și fortărețe, axate pe o șosea strategică principală, *strata Diocletiana*, care mergea de la Circensium și Eufrat, la Palmyra și Damasc. Până la urmă s-a produs și confruntarea directă cu perșii. Dioclețian încheiase un tratat cu Vahram II, care prevedea instalarea ca rege al Armeniei a lui Tiridates III, aliat și vasal Romei, de fapt creștinat. În nordul Mesopotamiei frontiera romană a fost împinsă până la Tigru. Dar, în 297 d.C., profitând de uzurparea din Egipt, Narses, susținut de saraceni, a atacat în profunzime Imperiul. Prin surprindere, cavaleria perșilor a ocupat iute Armenia, Osrhoene și o parte din Siria, până în împrejurimile Antiochiei. Galerius a alergat în goană de la Dunăre, unde exterminase pe carpi. Campania sa rapidă în Osrhoene s-a soldat cu un eșec, dar, câteva luni mai târziu, ofensiva a fost reluată, cu ajutorul trupelor illyro-romane și unor contingente sarmate. Galerius a străbătut Armenia și l-a înfrânt pe Narses. A coborât apoi în Mesopotamia, a ocupat Nisibis și a ajuns până la Ctesiphon. În 298, perșii au trebuit să accepte o pace care reda lui Tiridate Armenia. Regele Iberiei accepta suzeranitatea romană. În Mesopotamia, frontiera a depășit Tigru, prin anexarea a cinci teritorii transtigritane, plasate sub autoritatea unor satrapi armeni, strict controlați de romani. La sud, granița a reluat traseul lui Septimius Severus, de la Singara la Circensium (de pe Eufrat). Era victoria cea mai relevantă obținută asupra perșilor, de la instaurarea monarhiei sassanide. Tetrarhia a reieșit întărită și și-a îngăduit reforme esențiale. Multiplicarea funcționarismului impulsionate o inflație care a deter-

minat, în 301 d.C., un edict privind prețuri maxime și un mercurial. Forțele militare au fost augmentate și restructurate. Se realizase o nouă organizare teritorială a Imperiului. Administrația centrală, fiscalitatea și finanțele fuseseră de asemenea reformate. Sub presiunea lui Galerius, păgân anticreștin fanatizat, între 23 februarie 303 și februarie 304 d.C., prin patru edicte, a fost întreprinsă ultima și cea mai sistematică persecutare a creștinilor, stipulată de puterea centrală și, în principiu, generalizată. Iar la 20 noiembrie 303, în plină reprimare a creștinilor, pentru a celebra și victoria asupra perșilor, s-au organizat ceremonii fastuoase, la care au luat parte personal toți tetrarhii. Pe lângă triumful asupra Sasanizilor, Dioclețian a sărbătorit douăzeci de ani de domnie, *Vicennalia*, însoțite de celebrarea celor zece ani ai cezariatului secondaylor, *Decennalia*. S-au oferit mulțimii banchete și jocuri somptuoase. În mai 304, au fost sărbătorite și *Vicennalia* ale lui Maximian.

Presat de proaspătul învingător Galerius, slăbit de boală și de bătrânețe, la Nicomedia Dioclețian a abdicat. Totodată, practic a obligat și pe Maximian să procedeze la fel, la Mediolanum. Evenimentul s-a produs la 1 mai 305 d.C. (Eutr., 9, 27). Galerius și Constantius Chlorus au devenit auguști. Dioclețian și Maximian deveneau auguști onorifici sau „mai vârstnici“, *seniores Augusti*. Dioclețian se retrage, ca simplu particular, în somptuosul său palat de la Salona, din Dalmatia. A asistat aici, până la moarte, survenită între 313 și 316 d.C., la destructurarea și dispariția tetrarhiei. A refuzat însă, cu obstinație, să reintre în tetrarhie, deși a mai intervenit în conflictele militare interne, subsecvente abdicării sale. Într-adevăr destabilizarea tetrarhiei a succedat rapid abdicării lui Dioclețian. Acesta încercase zadarnic să stopeze ambițiile tetrarhilor și generalilor Imperiului. Setea de putere și reapariția tendințelor centrifugale erau prea puternice. Noua armată, creată de către Dioclețian, *comitatus*, în loc să vegheze asupra frontierelor imperiale, a căror liniște și siguranță fusese asigurată de prima tetrarhie, a fost târâtă în lungi și istovitoare lupte pentru dobândirea puterii supreme. Dioclețian sperase zadarnic ca sistemul tetrarhic să-i supraviețuiască: doi împărați „mai mari“ *maiores*, deținători ai puterii supreme, *qui summam rerum teneant*, și doi „mai mici“, care să le fie de ajutor, *duo minores, qui sint adiumento* (Ps. Lact., 18, 5). După douăzeci de ani, noii auguști ar fi trebuit să abdice în favoarea cezariilor, care, deveniți auguști, urmau să-și desemneze noi cezari. Împrejurările istorice au evoluat însă în altă direcție. Deși, în 305 d.C., în virtutea principiului meritului ca principal criteriu de acces la tetrarhie, au fost îndepărtați de la cezariat fiii ai lui Maximian și lui Constantius Chlorus.

Doi ofițeri illyro-romani au devenit cezari. Ambii erau protejați lui Galerius, devenit principal tetrarh (Constantius Chlorus era bolnav). Ne referim în primul rând la *Gaius Valerius Galerius Maximinus Daia*, provenit tot dintr-o familie de țărani din Illyricum și de fapt nepot al lui Galerius, declarat „iupiterian“, *Iovius*. Și în al doilea rând la *Flavius Valerius Severus*, prieten de petreceri al lui Galerius, promovat „herculean“, *Herculius*. Statutul celui de a doua tetrarhii s-a deteriorat brusc, când, la 25 iulie 306, a decedat Constantius Chlorus; trupele romane din Britannia l-au aclamat ca împărat pe fiul acestuia, *Flavius Valerius Constantinus*, născut aproximativ la 280. Constantin s-a mulțumit cu titlul de cezar, care i-a fost recunoscut de Galerius, în vreme ce Severus a fost promovat augușt. Constantin era menit să controleze Britannia și Galliile. Criteriul dinastic revenea din nou la suprafață și în forță. Clanul lui Maximian a înțeles să se reclame de asemenea de la o ereditate *de facto*. La 28 octombrie 306, bazându-se pe pretorienii și pe plebea din Capitală, nemulțumită că era supusă de către Galerius achitării impozitului capi-

tației, Maxențiu provoacă o răscoală și se declară la Roma deocamdată „principe“, *princeps*, titlu caduc, dar încă popular în mediile sociale tradiționaliste. Ca să salveze tetrarhia, Galerius trimite împotriva lui *Marcus Aurelius Valerius Maxentius*, ruda sa, pe augústul Severus. Hispaniile și Africa recunosc însă autoritatea lui Maxențiu. În septembrie 307, Severus este învins. Trupele sale îl părăsesc și el este ucis. De altfel, încă de la 25 decembrie 307, Constantin se va proclama augúst. Totuși Galerius încerca zadarnic să salveze tetrarhia. Maxențiu se proclamă de asemenea augúst. Maximian își părăsește, la rândul său, retragerea din Lucania și reia augústatul activ. El îi oferă mâna fiicei sale nevârstnice, Fausta, lui Constantin, transformat în aliatul său. Se ajunge astfel la patru augúști, Galerius, Maximian, Constantin, Maxențiu, și la un singur cezar, Maximinus Daia. Galerius face apel la Dioclețian, care acceptă să devină consul și participă în noiembrie 308 la reuniunea de la Carnuntum, împreună cu Maximian și Galerius. Maxențiu a fost declarat uzurpator, însă tetrarhia nu a putut fi salvată. Deși Maximian a abdicat pentru a doua oară, Galerius și Maximinus Daia au rămas tetrarhi ca augúst și cezar în Orient. Constantin a fost recunoscut cezar în Occident, unde a fost promovat ca augúst un ofițer illyro-roman, ales de Galerius, Licinius Flavius (ulterior devenit *Valerius Licinianus*). Dar Maxențiu rezista în Italia. Africa făcuse secesiune, pentru că vicarul Domitius Alexander se răzvrătise împotriva lui Maxențiu. Atât Constantin, cât și Maximinus Daia erau nemulțumiți. Tetrarhia suferise prea multe entorse: de pildă, Licinius devenise augúst, fără să fi trecut prin stadiul intermediar de cezar. Galerius a cedat recunoscând ca „fii de augúști“ pe Maximinus Daia și pe Constantin. Dar Maximian și-a reluat din nou titlul de augúst, încât, în 310 d.C., s-a ajuns la șapte augúști, deoarece Galerius recunoscuse ca augúști pe Constantin și pe Maximinus Daia. Însă Maximian, asediat în Massilia de propriul său ginere Constantin, s-a sinucis în 310. Iar Galerius a murit la 5 mai 311, după ce constatase, cu proprii ochi, prăbușirea totală a sistemului tetrarhic și transformarea Imperiului într-un teren de bătălii nesfârșite și de alianțe – care se făceau și se desfășeau neconținut – între competitori numeroși la puterea supremă, ca în cele mai negre zile ale anarhiei militare din secolul precedent. Forțele lui Maxențiu recuseraseră Africa, unde îl lichidaseră pe Domitius Alexander și prădaseră fără milă Cartagina.

Subsistau patru augúști ambițioși: Constantin și Maxențiu în Occident, Licinius și Maximinus Daia în Orient. Maximinus Daia controla Asia Mică, Siria și Egiptul, pe când Licinius stăpânea Balcanii; Maxențiu domnea în Italia și Africa, iar Constantin precumpănea în Gallii, Hispanii și în Britannia. Situația lui Maxențiu era dificilă. El încercase în zadar să mulțumească pe toată lumea. Galerius nu îi recunoscuse niciodată legitimitatea puterii exercitate de el. Se lansase la Roma într-o politică de prestigiu și în construcții costisitoare: ridicase o importantă biserică în Forul republican și un templu al fiului său Romulus, care fusese divinizat. Abil, Constantin își asigurase sprijinul lui Licinius. Concomitent, Maxențiu încerca să se alieze cu Maximinus Daia. Încă din 310, Constantin arborase prioritatea absolută a principiului eredității. Abandonase total ideologia herculeană, protecția lui Hercule și a lui Iupiter. Adoptase mistica solară apolliniană. Deci a lui Apollo – *Sol Inuitus*, care îi asigura susținerea numeroșilor adepți ai mithraismului și ai cultelor solare și conota aspirația spre un imperiu universal. Pe de altă parte, Constantin se reclama astfel nu numai de la Aurelian, de la tatăl său Constantius Chlorus, ci și de la Claudius II Gothicul, proclamat ca strămoș al său. Profita de nemulțumirile puternice de la Roma, unde penuria alimentară pricinuisese o răscoală populară, dificil înăbușită de pretorienii. 6.000 de persoane pieriseră în cursul reprimării răzmeriței. Pe de altă parte, competitorii la purpură încercau să atragă de partea lor pe creștinii relativ numeroși. Însuși Galerius, de fapt inamic înverșunat al creștinismului, promulgase la 30 aprilie 311 un edict de toleranță a

creștinismului, cel dintâi de la cel al lui Gallienus.

Constantin a trecut Alpii în fruntea unei forțe militare puțin numeroase, însă performante și motivate. El repurtase două victorii importante în nordul Italiei asupra trupelor lui Maxențiu. A urmat un marș forțat spre Capitală. Superstițios, Maxențiu ținea seama de un oracol care îi interzicea să iasă dintr-o Romă ocrotită de incinta lui Aurelian, pe care o consolidase. În cele din urmă, el l-a înfruntat pe Constantin la podul Milvius, situat la nord de Roma. A fost complet zdrobit în 28 octombrie 312 d.C., ziua în care își sărbătorea asumarea purperei imperiale. Maxențiu s-a înecat în apele Tibrului. Constantin marcase pe stindardele sale un semn, ulterior considerat creștin, însă care, pentru moment, comporta doar o valoare magică. Învingătorul a fost primit în triumf în Roma, unde a abolit actele lui Maxențiu, i-a distrus statuile și a desființat cohortele pretoriene. Senatul, de care nimeni nu se mai interesase, a fost convocat și l-a declarat pe Constantin „cel dintâi augúst“, *primus Augustus*. Constantin s-a autodesemnat consul pentru 313 d.C., împreună cu Maximinus Daia. Totuși el s-a întâlnit cu Licinius și s-a aliat oficial cu acesta. Maximinus Daia a invadat teritoriile lui Licinius, însă a fost biruit în Tracia, în bătălia de la Campus Egerius, la 30 aprilie 313. Maximinus Daia a murit în august 313, în Asia Mică, ucis de o boală necruțătoare. Imperiul a fost împărțit între Constantin și Licinius. Tetrarhia murise și nimeni nu a mai încercat s-o reînvie².

Constantin

S-a ajuns astfel la substituirea tetrarhiei printr-o diarhie, alcătuită din doi împărați-augúști: Licinius în Orient, Constantin, ulterior sanctificat ca Sfântul Constantin și definit de Ion Barnea și Octavian Iliescu drept Constantin cel Mare, în Occident. Victoria lui Constantin ilustra triumful eredității *de facto*, pe care în van se străduise s-o estompeze Dioclețian. Cum am semnalat mai sus. De altfel, se va ajunge la domniile unor împărați copii. Acest fapt nu trebuie să ne surprindă. Întrucât, în epoca noastră, se tinde spre ereditatea puterii supreme nu numai în republici dictatoriale, ci și în țări democratice. Spre a nu ne mai referi la faptul că, dacă un „președinte“ de republică africană este ucis, fiul acestuia se grăbește să preia întreaga putere.

Constantin era în același timp asemănător și foarte diferit de Dioclețian. Nu ne referim numai la concepțiile religioase, violent anticreștine, ale lui Dioclețian și, dimpotrivă, favorabile Dreptei Credințe ale lui Constantin, care va sfârși prin a o adopta. Baza religioasă a Imperiului s-a schimbat radical. Le erau însă comune tenacitatea și curajul. Amândoi au fost deosebit de harnici, deciși să salveze, să reformeze și să consolideze Imperiul. Amândoi s-au deplasat intens în interiorul teritoriilor romane, au ostenit fără încetare, au combătut nemilos adversarii interni și externi. Nu mai menționăm percepția diferită cu privire la ereditatea puterii imperiale. Constantin s-a străduit să faurească o nouă dinastie, în vreme ce Dioclețian fusese ostil eredității. Pe de altă parte, *ambii împărați au promovat un amalgam iscusit de pragmatism și de considerente doctrinare*.

Diarhia Constantin-Licinius a început prin a proclama ostentativ toleranța religioasă. A fost confirmat, completat, dezvoltat edictul de toleranță a lui Galerius, semnat de Constantin și de Licinius, dar respins violent de Maxențiu, păgân convins și anticreștin fervent. În februarie 313 d.C., Constantin și Licinius s-au întâlnit la Mediolanum (azi Milano), unde se celebra căsătoria dintre Licinius și Constantia, fiică a lui Constantius Chlorus și a Theodorei. Monede și medalioane ale momentului istoric

respectiv comemorau întâlnirea celor doi auguști. Pe un medalion din Hispanii, Constantin apare asociat personificării zeului „Soare”, *Sol*. Însă această întâlnire a rămas celebră îndeosebi datorită așa-numitului „edict” de la Mediolanum sau Milano. Se pare că de fapt nu a existat niciodată un asemenea edict, ci o înțelegere a celor doi auguști, tradusă printr-o circulară, pusă în operă de un rescript al lui Licinius, publicat la Nicomedia în 13 iunie 313 d.C. și cunoscut datorită mărturiei lui Lactanțiu. Inițiatorul acestei circulare fusese însă Constantin, a cărui mamă, Sfânta Elena, după legenda la origine slujitoare într-o cârciumă, era filocreștină. Ea se va boteza ulterior. Circulara anunța guvernatorului provinciei că au fost suprimate toate clauzele restrictive ale edictului lui Galerius. Împărații acordau creștinilor și adepților altor culte religioase libertatea de a practica religia pe care o aleseseră. Nici un cult religios nu mai putea fi persecutat. Se ordona restituirea gratuită și neîntârziată comunității creștinilor, *corpus christianorum*, a tuturor locașurilor de cult confiscate, chiar dacă ajunseseră în proprietate privată. Cei ce le cumpăraseră urmau să fie despăgubiți de stat. Ordinea publică trebuia restabilită și circulara urma să fie adusă la cunoștința tuturor locuitorilor. Textul grec al acestei circulare apare la Eusebios din Cesareea, unde, în Palestina, fusese afișată hotărârea lui Licinius, firește propagată în întreg Orientul (Ps. Lact., 48; Eus., 10, 5, 1-4). Și Maximinus Daia, înainte de a muri, dăduse o circulară similară (Eus., 9, 10, 7-11). În Occident, nu a existat un rescript asemănător, întrucât aici nu fusese publicat edictul lui Galerius, care conținuase prevederi restrictive. Trei scrisori ale lui Constantin, chiar anterioare întâlnirii de la Mediolanum, ordonau restituirea bunurilor Bisericii, scuteau clericii de impozite și anunțau retribuirea bănească a eclesiasților (Eus., 10, 5-7). Se proclama astfel așa-numita „pace constantiniană”. *Convenția de la Mediolanum modifica radical strategia religioasă a Imperiului*. Libertatea absolută a tuturor cultelor constituia o inovație, deși îndeobște Imperiul fusese relativ tolerant față de felurite culte, cu excepția, politic determinată, a mozaismului și a creștinismului. Cicero reliefase totuși cândva că legea interzicea zeii noi ori străini, dacă nu erau recunoscuți ca liciți de senat (*Leg.*, 2, 8).

Ce a determinat noua strategie religioasă a lui Constantin? Pragmatismul său, care constatase eșecul persecuției lui Dioclețian, de altfel foarte slab puse în aplicare în Occident? Dorința de a-și asigura sprijinul creștinilor, deveniți numeroși, mai ales în Orient? Sau o simpatie sinceră față de creștinism? S-ar putea ca toate aceste explicații să fie complementare. Este adevărat că, intrat în Roma, Constantin nu a mers pe Capitoliu. Însă el era adeptul unui monoteism solar. De altfel, cu prilejul decenaliilor din 315 d.C., când s-au celebrat zece ani de la proclamarea lui Constantin ca împărat, pe arcul triumfal, ridicat la Roma, Constantin apare cu o coroană de raze pe creștet, ca ocrotit și reprezentant pe pământ al lui *Sol Inuictus*. Inscripția aceluiași arc triumfal nu menționează nici pe *Sol* și nici pe Dumnezeu, ci numai „divinitatea”, *diuinitas* (*C.I.L.*, 6, 1139 = *I.L.S.*, 694), substanța divină supremă, preconizată de neoplatonicieni. Lactanțiu și o biografie greacă a lui Constantin consemnează legende tulburătoare. În ajunul bătăliei de la podul Milvius, într-un vis, împăratul ar fi fost prevenit să înscrie pe stindardele soldaților săi „semnul ceresc al lui Dumnezeu”, *celeste signum Dei*. Efectiv el ar fi înscris pe scuturi monograma cu numele Mântuitorului în greacă, traversată de I cu capătul curbat (Ps. Lact., 44, 5). Sau, în mijlocul zilei, ar fi apărut pe cer o cruce luminoasă cu inscripția „prin aceasta vei birui”, *toúto níka*. Noaptea, Isus i-ar fi ordonat lui Constantin să confecționeze un steag cu semnul văzut și cu înscrisura

numelui lui Cristos, sub forma literelor *chi-rho* (X-P, *Vita Constantini*, 1, 28-31). S-ar putea totuși să se afle în cauză o transfigurare creștină a unei legende păgâne, referitoare la o revelație avută de Constantin în templul lui Apollo din Gallia (*Panegyrici Latin.*, 7, 21). Am reliefat mai sus că de fapt acest semn comporta numai o valoare magică. Ca atâția împărași ai secolului al III-lea d.C., Constantin era un adept al cultului solar. În definitiv, revelația, mai sus consemnată, trăită de Constantin în 310, în templul solar al lui Apollo Grannus, îi prevestise împăratului treizeci de ani de domnie. Iar în panegiricul citat imediat mai sus, pronunțat în iulie 310 d.C., Constantin era proclamat și desemnat de către *Sol* ca deținător pentru veșnicie al puterii imperiale. Totuși împărații, confrunțați cu eșecul persecuțiilor, începuseră să se întrebe dacă zeul creștinilor nu exista cu adevărat.

De asemenea se întrebau dacă, astfel cum reliefează Jean-Pierre Martin, nu era mai înțeles să fie utilizat în favoarea lor. Nu era oare mai bine ca Dumnezeu să fie inclus printre zeitățile ocrotitoare ale Imperiului? Ceea ce demonstrează că procentajul atribuit creștinilor de Jean-Pierre Martin, de 4% dintre locuitorii Imperiului, la sfârșitul secolului al III-lea d.C., este sensibil subevaluat. Creștinii erau mai numeroși. Altfel împărații nu ar fi încercat să-i integreze mecanismelor statului roman.

În orice caz Constantin nu s-a creștinat în 313 d.C. El se comporta față de divinitatea creștină ca și față de alți zei protectori, mai ales față de „Soare”. De altfel, simbolurile solare sunt foarte numeroase pe monedele anterioare anului 323 d.C. S-ar zice că împăratul Constantin, până în 324 d.C., s-a străduit să păstreze echilibrul între creștini și păgâni. Revelatoare sunt în acest sens monede descoperite la Pavia. Pe una dintre ele, din 313 d.C., Constantin este figurat ca asociat al „Soarelui”. Legenda este concludentă, „*Neînvinsul Constantin*”, *INVICTVS CONSTANTINVS*. O altă monedă, din 315, îl asociază pe suveran monogramei creștine și comportă legenda *IMP(erator) CONSTANTINVS P F AVG(ustus)*. Constantin înțelegea să se amestece în viața Bisericii creștine, oficial recunoscute, după cum controla și organiza toate comunitățile religioase ale Imperiului. Cu atât mai mult cu cât ierarhizarea comunității creștine era calchiată după modelul organizării administrative a lumii romane. Fără a fi creștin, Constantin acționa în funcționarea Bisericii. Abia ulterior, după 320 și îndeosebi după 324, Constantin a înclinat balanța în favoarea creștinismului. A sfârșit prin a se converti și a iniția construirea unui stat roman creștin. Strategia religioasă constantiniană, asumată după 324-325 d.C., a cântărit decisiv în asigurarea victoriei finale a creștinismului.

După întâlnirea și convenția de la Mediolanum, Constantin a alergat spre frontiera renană. Războaiele civile dintre tetrarhi încurajaseră, în chip manifest, incursiunile Barbarilor. Trei fronturi au reclamat eforturi intense. În primul rând cel al Rinului, unde în 313, ca și, anterior, în 306 și 309, Constantin a combătut energic pe franci și pe alamanii. Au fost capturate căpetenii barbare și mulți luptători, care au fost dați pradă fiarelor din amfiteatrele romane. Constantin a construit un pod peste Rin, spre a desăvârși mai ușor represalii. Ulterior, un fiu al lui Constantin a continuat operații militare, care au asigurat, pe termen mediu, fruntariile Galliilor. În al doilea rând, începând din 333, s-au degradat relațiile cu perșii, liniștiți mult timp după înfrângerile suferite sub Dioclețian. Din 310 d.C., Mare Rege era Shapur II, la data respectivă încă un copil. În 334, perșii au răsturnat de la domnie pe regele Armeniei, Tiran, fidel Romei, și au ocupat statul lui. Or pacea de la Nisibis, din 298, prevăzuse suzeranitatea romană asupra

Armeniei, care trebuia guvernată de un rege impus de romani. Nepotul lui Constantin, Hannibalianus, a întreprins operații militare în Armenia anilor 335-336. Pe de altă parte, perșii începuseră să persecute pe creștini, al căror ocrotitor era pretutindeni Constantin. Împăratul pregătea un fel de cruciadă împotriva perșilor, dar moartea l-a răpit din mijlocul pregătirilor acestei mari expediții, la care urmau să participe și episcopi. Al treilea front se afla pe Dunăre. Cum am arătat în capitolul anterior, retragerea aureliană din Dacia traiană nu a exclus păstrarea la nord de fluviu, a unor capete de pod, care s-au menținut cel puțin până la mijlocul secolului al IV-lea d.C. Teritoriile fostelor provincii transdanubiene, care au fost ocupate de Barbari, cu excepția Banatului, până la mijlocul secolului al IV-lea, se aflau astfel sub supravegherea Imperiului. Numeroase asemenea centre romane fortificate erau amplasate pe malul stâng al Dunării, în Banat și până la vărsarea Oltului în marele fluviu european. Ne referim la Dierna, Drobeta, Sucidava etc., puse sub stăpânire romană. Iar o inscripție din Dobrogea, de la Adamclisi, *Tropaeum Traiani* sau *Ciuitas Tropaeensium* proslăvea, în 313-314 d.C., pe împărații Constantin și Licinius, care refăcuseră fortificațiile așezării. Ulterior, numele lui Licinius a fost martelat (C.I.L., 3, 13734 = I.L.S., 8938). De altfel diarhiile au sporit forțele militare, sistemul defensiv și infrastructura rutieră de pe malul drept al Dunării. În 315, Constantin a respins goții, care pătrunseseră în Imperiu. Iar în 316, el s-a instalat la Sirmium. În 322 d.C., Sfântul Constantin a zdrobit pe iazygi, sarmați de vest, care atacaseră Pannonia, și i-a urmărit până în Banat, unde își stabiliseră sălașurile. În rândurile sarmaților pătrunseseră religia creștină. Profitând de un nou conflict, izbucnit între diarhi, vizigoții sau thervingii, sub comanda „regelui“ Rausimodus, au atacat masiv Imperiul. Au aflat sprijin printre unii localnici care au fost arși de vii de autoritățile imperiale (Cod. Th., 7, 1, 1). Din Thessalonica, Constantin i-a urmărit până la poalele Carpaților, dincolo de Dunăre. Rausimodus a fost ucis, goții decimați; supraviețuitorii au fost luați prizonieri. Alți goți, cum vom vedea, vor încerca să-l sprijine pe Licinius. În 328, rămas singur împărat, Constantin a construit un pod peste Dunăre (Aur. Vict., *Epit.*, 17; 41, 48), la Sucidava (azi Celeiu-Corabia) și a ridicat cetatea Daphne. În 332 d.C., goții, înfrânți, au pierdut 100.000 de oameni și au încheiat un tratat (*foedus*) cu romanii, pe care l-au respectat până în 364, când l-au sprijinit pe uzurpatorul Procopius. Dar în 334, goții au atacat pe sarmați. Aceștia s-au refugiat în Imperiu, unde Constantin a primit pe 300.000 dintre ei și le-a repartizat pământuri în Balcani și în Gallii. A primit pe teritoriile romane și vandali, presați de asemenea de goții foarte numeroși. Se răspândise practica adăpostirii în Imperiu a semințiilor barbare.

Podul de peste Dunăre, între cetățile Oescus (azi Ghighi, în Bulgaria) și Sucidava, era o construcție monumentală, din care mai rămăseseră vestigii, la sfârșitul secolului al XVII-lea. Arheologii noștri au dezvelit ruinele podului, inclusiv portalul lui. Inaugurarea podului a prilejuit emiterea unui medalion din bronz, care amintea de întreprinderile lui Traian. Acest pod se înscrisă într-o politică de recucerire a Daciei traiane. Un vechi drum roman a fost refăcut la nord de Dunăre. Mergea până la un mare val de pământ, așa-numita Brazdă a lui Novac, care pornea de la Drobeta, trecea prin Craiova și se oprea la castrul de la Pietroasele, din județul Buzău. Cetatea Daphne sau *CONSTANTINIANA DAPHNE*, cum o numesc medalii comemorative, străjuia de asemenea teritoriile nord-dunărene anexate Imperiului de către Constantin. Ca și castrul de la

Pietroasele. Încât Constantin a alipit Imperiului teritorii care nu fuseseră niciodată romane, cel puțin de la moartea lui Traian. Cu judiciozitate așadar Constantin a fost considerat un alt Traian. Persistența populației daco-romane de la nordul Dunării a fost simțitor încurajată și romanizarea ei încheiată. Ca și creștinarea ei, consolidată. Între timp, Constantin îl eliminase pe Licinius și restabilise un stat monarhic cârmuit de un singur suveran.

Tensiunile dintre diarhi s-au ivit și acumulat repede. După înțelegerea de la Mediolanum, Constantin s-a instalat în Treveri (azi Trier). El a decis să-l promoveze ca cezar pe Bassianus, soțul sorei sale vitrege, Anastasia, și bun prieten cu Licinius. Acesta urma să gestioneze Italia și alte provincii occidentale, pe când Licinius îi cedase Pannonia. Se făurea un fel de zonă tampon. Intrigile de curte au despărțit însă pe diarhi. Bassianus a complotat în favoarea lui Licinius, încât a fost executat la ordinul lui Constantin. S-a ajuns astfel la un „război cald” între diarhi, survenit în toamna anului 316 d.C., mai degrabă decât în 314. Armata lui Constantin l-a înfrânt pe Licinius la Cibalae (în Pannonia, la 60 km de Sirmium) și ulterior, într-o bătălie dificilă, la Campus Ardiensis, lângă Adrianopol. S-a încheiat pace între diarhi. Licinius i-a cedat lui Constantin majoritatea peninsulei balcanice, iar Constantin a renunțat la calitatea de augúst maxim. Fiecare diarh putea legifera liber în „partea Imperiului”, *pars Imperii*, pe care o gestiona. La 1 martie 317 au fost desemnați drept cezari fiii nevârstnici, copiii, ai diarhilor: Flavius Iulius Crispus și Flavius Claudius Constantinus, feciorii lui Constantin, ca și Valerius Licinianus Licinius, fiul diarhului Orientului. Cu toate acestea între diarhi au emers noi tensiuni. Percepția modernă a lui Licinius a fost viciată de litigiile lui cu Sfântul Constantin. În realitate, se pare că Licinius a dus o eficiență politică economică în Orient și că nu a fost un tiran brutal, incult, sângeros. Cu toate că a lichidat fără cruțare pe toți descendenții și rudele tetraarhilor, care se aflau în partea Imperiului care îi revenea. Se baza în special pe prefectul pretorienilor Iulius Iulianus, laudat ulterior chiar de Constantin. Pe Licinius îl contrariau însă simpatiile numeroșilor creștini din Orient față de Constantin. El însuși era păgân convins, adept al monoteismului solar. Licinius a început prin a nu interveni deloc în problemele interne ale Bisericii. Totuși, începând din 320 d.C., a îndepărtat pe creștini de la curtea imperială, din comandamentele militare și din administrația centrală. A tolerat măsurile represive, persecutorii, ale unor funcționari ai săi anticreștini. A interzis întrunirile sinoadelor Bisericii. Cultul creștin trebuia celebrat în afara orașelor, iar funcționarii imperiali erau obligați să jertfească zeilor. Diarhiu au început să-și dispute consulatele, fiecare confiscându-le în favoarea sa. O nouă campanie lansată de Constantin pe teritoriile lui Licinius a condus, după eșecul tratativelor, la un război decisiv, care nu a echivalat cu o cruciadă. Fiecare diarh conta pe o armată terestră de aproximativ 150.000 de soldați și pe flote eficace. Licinius era sprijinit și de goții căpeteniei Alica. După o victorie raportată la 3 iulie 324 la Adrianopol, forțele lui Constantin au zdrobit decisiv în 18 septembrie din același an trupele lui Licinius și Martianus, desemnat de augústul Orientului ca succesor al lui Constantin, la Chrysopolis, pe țărmul Bosforului. Licinius și Martianus au fost cruțați, însă obligați la domiciliu forțat. Licinius continua însă să întrețină relații secrete cu goții (Exc., 21; 27; Zosim, 2, 22-28). În cele din urmă, atât el, cât și Licinianus, fiul lui, precum și Martianus, au fost executați. Un alt fiu al lui Licinius, nelegitim, a fost transformat în sclav și ucis în 336, într-o jesătorie din Hispanii. Constantin își apăra implacabil puterea și putea fi foarte crud, sub impactul paranoiei. Cezarita nu îl ocolea nici pe el.

Prin eliminarea lui Licinius, Constantin a rămas suveran unic al Imperiului. El a desemnat pretutindeni creștini în funcțiile înalte ale administrării statului. Funcționarilor păgâni li s-a interzis să sacrifice zeilor. Constantin a intervenit hotărâtor în gestionarea Bisericii; puse la grea încercare de erezii, în special de arianism, spre care însuși Constantin a înclinat, începând din 327 d.C. În 326 d.C., emerg monede comportând efigii nimbate ale lui Constantin, care, probabil, era și el obsedat, ca atâția alți împărați, de memoria lui Alexandru. Tot în 326 d.C., Constantin a poruncit moartea fiului său mai mare, Crispus, acuzat de adulter și obligat să se otrăvească. Aceeași soartă au avut-o Fausta, soția împăratului și fiica lui Maximian, înecată într-o baie fierbinte. Constantin nu ierta pe nimeni.

Pentru ispășire, Constantin a trimis-o în Palestina, în special la Ierusalim, pe Sfânta Elena, care va deceda în 327 d.C. I s-a ridicat o statuie în noul oraș Constantinopol. În 335, Constantin a decis „împărțirea” Imperiului, după moartea sa, între cei trei fi ai săi, Constantin II, Constantius și Constans, cărora le-a adăugat doi nepoți, copiii fratelui său vitreg (Dalmatius), Dalmatius II și Hannibalianus. În 336, Constantin și-a celebrat treizeci de ani de domnie, *tricennalia*, dar, în anul următor, cum am semnalat mai sus, a murit. L-a botezat, pe patul de moarte – căci nu se creștinase oficial –, episcopul arian Eusebius din Nicomedia. Fiii și nepoții săi erau cezari, dar situația succesiunii nu era clară.

Îndeosebi după 330 d.C. și anterior, Constantin a operat reforme fundamentale ale statului roman. Nu în ultimul rând, Constantin a pus bazele unei noi dinastii imperiale, cea de a doua familie a Flavienilor, *Flauii*. El a continuat, aprofundat, împins mult mai departe decât Dioclețian, transformarea profundă a Imperiului. Astfel *puterea suveranilor a devenit un Dominat totalitar*, radical diferit de ceea ce fusese Principatul. A reformat curtea imperială și a perfecționat eticheta de sorginte elenistico-orientală, care domnea aici. S-a modificat integral administrația centrală. Corpul pretorienilor a fost suprimat, dar prefectura pretoriului a dobândit o altă utilizare. Întreaga administrație a provinciilor a continuat să se modifice. S-a operat o reformă a armatei. O nouă strategie fiscală a luat ființă. Dreptul a suferit mutații cardinale. Prin excelență *dirigismul statal, economic și social, a fost amplificat* până la nivelul unor parametri surprinzători. S-a tins spre „înghețarea” condiției sociale a locuitorilor, din motive pragmatice și ideologice, pendinte de ierarhizarea totalitară a societății. Concomitent, acest împărat este unul dintre marii constructori ai Imperiului, la Roma și în provincii.

Pentru că numele lui Constantin este mai ales legat de marea edificare a unei a doua capitale a Imperiului, „cealaltă Romă (din două)”, *altera Roma*, la care aspiraseră atâția alți împărați. *Într-adevăr Constantin a construit Constantinopolul*. Această „a doua Romă” sau „noua Romă”, în grecește *deutéra Róme ori néa Róme*, s-a înălțat pe ruinele cetății Bizanț, Byzantium sau Byzantion, care fusese fidelă lui Licinius, încât zidurile îi fuseseră dărâmate, iar principalii locuitori expulzați. Fostul Bizanț deținea o poziție strategico-geografică de învidiat. Nu numai că putea contrabalansa Roma, devenind polul politico-administrativ-cultural al Răsăritului Imperiului (Zosim, 2, 30, 1), dar controla toate legăturile terestre și maritime dintre Europa și Asia, calea pe ape între Mediterana și Marea Neagră, toate drumurile dintre strămtori și Asia Mică, Siria, Mesopotamia, Pont, dintre Bosfor și zonele centrale și occidentale ale Imperiului (Zosim, 2, 30, 2-3). Pe de altă parte, situl Cornului de aur era magnific și lesne de apărut printr-o incintă fortificată, menită să-l izoleze de interiorul provinciilor învecinate.

Iar Barbarii de la Dunăre și perșii rămăneau primejdioși, pe când granița renană părea acum sigură. Concomitent, Bizanțul se afla departe de aristocrația romană încă fidelă religiei și tradițiilor străbune, funciamente ostilă strategiei politice a împăratului. Constantin refuzase să urce pe Capitoliu nu numai după victoria asupra lui Maxențiu, ci și în 315 și 326. Între 320 și 326, survenise un conflict acut între Constantin și aristocrația senatorială păgână. În 325, Constantin a instalat la Roma primul prefect creștin al Orașului, Acilius Severus. Ulterior, conflictul s-a calmat, însă Roma nu putea fi cea capitală creștină a Imperiului pe care tindea s-o dorească împăratul. Pe deasupra, ca și Alexandru, Constantin voia o capitală a sa, care să inaugureze o nouă vârstă de aur. Încât, la mai puțin de două luni după victoria obținută asupra lui Licinius, la 8 noiembrie 324, Constantin a pus temelii unui nou oraș gigantic, care se va numi „orașul lui Constantin“, *Constantinopolis*. Atunci a fost consacrat solul viitoarei metropole. Inaugurarea oficială a Constantinopolului a avut loc la 11 mai 330, când au fost instalate aici autoritățile politice, însă lucrările de construcții s-au prelungit până în 336 și chiar ulterior. În 330, populația noului oraș, sub presiunea împăratului, sporise considerabil. Marii arendași ereditari, deținători ai unor pământuri imperiale din Asia Mică, au fost constrânși să-și clădească locuințe în noul oraș. În vederea stimulării înălțării de case private, s-a asigurat celor ce le construiau repede dreptul de a beneficia neconținut de distribuții gratuite de pâine. Din fonduri publice au fost ridicate locuințe pentru unii senatori instalați în Constantinopol (Zosim, 2, 31, 3).

Inaugurarea noii capitale a prilejuit somptuoase ceremonii creștine și păgâne. Într-o magnifică procesiune, a fost purtată, pe un car, statuia de lemn aurită a împăratului, ținând în mâna dreaptă o figurină care reprezenta pe Tyche, divinitatea păgână, protectoare a orașului. Constantin se prezenta poporului cu diademă pe creștet. Pe care o purtase pentru prima oară în 325, la *uicenia-lia*. În Forul principal, încă de la 20 noiembrie 328, în vârful unei coloane de porfir, a fost așezată statuia din bronz aurit a suveranului figurat ca zeu solar, cu o cunună de raze pe creștet. O altă coloană de porfir, din mijlocul pieței centrale, purta statuia Sfintei Elena. Într-adevăr, această metropolă în mare parte creștină asumase rituri, simboluri și alte elemente păgâne. Riturile tradiționale au fost respectate cu ocazia întemeierii orașului. Monedele emise atunci nu comportau nici un simbol creștin. Templele vechiului Bizanț nu au fost distruse. Chiar noile biserici încorporau conotații neoplatoniciene, când se numeau Sfânta Sofia, adică Înțelepciunea, Sfânta Irina, adică Pacea, ca ecouri ale Altarului Păcii al lui August, de la Roma. Dar caracterul creștin al orașului s-a potențat progresiv. De altfel noua Romă putea apărea ca o Plotinopolis, datorită Sfintei Sofia și Sfintei Irina sau Eirene; cu toate că în noua metropolă nu s-a construit un templu pentru Tyche, Constantinopolul și-a apropiat epitetul de „înfloritoare“, *Flora* ori *Anthousa*. Nu au existat în noua capitală un templu al lui Iupiter Capitolinul și nici un altar al zeiței Vesta sau un colegiu al sacerdoșilor, care să cheazășiască locuitorilor favoarea divinităților tradiționale.

Constantin s-a străduit să confere noii metropole un statut similar ori aproape similar celui deținut de Roma. Constantinopolul a beneficiat de „dreptul italic“, *ius italicum*, în virtutea căruia locuitorii săi erau scutiți de impozitul direct, capitația. Acestora li s-au acordat distribuții frumentare, jocuri și spectacole de hipodrom. A fost constituit un senat al Constantinopolului, ai cărui membri proveneau fie de la Roma, fie din rândurile demnitarilor orientali. Deși senatorii din Constantinopol erau *clari*, și nu *clarissimi*, precum cei de la Roma. Nu s-a înființat un post de prefect al Orașului;

Constantinopolul urma să fie gestionat de un proconsul. De altminteri, noua Romă a fost concepută ca o copie a celei vechi. Orașul, cândva reconstruit de Septimius Severus, a fost sensibil mărit. Un mare zid de incintă apăra orașul și istmul în care se afla, de la Marea Neagră la Marea Marmara (Zosim, 2, 30, 4). Constantinopolul a fost ridicat tot pe șapte coline și împărțit în patrusprezece regiuni administrative. Dispunea de un Capitoliu, de un *Praetorium*, de o „cale sacră“, *uia sacra*, de un for principal și de altele secundare. Palatul imperial și hipodromul au fost structurate după modelul celor de la Roma. În hipodrom, a fost încorporat sanctuarul Dioscurilor (Zosim, 2, 31, 1). Constantin a început construirea bisericii Apostolilor, alături de care și-a pregătit mausoleul. Forul principal avea o formă circulară și era înconjurat de patru porticuri etajate și de vaste pasaje boltite, din marmoră (Zosim, 2, 30, 4; 31, 2). Piețele și marile edificii publice din Constantinopol au fost ornate de monumente și obiecte de artă confiscate altor orașe. Începând din 330 d.C., Constantin s-a stabilit la Constantinopol, de unde a promulgat aproape toate măsurile sale legislative. Orașul dispunea și de o universitate, ai cărei profesori erau numiți de împărat. Acesta a încercat să imprime Constantinopolului un caracter latin; însă majoritatea locuitorilor vorbeau limba greacă. Deși în oraș s-au instalat numeroși refugiați din Balcani și din alte zone ale Imperiului, unde se desfășurau incursiunile barbare. Constantinopolul a devenit repede un important centru industrial. Încă din 324, a luat aici naștere un important atelier monetar deservit de lucrători proveniți din Aquileia.

Cele mai importante realizări ale lui Constantin au fost așadar lansarea procesului de creștinare a Imperiului, reformarea profundă a acestuia, din păcate într-o direcție totalitară și dirigistă, fundarea Constantinopolului. Deși probabil că împăratul nu a înțeles pe deplin semnificația acestei întemeieri, consecința ei s-a tradus în desăvârșirea bipolarizării nu numai culturale, ci și mental-politice a Imperiului. Se deschidea calea divizării lui definitive. Desigur, printre înfăptuirile lui Constantin, se înscrie și făurirea celei de a doua dinastii flaviene. Creștinarea Imperiului, înzestrarea lui cu o Biserică puternică din punct de vedere material, alianța între o monarhie teocratică, sacralizată, și Biserică, între „tron“ și altar, vor marca decisiv evoluția statului roman în secolul al IV-lea d.C. și în veacurile următoare. Deși detașat greu de monoteismul solar și de un anturaj neoplatonician, Constantin a sfârșit prin a-și asuma o vocație creștină misionară, cu toate că ezitantă între o doctrină niceeană, inițiată sub egida sa, și arianism. Arieni acceptau mai ușor perceperea lui Constantin, impusă de el după 326, nu ca a unui slujitor al lui Cristos, ci a unui Demiurg, a unei Providențe, a imaginii terestre a Mântuitorului. Desigur, autorii literari păgâni l-au blamat cu asprime și au afirmat că el ar fi ruinat statul (Zosim, 2, 30-39). Fără îndoială, Constantin a fost un ambițios, un vanitos până la exces, uneori crud și lipsit de scrupule, dispus să-și ucidă fiul și soția, un pasionat, care, cum arăta Paul Petit, a provocat reacție emoțională în jurul său. A avut însă idei îndrăznețe; și, ca și Iulian mai târziu, a știut să-și domine anturajul, colaboratorii. Constantin a acționat într-un chip personal într-o vreme când serviciile curții imperiale practic stăpâneau monarhii. *Mai presus de orice, a asigurat victoria finală a creștinismului*³.

Urmașii lui Constantin. Constanțiu

Una dintre țințele privilegiate ale lui Constantin cel Mare fusese făurirea celei de a doua dinastii flaviene. El nu și-a dat seama ori nu a vrut să-și dea seama că între fiii și rudele sale se va dezlănțui o aprigă, o sângeroasă competiție pentru purpura imperială, care va implica conflicte violente, deplasări de forțe militare importante, uzurpări provenite chiar din exteriorul dinastiei. Cu atât mai mult cu cât în afară de Constantin cel Mare nimeni nu era augúst. Înfruntările brutale au readus „la ordinea zilei” momentele foarte tensionate ale tetrarhiei, subsecvente abdicării lui Dioclețian, sau chiar secvențele istorice ale anarhiei militare din timpul crizei din secolul al III-lea d.C.

Într-adevăr descendenții lui Constantius Chlorus erau numeroși. Din căsătoria sa cu Elena se născuse Constantin, înșurat la rândul lui cu Minervina și cu Fausta. Unicul fiu avut de Constantin și Minervina fusese Crispus, ucis de tatăl său. Din căsătoria cu Fausta rezultaseră trei fii și o fiică: Constantin II, născut în 316, Constanțiu II, născut în 317 și Constans, născut în 325, alături de Constantia, care avusese ca fiu pe Hannibalianus. Dar Constantin avusese și frați, proveniți din matrimoniile tatălui său cu Theodora: Dalmatius, tatăl lui Dalmatius II, Iulius Constantius (înșurat cu Galla, care îi dăduse ca fiu pe Gallus, și cu Basilina, mama lui Iulian, născut în 331), un alt Hannibalianus și Constantia, nevasta lui Licinius. Preț de câteva luni Imperiul nu a avut nici un augúst, ca și când defunctul împărat ar fi fost încă în viață. Aproximativ patru luni s-au ținut tot felul de intrigi de palat, care au sfârșit printr-un masacru familial, ce prefigura Imperiul bizantin. Nu știm exact dacă acest masacru a precedat ori a succedat împărțirii augustatului între cei trei fii ai lui Constantin și ai Faustei. Este probabil că o seditiune militară, din umbră manipulată de Constanțiu, aflat la Constantinopol, a avut loc înainte de acordul celor trei fii ai Sfântului Constantin. Oricum au fost masacrați, în chip crud, cei doi Dalmatius, frațele și nepotul lui Constantin, Iulius Constantius și alte rude ale Flavienilor. Nu au fost cruțați decât fiii încă nevârșnici ai lui Iulius Constantius, nepoți ai lui Constantin, Gallus și Iulian. În orice caz, la 9 septembrie 337, la Viminacium, s-a produs împărțirea diocезelor Imperiului. S-a creat astfel un colegiu de augúști, sub autoritatea morală exercitată de către Constantin II sau *Flavius Claudius Constantinus*, primul născut al împăratului decedat. El urma să gestioneze Occidentul, îndeosebi Galliile, Hispaniile și Britannia, având reședința în Treveri. Constantin II exercita tutela asupra fratelui său, în vârstă de doisprezece-treisprezece ani, Constans sau *Flavius Iulius Constans*, căruia i se atribuiseră Italia, Africa și Illyricum. Constanțiu II sau *Flavius Iulius Constantius* va gestiona Orientul, pe care deja îl controla, și dioceza Traciei. Într-un fel unitatea Imperiului era preservată. De altfel fiecare dintre frați nădăjduia că în viitor va ajunge împărat unic, precum Constantin cel Mare.

Dar între adolescentul Constans și Constantin II s-au ivit puternice neînțelegeri. Încât Constantin II a părăsind cu trupele sale în Italia, unde Constans își impusese autoritatea. A căzut însă într-o ambuscadă lângă Aquileia și a fost ucis. Imperiul a fost împărțit între Constans, gestionarul Occidentului, și Constanțiu II, stăpânul Orientului. O nouă întâlnire, desfășurată tot în Viminacium, la 4 aprilie 340, a consfințit această nouă diarhie. Echilibrul a fost menținut preț de zece ani. Deși Constans milita fervent pentru doctrina religioasă niceeană, pe când Constanțiu favoriza arianismul. Constans a trebuit să combată cu vigoare Barbarii, pe Rin și pe Dunăre. Totuși, începând din 342 d.C., el a autorizat instalarea masivă a unor seminții barbare pe teritoriul Imperiului. De fapt el era sfâșiat între pasiunile sale pederaste și fervoarea religioasă. Constans a

persecutat pe iudei și pe donatiști. A interzis sacrificiile păgâne (*Cod. Th.*, 16, 10, 2). Pe de o parte se vădea excesiv de generos cu amanții săi, iar, pe de alta, impunea o politică fiscală austeră, ca și o disciplină militară foarte severă. Încât, la 18 ianuarie 350 d.C., o conspirație de stat major determină uzurparea și proclamarea ca împărat, în Gallia, a unui general competent, dar semi-barbar, fiu al unei femei france, sub numele de Flavius Magnus Magnentius. Constans fuge în Hispania, unde este ucis de emisarii lui Magnentius. Acesta din urmă este rapid recunoscut ca împărat în Gallii, Hispanii, Africa romană și chiar în Cyrenaica. Eșuează tentative de uzurpare la Roma și în Pannonia. Magnentius conferă titlul de cezar fratelui său, Decentius, cu misiunea de a apăra frontiera renană. În orice caz, pentru prima oară, un semibarbar prelua puterea imperială. De fapt astfel s-a oferit lui Constanțiu II prilejul de a reunifica Imperiul. Războiul a durat trei ani. Constanțiu a început prin a desemna ca cezar pe vârul său, *Flavius Claudius Constantius Gallus*, însărcinat cu gestionarea Orientului. Apoi Constanțiu îl înfrânge la Mursa, în Pannonia și în septembrie 351, pe Magnentius. Progresiv, Constanțiu dobândește controlul Italiei și Africii, iar în august 353 zdrobește definitiv pe Magnentius în bătălia de la Mons Seleucus (azi Montsaléon). Magnentius se sinucide la Lugdunum, iar Decentius îi urmează exemplul.

Rămas singur augúst, Constanțiu II asigură Imperiului o anumită stabilitate. Înțezat cu o inteligență mediocră, Constanțiu își făurise însă o idee înaltă, impregnată de fervoare sinceră, despre funcțiunea sa. Era un abil diplomat, însă suspicios, meschin, înclinat spre cezarită. Bănuia permanent comploturi în jurul său, care adesea chiar se înjghebau. Putea să se învedereze deosebit de crud, brutal. Îl susținea episcopul arian Ursatius, care îl împingea spre favorizarea ostentativă a ereziei. Încă din 337, Constanțiu purtase un lung război de uzură împotriva Persiei sassanide, care a afectat forțele Imperiului, fără să conducă la o victorie decisivă, fie a romanilor, fie a perșilor. Gallus se instalase la Antiochia, flancat de performantul general Ursicinus și de soția sa Constantina, femeie aprigă, violentă și ambițioasă. O gravă penurie alimentară a provocat o răscoală a populației din Antiochia. Noii funcționari trimiși aici de către Constanțiu II au fost uciși la ordinul lui Gallus. Convocat la Mediolanum de către Constanțiu, Gallus a fost destituit, judecat și decapitat. Probabil încă din 348 d.C., Constanțiu pierduse teritoriile transdanubiene ale Daciei, anexate de tatăl său.

Împăratul unic Constanțiu II controla greu un imperiu a cărui stabilitate se dovedea fragilă. Războiul cu perșii continua cu violență, triburile germanice jefuiau Galliile, iar generalul Silvanus, însărcinat cu apărarea lor, uzurpa aici puterea imperială. Trimis în Gallii, generalul Ursicinus îl mistifică pe Silvanus, care este asasinat de proprii soldați în august-septembrie 355 d.C. Alamanii ruinau Galliile și se instalau acolo ca ocupanți. De aceea, la 6 noiembrie 355 d.C., fratele vitreg al lui Gallus, adică Iulian sau *Flavius Claudius Iulianus*, este investit în calitate de cezar de către Constanțiu. Iulian îmbracă mantia și poartă pe cap cununa de cezar. De fapt, Constanțiu II îi acorda o misiune exclusiv militară, în vederea salvării Galliilor. Constanțiu II, din ce în ce mai mefient, îl înconjoară pe Iulian de înalți funcționari numiți de el, cu scopul de a-l spiona abil, și de generali incapabili. Până la urmă Iulian intră în conflict violent cu prefectul său al pretoriului, Florentius, marionetă a curții de la Mediolanum, unde se instalase Constanțiu. Dar în 357 i se acordă lui Iulian un comandament militar efectiv. După ce zădărnicește intrigile viclene ale generalilor lui Constanțiu, în fruntea a 13.000 de soldați, în mare parte recrutați din rândurile anumitor contingente barbare (heruli și alți

germanici), Iulian zdrobește la Argentoratus (în prezent, Strasbourg) 30.000 de alamani. Catafractarii cuirasati (cu platoșe) decisese războiul rezultatul bătăliei. În anii 358-359, Iulian nimicește bandele de franci, care pustiau Gallia. Calea maritimă dintre Britannia și Rinul inferior este eliberată de pirății saxoni și franci. În 360-361, trupele romane trec Rinul și răspândesc teroarea printre semințiile germanice. *Iulian salvează de fapt romanitatea Galliei, a Franței de astăzi*. Fortificațiile cetăților gallo-romane sunt restaurate. Tânărul cezar își stabilise cartierul general la Lutetia (azi Paris).

Constanțiu însuși se preocupă de problemele religioase și de războiul cu perșii, dar nu neglijează frontierele. El își deplasează curtea la Sirmium, pentru a se instala definitiv, în 359, la Constantinopol. Aici Constanțiu a executat lucrări intense de omare și dezvoltare a noii capitale. A asumat o ținută hieratică și s-a înconjurat de eunuci. Stilul său de viață i-a determinat pe unii savanți, inclusiv pe Marcel Le Glay, să-l caracterizeze ca primul împărat bizantin. Constanțiu II a înlocuit la Constantinopol proconsulul (în 359) cu un prefect al Orașului, ca la Roma. De altfel retorul-filosof Themistios, poate ultimul proconsul al Constantinopolului, a primit misiunea de a ridica numărul senatorilor din a doua capitală de la 300 la 2000.

Strategia politică internă a lui Constanțiu reia preocupările moralizatoare și dirigiste ale părintelui său. Constanțiu II a consolidat instituțiile constantiniene și a consacrat numeroase eforturi disputelor christologice, izvorâte din expansiunea arianismului. S-au adoptat legi împotriva corupției și adulterului sau privind separarea sexului în temnițe. S-a preconizat primatul echității în raport cu dreptul strict. Se accentuează separarea strictă a funcționarismului civil de cel militar. *Totodată Constanțiu este părintele unei birocrății pletorice*. Birourile imperiale se multiplică și se umplu de un personal format din nenumărați scribi, notari etc. Sporește uluitor funcționarismul oficiilor provinciale. Fără îndoială, *atunci, ca și acum, acești numeroși funcționari mai degrabă nu desfășurau nici o activitate cu adevărat utilă statului*. Sunt recrutați, în mediile sociale modeste, funcționari-spioni. Vom reveni mai jos asupra lor. Cu toate acestea, Constanțiu încearcă o politică financiară deflaționistă, sortită jugulării inflației, stimulate de măsurile adoptate de Constantin cel Mare. Totuși deflaționismul său eșuează. Cu sagacitate, Aurelius Victor a remarcat că tocmai comportarea slujitorilor lui Constanțiu, guvernatori de provincie, militari, funcționari, a compromis politica acestui împărat (*Caes.*, 42, 24). De aceea inteligentul biograf-epitomator exclama, în epilogul operei sale: „după cum nimic nu este mai strălucit decât împăratul însuși, nimic nu este mai odios decât cei mai mulți dintre servitorii lui“, *ut imperatore ipso praeclarior, ita apparitorum plerisque magis atrox nihil* (*Aur. Vict., Caes.*, 42, 25). Însă mefientul împărat spera, cu ajutorul spionajului și dirigismului funcționăresc, să controleze totul.

Constanțiu a trebuit să nimicească și o revoltă, cu totul întârziată și zadarnică a iudeilor, animați de iluzii tenace, însă deșarte (*Aur. Vict., Caes.*, 42, 11; Hier., *Chron.*, anul 356). Până în 357 d.C., Constanțiu nu văzuse niciodată Roma. Amian, cu talentul său inimitabil, a descris această vizitare a Romei, care trebuia să dea seama de atașamentul lui Constanțiu, împărat unic – cezariatul lui Iulian fiind considerat o misiune politico-militară categoric subordonată – față de idealul roman și față de valoarea simbolică a Orașului (*Urbs*), contemplat de augăst, începând de la 28 aprilie 357. Deși diminuată, atât din punct de vedere demografic, cât și politic, întrucât împărății Dominatului își schimbau reședințele, unde își instalau o curte itinerantă, Roma rămânea „capul

Imperiului“, *caput imperii*. Mărunt de stat, ca aproape orice dictator, Constanțiu, în uralele mulțimii, ca o statuie, ori un monarh hieratic, a privit stupefiat splendorile acumulate în Roma. S-a deplasat la Rostre și apoi în vechiul For, care l-a uimit. În Curie, s-a adresat aristocrației, a vorbit apoi mulțimii, dintr-o tribună, și a fost primit în palatul imperial, în mijlocul aclamațiilor. Constanțiu a organizat jocuri ecvestre. Mai ales l-au uluit cartierele și suburbiile Romei, sanctuarele lui Iupiter și ale zeilor, uriașele terme, amfiteatrul de piatră, cu ziduri foarte înalte, Panteonul, Odeonul, stadionul, teatrul lui Pompei. În special i-a stârnit o admirație nețărmurită Forul lui Traian, monument unic în lumea aceluia timp. A declarat că niciodată n-ar putea ridica edificii și monumente asemănătoare. Constanțiu a afirmat că totuși se va mulțumi să adauge ornamentelor Orașului un obelisc în *Circus Maximus* (Amm., 16, 10, 4-20). Admirativ, uimit, Constanțiu II a petrecut o lună întreagă în interiorul Romei. Admirarea podoabelor vechii capitale nu l-a împiedicat totuși să privilegieze Constantinopolul și să determine înclinarea balanței politice și mentale a Imperiului în favoarea estului acestuia. În orice caz, din punct de vedere juridic, Constantinopolul și Roma devin capitale absolut egale.

Dar puterea constrângătoare, dirigistă, a lui Constanțiu II se uzase și consilierii săi iritau, contrariu armata și pe locuitorii Imperiului. Pe de altă, parte gloria militară a lui Iulian devenea tot mai strălucitoare. Pe deasupra, Iulian se afla în permanent conflict cu mediocrii generali Marcellus și Barbatio și cu prefectul intrigant și lacom Florentius, „plasat în coasta sa“ de către Constanțiu. Ros de gelozie, din pricina succeselor militare ale vărului său, Constanțiu îi solicită lui Iulian, printr-un înalt funcționar, să-i încredințeze mai multe unități militare de elită, sub pretextul combaterii persilor. Însă soldații, instigați de anumiți prieteni ai lui Iulian, s-au răsculat la Lutetia în februarie 360. Mai degrabă împotriva voinței sale, Iulian acceptă titlul de augúst, o coroană militară în loc de diademă și este ridicat pe un scut de un soldat franc. Cu toate acestea el continuă operațiile militare de pe Rin. Cum totuși Constanțiu refuza orice înțelegere, orice compromis cu Iulian, acesta purcede la un marș triumfal în fruntea unei armate de numai 25.000 de soldați, cu toții însă motivați. Îl înconjurau notabilitățile păgâne. Scrisori de propagandă ajungeau la Atena, la senatul Romei, la Themistios. Iulian nu se considera un uzurpator, ci revendica moștenirea strămoșilor săi, împotriva crimelor lui Constanțiu II, ucigașul tatălui său în 337. Constanțiu luase măsuri abile de apărare, însă a murit subit (infarct? natural ori provocat?) la Tarsos, în Cilicia, la 3 noiembrie 361. În ultima clipă îl desemnase pe Iulian ca succesor⁴.

Aventura lui Iulian

Creștinarea parțială a Imperiului, măsurile represive adoptate de către Constanțiu împotriva cultelor păgâne avuseseră consecințe deosebit de relevante. Nu numai că mulți se creștinaseră din oportunism, dat fiind că era mai ușor să se facă o carieră politică și militară dacă se adopta religia împăraților, dar, încă din ultimii ani ai Dominatului constantinian, se profila tendința separării statului de cultele păgâne și a unirii lui cu Biserica. Deși împăratul creștin rămânea în continuare *pontifex maximus*, șeful religiei romane tradiționale. Iulian a încercat să inverseze cursul fenomenelor istorice, să limiteze expansiunea creștinismului și să restaureze strălucirea cultelor tradiționale, structurate după modelul organizării interne a celui creștin, a cărui eficacitate fusese dovedită. Creștinismul urma să fie categoric separat de stat, legat din nou

de religiile păgâne. Desigur, o asemenea tentativă era sortită eșecului. Creștinismul tindea să devină majoritar în Imperiu și diminuarea cultelor păgâne constituia un proces ireversibil. Totuși Iulian a dirijat cea mai puternică, în realitate și penultima, reacție păgână semnificativă. Născut creștin, el a abjurat Dreapta Credință. Este adevărat că împrejurările în care se desfășuraseră copilăria, adolescența, prima tinerețe a lui Iulian pot explica această convertire la păgânism a acestui „étonnant personnage que cet empereur philosophe“, cum l-a caracterizat regretatul Marcel Le Glay. Filosof, Iulian era totuși aprig doritor de a reface gesta lui Alexandru, care obsedase pe atâția împărași, inclusiv pe unchiul său, Constantin cel Mare.

Iulian a fost ultimul membru autentic al celei de a doua dinastii flaviene sau constantiniene. Am reliefat mai sus că se născuse la Constantinopol din părinți creștini. Avusese o copilărie traumatizantă, încărcată de frustrări. Mama sa a murit prematur și a trebuit să asiste deznădăduit la masacrarea tatălui său și a altor membri ai familiei constantiniene. Constanțiu l-a expediat într-un fel de domiciliu forțat, împreună cu fratele lui, Gallus, într-o fortăreață, aproape izolată, din Cappadocia, la Macellum, unde a primit o educație creștină, dirijată de preoți arieni. Ulterior s-a întors la Constantinopol, unde a dus o existență ascetică și a frecventat, aici și la Nicomedia, profesori reputați, mai ales neoplatonicieni. În Asia Mică l-a frecventat pe taumaturgul Maximos din Efes. A beneficiat și de lecțiile predate de către Libanios. În anul 351 d.C., odată cu accesul lui Gallus la cezariat, a ieșit din umbră și s-a convertit în secret la păgânism, la un neoplatonism combinat cu un sincretism solar, de factură mithraică. Cu toate că se simțea atras și de cultul Cybelei. S-a inițiat în misterele acestei zeițe. Fusese și elevul neoplatonicianului Priscus, el însuși moștenitor al lui Iamblichos. Reproșa chiar păgânilor slaba fervoare religioasă, neglijarea misticismului. Iulian era interesat de toate practicile religioase păgâne și nutrea pasiune pentru sacrificii și arta haruspilor. Ca Marcus Aurelius cândva, Iulian își va hrăni excesiv soldații din carnea animalelor jertfite. Convocat la Mediolanum, după eliminarea lui Gallus, a fost protejat de Eusebia, soția lui Constanțiu. A fost autorizat să studieze la Atena, unde i-a avut drept condiscipoli pe Gregorius din Nazians și pe Basilius din Cesareea. S-a inițiat și în misterele eleusine. În 355, Constanțiu II l-a expediat în Gallii, convins că tânărul său văr filosof și scriitor, lipsit de orice experiență militară și administrativă, nu va fi decât o marionetă a sa și a generalilor, care îl flancau. Cum am arătat mai sus, Iulian s-a comportat cu totul altfel, atestând calități de competent strateg militar și de gestionar administrativ performant (Amm., 16, 1, 5). Amian îi va atribui cele patru virtuți cardinale, temperanța, prudența, justiția, curajul, la care s-ar fi adăugat competența militară, prestigiul, norocul (*felicitas*) și generozitatea. Amian îi va schița chiar un portret fizic, structurat după normele fiziognomoniei: Iulian nu fusese înalt, dar ochii îi străluceau de inteligență, chipul îi era plăcut și corpul robust (Amm., 25, 4, 1; 22). Acest portret apare nuanțat, dacă nu contrazis, de autoportretul făurit de însuși Iulian, în pamfletul *Misopogon*, unde afirmă că nu era frumos și nici seducător și că își lăsase barbă tocmai pentru a-și conferi un adevărat prestigiu. Portretele sale, conservate până astăzi, confirmă descrierea lui Iulian. În realitate, Iulian purta barba filosofilor, pe când predecesorii săi, mai cu seamă începând de la Constantin, abandonaseră barba lui Marcus Aurelius. Iulian arboră o ținută neglijentă, austeritate până la abstenență sexuală (căsătoria sa cu Helena, ruda sa, se pare că nu s-a consumat vreodată), o viață modestă, inclusiv ca împărat, care traducea repulsie față de eticheta somptuoasă, instaurată de Dominat. Fără îndoială, Iulian îl admira și imita pe Marcus Aurelius. În realitate era mărunt de stat, slab ori subțire, nervos până la dezechilibru, mistic ardent, pătimaș, până la o fanatizare,

limitată numai de o vastă cultură, impulsiv, chiar iluminat și credul. Sub înfrăurirea lui Maximos din Efes încerca să comunice cu zeii, auzea voci celeste și vedea în vis Geniul Imperiului. Și-a reprimat așadar cu o autoexigență excesiv de represivă pulsuni care trebuie să fi fost violente; erosul său a fost înăbușit de un logos dobândit din studierea ascetică a practicilor filosofice, dintr-o existență de vocație monahală. Filosofia lui Iulian se declara neoplatoniciană și solar-mithraică, însă era mai apropiată de gnoza păgână a vremii decât de un autentic platonism. Nu a putut evita o influență subiacentă a creștinismului copilăriei sale: Regele-Soare, al cărui elogiu vibrant l-a enunțat, stăpân al lumii, conota discret Sfântul Duh sau Fiul consubstanțial cu Tatăl. Când figurează mersul lui Hercule pe mare, Iulian implică, într-un fel, imaginea Mântuitorului pe apele lacului Tiberiadei. În ce privește Cybele, ea este adesea percepută de Iulian ca echivalentul Fecioarei. Totuși, Iulian abjurase creștinismul, apostaziase; iată de ce a fost calificat ca Iulian Apostatul. Chintesența ideilor religioase ale Iulian se află în tratatul său, numit *Discurs asupra regelui Helios, adică Soare*. Unde Iulian afirmă ritos despre Regele Helios că, izvodit în jurul esenței fecunde a Binelui, mediator printre zeii inteligenți, ei înșiși mediatori, el asigură pe deplin continuitatea, frumusețea nemărginită, inepuizabila rodnicie, inteligența desăvârșită (Jul., *Hel.*, 43). Ca și Marcus Aurelius, a fost și un scriitor, remarcabil de fecund. A scris în grecește tratate cu substrat ideologic, scrisori, pamflete satirizante, memorii. În jurul memoriei lui Iulian s-a încins o bătălie de idei și aprecieri, care s-a prelungit până în vremea noastră. Chiar contemporanii lui sunt profund divizați. Teoreticienii creștini alcătuiau invective necruțătoare, generatoare ale unei legende infamante a împăratului bârbos, Apostatul, vehiculate de părinții Bisericii, interesați exclusiv de reacția lui păgână. În contrapartidă, a fost admirat, exaltat, pe ton hagiografic, de intelectuali profani ai epocii, care îi celebrau cultura. Într-adevăr, Iulian cita din memorie pe Homer, Platon, Plutarh și Marcus Aurelius. L-au adorat fără rezerve reputatul retor grec din Antiochia, adică Libanios, polemist anticreștin, și Oribasios, cel mai vestit medic al timpului, ultimul teoretician al medicinei din antichitate. Hagiografi ai lui Iulian au fost și istoriografi Aurelius Victor și Eutropiu. Ulterior Iulian a devenit idolul cercului cultural-politic al Nicomachilor, unde îl proslăveau însuși istoricul și omul politic Nicomachus Flavianus și autorul *Istoriei Auguste*. Cu reticențe, privitoare la politica-religioasă, el va fi admirat de Ammianus Marcellinus, care va transforma relatarea gastei lui Iulian în centrul de greutate al operei sale. L-a admirat, probabil, și poetul Claudian. Renașterea raționalistă va resuscita mitul lui Iulian. Lorenzo di Medici îi va consacra o dramă și îl vor admira Montaigne, Voltaire, enciclopediștii și romanticii. Alfred de Vigny va consacra lui Iulian romanul istoric intitulat *Daphne*.

Primit în triumf la Constantinopol, orașul său natal, unde a petrecut câțva timp, Iulian a început prin regenerarea păgânismului, a elenilor, *hoi Hellenes* în grecește. În tratatul *Cezarii*, Iulian îi reproșează lui Isus tendința de a ierta crimele cele mai cumplite, ca acelea comise de Constantin și, firește, de Constanțiu. Indulgența creștină, caricaturizată de Iulian, a putut să contrarieze pe tânărul august încă din tinerețea lui. Aversiunea sa față de creștinism se datora mai mult resentimentului încercat față de Constanțiu, considerat ca asasin al rudelor sale, dezgustului față de disputele christologice și în general teologice care divizau pe creștini, pasiunii față de cultura greacă, de elenism, misticismului solar, mithraic, socotit excesiv chiar de partizanii săi. Cu toate că, într-o scrisoare expediată lui Constanțiu, reliefase că acceptase uzurparea augustatului împotriva voinței sale, căci însăși viață sa fusese amenințată, în timp ce exista pericolul proclamării altui postulant la purpură de către soldați, slab plătiți și ostili

deplasării într-un Orient străin de climatul rece în care trăiseră și în condițiile separării lor de copiii și nevestele lor. La începutul anului 362, Iulian a promulgat un edict, care abolea măsurile antipăgâne ale lui Constans și Constanțiu II. Se garanta tolerarea tuturor sectelor creștine, recent proscrise de Constanțiu. Au ieșit din clandestinitate toți episcopii surghiuniți ori destituiți, începând cu Athanasios. Iulian voia astfel să slăbească creștinismul, să stimuleze contenciosul teologic intern. Dar creștinii au schițat un front comun împotriva resuscitării păgânismului. Athanasios, niceean persecutat de Constanțiu, se va reconcilia cu arienii moderați și va desfășura o intensă activitate pastorală. Încât, în octombrie 362, va fi din nou constrâns să intre în clandestinitate, pentru că risca să fie arestat. Iulian a început prin a crede că toleranța și clemența vor fi suficiente pentru combaterea creștinismului. Desigur reacția anticreștină a lui Iulian nu se întemeia doar pe combustia interioară mistică a împăratului. Păgânii, care constituiau încă un procent important dintre locuitorii Imperiului, suportaseră greu măsurile repressive, adoptate împotriva lor de către Constanțiu. Se adăuga deruta anumitor creștini oportuniști pricinuită de interminabilele și adesea violentele dispute teologice din interiorul Bisericii. Fără îndoială, templele au fost redeschise; păgânilor le-au fost restituite bogățiile confiscate lor de către împărații creștini. Au fost urmăriți cu severitate de către funcționari imperiali zeloși creștinii care cumpăraseră de bună credință sanctuare păgâne dezafectate în vremea lui Constanțiu. Toate simbolurile și riturile tradiționale au fost restaurate. Noii înalți funcționari au fost aleși dintre păgâni, mai ales din rândurile foștilor studenți și profesori de retorică. Tehnocrații lui Constanțiu au fost înlocuiți de elevii lui Libanios.

Acțiunea purificării religioase a administrației a fost orientată prin excelență de prefectul pretorului din Orient, Salutius Secundus, încurajat de Libanios. Clerul creștin a pierdut avantajele acordate lui de către Constanțiu, în special scutirea de poverile municipale. Iulian însuși a alcătuit un pamflet violent anticreștin, intitulat *Împotriva galileenilor*. La începutul lui 363 d.C., Iulian va interzice înmormântările creștine în timpul zilei, ca să nu fie „poluat” Soarele. Iudeii au fost ocrotiți, deoarece Iulian vădea simpatie pentru religia lor. El considera creștinismul ca o deformare nocivă a cultului lui Iahve. Însuși templul de la Ierusalim a fost reconstruit pe socoteala statului, dar un seism l-a năruit la scurtă vreme după restaurarea lui, spre bucuria creștinilor. Apostazia unor funcționari creștini oportuniști și ambițioși a fost generos răsplătită. Totuși politica religioasă a lui Iulian nu a suscitat decât entuziasmul anumitor păgâni convinși, îndeosebi profesori. Nu s-a produs acel elan de renaștere masivă, rapidă, a cultelor necreștine, scontat de Iulian.

Mai ales Iulian, urmând o experiență schițată de Maximinus Daia, a încercat să structureze cultele păgâne după modelul funcționării comunităților creștine. Cultele păgâne au fost încorporate unei structuri coerente, unitare, ierarhizate. În fruntea ierarhiei au fost situați mari preoți, arhierii păgâni, cărora Iulian le-a adresat adevărate scrisori „pastorale”, trimise celor din Galatia și din Asia (Jul., *Ep.*, 84a; 89). Această „biserică” păgână era invitată să practice virtuți „creștine”: caritatea față de săraci și bolnavi, iubirea aproapelui, austeritatea și puritatea morală. Pe de altă parte, deși le blama, Iulian a tolerat exploziile locale de violență ale păgânilor împotriva creștinilor. Astfel, la Alexandria a fost ucis episcopul Gheorgos. Totuși consularul Alexander a fost reprobabil de însuși Libanios din cauza fanatismului său anticreștin. În iunie 362 d.C., Iulian s-a instalat la Antiochia, oraș majoritar creștin, în vederea pregătirii campaniei împotriva perșilor. Creștinii din Antiochia nu îi ieratau lui Iulian că exhumase la Daphne, unde se afla templul lui

Apollo, osemintele unui martir local, Sfântul Babylas, care, după părerea lui, pângăreau incinta sacră. A urmat o cascadă de pamflete creștine ostile împăratului, cărora Iulian le-a răspuns prin *Misopogon*, opuscul îndreptat împotriva „dușmanului bărbii (purtate de Iulian)”. Iulian a trecut la măsuri mai aspre: a închis catedrala creștină, i-a confiscat veniturile și a distrus câteva capele hărăzite cultului martirilor. Garda imperială a fost parțial epurată de creștini.

La 17 iunie 362 d.C., Iulian a adoptat o măsură anticreștină deosebit de gravă: S-a interzis creștinilor să mai exercite meseria de profesor (*Cod. Th.*, 13, 3, 5), sub pretextul că textele clasice trebuie comentate în spiritul religios în care fuseseră alcătuite. Pe viitor, profesorii trebuiau să fie acceptați de consiliul curialilor din fiecare oraș. Numirea lor urma să fie aprobată de împărat. Libanios a încuviințat această hotărâre, care obliga creștinii să încredințeze instruirea copiilor lor unor dascăli păgâni. Ei au ripostat cu o indignare sinceră, pentru că socoteau educația tradițional-retorică, *paideia*, indispensabilă și compatibilă cu Dreapta Credință. Nici anumiți păgâni nu au susținut o asemenea decizie. O va reprobă Amian (22, 10, 7; 25, 4, 20). Iar, în 365, Gregorius din Nazians, fostul coleg de studii al împăratului, a redactat pamfletul *Împotriva lui Iulian*; după ce îl caricaturizase pe suveranul defunct, își afirmă dragostea pentru literele tradiționale, care alcătuiesc un patrimoniu comun al tuturor intelectualilor, inclusiv creștinii. În schimb, în aceeași vreme, cauza păgânismului este aprig apărută de Saloustios în scrierea *Despre zei și univers*. În timp ce ulterior, Sfântul Basilius va riposta călugărilor fanatici, ostili culturii profane, și va apăra cultura tradițională în scrierea *Tinerilor cu privire la modalitatea de a trage folos din literele elenice*. Voia oare Iulian să treacă la persecutarea sistematică, generalizată, a creștinilor după ce s-ar fi întors din campania persană, pe care o dorea strălucită? Libanios va afirma că, dimpotrivă, una dintre pintele expediției rezidase în reconcilierea dintre creștini și păgâni, în restaurarea unității naționale datorită victoriei asupra inamicului ereditar (Lib., *Or.*, 18, 282 = A.F. Norman, *Libanius Selected Works*, Loeb, 1, 469-471).

Iulian visa la un stat ideal, inspirat de proiectul lui Platon, firește adaptat realităților romane. În pamfletul *Cezarii*, el atestă o cunoaștere temeinică a istoriei Imperiului; admiră pe Traian și pe Marcus Aurelius și detestă pe Constantin, unchiul său. Din primele clipe ale domniei a luat măsuri represive împotriva celor care încurajaseră crimele și corupția, practicate sub Constanțiu. Încă de la 1 ianuarie 362, a redus ceremonialul și aparatul greoi al curții imperiale, unde au fost suprimate numeroase posturi funcționărești. A fost considerabil redus corpul de control imperial, format din notari și din *agentes in rebus*. Personal, a practicat o ținută modestă, diferită de hieratismul asumat de predecesorii săi. Încearca deocamdată să se întoarcă parțial la metodele de guvernare ale Antoninilor, la autonomia cetăților, la moralizarea gestiunii publice, la îngrădirea birocrăției și a tehnocrațiilor. De altfel, aspira la abandonarea eredității puterii imperiale și la resuscitarea principiului transmiterii Imperiului celui mai bun cetățean. Obiectivele administrative ale lui Iulian au fost numeroase.

Și-a propus simplificarea și accelerarea procesului judiciar, împărțirii dreptății. Au fost anulate măsuri legislative ale lui Constanțiu, inspirate de dreptul grec și de creștinism. Iulian a pus în operă o strategie de economii stricte și de deflaționism. A încercat să diminueze poverile care sugrumau cetățile și anumite categorii sociale. A fost redusă capitația în Gallii, au fost suprimate exonerări de impozite și tolerarea arieratelor. Politica riguroasă de economii a îngăduit dimi-

nuarea cu 20% a nivelului taxelor și impozitelor. În vederea favorizării deflației și revalorizării monedei, Iulian a întreprins o reformă monetară îndrăznească, axată pe emiterea de piese mai grele. A renunțat la încasarea taxei achitate de cetății cu prilejul asumării de către el a augustatului, așa-numitul *aurum coronarium*. A proclamat caracterul voluntar, lăsat la latitudinea orașelor, al achitării acestei taxe (*Cod. Th.*, 12, 13, 1). Această măsură și alte reforme datează de la sfârșitul lui iulie 362, când Iulian se stabilise la Antiochia. A fost asanată poșta publică (*cursus publicus*), a cărei întreținere împovăra cetățile, din pricina permiselor gratuite acordate prea generos (*euectiones*) unor simpli particulari. Numărul permiselor a fost strict reglementat, iar rechizițiile arbitrare au fost suprimate. S-au întreprins eforturi în vederea reînsufleșirii vieții municipale și restabilirii autonomiei financiare a cetăților. S-au luat măsuri pentru combaterea evitării demnității de curial. Ecclesiastii creștini au fost integrați în curiile municipale, ca și străinii bogați, care locuiau în orașul respectiv, plebeii înstăriți etc. Nu au fost scutiți decât sacerdoșii păgâni, veteranii, anumiți funcționari ai statului, după unsprezece ani de serviciu, medicii și părinții a treisprezece copii. S-au adăugat și alte oportunități conferite orașelor Imperiului. Când penuria bănuia la Antiochia și când curialii bogați, *principales*, stocau produsele alimentare, Iulian a vândut la un preț redus grâu din rezervele statului. Populația creștină a Antiochiei nu i-a rămas însă recunoscătoare lui Iulian.

Am constatat că războiul dintre perșii lui Shapur II și romanii lui Constanțiu se transformase într-un conflict militar de uzură. Totuși perșii atacau, în repetate rânduri, teritoriile romane. Iulian a decis să pună capăt războiului și să reediteze în Orient performanțele sale din Gallii și mai ales glorioasele victorii ale lui Alexandru și Traian. În acest sens s-a adresat printr-o cuvântare trupelor sale, minuțios pregătite, deși parțial puțin sigure (*Amm.*, 23, 5). La 6 martie 363, Iulian a plecat de la Antiochia spre Hierapolis și apoi a trecut Eufratul către Edessa, Carrhae, Ctesiphon. Iulian comanda corpul principal de armată format din 65.000 de soldați, în timp ce în zona orașului Nisibis acționa o coloană de 15.000 de oameni, condusă de Procopius și Sebastianus. O flotă importantă transporta pe Eufrat, spre Ctesiphon, aprovizionarea armatei și materiale de asediu. Inițial campania s-a desfășurat sub cele mai bune auspicii pentru romani. Pierderile de soldați erau derizorii. Însă ulterior înaintarea forțelor lui Iulian a devenit lentă, din pricina căldurii sufocante și hărțuierilor la care recurgea cavaleria persană. Romanii au reușit o victorie strălucită lângă Ctesiphon, dar nu au putut cucerii metropola perșilor. Iulian a trebuit să bată în retragere, după ce și-a incendiat flota: ceea ce a avut un efect psihologic dezastruos, demoralizant, asupra armatei sale. Sub caniculă și pe meleaguri total devastate de război, el a trebuit să opereze o retragere penibilă spre nord, unde se aflau forțele lui Procopius. În cursul unei lupte de ariergardă, desfășurată la Maranga, pe Tigru, Iulian a fost grav rănit de o săgeată care îi străpunsese ficatul. A încercat zadarnic să-și smulgă din trup săgeata și a căzut de pe cal, după ce ar fi strigat: „ai învins, galileene“ (adică Isus), *enikesas Gallilae*. Puțin timp după rănire, Iulian a decedat la 27 iunie 363, când abia avea treizeci și doi de ani: ca și Nero cândva! Înainte de a-și da sufletul a întreținut lungi convorbiri pe teme filosofice, despre sublimitatea sufletelor (*super animorum sublimitate*), cu Maximos și Priscus, consilierii-confesori filosofici ai săi (*Amm.*, 24, 3, 21-23). De unde venise săgeata care a omorât pe ultimul exponent al dinastiei constantiniene? De la un arcaș persan? De la unul dintre soldații săi dezamăgiți și puțin siguri? De la un ofițer creștin, care se temea de noi repre-

siuni împotriva religiei sale? În orice caz dinastia constantiniană dispăruse și Iulian nu desemnase nici un succesor. Campania militară se încheiase printr-un eșec usturător.

Statul său major s-a întrunit. Se reiterra situația din 284 d.C., când fusese proclamat Dioclețian. Pe de altă parte se învedera din nou cât de vane fuseseră speranțele aceluiași Dioclețian că armata nu va mai juca un rol decisiv în desemnarea împăraților. Între principalii conducători militari se manifestau divergențe majore. Între ofițerii creștini și cei păgâni, între armata Orientului, moștenită de la Constanțiu, și cea a Gallilor, constituită de Iulian. Cu siguranță, interveneau de asemenea ambițiile, lașitatea și invidiile personale. Mulți generali, în special din Occident, erau Barbari, ca sarmatul Victor, germanicii Arintheus, Nevitta și Dagalaifus. Ei au impus alegerea unui civil, probabil născut în Gallii și păgân, Saturnius Secundus Salutius, mai sus menționat, prieten al lui Iulian, administrator competent și onest, respectat de toți capii armatei. El însă a refuzat purpura imperială, invocând vârsta sa înaintată și sănătatea fragilă. Poate sub presiunea ofițerilor illyri, care comandau unități de elită și continuau să influențeze substanțial viața politică a Imperiului, Salutius a propus un ofițer moesian, ce nu se distinsese în mod spectaculos și care era creștin moderat. Astfel ofițerii creștini, poate complotiști împotriva lui Iulian, dobândeau satisfacție, iar păgânii se puteau mulțumi cu un împărat tolerant.

În acest fel s-a sfârșit bizara și zadarnica aventură a lui Iulian. Nu numai că au dat greș reformele religioase ale acestuia, ci și planurile lui militare expansioniste, și alte reforme, prea puțin timp aplicate, au căzut în desuetudine⁵.

Urmașii lui Iulian. Valentinienii

Ofițerul moesian lansat ca împărat de comandanții militari illyro-romani și de Salutius este Iovian, proclamat împărat ca *Flavius Iovianus*. Se născuse la Singidunum, în Moesia, și ajunsese comandant al gărzii imperiale. Ceea ce a contat în momentul desemnării sale ca împărat unic, de către statul major și de consilieri civili ai lui Iulian Apostatul. El s-a grăbit să încheie o pace „pe treizeci de ani“, dezastruoasă, rușinoasă, pentru Imperiul roman, cu Shapur II.

De fapt se grăbea să ajungă cât mai repede la Constantinopol, unde putea fi contestat fie de creștinii intransigenți, fie de partizanii lui Iulian. Deși nu avea nici o legătură de sânge cu familia lui Constanțiu, se declarase, cum am arătat mai sus, un Flavian, adică un continuator al dinastiei imperiale. A cedat perșilor cea mai mare parte din Mesopotamia romană, fixând granița pe linia Nymphios-Chaboras și abandonând Nisibis, pe care perșii nu o putuseră cuceri. A renunțat la teritoriile de dincolo de Tigr, dobândite de către Dioclețian în 297-298. De asemenea a renunțat complet la suzeranitatea romană asupra Armeniei, trecută, pentru moment, sub controlul perșilor. Contemporanii, în special păgânii, aveau impresia că fusese trădată memoria lui Iulian. Libanios, indignat, a polemizat cu Themistios, partizan al păcii cu orice preț și panegirist al lui Iovian (Them., *Or.*, 5; 8). Totodată un edict declara toleranța religioasă generală. Fapt care mulțumea pe creștini, practic persecutați sub Iulian Apostatul, și nu la contrariu pe mulți păgâni, care se temeau de o reacție violentă împotriva lor. A petrecut câteva luni la Antiochia, pentru ca ulterior să pornească spre Constantinopol, împreună cu armata sa. Dar la 17 februarie 364 a murit subit la Dadaszana, în Galatia, probabil asfixiat de vaporii degajați de un braseru în cortul său. Dacă nu cumva l-au asfixiat păgâni fanatici, partizani incondiționali ai lui Iulian. Cum am semnalat în trecut, Iovian anulase măsurile anticreștine adoptate de către Iulian.

Moartea neașteptată a lui Iovian a prilejuit o nouă reuniune a statului major imperial împreună cu anumiți demnitari civili, ca Salutius și Datianus, un fost favorit al lui Constanțiu. Din nou intrigile de curte și ansamblul armatei nu au putut să intervină. Și din nou s-a ajuns la un compromis între clanul oriental și cel gallo-roman. De asemenea, din nou Salutius a refuzat puterea imperială și a propus ca împărat pe Valentinian I, un ofițer din garda imperială, la rândul lui fiu de ofițer pannono-roman. Acesta era cunoscut ca un creștin moderat, adept al doctrinei niceene, și ca un militar energic și onest. El a fost aclamat de armată ca împărat sub numele de *Flavius Valentinianus*. Acest titlu îl corela și pe el celei de a doua dinastii flaviene, cu toate că Valentinian crea de fapt o familie imperială valentiniană, diferită de cea constantiniană. Într-adevăr, o lună mai târziu, la Constantinopol, la 28 martie 364 d.C., Valentinian a determinat proclamarea ca augúst, egal în competențe cu el însuși a lui Valens, definit ca *Flavius Valens*. Acesta fusese tot ofițer, de rang inferior fratelui său, căci era mai tânăr cu șapte ani decât Valentinian, născut în 328. Cei doi augúști au decis să împartă puterea lor în funcție de zonele teritoriale ale Imperiului.

După ce, instalați la Constantinopol, cei doi frați procedaseră la o profundă epurare a personalului administrativ-politic diriguitor, în care susținătorii și protejații lui Iulian au fost substituiți de rudele lor și de prieteni pannoni, au fost adoptate măsuri de toleranță atât a creștinilor, cât și a păgânilor. Împărțirea Imperiului, *partitio imperii*, a survenit în iunie 364. De data aceasta Imperiul a fost cu adevărat divizat, cu toate că teoretic unitatea lui era menținută, iar Valentinian deținea o anumită preeminență în orânduirea augustatului. Valentinian a ales Occidentul, inclusiv Illyricum, și s-a stabilit la Mediolanum, pe când Valens a gestionat Orientul, de la Constantinopol. Primejdia barbară și rivalitatea armatelor s-a aflat la originea acestei colegialități, însă, spre deosebire de ceea ce se va petrece în 395, cei doi frați au gestionat Imperiul în funcție de un acord, de o înțelegere armonioasă. De altfel Imperiul a continuat să fie periclitat de adversari exteriori, ca și de uzurpări interne. Forțe militare aflate în trecere prin Constantinopol, la 28 septembrie 365, l-au proclamat ca augúst pe Procopius, înalt demnitar al lui Iulian și intelectual păgân. Era rudă cu ultimul constantinian prin Basilina și se reclama de la familia lui Constantin. Îl susțineau păgânii intransigenți și foștii secondați ai lui Iulian. Uzurparea a eșuat la Constantinopol în câteva ore, dar a raliat la cauza sa Tracia și Bithynia. Procopius avea și sprijinul vizigotilor. Însă bătrânul general Arbetio, fost slujitor al lui Constanțiu, l-a învins pe Procopius la Nacolea, în Asia Mică, în mai 366 d.C. La 27 mai 366, Procopius a fost executat. Însă uzurparea a continuat în Balcani, sub conducerea lui Marcellus, rudă cu Procopius. Generalul lui Valentinian, Equitius, a intervenit ca să lichideze această nouă uzurpare. După ce Valens s-a stabilit, în 370 d.C., la Antiochia, prefectul său al pretoriului (între 370 și 377) a declanșat reprimarea intelectualilor păgâni și a altor înalte personaje, fidele memoriei lui Iulian, în legătură cu o nebuloasă problemă de magie și de divinație. Au fost executați numeroși intelectuali păgâni, inclusiv Maximus din Efes, „confesorul” și prietenul lui Iulian. Aceste fapte s-au petrecut în pofida toleranței religioase proclamate de cei doi augúști.

Valentinian I era un pannonian patriot, energic, dar brutal, sângeros. Totuși respecta intelectualii. A asigurat fiului său Grațian o excelentă educație, sub îndrumarea profesorului și scriitorului Ausonius. Înconjurat de o camarilă de pannoni, avizi și fruști, a inițiat un autentic terorism de stat. În 367 l-a proclamat augúst pe primul său fiu, Grațian, care nu avea decât opt ani. Constantia, fiica lui Constanțiu, a devenit logodnica și, șapte ani mai târziu, soția lui Grațian.

Valentinian voia astfel să obțină legitimitate, prin alianță matrimonială cu vestigiile constantinienilor. Până în 369 d.C., a practicat o politică relativ „liberală”. Condiția curialilor a fost ameliorată, întrucât perceperea impozitelor și întreținerea poștei publice au fost încredințate funcționarilor statului. Concomitent, au fost promovate măsuri care potențau sensibil dirigismul etatist. A fost accentuată ereditatea statutului curialilor și a fiilor de soldați. Legarea colonilor de pământ a fost extinsă la Illyricum și pretutindeni proprietari au devenit răspunzători de impozitele plătite de colonii lor (*Cod. Just.*, 11, 53, 1; *Cod. Th.*, 11, 1, 14). Birocrația, funcționarismul au fost întărite și strict ierarhizate. Corupția era însă intens practică de favoriții și de auxiliarii lui Valentinian. Ca totdeauna, etatismul, dirigismul stimulau corupția. Începând din 368-369, Valentinian a intrat în conflict deschis cu aristocrația senatorială din Roma. Senatul nu se resemna cu statutul real de consiliu municipal al Romei și cu încorporarea masivă a membrilor săi în înaltul funcționarat al lui Valentinian. Valentinian nu se deplasase niciodată la Roma, unde însă numise în posturi importante pannonieni. Aversiunea împăratului față de aristocrația care îl disprețuia a stimulat măsuri favorabile plebei Capitalei. S-a vegheat asupra aprovizionării cu grâu, funcționarii eficace a brutăriilor care furnizau plebei pâine gratuită ori ieftină, încă din vremea lui Aurelian. Sub controlul agenților statului, s-au înmulțit aprovizionările gratuite cu vin, carne de porc, ulei și lemn pentru încălzirea marilor terme. Medici, salariați de stat, îngrijeau bolnavii săraci. Valentinian este creatorul asigurării medicale a populației și a asistenței judiciare. Dar, în 369, Maximinus, inițial prefect al annoniei, apoi vicar al Romei, a lansat o cruntă reprimare, o adevărată teroare, îndreptată împotriva aristocrației păgâne a Romei. Tot în legătură cu practicile magice, Maximinus a declanșat persecutarea senatorilor. Exponenți ai familiilor ilustre au fost incriminați, torturați, câteodată executați, în condiții înspăimântătoare. Valentinian a patronat abuzurile ilegale comise la Roma de funcționarii săi pannonieni, care, devorați de complexul lui Iuda, detestau cumplit pe aristocrații păgâni din Roma. Cei doi frați auguști evitau orice ingerință în probleme religioase, dar este oare întâmplător că s-au declanșat aproape concomitent persecuții ale aristocraților păgâni la Roma și la Constantinopol? Valens a încurajat tactici antipăgâne și a favorizat ostentativ arianismul. Partizanii doctrinei niceene au fost de asemenea persecutați. Când, în 370, s-au manifestat opoziții împotriva alegerii unui episcop arian, Valens a ordonat îmbarcarea contestatarilor pe o corabie care a fost incendiată în largul mării.

Ca și Valens, Valentinian I a trebuit să apere energic, însă dificil, frontierele Imperiului. Pe când Valens lupta împotriva vizigoților (367-369), ulterior primiți, în 376 d.C., la sudul Dunării, sub presiunea invaziei hunilor, Valentinian a luptat împotriva alamanilor în Gallia și, în 368, a francilor, pe Rin, a sarmaților și quazilor în est. Un competent general de origine hispano-romană, Theodosius, cunoscut ulterior ca Theodosius Tatăl, a luptat cu succes împotriva scoților și saxonilor, care prădau Britanniia. În Africa romană s-a ivit o situație dificilă și complicată. Funcționarii romani făceau trafic de grâu, stocat de ei, reprimeau donatismul eretic, în plină resurgență, regenerare. Se alcătuisse astfel o mișcare secesionistă locală, care reunea nemulțumiții din pricina impozitelor împovărătoare, triburi indigene ostile dominației romane, opozanți religioși, mai ales donatiști. S-au revoltat cu toții sub conducerea lui Firmus, căpetenie maură aliată cu Roma, caid de temut, care a pus stăpânire pe Mauretania. Valentinian a trimis împotriva insurgenților pe Theodosius Tatăl, care a zdrobit revolta, înainte de a fi el însuși decapitat la Cartagina, în februarie 376.

Între timp, în noiembrie 375, al Brigetio, în Pannonia, Valentinian I a fost omorât de o criză cardiacă. Gestionarea Occidentului a revenit fiului său Grațian sau

Flavius Gratianus, care nu împlinise decât șaisprezece ani, asociat cu fratele său vitreg Valentinian II sau *Flavius Valentinianus*, copil în vârstă de patru ani, proclamat augúst, la 22 noiembrie 375, de legiunile din Illyricum. *Indubitabil, începuse era împărașilor copii, produse ale eredității de facto și ale intrigilor de curte!* Urma să administreze Italia, Africa și Illyricum, sub regența lui Grațian. Se pare că Grațian și Valens s-au înclinat fără voie în fața faptului împlinit, în realitate uneltit de Probus, prefect în Illyricum. Anul 376 d.C. a marcat o cotitură foarte importantă, de fapt profund dăunătoare, în istoria Imperiului. Santo Mazzarino opina că atunci a intervenit un moment decisiv. S-au produs două evenimente relevante. În primul rând a survenit moartea lui Symmachus Tatăl, prefect al Romei, în 364-365, cel mai influent dintre senatorii păgâni, dar relativ tolerant, și nu sectar, membru al unei mari familii. După moartea lui Valentinian I, acest Symmachus rostise un panegiric elogios al tânărului Grațian, foarte probabil sincer, unde însă atacase memoria lui Valentinian I. După dispariția lui Symmachus Tatăl, creștinii intransigenți au putut trece la o ofensivă hotărâtă. Poemul unuia dintre ei blama pe Symmachus și ilustra fisurarea a ceea ce Marcel Le Glay califică drept „coexistența pașnică” dintre cele două credințe, păgână și creștină, instaurată în 363 d.C. Celălalt eveniment a fost mai sus evocat. Împinși din spate de alani, la rândul lor presați de huni, vizigoții au trecut Dunărea. În toamna anului 376, cel puțin 50.000 de Barbari s-au stabilit în Tracia în calitate de aliați, *foederati*. Se producea astfel începutul marilor migrații spre vest și spre sud. Goții fuseseră, până atunci, singurii Barbari care nu se mulțumeau cu jefuirea teritoriilor romane, ci doreau pământ, ținuturi în interiorul Imperiului.

La începutul domniei sale, Grațian – influențat mai ales de consilierul său Ausonius, creștin ultratolerant, tradiționalist, admirator al culturii și mitologiei păgâne, șef de cerc cultural-politic – a modificat radical strategia politică urmată de Valentinian I. Fără a dezavua ostentativ această strategie, Grațian a înlăturat din funcții pe secundanții pannoniene ai părintelui său. Maximinus a fost chiar executat. Se operează o apropiere de aristocrația senatorială din Roma, se practică toleranța față de păgâni, oblăduirea intelectualilor. Încât, în vara anului 376, Grațian s-a deplasat personal la Roma. O mutație în strategia sa politico-religioasă nu va interveni treptat decât începând din 378, sub influența Sfântului Ambrosius, episcop la Mediolanum, încă de la vârsta de treizeci și patru ani (din 373), și a papei Damasius. Și poate a ecoului teribil prilejuit de catastrofa militară de la Adrianopol, care exorta pe creștini la ferveare religioasă, pentru a potoli ceea ce ei considerau a fi mânia lui Dumnezeu.

Într-adevăr, vizigoții, cumplit exploatați și jefuiți de autoritățile imperiale din Balcani, de funcționari lacomi, corupți și depășiți de noua situație creată, se răsculaseră. Ei deprinseseră tactica militară romană și erau susținuți de alți goți, care trecuseră Dunărea. Încă din vremea uzurpării lui Procopius, perșii ocupaseră Armenia și Iberia (azi Georgia). Valens purtase lungi negocieri cu Shapur II, renunțase să-l mai susțină ca pretendent la tronul Armeniei pe Pap, asasinat în cele din urmă chiar de romani. Intenționa la rândul său să ocupe Armenia și Iberia. Ofensiva goților l-a obligat totuși să renunțe. Contenciosul s-a calmat practic în 379, când a murit Shapur II. Grațian trimisese în Orient împotriva goților generali ca Richomer, care fuseseră învinși. Fără a mai aștepta sosirea personală a lui Grațian, Valens a declanșat, lângă Adrianopol, o bătălie decisivă împotriva goților, comandați de Frithigern. Încleștarea a avut loc la

9 august 378 d.C. Valens a participat personal la bătălie. Cavaleria goților, desfășurată când bătălia era „în toi“, a decis rezultatul înfruntării. Însuși Valens a căzut pe câmpul de luptă, unde au pierit mai mulți generali ai săi, inclusiv Sebastianus, și 35 de ofițeri-tribuni militari. Deși Barbarii nu au putut ocupa nici Adrianopolul și nici Constantinopolul, pe care l-au asediat, contemporanii și urmașii lor au perceput înfrângerea de la Adrianopol ca un teribil dezastru pentru Imperiu. Amian se va strădui să-și împingă res gestele consacrate istoriei Romei până la descrierea acestei catastrofe. Acest istoric, fost militar, atât de optimist anterior în privința viitorului Romei imperiale, „care va trăi cât vor fi oameni (pe pământ)“, *uictura dum erunt homines* (Amm., 14, 6, 3), începe să se teamă pentru soarta Imperiului, care ar trebui, după părerea sa, temeinic redresat. El nu va asemui dezastrul de la Adrianopol cu moartea lui Decius, ucis tocmai de goți, și nici cu acea capturare a lui Valerian de către perși. Îl compară și îl echivalează cu debarul de la Cannae (Amm., 31, 12-16). Libanios a pus această catastrofă pe seama mâniei zeilor, care ar fi pricinuit nenorocirile romanilor și succesul Barbarilor. Dimpotrivă, cum am mai reliefat, creștinii atribuiau dezastrul pedepsei lui Dumnezeu. Sfântul Ambrosius îl considera semn al unei decadente. Ulterior, Eduard Gibbon și alți savanți au apreciat catastrofa de la Adrianopol ca începutul sfârșitului, ca un eveniment capital. Desigur că s-a exagerat. Nu este însă mai puțin adevărat că nu era ușor pentru Imperiu să înlăture din Balcani 200.000 de goți, instalați aici.

Istoricii militari au reliefat însă triumful cavaleriei (gotice) asupra infanteriei (romane) ca un fenomen de importanță cardinală. Ei subliniază că superioritatea cavaleriei asupra infanteriei va persista până în vremea războiului de o sută de ani, când arcașii englezi au nimicit cavaleria cuirasată franceză, și până la performanțele pedestrașilor elvețici din secolul al XV-lea d.C.

Oricum dezastrul de la Adrianopol a declanșat o nouă criză a Imperiului. Practic, Grațian, care nu împlinise douăzeci de ani, devine împărat unic, fiindcă Valentinian II nu avea decât opt ani. Din pricina vârstei și a complexității gestionării Imperiului, mai cu seamă după dezastrul de la Adrianopol, Grațian nu se consideră în stare să guverneze singur. De aceea el ia două decizii de însemnătate primordială. În primul rând își ia un asociat în persoana unui tânăr și strălucit ofițer hispano-roman, devenit augúst sub numele de *Flavius Theodosius*. Acesta era fiul generalului Theodosius Tatăl, decapitat la Cartagina. Însuși viitorul împărat, în calitate de general și „duce“, *dux*, al Moesiei Superioare, contribuise la anihilarea incursiunilor lansate în 374-375 de quazi și de sarmați la sud de Dunăre. După uciderea tatălui său, se retrăsese pe domeniile sale de la Cauca, din nord-vestul Hispaniilor, în actuala Galicie. Grațian îl convoacă la Sirmium și îl proclamă augúst, însărcinat cu gestionarea Orientului, la 19 ianuarie 379. Ce determinase această alegere? Remușcarea, căci Grațian autorizase lichidarea tatălui său? A contat, desigur, și influența sporită, la curtea lui Grațian, a unor rude ale celor doi Theodosius, care reîntraseră „în grățiile împăratului“, ca Eucherius și Syarius. A intervenit în favoarea lui Theodosius și papa Damasius, de asemenea hispano-roman de obârșie. De fapt, la curte acționa un puternic grup de presiune, alcătuit din hispano-romani și aquitano-romani. Pe deasupra, tânărul Theodosius era un fervent al ortodoxiei niceene. A doua decizie relevantă a lui Grațian a rezidat în refuzul, tot în 379 d.C., de a accepta demnitatea de *pontifex maximus*, șef al religiei romane-păgâne tradiționale, asumată de toți împărații creștini precedenți. Anterior o deținuse, probabil, Valens. El a

respins mantia de pontif maxim, pe care i-au oferit-o sacerdoșii păgâni. Le-a declarat că nu se cuvine ca un creștin să devină mare preot păgân (Zosim., 4, 36, 3-5). Cu toate că anterior acceptase divinizarea păgână a tatălui său, Valentinian I. Se realizase atunci ultima apoteoză păgână a antichității. Sub influența Sfântului Ambrosius și a papei Damasius, păgânismul era practic separat de stat, care renunța oficial la el. În sfârșit, prin edictul de la Thessalonica, din 28 februarie 380, arianismul și ereziile sunt condamnate, fără drept de apel. Crezul niceean devine religie de stat, practic aproape obligatorie pentru locuitorii Imperiului. Conciliul de la Constantinopol, de unde fusese expulzat episcopul arian, confirmă repudierea arianismului. Iar decrete din 382 aplică în practică separarea statului de păgânism: actele publice trebuiau degajate de orice conotație păgână, cultele necreștine erau lipsite de orice subvenții publice. Numai inițiativa privată avea îngăduință să se îngrijească de religiile păgâne și de întreținerea edificiilor acestora. Prefecții Romei au fost desemnați exclusiv din rândurile creștinilor niceeni. În 383, prefectul Orașului a condus personal reconstruirea bisericii Sfântul Pavel, de dincolo de ziduri. O vie dispută a animat viața socio-politică a Romei, când Grațian a decis îndepărtarea altarului zeiței Victoria din Curie, unde se afla din vremuri aproape imemorabile. Până în 402, această dispută a cristalizat pasiuni exorbitante printre senatori. Totuși, din 379 până în 395 d.C., Imperiul a fost zguduit de tulburări, invazii barbare și de o cascadă de uzurpări, care au determinat pe anumiți contemporani să se teamă că statul Romei ar putea să se destrame. Dezastrul de la Adrianopol avusese, cum am mai reliefat, un efect înspăimântător. Tactica represivă, inițiată împotriva arienilor și păgânilor, nu s-ar fi pus în operă, cel puțin nu imediat după 378-379, dacă n-ar fi survenit înfrângerea de la Adrianopol. Sau ar fi fost mai puțin radicalizată. Am constatat că eșecul lamentabil de la Adrianopol fusese perceput ca urmare a mâniei lui Durnnezeu.

Domnia lui Grațian se apropia de sfârșit. Conflictul cu senatul, diminuarea disciplinei militare, favorizarea gărzii imperiale alcătuite din alani stârniseră nemulțumiri. Acceptau oare toți militarii politica religioasă a lui Grațian? În orice caz, brusc, la începutul anului 383, soldații din Britannia îl proclamă împărat pe generalul Magnus Maximus, recent învingător al pictilor și al scoților. Acesta era tot un hispano-roman, născut într-o familie săracă. Diferit de alți uzurpatori din Occident, Maximus avea reputația de om energic, curajos și cinstit (Oros., *Hist.*, 22, 34, 9; S. Sev., *Dial.*, 3, 11, 2). El debarcă în Gallii, unde cauza lui Grațian nu mai suscita nici un entuziasm. Acesta fuge spre Italia, însă este ajuns din urmă și asasinat în 25 august 383; nu avea decât douăzeci și patru de ani. Subsista Valentinian II, în vârstă de doisprezece ani. El este tutelat de mama sa, văduva lui Valentinian I, ambițioasa Iustina, înconjurată de consilieri și favoriți arieni, care guverna, în numele său, Italia, Africa și Illyricum. În Orient se afla Theodosius, care, tot în august 383, a desemnat ca augúst pe primul său născut, Arcadius. În 384, după lungi negocieri, s-a ajuns la un compromis: Maximus este recunoscut ca augúst și stăpânitor al Britanniei, Galliei și Hispaniei, Valentinian II conserva Italia și restul Occidentului, sub o anumită tutelă a lui Theodosius, împăratul Orientului. În 387 d.C., Iustina și Valentinian II, puși în dificultate de un atac barbar în Pannonia, au solicitat ajutorul lui Maximus. Acesta a pătruns în Italia, pe care a ocupat-o și a anexat-o puterii sale. Aceeași soartă a avut-o Africa romană. Iustina și Valentinian II s-au refugiat la Thessalonica, unde au cerut ajutorul lui Theodosius. Acesta s-a căsătorit cu Galla, sora lui Valentinian II, spre a-și întări legitimitatea și, după ce a așteptat un an,

În 388, a purces cu armata spre Occident prin provinciile danubiene. Șovăielile lui Theodosius erau determinate de stângăciile Iustinei și ale anturajului ei arian. La Siscia și la Poetovio, Maximus a fost învins. Maximus și fiul său, Victor, proclamat cezar, au fost masacrați la 28 august 388. Au rămas numai doi împărați: Valentinian II, expedit în Gallii – sub supravegherea generalului „barbar“, în serviciul Romei, francul Arbogast, comandant suprem al forțelor militare din Occident – și, desigur, Theodosius, adevăratul stăpânitor al Imperiului⁶.

Theodosius

Practic, Theodosius devine suveranul unic al Imperiului. El înlocuiește dinastia *de facto* valentiniană – care se reclamasă încă de la cea de a doua casă imperială flaviană – cu o dinastie theodosiană, care se voia de asemenea a Flaviilor. Se putea spera în sfârșitul crizei declanșate de catastrofa de la Adrianopol, în unificarea traică a Imperiului, într-o nouă secvență istorică de măreție a imperiului Romei. Dar, în realitate, împrejurările istorice au evoluat în altă direcție. Diviziunea Orient-Occident nu a putut să mai fie depășită. Era ireversibilă. Pe de altă parte, nu se pusese capăt nici atacurilor barbare, nici infiltrărilor semințiilor germanice pe teritorii romane, nici uzurpărilor.

Theodosius fusese în tinerețe un bărbat elegant, înalt, slab, cu nasul acvilin și părul blond. Semăna oarecum cu Traian, „compatriotul“ său. Era creștin niceean fervent și credea cu fermitate în misiunea sa imperială. Avea însă un temperament maladiv și irascibil, capabil de mâinii cumplite. Theodosius era de asemenea influențabil. L-a înfrâurit inițial – și în sensul calmării sale – mama sa, Serena. Ca apoi să cadă sub influența Sfântului Ambrosius, deși raporturile sale cu acest episcop de curte, adevărat Richelieu al epocii, au fost adesea tensionate. Era întrucâtva maniaco-depresiv? A încercat să redreseze situația din Balcani. După ce a luptat trei ani împotriva goșilor lui Frithigern, a ajuns la un acord cu ei în 382. Goșii au fost autorizați să se instaleze definitiv între Dunăre și Balcani. S-a conferit goșilor autonomie și privilegiul imunității fiscale pe pământurile lor. Erau tratați ca un popor cristalizat, unit cu Roma printr-o alianță. Roma s-a obligat să le acorde subvenții, sub forma aprovizionării cu produse agricole. La rândul lor, goșii se obligau să furnizeze Romei soldați și să-i apere teritoriile. În fapt, se configura primul stat germanic pe teritoriul Imperiului. La est, moartea lui Shapur II a calmat raporturile Romei cu Sassanizii. Perșii erau amenințați de huni și guvernați de Mari Regi mediocri. Între 387 și 390 d.C., Theodosius a încheiat un tratat cu perșii. Armenia a fost împărțită în două zone de influență, una persană și cealaltă romană. Până în secolul al VI-lea d.C., între perși și romani va domni o pace relativă. La Constantinopol, unde Theodosius a înmulțit construcțiile somptuoase, în vederea transformării desăvârșite a orașului într-o adevărată capitală, Theodosius a primit cu daruri costisitoare pe regele got Athanaric, urmașul lui Frithigern. Athanaric a contemplat cu stupefacție monumentele fastuoase și situl orașului. A sfârșit prin a-și afirma fidelitatea față de Theodosius (Jord., *Getica*, 28). Goșii erau „aliați“, *foederati*, ai Imperiului. În pofida convingerilor sale religioase, în anii 380, Theodosius utilizează în gestionarea Imperiului păgâni eminenți, ca Vettius Agorius Praetextatus, prefect al pretoriului în Occident, și Themistios, prefect al Orașului în Constantinopol. Theodosius s-a înconjurat de o curte pletorică și de o birocrație excesivă, de un protocol de obediență orientală. A potențat o fiscalitate încă anterior opresivă. Împăratul era generos cu favorișii săi și în general cheltuitor. Inegalitățile sociale s-au accentuat. Legislația sa se străduia să repopuleze curiile municipale. Acestea, în 383, au fost din nou

constrânse să perceapă impozitele, de care erau exonerati numai „cei puternici”, *potentes* (Cod. Th., 11, 7, 12). Pregătirea războiului împotriva uzurpatorului Maximus l-a obligat pe Theodosius să perceapă impozite suplimentare, la care Antiochia a ripostat printr-o revoltă violentă, iertată de el în 387. Principalii săi prefecti ai pretoriului în Orient au fost creștinul fanatic Cynegios (384-388) și păgânul Tatianos (388-392). În 389, Theodosius s-a deplasat la Roma, unde și-a celebrat triumful. Nu este imposibil ca aici Theodosius să fi fost întrucâtva influențat de aristocrația păgână a Orașului. La aceasta se adăuga iritarea pricinuită împăratului de inflexibilitatea lui Ambrosius. Oricum se asigura păgânilor ceea ce Pierre Chuvin caracterizează ca „zile liniștite”.

În definitiv, cum reliefa Marcel Le Glay, după 382 d.C. se contura faptul că Imperiul nu avea un singur stăpânitor, adică Theodosius, ci doi. Acest al doilea cărmuitor nu era adolescentul de 14-15 ani Valentinian II, ci episcopul din Mediolanum, adică Sfântul Ambrosius. Încă în 384 murise energicul papă Damasius și înlocuitorul său ca episcop-papă al Romei era un personaj șters, fără anvergură. Adevăratul „leader” al Bisericii, prin excelență occidentale, era Sfântul Ambrosius, cleric de curte, om politic remarcabil, cum am arătat, arhetip al lui Richelieu. Raporturile dintre împărat și episcop au fost adesea tensionate. În Italia, la slujbă, în 388, el nu i-a permis lui Theodosius să se așeze în mijlocul corului, cum obișnuia să procedeze în Orient. În special Ambrosius îi reproșa lui Theodosius că tolera configurarea unei noi reacții păgâne. Prefectul pretoriului, Tatianos, păgân înveterat, a asumat chiar consulatul, în 391 d.C., împreună cu Symmachus Fiul, adversar al lui Ambrosius și căpetenie a păgânilor din Roma. Iar Proculus, fiul lui Tatianos, de asemenea păgân fervent, devine prefect al Orașului Constantinopol. Un alt păgân fervent, scriitor și șef de cerc cultural-politic, Nicomachus Flavianus, fusese numit prefect al pretoriului pentru Italia, în 390. Ambrosius luptase din greu împotriva arienilor, ocrotiți de Iustina și de Valentinian II. Valentinian II promulgase chiar un edict de toleranță, a cărui aplicare fusese blocată de Ambrosius și de partizanii acestuia. Pentru prima oară un împărat dădea înapoi în fața unui eclasiast creștin. Fire puternică, dominatoare, Ambrosius considera că, în materie religioasă, Biserica avea prioritate față de stat. Împăratul nu ar fi fost decât un simplu credincios. Ambrosius uzita față de suveran următoarea formulă: „în materie de finanțe tu consulți comiții tăi, dar în materie religioasă trebuie să consulți preoții” (Ep., 40-41). Tot în 388, între cei doi a izbucnit un conflict violent. La Callinicum, pe Eufrat, călugării încitaseră populația creștină să incendieze o sinagogă. Reacția imperială fusese promptă. Theodosius ordonă episcopilor să reconstruiască sinagoga și interzice monahilor să se stabilească în orașe. Riposta lui Ambrosius nu s-a lăsat așteptată. A contrapus casei lui Isus sinagoga ca lăcaș al perfidei, impietății, condamnată de Dumnezeu să fie arsă. Amenințat cu excomunicarea, Theodosius a trebuit să revoce hotărârile sale anterioare. Situația s-a agravat în 390 d.C. În cursul unei sediiuni locale, populația din Thessalonica omorâse un general got. Theodosius a ordonat adunarea populației într-un circ, unde soldații urmau să masacreze. Contraordinul, dat la insistențele lui Ambrosius, a ajuns prea târziu și militarii au măcelărit 7.000 de oameni. Ambrosius l-a excomunicat pe împărat. Acesta a fost forțat să se supună unei penitențe publice. Numai după aceea Theodosius a fost admis la slujba religioasă și a primit împărtășanie cu prilejul zilei de Crăciun a anului 390. Ambrosius nu era totuși un inchiizitor.

Episcopul protestase când Maximus executase în Hispanii pe Priscillianus și pe adepți ai ereziei acestuia, ascetică și gnostică. Ambrosius nu considera că brațul secular trebuie să vrea moartea păcătoșului. El afirma că împăratul trebuie să se supună puternicei autorități morale prescrise de îndatoririle lui de creștin și Bisericii. Împăratul se situează în interiorul Bisericii, și nu în afara ei; monarhul trebuie s-o ajute, și nu s-o combată. Legitimitatea suveranului se măsoară în funcție de „ortodoxia” lui personală. Desigur, Sfântul Ambrosius milita în favoarea caracterului providențial al universalității romane.

După 390 d.C., Theodosius a acordat lui Ambrosius tot ce voia episcopul. Sfântul Ambrosius a determinat adoptarea unor decizii care au „administrat” păgânismului lovituri mortale. În continuare păgânismul va subsista numai ca o minoritate relativ restrânsă. Ambrosius a fost cel care a prilejuit victoria decisivă a creștinismului. Încă din 381 d.C., Theodosius interzisese sacrificiile, care își propuneau ghicirea viitorului (*Cod. Th.*, 16, 10, 7). Prefectul pretoriului creștin Cynegios închisese mai multe temple, spre indignarea lui Libanios, care și-a scris sub Theodosius cele mai revelatoare cuvântări politice. După Crăciunul anului 390, Theodosius a adoptat măsuri radical antipăgâne. La 24 februarie 391, un edict condamnă păgânismul, interzice toate sacrificiile sângeroase și recomandă să nu se frecventeze templele (*Cod. Th.*, 16, 10, 10). Theodosius își ia drept consilier pe Flavius Rufinus, creștin fervent, dar, probabil, arivist intrigant, susținut de un grup de presiune format tot din hispano-romani și din aquitani. În 392, el substituie pe Tatianos ca prefect al pretoriului pentru Orient. Tatianos este exilat, iar Proculus executat în același an. La 8 noiembrie 392, în plină uzurpare în Occident, este publicat edictul (*Cod. Th.*, 16, 10, 12) menit să nimicească total păgânismul, condamnat sub toate formele lui: sunt interzise chiar practicile private ale cultelor religioase tradiționale. Cum ar fi ofrandele aduse, în locuința proprie, penajilor, tămădia oferită divinităților, altare domestice. Contravenienții erau amendați și își pierdeau locuința. Iar cei ce săvârșeau jertfe sângeroase erau condamnați la moarte.

Încă din vara anului 391, cu ajutorul armatei, Teophilos, episcopul Alexandriei, distruge Serapaion-ul din acest oraș, transformat de intelectualii păgâni într-o citadelă fortificată, comandată de neoplatonicianul Olympios. Numeroși intelectuali alexandrini emigrează în Italia, ca Olympios și poetul Claudian, sau la Constantinopol. Desigur însă că libertatea de conștiință nu va fi suprimată decât în 529 d.C., de către Iustinian. Ceremoniile solemne, publice, organizate de sacerdoții păgâni nu erau însă interzise. Dar dacă sacrificiile și rugăciunile fuseseră abolite, nu mai subsistau decât defilări, desfășări, spectacole, încă populare. Sacerdoții păgâni erau condamnați să se comporte ca un fel de saltimbanci. Diverse sărbători și concursuri sportive, investite cu un ceremonial religios, au dispărut în cursul secolului al V-lea d.C. S-au menținut cursele de care, „vânătorile” simulate și luptele cu fiarele.

Totodată Theodosius se sprijinea și pe generalul pe jumătate vandal Stilicho. Stilicho se căsătorește cu Serena, nepoata lui Theodosius. Problemele politice și intrigile de palat se acumulează în Imperiu. În Orient, Arcadius, august, cum am notat mai sus, nu se înțelegea cu mama sa vitregă, Galla, pe care a sfârșit prin a o alunga din palat. Iar goții se agitău din nou în Tracia. În Occident situația se prezenta ca mult mai gravă. Arbogast intră în conflict cu tânărul ascet și arian cucerit Valentinian II. După polemici violente, desfășurate în consistoriu, într-o dimineață a lunii mai din anul 392 d.C., Valentinian II, ultimul vlăstar al valentinienilor, este găsit mort. Sinucidere ori

asașinat comandat de Arbogast? Theodosius acceptă la început ipoteza sinuciderii. Arbogast nu putea reclama puterea imperială deoarece era Barbar. El sperase că Theodosius îi va conferi tutela asupra lui Arcadius. S-a decis să reacționeze când a constatat că Tatianos fusese înlocuit de creștinul Rufinus, detestat de Arbogast, păgân convins. De aceea, la 22 august 392, Arbogast, în Gallii, l-a proclamat ca împărat pe un protejat al generalului franc Richomer, adică pe Eugenius, profesor de retorică, prieten cu Symmachus și înalt funcționar al curții imperiale. Acesta nu a fost recunoscut de Theodosius și nici nu a fost primit de către Ambrosius, perturbat, însă încă loial noii puteri. Îl caracteriza pe Eugenius ca pe un „foarte clement împărat”. Căci, după ce inițial obținuse numai adeviziunea Gallilor, Eugenius a pus stăpânire pe Italia și pe Africa romană.

Flavius Eugenius, cum s-a intitulat uzurpatorul, era creștin foarte moderat, deloc practicant (cripto-păgân poate?); a căutat sprijinul păgânismului persecutat, în 393 d.C. S-a declanșat o ultimă reacție păgână, destul de violentă, patronată de Nicomachus Flavianus, prefectul pretoriului, autor de analistică romană, traducător în latină al biografiei lui Apollonios din Tyana. Această reacție păgână era sprijinită de generalii franci, deși ei nu erau legați de vechile tradiții romane. Gildo, comitele Africii romane, frate al lui Firmus (fost rebel sub Valentinian I), aprovizionă Roma, susținând indirect reacția păgână. Arbogast concentrează o puternică armată, formată îndeosebi din franci și din alamani „federati”, *foederati*. Theodosius nu a întârziat să riposteze. După ce edictase în 392 îngrădirea masivă a păgânismului – ceea ce a favorizat reacția condusă de Nicomachus Flavianus – în ianuarie 393 d.C. ridică pe cel de al doilea fiu al său, Honorius, la rangul de augúst, retezând astfel calea negocierilor cu Eugenius. Theodosius și-a făurit o armată performantă, alcătuită, în cea mai mare parte, din goți și din huni (de care se temeau toți), dar și din contingente orientale. Această oștire era comandată de generali barbari, ca Bacurius și Gainas, plasați sub ordinele lui Stilicho și ale „romanului” Timasius. *Între timp reacția păgână triumfa în Occident*, unde proporția creștinilor era mai modestă decât în Orient. În același an 393, altarul zeiței Victoria este reinstalat în senat. Vechile culte reînfloresc, ceremoniile lor proliferază; se asumă chiar o tentă arhaizantă. Reapar rituri etrusce, de multă vreme caduce, se invocă zeița Bellona, divinitatea războiului etc. Deși această reacție păgână este emina-mente isiacă. Se dezlănțuie pasiuni violente. Creștinii se apără cu dârzenie, cum denotă un vehement pamflet antipăgân, „Poem împotriva lui Flavianus”, *Carmen contra Flavianum*. Euforia era exorbitantă în rândurile păgânilor. Libanios, acest bătrân și constant adversar al creștinismului, moare fericit tocmai în 393, iar un senator creștin apostaziaază și trece la păgânism. Exponenții vechilor culte nu înțeleg însă că revirimentul lor era absolut inutil. Ei nu mai dispuneau de forțele puse în mișcare de către Iulian și de către partizanii straniului și totodată strălucitului împărat.

Până la urmă trupele lui Theodosius traversează Alpii și atacă forțele lui Eugenius și ale lui Arbogast, aflate în defensivă. Înfruntarea decisivă are loc nu departe de Aquileia, la Râul Rece, *fluvius Frigidus*, în 5 și 6 septembrie 394 d.C. *Se desfășoară una dintre cele mai mari bătălii ale antichității, înzestrate cu o miză imensă*. Prima zi se încheie nedecis, cu toate că forțele theodosiene ale lui Gainas fuseseră puse în derută. Totuși, în ziua următoare, un comando de franci trimis în spatele trupelor lui Theodosius îl trădează pe Eugenius. Un atac general al theodosienilor zdrobește complet forțele lui Arbogast. Capturat, Eugenius este decapitat. Arbogast se sinucide. Îl imită Nicomachus Flavianus, supranumit „ultimul dintre romani”, care se aruncă în sabie.

În aparență, unitatea Imperiului era restaurată. Dar fiii lui Theodosius, Arcadius și Honorius, erau de asemenea auguști. De fapt se consfințea divizarea Imperiului. Cum am reliefat mai sus, după morțile lui Iulian și lui Iovian, se pusese în operă o împărțire a Imperiului roman unitar pe zone teritoriale efemere. Intervine acum o scindare mult mai pregnantă între răsăritul, prin excelență elenofon, al statului, și apusul latinofon. Puține luni după Frigidus, această scindare va deveni practic definitivă. Căci vor eșua pe termen lung toate tentativele de a o depăși. *Frigidus a dat seama nu numai de eșecul politic definitiv al păgânismului și al vechilor structuri mentale, al tradițiilor culturale romane, ci și de sfârșitul de facto al Imperiului roman clasic.*

Theodosius s-a deplasat pentru a doua oară la Roma, unde l-a prezentat senatului pe copilul Honorius, în vârstă de unsprezece ani, ca august al Occidentului. Aristocrația senatorială păgână și isiacă s-a creștinat în masă. Cu toate că anumiți senatori sau funcționari imperiali mai rămăneau păgâni. La câteva luni după Frigidus, la 17 ianuarie 395 d.C., Theodosius, de altfel obosit și bolnav, moare subit. Infarct, congestie cerebrală? Sau, dacă ne permitem o asemenea ipoteză mult prea hazardată, otrăvire ori atentat, iscusit și deghizat realizat, de unul dintre învinșii de la Frigidus? Ambrosius va deceda și el în 397. Imperiul era împărțit între Arcadius și Honorius⁷.

Marcel Le Glay afirma că dacă odinioară Constantin fusese primul împărat botezat, Grațian primul suveran cu adevărat creștin, Theodosius a fost ultimul împărat roman și totodată primul împărat bizantin, aproape medieval. El ar fi prețuit Roma și viața dusă în Occident, dar ar fi transformat Constantinopolul într-o magnifică și adevărată capitală politică și religioasă. Totodată Theodosius ar fi amalgamat politica și teologia.

Honorius și Arcadius. Jefuirea Romei

Contemporanii succesiunii lui Theodosius I au perceput desigur înființarea unei case imperiale theodosiene, ca a treia variantă (după cea constantiniană și cea valentiniană) a celei de a doua dinastii flaviene. Pentru moment ei nu au înțeles însă că se statorniceau două „părți ale imperiului“, *partes imperii*, care nu se vor mai reuni niciodată cu adevărat pe termen lung. Într-adevăr, divizarea atribuțiilor, a zonelor de influență și a responsabilităților, funcționa în Imperiu de două secole. De altfel foarte tinerii auguști – *Flavius Honorius* nu avea, cum am remarcat, decât unsprezece ani (născut în 384), iar *Flavius Arcadius* (născut în 377) împlinea optsprezece ani – au fost plasați sub tutela unică a lui Stilicho. Pe deasupra, în cele două orașe de reședință imperială, Constantinopolul în est, Mediolanum și apoi Ravenna în vest, împăratul era un monarh creștin. Puterea lui izvora de la Providența creștină și avea ca țintă salvagardarea și consolidarea statului. În ambele „părți ale Imperiului“ instituțiile sunt asemănătoare, la nivelul organismelor centrale, ca și la cel al gestionării provinciilor. Limba oficială este latina, deși, în răsărit, inclusiv la Constantinopol, idiomul curent este greaca. Pe de altă parte, se spera că fusese depășită criza din deceniile anterioare și că Imperiul va funcționa la parametri normali. *În realitate curând se va declanșa o criză mult mai profundă, care va lichida puterea imperială în Occident.* Căci în Orient, în pofida dificultăților și unei anumite recesiuni, forțele centrifugale erau mai puțin pregnante. Aici subsistau încă forțe centripete, în Balcani și în restul teritoriilor romane, iar presiunea barbară se manifesta mai slab. Resursele mentale, economice, politice din Orient erau

mai active. În Occident, dezastrul final se apropia. De altfel balanța Imperiului va înclina, în veacul al V-lea d.C. spre est, spre Constantinopol. În orice caz, foarte curând contemporanii au perceput emergența a două state *de facto*: *Imperiul roman occidental* și *Imperiul roman oriental*. Trebuie relevat că au contat și factorii militari. Trupele din vest fuseseră adesea deplasate spre Illyricum, ca să susțină uzurpatori. Magnentius, Iulian, Maximus, Eugenius lăsaseră descoperite frontierele, de unde fuseseră sustrate corpuri de armată. Bătăliile de la Mursa, Adrianopol și râul Frigidus destabilizaseră esențialul trupelor de elită. Marea expediție eșuată a lui Iulian impusese recursul la unitățile de elită din vest. Numeroase sectoare frontaliere fuseseră neglijate, dând naștere anumitor breșe, pe unde se strecurau Barbarii. Situația militară devenise critică în multe porțiuni din *limes*-ul occidental. Din vremea uzurpării lui Maximus se întrerupseseră relațiile normale dintre Britannia și Gallii.

De altfel tutela unică a lui Stilicho, ușor acceptată în Occident, a fost contestată repede la Constantinopol, unde Arcadius devenea un bărbat tânăr și unde la curte prevalența revenea prefectului pretoriului, Rufinus. De altfel ambii fii ai lui Theodosius I erau suverani slabi, influențabili, la discreția unor personaje din anturajul lor: erau practic manipulați de intrigile tenebroase ale camarilelor de la curte. De altminteri, nu s-au înțeles niciodată cu adevărat între ei. Stilicho era cumnatul lor, întrucât Serena, soția acestuia, le era soră adoptivă. Dar întâi Arcadius și ulterior Honorius nu au putut suporta autoritatea acestui general semivandal, fiu al unui ofițer vandal în serviciul Imperiului și al unei matroane romane, deci „semibarbar“, *semibarbarus*, cum îl caracterizează Sfântul Ieronim. Totuși Stilicho s-a manifestat ca un loial slujitor al Romei și al Imperiului. L-a doborât în cele din urmă complexul lui Iuda, configurat întâi la Constantinopol și ulterior la curtea din Ravenna. De la Mediolanum, Stilicho a exercitat rolul de regent al Imperiului, de șef al armatelor; domina întreaga gestionare a Imperiului, foarte rapid însă numai în Occident.

Chiar din 395 d.C., au intervenit probleme militar-politice aproape incontrolabile. Atacurile barbare vor hărțui cele două imperii aproape fără încetare, în special în vest, unde semințiile străine simțeau că se află punctul slab al stăpânirii romane. Anul 401 d.C. va marca începutul marilor invazii barbare în Occident. Totuși ofensiva barbară începe în Imperiul oriental, prilejuind un eveniment care va revela multor contemporani că, de fapt, imperiul roman unificat încetase să mai existe. Concomitent s-au dezvoltat atât forța de impact și calitățile lui Stilicho, cât și limitele lor. Goții „federati“ din Balcani, împinși din urmă de conaționali ai lor, care trecuseră Dunărea, sub comanda lui Alaric, pustiesc împrejurimile Constantinopolului, amenință capitala și nu se retrag decât în schimbul unei subvenții în aur foarte generoase. Stilicho reunește armatele Occidentului și Orientului în scopul combaterii goților. Izbutește să curețe de Barbari Pannoniile și Dalmația. Dar Rufinus obține de la Arcadius ordinul rechemării forțelor militare răsăritene. Stilicho trebuie să se supună și să se mulțumească a fi numai regentul-comandant militar suprem al Occidentului. *Quod erat demonstrandum*. Scindarea Imperiului, *partitio imperii*, era conștientizată de mulți contemporani, inclusiv de însuși Stilicho. De altfel acest fenomen va fi revelat și de insurecția lui Gildo.

În noiembrie 395, Rufinus este asasinat și înlocuit de eunucul Eutropius, ca principal sfetnic al lui Arcadius. Illyricum era împărțit în două segmente: dioceza Pannoniilor revine Occidentului, pe când diocezele Macedoniei și Traciei rămân sub oblăduirea Imperiului roman al Orientului.

În Africa și în 397, Gildo, care ajutase autoritățile imperiale să înăbușe răscoala fratelui său Firmus, întrerupe livrările de grâne către Italia, răzvrătește actualul Magreb împotriva lui Honorius și se declară supus al lui Arcadius. În 398, Stilicho recucerește iute Africa romană și, consolidându-și influența la curtea de la Mediolanum, determină pe abia adolescentul Honorius, în vârstă de paisprezece ani, să se însoare cu fiica sa, Maria. În Orient, soldații barbari, comandanți de gotul Gainas, se revoltă și ocupă Constantinopolul. Îi sprijineau alți goți din Asia Mică, conduși de Trigild. Dar în 400 d.C. se produce o pregnantă reacție antibarbară și antigermanică în Constantinopol. Locuitorii îi masacrează pe răsculații barbari, iar Arcadius redobândește puterea. Dacă în continuare Orientul va fi frământat de intrigi de curte și de conflicte interne, Occidentul trebuie să înfrunte invazii barbare de mare anvergură, asociate cu epidemii și penurii alimentare grave. Într-adevăr, în 401 d.C., Alaric, care administra în numele lui Arcadius un segment din Illyricum oriental, consideră mai profitabil să invadeze Italia. Îl instiga chiar curtea de la Constantinopol. Stilicho nădăjduise zadarnic, în 399, când Eutropius căzuse în dizgrație, să restaureze concordia deplină dintre cele două imperii. După jugularea seditiunii lui Gainas, armata Orientului fusese de altfel epurată de germanici.

O anumită unitate a punctelor de vedere nu se exprimă decât în politica religioasă. Am constatat, în subcapitolul anterior, că eșecul ultimei reacții politico-militare păgâne declanșase un val de convertiri în rândurile aristocrației senatoriale din Roma. De altfel creștinii susțineau că puternicul vânt local, practic furtuna numită bora, care suflase dinspre tabăra lui Theodosius și orbișe pe militarii lui Arbogast, contribuind la biruirea lor, ilustrase sprijinul lui Dumnezeu și mânia lui împotriva păgânilor. Am remarcat mai sus că dispăruseră factorii politico-psihologici, potrivit cărora măreția Romei și prosperitatea clarissimilor ar fi depins de respectul tradițiilor. Sub Honorius au loc noi și numeroase creștinări. Se botează în special femeile și tinerii. Încă la mijlocul secolului al IV-lea d.C., Gaius Ceionius Rufius Volusianus Lampadius era unul dintre capii facțiunii păgâne din senat. Totuși surorile, nepoții și nepoatele sale erau creștinași. Numai fiii săi, care au generat cele două ramuri ale familiei, erau păgâni, însă căsătoriți cu femei creștine. S-ar spune că șefii familiilor se mulțumeau cu păstrarea tradiției de către membrii principali ai ginților. În 400-403 aproape toată familia Ceioniilor era creștină. Iar capul uneia dintre ramurile sale, Rufius Antonius Agrypnius Volusianus, se botează pe patul de moarte. În provincii persistă totuși o minoritate necreștină relativ puternică. Între 392 și 402 d.C., se constată, în Codicele Theodosian, *Codex Theodosianus*, o efervescență de legislații care completează, întăresc, precizează măsurile lui Theodosius. În 399 d.C., comiți Iovius și Gaudentius distrug, în Africa romană, temple și statui de zei. Totuși, în luna august a aceluiași an, Arcadius și Honorius cer proconsulului Africii să nu fie suprimate ceremoniile și reuniunile păgâne reclamate de populație. Firește, dacă sărbătorile nu comportă sacrificii și „superstiții condamnabile”. Templele nu trebuie distruse nici în Africa și nici în Gallii și în Hispanii (*Cod. Th.*, 16, 10, 17-18; 10, 15). Templul zeiței Iuno Caelestis din Cartagina este închis, pus sub sechestru, înainte de a fi transformat în biserică și apoi ras până la sol, în 412 d.C. În Orient, Gaza rămâne oraș păgân, însă, în octombrie 400, Arcadius se împotriveste terorizării locuitorilor săi, care își plătesc impozitele. De altfel episcopul local era maltrat de păgâni. Iar, în aceeași Cartagină, Fericitul Augustin va asista la ceremonii ale aceleiași Iuno Caelestis, de fapt asimilată Cybelei, zeiței feniciene Anat și zeiței punice Tanit, care aveau încă destui adepți (*Ciu.*, 2, 4). Uneori păgânii reacționează cu violență. În Fenicia, țărani necreștini masacrează pe misionari. Africa „proconsulară” rămâne agitată până în 410 d.C. La Sufes (azi Sbiba, la 100 km vest de Kairouan, din Tunisia), când creștinii distrug o statuie a lui Hercule, patronul orașului (în realitate, la origine, poate,

fenicianul Melqart), se produc tulburări și măcelărirea a 60 de persoane. La Colama (azi Guelina, în Algeria) dansatori păgâni provoacă agitație printre creștini. Ca ripostă, păgânii molestează creștini și incendiază imobile eclesiastice. În Gallii, țărani rămân legați de vechi cutume păgâne, de care sunt foarte greu despărțiți.

O lege din 408 confiscă veniturile templelor, care sunt transferate armatei. Templele de pe domeniile imperiale primesc o nouă utilizare, nereligioasă: devin mai cu seamă cazărmi (*Cod. Th.*, 16, 10, 19). În același an 408, un edict interzice necreștinilor pentru prima oară slujirea palatului imperial (*Cod. Th.*, 16, 5, 42). Dar aplicarea acestui edict a fost suspendată, datorită împotrivirii energice a căpeteniei barbare, Generid, guvernator militar al Italiei, în momentul promulgării acestei măsuri, și mai târziu al Illyricumului. Era ferm apărător al „tradițiilor ancestrale” și al religiei politeiste. Un general victorios nu putea fi contrariat. La 7 decembrie 416, păgânii sunt în principiu excluși din armată, administrație și justiție (*Cod. Th.*, 16, 10, 21). Din nou această decizie nu a putut fi pretutindeni aplicată: au fost necesare numeroase excepții. În 423, Honorius și Theodosius II reactualizează măsurile mai vechi împotriva sacrificiilor. Se renunță la pedeapsa capitală pentru încălcarea legislației, substituită de confiscarea bunurilor și de exil. Se acordă toleranță păgânilor liniștiți, maniheenilor, montaniștilor și iudeilor (*Cod. Th.*, 16, 10, 22-24). Totuși, ulterior pedeapsa capitală este restabilită de trei ori: în 435, la 31 ianuarie 438, într-un moment de penurie alimentară, „provocată de cultul daimonilor”, și la 4 noiembrie 451, când a fost condamnat proprietarul unui local unde se desfășuraseră sacrificii (*Cod. Th.*, 16, 10, 25; *Cod. Just.*, 1, 11, 7). Probabil în 472, o altă decizie imperială reia și agravează interdicțiile promulgate în 392 (*Cod. Just.*, 1, 11, 8). Sacrificiile fiind suprimate, numărul sacerdoților păgâni scăzuse considerabil. Acolo unde păgânismul supraviețuia, el avea mai degrabă un caracter folcloric decât religios. Încât un edict, tot din 435 d.C., ordonase distrugerea acelor temple care mai rămăseseră „intacte” (*Cod. Th.*, 16, 10, 22). Vor subsista încă sanctuare, mai ales ale cultelor locale „populare”: de aceea „inchizitorii” de la sfârșitul secolului al VI-lea d.C. vor fi obligați să nimicească destul de multe sanctuare păgâne.

Invazia lui Alaric în Italia a îmbrăcat forma unei autentice provocări. Însuși Honorius a fost asediat în Mediolanum, unde, cum am notat mai sus, se afla curtea imperială și reședința suveranului. Stilicho intervine însă iute și cu o armată, întărită cu detașamente recrutate în Gallii și chiar în Britannia, reputate trei victorii strălucite asupra vizigoților, în anii 402-403 d.C., la Verona, Pollentia și din nou la Verona. Vizigoții sunt forțați să se retragă în zona actualului râu Sava. Stilicho și ginerele său, tânărul împărat Honorius, își sărbătoresc triumful la Roma, așezați în același car al victoriei. Claudian elogiază acest triumf, pe un timbru ditirambic. Survine pentru *Urbs* ultima clipă de autentic entuziasm popular. Panica fusese cumplită în Italia, neobișnuită cu invazii barbare. Însuși împăratul își mută reședința de la Mediolanum la Ravenna, mai retrasă față de calea invadatorilor și mai ușor de apărat.

Dar năvălirile continuă. Spre sfârșitul anului 405, horde de Barbari, ostrogoți, vandali și alani pornesc din Pannonia sub comanda lui Radagaisus, trec actuala trecătoare Brenner și năvălesc în Italia. Ținta lor era Roma însăși. Ei ajung până în Etruria. Stilicho adoptă măsuri excepționale. Angajează în armată provinciali, chiar sclavi, cărora li se făgăduiește eliberarea, și instituie un impozit excepțional. În 406, forțele lui Stilicho, susținute de bande de „federai” alani, goți și

huni, zdrobesc pe invadatori. Radagaisus este pus pe fugă. Din nou Italia este eliberată. Prefectul Romei, Flavius Pisidius Romulus, în numele poporului Capitalei, oferă o statuie, confecționată din aur și din argint și plasată pe Rostrele din For, care enumeră titlurile lui Stilicho și exprimă recunoștința și afecțiunea poporului Romei (C.J.L., 6, 1731 = I.L.S., 1278). Gloria și influența lui Stilicho ajunseseră la apogeu. Dar, în 31 decembrie 406, vandalii, originari de pe meleagurile actualei Poloniei și stabiliți anterior pe malul drept al Rinului, trec fluviul, înghețat la acea dată, sub conducerea „regelui” Gundericus, sub presiunea hunilor. Li se asociază alani, suebi și alamani. Ei nu pot fi opriți, pradă și domină Galliile, între 407 și 409 d.C. În toamna anului 409, 200 până la 300.000 de Barbari traversează Pirineii și ocupă Hispaniile. Obțin statutul de „federati”, pământuri și rămân preț de douăzeci de ani în peninsula iberică, înainte de a invada Africa romană. Între timp, în Britannia apare un uzurpator, originar din Naissus. Constantin III era unul dintre cei mai talentați generali ai Imperiului Occidental. Sub numele de Claudius Flavius Constantinus, el traversează Canalul Mânecii și ocupă Galliile. Uzurpatorul este temporar, adică în 409, recunoscut ca augúst de Honorius. Totuși ulterior este înfrânt de Constantius (generalul lui Honorius), luat prizonier și executat. Reîncepeau așadar uzurpările. Pe de altă parte, la curtea de la Ravenna se țeseau numeroase intrigi tenebroase. Succesele, ascendentul neobișnuit al lui Stilicho nemulțumeau pe mulți. La această curte prevaleau lașitățile, geloziiile, complexul lui Iuda, invidiile acerbe. În plus, funcționari, militari și curteni păgâni considerau că Stilicho înspira hotărârile religioase represive, promovate de Honorius. Totuși și numeroși creștini influenți îi reproșau accentuarea procesului de barbarizare a armatei, început încă din veacul anterior. Invaziile barbare neconținute iritau de asemenea pe mulți. Se alcătuiseră o amplă coaliție antibarbară la curtea de la Ravenna. Un complot a luat naștere, încât Honorius și-a dezavuat socrul, care a fost decapitat la 22 august 408 d.C. Facțiunea antibarbară domină curtea și decizia administrației centrale. Ea impune epurarea de anumiți Barbari a birocrăției și chiar a armatei. Conducerea armatei revine generalului Olympius, între 408 și 411 d.C. În același an 408, la Constantinopol moare Arcadius. Îi succede fiul său și al Eudoxiei, care nu avea decât șase-șapte ani. Theodosius II va domni până în 450 d.C. Dar, atât în copilărie, cât și mai târziu, acest împărat șters, nehotărât, se va afla sub tutela potențailor curții, devorați de ambiții excesive, de uneltiri lipsite de scrupule și de dispute teologice intensive. Printre curtenii cu putere decizională pregnantă, s-au impus generalul Aspar, fiul unui got și al unei alane, Anthemius, prefect al pretoriului până în 414, înalți funcționari ca Helio, între 414 și 427, Chrysaphios (șambelan al palatului), după 440, ca și femeile familiei imperiale, Pulcheria, sora lui Theodosius II, și Eudoxia, soția suveranului.

Evenimente tragice se produc însă în Italia. Alaric, „federat” al Imperiului, era contrariat de strategia antibarbară promovată la curtea de la Ravenna. El reclamă de la Honorius subvenții bănești, pământuri și demnități. Alaric invadează Italia și se îndreaptă rapid spre Roma. Imperiul nu mai dispune însă de talentul militar al lui Stilicho. La sfârșitul lui noiembrie 408, Alaric apare în fața incintei Romei, spre stupefaccie și apoi panica locuitorilor Orașului. Acest grav eveniment nu pune capăt intrigilor și loviturilor crude de palat. Ambițioasa Galla Aelia Placidia, fiica lui Theodosius I, soră a lui Honorius și Arcadius, aranjează sugrumarea în temniță a mătăsii sale, văduva lui Stilicho. La Roma fac ravagii foametea, pesta, agitația păgânilor. Papa Innocentius este obligat să autorizeze ceremonii tradiționale, inclusiv o procesiune pe Capitoliu. Ca să se retragă, Alaric cere și obține o imensă cantitate de aur, argint, mătăsuri etc., cu greu adunate de la particularii bogăți. Reclamase chiar ostateci, vlăstare ale familiilor aristocratice. Se retrage însă, după ce nu dobândește de la Honorius stăpânirea Dalmației, Noricumului și zonei venete

din nordul Italiei, Alaric reapare în toamna anului 409 în fața Romei. Ocupă Ostia și blochează aprovizionarea Orașului; încearcă un șantaj viclean. Duplicitatea, manevrele șirete, provocările curții de la Ravenna îl iritau la culme chiar pe Alaric. El proclamă împărat pe prefectul Romei, păgânul Attalus, care este botezat creștin de către un episcop arian got, Priscus. Attalus numește ca șef al gărzii sale pe Athaulf, rudă cu Alaric. Attalus este susținut de o parte din aristocrația Romei, ostilă lui Honorius. El nu se înțelege însă cu Alaric, în timp ce căpetenia vizigotă reia negocierile cu Honorius. Sub zidurile Ravennei, Attalus este detronat de Alaric și se refugiază în Gallii. Aici el va încerca, în 414, o nouă uzurpare, cu sprijinul altor vizigoți. Va fi însă capturat de Honorius, mutilat și relegat în insulele Lipare, unde va muri în jurul anului 420. Între timp, spre sfârșitul deceniului întâi al secolului al V-lea d.C., Galliile fuseseră din nou prădate de Barbari.

Cum negocierile cu Honorius eșuează din nou, Alaric reia operațiile militare. *Ținta sa și a altor Barbari de mai târziu este Roma.* După un asediu de câteva zile, vizigoții pătrund în Roma, apărată de incinta lui Aurelian, consolidată de către Honorius, prin poarta Salaria, foarte probabil datorită unei trădări. Jefeuirea Romei a început în 24 august 410 d.C. și a durat trei zile. Alaric își lasă soldații să prade Roma, dar le interzice să ucidă, să incendieze și să se atingă de biserici. Ordinul nu a fost respectat: au proliferat masacrele, violurile, distrugerile, incendiile. După aceste trei zile de coșmar, vizigoții s-au retras, transportând cu ei prizonieri, printre care se afla și Galla Placidia. Numeroase narațiuni ale autorilor antici, creștini ori păgâni, figurează cucerirea și jefeuirea Romei în cele mai sumbre culori. Impactul psihologic, reacția emoțională au fost cumplite. Roma nu mai fusese ocupată de forțe militare străine de opt sute de ani! Când o cuceriseră, de altfel nu în totalitate, gallii senoni. Emoția a fost mult mai devastatoare decât cea pricinuită de înfrângerea de la Adrianopol. Scriitorul creștin Orosius consideră că jefeuirea Romei, pe care o deploră cu oroare, era efectul mâniei lui Dumnezeu. El insistă asupra faptului că vizigoții au cruțat locașurile sfinte și pe cei refugiați acolo. Barbarii ar fi cântat în biserici imnuri pentru gloria lui Dumnezeu alături de romani (Oros., *Hist.*, 7, 30; 40, 1-2). Totodată Orosius pledează pentru o federație între romani și Barbari. Răspunzând lamentelor păgânilor ce susțineau că jefeuirea Romei se datora creștinătății ei, abandonării vechilor culte religioase, Orosius reliefează că, în trecut, Roma fusese adesea răvășită de nenorociri (*Hist.*, 2, 3, 5; 4, 23, 10; 7, 43, 18-19). Orientul și Grecia cunoscuseră de asemenea suferințe teribile. Mulți locuitori ai Romei se refugiaseră în Orient, unde Sfântul Ieronim deplânge înspăimântat și mândru jefeuirea unei Rome care se prăbușea. În orice caz dispar iluziile referitoare la redresarea Imperiului, la o nouă expansiune a lui, la domesticirea ori lichidarea Barbarilor. Dispare și credința în invincibilitatea și chiar în eternitatea Romei antice și a imperiului ei. Puțini, îndeosebi păgâni, ca Rutilius Namatianus, se mai cramponează de asemenea mituri. Sfântul Ieronim, la origine patriot roman convins, încetase să mai cultive aceste mituri încă din 405 d.C. În parte tocmai pentru a răspunde imputării că Roma căzuse din cauza abandonării riturilor păgâne și pentru a calma pe creștini înșiși, Augustin începe să scrie monumentală „Despre cetatea lui Dumnezeu“, *De ciuitate Dei*, din care primele cărți apar în 412 d.C. După ce reprobă păgânii, care, după dezastru, ar fi atacat Biserica, și după ce subliniază că Barbarii nu atacaseră biserici, Augustin semnalează că devastările, masacrele sunt epifenomene ale uzanțelor războaielor. Statul roman nu este etern. El este condamnat să dispară, ca oricare altă formație politică terestră. Numai

cetatea cerească este veșnică. Astfel Augustin lansează de fapt o nouă teologie politică, sortită să detașeze Biserica de statul imperial, până atunci strâns legat de ea, subsumat puterii ei. Se pregătea cooperarea Bisericii cu noile state barbare, care tind să emeargă. Augustin înțelegea perfect că Imperiul roman occidental era sortit să piară. Un lanț de evenimente militar-politice va conduce în deceniile subsecvente la acest fenomen istoric de importanță cardinală. Pe de altă parte, se profila constituirea „unei noi geografii istorice”, cum caracteriza procesul evolutiv respectiv Marcel Le Glay. *Barbarii nu mai voiau să slujească Imperiul, ci să se substituie lui. Ideea națională se năștea în rândurile invadatorilor.*

Pentru moment, Alaric, care înaintase până în sudul Italiei, nu poate porni pe mare spre Africa. La sfârșitul anului 411, el moare la Consentia (actualmente Cosenza, în Calabria). Vizigoții îl aleg ca rege pe Athaulf, care pradă întreaga peninsulă, spre a se instala apoi în Gallia narboneză, unde, la 1 ianuarie 414 și la Narbo (azi Narbonne), se căsătorește cu prizoniera sa Galla Placidia. Pe lângă farmecele acestei femei lipsite de scrupule, care avea aproximativ douăzeci și trei de ani, l-au decis la un asemenea gest ambiții politice de anvergură. Visa și el la alcătuirea unui stat barbaro-roman pe ruinele Imperiului occidental. Dar curând a fost ucis, în 415 d.C. în Hispanii, unde pătrunsese. Pe patul de moarte, Athaulf sfătuiește pe goți să devină prieteni și aliați fermi ai Romei. În 418, vizigoții se întorc în Gallii, unde se stabilesc în sud-vest ca „federai” ai Imperiului. Ei pun aici temeliiile unui regat barbar cu capitala la Tolosa. Vizigoții întrețin excelente relații cu aristocrația Aquitaniei, a Gallilor meridionale în general. O ajută să lupte împotriva răscoalelor țărănești, îndeosebi ale bagauzilor. În realitate, în cadrul noii geografii istorice, încă din 413 burgunzii se instalaseră pe teritorii romane, situate pe Rinul mijlociu, unde făuriseră un regat „federat” Imperiului occidental.

Honorius întreprindea mari eforturi de restaurare și reconstrucție, mai cu seamă ale monumentelor Romei, aflate într-o stare deplorabilă. În 413, comitele Africii, Heraclianus, uzurpase purpura imperială, debarcase la Ostia și se îndreptase spre Ravenna. Biruit de forțele împăratului legitim, se retrăsese la Cartagina, unde fusese decapitat, la porunca lui Honorius. În 417, împăratul l-a căsătorit pe talentatul său general Constantius cu văduva Galla Placidia, reîntoarsă în Italia încă din 416. În februarie 421, Honorius îl proclamă augúst și cointărat pe Constanțiu III, sub numele de Flavius Constantius. Din nefericire, Constanțiu III moare șapte luni mai târziu, la Ravenna. Îi urmează, în mormânt, Honorius însuși, decedat în 423. Lăsa după el un imperiu în plină disoluție și o succesiune nerezolvată la puterea imperială. *Limes-ul roman se prăbușise în 406, încât cele mai diverse bande de Barbari prădau aproape neîncetat Galliile, în special nordul și centrul lor. Abandonarea Britanniei, în urma uzurpării încercate de Constantin III (legiunile romane fuseseră retrase din această țară), lăsase insula la discreția Barbarilor. Cu toate că tendința separării insulei de continent se decanta de câteva decenii. Curialii rămași în Britannia, după părăsirea militară a insulei, au fost constrânși să acționeze, fără sprijinul Imperiului, pe care Honorius îl refuzase. În 411, statul roman abandonează oficial Britannia. Curialii au luat armele, au alungat Barbarii, care îi cotopeau, au expulzat funcționarii romani și au organizat autogestionarea teritoriilor anterior romane (Zosim, 6, 3). Ei au fost nevoiți să facă singuri față atacurilor picților și scoților, veniți din Irlanda, incursiunilor saxonilor, originari din Frisia. Spre 430 d.C. saxonii se vor stabili în insulă ca „federai”, pentru ca, în 442, să se declare independenți și să-și întindă teritoriile. Va subsista totuși o regiune britanno-romană, în relații cu episcopii de pe continent. În acest mediu britann, va apărea Patricius (Sfântul Patrick), fondatorul creștinătății*

Irlandei. Abia spre 550 se va cristaliza cucerirea saxonă a întregii insule. Dacă în Dacia romanitatea a supraviețuit unei retrageri a Imperiului mult mai timpurie, din cauza implantării masive a colonizării și civilizației romane, în Britannia evenimentele au evoluat altfel. Romanitatea s-a învederat aici mai precară, cu toate că unii englezi din sud conservă până astăzi trăsăturile fizice ale coloniștilor romani⁸.

„Ultimii împărați“

Moartea lui Honorius lăsase în Imperiul occidental roman un imens și periculos vid de putere. Astfel, în decembrie 423 d.C., când s-a produs decesul lui Honorius, acest imperiu părea într-adevăr în pragul destrucurării totale. Au urmat doi ani de confuzie completă, de manevre insidioase, de intrigi sulfuroase, absurde, însă devastatoare, de ambiții exorbitante, impulsionate de o sete ridiculă pentru putere. Trupele din Italia, cu acordul senatului de la Roma, temporar emers pe scena politică, într-un ultim moment de glorie, proclamă ca împărat al Apusului pe un înalt demnitar roman, *Ioannes*, care domnește între 423 și 425 d.C. În 425, forțele militare ale lui Theodosius II, care nu mai era un copil, intervin în Italia, încât s-ar fi putut spera în restaurarea unității Imperiului, în mâinile celui ce purta numele celui din urmă august unic al statului roman. Dar evenimentele au evoluat în sens contrar și unitatea Imperiului nu a fost restabilită.

Trupele lui Ioannes au fost învinse chiar la Ravenna și împăratul a fost executat la Aquileia. Aceste evenimente au survenit în mai-iunie 425. Galla Placidia, refugiată la Constantinopol, îl convinge pe Theodosius II să instaleze la Ravenna, ca împărat al Apusului, pe fiul său și al lui Constanțiu III, *Placidus Flavius Valentinianus*, cunoscut ca Valentinian III. Intriganta împărăteasă exercită regența Imperiului occidental până în 437 d.C. Își va păstra totuși influența politică până în 450, când a murit. Galla Placidia se bazează, în mare parte, pe suportul oferit de generalii Felix, mort în 430, Bonifatius, decedat în 432, și mai ales Flavius Aetius, un foarte competent comandant militar, născut la Durostorum, în Moesii. Aetius îi cunoștea bine pe huni, la care fusese ostatec. Aetius era excesiv de ambițios, încât devine cel mai influent personaj politic din Imperiul occidental. În 425, Galla Placidia îi încredințează comanda forțelor militare romane din Gallii, înainte de a exercita o autoritate comparabilă cu aceea a lui Stilicho, la începutul secolului al V-lea, timp de două decenii. El limitează extinderea dominației vizigote în Gallii, distruge, în 437, autenticul stat burgund de pe Rinul mijlociu. Valentinian III s-a căsătorit cu Licinia Eudoxia, fiica lui Theodosius II. Ca și socrul său, Valentinian III a fost un împărat slab, influențabil, nehotărât, crud la nevoie. Sub domnia sa, Imperiul occidental pierde Africa de nord și Pannoniile. Criza statului roman din vest se adâncește. Acordul dintre cele două imperii, care părea solid în 425, se destramă repede. Fiecare curte și fiecare imperiu își aveau interese și ambiții proprii, care nu coincideau cu acelea ale partenerului său din est ori din vest. Totuși cei doi împărați izbutesc în 438 să promulge concomitent codul juridico-legislativ, cunoscut drept „codicele theodosian“, *Codex Theodosianus*. Acest prețios instrument al dreptului roman dă seama de ultima expresie, pe plan juridic, a unității dintre cele două imperii romane, estic și vestic. Codicele theodosian asamblează „constituțiile“ imperiale, promulgate după 312 d.C. El se va afla la temelgia legislației celor două imperii și, în continuare, la baza orânduirii juridice a regatelor germanice.

Ambele imperii se confruntă cu primejdia majoră pe care o reprezentau hunii. Aceștia alcătuiau o seminție nomadă, foarte războinică, de origine mongolică, totalmente diferită de triburile Barbarilor germanici, repede ajunși în conflict permanent cu hunii. De fapt hunii erau cunoscuți Imperiului încă de la sfârșitul veacului al IV-lea. Hunii consumau carne crudă de animale și erau foarte legați de caii lor. Călărimea hunică ataca armatele inamice ca o trombă marină. Hunii, pe lângă carnea crudă a animalelor, păstrată sub șeile cailor, consumau rădăcini de plante sălbatice. Se îmbrăcau în veșminte confecționate din piei de fiare. Progresiv, hunii și-au subordonat seminții barbare ca ostrogoții, herulii, gepizii și alanii. Anumiți huni l-au ajutat pe Aetius să lichideze „regatul” burgund. Unii huni se angajau în forțele militare romane auxiliare. La începutul secolului al V-lea, hunii se mișcau îndeosebi în Ucraina, regiunile Dunării de Jos și în pusta panonică. De aici ei presau triburile germanice, dar constituiau un pericol înspăimântător și pentru cele două imperii, inițial mai ales pentru cel oriental. Izvoarele antice figurează pe huni ca pe o populație incapabilă să cultive pământul, deosebit de crudă, de sălbatică, de nemiloasă, prădalnică. Hunii ascultau însă cu supunere remarcabilă ordinele primite de la căpeteniile lor militare. La începutul secolului al V-lea d.C., ei au format un fel de regat hunic, în relații echivoce cu imperiile romane, cărora, cum am semnalat mai sus, în câteva rânduri, le-au furnizat auxiliari și mercenari. Hunii au întreprins însă raiduri pustiitoare în interiorul Imperiului oriental, la sud de Dunăre, în 408-409, 441 și 447 d.C. În 434, confederația hunică se decantează, se cimentează sub conducerea unui șef militar notabil de performant, adică Attila, figură emblematică de căpetenie barbară, capabilă să semene teroarea în jurul său. În 445, el și-a ucis propriul frate, adică pe Bleda. Iordanes îl prezintă ca pe un om mărunț de stat, vânos, cu ochi mici, aproape spân, cu părul alb, nas coroiat, tenul gălbui-întunecat al mongolicilor. Attila era calculat, stăpân pe sine, pătimăș al războiului și al acțiunii în general. Excesiv de vanitos, Attila descoperise, datorită unui păstor, sabia zeului războiului, Marte la romani – estimată ca sacră de către regii sciți. De atunci Attila s-ar fi considerat destinat să ajungă stăpânul lumii (Jord., *Getica*, 35; dar și Amm., 31, 2, 1-11). „Biciul lui Dumnezeu”, cum era poreclit Attila, transformase confederația hunică într-un imperiu care se întindea de la Rin la vest, spre Germania liberă la nord și Caucaz și Volga la est. Impusese împăraților romani achitarea unei „taxe de protecție”, tribut anual, și obținuse anexarea de către huni a unei părți din Pannonii. Voia însă mai mult. Adică edificarea unui stat hunic pe ruinele imperiilor romane. Un stat care ar fi trebuit să nimicească ori să subjuge semințiile germanice. Și tocmai această ultimă năzuință arzătoare l-a pierdut. Într-adevăr, în 451 d.C., hunii lui Attila au trecut Rinul și au purtat o campanie devastatoare în Gallii. *Attila a fost complet zdrobit (între actualele localități Metz și Troyes) în 451 la Câmpiile Catalunice ori Campus Mauriacus, de o coaliție eterogenă, încheiată ad-hoc, tocmai din pricina ambițiilor sale.* Această coaliție era alcătuită din trupele romane comandate de Aetius, însă sprijinite de numeroase contingente vizigote, france, burgunde și alane. *S-a desfășurat acolo una dintre cele mai mari bătălii ale antichității.* Attila și aliații săi s-au retras, iar celebra căpetenie hună a murit în 453. După aceea, „imperiul” său hunic s-a dislocat complet. Până la urmă *tocmai populațiile germanice au administrat Imperiul roman occidental lovitura de grație.* De altfel, Aetius nu ar fi putut să-l învingă pe Attila dacă nu ar fi avut sprijinul populațiilor germanice.

În Răsărit, Theodosius II a amenajat o expugnabilă incintă, fortificată foarte temeinic, în jurul capitalei sale, între 413 și 439. De-a lungul veacurilor, până în 1453, multe popoare vor încerca în van să străpungă acest zid de apărare, firește neconținut reparat și consolidat. Pe deasupra, Theodosius s-a confruntat cu acerbe dispute teologice, care perturbau creștinismul răsăritean. Au fost necesare conciliile ecumenice de la Efes, ținute în 431 și 439. În iunie 431, a avut loc o ascuțită controversă între adepții lui Nestorius, din 428 patriarh al Constantinopolului, și cei ai lui Cyril, patriarhul Alexandriei. Nestorius a fost destituit și excomunicat. Totuși și astăzi unii asiatici creștini sunt nestorieni.

Seminișurile germanice au atacat sporadic Imperiul oriental, simțit de ele ca mai solid. Înainte și după bătălia de la Câmpiile Catalaunice, practic salvatoare a civilizației europene, ele s-au statomicit pe vaste zone ale Imperiului de apus, unde au făurit regate, inițial „federate”, apoi independente. Am constatat mai sus că, încă din 407-418, vandalii și aliații lor se implantaseră în Hispanii, pe când vizigoții făureau în sudul Galliilor un stat barbaro-aquitani. Vandalii părăsesc Hispaniile în 429 d.C. și traversează strâmtoarea Gibraltar, poate la apelul comitelui Africii Bonifacius. Neîndoielnic, îi atrăgeau mai cu seamă bogățiile fabuloase ale provinciilor romane din Africa. În mai 429, ajung în Africa 80.000 de vandali, inclusiv 10-15.000 de războinici. Ca și hunii mai târziu, ei răspândesc în jurul lor panica și ruinele, sub comanda regelui Gundericus ori Genserich. Întâmpină o serioasă rezistență la Hippo Regius sau Hippona, asediată de ei timp de patrușprezece luni. Augustin moare în timpul asediului, la 28 august 430. Pe patul de moarte, el constată cât de judicioasă fusese prezicerea sa cu privire la soarta Imperiului occidental. O convenție încheiată cu romanii tocmai la Hippona, în 435, recunoaște vizigoților statutul de „federați” în Mauretania, Numidia și un segment din Africa preconsulară. În mintea lui Genserich se înfiripă ideea făuririi unui stat național vandal. După patru ani de pace, el cucerește însăși Cartagina, la 19 octombrie 439 d.C. Își creează o flotă puternică, menită să domine și să jefuiască Mediterana occidentală, stânjenind legăturile maritime dintre cele două imperii romane. Proiecte imperialiste îl determină pe Genserich să ocupe Sicilia. De aceea, în 442, Valentinian III semnează cu Genserich un tratat, prin care se recunoștea vandalilor suveranitatea completă, practic independența, asupra Africii proconsulare, Tripolitaniei, Numidiei. Numai Mauretaniile și Sicilia erau înapoiate romanilor. Astfel Roma nu numai că accepta constituirea unui stat în fapt neatârnat pe vaste teritorii ale sale, însă renunța și la una din principalele sale surse de aprovizionare cu grâne. În 468 va eșua o tentativă de expediție comună antivandală în Africa. Genserich își va guverna regatul cu o mână de fier până la moarte, adică în 477. Fiul său, Hunderic, îi va succeda și va persecuta crunt adepții dogmei niceene. Era un arian fanatic. Din 484, regatul vandal va fi condus de nepoții săi, Gunthamund, până în 496, și Thrasamund, până în 523. Vor urma domniile scurte ale ultimilor regi vandali, Hideric și Gelimer.

Francii au acționat mai târziu. Totuși, spre sfârșitul secolului al V-lea d.C., Childeric, fiul lui Merovius și tatăl lui Clovis, rege al francilor salieni din 457, și-a stabilit ca „federat” un semistat în nordul Galliilor. Childeric a ajutat trupele romane să combată invadatorii Galliei septentrionale și centrale. El a creat de fapt dinastia francă merovingiană. Un mormânt franc, descoperit în secolul al XVIII-lea, comportă un mobilier luxos, care reliefează arta merovingiană ca rod al unei osmoze germanico-romane. Childeric a murit în actuala localitate Tournai, în 481. Situația din Gallii fusese foarte complicată în cursul secolului al V-lea d.C. Ca să lupte împotriva bagauzilor, autoritățile imperiale fuseseră nevoite să recurgă la serviciile „federaților” barbari, ca în 437 și în 447. Aetius trebuise să acorde statutul de „federați” în nordul Galliei, între estuarele Loarei și ale Senei, celtilor bretani, imigrați din Britannia. El avusese de luptat cu diverse

seminții germanice: burgunzi, instalați până la urmă ca „federai” la vest, între lacul Leman și Rinul superior, alani, implantați ca aliați pe frontiera renană și apoi transferați în centrul Galliei, diverse triburi france, biruite de el în 440 și 445. Rolul militar jucat de Aetius a fost de primă importanță în Gallii. Statul vasal Romei al vizigoților, din Gallia și din nord-vestul Hispaniei, este desigur cel mai important regat instaurat pe teritorii ale Imperiului. În 472, Euric va proclama independența totală a statului vizigot, devenit cel mai important regat germanic. Euric a domnit între 460 și 484. Căci, după 470 d.C., Imperiul occidental a pierdut toate teritoriile sale, cu excepția Italiei și a anumitor ținuturi din sudul Galliei și din Dalmatia. Imperiul occidental cădea pradă a ceea ce a fost definit ca marile invazii barbare.

În acest răstimp se adâncea, se intensifica criza internă a gestionării Imperiului roman occidental. Victoriile lui Aetius incitaseră, la curtea imperială, gelozii, complexul lui Iuda, intrigile machiavelice, sulfuroase. S-ar spune că, la curtea de la Ravenna, nimeni, inclusiv împăratul, nu era îngrijorat de situația din ce în ce mai preocupantă a Imperiului, de proliferarea invaziilor barbare, de configurarea unor state germanice pe teritoriile Imperiului. Importantă era subminarea și lichidarea oamenilor politici și a generalilor competenți. Miopia politică stupidă, lășitățile oarbe, obscurantiste, precumpănau la Ravenna. Nu avusesse efect nici faptul că, în retragerea lor, hoardele lui Attila prădaseră o parte din Italia. Pe de altă parte, nu mai trăia nici Galla Placidia, femeie abominabilă, dar inteligentă, lucidă, înzestrată cu o solidă experiență a problemelor Imperiului. De aceea Aetius a împărțit soarta lui Stilicho. S-ar spune că intriganții curții doreau neapărat, în inconștiența lor, să elimine sistematic pe generali care ar fi putut salva Imperiul occidental. Se considera, în mod absurd, că acest imperiu nu avea nevoie de un salvator, *saluator*. După destrămarea „imperiului” hun, Aetius este asasinat la Roma, în 21 septembrie 454. Lichidarea lui Aetius ilustra sfârșitul ultimilor generali romani de mare valoare. Și lichidarea celui din urmă fiu al zonei balcanice, pontico-danubiene, care de mai mult de o sută de ani hrănea forțele patriotice, centripete, ale Imperiului occidental, ce luptaseră din greu pentru salvarea și coerența acestuia. Răspândirea știrii morții lui Aetius a avut impact, ecou imediat.

„Federaii” au pretins de îndată să li se extindă ținuturile controlate de ei și să se limiteze suprafața celor încă direct administrate de Imperiu. De altfel, la șase luni după omorârea lui Aetius, adică în 16 martie 455, Valentinian III este asasinat de un fost partizan al lui Aetius. Întrucât și Theodosius murise, în 450, lua sfârșit dinastia theodosiană. Însmormântarea lui Valentinian III a determinat și pe cea a Imperiului occidental. A urmat, la Ravenna, o sarabandă de împărați incompetenți și efemeri, nevolnici, adesea nevârstnici, foarte ușor de manipulat și de înlocuit. Iar, în același an 455, la 2 iunie, Roma este pentru a doua oară, în secolul al V-lea, ocupată temporar și jefuită de Barbari; Roma a fost cucerită efemer de către vandali, mult mai cruzi, mai nemiloși decât Barbarii lui Alaric. Dar romanii începeau să se obișnuiască cu percepția capturării Orașului de către Barbari. Ca și cu ideea dezvoltării unor state barbare, aproape clar neatârmate de Imperiu, pe teritoriul lui, și cu ideea național-barbară, căreia se subsumau veleitățile germanicilor. În 472, Roma a fost din nou cucerită și prădată mai cu seamă de mercenari barbari. După un interregnum confuz, un înalt demnitar gallo-roman, vlăstar al unei repute familii de latifundiați, fost ofițer al lui Aetius și apoi, începând din 439, prefectul pretoriului în Gallii, adică *Eparchius Auitus*, este proclamat împărat pe meleagurile natale. Îl propulsau aristocrația gallo-romană și vizigoții. Totuși, în octombrie 456, Avitus este biruit la Placentia, în nord-vestul Italiei,

de forțele comandate de Flavius Ricimer, fiu al unei căpetenii suebe și al unei femei vizigote. Ofițer roman, Ricimer devine în 456 comandant suprem al forțelor militare imperiale din Occident și în definitiv stăpânul Apusului roman. Nu avea talentul de strateg al lui Aetius. Îl preocupa mai cu seamă să facă și să desfacă împărați-marionetă. Fiind Barbar și arian, nu putea asuma direct purpura imperială. A procedat astfel până în 472 d.C., când a decedat. Ricimer începe prin a-l impune ca împărat al Apusului pe *Flavius Iulius Maiorianus*, coborât al unei prestigioase familii aristocratice. Maiorianus a domnit între 457 și 461. Nu a fost recunoscut la Constantinopol și însuși Ricimer l-a răsturnat și a determinat executarea sa în 461, pentru că Maiorianus, nemulțumit de condiția de marionetă, încerca să reformeze, în sens salutar, statul imperial. Generalul barbar îl impune ca augúst pe *Libius Seuerus*, împărat între 461 și 465. Ricimer i-a dirijat puterea imperială, pentru ca, în cele din urmă, să-l înlăture și să-l lichideze. Ricimer cere Constantinopolului să propună un împărat, după un interregnum de douăzeci și șase de luni. Imperiul oriental îl desemnează ca împărat pe *Procopius Anthemius*, senator la Constantinopol. Reapar disensiunile cu Ricimer. În ultimă instanță, în plin război civil, Anthemius este ucis de Barbarul Gundobad, după ce domnise între 467 și 472 d.C. Între 472 și 475 proliferază conflictele pentru purpura imperială și interregnumurile. Ricimer asediază Roma. O ocupă și jefuiește, cum am remarcat mai sus. Se succed, în cascadă, împărați lipsiți de orice autoritate reală. Ricimer îl impune ca împărat, în aprilie 472, pe *Anicius Olybrius*, care însă moare la 18 august 472, puțin după decesul lui Ricimer. Între 473 și 474 „domnește” *Glycerius*, proclamat ca împărat de Gundobad, succesorul lui Ricimer. Leon I, împăratul de la Constantinopol, nu îl recunoaște pe Glycerius, care este înlăturat de flota Imperiului oriental, comandată de Iulius Nepos. Glycerius abdică fără luptă și se retrage la Salona ca episcop al orașului. *Iulius Nepos*, fost general al Imperiului oriental, se proclamă împărat la 20 iunie 474. Totuși curtenii și aristocrația de la Ravenna nu puteau admite un exponent nemijlocit al Imperiului oriental, a cărui prevalență devenise mai mult ca evidentă. Patriciul Orestes, fost secretar al lui Atila, prin 448, și comandant al armatei occidentale – sau a ceea ce mai rămăsese din ea – în vremea lui Nepos, îl detronează și alungă pe acesta de la Ravenna, unde proclamă ca împărat pe fiul său, un copil, în august 475. Orestes profita de luptele pentru putere de la curtea din Constantinopol.

Fiul lui Orestes avea un nume emblematic. Se numea *Romulus Augustulus*. Ceea ce trimitea nu doar la întemeietorul Imperiului, ci și la cel al Romei străvechi, menită astfel să fie redresată, fără sprijinul Constantinopolului, care nu îl recunoaște ca împărat pe acest copil, adică micul Augustus. Constantinopolul îl mai susținea pe Iulius Nepos, refugiat în Dalmația, încă aflată sub controlul Imperiului occidental. Romulus Augustulus stăpânește Italia și sudul Galliei, iar Iulius Nepos Dalmația. Dar trezoreria imperială era goală, în vreme ce mercenarii germanici din garda imperială își multiplicau exigențele. Până la urmă aceștia se răscoală, sub conducerea scirului Odoacer sau Odoacru, fiul unui fost militar germanic din armata lui Atila. Odoacru însuși servea Imperiul din 470 și sprijinise mișcarea lui Orestes împotriva lui Iulius Nepos. La 28 august 476, Orestes este ucis de mercenarii germanici la Placentia, iar, la 4 septembrie, Romulus Augustulus este detronat și trimis la Misenus, în vila lui Lucullus, unde moare aproximativ în 480. Dacă nu cumva a fost asasinat, ca să nu fie periclitată puterea lui Odoacru. Tot în 480, adică în primăvara acestui an fatal pentru Apus, este asasinat în Dalmația și Iulius Nepos, care se obstina să salveze Imperiul occidental.

Imperiul roman occidental încetase să mai existe. De fapt, în septembrie 476, Odoacru trimisese însemnele imperiale la Constantinopol. Trupele germanice nu îl proclamaseră împărat, ci „rege al Italiei“, *rex Italiae*. Constantinopolul nu i-a recunoscut însă decât titlul de patriciu și de comandant militar suprem în Italia. Este mai mult ca probabil că, în 476-480, aproape nimeni nu a înțeles că Imperiul roman fusese desființat, deoarece în curând și cel din Orient se va converti în imperiu bizantin. Numai Goethe va înțelege în seara bătăliei de la Valmy – câștigată de fapt printr-o ciocnire militară minoră, când armata revoluției franceze pusese în derută trupele prusiene – că începuse o nouă eră în istoria Europei. Cum vom constata mai jos, ideea Imperiului roman nu va dispărea decât în 1806!

Odoacru înțelegea însă să gestioneze neatârnat Italia. Iată pentru ce, în 488, Constantinopolul trimite în Italia, împotriva lui Odoacru, pe vasalii săi ostrogoți, în plină ascensiune, sub conducerea regelui lor Theodoric, numit de împărat comandant militar al trupelor din Italia. Theodoric pătrunde în Italia și o ocupă între 489 și 493, când Odoacru este înfrânt și ucis de ostrogoți. Theodoric, făurește în Italia un stat germanic independent, subsumat ideii naționale. El va domni în Italia până în 525 d.C. Ostrogoții se străduiesc să coabiteze cu romanii, ale căror structuri, inclusiv senatul, sunt menținute. Cu toate acestea aristocrația romană nu încetează să comploteze împotriva lor. O fracțiune din ea milita în favoarea împăratului de la Constantinopol și o altă parte visa la restaurarea Imperiului occidental. Senatorul Albinus, ucis de ostrogoți în 523 d.C., întreținea o corespondență secretă cu autoritățile de la Constantinopol. Îl susținea puternica familie senatorială a Aniciilor, care dăduse Romei, cum am remarcat, un împărat efemer, în veacul anterior. În anii 524-525, sunt executați, la ordinul lui Theodoric, scriitorul și marele „senior“ Anicius Boethius, socrul acestuia, ultimul Symmachus, și papa Ioan I. După moartea lui Theodoric, regatul ostrogot este destrucțurat de luptele pentru tron desfășurate între ficele monarhului ostrogot și alte rude ale lui. Marcel Le Glay notează că, la sfârșitul secolului al V-lea d.C., moștenirea fostului Imperiu occidental era împărțită între ostrogoții din Italia, vestigiile hunilor, conlocuitori cu alanii și alți ostrogoți din regiunile danubiene, gepizii dominatori ai Pannoniei și ai fostei Dacii traiane, unde subsistau daco-romanii, britanni care se autogestionau, alături de felurii Barbari, vizigoții tot mai hotărâți să domine peninsula iberică, unde mai funcționa, în nord, un regat sueb, vandalii din fosta Africă romană, burgunzii, francii etc. Între timp persista și chiar prospera Imperiul roman oriental, în pofida disensiunilor religioase, însușite de monofiziști, comploturilor și intrigilor de curte, loviturilor de palat și slăbiciunilor împăraților, adesea dominați de femei și de eunucii aflați în serviciul lor. După moartea lui Theodosius II, domniseră la Constantinopol Marcianus (450-457), care încheiasse tratate cu gepizii și ostrogoții, în timp ce, în octombrie 451, conciliul ecumenic condamnase doctrina monophysită și îl destituise pe Dioskoros, patriarhul Alexandriei. Împăratul Leon I, în contextul unei active reacții antigermanice la Constantinopol, îl eliminase pe Aspar, cu ajutorul isaurienilor. Între 474 și 491 avusese loc domnia lui Zenon I, întreruptă între ianuarie 475 și august 476. Mai competent, Anastasius (491-518) pune ordine în finanțele Imperiului. După 518 și până în 565, căma Imperiului roman oriental revine împăratului Iustinian I. Foarte pios, Iustinian își propune lichidarea totală a păgânismului.

În 529, data convențională a sfârșitului antichității, el încheie școlile și universitățile de la Atena, în special Academia neoplatoniciană. Academia era dirijată cu strălucire de păgânul Damaskios. Iustinian interzice îndeobște păgânului să mai exercite

meseria de profesor. El bănuia că și profesorii creștini de retorică erau criptopăgâni. Această măsură a sa viza prin excelență Atena. Pentru că funcționează în continuare școlile de drept din Siria și Palestina, cele de filosofie de la Alexandria, unde, până în 565, mai predau profesori păgâni. În secolul al VII-lea, la Alexandria, creștinul Stephanos va preda despre veșnicia lumii, potrivit lui Aristotel, fără a încerca să refuteze tezele stagiritului ori să le reconcilieze cu ideile creștinismului. Ținta lui Iustinian au fost școlile filosofice din Atena, mai ales Academia, deoarece estima că ele erau simbolul neoplatonismului păgân. Trebuia lovit focarul principal de iradiere a gândirii păgâne, a culturii antice necreștine. În orice caz, profesorii de la Atena, în concepția lui Iustinian, făceau propagandă pentru remanența păgânismului; lecțiile lor erau focalizate pe învățăturile „diabolice” ale retorilor și filosofilor necreștini.

Mai târziu, Iustinian va proceda la o efemeră recucerire a fostelor teritorii romane din Occident. În anul 533, flota Imperiului răsăritean a transportat trupele generalului Belisarius, care, în trei luni, a lichidat regatul vandal și persecutor al creștinilor niceeni din Africa. Gelimer a figurat în triumful lui Iustinian de la Constantinopol. Generalul Narses, după ce Belisarius ocupase o Romă depopulată și ruinată (în 547), a lichidat în 552 regatul ostrogot din Italia. Cu toate acestea, capitala a rămas la Constantinopol, noua Romă, și în Italia răsăritenii au creat exarhatul de la Ravenna. Începând din 551, Iustinian a recucerit și sudul Hispaniilor. Vizigoții s-au repliat spre nord, unde au pus în operă un solid regat. Imperiul oriental prosper număra mai mult de 900 de cetăți. Totuși parțiala recucerire a lui Iustinian a eșuat pe termen lung și chiar mediu. Italia era complet devastată. Încât, la sfârșitul veacului al VI-lea d.C., papa Gregorius cel Mare va deplânge starea jalnică a Occidentului, prin excelență a unei Italii unde orașele și satele erau pustiite (*Ezech.*, 2, 6, 22 și urm.). În realitate, sufereau atât romanii, cât și Barbarii, tot mai mani-fest deprinși să trăiască împreună. Lua naștere o nouă lume, care nu mai era antică⁹.

Doctrina Dominatului și mistica imperială

Dominatul implica adoptarea unor noi valori existențiale. Cum sublinia Marcel Le Glay, totul se schimbă în viața romanilor. Mutațiile penetrează în adâncime, cum vom remarca, mentalul lor colectiv, precum și instituțiile, structurarea lor politico-social-economică. Emerg noi subsisteme instituționale, politice, sociale, o structură aproape complet inedită a ansamblului social-politic-mental-axiologic. Presiunile exercitate de Barbari și mutațiile religioase intervin în forță ca să modifice existența romanilor. Dacă un roman al secolului I d.C. ar fi putut să fie proiectat în veacurile al IV-lea și al V-lea, cum reliefa Marcel Le Glay, nu ar fi înțeles aproape nimic din ceea ce îl înconjura.

Organizarea puterii imperiale și a anexelor ei administrative încearcă, cu eficacitate pe termen scurt, chiar mediu, însă fără efecte benefice pe termen lung, să înlăture carențele orânduirii politice moștenite de la Principat. În primul rând, *statul roman se convertește din autoritar în totalitar*. Desigur, Severii și Aurelian pregătiseră instaurarea totalitarismului, dar decantarea procesului structurilor totalitare s-a produs sub Dioclețian, Constantin și sub urmașii lor. Este dificil de precizat ce s-a schimbat mai simțitor, față de veacurile anterioare: funcțiunea imperială, administrația centrală sau cea provincială, gestionarea municipală? Se cristalizează un regim politic înzestrat cu administrații concepute ca instrumente capabile să poarte acțiunea puterii supreme până în capitalele regionale și chiar în cele mai modeste sate. Pe măsură ce puterea imperială

sporește, devine totalitară, toate mecanismele transmiterii demersului asumat de ea sunt consolidate. Cum se putea reacționa împotriva agenților unui suveran desemnat de zei ori de Dumnezeu? Și totuși nu proliferază doar ceea ce s-a definit ca „o democratizare a culturii“, ci și uzurpări în lanț, revolte de tipuri diverse. Constrângătoarea structură totalitară își fabrică o contrastructură, dezvoltată în interiorul său, destinată s-o submineze și, în ultimă instanță, s-o distrugă. În orice caz totalitarismul imperial asumă structura Dominatului, care substituie definitiv Principatul. Împăratul nu mai este „principe“, *princeps*, ci „stăpân“ al romanilor, *dominus*. Cuvânt hulit de Tacit și înrudit lingvistic, semantic, cu „dominație“, *dominatio*, de asemenea crunt blamată de el. Pe plan strict juridic, Imperiul rămânea o republică – se utilizează abundant sintagma *res publica* – chiar în secolul al V-lea. Dar împăratul nu mai este un om providențial, harismatic, căruia poporul și senatul îi transferau toate competențele lor reale. Iar din 282 d.C., împăratul nu mai solicită nici confirmarea întronării sale de către senat, ficțiunea juridică a investiturii senatoriale. De multe ori, împăratul nici măcar nu mai informează senatul despre accesul său la puterea imperială. Dacă totuși o face, știrea este primită cu aclamații entuziaste. De asemenea, când i se aduce la cunoștință o uzurpare, senatul reacționează prin strigăte de nemulțumire, de asemenea orchestrate. Fapt care nu îl împiedică să-și exprime un entuziasm aprobator delirant, dacă uzurpatorul înlătură împăratul legitim. Prin urmare, zeii ori Dumnezeu conferă suveranului puteri exorbitante, cu prilejul întronării lui. Subsistă totuși ceva din investitura populară. Fie că soldații, eventual manipulați, impun un împărat, fie că ei nu jucaseră nici un rol real în desemnarea augustului, de regulă este necesară o proclamare militară a acestuia, închipuită ca un succedaneu al demersului poporului, care transmite puterea sa monarhului. Ceremonia acestei proclamări sau aclamări a întronării suveranului se organizează după o regie mai complicată ca în vremea Principatului. Ea este îndeobște pregătită dinainte pe o câmpie ori pe o colină, unde se desfășoară „adunarea soldaților“, *contio militum*. Unanimitatea militarilor, ce își lovesc scuturile de genunchi, ilustrează aclamarea împăratului, semn divin și expresie a unui consens universal. După aceea noul *dominus* anunță un program de guvernare și promite soldaților gratificația obligatorie pentru el, *donativum*.

O doctrină relativ temeinic decantată dă seama de puterile cârmuitorului Dominatului. În virtutea acestei doctrine, împăratul devine principalul, aproape unicul legislator al statului. El încarnează legea, este legea vie, cum îl definea Themistios (*Or.*, 5, 64 b). Este în teorie obligat să respecte legile, stipulate de el însuși. În principiu supus legilor sale, el este perceput de toți ca „stăpân“, *dominus*, absolut. „Constituțiile“, *constitutiones*, ale sale pot decide în orice privință. În condițiile în care legile propriu-zise, *leges*, și plebiscitele dispărușeră încă în vremea Principatului timpuriu și senatusconsultele poartă de regulă asupra unor probleme foarte puțin importante. De altfel, senatusconsultele au forță de lege numai dacă au fost în prealabil aprobate de către împărat. Funcționarii pot emite anumite edicte, dar acestea trebuie să se întemeieze pe textul „constituțiilor“ imperiale.

Același Themistios evidențiază că legislația imperială putea fi inumană, întrucât nu purta decât asupra cazurilor generale. Magistratii și funcționarii vegheau asupra unei puneri în practică umană și inteligentă a acestei legislații totalitare. Cu toate acestea, ei nu au dreptul să interpreteze

legea imperială; esențialul misiunii lor rezidă mai cu seamă în a supraveghea aplicarea acesteia. Chiar în primă instanță, actul judiciar se desfășoară în numele și în prezența imaginii împăratului, de către funcționari ai statului, în virtutea competențelor lor. Dioclețian impune împărțirea dreptății exclusiv de către funcționarii statului imperial. În 313-314 d.C., Constantin rearticulează jurisdicția de apel în cadre regionale. Ea se exercită doar în numele atotputernicului *dominus*. Împăratul singur rămâne judecătorul suprem. Împăratul reprezintă statul în raporturile cu alte popoare, decide în privința păcii și războiului, comandă – direct sau prin delegare de putere – armata și dirijează administrația. Este stăpânul absolut al trezoreriei; primește impozitele prin intermediul funcționarilor săi. El se învederează, de departe, omul cel mai bogat din Imperiu. Dispune de propria avere, care, împreună cu bunurile familiei sale, alcătuiește „lucrul privat”, *res priuata*. Acestui „lucru” i se adaugă bunuri, în principiu, ale poporului roman, dar în realitate posesiuni ale puterii imperiale. Astfel de bunuri, moștenite de la alți suverani și dinastii precedente, constituie „patrimoniul”, *patrimonium*. Împăratul numește, printr-un brevet, pe toți funcționarii. Dacă ei se aflau în același oraș cu *dominus*, el înmâna direct brevetul, *codicilii*, dat fiind că îi convoca la reședința sa. Cu siguranță, el numește și comandanții militari. Începând cu Dioclețian suferă mutații radicale funcționarea aclamațiilor imperiale. Nu mai sunt acordate ca efect al unei victorii militare autentice, realizate de generalii suveranului, ci sunt reînnoite anual la aniversarea accesului la domnie, *dies imperii*. Iată pentru ce ele corespund exact, eventual cu o diferență de o unitate, numărului puterilor tribunicene. Epitetele ilustrative pentru izbânzii efective, înregistrate de formula imperială, sunt valorizate prin superlative precum „foarte mare”, *maximus*. Vom întâlni, de pildă, *Persicus maximus*.

Suveranul continuă să fie *imperator* și să dețină puterile tribunicene. Până spre sfârșitul secolului al IV-lea d.C., când împărații creștini renunță la pontificatul maxim, împăratul se intitulează în continuare *pontifex maximus* și deține demnități sacerdotale păgâne. Am remarcat că persistă un timp și apoteoza imperială. *Totuși așa-numita formulă imperială reflectă transformarea lăuntrică a puterii imperiale și instaurarea Dominatului*. Pe unele inscripții apare încă sintagma *Imperator Caesar Augustus*. Dar, cum am arătat în primul capitol al acestei cărți, ea este înlocuită de către „stăpânul nostru”, adesea urmată de „flavian”, așadar *Dominus noster Flavius*.

În titulatura imperială se acumulează, în proporții stupefiantă, epitetele foarte laudative, encomiastice. De la Constantin, împăratul este exaltat ca născut pentru binele statului. S-ar spune că pe măsură ce uzurpările și luptele pentru purpura imperială se multiplică, împărații încearcă să le juggleze sau să le prevină prin valorizarea delirantă a statutului lor cu totul ieșit din comun. Chiar tradiționalistul Iulian este celebrat, în formula imperială, ca eliberator al lumii romane, restaurator al templelor, al curiilor municipale și al statului (*res publica*), nimicitor al Barbarilor, chiar înainte de a fi definit ca *dominus* și *Augustus*, „foarte mare alamanic” și, „foarte mare francic” etc. (*Année Épigraphique*, 1969-1970, nr. 631). Împăratul este figurat ca o ființă intermediară între om și divinitate – zei ori Dumnezeu – și beneficiază de o „maiestate secundă”, *maiestas secunda*, prima fiind cea a persoanei sau persoanelor divine. El este mandatarul lor. Nu atât persoana sa este divină și sacră, cât puterea sa, fundată pe o temelie religioasă. Ființa sa este transfigurată de către Dominat. Ia naștere o teologie a suveranului creștin, întrucât el domnește prin grația divină. Se profilează o ideologie creștină a Imperiului, centrată pe idei care îl prezintă ca ființă supremă, sortită să propage Evanghelia.

Suveranul este ales de Dumnezeu, iar Imperiul roman – până în secolul al V-lea – emerge ca regimul politic ideal, voit de Tatăl ceresc. Monarhia constituie cel mai bun regim politic, întrucât corespunde, pe pământ, omnipotenței Dumnezeului însuși. Împăratul este delegatul, prefectul (*éparchos*) lui Dumnezeu, după Eusebios din Cesareea, imaginea terestră a Mântuitorului, destinat să practice „imitarea lui Dumnezeu“, *imitatio Dei*, ori a lui Cristos, *christomimesis*. Împăratul este inspirat de Dumnezeu și, în virtutea prerogativelor supraumane, exercită autoritate chiar asupra Bisericii. El trebuie să conducă oamenii spre Regatul lui Dumnezeu. Desigur, până în secolul al V-lea, mecanismele statului nu sunt decât parțial creștinizate.

Funcțiunea imperială este subsumată instaurării ostentative a monarhiei. Reticențele juridice nu pot camufla faptul că sunt în mare parte abandonate fațadele republicane ale Principatului, deși anumite ambiguități persistă. Eutropiu îi va atribui lui Dioclețian statuarea deschisă a monarhiei (9, 26-27). De fapt, Dioclețian pune capăt unui vechi proces de monarhizare declarată a statului roman. Cel puțin *de facto*. Iar Constantin va promova o mistică imperială ostensibilă. Monedele figurează o mână pomită din cer care îi întinde diadema. Dar aceeași funcțiune ajunge să traducă potențarea eredității *de facto* a Dominatului. În pofida strădaniilor de a o estompa, întreprinse de către Dioclețian și mai sus consemnate. După eșecul tetrahiilor, se impune cu stringență caracterul dinastic al puterii imperiale. Am constatat că cel puțin trei familii diferite de împărași se reclamă de la o a doua dinastie flaviană. Unele vlăstare ale împăraților asumă purpura imperială când erau copii. Cel ce pretinde că asumă Imperiul, în afara regulii dinastice, apare automat ca un uzurpator, ca un „tiran“, *tyrannus*, taxat de „călău“, *carnifex*, de „fiară rapace“, *belua*, de „tălhar“, *praedo*, „hoț“, *spoliator*, de „brigand“, *latro*, de „pirat“, *pirata*, de „gladiator dement“, *furiosus gladiator*. Incontestabil, ereditatea dinastică contrastează cu percepția harismatică a competențelor împăratului – *dominus*. Dat fiind că această harismă nu se vâdește a fi ereditară. Nu sunt ereditare decât virtuțile subsumate harismei. Ca înțelepciunea, generozitatea, prin excelență dragostea nutrită față de cetățeni, de oameni, *philanthropia*, însușire în primul rând regală. De aici decurge și necesitatea ceremoniei investiturii ori aclamării noului suveran. În definitiv, puterea totalitară este percepută ca o îndatorire față de Roma, de civilizație, de pace, de poporul lui Dumnezeu. *De aceea nu s-a ajuns niciodată, în Occident, la o ereditate „de drept“, de iure, oficial, legal consfințită.*

Numai regii barbari vor proclama ereditatea de drept a tronului lor. Riguros juridic, Dominatul continuă să fie o putere exorbitantă, însă electivă. Alegerea noului *dominus* aparține lui Dumnezeu, suveranului în funcțiune, armatei. Cum am mai semnalat, conceptul de *res publica* nu dispăre. Republica este însă încarnată de persoana împăratului. *Dominus* slujește poporul în felul său. „Folosul public“ (*utilitas publica*) este abundent exprimat de textele și de monedele Dominatului. Această utilitate publică este pendinte de ideea de stat-providență, dacă nu providențial. E. Demougeot reliefa că Dominatul conservă elemente provenite din țara de origine a statului roman imperial, închipuit ca o putere de excepție, centrată pe interesul public. *Dominus* este înzestrat cu o serie de virtuți „auguste“, cum le definește Jean-Pierre Martin. Ele fuseseră conferite și principilor secolului al III-lea d.C. Inventarul lor este foarte bogat. Se disting *concordia*, în interiorul colegiului de auguști și cezari, „fericirea“, *felicitas*, „pietatea“, *pietas*,

„spiritul de dreptate“, *iustitia* sau *aequitas*, *clementia*, „siguranța“, *securitas*, „salvgardarea“, *salus*, „prevederea“ suveranului în raport cu misiunea imperială și supușii, *providentia*, „veselia“, *laetitia* și *hilaritas*. *Dominus* se vâdește purtător al păcii, *pacator* sau *pacifer* etc. Totuși oare nimic nu limitează puterea absolută, discreționară, a împăratului – *dominus*, totalitarismul lui? Căci totdeauna, cel puțin în teorie, totalitarismul a acceptat și va accepta o limită. Fie și voința populară, pe care pretinde că o exprimă. Într-adevăr, *Dominatul* trebuia să țină seama de elemente limitative, chiar moderat exploitate și acceptate de el. Care erau aceste limite? În primul rând armata, care a făcut și desfăcut numeroși împărași, aproape totdeauna incitată de comandanți ai săi. Tentativa lui Dioclețian de a îndepărta militarii de la desemnarea împăraților nu a izbutit. Devine tot mai evident că baza autentică, temelia reală a puterii împăraților, rezida tocmai în armată, că Imperiul, sub Principat și mai ales sub *Dominat*, constituie o dictatură militară, abia deghizată. Totuși nu totdeauna armata a impus suverani și i-a influențat. Însă adesea monarhii consultau armata, comandanții ei, în privința fie a campaniilor de întreprins, fie a încheierii păcii. În acest scop, împăratul convoca, ca la accesul la domnie, o adunare a soldaților, și lua cuvântul ca să le înfățișeze intențiile sale, puse la punct cu ofițerii superiori. Proiectul suveranului era aprobat prin aclamațiile soldaților. Rar se întâmpla ca oștenii să-și manifeste dezaprobarea (Amm., 15, 8, 15). Așadar, cum am mai semnalat, în armată subsistă forme de consultare directă între monarh și cetățeni. În al doilea rând, impactul totalitarismului este limitat de obscurile intrigi de curte, de egoismul ambițiilor excesive ale favorizilor palatului, indiferenței la interesele statului, inconștienței, ca în secolul al V-lea, când ei nu se preocupă de soarta progresiv amenințată a Imperiului. Curtenii manipulează abil, fără scrupule, pe „stăpâni“ lor imperiali. Chiar populația urbană poate interveni, prevalându-se de dreptul de a se exprima liber cu diverse prilejuri, ca, de pildă, la circ sau în teatre, unde mulțimea întâmpină suveranul sau agenții săi cu o libertate de limbaj surprinzătoare. Însuși Constanțiu II, cu ocazia faimoasei sale călătorii la Roma, în 357, întâmpină această libertate de limbaj. Sub Iustinian se stănesc anumite tulburări în hipodromul din Constantinopol. Doleanțele, chiar nemulțumirea poporului, se manifestă ca o compensare a totalitarismului instituționalizat. Symmachus va apăra, la sfârșitul secolului al IV-lea d.C., chiar libertatea senatului. Este glorificată o „libertate“, *libertas*, iluzorie, care ar fi fost recâștigată (Symm., *Or.*, 4, 13). Această libertate nu ar fi incompatibilă cu *Dominatul*. Un text literar, encomiastic de altminteri, declară împăraților că ei trebuie să prezerve libertatea cetățenilor, deși sunt stăpâni (*Paneg.*, 11, 13, 3). Fără îndoială, o asemenea libertate este foarte limitată. De asemenea Biserica poate limita totalitarismul imperial, mai ales în domeniile moralei și religiei. Am constatat cât de energic a intervenit Ambrosius în vremea lui Theodosius I, în ultimă instanță constrâns să se supună imixtiunii Bisericii. În sfârșit, cea mai relevantă mărginire a totalitarismului dirigist al *Dominatului* rezidă tocmai..... în totalitarismul dirigist. Apăsarea sa excesivă generează revolte, uzurpări. Ele acționează ca un fel de compensări importante ale despotismului extrem. Totalitarismul *Dominatului* incită setea de putere. Miza este enormă. Forța excesivă a totalitarismului despot, sacralizat, este râvnită de mulți. Totodată, în jurul său se urzesc intrigi sulfuroase, care urmăresc promovarea unor curteni în detrimentul altora, obținerea capacității de a influența masiv decizia, viața, atitudinea monarhului despot. Nu interesează, cum am reliefat în mai multe rânduri, destinul Imperiului, ci exclusiv soarta personală, chiar într-un cadru politic amenințat cu disoluția. *Dominatul*, ca orice totalitarism, trebuie să se bazeze pe camarile; nu poate supraviețui fără ele. Iar în interiorul acestor camarile lupta pentru putere, avantaje politice și economice, poziție importantă în jurul dictatorului-monarh, îmbogățire rapidă, prevalență vanitoasă este cumplită. Intrigile și dizidențele se convertesc în antidot al totalitarismului.

*Nimic nu împiedică însă substanțial cristalizarea doctrinei Dominatului. A unui Dominat teocratic, sacralizat, sub egida cultelor solare ori a creștinismului. Am remarcat, la începutul acestei cărți, că totul este sacru în jurul împăratului. O mistică agresivă sacralizează persoana sa, însă și palatul său, „palatul sfânt“, *sacrum palatium*, consiliul său, „consiliul sfânt“, *sacrum consistorium* etc. Supunerea față de ordinele și deciziile acestei persoane sacre sunt apreciate ca o obligație religioasă. Orice atingere adusă demnității sau intereselor suveranului reprezintă un *sacrilegium*, termen cândva folosit spre a desemna nesocotirea cultului imperial. De altfel, cum am reliefat de mai multe ori, preț de multe decenii, cultul imperial subsistă sub împărații creștini care îl conduc. Forța divină (*numen*) a împăraților a fost mult timp venerată. Augustalii dispar, dar în orașele provinciale se mențin sacerdoții anuali, flaminii perpetui, ale căror ceremonii ilustrează loialitatea față de Roma și de *dominus*. Printre flaminii se numără și creștini. Biserica nu le interzicea decât să ofere zeilor sacrificii și prinoase. Neîndoielnic, sacralizarea nu împiedică atentatele împotriva suveranilor, loviturile de palat, rebeliunile militare. Din partea celor care estimau că ei trebuie să devină sacri în locul împăratului legitim și sfințit. Doctrina Dominatului sacralizat urmărește să asigure stabilitatea politico-militară a Imperiului sau Imperiilor. După abdicarea lui Dioclețian și apoi după moartea lui Constantin, s-a produs contrariul: instabilitatea acută, rebeliuni, uzurpări. *Dominatul s-a dizolvat sub semnul contradicțiilor majore.**

Cum am remarcat în subcapitolele anterioare, Dominatul totalitar, sacralizat, s-a înconjurat de un ceremonial, de o pompă luxuriantă. Locul anturajelor principilor este luat de curtea pletorică a împăraților Dominatului. Această curte este ambulantă și îl însoțește pe *dominus*, în reședințele pe care acesta le schimbă adesea în cursul vieții sale. Am observat că unii împărați nici nu au văzut Roma. Sau nu au vizitat-o decât rapid. Constantinopolul va fi însă o reședință imperială mai stabilă. Eutropiu atribuia lui Dioclețian adoptarea unei pompe imperiale ostentative. Pe când predecesorii săi se mulțumiseră să fie salutați, Dioclețian ar fi poruncit să fie adorat. Dioclețian s-ar fi înveșmântat cu o mantie și încălțări, acoperite de pietre prețioase. Înaintea lui, unicul semn distinctiv al *imperium*-ului ar fi fost hlarnida de purpură (Eutr., 9, 26-27). De fapt, Dioclețian a accelerat o evoluție a însemnelor imperiale, în sensul orientalizării lor, amorțată încă de Severi și continuată spre sfârșitul Principatului. Îndeosebi Constantin și-a întemeiat monarhia pe o mistică menită să-i sacralizeze persoana. Au proliferat mărcile exterioare ale puterii imperiale. Succesorii săi, mai cu seamă Constanțiu și Theodosius, ulterior împărații Orientului, au potențat pompa Dominatului, a ceremonialului care o însoțea, rituri somptuoase. Numai Iulian a făcut excepție: tradiționalismul său religios se conjuga cu altele, pendinte de formele exterioare ale puterii. Mantiei roșii, purtate odinioară de generalii Republicii, cu prilejul triumfului, așa-numitul *paludamentum*, calificat acum ca purpură, culoarea sa devenind monopolul suveranului, i se adaugă încălțăminte roșie, o tunică din mătase, împodobită cu broderii și nestemate. Desigur, purpura și diadema fuseseră însemnele regilor elenistici și orientali. Influenței Sasanizilor i se alăturau conotații elenistice. Cuna de lauri purtată de principii fuseseră înlocuită de diademă încă de Aurelian. În timpul Dominatului, această diademă este ornată abundant cu perle și alte bijuterii. Ea devine o adevărată coroană monarhică. Iar taburetul pe care ședea împăratul – moștenit de la magistrații Republicii – este transformat într-un autentic tron. Ca un idol, *dominus* este oferit venerării cetățenilor.

De altfel această venerare se desfășoară în primul rând la curte, unde se statuează o etichetă riguroasă, elaborată încă spre sfârșitul Principatului. Cum am remarcat în capitolul precedent. Sunt riguros stipulate, reglementate, accesul la împărat, audiențele. Prevalează ritual „adorării purpurei”, *adoratio purpurae*, care desemnează dreptul de a-l vedea pe *dominus*. Această adorare devine o cutumă de neclintit a curții imperiale. Un asemenea ritual comportă mișcări și gesturi precis statuate. Cel admis să adore purpura înaintea în tăcere spre împărat, în conformitate cu o ordine ierarhică în prealabil statornicită, cu mâinile acoperite cu un văl, înghenunchiază în fața împăratului și îi sărută poalele veșmântului. Această prosternare sau înghenunchiere – *próskynesis* – însoțită de sărutul mantiei constituie principalul gest de adorație. Augústul însuși se ascundea uneori îndărătul unui voal. De altfel, adorarea împăratului reprezintă o favoare, acordată doar unor privilegiați. În timpul audienței numai *dominus* ședea pe tron: toți cei din jurul său și din sală stăteau în picioare. Imaginile conservate din această vreme și relatările literare îl figurează pe împărat la o distanță considerabilă de mulțime și postat într-o atitudine hieratică (Amm., 16, 9-12).

Există și alte gesturi rituale de venerare a împăratului. Sunt salutate, prin schițarea unui sărut de la distanță, statuile și imaginile suveranului expuse în foruri, teatre, birouri ale funcționarilor. Când *dominus* intra într-un oraș funcționa ritul așa-numitei aclamații, *acclamatio*. Suveranul este primit cu flori și făclii aprinse. Aceeași *acclamatio* îl întâmpină la orice manifestare publică, la teatru, la circ etc. Cum am semnalat rapid, festivități decenale și vicenale marchează jubileele imperiale. Tradiționale din secolul I d.C., acum ele sunt celebrate cu o solemnitate impunătoare prin rugăciuni, procesiuni, felurite distracții, jocuri ecvestre, emisiuni monetare simbolice¹⁰.

Administrația centrală și provincială

Nu numai curtea imperială este pletorică. *Dominus* este secondat și servit de o birocrație supradimensionată, riguros ierarhizată, de o administrație centrală și provincială complicată, greoaie, programată să controleze, până în cele mai mici detalii, viața cetățeanului. Desigur, implantarea subsistemelor gestionării Dominatului s-a realizat în cadrul unui proces de lungă durată. Competențele și structurarea magistraților tradiționali sunt profund reformat, în sensul diminuării lor drastice, în favoarea aparatului funcționăresc imperial. Puținele atribuții reale, care mai revin magistraților, sunt minúșios controlate de împărat și de slujbașii lui. Îndeosebi fiii lui Constantin cel Mare și Theodosius I au intensificat amplificarea aproape extravagantă a birocrației. Indubitabil, principii secolelor al II-lea și al III-lea d.C. și prin excelență Dioclețian și Constantin stimulaseră în chip sensibil emergența și extinderea birocrației.

În orice caz gestionarea Împeriului comportă mutații radicale, generatoare a aceluia nou stíl de existență, nou cod socio-cultural, care a făcut profilul Împeriului de nerecunoscut de către cineva deprins cu felul de viață din secolele I-II d.C. Deși aceste mutații au fost pregătite încă din veacul al III-lea d.C. și s-au desfășurat mai discret sub Dioclețian și tetrarhie, mai profund sub Constantin și succesorii lui. Funcționarul imperial este, cum am semnalat mai sus, în principiu totalmente supus împăratului, ca autentic delegat al său, precum și legilor ce emană de la el. El îl imită pe suveran și acționează în funcție de imaginea acestuia. Ceea ce nu împiedică diverși funcționari să

urzească intrigi și adesea să participe la comploturi și dizidențe, sortite să-l răstoarne pe *dominus*. Funcționarul este atotputernic în domeniul gestionat de el. De la fidelitatea față de stăpânul său, el dobândește o legitimitate suprapusă legalității. O asemenea concepție, relativă la tehnocrat, prilejuiește nemulțumirea tradiționaliștilor (ca Libanios), rămași credincioși percepției funcționarului-magistrat. Statul se identifică astfel prea mult cu monarhul. Substanțial retribuiți, recompensați și temuți, funcționarii cunosc, în secolele al IV-lea și al V-lea d.C., era lor de aur. Pe de altă parte, ei izolează, în chip manifest, ca intermediari omnipotenți, pe împărat de supușii lui. Pentru că misiunea sa teocratică, sacră, îl transformă pe *dominus* într-o ființă inaccesibilă. Amplificarea, aproape delirantă, a funcționarismului corespundea, în definitiv, aspirației împăraților de a controla riguros frânele unui stat amenințat cu descompunerea în veacul anterior. Funcționarii trebuiau să blocheze tendințele centrifugale, să asigure gestionarea unui Imperiu care nu ar mai fi scăpat de sub control. Pe termen mediu, ei au reușit să stopeze progresul curentelor secesioniste, să asigure desfășurarea normală a mecanismelor administrative relativ unitare. Însă pe termen lung, în special în Occident, funcționarismul, cum s-a petrecut în secolul al V-lea d.C., a avut efecte nocive și a contribuit la disoluția statului imperial. Înăbușea, apoi sugruma inițiativa privată, forțele vii, dinamice, restabilizatoare ale Imperiului. În ultimă instanță, prestația funcționarismului birocratic, pendinte de dirigismul totalitarist, s-a învederat lamentabilă.

Serviciul imperial a devenit o *militia* încă sub Dioclețian (Ps. Lact., 31). Ca în imperiul rus țarist și începând din 381 d.C. funcționarii au ajuns să poarte o uniformă, încinsă cu o centură, *cingulum* (Cod. Th., 14, 10, 1). Gradele lor au sfârșit prin a fi asimilate celor militare. Sub Constanțiu II, administrația imperială a fost divizată într-un aparat central, format din oamenii palatului, *palatini*, și funcționarismul provincial. Fiecărei clase de funcționari îi corespundea un salariu fix, la care se adăugau diversele gratificații și anumite privilegii. Îndeobște fiii de curiali, de funcționari și de cadre didactice optau pentru cariera administrativă. În aparatul gestionar local slujeau și fii de palatini.

Consiliul principelui, alcătuit din trustul creierelor Principatului, este complet reformat, începând cu tetrarhii lui Dioclețian. Atunci funcționau cel puțin două consilii, câte unul pentru fiecare augúst. Aceste consilii erau formate exclusiv din cavaleri. Emerge profesia de consilier. Adesea prefecții pretorienți sunt substituiți, în fruntea consiliului, de un „vicar“ pentru consiliul sacru, *uicarius a consiliis sacris*. Membrii consiliilor erau calificați ca „din consilii“, *a consiliis*. Aceștia se împărțeau pe categorii: promovau treptat de la un nivel de consilier la altul și erau retribuiți (C.I.L., 5, 8972 = I.L.S., 1459; C.I.L., 6, 1704 = I.L.S., 1214). Constantin a operat cu un consiliu alcătuit din clarissimi, înalți funcționari, comiți etc. După 337 d.C., consiliul se transformă în „consistoriul sacru“, *sacrum consistorium*. De ce consistoriu? Probabil în legătură cu verbul latin „a sta (în picioare)“, deoarece, la reuniunile lui, nu exista decât un singur scaun, pe care ședea împăratul. Lucrurile se petreceau ca la reuniunile șefilor partidelor comuniste din Europa de est, în vremea lui Stalin, unde doar cumplitul tiran roșu ședea pe scaun, pe când ceilalți, sateliții lui, rămâneau în picioare. Este adevărat că Stalin, ca înălțime, abia depășea 1, 60 m. Purtătorul de cuvânt al împăratului în consistoriu era quaestorul palatului sacru, la care ne vom referi mai jos. Membrii consistoriului nu numai că stăteau în picioare, în timpul reuniunilor, însă rămâneau tăcuți, dacă nu erau direct

consultați de către *dominus*. De aceea reuniunea era desemnată prin termenul de „tăcere“, *silentium*. Sala reuniunilor se numea „capela sfântă“, *sacrarium*. La reuniuni, participau de asemenea secretarii sau „notarii“, *notarii*, care stenografiau, pe tăblițele lor, tot ce se discuta. Consistoriul era consultat în privința problemelor importante și a opțiunilor politice și religioase. Ca, de pildă, în problema, îndelung controversată, a altarului Victoriei. Consistoriul se putea constitui în tribunal în primă instanță ori în curtea de apel. În cadrul consistoriului, împăratul primea ambasadele străine. Prefecții pretoriului nu au mai făcut parte din consistoriu, cu excepția sporadică a celui din Orient, când *dominus* se afla la Constantinopol. Din consistoriu fac parte, pe lângă înalți funcționari civili și specialiști în drept, comandanții militari importanți. Rolul consistoriului era de regulă exclusiv consultativ. Nu a funcționat niciodată ca un consiliu de regență.

Administrația civilă fusese net separată de cariera militară. Totuși, în cele din urmă, administrația civilă este militarizată, cum am relevat mai sus. Deși rămân civili, funcționarii sunt încadrați într-o cohortă fictivă și primesc denumirea de „cohortali“, *cohortales*. Ei avansau progresiv în tabelul de clasificare al funcțiilor, *matricula*. Fiii lui Constantin decid că un vlăstar de funcționar trebuie să fie tot funcționar. Se creează premisele transformării funcționarilor într-o castă. Proconsulul Africii este asistat de patru sute de funcționari, iar alți gestionari însemnați dispun de o mie de funcționari, subordonați lor. Se încearcă, fără să se reușească pe deplin, conjugarea regionalizării cu o centralizare a mecanismelor administrative. Executarea ordinelor date de împărat se face de sus în jos, către provincii și cetățeni, în timp ce petițiile trimise spre centru și resursele financiare urmează un drum invers, de la bază spre vârf. Tocmai pentru a se controla funcționarii aflați la mare distanță se făurește o armătură birocratică. Astfel se asigură, în principiu, competența tehnică și perceperea impozitelor. Administrația palatină cuprinde în primul rând personalul domestic al împăratului. Acest personal este condus de un „castrensis al palatului sacru“, *castrensis sacri palatii*, inițial însărcinat cu supravegherea bucătăriei monarhului. Egal cu el era un mare șambelan, „mai marele dormitorului sacru“, *praepositus sacri cubiculi*, îndeobște eunuc. Ți era subordonat „primicerul dormitorului sacru“, *primicerius sacri cubiculi*. Acelui *castrensis* îi sunt subordonați contabilii, *tabularii*, servitorii, *ministeriales*, copiii de casă, *paedagogiani*, și treizeci de funcționari însărcinați cu menținerea ordinii și liniștii în prezența împăratului (*Cod. Th.*, 8, 7, 5). Marele șambelan este asistat de numeroși șambelani, *cubicularii*, cu toții eunuci. Postul de mare șambelan a fost înființat de către Constantin, ca să supravegheze garderoba imperială. Cel de *castrensis* apare în jurul anilor 343-346 d.C.

Parametrii ierarhiei palatine au ajuns să comporte o complexitate evidentă. La baza acestei ierarhii, se află perfectissimi. Urmează, începând de la domnia lui Constantin, funcționari simpli, clarissimi, apoi „spectabili“, *spectabiles*, și, deasupra lor, „spectabili și iluștri“, *spectabiles et illustres*. În cursul secolului al IV-lea d.C. se produce o inflație a titlurilor pompoase, datorită înmulțirii posturilor de spectabili și de iluștri. Persistă birourile, oficiile centrale, *scrinia*, moștenite de la Principat. Ele sunt populate de funcționari civili profesioniști, așa-numiți *scrinarii*. În fruntea fiecăruia dintre cele cinci birouri importante se află un șef „spectabil“, *magister*, asistat de un adjunct, *proximus*, perfectissim. Funcționează în continuare biroul corespondenței (cu guvernatorii de provincie și cu municipalitățile). Petițiile, venite de jos, sunt primite și clasificate de oficiul „libelelor“, *libelli*. Biroul „studiilor“, care pregătea dosarele, dispare sub Iulian,

care îl înlocuiește cu cel al „dispozițiilor“, *dispositiones*, menit să prepare deplasările imperiale. Examinarea corespondenței și a libelelor ajunge la biroul „memoriei“, *memoria*, înzestrat cu un efectiv foarte numeros și destinat să pregătească răspunsurile puterii centrale. În sfârșit, un al cincilea birou se ocupă de „cauzele sacre“, *sacrae cognitiones*, adică de instrumentarea proceselor care se desfășoară în tribunalul suveranului. Birourile sunt plasate sub autoritatea unui fel de ministru de interne, „magistrul oficiilor“, *magister officiorum*. La început fusese perfectissim, ca ulterior să devină clarissim și chiar „ilustru“, *illustris*. Postul său este atestat în anul 320 d.C. (*Cod. Th.*, 16, 10, 1). La început fusese militar, ca, mai târziu, să fie civil. Semnele sale distinctive sunt un medalion de judecător, cu portretul împăratului, și arme diverse. Într-adevăr, pe lângă dirijarea oficiilor, el supraveghează arsenalul și atelierile care fabrică arme. Magistrul oficiilor comandă garda imperială, controlează serviciul poștal, *cursus publicus*, supraveghează birocrăția provinciilor și îndeosebi delegații speciali ai suveranului, inspectorii acestuia, de fapt poliția politică imperială. Este unul dintre cei patru mari „comiți“ sau „însoțitori“ ai împăratului, *comites*. Sub Valentinian I sau Theodosius I, acești patru comiți devin cu toții *illustres*. Ei constituie primul eșalon al consistoriului, căci sunt definiți drept „comiți consistorieni“, *comites consistoriani* ori *comites intra consistorium*. Dar din consistoriu fac parte și alți comiți. Pe lângă magistrul oficiilor, sunt mari *comites* încă trei personaje: *quaestor sacri palatii* și doi miniștri de finanțe, „comitele lucrului (sau averii) privat“, *comes rei privatae*, și „comitele darurilor sacre“, *comes sacrarum largitionum*. Quaestorul palatului, a cărui denumire amintește de vechi quaestori ai principelui, este jurist, orator sau scriitor, ca Ausonius. Nu numai că este purtătorul de cuvânt al împăratului în consistoriu, dar prepară cuvântările suveranului și proiectele legislative, conferă o formă definitivă hotărârilor luate de către *dominus*, veghează asupra listei cu funcționarii și ofițerii unităților auxiliare. *Comes rei privatae* gestionează proprietățile particulare ori întreprinderile industriale, care aparțin împăratului, ca și trezoreria lui privată. Colegul său – cu o titulatură foarte înflorită – *comes sacrarum largitionum* gestionează visteria publică, fostul *fiscus*.

În fruntea notarilor se află un „primicer“ al lor, *primicerius notariorum*, care devine spectacul. Ca secretari stenografi, notarii iau notițe în timpul dezbaterilor consistoriului și, după aceea, redactează procesele verbale ale ședințelor. Sunt asimilați unor ofițeri superiori: sunt organizați după modelul armatei. Unii notari au gradul de tribuni. De fapt ei sunt instrumente ale puterii personale a împăratului. În 381 d.C., primesc în bloc clarissimatul. Notarii sunt la curent cu numirile în funcție și cu dizgrațiile; câteodată merg în provincii în misiuni oficiale ori secrete, organizează comisii de anchetă și tribunale excepționale. Sunt promovați comiți, prefecți, consuli, chiar împărați, deoarece Theodosius I fusese notarul lui Grațian când acest *dominus* îl desemnase ca augúst. Notarii formează o parte din poliția politică, alături de alți funcționari, care alcătuiesc un corp administrativ cu o denumire foarte neutră: „cei ce se ocupă de (anumite) lucruri“, *agētes in rebus*. În realitate, ei constituie detașamentul de șoc al cumpletei poliții politice. Sunt „ochii și urechile împăratului“ ori, altfel formulat, spionii acestuia. Erau adesea calificați drept *curiosi*. *Agētes in rebus* sunt plasați sub controlul magistrului oficiilor. Câteodată ei sunt trimiși în misiuni oficiale în provincii, dar, de regulă, acționează în secret, anchetează și controlează totul; se dedau la numeroase excese. Unii dintre ei ocupă ulterior posturi foarte înalte în ierarhia administrativă imperială. Nu sunt singurii de altfel care practică abuzuri de putere și

corupție. Amian consemnează cruzimea, abuzurile, corupția notarului Paulus, expediat de Constanțiu II să ancheteze ofițerii care, în 353, trecuseră de partea lui Magnențiu. Utilizase tortura, condamnările sumare la exil ori la moarte (Amm., 14, 5, 6-9). Birocrația palatială exagerată, mai ales începând de la domnia lui Constanțiu II, este adesea denunțată de contemporani ca una dintre calamitățile vremii. Libanios disprețuia birocrății incuți, datorită cărora Constanțiu își închipuia că poate salva statul (62, 11). Această birocratie dă naștere de asemenea la un exces de măsuri legislative, mai ales la rescripte, calificate acum ca *subscriptiones*.

În birocrăția palatială, pe lângă amployați, mici și mijlocii, care mișună în toate domeniile, există și funcționari importanți. Sub Dioclețian ființau doi prefecți ai pretoriului, cavaleri eminentissimi, asistat fiecare de către un vice-prefect. Anumiți prefecți devin, la un moment dat, clarissimi și asumă consulare. Reformele lui Constanțiu îi vor proiecta în fruntea administrației provinciale. Apare postul de comite al „flancului divin”, de fapt al coastei împăratului, *comes diuini lateris*, care comanda garda imperială, corpul de elită al armatei imperiale. *Dominus* este asistat, începând de la Constanțiu II, de *patricii*. Un patriciu nu este un senator patrician. De la sfârșitul secolului al III-lea dispăruse deosebirea dintre senatori patricieni și senatori plebei. Titlul de patriciu este acordat unui personaj deosebit de prestigios. Definește o demnitate personală, neereditară, conferită unui curtean important, închipuit ca un fel de „părinte” al suveranului. Patricii purtau o vestimentație specială și îndeplineau diverse funcții și magistraturi, inclusiv pe cea de consul. Subsistă și anumiți funcționari tradiționali. Începând din 359 d.C., la Roma și la Constantinopol, prefectul Orașului este magistratul local cel mai însemnat. El prezidează senatul și funcționează ca un fel de primar al capitalelor. Deține puține atribuții financiare și judiciare. La Roma, el comandă cele trei cohorte urbane, care formează garnizoana militară a vechii metropole, și deține autoritate asupra unui district urban, pe o rază de 150 de kilometri, adică asupra capitalei, Ostiei și „Portului”, *Portus*. Îi este subordonat un „vicar al Orașului Roma”, *uicarius Urbis Romae*. Amândoi înalți demnitari participă la ceremoniile religioase tradiționale, supraveghează vestalele și prezidează jocurile. Pierd competențele religioase, pendinte de cultele păgâne, în 382. Cultul creștin este administrat la Roma de către episcopul-papă, iar la Constantinopol de patriarh. Constantin încredințează poliția de noapte și combaterea incendiilor unor civili, *collegiati*, recrutați din rândurile breslelor artizanate și aflați sub comanda prefectului vigiliilor. Se manifestă o relevantă mobilitate administrativă între Orient și Occident. Mulți funcționari servesc întâi în Occident și după aceea în Orient sau invers. Acest fenomen presupune bilingvism, deși, de pildă, împăratul Valens nu cunoștea limba greacă. Candidații de sorginte greco-orientală își perfecționează formarea lor juridică și cunoașterea limbii latine la Roma. 60% dintre prefecții Romei sunt aristocrați ai vechii capitale. Ceilalți sunt recrutați din rândurile senatorilor provinciali, fiind numiți tocmai spre a anihila opoziția senatorială, când aceasta încă se mai manifestă. Prefectul Romei poartă în public toga cu largi bande de purpură și încălțări roșii. De la Grațian, prefectul Romei se deplasează în districtul gestionat de el pe un car oficial somptuos. Prefectul, care, în 359, înlocuiește la Constantinopol un proconsul al metropolei, nu obține niciodată prestigiul dobândit de cel al Romei.

Dioclețian, Constantin și urmașii lor au reformat, în chip radical, administrația provincială, de asemenea intens birocratizată, cum am arătat mai sus. *Dispar definitiv distincțiile între provincii imperiale și provincii proconsulare dependente de senat*, ca și ultimii guvernatori proveniți din ordinul senatorial, de rang consular. Dioclețian

inovează în trei privințe. În primul rând efectuează fragmentarea și deci multiplicarea substanțială a provinciilor. Când a devenit împărat existau 48 de provincii. În 305, când a abdicat, existau 100 de provincii, pentru ca, ulterior, numărul lor să sporească la 113 și chiar 120. Această „mărunțire” a provinciilor a fost dictată de rațiuni militare și financiare. Se urmărea o mai bună apărare a frontierelor și a interiorului Imperiului. Însă și o mai eficace percepere a impozitelor, în primul rând necesară întreținerii armatei. Ca și burocrăția palatină, cea provincială este complet separată de comandamentele militare. Forțele armate, din fiecare provincie, sunt comandate de un militar de carieră, „duce”, *dux*. Sub tetrarhie, guvernatorii de provincii erau cavaleri corectori sau „cei ce prezidează”, *praesides*. Totuși, în Africa, Asia și Achaia, funcționează trei proconsuli. Cei mai mulți guvernatori sunt, începând de la Constantin, „consulari”, *consulares*, chiar dacă nu fuseseră niciodată consuli. Ei sunt superiori în rang consulilor suffecți. În sfârșit, câteva provincii sunt guvernate de *praesides*, încă perfectissimi. Guvernatorii provinciilor Arabia, Mauretania și Isauria dețin, în mod excepțional, și competențe militare, fiind respectiv *duces et praesides*, *comites* și *duces*. În sfârșit, în fostele provincii pretoriene ale Principatului funcționează *correctores*.

Guvernatorii împart dreptatea în primă instanță, veghează asupra percepției impozitelor și întreținerii edificiilor, care aparțin statului, ca și asupra desfășurării lucrărilor publice (drumuri, construcții, apeducte, poduri). Ei se deplasează frecvent în provincie, unde au loc audiențe, desfășurate în conformitate cu o ordine ierarhică fixă. Personajele oficiale se prezintă lor în funcție de această ordine, *ordo salutarius* (C.I.L., 8, 17896). Se înfățișează succesiv senatorii și comiții, funcționarii birourilor centrale, sacerdoții cultului provincial, șefii birourilor provinciei, consiliul municipal etc. În fiecare provincie, chiar sub împărații creștini, funcționează o adunare, un conciliu, *concilium*, prezidat de marele sacerdot al cultului imperial, *coronatus* ori *sacerdos provinciae*. Din conciliu fac parte delegați ai cetăților provinciei. Conciliile trimit petiții cu doleanțe specifice curții imperiale, adresează blamuri ori felicitări, după terminarea mandatului lor, guvernatorilor. Ele au existat în tot cursul secolului al IV-lea și s-au menținut în Africa în plină epocă vandală. În Gallii, Italia, Hispanii și în Orient, conciliile au supraviețuit până spre mijlocul secolului al V-lea d.C. Cum am semnalat mai sus, Roma și Constantinopolul nu depind de guvernatorii de provincii.

O a doua inovație a lui Dioclețian a rezidat în provincializarea Italiei, complet integrată administrării restului Imperiului. Locuitorii Italiei plătesc impozite directe și contribuie la acumularea annonei, aprovizionării. Privilegiați rămân doar cei din districtul urban. În sfârșit, a treia inovație consistă în subsumarea provinciilor unor structuri administrative noi, cu întindere teritorială mult mai amplă, așa-numitele *dioceze*, douăsprezece la număr, înființate în 297 d.C., șase în Răsăritul Imperiului și șase în Apus. Anumite dioceze erau mai întinse, altele mai reduse ca suprafață. Dioceza Orientului comportă 16 provincii, cea a Galliilor, 8, cea a Africii, 6. Cea mai mică este dioceza Britanniei, care se suprapune numai a patru provincii. Diocezele sunt gestionate de vicari, *uicarii*, cavaleri sub Dioclețian, clarissimi din 326 d.C., spectabili mai târziu. Dioceza Orientului este gestionată nu de un vicar, ci de un comite, *comes Orientis*, iar cele trei provincii din Egipt, guvernate de *praesides*, sunt subordonate unui prefect, calificat ca augustal, începând de la domnia lui Theodosius. La rândul său, acest prefect este subordonat vicarului Orientului. Cavaler sub Dioclețian, el devine clarissim

sub Constantin. Italia este transformată în dioceză, gestionată de doi vicari; unul pentru nordul peninsulei, cu reședința la Mediolanum, altul pentru sud. Până în 326, vicarii au beneficiat de drept de jurisdicție în primă instanță, în anumite procese, și de cel de apel. Constantin îi cantonează în supravegherea guvernatorilor și în colectarea veniturilor provenite din impozite, care sunt trimise curții imperiale. Decuparea Imperiului în dioceze, firește, fără intenția lui Dioclețian, prefigurează alcătuirea statelor europene de mai târziu: Spania, Franța, Italia etc. Guvernatorii trebuie să se adreseze vicarilor diocezelor, ca intermediari în ierarhia administrativă, ca să poată să ajungă mai sus, adică la prefectii pretoriului.

Într-adevăr Constantin, după ce, în 312 d.C., a desființat garda pretorienilor, transformă prefectii pretoriului, foarte importanți sub Dioclețian, în înalți funcționari civili, *illustres*, destinați să guverneze ample circumscripții teritoriale. Aceste mari circumscripții prefectoriale se suprapun diocezelor, astfel încadrate în prefecturi ale pretoriului. Trei la număr până în 337, ele sunt patru mai târziu. Emerge o prefectură pretoriană comună Galliei, Hispaniei și Britanniei, pe când o a doua înglobează Italia, Sicilia și Illyricum occidental, iar o a treia încorporează Illyricum oriental, Grecia, Macedonia, Moesiile, Pannoniile etc., pentru ca a patra să cuprindă întreg Orientul roman (Egipt, Libia, teritoriile asiatice ale Imperiului). Teoretic, prefectii puși în fruntea acestor supraprovincii alcătuiesc un colegiu unic, în slujba tuturor augustilor și cezarilor (Zosim, 2, 32-33). În practică, ei funcționează ca adevărați vice-împărați regionali, suprapuși vicarilor.

Prefecții pretoriului judecă în apel, promulgă edictele imperiale sau adoptă ei înșiși edicte proprii, propun împăratului numirea sau revocarea vicarilor și guvernatorilor de provincii, supraveghează poșta și școlile, gestionează veniturile supraprovinciei lor, achită salariile funcționarilor civili și soldele (reminiscență a atribuțiilor militare cândva deținute de ei), asigură menținerea ordinii publice și răspund de prosperitatea orașelor. Sunt sluiți de birouri compuse din „exceptori“, *exceptores*, omologi ai notarilor împăratului, și dintr-un serviciu de curieri¹¹.

Economia, moneda

Totalitarismului teoretic, ilustrat de structurile puterii imperiale și ale administrației centrale și provinciale, îi corespunde pe plan economico-social un dirigism exacerbant. Tendințele dirigiste, manifestate încă spre sfârșitul Principatului, sunt preluate, intens acuzate, conduse spre controlarea riguroasă, rigidă, centralizată a activităților economice. Se urmărea desigur înlăturarea orientărilor anarhice și centrifugale anterioare, perceperea minuțioasă a impozitelor, indispensabile armatei și „oștiri“ enorme de funcționari, fixarea masei de contribuabili, asanarea monetară. Efectiv, pe termen scurt, s-a putut asigura redresarea economiei. Totuși, pe termen lung, acest dirigism economic s-a învederat a fi total contraproductiv. În orice caz, Dominatul prilejuiește ceea ce Marcel Le Glay definea ca o nouă ordine economică și socială. Dioclețian, Constantin și urmașii lor au fost siliți să încerce reformarea unei economii subminate de numeroase dificultăți, de curenți majore. Au ales ei oare cea mai bună cale pentru redresarea durabilă a economiei Imperiului? Căci problemele economice devin deosebit de importante în ultimele veacuri ale Imperiului. Cum spunea același Marcel Le Glay,

omul nu trăiește numai cu pâine, dar nu se poate lipsi de ea. Controversele teoretice dintre savanți asupra problemelor economice și sociale ale Dominatului au fost și sunt aprige. Oricât am nuanța aprecierile noastre, dacă Principatul, până la Severi, fusese ilustrat de „liberalism” economic, de dezvoltarea liberei întreprinderi, de jocul economiei de piață, de persistența societății civile, Dominatul este caracterizat de un dirigism statal ori statizat supradimensionat, care a sfârșit prin a steriliza, a ucide creativitatea economică și socială. Și, desigur, fluidizarea schimburilor comerciale, a comunicării interumane. Ca să controleze gestionarea Imperiului, ca să-i confere o fațadă teocratică și de inspirație elenistico-persană, împărații au pus în operă o birocrație exagerată. Apărarea unui stat asediat de inamici a reclamat de asemenea mărirea sensibilă și performarea efectivelor militare. Or toate acestea necesitau cheltuieli sporite, impozite mari. Se ajunge astfel la intensificarea presiunii fiscale, la care contribuabilii cei mai bogați au răspuns prin evaziune ori prin transferarea acestei opresiuni a impozitelor spre notabili, spre burghezia Imperiului, spre clasa lui de mijloc, astfel ruinată. Dar și spre cetățenii săraci. În acest mod, mai ales în secolul al V-lea d.C., s-a decantat o redistribuire a averilor și a puterii economice. Pe termen lung nu a putut fi oprită deprecierea monedei, prilejuită anterior de perturbarea vieții economico-sociale din secolul al III-lea d.C. Dirigismul economic nu a fost, nu este și nu va fi niciodată productiv, pe termen lung. Pentru a nu mai recurge la exemple recente, să ne amintim cât de nociv a fost el Chinei, doar sub dinastia Mîng¹². Potențarea dirigismului etatist, pregătită încă din secolul al III-lea, începe de la Diocețian. Creatorul Dominatului și al tetrarhiei a găsit într-o situație jalnică perceperea impozitelor, starea monedei romane, inflația. Tindea să se dezvolte trocul, economia naturală, din pricina dezorganizării celei monetare. Pe de altă parte, mai ales pentru a plăti soldele militarilor și funcționarilor, cu toții foarte slab retribuiți, Diocețian a avut nevoie de resurse suplimentare, de mult numerar. A început prin inventarierea resurselor Imperiului, în oameni, vite de povară, pământuri, felurite avuții. S-a bazat tocmai pe acest recensământ, ca să statornicească, mai exact, să generalizeze capitația, *tributum capitis* sau *capitatio*, impozitul direct pe persoană, căzut în desuetudine ori devenit derizoriu din pricina inflației. Noile dispoziții au fost introduse pe etape, din 287 până în 297 d.C.

Se achita impozitul pe pământ, pe unități fiscale denumite *iuga*. Acest impozit se numea *iugatio*. Iar capitația a fost percepută și pe animalele aflate în posesia agricultorilor. Îndeosebi capitația generalizată a îngăduit o anumită eficientizare a sistemului fiscal. Un edict al prefectului Egiptului, Aristius Optatus, din 297 d.C., după ce arată că regimul impozitelor a fost riguros reglementat, astfel încât unii contribuabili să nu mai fie supraîncărcați și alții exonerati, reliefează că, în virtutea recensământului și a cadastrării, se va achita de toți locuitorii impozitul personal, precum și cel funciar, dar separate (Arhiva lui Aurelius Isidorus, publicată de A.E.R. Boak – H.C. Youtie, Ann Arbor, 1960, nr. 1, pp. 23-29). După 305 d.C. recensământul bunurilor și oamenilor a fost stăruitor continuat de către împăratul Galerius. După 312, la fiecare cinci-sprezece ani s-a practicat estimarea proprietăților de pământ și a oamenilor. Impozitul pe pământ a fost „colectivizat”. Sătenii au fost, până la urmă, obligați să plătească impozit funciar și pentru pământuri necultivate din perimetrul așezării lor. În acest mod au sporit în chip relevant veniturile statului și a putut fi reformată annona militară. Reforma a privit echiparea militarilor, recrutarea lor, corvezile impuse lor. În orice caz soldele au fost achitate la un nivel decent, fie în natură, fie în numerar.

Augmentarea veniturilor statului era însă periclitată de deprecierea monetară și de inflație. Moneda romană fusese, cum am arătat mai sus, o victimă însemnată a crizei din secolul al III-lea d.C. Aurelian nu putuse decât să limiteze efectele deprecierei monetare. Piese de aur aproape dispăruseră, monedele de cupru, emise de către senat și de atelierele municipale, încetaseră să mai fie bătute, cu excepția Alexandriei, iar *antoninianus*, care prilejuise atâtea speranțe, la începutul secolului al III-lea d.C., pierduse aproape orice valoare. Încât nu numai militarii, ci și funcționarii civili erau adesea plătiți în natură. Economia monetară, acolo unde se menținea, era destabilizată de inflație, de creșterea prețurilor și de scăderea puterii de cumpărare a populației.

Statistici efectuate în bogatul Egipt sunt revelatoare. În cursul secolului al II-lea d.C. banița de grâu, evaluată inițial la 7-8 drahme, atinsese, spre sfârșitul veacului, 17-18 drahme. A sfârșit prin a valora 100.000 de drahme, la începutul domniei lui Dioclețian! În primele două veacuri imperiale, un lucrător necalificat câștigase pe zi un salariu echivalent cu două sau trei banițe de grâu. Pentru ca, spre finele secolului al III-lea d.C., el să obțină o retribuție de mizerie: 2-5 drahme. Pe de altă parte, Dioclețian avea nevoie de fonduri importante nu numai pentru armată, ci și pentru reformarea gestiunii Imperiului.

Așadar, începând din 290 și îndeosebi din 294-295, Dioclețian a încercat o masivă asanare monetară. El lansează o nouă piesă de aur, *aureus*, care valora 830 de denari, pentru a „cădea” ulterior la 500 de denari. În mici cantități, este emisă o monedă de argint, *argenteus*, identică denarului lui Nero și sortită să înlocuiască *antoninianus*. Prin excelență este creată o nouă monedă de cupru, spre a servi tranzacțiile curente. De fapt circulă două tipuri de asemenea monedă de cupru. Una, de mari dimensiuni, din bronz ușor argintat, definită ca *folles* și așezată, în vederea dobândirii unui șoc psihologic și patriotic, sub ocrotirea „geniului poporului roman”, *Genius Populi Romani*, figurat, pe monede, cu boneta lui Serapis: în principiu valora 5 denari. Există și o altă piesă de bronz, echivalentă cu 2 denari, adesea calificată ca neo-*antoninianus*. Totodată proliferază atelierele monetare, legate de proiectul relativei descentralizări administrative, preconizate de tetrarhi.

Emerg numeroase ateliere la Heraclea (din 292), la Cartagina (din 295), în Gallii, la Alexandria, Aquileia, Nicomedia (din 296), la Thessalonica (din 300-305), la Londinium. Creșterea masei monetare stimulează însă inflația, augmentarea exagerată a prețurilor de consum. În această situație, cum am semnalat în alt subcapitol, Dioclețian emite un fel de mercurial, care fixa prețul maxim la care se puteau vinde mărfurile. Fragmente de inscripții dezvăluie conținutul acestei măsuri legislative, edictate între 20 noiembrie și 9 decembrie 301. După ce menționează numele tetrarhilor, un text redundant și obscur, care includea în special argumente de ordin moral, interesul comun, într-o exprimare sofisticată, fixează prețurile.

Preambulul alambicat nu există decât în latină, pe când mercurialul este conservat în latină și în greacă (*Année Épigraphique*, 1946-1947, nr. 101; 148-149).

Se fixează prețul a numeroase produse, de la ficatul de gâscă la brânzeturi. Prețurile cărnii de porc și de vită, al uleiului, sării, măslinelor, strugurilor, peștelui vândut figurează în mercurial. Dar și nivelul retribuiri lucrătorilor agricoli, a ciobanilor, brutarilor, meseriașilor, bărbierilor, profesorilor, transportorilor maritimi, scribilor. Sunt înghețate și prețurile blănurilor, îmbrăcămintei, încălțăminte, vehiculelor etc. *Ca să se*

combată specula, se prevede pedeapsa capitală pentru contravenienți. Zadarnic, „peine perdue”, cum zic francezii. Foarte iute se organizează vânzarea produselor la „negru”. O vestă militară tarifată prin edictul lui Dioclețian la 1.000 de denari se vinde către 338 cu 200.000 de aceiași denari. De altfel, mărfurile dispar de pe piața normală, încât mercurialul încetează să mai fie aplicat. Această măsură de amplu dirigism economic eșuează. Dioclețian nu a modificat în profunzime impozitele indirecte, sporite numai în sectorul vamal și în cel al vânzărilor de mărfuri, fiind în schimb suprimate cele pe eliberările de sclavi și pe moșteniri.

Cum am arătat, accentul a căzut pe impozitele directe, pe cel personal, capitația, percepută de la bărbații și femeile între 12 și 65 de ani și pe cel funciar, fundat pe unitatea cadastrală. Tariful acestui impozit varia în funcție de calitatea terenului posedat de plătitor. Dioclețian a extins aceste impozite progresiv în peninsula italică: inițial în Italia septentrională, apoi, din 306, în cea meridională și centrală. Chiar la Roma se achita impozitul personal. Constantin va scuti Roma, precum, din 330, va dispensa și Constantinopolul de achitarea impozitelor directe. Perceperea impozitelor directe se efectuează mai cu seamă în natură. Cea mai mare parte a impozitului funciar se achita în grâu, carne, vin, ulei, fructe, legume, îmbrăcăminte etc. Aceste produse sunt transportate în hambarele din Roma, pentru a alimenta comerțul de stat, ori ca să fie livrate armatei.

În vederea unei noi și solide asanări a economiei, Constantin a aplicat măsuri economice îndrăznețe, lîmpede inspirate de un dirigism economic sufocant. Desigur, sistemul de impozite, promovat de către Dioclețian, nu a fost supus unor mutații profunde. Totuși Constantin a sporit impozitele directe și a promovat altele noi, percepute în numerar. El a configurat înlocuirea fiscalității întemeiate pe produse naturale finite cu aceea în numerar, focalizată pe aur. Concomitent, el a impus substituirea recensămintelor și evaluărilor cvincvenale cu o periodicitate cvindecenală (la 15 ani). Ținta principală a fiscalității a fost constituită de clarissimi. După recenzarea averii lor, clarissimii au fost supuși reevaluării impozitului funciar normal, livrat în natură, dar și anumitor noi contribuții, plătite în aur. Fapt care a impus introducerea unei puternice monede de aur. Economia naturală nu a alungat pe cea monetară.

Dintre noile taxe se detașează aurul așa-zis voluntar, aurul „oblativiu”, *aurum oblativium*, la care se adăuga un impozit „social”, *folles senatorius* sau *collatio senatoria*. Curialii au fost siliți să achite, cu regularitate, „aurul coronar”, *aurum coronarium*. Valentinian I îl va percepe de câte ori va avea nevoie de bani. Negustorii și meșteșugarii trebuiau să plătească, o dată la patru ani, „aurul lustral”, *aurum lustrale*. Totodată, Constantin a repartizat între trei servicii gestiunea finanțelor. Serviciul prefecților pretoriului se ocupă de cheltuielile curente ale statului. Cel al comitelui „darurilor sacre” răspunde de cheltuielile împăratului, iar cel al comitelui „lucrului privat” gestionează averile suveranului. Beneficiarul alocațiilor în natură dobândește posibilitatea de a solicita corespondentul acestora în bani, în funcție de un barem fix. Din vremea lui Nero, denarul de argint constituise temelia economiei imperiale și cheazăuise prosperitatea „clasei de mijloc”, a burgheziilor orașelor și comercianților. În această privință Constantin efectuează o mutație cardinală. Începând din 309-311, mai cu seamă din 311, el mută accentul pe moneda de aur, anterior rezervată în special tezaurizării, plășilor prestigioase, importurilor produselor de lux din Orient, subsidiilor acordate triburilor barbare. Dar strategia monetară a lui Dioclețian, axată pe argint și cupru, eșuase complet. De aceea Constantin emite, pe scară largă, o piesă monetară de aur, devenită baza circulației bănești, „masivul”, *solidus*, repede dublată de multipli și

submultipli. Această monedă s-a menținut mult timp stabilă. Argintul, emis în cantități apreciabile, este rezervat mai ales cadourilor imperiale, acordate funcționarilor și soldaților. Este însă crunt lovită moneda de bronz. Devalorizarea ei capătă proporții inimaginabile. Spre sfârșitul domniei lui Constantin, această monedă are o putere de cumpărare de 40 de ori mai mică decât sub Dioclețian. Constanțiu II va încerca să realizeze un anumit echilibru între cele trei metale utilizate. La sfârșitul veacului al IV-lea d.C., totuși piesa de aur rămâne moneda de referință.

Sub Theodosius I, monedele de bronz sunt considerabil devalorizate; se realizează o puternică fabricare a monedelor de aur și de argint. Economia rămâne esențialmente monetară, dar se ivesc tendințe spre dezvoltarea economiei naturale, închise, autarhice. Bântuia grav creșterea prețurilor și a salariilor. Corupția și abuzurile funcționarilor complicau situația. Numai Iulian se străduise să reducă cheltuielile statului, povara fiscală, și să inaugureze o politică deflaționistă. Dar el domnise puțin. Cum am remarcat, în alt subcapitol, el încercase să limiteze perceperea aurului coronar. La origine prestație voluntară, conferită învingătorilor și apoi împăraților, sub forma unei coroane de aur, el devine, spre finalul secolului al IV-lea d.C., deosebit de apăsător. Căci numărul cotizanților, care îl vărsau, scăzuse, pe când cetățile se întreceau între ele în achitarea aurului coronar, spre a câștiga favoarea autorităților. Se multiplică prestațiile impuse orașelor. Valentinian I a încercat în van să combată abuzurile funcționarilor imperiali (*Cod. Th.*, 7, 13, 7). Economia monetară va tinde să se prăbușească în secolul al V-lea d.C. Reforma monetară a lui Constantin facilitează o revigorare pregnantă a economiei romane. Dacă reanimarea economiei nu ar fi avut loc, renașterea culturală constantino-theodosiană nu ar fi survenit la parametrii atinși în secolul al IV-lea. Cu toate acestea, devalorizarea galopantă a cuprului a contribuit la pauperizarea crescândă a meșteșugarilor și comercianților, legați de moneda cea mai modestă. Pentru ei, moneda de aur era prea scumpă, aproape inaccesibilă. Constantin a favorizat de fapt pe „cei puternici”, *potentes*, din punct de vedere economic. De altfel Constantin cheltuiește enorm, pentru o armată de 500.000 de soldați, pentru Biserică, pentru construcții somptuoase, inclusiv pentru ridicarea unei a doua capitale, pentru recompensarea favoriților săi.

Strategiile monetare și fiscale ale lui Dioclețian și Constantin omologau reglarea minuțioasă a activității corporațiilor, manufacturilor de stat, întreprinderilor de transport, ca și fixarea anumitor bareme, tarifar. Se contura astfel o economie poziționată la antipodii celei tradiționale.

Redresarea situației la frontiere și apoi reforma monetară au îngăduit într-adevăr depășirea recesiunii, reînsufletirea vieții economice. După cel de al doilea război mondial prețurile au crescut pretutindeni, dar, acolo unde ele nu au depășit câteva procente, s-a realizat o reală prosperitate. Chiar și Imperiul roman, începând cu domnia lui Nero, a trăit sub semnul permanentei creșteri a prețurilor, la care ne-am referit în capitolul anterior. Inovațiile tehnice continuă să fie utilizate în agricultură. Marile domenii imperiale sunt lucrate de sclavi și de coloni. Difuzarea colonatului constituie un fenomen remarcabil de pregnant. Se dezvoltă mari latifundii particulare, independente de cetăți, care formează o aristocrație de privilegiați, interpusă între stat și restul populației. Dacă în Grecia dispar satele, practic absorbite de marile exploatare agricole, mica proprietate rurală se menține în Occident, deși în condiții penibile. Iar în Siria și în Asia Mică, satele libere, solid structurate, rezistă mai serios. Cu toate că pământurile sunt lucrate mai ales de coloni, se constată penurie de mână de lucru în agricultură, care

afectează Italia și Africa. Instalarea Barbarilor în zonele rurale nu anihilează această penurie. Totuși agricultura Orientului rămâne prosperă, mult mai dinamică decât cea a Occidentului.

Deși comerțul nu mai cunoaște intensitatea schimburilor de mărfuri din vremea Principatului timpuriu, el continuă să funcționeze. Alexandria, Antiochia, Cartagina, Narbo etc. prosperă datorită comerțului. Orașele, chiar Roma, au cunoscut o renaștere certă. Comunicațiile comerciale sunt frecvente între aceste orașe și sate, unde, pe marile domenii, se organizează târguri de mărfuri. Subsistă navigația fluvială și maritimă. Deși condiția transportorilor maritimi, navicularii, este penibilă. Transportul mărfurilor statului este efectuat de particulari rechiziționați sau angajați prin contract. Navicularii practică și ei specula și fraudarea statului. Transporturile terestre sunt asigurate de poșta publică, *cursus publicus*.

Creat inițial ca o poștă oficială, în scopul transmiterii ordinelor și al călătoriilor oficiale, *cursus publicus* a asumat noi atribuții, începând de la Severi. În consecință, acest *cursus publicus* s-a divizat în două secțiuni: cea a personalului (curieri, funcționari, beneficiari ai permiselor speciale, adesea abuziv asumate) și cea a mărfurilor, *cursus clabularis*. Încât acest serviciu poștal, de asemenea pletoric dezvoltat, presupunea cai de schimb, vehicule, halte specializate, unde se depozitau și mărfurile. Toate aceste elemente determinau rechiziții, pe plan local. Nu numai magistrul oficiilor, ci și *agentes in rebus* supervizau funcționarea acestei poște. Comercianții sunt mai cu seamă greco-orientali, iudei, sirieni, alexandrinii, organizați în societăți comerciale. Fără îndoială, volumul traficului la mare distanță se reduce, cu excepția celui al mărfurilor annonei. Dar continuă să se importe produse de lux, provenite din Orient. Felurite mărturii, prin excelență rescriptele imperiale, atestă că porturile Mediteranei Occidentale recuperează animația din primele două veacuri ale Imperiului. Diminuează numai circulația pe șoselele continentale, în mod special în zonele frontaliere. Industria, parțial proprietate de stat, parțial controlată strict de acesta, subsistă de asemenea în funcție de parametrii constrângători ai intervenționismului statal. Replierea, regresia activităților economice se evidențiază tocmai în secolul al V-lea, când acestea persistă cu deosebire pe meleagurile Mediteranei și în Orient. Atunci transporturile terestre diminuează sensibil, fiind privilegiat cabotajul pe țărmurile maritime. Prădarea Romei de către Alaric, invazia hunilor și mai ales infiltrarea masivă a Barbarilor în Imperiu stârnesc o economie devenită recesionistă. Dinamismul economic al provinciilor gallice se epuizează. Subsistă, în unele regiuni, numai industria ceramică.

Emerge astfel ceramica paleocreștină din sudul Galliilor. Se produce o întoarcere la sate, în zone rurale, unde conacele, *uillae*, celor puternici sunt solid întărite. În secolul al IV-lea și, în parte, chiar în cel următor, cei mai mulți clarissimi locuiesc în orașe, de unde, ca și sub Principat, se deplasează să-și viziteze domeniile. Vilele suburbane se inserează într-un tip de existență încă dominat de orașe. Indubitabil, cuceririle barbare din secolul al V-lea d.C. modifică substanțial această stare de lucruri¹³.

Societatea

Stratificarea socială persistă și chiar se accentuează sub Dominat. Totuși *fenomenul cel mai pregnant al ultimelor veacuri ale Imperiului este efortul întreprins de gestionarii Imperiului de fixare ereditară a statutului profesional și social al locuitorului*

acestui, „înghețarea” condiției lor. Se interzice prin lege evadarea dintr-un statut social ereditar; se impune omologarea imobilismului socio-profesional, pietrificarea societății. Se urmărea stabilizarea masei de contribuabili, de plători ai unor impozite atât de necesare statului imperial. Fiscalitatea apăsătoare determina evadarea din anumite categorii sociale. Puterea imperială a ripostat prin „congelarea”, progresiv stipulată, a statutului profesional și social, cu mai multe excepții. Efectul era însă potențarea acuzată a intervenționismului statal, a dirijării programate a întregii societăți. În prima jumătate a secolului al IV-lea d.C., rezultatele sunt benefice, întrucât impun achitarea stabilă a taxelor. Pe termen lung asemenea măsuri dirigist-totalitare au determinat scăderea, chiar sugrumarea creativității economice, stimularea curentelor sociale centrifugale, ostilitatea față de administrația imperială, adâncirea crizei de identitate. Osificarea socială nu putea să se manifeste ca productivă. Erau inevitabile atât sclerozarea socială, cât și rebeliunea surdă ori deschisă, ostentativă, împotriva ei. De altfel Dominatul nu s-a singularizat în istorie prin aspirația constrângătoare spre fixarea condiției oamenilor. Imperiul roman oriental, devenit ulterior bizantin, va continua strategia „congelării” statutului profesional și social. În Rusia țaristă și după aceea comunistă se va favoriza ierarhizarea riguroasă în interiorul profesiilor; mult timp țărani vor fi legați de pământ și se va circula dintr-o regiune în alta pe bază de pașaport. Și la noi, la începutul anilor 50 ai secolului XX, va fi nevoie de viză specială ca să se călătorească pe litoral. Se va favoriza menținerea în aceeași meserie și se va bloca posibilitatea schimbării zonei geografice, unde se locuia, până în 1989. Invers, în Statele Unite, durata medie a ocupării aceluiași post de muncă este de trei ani, iar schimbarea meleagurilor, unde se locuiește, se reliefează ca foarte frecventă. Efectele benefice ale acestei situații sunt vizibile.

În realitate, până la sfârșitul secolului al IV-lea d.C., puține profesii și condiții sociale au „scăpat” fixării ereditare, pietrificării statutului lor. Un fiu de brutar nu putea fi decât brutar și trebuia să ia în căsătorie o brutăriță. *Trei erau căile principale de a evada din statutul fixat, sclerozat, al condiției sociale.* Ne referim în primul rând la armată, deși colonii au sfârșit prin a alege cariera militară numai cu aprobarea latifundiarului pe moșia căruia lucrau. Însă, în general, necesitățile sporirii efectivelor militare impuneau libertatea exponenților diverselor meserii de a alege meseria armelor. A doua cale era oferită de opțiunea pentru cariera birocratică în serviciul statului. Augmentarea efectivului funcționarilor, nevoile recrutării de noi funcționari au impus posibilitatea înrolării în rândurile birocrăției statale, fără îngrădiri relevante. Cu toate că, astfel cum am semnalat mai sus, în cele din urmă fiii de funcționari au fost nevoiți să devină și ei funcționari. Tot în vederea creșterii efectivelor birocratice. În sfârșit, un al treilea mijloc de a schimba statutul socio-profesional rezida în accesul la condiția de eclesiast creștin, în special de călugăr. Puține se învedeau alte mijloace de a evita perpetuarea în meseria și condiția părinților. Printre altele, intensificarea tâlhăriei, cu unele conotații sociale, se datorează în mare parte osificării statutului social și, desigur, augmentării poverii fiscalității. Cum sublinia Marcel Le Glay, această pietrificare, această înghețare ereditară a statutului locuitorilor, constituie principalul viciu al societății Dominatului.

În societatea Principatului, un sclav putuse să devină libert. Un fiu de libert putea să ajungă nu numai cetățean normal, ci chiar notabil local. Sub Flavieni și Antonini, aristocrația senatorială,

inițial parțial, ulterior în majoritatea sa, se recrutase din rândurile ordinului ecvestru și elitelor municipale. Mulți oameni nu își datorau poziția în societate, *status*, strămoșilor, ci meritului personal, competenței denotate în serviciul principilor, în administrație și în armată. Din punct de vedere juridic, pe plan civil, societatea romană fusese egalitară. Situația aceasta se modifică radical în Imperiul tardiv. Apar inegalități stridente chiar în interiorul aceleiași categorii sociale. Pe plan juridic se amplifică foarte acut opoziția între „cei mai onești”, *honestiores*, privilegiatii societății, și „cei mai modești (ori umili)”, *humiliores*. Pentru același delict, *honestiores* erau condamnați la exil, pe când *humiliores* ispășeau cu moartea, suportau pedeapsa capitală. Din drept al egalității, dreptul roman se convertește în drept al inegalității. Cu destul de multe decenii în urmă, savantul britanic A.H.M. Jones a reliefat că procedura judiciară, statizată și ierarhizată, a Dominatului lăsa puține șanse unui împricinat nevoiaș. Procedura judiciară presupunea cheltuieli exorbitante. Apelul era greoi, lent și costisitor. Iar jurisdicțiile de excepție erau numeroase. Această diferențiere între *honestiores* și *humiliores*, de altfel pur juridică, era mai veche. Apăruse sub Antonini ori mai degrabă sub Severi și urmașii lor? Constantin păruse a favoriza artizanatul oamenilor liberi, ca să se perfecționeze în meseria lor, printr-un fel de formație continuă. Edictul său conține o surprinzătoare listă de lucrători specializați, care ilustrează diferențierea industriei epocii (*Cod. Th.*, 13, 4, 2). De fapt, lucrătorii și meșteșugarii sunt cantonați în corporații dirijate de stat. Symmachus ne arată cât de numeroși și diferențiați erau meseriașii. El menționează blănari, bouari, măcelari (de carne de porc), lemnari (în vederea încălzirii termelor), constructori, producători de obiecte de metal, pompieri, cârciumari, brutari, transportori ai cerealelor și uleiului (*Symm., Rel.*, 14). Statul dirija însă în detaliu orice activitate artizanală și comercială. Reglementa producția, condiția persoanelor. Manufacturile monopoliste de stat poartă asupra minelor, carierelor de piatră și marmură, sării etc. Nu exclusiv brutarii, ci și alții sunt înregimentați ereditar. Chiar pescarii de scoici, destinate fabricării purpurei, sunt cantonați ereditar în meseria lor. Nu doar fiul de pescar trebuie să rămână pescar, însă și copiii născuți dintr-o fiică de pescar și un soț de altă profesie sunt siliți să practice pescuitul. Am menționat mai sus cazul brutarilor, importanți, deoarece hrăneau populația orașelor și, deci, erau controlați de stat cu strictețe. De asemenea este ereditară condiția măcelarilor. Armatorii maritimi, navicularii, sunt de asemenea supuși statutului ereditar, încă din vremea Principatului lui Aurelian. Un fiu de navicular va fi tot navicular. El ține un registru al mărfurilor transportate, primește retribuție în funcție de produsele aduse de el, bunurile sale proprii garantează operațiile ce îi revin. Fără îndoială, cum am arătat, mulți armatori ocolesc legea și practică specula. Desigur, nu toate meseriile sunt supuse unui control atât de strict. Armurierii care lucrează pentru armată sunt riguroși înregimentați, sub conducerea unui responsabil al lor (*patronus* sau *praepositus*) și depind de magistrul oficiilor. Țesătoriile, vopsitoriile depind de comitele darurilor sacre. În principiu, textiliștii sunt oameni liberi, dar statutul lor este ereditar. Sustragerea de la această prevedere este aspru pedepsită. Printre lucrători, sunt introduși condamnați la temniță și vagabonzi. Sunt foarte modest plătiți, hrăniți de stat, dar condiția lor se apropie de cea a sclavilor. Situația colonilor devine și mai gravă. În capitolul anterior am constatat că, în secolul al III-lea d.C., începuse legarea de pământ a colonilor. În secolul al IV-lea d.C., colonul, teoretic cetățean liber și uneori posesor al unui ogor propriu, lucrat ca și terenurile de pe latifundii, alocate lui, ajunge un fel de șerb, de semi-sclav. Cum s-a spus, în Gallii țărănul franc liber s-a interpus între colon și servul medieval. Teoretic, colonul, la începutul secolului al IV-lea d.C., avea dreptul să contracteze o căsătorie legală și să se înroleze în forțele militare. Dar constrângerile financiare impuse Dominatului au determinat legarea lui oficializată de pământ. În 332, Constantin a

hotărât ca orice colon care fugise de pe pământul arendat de el să fie urmărit și predat proprietarului fiefiar, care trebuia să achite capitația fugarului (*Cod. Th.*, 5, 17, 1). Într-adevăr colonul figurează pe registrele censului ca înscris (*adscripticius*) alături de stăpân, care îi plătește impozitul. El pierde dreptul de a mai deține un ogor în proprietate personală, nu se mai poate căsători fără aprobarea latifundiarului, nu mai poate sluji ca funcționar sau soldat. O lege din 357 îl leagă definitiv de pământ. El trebuie să livreze proprietarului fiefiar de la o treime la jumătate din recolta obținută. Datorează „stăpânului” său corvezi și servicii (*obsequia*) efectuate în afara lotului cultivat de el. Proprietarul agricol devine intermediar privilegiat între colon și stat, fiind înzestrat cu o autentică jurisdicție domestică. Proprietarul vinde pământul său odată cu cei ce îi sunt coloni. În 365 o lege interzice colonului să vândă orice bun al său fără autorizația „stăpânului” său. Theodosius consfințește în 380 și în 393 dependența colonului de lotul lucrat de el, de unde nu se poate deplasa în altă parte. Statutul de colon devine ereditar din punct de vedere juridic, în funcție de originea acestuia (*origo*). Se stipulează că, deși el pare liber, trebuie considerat aservit domeniului, unde s-a născut ca „sclav al pământului”, *servus terrae* (*Cod. Just.*, 11, 51, 1). Un timp colonul a putut să-și conteste în justiție „stăpânul” (*Lib., Or.*, 57). În 396, el pierde și dreptul de a urmări în justiție pe proprietarul pământului de care este legat¹⁴.

Imobilismul social, „înghețarea” ereditară a statutului social, poartă și asupra curialilor-decurioni. Fenomen care ilustrează „de minune” pietrificarea, sclerozarea mecanismelor sociale ale Imperiului. Poverile inimaginabile, la care erau supuși curialii, au creat o problemă complicată. Criza secolului al III-lea ruinașe notabilitățile municipale. Se adăugase fenomenul, stipulat de Constantin cel Mare, al recrutării anumitor curiali pentru clarissimat și scutirea preoților creștini de obligațiile „curionatului” (*Cod. Th.*, 16, 2, 2). În consecință, însuși Constantin a fost silit să stopeze hemoragia curiilor și să abandoneze recrutarea curialilor în clarissimat (*Cod. Th.*, 12, 1, 29). Condiția curialilor a fost sancționată între limitele eredității, după anumite măsuri severe îndreptate împotriva curialilor care evadau din condiția lor. Această situație a fost impusă încă de către Dioclețian. Printr-un edict al lui Constantin cel Mare, din 20 februarie 329, fiii de curiali-decurioni sunt siliți să rămână în rândurile curiilor municipale, începând de la vârsta de optsprezece ani. Nu voința tatălui lor prevalează, ci nevoile cetăților (*Cod. Th.*, 12, 17). Originea, *origo*, ajunge pentru ei tot atât de constrângătoare ca și pentru coloni. Curialii sunt legați din tată în fiu de condiția lor, iar bunurile, odată înregistrate, le-au fost blocate. Un curial ajunge să nu-și mai poată vinde proprietățile ori sclavii, în absența unei autorizații speciale. Dacă el moare fără moștenitori, averile sale revin comunității curialilor. Iar moștenitorul bunurilor unui curial este obligat să devină el însuși curial. Noțiunea de domiciliu, *domicilium*, prevalează asupra celei de origine. Un curial stabilit în altă cetate decât cea unde se născuse, în calitate de locuitor străin, *incola*, asumă poverile curionale în ambele cetăți: cea de obârșie și cea de adopțiune.

Fără îndoială, compartimentarea ereditară a societății, „zonarea” ei, *sit uenia uerbo*, nu poate fi totală. Pentru a-și pune în operă marile reforme, însuși Constantin a favorizat excepțiile. Urmașii săi au promovat cât mai insistent imobilitatea socială. Libanios consemnează totuși înalte personaje care erau vârstare de comerciant, cizmar sau măcelar: în cazul lor, protecții interesate și intrigi rușinoase permiseseră acestora să iasă dintr-o condiție pe care nu ar fi trebuit s-o prăsească niciodată. Meritul personal, competența contau mai ales, cum am arătat, printre cadrele militare și birocratice. Meritul sau .... corupția, traficul de influență. Profesiunile liberale, învățământul oferă un alt refugiu celor ce vor să „scape” de statutul ereditar. Libanios și anumiți prieteni ai săi au reușit să evadeze datorită profesoratului. Dintre 50 de curiali antiochieni, menționați de Libanios, 20 fie au ieșit din curie, fie au încercat să iasă. Evadarea era mai ușoară

pentru cei bogați. Există încă destul de numeroși oțioși, oameni fără profesie precisă, *otiosi* sau *uacantes*. Sub Constantin și îndeosebi sub Constanțiu II numeroși sunt curialii, care evadează din statutul lor datorită monahismului, anahorezei (care furniza și țăranilor mijlocul de a fugi în deșert). Până la urmă o legislație severă a îngreunat infiltrarea curialilor printre cadrele Bisericii.

La baza edificiului social se află sclavii și coloni. Orice s-ar spune, nu s-a ajuns niciodată la un izomorfism perfect între coloni și sclavi. Numărul sclavilor descrește sensibil. Mulți sclavi profitaseră de anarhia militară a secolului al III-lea d.C. spre a se elibera. Prizonierii de război barbari nu mai sunt reduși automat la condiția servilă, din punct de vedere juridic. În rândurile personalului minelor și carierelor de piatră numărul muncitorilor liberi depășește simțitor pe cel al sclavilor. Rentabilitatea scăzută a muncii prestate de sclavi este serios luată în considerație. Îndeosebi sclavajul rural comportă un declin manifest. Dispar marile „familii” de sclavi. Am semnalat, în alt capitol, că, după modelul colonilor, primesc o bucată de pământ, lucrată împreună cu familia lor, acum tolerată și chiar recunoscută pe plan juridic. Utilizarea intensivă a morii cu apă a contribuit la dispariția turmelor nerentabile de sclavi-ocnași. Creștinismul contribuie la diminuarea sclavajului, deși Biserica nu îl condamnă. Constantin interzice marcarea cu fierul roșu a sclavilor, înlocuită cu o plăcuță purtată la gât de sclav, pe care se înregistra numele proprietarului căruia trebuia să i se restituie sclavul fugar. Ponderea socială a libertilor se află în cădere liberă. La țară, pe lângă micii proprietari, coloni, sclavi, continuă să lucreze ogoarele și lucrători liberi sezonieri, care se deplasau dintr-un loc în altul. În orașe subsistă o plebe foarte nevoiașă, care muncește în condiții deosebit de penibile. Acești săraci trăiesc adesea din expediente: servesc uneori drept curieri ai oamenilor bogați sau vând produse câteva ore pe zi în anumite galantare din piețe. Se gândesc mai ales la jocurile și la spectacolele văzute anterior de ei și speră în altele. Sunt abundent subvenționați de statul totalitar-dirigist, la Roma și Constantinopol. În alte orașe, curialii sunt nevoiți să asigure acestei plebe semiparazitare o existență suportabilă, descurajatoare a perturbărilor sociale. De altfel, și în Imperiul tardiv survin tulburări sociale. În 376 d.C. a trebuit să fie rechiziționată recolta Italiei septentrionale. Chiar între creștini au loc ciocniri sângeroase. Alegerea lui Damasius ca papă în 366 a generat înfruntări prelungește câteva zile. Într-o singură zi s-au înregistrat 137 de morți într-o basilică. Totuși din plebea urbană fac parte și comercianți avuți, mici funcționari, meșteșugari productivi, preoți creștini și profesori.

Din rândul celor definiți ca *honestiores* făceau parte veteranii și decurionii, acum denumiți mai ales curiali, *curiales*, mai sus consemnați în mai multe rânduri. Desigur, *honestiores* erau de asemenea cavalerii și senatorii. De fapt, la obârșie, curialii sunt acei decurioni care beneficiază de un loc în consiliul municipal. Când condiția de curial devine ereditară, nu se mai utilizează decât termenul de *curialis* pentru a desemna un membru obligat al elitei municipale. Adevăratul primar al orașului devine curatorul. Începând cu domnia lui Dioclețian, el nu mai este numit de împărați, ci ales de curiali din rândurile lor. Îl secondează duoviri, analogi consulilor de la Roma, doi edili și doi quaestori.

Magistrați municipali intră în funcție la 1 ianuarie, în fiecare an. După modelul senatorilor, curialii sunt divizați între foștii duoviri, *duoviralicii*, foștii edili, *aedilicii*, foștii quaestori, *quaestoricii*. Curialii ajung să fie asimilați unui colegiu, alcătuind un „consorțiu”, *consortium*, ca

brutarii și navicularii. Bunurile lor constituie, cum am remarcat mai sus, o *substantia* blocată. Posedarea unei parcele din aceste bunuri ori primirea zestreii fiicei de curial, care este luată în căsătorie, implică asumarea statutului de membru al curiei municipale. Rezultă scăderea valorii pământurilor curialilor și dificultăți pentru fiicele de curial, care vor să se mărite. Am constatat două tendințe în ce privește curialii. În primul rând evitarea condiției de curial, „fuga” de ea, dezertarea curiilor. Și, în al doilea rând, efortul deznădăjduit al puterii imperiale de a le stopa, de a completa, prin toate mijloacele, rândurile curiilor municipale. Însă de ce se evita statutul de curial, care asigura un prestigiu incontestabil? Mulți curiali se ruinaseră în cursul secolului al III-lea d.C. Totuși motivația esențială a „fugii” din curiile municipale trebuie identificată în poverile exorbitante din punct de vedere financiar, pe care le reclama statutul de curial.

Care sunt aceste poveri, aceste „liturgii”? În cea mai mare parte ele coincid cu „liturgiile” decurionilor secolului al III-lea d.C. Curia, după dispariția adunărilor populare, alcătuiește un corp constituit care gestionează cetatea și bunurile ei, răspunde de aprovizionarea acesteia și de ordinea publică, trimite delegații-solii, desemnează profesorii și medicii orașenești, asumă toate responsabilitățile cetății. Unele „liturgii” sunt inerente carierei municipale, deci fiind *summae honorariae*: exercitarea de puteri judiciare, organizarea jocurilor și spectacolelor, mai ales a luptelor dintre gladiatori, construirea și repararea edificiilor publice, întreținerea apeductelor și căilor de comunicație, dar și a termelor urbane (furnizarea lemnului pentru încălzirea lor și a uleiului necesar băilor, luminarea lor adecvată), aprovizionarea congruentă a orașului cu grâne și alte produse alimentare, supravegherea prețurilor, a piețelor, a greutateilor și măsurilor. În caz de penurie alimentară, curialii furnizează cetățenilor grâu propriu sau îl cumpără din banii lor. La acestea se adaugă „liturgii”, *angareiai* în grecește, impuse de statul imperial, foarte împovăratore. Comportau o responsabilitate totală față de Imperiu, pecuniară și individuală. Curialii trebuiau să facă față nenumăratelor rechiziții practice de administrația imperială și de forțele militare în marș (furajau, de pildă, animalele armatei), supravegherii fabricilor de arme, care lucrau pentru stat, și a serviciului poștal imperial, multă vreme întreținut de ei pe plan local, și prin excelență colectării impozitelor, recuperării arieratelor fiscale. Astfel s-a ajuns la pauperizarea a numeroși curiali, în pofida redresării economice a Imperiului și a orașelor lui, în secolul al IV-lea. Pe lângă aceasta, curialii erau detestați de contribuabilii cărora le percepeau impozitele. Viața municipală devenise din nou înfloritoare îndeosebi în anumite zone ale Imperiului. Tocmai spre a evita abuzurile funcționarilor imperiali și chiar ale curialilor și a ameliora gestionarea orașelor, Valentinian I a creat funcția de „apărător al plebei”, de fapt al „cetății”, *defensor plebis* sau *ciuitatis*. În orice caz recrutarea curialilor nu mai rezultă din exercitarea unei demnități municipale, în urma alegerilor uneori foarte competitiv desfășurate. Ea este automată, datorită eredității calității de curial, sau forțată. Guvernatorii, împinși de „foamea” de noi curiali, înrolează în curii pe toți cei ce posedă o avere și o educație cât de cât decente. Le era greu să găsească oameni care să nu fie nici comercianți, nici membri ai colegiilor, nici funcționari, nici liberiți și nici profesioniști ai unor meserii apreciate ca umilitoare. Există totuși și curiali bogați, precum existaseră anterior decurioni bogați, care sunt capabili să reziste cheltuielilor excesive, necesitate de atât de oprimantă condiție de curial. Mai ales în Orient, se degajă o categorie de curiali bogați sau îmbogățiți dintr-o producție redresată, din speculații, din corupție. Sunt așa-numiții „principali”, *principales*. Ei domină întreaga viață municipală, unde își impun influența în cadrul consorțiului curialilor. Acești *principales* susțin activ renașterea vieții municipale, a evergetismului. Desigur, ei fac o figură mediocră în raport cu funcționarii superiori ai statului, *officiales*, bine retribuiți și ocrotiți de imunitățile asigurate lor. Cu toate acestea, *principales*, califi-

cași în Africa drept „cei dintâi“, *priores*, beneficiază de o popularitate ilustrată de inscripțiile gravate în onoarea lor de populațiile locale.

Deasupra curialilor se situează ordinul ecvestru, care își conservă coerența și se îndeletnicește mai cu seamă cu gestionarea civilă și militară a Imperiului. Prevalează în continuare perfectissimatul. Sub Dioclețian și în perioada tetrahiei, perfectissimii ocupă toate funcțiile de impact decisiv asupra evoluției statului imperial: în armată, ca și în administrația civilă. Dar, între 312 și 326 d.C., Constantin cel Mare operează o reformă a categoriilor sociale, care dobândește o incidență hotărâtoare. Chiar după această reformă perfectissimii continuă să dețină poziții subordonate, însă nu total irelevante, în armată și în administrația civilă. *Într-adevăr Constantin lansează un proces care, printr-o „adlecție“ de mari proporții, absoarbe ordinul ecvestru și chiar o parte dintre notabilii municipali în cadrele clarissimatului.* Sau, altfel spus, în rândurile senatului de la Roma și ulterior ale celui de la Constantinopol. Se pare că împăratul Constantin a vizat unificarea aristocrației de viță și a noii „clase politice“, în rândurile clarissimatului. Cum am mai arătat, prefectii pretoriului devin clarissimi încă din 324 d.C. Apoi acced la clarissimat prefectii anonei, din 328, cei ai vigiliilor, spre 330, vicarii, șefii birourilor cancelariei imperiale și, spre 335-340, prefectii Egiptului. Încât senatul de la Roma își vede efectivele crescute de la 600 la 2.000 de membri. Devin clarissimi și cei mai importanți comandanți militari, inclusiv „ducii“ din provincii. Însă, la dezbaterile senatului de la Roma, participă cel mult 50% dintre clarissimi. Desigur, destul de mulți clarissimi exercită o intensă activitate în gestionarea civilă și militară a Imperiului. Totuși numeroși sunt și cei care nu trec aproape niciodată prin capitalele Imperiilor și trăiesc în orașe importante din provincii.

Periodic își vizitează conacele de la țară, unde se dedică vânătorii și pescuitului, ca și supervizării gestiunii domeniilor lor (Amm., 14, 6, 10-13). În locuința de la oraș, acești clarissimi organizează banchete somptuoase (Amm., 14, 6, 16-18). Sunt îndeobște educați, roade ale unei temeinice formații retorice și filosofice. În situații dificile sau cu ocazia anumitor procese importante, cetățile îi aleg ca patroni, ca apărători ai lor. În contrapartidă, le oferă onoruri și statui. Există însă și un nucleu senatorial asiduu la Roma. Acești aristocrați se vor comporta la fel de sânguincios, în senatul Romei, de asemenea sub regii ostrogoți. Incontestabil, ei nu aparțineau vechilor familii ale Principatului timpuriu și ale Republicii, eliminate de represiunile imperiale și de denatalitate. Acești seniori ai secolelor al IV-lea și al V-lea d.C., Symmachii, Anicii Probi, Nicomachii Flavii, Vettii Agorii etc., nu aveau străbuni senatori decât din secolul al III-lea d.C. Își însușiseră totuși o autentică *forma mentis* senatorial-aristocratică. Exercită magistraturi tradiționale, guvernări ale provinciilor Italiei sau ale celor proconsulare – Africa, Achaia – câte un consulat și în special prefectura Romei. Îi animă orgoliul de castă, fidelitatea față de tradiții, ostilitatea latentă nutrită funcționarilor. Împărații pendulează, în raport cu ei, între condescendență și un autentic respect. Sub Grațian, se schițează chiar un fel de reacție senatorială. Ia naștere un „clivaj“ între prestigiul social și servirea concretă, eficace, a statului imperial. Acești aristocrați sunt îndeobște bogați. Ei trebuie totuși să plătească impozitul funciar, pentru domeniile din exteriorul zonei urbane, și chiar o taxă specială, în aur, instituită de Constantin. Clarissimii înalți funcționari sau militari se diferențiază în parte de această aristocrație senatorială. Dispun de asemenea de un „standing“ ridicat, de privilegii, imunități etc. Nivelul averilor îi apropie de aristocrați, însă cultivă o mentalitate diferită. Obținuseră clarissimatul numai prin muncă, merit sau intrigi. Nu aveau arbori genealogici.

Printre „cei puternici“, *potentes*, și clarissimi, se numără, cum am arătat, și comandanții militari. Pușini sunt romani de vîșă, ca Aetius. Cei mai mulți au origine barbară, adesea francă, dar și sarmată, vandală etc. Multă vreme, acești comandanți barbari au slujit cu fidelitate Imperiul, ca francii Dagalaifus, Nevitta, Merobaud, Arbogast sau sarmatul Victor. Ei constituie de asemenea o castă ereditară; mai puțin în Occident și mai acut în Orient, la Constantinopol, emerge, mai cu seamă în secolul al V-lea d.C., o reacție antigermanică, de regulă civilă.

Legislația din 359 d.C. atestă că senatul își alege el însuși magistrații (*Cod. Th.*, 6, 4, 14-15). Adlecții sunt de asemenea cooptați prin deciziile senatorilor, încă din 336 d.C. O inscripție a unui prefect al Romei din această vreme proclamă că, datorită intervenției sale, senatul își redobândise o *autoritas* de care îl privase cândva Iulius Caesar (*C.I.L.*, 6, 1708 = *I.L.S.*, 1222)! Paradă vanitoasă, găunoasă, sau inconștiență? În definitiv, propunerile supuse deliberărilor senatului emană de la împărat, al cărui mesaj era citat de președintele-prefect. Senatorii puteau formula de asemenea propuneri, dar ele nu purtau decât asupra anumitor probleme de interes local. Cum am mai remarcat, spre a avea forță de lege *senatusconsulte* trebuiau ratificate de împărat. Trezoreria senatorială se transformă în casieria municipală a Capitalei. La Roma, după 360 d.C., ea nu se mai numește *aerarium*, ci *arca publica* sau *quaestoria*. Senatul nu mai deține competențe relevante, fie financiare, fie juridice. Numai în împrejurări cu totul excepționale, senatul mai poate funcționa ca o curte de justiție. Jurisdicția senatorială poartă exclusiv asupra proceselor de lezmajestate, încredințate ei de împărat. Resursele financiare ale senatului, foarte modeste, sunt utilizate numai pentru spectacole de divertisment și pentru serviciile publice ale capitalelor. Senatelor le rămâne mai ales calitatea de pol de atracție pentru clarissimi și *potentes*. Emerg diferențe substanțiale între vechiul senat al Romei și cel nou, de la Constantinopol. Senatul Romei a rămas multă vreme păgân, pe când cel de la Constantinopol a fost creștin de la început. Acest nou senat nu a beneficiat niciodată de prestigiul ce revenea celui de la Roma. Funcționarii și comandanții militari preferau adesea să facă parte din acest senat. Sub Constanțiu, acest nou senat număra 200 de membri, ca să ajungă, în 358 d.C., la 300 de senatori. Constanțiu II, cum am reliefat mai sus, face efortul de a urca numărul senatorilor Orientului la 2.000. A obținut această cifră prin redistribuirea clarissimilor în funcție de domiciliul lor curent. Clarissimii Orientului, Traciei, Egiptului, Asiei Mici, Siriei au fost automat transferați din senatul Romei în cel al Constantinopolului. Totuși în Constantinopol nu există *quaestori* și nici *consuli suffecti*. Cariera senatorială debuta cu tribunatul plebei.

În general, magistraturile tradiționale nu mai dispun decât de competențe strict limitate la capitalele Imperiului și chiar aici fără impact major. Ele sunt onorifice, formale, căi de acces la senate, de altfel costisitoare, dat fiind că se cheltuia mult pentru organizarea jocurilor și spectacolelor. Cum remarca Marcel Le Glay, *quaestori* și *pretorii* sunt oameni foarte tineri, care servesc mai ales ca evergeți, dat fiind că organizează jocuri fastuoase la intrarea lor în funcțiune. Adesea ei se ruinează, încât împăratul a trebuit să le tarifeze cheltuielile. Consulatul suffect devine practic facultativ chiar la Roma. *Consulii suffecti* orânduiesc și ei jocuri, la 21 aprilie, data întemeierii Romei. Pe când *consulii ordinari* iau parte la ceremoniile solemne, cu prilejul accesului la demnitatea lor, când rostesc cuvântări de mulțumire adresate împăratului. La Roma, funcționau *quaestori*, ca și *tribuni ai plebei*, dar accesul la senat implica exercitarea *preturii*. Cariera tradițională (*cursus honorum*) se menține aproape neschimbată la Roma, până în secolul al VII-lea

d.C. Era completată de curatele ale Romei (lucrări publice, canalizări, apeducte etc.) și uneori de funcții în serviciul împăraților. O încununau așadar consulatul ordinar și prefectura Orașului. Dominatul a făurit și o carieră birocratică relativ standardizată, în care se puteau insera și magistraturi tradiționale. Totuși un clarissim gallo-roman, după 361 d.C., a funcționat succesiv ca guvernator al Aquitaniei, „magistru al memoriei“, comite în consistoriu, proconsul al Africii, comite „al primului ordin“ din consistoriu, quaestor al palatului, prefect al pretoriului (C.I.L., 6, 1764 = I.L.S., 1255).

Cum am mai arătat, redresarea vieții economice, până spre sfârșitul veacului al IV-lea d.C., este însoțită de o pregnantă renaștere a orașelor. În veacul anterior, numeroase centre urbane se închisese, pe o suprafață redusă, între incintele lor fortificate, adesea rapid construite cu materiale provenite din demolarea monumentelor publice. Acum, când se asigura o relativă pace a Imperiului, ele depășesc incintele, în jurul cărora renasc suburbii înfloritoare și locuințele fastuoase ale aristocraților, ca la Burdigala (azi Bordeaux). Viața municipală reînvie și se dezvoltă universități dinamice. Un rescript al lui Constantin cel Mare, descoperit în actuala Umbrie italică, afirmă că principala preocupare a suveranilor rezidă în redresarea și înfrumusețarea orașelor; ele trebuie să-și regăsească vechea strălucire și chiar să dobândească o situație mai bună (I.L.S., 705). *Regenerarea vieții urbane se generalizează. Declinul politic al Romei nu determină decadența ei în multiple domenii. Populația Romei număra încă 350.000 de oameni în secolul al IV-lea. Chiar după incursiunea dezastruoasă a lui Alaric, în secolul al V-lea d.C., Roma comportă 200.000 de locuitori.*

Cum de fapt am arătat, rivala Romei, Constantinopolul comportă nu numai rol politic relevant, ci și creștere economică, industrială și comercială. Dezvoltarea Orientului, inclusiv a capacității sale de a rezista cu succes crizei finale din secolul al V-lea d.C., se datorează îndeosebi forței stimulatoare a Constantinopolului. În același Orient prospera Antiochia, oraș întins pe o suprafață apreciabilă, în centrul căreia se afla o imensă stradă mărginită de colonade. Acest bulevard avea o lărgime de 27 de metri, iar porticurile îi erau somptuoase. Prosperă toate orașele din Siria, ca și orașele-port din nordul Africii: Cartagina, Hippona, Lepcis Magna. Se dezvoltă focarele citadine hispanice, ca și cele din Gallii. Acestea iau numele populațiilor pe teritoriul cărora se ridică. Astfel Lutetia, oraș foarte prosper, devine „cetatea parisiilor“, *ciuitas Parisiorum*, Parisul de astăzi. Se dezvoltă concomitent anumite centre citadine din Italia. Dacă Bononia (azi Bologna) declină, se dezvoltă Ravenna, devenită ultimă reședință imperială; și Aquileia, Mediolanum, mult timp de asemenea reședință imperială, comportă comerț și industrie prospere, lux și desfătări somptuoase. Orașele de pe *limes* beneficiază uneori de o dezvoltare notabilă. Treveri, cândva Augusta Treverorum, cunoaște vârsta sa de aur. De asemenea reședință imperială din 293, ajunge un activ centru economic, întins pe 285 de hectare, în inima unei zone prospere. Strălucește nu numai prin funcțiunile sale administrative, ci și prin multiple ateliere industriale. Constantin privilegiază Treveri, unde ridică o biserică dublă și o impozantă sală a tronului, *aula palatina*, rectangulară, pe 67 m în lungime și 33 m în lățime. După cele ale lui Caracalla și ale lui Dioclețian, termele construite de Constantin la Roma sunt cele mai mari din Imperiu. În apropiere, împăratul a înălțat un amfiteatru ce adăpostea 18.000 de spectatori. Luxuriante mozaicuri ilustrează somptuozitatea decorurilor. Este celebru pavimentul

care figurează pe Castor, Pollux și Elena, sora lor. Pe lângă ridicarea arcului său de triumf, Constantin a terminat basilica lui Maxențiu, a început clădirea catedralei Sfântului Petru (San Pietro), a înălțat biserici și a reconstruit din nou Marele Circ. Treveri decade vertiginos după ruptura frontului renan al Imperiului la începutul secolului al V-lea d.C. În general, după invadarea Romei în 410 d.C. și îndeosebi după declanșarea în 412-413 a invaziilor barbare masive, orașele Occidentului au tendința să se prăbușească. Prosperitatea citadină dispare în cele mai multe centre urbane din Apus, sub impactul încheștărilor militare și al dezagregării economice¹⁵. În secolul al V-lea devine foarte pregnant dezechilibrul economico-social dintre cele două Imperii romane. Orientul dobândește supremația economică. Marile centre industriale și comerciale subsistă ca stabile în Orient. Diferențierea socio-economică între cele două Imperii se adâncește progresiv.

Armata și conflictele militare

Armata romană este profund restructurată. Sunt continuate, de fapt considerabil adâncite, dezvoltate la nivelul unor noi exigențe, profund diferite de cele anterioare, reformele întreprinse în secolul al III-lea d.C. Mutații radicale afectează toate dimensiunile forțelor militare: efectivele lor, sensibil sporite, amplasarea geografică, structura internă, armamentul, caracterul etnic al oștenilor. *Armata Dominatului și a celor două Imperii, născute în 395 d.C., nu mai seamănă în nici un fel cu aceea a primelor veacuri ale statului roman imperial.* Vocația profesionistă a armatei se accentuează. Ea constituie acum o veritabilă categorie socială, distinctă de altele. Impactul politic al militărilor, pregnant încă în secolul al III-lea, subsistă, chiar sporește. Uzurpările, loviturile de stat sunt adesea opera comandanților militari și a soldaților acestora. Funcționarii civili, îndeosebi palatinii, curtenii țin frecvent intrigi tenebroase și cel mult sprijină anumite urzeli ale comandanților militari. Ei contribuie la dizgrațierea unor generali competenți, ca Stilicho și Aetius. Dar nu prea pot „monta” direct lovituri de stat și mai ales uzurpări. Reformele militare au fost inaugurate de către Dioclețian. Dar adevărata armată a Dominatului a luat naștere sub Constantin și urmașii lui. Totuși mutațiile operate de „dinastiile” constantiniană, valentiniană și theodosiană nu ar fi fost posibile, dacă nu le-ar fi precedat inovațiile relevante ale tetrarhilor. Dioclețian a operat modificări profunde ale dispozitivului militar, augmentarea efectivelor, care pun în mișcare o armată formată din aproape de 450.000 de soldați. Constantin și alții vor schimba total dimensiunile fundamentale ale forțelor militare romane.

Sub tetrarhie, efectivele militare au crescut cu 25 până la 50% față de cele ale sfârșitului Principatului. Numărul legiunilor a sporit de la 39 la 60, însă personalul militar al unei legiuni a fost diminuat. Trupele auxiliare au ajuns mai puțin numeroase, deoarece multe unități ajutoare au devenit legiuni. A crescut importanța cavaleriei, dezvoltate încă de Gallienus și de Aurelian. Recruii proveneau prin excelență din mediile sociale rurale, mai ales din Balcani și din zonele celto-romane. S-a recurs substanțial la fiii de militari, la cei născuți în tabere soldățești, la *ex castris*. Tetrarhii au apelat numai pe scară redusă la înrolări de Barbari. Încă Probus acordase legionarilor și călăreșilor de la frontiere loturi agricole în calitate de coloni și cu obligația ca fiii lor să rămână tot soldați-agricultori. Iau naștere autentice miliții teritoriale. Acest segment al forțelor militare se dezvoltă sub Dioclețian, deși prestațiile sale combatante sunt foarte modeste. Proprietarii

funcționari erau obligați să furnizeze armatei recruți ori sume de bani necesare angajării unui mercenar. În cursul secolului al IV-lea d.C. se constituie astfel un impozit special, „aurul recrutării”, *aurum tironicum*, sortit să împovăreze și mai mult fiscalitatea. Totodată Dioclețian renunță la marile comandamente unice, precum cel al cavaleriei, din secolul al III-lea d.C., generatoare de uzurpări. Cum separarea între gestionarea militară și cea civilă a provinciilor se profila, dar nu se desăvârșise, în mod normal trupele din fiecare provincie erau comandate de guvernator. Căci, în fiecare provincie, se încartiruiau de regulă două legiuni. Când însă un sector provincial este vizat de un pericol militar important, toate trupele din perimetrul respectiv trec sub comanda unui general de rang ecvestru, „duce”, *dux*, sau „prepus” (al soldaților, *praepositus*, general al trupelor locale și al detașamentelor-vexilații, aduse din alte provincii). Forțele de pe *limes*, compuse din *cohortales*, infanteriști, și *alares*, călăreți, sunt comandate îndeosebi de către „duci”. Se pare că Dioclețian a atribuit fiecărui tetrarh un puternic corp de armată mobil, destinat să-l însoțească pe acesta în campaniile militare. Acest corp operațional, alcătuit din infanteriști, pretorienii detașați din garnizoana lor de la Roma, călăreți, constituie un fel de gardă imperială lărgită, embrion al viitoarei armate mobile din interior, *comitatus*, adică forța care îl însoțea pe suveran. El se află sub comanda directă a tetrarhului și va fi amplificat și restructurat sub Constantin. Concomitent Dioclețian a ameliorat dotarea militarilor în armament, uniforme, îmbunătățite, intendență. *Limes*-ul a fost substanțial întărit. Au fost pretutindeni (pe graniță) construite forturi puternice, *castella*. Căci Dioclețian nu își propunea reluarea expansionismului traianic, ci o strategie defensivă suplă, flexibilă. În acest mod el a putut performa și realiza succese militare semnificative.

Constantin cel Mare a trecut la o restructurare radicală a armatei. Nu numai că a suprimat, în totalitatea sa, corpul pretorienilor, dar a modificat amplasarea și misiunile forțelor militare obișnuite. Îndeobște efectivul unei legiuni a fost redus la 1.000 de oameni, în condițiile măririi celor globale, până la 500.000 de soldați. Acest *dominus* a limitat sensibil efectivele soldaților angajați pe *limes*, calificați acum ca „frontalieri”, *ripenses*, ulterior denumiți *limitanei*. De fapt se pare că o parte dintre forțele de elită ale lui Constantin provin, la origine, din trupele frontaliere. În orice caz, acest împărat a modificat fundamental raportul dintre forțele militare de la graniță și cele din interior. El a pus accentul pe trupele mobile din interior, pe așa-numiți *comitatenses*, militari încartiruiți în garnizoane din interiorul Imperiului și aflați la dispoziția împăratului. Sunt atestați printr-o hotărâre a monarhului din 325 d.C., dar consemnați deja într-o inscripție din 311 d.C. (*I.L.S.*, 664). *Comitatenses* slujeau 20 de ani și erau substanțial retribuiți. Zosim i-a reproșat lui Constantin că astfel slăbise apărarea fruntariilor (2, 34). Însă, în realitate, incursiunile barbare, care pătrundeau adânc în Imperiu, trebuiau stopate din interior. Gradul de centurion a dispărut în armata romană, fiind înlocuit de altele. Separarea comandamentelor militare de funcțiile civile a fost desăvârșită. Am relevat mai sus acest fenomen. În ansamblu, armata este recrutată printre coloni, barbari „federali”, înrolați pe triburi întregi sau deportați în interiorul Imperiului. Ca și printre fiii de veterani (*Cod. Th.*, 7, 22, 1). Se pun astfel temeliile barbarizării armatei. Comandamentul superior al forțelor militare este reorganizat. El revine unor „magiștri ai soldaților”, *magistri militum*, dintre care unul este „magistrul infanteriștilor”, *magister peditum*, și celălalt „magistrul călăreților”, *magister equitum*, aflați sub comanda directă a împăratului. *Dominus* dispune de o nouă gardă, de așa-numite „scholi palatine”, *scholae palatinae*, subordonate magistrului oficiilor și alcătuite mai cu seamă din

Barbari. Li se suprapunea corpul ofițerilor de elită, adevărat stat major, mai sus consemnat și compus din „protectori“ (ai împăratului), *protectores*, cărora, datorită legăturii cu împăratul, li s-a adăugat epitetul de „domestici“, deci *protectores domestici*, comandanți, de la mijlocul secolului al IV-lea, de un „comite al domesticilor“, *comes domesticorum*. Au fost și ei distribuiți în *scholae* și, din rândurile lor, se recrutau ofițerii legiunilor și vexilațiilor auxiliare, adică tribunii. Pe de altă parte, anumiți militari barbari din *scholae palatinae* au devenit ulterior mari comandanți militari ai Imperiului. Reformele lui Constantin au fost „perfecționate“ de succesorii lui. Valens a privilegiat recrutarea cetățenilor. Nu dispăruse complet voluntariatul și nici ereditatea statutului militar. Presiunile fiscale obligau proprietarii funciari să livreze soldați (*Cod. Th.*, 7, 13, 7). Pe de altă parte, se potențează tendința de a barbariza armata romană. „Federații“ Barbari sunt înrolați masiv în forțele militare romane. Îndeosebi după dezastrul de la Adrianopol, din 378, se recrutează în armata romană Barbari instalați în Imperiu, franci, alamani, sarmați și goți, comandanți de căpeteniile lor, convertite în autentici condotieri. Anumiți Barbari nu sunt acceptați pe teritoriile Imperiului decât dacă furnizează recruți. De altfel, am constatat că, doar cu aprobarea moșierului, colonii romani ajung să se poată înrola. Cetățenii romani pierd gustul și capacitatea de a efectua serviciul militar, iar Barbarii, care deprinseseră toate secretele tacticii militare romane, se vădesc a fi ostași performanți. Pe frontiere se află *limitanei*. În interior sivesc *comitatenses*, din rândurile cărora se recrutează trupele de elită, *palatini*. În vârful ierarhiei se situează garda imperială, *scholae*, pendinte de persoana împăratului. Numărul magiștrilor soldaților crește simțitor. Acelor *magistri peditum* și *equitum*, creați de Constantin, li se adaugă „comiți ai lucrului (problemei) militar“, *comites rei militaris*, „magistrii ambeilor armate“ (cavalerie și infanterie), *magistri utriusque militiae*, și alți *magistri*. Mai mult de trei sferturi sunt de origine barbară. Întreținerea armatei necesită un numeros personal militar-administrativ. Soldele sunt achitate în natură, în rații, sau în bani (retribuția calificată drept *stipendium*), la care se adaugă donativele. Ofițerii și subofițerii comit adesea fraude.

Barbarizarea armatei se reliefează mai cu seamă ca opera lui Theodosius II. Chiar dacă mai numără generali de origine romană, ca Timasius și Promotus, Theodosius recurge îndeosebi la militari barbari, ca francii Bauto, Ricomer, Teutomer, ca iberul Bacurius și gotul Gainas. Numeroase seminții barbare, unele neînvinsse, se instalează pe teritoriile Imperiului. Multă vreme locuitorilor creștini ai Imperiului le-a repugnat serviciul militar. Flavius Vegetius Renatus, sub Theodosius, în breviarul său, *Epitoma rei militaris*, reprobă degradarea legiunilor și recomandă intensificarea înrolărilor de rurali, care, deși el nu o recunoaște, erau mai cu seamă Barbari (1, 3; 2, 3). Armamentul, tehnologia armelor de luptă sunt sensibil ameliorate. Procesul barbarizării cadrelor ofițerești și soldaților se accelerează în secolul al V-lea d.C., îndeosebi în Occident. De altfel, așa-numitele invazii barbare sunt adesea insurecții ale aliaților militari germanici, sarmatici, mongolici etc. ai Imperiilor ori chiar răscoale ale forțelor regulate, alcătuite preponderent din Barbari. Asedierea Imperiului de către perși și populații din *Barbaricum*, încetinită după 297 d.C., se intensifică, în stadii acute, înainte de 378 și îndeosebi după 401 și 412 d.C. Am consemnat instalarea substanțială de formațiuni prestatale ori chiar statale în perimetrul Imperiului roman occidental. *Limes-ul* practic a dispărut.

Am menționat mai sus cum s-a desfășurat, în mod concret, asaltarea străină, în special barbară, a Imperiului și Imperiilor. Până la moartea lui Shapur II, foarte puternică s-a dovedit presiunea exercitată de perși. Francii, alamanii, populațiile gotice, vandalii au asaltat Occidentul roman. Semnțiile germanice alcătuiau un ecran între romanitate și lumea stepelor, care nu mai era scito-iraniană: a fost împinsă spre sud de migrația turco-mongolică, de o amplitudine pluriseculară. Hunii nu au constituit decât avangarda acestei masive invazii a Europei. Încât germanicii, prin diverse mijloace, au forțat frontierele Imperiilor, mai ales a celui occidental, și au pus în cauză sistemul defensiv roman, credința în eternitatea statului roman și perenitatea civilizației de tip clasic. Atacul hun masiv a pus capăt statului ostrogot al lui Ermanaric, din Ucraina actuală. Ostrogoții și vizigoții, mai apropiați de Imperiu, de care îi lega un *foedus*, datând din 332, au fost mânaiți spre Imperiu. Vizigoții lui Frithigern au cerut azil în Imperiu, unde revoltați au repurtat victoria de la Adrianopol și tratatul din 382, care le-a îngăduit implantarea la sud de Dunăre. Germanii și hunii au dislocat ulterior Imperiul roman occidental¹⁶.

Viața cotidiană și privată

Trei fenomene de importanță cardinală au marcat în profuzime viața cotidiană și privată a Dominatului secolelor al IV-lea și al V-lea d.C. Ne referim în primul rând la redresarea Imperiului, a economiei lui, a vieții municipale, sub impactul noilor structuri politice și al unui climat mental transfigurat. În al doilea rând trebuie luat în considerație triumful creștinismului, care a acționat pregnant asupra modului de trai al romanilor, în locuințele lor și în afara acestora. În al treilea rând ne gândim la dezastrele politico-militare din secolul al V-lea d.C., când Roma este cucerită și jefuită de Barbari de trei ori. După care a urmat înglobarea Orașului în regatul ostrogot. Desigur, cum am relevat în alt subcapitol, locuitorii Romei și ai diverselor zone ale Imperiului roman occidental se obișnuiseră cu invaziile și cu noile state barbare. Cu toate acestea – și deși ei încercau să-și conserve cutumele, vechile deprinderi cotidiene și private – existența lor a fost simțitor stânenită, în secolul al V-lea d.C.

Diversele categorii sociale, urbane și rurale, își păstrează, practic până în 529 d.C., ritmul tradițional de existență cotidiană și privată. Persistă, deși reprobă de mulți Părinți ai Bisericii, gustul pentru divertismente, pentru spectacole și jocuri, preluat de foarte mulți creștini. De fapt, subsistă vechile cutume ce ritmău viața zilnică a romanilor. Desigur dispar până la urmă unele desfătări ale orașelor și obiceiuri țărănești ancestrale. Dispar însă lăsând urme puternice în viața oamenilor epocilor posterioare antichității. Fără îndoială, se destrămaseră, de mult timp, anumite obiceiuri pendinte de viața politică liberă a forurilor republicane. Cu toate acestea romanilor le place în continuare să frecventeze tribunalele, să converseze îndelung între ei, să apeleze la acel „dolce far niente” mai sus consemnat. El este chiar încurajat de strategia intervenționistă în favoarea celor nevoiași, utilizată de Dominat. Mult timp se conservă percepția statului providențialist, „subvenționist”, care trebuie mereu „să dea”. Oare în vremurile noastre nu se întâmplă ca atâția oameni să vrea să li „se dea”, și nu „să facă ceva”? Evergetismul continuă să se manifeste în secolul al IV-lea d.C. Notabilitățile, chiar atunci când preconizează un cod puritanist în familiile lor, unde persistă totuși banchetele somptuoase, împart cu generozitate desfătărilor vieții urbane celor inferiori lor, din punct de vedere

social. Se menține mult timp și tolerarea nudului în societatea romană. Indubitabil, își face loc o teamă față de anumite plăceri, față de homosexualitate și, în grupuri limitate, fanatizate, chiar față de heterosexualitate. Nu este mai puțin adevărat că „înghețarea ereditară” a condiției sociale, pietrificarea societății, apasă asupra ritmului existențial al romanilor. Numeroși cetățeni romani nu visau decât să emigreze, nu din Imperiu, ci din propriul statut social. Fiscalitatea copleșitoare împovăra de asemenea atât viața cotidiană, cât și pe cea privată a cetățenilor. Structurile mentale ale Dominatului și progresele creștinismului impun însă cultul disciplinei. Ea nu este ușor de respectat. Îndeosebi în casele mai puțin înstărite nu pot fi ușor controlați sclavii și femeile. În afara familiei, continuă să se amplifice în schimb solidarități de toate tipurile. Pe de altă parte, se preconizează norme morale riguroase. Creștinii practică, în aparență, o morală austeră. Neîndoielnic, nu puțini erau cei care, după creștinizarea Imperiului și chiar înainte de producerea acestui fenomen, încalcă normele de conduită prescrise de Biserică. Deși creștinismul lansează o autentică „revoluție sexuală”. Se preconizau virginitatea, văduvia celibatară, abținerea în afara căsătoriei. Trupul omenesc începe să se convertească în sursă de anxietate.

Cei mai mulți *potentes*, oamenii foarte bogați, nu erau supuși servituților prescrise de statutul social. Mulți acceptau însă constrângerile religios-morale, dictate de fervoarea creștină: și le autoimpuneau cu pasiune. Chiar unii păgâni, ca însuși împăratul Iulian, animați de o ardență opusă, recurgeau la o austeritate morală voluntară. Disjunția între *honestiores* și *humiliores* opera pregnant în societate, inclusiv în viața cotidiană și privată. Altfel decât cei mai mulți locuitori ai statului roman își duceau existența *honestiores* sau *potentes*, eventual definiți și drept „mai puternici”, *potentiores*. Acești *potentes* apar rar în foruri și preferă să trăiască în palatele lor, luxuriant împodobite cu mozaicuri sofisticate, sau în conace. Cum remarcă Peter Brown, palatele și conacele, de unde ei domină orașele și satele, nu funcționează ca adăposturi retrase, ci drept foruri private. Încăperile rezervate femeilor sunt mărginite de săli vaste, menite primirilor de ceremonie. Comportă adesea la un capăt o absidă, în care au loc ospețe intime. Ele sunt rezervate inițiaților care monitorizează orașele. Capodoperele sculpturii clasice sunt adesea mutate din foruri în vastele curți interioare și la intrările palatelor opulente. Indiferent de opțiunile lor religioase, opulenții sunt animați de o reală apetență pentru cultura clasică. Deși nu prea au răgazul să citească opere literare ample. Mai ales în secolul al V-lea d.C., ei trebuie să-și apere de năvălitorii barbari, ca și de tâlhari sau de rebeli sociali ori de etnico-secesioniști, conacele, împreună cu șerbii și țărani mici proprietari, de care îi leagă o solidaritate strânsă. Emerge o nouă vestimentație. Nu ne referim exclusiv la uniforme impuse de autorități. Veșmântul uniformizat al Republicii și Principatului, toga – desigur, mai elegantă pentru unii – este înlocuită cu haine închipuite în funcție de anumite diferențieri ierarhice. Această nouă vestimentație se întinde de la roba de mătase unduitoare a clarissimilor și de la hainele slujitorilor Imperiului, abundente în broderii, la tunica simplă a episcopilor creștini. Îndeobște veșmintele sunt greoaie și foarte ajustate pe corp, împodobite astfel încât să ilustreze rangul social. Orașele Imperiului, cândva oglindă sculptoară și autonomă a energiilor locale, se orientează către statutul de microcosmos al ordinii statale. Cu toate că ele nu își pierd total autonomia. Populațiile urbane reclaman în continuare jocuri, spectacole, festinuri colective. Firește, texte relativ recent descoperite ale Fericitului Augustin, reliefează degradarea progresivă a echilibrului socio-instituțional din Africa romană, în pragul invaziei vandale. Dar, cum am semnalat anterior, Antiochia își păstrase splendorile, iar Alexandria numărase 300.000 de locuitori, aproape cât Roma (Amm., 22, 16, 7).

Populația urbană, chiar creștinată, nu renunța ușor, prin urmare, la vechiul stil de viață și la aspectele exterioare ale orașelor. Cum reliefează același Peter Brown, orașenii voiau stăruitor să se conserve uriașele terme – băi publice, circul, teatrul, ceremoniile tradiționale. Împărații creștini sunt obligați să păstreze, să amelioreze celebrul hipodrom de la Constantinopol. Chiar în secolul al V-lea d.C. locuitorii anumitor centre urbane, râvnite de Barbari, ca Treveri, Cartagina și Roma, erau convinși că îndeplinirea constantă a jocurilor solemne de la circ avea capacitatea de a chezași, datorită misteroaselor puteri oculte, pe care le comportau, supraviețuirea orașelor. Permanența moravurilor tradiționale neliniștește pe Părinții Bisericii. Înainte de creștinarea Imperiului, prevalase, în comunitățile creștine, antinomia între morala lor și cea păgână. Părinții Bisericii sunt obligați să constate că nu se ajunsese, prin conversiunea lumii romane, la abandonarea vechilor cutume, a modalităților consacrate de a gândi lumea. De altfel, ei renunță la refuzarea lumii tradiționale, căreia vor acum doar să-i insuflă virtuți specifice creștinismului. Utilizează pârghiile unei legislații adecvate, unei pedagogii congruente, spre a transforma codurile de conduită ale omului public, spre a înculca austeritatea compensată de trăiri interioare efervescente. Căpeteniile Bisericii luptă din greu ca să întemeieze ceea ce Peter Brown definește ca un nou „spațiu public“, în rândurile creștinilor, fundat pe celibatul practicat de exponenții principali ai noii religii. Acest celibat adoptă forma abstenenței sexuale, însușite îndeobște la o vârstă matură de oamenii căsătoriți. El este impus preoților care depășesc vârsta de treizeci de ani și devine norma eclesiastilor orașeni de condiție medie. Celibatul se transformă în semnul unei categorii de persoane aflate în centrul vieții publice a Bisericii, întrucât cei ce îl practică se sustrag unei activități considerate ca factor intim din viața laicului obișnuit. Origene îl compară pe omul căsătorit cu lemnul solid, dar sterp, în jurul căruia se încolăcește via bogată a Bisericii. Desigur, celibatul este cu totul insolit printre oamenii publici romani. Fericitul Augustin declară că propriul său celibat este dificil de suportat. Mentalul colectiv tradițional era greu de clintit. Totuși acești celibatari promovaseră doctrina păcatului. Moravurile disolute și concepții religioase dizidente pot fi judecate de cler și considerate păcate, aspru pedepsite, până la excluderea din comunitățile creștine. Ia naștere pocăința publică. Excomunicarea, pronunțată de Biserică, determină excluderea publică de la împărtășanie și reclama, pentru iertare, penitența în public. Împărtășania se convertește într-o ceremonie publică spectaculoasă. Păcătoșii, îmbrăcați mult mai modest decât le permitea averea lor, așteptau în fața mulțimii gestul de iertare al episcopului.

Anumite familii clarissime posedau domenii foarte întinse. Cum de fapt am remarcat în alte subcapitole, proprietatea privată latifundiară atinge apogeul său în secolul al IV-lea d.C., mai ales în Occident și în Egipt, unde se dezvoltă în detrimentul domeniului public. Pretutindeni categoriilor tradiționale de mari proprietari de pământ – senatori romani, italici imigranți, notabili indigeni – se adaugă înalții funcționari imperiali, care alcătuiesc o „aristocrație“ rurală influentă, în special în Gallii, unde adaugă prestigiului clarissimatului o putere economică relevantă. Oprimați de fiscalitatea exorbitantă, micii proprietari cedează vecinilor latifundiați ogoare ale lor. Familia Valeriilor, clarissimi ai Italiei, posedă domenii întinse în sudul Italiei, în Sicilia, Hispanii, Britannia, Africa proconsulară, Numidia, Mauretania. În vreme ce Ausonii erau mari proprietari în Gallii, iar Symmachii aveau domenii funciare în Italia și în Mauretania. Sfânta Melania,

creștină ferventă, și Pinarius erau moșieri în Italia, Sicilia, Africa, pe când Paulinus din Pella deținea latifundii în Gallii și în Grecia. Latifundiarii nu puteau administra amplele lor domenii decât prin intermediul intendenților. Pauperizarea unei mari părți a populației sporise simțitor, în ciuda intervenționismului și evergetismului local. Peter Brown a reliefat că, în mentalul curialilor, modelul parității, vehiculat în secolul al II-lea d.C., este înlăturat de cel al ambiției. Curialii, adesea de asemenea strămtorași, se concentrează asupra vieții lor private, patronarii propriilor clienți, acaparării de noi venituri și tind să negligeze evergetismul. Biserica ocrotea numai limitat anumiți nevoiași, cărora le acorda caritate, „pomana”, și le sancționa gândurile păcătoase. „Pomana” este închipuită ca un epifenomen al relației lui Dumnezeu cu oamenii păcătoși. Episcopii stăruiau asupra faptului că fiecare membru al comunității creștine, oricât de bogat și de important, este un păcătos și că „pomana” acordată săracilor este bine venită. Sub ușile bisericilor, în porticurile adiacente, vegetează nenumărați săraci-păcătoși, care au nevoie zilnic de iertarea cerească. Dar majoritatea celor impilați trebuie să apeleze la patronare de către *potentes*. În pofida legilor promovate de Valentinian și de Theodosius, se dezvoltă, după 360 d.C., patronarea anumitor sate întregi. În Occident și în Egipt această patronare de colectivități se intensifică, mai cu seamă în secolul al V-lea d.C. Când, cum am notat mai sus, țăranii au tendința să se solidarizeze cu *potentes* stăpâni de *uillae*, de conace fortificate, împotriva năvălitorilor, autorităților imperiale și chiar a orașelor învecinate. Romanizarea se orientează acum spre ruralizare; proliferează târgurile din jurul „vilelor” (în franceză *uilla* va da naștere la „ville”, oraș) și forme de economic autarhică. Firește, „patronajul”, *patrocinium*, inclusiv cel al satelor, *patrocinium uicorum*, nu se acorda gratuit. Cei patronați, clienți de tip nou, îl recompensau cu daruri în bani, cu prestări în muncă, cu pierderea propriei independențe. Emerge și un *patrocinium* militar, exercitat de mari comandanți, de ofițeri și subofițeri asupra sătenilor din împrejurimi. Săteanul, hărțuit de curiali și de funcționarii statului, se pune sub protecția unui militar, răsplătit prin cadouri și diverse sume de bani. Cu siguranță, patronii deturmează spre profit personal o parte din autoritatea de care dispun. Ei ocrotesc pe țăranii care fug de pe pământurile lor, chiar colonii, împotriva marilor proprietari, dacă nu sunt ei înșiși latifundiari. Patronii răspund de ocrotiții lor, care îi plătesc. „Patronajul” individual și colectiv aduce grave prejudicii statului imperial, orașelor, ai căror curiali nu mai pot percepe anumite impozite (sunt nevoiți să le plătească din veniturile proprii), chiar ocrotiților, întrucât mulți patroni abuzează de calitatea lor. Sub Theodosius și fiii săi aceste prejudicii se agravează, dat fiind că *potentes* își sporiseră influența asupra statului. Totuși, în 415 d.C., o „constituție” situează definitiv colonii sub responsabilitatea fiscală a proprietarilor de pământ.

Așadar „patronajul” emerge ca o consecință a evaziunii sociale. Fiscalitatea excesivă, blocarea ereditară a statutului socio-profesional, devenite insuportabile, stimulează forțele centrifugale ale Imperiului. Exasperați, cetățenii săraci ori pauperizați caută refugiu unde îl pot afla. În primul rând, cum am mai arătat, în Biserică, în condiția de cleric ori de călugăr, eventual de anahoret. Pe lângă cei ce le aleg din sinceră vocație, le îmbrățișează și inși dornici să evadeze din condiția lor împovărată. Iau naștere insurecții sociale, adesea de asemenea antiromane. Câteodată ele asumă și o conotație religioasă. Refuzul veacului, erezia, destul de răspândită, se conjugă adesea cu revolta socială, cu aspirații separatiste, secesioniste. Texte ale vremii explică uzurpările puterii imperiale prin nemulțumirea provocată de strategia economică și fiscală a statului imperial. Violența generată de oprirea celor nevoiași devine endemică în provinciile orientale, însă și în Occident. Pirateria renaște pe coastele Asiei Mici, în special în Isauria, care furnizează atât soldați eficienți, cât și pirați cutezători. Mulți aleg calea tâlhăriei din pasiune.

Dar mai mulți sunt cei motivați din punct de vedere social și „național”. Galliile continuă să fie agitate de revolta bagauzilor, care se prelungește până la mijlocul veacului al V-lea d.C. Pe lângă criminali și dezertori din armată, aderă la mișcarea acestor „rătăcitori”, *uagi*, și alții. Termenii care îi desemnează sunt elocvenți. Mărturiile timpului se referă la „plugari” și la „păstori”, *aratores* și *pastores*. Încât bagauzii nu sunt atât coloni, cât mici proprietari de pământ ruinați, hotărâți să nu își slujească creditorii, ca și foști lucrători agricoli salariați. Bagauzii au operat îndeosebi în centrul și nord-estul Galliilor. Mișcarea lor trebuie pusă în legătură și cu fenomenul renașterii celtice, pregnantă mai ales în Britannia. Să observăm că în Dacia traiană, după retragerea efectuată de Aurelian, nu se produsese nici o renaștere dacică. Însă acolo Imperiul, încă neîmpovărat socialmente, lăsase o bună amintire. Tălăhăria emerge și în Italia, unde masivul Apenninilor devine o regiune nesigură, adăpost al briganzilor. În diverse zone ale Imperiului, revoltații se unesc chiar cu Barbarii, dând astfel curs orientărilor antiromane. Barbarul este sărac, însă mândru și străin de orice fiscalitate exorbitantă. Tema preferării Barbarilor apare în discursul lui Themistios, în homeliile Părinților Bisericii. În secolul al V-lea, Salvianus, preot roman din Gallii, incriminează Imperiul și elogiaza virtuțile Barbarilor. Chiar în vremea dezastrului de la Adrianopol, asocierea cu Barbarii este atestată în Pannonii, Moesii, Tracia. Minerii din Balcani sprijină pe năvălitorii germanici (Amm., 31, 6, 6). Fără îndoială, cazurile de trădare a Imperiului nu sunt excesiv de numeroase. Totuși curiali din Siria, coplesii de impozite și „liturgii”, ca și negustori din Nisibis, precum un anumit Antoninus, se refugiază la perși; acționează ca transfugi împotriva Romei. Mai complex este cazul unor mișcări contestatate din Africa romană. Aici se revoltă caizi locali, ca Firmus, sub Valentinian, și aspiră la separarea de un Imperiu considerat injust și împovărat. Pe lângă aceasta, se declanșează sediunea așa-numiților circumcelioni, *circumcelliones*, călugări vagabonzi, rătăcitori, susținuți de populații locale. De fapt, în provinciile africane băntuia de multă vreme o nesiguranță cronică. Domeniile latifundiarilor și chiar cetățile trăiau sub amenințarea aproape permanentă a nomazilor deșertului și a unor nesupuși adăpostiți în munții provinciilor. Rezistența la romanizare, împotrivirea față de statul imperial deveneau relativ puternice. Circumcelionii, monahii vagabonzi, recrutează adepți ai rebeliunilor, lucrători agricoli și desigur tălhari. Grupurile de lucrători agricoli migrau anual din domeniu în domeniu, în vremea recoltelor, suscitând grave probleme de poliție interioară. Pe de altă parte, în Africa romană se răspândise schisma donatistă teologică în jurul botezului și relațiilor cu Biserica Romei. Donatiștii considerau că nu era valid botezul acordat de un episcop nedemn, din punct de vedere moral-religios. Numeroși episcopi și un segment relevant din populație aderă la donatism. Sărăcimea satelor și antiromanii au aflat în donatism, combătut de Constanțiu II, însă reanimat sub Iulian, un mijloc eficace de contestare socială și națională, îndreptată mai cu seamă împotriva marilor latifundiați. S-a realizat o alianță între contestarea religioasă, cea socială și cea antiromană. Circumcelionii s-au așezat în fruntea unei mișcări însuflețite de ideile vane ale dreptății sociale. Adesea căpeteniile rebelilor se recrutasu din medii indigene, „berbere”, ostile civilizației romane. Paul Petit a asemuit această mișcare cu bandele justițiare ale lui Mandrin din Franța secolului al XVIII-lea. Circumcelionii eliberează cu forța sclavi, maltratează pe stăpânii lor, ard registrele creditorilor, iau partea săracilor și indigenilor neromanizați. Mărturii creștine, oferite de Fericitul Augustin și de Optatus din Milevum, dau seama de obiectivele sociale, justițiare, ale circumcelionilor. Circumcelionii, a căror răscoală a fost de lungă durată, au sprijinit nu numai pe Firmus, ci, începând din 397, și pe maurul rebel Gildo. De altfel și în alte părți ale Imperiului se agit monahi înfometăți, devorăți de intense trăiri interioare, de o febră spirituală violentă. Ei constată că modul de viață tradițional nu se schimbase

fundamental, că mutația mentalităților era prea lentă. Ei părăsesc deșertul, unde se retrăseseră ca anahoreți, predică în orașe împotriva moravurilor laxiste, împotriva in justiției sociale. Distrug cu fervoare așezăminte religioase iudaice ori păgâne, tulbură o ordine statală, detestată de ei. Ceea ce explică măsurile lui Theodosius I, din 390, însă abolite în 392, care interziceau monahilor și anahoreților deșertului accesul încă somptuoaselor orașe imperiale.

Vechile forme de microsolidaritate socială subsistă, însă fie statizate, fie riguros controlate de funcționarii imperiali ori de mediile sociale ale clarissimilor. În jurul lui Iulian s-a constituit un puternic cerc, *circulus*, cultural-politic-religios, care îi va venera memoria. La curțile lui Grațian, Theodosius și Honorius emerg cercuri cultural-politice fervente, dirijate de un Ausonius sau de un Ambrosius. Asemenea cercuri trebuie să fi emers și la curțile de la Ravenna și Constantinopol. Foarte activ se va manifesta, sub Theodoric, un cerc patriotic roman, dirijat de Symmachus, de Boethius și de un Nicomachus Flavianus, fiul învinsului de la râul Frigidus. În acest cerc se conjugau un creștinism „soft”, năzuința spre restaurarea Imperiului roman și valorificarea intensivă a culturii profane tradiționale. În modalități adaptate dirigismul totalitar al Dominatului rezistă și chiar se dezvoltă colegiile. *Colegiile se transformaseră în corporații, în adevărate gilde sau bresle, în „consorții”, consortia.*

Înă din vremea Severilor și mai ales sub Aurelian se manifestase pregnant tendința înregimentării membrilor colegiilor, definiți drept *collegiati* sau *corporati*. În timpul Dominatului, colegiile se convertesc în corporații profesionale riguros structurate și permanent controlate de birocrăția imperială. Lista „colegiaților” este afișată în curiile municipale. Într-un orașel din Italia meridională, lista acestor *collegiati* se afla pe aceeași piatră cu aceea a curialilor (C.I.L., 9, 2998 = I.L.S., 6112 b). Anumite colegii corporative dobândesc un mare număr de privilegii. Ghidele importante pentru stat, precum cea a brutarilor, capătă monopolul fabricării și vânzării pâinii în marile orașe. Brutarii sunt sluiți de un personal numeros, format îndeosebi de sclavi. Nu numai că fiii de brutari sunt obligați să practice meseria părinților, dar bunurile lor sunt blocate. Ele nu pot fi vândute sau înstrăinate în nici un fel. Pentru ca un cetățean să fie înscris pe lista brutarilor, el trebuie să posedă o avere socotită suficientă de frunțașii corporației, în diverse centre urbane, și de prefectul Romei, în Capitală. Valentinian I reglementase minuțios cadrele de organizare ale „consorțiilor”. Negustorii de carne de porc, *suarii*, primesc carnea livrată, sub formă de impozit, de crescătorii de animale, precum și amfore de vin, furnizate de „visteria vinului”, *arca uinaria*, numai sub controlul birourilor prefectului Romei. Nu se lasă corporațiilor marje libere de manevră, încât creativitatea socio-economică a fostelor colegii, cândva foarte dinamice, nu mai este performantă¹⁷.

Eșecul păgânismului

Fenomenul cel mai relevant al Dominatului îl constituie triumful creștinismului. Creștinizarea Imperiului și apoi Imperiilor a ilustrat de asemenea eșecul decisiv al păgânismului, al cultelor politeiste tradiționale și al tentativelor de a le reorganiza, unifica, sub egida unui monoteism relativizat. Creștinismul alcătuiește cea mai prețioasă moștenire lăsată timpurilor istorice posterioare de către Dominat, de civilizația antică în general. Avem în vedere în primul rând Roma și forțele ilustrate de ea.

Chiar anticreștinul înveterat care a fost Dioclețian, în cadrul unor eforturi stranie, firește sortite eșecului, de a impune latina ca limbă oficială unică a Imperiului, de a-l romaniza integral, a oprit emisiunile monetare care foloseau legende grecești pe piesele respective, inclusiv pe cele de la Alexandria. Nu se mai bat monede decât având legende în limba latină. Pentru el civilizația antică trebuia să ființeze numai ca Roma. Dar această Romă va transmite posterității în primul rând creștinismul. De altfel, cum am remarcat mai sus, sub Iulian păgânii nu se definesc ca romani, ci drept eleni, în opoziție cu galileenii, cum îi califică pe creștini. Victoria creștinismului, analizată de noi anterior, se datorează și incapacității cultelor necreștine de a rezista, de a se adapta noilor condiții istorice, unui climat mental într-o evoluție lentă, dar ineluctabilă, spre noi metavalori și valori.

Păgânismul, încă puternic în secolul al IV-lea d.C., pare inițial să se dezvolte în cadrul dimensiunilor care îl caracterizaseră înainte de 284 d.C. Adică la nivelul „exploziei” cultelor soteriologice, de sorginte greco-orientală, care nu excludea deloc persistența religiilor străvechi. Nu numai „populare”, rustice, dar și ale zeilor Olimpului, Iupiter-Zeus și secondaților lui. În orice caz de acest fenomen de interferențe complexe, de sofisticate sincretisme, de alianțe uneori alambicate dau seama de conduita și strategia religioasă practicate de tetrarhi, în special de Dioclețian. Inițiatorul și cărmuitorul tetrarhiei nu a agreat tendințele spre un relativ monoteism, ci, dimpotrivă, pare a fi privilegiat expansiunea politeismului. El a așezat întemeierea Dominatului sub ocrotirea zeităților capitoline. Temeliile tetrahiei au fost religioase. Sacralizarea Imperiului, investitura divină au acționat ca factori esențiali ai construcției Dominatului, zămislit de către Dioclețian. Ele își propuneau să asigure legitimitatea noii structuri politice. Ceea ce nu a exclus sincretisme cu religii ale salvării, prin excelență solare. Acestea nu știrbeau, în concepția lui Dioclețian, patronarea Imperiului de către Iupiter și de Hercule, fiul zeului suprem, divinitatea vitejiei, a integrității morale, dreptății menținute sau redresate în orice condiții.

Încă din 285 d.C. monedele traduc „jupiterismul” lui Dioclețian. Ele îl figurează pe Iupiter înmănând globul împăratului, sub egida factorului militar, apreciat ca indispensabil noii domnii. Legende monetare comportă „concordia soldaților”, *CONCORDIA MILITVM*, și „lealitatea soldaților”, *FIDES MILITVM*. Ca aproape toți contemporanii săi militari, Dioclețian era adept al cultului hărăzit „Soarelui”, *Sol*. Dar *Sol*, fiind unul singur, nu putea asigura o ierarhizare în cadrul colegiului auguștilor și apoi al tetrarhilor. Această misiune a fost „încredințată” zeităților capitoline. Preeminența revine lui Dioclețian, proclamat, cum am mai arătat, „Iovian”, *Iovius*, asistat de un cezar de asemenea „Iovian”, adică Galerius, pe când Maximian și cezarul lui, Constanțiu I ori Constantius Chlorus, sunt fiecare „Herculean”, *Herculius*. Riturile tradiționale sunt respectate, ca și divinația și arta haruspiciilor. W. Seston a decelat însă, în epifania tetrarhilor, valențe solare, chiar mithraice: referința la Lumina eternă, strălucitoare, *lux aeterna*, însoțitoare a împăraților, al căror creștet, pentru prima oară în istorie, apare scaldat de nimbul sacru. Cezarii erau amândoi adepți ai religiilor solare: Constantius Chlorus, monoteist al lui *Sol*, și Galerius, născut la marginea Daciei ca fiu al unei preotese a aceluiași zeu – Soare. Este posibil ca împăratul Galerius să fi fost mithraic convins. Iar în mediul roman, Mithra fusese asimilat „Soarelui Neînvins”. Dioclețian însuși îl adoptă ca al doilea zeu al său. Tetrarhii înfăptuiesc în 307, la Carnuntum, prima intervenție publică și oficială a unor împărați în favoarea mithraismului. Dioclețian, Galerius și Licinius restaurează aici o grotă a lui Mithra, proclamat ca „ocrotitor al

puterii lor", *fautor imperii sui* (I.L.S., 659). Cu toate acestea cultele solare și mithraismul, în progresele lor, sunt serios periclitate de alte două religii, creștinismul și maniheismul. Creștinii reprezentau deja, cum am arătat, o minoritate numeric semnificativă în interiorul Imperiului. Spiritele lucide ale timpului înțelegeau că viitorul era al Dreptei Credințe. Iar maniheismul înregistra dezvoltări agresive. Dioclețian a învederat inițial toleranță față de creștinism. Totuși creștinii recuzau nu doar cultul imperial propriu-zis, ca întotdeauna, dar și religia concomitent ioviano-heracleeană și solar-mithraică, închipuită de Dioclețian ca un cult de stat, sortit să asigure, prin rituri totodată politice și religioase, unitatea Imperiului. După opinia noastră, clamarea adeziunii tetraharilor față de mithraism a fost determinată parțial tocmai de intenția combaterii creștinismului. Tetraarii se sprijineau pe o religie de asemenea în expansiune, însă legată de convingerile personale ale împărașilor, ca și de teologia Dominatului lor. Prin actul de la Carnuntum Dioclețian a vrut, probabil, să-și încoroneze opera de reformare a religiilor Imperiului, în sensul joncțiunii dintre culte tradiționale și religii solar-mithraice, profund romanizate.

În 303, antagonismul dintre statul tetraharilor și creștinism se acutizase. Dioclețian a trecut la represiune, determinat, poate, de mai multe motive. În primul rând de presiunile exercitate asupra sa de către Galerius, păgân fanatizat. Deși, în 311, Galerius va promulga un edict de tolerare a creștinismului, firește prilejuit de o „Realpolitik“. S-au adăugat refuzul creștinilor, tot mai numeroși în armată, de a sacrifica, precum și incendierea palatului imperial din Nicomedia. Între 295 și 298, fuseseră martirizați, ca militari nesupuși, un centurion și doi recruți. Oricum creștinii cunoscuseră de oficialități și foarte numeroși în Nicomedia fuseseră imprudenți când ridicaseră o biserică chiar în fața palatului imperial. A contat, fără îndoială, și expansiunea unor învățături filosofice anticreștine, neoplatoniciene, care întreprindeau o virulentă propagandă anticreștină. Pe lângă ideile lui Porphyrios din Tyr, „scolarhul“ neoplatonismului, acționau, în direcția combaterii creștinismului, adepții gnozei, ermetismului, diverselor sincretisme sau funcționari ca Hierokles, *praeses* în Bithynia și deci la Nicomedia. Persecuțiile au început totuși cu reprimarea maniheismului. Un edict din 297 proscrisa maniheismul în Africa și în alte zone ca o religie nouă, necunoscută, nepermisă (*religio illicita*), care submina „vechea religie a zeilor nemuritori“.

Cu siguranță, vocația agresivă, vehement înnoitoare și încă relativ puțin difuzată a maniheismului îl transforma într-o țintă mai lesne de doborât decât creștinismul. Se adăuga faptul că maniheerii puteau fi considerați spioni ai perșilor lui Narses, în Egipt, în Africa etc. Dioclețian s-a întors după aceea împotriva creștinilor, ca să-și desăvârșească opera de remodelare a Imperiului. Dioclețian a început prin epurarea anturajului palatului de creștini. Apoi a trecut la „soluția finală“, la tentativa de extirpare a creștinismului din Imperiu, la ceea ce a fost definită ca „marea persecuție“ oficială, globală, statală, de fapt a treia și ultima de mari proporții. Lansată în 303 d.C., această persecuție nu a durat multă vreme pretutindeni. Constantius Chlorus a exercitat-o cu ponderație în Gallii și în Britannia. Maximian a fost violent, dar pe termen scurt. În general, mulți funcționari și magistrați, opinia publică nu au manifestat față de creștini ura oarbă, vehementă, din trecut. Poate și fiindcă înțelegeau că, după atâtea decenii (de la Gallienus) de tolerare discretă, persecuția nu putea să-și atingă scopul. Se afla în cauză o persecuție guvernamentală, în vederea rezolvării problemei, înainte de abdicarea prevăzută pentru anul 305 d.C. Au fost insistenți Dioclețian și Galerius. Încât în Orient, în

Palestina, în Egipt, unde creștinii erau numeroși, în zona danubiană, în Pannonii și Moesii, persecuția a fost cumplită. Prelungită de Maximinus Daia, pe anumite zone, persecuția a durat până în 312 d.C. Marea persecuție a debutat prin patru edicte ale tetrarhilor. Primul edict, din 23 februarie 303, interzicea toate întrunirile creștine. Ordonă distrugerea bisericilor, confiscarea scrierilor și obiectelor sacre. Creștinii nu mai puteau depune mărturie în justiție. Funcționarii creștini își pierdeau posturile și erau tratați ca *humiliores*. Toți palatinii au trebuit să sacrifice zeilor. Trei șambelani, care au refuzat, au fost executați. Un om care a smuls afișul unde era consemnat edictul a fost ucis pe loc, dat fiind că săvârșise un gest de sacrilegiu, atacând numele împăratului, care figura în text. Biserica din Nicomedia a fost demolată până la temelii. Al doilea edict, promulgat la începutul verii anului 303, prevedea arestarea căpeteniilor bisericilor, încât temnițele s-au umplut de clerici. Un al treilea edict, de la sfârșitul anului 303, obliga pe toți înțemnițații să sacrifice zeilor. Cei ce se supuneau, erau imediat eliberați, iar cei ce refuzau erau executați. Un al patrulea edict, din ianuarie sau februarie 304, constrângea toți locuitorii Imperiului să jertfească zeilor recunoscuți de stat. Refuzul era penalizat cu un proces, încheiat prin condamnarea la pedeapsă capitală ori la deportarea în minele imperiale.

Consecințele imediate au fost teribile. Represaliile au fost crunte acolo unde creștinii erau numeroși. Încă după primul edict au dispărut biblioteca, arhivele, scrierile sfinte de la Roma și din alte orașe ale Imperiului. Anumiți clerici, precum cei din Africa, au abandonat voluntar autorităților scrierile sacre, care au fost îndeobște distruse. Alții au remis funcționarilor texte eretice ori fără legătură cu învățătura creștină. Cei ce au refuzat să predea scrieri sacre au fost condamnați la pedeapsa capitală pentru rezistență față de autoritățile publice, și nu din pricina creștinismului, ca Felix din Thibica, în Africa. Martirii au fost foarte numeroși, ca Sfântul Sebastian și Sfânta Agnes la Roma, ca alții din Africa proconsulară și din Numidia ori din Hispanii. În Egipt, mulți creștini s-au refugiat în sate sau în deșert. În Gallii persecutorii s-au limitat la distrugerea de biserici. Procopius și alți opt creștini au fost martirizați la Cesareea. În Phrygia, un sat ai cărui locuitori erau cu toții creștini a fost asaltat de armată; sătenii au ars de vii. *Dar, în ansamblul său, creștinismul era prea puternic ca să fie extirpat sau substanțial diminuat. „Soluția finală” a eșuat lamentabil. Dimpotrivă, anumiți intelectuali, anterior păgâni sau ezitanți, indignați de semnele represiunii, s-au creștinat. Încât Dreapta Credință a ieșit întărită din această „mare persecuție”.* La Roma, scaunul episcopal a rămas neocupat numai până în 308, când a revenit, prin alegeri, lui Marcellus. Dar aici – și pretutindeni în Imperiu – comunitățile creștine au fost divizate, până la acte de violență, de problema celor ce abjuraseră Dreapta Credință, în timpul represiunilor. Adică aceia care „alunecaseră”, *lapsi*. Din pricina dezordinilor din Roma, Maxențiu l-a exilat pe Marcellus. Abia în 311 d.C., în Roma, dezordinile din interiorul colectivităților creștine s-au calmat și a fost ales ca episcop Miltiades. Cum vom vedea, problema acestor *lapsi* nu era rezolvată. Dar ea a contribuit de asemenea la consolidarea pe termen lung a creștinismului. Încât Galerius, atins de o gangrenă generalizată, care îl va ucide la 5 mai, a fost constrâns, în 30 aprilie 311, să emită un edict, mai sus consemnat. Care edict asigura nu numai tolerarea creștinismului, ci și recunoașterea lui ca religie licită. Maximinus Daia, Constantin și Licinius erau asociați acestui act, cunoscut de noi datorită lui Lactanțiu (Ps. Lact., 30) și lui Eusebios din Cesareea (8, 17, 3-10).

Galerius începea prin a proclama „neburnia” sau „prostia”, *stultitia*, creștinilor, care nu voiau să respecte religiile și cutumele tradiționale. Totuși el mărturisea eșecul persecuției. Din pricina acesteia, creștinii nu venerau nici zeii tradiționali și nici divinitatea lor, întrucât erau împiedicați s-o cinstească. De aceea Galerius acorda creștinilor dreptul să-și reconstruiască locașurile de cult, în condițiile în care nu ar perturba ordinea publică. Le cerea de asemenea să roage zeul lor pentru împărat și stat. Astfel va fi restabilită integritatea Imperiului și creștinii vor putea trăi liniștiți. Altfel spus, *deus* creștin este recunoscut ca divinitate care asigură apărarea și salvagardarea ordinii romane, alături de alți zei. *Creștinismul este oficial recunoscut și integrat Imperiului.* Acest edict pregătește limpede măsurile religioase adoptate curând de Constantin cel Mare. În orice caz edictul lui Galerius constituia un important pas înainte față de măsurile cândva promovate de către Gallienus. Constantin instituie deplina libertate de conștiință, toleranța absolută de care nu profită doar creștinii. Păgânismul nu a fost sistematic persecutat, însă a fost separat de stat. Păgânii se puteau autocalifica drept eleni, căci nu mai erau considerați „romani”, moștenitori legitimi ai Imperiului.

Dar cultul imperial se menține mult timp. Numai Grațian – și în 379 d.C. – renunță la pontificatul maxim. Dar ce înseamnă după 313 un păgân? Trebuie precizat că niciodată adepții religiilor necreștine nu s-au autodefinit ca „păgâni”, *pagani*. De fapt, inițial un *paganus* era locuitorul unui „sat”, *pagus*, prin urmare un „țaran”. Adesea se consideră că satele s-au creștinat mai greu decât orașele, în timp ce mulți intelectuali ai Imperiului vor refuza frecvent creștinismul. În 1899, Th. Zahn a propus să se ia în considerare un alt sens al termenului de *paganus*, cel de „civil”, opus „militarului”, întrucât creștinii se consideraseră „soldați ai lui Cristos”. Această explicație a fost cu sagacitate combătută de Th. Zeiller. Deoarece metafora respectivă nu se uzita decât în limba literară și căzuse în desuetudine înainte ca *paganus*, să indice, în texte de lege, necreștinul, adeptul cultelor tradiționale ori greco-orientale, diferite de învățătura Mântuitorului. De altfel, am remarcat că armata s-a creștinat mai lent ca restul populației romane. Poate că efectiv *paganus*, evoluat spre „păgân” („pagano” în italiană, „païen” în franceză), desemna mai cu seamă „omul locului”, insul atașat unor vechi idei și cutume, apreciate drept caduce. El este contrapus „omului din altă parte”, *alienus*, așadar *inovatorul, modernul*, nu străinul, ci acela care este mobil, dinamic, ca exponent autentic al unui Imperiu în mișcare. Creștinii vor denumi ulterior necreștinii și ca „gentilii”. Pentru creștini, în orice caz *paganus* dobânda o semnificație depreciativă, căpăta o conotație peiorativă. Abia după reprimarea oficială a păgânismului, inaugurată de Theodosius I, și prăbușirea Imperiului roman occidental, *paganus* pare să se întoarcă la valorile semnificate originare, să desemneze „țaranul”. În Galicia actuală, spre sfârșitul secolului al VI-lea, episcopul Braccarei (azi Braga) evanghelizează țărani suebi, încă păgâni (deși regele lor era creștin). În aceeași vreme se depun eforturi menite creștinării unor țărani din Sardinia, încă păgâni. În Sicilia și chiar în Latium țărani continuau să adore idoli ori arbori. Încă spre sfârșitul secolului al IV-lea și în veacul subsecvent lumea rustică era pretutindeni relativ rezistentă la creștinare. Pe de altă parte, sub impactul a diverși factori, păgânismul este supus remodelării, după 313 d.C. El se restructurează sub egida cultelor solare, prin excelență a mithraismului și isianismului, în strânsă alianță cu neoplatonismul. Separat de stat, păgânismul se comportă ca o forță normală de opoziție.

Când devine păgânismul minoritar, din punctul de vedere al procentajelor? Pe la mijlocul secolului al IV-lea d.C.? În vremea sfidării anticreștine, lansate de Iulian, probabil el mai era încă majoritar, chiar la o diferență foarte mică în raport cu Dreapta Credință? Mutațiile încercate de păgânism se datorează presiunii chiar discrete exercitate de către statul creștin, de comunitățile creștine în general, însă și factorilor intrinseci. Încă împăratul Constanțiu II interzisese magia și divinația, ca și sacrificiile sângeroase. Păgânii înșiși aveau tendința să renunțe la ele. Ei privilegiuau trăirile launtrice, fervoarea mistică, misteriofilosofică, austeritatea și preconizarea integrității morale. O lege din iulie 357 pedepsea cu torturarea pe demnitarii curții care consultau prezicătorii. Păgânismul era vivace. Atât de vivace încât nutrește reacția păgână a lui Iulian, care restabilește toate riturile și sacrificiile și încearcă reorganizarea ierarhică a sacerdoțiilor păgâne după modelul creștin. Se manifestă un păgânism al intelectualilor, al aristocraților, al funcționarilor, atașat tradițiilor politice și culturale, generator al unei literaturi de valoare deosebită. Subsistă și un păgânism popular, marcat de o pregnantă propensiune față de practici magice și astrologice, față de vrăjitorie. Până la sfârșitul secolului al IV-lea, numeroși consuli, înalți funcționari, inclusiv din entourageul împăraților, sunt păgâni.

În plină persecutare a păgânismului și în secolul al V-lea, anumiți funcționari imperiali rămân păgâni. Până în 394 d.C., păgânii au fost foarte numeroși în senatul Romei. Păgânismul elitelor intelectuale și sociale se reformează în profunzime. Adepții lui propun un succedaneu propriu al lui Cristos, exaltat de creștini. Desigur, acesta este „Soarele”, *Sol*. Păgânii sunt constrânși la anti-conformism, însă și la un misticism exaltat, „bigot”. În secolul al IV-lea proliferază locașurile de cult mithraice, *mithraea*, la Roma, ca și la Ostia. Venerarea zeilor Isis și Serapis devine deosebit de ardentă. Intelectualii păgâni militează pentru reformarea instituțiilor. Nu atât ei, cât grosul populațiilor urbane, inclusiv creștine, se împotrivesc edictului promulgat de Constantin, care interzicea luptele dintre gladiatori. Încât acestea nu vor dispărea decât între 434 și 438 d.C. Păgânii cultivați multiplică inițierile în diverse rituri mistice. Ilustrativ este cazul senatorului Vettius Agorius Praetextatus, animator al cercului Nicomachilor, care se mândrește cu cele nouă sacerdoții păgâne asumate de el, cu inițierile sale mithraice și în alte culte orientale (*C.I.L.*, 6, 1778). Se dezvoltă teurgia, creată încă în secolul al II-lea d.C., dezvoltată de Maximos din Efes, care înfrăuște substanțial domnia lui Iulian. Teurgii doresc să acționeze asupra divinităților, prin recursul la tehnici specifice. Ei purced de la ideea unei misterioase „simpatii”, care făurește unitatea cosmosului. Tehnicile lor anticipează spiritismul și își propun contactul cu divinitatea prin practici magice. Proclus, teurg de la începutul secolului al IV-lea, le descrie și le preconizează cu fervoare. Concomitent, el și alți păgâni cred ferm într-o divinitate supremă, într-un „Zeu”, scris cu literă mare, *Deus*. Am constatat bătălia de idei și de mijloace de presiune politică, utilizate în jurul altarului și statuii zeiței Victoria din senat, scoase de acolo temporar în 356, cu prilejul vizitării Romei de către Constanțiu II, reintroduse ulterior, eliminate oficial, printr-un edict al lui Grațian, din 382, ulterior din nou reasezate în senat, pentru a fi definitiv excluse din Curie, în 394 și după înfrângerea lui Eugenius.

Am constatat că Theodosius I și urmașii lui trec la reprimarea sistematică, la persecutarea păgânismului și a riturilor acestuia, din care subsistă exclusiv vestigii folclorice. Ca urmare a edictului din 24 februarie 391 d.C., care interzice jertfele sângeroase, la Alexandria sunt distruse sanctuare păgâne, cum am remarcat în alt subcapitol, mai ales serapeul, *serapeion* sau *serapeum*. Represaliile îmbracă câteodată forme violente, criminale. La Alexandria, predica păgânismul ardent frumoasa Hypatia, fiica celebrului

matematician Theon. Ea era cadru didactic universitar și predă un fel de vulgarizare a filosofiei auditoriului frecventat atât de păgâni, cât și de creștini. Hypatia cultiva mai cu seamă neoplatonismul. Era castă și pleda în favoarea austerității, deși purta o tunică scurtă, un fel de minijupă. Exercita o adevărată fascinație asupra auditorilor și numeroșilor ei partizani. După un atentat ratat întreprins asupra prefectului Egiptului de călugări fanatici, în timpul postului mare, Hypatia, întoarsă dintr-o călătorie, este smulșă din trăsura sa de exaltați, îndeosebi monahi, târâtă în biserica Sfântului Mihail, dezbrăcată, lovită cu bucăți de sticlă și sfâșiată în bucăți. Rămășițele sale sunt plimbate prin Alexandria și apoi arse. Se pare că Hypatia nu a căzut atât victimă păgânismului său militant și popularității de care dispunea, cât conflictului dintre episcopul Alexandriei și prefectul Egiptului. Constituia, probabil, un obstacol în calea reconcilierii lor. În orice caz uciderea ei monstruoasă atesta violențele dezlănțuite împotriva predicatorilor păgâni. Una dintre ultimele citadele ale păgânismului remanent a fost în Imperii mediul intelectual, literar și filosofic, necreștin. De aceea Iustinian I-a lovit din plin. El a inaugurat persecutarea totală, implacabilă, a păgânilor, ca „soluție finală”¹⁸.

Triumful creștinismului

Am constatat, în capitolul anterior, care au fost cauzele propagării intense a creștinismului și, în definitiv, ale victoriei sale finale. Îl îmbrățișau aristocrați de viță, funcționari imperiali, intelectuali de marcă, militari. În cele din urmă, unii creștini se înrolează în forțele militare. Iar anumiți militari se creștinează în timpul serviciului ostășesc. Pe de altă parte, creștinii pătrund chiar în entouragele tetrarhilor. Atitudinea creștinismului față de Imperiu comportă mai multe fațete, care îndeobște corespund anumitor etape cronologice. Deși câteodată, în același moment istoric și, în consecință, în operele Părinților Bisericii, pot să se exprime concomitent atitudini și fațete diferite. Aceste abordări diferite, aceste „etape cronologice” par a fi fost emanente următoare: 1) încercarea de adaptare și acceptare a structurii societății și a cutumelor ei, ilustrată mai cu seamă în primele două secole d.C.; 2) contestația globală a societății antice, a Imperiului, a tradițiilor religioase și culturale, în secolul al III-lea d.C.; 3) transformarea în religie de stat, destinată să se asocieze strâns ierarhiilor, articulațiilor societății și Imperiului sau măcar să se ajusteze lor, în funcție de exigențele acestora, în secolul al IV-lea d.C.; 4) detașarea abilă, uneori sofisticată, dar tot mai hotărâtă, de alcătuirea statală romană și îndeosebi de soarta ei, în secolul al V-lea și în veacurile subsecvente. Prin urmare, după ce s-a unit cu statul imperial, creștinismul, în virtutea universalismului preconizat de el, a fost practic constrâns să se desprindă de acesta. Fericitul Augustin dă seama de aceste tendințe de separare de Imperiu. Anumiți scriitori creștini pledează pentru federarea Imperiului cu Barbarii, pentru restructurarea acestuia, care implică pe de o parte salvarea lui, dar, pe de alta, tot o formă a detașării de el. Alții, ca Salvianus, mai sus menționat, se pronunță destul de limpede pentru abandonarea Imperiilor și pentru o nouă alianță cu formațiile statale barbare. În sfârșit, forța Noii Credințe este atestată de continuarea și de progresele înregistrate de evanghelizarea altor populații și state decât cele romane. Sunt destul de ușor rapid creștinați cei mai mulți Barbari. Fervoarea spirituală, însă și conștientizarea faptului că îmbrățișarea creștinismului constituia un semn de civilizare, explică aderarea la practicarea Dreptei

Credințe. Statele barbare vor să confişte, şi nu să distrugă structurile spirituale şi de altă natură ale Imperiilor. Totuşi sunt evanghelizate şi meleaguri care nu erau implicate în prezervarea civilizaţiei romane. Am remarcat mai sus că evanghelizarea extrinsecă Imperiului este chiar anterioară anului 313 d.C.

Într-adevăr am semnalat că încă de la sfârşitul secolului al II-lea d.C. creştinismul pătrunsese în Osrhoene şi mai ales la Edessa, capitala acestui stat. Se spunea că Bardesan, crescut la curtea regelui Abgar IX, ar fi fost creştin. În realitate pare să fi fost adept al unei gnoze iudeo-creştine. Pretutindeni creştini docti îşi exprimă ideile în limbi naţionale, pe care le înzestrează cu un alfabet şi o literatură sacră, în idiomurile respective. La Edessa fiinţează o Biserică de limbă siriacă. Primele misiuni organizate sunt instituite abia în secolul al VI-lea d.C., sub pontificatul lui Grigore cel Mare de la Roma. Însă personalităţi deosebite convertesc la creştinism populaţii întregi ori consolidează poziţiile deja câştigate de învăătura Mântuitorului. De regulă, solii Bisericii încep prin convertirea căpeteniilor statelor şi seminţiilor neromane, ca ulterior să obţină creştinarea restului populaţiei. Cum de asemenea am notat, în Armenia, Sfântul Grigore Iluminatorul, nobil înrudit cu familia domnitoare, converteşte, între 280 şi 290, pe Tiridates, regele Armeniei. În veacul următor se creştinează întreaga populaţie a unei Armenii înzestrate cu o puternică Biserică autohtonă, care utilizează limba naţională a regatului. În Caucaz, în actualele Georgia şi Azerbaidjan, în Albania şi Iberia antice, sunt converţiţi iniţial monarhii locali şi ulterior restul populaţiei. Creştinismul se propagă adânc şi în regatul persan al Sassanizilor. Se împotrivesc creştinismului nu doar clerul mazdeist intolerant, ci şi autorităţile laice. Totuşi Bisericile Mesopotamiei sunt înfloritoare la începutul secolului al IV-lea d.C. Shapur II, adversar implacabil al unui Imperiu roman devenit creştin, lansează reprimarea cruntă a unei religii, considerate de el ca un cult al inamicilor săi politici. Trei episcopi succesivi ai Seleuciei sunt martirizaţi, încât scaunul lor eclesialic rămâne fără ocupanţi între 348 şi 388. Totuşi creştinii mesopotamieni, susţinuţi de forţele Bisericii din interiorul Imperiului, rezistă cu dârzenie. Şcoala creştină de la Nisibis, repliată la Edessa, după eşecul militar al lui Iulian, conjugă rolurile de seminar şi de universitate creştină, unde se desfăşoară un învăţământ conceput în funcţie de nevoile Bisericii. După Shapur II sunt restaurate aşezămintele creştine sassanide, aşezate sub autoritatea episcopului Seleuciei şi Ctesiphonului, declarat mitropolit şi şef al bisericilor, înainte de a deveni *katholikōs*. Creştinii din Persia erau fideli doctrinei niceene. În 410, actualele Bahrein şi Khorasan aveau episcopii. Creştinismul va pătrunde în China, în secolul al VII-lea d.C. În peninsula arabică Dreapta Credinţă se infiltrează mai clar. În Egipt, folosirea limbii copte facilitează prosperitatea comunităţilor creştine sâteşti. În secolul al IV-lea ia naştere o Biserică a Etiopiei, înzestrată cu un scaun episcopal. Aici Froumentios, capturat în cursul unei călătorii de explorare şi transformat în sclav, răspândeşte creştinismul în anturajul regilor din Axoum. Froumentios se deplasează la Alexandria, unde este ordonat preot de Sfântul Athanasios. Froumentios devine ulterior episcop al unei Etiopii integral creştinate, sub egida doctrinei niceene. În Africa, cum am semnalat mai sus, donatismul se aliază cu triburile berbere antiromane, pe care însă le creştinează. Teologia donatistă propriu-zisă nu se diferenţia sensibil de învăţătura niceeană.

În sfârşit, se creştinează şi triburile goţilor. Îndeobşte, cu excepţia francilor şi longobarzilor, populaţiile germanice s-au creştinat ca ariene. Teologia mai simplă a arianismului – Barbarii înţelegeau greu doctrina Sfintei Treimi – i-a câştigat mai uşor. Pe deasupra, eclesiaştii arieni, adesea în opoziţie cu puterea imperială, desfăşurau o propa-

gandă mai agresivă. Vandalii au adoptat masiv arianismul. În consecință, în regatul lor african, cum am semnalat mai sus, adepții doctrinei niceene au fost sever reprimăți, întemnițați, martirizați. Creștinismul arian s-a convertit într-un fel de religie „națională” a populațiilor germanice. L-au adoptat și burgunzii. Creștinarea goților a început devreme, încă în perioada persecuțiilor. Dar esențialul convertirii la creștinismul arian a fost opera unui „metis” goto-roman, descendent al unor prizonieri romani ai goților, Ulfila ori Wulfila. Acesta cunoștea perfect modul de viață roman; a intrat în contact cu autoritățile eclesiastice și a fost consacrat episcop, în 341 d.C., de către Eusebius din Nicomedia. Ulfila, refugiat în Moesia Inferior către 348, a tradus Noul Testament în limba gotică și a făurit un alfabet special. A murit în 383, după ce goții, instalați în Balcani, în 382, s-au convertit în masă la arianism. Curând convertirea la creștinismul arian a cuprins pe toți Barbarii din zona danubiană. Un caz specific îl prezintă Irlanda. Niciodată anexată de Imperiu, insula a fost totuși evanghelizată de așa-numitul Sfânt Patrick. Ceea ce a prilejuit o expansiune culturală și religioasă explozivă a insulei. Această insulă, atât de puțin atinsă anterior de romanizare, s-a transformat într-un focar de iradiere a culturii latine, religioase și profane. Călugării irlandezi, impregnați de latinătate, ca Sfântul Colomban, mort în 615 d.C., au coborât pe continent, unde au redresat o latinătate aproape complet destabilizată. Mănăstirile lor s-au transformat în nuclee de cultură antico-latină. Se poate afirma că ei au salvat moștenirea culturală antică.

Însă, în general, creștinismul extrinsec Imperiului s-a difuzat cu ajutorul limbilor vernaculare, adică locale, transformate în idiomuri culturale. Încât el a slujit mai ales civilizației, și nu atât Imperiului. În interiorul acestuia se înjghebase o teologie a Imperiului creștin, pregătită chiar de Constantin cel Mare. Nu vom reveni asupra opțiunilor personale ale acestui *dominus*. Reiterăm observația că după așa-numitul edict de la Mediolanum (care, poate, a consistat într-o „antantă” verbală, urmată de două rescripte ale lui Licinius; deși ce ne împiedică să presupunem că ar fi existat și un text promulgat de Constantin?). Constantin a practicat o mișcare de balans între creștinism și păgânism. Constantin ar fi încercat, în cadrul unei filosofii monoteiste, un fel de joncțiune între vechea sa fidelitate față de *Sol Inuitus* și noua Credință. Panegiriștii săi păgâni, între 313 și 321, transcriu această pendulare referindu-se la o forță divină, ce putea satisface adepții ambelor religii, când se referă la „divinitatea supremă”, *summa diuinitas* ori *summus deus*. Pe arcul din 315, se face apel la elemente provenite din „impulsul divinității”, *instinctu diuinitatis*. Concomitent, *dominus* promovează o legislație procreștină, mai sus consemnată. La 18 aprilie 321, clericii primesc dreptul să elibereze sclavi în biserici. Se acordă toate avantajele unei eliberări civile. Iar la 3 iulie 321, Constantin obligă judecătorii, birourile, lucrătorii câmpului să nu muncească în ziua venerabilă a Soarelui, adică duminica. Se interzice creștinilor să sacrifice, iar, în 318, episcopii primiseră dreptul de a împărți dreptatea. Constantin acordă subvenții, din trezoreria sa, eclesiastilor. Se interzice consultarea măruntaielor victimelor, deci arta haruspiciilor, în locuințe private, iar, în 322, sacrificiile sunt interzise cu prilejul aniversărilor imperiale (*Cod. Th.*, 16, 2, 5). După victoria reputată asupra lui Licinius, o monedă îl figurează pe Constantin cu emblema lui Cristos străpungând șarpele păgânismului. Într-adevăr, anul 324 și înfrângerea lui Licinius dau seama de o cotitură în strategia politico-religioasă a lui Constantin. El trece clar la edificarea instituțională a unui Imperiu roman creștin. Nu au dispărut, desigur, anumite ezitări. Un rescript de la Hispellum (Umbria) autorizează locuitorii acestui municipii să înalțe un templu gintei Flavia și să hărăzească lupte de gladiatori persoanei împăratului, însă cu interdicția „ipocrită” ca templul să fie pângărit de superstiții contagioase, adică de sacrificii (*J.L.S.*, 705).

Iar ultimul edict al lui Constantin, din 337, scutește flaminii cultului imperial de exercitarea unor sarcini publice (*Cod. Th.*, 12, 5, 2). Din mai 319, păgânii, încă substanțial majoritari în Imperiu, li se garantează libera exercitare a religiei lor (*Cod. Th.*, 9, 16, 1). Fapt care îi va transforma totuși din stăpâni toleranți ai Imperiului, cum fuseseră cu șase ani în urmă, în toleranți!

După cum controla, ca șef suprem, cultul imperial, Constantin înțelegea să supravegheze, să monitorizeze cu strictețe religia creștină. Pe de altă parte *creștinismul devenea religie de stat, în fond principala religie de stat*. Expansiunea accelerată a creștinismului presupunea și proliferarea dizidențelor, ereziilor, schismelor. Într-adevăr statul și Constantin au intervenit nemijlocit în viața internă a Bisericii, cu prilejul conciliului căpeteniilor eclesiastice, organizat în martie 314 d.C., la Arelate (actuala localitate Arles). Biserica Africii era perturbată de erezia donatistă. Am remarcat că această erezie fusese provocată de problema așa-numiților *lapsi* și a botezului primit de la unul dintre ei. Caecilianus, episcopul Cartaginei, era contestat de adepții lui Donatus, conducătorul dizidenței în cauză, dat fiind că fusese consacrat episcop de un „trădător”, adică de un episcop care, în timpul marii persecuții, predase fără împotrivire Scrierile Sfinte oamenilor lui Dioclețian. Cum am arătat, donatismul se propagase prin excelență în mediile sociale modeste și printre indigeni antiromani. Pentru prima oară conciliul de la Arelate a fost convocat printr-un ordin imperial, ca și cum ierarhii creștini ar fi reprezentat funcționarii de stat. Li s-au pus la dispoziție mijloace de locomoție ale poștei imperiale. S-au reunit 46 de episcopi. 16 din Gallii, 10 din Italia, 9 din Africa, 6 din Hispanii, 3 din Britannia. Conciliul a condamnat (era a doua reprobare) schisma donatistă, care trebuia să dispară.

Însă au fost adoptate și alte măsuri. S-a hotărât excomunicarea creștinilor sau creștinelor care contractau căsătorii cu păgânii ori păgânele. Ca și a creștinilor ce făceau uz de fals împotriva fraților lor. S-au interzis recăsătoririle după repudiere. Preoții nu aveau dreptul de a practica camătă. Fiecare episcop trebuia ordonat de alți trei episcopi. Servirea statului era recunoscută ca importantă de Biserică, luându-se în considerare interesele împăratului. Se consfințea astfel interferența dintre stat și Biserică. Brațul secular a intervenit ca să aplice hotărârile conciliului, care ascultase atât pe donatiști, cât și pe exponenții Bisericii oficiale. Cum donatiștii au refuzat să se supună deciziilor conciliului, o hotărâre imperială, din 316, i-a condamnat la exil și la confiscarea bisericilor ocupate de ei, care urmau să fie restituite „ortodocșilor”. S-au produs numeroase incidente, întrucât donatiștii au rezistat și s-a recurs la forța armată. Dar utilizarea forței a fost stopată în 321, cum am semnalat mai sus.

După eliminarea lui Licinius, Constantin nu a putut rămâne indiferent la o dispută christologic-teologică grav perturbatoare a păcii lumii creștine. Donatismul se limita la Africa, însă un nou contencios tulbura întreaga comunitate creștină în esențiala problemă a teologiei trinitare, a structurii Dumnezeirii. Doctrina Sfintei Treimi fusese de multă vreme adoptată de căpeteniile Bisericii, însă ea era departe de stadiul cristalizării. Am arătat, în capitolul anterior, cât de aprige și complicate fuseseră interpretările statutului Mântuitorului. Unii, ca adopționiștii, îl consideraseră om investit cu putere divină. Alții, ca sabellienii, pledau pentru unicitatea Dumnezeirii: Tatăl, Fiul și Sfântul Duh ar fi fost trei moduri de reprezentare a aceleiași realități. În sfârșit, subordonaționiștii opinaseră că n-ar exista decât un singur principiu inițial, Dumnezeu Tatăl. Logosul sau

Verbul, adică Fiul, ar fi primit viață și ființă de la Dumnezeu Tatăl. El ar fi inferior, subordonat Tatălui etern, pe când Fiul nu ar fi veșnic. În sânul școlii teologice de la Alexandria au emers două curente diferite. Unul dintre ele susținea egalitatea substanțială între Tată și Fiul. Cealaltă școală relua ideile subordonaționiștilor. Ființa divină ar fi unică și reprezentată de Dumnezeu Tatăl, veșnic, necreat, în vreme ce Fiul sau Logosul ar constitui prima creație a Tatălui. Sfântul Duh ar fi fost, la rândul său, o creație a Tatălui. Acest punct de vedere este susținut de preotul Arius sau Areios, originar din Libia, fost discipol al lui Lukianos din Antiochia.

Arius se născuse în jurul anului 280 d.C. Era un bărbat înalt, slab, cu o privire tristă și un temperament de ascet. Arius se remarcase ca un excelent orator. El își întemeia ideile pe un pasaj din Evanghelie, unde sfântul Ioan îl determinase pe Isus să declare că „Tatăl este mai mare decât mine” (14, 28). Era susținut îndeosebi de femei, care organizau adunări, generatoare de dezordine. Episcopul Alexandriei, numit Alexandros, a convocat un conciliu al episcopilor locali, care au anatemitizat ideile lui Arius și l-au excomunicat pe el și pe partizanii lui. Prin intermediul consilierului său, Ossius din Corduba, *dominus* le-a reproșat lui Alexandros și Arius litigiul lor și le-a cerut să se înțeleagă. Între timp arianismul se răspândise în Imperiu, unde provocase divizarea Bisericii orientale, mai cu seamă în Asia Mică și în Siria. Îl susținea pe Arius Eusebius din Nicomedia și, cu unele rezerve, episcopul Eusebios din Cesareea. De fapt ambele tabere, cea a arienilor și cea a adversarilor lor, erau la rândul lor împărțite în nenumărate grupuscule sectare. Un conciliu provincial, reunit, în decembrie 324, la Antiochia, a coroborat repudierea arianismului. S-au împotrivit numai trei episcopi, inclusiv cel din Cesareea. Împăratul a considerat situația preocupantă și contraproductivă pentru interesele unității Imperiului și a Bisericii. Personal, nu prea înțelegea problemele christologice. Dar, în vederea reunificării creștinilor, a decis convocarea unui conciliu al Imperiului, care a avut loc la Niceea. Arius și Alexandros nu putuseră ajunge la nici o înțelegere.

Acest conciliu s-a întrunit începând din 20 mai 325 d.C. Se înregistra o dată capitală în istoria Bisericii. Era primul conciliu mondial, ecumenic, sinod al lumii locuite, *oikouménē*. Totodată se manifesta abandonarea ostentativă a neutralității puterii imperiale, arborată la Mediolanum, cu unsprezece ani în urmă, în favoarea intervenționismului „binevoitor” al statului. Într-adevăr Constantin nu numai că a pus *cursus publicus* la dispoziția episcopilor, dar a prezidat în persoană ședința inaugurală a conciliului, unde a rostit cuvântarea introductivă. Se reuniseră aproximativ 270 de episcopi, mai ales din provinciile orientale. 119 proveneau din Asia Mică. Occidentul era reprezentat de patru episcopi, ca Ossius și Caecilianus din Cartagina, și doi legați ai episcopului Romei, Sylvester, prea vârstnic ca să se deplaseze. Dezbaterile au fost dominate de intervențiile lui Ossius din Corduba, lui Athanasios din Alexandria și lui Eusebios din Cesareea. Tema principală a rezidat în cristalizarea doctrinei Sfintei Treimi, în unitatea teologică a Bisericii, astfel fixată la Niceea. Ușor modificată de conciliul de la Constantinopol (din 381), doctrina niceeană va deveni Crezul Bisericii creștine. Se statorniceau idei esențiale. Constantin ar fi preferat, poate, o soluție de compromis, însă s-a raliat deciziei consiliului, impusă prin excelență de episcopii latinofoni. Cei din Orient s-au supus, sub presiunea ordinelor date de magistrul oficiilor. Doi episcopi opoziționiști au fost exilați, ca și alții, doritori ulterior să revină asupra votului lor. Arius a fost de asemenea

eliminat din Biserică și surghiunit. Brațul secular intervenea clar în problemele doctrinare, în organizarea Bisericii. *Conciliul a decantat teza consubstanțialității și egalității între membrii Trinității*. Isus era considerat necreat și coetern cu Tatăl, „consubstanțial” cu Părintele său. Conciliul a funcționat între 20 mai și 25 august 325. Pe 25 iulie, cu prilejul vicenaliilor lui Constantin, Eusebios din Cesareea a rostit un elocvent panegiric al împăratului. La sfârșitul conciliului, Constantin a oferit episcopilor un ospăț, la care a participat și el. Totuși conciliul adoptase hotărâri relevante și în alte domenii. Astfel s-a realizat unitatea liturgică a Bisericii. În conformitate cu uzajele Romei și Alexandriei, s-a statormicit data Paștelui, în prima duminică de lună plină care urma echinocșiului lui martie. S-a stipulat și unitatea canonică a Bisericii. Douăzeci de canoane au fixat o legislație ecleziastică și condițiile alegerii episcopilor, ca și ale consacrării lor. Ei trebuiau să fie ordonați de episcopii din provincia lor. S-au stabilit circumstanțele desfășurării conciliilor provinciale, ierarhizării scaunelor episcopale (episcopate și metropole etc.). S-a reiterat interzicerea practicării camătei de către clerici, ținerii unei femei în locuința lor etc.

Arienii nu s-au recunoscut învinși. Ei erau foarte activi în Orient. Mulți episcopi orientali, inclusiv Eusebios din Cesareea, s-au raliat arianismului. Constantin a trebuit să bată în retragere. Arienii și Arius au fost rechemăți din exil. Au fost reabilitați în schimbul anumitor vagi profesii de credință. Pe de altă parte, se încep dispute între interpreți dogmei consubstanțialității. Unii estimau pe membrii Sfintei Treimi ca „identici”, *homooúsioi*, alții ca „asemănători”, *homoioúsioi*. Îi separa doar un *i* grec (iota), încărcat de fundamentale implicații teologice. Progresiv, conflictul cu arienii va ajunge în pragul războiului civil, căci populațiile au coborât în stradă pentru a-și impune ideile teologice. De fapt, Constantin însuși s-a detașat de adepții doctrinei niceene. Fără a-și părăsi pragmatismul, care îl caracteriza, el s-a apropiat de arieni, sub influența surorii sale Constantina și a cumnatei Basilina. Conciliatorismul său față de arieni a întâmpinat rezistența Sfântului Athanasios, implacabil, dărz. Încât Athanasios a fost ascultat și apoi destituit din funcțiile sale episcopale, în 335, de conciliul de la Tyr, care l-a exilat la Treveri. De fapt Constantin a utilizat ceea ce s-a definit ca un „cezaro-papism”. Într-un palat imperial, progresiv creștinizat, el promulgă edicte, ale căror preambuluri echivalează cu „homelii”, pentru că tratează cultele păgâne în termeni reprobatori, Constantin rupe legăturile sale vechi cu filosofi păgâni eminenți, ca Nikagoras, Hermogenes și Sapatros (lichidat în 330, când se adoptă o strategie manifest antipăgână). Sunt arse scrieri ale lui Plotin și Porphyrios și, după inventarierea bunurilor templelor păgâne, sunt confiscate unele dintre ele, mai cu seamă stocurile în metal prețios, în vederea consolidării reformei monetare și finanțării ridicării unor biserici grandioase. Pragmatic, Constantin acordă totuși concesii păgânilor, mai sus menționate. Arius moare în 336, dar Constantin este botezat creștin de arianul sau proarianul Eusebios. Se ignorau crimele comise de el în propria familie.

Litigiul teologic se acutizează după moartea lui Constantin cel Mare. Constantin II îl eliberează pe Athanasios, reîntors în triumf la Alexandria. Ulterior părăsește din nou acest oraș și obține sprijinul episcopului Romei, Iulius, devenit adevărat papă. Dar sprijinul acestuia este contestat de sinodul întrunit în 341 la Antiochia, care recuză drepturile episcopului Romei. Nu se anunța astfel schisma între Biserica Occidentului și cea a Orientului? Însă schisme și confruntări violente și sângeroase, conflicte locale izbucnesc atât la Antiochia, cât și la Constantinopol, după moartea lui Eusebios din Nicomedia, transferat aici, în pofida canoanelor niceene. S-a ajuns la vărsări de sânge, la asasinat. Constans propune reunirea unui nou conciliu ecumenic; cu toate acestea

niceenii se reunesc la Serdica, iar arienii la Nicopolis. Fiecare conciliu, susținut de un *dominus*, excomunică exponenții celuilalt. Constans susținea pe niceeni, iar Constanțiu pe arieni. În ambele tabere se manifestă divergențe majore. La Serdica se confruntă partizanii Romei, sprijiniți de bătrânul Ossius și de Athanasios, cu episcopii orientali. De altfel în 346, Athanasios revine din nou în triumf la Alexandria. Dacă niceenii sunt divizați mai ales în funcție de criterii geografico-lingvistice, ei sunt toți homoousieni. Arienii și suporterii lor comportă trei facțiuni: a) homoiousienii, care apreciază că ipostazele Sfintei Treimi sunt de „substanță similară”; b) arienii intransigenți, homeenii, care refuză orice asemănare între pârgھیile Trinității; c) homeenii ostili de asemenea noțiunii de „substanță”, întrucât se limitează la asemănarea între Tată și Fiul. Constans era, cum am semnalat rapid, niceean convins. El a reprimat violent donatismul și chiar arianismul. În contrapartidă, Constanțiu II se manifesta ca proarian sau chiar arian. După o rebeliune donatistă, legații lui Constans, Paulus și Macarius, au inițiat în Numidia o adevărată teroare antidonatistă. Bătrânul Donatus a fost trimis în exil, unde a murit în 355 d.C. Constanțiu II începuse prin tolerarea păgânismului și a niceenilor. În 342, el a interzis distrugerea templelor păgâne, situate în afara orașelor (*Cod. Th.*, 16, 10, 3). Dar, după 353, el și-a modificat tactica atât în raport cu niceenii, cât și cu păgânii. În 354-356, Constanțiu adoptă măsuri severe, mai sus consemnate, împotriva templelor, în special a sacrificiilor private nocturne și a divinației (*Cod. Th.*, 16, 10, 4; 6). Oricum se pregătea represiunea antipăgână din 381-392 d.C. Mai ales Constanțiu reprimă pe niceeni. Practica și el un cezaro-papism, pentru care un suveran unic și absolut pe pământ avea nevoie de un omolog ceresc unic. Pe când Constantin se considerase episcop din exterior, Constanțiu II aspira să se transforme în episcopul episcopilor. Cezaro-papismul trebuia să fie izomorf cu unirea totală între cele două puteri, temporală și spirituală. În 356, el a vrut să-l aresteze pe Athanasios, care a trebuit să se ascundă. În Occident, Sfântul Hilarius a luptat curajos împotriva arianismului. Arienii alexandrini, majoritari, cântau cu pasiune imnurile alcătuite de Arius, având ca țintă vulgarizarea doctrinei sale. Pe de altă parte, atât Ossius, care în 356 împlinise o sută de ani, cât și noul episcop-papă al Romei, Liberius, învederau o anumită îngăduință față de arianism, aspru condamnat anterior de papa Iulius. Îndeobște în Orient niceenii deveneau minoritari. Arienii moderați par să fi avut câștig de cauză. S-a smuls de la Liberius un nou Crez, la 22 mai 359. Se abandonează conceptul de substanță și se afirmă că Fiul este asemănător Tatălui în toate privințele. Această doctrină ariană moderată dobândește sprijinul lui Constanțiu II împotriva niceenilor homoousieni, semiarienilor homoiousieni și a arienilor extremiști. Constanțiu aruncă în temniță, exilează, destituie pe toți opozanții.

Reacția păgână a lui Iulian a survenit ca un duș rece asupra unei Biserici divizate. De altfel intensitatea sa a fost posibilă în mare măsură datorită litigiilor teologice intestinale ale Bisericii. Păgânii îi acuză pe creștini de sectarism, de corupție, de oportunism. Și nu fără îndrituire. Mulți păgâni se creștinaseră și se angajaseră în dezbinările teologice tocmai din oportunism. Iulian opunea cu ostentație integritatea morală a păgânilor. În orice caz, după opinia noastră, reacția lui Iulian și sfârșitul său au lovit din plin dispuțele doctrinare creștine, arianismul și, din fericire, au pregătit victoria finală a doctrinei niceene. Valens a fost mai degrabă proarian, dar Grațian și Theodosius, niceeni convinși, au combătut viguros nu numai păgânismul, ci și arianismul eretic, intrat în conde umbră pe la 380 d.C. Având suportul multor seminții barbare, el va supraviețui, într-o defensivă penibilă, până în secolul al VII-lea. Chiar în Ravenna, metropola Imperiului roman occidental, el numără adepți, cum demonstrează mozaicurile ariene. Cu toate acestea, arianismul este condamnat să dispară. Ambrosius demonstrează că erezia constituie

o dublă trădare, față de Biserică și față de Imperiu. Ereticul este un dușman, un păgân camuflat. Unul dintre atuurile foarte importante ale creștinismului rezida în eficienta structurare a comunităților care îi aparțineau. Această temeinică organizare a fost perfecționată în secolele al IV-lea și al V-lea d.C., în pofida disensiunilor teologice și dificultăților întâmpinate de statul roman.

Vitalitatea religiei creștine se exprima în riturile ei, în liturghie, ca și în eforturile teologilor de a lupta împotriva ereziilor, în aprofundarea dogmei Sfintei Treimi. Dar și în rapida difuzare a monahismului și a anahorezei. Țara clasică a anahorezei a fost Egiptul. Călugării și anahoreții, în marea lor majoritate, au militat pentru dogma niceeană. Părintele anahorezei a fost Sfântul Anton, născut prin 255-256 d.C., la origine țaran egiptean aproape analfabet, retras în deșert ca ermit izolat, în timpul persecuțiilor. Ulterior el a continuat să practice asceza și trăirile interioare intense. În jurul său, până la moarte, survenită în 356, s-au adunat mulți anahoreți, trăitori în deșert ori în delta Nilului, unde viețuiau în colibe. Pe lângă anahoreți și anahoreză, s-a dezvoltat un monahism militant, făurit de Sfântul Pachomie, care a organizat inițial în Egipt primele mănăstiri ale cenobiților, adică ale celor ce trăiau în comun și se întrețineau din munca lor manuală. Erau săraci, analfabeți, dar foarte preocupați de viața Bisericii. Sfinții Eustațiu și Vasile au organizat alte mănăstiri hărăzite exercițiilor spirituale (mai ales în Asia Mică). Mănăstirile au proliferat în Siria și în întreg Orientul. Un ecou deosebit l-a avut biografia exaltantă a Sfântului Anton, alcătuită de Athanasios, în jurul anului 360. Monahii străbăteau satele, unde răspândeau Dreapta Credință. Desigur, au existat și abuzuri, care au prilejuit reacția violentă a lui Libanios, mânia împotriva „oamenilor în haine negre, care mâncau precum elefanții” și distrugeau templele, locașurile păgâne de cult (30, 31, 47-48). Monahismul, asceza s-au difuzat și în Occident, chiar dacă în forme mai moderate. Cu toate că, astfel cum reliefează René Martin, teologia răsăriteană a fost mai ponderată, mai suplă, decât cea occidentală, mai intransigentă, mai rigoristă. Viața monastică și anahoreza au fost difuzate inițial în Occident de Athanasios, în timpul exilului lui.

Un rol deosebit l-a jucat Sfântul Ieronim, sosit la Roma din deșertul sirian, pentru a-l sprijini pe energicul papă Damasius. Hieronymus a propovăduit la Roma ascetismul și a întemeiat cenecluri religioase, sub diriguirea sa directă. Aceste cenecluri au fost frecventate de femei aristocrate văduve și de fecioare. În 385 d.C., Sfântul Ieronim a părăsit Roma, împreună cu anumiți discipoli. Împreună cu Paula, el a creat la Bethlehem prima mănăstire latină din Palestina. Ambrosius și Augustin au întemeiat numeroase mănăstiri și așezăminte creștine în Occident și în Africa romană. Acțiunea lui Augustin, care se deplasa fără încetare pe teritoriul african, a exercitat un impact decisiv. Aici, ca și în Occident, monahii au contribuit masiv la convertirea sătenilor. Evanghelizarea satelor Galliilor datorează enorm Sfântului Martinus, soldat pannonian la origine, care s-a instalat în Gallii în 328. A practicat caritatea și a trăit ca ermit. În 361, Martinus a înființat prima abație din Occidentul latin. Scrierea lui Sulpicius Severus „Viața lui Martin”, *Vita Martini*, va deveni un best-seller al Occidentului. În orice caz Martinus a propovăduit peste tot în centrul Galliilor. Satele s-au înclinat în fața zelului, pasiunii lui militante. Idolii au fost distruși și locașuri de cult păgân au devenit așezăminte creștine. Desigur, monahismul îndeobște nu era încă minufios structurat. Peter Brown subliniază că anahoreza generase modelul pustnicului, omului „singuratic”, care exercită o influență religioasă, morală și spirituală notabilă. Admiratorii anahoreților și călugărilor sunt convinși că ei recuseră gloria lui Adam, că peisajul asocial al deșertului funcționa

ca o transpunere actualizată a raiului, în care viețuiseră primii oameni. Pe de altă parte, paradigma monastică aspira să răpească orașului antic înțâietatea, izolarea lui strălucită. Orașenii merg adesea în grup să ceară îndrumare și binecuvântare monahilor și ermiților sfinți, care locuiesc în împrejurimile centrelor urbane ori chiar departe de ele. Împreună cu țărani analfabeți și săraci, monahii configurează o nouă categorie nu numai socială, ci și existențială, am spune aproape ontologică, independentă de vechiul mediu socio-geografic și dependentă numai de mizericordia divină.

Creștinizarea a necesitat un proces lent, sinuos, ilustrat de ultima carte, cea a șaisprezecea, din Codul Theodosian. Încă de la Constantin, dreptul familial, morala sexuală, moravurile au suferit mutații relevante. S-au limitat divorțurile, celibatul a fost reabilitat. S-a luptat împotriva expunerii și vânzării copiilor nou născuți. Au fost reprimat adulterul, raptul, concubinajul. Pedepsele nu a fost totuși îmblânzite, iar sclavia nu a fost reprobă. Cu toate acestea au emers măsuri umanitare, ca interzicerea separării familiilor de sclavi de pe domeniile imperiale, când acestea erau vândute. Întemnițări au fost protejați împotriva brutalității paznicilor; criminalii nu au mai fost marcați pe frunte, ca să nu fie întinată imaginea lui Dumnezeu. Încă de la Constantin s-a dezvoltat, cum am remarcat mai sus, justiția episcopală. Orice proces angajat în fața unui judecător laic putea fi transferat înaintea tribunalului episcopal. Mărturia în justiție a unui episcop le suprimă pe toate celelalte. Fericitul Augustin era copleșit la Hippona de „audierea (judiciară) episcopală“, *episcopalis audientia*. Recunoașterea jurisdicției civice a episcopilor îndepărta pledoariile de tribunalele statului. Dreptul de azil conferit locașurilor religioase creștine putea opri funcționarea justiției imperiale. În sfârșit, scutirea clericilor de a compărea în fața tribunalelor de stat poziționa societatea ecleziastică deasupra dreptului comun. Am reliefat, în alt subcapitol, că Biserica a zămislit, în jurul ei, un nou spațiu public.

Am arătat cum s-a realizat implantarea sociologică a creștinismului. Inițial, cu prioritate, în perimetre urbane, ca ulterior să fi câștigat, prin toate mijloacele, și zone rurale. Nu mai revenim asupra dificilei creștinări a clarissimilor de la Roma, unde multe aristocrate devin creștine fervente. Sfânta Melania fusese soția unui exponent al familiei Valeriilor. Ea și-a sfârșit viața ca ascetă pe Muntele Măslinilor, din Palestina. Nepoata sa, a doua Sfântă Melania, latifundiară, a eliberat într-o singură zi 8.000 de sclavi. Biserica Romei și-a datorat, în mare parte, expansiunea unor papi, ca Damasius, mai sus citat, și ulterior Leon cel Mare și Gelasius, la sfârșitul secolului al V-lea d.C. Biserica a început să ocupe spațiul geografic al Romei, unde proliferază așezămintele religioase. Orașul pierdea rolul de capitală politică a lumii locuite, ca să se erijeze în centrul lumii creștine, ca *Roma christiana*. Implantarea geografică a creștinismului a atestat o expansiune foarte dinamică. Spre 300 d.C., în Italia septentrională existau cinci sau șase episcopate, precum cele de la Ravenna, Aquileia și Mediolanum. Către 400 se numărau aici aproximativ 50 de episcopate, care corespundeau tuturor centrelor urbane însemnate. În Italia centrală și meridională aceste episcopate erau chiar mai numeroase. În Gallii și în Britannia se înmulțesc considerabil episcopatele și bisericile. În Gallii, față de 22 de episcopate în 314, se constată 70 la sfârșitul secolului al V-lea d.C. În Africa de Nord, implantarea creștină este foarte veche, mai ales în jurul axei Hippona-Cartagina. Datorită unor personalități de excepție, ca Tertullian, Sfântul Ciprian și Fericitul Augustin, Africa romană dobândește un statut privilegiat în bazinul Mediteranei.

Chiar înmulțirea incredibilă a ereziilor dă sema de o vitalitate deosebită a creștinismului africano-roman. La conferințele de la Cartagina din 411 d.C., participă 565 episcopi, dintre care 279 sunt donatiști. Anumite cetăți au doi episcopi, unul niceean și altul donatist. La Cartagina înfloresc bisericile și alte așezăminte religioase. La Thamugadi (Timgad), capitală a donatismului, se ridicau șase biserici, ca marea biserică donatistă la vest, care se întindea în lungime pe 63 de metri. Pe de altă parte, în Africa romană era deosebit de pregnant cultul martirilor. 200 de texte epigrafice dau seama de venerarea martirilor afro-romani. Multe biserici, împodobite cu mozaicuri luxuriante, denotă forme variate ale cultului sfinților, ale relicvelor acestora și ale martirilor locali. Cultul martirilor va fi întrerupt, în chip brutal, de invazia arabă. În Orient, implantarea geografică a creștinismului fusese precoce. Reverberațiile creștinismului porniseră de la câteva focare principale, ca Alexandria, Antiochia, Cesareea Capadociei și Cesareea Palestinei. La sfârșitul secolului al III-lea d.C., cum de fapt am observat în alte sub-capitole, Asia proconsulară, Cappadocia, Siria, Palestina neiuudee, chiar Egiptul sunt în mare parte creștine.

Una dintre forțele cele mai eficiente ale creștinismului rezidă în excelenta organizare a comunităților acestuia, mai sus reliefată. Structurarea Bisericii s-a ajustat cu sagacitate și suplețe alcătuirilor interioare ale Imperiului. Concomitent creștinismul și-a făurit un cler performant. Pe când funcțiile sacerdotale păgâne constituiau simple demnități civile, printre multe altele, creștinismul și-a creat o bază eclesiastică specializată și autonomă. Clericul creștin era în primul rând preot și abandona în principiu orice altă îndeletnicire. Am subliniat mai sus cât de important, în propagarea creștinismului, a fost rolul jucat de monah. Călugărul singuratic nu avea, în teorie, preocupări lumești. Celibatul este recomandat preoților, dar nu este obligatoriu. Biserica tindea să formeze un stat în stat, cu proprii cetățeni, adică membrii clerului, separați clar de laici. Așadar Biserica rămânea o entitate autonomă în societate și în stat; însă relațiile dintre ea și puterea imperială implicau numeroase interferențe, întrepătrunderi complexe. Cezaropapismul, schițat sub Constantin, se amplifică sub Constanțiu II. Iar Ambrosius manifesta tendințe teocratice. Sub Theodosius victoria dogmei niceene se conjugă cu alianța dintre tron și altar. Episcopii nu mai reclamă libertatea de acțiune, ci situarea brațului secular în slujba Dreptei Credințe împotriva ereticilor și păgânilor. Ceea ce acest braț secular a acceptat. Fericitul Augustin, deși exalta Cetatea lui Dumnezeu și conota detașarea de statul roman, considera că puterea imperială, dacă garanta ordinea și justiția, constituia, pe plan terestru și material, aliatul indispensabil al Bisericii.

Aproape fiecare oraș își avea propriul episcop. Iar cel din capitala provincială este superior celorlalți, ca metropolit sau mitropolit. Desigur, prestigiul și rolul jucat de episcopi în orașele lor depinde, în mare măsură, de personalitatea lor și de importanța cetății păstorite de ei. În Egipt și în Africa romană emerg episcopi chiar în burgade, adică în târguri, și în sate. La țară, marii proprietari ridică anumite capele pe pământurile lor și încep să reclame pentru slujitorii acestora, față de episcopi, independența treptat obținută de latifundiarilor în raport cu funcționarii laici ai statului. Îndeobște comunitățile creștine sunt structurate „democratic”. „Vocea poporului este vocea lui Dumnezeu”, *uox populi, uox Dei*. Populația decide desemnarea episcopului. Ambrosius este ales la Mediolanum prin aclamații, în 373. Augustin a fost forțat să se lase ordonat preot și apoi episcop, sub presiunile populației. Episcopul este concomitent gestionar, „doctor” și

confesor. El administrează bunurile Bisericii, distribuie „pomana“, exercită funcții judiciare. Ca „doctor“, el interpretează Scrierile Sacre. Trebuie să răspundă la întrebările teologice puse de enoriași. Aceasta îl obligă la cercetări docte și la o abundentă corespondență. În calitate de confesor, el dirijează predicile și este profesor de religie. La nevoie, apără cetatea. În 429-430, Augustin organizează rezistența Hipponei împotriva invaziei. De fapt Hippona nu a căzut decât după moartea lui Augustin. Serviciul divin este organizat cu solemnitate, iar asistarea convertiților este importantă. Pentru liturghii, se face apel la preoți ajutați de diaconi. Nu există încă parohii. Diaconii și subdiaconii se ocupă de întreținerea preoților, de asistarea nevoiașilor, de distribuirea „pomenilor“, de activitatea pastorală în sprijinul familiilor defuncților, de amenajarea și menținerea în condiții decente a cimitirelor. În Occident, liturghia se desfășoară în limba latină. Din greacă, idiomul inițial al Bisericii, se mențin numai câteva formule și aclamații. Desigur, în Orient, liturghia este grecească. Înființarea diocazelor a pus creștinilor probleme complicate. În 321 d.C., al treilea canon, adoptat de conciliul de la Constantinopol, recunoaște preeminența episcopilor din metropolele diocazelor: Alexandria, Antiochia, Cesarea Cappadociei, Efes, Mediolanum, Cartagina. Episcopul Constantinopolului este declarat a doua căpetenie a ierarhiei ecleziastice, în pofida protestelor locale, exprimate la Alexandria și la Antiochia. Totodată se constituie diocesele creștine.

Într-adevăr episcopul Romei tinde să se erijeze în capul Bisericii creștine, prin excelență în Occident. El este păstorul suprem al „Romei creștine“, ori „Roma lui Petru“, *Roma Petri*. Prestigiul lui sporise sub episcopi ca Miltiades, Sylvester și Liberius. Primatul Romei se schițase după „edictul“ de la Mediolanum și tindea să se impună după conciliul de la Niceea. Se întâmpină rezistențe în Africa romană, însă erezia donatistă obligă niceenii să se supună Romei. Cândva metropolă ecleziastică a Italiei, Roma își întinde jurisdicția în afara peninsulei. Conciliile și scrisorile sinodale precizează statutul episcopului Romei ca judecător suprem, când survin dificultăți în relațiile dintre episcopi și metropolitani. *Iar episcopul Romei este definit ca papă*. Această ierarhizare nu reiese doar din aspirațiile hegemonice ale Romei episcopale. De regulă, episcopii sunt cei ce se adresează papei ca să le rezolve problemele. Papa reacționează prin „solicitudine“, *sollicitudo*, adică prin grija față de toate Bisericile. Multe decrete pontificale sunt expediate Galliei meridionale. Așadar îndeobște inițiativa aparține clerului local, în relațiile lui cu Roma. Papa Damasius (366-384 d.C.) mai sus menționat, a îndeplinit un rol decisiv în asigurarea primatului Romei, printr-o abilită reglementare a raporturilor cu marile metropole occidentale și orientale. Era un intelectual strălucit și un poet notabil. Prevalența Romei fusese categoric contestată în Orient înainte de 381. Dar, cum am remarcat, conciliul de atunci a conferit Romei un primat de onoare, secundat de Constantinopol, întrucât acest oraș constituia o a doua Romă. Orientul ocupa deci o poziție decisivă. De altfel, aici, preeminența papei va fi după conciliu – și mai cu seamă după 395 d.C. – pregnant contestată.

Teoretic, în comunitatea creștină domnește solidaritatea clerului și a enoriașilor, exprimată cu ostentație în cadrul ceremoniilor desfășurate în basilica episcopală. În spațiul Bisericii, ierarhia socială a secolelor al IV-lea și al V-lea d.C. este mai discretă decât pe străzile orașelor. Desigur, clerul domină și se practică separarea dintre bărbați și femei, de regulă despărțiți de navele basilicii. În basilică, *potentes* strălucesc prin elegante veșminte de sărbătoare, brodate cu scene din Biblie. Cu toate acestea spații

basilicilor formează o adunare de enoriași din toate categoriile sociale, supuse, fără deosebire de rang, sub amvonul episcopal din absidă, privirii agere a lui Dumnezeu. Preoții și episcopii dispun de o libertate neîngrădită de vorbire, care poate reprobă conducătorii lumii laice. Această libertate de vorbire – ilustrată de pildă de Ioan Gură de Aur la Constantinopol, unde denunța autorii păcatelor și injustiției sociale, inclusiv pe moșieri și pe curteni – acționează asupra comunității urbane, adunate în "sala de audiențe" a lui Dumnezeu. Trei teme prevalează în predici: păcatul, sărăcia, moartea. Episcopul are acces la guvernatori, la *potentes*, la care intervine în favoarea celor oropsiți. Se întâmplă totuși ca el să aștepte ore întregi în anticamerele funcționarilor importanți. Deși, dacă bisericile sunt splendide, datorită generozității suveranilor și căpeteniilor laice de seamă, averile Bisericii sunt considerabile. Constantin acordase „corpului creștinilor“, *corpus christianorum*, dreptul la bunuri posedate în comun și la moșteniri consistente, lăsate Bisericii prin testament. Astfel Biserica posedă moșii, de altminteri scutite de impozitul funciar. Clericii nu pot fi judecați de justiția laică decât pentru crime. Nu este mai puțin adevărat că în curțile de la Ravenna și de la Constantinopol acționau ierarhi creștini rafinați, parfumați, care duceau un trai îmbelșugat. Fără îndoială, nu dispăre, ci se afirmă în continuare modelul slujitorului ascet al Bisericii¹⁹.

Evoluția mentalităților

Mentalul colectiv, perturbat de puternica criză a secolului al III-lea d.C., suferă mutații fundamentale. Este afectat chiar utilajul mental, etnostilul civilizațiilor antice. Intervin transformări în concepția despre dragoste, sex, trup, viață și moarte. Schimbările ating chiar structura celor două limbi privilegiate ale Imperiului. În latină se manifestă cu pregnanță tendința spre modificarea structurii limbii, prin excelență către abstractizarea vocabularului. De asemenea se reliefează ca mai manifeste ca oricând raporturile de influență reciprocă între structurile mentale și axiologice pe de o parte și cele politice pe de alta. Dominatul nu ar fi fost posibil fără criza de identitate a secvenței istorice anterioare lui 284 d.C., dar și el a acționat ca o apă tare asupra structurilor mentale și axiologice. Creștinismul a putut să prospere în condițiile căutării salvării și semimonoteismului din vremea anarhiei militare; însă, la rândul său, a marcat în adâncime felul de a gândi, de a percepe lumea, al cetățenilor Dominatului. În pofida rezistenței obstinate a modului de viață tradițional al orașenilor și sătenilor. Invațiile barbare au împietat și ele asupra climatului mental al oamenilor secolelor al IV-lea și al V-lea d.C. Anticetatea tinde să-și schimbe complet discursul mental. Ca și conținutul esențial. Anterior anticetatea funcționase ca o rețea de cetăți autonome, unde își păstrau validitatea societatea civilă, „liberalismul economic“, libera întreprindere. Acum cetățile își văd drastic redusă autonomia. În mediul urban se inserează spațiul Bisericii. Spațiul urban se deschide spre cel rural, chiar spre deșert, unde se aflau locașurile oamenilor sfinți, monahilor și anahoreților. Mai ales după 375, în acest spațiu deschis al anticetății, *anticiuitas*, se agitau amenințatori, violenți, rurali exasperați de dominația copleșitoare a statului imperial și a orașelor, ca și Barbari, progresiv constrângători, mult timp ostili centrului urban tradițional. Dacă în secolul al IV-lea d.C., orașele prosperau, în veacul următor ele se golesc de o populație, înclinată să se grupeze

îndeosebi în jurul conacelor fortificate, *uillae*, ale latifundiilor. Vechile solidarități dispar, căci se constituie altele noi; reziduurile celor tradiționale sunt deturnate de un individualism care alternează cu noi servituiți apăsătoare. Au tendința să explodeze tendințele centrifugale, care fac joncțiunea cu instalarea Barbarilor în Imperiu. Deși Peter Brown susține că, în secolul al IV-lea d.C., locuitorii Imperiului nu ar fi fost afectați de o reală alienare morală, aceasta trebuie să fi fost suficient de puternică, ca să devină devastatoare în veacul următor.

Nu numai romanocentrismul se destructurează, în condițiile reluării și accentuării crizei de identitate a locuitorilor unei anticetăți în care se dizolvă numeroase puncte de reper. Este considerabil edulcorat antropocentrismul greco-roman tradițional. Omul încetează a mai fi măsura tuturor lucrurilor. Imanentismul clasic al anticilor este substituit de o concepție providențialistă relativă la viața cotidiană și la istorie. Preocupările față de cea mai bună formă de guvernământ, atât de intense sub Republică și sub Principat, se estompează în cadrul dezbaterilor de idei. Ele sunt concurate de întrebările și discuțiile asupra soartei Imperiului, normale dat fiind presiunea crescândă exercitată de către Barbari. Am constatat cât de importante erau pentru Biserică discuțiile și predicile referitoare la păcat și la moarte. Practic, în lumea clasică păcatul nu existase. O atmosferă sumbră impregnează aceste predici și discuții. Pentru creștini ceea ce este „dincolo“ de moartea corporală domină și limitează totul. Revine eshatologiei un statut privilegiat. Chiar și păgânii, cum am constatat mai sus, se fereșc de „păcat“, militează pentru austeritate, castitate, integritate morală. Sexul este riguros controlat, în cadrul unei „revoluții sexuale“, care implică deprecierea trupului omenesc și a instinctelor pendinte de dragostea corporală, de orice formă de eroticism.

Creștinii și chiar anumiți păgâni exaltă, cum am arătat, celibatul. Adam și Eva fuseseră în paradis ființe asexuate. Teama de trup face ravagii. Mulți creștini se poziționau cu fervoare față de istoria căderii omenirii, ilustrate de către Adam și Eva. Cum reliefează Peter Brown, această povestire se convertește în oglinda sufletului ascetului secolelor în cauză. El tremură la gândul asumării torturii intrinsece vieții în lume, căreia îi contrapune traiul „angelic“ al monahului și al anahoretului. Astfel era recucerit în pustiu raiul. Creștinii căsătoriți nu pot ajunge în paradis, accesibil exclusiv celor ce ar fi practicat abstenența sexuală a lui Adam și a Evei. Sexualitatea este înlăturată ori destinată numai procreării. Mulți recuzau atât sexualitatea, cât și căsătoria. Emerge astfel o cumplită teamă de trupul omenesc, exaltat în deplinăteaa și în nuditatea sa de oamenii veacurilor anterioare. La Antiochia, Ioan Gură de Aur reprobă băile publice și femeile aristocrate, care își arătau trupul bine întreținut servitorilor. Dragostea trebuia consacrată lui Isus, sfinților și martirilor, Bisericii și săracilor ocrotiți de aceasta, care aveau nevoie de caritate. Dragostea față de femeie tinde să se spiritualizeze, să se despartă de sex, prefigurând faimoasa iubire cavalierească a Evului Mediu. Pe când anticii veacurilor precreeștine fuseseră foarte „epidermici“ în manieră de sex. Pe de altă parte, se dezvoltă fenomenul definit de Marcel Le Glay drept gustul iraționalului, pasiunea pentru forțele misterioase care ar guverna lumea invizibilă. Neoplatonismul le încurajase masiv, iar creștinismul le-a deturnat în favoarea învățăturii sale. Asociat ceremoniilor stranie ale teurgiei, în faza sa finală neoplatonismul devine tributary misticismului, estimat ca prioritar în raport cu filosofia. Înflouesc ermetismul, magia, divinația, vrăjitoria. Constanțiu a decapitat pe neoplatonicianul Sopatros din Apamea, deoarece fusese

acuzat că înlănțuise vântul prin practici magice. Ioan Gură de Aur când se plimba în parcurile Antiochiei, în 371-372 d.C., întâmpinase o bizară scenă de vrăjitorie. Împărații creștini reprimă cu vigoare divinația, magia. Biserica le condamnă, dar ele nu pot fi extirpate definitiv. Biserica tinde să le substituie un altfel de misticism.

În aceste condiții, axiologia timpului se transfigurează radical. Oamenii încep progresiv să prețuiască lumea altfel decât antecesorii lor. Se impune o lungă perioadă de tranziție de la vechile mentalități și valori la altele noi. Când se termină acest proces de tranziție? Cândva opinam că încheierea lui s-ar fi produs sub Constanțiu II, dar experiența lui Iulian ne convinge că desăvârșirea tranziției mental-axiologice a survenit mai târziu. În orice caz după moartea lui Iulian, cândva în apropierea anului 370 d.C. „Demnitatea”, *dignitas*, și „rolul bine împlinit”, *persona*, nu dispar, însă nu mai exercită funcția de faruri ale valorilor și mentalului colectiv. Nu mai sunt valori-cheie ori metavalori. Printre așa-numitele mentaleme reînnoite, printre valori, statutul privilegiat revine altor elemente fundamentale. În noul cod socio-cultural, „pietatea”, *pietas*, se poziționează avantajos. Conținutul acestei valori apare îmbogățit în sens creștin. Chiar și păgânii, Iulian, Hypatia și alții, o practică, însă cu alte semnificații. Totuși adevăratele metavalori sunt altele. Ne referim la „respect”, *obsequium*, la supunerea totală față de ordinea socială încremenită, „înghețată” ereditar, față de birocrăția statală, față de *dominus*, față de dirigism. Desigur, *obsequium* citat de Tacit este mai vechi. Totuși acesta devine valoare-cheie. Avem în vedere și „sfîștenia”, *sanctitudo*. Am arătat că totul este sfânt în jurul împăratului sacralizat: palatul lui, dormitorul lui, consistoriul etc. Sacrul prevalează în spațiul Bisericii. Paradigma monastică îl impune pretutindeni. Reiterăm observația că orașenii se deplasează departe de cetatea lor ca să consulte oamenii sfinți din deșert. Noile scheme de gândire așază în centrul preocupărilor omenești respectul față de ierarhiile închise sau, invers, revolta împotriva lor, ca și fervoarea religioasă, năzuința spre comuniune cu divinitatea, care elimină contractualismul religiei romane tradiționale. În anumite condiții, *obsequium* față de *dominus* sacru poate fi abandonat. Când suveranul nu este vrednic de misiunea de împlinit de către el, când el nu se învederează suficient de sacru, militarii, susținuți câteodată de populații locale, se răzvrăteau și își hărăzeau *obsequium* altcuiva, uzurpatorului. Nu mai stăruim asupra faptului că acest *obsequium* presupunea poveri fiscale – și nu numai – atât de apăsătoare, încât grupuri mari de oameni se revoltau și îl contestau, cu atât mai aprig cu cât fuseseră mental formați să acționeze în congruență cu exigențele lui. Nu mai insistăm nici asupra sacralității. Trebuie însă adăugat faptul că Biserica sfârșește prin a omologa două noi valori-cheie sau metavalori. În primul rând „harul” (*gratia*), coborât printre credincioși pentru a le îmbărbăta existența, a le ierta păcatele, a-i stimula pe calea cea dreaptă. Teologii discută intens și intensiv în jurul raportului dintre liberul arbitru și predestinare. În orice caz, dacă totul ar fi predestinat, *gratia* nu ar mai avea nici un rost. Dumnezeu trebuie să pedepsească păcatele grave, să îndrepte pe unii culpabili, să-i sprijine pe cei drepi. Aceasta presupunea demers omenesc, ca vestigiu al antropocentrismului. Ce rost avea să fie pedepsit cel predestinat a fi păcătos? În al doilea rând acționează ca valoare-cheie și „binecuvântarea”, *benedictio*, acordată de Dumnezeu, de puternicii episcopi creștini, în spațiul Bisericii, ca și al statului. Însă nu numai de ei. Paradigma monastică prezidează cu autoritate atât *benedictio*, cât și *gratia*. Chiar și păgânii

așteaptă binecuvântarea sacerdoților lor ori a filosofilor și taumaturgilor, ca și *gratia* conferită de Isis, Mithra sau de zeii capitolini, adesea deghizări ale unor străvechi divinități locale. *Interferențele între creștinism și păgânism sunt mai active și mai complexe decât s-ar putea crede.* Deși creștinismul adusese o ruptură, o discontinuitate, aparent paradoxal, el nu excludea total continuitatea pe plan local. Întregul sistem de valori se poziționează față de metavalorile consemnate mai sus. Și persistența vechiului mental se traduce tocmai la nivelul anumitor valori secundare, dependente de cutume tradiționale, de gusturi consacrate.

Dar care era atitudinea față de „celălalt”? Y.A. Dauge opinează că romanii, spre deosebire de greci, la care *bárbaros* avusese întotdeauna o conotație disprețuitoare, au operat cu noțiunea de „alteritate”, și nu cu aceea de „alienitate”. Conștienți de ceea ce estimau ca superioritatea aproape metafizică a romanității, ei s-au străduit totdeauna să-și încorporeze tot ce străinul le putea furniza ca să-și consolideze puterea. Romanii au militat permanent în favoarea fuziunii etnice și a asimilării juridice a semințiilor cucerite națiunii cuceritoare. Cum reliefează Michel Le Glay, fără ură și dispreț. Ei nu obligaseră pe nimeni să se romanizeze, ci îndemnaseră cu ajutorul unei aculturații meșteșugite, anumitor avantaje acordate învinșilor. Am remarcat mai sus asemenea fenomene și atitudini. Oricum, în secolele precedente Dominatului, mai ales în al II-lea și al III-lea d.C., Barbarii germanici stărniseră în Imperiu o acută curiozitate, mai degrabă binevoitoare. Această curiozitate s-a transformat ulterior în receptivitate, în acceptare câteodată fără rezerve. Fapt care a înlesnit infiltrarea Barbarilor în Imperiu. Iar această infiltrare a stimulat modificarea profundă a abordării Barbarului, care, de multe ori, nici n-a mai fost considerat „celălalt”. Barbarii au ajuns să ocupe înalte posturi în gestionarea Imperiului, mai ales în armată, chiar înaintea procesului de barbarizare aproape programatic pus în operă de către Theodosius I și de către fiii acestuia. Și creștinilor, inclusiv după triumful religiei lor, li se părea inadecvată angajarea în armată. Pe de altă parte, cum am reliefat deja, esențial, plin de consecințe incalculabile, se învederează a fi alt fenomen. *Pentru păgâni „celălalt” nu mai este Barbarul, ci creștinul, pe când, mai ales pentru creștini același „celălalt” devine păgânul.* Cu atât mai mult cu cât mulți Barbari, goți, vandali, sunt creștini, cu toate că eretici. Locuitorii Romei au fost plăcut surprinși când Alaric, în 410 d.C., a ordonat invadatorilor să cruțe locurile sacre ale vechii capitale și să evite dezlănțuirile pătimașe. Încât ei și-au spus că Barbarii nu erau cuprinși, astfel cum se credea, de cruzime, de o furie „naturală”. *Homo Romanus* era în curs să dispară.

Iulian și păgânii consideră că Barbarii sunt indispensabili Imperiului, mai cu seamă dacă erau păgâni. Invers, Arnobius declară răspicat că străinul este păgânul. Dacă unii niceeni din Africa reprobă vehement abuzurile săvârșite de vandalii cuceritori, în secolul al V-lea, Salvianus denunță implacabil turpitudinile romano-africanilor, impudoria, infamiile lor. În contrapartidă, vandalii ar fi extirpat din Africa nerușinarea, poluarea morală a romanilor efeminați (Salv., *Gub.*, 7, 16, 65-71). De aceea nu forța fizică ar fi pricinuit victoria Barbarilor, ci slăbiciunea romanilor, moravurile lor viciate și vicioase (Salv., *Gub.*, 7, 108). Barbarii trebuie să biruiască și este „bine” că vor birui. Sfântul Ioan Gură de Aur socotește că Barbarii sunt din același aluat ca și romanii, iar Fericitul Augustin îi consideră pe cei dintâi tot atât de apți ca și romanii să-l cunoască pe Isus. Am remarcat că el conotează ideea detașării creștinismului de Imperiu. Desigur, acceptarea,

supunerea față de Barbari, a întâmpinat totuși împotriviri, chiar înainte de domnia lui Theodosius I. Astfel Amian, cu toate că admirator fervent, autentic hagiograf al lui Iulian, îl blamează pe acest împărat întrucât sprijinise substanțial cariera generalului franc mercenar Nevitta, ajuns chiar consul în 362 (21, 10, 8). Îi atribuie Apostatului critici aspre împotriva promovării Barbarilor în posturile și onorurile cele mai relevante ale statului roman (Amm., 21, 10, 8; 12, 5). În mediile socio-politice creștine, mai cu seamă la curțile imperiale ale secolului al V-lea d.C., emerg reacții antibarbare. La Ravenna, după lichidarea lui Stilicho, survine o asemenea reacție antibarbară, este adevărat, de scurtă durată. În schimb, cum am remarcat în alt subcapitol, o altă asemenea reacție, produsă la Constantinopol, este mai energică și mai durabilă. Dar, îndeosebi în Occident, procesul de barbarizare a gestionării Imperiului și a discursului mental nu a putut fi oprit. Unii scriitori păgâni cred ferm în eternitatea Romei și a Imperiului. Este cazul lui Amian însuși, al autorului *Istoriei Auguste* și al lui Claudian. În plin secol al V-lea, nutrește asemenea iluzii și poetul Rutilius Namatianus. Însă și autori creștini speră în veșnicia Imperiului roman. Dacă Orosius se gândea la o federație romano-barbară, episcopul scriitor Sidonius Apollinaris nădăjduia, la sfârșitul secolului al V-lea, să se poată integra Barbarii în structurile unui imperiu făgăduit eternității. În timp ce, sub ochii săi, romanii erau încorporați statelor barbare.

De altfel, îndeosebi după jefuirea Romei de către Alaric, spiritele lucide ale vremii încetaseră să mai aibă încredere în eternitatea statului roman antic. Augustin desacraliza Imperiul roman, când reliefa că adevărata Cetate era cea a lui Dumnezeu, și nu cea terestră. Dogma lui August a eternității Orașului, *Urbs*, se destrăma. Îndată după ocuparea Romei, Alaric numește un prefect al Romei și bate monede cu o legendă stupefiantă, de o ironie necruțătoare: „Neînvinsa Roma eternă?“, *Inuicta Roma Aeterna?* Vremea Romei antice încetase. Se decanta acum vremea statelor barbare²⁰.

Arhitectura și artele plastice

Revigorarea Imperiului, în secolul al IV-lea d.C., are repercusiuni revelatoare în arhitectura, artele plastice și urbanismul vremii. Orașele, redevinute prospere, fie și efemer, pe termen mediu, se împodobesc cu edificii mărețe. Creștinismul determină clădirea anumitor biserici-basilici somptuoase. Împărații, Dioclețian, Constantin și urmașii acestuia din urmă se reliefează ca mari constructori. Am arătat că împăratul Constantin ridică din temelii o nouă capitală a Imperiului. Desigur, după Honorius, strategia arhitecturală a Dominatului se păbușește în Occident. Întrucât la Constantinopol și în Orient continuă înălțarea de noi construcții. Totodată mutațiile intervenite în mentalul și în valorile timpului își pun pecetea și asupra structurilor arhitectonice și asupra artelor plastice. Se conturează un adevărat dialog cu spectatorul, utilizatorul și contemplatorul marilor construcții și operelor de artă. Împărați constructori, edilit și sponsorii locali se străduiesc să imprime realizărilor lor o politică de descripare, de detenționare a modului de viață citadin. Indubitabil, tensionarea, crisparea revin masiv în secolul al V-lea d.C., prin excelență în Occident. Construcțiile imperiale sunt caracterizate de un acuzat gust al colosalului. Monumentalitatea, vigoarea expandată interferează cu tendința spre recuperarea clasicismului, a simetriei și raționalizării expresiei arhitecturale. Mărci esențiale care corespund degajării unui al treilea clasicism în literatură. Se dezvoltă arta decorării luxuriante a pereților edificiilor și a unor mozaicuri somptuoase.

Dioclețian clădește la Roma terme enorme, majestuoase, înzestrate cu bolți imense, foarte înalte, și cu o decorație interioară sumptuoasă. Ridică de asemenea o nouă Curie și un Odeon. Maximian înalță un imens palat la Mediolanum, care nu ni s-a conservat. Galerius construiește la Thessalonica un arc de triumf, decorat cu reliefuri expresive, care exaltă victoria asupra perșilor, din 297 d.C. Maxențiu inițiază la Roma și în 306 d.C. o amplă basilică civilă, terminată de către Constantin. Cinci pasaje conduceau la o enormă aulă centrală. Aici, într-o absidă, Constantin ridică statuia sa gigantică, în marmură albă și bronz aurit, din care s-au păstrat capul și un picior. În localitatea dalmatiană unde s-a retras după abdicare, Dioclețian construiește un palat, în formă de castru. Constantin clădește din abundență pretutindeni. La Roma, el construiește mai ales un fastuos arc, foarte clasicizant, dar concesiv, în câteva privințe, expresionismului popular. Deși au fost refolosite, în alcătuirea arcului, materiale din vremea Antoninilor, abundă frize originale, care figurează scene de bătălii, desfășurate la Verona și la podul Milvius, un alai al împăratului, o cuvântare rostită de către *dominus* și o distribuție de alimente plebei din Roma. Impresionează imobilitatea reprezentării suveranului, ca ales al divinității, și ierarhizarea riguroasă a personajelor ce îl însoțesc, diferențiate prin talia lor, firește, în funcție de rangul pe care îl asumă. Este ilustrată astfel încremenirea statutului politico-social al oamenilor Dominatului. Ne-am referit, în alt subcapitol, la construirea Constantinopolului. Nu mai revenim asupra faptului că s-a imprimat noii metropole o topografie similară celei a Romei (șapte coline, patrusprezece regiuni) și nici asupra copierii fidele a palatului de pe Palatin și a hipodromului din vechea capitală. Cum am semnalat în treacăt, bisericile clădite de Constantin aveau denumiri filosofice. Populația Constantinopolului atinge 200.000 de locuitori în timpul lui Theodosius I, ca să depășească pe cea a Romei în secolul al V-lea, când, după invazia lui Alaric, mulți locuitori ai Orașului l-au părăsit spre a se stabili în altă parte. Construcțiile sumptuoase au continuat, în ritm alert, după Constantin. Theodosius I a creat, la Constantinopol, un nou for, *Forum Tauri*, ornate, în centrul său, de o coloană care consemnează scene de bătălie, după modelul Columnei aureliene. Am conservat, în schimb, baza obeliscului așezat, în 390 d.C., în hipodrom. Registrul superior înfățișa familia imperială și curtenii, în timp ce registrul inferior figura alocuțiunea împăratului și mulțimea care primea distribuțiile alimentare. Se decelează o simetrie clasicizantă, aulică, întemeiată pe proporții ierarhizate.

Prestația arhitecturală a Imperiului creștin se dovedește remarcabilă și în alte orașe. Populația Antiochiei a evoluat de la 150.000 de locuitori în 363 la 200.000 la încheierea secolului al IV-lea d.C., cum atestă atât Libanios, cât și Ioan Gură de Aur. Dioclețian amenajează un oraș nou al Antiochiei, într-o insulă de pe Oronte, unde existau un palat, un hipodrom și terme. În Daphne, suburbie de lux a Antiochiei, Dioclețian restaurează un stadion, unde se celebrau, la fiecare patru ani, jocuri în onoarea lui Zeus Olimpianul, pe când Iulian a restaurat, după un incendiu, templul lui Apollo de la Daphne. Ulterior Valens a „modernizat” forul din vechiul oraș și principalul amfiteatru. În sfârșit, Theodosius a construit și el aici, inclusiv un palat imperial la Daphne. S-a construit și în Gallii, însă mai ales în Africa, unde se infiltrează elemente de artă indigenă în alcătuirea edificiilor. Se pot decela prime elemente de artă copiată în monumentele Egiptului. Fără îndoială, tendințele centrifugale se strecoară în arhitectura Dominatului. Se construiește intens în Siria și în Asia Mică. Deosebit de impresionantă se vedește arta mozaicului. Mozaicurile africane abandonează decorația geometrică în favoarea unui paviment policrom, unde deslușim secvențe mitologice, scene marine, de viață rurală sau de vânătoare. Mozaicarii africani îmbunătățesc, din punct de vedere tehnologic, arta lor. Mozaicuri magnifice au fost descoperite și la Antiochia. Sunt impresionante și mozaicurile descoperite la Tomis-Constanța. Înainte de al doilea război

mondial au fost descoperite la Ostia locuințe private splendide. Constatăm că dispar prăvăliile de la parter și că încăperile de locuit cresc în suprafață. Decorajia parietală și pavimentele, alcătuite din fragmente de marmoră, sunt impresionante. Nu au aproape nimic comun cu modestele locuințe ale burgheziei comerciale din Ostia veacurilor anterioare. Consulul Iunius Bassus ridică la Roma o biserică civilă, remarcabilă prin decorajia parietală, unde apar motive mitologice, scene de vânătoare sau de la întrecerile de circ. În Sicilia a fost identificată o imensă vilă, atribuită lui Maximian, dar care probabil a aparținut unui Nicomach sau altui aristocrat. Într-o impozantă serie de săli, dispuse axial, s-a descoperit, în anii 50 ai secolului XX, cel mai mare ansamblu de mozaicuri (3500 mp) cunoscut în Occident. Alcătuirea acestei vile diferă fundamental de cea a „palatului” lui Hadrian de la Tibur. Pretutindeni însă întâlnim terme și băi publice și private, *balnea*, în pofida repulsiei creștine față de corpul omenesc. Artizanatul de lux prosperă în secolul al IV-lea d.C. Se fabrică camee, bijuterii rafinate. Vesela de lux este remarcabilă. Un funcționar imperial, ostil lui Constanțiu II, a îngropat o adevărată comoară, descoperită în anii 1961-1962. Pe lângă monede și lingouri de argint, abundă, în această comoară, vase de un lux exorbitant. Astfel, o cupă de argint, în formă octogonală, cu un diametru de 52,5 centimetri, este bogat decorată cu scene din viața lui Ahile și cântărește 17 libre. Este semnată de un meșteșugar din Thessalonica. Fără îndoială, mai ales în provincii, în secolul al V-lea, sub influența Bisericii, tind să dispară decorajile considerate indecente. Astfel, la sfârșitul secolului al V-lea d.C., Sidonius Apollinaris poseda băi modeste. El se bucură că pereții sunt albi și că nu apar pe ei scene histronice sau indecente (Sidon., *Ep.*, 2, 2, 5-7).

Iconografia imperială se exprimă pregnant în sculptură. În această iconografie constatăm îngemănarea clasicismului, care figurează armonios, idealizant, chipul împăraților, cu vechile mărci ale portretului „realist”, roman, adesea de fapt expresionist. *Dominus* este figurat cu ochii ridicați spre cer, dar uneori și cu trăsături aspre. Portretele sculpturale ale lui Constantin ni-l reprezintă într-o colosală, masivă imobilitate, corectată de ochi larg deschiși, pentru a exprima puterea magică a privirii, conținutul spiritual conferit suveranului. Sub Theodosius I „clasicismul” se accentuează, dar concomitent chipul figurat al personajelor sculptate se alungește, devine mai fin. Coeziunea geometrică, simetria prevalează și în celebrul grup sculptural, descoperit la Veneția, dar probabil lucrat în Orient, care figurează tetrarhii reuniți și solidari (Diolecțian, Maximian, Galerius, Constantius Chlorus). Stilizarea comportă, în acest portret de grup, vigoare, însă și un fel de cubism, de hieratism impersonal, care anunță iconografia bizantină. Pictura murală – deși a prosperat și cea „de șevalet” – denotă varietate, fantasme bogată, exuberantă, care totuși îndeobște se subordonează preciziei raționalizante. Emerg mai multe școli de pictură, traduse mai cu seamă de arta mozaicului. Școala orientală promovează gustul pentru decorajia policromă, pe variate teme mitologice. Se manifestă însă de asemenea școli occidentale, care subordonează decoratorul arhitectului și adaptează temele abordate de acesta din urmă locașurilor împodobite. Adesea mozaicul continuă să fie decorat în alb-negru, cu motive geometrice. Anumite mozaicuri mai sofisticate adoptă un decor concentric, în jurul unui tablou central, *emblema*. Odată cu propagarea înhumării în dauna incinerării, prosperă arta sarcofagelor decorate. Pe lângă momentele biografice, de mult timp utilizate, și figurarea scenelor de vânătoare, emerg reprezentări pedagogice: profesorul predă, elevii citesc și meditează. Creștinii asumă teme păgâne, cum ar fi simbolul profesorului, și își făuresc propria iconografie pe aceste sarcofage.

Într-adevăr se dezvoltă o bogată artă creștină. Iar împrumuturile din repertoriul păgân iconografic sunt puse în serviciul mentalului și ideilor creștine. S-a presupus

multă vreme că au servit ca locaș de închinăciune inițială catacombele. Se știe acum că aici nu se organiza decât cultul martirilor, într-o epocă tardivă. Ca așezăminte sfinte funcționaseră casele private ale unor creștini înstăriți, care puneau la dispoziția credincioșilor o parte din locuința lor, eventual o sală. După toleranța discretă acordată de Gallienus, anumite localuri private au slujit exclusiv ca loc de cult. Chiar după 313 d.C., au funcționat felurite localuri creștine religioase. Astfel au emers baptisteriile și „martiriile”, *martyria*, mărturii, sanctuare legate de existența osemintelor sacre sau de relicvele martirilor. Sanctuarele erau de asemenea legate de locurile sfinte. Ele așază fie planul basilical, fie planul central în formă de treflă sau de cruce. Primele biserici oficiale sunt, de fapt, cum am mai arătat, basilici religioase. În orice caz ele sunt clădite în funcție de un plan basilical mai sus menționat. Acest plan comportă o vastă sală dreptunghiulară (cu un acoperiș în șarpantă de lemn). Se adăuga o încăpere destinată preoților. Basilica se termina printr-o absidă, îndeobște semicirculară. Până la urmă o cupolă pune în valoare un obiect situat în centrul geometric al locașului creștin: sarcofag, mormânt, relicvă, altar. Spre deosebire de templele păgâne, deschise spre exterior și împrejmuite de colonade, biserica creștină este închisă, asamblând efectele creștine în interiorul său, unde creștinii se adună ca să se roage și să celebreze misterele Dreptei Credințe. *Încât basilica creștină constituie concomitent un efect și o cauză a conturării spațiului specific, relativ închis, al Bisericii, spațiu mai sus consemnat.* Desigur, anumite elemente ale bisericilor sunt tributare arhitecturii romane funerare, termale sau palatiale. Încă din jurul anului 200 d.C., creștinii și iudeii începuseră să decoreze pereții locașurilor religioase, sălilor unde se rugau.

Cel dintâi, Constantin a construit numeroase edificii creștine religioase. Cea mai veche biserică-basilică a lui Constantin este cea de la Latran, numită „basilica constantiniană”, *basilica Constantiniana*, calificată de asemenea ca „basilica latrană” și construită pe ruinele unei vechi reședințe aristocratice din vremea lui Nero, unde fusese încorporată și o tabără militară. Această biserică a fost terminată în 327-328 d.C., deși a fost ulterior recondiționată. Această primă catedrală creștină conținea un nef central de 20 m în lărgime, mărginit de două nefuri laterale. Această biserică a fost atât de bogat decorată, încât era definită ca „basilica de aur”, *basilica aurea*. La Roma, Constantin cel Mare a edificat de asemenea Biserica Sfântului Pavel din afara zidurilor. Se adaugă numeroase alte așezăminte edificii martirologice, unde altarul este strâns asociat unuia sau mai multor morminte sacre. Mai ales însă trebuie să menționăm imensa catedrală-basilică-biserică a Sfântului Petru, începută de Constantin în 333 sau puțin înainte și isprăvită după 354. S-a utilizat spațiul capelelor funerare păgâne și chiar al mormântului Sfântului Petru. Iată pentru ce trofeul Sfântului Petru se găsește în altar, în miezul lui apostolic. Vestigiile începuturilor catedralei se află în subsolul actualei basilici-catedrale. Încă de la început, catedrala avea dimensiuni impozante. În total, catedrala conținea 164 m lungime, față de 66 m lăpime. În afara Romei, în periferie și în complexele cimitirelor, se aflau basilica Sfintei Agnes, mausoleele Sfintei Constanța și Sfintei Elena, o altă basilică a Sfântului Petru. În special pe pământul sacru al Palestinei (în primul rând creștine și apoi iudee și musulmane), s-au clădit numeroase edificii creștine, mai cu seamă după pelerinajele Sfintei Elena (326-329 d.C.). În Aelia Capitolina, fostul Ierusalim, Macarios a obținut de la conciliul de Niceea întreprinderea unor săpături, care ar fi identificat locul Golgothei și al Crucificării. Aici a fost edificată o basilică și clădirea Sfântului Mormânt, denumită biserica Învierii, *basilica Anastasis*. În grota

Nașterii Mântuitorului, Sfânta Elena a înfăptuit clădirea basilicii Nașterii Domnului, de fapt o biserică înzestrată cu cinci nefuri, desigur remaniată ulterior. Pe Muntele Măslinilor, în a doua jumătate a secolului al IV-lea d.C., a fost înălțată o biserică, axată pe un plan octogonal. La Hebron, au fost distruși idolii și, lângă mormintele patriarhilor (Abraham, Isac și Iacob), a fost edificată o biserică-biserică de către Constantin. După moartea lui Constantin, ritmul construcțiilor a sporit la Roma și în Imperiu. S-au ridicat mausolee, precum cel al Sfintei Elena de la Roma. Edificarea acestor biserici a interferat cu o luxuriantă artă decorativă creștină. Aceste decorări conțineau scene sacre, peisaje paradisiace, exaltarea Bunului Păstor, ca și a Învierii. Am relevat mai sus că Sidonius Apollinaris se bucura că fuseseră abandonate figurile „indecente” ale iconografiei păgâne.

Iese în evidență arta mozaicurilor creștine, care începe cu figurarea păsărilor, florilor, personajelor emblematice și a animalelor. Emerg de asemenea scene biblice. Pasărea Phoenix, vechi simbol păgân, devine semnul eternității. În legătură cu arta decoratorilor creștini, Marcel Le Glay lansează sintagma de „revoluție culturală”. Dar tot el recunoaște, în pictarea murală a catacombelor, a sarcofagelor creștine și a zidurilor sacre, o continuitate, o afinitate între arta creștină și cea păgână. Soarele, Helios, urcând spre cer, în carul său, cu creștetul nimbă, este asociat cu fața Mântuitorului în cavoul Iuliilor, de lângă Vatican. Pe o frescă funerară creștină, defuncta apare însoțită spre tribunalul ceresc... de zeul Hermes. Prin urmare, în artă, ca și în alte domenii, ruptura, inițiată de creștinism, alternează cu o anumită continuitate.

În general, arta secolelor Dominatului creștin reliefează o varietate de motive și tehnici, deloc străine de simbolismul lui Plotin, ca și de fervoarea Evangheliei, în care interferează cel de al treilea clasicism cu un anumit expresionism popular. Se ilustrează chiar manifeste tendințe spre abstractizarea imagisticii²¹.

Renașterea constantino-theodosiană. Cultura, școala

Unul dintre fenomenele cele mai interesante ale Dominatului rezidă în expansiunea uluitoare a culturii, învățământului, literaturii. Am remarcat mai sus că, după 284, până în 375, chiar 410, se produce o revigorare a economiei și a dezvoltării urbane. *Dar înflorirea culturii și a educației se afirmă cu o pregnanță sensibil crescută în raport cu alte domenii ale civilizației Dominatului. Se manifestă ceea ce exegeții definesc ca prima renaștere, așa-numita renaștere constantino-theodosiană.* În opoziție cu a doua renaștere, cea carolingiană, și cu a treia, Renașterea propriu-zisă. În pofida servituților impuse de totalitarism și de dirigismul etatist, calificat de către unii, cu exagerare, ca socialism de stat, cultura, educația și învățământul înregistrează un avânt deosebit în secolul al IV-lea și chiar în atât de zbuciumatul secol al V-lea d.C. Literatura de limbă latină comportă unul dintre vârfurile dezvoltării sale, comparabil cu cele atinse în alte momente istorice de vârf ale culturii antice. Se dezvoltă prestația literaturii de limbă greacă, la nivelul anumitor parametri înalți. Această expansiune privește atât literatura păgână, laică, profană, cel puțin până în primele decenii ale secolului al V-lea d.C., cât și pe cea a creștinilor. Este epoca marilor scriitori și teologi creștini, așa-numiți „doctori” ai Bisericii. Cum sublinia Marcel Le Glay, niciodată „literele”, „les lettres” nu se bucuraseră de o asemenea venerație. Gustul pentru cultura marilor autori se manifestă cu o forță neobișnuită. Sunt adorați Aristotel, la greci, Terențiu, îndeosebi Vergiliu, dar

și Ovidiu, Cicero, estimat ca paradigma prozatorilor, în special a retorilor, Seneca și Salustiu, la latinofoni. Se conferă retoricii un statut manifest privilegiat în învățământ, legat de o profundă înrăurire exercitată de către Cicero.

Am relevat că, în ciuda crizei și anarhiei militare, învățământul, alfabetizarea, educația multivalentă atinseseră un foarte înalt nivel în secolul al III-lea. Veacul următor prilejuiește o mișcare educativ-culturală, impregnată de un strălucit umanism, de o înnoire a formelor de cultură, de o amplificare notabilă a școlii, a educației, a culturii. Lectura în tăcere, în minte, în taina bibliotecii, tinde să substituie participarea la recitațiile publice, efectuate cu glas tare. *Totodată, acum emerg primele adevărate universități, comparabile celor din vremurile noastre. Cele dintâi universități apar în antichitate, și nu în Evul Mediu, cum se opinează câteodată.* Deși învățământul superior exista de multă vreme și forme de instruire universitară se încropiseră încă din secolele ale II-lea și al III-lea d.C. Pe de altă parte, înlocuiește tradiționalul sul de papir, greu de mănuit, de scris pe el și de citit, actualul format de carte, așa-numitul *codex*, în vederea consemnării scrierilor de orice natură. *Codex-ul* era mai vechi, dar acum se generalizează. Papirul, produs rar și scump, este substituit de pergament, fabricat pe bază de piei de oaie, capră sau vișel, potrivit unei tehnici inventate în Pergam. De unde și numele de pergament al acestui material. Inventarea „cărți”, formate din foi de caiet, scrise pe ambele părți, a prilejuit o adevărată revoluție culturală. S-au putut copia mult mai ușor operele literare clasice. S-a putut difuza mai rapid cultura, în cadrul unor adevărate mass-media ale antichității. *Codex-ul* putea fi ținut într-o singură mână, pe când cealaltă scria pe pergament. În plus, dacă anterior, mai ales în secolul al II-lea d.C., progresase chiar mai sensibil decât cultura de limba latină elenismul, stimulat de a doua sofistică, geniul latin se expandează în secolul al IV-lea d.C. Dacă anterior anumiți scriitori latinofoni redactaseră în limba greacă, intelectuali elenofoni, ca Amian din Antiochia și Claudian din Alexandria, scriu în latinește. În anumite provincii occidentale, începe să regreseze cunoașterea limbii grecești. Latina este limba oficială și în Orient, inclusiv la Constantinopol. Rămâne de asemenea limba armatei. Iar în jurul cercurilor cultural-politice și al altor focare de preocupări spirituale iau naștere adevărate mișcări de creativitate notabilă.

Cum de fapt am mai relevat, o adevărată continuitate spirituală proliferază în jurul cercului Nicomachilor, de asemuit cenaclurilor moderne și mișcării primului neoterism roman. Se promovează, în această mișcare, o coeziune, o omogenitate programatică. Papa Damasius, sprijinit de Hieronymus, creează la Roma o mișcare culturală creștină de asemenea coerentă. O altă mișcare este patronată de către Ambrosius. În sfârșit, în jurul mănăstirii de la Vivarium, se va contura o altă mișcare creștină umanistă, deosebit de productivă. În Italia ostrogotică, ultimul Symmachus și Boethius încearcă să promoveze o altă mișcare culturală. Iar monahismul irlandez prilejuiește de asemenea o mișcare culturală. De fapt, sinteza între moștenirea umanistă tradițională și Credința creștină permite conservarea esențialului culturii antice. Creștinismul luptă pentru salvagardarea scrierii, culturii scrise și a școlii, în secolele VI-VIII. d.C., pentru aprecierea conceptului de *humanitas*, de omenie și de umanism cultural. În secolul al VII-lea d.C., Isidorus din Sevilla va alcătui o autentică enciclopedie umanistă. Atât creștinii, cât și păgânii beneficiau de o formație instructiv-culturală similară. Ei urmau cursurile aceluiași școli. Un păgân fanatic ca Eunapios din Sardes se mândrește că fusese elevul retorului creștin Prohairesios, iar Sfântul

Ioan Gură de Aur este elevul lui Libanos, implacabil sofist păgân. Intervenționismul imperial se manifestă pregnant în organizarea și desfășurarea activităților didactice. Dezvoltarea accelerată a funcționarismului necesită pregătirea școlară performantă a slujitorilor acestuia, cunoștințe tehnice, mai cu seamă în materie de drept. Numărul și rolul avocaților sporește în secolul al IV-lea d.C. Fenomen care impune studierea limbii, a dreptului și a retoricii. Elocința devine un scop în sine și nu numai un mijloc de instruire. Ea se convertește în simbol al culturii. Libanios afirmă că elocința constituie semnul disjunției între romani și Barbari. Francii Richomer și Arbogast încredințează purpura imperială retorului Eugenius. Iar Stilicho își educă fiica, Maria, viitoarea soție a lui Honorius, în spiritul culturii romane rafinate.

Învățământul privat al gramaticilor și retorilor persistă, chiar la Roma, Atena sau Constantinopol. Se dezvoltă o concurență acerbă, care contribuie la menținerea profesorilor privați într-o condiție economică precară. La Atena, un profesor privat își recrutează cu forța elevii. Un corăbier debarcă noaptea, în locuința unui retor, care îi era prieten, o navă plină de studenți asiatici (Eun., *Lib.*, 495; *Proh.*, 485; *Lib.*, 1, 16; *Cod. Just.*, 10, 53, 2). Se remarcă anumiți gramatici celebri, ca Donatus, profesorul lui Hieronymus (Sfântul Ieronim), Servius, comentatorul lui Vergiliu, la Roma, Charisius la Constantinopol, Eulogius, specialist în Cicero, la Cartagina. Gramaticii revizuiesc manuscrise mai vechi. Victorianus corectează la Roma textul primei decade a operei lui Titus Livius, la comanda lui Symmachus. Încă din secolul al II-lea d.C. existau școli publice sau municipale, întreținute de cetăți. Ele proliferază în secolul al IV-lea d.C., când orice oraș important întreține unul sau mai mulți profesori plătiți din bugetul sau salariul public, *salario publico* (Aug., *Conf.*, 6, 7; *Ciu.*, 1, 3). O asemenea școală era numită „publică” sau „municipală”, *schola publica* ori *municipalis*, în greacă *politikós thrónos*. Încă din vremea lui Marcus Aurelius, profesorii din școlile municipale erau numiți și revocați de către consiliile municipale, pe baza unui concurs, în cadrul căruia candidații supuneau o mostră (*pratio*) a capacităților lor unor persoane importante. Încă de sub Antonini, împărații stimulau municipalitățile să deschidă școli municipale și să fixeze salarii decente. În secolul al IV-lea d.C., funcționarii imperiali intervin în numirea profesorilor. Cum am semnalat mai sus, Iulian decide ca toate numirile de profesori să fie aprobate de statul imperial (*Cod. Th.*, 13, 3, 6). Profesorii privați, inclusiv retorii, predau la domiciliul lor, în localuri închiriate sau, în cazul preceptorilor copiilor de împărați ori de aristocrați, în locuințele elevilor. Astfel Lactanțiu a fost preceptorul lui Crispus, fiul lui Constantin, iar Ausonius, cel al lui Grațian. Numeroase școli ale orașelor se convertesc în universități municipale. Dar la Roma, Constantinopol și la Atena ființează universități de stat. De fapt la Roma și la Atena funcționau de mai multă vreme catedre de stat. Profesorii erau numiți exclusiv de funcționarii imperiali, sub supravegherea personală a împăraților. La Roma, se pot decela catedre de gramatică, retorică, drept și medicină. Profesorii de medicină dădeau și consultații bolnavilor. Sălile de curs, *auditoria*, se aflau în *athenaeum* creat de Hadrian și în exedrele forurilor imperiale. Studenții erau recrutați din diverse zone ale Imperiului. În 370 d.C., împăratul Valentinian I impusese o disciplină severă. Autoritățile imperiale supravegheau drastic studenții. Erau obligate să cunoască locul de origine, numele părinților, pregătirea anterioară a studenților, locuința lor la Roma. Verificau lunar evidența lor, știau cine se înscrisese recent la studii și cine pleca din Oraș. Studenții care nu aveau un comporta-

ment corect erau bătuți cu vergi și erau expulzați din Roma (*Cod. Th.*, 14, 9, 1; *Aug., Conf.*, 5, 8, 12-13). În universitățile municipale, în special la Cartagina, studenții erau turburenți și nedisciplinați. Se organizau în cete, care se încăierau între ele, și petreceau mult timp la banchete. La Atena se studia îndeosebi filosofia, în cadrul celor patru „școli” tradiționale, dar și medicina. La 27 februarie 425, Theodosius II restructurează universitatea de stat din Constantinopol, care dispune de monopolul învățământului superior. „Constituția” lui Theodosius II a fost semnată și de Valentinian III. Numai preceptoratul privat rămâne liber. Profesorii de stat nu au dreptul să predea lecții particulare. Predau cursurile în săli amenajate ca exedre din piața Capitoliului. Funcționau 31 de catedre. Literatura latină se studia în cadrul a treisprezece catedresecții, zece de gramatică și trei de retorică. Ființau două catedre de drept și una de filosofie (*Cod. Th.*, 14, 9, 3; 15, 1, 53-11; *Cod. Just.*, 11, 19, 1). Se acordă onoruri profesorilor. O hotărâre datând din 15 martie 425 conferă onorific titlul de „comite al primului ordin”, *comes primi ordinis*, profesorului, care avea o vechime de 20 de ani și o carieră didactică notabilă (*Cod. Th.*, 6, 21, 1). Themistios devine în 358 d.C. senator, apoi arhonte-proconsul al Constantinopolului și ulterior prefect al acestei metropole. Ausonius asumă prefectura pretoriului și apoi consulatul, în 379. Pretutindeni se studia și stenografia, necesară funcționarilor imperiali.

Harta învățământului municipal era complexă. Funcționau universități municipale la Alexandria, Antiochia, Nicomedia, ca și la Treveri, Mediolanum, Cartagina (deja menționată), Massilia, mai ales la Augustodunum (azi Autun) și la Burdigala (azi Bordeaux). Unde pe vremea lui Ausonius existau opt catedre de gramatică, cinci de retorică și una de medicină. La Berytos (azi Beirut) ființa o puternică școală de drept; se predă în latină, greaca fiind introdusă la sfârșitul secolului al IV-lea d.C. Emerg școli municipale în Gallia, la Lemovicum, Tolosa, Narbo, Arelate, Vienna, Lugdunum, Aventicum, Besara, Durocortorum, Colonia. În Italia se remarcă școala de la Neapolis. Pretutindeni emerge gustul pregnant pentru erudiție. În 1982, în centrul orașului Emerita (azi Merida), capitala Lusitaniei, a fost descoperit un mozaic în *triclinium* (deci sufragerie) care ilustrează festinul celor șapte înțelepți ai antichității. Așezați pe jilțuri sau pe stânci, ei sunt, cu indicația numelor și a orașului de obârșie, în greacă, Solon atenianul, Chilon din Sparta, Periandru din Corint, Thales din Milet etc. În școlile creștine, pe lângă cultura profană, se studiază textele sacre, în special cele biblice. Se dezvoltă un învățământ monastic și un altul episcopal. Cel monastic a apărut în Orient. Eusebios, Augustin și Marinus au impulsionat crearea școlilor episcopale. Educația creștină începea acasă, în familie, însă continua prin inițierea doctrinară în cadrul Bisericii. Existau profesori de religie specializați, dar, progresiv, preoții și episcopii au predat dogmele și ideile Dreptei Credințe. Învățătura religioasă se prezenta ca savantă. Iudaismul continuă să utilizeze școlile rabinice²².

Renașterea constantino-theodosiană. Literatura

Dintre toate prestațiile renașterii constantino-theodosiene, cea mai interesantă este cea a literaturii. Varietatea speciilor și modalităților de exprimare, bogăția ideilor și mijloacelor de expresie, chiar forța artistică dau seama de literatura Dominatului. Ca și cum nu s-ar fi aflat în cauză o literatură a unui sfârșit de civilizație, a ceea ce francezii definesc ca „fin de siècle”. Sau poate tocmai pentru că se afla în cauză acest sfârșit de

civilizație, literatura se manifestă cu atâta vigoare. Alt fenomen interesant rezidă în faptul că literatura păgână și cea creștină își repartizează aproape la egalitate „plaja” acestui sfârșit de civilizație. Ca și cum baza sociologică a păgânismului nu ar fi fost atât de fragilizată. Literatura păgână produce geniul lui Amian, pe când cea creștină comportă strălucita performanță multiformă a lui Augustin. Cu toate că, în ansamblul lor, ambele literaturi nu numără atâta creativitate, atâtea talente originale ca vârfurile anterioare ale artei literare antice. În orice caz, preluarea literaturii Dominatului ca o perioadă de renaștere, de reviriment al literelor latine, are în vedere mai ales expansiunea umanismului și a erudiției. Cu toate că nu lipsesc, cum am arătat, talentele strălucitoare. Se manifestă o largă deschidere a genurilor și speciilor literare, deși îndeosebi proza atestă o vigoare remarcabilă. De altfel parcursul genurilor și speciilor literare traduce o evoluție sinuoasă, în care se manifestă amalgamul formelor de expresie. Dezvoltarea poeziei comportă, de pildă, o anumită orientare mixtă lirico-epică, în care nu sunt absente mărcile satirice și parasatirice. Interferențele între cele două literaturi, păgână și creștină, sunt atât de numeroase, încât eforturile exegeților moderni de a le separa par absurde. De altfel ambele literaturi au fost impregnate de fervoarea religioasă, ca și de impactul neoplatonismului.

Subsistă „școlile” filosofice consacrate, mai cu seamă la Atena. Deși filosofi susțin *volens uolens* propagarea cultelor orientale soteriologice, a diverselor teurgii și practicilor taumaturgice. Epicureismul este condamnat la o moarte lentă. Stoicismul intră și el într-un con de umbră, însă este recuperat, într-un context creștin umanist, de Boethius, la începutul secolului al VI-lea d.C. Cum am relevat, în repetate rânduri, filosofia Academiei se convertește aproape total în neoplatonism. Care domină cu autoritate constrângătoare gândirea filosofică, mișcările spirituale ale Dominatului. Chiar teologia creștină este parțial tributară neoplatonismului. Neoplatonicienii continuă să preconizeze doctrina extazului, a unirii cu Ideea sau Divinitatea prin contemplație, prin comuniunea între lumea sensibilă și forma eternă. Neoplatonicienii îmbrățișează monoteismul filosofic și asumă valorile Dominatului. Ei caută pretutindeni sacrul, sub egida așa-numitei *sacritudo*. Se declară respectuoși față de ierarhia celestă, ca și față de cea politico-socială.

Am subliniat cât de pregnant se manifestă gustul pentru erudiție, pentru studierea și comentarea operelor marilor scriitori al trecutului. Aristocrații romani privilegiau discuțiile erudite și se ocupau fervent de studierea și înțelegerea lui Titus Livius, „bardul” în proză al măreției Romei, ca și a lui Vergiliu, poetul Romei prin excelență. Beneficiază de un enorm succes traducerea. Din greacă în latină se tâlmăcesc tot felul de opere, tratate filosofice și de morală, de medicină, poeme, romane, cronici, biografii. Către 397 d.C., un prieten al lui Symmachus, numit Naucellius, a tradus un breviar, un rezumat al Constituțiilor lui Aristotel. Astfel s-a născut legenda unui Aristotel care l-ar fi însoțit pe Alexandru la brahmani. Această legendă a fost difuzată la cotitura dintre secolul al IV-lea și al V-lea d.C. de un breviar al biografiei lui Aristotel. Se conturează o foarte relevantă aviditate a cunoașterii. Chiar după dispariția Imperiului roman occidental, în Vest retorica va persista și va înregistra o acrobație verbală sofisticată, până la sfârșitul secolului al VI-lea d.C. Pe urmele experienței plinienae, se dezvoltă specia panegiricelor, ale cărei norme fuseseră codificate, în secolul al III-lea d.C., de retorul grec Menandros din Laodiceea Frigiei. O serie de profesori gallo-romani compun numeroase panegirice, care elogiază împărași, de la Maximian până la Theodosius I (în 389 d.C.). Și reputatul scriitor-senator Symmachus, autor de cuvântări, de rapoarte oficiale (*relationes*), adresate suveranilor, precum

cel referitor la altarul Victoriei din senat, de scrisori alambicat elaborate, a scris panegirice. Literatura declamatorie de limbă greacă se reliefează ca deosebit de bogată. Se disting ca remarcabili sofști și panegiriști Himerios, Themistios și Libanios. Themistios îl comentează pe Aristotel și scrie numeroase panegirice, adresate tuturor împăraților, în vremea cărora trăise, păgâni, ca Iulian, ori creștini. Este un teoretician inteligent, făuritor al concepției relative la împăratul ideal, inspirate de stoici, Platon și Aristotel. Libanios din Antiochia a fost profesor de retorică la Nicomedia, Constantinopol și în orașul natal, până când a decedat. Pentru studenții săi, a alcătuit numeroase exerciții de retorică. Cele 64 de cuvântări ale sale pendulează între panegirice, fie nesincere, precum cele adresate lui Constanțiu II și Constans în 349, fie entuziaste, ca acela destinat lui Iulian, pentru care a alcătuit și un elogiu funebru – în 365, *Epitaphios* – și discursuri de circumstanță, unde atacă anumiți guvernatori incapabili. Într-un fel de scrisori deschise trimise lui Theodosius I, Libanios blamează curajos diverse abuzuri ale administrației civile și militare, inclusiv în 386, politica antipăgână a prefectului Cynegios (discursul 30, „Pentru temple”, *Pro templis*). Cele 1644 de epistule ale sale, expediate foștilor elevi, curialilor, profesorilor, funcționarilor imperiali, militează pentru apărarea tradițiilor elenice, inclusiv păgâne, pentru autonomia municipală și împotriva totalitarismului. Prin urmare, pe lângă discursurile de aparat și epistolografia literară, se dezvoltă abundent proza didascalică, de erudiție, dreptul, însă și filologia. Sub Theodosius, pornind de la comentarea lui Vergiliu, Servius Honoratus oferă un adevărat festival de erudiție. În „Saturnaliile”, *Saturnalia*, Macrobius dă seama de discuțiile erudite, filologice, religioase, filosofice, desfășurate cu prilejul sărbătorilor de iarnă între câțiva prieteni intelectuali, admiratori ai lui Vergiliu. Vitalitatea păgânismului este atestată de „Calendarul anului 354”, *codex* oferit la 1 ianuarie 354, ca dar pentru anul nou, unui înalt personaj, numit Valentinus. Sunt prezentate zilele săptămânii, începând cu aceea a lui Saturn, care va deveni duminică. Astrologia se află la loc de cinste, întrucât se figurează semnele zodiacului. Sunt enumerate sărbătorile păgâne, deși Valentinus era creștin. Rezultă că de fapt cutumele păgâne nu afectează existența dusă de creștini. Cântecul de lebadă al erudiției păgâne apare în ciudata scriere a lui Martianus Capella, intitulată „Despre căsătoria dintre Mercur și Filologie”, *De nuptiis Mercurii et Philologiae*, apărută, în nouă cărți, înainte de 439 d.C. Într-un text alegoric, care îmbină fantasticul cu ficțiunea, sunt analizate artele liberale, gramatica, dialectica, retorică, geometria, aritmetica, astronomia și armonia. Fulgentius Planciades, trăitor probabil între 467 și 533 d.C., înainte de a deveni călugăr creștin, a continuat discursul didascalic alegorizant al lui Martianus Capella. Dar numărul erudiților și filologilor este foarte mare.

Proza istoriografică se manifestă cu deosebită vigoare, marcată de asemenea de amestecul speciilor care alcătuiau federația constituită în antichitate de *historia* în înțelesul larg al termenului. O ilustrează istorici greci ca Eunapios și Olympiodoros, ale căror scrieri nu s-au conservat, dar au lăsat urme în opera lui Zosim, autor de la sfârșitul secolului al VI-lea d.C. Am arătat că și împăratul Iulian a fost un scriitor de limbă greacă prolific, multivalent. Analistica se combină cu tiparele unor specii înrudite cu ea, mai ales cu structuri ale res gestelor și memorialisticii, în opera atât de strălucită a celui din urmă mare istoric roman, care a fost Amian sau Ammianus Marcellinus. El a resuscitat specia res gestelor. Centrul de greutate al operei sale strălucite îl constituie „gesta” lui Iulian. Totodată Amian se exprima într-o latină încifrată, pe care faptul că limba sa maternă era greacă n-o explică decât parțial. Au beneficiat de un succes remarcabil specii istoriografice precum epitoma-breviarul și biografia. Sunt abreviate nu numai opere istorice, ci și de altă natură. Ca adevărat manual scurt se prezintă epitoma de strategie și tactică militară a lui Vegetius și cea conținută de tratatul de agronomie al lui Palladius. Înmulțirea epitomelor se explică mai puțin prin abundența de cititori grăbiți și în măsură mai sensibilă prin nevoia

de manuale, indispensabile școlilor vremii. Creșterea simțitoare a numărului de cititori a determinat pe de altă parte mărirea „tirajelor”. Or această mărire de tiraje, înmulțirea numărului de cititori, reclamă economie de materiale și solicită suplimentar scribii. Încât era mai ușor de editat opere scurte. Prosperitatea biografiei politice rezulta din personalizarea accentuată a cărmuirii Imperiului, legată de totalitarism și de potențarea despotismului teocratic. Îndeobște biografii utilizau modelul suetonian. Amalgamul de genuri și specii se manifestă în joncțiunea între epitomă și biografie, tradusă de breviarul istoric al lui Eutropiu, unde se instalează medalioane biografice, ca și de biografiile scurte ale cezarilor, scrise de Aurelius Victor și de epitomatorul lui. Iar scrierea lui Festus zămislește joncțiunea între epitomă și monografie. Desigur, biografii mai întinse, de obediență suetoniană, însă bogate în informații interesante, emerg în opera unui istoric anonim, autorul „Istoriei Auguste”, *Historia Augusta*. Poezia profană a Dominatului este ilustrată de creștinul erudit Ausonius, care însă scrie ca un autor păgân, și în special de poetul unui viguros talent, întemeiat pe o efervescentă combustie interioară, care a fost alexandrinul Claudian. În opera acestuia, erudiția mitologică, poezia de actualitate, revelatoare de izbucniri lirice, se exprimă sub Honorius și sub protecția lui Stilicho, în forme impresionante. Interesant este și jurnalul de călătorie versificat al lui Rutilius Namatianus, care, în versuri, marcate de experiența ovidiană, își narează întoarcerea de la Roma spre Gallia natală, în 417 d.C.

Putem conchide că literatura profană a secolelor al IV-lea și al V-lea d.C. răspunde orizontului de așteptare al unui public pasionat de artă rafinată, de revalorizarea clasiciilor, de erudiție pedantă, de elanuri mistice, de curiozități pitorești. Noul utilaj mental, adoptarea unor noi valori se decantează în respectarea ori în dezvoltarea ierarhiilor literare sau neliterare, în promovarea sacralității. Sunt totodată prezervate, măcar parțial, vechile valori. Literatura creștină se orientează spre scrieri doctrinare, teologice, de propagandă, în care se cristalizează toți talente literare de excepție. Performează o literatură greacă creștină, bogată în nume și scrieri remarcabile, adesea mai elegante și mai sensibil executate decât cele ale scriitorilor creștini latinofoni. Desigur, în literatura latină creștină prevalează acei scriitori definiți mai sus ca „doctorii Bisericii”.

În prima jumătate a secolului al IV-lea se desprind două nume revelatoare, adică acelea ale lui Eusebios din Cesarea și Athanasios din Alexandria. Eusebios, născut prin 265, a devenit episcop în Palestina în 313, unde a ocupat scaunul episcopal până la moarte, adică în 340. A alcătuit opere istorice și apologetice. Printre altele, a compus, în zece cărți, a *Istorie a Bisericii*, care prezintă evoluția creștinismului de la origini până în 323. În scrierile sale, Athanasios a combătut cu intransigență arianismul. Ulterior s-au exprimat ca polemisti virulenți trei cappadocieni: Sfântul Vasile, Sfântul Grigore din Nazians și Grigore din Nyssa. Orator pătimaș, polemist de talent incontestabil s-a dovedit a fi, la extremul sfârșit al secolului al IV-lea și la începutul veacului subsecvent, Sfântul Ioan Chrysostomul sau Gură de Aur. El a comentat Evanghelia, ca un adevărat atlet al Dreptei Credințe. Consemnăm și pe Synesios din Cyrene, episcop platonizant, raționalist, literat și mare proprietar funciar, om de acțiune și de meditație. Îndeobște această literatură greacă creștină ilustrează, cum am mai semnalat, o atitudine mai tolerantă, mai nuanțată decât cea de limbă latină.

Totuși părinții latinofoni ai Bisericii erau înzestrați cu un talent și o prolificitate literară notabilă. În scrierile lor, alterează contestația globală a tradiției păgâne cu receptarea ei, cu alianța cu Imperiul, înainte de abandonarea acesteia. Concomitent, toți erau înzestrați cu o solidă cultură profană. Aproape toți cei din secolul al IV-lea d.C. începuseră prin a fi păgâni. Fapt care explică atât zelul lor polemic, cât și pledoaria vibrantă în favoarea unui nou umanism, unde intersectează

cu teologii de limbă greacă. Se exprimă inițial Arnobius din Sicca, autorul, pe la 300 d.C. al unui vast tratat antipăgân, „Împotriva națiilor” (de fapt, a păgânilor), *Aduersus nationes*, în șapte cărți, dar și Lactanțiu. Acest Cicero creștin, cum a fost calificat, în temeiul umanismului și limbii sale, a alcătuit o expunere completă a doctrinei creștine, în șapte cărți, „Instituțiile divine”, *Diuinae institutiones*, unde reprobă orice formă de politeism. Mult mai polemic se manifestă Lactanțiu în „Despre morțile persecutorilor”, *De mortibus persecutorum*, unde descrie sfârșitul cumplit rezervat împăraților care reprimaseră creștinismul. Chiar mai apăsător decât Eusebios, Lactanțiu pledează pentru cauza intervenției lui Dumnezeu în timpul istoric, cel real, cel trăit de oameni pe pământ. Pe scurt, pentru concepția providențialistă a istoriei. Această concepție se regăsește, la nivelul înverșunării implacabile, într-un poem anonim de la sfârșitul secolului al IV-lea, „Poem împotriva păgânilor”, *Carmen contra paganos*. Sunt condamnați la chinurile Tartarului toți cei care adoraseră, în timpul vieții, divinitățile păgâne monstruoase. „Doctorii Bisericii” alternează, în scrierile lor, apologetica, dirijată împotriva păgânismului, cu patristica, consacrată mai ales luptei împotriva ereziilor. Dacă Firmicus Maternus se înverșunează împotriva păgânilor, Hilarius, episcop din Gallia romană, combate cu ardore ereziile în „Împotriva arienilor”, *Aduersus arianos*. La Sfântul Ieronim sau Hieronymus ne-am referit mai sus. Pasionat ascet, el oferă prima traducere latină solidă a Bibliei, dar și un tabel cronologic de istorie universală, *Chronicon*, în care recentrează figurarea evenimentelor trecutului în optica teleologică și providențialistă. Epistulele sale dau seama de condamnarea luxului și moravurilor disolute ale unor creștini, inclusiv preoți și monahi avari și eleganți. „Eminența cenușie” a împăraților creștini, Ambrosius, a desfășurat, pe lângă o prodigioasă activitate politică și administrativă, o amplă operă, în diverse genuri literare, unde regăsim predici pasionate și felurite tratate teologice. Totuși, cel mai prolific autor latin, vârf valoric al literaturii antice în general, a fost romano-africanul Aurelius Augustinus, Fericitul Augustin. Fusesse maniheist, înainte de a se creștina. Opera sa monumentală cuprinde, printre nenumărate tratate, odiseea sa spirituală din „Confesiuni”, *Confessiones*, fundată pe o strălucită introspecție abisală, și vasta scriere teologică, mai sus consemnată, *De ciuitate Dei*, unde se pun bazele doctrinei catolicismului medieval. Poezia creștină a fost cu talent ilustrată mai cu seamă de Prudentius, care atestă trăire poetică vibrantă, îndeosebi în imnuri, precum cel hărăzit Sfântului Laurențiu. Secolul al V-lea este marcat de numeroși autori creștini, ca istoricul mai sus menționat Orosius și Salvianus. În cele din urmă literatura creștină debrușează sub ostrogoți în operele lui Boethius, mai ales în „Consolația filosofiei”, *Consolatio philosophiae*, unde se operează o iscusită sinteză între învățătura creștină și tradiția culturală profană, ca expresie a unui nou și solid umanism. Acest mecanic sincretistic constituie de asemenea țința lui Cassiodorus și chiar a istoricului Iordanes, care atestă continuitatea populației latinofone în Dacia traiană. Se remarcă și alți autori creștini din zona dunăreană. Dionysius Exiguus este părintele calendarului nostru actual. Probabil eronat, el a fixat data nașterii terestre a Mântuitorului.

Renașterea constantino-theodosiană a prilejuit un nou clasicism, cel de al treilea, exprimat nu numai în artele plastice și arhitectură, ci mai ales în literatură, păgână și creștină. *De fapt, acest al treilea clasicism se apropie mai sensibil de cel dintâi, adică acela al vremurilor „de aur”, decât se apropiase de el cel de al doilea clasicism.* Abundă referințele la modelele clasice, vestigiile voite din operele marilor scriitori ai secolului I î.C., fervoarea învederată față de tiparele vergiliano-ciceroniene. Nu lipsește însă concurența unui expresionism popular. La anumiți autori creștini și în unele traduceri ale Bibliei se strecoară o „exprimare vulgară”, *sermo uulgaris*, care se contrapune „exprimării de școală”, *sermo scholasticus*, a retorilor și scriitorilor rafinați²³.

Cauzele și efectele „căderii” Imperiului roman

Am constatat cum s-a desfășurat, în mod concret, așa-numita cădere a Imperiului roman. Care de fapt nu a echivalat decât cu prăbușirea și dispariția Imperiului roman occidental. Factorii conjuncturali au operat desigur în virtutea unui puternic impact. Lichidările fizice ale lui Stilicho și Aetius au jucat un rol important. După moartea lui Valentinian III, practic Imperiul occidental s-a zbatut în chinurile unei crize fără sfârșit și fără speranță, pe care nimeni nu a putut s-o mai stăpânească. Intrigile inconștiente ale curtenilor de la Ravenna, în goană după o putere treptat mai redusă, dar egoistă și lașă, de fapt iluzorie, cele de la Constantinopol, unde puterea politică manifesta în cel mai bun caz indiferență față de soarta Apusului, orgoliile, vanitățile stupide, au cântărit mult în procesul destrămării Imperiului occidental. Era cu adevărat numai indiferența curtea de la Constantinopol la soarta Imperiului vestic? De fapt acolo se profila dorința reunificării sub egida Imperiului oriental și a recuperării teritoriilor occidentale. Această aspirație a găsit de altfel rezolvare concretă sub Iustinian. Dar nimeni nu înțelegea că recuperarea iustiniană era efemeră și că, în ultimă instanță, însuși Imperiul roman oriental își va schimba în întregime caracterul, substanța, că, în structura sa profundă, indiferent de arguțiile juridice, el nu va mai funcționa ca roman. S-au adăugat străpungerea frontierelor de către semințiile barbare și ambițiile excesive ale generalilor mercenari, care nu mai erau dispuși să slujească Imperiul roman occidental.

Dar cauzalitatea profundă a disoluției Imperiului roman occidental și, în ultimă analiză, a Imperiului Romei trebuie căutată în altă parte. De secole, savanții sunt divizați în această privință. E. Demougeot insistă asupra factorilor conjuncturali, mai sus menționați, cum ar fi ambiția excesivă și erorile de tactică politică a lui Stilicho, care se izbea de reacția antibarbară de la Constantinopol și de unelțirile principalilor gestionari ai Imperiului oriental. Se evocă de asemenea deplasarea invaziilor barbare de la Est spre Vest. Diviziunea între Vest și Est era mai veche și mai adâncă, datând din vremea lui Octavian August și a lui Marcus Antonius. Ea nu se reducea la diferențele lingvistice. Iar colegialitatea puterii imperiale, atât de frecventă în secolul al IV-lea d.C., obișnuise oamenii cu ideea „împărțirii”, *partitio*, a Imperiului, care nu putea decât să-l slăbească. Totuși cei mai mulți savanți încearcă să identifice pricini mai adânci ale procesului dizolvării și „căderii” Imperiului. Începând de la Gibbon, numeroși exegeți, ca M. Rostovzev, Ferdinand Lot și, într-o anumită măsură Francesco De Martino, au considerat că Imperiul Romei a murit din cauza viciilor lui interne, a unei crize generalizate și a „decadenței”. Barbarii ar fi nimicit un organism putred, ros de hibe lăuntrice, pe jumătate distrus, înainte ca ei să fi năvălit în masă pe meleagurile lui. Francisco De Martino stăruie asupra cauzelor economice și sociale ale slăbirii Imperiului, cum ar fi insuficiența producției și a productivității, prevalența forțelor sociale neproductive, mediocritatea nivelului de trai, opresiunea de toate tipurile (fixarea statutului social, rechizițiile, fiscalitatea, dirigismul), decăderea relativă a comerțului etc. Dimpotrivă, alți savanți afirmă că Imperiul era înfloritor la sfârșitul secolului al IV-lea. Ei refuză formula de „Bas-Empire”, amorsată în secolul al XVIII-lea. Încât André Piganiol a afirmat ritos că Imperiul nu a murit natural, ci a fost asasinat de Barbari. L-au urmat Santo Mazzarino și numeroși alți cercetători. Ipotezele avansate de unii cercetători „marxiști”, potrivit cărora sclavagismul ar fi distrus Imperiul sunt absurde. Sclavajul, în realitate difuzat numai în anumite zone ale Imperiului, era de mai mult timp în declin și, de altfel, el a supraviețuit Imperiului roman. Sclavii nu s-au răscolat în masă împotriva Imperiului.

Noi opinăm că decisivi au fost factorii interni. Instituțiile Romei nu mai puteau stăpâni teritoriul imens al Imperiului. Forțele centrifugale, temporar blocate în secolul al IV-lea d.C., au eliminat, în veacurile al V-lea și al VI-lea d.C., forțele centripete. Criza de identitate a reapărut, cu deosebită vigoare, după 395, dacă nu cumva chiar după 378, și a spulberat un imperiu care își pierduse rațiunea de a fi. Nici provinciile și nici regatele barbare numai teoretic vasale Imperiului, până în 472-475 d.C. (când Euric a denunțat clauzele tratatului încheiat cu romanii în 418), instalate pe teritorii romane, nu mai aveau nevoie de un imens stat opresiv din punct de vedere fiscal și politic, inefficient din punct de vedere militar. Instituțiile și mentalitățile deveniseră ostile prezervării Imperiului. Amintim că Barbarul nu mai era considerat „celălalt”. Dezvoltarea exorbitantă a birocrăției, care năzuise să elimine carențele secolului al III-lea d.C., devenise sufocantă, contraproductivă. Pe termen lung, colegialitatea puterii imperiale, noile divizări ale teritoriilor nu au mai fost utile. Invazia Barbarilor se convertise într-un factor intern al Imperiului. Cum am mai remarcat, aproape niciodată Barbarii nu s-au infiltrat în Imperiu, ca să-l distrugă. Împinși din urmă de alți Barbari, ei se instalau în Imperiu, ca să trăiască mai bine decât pe tărâmul lor natal. Se impune, aproape firesc, analogia cu imigranții din lumea a treia, care, prin toate mijloacele, „năvălesc” în Europa occidentală. Chiar atunci când foloseau forța, Barbarii aspirau să se integreze Imperiului. Adesea proprietarii funciari îi utilizau în combaterea nevoiașilor locali, revoltați din pricina condițiilor precare în care trăiau. Abia mai târziu, degustați de hibeles Imperiului occidental, de urzelile tenebroase ale curții din Ravenna, de condiția lor de subordonați ai unei autorități, pe care practic doar ei o mai susțineau, Barbarii s-au răzvrătit împotriva Imperiului roman occidental. Pe de altă parte, ambiguitățile puterii imperiale, chiar prilejuite încă de August, nu au fost niciodată complet depășite.

Încât nu ne rămâne decât să recapitulăm cauzele principale ale căderii Imperiului roman: 1) criza mental-instituțională, care a asigurat victoria tendințelor centrifugale, în condițiile destabilizării puterii centrale, ca urmare a sclerozării ierarhiei sociale și a proliferării intrigilor mărunte, individualiste și inconștiente; 2) recesiunea economică, izbucnită mai ales în secolul al V-lea d.C., în care interferau subproducția și inflația, dezechilibrul acut între import și export, disproporția enormă, progresivă, între resurse, treptat, inevitabil, diminuate, și cheltuieli, mereu sporite; 3) criza identității, destruc-turarea utilajului mental, a constantelor mentale consacrate; 4) persistența invaziilor, deși acestea acționau mai ales din interiorul Imperiului sau în speranța infiltrării în țesătura intimă a acestuia. De fapt, Barbarii au admirat întotdeauna civilizația romană. Când s-a căsătorit cu Galia Placida, vârstar al familiei imperiale, căpetenia vizigotă Athaulf a declarat răspicat că dorea să restaureze și să sporească puterea unei Rome, menite să se sprijine pe goți (Oros., *Hist.*, 7, 43, 5). Pe de altă parte, repetăm, chiar sub Dominat, nu au putut fi niciodată eliminate complet ambiguitățile regimului politic monarhic fără nume, creat de August. Nu trebuie uitat că „Imperiul” roman din punct de vedere strict juridic a rămas, până la sfârșitul secolului al V-lea d.C., o republică, unde senatul și poporul roman transferau în bloc competențele lor unui personaj providențial. Încât puterea imperială nu a fost niciodată riguros ereditară din același punct de vedere juridic.

Dar de ce Imperiul roman a rezistat în Orient, unde era totuși condamnat la mutații radicale, pe termen lung? Se avansează diverse explicații. Se afirmă că presiunea

barbară era în Orient mult mai modestă. De fapt, după zdrobirea goților la Naissus de către Claudius II și în pofida dezastrului de la Adrianopol, aici incursiunile și rebeliunile barbare au putut fi stăvilite sau relativ ținute sub control. Aici armata era mai numeroasă și se opuneau Barbarilor comandanți și soldați romani, din interiorul Imperiului. Factorii economici au jucat și ei un anumit rol. Potrivit lui Paul Petit, marile căi mediteraneene și comerciale convergeau spre Bosfor și Asia Mică. Exagerând desigur, André Piganiol opina că, prin zămisirea Constantinopolului, Constantin trădase Roma. În orice caz, afirma Paul Petit, în Orient se salvă o solidă noțiune a statului, datorită preponderenței funcționarului civil, grupat în jurul unei prefecturi a pretoriului unice. Persistau încă micii și mijlocii proprietari de pământ, legați de sate autonome și de o viață urbană dezvoltată. Roma se golea de locuitori. Nu au putut sensibil perturba această prosperitate nici disensiunile religioase, nici orgoliile, comploturile și intrigile de curte, chiar loviturile de palat, nici mediocritatea anumitor împărați, subjugați femeilor și eunucilor din serviciile lor. Deși au existat împărați foarte competenți, ca Anastasios (491-518 d.C.), care a pus ordine în finanțele statului său, grav afectate. A lăsat, la moartea sa, o trezorerie care conținea 320.000 libre de aur. Astfel a putut surveni recucerirea parțială a Vestului, întreprinsă de către Iustinian. Acesta o socotea datorie de onoare și scria, în 536, că speră din tot sufletul ca Dumnezeu să-l ajute să reintegreze Imperiului pe romanii pierduți de acesta, din pricina indolenței cetățenilor, deși se întindeau până la marginile a două oceane (*Novel. Just.*, 30, 11).

De altminteri, Barbarii din Est nu apreciau ca păgubitor pentru interesele și bunăstarea lor Imperiul roman oriental. Și nici suficient de slab, de destabilizat, ca să poată fi ușor suprimat. În statul lui Iustinian prosperau mai mult de 900 de cetăți și cel puțin 100 de episcopate. Statele barbare nu au suprimat de la început dreptul roman. Acte private, descoperite pe tăblițe de lemn, scoase la lumină în 1928, în regiunea Tebessei, la frontiera actuală algeriano-tunisiană, și cunoscute sub denumirea de „tăblițele Albertini” demonstrează că în Africa vandală continua să fie solid dreptul funciar, introdus de romani în secolul I d.C.

Marcel Le Glay reliefa că statele barbare nu au abolit moștenirea romană. În materie de drept, de religie, de limbă, de instituții, de expresie artistică, conceptul de *Romania*, apărut tocmai în secolul al IV-lea d.C., se manifestă pregnant și pretutindeni. Imperiul practicase o politică deschisă, constantă și progresivă, de aculturație, care implicase o romanizare profundă, cu toate că incompletă, de anumite meleaguri. Toți locuitorii „lumii romane”, *orbis Romanus*, fuseseră marcați de ea, în pofida tendințelor centrifugale, relevante în multe areale ale Imperiului. Invadatorii barbari fuseseră împregnați de acest proces de romanizare. Ei estimau ca inseparabile latinitatea și creștinismul. Arian ori niceean. Creștinismul a contribuit substanțial la abandonarea parțială de către Barbarii germanici, stabiliți în Occident, a cutumelor proprii și la asumarea anumitor culturi izvorâte din *Romania*. *Creștinismul a făurit un nou umanism și a salvat, în Evul Mediu, moștenirea antică*. Limba latină, desigur transformată, s-a menținut ca idiomul locuitorilor atâtor țări europene: Italia, Franța, Spania, Portugalia, România, țărâmul latinilor Orientului, și unor părți din Belgia și Elveția. Insule de latinitate au supraviețuit și în Balcani. Popoarele neolatine au moștenit nu numai limba Romei antice și anumite

instituții ale acesteia, ci și elemente pendinte de mentalul Imperiului. Ele conservă urme din tenacitatea, răbdarea și pragmatismul romanilor antici, din constructivismul lor, din gustul lor pentru claritate și pentru un raționalism riguros. Din păcate, au moștenit și pasiunea diviziunilor, decantată în secolul al III-lea d.C. Și alte popoare nelatine au moștenit mărci mentale și instituții romane. Senatul constituie în Statele Unite instituția parlamentară cea mai importantă. Dreptul modern, instituții moderne au fost alcătuite după model roman. Biserica și-a asumat structuri instituționale romane, care au slujit organizării sale medievale și chiar actuale. În secolele al VI-lea și al VII-lea, limba greacă a înlocuit latina ca idiom oficial și cultural al Imperiului Oriental. Totuși acea structură politică devenită Imperiul bizantin a conservat instituțiile romane, structurile sale administrative. Până în 1453, grecii Bizanțului se autoprocamlau „romani“, romeii.

De fapt, ideea imperială romană nu a murit decât în 1806, iar cea de „montare“ a unui stat mondial, superior tuturor popoarelor, nu a dispărut niciodată. Mirajul Romei renăscute drept capitală a lumii a operat preț de numeroase secole. Papii medievali se considerau stăpâni lumii și nu recunoșteau decât dificil autoritatea statelor laice. Evul Mediu a fost sfâșiat în Italia de lupta dintre partizanii papalității, guelfii, și cei ai împăraților de atunci, gibelinii. În plin Ev Mediu, Chrétien de Troyes, în romanul său *Yvain sau Cavalerul cu Leul*, își mai închipuia încă existând undeva un împărat roman, care ar fi prezidat o federație de regi, adică în termenii proiectelor relative la viitorul Imperiului, nutrite de Orosius și de scriitori latini ai secolelor al V-lea și al VI-lea d.C. De fapt, restaurarea Imperiului roman a fost înfăptuită de mai multe ori, în cursul veacurilor. Carol cel Mare s-a proclamat împărat roman al Occidentului. Ulterior Otto, după ce s-a declarat rege al Germaniei în 936 și al Italiei în 959, a încercat restaurarea imperiului carolingian, ca prim împărat al Sfântului Imperiu roman. Papa Ioan al XII-lea i-a încredințat coroana imperială. Astfel a luat ființă Imperiul romano-germanic sau Imperiul roman de nație germană, care a durat până în 1806. În Est, Imperiul a subsistat până în 1453. Chiar atunci cuceritorul Constantinopolului, sultanul Mehmet Khan, spirit deschis, aproape sceptic, din punct de vedere religios islamic, adevărat precursor al lui Kemal Atatürk, se considera succesorul unui imperiu roman dezonorat de Paleologii bizantini. Ideea imperială a fost preluată și alții. De Habsburgii spanioli ai lui Carol Quintul și Filip al II-lea, de francezii lui Ludovic al XIV și ai lui Napoleon I. Acesta din urmă a desființat Imperiul romano-germanic, dar pentru a anexa Roma însăși Imperiului său, care se voia mondial. Regii Marii Britanii nu erau străini de ideea imperială. De fapt, imperiul lor colonial încorporează un sfert din planeta noastră. Ideea imperială a animat Imperiul Kaiserilor și, desigur, al statului mondial visat de Hitler, părintele celui de al treilea Reich. Concomitent, Mussolini proclama ca „imperatore“ pe regele Italiei. Încă de la Petru I, țarii ruși au năzuit să reconstituie, în profitul lor, un imperiu, care ar fi trebuit să cuprindă și Strămtorile, să dobândească acces la Marea Mediterană. Uniunea Sovietică a moștenit această idee imperială și a încercat s-o impună cu forța. Oare Statele Unite, mândre că sunt acum singura superputere mondială și că impun *pax americana* pretutindeni, nu aspiră spre constituirea unui imperiu mondial? În orice caz, de fapt, la sfârșitul secolului al V-lea d.C., adevăratul Imperiu roman s-a destrămat, sfâșiat de furtunile necruțătoare ale istoriei. Miracolul roman se spulberase ca un gros nor de praf în deșertul african²⁴.

NOTE

¹ Considerațiile generale asupra Imperiului târziu emerg în numeroase cărți și articole, alcătuite de diverși teoreticieni, savanți și cercetători. Menționăm pe E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 2 vol., London, 1776-1777; O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, 6 vol., Berlin, 1898-1921; F. Lot, *op. cit.*, *passim*; E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, trad. fr. de J.R. Palanque, 2 vol., Paris, 1959; Santo Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo*, Roma, 1951; *id.*, *La fine del mondo antico*, Milano, 1959; R. Rémondon, *La crise*; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, 3 vol., Oxford, 1964; P.E. Huebinger, *Zur Frage der Periodengrenzen zwischen Altertum und Mittelalter*, Darmstadt, 1969; André Chastagnol, *Le Bas-Empire*, Paris, 1969, mai ales pp. 7-13; E. Demougeot, *La formation*, II, *passim*; *id.*, *L'Empire romain et les Barbares d'Occident (IV-e-VII-e siècles)*, *Scripta varia*, Paris, 1988; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 221; 235; 258; M. Le Glay, *Empire*, pp. 329-331; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 250-252.

² În ce privește Dioclețian și tetrarhia, inclusiv eșecul ei, după 305 d.C., a se vedea R. Palanque, „Collégialités et partages dans l'Empire romain”, *Revue des Études Anciennes*, 46, 1944, pp. 47-64; 280-298; William Seston, *Dioclétien et la tétrarchie*, Paris, 1946, I, pp. 115-189; 193-277; 285-372; *id.*, „Jovius et Herculus ou la I-ère épiphanie des Tétrarques”, *Historia*, 1, 1950, pp. 257-266; W. Ensslin, „Valerius Diocletianus”, *Real-Encyclopädie*, VII, A 2, 1948, col. 2419-2495; P. de Francisci, *Arcana Imperii*, Milano, 1948, III, 2, pp. 1-47; E. Stein-J.R. Palanque, *Histoire du Bas-Empire, De l'État romain à l'État byzantin*, 2 vol., Paris, 1959, I, pp. 440-447; F. De Amelotti, *Per l'interpretazione della legislazione privatistica di Diocleziano*, Milano, 1960; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 339-342; Edouard Frézouls, „À propos de la hausse des prix sous Dioclétien”, *Mélanges Carcopino*, Paris, 1966, pp. 377-396; J. Bingen, „L'édit du maximum et les papyrus”, *Atti del XI-o Congresso Internazionale di Papirologia*, Milano, 1966, pp. 369-378; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 14-78; R. Rémondon, *La crise*, pp. 118; 196-260; 276; 293; R.E. Smith, „The Regnal and Tribunician Dates of Maximian Herculus”, *Latomus*, 1972, pp. 1058-1071; P. Petit, *op. cit.*, pp. 527-565; Ion Barnea-Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982, pp. 9-36; S. Th. Parker, *Romans and Saracens. A History of the Arabian Frontier*, Winona Lake (Indiana), 1986, *passim*; E. Kolb, *Diocletian und die erste Tetrarchie*, Berlin, 1987; A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 284-656 n. Chr.*, München, 1989, *passim*; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 221-228; M. Le Glay, *Empire*, pp. 333-344; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 250-251. Se pot consulta și F. De Martino, *op. cit.*, V, pp. 123-155; 278-279; 343-375; Jean-Pierre Callu, *Genio populi romani (295-316), contribution à une histoire numismatique de la tétrarchie*, Paris, 1960; M.T.W. Arnheim, „Vicars in the Later Roman Empire”, *Historia*, 1970, pp. 593-606, mai ales pp. 603-606; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 55-65.

³ Pentru Constantin și vremea sa, vezi C. Patsch, *op. cit.*, *passim*; André Piganiol, *L'empereur Constantin*, Paris, 1932, *passim*; *id.*, *L'Empire chrétien (325-395)* ed. a 2-a, Paris, 1972, pp. 34-79; 337-338; A. Fliche-V. Martin, *Histoire de l'Eglise*, Paris, 1936, III, pp. 18-24; 58-59; 62-64; C. Dupont, *Les constitutions de Constantin et le droit privé au début du IV-e siècle. Les personnes*, Paris, 1937; *id.*, *La réglementation économique dans les constitutions de Constantin*, Lille, 1963; *id.*, „Les textes constantiniens et le préfet de la ville”, *Revue du Droit*, 147, 1969, pp. 613-644; E. Schwartz, *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche*, ed. a 2-a,

Leipzig, 1936; Dumitru Tudor, „Podul lui Constantin cel Mare“, *Arhivele Olteniei*, 13, 71-74, Craiova, 1934, pp. 1-20; *id.*, „Constantin cel Mare și recucerirea Daciei Traiane“, *Revista Istorică Română*, 11-12, 1941-1942, pp. 134-148; *id.*, *Oltenia română*, ed. a 3-a, București, 1968, pp. 251-256; 431-438; 448-458; *id.*, *Drobeta*, București, 1965, p. 38-40; *id.*, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, București, 1971, pp. 155-192; *id.*, *Sucidava*, Craiova, 1974, pp. 75-90; 123-126; *id.*, *Les ponts romains du Bas-Danube*, București, 1974, pp. 155-192; J. Vogt, „Zur Frage des christlichen Einflusses auf die Gesetzgebung Konstantin des Grossen“, *Festschrift L. Wenger*, 2, 1945, pp. 118-148; *id.*, „Die constantinische Frage, A: Die Bekehrung Constantins“, *Relazioni del X-o Congresso Internazionale delle Scienze Storiche*, Firenze, 1955, pp. 733-779; *id.*, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, ed. a 2-a, München, 1960, pp. 138-145; 194-201; 244-250; 264-276; A. Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford, 1948, pp. 5-13; 30; 75-77; 91-104; 111-123; P. Orgels, „La première vision de Constantin (310) et le temple d'Apollon à Nîmes“, *Académie Royale de Belgique. Bulletin Classique de Lettres, Sciences Morales et Politiques*, seria a 5-a, 34, 1948, pp. 176-208; E. Galletier, „La mort de Maximien d'après le panégyrique de 310 et la vision de Constantin au temple d'Apollon“, *Revue des Études Anciennes*, 52, 1950, pp. 288-299; J. Moreau, *Lactance. De la mort des persécuteurs*, Paris, 1954, pp. 434-436; 446-472; H. Doerries, *Der Selbstzeugnis Kaisers Konstantins*, Göttingen, 1954; K. Kraft, *Kaiser Konstantins religiöse Entwicklung*, Tübingen, 1955; G. Giannelli – S. Mazzarino, *op. cit.*, III, pp. 421-452; K. Aland, „Die religiöse Haltung Kaisers Konstantins“, *Studia Patristica*, Oxford, 1957, II, pp. 549-600; L. Völkl, *Der Kaiser Konstantin*, München, 1957; Chr. Habicht, „Zur Geschichte des Kaisers Konstantins“, *Hermes*, 86, 1958, pp. 360-378; M. Fortuna, „La politica religiosa dell'imperatore Licinio“, *Rivista di Studi Classici*, 7, 1959, pp. 245-265; 8, 1960, pp. 3-23; E. Stein-J.R. Palanque, *op. cit.*, pp. 88-96; 100-130; 400; 456; 460-483; F. de Martino, *op. cit.*, V, pp. 156-184; 219; 401-433; P. Bruun, *Studies in Constantinian Chronology*, New York, 1961, *passim*; *id.*, *The Roman Imperial Coinage, VIII: Constantine and Licinius A.D. 313-337*, London, 1966; N. Bănescu, „Întemeierea Constantinopolului“, *Mitropolia Olteniei*, 15, 1963, 7-8, pp. 506-510; A.H.M. Jones, *op. cit.*, pp. 47; 97-110; 438-441; P. Guthrie, „The Execution of Crispus“, *Phoenix*, 20, 1966, pp. 325-331; R. Palanque, „Sur la date du De mortibus persecutorum“, *Mélanges Carcopino*, Paris, 1966, pp. 711-716; J. Gaudemet, *Institutions*, pp. 711-719; A. Benoît-M. Simon, *op. cit.*, pp. 308-334; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 18-24; 37-44; 48-71; 83-85; *id.*, *Le Sénat*, pp. 236-258; Dietrich Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsbild und die Notitia Dignitatum*, Düsseldorf, 1969, pp. 137-141; R. Rémondon, *La crise*, pp. 140-147; 294-299; J.H. Smith, *Constantine the Great*, London, 1971; François Paschoud, Note la Zosime, *Histoire nouvelle*, ed. Les Belles Lettres, Paris, 1971, I, pp. 180-246; M.T.W. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Empire*, Oxford, 1972, pp. 49-73; O. Toropu, „Noi contribuții privitoare la podul lui Constantin cel Mare, de pe Dunăre“, *Analele Universității din Craiova. Istorie-Geografie-Filosofie*, 1, 1972, pp. 20-33; P. Petit, *op. cit.*, pp. 559-598; I. Barnea-O. Iliescu, *op. cit.*, pp. 33-67; 92-153; T.O. Barnes, *The New Empire. Diocletian and Constantine*, Cambridge (Mass.), London, 1982; Charles Piétri, *Constantin en 324. Propagande et théologie impériale d'après les documents de la Vita Constantini*, Strasbourg, 1983, pp. 63-90; Ramsay Mac Mullen, *Constantine*, ed. a 2-a, London, 1987; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 228-233; M. Le Glay, *Empire*, pp. 333-334; 336-337; 342-349; J. Sirinelli, *op. cit.*, pp. 326-328; 367-370; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 124-130; 134.

⁴ Referitor la urmașii lui Constantin cel Mare și la Constanțiu, vezi A. Balducci, „Gallo“, *Rivista de Filologia e di Istruzione Classica*, 1940, pp. 264-271; *id.*, „La rebelione del generale Silvano nelle Gallie“, *Rendiconti dell'Accademia dei Lincei*, seria 8-a, 2, 1947, pp. 423-427; A. Alföldi, *Die Kontorniaten, ein verkanntes Propagandamittel der stadtrömischen heidnischen Aristokratie*, Budapest, 1943; A.E. Thompson, „Ammianus' Account of Gallus Caesar“, *American Journal of Philology*, 1943, pp. 302-315; *id.*, *The Historical Work of Ammianus Marcellinus*, London, 1947, pp. 56-71; J.R. Palanque, „Collégialités et partages“, *Revue des Études Anciennes*, 1944, pp. 56-58; P. De Labriolle, *op. cit.*, pp. 336-343; S. Mazzarino, *Aspetti sociali*, pp. 323-326; G. Gigli, *La dinastia dei secondi Flavi: Costantino II, Costante, Costanzo II (337-361)*, Roma, 1959; E. Stein-J.R. Palanque, *op. cit.*, pp. 132-141; 485-491; J. Gaudemet, *Institutions*, pp. 606-660; 783-784; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 24-26; 40-41; 73-74; 84-85; K. Rosen, „Beobachtungen zur Erhebung Julians 360-361 n. Chr.“, *Acta Classica* (Cape Town), 1969, pp. 121-149; Y.M. Duval, „Remarques sur la venue à Rome de l'empereur Constance II en 357, d'après Ammien Marcellin“, *Caesarodunum*, 5, 1970, pp. 299-304; J. Ziegler, *Zur religiöse Haltung der Gegenkaiser im 4 Jahrhundert nach Chr.*, Kallmünz, 1970, pp. 35-53; J. Sasel, „The Struggle between Magnentius and Constantinus II for Italy and Illyricum“, *Ziva Antika*, 21, 1971, pp. 205-216; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 81-121; R.C. Blockley, „Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II“, *Latomus*, 31, 1972, pp. 433-468; P. Petit, *op. cit.*, pp. 599-612; 619-623; G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974, *passim*; C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IV-e-VII-e siècles)*, Paris, 1985, *passim*; anterior, P. Bastien, *Le monnayage de Magnence (350-353)*, ed. a 2-a, Paris, 1983; ulterior, A. Demandt, *op. cit.*, *passim*; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 230-232; M. Le Glay, *Empire*, pp. 349-353.

⁵ Cu privire la Iulian, la reformele, la aventura lui, a se vedea O. Seck, *Die Briefe des Libanius zeitlich geordnet*, Leipzig, 1906, *passim*; W. Ensslin, „Kaiser Julians Gesetzgebung und Reichsverwaltung“, *Klio*, 18, 1922, pp. 104-199; Joseph Bidez, *La vie de l'empereur Julien*, Paris, 1930; R. Andreotti, „L'impresa di Giuliano in Oriente“, *Historia*, 4, 1930, pp. 236-273; R. Farney, *La religion de l'empereur Julien et le misticisme de son temps*, Paris, 1934; J. Vogt, *Kaiser Julian und das Judentum*, Morgenland, Heft 30, Leipzig, 1939; William Seston, „Notes critiques sur l'Histoire Auguste, I: Julien et l'aurum coronarium“, *Revue des Études Anciennes*, 45, 1943, pp. 49-52; F. Stein-J.R. Palanque, *op. cit.*, pp. 168; 505; Al. Alföldi, „Some Portraits of Julianus Apostata“, *American Journal of Archaeology*, 66, 1962, pp. 403-406; P. Lévêque, „De nouveaux portraits de l'empereur Julien“, *Latomus*, 22, 1963, pp. 74-84; W.E. Kaegi, „Domestic Military Problems of Julian the Apostate“, *Byzantische Forschungen, Festschrift F. Dölger*, 1967, pp. 247-264; A. Piganiol, *L'Empire Chrétien*, pp. 123-163; J. Béranger, „Julien et l'hérédité du pouvoir impérial“, *Bonner Historia Augusta Colloquium*, Bonn, 1972, pp. 75-93; R.T. Ridley, „Notes on Julian's Persian Expedition (363)“, *Historia*, 22, 1973, pp. 317-330; P. Petit, *op. cit.*, pp. 612-624; G. Bowersock, *Julian the Apostate*, Cambridge (Mass.), 1978; *L'empereur Julien: de l'histoire à la légende (331-1715)*, lucrare de echipă editată de R. Braun-J. Richter, Paris, 1978; P. Athanassiadi-Fowden, *Julian and Hellenism. An Intellectual Biography*, Oxford, 1981; J. Arce, *Estudios sobre el emperador Fl. Cl. Juliano. Fuentes literarias, epigrafia, numismatica*, Madrid, 1984; C. Fouquet, *Julien. La mort du monde antique*, Paris, 1985; L. Jerphagnon, *Julien dit l'Apostate. Histoire naturelle d'une famille sous le Bas-Empire*, Paris, 1985; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 247-248; Pierre Chuvin, *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain du règne de Constantin à*

celui de Justinien, Paris, 1990, pp. 49-54; M. Le Glay, *Empire*, pp. 353-356; Jean Bonfartigue, *L'empereur Julien et la culture de son temps*, Paris, 1992; J. Sirinelli, *op. cit.*, pp. 341-349.

⁶ Pentru succesorii lui Iulian, vezi W. Heering, *Kaiser Valentinian I*, Jena, 1927; J.R. Palanque, *Saint Ambroise et l'Empire romain. Contribution à l'histoire des rapports de l'Église et de l'État à la fin du quatrième siècle*, Paris, 1933; *id.*, „L'empereur Maxime”, colocviul *Les empereurs romains d'Espagne*, Paris, 1965, pp. 255-267; A. Nagl, „Valentinianus”, *Real-Encyclopädie*, 7 A, 1948, col. 2158-2204; C. Schuurmans, „Valentinien I-er et le Sénat romain”, *Antiquité Classique*, 1949, pp. 25-38; M. Fortuna, *L'imperatore Graziano*, Torino, 1952; A. Alföldi, *A Conflict of Ideas in the Late Empire; the Clash between the Senate and Valentinian I*, Oxford, 1952, pp. 3-47; *id.*, „Valentinien I, le dernier des grands Pannoniens”, *Revue d'Histoire Comparée*, serie nouă, 3, 1946, pp. 3-24; I. Hahn, „Zur Frage der sozialen Grundlagen der Usurpation Procopius”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, 6, 1958, pp. 199-211; E. Stein-J.R. Palanque, *op. cit.*, pp. 178-183; 514-515; Robert Turcan, „L'abandon de Nisibe et l'opinion publique (363 apr. J.-C.)”, *Mélanges Piganiol*, Paris, 1966, pp. 875-895; R. Soraci, *L'imperatore Gioviano*, Catania, 1968; A. Demandt, „Der Tod des älteren Theodosius”, *Historia*, 1969, pp. 598-626; J. Ziegler, *Zur religiöse Haltung der Gegenkaiser im 4. Jahrhundert n. Chr.*, Kallmünz, 1970, pp. 74-85; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 48-84; 169; 177-180; 190-204; 221-229; 685; P. Petit, *op. cit.*, pp. 623-633; S. Mazzarino, *La fine*, pp. 171 și urm.; H. Matei, *op. cit.*, pp. 25; 140-141; 157; 195; 300-301; 316-317; M. Christol-D. Nony *op. cit.*, pp. 247-249; P. Chuvin, *op. cit.*, pp. 54-58; M. Le Glay, *Empire*, pp. 356-363.

⁷ Privitor la Theodosius și la complicatele vicisitudini ale timpului, vezi W. Ensslin, *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius des Grossen*, München, 1953; E. Stein-J.R. Palanque, *op. cit.*, pp. 202; 525-534; H. Bloch, „The Pagan Revival in the West at the End of the Fourth Century”, *Conflict between Paganism and Christianity*, ed de A. Momigliano, Oxford, 1953, pp. 193-213; H.J. Diesner, *Kirche und Staat im spätrömischen Reich*, Berlin, 1963, *passim*; André Chastagnol, „Les Espagnols dans l'aristocratie gouvernementale à l'époque de Théodose”, colocviu, *Les empereurs romains d'Espagne*, Paris, 1965, pp. 269-292; J.J. Sheridan, „The Altar of Victory, Paganism's Last Battle”, *Antiquité Classique*, 35, 1966, pp. 186-206; A. Lippold, *Theodosius der Grosse und seine Zeit*, Stuttgart, 1968; J.F. Matthews, „The Historical Setting of the Carmen contra paganos”, *Historia*, 1970, pp. 464-469; J. Ziegler, *op. cit.*, pp. 85-104; F. Camfora, *Simmaco e Ambrogio o di un'antica controversia sulla tolleranza e sull'intolleranza*, Bari, 1970; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 270-271; 233-296; P. Petit, *op. cit.*, pp. 633-641; H. Matei, *op. cit.*, pp. 23-24; 35; 119; 209; 284-285; 291-292; 317; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 247; 249; 252; 262-263; P. Chuvin, *op. cit.*, pp. 58-77; M. Le Glay, *Empire*, pp. 361-365. Până la cea de a doua călătorie a lui Theodosius la Roma, clarissimatul de la Roma avusese tendința să se cramponeze atât de tradițiile Capitalei, cât și de păgânismul ancestral. Intelctualizat, acest clarissimat, în păgânismul său militant, alia opoziția retorilor și filosofilor, mai ales a bastionului anticreștin de la Atena. Păgânismul politic al marilor familii exalta cultele tradiționale sau soteriologice, revigorate de neoplatonism și de o religiozitate ardentă și mistică. Pe medalioane contorniate (piese de bronz, oferite de marii seniori romani, ca daruri de anul nou) emerge o propagandă energică în favoarea panteonului păgân. Bacchus și Hercule, Cybele și Attis, în mod deosebit Isis, ocupă un loc de cinste. Se propagă o literatură anticreștină. În cursul bătăliei de la râul Frigidus, stindardelor creștine ale trupelor lui Theodosius, forțele lui Eugenius și Arbogast le-au opus flamuri, care îl figurau pe Hercule. Pe munții înconjurători, păgânii au așezat efigiile lui Iupiter, menite să-l oprească pe Theodosius. Cum am notat mai sus, păgânismul

seniorilor Romei comporta o pregnantă conotație politică. Or această conotație va dispărea după septembrie 394 d.C.

⁸ Referitor la Honorius și Arcadius, la ocuparea Romei de către vizigoți, la destructurarea Imperiului occidental, la reprimarea păgânismului, vezi E. Demougeot, *De l'unité à la division de l'Empire romain (395-410). Essai sur le gouvernement impérial*, Paris, 1951; *id.*, *L'Empire romain et les Barbares*, *passim*; Johannes Straub, „Parens principum. Reichspolitik und das Testament des Kaisers Theodosius“, *N. Clio*, 4, 1952, pp. 94-115; André Piganiol, *Le sac de Rome*, Paris, 1964; François Pachoud, *Roma aeterna. Études sur le patriotisme romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes invasions*, Roma, 1967, *passim*; D.E. Cameron, „Theodosius the Great and the Regency of Stilico“, *Harvard Studies of Classical Philology*, 73, 1969, pp. 247-280; *id.*, „The Empress and the Poet“, *Yale Classical Studies*, 1982, pp. 217-289; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 28-31; A. Ferril, *The Fall of the Roman Empire. The Military Explanation*, London, 1986, *passim*; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 265-267; P. Chuvin, *op. cit.*, pp. 79-98; M. Le Glay, *Empire*, pp. 554-570.

⁹ Într-o producție a caselor de cinematograf din fosta RDG, în colaborare cu studiourile de la Buftea, hărăzită tocmai regatului ostrogot de după Theodoric, retragerea din Italia a Barbarilor, supraviețuitori ai zdrobirii statului lor de către Narses, generalul lui Iustinian, se desfășura pe plaja de la 2 Mai! Statele barbare au introdus dreptul primitiv germanic, dar amendat, profund modificat, prin adoptarea principiilor celui roman. Cu siguranță însă că s-a trecut la privatizarea rapidă, aproape totală, a instituțiilor, relațiilor interumane din statele barbare. Astfel s-a înfăptuit osmoza dintre dimensiunile instituționale romane și cele germanice. Pentru ultimii împărați ai Occidentului, pentru degradarea Imperiului roman, vezi R. Rémondon, „Problèmes militaires en Égypte et dans l'Empire à la fin du IV-e siècle“, *Revue Historique*, 2013, 1955, pp. 21 și urm.; C. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955; Alan Cameron, „The End of the Ancient University“, *Cahiers d'Histoire Mondiale*, 1967, pp. 653-673; *id.*, „The Last Days of the Academy at Athens“, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 195, 1969, pp. 7-29; H. Blumenthal, „529 and its Sequel“, *Byzantion*, 1978, pp. 369-385 (Synesios opunea Atenei Egiptul Alexandriei); E. Demougeot, *La formation*, *passim*; S. Teillet, *Des Goths à la nation gothique. Les origines de l'idée de nation en Occident du V-e au VII-e siècle*, Paris, 1984; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 266-267; P. Chuvin, *op. cit.*, pp. 135-144; M. Le Glay, *Empire*, pp. 556-557; 569-578. Cum arată Pierre Chuvin, Iustinian îi transformă pe păgâni în „morți din punct de vedere al dreptului“. Fiul convertit la creștinism se sustrage autorității tatălui. Fiul rămas păgân nu moștenește averea tatălui său, care revine creștinilor din familie. La Alexandria, Ammonios și, după el, Olympiodoros predau lecții și publică, până în 565. Se stipulase un acord între Ammonios și patriarh. Este adevărat că la Alexandria se studia îndeosebi Aristotel, care prilejuia mai puține polemici din partea creștinilor decât Platon. Evul Mediu se va focaliza pe Aristotel, și nu pe Platon, revalorizat de Renaștere. Când în 1453 sultanul Mehmet Khan, mai puțin fanatic din optică intelectuală decât Iustinian, cucerește Constantinopolul, aristotelicienii se vor acomoda mai ușor mutațiilor radicale decât platonicienii, emigrați în Italia.

¹⁰ Pentru structurarea politică a Dominatului și conotațiile sale politico-religioase, vezi E. Peterson, *Der Monotheismus als Politische Problem*, Leipzig, 1935; Johannes Straub, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Stuttgart, 1939; W. Ensslin, *Gotkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden*, München, 1943; *id.*, „Der Kaiser in der Spätantike“, *Historische Zeitschrift*, 177, 1954, pp. 449-468; G. Gigli, *L crisi dell'impero romano*, Palermo, 1947, pp. 181-255; P. De Francisci, *op. cit.*, pp. 86-135; E. Demougeot, *De l'unité à la diversité*, pp. 1-7; G. Giannelli-S. Mazzarino,

op. cit., III, pp. 421-452; L. Valensi, „Quelques réflexions sur le pouvoir imperial d'après Ammien Marcellin“, *Lettres de l'Humanité*, 1957, pp. 62-107; E. Stein-J.R. Palanque, op. cit., pp. 108-130; 469-483; F. De Martino, op. cit., V, pp. 118-119; 156-215; F. Taeger, op. cit., pp. 447; 471-473; Jean Sirinelli, *Les vues historiques d'Eusèbe de Césarée durant la période pré-nicéenne*, Paris, 1961; L. Warren Bonfante, „Emperor, God and Man in the Fourth Century, Julian the Apostate and Ammianus Marcellinus“, *La Parola del Passato*, 1964, pp. 401-427; A.H.M. Jones, op. cit., pp. 77-111; 347-365; G. Burdeau, *L'empereur d'après les Panégyriques latins. Aspects de l'Empire romain*, Paris, 1964, *passim*; P. Farina, *L'impero e l'imperatore cristiano di Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo*, Zürich, 1966; G. Dagron, *L'Empire romain d'Orient au IV-e siècle et les traditions politiques de l'hellenisme. Le témoignage de Themistios*, Paris, 1968, pp. 122-146; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 33-35; id., *L'évolution politique*, pp. 161-170; id., „Aspects concrets et cadre topographique des fêtes décennales des empereurs à Rome“, *L'Urbs: Espace Urbain et Histoire*, Roma, 1987, pp. 491-507; A. Alföldi, *Die monarchische Representation im römischen Kaiserreich*, Darmstadt, 1970, pp. 63-125; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 70-79; S. Calderone, „Teologia politica, successione dinastica e consecratio in età constantina“, *Fondation Hardt. Entretiens*, 19, 1973, pp. 213-269; Claude Lepelley, „Les limites de la christianisation de l'Empire romain sous Constantin et ses successeurs“, *Christianisme et Pouvoir Politiques. Études d'histoire religieuse*, Lille, 1973, pp. 25-41; id., „Y eut-il au IV-e siècle une idéologie chrétienne du pouvoir imperial?“, *L'idéologie du Pouvoir Monarchique dans l'Antiquité*, Paris, 1991, pp. 105-114; P. Petit, op. cit., pp. 539; 558-595; 655-697; B. Saylor Rodgers, *The Panegyrici Latini: Emperors, Colleagues, Ursurpers and the History of the Western Provinces*, Berkeley, 1978; M. Mazza, *Le maschere del potere. Cultura e politica nella Tarda Antichità*, Napoli, 1986; M.C.L. Huillier, „La figure de l'empereur et les vertus impériales. Crise et modèle d'identité dans les Panégyriques latins“, *Les Grandes Figures Religieuses*, Paris, 1986, pp. 529-582; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 225-229; 230-232; J.P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 65-70; 124-130; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 250-258.

¹¹ Se pare că, în birourile prefecților pretoriului, funcționau două secții: una financiară și alta juridico-administrativă. Șeful biroului prefectului, numit *princeps*, putea fi unul dintre acei *agentes in rebus* ai împăratului. Pentru burocrăția palățială și provincială, pentru reformele lui Dioclețian și ale altor împărați, generatoare de un nou aspect al statului, vezi Theodor Mommsen-P.M. Meyer, *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, Berlin, 1905; E. Stein, *Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpræfektur seit Diokletian*, Wien, 1922 (și ed. ulterioară); J.R. Palanque, *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire*, Paris, 1933; G. Dawney, *The Comites Orientis and the Consulares Syriae*, Princeton, 1939; W. Seston, *Dioclétien, passim*; J.A. Arias Bonet, „Los agentes in rebus – Contribution al estudio de la policia en el Bajo Impero romano“, *Ann. Hist. Derecho España*, 27-28, 1957-1958, pp. 197-209; „Two Branches in the Late Roman Secret Service“, *American Journal of Philology*, 80, 1959, pp. 238-254; F. De Martino, op. cit., V, pp. 216-342; 371-387; André Chastagnol, *La Préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire*, Paris, 1960; id., *Les Fastes de la Préfecture de Rome, au Bas-Empire*, Paris, 1962; id., „L'administration du diocèse italien au Bas-Empire“, *Historia*, 12, 1963, pp. 348-379; id., *Le Bas Empire*, pp. 35-37; 41-43; id., „Le diocèse civil d'Aquitaine au Bas-Empire“, *Bulletin de la Société des Antiquaires de France*, 1970, pp. 272-292; id., *L'album municipal de Timgad*, Bonn, 1978; id., *L'évolution politique, passim*; A.H.M. Jones, op. cit., I, pp. 73-311, III, pp. 341-410; 470-522;

F. Wieacker, *Recht und Gesellschaft in der Spätantike*, Stuttgart, 1964, *passim*; Claude Collot, „La pratique et l'institution du suffragium“, *Revue de Droit*, 1965, pp. 187-221; G. Clemente, „Le carriera dei governatori della diocesi italica dal III-o al V-o secolo“, *Latomus*, 1969, pp. 619-644; W. Blum, *Curiosi und Regendarii. Untersuchungen zur geheime Staatspolizei der Spätantike*, Bonn, 1969; D. Hoffmann, *Das Spätromischen Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, 2 vol., Düsseldorf, 1970, *passim*; M.T.W. Arnheim, *op. cit.*, pp. 593-606; *id.*, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford, 1972, pp. 39-73; 155-158; A. Piganol, *L'Empire chrétien*, pp. 341-355; 445-454; C. Dupont, „Constantin et les diocèses“, *Studi in Memoria di Guido Donatuti*, Parma, 1973, I, pp. 309-336; P. Petit, *op. cit.*, pp. 660-667; André Chastagnol-N. Duval, „Les survivances du culte impérial dans l'Afrique du Nord à l'époque vandale“, *Mélanges d'Histoire Ancienne Offerts à W. Seston*, Paris, 1974, pp. 87-118; T. Honoré, „Imperial Rescripts A.J. 193-305: Authorship and Authenticity“, *Journal of Roman Studies*, 6, 1979, pp. 51-74; M. Clauss, *Der „magister officiorum“ in der Spätantike (4-6 Jahrhundert). Das Amt und sein Einfluss auf die kaiserliche Politik*, München, 1980; Paul Veyne, „Clientèle et corruption au service de l'État; la vénalité des offices dans le Bas-Empire romain“, *Annales. Economie, Société, Civilisation*, 1981, pp. 329-360; Claude Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*, II, Paris, 1981; N.C. Téitler, „Notarii“ en „exceptores“, Utrecht, 1983; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 225-226; M. Le Glay, *Empire*, pp. 372-382; E. Cizek, *Mentalități*, pp. 258-264. Recrutarea aparatului funcționare supradimensionat, palatin sau provincial, exprimă tendințe diversificate. Dioclețian a îndepărtat din posturile importante înalta aristocrație senatorială, mai ales cea a Romei. Dimpotrivă, Constantin a reintegrat gestionării Imperiului această aristocrație, în special în Occident, îngăduindu-i să acumuleze autoritate publică, avuție funciară, patronaje dăunătoare statului. Totuși, atât Constantin, cât și îndeosebi Constanțiu au recrutat administratori în categoriile sociale cele mai modeste. Noii veniți au devenit notari, adesea inculți, corupți, intriganți. Intrigile de culise și corupția facilitau carierele administrative, căci nu existau filiere normale și concursuri în vederea recrutării. Iulian a interzis practica așa-numitului *suffragium*, recomandare oficială și retribuită, dar ea a fost recunoscută de către Theodosius (*Cod. Th.*, 2, 29, 2).

¹² Statul este cel mai incompetent gestionar al economiei. „Le service public“, cum spun francezii (și pentru care unii dintre ei manifestează în stradă și în prostie), a fost, este și va fi cel mai ineficace sector al societății, din punct de vedere economic. Fapt care nu presupune renunțarea la protecția socială, ci dimpotrivă. Și nici promovarea liberalismului total, „pur și dur“.

¹³ În ce privește problemele economiei Dominatului, vezi G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhundert*, Helsinki, 1932; A. Déléage, *La capitation du Bas-Empire*, Mâcon, 1945; W. Seston, *Dioclétiën*, pp. 263-269; 277; 283-284; S. Mazzarino, *op. cit.*, *passim*; E. Stein-J.R. Palanque, *op. cit.*, pp. 124-126; J.P. Callu, *La politique monétaire*, pp. 356-404; *id.*, *Genio populi romani*, *passim*; F. De Martino, *op. cit.*, V, pp. 28-34; 175-176; 343-378; 422-433; E. Faure, *Varia. Études de droit romain*, Paris, 1961, IV, pp. 1-153; R. Andreotti, „L'imperatore Licinio ed alcuni problemi della legislazione constantiniana“, *Studi in Honore Em. Betti*, Roma, 1961, pp. 43-63; L. Cracco Ruggini, *Economia e società nell' „Italia annonaria“*. *Rapporti fra agricoltura e commercio dal IV-o al VI-o secolo d.C.*, Milano, 1961; K. Hannestad, *L'évolution des ressources agricoles de l'Italie du IV-e au VI-e siècle de notre ère*, Kobenhavn, 1962; C. Dupont, *La réglementation économique dans les constitutions de Constantin*, Lille, 1963; A.H.M. Jones, *op. cit.*, I, pp. 61-66; 104-110; 438-441; 453; III, pp. 7-8;

119; Jean Lafaurie, „Remarques sur les dates de quelques inscriptions du début du IV-e siècle“, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres*, 1965, pp. 192-210; André Chastagnol, „Zosime II, 38 et l'Histoire Auguste“, *Bonner Historia Augusta Colloquium, 1960/1965*, Bonn, 1966, pp. 43-78; *id.*, „Le consulaire de Campanie Flavius Lupus: un spécialiste du recensement des biens fonciers d'après une nouvelle inscription de Teano“, *Epigraphica*, 29, 1967, pp. 105-130; *id.*, *Le Bas-Empire*, pp. 61-71; P. Braun, *The Roman Imperial Coinage, VII: Constantine and Licinius A.D. 313-337*, London, 1966; C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage, VI: From Diocletian (A.D. 294) to the Death of Maximinus (313)*, London, 1967; S. Lauffer, *Diokletians Preisedikt*, Berlin, 1971; M. Hendy, „Mint and Fiscal Administration under Diocletian, his Colleagues, and his Successors, A.D. 305-423“, *Journal of Roman Studies*, 62, 1972, pp. 75 și urm.; Julien Guey, „Note sur la réforme monétaire de Dioclétien et le „nutuum“: l'inscription d'Aphrodisias de Carie“, *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, juillet 1972, pp. 260-264; P. Petit, *op. cit.*, pp. 544-551; 589-591; 668-675; J. Arce, „El Edictum de pretiis y la diocesis Hispaniarum. Notas sobre la economía de la Península Ibérica en el Bajo Imperio Romano“, *Hispania*, 1979, pp. 141 și urm.; *id.*, *El último siglo de la España romana: 288-409*, Madrid, 1982, *passim*; I. Banea-O. Iliescu, *op. cit.*, pp. 64-65; 124-154; Andrea Giardina, *Società romana e Impero tardo antico*, 4 vol., Roma-Bari, 1986, *passim*; R. Delmaire, *Largeesses sacrées et res privata. L'aerarium imperiale et son administration du IV-e au V-e siècle*, Roma, 1989; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 226-227; 235-237; 264-265; M. Le Glay, *Empire*, pp. 500-523. De remarcat că, dacă, în primele trei secole ale Imperiului, se constituie o pătură dinamică de negustori locali, ca, de pildă, la Treveri, oraș menționat în subcapitolul anterior, în veacul al IV-lea d.C. esența operațiilor comerciale este controlată de neguțatorii iudei ori sirieni.

¹⁴ Pe diverse loturi agricole, în special ale marilor proprietari funciari, lucrau și alți muncitori, arendași, deveniți dependenți. Astfel existau „chiriași“, *inquilini*, poate, la origine, Barbari cazați în Imperiu. Preț de multe decenii, au avut dreptul de a se deplasa în voie, dar, la finele veacului al IV-lea, nu se mai diferențiau de *adscriptionii*. Ființau și „tributarii“, *tributarii*, după André Piganiol, Barbari prizonieri ai Imperiului, repartizați marilor proprietari rurali. Ei erau legați de pământ, dar achitau singuri impozitul funciar, se căsătoreau fără opreliște și aveau libertatea de a cultiva alte pământuri decât cele arundate lor și chiar de a le poseda ca proprietari privați. Spre sfârșitul secolului al IV-lea, ei cad, cu toții, tributari și *inquilini*, sub patronajul și dependența de un „stăpân“. A se vedea A. Segré, „The Byzantine Colonat“, *Traditio*, 5, 1947, pp. 103-133, mai ales pp. 103 și urm.; L. Harmand, *Libanius. Discours sur les patronages*, Paris, 1955, pp. 67-73; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, p. 304.

¹⁵ Relativ la structurile sociale ale Dominatului, la magistraturi, vezi Charles Saumagne, „Ouvriers agricoles ou rôdeurs de celliers? La circoncensions d'Afrique“, *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, 6, 1934, pp. 351 și urm.; W. Ensslin, *Das neue Bild der Antike*, II, Leipzig, 1942, pp. 412; 432; P. Bigot, *Rome antique au IV-e siècle*, Paris, 1942; W. Seston, *Dioclétien*, pp. 314-319; 340-342; G. Cardascia, „L'apparition dans le droit des classes d'„honestiores“ et d'„humiliores““, *Revue Historique du Droit*, 27, 1950, pp. 305; 337; 461-485; S. Mazzarino, *Aspetti sociali*, pp. 220-230; A.S. Festugière, *Antioche païenne et chrétienne*, Paris, 1959, pp. 23-61; F. De Martino, *op. cit.*, V, pp. 64-74; 85-86; 380-383; 447-470; M. Amelotti, *Per l'interpretazione della legislazione privatistica di Diocleziano*, Milano, 1960; Robert Étienne, *Bordeaux antique*, pp. 351-361; André Chastagnol, *Fastes de la préfecture de Rome au Bas-Empire*, Paris, 1952, pp. 15-16; *id.*, *Le Bas-Empire*, pp. 37-41; 53-61; *id.*, *L'évolution politique*, pp. 68-75; 206-211; 265-278; 322-344; *id.*, *Le sénat*, pp. 233-258;

293-380; R. Ganghoffer, *Évolution des institutions municipales en Orient et en Occident au Bas-Empire*, Paris, 1963, pp. 140-174; 214-220; A.H.M. Jones, *op. cit.*, I, pp. 69; 479-496; II, pp. 712-766; 824-840; III, p. 796; N. Charbonnel, „La condition des ouvriers dans les ateliers impériaux aux IVe et Ve siècles“, *Aspects de l'Empire romain*, Paris, 1964, pp. 61-93; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 339-399; Jean Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime sous l'Empire romain*, Paris, 1966, pp. 245-258; 474-488; J. Gaudemet, *Institutions*, pp. 715-718; P. Arsac, „La dignité sénatoriale au Bas-Empire“, *Revue du Droit*, 47, 1969, pp. 198-243; B. Malcus, *Le sénat et l'ordre sénatorial au Bas-Empire*, Lund, 1973; E.M. Wightman, *Roman Trier and the Treviri*, London, 1970, *passim*; R. Rémondon, *La crise*, pp. 100-101; 143-164; 178-185; 245; 279-316; J. Vogt, *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, Bochum, 1971, pp. 45-51; N.T.W. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy*, pp. 49-73; J.H.W.E. Liebeschuetz, *Antioch, City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford, 1972, pp. 40-100; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 8-9; 286-287; 303-323; 448-450; P. Petit, *op. cit.*, pp. 542-559; 589-595; 675-711; E. Tengström, *Bread for the People. Studies in Corn Supply of Rome during the Late Empire*, Stockholm, 1974; Henri-Irénée Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive?*, pp. 127-128; 138-140; 173-176; I. Barnea-O. Iliescu, *op. cit.*, pp. 18; 65-66; T. Kotula, *Les „principales“ d'Afrique. Étude sur l'élite municipale nord-africaine au Bas-Empire romain*, Wrocław, 1982; Peter Brown, *Genèse*, Paris, pp. 24; 68-69; 77-113; Claude Lepelley, „Quot capita, tot tyranni, L'image du décurion oppresseur au Bas-Empire“, *Crise et redressement dans les provinces européennes de l'Empire*, Strasbourg, 1983, pp. 143-156; *id.*, „Fine dell'ordine equestre: Le tappe dell'unificazione della classe dirigente romana nel IV° secolo“, *Società romana e Impero tardo antico*, vol. I, editat de A. Giardina, Roma, 1986, pp. 227-244; Ramsay Mac Mullen, *Les rapports entre les classes sociales*, *passim*; *id.*, *Enemies*, pp. 178-191; 256-268; François Jacques, „Le défenseur de la cité d'après la lettre 22e de Saint Augustin“, *Revue des Études Augustiniennes*, 32, 1986, pp. 56-73; M. Humbert, *Institutions politiques et sociales de l'Antiquité*, ed. a 3-a, Paris, 1989, pp. 484 și urm.; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 226-227; 235-243; 264-265; M. Le Glay, *Empire*, pp. 500-536; 569; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 680-682; *id.*, *Mentalități*, pp. 142-144; 265-266; Serge Lancel, *Saint Augustin*, Paris, 1999, pp. 44-51.

¹⁶ Pentru armata romană, restructurarea ei, politica externă, Barbarii etc., vezi R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920, *passim*; J. Bidez, *op. cit.*, pp. 164-176; 315-327; Ferdinand Lot, *Les invasions germaniques. La pénétration mutuelle du monde barbare et du monde romain*, Paris, 1935; G. Downey, *A Study of the Comites Orientis and the Consulares Syriae*, Princeton, 1939, pp. 10-11; E. Sander, „Die Germanisierung des römischen Herres“, *Historische Zeitschrift*, 1939, pp. 1-34; J. Straub, „Die Wirkung der Niederlage bei Adrianopolis in der spätantiken Literatur“, *Philologus*, 1943, pp. 255-286; W. Seston, *Dioclétien*, pp. 285-372; *id.*, „Du comitatus de Dioclétien aux comitatenses de Constantin“, *Historia*, 4, 1955, pp. 284-296; G. Gigli, *La crise*, pp. 268-289; E. Demougeot, *De l'unité à la diversité*, pp. 235-248; Denis van Berchem, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Paris, 1952 (care are tendința să subestimeze amploarea reformei lui Dioclețian); P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, Paris, 1954, pp. 278-279; G. Giannelli-S. Mazzarino, *op. cit.*, III, pp. 445-447; E. Stein-J.R. Palanque, *op. cit.*, pp. 488-492; F. De Martino, *op. cit.*, V, pp. 178-179; 388-420; A.H.M. Jones, *op. cit.*, I, pp. 97-101; II, pp. 614-619; 628-654; III, pp. 187-188; K.F. Stroheker, „Alamannen in römischen Reichsdienst“, *Eranion, Festschrift für H. Hammel*, Tübingen, 1961, pp. 127-148; *id.*, *Germanentum und Spätantike*, Zürich-

Stuttgart, 1965; M. Wass, *Germanen im römischen Dienst im 4. Jahrhundert nach Christus*, Bonn, 1965; E.A. Thompson, *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford, 1966, pp. 9-16; *id.*, *Romans and Barbarians: the Decline of the Western Empire*, London, 1982; A. Lippold, *op. cit.*, pp. 115-128; H.J. Diesner, „Proteectores (domestici)“, *Real-Encyclopädie*, supliment la XI, 1968, col. 1131-1132; A.R. Neumann, „Limitanei“, *Real-Encyclopädie*, supliment la XI, 1968, col. 876-888; R.I. Frank, *Scholae palatinae. The Palace Guards of the Later Roman Empire*, Roma, 1969; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 79-85; L. Varady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376-476*, Budapest, 1969; D. Hoffmann, *Das spätrömischen Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, Düsseldorf, 1970; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 62-74; 87; 110-119; 220; 234-235; 299; 361-371; G.A. Crump, „Ammianus Marcellinus and the Late Roman Army“, *Historia*, 22, 1973, pp. 91-103; T.S. Burns, „The Battle of Adrianopole: a Reconsideration“, *ibid.*, pp. 336-345; P. Petit, *op. cit.*, pp. 539-541; 568-572; 619-624; 646-649; 654-653; S. Mazzarino, *La fine*, dar și anterior *id.*, *Aspetti sociali*, pp. 72-106; Y.A. Dauge, *Le Barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilisation*, Bruxelles, 1981; I. Barnea-O. Iliescu, *op. cit.*, pp. 61-64; A. Giardina, *op. cit.*, *passim*; A. Ferril, *op. cit.*, *passim*; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 226; 258-263; 265-266; M. Le Glay, *Empire*, pp. 359-360; 362; 465-537; 574; H. Wolfram, *Histoire des Goths*, trad. fr., Paris, 1991, *passim*; Justine Davis Randers – Peherson, *Barbarians and Romans. The Birth Struggle of Europe, A.D. 400-700*, Norman-London, 1993, pp. 34-210; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 682; 684-685.

¹⁷ În privința vieții cotidiene și private, a implicațiilor sociale ale acesteia, a microunităților sociale, precum corporațiile, vezi K.F. Stoheker, *Der senatorische Adel im späntike Gallien*, Tübingen, 1948; F. De Martino, *op. cit.*, V, pp. 510-517; A. Chastagnol, *La préfecture urbaine*, pp. 325-330; S. Mazzarino, *Aspetti sociali*, pp. 220-230; K.M. Hopkins, „Social Mobility in the Later Empire, the Evidence of Ausonius“, *Classical Quarterly*, serie nouă, 11, 1961, pp. 239-248; *id.*, „Elite Mobility in the Roman Empire“, *Past and Present*, 32, 1965, pp. 12-26; R. Étienne, *Bordeaux antique*, pp. 351-361; Th. Prêcheur – Canonge, *La vie rurale en Afrique romaine d'après les mosaïques*, Paris, 1962; Ramsay Mac Mullen, „Social Mobility and the Theodosian Code“, *Journal of Roman Studies*, 1964, pp. 49-63; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 383-386; 407-431; A.H.M. Jones, *op. cit.*, II, pp. 824-840; Andrea Carandini, „La villa di P.A., la circolazione della cultura figurativa africana nel tardo Impero ed altre precisazioni“, *Dialoghi di Archeologia*, I, 1967, pp. 93-120; Gilbert-Charles Picard, „La révolution esthétique dans la mosaïque africaine“, *Atti del Convegno Internazionale sul tema: tardo antico e alto medio evo*, 1968, pp. 171-176; *id.*, *La civilisation de l'Afrique romaine*, ed. a 2-a, Paris, 1990, pp. 306 și urm.; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 308-318; 448-450; N. și Y. Duval, „Fausses basiliques (et faux martyrs): quelques bâtiments à auges d'Afrique“, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 84, 1972, pp. 675-719; P. Petit, *op. cit.*, pp. 676; 679-680; 689-695; C. Lepelletier, *Les cités. I, La permanence d'une civilisation municipale*, Paris, 1978, pp. 168 și urm.; P.A. Février, „Images, imaginaire et symbolisme. À propos de deux maisons du Maghreb antique. Mosaïque“, *Recueil d'Homages à H. Stern*, Paris, 1983, pp. 159-162; M. Forlin Patrucco-S. Roda, „Crisi di potere e autodifesa di classe: aspetti del tradizionalismo delle aristocrazie“, *Società romana e Impero tardo antico*, editată de A. Giardina, Roma, 1986, I, pp. 251-255; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 237-245; 255; M. Le Glay, *Empire*, pp. 382-390; 394; 438-439; 512-516; 526-528; 534; P. Brown, „Antichitatea târzie“, *Istoria vieții private*, I, pp. 238-286; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 681; 685; *id.*, *Mentalități*, *op. cit.*, pp. 29-30; 265-266.

¹⁸ Pentru păgânism, pentru manifestările sale remanente, pentru „marea persecuție“ a creștinilor și ulterior reprimarea păgânilor, vezi Th. Zahn, „Paganus“, *Neue Kirliche Zeitung*,

1899, pp. 18-44; J. Zeiller, *Paganus. Étude de terminologie historique*, Paris-Fribourg, 1917; J. Maurice, „La terreur de la magie au IV-e siècle“, *Revue Historique du Droit Français et Étranger*, 1927, pp. 108-120; P. de Labriolle, *La réaction païenne*, Paris, 1934; W. Seston, „De l'authenticité et de la date de l'édit de Dioclétien contre les manichéens“, *Mélanges Alfred Ernout*, Paris, 1940, pp. 345-354; *id.*, *Dioclétien*, pp. 54-55; 122-125; 156; 225-226; S. Eitrem, „La théurgie chez les néo-platoniciens et dans les papyrus magiques“, *Symbolae Osloenses*, 22, 1942, pp. 49-79; A. Alföldi, *Die Kontorniaten, passim*; E.R. Dodds, „Theurgy and its Relationship to Neoplatonism“, *Journal of Roman Studies*, 37, 1947, pp. 55-69; H. Raeder, „Kaiser Julian als Philosoph und religiöser Reformator“, *Classica et Mediaevalia*, 6, 1954, pp. 179-193; G.E.M. De Sainte-Croix, „Aspects of the Great Persecution“, *Harvard Theological Review*, 1954, pp. 75-113; H. Lewy, *Chaldaean Oracles and Theurgy. Mysticism Magic and Platonism in the Later Roman Empire*, Al-Qahira, 1956; E. Demougeot, „Remarque sur l'emploi de paganus“, *Studi in Onore di A. Calderini e R. Paribeni*, Milano-Varese, I, 1956, pp. 337-350; G. Ville, „Les jeux de gladiateurs dans l'Empire chrétien“, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 72, 1960, pp. 273-335; Peter Brown, „Aspects of the Christianization of the Roman Aristocracy“, *Journal of Roman Studies*, 1961, pp. 1-11; *id.*, „The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire“, *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, London, 1972, pp. 94-118; *id.*, „Sorcery, Demons and the Rise of Christianity: from Late Antiquity into the Middle Ages“, *Journal of Roman Studies*, 1972, pp. 119-146; A. Barb, „The Survival of Magic Arts“, *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, *Essays*, editat de Arnaldo Momigliano, Oxford, 1962, pp. 100-125; A.H.M. Jones, „The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity“, *ibid.*, pp. 17 și urm.; *id.*, *The Later Roman Empire*, I, pp. 71-76; III, pp. 9-10; A. Benoît-M. Simon, *op. cit.*, pp. 135-138; 308-334; G. Dagron, *L'Empire romain d'Orient au IV-e siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Thémistios*, Paris, 1968; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 44-52; *id.*, „La restauration du temple d'Isis au Portus Romae sous le règne de Gratien“, *Hommages à Marcel Renard*, Bruxelles, 1969, II, pp. 135-144; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 116; 422; P. Petit, *op. cit.*, pp. 563-557; 564; 573-574; 606-607; 613-616; 639-641; D. Grodzynski, „Par la bouche de l'empereur. Rome IV-e siècle“, *Divination et Rationalité*, Paris, 1974, pp. 267-294; L. Cracco Ruggini „Il paganesimo Romano tra religione e politica (384-394 d.C.)“, *Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie*, seria a 8-a, 23, 1979, pp. 70-71; Silvio Panciera, „Il materiale epigrafico dallo scavo del mitreo di S. Stefano Rotondo“, *Mysteria Mithrae* (coll. intern. Rome-Ostie, 1978), Leiden, 1979, pp. 87-126; R. Turcan, *Mithra*, pp. 115-124; *id.*, *Les cultes orientaux*, Paris, 1989, pp. 35-338; G. Fowden, „The Pagan Holy Man in Late Antique Society“, *Journal of Hellenic Studies*, 102, 1982, pp. 33-59; *id.*, „Between Pagans and Christians“, *Journal of Roman Studies*, 78, 1988, pp. 173-182 (unde arată că păgânismul și creștinismul nu pot fi explicate separat, izolat, unul de altul, datorită relațiilor țesute între ei); I. Barnea-O. Iliescu, *op. cit.*, pp. 19; 37-39; A. Dermant, *Die Spätantike, passim*; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 224-225; 247-249; 252; M. Le Glay, *Empire*, pp. 337; 342-345; 355-356; 397-417; 453-457; P. Chuvin, *op. cit.*, pp. 15-242; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 80-100; 117-124; Y. Lehmann și colaboratorii, *op. cit.*, pp. 236-243; 577-582.

¹⁹ Relativ la triumful creștinismului, la propagarea lui, la erezii, la organizarea comunităților lui, la preoți, episcopi și monahi, vezi W.K.L. Clarke, *St. Basil the Great, a Study in Monasticism*, Cambridge, 1913; H. Grégoire, „L'étymologie de labarum“, *Byzantion*, 4, 1927-1928, pp. 477-482;

Christian Baur, *Der heilige Chrysostomus und seine Zeit*, München, 2 vol., 1929-1930; E. Fleury, *Hellénisme et christianisme. Saint Grégoire de Nazianze et son temps*, Paris, 1930; A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, pp. 65-75; 133-142; *id.*, *L'Empire chrétien*, pp. 45; 123-162; 270-271; 403-424; 440; J.R. Palanque, *Saint Ambroise et l'Empire romain. Contribution à l'histoire des rapports de l'Eglise et de l'État au quatrième siècle*, Paris, 1933; P. De Labriolle, *La réaction*, pp. 304-309; *id.*, *La littérature latine chrétienne*, I, pp. 291-361; 495-555; S. Giet, *Les idées et l'activité sociale de Saint Basile*, Caen, 1941; J. Daniélou, *Platonisme et théologie mystique, essai sur la doctrine spirituelle de Saint Grégoire de Nysse*, Paris, 1944; A. Grabar, *Martyrium*, 3 vol., Paris, 1946-1948; Jean Gaudemet, „La législation religieuse de Constantin“, *Revue de l'Eglise de France*, 1997, pp. 25-61; *id.*, *L'Eglise dans l'Empire romain*, Paris, 1958, pp. 230-232; *id.*, *Institutions*, pp. 685-701; 718-719; A. Alföldi, *The Conversion of Constantine*; *id.*, *Constantino tra paganesimo e cristianesimo*, trad. italiană de A. Frascchetti, Roma, 1976; P. Fabre, *Saint Paulin de Nole et l'amitié chrétienne*, Paris, 1949; W.N.C. Freud, *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford, 1952; V.C. De Clercq, *Ossius of Cordova. A Contribution to the History of the Constantinian Period*, Washington, 1954; H. Nesselhauf, „Das Toleranzgesetz des Licinius“, *Historische Jahrbuch*, 74, 1954, pp. 44-61; J. Quasten, *Initiation aux Pères de l'Eglise*, 3 vol., Paris, 1955-1963, III, pp. 46-125; 293-420; 595-675; K. Aland, „Die religiöse Haltung Kaisers Konstantins“, *Studia Patristica*, Oxford, 1954, II, pp. 549-600; Christian Nabecht, „Zur Geschichte des Kaisers Konstantin“, *Hermes*, 86, 1958, pp. 360-378; J.P. Brisson, *Autonomisme et Christianisme dans l'Afrique romaine*, Paris, 1958, pp. 123-239; 258-261; E. Stein-J.R. Palanque, *op. cit.*, I, pp. 202; 468; 525-526; A.H.M. Jones, „Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise?“, *Journal of Theological Studies*, 10, 1959, pp. 280-298; F. De Martino, *op. cit.*, V, pp. 480-491; J. Vogt, *Constantin*, pp. 170-173; 194-201; 251-256; *id.*, *The Decline of Rome*, pp. 282-309; A. Mandouze, „Encore le donatisme, problèmes de méthode posés par la thèse de J.P. Brisson“, *Antiquité Classique*, 1960, pp. 61-107; A.J. Festugière, *Les moines d'Orient*, 7 vol., Paris, 1961-1965, *passim*; H. Dallmayr, *Die grossen vier Konzilien: Nicaea, Konstantinopol, Ephesus, Chalcedon*, München, 1961; J.R. Palanque-J. Chelini, *Petite histoire des grands conciles*, Paris, 1962; S. Calderone, *Constantino e il cattolicesimo*, Milano, 1962; N. Duval, „Les origines de la basilique chrétienne“, *L'Information d'Histoire de l'Art*, 1962, pp. 9-14; *id.*, *Les églises africaines à deux absides*, 2 vol., Paris, 1973; J. Daniélou-H. Marrou, *op. cit.*, pp. 290-369; 553-559; P. Lebeau, „Hérésie et Providence selon Salvien“, *Nouvelle Revue Théologique*, 85, 1963, pp. 160-175; J. Loyer, „Résistants et collaborateurs en Gaule à l'époque des grandes invasions“, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1963, pp. 437-450; E. Tengström, *Donatisten und Katholiken. Soziale, wirtschaftliche und politische Aspekte einer nordafrikanischen Kirchenspaltung*, Stockholm, 1964; I. Ortiz de Urbina, *Nicée et Constantinople*, Paris, 1964; P. Brezzi, *La politica religiosa di Costantino*, Napoli, 1965; André Chastagnol, „Le sénateur Volusien et la conversion d'une famille sénatoriale romaine au Bas-Empire“, *Revue des Études Anciennes*, 1965, pp. 241-253; *id.*, *Le Bas-Empire*, pp. 44-52; J.J. Sheridan, „The Altar of Victory, Paganism's Last Battle“, *Antiquité Classique*, 35, 1966, pp. 186-206; E.A. Thompson, *The Visigoths in Times of Ulfila*, Oxford, 1966, pp. 78-132; R. Farina, *L'impero e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del Cristianesimo*, Zürich-Roma, 1966; D.J. Chitty, *The Desert a City. An Introduction to the History of Egyptian and Palestinian Monasticism under The Christian Empire*, Oxford, 1966; J.R. Palanque-Michel Meslin, *Le Christianisme antique*, Paris, 1967, pp. 65-77; C. Dupont, „Les privilèges des clercs sous Constantin“, *Revue de l'Histoire des Religions*, 62, 1967, pp. 729-752; Michel Meslin, *Les*

Ariens d'Occident, Paris, 1967; id., *Le Christianisme*; W. Rordorf, *Sunday. The History of Day of Rest and Worship in the Earliest Centuries of the Christian Church*, London, 1969; Y.M. Duval, „Sur l'arianisme des Ariens d'Occident“, *Mélanges de Science Religieuse*, 26, 1969, pp. 145-153; id., *Loca sanctorum Africae. Le culte des martyrs en Afrique du IV-e au VII-e siècle*, Roma, 1982, *passim*; M. Testard, *Jérôme. L'apôtre savant et pauvre du patriciat romain*, Paris, 1969; F. Canfora, *Simmaco e Ambrogio o di un'antica controversia sulla tolleranza e sull'intolleranza*, Bari, 1970; M.H. Shepherd, „The Liturgical Reform of Damasus“, *Kyriakon. Festschrift Quasten*, Münster, 1970, pp. 344 și urm.; Peter Brown, „Religions Dissent in the Later Roman Empire: the Case of Africa“, *Religion Society in the Age of St. Augustine*, London, 1972, pp. 237-259; id., *Antichitatea târzie*, pp. 269-298; P. Petit, *op. cit.*, pp. 555-556; 575-581; 606-612; 718-727; 740-745; Henri-Irénée Marrou, *Décadence*, pp. 74-75; 84-85; id., *Christiana tempora. Mélanges d'Archéologie, d'Épigraphie et de Patristique*, Roma, 1978, pp. 239-250; François Thelamon, *Païens et chrétiens au IV-e siècle. L'apport de l'histoire ecclésiastique de Rufin d'Aquilée*, Paris, 1981; I. Barnea-O. Iliescu, *op. cit.*, pp. 33-36; 68-72; Charles Piétri, „Constantin en 324. Propagande et théologie impériales d'après les documents de la *Vita Constantini*“, *Crise et redressement dans les provinces européennes de l'Empire (milieu du III-e – milieu du IV-e siècle ap. J.-C.)*, Strasbourg, 1983, pp. 63-90; Jacques Fontaine, „Damase poète théodosien: l'imaginaire poétique des Epigrammata“, *Saecularia Damasiana*, 1986, pp. 115-145; R.J. Lane Fox, *Pagans and Christians*, New York, 1987, pp. 642-653; id., *Païens et chrétiens. La religion et la vie religieuse dans l'Empire romain de la mort de Commode au Concile de Nicée*, trad. fr., Toulouse, 1997; J.L. Maier, *Le dossier du donatisme, I. Des origines à la mort de Constance II (308-361)*, Berlin, 1987; Serge Lancel, „Le dossier du donatisme“, *Revue des Études Latines*, 66, 1988, pp. 37-42; id., *Saint Augustin. passim*; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 229; 249-256; M. Le Glay, *Empire*, pp. 344-345; 350; 442-453; 457-490; J.W. Drijers, *Helena Augusta. The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross*, Leiden, 1991; François Heim, *Virtus. Idéologie politique et croyances religieuses au IV-e siècle*, Bern-Frankfurt Main-New York-Paris, 1991; id., *La théologie de la Victoire de Constantin à Théodose*, Paris, 1992; René Martin, *Approche de la littérature latine tardive et protomédiévale. De Tertullien à Raban Maur*, Paris, 1994, p. 52; J.P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 124-130; Y. Lehmann și colaboratorii, *op. cit.*, pp. 577-591.

²⁰ Pentru schimbarea mentalităților, vezi François Paschoud, *Roma aeterna*; R. Rémondon, *La crise*, pp. 170-173; 282-287; Geza Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, ed. a 2-a, Wiesbaden, 1979, *passim*; id., *Die Rolle des Einzelnen in der Gesellschaft der römische Kaiserreiches. Erwartungen und Wertmaßstäbe*, Heidelberg, 1980, *passim*; Y.A. Dauge, *op. cit.*, pp. 524-543; E. Cizek, *L'image de l'autre*, pp. 360-371, mai ales pp. 369-371; id., *Ist. lit. lat.*, pp. 685-686; id., *Mentalități*, pp. 37-38; 41-42; 266; M. Le Glay, *Empire*, pp. 396-397; 565-568; J. Davis Randers-Pehrson, *op. cit.*, pp. 3-172; P. Brown, *Antichitatea târzie*, pp. 262-314.

²¹ Desigur, numeroase sanctuare păgâne au fost transformate în locașuri de cult creștin. Pentru arta Dominatului, vezi C. Robert, *Die antiken Sarcophagrelief*, 5 vol., Berlin, 1890-1939, *passim*; L.H. Vincet-F.M. Abel, *Bethléem, le sanctuaire de la Nativité*, Paris, 1914; R. Delbrück, *Die Consulardiptychen und verwandte Denkmöler*, Berlin, 1929; G. Bruns, *Der Obelisk und seine Basis auf dem Hippodrom zu Konstantinopol*, Istanbul, 1935; H.P. L'Orange-A. von Gerkan, *Der spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogen*, 2 vol., Berlin, 1939; G. Becati, *Case ostiensi del tardo impero*, Roma, 1940; A. Grabar, *Martyrium*, 3 vol., Paris, 1946-1948; id., *Le premier art chrétien*, Paris, 1966, pp. 54-156; 163-177; 225-368; D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, 2 vol., Princeton, 1947; J. Harmand, *Essai sur les chasses romaines des origines à la fin du siècle*

des Antonins (Cynegetica), Paris, 1951, *passim*; G. Ch. Picard, *Les trophées*, pp. 391-406; *id.*, *L'art romain*, Paris, 1962, pp. 129-142; *id.*, „Mosaïques africaines du III-e siècle apr. J.-C.“, *Revue d'Archéologie*, 1960, 2, pp. 17-49; *id.*, „Un art romain, la mosaïque“, *Bull. Arch., Revue des Études Latines*, 1965, pp. 506-523; *id.*, „La révolution esthétique dans la mosaïque africaine“, *Atti del Convegno Internazionale sul Tema: Tardo Antico e Alto Medioevo*, Roma, 1968, pp. 171-176; *id.*, *Afrique romaine*, *passim*; G.V. Gentili, *La villa di Piazza Armerina. I mosaici*, Roma, 1959; E. Kirschbaum, *Les fouilles de Saint-Pierre de Rome*, trad. fr., Paris, 1961; N. Duval, „Les origines de la Basilique chrétienne“, *L'Information d'Histoire de l'Art*, 1962, 1, pp. 9-14; *id.*, *La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien*, Ravenna, 1976; J. Rugsschaert, „Essai d'interprétation synthétique de l'arc de Constantin“, *Rendiconti Pontificali dell'Accademia di Archeologia*, 35, 1963, pp. 79-100; Jérôme Carcopino, *Les fouilles de Saint-Pierre et la tradition*, ed. a 2-a, Paris, 1963; D.J. Smith, „Three Fourth-Century Schools of Mosaic in Roman Britain“, *La Mosaïque Gréco-Romaine*, colloque CNRS, Paris, 1965, pp. 95-116; Robert Turcan, *Les sarcophages romains à représentations dionysiaques. Essai de chronologie et d'histoire religieuse*, Paris, 1966, *passim*; W. Dorigo, *Pittura tardo-romana*, Milano, 1966; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 72-76; R. Bianchi-Bandinelli, *Rome, la fin de l'art antique*, Paris, 1970, pp. 83-217; 237-268; 311-336; 349-368; R. Rémondon, *La crise*, pp. 257-260; H.U. Instinsky, *Der spätromische Silberschatz von Kaiseraugust*, Basel, 1971; R. Calza, *Iconografia romana imperiale II: Da Carausio a Giuliano (287-363 d.C.)*, Roma, 1972; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 434-443; H. Kahler, *Die Villa des Maxentius bei Piazza Armerina*, Berlin, 1973; N. Duval-P.A. Février, „Le décor des monuments chrétiens d'Afrique (Algérie, Tunisie)“, *Actas del VIII Congr. Intern. de Arqueol. Crist.*, Barcelona, 1972, pp. 5-56; *id.*, *Images*, pp. 159-162; R. Meiggs, *Roman Ostia*, ed. a 2-a, Oxford, 1973; P. Petit, *op. cit.*, pp. 730-745; H.I. Marrou, *Décadence*, pp. 23; 53-59; 74-75; 84-86; 163; Charles Piétri, „La mort en Occident dans l'épigraphie latine. De l'épigraphie païenne à l'épigraphie chrétienne, 3-e – 6-e s“, *La Maison-Dieu*, 144, 1980, pp. 25-48; Andrea Carandini, A. Ricci, M. de Vos, *Filosofiana. La villa di Piazza Armerina*, Palermo, 1982; F. Bisconti, „La Fenice nell'arte aquilense del IV-o secolo“, *Aquileia nel IV-a Secolo, Antichità Altoadriatiche*, 22, 1982, pp. 529-547; I. Barnea-O. Iliescu, *op. cit.*, pp. 74-88; L. Duret-J.P. Néraudau, *op. cit.*, pp. 150-184; 255-256; M. Le Glay, *Empire*, pp. 436-442-489-499.

²² Privitor la învățământul, educația, cultura în general, de sub Dominat, vezi S. Haidacher, *Des heiligen Johannes Chrysostomus Büchlein über Hoffart und Kinderrziehungen*, Freiburg, 1907; C. Barbagallo, *La Stato e l'istruzione pubblica nell'impero romano*, Catana, 1911; D. von den Eynde, *Les normes de l'Enseignement chrétien dans la littérature chrétienne des trois premiers siècles*, Louvain, 1933; H. Davenson, *Fondements d'une culture chrétienne*, Paris, 1934, pp. 57-83; M.L.W. Laistner, *Christianity and Pagan Culture in the Later Roman Empire*, Ithaca, 1951, pp. 85-122; A. Alföldi, *A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire*, Oxford, 1959, *passim*; Santo Mazzarino, „La democratizzazione della cultura nel Basso Impero“, *Attes du XI-e Congrès International des Sciences Historiques. Rapports, II, Antiquité*, Stockholm, 1960, pp. 35-54; L. Cracco Ruggini, „Sulla cristianizzazione della cultura pagana: il mito greco e latino di Alessandro dall'età Antonina al Medioevo“, *Athenaeum*, 43, 1965, pp. 3-80; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 76-78; Jean-Pierre Callu, „Les Constitutions d'Aristote et leur fortune au Bas-Empire (Symm. Ep., 3, 11)“, *Revue des Études Latines*, 53, 1975, pp. 268-315; H.I. Marrou, *Décadence*, pp. 13-80; *id.*, *Istoria educației*, II, pp. 87-97; 117-166; 173-177; P. Brown, *Genèse*, pp. 6; 20; H.J.-Martin, *Histoire et pouvoir de l'écrit*, Paris, 1988, *passim*; M. Le Glay, *Empire*, pp. 392-396; 417-420; 469-470; E. Cizek, *Ist. lit. lat.*, pp. 692-694.

²³ Relativ la literatura Dominatului, vezi A. Puech, *Prudence, étude sur la poésie chrétienne au IV-e siècle*, Paris, 1888; id., *Histoire de la littérature grecque chrétienne. III. Le IV-e siècle*, Paris, 1930; W.K.L. Clarke, *St. Basil the Great, a Study in Monasticism*, Cambridge, 1913; D.N. Robinson, „Symmachus and the Pagan Revival“, *Transactions of the American Philological Associations*, 66, 1915, pp. 87 și urm.; E. Fleury, *Hellénisme et christianisme. Saint Grégoire de Nazianze et son temps*, Paris, 1930; M. Lavarenne, *Étude sur la langue du poète Prudence*, Paris, 1933; P. Le Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, pp. 344-361; 495-555; F. Homes-Dudden, *The Life and Times of St. Ambrose*, 2 vol., Oxford, 1935; J.A. Geachy Jr., *Quintus Aurelius Symmachus and the Senatorial Aristocracy of the West*, Chicago, 1942; Pierre Courcelles, *Les lettres grecques en Occident de Macrobe à Cassiodore*, Paris, 1943, pp. 3-46; id., *Recherches sur les Confessions de Saint Augustin*, Paris, 1950; id., *La Consolation de la philosophie dans la tradition littéraire. Antécédents et postérité*, ed. a 2-a, Paris, 1968; F.A. Thompson, *The Historical Work of Ammianus Marcellinus*, Cambridge, 1947; H.-I. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris, 1949; id., *Décadence*, pp. 23-25; 84; 144-148; 161-170; C. Lacombrade, *Synésios hellène et chrétien*, Paris, 1951; H. Stern, *Le Calendrier de 354. Étude sur son texte et sur ses illustrations*, Paris, 1953; J. Daniélou, *Platonisme et théologie mystique*, ed. a 2-a, Paris, 1954, *passim*; J. Quasten, *op. cit.*, III, pp. 46-125; 295-420; 483-487; 595-675; D. Romano, *Simmaco*, Palermo, 1955; F. Klingner, *Vom Geistesleben im Rom des ausgehenden Altertums*, ed. a 3-a, Frankfurt, 1956; A. Paredi, *S. Ambrogio e la sua età*, Milano, 1960; *Bonner Historia Augusta Colloquium*, culegere de articole, 1962-1990; E. Tuerk, *Macrobius und die Quellen seiner Saturnalien. Eine Untersuchung über die Bildungsbestrebungen in Symmachuskreis*, Freiburg-Brisgau, 1962; Arnaldo Momigliano, „Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A.D.“, *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, culegere editată de A. Momigliano, Oxford, 1963, pp. 79-99; J. Loyer, „Résistants et collaborateurs en Gaule à l'époque des grandes invasions“, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1963, pp. 437-450; Italo Lana, *La storiografia del Basso Impero*, Torino, 1963, pp. 3-249; P. Lebeau, „Hérésie et Providence selon Salvien“, *Nouvelle Revue Théologique*, 1963, pp. 160-175; A.F. Norman, „The Library of Libanius“, *Rheinisches Museum*, 107, 1964, pp. 158-175; R. Farina, *L'impero e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo*, Zürich-Roma, 1966; S. Mazzarino, *Il pensiero storico*, II, 2, pp. 112-247; 392-394; Pierre-Marie Camus, *Ammien Marcellin. Témoin des courants littéraires et religieux à la fin du IV-e siècle*, Paris, 1967; Peter Brown, *Augustine of Hippo, a Biography*, London, 1967; A.M. Malinogrey, *La littérature grecque chrétienne*, Paris, 1968; sir Ronald Syme, *Ammianus Marcellinus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968; id., „The Composition of the Historia Augusta: Recent Theories“, *Journal of Roman Studies*, 62, 1972, pp. 123-133; K. Rosen, *Studien zur Darstellungskunst und Glaubwürdigkeit des Ammianus Marcellinus*, Mannheim, 1968; M. Simonetti, *Letteratura cristiana antica greca e latina*, Firenze, 1969; M. Testard, *Saint Jérôme. L'apôtre savant et pauvre du patriciat romain*, Paris, 1969; Alan Cameron, *Claudian Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford, 1970; Jacques Fontaine, *La littérature latine chrétienne*, Paris, 1970; id., „La conversion du christianisme à la culture antique: la lecture chrétienne de l'univers bucolique de Virgile“, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1978, pp. 50-75; id., „La dernière épopée de la Rome chrétienne. Le Contre Symmaque de Prudence“, *Vita Latina*, 81, 1981, pp. 3-14; R. Klein, *Symmachus. Eine tragische Gestalt des ausgehenden Heidentums*, Darmstadt, 1971; id.,

Der Streit um den Victoria-altar. Die dritte Relatio des Symmachus und die Briefe 17, 18 und 57 des Mailänder Bischofs Ambrosius, Darmstadt, 1972; P.G. Christensen, „Claudian and Eternal Rome“, *L'Antiquité Classique*, 1971, pp. 670-674; P. Petit, *op. cit.*, pp. 713-727; Guy Sabbah, *La méthode d'Ammien Marcellin. Recherches sur la construction du discours historique dans les Res Gestae*, Paris, 1978; L. Cracco Ruggini, „Il paganesimo romano tra religione e politica (384-394 d.C.)“, per un reinterpretazione del *Carmen contra paganos*“, *Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei. Memorie*, seria a 8-a, 23, 1979, pp. 3-140; J.L. Charlet, *L'influence d'Ausone sur la poésie de Prudence*, Aix-en-Provence-Paris, 1980; *id.*, „La poésie de Prudence dans l'esthétique de son temps“, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1986, pp. 368-386; François Thelamon, *Païens et chrétiens au IV-e siècle. L'apport de l'„histoire ecclésiastique“ de Rufin d'Aquilée*, Paris, 1981; J.-P. Callu, „Date et genèse du premier livre de Prudence Contre Symmaque“, *Revue des Études Latines*, 59, 1981, pp. 235-259; Eugen Cizek, „Quelques remarques sur l'historiographie romaine du Bas-Empire“, *Actes du VII-e Congrès de la FIEC*, Budapest, 1983, II, pp. 193-195; *id.*, *Histoire*, pp. 271-330; André Chastagnol, „Le Sénat dans l'oeuvre de Symmaque“, *Colloque Genevois sur Symmaque à l'Occasion du 1600-e Anniversaire de l'Autel de la Victoire*, Paris, 1986, pp. 73-82; T. Honoré, „Scriptor Historiae Augustae“, *Journal of Roman Studies*, 77, 1987, pp. 156-176; D. Roques, *Synésios de Cyrène et la Cyrénaïque du Bas-Empire*, Paris, 1987, *passim*; M. Le Glay, *Empire*, pp. 395-401; 419-429; 468-489; Robert Turcan, *Introducere și note la Histoire Auguste*, III, 1, Paris, 1993; S. Lancel, *Saint Augustin*, *passim*.

²⁴ Pentru cauzele și urmările „căderii“ Imperiului roman, vezi M. Rostovzev, *op. cit.*, pp. 483-619; Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Paris, 1937, *passim*; E. Demougeot, *Unité*, *passim*; *id.*, *La formation*, II, *passim*; *id.*, *L'Empire*, *passim*; M. Chambers și colaboratorii, *The Fall of Rome. Can it be Explained?*, London, 1957; F. De Martino, *op. cit.*, V, pp. 506-527; I. Lana, *op. cit.*, II, Apendice, pp. I-XXXIII; J. Vogt, *The Decline of Rome*, *passim*; F.M. Walbank *The Awful Revolution. The Decline of the Roman Empire of the West*, Liverpool, 1969; R. Rémondon, *La crise*, pp. 243-262; Paul Petit, *Précis d'histoire ancienne*, ed. a 3-a, Paris, 1971, pp. 349-353; *id.*, *Histoire générale*, pp. 748-752; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 70; 455-466; Santo Mazzarino, *La fin du monde antique*, trad. fr., Paris, 1973, pp. 11-54; M. Christol-D. Nony, *op. cit.*, pp. 266-267; M. Le Glay, *Empire*, pp. 574-578; E. Cizek, *Ist. lit.*, p. 687; *id.*, *Mentalități*, pp. 14-15; 266-272. Desigur, exegeza „căderii“ Imperiului este foarte bogată în cărți și articole științifice. Nu am menționat, în rândurile anterioare, decât foarte puține dintre contribuțiile moderne.

XII. ROMA MEDIEVALĂ ȘI MODERNĂ.

EPILOG

Roma medievală

Supraviețuirea Romei după „căderea” Imperiului roman occidental constituie epilogul, concluziile acestei cărți. Desigur, vom prezenta concentrat această supraviețuire, această eternitate a Romei, întrucât ținta noastră principală a fost Roma antică și imperiul ei.

Încă din antichitate, două curente opuse de gândire purtaseră asupra soartei Romei. Dacă Sfântul Pavel preconizase coexistența comunităților creștine cu puterea laică, temporară, *Apocalipsa* Sfântului Ioan figura Roma ca pe o femeie desfrănată, împodobită cu purpură și bijuterii, nou Babilion, condamnat pieirii (17-18). Se pomea de la tradiția apocaliptică iudaică, dar se așteptau temele condamnării Romei, adesea vehiculate de moralizatorii păgâni. Istoria Romei antice fusese străbătută de un curent pesimist. Adesea romanii pândeau în istoria Orașului semnele decadenței. Stoicii afirmau că lumea și deci și Roma vor dispărea într-o conflagrație universală, în timp ce *Apocalipsa* profetiza pieirea ei. Anghoasa milenaristă dobândește, în mediile creștine — și nu numai în rândurile lor —, o pondere opresivă. Dar concomitent se exprima o tendință mult mai puternică, încredințată în eternitatea Romei. După invazia lui Alaric și diminuarea brutală a populației Romei, creștinul Sidonius Apollinaris descrie cu entuziasm zeita Roma (*Carm.*, 13 și urm.). Într-un stil epic, îmbibat de reminiscențe vergiliene, Roma este descrisă ca o războinică somptuoasă. Roma, jefuită de Alaric și apoi de vandali, solicită Aurorei ca împărat pe Anthemius. Or această Auroră este Constantinopolul, conceput cu o anti-Romă, inferioară celei autentice, incapabilă să se definească altfel decât în raport cu Roma. Această Romă trăiește într-un fel de apocalipsa, dar ea subsistă ca *Roma aeterna*, locaș al puterii temporale, dar și al celei spirituale. Ambiție focalizată de papa Damasius, menționat în capitoul anterior, și potențată de către alt papă foarte eficient, Leon I (440-461 d.C.). Roma se convertea, din oraș imperial, în cetatea apostolică. Nu murise, ci numai se transformase. În plin Ev Mediu, persistă vechea asimilare între „Oraș” și „Lume”, *Urbs* și *Orbis*. Un proverb afirmă, în același Ev Mediu, că atâtea vreme cât se va menține în picioare Coloseul, va rămâne, tot în picioare, Roma. Când se va prăbuși Coloseul, se va prăbuși și Roma. Iar când se va prăbuși Roma, se va prăbuși și Lumea. Un document, emanând de la Curia Romei, va decreta în 1162 salvagardarea Columnei lui Traian. Aceasta trebuie să rămână intactă atâtea vreme cât va dăinui Lumea.

În realitate, Roma subsistă ca o burgadă, ca un orașel modest. Longobarzii invadaseră Italia în secolul al VI-lea și făuriseră în peninsula un regat, care avea capitala nu la Roma, ci la Pavia, începând din 572 d.C. Longobarzii vor fi înfrânți de Carol cel Mare, dar regatul lor se va menține

la Benevent, până către 1047. Roma devenise un orașel modest ca proporții, dar aici veneau Carol cel Mare și Otto, ca să primească cununa imperială. Combatanți înverșunați pentru o supremație temporală, papii vor lupta din Roma împotriva veleităților monarhilor medievali, în special, cum am remarcat în capitolul anterior, în contra suveranilor Sfântului Imperiu. Papa Alexandru III va fonda liga lombardă, în 1167, ca să anihileze ambițiile împăratului Frederic I Barbarossa. Încă din secolul al VIII-lea, papii nu au mai cerut investitura anterior acordată de împărații de la Constantinopol. De altfel, o primă schismă va diviza Biserica Apusului de cea a Răsăritului între 863 și 867. Această schismă va opune definitiv catolicismul ortodoxiei noastre în 1054, când patriarhul Keroularios și papa Leon IX se vor excomunica unul pe altul. Aceste excomunicări nu vor fi anulate decât în 1965. De altfel, în această Romă medievală, vechile monumente antice se ruinau. În 540 d.C., un inventar enumera încă statuile și monumentele unui oraș locuit de o populație destul de numeroasă. Roma nu era încă un morman de ruine ale monumentelor laice, încă păstrate; se adăugau, pentru a o înfrumuseța, biserici și basilici creștine. Templul lui Romulus și biblioteca Forului Păcii adăposteau, din 526, o fastuoasă biserică. Până la urmă Panteonul este și el conservat, prin transformarea sa într-o biserică a Sfintei Marii a Martirilor. Totuși, în general, monumentele antice cad în ruină. Alcuin, sub Carol cel Mare, constată că Roma echivalează cu o ruină amară. După anul 1000 d.C., atinsă de malarie, Roma se depopulează. În 1083, Roma este prădată de către normandul Robert Guiscard, chemat în ajutor împotriva împăratului Henric IV de către papa Gregorius VII. Chiar Coloseul cade victimă seismelor repetate. El este transformat într-o fortăreață, în timpul luptelor neîncetate dintre familiile aristocratice, dornice să obțină prevalența în Roma medievală. Pietrele Coloseului slujesc construirii caselor particulare din apropiere. Renașterea și barocul transformă Coloseul în carieră de piatră, care oferă materiale de construcție utilizate pentru ridicarea palatului Venezia, Cancelariei, palatului Farnese etc. Chiar și cupola basilicii Sfântului Petru utilizează materiale luate din ruinele Coloseului. Restaurarea Coloseului va începe abia sub papa Benedict XIV (1740-1758), care va consacra acest edificiu amintirii martirilor creștinătății. Cad în ruine și forurile Romei antice. În 1587 începe reconstrucția Columnei lui Traian, dar în vârful acesteia este așezată statuia Sfântului Petru. Noi monumente apar în Roma Renașterii. Papii atrăseseră la Roma numeroși artiști de valoare, care însă se dispersează în alte locuri, după ce, în mai 1527, Roma fusese cucerită și jefuită de trupele imperiale ale lui Carol Quintul, comandate de conetabilul de Bourbon, ca urmare a alianței încheiate împotriva împăratului între papa Clement și regele François I al Franței.

Totuși cruciații admirau încă monumentele Romei antice. Dar, la un moment dat, Roma încetează a mai fi reședința papală. Încă din 1309, papii se stabilesc la Avignon, în sudul Franței. În 1348, papa Clement VI cumpără orașul Avignon de la Jeanne I, regina Siciliei și contesă a Provenței, iar Avignon devine ferm reședința unor papi în 1378, când se produce marea schismă a Occidentului. Între 1378 și 1415, catolicismul este condus de mai mulți papi rivali. Cardinalii neitalieni se împotrivesc, în 1378, alegerii lui Urban VI ca papă. Ei îl proclamă papă sau antipapă pe Clement VII, care se instalează la Avignon. În continuare, schisma se agravează când în 1409 este ales un al treilea papă, Alexandru V, instalat la Pisa. Îi urmează tot ca antipapă la Pisa Ioan XXIII, în 1410. Abia conciliul de la Konstanz, desfășurat între 1414 și 1418, destituie pe cei trei papi și convoacă un conclav, care în 1417 îl desemnează ca papă unic pe Martin V. Avignon rămâne însă oraș care aparține papilor până în 1791, când este anexat de Franța. Este oare o întâmplare că în 1815, după restaurarea Bourbonilor pe tronul

Frânței, Avignon devine centrul teroarei albe, declanșate de nobilii anterior emigranți și de partizanii lor? O teroare care îl șochează chiar pe regele Louis XVIII, care taxează pe exponenții acestei terori, îndreptate împotriva foștilor revoluționari și bonapartiști, ca „mai regaliști decât regele“.

Ruinarea vestigiilor Romei antice se accelerează în secolele al XV-lea și al XVI-lea, între domniile lui Martin V, cel ales în 1417, și Urban VIII, papă între 1623 și 1644. Prădarea Romei în 1527 a contribuit la decăderea ei, cum am notat mai sus. Fără îndoială, distrugerea Romei antice, pe care papii nici măcar nu încercau s-o oprească, a suscitât reacții. Cea mai emoționantă a aparținut lui Rafael, care, în 1519, într-o scrisoare adresată papei Leon X, a deplâns-o pe un ton vibrant. Când papa Urban VIII atentează la plăcile de bronz care acopereau porticul Panteonului, Pasquino, un croitor „apărător“ al Romei, observă, făcând aluzie la faptul că papa aparținea familiei Barberini: „ceea ce n-au făcut Barbarii, au făcut Barberinii“, *quod non fecerunt Barbari, fecerunt Barberini*. Rabelais admira încă Roma, iar Du Bellay deplora îngroparea Romei antice sub noul oraș medieval-renascentist. Secretarul lui Montagne remarca dezamăgirea marelui scriitor, care nu mai regăsea străvechea Romă. În timpul secolelor de neglijare a vestigiilor Romei imperiale, cutremurele, surpările de teren, aluviunile depuse de Tibrul și ruinele vechilor edificii ridicaseră solul Romei. Forul republican devenise un fel de câmpie, numită Campo Vaccino. Roma umaniștilor era îngropată. Centrul Romei pontificale se situa pe malul drept al Tibrului. Papii voiau să coreleze acest centru spiritual, Vaticanul, de principalele biserici ale noii Rome. Un nou urbanism lua naștere.

Roma modernă

În secolul al XVII-lea Roma era încă un oraș modest, unde alături de biserici somptuoase se aflau cartiere sărace și insalubre. Napoli era cel mai populat oraș al Italiei, de fapt al treilea din Europa, după Londra și Paris. Papii făuresc un stat papal printre numeroasele principate și regate ale Italiei. Acest stat cuprindea nu numai Lațul, ci și o mare parte din Italia centrală, până la Adriatică și fluviul Po ori Padul. În plus, se produce un reviriment al interesului pentru Roma, intens vizitată de englezi și de francezi. În gravurile sale, Piranese relevă lumii un aspect nou al Romei. Aceste gravuri reproduc ruinele sau utilizează o reconstrucție imaginară a lor. Napoleon ocupă și anexează o Romă unde restaurarea vechilor monumente începuse. El avea cultul antichității și al clasicismului. Își propunea să restaureze tot ce se putea din vechea Romă. Izbutește să degajeze Forul lui Traian și Forul republican, unde săpăturile ating nivelul celebrei *via sacra*. Pincio este amenajat și sunt reabilite palate și situri arheologice. Sunt plantați arbori pe bulevarde și în grădini, se redescoperă centrul Romei antice. Resurrecția acesteia conferea ideii monarhice a lui Napoleon chează unui model etern. Chateaubriand constată însă că, în mare parte, dispăruseră Roma antică și cea medievală. Reunificarea Italiei stimulează însă dezvoltarea Romei. Când piemontezii întreprind unificarea Italiei, la fel ca Bourbonii din Napoli, papii încearcă să reziste. Armata pontificală este înfrântă, dar, până în 1870, trupele franceze apără un stat papal limitat, diminuat la Lațu. Plecare francezilor în 1870 îngăduie regilor Italiei să-și instaleze capitala la Roma. Papa se declară prizonier, până când, în 11 februarie 1929, acordul de la Latran transformă Roma în capitala a două state, Roma și Vaticanul. În secolul al XIX-lea, Roma fusese al cincilea oraș al Italiei.

Roma, Roma

Până la al doilea război mondial, Roma era încă al doilea oraș al Italiei, primul loc revenind centrului urban de la Milano, metropolă economică a Italiei, mare aglomerație industrială, comercială și intelectuală, „capitala reală” a regatului, cum spuneau locuitorii lui.

Am observat că Roma întrunea capitala a două state. Statul Vaticanului grupează acum aproape o mie de locuitori și are o suprafață de 44 de hectare, în care figurează imensa biserică a Sfântului Petru, cu piața din jurul catedralei, palatul pontifical cu anexele lui (Capela sixtină, biblioteca, pinacoteca, un muzeu, un colegiu european, palatul justiției, postul de radio, faimoasele grădini ale Vaticanului etc.). Douăsprezece edificii, la Roma, și Castel Gondolfo sunt înzestrate cu extra-teritorialitate.

Procesul readucerii la suprafață a ruinelor Romei imperiale antice a continuat și continuă și în prezent. Nu este mai puțin adevărat că acțiunile urbanistice, întreprinse după 1925 de dictatura fascistă a lui Benito Mussolini, au afectat drastic reabilitarea Romei antice. Paranoic ca orice dictator, „il duce” a lansat un plan de dezvoltare urbanistică, nociv restaurării Romei antice. Urbanismul fascist pompos, ultraclasicizant, a lovit din plin forurile antice. O parte relevantă din forurile imperiale a dispărut sub grandomanul bulevard, care se intitulează „Via dei Fori imperiali” și care conduce „triumfal”, excesiv de vanitos, de la Piazza Venezia până la Coloseu. De aceea s-a afirmat că separarea Forului republican de cele imperiale, datorită realizării acestui grandoman bulevard, a dăunat grav resuscitării unui trecut, de la care de altfel Mussolini se reclama. Ideea imperială a fasciștilor a amputat orașul străvechi. Totuși vestigiile antice sunt extrem de numeroase, deși ele se inserează în textura urbană modernă ca o paranteză, cum se spune.

Roma a devenit primul oraș al Italiei, cu o populație de trei milioane de locuitori, față de un Milano locuit de ceva mai mult de un milion și jumătate de oameni. Este însă adevărat că aglomerația milaneză grupează aproape patru milioane de ființe. Dar și Roma a devenit un mare centru economic, și nu numai cultural și politic. Ca o metropolă tentaculară, este înzestrată cu o viață diversificată, unde se amalgamează febra modernității și stupefiantele urme ale antichității și Evului Mediu.

„Roma, Roma”, ca să reluăm uluitoarea exclamație a lui Federico Fellini, „il maestro”. Ca un oraș permanent frecventat de nenumărați turiști. Ca un oraș al bucuriei de a trăi, „la joie de vivre”, cum spun francezii. Ca un oraș al desfătărilor, unde chiar pe artera modernă principală, Via Veneto, deși există numeroși „semafori”, deci stopuri, se traversează de la un trotuar la altul pe oriunde, sub ochii indiferenți ai polițiștilor. „Roma hoața”, „Roma la ladra”, cum o definesc, cu obidă, anumiți lombarzi, care îi reproșează că absoarbe resurse economice făurite de ei. Uitând căți străbuni ai lor au zăcut în temnițele austriace sau și-a dat viața pentru o Italie unificată. Ca un oraș pe care atâția turiști îl preferă încântătoarei Florențe, stupefiantei Veneției, frumosului Napoli și chiar Parisului. Ca un oraș unde nivelul de trai crescuse vizibil din noiembrie 1998 până în mai 1999. Fascinația exercitată de această Romă atrage ca un magnet pe orice iubitor de artă, de cultură, de frumos, de varietate arhitectonică și de altă natură: mentală, culturală, socială, economică etc.¹

Roma este cu adevărat eternă. Coloseul nu a căzut în întregime. Așadar nu a căzut nici Roma și nici Lumea. Roma va dăinui până la sfârșitul veacurilor. Oare mesajele papale nu se adresează „Lumii și Orașului“, *Urbi et Orbi*? Lumea nu poate fi concepută fără strălucirea orbitoare a Romei. Într-adevăr, toate drumurile Lumii duc la Roma. Care și-a pierdut Imperiul, dar nu și forța intrinsecă, frumusețea fără seamăn. Ce poate fi mai seducător decât să trăiești ori măcar să vizitezi Roma? Ce poate fi mai captivant decât să sorbi bogăția culorilor, panorama atâtor monumente, care te întâmpină la tot pasul în *Roma Aeterna*? Pe 21 aprilie, ziua legendară a întemeierii Romei, ca și în orice zi a anului, sub cerul clement al capitalei culturii universale. „Roma, una città meravigliosa“.

București, 28 februarie 2001

NOTE

¹ Bibliografia referitoare la Roma postantică este imensă. Am utilizat în mod special L. Duret – J.-P. Néraudau, *op. cit.*, pp. 365-408. A se vedea printre alții, A. Graf, *Roma nella memoria del Medio Evo*, Torino, 1923. Roma era orașul cel mai îndrăgit de acest maestru al studierii antichității, de cel pe care odinioară l-am definit ca *princeps philologorum*, adică regretatul Pierre Grimal. Desigur Parisul exercită o altfel de fascinație decât Roma. Parisul sau chiar Lyonul. În legătură cu Fellini, autorul acestor rânduri, lucra în Franța, când s-a anunțat decesul lui. Reacția radioteleviziunii franceze a fost stupefiantă. Într-o țară în care marii maeștri ai culturii străine sunt destul de puțin glorificați, numeroase emisiuni au prezentat, timp de mai multe zile, opera și personalitatea lui Fellini. Numai Picasso, care a trăit mai ales în Franța, a fost mai intens elogiat.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Nu am reținut în această bibliografie selectivă decât o parte modestă dintre lucrările moderne utilizate de noi pentru întocmirea cărții și eventual citate în note. Reiterăm observația că, în privința exegezei moderne, documentarea noastră s-a încheiat în februarie 2000. Contribuțiile apărute după această dată nu au fost folosite și, prin urmare, nu au fost menționate de noi. În ce privește autorii antici, consemnați mai ales în textul cărții, am recurs de preferință la edițiile apărute la Editura „Les Belles Lettres” din Paris, în colecția universităților Franței, publicată sub auspiciile Asociației Guillaume Budé. Abrevierile numelor și ale operelor autorilor antici sunt conforme uzanțelor sta-tornicite de către dicționarele Felix Gaffiot (latin-francez) și Bailly (grec-francez). S-a urmat de asemenea tradiția pentru citarea abreviativă a culegerilor de inscripții și de mărturii numismatice.

Generalități

- Eugen Cizek, *Essai sur une théorie de l'histoire*, București, 1998
Faire de l'histoire. Nouveaux problèmes, lucrare de echipă, coordonată de Jacques Le Goff-Pierre Nora, 3 vol, Paris, 1974
 Alain Michel, *La parole et la beauté. Rhétorique et esthétique dans la tradition occidentale*, ed. nouă, Paris, 1994
 Alex Mucchielli, *Les mentalités*, Paris, 1985
 Lucia Wald-Dan Slușanschi, în colaborare cu Francisca Băltăceanu, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București, 1987

Istoria Romei

- Guy Achard, *Néron*, Paris, 1995
 K. Aland, „Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins”, *Studia Patristica*, 2, Oxford, 1957, pp. 549 și urm.
 Andras Alföldi, *A Conflict of Ideas in the Late Empire: the Clash between the Senate and Valentinian I*, Oxford, 1952; *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Darmstadt, 1967
 Geza Alföldy, *Die Rolle des Einzelnen in der Gesellschaft der römischen Kaiserreiche. Erwartungen und Wertmasstabe*, Heidelberg, 1980
 Jean-Marie André, *Le siècle d'Auguste*, Paris, 1974; *La villégiature romaine*, Paris, 1993
 M.T.W. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Empire*, Oxford, 1972
 J.P.V.D. Baldson, *The Emperor Caius (Caligula)*, ed. a 2-a, Oxford, 1954
 Ion Barnea-Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982
 A. Benoît-M. Simon, *Le judaïsme et le christianisme antique*, Paris, 1968
 Jean Béranger, *Recherches sur l'aspect idéologique du Principat*, Bâle, 1953; *Principatus*, Genève, 1973; „Imperium, expression et conception du pouvoir impérial”, *Revue des Études Latines*, 55, 1977, pp. 325 și urm.
 Michel Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée*, Paris, 1937

- R. Bianchi-Bandinelli, *Rome. Le centre du pouvoir*, Paris, 1969; *Rome, la fin de l'art antique*, Paris, 1970
- Joseph Bidez, *La vie de l'empereur Julien*, Paris, 1930
- Gustave Bloch, *La République romaine. Conflits politiques et sociaux*, ed. a 2-a, Paris, 1919; *L'Empire romain. Évolution et décadence*, Paris, 1922
- R. Bloch, *Les origines de Rome*, Paris, 1946; *Le mystère étrusque*, Paris, 1956
- G. Boulevert, *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain: rôle politique et administratif*, Napoli, 1970
- P. Brezzi, *La politica religiosa di Constantino*, Napoli, 1965
- Peter Brown, „Aspects of the Christianization of the Roman Aristocracy“, *Journal of Roman Studies*, 1961, pp. 1 și urm.; *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, London, 1971; *Genèse de l'antiquité tardive*, trad. fr., Paris, 1983
- Caesar Augustus. Seven Aspects*, lucrare de echipă coordonată de F. Millar-E. Segal, Oxford, 1984
- The Cambridge Ancient History. The Imperial Crisis and Recovery*, lucrare de echipă, Cambridge, 1965
- Jérôme Carcopino, *La vie quotidienne à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1939; *Passion et politique chez les Césars*, Paris, 1958; *Les étapes de l'impérialisme romain*, ed. a 2-a, Paris, 1961; *Jules César*, ed. revăzută și adăugită prin colaborarea lui Pierre Grimal, Paris, 1990
- Gheorghe Ceașescu, „Aspectele și consecințele politice ale călătoriei lui Nero în Grecia“, *Revista de Istorie*, 27, 1974, pp. 413 și urm.; „Conflictele politice din timpul domniei lui Galba“, *ibid.*, 30, 1977, pp. 1855 și urm.
- André Chastagnol, *Le Bas-Empire*, Paris, 1969; *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien. La mise en place du régime du Bas-Empire*, Paris, 1985; *Le sénat à l'époque impériale*, Paris, 1992
- M. Christol, „Les premières années de la grande crise du III-e siècle“, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin-New York, II, 2, 1975, pp. 657 și urm.
- M. Christol-D. Nony, *Rome et son empire*, Paris, 1990
- Pierre Chuvin, *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain du règne de Constantin à celui de Justinien*, Paris, 1990
- Conrad Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, 4 vol., Berlin, 1896-1900
- Eugen Cizek, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972; *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*, București, 1980; „L'éloge de Caius Avidius Nigrinus chez Tacite et le complot des consulaires“, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1980, pp. 276 și urm.; „Cotitura lui Traian din 112 e.n.“, *Revista de Istorie*, 36, 1982, pp. 372 și urm.; *Néron*, Paris, 1982; „Les textes relatifs à l'évacuation de la Dacie et leurs sources“, *Latomus*, 45, 1986, pp. 147 și urm.; „La succession d'Aurélien et l'échec de Tacite“, *Revue des Études Anciennes*, 93, 1991, pp. 109 și urm.; *L'empereur Aurélien et son temps*, Paris, 1994; „À propos de la guerre parthique de Trajan“, *Latomus*, 53, 1994, pp. 376 și urm.; „Il saeculum Traiani, apogeo della cultura e della civiltà romana“, *Epigrafia e territorio. Politica e società. Temi di antichità romana*, pp. 301 și urm.; *Istoria literaturii latine*, București, 1994; „La crise de l'Empire romain au III-e siècle ap. J.-C.“, *Studii Clasice*, 31-33, 1995-1997, pp. 63 și urm.; *Histoire et historiens à Rome dans l'antiquité*, Lyon, 1995; *Istoria în Roma antică. Teoria și poetica genului*, București, 1998; *Mentalități și instituții politice*

- romane, trad. românească de Ilieș Câmpeanu, București, 1998; „La formation du Principat d'Auguste“, *Latomus*, 57, 1998, pp. 72 și urm.; *Claudiu*, București, 2000
- Claude de Lyon. *Empereur romain. Actes du Colloque Paris-Nancy-Lyon, Novembre 1992*, reunite și publicate de Yves Burnand-Yann Le Bohec-Jean Pierre Martin, Paris, 1998
- Emil Condurachi, *Daco-Romania antiqua. Études d'archéologie et d'histoire ancienne*, ed. de Zoe Petre, București, 1988
- J.A. Crook, *Consilium principis. Imperial Council and Consellers from Augustus to Diocletian*, Cambridge, 1955
- Franz Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. a 4-a, Paris, 1929
- Fabio Cupaiuolo, *Storia della letteratura latina. Forme letterarie, autori e società*, Napoli, 1994
- G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974
- Constantin Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945
- Hadrian Daicoviciu, *Dacii*, București, 1972; „Gallieno e la Dacia“, *Miscellanea in Onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, pp. 651 și urm.
- Jean Daniélou, *Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée*, 2 vol., Tournai, 1958-1961
- Jean Daniélou – Henri Irénée Marrou, *Nouvelle histoire de l'Église I. Des origines à Grégoire le Grand*, Paris, 1963
- Y.A. Dauge, *Le Barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilisation*, Bruxelles, 1981
- Justine Davis Randers-Pehrson, *Barbarians and Romans. The Birth Struggle of Europe, A.D. 400-700*, Norman-London, 1993
- Francesco De Martino, *Storia della costituzione romana*, ed. a 2-a, 7 vol., Napoli, 1972-1975
- F.M. De Robertis, *Il fenomeno associativo nel mondo romano dai collegi della Repubblica alle corporazioni del Basso Impero*, Napoli, 1955; *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*, Bari, 1971
- A. Demandt, *Die Spätantike-Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 284-565 n. Chr.*, München, 1989
- E. Demougeot, *De l'unité à la division de l'Empire romain (395-410)*, Paris, 1951; *L'Empire romain et les Barbares d'Occident (IV-e-VII-e siècles)*, *Scripta varia*, Paris, 1988
- Ségalène Demougin, „De l'esclave à l'anneau d'or du chevalier“, *Des ordres à Rome*, Paris, 1985, pp. 217 și urm.; *L'ordre équestre sous les Julio-Claudiens*, Paris, 1988
- Hermann Dessau, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, 2 vol., Berlin, 1924-1930
- W. Dorigo, *Pittura tardo-romana*, Milano, 1966
- Georges Dumézil, *L'héritage indo-européen à Rome*, Paris, 1949; „Remarques sur «augur», «augustus», *Revue des Études Latines*, 35, 1957, pp. 126 și urm.; *La religion romaine archaïque*, Paris, 1966
- R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge, 1974
- L. Duret – J.-P. Néraudau, *Urbanisme et métamorphoses de la Rome antique*, Paris, 1983
- Jean-Marie Engel, *L'Empire romain*, Paris, 1973
- W. Ensslin, *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius der Grosse*, München, 1953; *Conflict between Paganism and Christianity*, Oxford, 1963

- A. Esser, *Căsar und die Julisch-Claudischen Kaiser im Dialogisch-ärztlichen Blickfeld*, Leiden, 1958
- Robert Étienne, *La vie quotidienne à Pompéi*, Paris, 1966; *Le siècle d'Auguste*, ed. a 2-a, Paris, 1989
- Philippe Fabia, *La Table Claudienne de Lyon*, Lyon, 1929
- A. Ferril, *The Fall of the Roman Empire. The Military Explanation*, London, 1986
- Iancu Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1986
- Radu Florescu, *Study and Archaeological Commentary*, la I. Miclea, *The Column*, Cluj, 1971; *Adamclisi*, București, 1973; „Les routes de l'armée romaine pendant la première guerre daco-romaine de 101-102”, *Istro-Pontica. Muzeul Tulcean la a 50-a Aniversare*, Tulcea 2000, pp. 175 și urm.
- Jacques Fontaine, *La littérature latine chrétienne*, Paris, 1970
- M. Fortuna, *L'imperatore Tito*, Torino, 1955
- C. Fouquet, *Julien. La mort du monde antique*, Paris, 1985
- G. Fowden, „The Pagan Holy Man in Late Antique Society”, *Journal of Hellenic Studies*, 78, 1988, pp. 173 și urm.
- Marie-Laure Freyburger-Galland – Gérard Freyburger – Jean-Christian Tautill, *Sectes religieuses en Grèce et à Rome dans l'antiquité païenne*, Paris, 1986
- E. Gabba, *Esercito e società nella tarda Repubblica romana*, Firenze, 1973
- Jean Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1960; *Basileia. Les Césars, les rois d'Orient et les „mages”*, Paris, 1968
- Albino Garzetti, *Nerva*, Roma, 1950; *L'Impero Romano da Tiberio agli Antonini*, Roma, 1960
- Jean Gaudemet, *Institutions de l'antiquité*, Paris, 1967
- Andrea Giardina, *Società romana e impero tardo antico*, 4 vol., Roma-Bari, 1986
- G. Gigli, *La crisi dell'Impero Romano*, Palermo, 1947; *La dinastia dei secondi Flavi: Constantino II, Costante, Costanzo II (337-361)*, Roma, 1959
- Maria Pilar Gonzalez-Conde, *La guerra y la paz bajo Trajano y Adriano*, Madrid, 1991
- Alexandre Grandazzi, *La fondation de Rome. Réflexion sur l'histoire*, Paris, 1991
- F. Grenade, *Essai sur les origines du Principat*, Paris, 1961
- Miriam Griffin, *Nero, the End of a Dynasty*, London, 1984
- Pierre Grimal, *Les jardins romains*, ed. nouă, Paris, 1969; *Civilizația romană*, trad. românească de Eugen Cizek, București, 1973; *Le siècle des Scipions. Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques*, ed. a 2-a, Paris, 1975; *Cicéron*, Paris, 1986; *Tacite*, Paris, 1990; *Marc Aurèle*, Paris, 1991; *Literatura latină*, trad. românească de Mariana și Liviu Franga, București, 1997
- Stéphane Gsell, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien*, Paris, 1894
- Julien Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114-117)*, București, 1937
- H. Halsberghe, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972
- François Heim, *La théologie de la Victoire de Constantin à Theodose*, Paris, 1992
- François Hinard, *Sylla*, Paris, 1985
- Léon Homo, *De Claudio Gothico Romanorum imperatore (268-270)*, Paris, 1903; *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien (270-275)*, Paris, 1904; *Vespasien, l'empereur du bon sens*, Paris, 1949; *Le siècle d'or de l'Empire romain. Les Antonins (96-192 ap. J.-C.)*, ed. revăzută de Charles Piétri, Paris, 1969
- M. Humbert, *Institutions politiques de l'Antiquité*, ed. a 3-a, Paris, 1989

Vladimir Iliescu, „Provinciam.... intermisit. Zu Eutrop., IX, 15, 1“; *Revue Roumaine de Linguistique*, 15, 1970, pp. 597 și urm.; „Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare“, *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 22, 1971, pp. 425 și urm.; „Evocatis exinde legionibus. Zu Iord., Rom., 217“; *Studii Clasice*, 14, 1972, pp. 149 și urm.

Aurel Iordănescu, *Lusius Quietus*, București, 1941

Istoria vieții private. De la Imperiul roman la anul o mie, lucrare de echipă, coordonator Philippe Ariès – Georges Duby, trad. românească de Ion Herdan, 2 vol., București, 1994

Paul Jal, *La guerre civile à Rome*, Paris, 1963

François Jacques – John Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. – 260 ap. J.-C.)*. I. *Les structures de l'Empire romain*, Paris, 1990

A.H.M. Jones, *The Later Empire, 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, 5 vol., Oxford, 1964

P. de Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, reeditare de G. Bardy, Paris, 1947

Jean Lafaurie, „Réformes monétaires d'Aurélien et de Dioclétien“. *Revue Numismatique*, seria a 6-a, 17, 1975, pp. 73 și urm.

Serge Lancel, *Saint Augustin*, Paris, 1999

J.R. Lane Fox, *Païens et chrétiens. La religion et la vie religieuse dans l'Empire romain de la mort de Commode au Concile de Nicée*, trad. fr., Toulouse, 1997

Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960

Joël Le Gall, „Rome, ville des fainéants?“, *Revue des Études Latines*, 49, 1971, pp. 266 și urm.

Joël Le Gall – Marcel Le Glay, *L'Empire romain. I. Le Haut-Empire de la bataille d'Actium (31 av. J.-C.) à l'assassinat de Sévère Alexandre (235 ap. J.-C.)*, Paris, 1987

Marcel Le Glay, *La religion romaine*, Paris, 1971; *Rome. Grandeur et déclin de la République*, Paris, 1990; *Rome. Grandeur et déclin de l'Empire*, Paris, 1992

Marcel Le Glay – Jean-Luc Voisin – Yann Le Bohec, *Histoire romaine*, Paris, 1991

Yves Lehmann – Dominique Briquel – Gérard Freyburger – Mireille Hadas-Lebel – Vincianne Pirenne-Delforge – Charles-Marie Ternes, *Religions de l'Antiquité*, coordonator Y. Lehmann, Paris, 1999

L'empereur Julien: de l'histoire à la légende, lucrare de echipă, coordonată de R. Braun-J. Richter, Paris, 1978

Claude Lepellet, „Y eut-il au IV-e siècle une idéologie chrétienne du pouvoir impérial?“, *L'idéologie du Pouvoir Monarchique dans l'Antiquité*, Paris, 1991, pp. 105 și urm.

F.A. Lepper, *Trajan's Parthian War*, Oxford-London, 1948

L. Lesuisse, „L'aspect héréditaire de la succession impériale sous les Julio-Claudiens“, *Les Études Classiques*, 30, 1963, pp. 32 și urm.

Mario Attilio Levi, *Nerone e i suoi tempi*, retipărire, Milano, 1973

Barbara Levick, *Claudius*, London, 1990

A. Lippold, *Theodosius der Grosse und seine Zeit*, Stuttgart, 1968

Ramsay Mac Mullen, *Les rapports entre les classes sociales dans l'Empire romain (50 avant J.-C. – 284 après J.-C.)*, trad. fr. de A. Tachet, Paris, 1986; *Le paganisme dans l'Empire romain*, trad. fr. de Alain Spiquel – Aline Rousselle, Paris, 1987; *Enemies of the Roman Order: Treason, Unrest and Alienation in the Empire*, ed. a 2-a, London-New York, 1992

André Magdelain, *Auctoritas principis*, Paris, 1947

Alain Malissard, *Étude filmique de la Colonne Trajane. L'écriture de l'histoire et de l'épopée latine dans les rapports avec le langage filmique*, Tours, 1974

Marc Antoine, *son idéologie et sa descendance*, Actes du Colloque Organisé à Lyon le jeudi 28 juin 1990, lucrare de echipă, Paris, 1993

Dumitru St. Marin, „Părăsirea Daciei traiane în izvoarele literare antice. Considerații filologico-lingvistice pe marginea textelor”, *Buletinul Institutului de Filologie Alexandru Philippide*, 10, 1943, pp. 163 și urm.

Henri-Irénée Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris, 1949; *Décadence romaine ou antiquité tardive, III-e – VI-e siècle*, Paris, 1977; *Istoria educației*, trad. românească de Stella Petecel, 2 vol., București, 1997

Jean-Pierre Martin, *Le siècle des Antonins*, Paris, 1977; *Pouvoir et religions de l'avènement de Septime Sévère au concile de Nicée (193-325 ap. J.-C.)*, Paris, 1998

Paul-Marius Martin, *L'idée de royauté à Rome. De la Rome royale au consensus républicain*, Clermont-Ferrand, 1982; *Antoine et Cléopâtre. La fin d'un rêve*, Paris, 1990

Régis F. Martin, *Les douze Césars. Du mythe à la réalité*, Paris, 1991

René Martin, *Approche de la littérature latine tardive et protomédiévale. De Tertullien à Raban Maur*, Paris, 1994

M. Mazza, *Lotte sociali e restaurazione autoritaria nel III-o secolo d.C.*, Catania, 1970; *Le maschere del potere. Cultura e politica nella Tarda Antichità*, Napoli, 1986

Santo Mazzarino, *La fine dell'impero romano d'Occidente*, Roma, 1978

Jean Melmoux, *L'empereur Claude (10 avant J.-C. – 54 après J.-C.)*, Lyon, 1995

Michel Meslin, *Les amis d'Occident*, Paris, 1967; *Le Christianisme dans l'Empire romain*, Paris, 1970; *L'homme romain. Des origines au I-er siècle de notre ère. Essai d'anthropologie*, Paris, 1976

Eduard Meyer, *Caesars Monarchie und der Prinzipat des Pompeius*, Stuttgart-Berlin, 1922

Alain Michel, *Tacite et le destin de l'Empire*, Paris, 1966; *La philosophie politique à Rome d'Auguste à Marc Aurèle*, Paris, 1969

Fergus Millar, *The Emperor in the Roman World (31 B.C. – 337 A.D.)*, London, 1977

Amaldo Momigliano, *Claudius the Emperor and his Achievement*, ed. a 2-a, Oxford, 1961

Theodor Mommsen, *Le droit public romain*, trad. fr. de P.F. Girard, ed. a 2-a, 7 vol., Paris, 1892-1894; *Istoria romană*, trad. românească de Joachim Nicolaus, 4 vol., București, 1987-1991

Jean-Pierre Néraudeau, *Auguste. La brique et le marbre*, Paris, 1996

Claude Nicolet, *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Paris, 1976; *Rome et la conquête du monde méditerranéen I. Les structures de l'Italie romaine*, Paris, 1977; *Rendre à César. Économie et société dans la Rome antique*, Paris, 1988; *L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Paris, 1988

Daniel Nony, *Caligula*, Paris, 1986

G. Oberziner, *Origine della plebe romana*, Leipzig-Genova, 1901

Bernard d'Orgeval, *L'empereur Hadrien, oeuvre législative et administrative*, Paris, 1950

Mario Pani, *Principato e società a Roma dai Giulio-Claudi ai Flavi*, Bari, 1983; *Potere e valori a Roma fra Augusto e Traiano*, ed. a 2-a, Bari, 1993

Roberto Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, 2 vol., Messina, 1926-1927

- Carl Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig, 1938
- S. Perowne, *Hadrian*, London, 1960
- Paul Petit, *Histoire générale de l'Empire romain*, Paris, 1974
- Constantin Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995
- Gilbert-Charles Picard, *Les trophées romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*, Paris, 1957; *Auguste et Néron. Le secret de l'Empire*, Paris, 1962
- André Piganiol, *L'empereur Constantin*, Paris, 1932; *Le sac de Rome*, Paris, 1964; *L'Empire chrétien (325-395)*, ed. a 2-a, Paris, 1972
- Dionis M. Pippidi, *Autour de Tibère*, București, 1944; *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958
- Jacques Poucet, *Les origines de Rome. Tradition et histoire*, Paris, 1985
- Anton von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München, 1937
- H.C. Puech, *Le manichéisme, sa fondation, sa doctrine*, Paris, 1949
- J. Quasten, *Initiation aux Pères de l'Église*, 3 vol., Paris, 1955
- Michel Rambaud, *L'art de la déformation historique dans les Commentaires de César*, Lyon, 1952; *César*, Paris, 1974
- Brian Reardon, *Courants littéraires grecs des II-e et III-e siècles après J.-C.*, Paris, 1971
- P. Reece, „The Third Century, Crisis or Change?“, *The Roman West in the Third Century. Contributions from Archaeology and History*, vol. II, editat de A. King-M. Henig, Oxford, 1981, pp. 27 și urm.
- R. Rémondon, *La crise de l'Empire romain de Marc Aurèle à Anastase*, ed. a 2-a, Paris, 1970
- Jean-Claude Richard, *Les origines de la plèbe romaine. Essai sur la formation du dualisme patricio-plébéien*, Paris, 1978
- Jean-Noël Robert, *Les plaisirs à Rome*, Paris, 1983
- Yves Roman, *Le Haut-Empire romain. 27 av. J.-C. – 235 ap. J.-C.*, Paris, 1998
- M. Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'Impero romano*, trad. italiană, Firenze, 1933
- Maurice Sartre, *L'Orient romain. Provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.-C. – 235 ap. J.-C.)*, Paris, 1991
- Vincent Scramuzza, *The Emperor Claudius*, Cambridge, 1940
- William Seston, *Dioclétien et la tétrarchie*, Paris, 1946
- J.J. Sheridan, „The Altar of Victory. Paganism's Last Battle“, *Antiquité Classique*, 35, 1966, pp. 186 și urm.
- Jean Sirinelli, *Les enfants d'Alexandre. La littérature et la pensée grecque: 334 ap. J.-C. – 519 ap. J.-C.*, Paris, 1993
- J.H. Smith, *Constantine the Great*, London, 1971
- Marta Sordi, *Il cristianesimo e Roma*, Bologna, 1965
- E. Stein-J.R. Palanque, *Histoire du Bas-Empire. De l'État romain à l'État byzantin*, 2 vol., Paris, 1959
- L. Storoni-Mazzolani, *Tibère ou la spirale du pouvoir*, Paris, 1986
- Johannes Straub, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Stuttgart, 1939
- John Patrick Sullivan, *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca-London, 1985
- C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage. VI. From Diocletian (A.D. 294) to the Death of Maximinus (313)*, London, 1967

sir Ronald Syme, *Tacitus*, 2 vol., Oxford, 1958 (trad. italiană de Carla Marocchi Santandrea, 2 vol., 1967-1971); *La révolution romaine*, trad. fr. de R. Stuveras, Paris, 1967; *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford, 1971; *Ammianus Marcellinus and the Historia Augusta*, Oxford-Toronto, 1971

Mary Taliaferro Boatwright, *Hadrian and the City of Rome*, Princeton, 1987

S. Teillet, *Des Goths à la nation gothique. Les origines de l'idée de nation en Occident du V-e au VII-e siècle*, Paris, 1984

E.A. Thompson, *Romans and Barbarians: the Decline of the Western Empire*, London, 1982

Marcelo Tilman Schmitt, *Die römische Aussenpolitik des 2 Jahrhunderts n. Chr.*, Stuttgart, 1997

Dumitru Tudor, *Oltenia romană*, ed. a 3-a, București, 1968; *Les ponts romains du Bas-Danube*, București, 1972

Robert Turcan, *Mithra et le mithriacisme*, Paris, 1987; *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1989

D. Ulsany, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1991

J. Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, ed. a 2-a, München, 1960; *The Decline of Rome. The Metamorphosis of Ancient Civilisation*, trad. engleză, London, 1967

Radu Vulpe, „Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie par Aurélien“, *Dacoromania. Jahrbuch für östlichen Latinität*, 1, 1973, pp. 41 și urm.; *Studia Thracologica*, București, 1976

F.M. Walbank, *The Awful Revolution. The Decline of the Roman Empire of West*, Liverpool, 1969

G. Walser-Th. Pekary, *Die Krise des römischen Reiches*, Berlin, 1962

P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperors Freedmen and Slaves*, Cambridge, 1972

Ulrich von Willamowitz-Möllandorf, *Kaiser Marcus*, Berlin, 1931

A.D. Xenopol, *Une énigme historique: les Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1885

Zigu Yavetz, *Plebs and Princes*, Oxford, 1969

TABLE DES MATIÈRES

I. LA ROME ÉTERNELLE / 11

Roma Aeterna / 11; L'unité spirituelle gréco-romaine / 11; Les mentalités romaines / 15; La Cité et l'Anti-Cité / 19; La *grauitas* et le *sal italicus* / 22; Notes / 23

II. LA FONDATION DE ROME ET LA ROYAUTÉ / 24

Avant Rome / 24; „La fondation“ de Rome / 28; La Rome royale / 30; Les institutions de la Rome royale / 34; La vie quotidienne et privée sous la royauté / 38; Les causes de „la chute“ de la royauté / 40; La révolution de 510-509 av. J.-C. / 41; Notes / 42

III. LA RÉPUBLIQUE ROMAINE: LA VIE INTÉRIEURE (LE V-E SIÈCLE – 133 AV. J.-C.) / 45

Les conséquences de l'abolition de la royauté / 45; Le problème de la plèbe / 47; Le Loi des Douze Tables et ses suites / 50; Le système institutionnel romain / 52; Le sous-système des magistratures / 53; Le sous-système des assemblées populaires / 59; Le sous-système des pouvoirs du sénat / 62; La vie quotidienne et privée / 66; Les collèges et le premier cercle culturel et politique / 71; Le développement de l'économie / 73; La religion / 76; Le calendrier, les sacerdoces et les rites / 78; Les arts et la littérature / 82; La toute-puissance de l'oligarchie; la *nobilitas* / 84; Les devoirs des nobles / 87; La fin de l'équilibre intérieur / 87; Notes / 88

IV. LA RÉPUBLIQUE ROMAINE: LES CONQUÊTES ET L'EXPANSION (LE V-E SIÈCLE – 201 AV. J.-C.) / 91

La Rome assiégée / 91; Le danger gaulois / 92; La reprise de l'expansion / 93; La première guerre punique / 96; La seconde guerre punique / 99; Zama et ses suites / 101; L'armée romaine / 103; Notes / 105

V. LA MISE EN PLACE DE L'EMPIRE FORGÉ PAR LA RÉPUBLIQUE ROMAINE (201-133 AV. J.-C.) / 106

„L'impérialisme“ romain / 106; L'expansion en Grèce / 108; Le monde hellénistique et l'Hispanie / 109; L'annexion de la Macédoine et de la Grèce / 111; La troisième guerre punique / 113; L'hégémonie romaine triomphe / 114; Notes / 114

VI. LA CRISE DE LA RÉPUBLIQUE ROMAINE (133 AV. J.-C. – 70 AV. J.-C.) / 116

Les causes de la crise / 116; L'essor économique / 117; Tensions socio-politiques violentes et les Gracques / 119; Soulèvements des esclaves et l'annexion du Pergame / 125; Les catégories sociales des hommes nés libres / 128; Les provinces / 130; La vie politique après les Gracques / 131; Marius, ses campagnes militaires et les troubles éclatés à Rome / 133; L'évolution des perturbations politiques et la guerre contre les

socii / 138; Sylla, les guerres civiles et le conflit avec Mithridate / 142; Les réformes de Sylla / 149; L'après-Sylla / 151; Le soulèvement des esclaves et Spartacus / 153; Le consulat de Pompée et de Crassus / 155; Mentalités, vie quotidienne et privée / 156; L'architecture, la culture, la littérature / 157; Notes / 160

VII. LA FIN DE LA CRISE SUBIE PAR LA RÉPUBLIQUE ROMAINE (69-27 AV. J.-C.) / 164

Après le consulat de 70 av. J.-C. / 164; „La conjuration de Catilina“ et Cicéron / 166; Le premier triumvirat / 168; La conquête de la Gaule libre / 171; La révolte générale de Vercingetorix: la Gaule Chevelue, province romaine / 175; L'agitation politique à Rome après 59 av. J.-C. / 177; La fin du premier triumvirat / 182; Les préliminaires de la guerre civile / 183; La guerre civile et la victoire de Jules César / 185; Le pouvoir absolu exercé par César / 192; Les réformes de César / 195; César *rex*? Un tyran implacable / 201; Les Ides de mars et la fin de Jules César / 204; Après les Ides de mars / 205; Le second triumvirat / 208; Philippes et le partage du monde romain / 210; Après Philippes / 211; Après Brundisium / 212; Antoine en Orient: le triumvirat éclate / 214; La casure finale / 216; Actium: ses suites / 219; L'après-Actium / 221; L'économie. Les mutations sociales profondes / 222; La vie quotidienne et privée / 226; Les mentalités / 228; La religion, la philosophie, la littérature / 229; Notes / 232

VIII. „LE SIÈCLE D'AUGUSTE“: L'INSTAURATION DU PRINCIPAT (27 AV. J.-C. – 14 AP. J.-C.) / 237

Pourquoi „le siècle“ d'Auguste? / 237; L'instauration du Principat / 238; Le caractère du Principat / 239; Janvier 27 av. J.-C.: *Augustus* / 241; Les origines et les archétypes du Principat / 243; Les leviers du Principat / 244; Autres attributions d'Auguste / 247; *L'auctoritas* et les ambiguïtés / 248; Années de crise: 23-19 av. J.-C. / 250; La gestion de l'Empire / 252; L'armée / 257; Autres réformes / 259; L'urbanisme d'Auguste / 261; La politique étrangère / 263; Propagande, mystique impériale, religion / 267; La personnalité d'Auguste / 272; Mentalités, la vie quotidienne et privée, réformes morales / 273; L'économie du Principat / 276; La démographie / 279; Les catégories sociales / 281; La culture et ses mécanismes / 285; La succession d'Auguste / 289; Notes / 291

IX. LES JULIO-CLAUDIENS ET LES FLAVIENS / 299

Les problèmes du Principat mis en oeuvre par Auguste / 299; Tibère (14-37 ap. J.-C.) / 301; Gaius-Caligula (37-41 ap. J.-C.) / 304; Claude (41-54 ap. J.-C.) / 306; Néron (54-68 ap. J.-C.) / 310; Les empereurs des années 68-69 ap. J.-C.: Galba, Othon, Vitellius / 317; Vespasien (69-79 ap. J.-C.) / 322; Titus (79-81 ap. J.-C.) / 326; Domitien (81-96 ap. J.-C.) / 327; Le développement de la gestion de l'Empire / 331; La politique étrangère / 339; L'armée et l'idée de frontière / 343; L'économie du I-er siècle ap. J.-C. / 347; La démographie / 351; La hiérarchie sociale / 352; La vie quotidienne / 359; La vie privée / 365; Les mentalités / 368; Vers une nouvelle culture / 369; La philosophie et la littérature / 372; La religion et le culte impérial / 374; Notes / 377

X. LES ANTONINS, LES SÈVÈRES ET LA FIN DU PRINCIPAT (96-285 AP. J.-C.) / 387

L'apogée de l'antiquité et la fin du Principat / 387; Nerva (96-98 ap. J.-C.) / 389; Trajan (98-117 ap. J.-C.) / 393; Hadrien (117-138 ap. J.-C.) / 400; Antonin le Pieux (138-161 ap. J.-C.) / 406; Marc Aurèle (161-180 ap. J.-C.) / 408; Commode (180-192 ap. J.-C.) / 413; Les empereurs de la crise (193-197 ap. J.-C.) / 416; Septime Sévère (193-211 ap. J.-C.) / 419; Caracalla (211-217 ap. J.-C.) / 421; Macrin (217-218 ap. J.-C.) / 424; Elagabal ou Héliogabale (218-222 ap. J.-C.) / 426; Sévère Alexandre (222-235 ap. J.-C.) / 427; Maximin le Thrace et ses successeurs (235-253 ap. J.-C.) / 429; Valérien et Gallien (253-268 ap. J.-C.) / 433; Les empereurs illyro-romains et Aurélien (268-284 ap. J.-C.) / 439; L'essor systématique et la crise / 448; L'économie de l'Empire / 452; Les problèmes sociaux / 456; L'absolutisme impérial / 461; Les problèmes des Juifs / 464; Le prétendu abandon de la Dacie / 465; La politique étrangère sous Trajan et sous ses successeurs / 468; La politique étrangère sous Marc Aurèle, les Sévères et sous les empereurs militaires / 473; Les mentalités / 479; La religion et la montée du christianisme / 481; Les arts plastiques, la musique et l'architecture / 492; L'évolution de l'enseignement et de la culture / 499; La littérature, les *circuli*, les courants stylistiques / 504; Notes / 508

XI. LE DOMINAT ET LA „CHUTE“ DE L'EMPIRE ROMAIN OCCIDENTAL (284-529 AP. J.-C.) / 524

Un état nouveau des choses / 524; Dioclétien et la tétrarchie / 525; Constantin / 531; Les successeurs de Constantin. Constance / 539; L'aventure de Julien / 542; Les successeurs de Julien. Les Valentinien / 548; Théodose / 554; Honorius et Arcadius. Le sac de Rome / 558; „Les derniers empereurs“ / 565; La doctrine du Dominat et la mystique impériale / 571; L'administration centrale et provinciale / 577; L'économie, la monnaie / 583; La société / 588; L'armée et les conflits militaires / 597; La vie quotidienne et privée / 600; L'échec du paganisme / 605; Le triomphe du christianisme / 611; L'évolution des mentalités / 622; L'architecture et les arts plastiques / 626; La renaissance constantino-théodosienne. La culture, l'école / 630; La renaissance constantino-théodosienne. La littérature / 633; Les causes et les effets de la „chute“ de l'Empire romain / 638; Notes / 642

XII. LA ROME MÉDIÉVALE ET MODERNE. L'ÉPILOGUE / 658

La Rome médiévale / 658; La Rome moderne / 660; Roma, Roma / 661; Notes / 662

BIBLIOGRAPHIE SÉLECTIVE / 663

TABLE DES MATIÈRES / 671

NOTE

NOTE

NOTE

NOTE

NOTE

Printed and bound in Romania
by **punct**

